ГАФАР КӘНДЛИ-ҺЕРИСЧИ

Хаганы Ширвани

ҺӘЈАТЫ,
ДӨВРҮ ВӘ МҮһИТИ

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУ ОРДЕНЛИ
ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ

ГАФАР ҚӘНДЛИ-ҺЕРИСЧИ

ХАГАНИ ШИРВАНИ

(һәјаты, дөврү вә мүһити)

Бакы — Елм — 1988

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Елми-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору: академик Һәмид Араслы

Кәндли-Һерисчи Г. Ә.
Хагани Ширвани (һәјаты, дөврү, мүһити). Бакы: Елм, 1988. — 592 с.

Монографијада шаирин шәхси һәјаты, јарадычылығынын ајры-ајры мәрһәләләри вә мүһити ишыгландырылыр. Мүәллиф әсас мәнбә олараг Хаганинин өзүнүн вә мүасирләриниң әсәрләрини көтүрмүш, хүсусән шаирин мүһарибәдән сонракы дөврләрдә ашкара чыхарылмыш әсәрләриндән кениш истифадә етмишдир.

Әсәрдә шаирин јарадычылыг илләри, онун анлә һәјаты әтрафлы тәсвир едилир, валидејнләри, тәрбијәчиләри, оны әһатә едән мүһити һаггында мә'лумат верилир. Мүәллифин мөвзу илә бағлы апарылан тәдгигатларының әксәријјәти јени мәсәләләр кими хаганишүнаслыгда илк дәфә ишыгландырылыр.

К $\frac{4603000000-83}{655(2)-88}$ 71—85

© «Елм» нәшријјаты, 1988

АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 850 ИЛЛИЈИНӘ

БАШЛАНҒЫЧ

ترك عجمی ولی دری گوی یلواج شناس تنگری جوی [1]

(Хагани Ширвани)

Хагани Ширвани — Азәрбајҹан халгынын орта әсрләрдә галдырдығы ше'ријјәт бајрағы!

Гоча Ширванын пајтахты, елм вә әдәб јурду Шамахыда доғулуб, орада бөјүјүб баша чатмыш Хагани түрк, фарс вә әрәбин бәдии дүшүнчәсинә, елми вә зеһни наилијјәтләринә јиҹәләнмиш бөјүк вә тајсыз бир исте'даддыр.

Әфзәләддин Ибраһим азәрбајҹанлыларын ше'ријјәт вә зеһнијјәтинин, дујғу вә һәјәҹанларынын дашгынлығыны, һәсрәтини, мүдриклик вә тәмкинини, инадкарлыг вә вурушганлылығыны, бу халгын үрәјиндән гопуб кәлән сәрбәстлик вә азадәлик фыртынасыны өзүндә кәздирән, Азәрбајҹан торпагларыны көнлүнә басмыш бөјүк вә чошғун Хәзәр дәнизи иди.

Һәссан әл-Әчәм Әфзәләддин Ибраһим халгынын көз вә көнлүндән сүзән ирмагларын бирләшмәсиндән доған, доғма ојмаглары долашан, гошалашараг ана Хәзәрин — гочаман Гүлзум дәнизинин гојнуна атылан Араз вә Күр чајы кими азәрбајҹанлыларын бәдии зеһнијјәт хәзинәсинә түкәнмәз вә сплинмәз бир бәрәкәт кәтирән сөз сәркәрдәси, фикир гәһрәманы, Ширвандан Чинә, Тәбриздән Мәғрибә доғру ишыг сачан мәдәнијјәт чилчырағы, елм вә үрфан топлусудур.

Шамахынын бу чалышган вә мәғрур оғлунун әсәрләрини охудугда Хәтиб Тәбризинин мәнтиги, Гәтран, Зүлфүгар вә Һәбиби сәнәтинин дәбдәбә вә елми, Низами гәләминин фүсункарлығы, Әбүл-Үла Кәнчәвинин тәмкини, бөјүк Фүзулинин — о Бајат озанының мәчнунанә һајғыртылары, Баба Таһир, Әттар, Моллаҹи-Руминин көнүл дөјүнтүләри вә севкиси, Хәјјам, Әбүл-Әла Мәәрри вә Саибин фәлсәфәчилиҹи, Јәсәви вә Јунис Имрә ешгинин үдсиҹјәти, «Дәдә Горгуд», «Шаһнамә», «Короғлу» баһадырларынын икидлик вә вурушганлыгы, Јаныг Кәрәм, Ашыг

[1] «تحفة الخواطر وزبدة النوادر–تحفة العراقين خاقانی شروانی». متن علمی–تنقیدی و حواشی و تعلیقات از غفار کندلی. ۱۹۶۲. باکو. دست‌نویس. ص: ۱۵۹.

Гәриб вә Туфарганлы Аббасын көзәллијә бағлылығындан доған севинч вә инилтиләри, «Гутадгу билик» тәһрәманының мүдриклији, әл-Мүтәнәббі вә Нәсими е'тиразчылығы, Рудәки, Әсчуди, Үнсүри, Әнвәри вә әрәб классик ше'ринин мәдһијјәчилик үдрәти, Хәтаинин кәскинлији, Ејнәлгүзат вә Сеғәтүл-Исламын фәдакарлығы вә вүғары, һәсән әл-Әрәб мәнгәбәчилији, Хијабани вә Шәһријарын халғын мүғәддәраты илә бағлы улу сөзләри вә јурдсевәрлији дүшүнчә вә дујғуларымызда јаратдығы ојанышла гасырга гопарыр. Бу туфан шаирин ана јурдунун дағ вә дәрәләриндән әсән сазагларын гојнундан, Хәзәрин бағрындан гопан бағырты вә һычгырыгла, курултү вә һајгырты илә һәмаһәнк иди. Көнлүндән халғын көнлүнә уғурлу вә ишыглы бир јол узаныр, гәлби милләтинин чошғун гәлби илә чарпазлашмышдыр. «Учан руһу» өзүндән сонра кәлән гәләмдашларының руһуна һопмушдур.

Һәгаригинин вүғары Гафгаз сыра дағлары гәдәр јүксәк, јаныг көнлү Тәбриз кими чошғун вә јаралы, зөвгү Көј мәсчид кими инчә, симасы Бакы Ширваншаһлар сарајы гәдәр көзәл, Нахчыван Атабәјләр мәгбәрәси тәк доғма, Әрк кими тәмкинлидир.

Бу ше'ријјәт ашығи фәдакарлығы гојнунда көзиб долашдығы Мина дағындан, горхмазлығы вә мүдриклији Дәрбәнд дағлары вә Һәмәданы гојнуна алмыш Елбүрздән, дујғу гајнарлығыны одлу Дәмавәнддән, романтика вә фантазијаны һәсрәтиндә олдуғу Тури-Сина вә долашдығы Саваландан алмышдыр.

Шаирин әсәрләрини Дәдә Күнәш вә Гоча Кәпәзин, сеһрли Гафланының, Сәһәнд, Ағрыдағ, Шаһ дағы, Боз дағ, Мишов вә Сәһәрин јамачларындан дәрилмиш ал-әлван чичәкләр, Гәтран Тәбризинин чох севдији бағры јаныг Азәрбајчан лаләләри бәзәмәкдәдир.

Бу ше'ријјәт устады түрк, әрәб вә Иранын әсатири кечмишини, инам вә бахышларыны, јашајыш тәрзини бир чох чәһәтдән чанландырмыш, әдәбијјатда јени јол ачараг, ајрыча бир мәктәбин јарадычысы олмушдур. Белә ки, орта әср әдәбијјатының гызыл чағы вә Шәрг әдәбијјатының гәсидә вә мәснәвисиндән сөз ачдыгда, Азәрбајчанын интибаһ әдәбијјатыны изләдикдә Азәрбајчан мәдәнијјәти алтун дөврүнүн ики гоша бөјүк дүһасы — «түркани-парсигуј» — «Түрканә-сохән» Хагани вә «түрканә-нәзм» Низамини нәзәримизә кәтиририк.

Диггәт един, бу сөзләри биздән ики јүз ил габаг Һинд јарымадасында јашамыш, мәликүшшүәра ләгәбини дашыјан Мир Мәһәммәд Исмајыл хан Әбчәди 1785-чи илдә гәләмә алдығы «Шәрһи-Төһфәтүл-Ирагејн»дә јазмышдыр:

«دعوی سخن را دوکس کرده‌اند. یکی مولوی نظامی گنجوی در مخزن الاسرار گفته: ختم سخن را به نظامی رسان.
دیگر حضرت خاقانی چنانچه فرموده: او ختم کند سخنوری را.

الخ. اما فرق در میان هر دو بزرگوار از نظر تعمق این است‌که صاحب‌گنجه درمثنوی کمال دارد و صاحب شروان در قصائد بی‌نظیر است چنانچه گفته‌اند:

نه چوق نظم نظامی دان نه چون اشعار خاقانی». [2]

Мәшһур һинд алими профессор Һәсән Һади исә Хаганинин јарадычылығына белә гијмәт верир:

«خلاصه در کلیات خاقانی سرائی از جمیع علوم و عقائد بشری را میتوان پیدا کرد و بدین جهت این فرهنگ جامع یکقدری مبهم و مغلق می‌نماید. ولی خاقانی نابغه‌ای بود در تصنع خیلی ممنوع و در صمیمیت خیلی صمیم». [3]

Хагани тәхәллүсү шаирин ана дилиндән көтүрүлмүшдүр. Хагани сөзүнүн архасында бөјүк вә чох әски тарихли бир халғын мәдәни кечмиши, инам вә дүшүнчәси дајаныр. Ады елм аләминә бәлли олан ән әски түрк шаирләри Чучу вә башгаларындан әсримизә кими чох аз сәнәткарын тәхәллүсү ана дилиндән алынмышдыр.

Хагани вә Низами мәктәби Азәрбајчан халғының әски мәдәни һәјатының ики чәһәтини—көчәрилијини тәһрәманлыг вә һуманизмини, отураглығының билик вә мүдриклијини өзүндә бирләшдирмәкдә вә тәрәннүм етмәкдәдир. Бу ше'ријјәт аләминдә шаирин дөврүнүн тарихи, Мәнучеһр вә Ахситаныи, Елдәкиз вә Гызыл Арсланын... дүшүндүрүчү вә мараглы чалышмаларының бәдии лөвһәләри, XII әсрин тарихи сәһифәләри кизли галмагдадыр. Азәрбајчан алимләриндән доктор Мәһәммәд Әмин Ријаһи Хагани диванының XII әсрин башлыча вә илкин гајнагларындан сајмагла чох доғру бир сөз демишдир[4].

Хагани ше'ријјәти дөврүнүн, зәманәсинин ајнасыдыр. Шаирн һәр шејдән габаг әсәрләриндән өјрәнмәли, башга гајнаглардан, чағдашларының ше'рләриндән јардымчы јазылар кими истифадә едилмәлидир. XII јүзилликдән башламыш XIX әсрә кими Хаганидән данышанларын бир чоху буна аз фикир вермишләр. Хагани ирсинин XIX вә XX әср тәдгигатчылары буна даһа чох јер вермәјә чалышмыш, бунунла бағлы олараг шаирин һәјат вә јарадычылығы габагкындан даһа кениш өјрәнилмишдир. Буна бахмајараг 60 ил јазыб-јарадан бөјүк сәнәткарын һәјат вә сәнәтинин бир чох чәһәтләри һәлә дә елм аләми үчүн гаранлыг галмагдадыр. Ара-сыра әјинти вә јанлышлыглара јол верилмишдир. Хагани тәдгигатчыларындан бир нечәси бөјүк сәнәт-

---

[2] «کلیات ایجدی. حصهٔ چهارم. شرح تحفة العراقین». مصنفه میرمحمد اسماعیل‌خان ایجدی. ۱۹۵٤. مدراس. ص: ۱۷۳.

[3] حسن هادی. «مقالات». ۱۹۵٦. هندوستان. ص: ۱۳۰.

[4] مجلهٔ «هنر و مردم». شماره‌ٔ ٥٦. ۱۳٤٦. تهران. ص: ۳.

карын һәјат вә сәнәтини әсәрләриндән өјрәнмәк кәрәклијини сөздә дөнә-дөнә ирәли сүрсәләр дә ишдә јанылмыш, өз истәкләрини өн сыраја чәкмишләр. Чох вахт шаирин әсәрләриндәки биографик мә'луматын көчүрүлмәси вә үздәнкечмә өјрәнилмәси илә кифајәтләнмишләр. Хаганинин һәјаты вә әдәби ирсинин өјрәнмә вә нәшри тарихинә тохунаркән бундан кениш данышылмышдыр.

Мәшһур һинд алими Шибли Не'ман «вәгаје-некарлығы» Хагани јарадычылығынын башлыча хүсусијјәтләриндән бири сајмагда чох һаглы иди[5], Хагани бу бахымдан һамыдан габаг сәләфләриндән Гәтран, кичик чағдашларындан Низами вә хәләфләриндән Фүзули вә Саиблә бирләшмәкдәдир. Анчаг Гәтран Тәбризи «вәгаје-некарлыгда» өзүндән чох дөврүндән мә'лумат вермәји бәјәнмиш, Хагани исә дөврү вә шәхсијјәтиндән данышаркән өлчүнү көзләмишдир. Бу, Саибдә дә ики чәһәтлидир. Бунларын бәдии ифадәсиндә Саиб Хаганидән чох ејһама сығынмышдыр. Бу да Саибин «тәрзиндән», гәзәл жанрынын өзүнә мәхсус бәдии хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Фүзули көнүл шаири олдуғу үчүн бу хүсусијјәт онун «мәнлијинә» чөкмүш, тәрәннүм етдији дујғуларына һопмушдур. О, дөврүндән сөз ачмајанда да көнлүнү вә зәманәсини андырыр. Истәр-истәмәз XVI әсрин дүнјасыны кәзирсән! Низамијә кәлдикдә, о, бу бахымдан бөјүк чағдашы илә сәсләширди.

Шаирин һәјаты вә әсәрләриндән мә'лумат верән гајнагларын өјрәнилмәсиндән бу нәтичәјә кәлирик: бөјүк сөз устады барәсиндә долғун, керчәклијә ујғун монографија јаратмаг үчүн онун әсәрләрини һәјатында баш верән башлыча һадисәләр вә тәрчүмеји-һал көстәричиләри зәмининдә өјрәнмәк доғру вә мәгсәдәујғундур. Јазыларында гаршылашдығымыз дүшүнчә вә бахышларын, әһвали-руһијјәнин, тәрәннүм олунан һисс вә дујғуларын тәһлилинә ајрыча јер вермәли, шаирин дөврүнә, зәманәсинин шәхсијјәтләринә, һөкумәт даирәләринә мүнасибәти дә нәзәрә алынмалыдыр. Бунларын һамысы XII әсрин игтисади, ичтимаи вә сијаси вәзијјәти зәмининдә өјрәнилмәли вә шәрһ олунмалыдыр.

Белә бир тәдгиг үсулу бизи бу монографијаны гуру һөкмләр, ирәличәдән дүзәлдилмиш мүлаһизәләр әсасында јаратмаг горхусундан узаглашдырараг, бөјүјән бир инсанын, дәјишән, јеткинләшән, зиддијјәтләр кечирән бир мүтәфәккирин керчәклијә јахын биографијасыны јаратмаға имкан верәчәкдир. Хаганинин һәјат вә сәнәтинин, дүнјакөрүшүнүн инкишаф мәрһәләләрини, зиддијјәтләрини үзә чыхармаг үчүн әсәрләринин јазылыш тарихини ајдынлашдырмаг үчүн дә белә бир тәдгигат иши кәрәк-

[5] «شعر العجم». تألیف پروفسور شبلی نعمانی، ترجمهٔ و نگارش سید محمد تقی فخرداعی گیلانی، جلد پنجم، تهران، ص: ۱۹.

дир. Буна көрә дә монографијанын бүтүн фәсилләриндә һәр шејдән габаг шаирин өз әсәрләринә сөјкәнилмиш, башга гајнаглардан јардымчы кими истифадә олунмушдур. Китабын фәсилләрә бөлүнмәсиндә вә бөлмәләрә ајрылмасында да бу чәһәтә башлыча јер верилмишдир. Үзәриндә дајанылан мәсәләләр дә Хагани күллијјатынын өјрәнилмәсиндән алынан нәтичәләрлә сых бағлыдыр. Бу чәһәтә сөјкәнәрәк монографија дөрд јерә ајрылмышдыр. Һәр бир мәтләбин вә мәсәләнин гојулуш вә өјрәнилмәсиндә мүәллифдән габаг дејилмиш фикир вә мүлаһизәләрә тохунулмуш, ирәличәдән сөјләнилмиш фикирләр саф-чүрүк едилмишдир. Сәккиз әсрдән бәри Хаганинин һәјат вә јарадычылығы илә бағлы фикир сөјләмиш мүәллифләрин әсәрләринин тәһлилинә ајрыча бир бөлмә ајрылмышдыр.

Дејилдији кими, китабын бөлмәләрә ајрылмасы шаирин күллијјаты, башга гајнагларын өјрәнилмәсиндән чыхарылан нәтичәләрә дајаныр. Бу тәдгигат ишиндә шаирин һәјат вә јарадычылығында дөрд башлыча вә апарычы из сезилмишдир. Бунларын чеврәсиндә һәрләнән, ондан асылы олан мәсәләләр дөрд бөлмәдә топланылмыш, бөлмәләрә мәтләбдән ирәли кәлән башлыглар верилмишдир. Бу дөрд башлыча мөвзу ашағыдакылардыр: шаирин һәјаты, дөврү вә мүһити, дүшүнчә вә хәјал аләми, јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләри, әсәрләринин өјрәнмә вә нәшр тарихи.

Һәјаты, дөврү вә мүһитини билмәдән, мүтәфәккир Хаганини дујмаг мүмкүн олмадығы кими, дүшүнчә вә хәјал аләмини сезмәдән, шаир Хаганинин бәдии јарадычылығыны өјрәнмәк олмаз. Бу үч чәһәт бир-бири илә бағлыдыр. Бу үч чәһәти бүтөвлүкдә өјрәндикдән сонра, шаирин һәјат вә јарадычылығындан данышан гајнаглары дәјәрләндирмәк, дејилмиш сөзләри саф-чүрүк етмәк олар. Көрүндүјү кими, бунун өзү дә башга чәһәтләрлә бағлыдыр. Мәгсәд өзкәләрин дүшүнчәләрини ајры-ајры јолларла мәнимсәмәк дејил, көрүлән ишләрә елми гијмәт вермәк иди. Буна көрә дә, шаирин һәјат вә јарадычылығынын өјрәниши вә әсәрләринин нәшр тарихи башга бөлмәләрдән сонра јазыја алынды. Әслиндә, әлагәдар гајнаглардан бүтүн әсәр боју мәгсәдәујғун истифадә едилмиш, фәсил вә бөлмәләрдә тохунулан мәсәләләрин өјрәнмә вә шәрһиндә ирәличәдән сөјләнилмиш тутарлы вә давамсыз мүлаһизәләр мәсәләнин өјрәниш тарихиндә верилмишдир. Мәнбәләрин дәјәрләндирилмәси бу китабын сон бөлмәсинә сахланылмышдыр. Бу адәтә гаршы олса да доғру бир иш иди. Мүәллифин өз нәтичәләри олмадан башгалары һаггында һөкмләр вермәси јерсиз көрүндү.

Бир дә ирәлидә көрәчәјимиз кими, шаир Хаганидә үч бөјүк шәхсијјәт бирләшмиш вә чарпазлашмышдыр. О, бөјүк һуманист бир инсандыр, күнаһсыз кичикјашлы күләр ушаг кими мә'сум вә мүгәддәсдир. Гаракөзлү, ширин сөзлү, мә'сум ушаглар тәк

киприкләриндән төкдүјү көз јашларыны, бахышларындан сачдығы севинч атәшләрини көнлүндә кизләјән шаирин севинч вә кәдәринин сону јохдур. «Ағ булудлар көјнәкләрин сыханда» булуд тәк каһ ағлајыр, каһ да күлүмсәјир. «Мән күлүр вә ағлајырам, бу ушаглар үчүн бағышланыр, мән булудлар кими ағлајыр вә күлүрәм». Зөманәсинин **Фәрһады, дөврүнүн Мәчнунудур.** Һаггын мүдафиәчиси олан фәдакар бир әхидир. Ешг одуна јанмыш јаныг Кәрәмдир:

تابت نشود تا نشوی سوخته عشق	کرداغ پس‌از سوختگی نام توان یافت[6]
جبابرا عهد مجنونی شد از یاد	چه خاقانی درآ، آن تازه گردان[7]
بس بس ای طالع خاقانی چند	چند چندش به بلا داری بند
طفل خوگشت مبازارش بیش	بر چنین طفل مزن بانگ بلند[8]

О бири јандан бөјүк вә мүдрик ел ағсаггалыдыр. Иш вә диләкләри илә ели хошбәхтлик вә уғурлуға доғру сәсләјән гоча Дәдә Горгуду јада салыр. «Бој бојлајыр, сөз сөјләјир», бөјүк Бәһмәнјарла Ејнәлгүзат Мијанәчини вә әхлиҹи шәхсиҹјәтиндә бирләшдирмиш вә топламышдыр. Шәхсиҹјәтинин бу ики хассәси үзәриндә даһи шаирлик исте'дады вә илһамы дајанмыш, әмәл вә давранышына шаир Хагани өткүн кәсилмишдир. Шәхсиҹјәтинин бу ики чәһәти шаир Хаганинин бағрына сығынмышдыр. Әсәрин 1, 2 вә 3-чү бөлмәләриндә Хаганинин шәхсиҹјәтинә хас олан бу үч чәһәт шәрһ олунмушдур. 4-чү бөлмә сонра, шәхсиҹјәтинин бу үч хүсусиҹјәтини бу вә ја башга чәһәтдән сезән мүәллифләрин сөз вә дүшүнчәләрини, јазыларыны саф-чүрүк етмәкдә гаршыда дурмагда иди. Дөрдүнчү бөлмә буна көрә јазылмышдыр. Әслиндә бу бөлмәдә бәһс олунан мәсәләнин мүәјјән чәһәтдән бириничи вә башлыча әһәмиҹјәти вардыр. Шаирин һәјат вә јарадычылығына аид илк гајнагларын өјрәнилмәсиндән чыхарылан нәтичәләрә сөјкәнәрәк, китабы дөрд бөлмәдә јазмаг истәдикдә, шаирин өзү дә јардыма кәлди... Апарылмыш ардычыл ахтарышларын нәтичәсиндә сезилән бу үч башлыча чизкини—һуманизми, философлуғу вә шаирлијинин вәһдәтини шаирин өзү һамыдан габаг көрмүш вә дујмушдур! О, һәјат вә јарадычылығындан данышаркән үстүөртүлү сөзләрлә, даһа чох бу үч нөгтәнин—һуманизми, философлуғу вә бөјүк шаирлик дүһасынын чеврәсиндә һәрләнмишдир. Јери кәлдикдә һәјат вә јарадычылығына бағлы ән башлыча чәһәтләри әски фәлсәфәнин дөрд үнсүрү замининдә еjһамлы бир јолла көстәрмишдир. Кечмишин әдәбиҹјат нәзәриҹјәси илә бағлы олан мәнбәләрдә дөрд үнсүрдән мәг-

[6] «دیوان افضل‌الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی». بکوشش ضیاءالدین سجادی. ۱۳۳۸، تهران. ص: ۵۶۵.

(Бундан сонра Д һәрфи илә көстәриләчәкдир).

[7] Д—649.

[8] Д—772—773.

сәдәуҹүн оларағ кениш данышылыр. Хаганидә дә белә дир. Әски фәлсәфәјә көрә һәјат дөрд үнсүрүн узлашмасы вә илин дөрд фәслинин бирлијиндән төрәнмишдир. Һансы үнсүрүн даһа фәал олмасындан фикир сөјләјәнләр бир-бирләриндән ајрылмышлар. Шаир һәјат вә јарадычылығыны даһа чох су илә бағламышдыр. Су халғын көзүндә уғурлудур, ајдынлыг вә бәрәкәт рәмзидир. Ајы көрәркән суја бахар, мүсафирин архасынча су атар, әзиз гонағын кәлдији јоллара су чиләрләр... Шәхсиҹјәтинин су кими ајдын вә төмиз олдуғуну сөјләјир, өзкәләрин јүкүнү чијниндә кәздирдијини, дүшүнчә вә дилә јилә төкраролунмаз һадисә олдуғуну—ахан сујун бир даһа ахыб кечдији јерә гајытмадығыны билдирир.

Шаир, дидарыны—шәхсиҹјәтиндә чарпазлашан бириничи инсанын үзүнү -- Фәрһадын сурәтини суда көрмүш, варлығыны — төмизлик, сафлыг вә садәлијини «бөјүк-бөјүк ағач көмиләри ојнадан», «бағ вә бостанын зинәти суда» (Дәдә Горгуд) арамышдыр.

Шәхсиҹјәтинин икинчи хассәсиндән — вүчудунда чарпазлашан мүтәфәккир Хаганидән данышаркән «оду» јада салмыш, кәламынын су кими ахычылығыны, шәлаләви курултү, төмтәраг вә инчәлијини, сөзүнүн бакирлик, јүксәк бәдиилик вә «вәгаје-нәкарлыг» чәһәтини, дүшүнчә вә хәјалынын мүбаризлијини, писликләри јандырыб-јахан, көзәлликләрә даһа парлаглыг кәтирән хүсусиҹјәтини—үмид вә диләкләрини биркә јазыја алмыш,

در بیانم آبرو در فکر آتش است آبی از آتش مطرز کس ندید[9]

демишдир. Наһид кими гаранлыг көјләрдә курлајараг парлајан илдырымлары, дәнизләрдә кушулдајан туфанлы далғалары о јалынчаг, бачарыглы әлләрилә јахалајараг чиловламыш, гәләминин учундан кечирәрәк, ишыглы дүшүнчә вә сөзләрә чевирилмиш, диванында топламышдыр. Чәмиҹјәт үзәриндә ишыглы дүшүнчәләри илә чахмыш, бәрәкәт вә мәһәббәт јағышы чиләмишдир. Тарих боју Араз вә Күр кими әзәмәт вә курултү илә, сүр'әт вә мәтанәтлә ахмыш, ахараг кечмиш, баш алараг Хәзәрин гојнуна атылмыш—доғма милли мәдәниҹјәтинә говушмушдур. Јандырдығы од өз паклығы илә Сәјавуш вә Ибраһим үчүн галаггалаг галанан тонгаллар дағыны јада салыр. Фәлсәфәси өз көкүнү үч бөјүк мәдәниҹјәтдән алмыш, үзүндә романтик бир һалә кәздирмәкдәдир. Бәдни јарадычылығындан—даһи шаир Хаганинин илһамындан данышдыгда, варлығынын ән күчлү чәһәтиндән сөз ачдыгда өзүнү сөз сәнәтинин хаганы сајмыш—«Хаганимәмаликин-кәлам» — дејә, өзү илә өјунмушдур. 60 илә јахын сәнәт аләминин хаганы олмуш, хаганлығынын боз атына минмиш,

[9] Д—873.

шәстиндә һазыр сахладығы јајы сәрраст чәкәрәк, амача дәјән охлары илә достларыны севиндирмишдир. Дүһасилә Шәрг вә Гәрби һәмишәлик фәтһ едәрәк, көзләрини «әмири-һәр әнасер»— дедији торпаға сары дикмишдир. Сәнәтилә торпаға сөјкәнмиш јери вә торпагдан төрәмиш инсаны каинатдан үстүн тутмушдур. Каинаты торпағын башына һәрләтмишдир. Романтикасы илә сәмаларын көзәллијини торпағын — инсанын хидмәтинә вермишдир. Инсан көнлүнә «аләми-күлл» дедикдә, өзүнү «хаганимәмалики-кәлам» адландырдыгда шанрлијини шәхсијјәтинин ән фәал чәһәти сајмышдыр.

Һәјат вә каинатын су кими ахмасыны сөјләјәркән бир параларынын бахымындан әски дүнјанын ән бөјүк фикрини ирәли сүрмүш Һераклит бәлкә дә философ олдуғу үчүн үнсүрләрин бирләшмә вә узлашмасында башлыча јери вә өткүнлүјү фикрә— ода вермишдир. Зәрдүштдә исә бу даһа инчә мә'налар дашыјыр. Ичтимаи һәјата вә мәдәни давраныша гуллуг едир. Ахы, о, фәлсәфи һөкмләрини тәбиәт вә чәмијјәтдән чыхарараг һәјата бағламаға чалышан илк фикир баһадырларындандыр. Шаир Хагани оддан чох данышса да, бу бирликдә башлыча јери вә ағырлығы торпаға вермәкдәдир. Шаирлијини шәхсијјәтинин ики башга чәһәти үзәриндә өткүн сајмышдыр. Торпаға фәал јер вермәсинин башга фәлсәфи көкләри дә вардыр.

О, сәнәт вә шәхсијјәтинин чаһаншүмул әһәмијјәтиндән данышдыгда даһа чох јелә — инсанлары һејрәтдә гоjан гасырғаја мүрачиәт етмәкдәдир. Өјүнәркән «һәбсијјә»дә Нуһун туфаныны јада салмыш, мүшк гохусу кими сазаглара гошуларағ, өлкәләри долашмыш, инсанлығын руһуну охшамыш

نافهٔ مشکم‌که گر بندم کنی درحد حصار سوی‌جان پرواز جوید طیب‌جان افزای‌من [10]

демишдир. О, һәјатыны дујғулары илә бејтләринә көчүрдүјүнү билдирмәк истәдикдә, көзләри јелин сујун үзәриндә төрәтдији ләпәләрә даһа чох тикилмиш, гоча Хәзәрин Ширванын сылдырым гајаларына өзүнү мин илләр ичәрисиндә «дәлилик»лә чырпан далғалары илә чох ојнамышдыр.

Ше'рләрилә көкләрә гүрур вә күвән кәтирмиш, гулағлара инсанијјәт маһнысы охумуш, ше'ријјәтинин шәлаләви аһәнкилә курламыш, јатанлара ишыглы сәһәрин ачылдығыны андырмышдыр. Милјонларын бејниндә тә'лим вә тәрбијә бүсаты ачараг, нәсилләрин бәдии зөвгүнүн тәрбијәчиси олмушдур... Шаир өјрәниләркән, бир өлкәдән ирәлијә доғру атылмыш уғурлу бир аддым башга өлкәләри долашмыш, дүнја хаганишүнаслығынын ирәлиләмәсинә јардым көстәрмишдир. Дирилијиндән бу күнә кими о, бир јердә дејил, бүтүн торпагларда, анчаг мүхтәлиф чәһәтләрдән дујулмуш, бу сејрәтмә вә һәрәкәт зәмининдә хага-

[10] Д—322.

нишүнаслыг ирәлиләмишдир. Гоча Вәтватдан Әли Дәштијә кими шаири дәрк етмәк силсиләси бу маһијјәтдәдир. Күләк Азәрбајчандан, Ширван дүзләриндән галхан нәсими өлкәләрә башга-башга гохуларла апармышдыр.

Хагани һәјатыны илин дөрд фәслинин бағрына сығышдырараг јазыја алмышдыр. Бу, Азәрбајчанын иглим шәраити вә фәсилләрин давамлылығы илә бағлыдыр. Јаз шаирин һәјаты, јај фикир вә хәјал аләми, пајыз шаирин шәхсијјәтинин ики хассәси үзәриндә һаким кәсилмиш шаирлик дүһасыдыр. Гыш исә нә гәдәр көзәл олурса-олсун јенә дә гышдыр. Шанрлә бизим арамызда олан фасиләдир. Заман өлчүсүдүр. Гышда бә'зән дурғунлуг-донуглуг, гар-боран һаким олса да, кәләчәјин уғурлу вә хош баһарынын сәһәринә пәнчәрә бурадан ачылыр. Бу һазырлыг дөврү олмасајды зәманәмиздә шаирин һәјат вә јарадычылығы илә бағлы олан, кечән 8 әсрдән фәргләнән сөз-сову бир јерә јығмаг мүмкүн оласы иш дејилди. Гыш олмаса иди, «һәгигәти суда көрмәк», биздән габаг батмыш күнәшин көзәллијини сејр етмәк, кәләчәјин ишыглы сәмаларында көјләр мәләјинин ај бәнизини ирәличәдән сезмәк, она Тәбризин «Күлүстанындан» дәрилмиш, Шамахы, Кәнчә вә Бәрдәнин «Аг күл бағы»нда һөрүлмүш күл сәбәтләрини тулламаг мүмкүн дејилдир.

Бу ахтарышда шаирин һәјатындан данышмаг, зәманәсиндән, дөврүнүн әдәби вә мәдәни һәјатындан данышмаг демәк иди: фикир вә хәјал аләмини сејр етмәк дөврүнүн, сәләф вә хәләфләрининн фәлсәфи һәјатына, естетик бахышларына баш вурмаг иди. Бәдии јарадычылығындан сөз ачаркән шаирин јарадычылыг аләминә ити көзлә вә давамлы бахышла бахдыгда, мүасирләрини, сәләф вә хәләфләрини дә сејр етмәк лазым көлирди. Бир сөзлә, шаир мүһити, Шәрг фәлсәфәси вә әдәбијјаты илә там вәһдәтдә өјрәнилмәлидир. Дүнјаја, башлыча оларағ Авропаја бу бахымдан ич'әтләр дә вардыр. Хагани Шәрг әдәбијјаты вә мәдәнијјәтилә, Шәргин бәдии, фәлсәфи-естетик зеһнијјәти, зөвгү илә ајрылмаз вә үзви шәкилдә бағлы олан даһа сөз устадыдыр... Монографија «тәчридә» сөјкәнир. Бурадакы «тәчридин» өзү әслиндә үзви олағәјә вә ајрылмаз бир бағлылыға сөјкәнмәкдәдир. Гавми колорит даһа чох ше'ријјәтинин мәзмунунда ахтарылмышдыр.

Китабда шанримиздән мәгсәдәујғун кәрәјинчә шаһидләр кәтирилмиш, анчаг бу бејтләрин сәтри тәрчүмәсинә кәрәклик дујулмамышдыр. Хаганинин мүкәммәл бәдии тәрчүмәси исә һәләлик әлдә дејилдир. Мүәллиф «адәт үзрә» шәхси мүлаһизәләр бахымындан Хаганијә мүрачиәт етмәјиб, бу мәгсәдлә ондан ше'рләр ахтармағы артыг сајмыш, һәр һансы бир мәтләби шәрһ едәркән шаирин бүтүн ирсини бу бахымдан көздән кечирәрәк, нәтичәләрә кәлмишдир. Өјрәндији фикир вә һиссләр силсиләсини һөкмләрилә үмумиләшдирмиш, һисс вә дујғуларын «ширәсини чөкмишдир». Әслиндә Хаганинин фикирләр силсиләсинин, тәроннүм етдији һиссләрин дилманчы олмаға чалышмышдыр.

Белә ки, дәри вә әрәбчә билмәјән бир охучу мәтнә бахдыгда анчаг шаһид кәтирилмиш бејтин сәтри тәрчүмәсини дејил, үмумијјәтлә, шаирин мәтләбинә бағлы олан фикирләр силсиләсинин јекунуну охумуш олур. Бу исә вә мәгсәд, мүәллифин зәһмәтини гат-гат артырмышдыр. Кимсәјә кәрәк олмајан «мүчәррәд» сәтри тәрчүмә ше'ри башдан-баша ејһамлы мә'наларла долу олан Хаганинин дујмаг үчүн әсас көтүрүлмәмәлидир. Белә тәрчүмәләр јеринә шаирин әлагәдар сәчијјәви бејтләринин силсиләсини мәтләб ичәрисинә чәкиб кәтирмәкдә давамлылыг көстәрмәк мүәллифин ишини чох чәтинләшдирсә дә, алимләрин Хаганини дәриндән дәрк етмәси, дујмасы үчүн чох әлверишли шәраит јарадыр. Сәтри тәрчүмә һесабына фикир сөјләмәјә, мәтндә дејилмишләри, бир нөв јенидән тәкрарламаға, сәһифәләри бу һесаба долдурмада јол верилмәмишдир. Буна еһтијач да јохдур*.

Сөзсүз, сәккиз әср габаг батмыш күнәши инди бүтүн көзәллији илә көрмәјә имкан јохдур. Батмыш күнәши сејр етмәјә чалышаркән ону шәфәгләриндән дујмаға, ше'ријјәтини өјрәнмәјә, һисс етмәјә чалышырды. Башлыча мәгсәд шаири истәдијимиз кими көстәрмәк дејил, олдуғу кими көрмәкдир, чохчәһәтли һәјатыны сејр етмәкдир. Инсанын — шаиримизин һуманизминин үчсуз-бучагсыз әнкин сәмаларыны дујмагдыр. Шаиримизин һәјатынын өтүб кечәнләрини бир јерә топламаг онун адына лајиг «алтун бир дәфтәр бағламагдыр». «Мәнбәләри көстәрмәк үчүн даһа ајдын бир јолдан истифадә едилди. Китабијјата башлыча олараг мәтндә адлары чәкилмиш әсәрләр салынмышдыр. Бунунла јанашы, монографијанын мәтнини тәрчүмәләрлә долдурмамаг үчүн китаба артырылачаг артырмалар бөлмәсиндә монографија илә бағлы олан бә'зи сәнәдләрдән нүмунә верилөчәк, әсас елми вә бәдии парчаларын бүтөв мәтнинин тәрчүмәси нәзәрә алыначагдыр. Бу бөлмәјә әсәрин фарсча вә инкилисчә хүласәси, Хагани мәктубларынын елми-тәнгиди мәтни вә онларын үзәриндә апарылмыш ахтарышларын нәтичәси артырылачагдыр. Адларына вә јазыларына тохунулмуш мүәллифләр вә онларын Хагани јарадычылығы илә бағлылығындан да бу бөлмәдә данышылачагдыр. Хаганинин дүнја китабханаларында сахланылан әсәрләринин әлјазма нүсхәләри һаггында јығчам мә'лумат верилөчәкдир. Ад вә јерләр чәдвәлинә дә кәрәк олдугда елми изаһат бөлмәси артырылачагдыр.

Китаб дөрд бөлмәјә ајрылыр:

I. Хагани Ширвани (һәјаты, дөврү вә мүһити).

II. Хагани Ширвани (фикир вә хәјал аләми).

* Академик Һәмид Араслынын тапшырығына көрә әрәб вә фарсча олан бүтүн мәтнләрин тәрчүмәси ајрыча бир бөлмәдә «Артырмалар» ады илә китабын сонунда верилди. Бурада Т һәрфи «Төһфәтүл-Ирагејн»ин 1959-чу ил Бакы чапыны вә Х һәрфи Хагани әсәрләринин 1956-чы ил Бакы нәшрини ифадә едир.

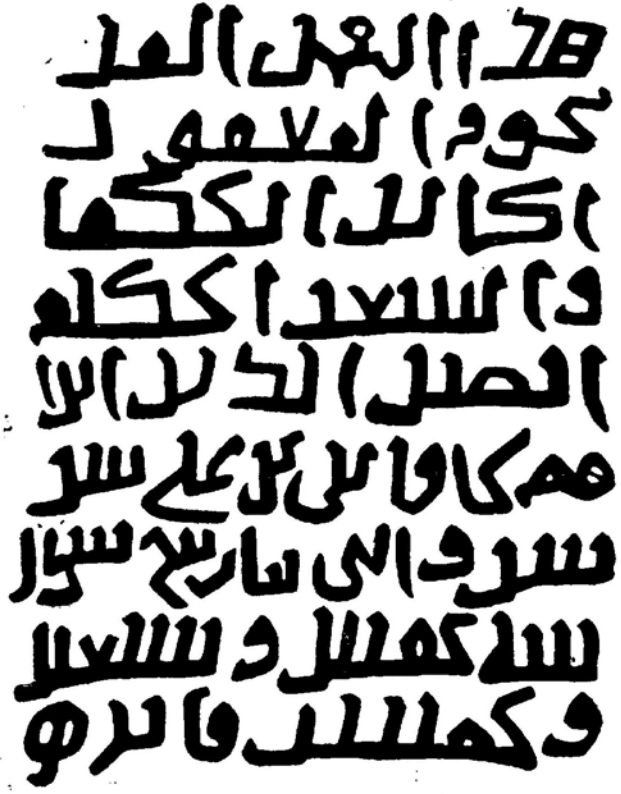

Хагани Ширванинин гәбринин естампажы

III. Хагани Ширвани (көзәллијә бахышы, әдәби көрүшләри вә шаирлији).

IV. Хагани Ширвани (шәхсијјәти, дүшүнчә вә ше'ријјәтинин тарих бојунча дујулмасы).

Јухарыда дејиләнләри јекунлашдырараг демәлијик: мүасир шәргшүнаслыгда Әбүл-Әла Мәәрри вә Хагани Ширванинин һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәси чәтин вә елми бахымдан ән чох мараглы вә башлыча мөвзулардан бири сајылыр. XIX—XX јүзилликләрдә Әбүл-Әла Мәәрринин һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәси илә бағлы оларағ бир сыра тутарлы вә давамлы аддымлар атылса да, көзәл сөзләр дејилсә дә Хагани һәлә дә бу бахымдан бағлы бир хәзинә кими галмагда иди. Беләликлә, «Хагани Ширвани» монографијасыны јазаркән гаршымыза чыхан чохлу-чохлу чәтинликләр көз габағындадыр...

Дејилдији кими «һәсби-һалчылыг» Хагани јарадычылығынын ән башлыча чизкиләриндән биридир. Бу үздән дә Хаганинин дирлији вә јарадычылыг һәјатыны шаирин дөврү вә мүһити илә гаршылыгда вә бирликдә, башлыча оларағ өз јазыларына сөјкәнәрәк үзә чыхармалыјыг. Бунсуз Хаганинин һәјаты, дөврү вә мүһитини, фикир вә хәјал аләмини, шаирлији вә јарадычылығынын гаршылыглы тә'сир чеврәсини өјрәнмәк вә үзә чыхармаг олмаз. Хагани монографијасынын јухарыда адлары чәкилмиш дөрд бөлмәсиндә шаирин һәјат вә јарадычылығынын башлыча проблемләри јерли-јериндә ишыгландырылмышдыр. «Хагани Ширвани» (һәјаты, дөврү, мүһити) адыны дашыјан биринчи бөлмәдә шаирин һәјаты, дөврү вә мүһити илә бағлы олан мәсәләләр арашдырыларкән башлыча бир мәсәләнин һәлли гаршыда дајаныры. Бу да шаирин һәјат вә јарадычылығынын дөврилəшдирилмәси мәсәләси иди. Бунсуз шаирин дирлији вә јарадычылыг һәјатыны олдуғу кими өјрәнмәк олмазды. Хагани һәјатынын дөврләрини бәллиләшдирмәклә јанашы шаирин һуманизминин өзүлү, төрәниш, тәкамүл јолуну вә мүндәричәсини, фәлсәфә, дин, тәсәввүф, әхилик, мәламәтилик вә гələндəриjjəjə мүнасибәтинин ән башлыча чәһәтләрини дә өјрәнмәлијик. Бу китабын бөлмәләриндә гојулмуш бир сыра мәсәләләри дәриндән гаврамагда охучуја јардым етмәк үчүн дә кәрәк иди. Буна көрә дә монографијанын биринчи бөлмәсинә ајрыча бир киришартырылмышдыр. Бу киришдә Хагани һәјатынын дөврләри, шаирин һуманизми, фәлсәфә, дин, әхилик, мәламәтилик вә гələндəриjjəjə олан мүнасибәти хаганишүнаслыгда илк оларағ јени бир анлајыш вә өлчүдә өјрәнилмәјә чалышылмышдыр. Китабын биринчи вә икинчи бөлмәләриндә јери кəлдикдə шаирин үслубу, әдәби көрүшләри вә көзәллијә бахышларынын көк вә өзүлү, бөјүмə, јеткинləшмə вә биткинləшмə зəминəси вə јолу изlənilmиш вə өјрənilməjə сə'j едилмишдир. Хаганинин әдәби-бәдии көрүшләринин башлыча игтисади, ичтимаи, сијаси, психолоҗи, фәлсәфи вә бәдии көкләри шаирин дөврү вә мүһити илә бағлылыгда, онун һәјаты, фикир вә хәјал аләминин башга проб-

лемləри илə бирликдə өjрənилмəкдəдир. Бунунла да шаирин китабын үчүнчү бөлмəсиндə өjрəнилəн əдəби-бəдии көрүшləри вə көзəллик консепсиjасынын «мүчəррəд вə үзлəтдə jашаjан бир шаирин jарадычылығындан» дејил, ичтимаи-сиjаси һəjатла бағлы олан чалышган бир сəнəткарын һəjаты вə мүһитиндən, фикир вə хəjал аləминдən, jарадычылығындан төрədиjи, иrəли кəлдиjи ајдынлашдырылмагдадыр. Хаганинин шаирлиjи илə ајрылмаз бир бағлылыгда олан əдəби-бəдии көрүшləриндən үчүнчү бөлмəдən башга бир бөлмəдə данышмаг артыг вə jерсиз иди.

Китабда jери кəлдикдə Азəрбаjчан вə гоншу өлкələрин мəдəни-сиjаси вə игтисади һəjаты вə тарихи əлагələри илə бағлы олан бир сыра өлкə, jер вə ел адларына да тохунулмушдур. Бу адлар шаирин əсəрləриндə нечə кедибсə китабда да олдуғу кими верилмишдир.

Хагани Ширванинин һəjат вə jарадычылығындан данышан елми бир əсəрин дилиндə бəдииликлə елмилиjин өлчүсү вə һəддини тапмаг да чətин вə jарадычы бир ишдир. Əсəрин ајры-ајры бөлмələри вə фəсилləринин мəзмунуна көрə бу өлчүнүн һəддi вə өлчүсү кəрəjинчə көзləнилмəjə чалышмышдыр.

Хаганинин һəjат вə jарадычылығы мүрəккəб вə чохбудаглыдыр. Бу чətин мөвзуда гələмимизи сынаjаркən дүнjа əдəбиjjатшүнаслығы вə шəргшүнаслығынын габагчыл сынагларындан, совет əдəбиjjатшүнаслығы вə шəргшүнаслығынын бөjүк вə габагчыл елми наилиjjəтləриндən jарадычылыгла өjрəнмəjə чалышмышыг. Ахтарышларымызын jолуну елми сосиализм нəзəриjjəси ишыгландырмышдыр. Китабы jазаркən мəнə jардым етмиш бүтүн əмəкдашлар вə гələмдашларымын jахшылыгларыны өмрүм боjу унутмаjачағам.

Тəбризин «Əдəб» адлы орта мəктəбинин 8-чи синфиндə икən Хаганинин «Мəдаин хəрабələри»ндən jаздығым синиф иши о заман бөjүк севинчлə гаршыланды. Инша мүəллими Чавад Шəкуинин севинчи jерə-көjə сығмажырды. Инди бундан 30 илдən чох кечир... Вətəним вə вətəндашларым бу jазыны нечə гаршылаjачаглар? Ахы, мəн бу əсəри мин бир арзу вə истəклə онлар үчүн jазмышам. Китабы jазаркən инсан вə онун талеjиндən, вətəн, онун кечмиши, бу күнү вə кəлəчəjини дə дүшүнмүшəм. Бөjүк шаир, «Гутадгу билик» əсəринин мүəллифи Jусифи-Һачиб Хасс бəjин дедиjи кими: «Ниjjətим инсаниjjət, истəjим хидмətдир».

Тарих синифləрин вə синфи мүбаризələрин тарихи олдуғу кими əдəбиjjат да өз тарихи боjунча бəшəриjjətин бу мүбаризələрини өзүндə əкс етдирən, чəмиjjətин идеолокиjасында, онун иrəлиләмəсиндə чох фəал иштирак едən мəфкурəви-бəдии үстгурумларындан биридир. Орта əсрləрдə бүтүн дүнjада бөjүк ренессанс əдəбиjjатларындан бири олан XI—XII əср Азəрбаjчан ренессанс əдəбиjjатынын бу бахымдан ајрыча jери олдуғу кими, онун кəлəчəк jүзилликлəр боjу узаныб кəлəн, əсрləрлə чағдаш олан чох күчлү «мүасирлик» чизкиси дə вардыр. XII jүзилликдə

Низами илə бирликдə Азəрбаjчан ренессанс əдəбиjjатынын ən көркəмли шаир вə эдибləриндən олан Хагани Ширвани jашадығы илləрин габагчыл идеjаларыны, халг һəjатындан кəлəн габагчыл утопик-сосиал мејлləри, ичтимаи вə сиjаси зүмрələрин мејл вə истəкləрини jазыларында ифадə вə əкс етдирən бөjүк бир даһи jарадычы, һуманист вə мүтəфəккир шаир олдуғу кими, онун jарадычылығында да Азəрбаjчан ренессанс əдəбиjjатынын əсрləрлə чағдаш олан «мүасирлик» чизкиси башлыча jерləрдən бирини тутмагдадыр.

«Хагани Ширвани» монографиjасыны jазаркən Хагани jарадычылығынын, XI—XII jүзилликləрин Азəрбаjчан ренессанс əдəбиjjатынын бу хүсусиjjətинин өjрənилмəсинə башлыча jер верилмишдир. Хагани jарадычылығы вə Азəрбаjчан ренессанс əдəбиjjатынын бу өлмəз мəфкурəви вə бəдии чизкисини өjрəнəркən В. И. Ленинин əдəбиjjатла бағлы олан фикирləри, о сырадан ашағыдакы тезисləри бизим үчүн Хаганинин һəjаты, мүһити вə дөврүнү өjрənəркən башлыча бир jол көстəричиси вə өрнək олмушдур: «Һəр бир милли мəдəниjjətдə, инкишаф етмəмиш олса да, демократик мəдəниjjət вə сосиалист мəдəниjjəти үнсүрləри вардыр, чүнки һəр бир милləтдə зəһмəткеш вə истисмар олунан күтлə вардыр вə онун һəjат шəраити лабуд сурətдə демократик идеолокиjа вə сосиалист идеолокиjасы доғурур. Лакин һəр бир милləтдə һабелə буржуа (чох заман исə һəтта гараküруһчу вə клерикал) мəдəниjjəти дə вардыр — һəм дə бу jалныз «үнсүрləр» шəклиндə дејил, һөкмран мəдəниjjət шəклиндəдир. Буна көрə дə үмуми jjətлə «милли мəдəниjjət» мүлкəдарларын, кешишləрин, буржуазиjанын мəдəниjjəти демəкдир» (В. И. Ленин, Əдəбиjjат һаггында, Бакы, 1970, сəһ. 36—37).

В. И. Ленинин бу фикирləри «Милли мəсələjə анд геjдлəр» адлы мəгаləнин мүндəрəчəси Азəрбаjчан халгынын феодализм дөврү вə ондан габагкы мəдəниjjətинə дə аиддир. В. И. Ленинин «Пролетар мəдəниjjəти һаггында» адлы мəгаləсинин мүндəрəчəси дə бу бахымдан бөjүк мараг доғурур: «Ингилабчы пролетариатын идеолокиjасы олан марксизм бүтүн дүнjада онунла тарихи əһəмиjjət газанмышдыр ки, марксизм буржуа дөврүнүн ən гиjмəтли наилиjjəтləрinin һеч дə кənара атмамышдыр, əксинə, инсан фикри вə мəдəниjjətинин ики мин илдən артыг бир мүддəт өрзиндəки инкишафында олан бүтүн гиjмəтли чəһəтləри мənимсəjиб тəкмилləшдирмишдир. Jалныз бу əсас үзəриндə вə jени истигамəтдə давам етдирилмəклə вə һəр чүр истисмара гаршы пролетарнатын ахырынчы мүбаризəси олан пролетариат диктатурасынын əмəли тəчрүбəси руһунда гурулмагла апарылан иш һəгиги пролетар мəдəниjjətинин инкишафы һесаб едилə биләр» (Jенə орада, сəһ. 316).

В. И. Ленин «Партиjа тəшкилаты вə партиjа əдəбиjjаты» адлы мəгаləсиндə jазыр: «Бу, азад əдəбиjjат олачагдыр, чүнки бунун сыраларына тамаһкарлыг вə мənсəбпəрəстлик дејил, со-

сиализм идеjасы вә зәһмәткешләрә рәғбәт jени-jени гүввәләр топлаjачагдыр. Бу, азад әдәбиjjат олачагдыр, чүнки о, чиjринмиш гәһрәман гадына вә пиj басмадан дарыхан вә әзиjjәт чәкән «jухары он минләрә» дејил, өлкәнин ән jахшы һиссәсинә, онун гүввәсини тәшкил едән, онун кәләчәjи олан милjонларла вә он милjонларла зәһмәткешә хидмәт едәчәкдир. Бу, сосиалист пролетариатын тәчрүбәси вә чанлы иши илә бәшәриjjәтин ингилаби фикринин сон наилиjjәтини зәнкинләшдирән, кечмишин тәчрүбәси (сосиализмин ибтидан, утопик формаларындан башлаjан инкишафыны тамамламыш елми сосиализм) илә һазырқы дөврүн тәчрүбәси (фәһлә jолдашларын һазырқы мүбаризәси) арасында даими гаршылыглы әлагә jарадан азад әдәбиjjат олачагдыр (Jенә орада, сәһ. 26).

Һәр чүр зоракылыға, башгаларынын һаггыны мәнимсәмәjә гаршы чыхан, зүлмү рәдд едән, ичтиман азадлығы вә әдаләти алгышлаjан, бүтүн инсанлара бир көзлә бахан, үстүнлүjү иш, әмәк, билик вә мә'нәвиjjатда көрән, тамаһкарлыг, мәнсәбпәрәстлик вә гызылын ағалығына гаршы чыхараг, сөз вә сәнәтин пулун вә мәнсәбләрин табелиjиндән чыхмасындан дүшүнән, бунун үчүн jоллар ахтарыб тапан, ел фәлсәфәси вә әхилик идеjаларына архаланараг чәмиjjәтин азад вә сәрбәст һәjатыjла бағлы көзәл давранышлара чағыран вә дүшүнчәләр ирәли сүрән, бу фикирләрин өзүлүнү белә игтисади вә ичтимаи бәрабәрлик вә азадлыг зәминәсиндә jолуна гоjмаға чалышан Хагани вә Низами jарадычылығында, һәр ики шаирин һәjат тәчрүбәсиндә В. И. Ленинин классик ирслә бағлы олан дүшүнчәләри вә тезисләриндәки мүддәалар арасындакы бағлылыглар чох-чохдур.

Азәрбаjчан ел фәлсәфәси вә халг әдәбиjjатында, классик Азәрбаjчан әдәбиjjатында, бу халгын тарихи-ингилаби кечмишиндә, Мәздәк вә Бабәк һәрәкатлары кими халг һәрәкатларынын тәчрүбәләри вә утопиjасында, Хагани вә Низами jарадычылығынын тәчрүбәси вә утопиjасында В. И. Ленинин классик әдәбиjjатла бағлы олараг үмумдүнjа әдәбиjjаты, тарихи вә ингилаби һәрәкатынын тәчрүбәләриндән чыхартдығы нәтичәләр вә кәшфләрлә сәсләшән бағлылыглар чохдур.

Гафар Кәндли
Бакы, 1 октjабр 1967.

БИРИНЧИ БӨЛМӘЈӘ КИРИШ

سنگ اندر بر بسی دویدیم چو آب بار همه خار و خس کشیدیم چو آب
آخر بوطن نیارمیدیم چو آب رفتیم وز پس باز ندیدیم چو آب[11]

Күнәш ганында боғуларкән нә гәдәр фүсункар вә үлви бир әзәмәтлә көрүнсә дә, бу һал бизләрдән узаглашараг, истәклисинә говушмаг истәjән көjләр пәрисинин анчаг вә анчаг гүруб чағындакы көзәллиjи саjылыр. Уғурсуз бахышлардан горунмаг үчүн сачларыны үзә төкәрәк, әнкин сәмаларын бағрына сығынан бу көjләр сонасынын мәлаһәт вә зәрафәтини там аjдынлығы илә дәрк етмәкдән өтрү күнәши күнорта чағы, һәм дә jај күнләриндә көрмәк лазымдыр.

Сәмалар Лејласынын далынча сүрүнәрәк, каинаты сарсыдан Мәчнунанә һаjғыртылар гопаран, ичтиjини булут дағлары арасындан арамаг истәркән, сәмаларын гаранлығындан баш галдыран көjләр оғлуну ешидиб, дуjмаг үчүн ону он дөрд кечәлиjиндә көрмәлиjик. Диггәт един, будур Хагани! О, халгының ән гәдим бәдии-фәлсәфи инанышына, бәдии зөвгүнә сығынмыш, кимлиjини белә бир инчә вә ejһамлы назик пәрдә архасында кизләмишдир. Бу сәтирләр Гызыл Арслана jазылмыш достлуг мәктубундандыр:

هر مه که بیك وطن مه و حور باهم چو دو عشقدان به‌بینم
حالی بو داع از اثك هردو لون شفق ارغوان به‌بینم
خور در تبو صرع دار یابم مه در دقو ناتوان به‌بینم[12]

Бу сәмави «Лејли вә Мәчнун» дастаны бир чохларына түкәнмәк билмәjән сонсуз бир фачиә мачәрасы кими көрүнмүшдүр. Бәшәр чәмиjjәтиндән кечән jүз илләрдә һәрә бир көзлә бу «Мәһәббәтнамә»ни охумуш, чохлары бир-биринә охшамаjан үрәк чырпынтылары илә һәмин һекаjәни динләмиш, бу нәғмәләри башга-башга мә'нәвиjjатла дуjмушлар:

جهان را عهد مجنونی شد از یاد چه خاقانی درآ. آن تازه گردان[13]

[11] Д-702.
[12] Д-266.
[13] Д-649.

Бәшәр чәмиjjәтинин күндүз вә кечәләрини өз нурлу фикирләрилә, ојандырычы вә һәјатверичи дуjгу вә һиссләрилә ишыгландырыб, чанландыран даһи сәнәткарларын һәјат вә әмәлләринин парлаг вә тутгун чәһәтләринин бүтөвлүкдә тәсәввүр вә тәсвир етмәк, башгаларына чатдырмаг үчүн бу бөjүк инсанларла мүасир, онларын jарадычылыг аләмләрилә таныш олмаг, фикир вә дүшүнчәләрини һисс етмәк, һәрәкәт вә арзуларыны дуjмаг габилиjjәти, мә'нәви вә елми һазырлыг вә ичтимаи имкан кәрәкдир. Буна көрә дә бизләрдән jүз илләрлә габаг jашамыш фикир вә дүшүнчә баһадырларынын, елм вә сәнәт гәһрәманларынын һәјат вә әмәлләрини өjрәнмәк, бу һагда һәгигәтә jахын сөз демәк истәjәнләрин ишы даһа ағырдыр. Чүнки күнәш һәр күн батыб-чыхса да, дүнәнки күнәш бүкүнкү күнәш дејилдир. Һәр бир сөзүн заманына көрә мә'насы, һәр чағын күнәшинин башга бир көзәллиjи вардыр. XX әсрин адамлары онлардан чох габаг jашаjан сәнәткарларын һәјат вә ичтимаи әмәлләринин мә'насыны олса-олса онларын әсәрләриндән тәсәввүр вә дәрк едә биләрләр. Бу барәдә әлдә едилмиш һәр һансы уғурлу бир нәтичә әсл һәгигәти үзә чыхармаг мәгсәдилә ирәлиjә доғру атылмыш бир аддым ола биләр.

Биздән 800 илдән артыг бир мәсафәдә даjанан, бәлкә дә бир чох әмәлләринин үлви мә'насыны дуjмаға имканымыз олмаjан, XII әсрин 75 илини дәрк етмиш, өмрүнүн алтмыш илини jазыб-jарадан Әфзәләддин Әли оғлу Ибраһим Хаһани кими бөjүк бир сәнәткарын һәјаты һаггында керчәклиjә jахын фикир сөjләмәк үчүн дә илк оларағ шаирин jазыларына баш вурулмалыдыр.

Бөjүк инсанларын jазылары давранышларынын бүтүн чәһәтләрини өjрәнмәjә әсас вермир. Хаһанидә дә беләдир. Һәм дә шаирин әлдә олан «Күллиjjаты» олса-олса онун бөjүк ирсинин азы-чоху онда биридир... Бөjүк Мәдаин гәсриндән олса-олса ejванынын фасады галмышдыр!

Белә ликлә, Хаһани һәјатынын өjрәнилмәсиндән алынан нәтичәләрин бир сырасы елми еһтимал кими баша дүшүлмәлидир.

XII әсрдән бәри Хаһанинин һәјаты һаггында фикир сөjләjәнләр аз-чох шаирин сөзләринә сөjкәнсәләр дә, XIX әсрдән башлајараг әдибин һәјатыны әсәрләри әсасында өjрәнмәjә доғру дәjәрли аддымлар атылмышдыр. XIX—XX әср рус шәргшүнаслыгынын хидмәти бу бахымдан чох дәjәрлидир. Бу күн дә белә jазылмыш әсәрләрдә чох бөjүк чатышмазлыг көрүнмәкдәдир. XIX вә XX jүзилликләрин хаһанишүнаслары шаирин һәјатыны өjрәнмәк үчүн әсәрләринин илкин мәнбә олдуғу фикрини сөjләсәләр дә, ишдә ардычыллыг көстәрмәдикләриндән ирәлиләjә билмәмишләр. Бу чатышмазлыг өзүнү башлыча оларағ ики истигамәтдә көстәрмәкдәдир:

I. Хаһанинин кимлиjи һаггында вердиjи мә'лумат бир чох һалларда габагчадан дүшүнүлмүш һөкмләрә вә уjдурмалара табе едилмишдир. Бу барәдә ирәличәдән дејилмиш бүтүн мүлаһизәләр шаирин әсәрләриндән чыхарылан нәтичәләрә табе

едилмәли иди. Һәгигәтә уjғун кәлмәjән jанлышлыглары рәдд етмәк лазым иди. Бир сөзлә, кәнарда һазырланмыш фикирләр әдибин jазыларына көчүрүлмәмәлидир.

II. Шаирин һәјатында баш верән ајрыча бир һадисәни өjрәнәркән һәр шеjдән габаг «Күллиjjат»ында бу мәсәлә һаггында верилмиш ајры-ајры мә'луматлар үмумиләшдирилиб нәтичә чыхарылмамышдыр. Бир чох һалларда алынан нәтичәни әдибин һәјатында баш верән башга һадисәләрлә jохламаг вә ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Бә'зиләри белә һалларда бөjүк сәнәткарын ајрыча бир әсәринә — бир-икн бејтинә мүрачиәтлә кифајәтләнмишләр. Чох вахт бу бејтләрин өзү дә дүзкүн мә'наланды-рылмамышдыр.

Хаһани һәјаты — шаирин аиләви, фикри, елми, әмәли вә бәдии jарадычылыг һәјаты демәкдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә кимлиjилә бағлы анмаларыны бу зәминдә гәләмә алмышдыр. Әдибин һәјаты индиjә кими бу бахымдан өjрәнилмәмишдир. Елә буна көрә дә, шаирин һәјаты өjрәниләркән, бу чәһәтә ајрыча диггәт верилмәлидир.

Шаирин һәјаты барәсиндә «Төһфәтүл-Ирагејн»дә, гәсидә, гит'ә вә мәктубларында башга jазыларына көрә даһа кениш билик вардыр. Бу әсәрләрин бир чоху Хаһанинин ајры-ајры дөвләт хадимләринә, дөврүнүн мәшһурларына иттһаф етдиjи ше'рләрдән вә һәсби-һаллардан ибарәтдир. Бу кими jазыларда ашағыдакы мәтләбләр һаггында даһа чох мә'лумат вардыр: Шаирин аилә һәјаты, сағламлығы вә кечинәчәjи, Хаһанинин Ширваншаһлар, Елдәкизләр, Сәлчугилләр, Аббасилләр вә башга ханәданларла мүнасибәт вә әлагәләри, шаирә гаршы чыхан мүхалифәтчи дәстәнин фәалиjjәти, биринчи вә икинчи кәрә һәбсә алынмасы, Азәрбаjчан, Қичик Асиjа, Һичаз, Ираг вә башга сәфәрләри, дөврүнүн мәшһурлары илә әлагәси.

Демәли, инди биздән 800 илдик бир мәсафәдә даjанмыш Хаһанинин бөjүк һәјаты вә зәнкин jарадычылыгынын бир чох чәһәтләри кечән jүзилликләрин аддымларындан гопан тоз вә торпағын алтында кизли галса да, бу мүгәддәс очағын көзләри күл алтында белә өз истилик вә көзәллиjини сахламыш, өтәри бир тәрпәниш бу ел очағынын jени бир күчлә аловланмасына сәбәб олачагдыр.

Хаһанинин һәјат вә jарадычылыгынын өjрәнилмәсиндә ән башлыча вә илкин мәсәлә шаирин һәјатынын дөврләшмәсиндир. Шаирин һәјатыны үч чәһәтдән jаш, отураглыг вә фикир һәјаты бахымындан дөврләшдирмәк олар.

Хаһани дә башгалары кими көрпәлик, ушаглыг, кәнчлик вә гочалыг илләри кечирмишдир. Өмрүнүн чағлары шаирин һәјаты үчүн әһәмиjjәтли олса да, ону jалныз бу бахымдан өjрәнмәк биртәрәфли оларды. О, 51 ил Шамахыда, 24 ил Тәбриздә сакин олмушдур. Jашадығы мүһит шаирин сәркүзәштини истигамәтләндирән чох күчлү вә һәлледичи амил олса да, һәјатыны jалныз бу бахымдан өjрәнмәкдә бир чатышмазлыг вардыр. Хаһа-

ни бөјүк мүтәфәккир шаир олдуғу үчүн һәјатыны фикир һәјатының инкишаф хәтти вә маһиҗјәти бахымындан дөврләшдирмәк даһа доғрудур. Бу өјрәнмәдә шаиримизин һәјатының башға чәһәтләри нәзәрә алынмалы вә вәһдәтдә көтүрүлмәлидир. Һәјатының јухарыдакы чәһәтләринә е'тинасызлыг көстәрилдикдә дүзкүн нәтичә әлдә етмәк мүмкүн дејилдир. Тәфәккүр аләми, фикир һәјатының өзү дә, мүрәккәб вә чохчәһәтлидир. Һуманизм, севки вә мәһәббәт бөјүк сәнәткарын фикир һәјатының башлыча гајәләридир. Һуманизмин өзү дә вәтәндаш шаирдә ики чәһәтдән—инсанлара вә дөвләтә мүнасибәт бахымындан өјрәнилмәлидир: инсансевәрлик вә вәтәндашлыг.

Шаирин һәјатыны јухарыда көстәрилән үч чәһәтин бирлији вә бағлылығы бахымындан өјрәндикдә, фикир һәјатының башлыча чәһәтини — Хаганинин һуманизмини өн сыраја чәкдикдә, һәјаты өз фәлсәфи-әхлаги мәзмунуна көрә үч дөврә бөлүнүр. Бәдии јарадычылығынын тәкамүл вә биткинләшмәси дә бу мәрһәләләрлә сых бағлыдыр:

I. Шаирин һәјатының биринчи дөврү 520—543 (1126—1148/49)-чу илләри әһатә едир. Бу јол Әли Нәччарын касыб комасындан Мәнучеһрин сарајына доғру узанан бир јол иди. Шаиримиз бу јолу баша вурмаг үчүн өмрүнүн дүз 22 илини бағышламышдыр. Бу илләрдә бир чох уғурлу вә уғурсуз һадисәләрлә үз-үзә кәлмиш, инчимиш, башы чохлу мүсибәтләр чәкмишдир. Бу һадисәләрин бир гисми һәлә дә гаранлыгдыр. Јаздығына көрә, һәгигәт ахтарычылығына вә көзәллөр көзәлини ахтарыб тапмаға Ибраһим кими ушаглыг вә дәлиганлылыгдан башламыш, өмрү боју бу ахтарышла вурнухмуш, һәгигәт сорағында һәрләнмишдир. Бу бејт мүтәфәккир Хаганинин ушаглыг, дәлиганлылыг вә кәнчлијинин илк илләри һуманизминин маһиҗјәтини әкс етдирир:

عادت این داشتم بطفلی باز که برنجم ولی نرنجانم [14]

Инчи, инчитмә! Бу, әслиндә әхиликдән чох шеј алмыш мәламәтилијин башлыча мүддәаларындандыр. Шаирин һуманизминин башланғычы белә иди. Үрәји халгла биркә вурурду. Һиссләри сентиментал бир маһиҗјәт дашыјырды. Бу «адәти» о, долашдығы мәдәни мүһитдән, үрәји мум кими јумшаг «мумин-дел» анасы вә «Әзәр-сәнәт» атасындан, көзү ган көрмәк истәјән, көнлү тоҗуғун башынын кәсилмәсинә разылыг вермәјән мүрәббиси вә мүәллими философ әмиси Кафиәддин Өмәр вә әмиси оғлу Бәһидәддинин тә'лим-тәрбијәсиндән көтүрмүшдүр. Атасынын пешәси исә әхилијә јахын иди.

Кәнч икән «Зал олан» Хаганинин бу јуха үрәјини хәләфи Саиб Тәбризи 600 илдән сонра, гоча јашларында өзү илә кәздирирди:

[14] Д-909.

نمی‌زنم گره انتقام بر ابرو اگر بدیده' من خصم صد سنان بزند[15]

Сајәруз барани-рәһмәт кәр гылынч көјдән јаға,
Гоч кими гурбан ичин мејданә кирмишләрдәниз[16].

Низами:

نبینم بید خواهی اندرکسی که من نیزبد خواه دارم بسی
ره من همه زهر نوشیدنست هنر جستن و عیب پوشیدنست [17]

О, сараја белә бир әһвали-руһијјә илә аддым басды. Сараја вурғун олдуғу анларда да көнлү белә јуха вә јумшаг иди. Тәбиәти белә иди. Инчә, дујар вә чылғын бир кәнч иди. Сөзкөтүрмәз вә дәјмәдүшәр иди. Һәјатын һәр ики чәһәтинә: јахшылыг вә пислијә гаршы һәссаслыг көстәрирди. Көзәллији чох севдијиндән, писликдән даһа артыг иҗрәнирди. Үрәји су кими һәссас, шүшә кими сынар вә назик иди:

خود برنجم کرم نر نجانند که ز رنج آفریده شد جانم [18]

Јаланын нә олдуғуну билмирди. Сүдәмәр ушаг кими мә'сум иди. «Һәгаҗиги» тәхәллүсү бәлкә дә бурадан ирәли кәлмишдир. Сараја кәлдикдә варлығы илә она вурғун олмушду. Јашы аз, ушаг көнүллү иди. Бүтүн үрәјилә ону севирди. Вәтәнинин бүтүн јахшылыгларыны өз дөвләтилә бағлы дүшүнүр вә севирди. Буна көрә дә сарајдакыларын һамысына јахшы көзлә бахырды. Бир нечә вахт үчдантутма мәдһләр јазыр, сарајын көтүр-гојуна валеһ олдуғу үчүн писи јахшыдан ајыра билмәјәрәк, өзүнү башгаларына көчүрүр, өзүнү онларын јеринә гојур, онлары тә'рифләјирди. 22 јашында икән пислијин илк ојадычы силләсини үзүндә һисс етдикдә јухудан ојанды:

زندگی خفتگی است خاقانی خفته آنکه بیك نفس گردد[19]

Орадача өзүнә кәлмәјә башлады. Бә'зи мәсәләләри бирдән-бирә һәлл етдији һалда, бир гисминин һәлли үчүн вахт тапмаг, замана сөјкәнмәк лазым кәлди.

II. 543—571 (1148/49—1175/76)-чы илләр **Хагани һәјатының икинчи дөврүдүр.**

[15] «کلیات صائب تبریزی». چاپ دوم. ۱۳۳٦. تهران. ص: ۵۳۲.
[16] Ahmet Ateş. "Istanbul kütüphanlerinde farsca manzum eserler". 1968, Istanbul, s. 512.
[17] کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای. ۱۳۳۵. تهران. ص: ۸۸٤.
[18] Д-909.
[19] Д-864.

Дејилдији кими, башланғычында онун фикри, мәгсәди бир шеј иди. Бахышлары бир јерә дикилмишди: ИНЧИ, ИНЧИТМӘ! Бу чағырыш әхиликлә аз гала гајнајыб-гарышан мәламәтиләрин чәмијјәт үчүн ирәли сүрдүкләри әхлаги-фәлсәфи гајәни јада салыр. Мәламәтијјә әхиликдән барындығы һалда, бир пара нөгтәләрлә тәсәввүфлә дә чарпазлашырды. Анчаг мәламәтилик мүтәсәввифлик мејлидир. Мәламәтиләр инсанын батини илә— дахили аләмилә марагланыр, суфијјә мәламәтијјәјә нисбәтән заһирә даһа чох мејл едир. Бу әһвали-руһијјә илә сараја кәлән шаир бир нечә ил ујдуғу сарај көтүр-гојуна һејран иди. Күнләрини вурсындырда кечирир, мусиги илә даһа чох әјләнирди. Көзәллијин сорағында икән пәрванә кими өзүнү ода-көзә чырпырды. Көзәллији чох севирди. Шәраб пијаләсини әлиндән јерә гојмаг истәмирди. Ибн Синаны чох охујурду. «Ганун» вә «Шәфа»ны әлиндә кәздирирди. 20 јашында икән Бу Әлијә гошуланлардан сајылырды. 23 јашына кирдикдә бирдән-бирә јухудан ајылмыш, јахшылыг вә мәһәббәтә ујғун кәлмәјән һәр шејдән истиғфар етмишдир. Тәрчүмеји-һалынын бу хүсусијјәтини: «кәнч икән Зал олдуғуну», «чаван икән төвбә етдијини» Сејјид Һүсејн Амузгар «Төһфәтүл-Ирагејн»дән дујса да, бу ојанышын фәлсәфи мәзмунуну вә әхлаги гајәсини башдансовду вә думанлы ифадә етмишдир. Бир адәт олараг о, анчаг бүтүн Шәрг сәнәткарларынын, о чүмләдән Хаганинин өмрүнүн сонларында төвбә етдијини, тәсәввүфә гошулдуғу һагдакы мә'лум мүлаһизәни хатырлајараг, Хаганидә фикри инкишафын белә бир јолла кетмәдијини сөјләмәклә, шаирин фикри һәјатынын доғру бир әсасда өјрәнилмәсинә зәмин һазырламыш, әсримизә кими тәкрар олунан бир јанлышлыға сон гојмушдур:

«در ایام جوانی بودکه از مناهی توبه نموده و قدم براه فقر وفنا نهاده و ابواب معرفت و اشراق برویش گشاده گردیده بوده است» [20]

Сејјид Һүсејн Амузгардан чох габаг Хагани күллијјатыны арашдыран Бәдиүззәман Форузанфәрин ити көзләри бу ојанышын маһијјәти вә истигамәтинин бә'зи чәһәтләрини доғру көрмүшдүр. О, шаирин аз бир мүддәт мәддаһлыгдан сонра—кәнчлијинин башланғычында өзүнә кәлдијини, дәрвишлијин султанлыг, султанлығын дәрвишлик олдуғуну илк дәфә көстәрмишдир:

«اعراض از خدمت پس از چند سال مداحی بحصول پیوست ولی باحتمال قویتر او جز در اواخر عمر بدین مقصود نرسید». [21]

[20] سید حسین آموزگار، «مقدمهٔ تحفة الخواطر وزبدة النواظر – تحفة العراقین خاقانی»، ۱۳۳۳، تهران، ص: ۱۱.

[21] بدیع الزمان بشرویهٔ خراسانی، «سخن و سخنوران»، جلد دوم، ۱۳۱۲، تهران، ص: ۳۱۶.

Бәдиүззаман Хаганинин фәлсәфә вә тәсәввүфә мүнасибәтиндән данышаркән тәсәввүфүн шаирә олан тә'сирини биртәрәфли изаһ едәрәк, Хаганинин әхиликлә бағлылығындан сөз ачмамыш, шаирин дин вә фәлсәфә илә бағлы олан мөвгејинин маһијјәтини доғру мүәјјәнләшдирмәмишдир.

Хагани фәлсәфи мә'нада бу ојанышда һикмәти-мәшшадан үз чевирәрәк һикмәти-ишрага доғру кәлән бир истигамәтә үз гојмушдур. Бу ојаныш фәлсәфи-әхлаги бир маһијјәтдә иди. Чохларында, о чүмләдән Бу Әлинин өзүндә дә гоча јашларында башга-башга мәзмунларда баш верән ојаныш, кәнч икән онун сорағына кәлмишди. Сәләфи Гәтран Тәбризи вә јарадычылығына вурғун олдуғу бөјүк чағдашы Сәнајијә бу ојаныш чох сонралар гисмәт олмушдур. Онун кими тез ојанан кәнчләрдән олан Ејнәлгүзат јандырылмыш, күлү мәдрәсәсинә сәпилмишдир. Сәнаји тәсәввүфә сары јол алды. Фикир вә сәнәтини тәсәввүфүн ихтијарына гојду. Гәтран әхилијә мәһәббәт көстәрди!

Дејилдијинә көрә, танынмаз вә сајылмаз бир риндин хәрабатда дедији бир-ики тиканлы сөз Сәнајини ојатмыш вә јахшылыға сәсләмишдир. Фикирчә кәнчләшән Сәнаји јашлы бир киши иди[22]. Гәтрана кәлдикдә, о, «әкабирлә» чох отуруб дурмағын сонунун пешиманчылыг олдуғуну дујдугда, «хошк-руди-јунани»дән су көзләмәмиш, сәнәтини гүдрәт саһибләринин гуллуғуна вермәсиндән ачымышдыр. О, дүшүнчәләри илә тәглидчи дејил, башчы олдуғуну сөјләјир:

مرا زمنصب تحقیق انبیاست نصیب — چه آب جویم از خشك رود یونانی
برای پرورش جسمو جان چه‌رنجه‌کنم — که حیف باشد روح القدس بسگبانی
بحسن صرت چوبلبل مقید نظمم — بجرم حسن چو یوسف اسیرو زندانی
بسی نشستم من با اکابرو اعیان — بیازمود مشان آشکارو پنهانی
نخواستم زتمنا مگر که دستوری — نیافتم زعطاها مگر پشیمانی [23]

О, һәлә кәнч икән Тәбриздән Кәнчәјә «برادی چو ابرو بمردی چوشیر» дејә чомәрдлик вә кишилијини тә'рифләдији сипәһдар Әбу Јүсрә јаздығы мәнзум мәктубунда Тәбриз әхиләринин башчысынын гајғыларыны хатырламыш, она сығындығыны билдирмишдир:

[22] «دیوان حکیم سنائی»، بکوشش مظاهر مصفا، ۱۳۳۶، تهران، ص: نود وشش.

[23] «دیوان حکیم قطران تبریزی»، بسعی و اهتمام محمد نخجوانی، ۱۳۳۳، تبریز، ص: ۵۰۷ – ۵۰۸.

Гејд: Мирзә Әләкбәр Деһхуда «Әмсал вә һикәм»дә бу бејтләрин Хаганинин олдуғуну сөјләсә дә, дәлил көстәрмәмишдир. Јунан фәлсәфәсинә гаршы јалныз Хагани дејил, Сәнаји, Әнвәри, Әсирәддин Ахсикәти вә Зәһирәддин Фаријаби кими сәнәткарлар да чыхыш етмишләр. 30 јашында икән Низамидә дә буна охшар бир әһвали-руһијјәнин баш галдырдығы гәсидәләриндән дујулмагдадыр. Сәид Нәфиси «Әһвал вә асаре Рудәки» әсәриндә бу гит'әнин ики бејтини Рудәкининки сајмышдыр.

حوانمرد شیر اوژن پیرمرد — بنیکی ندانی که بامن چه کرد
گهی استر را هوارم دهد — گهی نیفه شاهوارم دهد . . .
مرا دارد از جانو تن دوستر — کسی را ندارد زمن دوستر[24]

Сәнајини гоча јашларында јахшылыг вә сәфајә доғру сүрүкләјән ојаныш 23 јашына кечәркән Хаганинин сорағына кәлди. О, әсринин фикри интибаһыны—ојанышыны өзүндә әкс етдирирди. Ојанмыш кәнчләр кими дөврүнүн рәсми фәлсәфи еһкамына гаршы чыхмыш, ахтардығы көзәллик вә сәадәти тапмадыгдан ону рәдд етмишдир. Фәлсәфијјуна гаршы јазса да, һамыдан чох фәлсәфәдән сөз ачмышдыр. Үмумијјәтлә, фәлсәфәјә гаршы дејил, јунан фәлсәфәсинә, даһа чох Әрәстуја гаршы чыхмышдыр. Бу чыхышларын өзү дә давамлы бир һалда дејилди. Ајрыча шәраит вә һадисәләрлә бағлыдыр. Һикмәти-ишрагын өзү дә Әрәстудан чох шеј алмышдыр. Бир парчалары XII әсрдә фәлсәфә дедикдә јунан фәлсәфәсини — һикмәти-мәшшани дүшүндүкләриндән, һикмәти-ишраги кәрәјинчә гијмәтләндирмәјәрәк, биртәрәфли нәтичәләрә кәлмишләр.

Дејилдији кими, шаиримиз кәнч јашларында үрәјинә басараг, көксү үстүндә јухуја кетдији Ибн Синанын јазыларыны бир тәрәфә тулламышдыр. Чәмијјәтә хошбәхтлик кәтирә биләчәк фәлсәфә сорағында икән, фәлсәфәни рәдд етмиш, дәрин бир фикри вә сијаси бөһранла он илә јахын әлбәјаха олмушдур. Бу рәдд етмәдә онун көзү Гәтран вә Сәнајинин хошладығы нөгтәләрә дикилмишди. Үрәји вә ағлы илә әхилијә гошулдуғу һалда, тәсәввүфә дә бир нечә вахт мејилсиз олмамышдыр. Сәләфи Гәтран вә бөјүк мүасири Сәнајинин јеткинлик чағында учалдығы јүксәклијә 23 јашына чатан Хагани[25], әхилик һәрәкатындан мөһкәм вә өмүрлүк јапышды[26]. Тәсәввүфүн бә'зи чәһәтләриндән хошу кәлди. Мүтәсәввиф олмадан тәсәввүфдән узаглашды. Әхилик шаирин мәнсуб олдуғу халгын мәдәни мүһитиндән доған фәлсәфи-әхлаги бир һәрәкат иди. Бу халг фәлсәфәси мәзмунилә доғма олдуғу кими, адыны да шаирин ана дилиндән көтүрмүшдүр[27а].

---

[24] «دیوان حکیم قطران تبریزی» بسعیو اهتمام محمد نخجوانی ۱۳۳۳ تبریز ص: ۵۰۷ — ۵۰۸

[25] «مثنوی مشهور به تحفة العراقین». اثر طبع حکیم اجل خاقانی شروانی. باهتمام و تصحیح وحواشی و تعلیقات دکتر یحیی قریب. ۱۳۳۱، تهران. ص: ۱۶۵.
(Бундан сонра Т һәрфилә көстәриләчәкдир).

«مجموعه نامه‌های افضل الدین بن علی نجار خاقانی شروانی». باتصحیح و مقدمه و حواشی و توضیحات. بکوشش دکتر ضیاء الدین سجادی. ۱۳۳۶، تهران. ص: ۷

[26] «منشات خاقانی. افضل الدین بدیل بن علی خاقانی». تصحیح و تحشیه از محمد روشن. ۱۳۴۹ تهران. ص: ۲۳۳.

[27а] «Древнетюркский словарь», Ленинград, 1969, с. 71.

Бу фәлсәфә инсан шүурунун кәшф етдији ән јахшы фәлсәфи үмумиләшдирмәләри өзүндә бирләшдирирди. Инсанлығын ән инчә вә јахшы дујғуларына, һиссләринә јијәләнмишди. Әхиликлә инсанлар фәлсәфәнин ән габагчыл мүддәаларыны чәмијјәт һәјатында тәтбиг етмиш, фәлсәфәни чәмијјәтлә, онун һәјат вә арзулары илә бағламышдылар.

Јарадычылығынын илк илләриндә гәләмә алдығы инсансевәр шеʼрләриндән азачыг узаг чәкиләрәк мәдһијјәчилијә гошулан Хагани төвбә вә ојанышдан сонра јубанмадан көзәллик вә јахшылығын мәддаһы олмаг гәрарына кәлди. «Нәфәсләр» дә јазды, сәнәти пулун табелијиндән чыхармаг әзминдә икән әмәлләрилә инсанлара гајғы көстәрән шәхсијјәтләри — «мәликани-мәлајик-ајинләри»[27б] мәдһ вә мүдафиә едәчәјини билдирди. Хагани мөвчуд ичтимаи һәјатын мәнфиликләрини рәдд едәрәк, һәјатын мүсбәт чәһәтләрини вә бу чәһәтләрин тәмаилчиләрини алгышлајырды.

Бу ојаныш шаиримизин фәлсәфи, әхлаги аплајышларына, мәнлијинә сөјкәнирди. Мәдәни халг һәјатындан, шәхсијјәтиндән төрәмишди. Бу ојанышын архасында мә'нән тәмизләнмә, бүтөвләшмә вә јүксәлмә дүшүнчәси дајанырды. Бу ојаныш вә дүшүнчә шаиримизин јалныз ич аләми вә мәнлијини чулғамыр, халгын ичтимаи-фәлсәфи фикри, үмумбәшәри дүшүнчәси, игтисади, ичтимаи сәрбәстлији вә бәрабәрлик истәјилә бағлы иди. Инсанлыг вә фәрдин ич аләминин јүксәлишилә, чәмијјәтин мә'нәви, игтисади дирчәлмә вә тәмизләнмәси арасында бағлылыг вә кәрәклик дујурду. Әхилик јүксәк вә көзәл дүшүнчәләри, әхлаги гајәләрилә кәнч озанын дүшүнүш вә давраныш аләмини овсунлајараг әлә кечирмишди. Бабәкијјә арзулары халгынын һәјат тәрзиндә вә шаирин көнлүндә јени бир кејфијјәт баш галдырмышды. О, Бабәкин көнлүнү өзү илә кәздирирди. XI—XIV јүзилләрдәки халг һәјатынын габагчыл мејлләри бу фәлсәфи дүшүнүш јолу илә бағлы иди. XIV әсрдә бу фәлсәфә һүруфиликлә дә јени бир өртүјә бүрүнмүшдүр. Хачә Рәшидәддин Пир Јә'губун башчылығы илә Тәбриз Бабәкләринин 703 (1303)-чү илдә һакимијјәти әлләринә кечирмәк истәмәсиндән данышараг јазыр:

«گفت شخصی چهل گز بالا دارد وپنج گز پهنا از کوههای مرند ووایقان پیش شیخ یعقوب می‌آید و اورا تربیت می‌فرماید واین اسرار بروی کشف می‌کند واکنون پادشاهی بشهزاده الافرنگ داده طوعا او گرما پادشاهی از آن اوست و درویشان بدو ارزانی داشته‌اند . . . معین شدکه معتقد ایشان همان شیوه مزدك است ومطلوب آنك آن طریقه

[27б] Т-170.

را درمیان خلق پیدا گردانند چون گناه بریشان ثابت گشت یعقوب گفت پیرن مارا نگاه دارند.»[28]

Бу мә'нәви тәкмилләшмә, тәзкиреји-нәфс, әгли вә руһи ојаныш јолунда чәмијјәтлә шаир арасында ајрылмаз бир бағлылыг вар иди. Дүшүндүкләрини чәмијјәтә һаким кәсдирмәк имканыны тапмадыгда инсансевәр көнлү илә күтләнин дөзүлмәз һалына ачымышдыр. Зәманәјә гаршы чыхдыгда, чалышган вә һәјаты бир истигамәтлә бу мә'нәви јүксәлиш јолунда аддымладыгда «мәнлә сәнин» — чәмијјәтлә шаирин мә'нән тәмизләнмәсини дүшүнүрдү. Чәмијјәт вә мәнлијини јүксәлтмәк, тәмизләнмәји јени игтисади вә ичтимаи шәртләрлә бағлајырды. Бу јолда ирәлиләјән шаир, чәмијјәт шәхсијјәтилә ајаглашмадыгда мәсләк вә илһамынын аг чалағанынын күчлү ганадлары илә көјүн доггуз гатындан узаглара јүксәләрәк, орадан инсанлыға ағы охуса да мүрачиәтләри шәхсинәдир. Бунунла да кәлам вә әхлаги өјүдләрининн тә'сирини охучу вә динләјичидә артырмышдыр. «Еј инсан, бу күнүн зәһәрләнсә дә узаг кәләчәкләрини гојнуна алмыш күнләрин үгурлу олсун» — демишдир. Шаирлик илһамы илә дөврүнүн ичтимаи шәраити арасында дәрин бир ичтимаи учурум олдуғуну һамыдан тез өзү дүјмуш, шәхсијјәтини учурумда дејил, әлчатмаз јүксәкликләрдә арамышдыр. Буна көрә дә шаирлик идеалыны даһа чох романтикләшдирмәкдәдир. Чәмијјәтлә бағлы олан әхлаги дүшүнчәләри ше'р фәлсәфәсинин ән јүксәк наилијјәти сајылмалыдыр. Әхлаги вә өјүдләрилә әхиләр сајағы инсанлыға өрнәк олараг, күтләләрин һәјатына мәһәббәт вә севки јағышы чиләмишдир. О, мә'нәви тәкмилләшмә вә «тәзкијеји-нәфс» имканыны чәмијјәтдән узагларда дејил, чәмијјәтин гојнунда арамышдыр. Инсан ичтимаи һәјатының, фикир вә хәјал аләминин көзәлликләрини, долашдығы мүһитин гојнунда икән давранышлары илә әлдә едә биләр вә етмәлидир. Инсан көзәллијә јијәләнмәли, ону горумалы, чиркинликләрдән узаглашмагла она гаршы дурмалыдыр. Бунунла да пислији ичтимаи һәјатдан, дүшүнчә вә хәјал аләминдән, давраныш дәфтәриндән силмәлидир. Мәнлијини тәмизләмәк, јүксәлмәк дүшүнчәси, инсан вә халг һәјатыны, вәтәни Ширвану чичәкләндирмәк, көзәлләшдирмәк истәји дүшүнчәсиндә бирка вә әкиз доғулмушдур. Мәнлијилә инсанпәрвәрлији һәр јердә өзүнү биркә көстәрмәкдәдир. Ичтимаи чалышмаларында чәмијјәтин дурдуғу јерә енмәмиш, ону јүксәкләрдә көрмәк истәдијиндән, үмидлә, јоруламаг билмәдән чалышмышдыр. «Нәбиләр көјдән јерә кәлдији» һалда, о јердән көјә јүксәлмәк истәјир. Инсанијјәтини — башгаларынын дәрд одуна, гәминә јанмағы, варлығынын чөвһәри вә ән күчлү

---

[28] فضل‌الله رشید الدین. «جامع‌التواریخ». جلد سوم. باکو. ۱۹۵۷. ص. ۲۶۲.

чәһәти сајмыш, севинчәклији дә бурадан төрәмишдир. Бир сөзлә, ачыг, ишыглы дүшүнчәли вә тәмиз көнлү илә инсанлыға вурғун бир әхидир. Чох һәссаслыгла көнүл дүнјасында кәздирдији диләкләр һәјат дөјүшүндә даша дөјдикдә, дүшүнчәләриндән әл чәкмәмиш, дөвранла бирләшмәјәрәк, заманын фөвгүнә јүксәлмиш, инсанлығын хошбәхт кәләчәјинә доғру кедән јоллары бирчә-бирчә арамышдыр. Дүшүнчәләринин көкләрини кәләчәк һәјатын көксүндә көрдүкдә, узаг кәләчәјин гојнуна сығындығыны дүјдугда, «мин ил сонра доғулмалы идим» — демишдир. Буна көрә дә јарадычылығына, фикир вә хәјал аләминин ишыглы көјләринә күнләрдән гопуб кәлән думанлы, гүссәли вә кәдәрли булудлар да көчмүшдүр.

Һәјатынын икинчи дөврү өз фәлсәфи мәзмунуна көрә ики јерә ајрылыр: 543—554 (1148/49—1159)-чу илләрдә Хагани дәрин, сарсыдычы, руһи вә фикри бир бөһранла әлбәјаха иди. Бу илләрдә биринчи дәфә һәбсә дүшмүш, бир нечә ил чәлаји-вәтән олараг сәркәрдан кәзмишдир. Күнаһы күнаһсызлыг иди. Дејилдији кими, бу фикри бөһранын маһијјәти вә истигамәти шаирин Ибн Синадан—һикмәти-мәшшадан узаглашараг һикмәти-ишрагә доғру чан атма сә'ләриндән ибарәт иди. Бу мејл онун бәдии јарадычылыг «тәрзинин», романтикасынын руһуну охшајырды. 554 (1159)-чу ил јахынлашдыгда, сәнәти алтүнүн, көзәллији вә јахшылығы тәрәннүм етмәк васитәси олан мәдһијјәни исә һаким даирәләрин табелијиндән чыхармаг әзминдә чох гәти иди. Сарајдан тамамилә узаглашараг, писликләрдән үзләтә чәкилмәк гәрарында иди. Әввәлләр валеһлик үзүндән сарајда пислик көрмәјән шаир инди аз гала һәр шеји рәдд едирди. Чох ифратчы бир мөвге тутурду. Сарајдан әбәди узаглашмаг гәрарында иди. 554 (1159)-чу илин ахырларында, «кичик чәлаји-вәтәндән» Шамахыја гајытдыгда һәјатынын бу дөврүнүн икинчи мәрһәләси башланыр.

Бу заман о, өз фикри-фәлсәфи гәнаәтләри үзәриндә мөһкәм вә гәти дајанса да, мәгсәдини һәјата кечирмәкдә бир аз јумшаглыг вә бөјүк мүдәббирлик бачарығы көстәрмишдир. О, сарајдан узаглашмаг дејил, ону әлә алмаг, она тә'сир көстәрмәк ниҹҹәтиндәдир. Бу бахымдан да әхиликлә һәмаһәнк вә һәмфикирдир. Өлкәнин мүгәддәраты илә бағлы олан бир јердән гачмаг, узаг кәзмәкдәнсә, сарајы әдаләтә чағырмаг вә бу јола кәтирмәк әзминдәдир. Заһирсаз мүтәсәввифләрлә әлагәсини кәсмиш, әхиликлә вә онун әхлаги гајәләриндән бәрк-бәрк јапышмышдыр. Һуманизминин әсасында: **пислик гаршысында јахшылыг ет, көзәллији вә јахшылығы мүдафиәјә галх, пислији, зүлмү чәсарәтлә, тәрәддүдсүз рәдд ет, зүлмә гаршы кәскин мүгавимәт көстәр! Јохсуллары мүдафиә ет, инсанлар гардашдырлар, дәрвишлик вә зәнкинлик мә'нәвиҹҹатла бағлыдыр, чәмијјәтдә заһирә јох, мә'нәвиҹҹата фикир верилмәлидир. Бу, чәмијјәт үчүн өлчү олмалыдыр!** — кими јүксәк ичтиман-фәлсәфи гәнаәтләр дајанмышдыр.

571—595 (1175/76—1198/99)-чи илләр Хагани һәјатынын 3-чү дөврүдүр. Бу дөврдә о, габагкы фикри гајәләри үзәриндә мөһкәм дајанмышдыр. Әдаләт, инсансевәрлик гајәләри онда даһа кениш гол-ганад ачмышдыр. Вәтәнинин мүгәддәраты илә мөһкәм бағлыдыр. Өлкәнин дөвләтләрилә әлагә сахлајыр, онлара јенә дә өјүд верирди. Вахты илә мәсләһәт хатиринә әтрафында долашдығы сарајла әлагәни кәсмишди. Хејирхаһ вә әдаләтсевәр һөкумәт даирәләрилә кечинмәјин тәрәфдары иди. Онларын көлкә вә һимајәсини рәдд етмирди:

من که خاقانیم این مایه صفا یافته‌ام — که‌بدل در حق بدخواه شوم نیکی‌خواه
چون شوم سوخته از خامی گفتاربدان — بنکو کار پناه آرم و او هست گواه
که نگویم که مکافات بدیشان بدکن — لیك گویم که‌مرا از بدشان دار نگاه[29]

من که خاقانیم بهیچ بدی — بد نخواهم‌که اوست یزدانم
پس بنیکان کجا بداند یشم — سر زسنت چگونه گردانم
گر ضمیرم بهیچ کافر بد — بد سکالید نامسلمانم[30]

Азәрбајҹан әдәбијјатында үчүнҹү мәнзум фүтүввәтнамәни—«Чами-чәм»и гәләмә алмыш гоча Әвһәди Марағалынын илләр боју апардығы ахтарышлардан сонра тапдығы, зәманәсинин баһадыры сајдығы әхиләр өз дүшүнҹә вә әмәлләрилә шаиримизи јада салырлар. Фикирҹә онунла бирләшиб, она сығынырлар:

گر به تیغش زنی نه پیچد رخ — زهر گوئی شکر دهد پاسخ
در جهان رنگ مقبلی این است — پهلوانی و پر دلی این است[31]

Хагани бу илләрдә әрәстујанә бир мәктәби-тәдрис һөвзәсинә малик иди. Әхиликдә гүтблүк мәртәбәсинә чатмышды:

بمقامی رسیده‌ام که مرا — خار و خنظل بجای گلشکر است[32]

Ирәлидә көстәрдијимиз кими, һәјатынын икинҹи вә үчүнҹү дөврүндә тәрәннүм етдији идејалар вә әмәлләри илә әхилијин ән башлыҹа гајәләрини гаршыламагдадыр. Әлдә олан «Фүтүввәтнамә»ләрин бирләшдији ән башлыҹа ҹәһәтләрә онун бәдии јарадыҹылығында вә әмәлләриндә бол-бол раст кәлирик. Јаздығы «Фүтүввәтнамә» әлдәдир. Әхлаг дәрси верән, нәсиһәтчи мүрачиәтләри «фәтиләрә» — «чомәрдләрә»дир. «Фүтүввәтнамә»ләри бир-бирилә бирләшдирән, шаиримизи «Фүтүввәтнамәләр»лә, көзәл хујлар вә сифәтләри бир јерә топлајан әхиликлә говушдуран ән башлыҹа ҹәһәтләр ашағыдакылардыр:

Нәфсләмүчадилә етмәк, танрынын бујурдугларыны тутмаг, өзүнү халга вәгф едиб, һәр кәсә јахшылыг етмәк, дин вә мәзһәб фәрги гојмадан бүтүн инсанлары севмәк. Вәфа, доғрулуг, сәбир, әманәт, тәвазө', мүрүввәт инсанын ән үлви кејфијјәтидир. Инсанлары нәсиһәтлә доғру јола чыхармаг; инсанлара миннәтсиз јахшылыг етмәк; үрәји сафландырыб ишыгландырмагла бәрабәр, ағлын ишығына сығынмаг; елмә јијәләнмәк; һирс вә тамаһы рәдд етмәк; гејбәт вә ријадан чәкинмәк; өзкәләрин сиррини горумаг; зүлмү рәдд етмәк; һәр бир әмәлдә әдаләти көзләмәк, дүнја малыны тәрк етмәк, вар-јоху чәмијјәтин ихтијарында гојмаг, көзәллији севмәк, чиркин нә варса рәдд етмәк, заһирә јох, батинә—мә'нәвијјата фикир вермәк[33].

Бә'зиләри шаирин фәлсәфи-әхлаги көрүшләринин маһијјәтини дујмадыглары үчүн Хаганинин фүтүввәт илә бағлылығыны билдирән фикир вә ифадәләрини јозаркән бир сыра ујдурмалара јол вермишләр. Мәсәл үчүн, ихванындан шикајәт етдикдә шаирин доғма гардашларындан шикајәтләндијини сөјләмишләр. Әлинин шәхсијјәтинә аид мәшһур мүлаһизәләри дөнә-дөнә гәләмә алмасыны онун шиәлијинә дәлил сајмышлар. Фүтүввәтдән кәлән бу чәһәтә фикир вермәмишләр. Ибн Синаја, Әрәстуја — јунан фәлсәфәсинә гаршы чыхдыгда фикирләринин башга чәһәтләрини кәнара туллајараг «танрынын бујурдугларыны тутмаға чағырмасыны» илк сыраја чәкиб, онда «иртичачы» бир мејлин баш галдырмасы кими мә'наландырмыш, бә'зиләри буну шиширдәрәк, Низами вә Хаганини гаршылашдырмышлар. Ибн Синанын өзү дә диндән узаг дејилдир. Фәлсәфәсини динин бағрына сығындырмышдыр. Низами дә инсанлары «танры бујурдугларыны тутмаға» чағырмышдыр. Фәлсәфә вә динә мүнасибәти варлығы илә көнүл вердији әхиликдән доғмушдур. «Шинијјәни» о, дејилдијинә көрә 25 јашында икән, әсәрә көрә исә 31 јашында јазмышдыр. Фәлсәфә һаггындакы јазылары фәлсәфәни бөјүк вә јеткин бир философ кими мәнимсәдијини көстәрир. Әхилијин өзү дә онун шәхсиндә шаиранә вә һәкиманә бир гол-ганад ачмышдыр. Орта әсрләрдә јахшы олан һәр шејә дини бир рәнк вериб, дөврүн габагчыл фикирләри вә һәрәкатынын дини бир пәрдә илә чалышдығыны унутмаг олмаз. Фүтүввәт диндән бир һалә кәздирир. Хагани дини инанышында хурафатчы дејилдир. «Танрынын бујурдугларына әмәл етмәјә» чағырдыгда бе-

[29] Д-918.
[30] Д-909.
[31] اوحدی مراغه‌ای. «جام جم». تهران. ۱۳۰۸. ص: ۱۱۵.
[32] Д-66.

[33] Abdulbaki Gölpinarlı. "Islam ve Türk ellerinde Futuvvet Teşkilatı ve Kaynaklari". "Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakultesi Mecmuasi", 11-ci cilt, 1949—1950, № 1—4, s. 3—354, Istanbul.

һишт севдасы илә әјләнмәјир, чәһәннәм вә гијамәт горхусундан јазыларында из белә јохдур. Дин дедикдә әдаләти баша дүшүр, әдаләти бачарыгла динин јеринә гојмушдур. Танры онун көзүндә башга бир маһијјәт дашыјыр. Танрылардан ајрылан бир танры арамышдыр. Фикри бөһран чағларында романтик инанышы илә мә'нәвијјаты үчүн әлверишли бир сығыначаг тапмыш, фикир гарталынын јени-јени јүксәкликләрә учмасы үчүн гүввәт топлајаркән халг е'тигады вә инамына сығынмышдыр. О, өмрү боју танрысына уммадан мәһәббәт бәсләмишдир. Танрыны көзәллијә мәзһәр сајан ашиг бир мәхлугдур. Дөврүнүн заһирпәрәст дин хадимләринә вә суфиләринә гаршы ән кәскин ше'рләри о јазмышдыр. Дүшүнчәләри Азәрбајчан әхиләриндән Зәркубун «Фүтүввәтнамә»силә чох сәсләнмәкдәдир:

فتوت چیست صرف علم کردن — چو طالب مستعد آن بیان است
فتوت چیست ترك جهل گفتن — که جاهل در فتوت بدگمان است
فتوت از خود انصافست دادن — که بی‌انصاف دائم در فغان است
فتوت چیست در بازار معنی — زاخلاق حمیده کاروانست
فتوت اعتقاد عقل و قلب است — فتوت استوای جسم و جان است
بمعنی آفرینش یك وجود است — فتوت آفرینش را دهانست
فتوت فرض کردی چون دهانی — مروت اندر او همچون زبانست...
کسی کز چشم معنی باز باشد — فتوت در همه اشیاء روانست...
فتوت بوستان و شرع چون تخم — طریقت چون درخت بوستانست[34]

Шаирин кичик мүасири тәзкирәчи Овфи гәләмдашларыны габаглајараг, шаирин фәлсәфәсинин маһијјәтини доғру кәшф едәрәк, һикмәти-ишрагла халг фәлсәфәсинин вүчудунда бирләшдијини сөјләмишдир:

«صفوت جنید باحکمت لقمانی مرویر افراهم». [35]

Хагани суфи олмамышдыр. Анчаг шәхсијјәтиндә суфијанә бир кејфијјәт олдуғуну һамыдан тез өзү дујмушдур. Бурада Хаганинин тәсәввүфә мүнасибәти вә әхиликлә бағлылығы илә әлагәдар олараг шаирин фикир һәјатынын ајры-ајры чәһәтләри үзәриндә гыса вә өтәри олса да, дајанмаг кәрәкдир. Кимлијини дәриндән өјрәнмәк үчүн дә белә бир кәзишмә вә рич'әт лазымдыр. Дејилдији кими, XII әсрдә Шәрг өлкәләринин бир сырасында һикмәти-ишрага доғру тутарлы вә давамлы бир мејл

[34] نجم الدین زرکوب. «کتاب الفتوة». ایاصوفیه. نمره ۲۰۴۹. استانبول. نسخه خطی. ص: ۲۳۵ ــ ۲۱۸.

[35] محمد عوفی. «لباب الالباب». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۴۰۵ ــ ۴۰۶.

варды. Бу мејл Ибн Сина јарадычылығынын сон илләриндә бөјүк алимин гәләминдән чыхмыш әсәрләрдә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. Шаирин философ әмиси Кафиәддин Өмәрин өзү дә һикмәти-ишрага вурулмушдур. Һикмәти-ишрагын ән көркәмли тәмсилчиси Шәһабәддин Сүһрәверди бу әсрдә шаирин доғма вәтәниндән баш галдырмышдыр. Халг һәјатында баш верән бу фәлсәфи ојаныш әввәлчә дөврүн поезијасында, сонра Сүһрәвердинин әсәрләриндә өзүнә мәхсус бир бичимлә өзүнү көстәрмәкдәдир. Хагани дә һикмәти-мәшшадан «һикмәти-ишрага» доғру чан атмышдыр. Шаирдә әмәлә кәлмиш фикри интибаһын фәлсәфи мәзмуну вә јөнәми белә иди. Дүшүнчә ојанышы өз фәлсәфи мәзмуну илә һикмәти-ишрага дахил олан сајсыз-һесабсыз ичтимаи-фәлсәфи ахынларын халгла гајнајыб-гарышан чәһәтини, күтләви һәјатдан төрәјән әхилији тәмсил едирди. Бу фәлсәфи чәрәјанларын һамысы вәһдәти-вүчуд дејилән бир фәлсәфи анлајышда бирләширдиләр. Әхилик XII әсрдә Азәрбајчан мәдәнијјәти зәмининдә өлкәдә јаранмыш Шәрг интибаһы Азәрбајчан голунун фәлсәфи-фикри маһијјәтинин тәмсилчиси иди.

Тәсәввүф фәлсәфи-әхлаги дүнјакөрүшү олмаг е'тибарилә бир-бириндән фәргләнән бир чох мүтәсәввиф фиргәләри өзүндә бирләшдирир. Бу фикри ахынлар фәлсәфәнин ики голуна јахынлыг вә узаглыг чәһәтиндән дә бир-бириндән ајрылырлар. Бунунла бәрабәр тәсәввүфдә бир-бириндән фәргләнән ики әламәтдар мәктәб көзә чарпмагдадыр[36]:

1. Абиданә тәсәввүф.

2. Ашиганә тәсәввүф.

Ашиганә тәсәввүфүн өзү дә ики јерә ајрылыр:

1. Ханәкаһла бағлы олан ашигинә тәсәввүф: Ејнәлгүзат Мијанәчи, Шејх Әттар, Моллаји-Руми, Шејх Маһмуд Шәбүстәри, Шәмс Мәғриби...

2. Ше'р вә шаирликлә бағлы олан ашиганә тәсәввүф: Сәнаји вә Әвһәди...

Хагани мүтәсәввиф шаир дејилдир. Онун ше'рини бу бөлкүләрин һеч биринә салмаг олмаз. Бир шаир кими Сәнајидән — өзүндән габагкы ашигинә мүтәсәввиф ше'рдән мүәјјән чәһәтдән тә'сирләнмишдир. О, ејни заманда зәманәси вә сонракы јүзилләрин мүтәсәввифанә-ашиганә ше'ринә күчлү тә'сир көстәрмиш шаирләрдәндир. Шејх Әттар, Моллаји-Руми, Һафиз вә Һафиздән сонракы бөјүк јарадычы бир нәсил шаиримизин бәдии јарадычылығы вә ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчәләриндән чох шеј алмышлар. Хаганинин Шејх Әттар, Моллаји-Руми, Һафиз вә Оғуз шаһзадәләриндән Хачу Кирманијә тә'сирини јалныз форма мәсәләләрилә

[36] دکتر منوچهر مرتضوی. «مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ شناسی». ۱۳۴۴. تبریز. ص: ۸۲ ــ ۸۸.

məhdudlaşdırmaq doğru dejildir. Xaqani bu kimi şairlərdə dünjəvilik mejlini artıran, onlarda közəllijи mүdafiə əzmini күçlәndirən bir ustad və mүəllimdir, she'rijjət dünjasında ахan çoşğun bir nəhrdir.

Xaqani təsəvvүfү, onun kečmişinin kөrkəmli nүmajəndələrini və istigamətini ondan-bundan dejil, dərin və ardıçıl oxuma və şəxsi tөçrүbə ilə dərk etmişdir. Divanında təsəvvүfүn tarixinin ən inčə məsələlərini өjrənməjə əsas verən mə'lumatlar vardır. «Tөhfətүl-İraqejn»də təsəvvүfүn maнijjətinə verdijи tə'rif elmin kəldijи ən jeni nətičələri jada salır və onunla həmahəngdir. Junus İmrənin təsəvvүfə verdijи dəjərlə birləşir. Təsəvvүfүn nүmajəndələrinə, onların jaradıçılığına verdijи gijmətlər өz əhəmijjətini saxlamaqdadır.

Mүtəsəvvif-ašiqanə she'r insana, dünja və közəllijə çoşğun mүnasibət bəslədijindən, kənč şairin çox xoşuna kəlirdi. Sənajinin xatirinə dosty Rəşidəddin Vətvatla sөzə kəldijini jazmışlar. Kənčlijində az da olsa xanəkahın үzəriндə galdırılan «humanizmə» valehlik kөstərmişdir. Fikir və kөnlүndə bu mejlin baş galdırılmasında şəxsijjətinin ушаг kimi saf, təmiz və kүnahsız čəhəti tə'sirsiz dejildir. Bu bejti kənč ikən həbsə salındıgda jazılmışdır:

87 مرا گریز زخانه بخانقاه بود جو طفل کوسوی مادر گریزد از برباب

Xanəkahа addım basdığı, nəfəsləriniн ahənkilə çalınan gavalla suфiləriн vəçdə kəldijи də əsərlәriндən mə'lumdur. Anчag abidanə təsəvvүfə —xanəkahа jol tapmış olan ikiүzlүlүk, zahirsazlıg, pirlərin mənəm-mənəmlijи, xanəkahın — «Pirə tabe olmalısan» əmri ilk əvvəldən gəlbi azadlıg eşgi ilə dəjүnən, bu məgsədlə sarajdan xanəkahа nəsər salan şairin kөnlүnү bulandırdı, үrəjinə dəjdi. Sadə və saf kөnlүnə gara xal saldı. O, kөj kejinmәklə səfaji-batin əldə etmək iddiasında olan zahirsaz suфiləri çox kəskinliklə rədd etdi. Xaganijə kөrə, kejimlə joх, jүksək və үlvi insanı əməlləriлə kөnүl saflıgına, insanlıg mərtəbəsinə çatmag olar. Əvvəllərdə:

«صافیم خوان چو صفای صوفیانرا چاگرم» — dejən kənč şairin az kečmədən «xanəkah» sөzү үzəriнə gələm çəkməsinin mačərası belə idi.

Mələmətilərin və gələndəriжjənin rindanə hərəkətləri, onların suфiləriн və zahidlərin zahirsazlıg və rijakarlıgына garşı çıxmaları şairin hүsn-rəgbətini gazandı. Belə jerlərdə өzүnү «دردکش ملامتی» adlandıraraq, «badijejgələndərini» başına təkmişdir. Gələndəriжjə, mələmətijjə, dərvişlər və əxilər daha çox bir jerdə rijakarlıga garşı çıxmagda birləşmişlər. O, gəlbi, fikri və əməlləriлə əxidir. Əxilijə gošulду, axtardıgını burada tapdı. Jүksək mə'nəvijjatı və şairlik ilhamı və iste'dadı ilə əxilijin өzүnə gol-ganad verdi. Bu məktəbə bərəkət jağışı çiləди. Fүtүvvətlə bağlı olan dүşүnčələri, үxүvvəti alğışlamaسı şairin humanizmi, fikir və xəjal aləmi өjrəniləркən keniş өlčүdə kөzdən kečirilmişdir. Dostlarına jazdıgı məktublarında da dönə-dönə fүtүvvətdən danışır. Tək өzүnү dejil, başgalarını da jaxşı iş kөrmәjə çağırdıgda fүtүvvəti jada salır. Bu anlajış onun zehnijjətinin čevrəsini bүtүnlүklə çulğamışdır*.

Mələmətijjə və gələndəriжjə təsəvvүfdən төrəjərək ona garşı çıxan fikri axınlardır. Ibn əl-Ərəbinin dili ilə desək, təsəvvүf, mələmətijjə, gələndəriжjə və əxilijи birləşdirən ən əsas чegtə «bəhdəti-bүčүd»dүr. Təsəvvүf, mələmətijjə və gələndəriжjə үzəriндə fүtүvvətin çox күčlү tə'siri vardır[39]. Mələmətijjə və gələndəriжjə fүtүvvətə daha jaxındır. Dejildijи kimi, Xaganinin təsəvvүfə baş vurmaسı, xanəkahа sığınmaسı ötəri və kečiçi bir mejl idi. Bu mejlin өzү də müəjjən čəhətdən

[37] Д-53.

[38] Д-250.

* Əxilər Исмаилиләрлә kəskin mүbarizə apармышлар. Исмаилиләр XII əsrdə junan fəlsəfəsi və Ибн Синаjə sığınырдылар. Əxilər və hүruфilər junan fəlsəfəsinə garşı idilər. Əxilik keniş xalg kүtlələrinin mənafejini gorujurdu. Junan fəlsəfəsi isə sinfi maнijjətinə kөrə gulların dejil, gulдarların fəlsəfəsi olmuş, XII əsrdə də Исмаилиләр və juxarı təbəgələrin mənafejilə birləşirdi. Исмаилиләр XI—XIII əsr şəraitində fars zadəkanlarının mənafejini kөzləjirdilər: XI əsrdə də Bağdadla Gahirə arasında kədən vuruşda və čəkişmələrdə Gahirənin tərəfini tutуb, ona sөjkənirdilər.

Низам əl-Mүlk «Sijasətnamə»də Alp Arslanın jaxınlarından birinə açıgı tutmasından danışarkən iraglıların —farslar və dejiləmilərin batiniliklə tүrklərin içərisinə soxulmagla hakimijjəti ələ kečirmək istəjini bildirmişdir.

Şiələrin bir чox firgələri və əxilər исмаилиләрлә kəskin ixtilafda idilər. Tүrklərin içərisində kөniş jajılmış manəvilik e'tigadı sonralar başga donlara kirərək, Azərbajчanda davam etmiş, manəviләр də arxadaşlarını əxi dejə çağırmışlar. O zaman junan fəlsəfəsi dedikdə, үmumijjətlə, fəlsəfə və junan fəlsəfəsini dejil daha чox Ərəstunu nəzərdə tutурдулар. Təjgid əslində daha чox bu fəlsəfənin idrak nəzərijjəsi, insan hүgүglarы və mə'nəvi təkmilləşmə bəhsinə aid idi.

«ملا متیان و صوفیان و جوانمردان». تالیف دکتر ابوالعلاء عفیفی. مترجم علی رضوی غزنوی. مجله «آریانا». شماره نهم. ۱۳٤۲. سال بیستو یکم کابل. ص: ۳۵ — ۳۸.

[39]

фүтүввәтлә бағлы иди. Хаганы 551 (1156/57)-чи илдән аз сонра јаздығы «Шинијјә»дә фүтүввәтдән, онун јүксәк әхлаги гајәләриндән данышмыш, дүшүнмүш вә ишдә она говушдуғуну билдирмишдир[40].

26 јашында икән Дәрбәнддә јашајан Түркман Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мустофи әл-Мәрвәзијә јаздығы мәктубда достунун әхиләр сајағы давранмасындан севинчәкдир:

«گفتم خدایا شکر تراکه هنوز بربساط خاك مکرمی هست که نام مکارم زنده میدارد و صفحات فتوت را تازه میگرداند». [41]

Низаминин әсәрләриндә шаирин әхилијә гошулдуғуну ачыг билдирән јазыја раст кәлмирик. Тәзкирәләрдә шаирин Әхи Фәрәч Зәнчанијә бағлылығындан данышмышлар[42]. Хәмсәнин мәзмунундан чыхыш етдикдә Низаминин әхилијә говушмасы, бөјүк чағдашы илә һәммәсләк олдуғу ајдын көрүнүр. Хаганы әхилијиндән дөнә-дөнә данышмыш вә әсәрләриндә бу мәсәләнин фәлсәфи-естетик әсасларыны шәрһ вә тәрәннүм етмишдир. Шаирин бу гејдләри өтәри мәһијјәт дашымыр. Әхилик идејалары шаирин әсәрләриндә гызыл бир хәтт кими сечилир. Хаганинин дүнјакөрүшүндән данышанлар бу чәһәтә фикир вермәмишләр. Шаири олдуғу кими өјрәнмәкдәнсә, өз анлајышларыны гәләмә алмышлар. Фүтүввәтә говушдуғундан долајы, шаирин тәсәввүфә, динә, төвбә вә ибадәтә, тәригәт вә шәриәтә мүнасибәти дәриндән вә јенидән өјрәнилмәлидир... Көнчлик чағларында бир сыра мүһүм фәлсәфи-ичтимаи мәсәләләрә тохундугда, көнчләрә мәхсус биртәрәфлилик вә тәләсиклијә јол версә дә, сәһвләрини баша дүшдүкдә јубанмадан дүзәлтмишдир.

Хаганинин тәсәввүфә мүнасибәтини ајдынлашдыраркән, башга мүһүм бир чәһәтә дә фикир верилмәлидир. Тәсәввүф бир фәлсәфи-әхлаги дүнјакөрүш олдуғуна көрә ики чәһәтә: мәнфи вә мүсбәт чәһәтләрә маликдир. Тәсәввүфүн мүтәрәгги голуну тәмсил едән мүтәфәккирләр һәјата бағланыб, чәмијјәтә гошулурлар. Икинчиләр өз һәјаларындадырлар. Ибадәт вә рәјазәтлә танрыны разы салмаг, она гошулмаг истәјир, һәјатдан үзләтәсығынырлар. Ибадәт вә рәјазәтдән әчр алмаг хүљасы, бөјүк севдасы, чәһәннәм вә ҝијамәт горхусу илә руһән хәстәләнмишләр. Биринчиләрдә бөјүк севдасы, чәһәннәм вә ҝијамәт горхусу јохдур. Ибадәтин өзү дә мүридләрин мүәјјән бир гисминә шамилдир. Ибадәт әчр үчүн дејил, «сәфаји-батинә» јол тапмаг васитәләриндән биридир. Јунис Имрә демишдир: Мә'на бәһринә талдыг, вүчуд сиррини гылдыг. Ики чаһан сәр-тасәр чүмлә вүчудда булдуг... Једди көј, једди јер, тағлары, дәнизләри, учмаг илә тамуну чүмлә вүчудда булдуг[43].

Тәсәввүфүн мүсбәт чәһәти фүтүввәтлә дә бағлыдыр. Ондан чох күчлү шәкилдә тә'сирләнмишдир. Хаганы дә башга әхиләр кими өз әмәл вә давранышлары илә һәјаты даһа да көзәлләшдирмәк истәјир, пислији ортадан галдырмаг үчүн пислик гаршысында јахшылыг ет—дејир. Үзләт дедикдә писликдән узаглашмағы, мә'нәви тәкмилләшмәни нәзәрә алыр. Бөјүк севдасы вә чәһәннәм горхусу она биканәдир. Јахшылыгларына әчр истәмир. Гүссә вә кәдәри чиркинлијин көзәллији сыхышдырмасындан, ичтимаи һәјатда әдаләтсизлијин һөкм сүрмәсиндән доғмушдур. Зәманәсинә гаршы чыхышларынын сәбәби бурада аранмалыдыр. Әдаләт онун көзүндә дин, дин исә әдаләт демәкдир. Ријакарлыға јол верилән ибадәт мә'насыз бир шеједир. Сә'дидән чох габаг «Ибадәт халга хидмәт етмәкдән башга бир шеј дејилдир» демишдир. Әхилијә говушмуш Хаганы илә тәсәввүфүн көркәмли нүмајәндәси Моллаји-Руми арасында мүәјјән чәһәтдән охшарлыглар да вардыр. Диваны илә Моллаји-Румијә чох тә'сир едән јарадычы шәхсијјәтдир. Фүзулинин һејран гојан түтәјин үрәкләри сарсыдан наләсинин бәдии мәзмунуну Мөвлана Хаганидән аларағ өзүнүнкүләшдирмишдир.

Хаганы өмрүнүн ән чәтин күнләриндә, зәманә вә чағдашларынын шаирин арзуларына хәтт чәкдијини көрдүкдә дә үхүвәтлә мөһкәм бағланыр. Јенә дә вәфа, сәдагәт, доғрулуг вә ehсаны дүшүнүр. Тамаһ вә ријадан узаг көзир, јенә дә «пислик гаршысында јахшылыг ет», — дејир. Белә бир һалда «начарлыг үзүн»дән «мүтләг варлыға» говушмаг истәркән дә бир әхидир. Суфиләр сајағы дејил, әхиләрә мәхсус бир әда, нијјәт вә һејбәтлә «һәсти-мүтләгә—мүтләг варлыға» говушмаг истәјир. Јохлугдан, чәһәннәм вә ҝијамәтдән ваһимә вә горхусу јохдур. Бөјүшт диләји дә онда јохдур. Шаирә көрә, инсанын вәзифәси дүнјанын көзәллик вә јахшылыгларына говушмаг, мәзлумларын дәрдинә јанмаг, һаларына сәс вериб, гајғы көстәрмәкдир. Она көрә дә «чијнинә дәмирчи Кавәнин бајрағыны алмыш», чәкичи «дивин тәпәсинә» вурмушдур. Кичик чағдашы Низами шаирә сәс верәрәк «гызылкүл кими јарағыны әлиндә һазыр тут» — демишдир. Бу бахымдан Хаганинин «میگویزم» рәдифли ше'ри сечилир.

---

[40] Д-209—215.

[41] «مثنآت خاقانی» نسخهٔ خطی کتابخانهٔ سلیمانیه بخش شهید علی پاشا، شماره ۲۷۹۶، استانبول، ص: ۸.

(Бундан сонра Ш һәрфилә көстәриләчәкдир).

[42] «دیوان قصائد و غزلیات نظامی گنجوی». بکوشش استاد سعید نفیسی، ۱۳۳۸، تهران، ص: ۱۷۲.

[43] کوپرلی‌زاده محمد فواد، «تورك ادبیاتنده ایلك متصوفلر»، استانبول، ۱۹۱۸، ص: ۳۵۲.

Инсанларын сәадәти наминә, көзәллик сорағында вуруша атылан вә бәһадыр вүчудуну көзәллијә гурбан верәркән, тәрәддүдсүз вә әрләр сајағы бир чәсарәт көстәрир. Аслан үрәкли бир әрдир, Алп Арслан үрәјини, Чәлаләддин Харәзмшаһ вә Хијабани чәсарәтини өзү илә кәздирирди. Ибраһим сајағы вә Сәјавушанә бир чәсарәтлә ода атылырды. О, инсан һүгугларыны мүдафиәјә галхаркән Короғлу тәк чоманрдләрә архаланмыш, халг күчү илә өзүнү әһримән гүввәләрдән — чиркинликләрдән горумуш, Короғлутәк:

Чоманрдләрә јахынарам,
Хәдәнк охдан сағынарам—демишдир.

Хаганы инсанлығын мә'нәви вә фикри иәлиләјишиндә ики ашағы вә јухары јер көрүр, инсан сәрбәстлији өлчүсүнү бу ики һәдд арасында арајыр. Инсанлығын мә'нәви тәкмилләшмәси вә иәлиләјишиндә дөрд мәртәбә көрән шаир ичтимаи һәјатда үстүнлүк вә алчаглыг, «Бећишт вә чәһәннәм» өлчүсүнү мә'нәви јеткинликдә мүәјјәнләшдирир: «Мәнчә, инсан дөрд үнсүрүн узлашмасындан јоғрулдуғу кими, онун мә'нәви јеткинлијинин дә дөрд мәртәбәси вардыр» — демиш, «бу иәлиләјишин сонлуғуну инсанлығын ән јүксәк мәртәбәси» сајмышдыр. Шаирә көрә «мә'нәви дүшкүнлүк чәһәннәмин ән дәрин гујусудур». «Бу фикри вә мә'нәви ахында инсан һансы бир јердә дајанмагда сәрбәстдир. Инсан, бир-бириндән көклү ајрылан бу ики мә'нәви ахының ениш-јохушунда сарсынты вә чырпышмаларла әлбәјахадыр. Һансы јолла алчаглыгдан јүксәклијә чыхсын?

Хаганијә көрә инсанлығын мәртәбәләри ашағыдакылардыр:

Биринчи мәртәбә дүшкүнлүк — мә'нәви јохсуллуг адланыр. Бу о демәкдир ки, инсана сәмимијјәт көстәриб, мәһәббәт етдикдә о, пислик вә көзүкөтүрмәмәзлијә јол верир. Бу, инсанын мә'нәвијјатына јол тапмыш алданма вә шејтанлыг бәлкәсидир.

Икинчи мәртәбә о демәкдир ки, инсана јахшылыг етдикдә јахшылыг, пислик етдикдә пислик етсин. Бу, бәшәријјәтин көкүндән доған бир кејфијјәтдир.

Үчүнчү мәртәбә о демәкдир ки, инсана пислик етдикдә, о, пислик етмәјир, анчаг пислик гаршысында јахшылыг да көстәрмир. Бу, әсл инсани сифәтдир.

Дөрдүнчү мәртәбә о демәкдир ки, инсан пислик гаршысында јахшылыг етсин. Икиүзлүлүк гаршысында сәдагәт көстәрсин, мүхалифәт гаршысында үлфәт етсин, јаландан үзә күлмәји дујса да, үрәјиндә кин сахламасын... Бу, инсанлығын инсан шәхсијјәтинә өткүн кәсилмәсинин сон һәддидир. Бу о демәкдир ки, артыг инсан мә'нәвијјаты илә көјләрә јүксәлмиш, мүгәддәс бир ишыгла көнлү ишыгланмышдыр. Инсанлығын бу мәртәбәсиндә дүшүнчәнин ахсыјачағы вә дурачағы бир јер јохдур.

Хаганы 573-чү илдә (1177/78) Тифлисдә јашајан көркәмли дөвләт хадими Иззәддинә јаздығы мәктубда, онунла дост олдуғу кечән ијирми сәккиз илдә дә бу бөјүк инсанын гајәләрдән чыхыш етдијини билдирир. Бу да шаиримизин кәнчликдән бәри ардычыл олараг әхлиҹин әхлаги-фәлсәфи истәкләринә јорулмадан әмәл етдијини бир даһа көстәрир.

Көрүндүју кими, Хаганы әхлиҹә гошулмагла халга, онун габағчыл истәкләринә гошула билмиш, һәјаты боју халғын бөјүк фәлсәфи идракына сығынмышдыр:

Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир,
Јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир.

Дејилдији кими, «вәгаје-негарлыг» Хаганы јарадычылығынын башлыча хүсусијјәтләриндәндир. Бу хүсусијјәт шаирин һәјатыны вә дөврүнү дәриндән өјрәнмәјә кениш имканлар јарадыр. Хаганы чох-чох дујар, инчә, көврәк вә үрәкли руһлу шаир иди. О, чеврәсиндә баш верәнләрдән, севдикләриндән вә севмәдикләриндән, руһи-мә'нәви дујғулары вә истәкләриндән кениш өлчүдә тә'сирләнмиш, суја охшатдығы шаир көнлү бунлардан чин бағламыш, әсәрләринин чоху бу тә'сирләнмә илә бағлы олараг мејдана чыхмышдыр. Бәдии јарадычылығынын бу чизкиси ше'ријјәтини дөврү, мүһити вә һәјатынын ајнасына чевирмишдир. Буна көрә дә шаирин күллијјатында онун һәјаты, дөврү вә мүһитинин башлыча чәһәтләрини бөјүк әмәклә дујмаг чәтин дејилдир. Күллијјатынын өјрәнилмәсиндән әлдә етдијимиз мә'лумат вә нәтичәләр шаир Хаганынын дөврү, һәјаты вә мүһитинин өз мәзмунуна көрә ики чәһәтинин — шәхси һәјаты вә јарадычылыг һәјатынын вәһдәтиндән вә чарпазлашмасындан төрәдијини көстәрир. Бу ики чәһәт арасында ајрылмаз бирлик вә гаршылыглы бағлылыг вә әлагә вардыр. Буна көрә дә бөјүк шаиримизин һәјаты, дөврү вә мүһитини өјрәнмәк истәјән бир әсәрдә бу чәһәтә башлыча јер вә диггәт верилмәлидир. Бу үздән дә алты фәсли олан бу китаб белә бир бахымдан јазылдығындан мәзмун вә мүндәричәсинә көрә (1) вә (2) рәгәмләри илә ики һиссәјә ајрылмышдыр. Әсәрин I, II вә III фәсилләриндә башлыча олараг Хаганынын һәјаты, дөврү вә мүһитинин шаирин шәхси һәјаты илә бағлы олан чәһәтләри өјрәнилмишдир. Бу фәсилләрдә Хаганы һәјатынын тәрчүмеји-һал көстәричиләриндән, онун ушаглыг вә кәнчлик илләри вә тәһсилиндән, ата-анасы, мүрәббиләри, аилəси вә илк гәләм сынагларындан даһа чох данышылмыш, фәсилләрә дә бу бахымдан башлыглар верилмишдир. Әсәрин (2) һиссәсиндә исә Хаганынын һәјаты, дөврү вә мүһитинин—шаирин јарадычылыг һәјатынын башлыча чәһәтләри өјрәнилмишдир. Әсәрин IV, V вә VI фәсилләриндә Хаганынын јарадычылыг һәјатынын үч мәрһәләсинин мәзмун вә мүндәри-

чәси сөзүн кениш анламында шәрһ олунмуш, шаирин һәјатында баш верән һадисәләр, онун јарадычылыг јолу, гәләминин биткинләшмә зәминәси, әдәби-бәдии, сијаси вә ичтимаи көрүшләрининн төрәмәси вә јеткинләшмә ахымы үзә чыхарылмыш, дөврү, мүһити вә әлагәләри ичәдән-ичәјә ишыгландырылмышдыр. Әсәрин IV, V вә VI фәсилләринә дә бу бахымдан башлыглар верилмишдир.

Бу јазы әслиндә Әли Нәччарын касыб комасындан Тәбризин Мәгбәрәтүш-шүәрасына доғру аддымлајан бөјүк шаирин тәрчүмеји-һал дәфтәриндән—әсәрләриндән бир јерә топланмыш парчалардыр. Бу алтун дәфтәрин варлыгындан кимсә данышмамыш вә хәбәр вермәмишдир. Бу дәфтәр шаиримизин күллијјатының өјрәнилмәсиндән бағланмышдыр. Онун јарпагларыны Шамахы, Кәнчә, Тәбриз, Урми, Зәнзан вә Һәмәданын күл бағчаларындан, тәхти-Сүлејман вә Күлүстани-Ирәмин јамачларындан, Бәрдәнин «аг күл бағы»ндан — Азәрбајчан чичәкликләриндән дәрилмиш аг, әлван чичәкләр — чәмијјәт вә тәбиәтин көзәлликләри топланмышдыр. Ону Мәһинбанунун чох севдији «алты гызыл күл колу», Ширинин Муған дүзүндә ахышан көзәллик көчүнүн саг вә сол голунда дајанмыш «72 гызыл гөнчә гыз» алгышламагдадыр. Шаирин «Төһфәтүл-Ирагејн»дә дедији кими бу бакир гөнчә гызлар бакирлик дувағы вә өртүјүнү бәхт тәхтинә әјләшмиш ел көлинләри кими үзләриндә вә давранышларында көздирмәкдәдирләр. Демәк истәјирик ки, бу јазыда кимсәдән алынан, көтүрүлән—мәнимсәнилмиш, бир чүмлә, бир фикир вә сөз белә јохдур...

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ШАИРИН АДЫ, ТӘХӘЛЛҮСҮ, ЛӘГӘБ ВӘ КҮНЈӘСИ, ГӨВМИ МӘНСУБИЈЈӘТИ ВӘ НӘСЛИ, ДОГУЛДУГУ ЈЕР, МӘЗЛАРЫ, ДОГУМ ВӘ ӨЛҮМ ТАРИХИ.

(Диваны Тәбризин Мәгбәрәтүш-шүәрасындакы баш дашысы, Сурхаб, Дәдәкүнәш вә Сәһәндин зирвәсиндән аранан шаир).

Анадан олдуғу јер. Бөјүк Азәрбајчан шаири Әфзәләддин Хагани ширванлыдыр. Буна көрә дә илк әввәлдән шаиримизин тәхәллүсүнә Ширвани сөзү артырылмышдыр. О, Ширванын пајтахты Шамахыда доғулмушдур. Әдибин әсәрләриндә бу барәдә мә'лумат вардыр. Хаганинин ширванлылығы, Шамахыда доғуларағ орада јашамасы әсәрләриндә ашағыдакы кими әкс олунмушдур:

1. Шаирин ширванлы вә шамахылылығындан данышан әсәрләри.

2. Ширван вә Шамахынын онун ады илә ифтихар етдијини билдирән ше'рләри.

3. Ширван вә Шамахы чамаатынын һәјатына өз әмәлләрилә хејир верән шәхсијјәтләрин чалышмаларыны алгышлајан јазылары.

I. а: Хагани Һәмәданда икән Ираг-сәлчуглу һөкумәтинин мәликүл-вүзәрасы илә көрүшмүш вә онунла кениш данышмышдыр. Бу көрүш мәчлисини тәсвир едән шаир «Төһфәтүл-Ирагејн»дә јазыр ки, мәликүл-вүзәра әслимин һаралы олдуғуну, һарада јашадығыны сорушдугда, Ширван шәһәрләриндән бириндә дүнјаја кәлдијими билдирдим:

. . . گفتا چد کسی و چیست نامت — اصلت ز کجا کجا مقامت
گفتم متعلمی سخندان — میلاد من از بلاد شروان[44]

б: Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн» мәснәвисиндә зәманә вә һәјатындан шикајәтләнәрәк, мәскәнинин она зиндан кәсилдијини, вәтәниндә изләнилдијини дәрин бир кәдәрлә билдирмишдир:

[44] Т-42—43.

تنك آمده بر دلم شماخی کلخن جائی بدین فراخی
ـندان من است مسکن من مر موی مو کل تن من [45]

в: Бу әсәрдә заманә әһлинин көзүнү дүнја малы тутдуғундан, һәгигәти көрмәдикләриндән шикајәтләнән шаир Шамахыда бөјүјүб баша чатдығыны, ата-бабасынын ширванлы олдуғуну билдирмишдир:

. . . منحوس نهندم اهل شروان آری هستم نهفت نتوان
گویند گرش سعادتستی میلش سوی مازیاد تستی
چون نحل چرای ما گزیدی جون فحل گیای ماچریدی
بودی زپی حضور اشراف دربند سلاف همچو اسلاف [46]

г: Башга бир ше'риндә Хагани шамахылы һәмјерлиләриндән шикајәтләнәрәк јазыр:

همه همشهریان خاقانی باوی از کبر در نیا میزند [47]

ғ: «بزاد» рәдифли гит'әдә Хагани 5-чи иглимдә доғулдуғуну, 3-чү иглимдә Ғәзнәјндә дәфн едилән Сәнаҹидән сонра «хаки Ширванда башга бир ајәтин дүнјаја кәлдијини» — башга бир сәнәткарын јетишдијини көстәрмишдир:

جون زمان عبد سنائی در نوشت آسمان چون من سخن کستر بزاد
چون بغزنین ساحری شد زیر خاك خاك شروان ساحری دیگر بزاد
از سیرم اقلیم چون رفت آیتی پنجم اقلیم آیتی دیگر بزاد [48]

д: «است» рәдифли гәсидәдә шаир мәвлединин Ширван, өзүнүн шамахылылығыны нфтихар һиссилә гәләмә алмышдыр, Тәбриз вә Шамахыны әзизләјәрәк, мәвлединдән ајрылараг гәтрәнин сәдәфә сығындығыны билдирмишдир:

فخر من یاد کرد شروان به که مباهات خور بباختر است
لیك تبریز به اقامت را که صدف قطره را بعین مقر است
هم بمولد مقام نتوان کرد که صدف حبسخانه درر است
گر چه تبریز شهره ترشهریست لیك شروان شریفتر ثغر است . . .
عیب شروان مکن که خاقانی هست ازآن شهر کابتداش شراست [49]

е: Хагани «من» рәдифли әсәриндә бөјүк бир гүрур вә күвәнлә Ширван торпағында доғулдуғундан «Дарүл-әдәб»ли — шамахылы олдуғундан данышмышдыр:

پرده‌فقرم مشیمه، دست نطقم قابله خاك شروان مولدو دارالادب منشای‌من [50]

ә: سریر فقر ترا سرکشد بتاج رضا мәтлә'ли ше'риндә дә Хагани Вәтәни Ширван, «мәгәрр» вә «мәншәи» Шамахыдан шикајәтләнмәкдәдир:

مراکنف کنفست الفیاث ازاین موطن مرا مقر سقر است الامان از این منشا [51]

ж: Хагани «چه‌کنم» рәдифли шикајәтнамәдә көнлүнүн Ширвана гајытмаға јол вермәдијиндән, вәтәндә асајиши олмадығындан, гүрбәти үстүн тутмалы олдуғундан үрәк ағрысы илә данышмышдыр:

آه در داکه بشروان شدنم در نفرماید در مان چه کنم
چون مرادر وطن آسایش نیست غربت او لیتراز اوطاق چه کنم [52]

з: «بخراسان یابم» рәдифли гәсидәдә шаир кәркинлијин дәстивәбалын ону Ширвандан узаглашдырдығыны, Хорасан гәсдилә «әвтанығы» тәрк етдијини билдирмәкдәдир:

گرزشروان بدر انداخت مرا دستو بال خیروان بلکه شر فوان بخراسان یابم
ترك اوطان زپی قصد خراسان گفتم عوض سلوت اوطان بخراسان یابم [53]

и: Шаир әрәбчә јаздығы башга бир әсәриндә Ширванын — бөјүк анасынын су вә чөрәјилә бөјүдүјүнү, онун һавасы илә нәфәс алдығыны, чамаатына күвәндијини сөјләјир:

شروان ام العلی لکل اب واخت روحی نسیمها باب [54]

ј: «الامان ایدل‌که وحشت زحمت آورد الامان . . .» мәтлә'ли ше'риндә Хагани јурдунун Ширван олдуғуну көстәрмиш, «бу мећнәт-сәрадан» гүссә вә гәмин көкүнүн кәсилмәсини истәмишдир:

چند نالی چندازاین محنت سرای زاد وبود کز برای رای‌تو شروان نگردد خیروان [55]

к: Түрк алимләриндән мәрһум профессор Әһмәд бәј Атәшин 1961-чи илдә Анкарада нәшр етдији «Хаганинин мәктублары

[45] Т-213.
[46] Т-171.
[47] Д-866.
[48] Д-858.
[49] Д-68.
[50] Д-313.
[51] Д-14.
[52] Д-254.
[53] Д-296.
[54] Д-360.
[55] Д-327.

дәркиси» адлы әсәриндә дә бу барәдә јени мә'лумат вардыр. Әһмәд бәј Атәш бу әсәрдә Истанбулда сахланылан, Хаганинин 27 мәктубуну әһатә едән бир әлјазмасынын тәсвирини вермәкдәдир. Мәктубларын чоху илк оларағ Әһмәд бәј тәрәфиндән елм аләминә мә'лум едилмишдир. Бу мәктубларын 13-чүсү Хаганинин «Фәрзәнд» — дејә чағырдығы Шәһабәддинә јазмышдыр. Бу мәктубда да Хагани вәтәнинин Ширван олдуғундан данышмышдыр:

«وچون از دنیا مفارقت کرد بموافقت او از شروان بیرون آمدم و بذات نامحسوس خدای . . . که من‌کهتر را از وطن دورماندن هیچ سببی نیست الا وفات آن مرحومه».[56]

к: 3-чү мәктуб «Султан ән-Нәсара, мәфхәри-али-Бугратијан...» үнванлы Абхаз һөкмдарынын мүрачиәтинә чаваб оларағ јазылмышдыр. Мәктубда Хагани Ширванла өјүнмүш вә бу өлкәдән инчимәдијини билдирмәкдәдир.

II. Хагани ширванлылығы илә XII әср дүнјасында мәшһур олмушдур. Онун јарадычылығы илә Ширван вә Шамахынын шөһрәт вә һөрмәти даһа да артмышдыр. Бөјүк шаирин ады илә Шамахы вә Ширван сөзләри биркә чәкилмиш вә чәкилмәкдәдир.

а: Хагани «آمد» рәдифли әсәриндә бу мәсәләјә инчә бир јолла тохунмагдадыр:

من شکسته خاطر از شروانیان وز لفظ من خاك شروان موسیائی بخش ایران آمده[57]

б: О, «Исфаһан» рәдифли мәшһур ше'риндә јурдунун — «хеттәји-Ширванын» онунла мәшһурлашдығыны көстәрмишдир:

خطه شروان که نامدار بمن شد گر بخرابی رسد بقای صفاهان[58]

в: Шаир «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Ширван әһлинин онун јарадычылығындан гүввәт алдығыны билдирир:

از شربت لفظ من قوی دان شریان حیات اهل شروان[59]

г: Хагани әмиси Кафиәддинә мәрсијә јаздығы «ساختن» рәдифли әсәриндә јарадычылығы илә Шамахынын шөһрәтини артырдығындан данышараг дејир:

[55] «منشات خاقانی» نسخه خطی کتابخانه لا اسمعیل. شماره ٦٦٠ استامبول. س: ٢٨.

(Бундан сонра Л һәрфилә көстәриләчәкдир).

[57] Д-372.

[58] Д-357.

[59] Т-209.

جون بشماخی تراکرد قضاشهربند نام شماخی توان مصر عجم ساختن[60]

Г: «هین کز جهان علامت انصاف شد نهان ...» мәтлә'ли әсәриндә Хагани јарадычылығы илә әһли-Ирагы һејран гојдуғуну, Ширвана бөјүк шәрәф вә һөрмәт газандырдығыны билдирмәкдәдир:

اهل عراق در عرقند از حدث تو شروان بنام تست شرفوان وخیروان[61]

д: «Төһфәтүл-Ирагејн»дә јазыр:

تا کلبه من درین مکانست شروان همه ساله خیروانست[62]

е: Хаганинин мүасирләри олан шаирләрин јазыларында да Хагани вә Ширван сөзләри биркә гәләмә алынмышдыр. Чәмаләддин Исфаһанинин Хаганијә көндәрдији мәнзум мәктубу ашағыдакы бејтләрлә башлајыр:

کیست‌که پیغام من بشهر شروان برد یك سخن ازمن بدان مرد سخندان برد[63]

ә: Мәчдәддин Хәлил Хаганијә итһаф етдији әсәриндә Хызыр Нәбинин бу јурдда долашдығы һаггында халг инанышына шаиранә бир бичимдә тохунараг, дирилик сујунун Хаганијә гуллуг етмәк үчүн «Ширвандан ахдығыны» көстәрмишдир:

بخدائی که باعث جانست منشی نسل انسی و جانست
که امام همام خاقانی مفخر صد هزار خاقانست
من نگویم که طبع روشن او همدم طبع آب حیوانست
کاب حیوان زبهر خدمت او بنده خاك پای شروانست[64]

Н. В. Ханыков, К. Т. Залеман, Һүсејн Даниш, Едуард Браун вә башгалары јанлыш оларағ Хаганинин доғулдуғу јери—«мәсгәтүл-рә'си»нин Кәнчә олдуғуну көстәрмишләр. Шаирин әсәрләри бу фикрин доғру олмадығыны көстәрир. Кәнчәдә икән гыздырмаја тутулан Хагани јазыр:

طعنه' بیمار پرس صعب تراز تب کاین عرض ازگنجه نیست ازوطن آورد[65]

Хаганинин әслинин Шамахынын јанындакы Мәлһәм кәндин-

[60] Д-316.

[61] Д-313.

[62] Т-207.

[63] Д- چهل و هشت

[64] Д- پنجاه

[65] Д-765.

дән олдуғуну илк олараг нрәли сүрмүш Азәрбајчан алимләриндән Аббасгулу Аға «Күлүстани-Ирәм»дә јазыр: « اصلش از قریه ملهلو بالای شماخی »[66] Аббасгулу Аға бу фикри сөјләркән һансы мәнбәјә сөјкәндијини көстәрмәмишдир. Бу јанлышлыг Аббасгулу Аға Гудсинин әли илә јазылдығы дүшүнүлән Хагани диванынын шәрһинә дә јол тапмышдыр. Бәдр Ширвани Хаганини «ملحان وطن» адландырмышдыр ки, бу да башга мә'на дашыјыр*. Хаганинин елм аләминә бәлли олан әсәрләрини диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә шаирин бу барәдә һеч бир гејд вә мүлаһизәси олмадығы ајдын олду. «Күлүстани-Ирәм»дәки јанлыш мүлаһизә сонралар бир чохларыны јајындырмыш, мүәллифләр бу әсәрә сөјкәнәрәк, шаирин Шамахы јанындакы Мәлһәм кәндиндә доғулдуғундан данышмышлар. Фиридун бәј Көчәрли Аббасгулу Ағанын дедикләрини кичик артырмаларла садаламагдадыр[67]. Мәммәдәли Тәрбијәт «Күлүстани-Ирәм»дән алдығы фикри даһа јанлыш шәклә саларағ, «Данишмәндане-Азәрбајчан» әсәриндә јазыр:

بر حسب روایت مؤلف «گلستان ارم» مولاناخاقانی در قریه ملهلو در بالای شاماخی در اوائل قرن ششم تولد یافته.[68]

---

[66] عباسقلی آقا باکیخانف. «گلستان ارم». باکو. ۱۹۷۰. ص: ۲۰۲.

* Мәлһан вә Шәјбан әрәбләрә көрә сојуг вә гарла өртүлмүш ики хәјали шәһәрдир ки, Әрәбистан јарымадасындан чох узагда — чәнубда јерләшир. Чөвһәри бу сөздән данышдыгда бу шәһәрләрин чох сојуг кечдијини, торпағы гарла өртүләрәк дондуғундан буз кими парладығыны билдирмиш, әрәб шаири Кумејтдән (679—793) бир бејт дә кәтирмишдир: «Үфүгләр кечәләниб гаранлыглашдыгда чәнубда Шәјбан вә Мәлһанда күндүз парлајыр». Хәтиб Тәбризи Чөвһәринин ишләтдији бу ики сөзү Мәлһан вә Шәјбан кими охумуш, Ибн Сәләмә бу сөзләри Шијбан вә Милһан олдуғуну билдирмишдир. Јагут Һәмәви дә бу сөзләри Хәтиб Тәбризи кими вермишдир. Јагут Һәмәви әрәбләрин бу сөзләри ағармыш саггал вә аг дуз кими көрүнән јердән данышдыгда ишләтдијини билдирмишдир...

Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Ширванын парлаг күнәшли өлкә олдуғундан данышаркән өзүнү сыхынты илә кечән дирлијинин «Чухур вә сојуг зүлмәт»дә кечдијини /گوسردسیر ظلمات/ билдирмишдир. Бурада Шамахынын јанында јерләшән Мәлһәм кәндиндән сөз кетмир. Бәдр Ширвани «Хаганији-Милһан вәтән» дедикдә шаирин һәјатынын вәтәниндә чәтин кечдијини билдирмиш, онун Ширван вәтәнини әрәбләрин вә башгаларынын Мәлһанла бағлы олан бәдии, мифик вә астрономик тәсәввүрү илә әфадә етмәкдәдир. Бурада шаирин Мәлһанда доғулмасындан да сөз кетмәјир. Мәлһәмлә Мәлһан арасында охшарлыг вә бағлылыг ахтармаг да јанлыш бир ишдир. Фирузәбадијә көрә Шејбан вә Милһан гышын ики сојуг ајы—биринчи вә икинчи канун демәкдир. Демәли, Бәдр Ширвани «Хаганији-Милһан зәтән» дедикдә дә шаирин ширванлы олдуғуну билдирмәк истәмишдир.

[57] فریدون بك کوجرلی. «آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتریاللاری». برنجی حصه. باکو. ۱۹۲۵. ص: ۷۶.

[68] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ۱۳۱٤. تهران. ص: ۱۳۰

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин биринчи чилдиндә Аббасгулу Ағанын јанлыш мүддәасы дәјишдирилмишдир. Бу китабда һеч бир мәнбәјә дајанмадан көстәрилир ки; «Әфзәләддин Ибраһим Хагани 1120-чи илдә Шамахы шәһәринин јахынлығында олан Мәлһәм кәндиндә харрат Әлинин јохсул аиләсиндә анадан олмушдур»[69]. Әһмәд бәј Атәшин дә сөјләдикләри доғру дејилдир: «Бәлкә дә Шамахынын гузејиндәки Мәлһәмли наһијәсиндән олуб»[70]. Хаганинин Мәлһәм кәндиндә доғулмасы илә бағлы мүлаһизәләрин елми-тарихи көкү јохдур. Хагани ширванлыдыр. Шамахыда анадан олмуш, әсли шамахылы олан шаир узун илләр боју бу шәһәрдә јашајараг јазыб-јаратмышдыр[71].

Әсл-нәсәби. Хаганинин атасы Әли Нәччар ширванлы иди. Илк олараг мәрһум Новруз Ағазадә тәрәфиндән үзә чыхарылмыш шаирин Тәбризин Мәгбәрәтүш-шүәра гәбиристанындакы гәбринин башдашы јазысында «Ибраһим Хагани ибн Әли Ширвани» јазылмышдыр.

«هذا القبر المرحوم المغفور اکابر الحکماء والشعراء حکیم افضل‌الدین ابراهیم بن علی شروانی بتاریخ شؤال سنه خمس و تسعین و خمس مایه».[72]

Бөјүк сәнәткар Имам Нәсирәддин Ибраһимин өлүмүнә јаздығы «. . . نثار اشك من هردم شکر ریزیست پنهانی» **мәтлә'ин** гәсидәдә Әли Нәччар Ширванинин белиндән кәлдијини, атасынын ширванлы олдуғуну көстәрмәкдәдир:

سخن گفتن بکه خشمست می‌دانی ومی‌پرسی فلکرا بین‌که میگوید بخاقانی بخاقانی
بخوان معنی آرائی براهیمی پدید آمد زپشت آزر صنعت علی‌نجار شروانی[73]

Шаирин бабалары да ширванлы идиләр. Хагани атасына јаздығы ше'риндә Әли Нәччарын атасынын адыны чәкмәмишдир. Әфзәләддинин бабаларынын адыны доғма әмиси Кафиәддин Өмәр вә әмиси оғлу Бәһидәддин Осман һаггында јаздығы әсәрләрә сөјкәнәрәк ајдынлашдырмаг лазымдыр. Хаганинин һәјатындан данышанлар бу чәһәтә диггәт вермәмишләр. Әдиб Кафиәддин Өмәрин өлүмүнә көрә јаздығы: «...رادنفسم بستهند ارآه» мәтлә'ли ше'рдә әмисинин шәхсиндә Өмәр Хәттаб вә Өмәр Хәјјам шәхсијјәтләриниң бирләшдијини гејд едәрәк, Кафиәддинин атасынын адынын Осман олдуғуну көстәрмишдир:

---

[69] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I ч., Бакы, 1960, с. 84.

[70] Ahmet Ateş. "Hakani" — "Islam Ansiklopedisi", 5 cilt, 1950, Istanbul, s. 86.

[71] М. И. Һачыјев. Хагани Ширвани һарада доғулмушдур?, «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мә'рузәләри», XXII чилд, № 5, с. 81—83.

[72] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان وجنات الجنان». جزء ثانی. تصحیح وتعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۳٤۹. تهران. ص: ۲۲٦ — ۲۲۷.

[73] Д-414.

زان عقل بدوگفته که‌ای عمر عثمان هم عمر خیامی وهم عمر خطاب[74]

«Төһфәтүл-Ирагејн»дә јазыр:

بگریخته‌ام زدیو خذلان در سایهٔ عمر بن عثمان[75]

Әфзәләддин Ибраһим әмиси оғлу Бәһидәддин Османа јазды-ғы «. . . آن نه رویست آنکه آشوب جهانست آنچنان» мәтлә'ли әсәриндә Бәһи-дәддинин атасының Кафиәддин Өмәр олдуғуну сөјләмишдир:

نایب ادریس عثمان عمر کز فراو حل وعقد عیسوی دارد حیات آباد من[76]

Әсәрин сонунда Хагани Бәһидәддинин бабаларының адыны чәкмишдир:

ظاهر است انسابش ازکافی عمردرگیرورو می‌شمر تاقد سلف عثمانو ابراهیم او[77]

Хаганинин Рәзиәддин Әбу Нәср Низам әл-Мүлк вәзири-Ширваншаһ адына јаздығы «Сокәнднамә»дә дә шаирин ата-бабаларындан данышылыр. Әсәрин бу бөлмәси «тәриги-һәзллә» јазылмышдыр:

بسر بزرگی جدان من که‌بود یشان دراز گوش ندیم و دراز دم بواب
بباد فتق براهیم وغلمهٔ عثمان بدبه علی موش گیر وقت دباب . . .
طریق هزل رهاکن بجان شاه جهان که‌من گریختنی نیستم بهیچ ابواب[78]

Демәли, Ибраһим Хаганинин атасы Әли Нәччар, Әли Нәч-чарын атасы Осман, Османын атасы Ибраһим адыны дашы-мышлар. Кафиәддин оғлуна атасы Османын адыны гојдуғу ки-ми, Әли Нәччар да оғлуна бабасы Ибраһимин адыны вермиш имиш. Бу рәсм инди дә Азәрбајчанда давам етмәкдәдир.

Хаганијә тәрчүмеји-һал јазанларын бир чоху шаирин нәс-линдән данышаркән атасының «јохсул бир харрат», бабасының «чулаһ»лығыны анмагла кифајәтләнмишләр. Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Хаганинин тајфа вә гоһумларының үзә чыхараг,. Ширванда вә харичдә шөһрәт газандыгларыны јалныз шаирин шәхсијјәтилә бағламаг дүз дејилдир. Шаирин әсл-нәсәбинә аид мүлаһизәләрини диггәтлә өјрәнмәк лазымдыр. Хаганинин гоһум-лары мал-дөвләт саһиби дејилдиләр. Онларын ичәрисиндән чых-мыш елм вә сәнәт адамлары очагларына Хаганидән чох габаг

[74] Д-58.
[75] Т-217.
[76] Д-524.
[77] Д-527.
[78] Д-54—55.

шөһрәт газандырмышдылар. Шаирин гоһумлары малдарлыг, әкинчилик, елм вә сәнәтлә мәшғул олан мүхтәлиф мәдәни сәвиј-јәли вә пешәли адамлар идиләр. Зәһмәтлә елми өз чалышмала-рында бирләшдирән бу нәслин кәләчәји даһа парлаг олмушдур. Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә бабасының чулаһ олдуғуну көс-тәрмишдир:

جولاهه نژادم از سوی جد در صنعت من کمال ابجد[79]

Јухарыда ады чәкилән «Сокәнднамә»дә шаир атасының нәч-чар, бабасының тохучулуғуну белә гәләмә алмышдыр:

بلغهٔ جد وما سوره وکلاوهٔ چرخ به‌آبگیر وبمشتوت ومیخ‌کوب وطناب...
بتیشهٔ پدر ومثقب وکمانه ومقل بخرط مهره گردون ویره دولاب
برند رنده او همچو جعدزنگی‌پیر بنوك تیشهٔ او همچو بوق رومی شاب[80]

Хагани «مشتی خسیس ریزه که اهل سخن نیند...» мәтлә'ли әсәриндә дә атасының нәччар, бабасының нәссач — тохучу олдуғуну бил-дирмәкдәдир:

نساج نسبتم که صناعات فکر من الا زتار وپود خرد جامه تن نیند
نجار گوهرم‌که نجیبان طبع من جز زیر تیشهٔ پدر خویشتن نیند[81]

Јухарыда дејилдији кими, Хаганијә кими әдибин гоһум-ларындан көркәмли елм вә сәнәт адамлары јетишмишди. Шаир-дән чох габаг онун нәслинин Ширванда вә Ширвандан үзагларда һөрмәт вә нүфузу вар имиш. Хагани Кафиәддин Өмәрин өлүмүнә көрә јаздығы гәсидәдә «сәдри-әфазил», «көвһәри-адәм» кими јүксәк елми үнванларла охучусуна танытдырдығы Кафи-әддинин шәхсијјәтиндә бабаларының ичәрисиндән чыхмыш елм вә мә'рифәт саһибләринин симасыны көрмәкдәдир. Кафиәдди-нин «әнсабының нфтихарат вә елм көвһәрини» горујуб сахлады-ғыны көстәрир. Кафиәддини шаир бабаларының вә өзүнүн күү-вәни сајыр:

کو صدر افاضل شرف گوهر آدم کوکافی دین واسطهٔ گوهر انساب ...
آن فخر من ومفتخر ماضی اسلاف آن صدر من ومصدر مستقبل اعقاب[82]

Хагани 25 јашында икән 545 (1150/51)-чи илдә әмиси өлдүк-дә, бүтүн Ширван әһли бу иткијә көз јашы ахытмышдыр:

[79] Т-204.
[80] Д-54.
[81] Д-175.
[82] Д-58.

اهل شروان چون‌نگرینند از دریغ اوکه مرغ گرشنیمی برفراز نارون بگریستی [83]

Әдибин 545 (1150/51)-чи илдә Рәшидәддин Вәтвата көндәрдији «. . . مگر بساحت گیتی نماند بوی وفا» мәтлә'ли мәнзум мәктубунда «гүдвәтүл-һүкәма» Кафиәддинин өлүм хәбәрини дәрин бир һүзнлә билдирмишдир. Демәк, шөһрәти чох әввәлләрдән Түркүстанда—Орта Асијада јајылан Кафиәддинин елми шәхсијјәти илә Рәшидәддин Вәтват јахындан таныш имиш. Хаганинин атасы Әли Нәччар вә бабасы Осман садә нәччар вә тохучу олмамышлар. Онлар һәр ики сәнәтин инчәликләрини мәнимсәмиш, пешәкар усталар идиләр. Хагани атасынын «шејхи-мүһәндис Әли» — дејә адыны чәкмишдир. Әли Нәччарын доланышығы илә бачарығы арасында учурум олдуғу үчүн зәманәсиндән нарази имиш. Ширванын көркәмли адамлары өз сәнәтиндә мәһарәт вә шөһрәт сащиби олан Османын тохудуғу ипәк парчалардан хәләт кејирдиләр. Османын бабалары да ипәк тохумагда шөһрәт газанмышдылар:

بودی زپی حضور اشراف دربند سلاف همچو اسلاف [84]

Кафиәддиндән сонра Хагани әмиси оғлу Бәһидәддин бабаларынын елм бајрағыны јүксәкләрә галдырараг ирәли апармышлар. Хагани өз јарадычылығы илә халгы вә гоһум тајфасы үчүн тарих боју итмәз вә силинмәз ад вә шөһрәт газанмышдыр.

Шаирин ады. Мө'тәбәр илк гајнагларда Хаганинин ады Ибраһим көстәрилмишдир. Мәзарынын баш дашында шаирин ады азәрбајчанлыларын данышыгда ишләтдикләри кими «Ибрәһим» ابرهیم — јазылмышдыр. Хаганинин мәзарыны тәсвир едән XVI әср Азәрбајчан алимләриндән Дәрвиш Һафиз Һүсејн ибн Кәрбәлаји «روضات الجنان و جنات الجنان» дә шаиримизин адынын Ибраһим олдуғуну көстәрмишдир:

«ملك الشعراء افضل الدین ابرهیم بن نجیب‌الدین علی شروانی المشتهر بتخلصه خاقانی . . .» [85]

XVII әсрдә Хагани «Мүншәат»ынын әлјазмасыны китабханасында сахлајан Әбубәкр ибн Рүстәм ибн Әһмәд әш-Ширвани «Мөвлана Ибраһим Хагани» — дејә шаирин адыны чәкир[86].

Хаганинин һәјаты һаггында фикир сөјләмиш алимләр шаирин адыны ајдынлашдыраркән башлыча олараг ики јерә ајрылырлар. Биринчи дәстә Әфзәләддинин адыны Ибраһим көстәрир. Икинчи дәстә шаирин адынын Бәдил олдуғуну сөјләјир. Әдибә Осман адыны верәнләр дә вардыр.

Хаганинин адынын Ибраһим олдуғуну сөјләјәнләр шаирин Нәсрәддин Ибраһимин өлүмүнә көрә јаздығы «نثار اشك من هردم . . .» мәтлә'ли мәрсијәсинин ашағыдакы бејтинә сөјкәнирләр:

بخوان معنی آرائی براهیمی برون‌آمد زپشت آزر صنعت علی نجارشروانی [87]

Әдибин адынын Бәдил олдуғуну иддиа едәнләр «Төһфәтүл-Ирагејн»ә вә шаирин «بهشت صفرا تا دولت تو در دربست» ...» [88] мәтлә'ли гит'әсинә әсасланырлар:

بدل من آمدم اندر جهان سنائی را بدین دلیل پدرنام من بدیل نهاد [89]

Биринчи мүддәанын ән көркәмли мүдафиәчиләриндән бири Азәрбајчан алими Мирзә Мәһәммәдәли Тәрбијәтдир. Тәрбијәт «Данишмәндане Азәрбајчан»да Хаганинин адынын Ибраһим вә күнјәсинин Әбу Бәдил олдуғуну көстәрмишдир:

«سلطان الفصحا حسان العجم افضل الدین بدیل الحقایقی ابراهیم بن نجیب الدین علی نجار الشروانی. [90]

Хаганинин һәјаты әтрафында елми ахтарышлар апармыш һејдәрабад дарүлфүнунунун мүәллими доктор Рәфагәтулла хан да бу фикирдәдир[91].

Икинчи мүддәанын ән көркәмли мүдафиәчиси Иран алимләриндән Бәдиүззәман Форузанфәрдир. Хаганинин һәјаты һаггында гијмәтли мүлаһизәләр ирәли сүрмүш Бәдиүззаман Форузанфәр «Сохән вә сохәнвәран» әсәриндә бу бахымы мүдафиә едир. Дүнја китабханаларында сахланылан ән гәдим әлјазма нүсхәләри әсасында Хагани әсәрләринин елми тәнгиди мәтнини һазырлајан доктор Зијаәддин Сәччади Бәдиүззәман Форузанфәрин фикрини мүдафиә етмәкдәдир[92].

Биринчи дәстә алимләрин бахышларына гаршы тутарлы фикир сөјләјән дә Бәдиүззәман Форузанфәрдир. О, «Сохән вә

[83] Д-442.
[84] Д-171.
[85] حافظ حسین کربلائی تبریزی، «روضات‌الجنان و جنات الجنان»، جزء اول، تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی، ۱۳٤٤، تهران، ص: ۲۰۱.
[86] Л-1.
[87] Д-414.
[88] Д-849.
[89] Д-850.
[90] محمدعلی تربیت، «دانشمندان آذربایجان»، ۱۳۱٤، تهران، ص: ۱۳۰.
[91] رفاقت‌الله‌خان، زندگی خاقانی، «مجله روابط فرهنگی ایران وهند»، جلد ۱۲، شماره ۲، ۱۳۵۹، دهلی، ص: ۲٤ ــ ۲۵.
[92] Д. شش، ص:

сохәнвәран» әсәриндә бу алимләрин кәтирдикләри дәлили рәдд етмәјә чалышаркән онларын сөјкәндији бејти јарымчыг мә'наландырараг јазыр:

وکویا حجت آنان که نام خاقانی را ابراهیم دانسته‌اند همین بیت باشد بااینکه مقصود از ابراهیم لازم عرفی معنی یعنی بت‌شکن ویا' وحدت قرینه' آنست که بآخر اعلام متصل نگردد». [93]

Биринчи дәстә алимләр истинад етдикләри јухарыдакы бејтдән дүзкүн мә'на чыхарсалар да, шаирин адыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн хүсуси әһәмијјәти олан «نثار اشك‌من‌هردم شکرریزیست پنهانی...» мәтлә'ли гәсидәдән кениш истифадә етмәмишләр. Әсәрдә шаирин адынын Ибраһим олдуғуну көстәрән башга чәһәтләрә диггәт вермәмишләр. Истинад етдикләри бејтин өзү дә шаирин ирәли сүрдүјү бүтөв бир фикрин мүәјјән һиссәсидир. Биринчи дәстә алимләрин әлејһдарлары онларын бу биртәрәфлилијиндән өз мүлаһизәләрини әсасландырмаг үчүн истифадә етмишләр.

Хагани демәк истәдији фикрини ики мисрада дејил, дөрд мисрада ифадә етмишдир. Бу мисраларын арасында гырылмаз бир бағлылыг вардыр. Буна көрә дә бу мисралары биркә мә'наландырараг нәтичә чыхармалыјыг. Бу мисралар ашағыдакылардыр:

سخن گفتن بکه ختم است میدانی ومیپرسی فلك رابین‌که میگوید بخاقانی بخاقانی
بخوان معنی آرائی براهیمی برون آمد زپشت آزر صنعت علی‌نجارشروانی [94]

Бурада шаирин ејһамла демәк истәдији фикир бундан ибарәтдир: сөз сәнәти онун јарадычылығы илә өз инкишафынын сон һәддинә чатмышдыр. Ибраһим Хәлилуллаһ әски дүнјанын мә'нәвијјатында јаратдығы дөнүшүн јүксәклији илә тәк олдуғу кими, Әли Нәччарын белиндән кәлән Ибраһим дә сөз сәнәтинин сүфрәсини дөшәмәкдә мисилсиз бир устаддыр.

Көрүндүјү кими, Бәдиүззәман Форузанфәр өз фикриндә һаглы дејилдир. Шаирин мәгсәдинин Хәлилуллаһ олмасы, Хаганинин адынын Ибраһим олдуғуну инкар дејил, бир даһа тәсдиг етмәкдәдир. Хагани өзүнү вә атасыны ифадә етмәк истәдикдә, бир чох һалларда Шәрг әдәбијјатында вә бәдии тәфәккүрүндә кениш јајылмыш Хәлилуллаһ вә Азәр сурәтләриндән истифадә етмишдир. Атасынын пешәси Азәрлә, Хаганинин ады Ибраһимлә ејнидир... һәјатынын бир чох мачәралары Ибраһимин сәркүзәштини јада салыр. Шаир, һәјаты, дүһа вә сәнәтилә, ата вә оғул арасындакы мүнасибәтлә Хәлилуллаһ мачәрасы арасында

[93] بدیع الزمان بشرویه خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم ۱۳۱۲. تهران. ص: ۳۰۱.

[94] Д-414.

мүәјјән охшарлыг көрмүшдүр. Чох вахт тәрчүмеји-һал көстәричиләри шаирин әсәрләриндә сәнәт вә јарадычылыг мәсәләләринә табе вә «Фәхријјәјә» бағлы шәкилдә гәләмә алынмышдыр.

Дәрбәнд һөкмдары Сејфәддинә јаздығы мәктубда дејилир:

«ابراهیم پسر نجاری بود برای خدای خانه' اخلاص در وادی خراب بنیاد افکند و دعاگوی هم پسر نجاریست‌که خانه' صدق بجهت سایه' خدای درولایت جان بنیاد افکند». [95]

Икинчи дәстә алимләрин сөјкәндикләри ашағыдакы бејтә кәлдикдә:

ورجز درتست سجده جایم پس من نه بدیل بو العلایم [96]

бурада шаир адына јох, күнјәсинә ишарә едир. Вәзнә көрә Әбу Вәдил дејил, Бәдил јазмыш, Әбу Бәдил вә Әбүл-Әла күнјәләрини гаршылашдырмышдыр. Ше'рдә аддан дејил, јарадычылыг истигамәтиндән сөз кедир. Хагани бу бејти јазанда Әбүл-Үла Кәнчәвини батиниликдә тәгсирләндирәрәк, өзүнү Һәссан әл-Әчәм адландырырды. Шаирин бу мүрачиәти Мәһәммәдәдир. Икинчи дәстә алимләрин сөјкәндикләри ашағыдакы бејтдә:

بدل من آمدم اندر جهان سنائی را بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد [97]

Хагани јарадычылығы илә 545 (1150)-чи илдә өлмүш Сәнајини әвәз етдијинә ишарә етмәкдәдир. «Нам» кәлмәси ше'рдә ад мә'насында јох, күнјә мә'насындадыр. Башга бир бејтдә дә «нам» кәлмәсини шаир үнван — тәхәллүс мә'насында ишләтмишдир:

چون دید که در لغت تمامم حسان عجم نهاد نامم [98]

Бурада шаир 545 (1150)-чи илдә өлмүш әмисинин она Һәссан әл-Әчәм ләгәби—тәхәллүсү вердијиндән бәһс едир: О, «нам» сөзүнү тәхәллүс мә'насында да ишләтмишдир:

او به نسبت خوانده خاقانی مرا من کنم خاقان همت نام خویش [99]

Ашағыдакы бејтдә «нам» кәлмәсини шаир ләгәб мә'насында ишләдир:

هم نام تو خالق الکلام است هم نعمت تو خالق المعانی [100]

[95] Л-23.
[96] Т-170.
[97] Д-849.
[98] Т-221.
[99] Д-779.
[100] Д-698.

Təbrizli Gətran ashağıdakı bejtdə «nam» sözünү künjə və jaxud lə'əb mə'nasında ishlətmishdir. Gəsidənin ümumi məzmunu bu muddəaja əsas vernr. «Bүl-Xəlil» və «Xəlil» ifadələrilə məmdүhүnүn ad və ja künjəsinə və Ibrahimin əməllərinə isharə etməkdədir:

ای امیر بی‌نظیر وخداوند بی‌بدیل هم نام خویش را بهمه بابها عدیل[101]

Gətran «Ədil» və «Bədil» kəlmələrini Əbүl-Xəlil Hafərə həsr etdiji gəsidələrində ishlətmishdir. «Bədil»lə məmdүhүnүn künjəsini nəzərə alыr və sanki «Əvəzin Bədəl adlы oғlu var» — Azərbajhan halg dejiminə dəki inhə mətləbləri ifadə edir. «Xəlil» dost demək dir. Ibrahim Xəlilүllah ünvanыnы dashыjыr. «Gisəsүl-ənbija»da kəstərildijinə kərə Ibrahim tanrыsы ilə səmimi dost olmush və bu dostlugda aralarында vasitə olmamышdыr: [102] «حکمت آنست که ابراهیم و اسطه بر داشت میان خود و حق»
Gətran, Əbu Xəlil Hafəri Ibrahim Xəlilүllahын bədili — əvəzi sajmышdыr:

بو الخلیل آن بهمه چیزی مانند خلیل از خلل گشته تن خسمش مانند خلال[103]

Ibrahimlə tanrysynын dostlug münasibətini hatырlamagla ezү ilə Əbu Xəlilin jahынlығыnы misilsiz — bibədil bir dostlug sajыr:

تا عدیل دوست گشتم باطرب گشتم عدیل برجهان وجان بدیل آرم بدو نارم بدیل[104]

Haganidə də beladir. «Əbu Bədil» künjəsi shairin adashы Ibrahim Xəlilүllah və shairin adы Ibrahimlə də sых bağlыdыr:

وز جز درتست سجده جایم یس من نه بدیل بو الملایم[105]

Bu beitdə ejhamla XII əsrin əvvəllərində bash vermish halg hərəkatynын bashdыlarыndan «Bədil» və «Əbүl-Əla»ja da isharə ola bilər. Rəshidəddinin «Jami-ət-təvarih»[106]ində bu

[101] «دیوان حکیم قطران تبریزی». بسعی واهتمام محمد نخجوانی. ۱۳۳۳. تبریز. ص: ۲۰۷.
[102] ابواسحق نیشابوری. «قصص الانبیاء». ۱۳٤۰. تهران. ص: ٥٤.
[103] «دیوان حکیم قطران تبریزی» بسعی واهتمام محمد نخجوانی. ۱۳۳۲. تبریز. ص: ۲۱۸.
[104] Jenə orada, c. 213.
[105] T-170.
[106] خواجه رشیدالدین فضل‌الله. «جامع التواریخ». قسمت اسماعیلیان... ۱۳۳۸. تهران. ص: ۱۳۲.

hərəkatын bashchыlarыndan danышылmышdыr. Orta əsrlərdə künjənin verilmə və kətүrүlmə gajdalarыndan danышan mənbələri izlədikdə bu barədə daha dəgig nətitələr əldə edilə bilər.

XIX—XX əsrdə də halgymyzda jeniчə doғulmush ushaglara ata-babalarынын adыny gojmag, hərmət əlamətи olaraq, ushağы bashga bir adla chağырmag rəsmdir. Hүlaky xanын oғlu əmilərindən birinin adыny dashыdығы үchүn, ony өz adы ilə dejil, hərmət үchүn Abaға chağырmышlar[107].

Hagani bashga bir əsərində də Sənaji ilə өzүnү garшылashdырmышdыr:

چون زمان عهد سنائی در نوشت آسمان چون من سخن گستر نزاد[108]

Shair jүxarыda oldugu kimi burada da mə'nəvi doғumdan danышыr. Haganinin atasы Əli Nəccar өz sənətində ustad olsa da, elm və ədəb sahibi dejilди ki, oғlunun adыny Sənaji jaradыchыlығы ilə bağlы seчsin. Sənaji 545 (1150/51)-chi ildə vəfat etdikdə 520 (1126)-chы ildə anadan olan Haganinin 25 jashы və böjүk shöhrəti var idi. Əli Nəccara oғlunun shair olachağы gabagчadan bəlli dejilди ki, 520 (1126)-chы ildə doғulan oғlunun adыny iradchədən Sənaji ilə bağlы olaraq «Bədil» gojcun. Əbүl-Ula Kənчəvi də ashağыdakы beitdə mə'nəvi doғushdan danышыr:

ازآنکه کی از مادر عقل زادم بفضل و هنر در جهان داد دادم[109]

Sənaji saғ ikən Azərbajчanda böjүk hərmət və nүfүzu olmushdur. Azərbajчan zijalылary Sənajini doғma shair kimi sevir və oxujurdular. Gələmdashlary Sənaji məgamына chatmağы arzulajырdылar. Sənaji Azərbajчan shairi Puri-Xətibdən təzmin etmishdir[110]. Belə bir shəraitdə shairin өlүmүndən sonra kimin onun jerini tutachağы hagda mүbahisə, danышыg galxmasы təbii idi. Sanki Hagani bu beiti jazarkən Əbүl-Ula Kənчəvinin «ضمیرم ابرو سخن گوهر است ودل دریا...» mətlə'li «Gəsəmnamə»sindəki ashağыdakы beitи nəzərə almышdыr:

چوشد روان عمادی بمن گذارد شرف چو رفت جان سنائی بمن بماند سنا[111]

[107] hafiz hüseyn kərbəlaji təbrizi. «روضات الجنان وجنات الجنان». jүz' avl. təshih və təlig jəfər sultan əl-qərai. 1344. tehran. s: 607.
[108] D-858.
[109] məhəmməd əli tərbiyət. «danышmandan azərbajчan». tehran. 1314. s: 27.
[110] «divani hakim sənai». bəkoshish məzahir məsnavi. 1336. tehran. s: 203.
[111] məhəmməd əli tərbiyət. «danышmandan azərbajчan». tehran. 1314. s: 27.

Хагани Һәгајиги тәхәллүсү илә дә ше'рләр јазмышдыр. Гәләми бишкинләшдикдә өзүнү Сәнајијә тај тутараг Әбу Бәдил күнјәсини көтүрмүшдүр. Гәбринин XII әсрдә куфи хәттилә јазылмыш баш дашында да шаирин адынын Ибраһим олдуғуну јухарыда көстәрмишик. Мүчирәддин Бејләганинин әсәрләриндә Хаганинин ады Ибраһимдир*:

---

* Мүчирәддин Бејләгани Кәнчә илә бағлы олан гәсидәсиндә «Ширван Азәринин оғлу», «Нәччар оғлу» дедикдә устады Хагани Ширванини демәк истәјир. О, бурадача Хаганинин Мүчирә гаршы олан Ибраһим адлы бирисинә гардашым дедијини јазыр. Мүчирә гаршы олан «Ибраһимин гүтбүлүк иддиасына дүшдүјүнү», «Зәманәнин она Кә'бә сөкән Ибраһим» дедијини билдирир: «Өз ајағына тешә вурур ки, зәманә мәнә гаршы ону Нәччар оғлунун һәмдәми көрсүн. Ширван Азәринин оғлу ону гардаш адландырандан бәри зәманә ону Кә'бә сөкән Ибраһим адландырыр» — дејир. Бурада сөз Хаганидән дејил, Хаганинин ән јахынларындан бири Нәсрәддин Ибраһим Бакуидән кедә биләр. Хаганинин көзәл, уча боју, зәһимли, вүгарлы, бојлубухунлу олдуғу јазыларындан бәллидир. Мүчирин јаздығы күләбојлулуг, көзүкөјлүлүк, ушаглыгдан ејбәчәр олмасы да Насирәддини ифадә едә биләр. Хагани Насирәддин Ибраһимә јаздығы ше'рдә онун Шамахыда тикдирдији Ханәкаһ, олсун ки, мәсчиддән данышаркән «Шамахыда башга бир Кә'бә тикдијини» јазыр. Мүчирәддин исә ачыгча она гаршы чыхан Ибраһими «Кә'бә сөкән Ибраһим» адландырыр. «О, Хәлилуллаһа — Ибраһимә гаршы дејилсә, мәним тәб'имин рејһаны һансы мә'нада она гаршы ода чеврилди?» — дејир...

Насирәддин Ибраһим Бакуи узун илләр боју Кәнчәдә имам, Суфи башчысы вә адлы-санлы әхи олмуш, өлкәнин сијаси һәјатына чох гарышмышдыр. Хагани илә адаш олдуғуну, Кәнчәдән сүркүн едилдијини, сүркүндән гајыдараг јенә дә Кәнчәдә вә Ширванын сијаси вә мәдәни һәјатында фәал иштирак етдијини, 559 (1154/55)-чу илдә Кәнчәдә өлдүјүнү Хаганинин јазыларындан билирик. Мирзә Мәһәммәдәли хан Насеһ вә Бәдиүззәман Форузанфәр Мүчирәддинин бу ше'риндә Хаганијә гаршы чыхмадығыны билдирәркән Рзагулухан Һидајәт вә башгаларынын јанлыш сөзләрини рәдд етмишләр. Мүчирәддин сонралар Кәнчә сакини Ибраһимә гаршы етдијиндән чәкинмиш, Насирәддин Ибраһимин өлүмүнә күчлү бир мәрсијә јазмышдыр...

Мүчирәддинин Хаганинин Чәмаләддин Мосулуја јаздығы гәсидәдән тә'сирләнәрәк Кәнчәдә јашајан Имам Әфзәләддин адлы бир алимин адына јаздығы әсәрдә Хаганијә гаршы бир сөз дејилмәмишдир. Бу гәсидәдә Мүчир адыны ачыг чәкмәдији бир кимсәјә гаршы данышмыш, гәсидәнин мүндәрәчәсинә көрә о Кәнчәдә гази вә Кәнчә мәдрәсәсинин мүдәрриси Имам Әфзәл Мәһәммәдин адына јазылмышдыр. Мүчирәддин диванынын елми-тәнгиди мәтнинин 125-чи сәһифәсинин нүсхә фәргләриндә исә гәсидәнин гази Зејнәддин Тәбәринин адына јазылдығы билдирилир. Мәс'уд Намидарын әсәрләриндә Кәнчәнин әдәби вә мәдәни һәјатына чох гајғы бәсләјән, Кәнчәдә јашајан Әбүлһәсән Әли бин Мәһәммәд, бин Мәһәммәд, әт-Тәбәри Чамаләл-гүзат үнванлы бирисиндән данышылыр, Мәс'уда гајғы көстәрилдији билдирилир. Кәнчәдә газилик вә мүдәррислик едән Имам Әфзәл Мәһәммәдин бу сојдан олдуғуну да дүшүнмәк олар. Белә олса, онда Тәбәри аиләси бир нечә архадан бәри Кәнчәдә јашамышдыр.

Мүчирәддинин бу әсәрини кимин адына јазмасы илә бағлы мүәллифләрин мараглы дүшүнчәләри вардыр. Бәдиүззәман Форузанфәрә көрә гәсидә Зејнәддин Әфзәл бин Мәһәммәдин адына јазылмышдыр. О, Хаганинин ән јахын досту Әбу Мәнсур Мәһәммәдин оғлудур. Әһмәдбәј Атәш исә Хаганинин Ширвандан Кәнчәјә көндәрдији мәктубу Кәнчәдә јашајан Имам Әбу Мәнсурун оғлу Зејнәддин Әфзәл бин Мәһәммәдин адына јазылдығыны билдирир. Хаганинин мәктубунда Әфзәлин үнваны Зејнәддин Имам Әбүр-Рза көстәрилир. Хаганинин Имам Әбу Мәнсур Мәһәммәдин өлүмүнә көрә јаздығы мәрсијәдә исә Әбу Мәнсурун оғлунун ады гази Зејнәддин Әфзәл бин Мә-

برپای خویش تیشه زند تابه رغم من بیند زمانه همدمم پور دروکرش...
میخواندش زمانه براهیم خانه کن تا خواند پور آزر شروان برادرش
کرنیست برخلاف خلیل‌الله‌ای عجب ریحان طبع من زچه معنی شد آذرش.[112]

Адынын Ибраһим олмасыны Хаганинин башга әсәрләри дә көстәрмәкдәдир. О, Һәмәданда икән «мәликүл-вүзәра» илә көрүшмүш, Ирагын баш хочасы шаирдән адыны сорушдугда:

گفتا جه کسی و چیست نامت اصلت زکجا کجا مقامت[113]

Хагани Ширван шәһәрләриндән бириндә догулдуғуну, Хәлилүллаһ кими «мүәттәл» бир дүлкәрин оғлу олдуғуну сөјләмиш, бунунла да Ибраһим адыны дашыдығыны билдирмишдир:

گفتم متعلمی سخندان میلاد من از بلاد شروان
بوده چو خلیل عهداول فرزند دروگری معطل[114]

Хагани Насирәддин Ибраһимин өлүм хәбәрини Ирагда икән ешидәрәк кечирдији һәјәчанлары «Сәфирүл-зәмир»дә тәсвир едир. Бу әсәрдә Ибраһим Хәлилуллаһ вә Насирәддин Ибраһимә ејни ад дашыдығыны долајисилә—ејһамла билдирмәкдәдир:

عراقم جلوه کرد امسال برلشکرگه‌سلطان که بودش زآفتاب خاطرم لاف خراسانی
جوآواز وفات ناصرالدین در عراق آمد من وخاك عراق آشفته گشتیم ازپریشانی
بنالد جان ابراهیم گرید دیده کعبه برابراهیم ربانی وکعبه صدق رابانی[115]

Гөвмијјәти вә мәнсубијјәти — Хаганидә гөвмијјәтинә гаршы чох һәссас вә гајғыкеш бир мүнасибәт вардыр. О, гөвмијјәтиндән бөјүк бир чошғунлугла данышмыш, буна көрә дә бир пара динчи мүтәәссибләрин «тәнгиди илә» гаршылашмышдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә бејтләринин бакир вә көјчәклијини көзәл түрк мәләкләринә—көһәрхатынларына бәнзәдәрәк, түрк гызларыны «Али-Јасинлә» гаршылашдырмышдыр. «Али-Тәкиндән гијмәтли олан» бу кәнчләрин һашими көзәлләрдән үстүнлүјүнү сөјләмишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин шәрһчиләриндән бир нечә-

---

һәммәддир. Бу охшарлығын дәриндән өјрәнилмәси гаршыда дајаныр. Әсәрин бу ики алимдән һансысынын адына јазылмасына бахмајараг, Хагани онларын һәр икиси илә дә јахын олмушдур. Бу әсәрин анчаг јухарыдакы үч бејтиндә сөз Хаганидән кедир. «Нәччар оғлу, Ширван Азәринин оғлу» — Әли Нәччар Ширванинин оғлу Ибраһим Хаганинин Кәнчәдә јашајан Ибраһим адлы бирисинә «гардашым» демәси Мүчирә ағыр кәлир. Мүчир истәмир ки, ону бәјәнмәјән кимсәни Хагани өзүнә гардаш адландырсын...

[112] بدیع الزمان بشرویه خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲ تهران. ص: ۲۶۷.

[113] Т-42.
[114] Т-43.
[115] Д-415.

си бу бејти шаирин чох чидди нәзәри нөгсаны сајмышлар. Әдибин е'тигадсызлыг көстәрмәкдә, түркләри «Али-Јасин»дән үстүн тутмагда, «Али-Јасин»лә «Али-Тәкин»и гаршылашдырмагда тәгсирләндирмишләр:

هریك بحری وچون صدف بکر — گوهر خاتون پرده فکر . . .
از آل تکین گرانبهاتر — زآل یاسین سبك لقاتر[116]

Јазыларында мәнсуб олдуғу халгын бөјүк әмәлләри, гајнар һәјаты топланмышдыр. Зәһмәт чәкән, көзәллик вә јахшылыг үчүн чырпынараг, сакитлик билмәјән бу халгын руһу әсәрләринә һопмушдур. Бу чәһәтдән дә ше'ријјәтиндә гүдрәтли бир драматизм вә һәрәкәт вардыр. Ше'рләринин аһәнкиндә инилти дејил, нә'рә ешидилир, дәниз курулдајыр. Өзүнә «дәниз көркәмли» Хагани дејәрәк чошдугда дәниз кими, чүрүнтү вә чиркинлији дышары атдығыны билдирир. Санки сәрбәстлик дәниздәдир. Әсәрләри халгынын һәјаты вә тарихинин ајнасыдыр. Түрк халглары тарихи вә мәдәнијјәтинин бә'зи чәһәтләри һаггында Маһмуд Кашгаридән сонра аз кимсәнин әсәрләриндән белә кениш билик алмаг мүмкүндүр. Орта әсрләрдә тәхәллүсүнү халгынын доғма ана дилиндән көтүрән сәнәткарлар бармагла сајыла биләр. Шаиримиздән габаг бу тәхәллүсү көркәмли дөвләт хадими вә әдиб Хагани Дәрбәнди дашымышдыр. О, тәхәллүсүнү белә, халгынын сијаси вә мәдәни һәјатилә бағлајан надир сөз устадыдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә гөвмүјјәтчә түрк-түрки-әчәми олдуғуну билдирмишдир. «Түрканә-сохәнлији» вә «хагани-мәмалики-кәламлығы», сөзүнүн түрканә мәзмун дашымасы илә өјүнмәкдәдир:

زان عرصه کند بعرصهٔ فکر — ترکان سخن ز خر گه فکر
این ترکانند خانه زادش — خاقانی از آن لقب فتادش . . .
ترك عجمی ولی دری گوی — یلواج شناس تنگری جوی
دانسته که تنگریست تنگر — تن داده بعشق تنگری در[117]

«Бе-Хорасан јабәм» рәдифли гәсидәдә «түркани-әчәминин» — әчәм түркләринин шаири олдуғуну, онларын гәмини чәкдијини билдирмишдир:

غم ترکان عجم‌کان همه ترک ختن‌اند — نخورم چون دل شادان بخراسان یابم[118]

[116] Т-152.
[117] «تحفة الخواطر وزبدة النواظر — تحفة العراقین خاقانی شروانی». متن علمی — تنقیدی و حواشی و تعلیقات از غفار کندلی. ۱۹۶۲. باکو دستنویس. ص: ۱۵۹.
[118] Д-296.

Низами Лејлисинин көзәллији һаггында охучуда тәсәввүр ојатмаг үчүн һәмвәтәнләринин — әчәми-түрк гызларынын көјчәклијини хатырламагдадыр:

ماه عربی برخ نمودن — ترك عجمی بدل ربودن[119]

Мисал кәтирдијимиз үчүнчү бејтин илк мисрасы «Төһфәтүл-Ирагејн»ин бир чох катиб вә шәрһчиләри тәрәфиндән кәскин тәһрифләрә уғрамышдыр. Доктор Јәһја Гәрибин һазырладығы «Төһфәтүл-Ирагејн»ин елми-тәнгиди мәтниндә һәмин бејт беләдир:

هر یک عجمی ولی لغز گوی — یلواج شناس تنگری جوی[120]

Мирзә Исмајыл хан Әбчәдинин «Шәрһи-Төһфәтүл-Ирагејн» әсәриндә: «یکیك عجمی ولی دری گوی ...» кетмишдир... Мәтнин дәјишиклијә уғрамасы нәтичәсиндә Әбчәди бу мисраны шәрһ едә билмәјәрәк зиддијјәтли бир мүлаһизә јүрүтмүшдүр:

«عجمی باشنده عجم که زبان فارسی دارد — و از دری در اینجا مراد از زبان عربی است». [121]

1957—1961-чи илләрдә бу сәтирләри јазан тәрәфиндән һазырланмыш «Төһфәтүл-Ирагејн»ин елми-тәнгиди мәтниндә јухарыдакы бејт әсәрин әлјазма нүсхәләринин мүгајисәли өјрәниши нәтичәсиндә бәрпа едилмишдир.

Башга бир ше'риндә дәричә мисилсиз ше'рләр јазмасы илә өјүнәрәк гөвмијјәтинин түрк олдуғуну сөјләмишдир:

ترك چون هست بانداختن زوبین جلد — چه گنه دارد اگر باسپر دیلم نیست[122]

Бунларын сајыны артырмаг да олар. Ана дили оғуз түркчәсидир:

مرا در فارسی فحشی که گویند — بترکی چرخشان گوید که سن سن[123]
نایب تنگری توئی کرده بتیغ هندوی — سنقرکفرییشه را سن سن‌گوی تنگری[124]
ترك سن‌سن‌گوی تو سن‌خوی سوسن‌بوی‌من — گرنگه‌کردی بسوی من‌نبردی سوی من[125]

[119] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجوی». ۱۳۳۵. تهران. ص: ٤٦٧.
[120] Т-152.
[121] «کلیات ابجدی. حصهٔ چهارم. شرح تحفة العراقین». مصنفه میر محمد اسماعیل‌خان ابجدی. مدارس. ص: ۱۷۱.
[122] Д-838.
[123] Д-320.
[124] Д-424.
[125] Д-650.

سن‌سن گویی سوسن بویی توسن خوبی. ترکی
که همهٔ حسن خوبان یغما را بیغما برد [126]

سن‌سن گویان بروی مولی — نی نی گویان ز دست دنیا [127]
گوشهٔ طیلسان جود که من بفراتمکی — پیشش زبان بگفتن سن‌سن در آورم [128]

Mahmud Kaşgari türk dillərindən jalnız oğuz dilində «sən» sözünün «siz» mə'nasında işlədildijini göstərir[129]. Indi də ehtijatlı bir şəxslə danışdıqda: «sən dedin»-lə — «siz bujurdunuz» məfhumunu ifadə edərlər. Birinçi bejtə diggət edin. Şairə farsça söjüş kəndərənlərin sajı bir neçə nəfərdir. Çərx onlara çavab verdikdə müraciətin bir nəfərə dejil, çəmə olmalıdır — «şoma həstid» — sizsiniz — deməlidir. Misrada tək halda dejilmiş «sən-sən» —sizsiniz məfhumunu ifadə edir... Şe'rlərində türk mədəniijəti və oğuz tərəsinə and az gala «ديوان لغات الترك» , «Oğuznamə» və «Kitabi-Dədə Qorgud»dakı kimi keniş mə'lumat vardır. Dəvrünün rəsminə körə iki dildə: dəri və ərəbçə jazdığı şe'rləri ilə janaşı, türkçə şe'rlər dedijini, «xorди-türkanə bişirdijini»[130] də bildirməkdədir.

Şe'rlərinin çoxunu dəriçə jazsa da, xəlgilik sözünün forma və məzmununda özünü çox gabarıq şəkildə göstərməkdədir. Hər halda gövmilik jalnız dillə məhdud dejildir. Bunun üçün başga şərtlər də vardır. Bu şərtlərdən birisi və ən ilkini şairin mənsub oldugu xalgın keçmiş, bügünkü və gələçək həjatının, dujgu və həjəçanlarının, e'tigad və bahışlarının, coğrafi və mədəni mühitinin özünəməxsus bir tərzdə əks edilməsidir. Gətran, Mijanəçi, Xagani türkçə düşünərək farsça və ərəbçə jazmışlar. Sanki əsərlərini özləri dəriçəjə çevirmişlər. Özlərinin tərçüməni və dilmançı kəsilmişlər. Həmin «tərçümələr»də sahlanılan milli kolorit xalgına və mədəniijətinə jad olan, ançag əsərlərini ana dilində jazan bir şairin jazılarını tutuşdurdugda məsələ özü-özlüjündə ajdınlaşır... Ana dilində jazmamag tarixi şəraitlə bağlı olsa belə, Azərbajcan şe'riijəti və şairlijinin tarixi faciəsidir. Nizami, Xagani, Gətran jaradıcılığının faciəsidir.

Firudin bəj Köçərli farsların Xaganini oxujarkən dərhal: «Şe'rlərindən türk goxusu gəlir» — «Buji-türk miajəd» dedijini kitabında jazmışdır. Firudin bəjdən çox əvvəl 1280 (1863)-çü ilin zil-hiççə ajında «Təhfətül-Irageji»ni Xaganinin öz xəttilə jazılmış bir nüsxədən köçürmüş iranlı bir katib əsərin birinçi səhifəsinin arxasında bu sözləri jazmışdır:

«سبحان‌الله ترکی شیروانی این همه شیرین کلام وچرب زبان و خوش بیان (متخصصین) در پارسی زبان در واقع خاقانی نه‌بلکه خاقان ممالك فصاحت و بلاغت چنانکه خود او گوید:

خاقانیم نه والله خاقان نظم ونثرم — گویند کان عالم پیشم عیال و مضطر
حرردفی شهرذی الحجة الحرام سنه ۱۲۸۰». [131]

«Təhfətül-Irageji»nin bu nüsxəsi indi Tehrandakı «Məlik» kitabxanasında saxlanılır.

Əli Dəşti [132] «شاعری دیر آشنا» və [133] «قلمرو سعدی» də və Əbdülhüseji Nəvai Xaganijə hörmət etdiji məgalədə farsdilinin şairini ana dili olmadıgını, təhsil və təkbaşına oxumagla bu dilə jiyələndiji nəticəsinə kəlmişlər. Bununla da istər-istəməz türkçə düşünüb farsça jazdıgını göstərmişlər. Gətranın diwanında addımbaaddım tüşlaşdıgımız türkanə həjat tərzi şirvanlı Xaganinin küllijjatını başdan ajağa bürümüşdür. Türkçə düşünüb farsça jazan Gətran Azərbajcan hökmdarı sünküsünün küç və güdrətini bildirmək istəjərkən [134] «بنوك نیزه گر خواهد زد ریا برکشد نون را» — dedikdə başlıca məgsədi «dərja»nı azərbajcanca əvəz edən «dəniz» sözüdür. Dəniz-dən «ن» hərfini kötürdükdə «diz» galır. Şair demək istəjir ki, hökmdarı istədikdə sünküsünün üçü ilə nuna bənzər dənizi jerindən galdırıb dərjanı gurudar — sujunu dizdən edər (bunu on iki il əvvəl H. Araslıdan eşitmişəm). O, şamanlıgla bağlı olan mədəniijətlə hərtərəfli tanışdır. [135] «چون شمن را صنم بود محراب» — dejir. Azərbajcan mədəniijətinin jetişdirməsidir. Bu elin doğma şairidir. Xagani küllijjatında bədii əksini tapmış halg adət və ən'ənələrini, əsatiri və etik anlajışlarını hərtərəfli öjrənmək üçün galın bir kitab jazmağa ehtijaç vardır. Azərbajcan dili sərf-nəhvinin, türkçə düşünərək dəriçə jazan şairin dilinə tə'sirini ajrıca öjrənməlijik. Xaganijə gədərki Azərbajcan şe'rinin mançərası belədir:

[126] Д-24.
[127] Г-152.
[128] Д-242.
[129] محمود بن الحسین بن‌محمد الکاشغری. «دیوان لغات الترك». جلد الاول. ۱۳۳۳. استانبول. ص: ۲۸٤ — ۲۸۵.
[130] Д-758.
[131] سید حسن آموزگار «مقدمه» تحفة الخواطر وزبدة النوادر — تحفة العراقین خاقانی». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۱۳۰.
[132] علی دشتی «شاعر دیر آشنا». ۱۳٤۰. تهران. ص: ۱٦.
[133] علی دشتی. «قلمرو سعدی». ۱۳۳۹. تهران. ص: ۱۰۹.
[134] «دیوان حکیم قطران تبریزی». بسعی و اهتمام محمد نخجوانی. ۱۳۳۳. ص: ۲۳.
[135] Jenə orada, c. 41.

Гәтран Тәбризидән габаг јашамыш Систан, Бухара вә Ғәзнејндә Сәффариләр, Саманиләр вә Гәзнәвиләр сарајында гуллуг етмиш азәрбајчанлы шаирләрин адларына илк мәнбәләрдә раст кәлирик. Бунлар дәричә вә әрәбчә јазан Азәрбајчан шаирләриндәндирләр. Әрәб гајнагларындан Әмәвиләр вә Аббасиләр дөврүндә әрәбчә јазан Азәрбајчан шаирләринин бир гисминин јарадычылығы аз-чох бәлли олса да, Сәффариләр, Саманиләр вә Гәзнәвиләр дөврүндә әрәбчә вә фарсча јазан Азәрбајчан шаирләринин кимлији белә өјрәнилмәмишдир. Гәтран онунла мүасир олан Азәрбајчан шаирләриндән сөз ачмышдыр[136]. «دمية القصر وعصرة اهل العصر» мүәллифи Бахәрзи Гәтранын әрәбчә јазан бөјүк вә кичик мүасирләриндән бәһс етмишдир. О, XI әсрдә јашамыш бир нечә Азәрбајчан шаиринин адыны чәкмишдир. Гәтрана көрә, о, Азәрбајчанда дәричә јазан илк шаирдир: «Бу гапыны о ачмышдыр»[137]. Гәтрандан габаг Бухара вә Ғәзнејндә дәричә јазан Азәрбајчан шаирләринин олдуғуну нәзәрә алдыгда Гәтрандан габагкы Азәрбајчан шаирләринин даһа чох әрәбчә вә ана дилиндә — оғузча ше'р јаздығы мә'лум олур. Мәнучеһри Азәрбајчан һәјатилә јахындан таныш олан бир шаирдир. Онун диванында Кәнчә тарихинә аид верилмиш мә'луматы һәләлик кимсә ајдынлашдырмамышдыр:

نظاره پیش در کشیده صف چو کافر روم بر در گنجه[138]

Мәнучеһри Рејдә Султан Мәс'уд Гәзнәвинин сарајына кәлдикдә орада чох гүдрәтли, «гочаман диван саһиби ширванлы бир шаирлә» тушлашмыш, онунла достлуг мүнасибәти јаратмыш, аз кечмәдән гоча шаирләр үз-үзә кәлмишдир:

چون روی من به‌بینی، بامن‌کنی تلطف مهمان بری بخانه، نقل ونبیذ آری
وان جاکه من نباشم، گوئی مثالب من نیکست کت‌نیاید زین کار شرمساری
یا باش دشمن من، یا دوست باش‌ویحك نه‌دوستی نه‌دشمن، اینست سیاهکاری[139]

Гәзнәвиләр сарајында аризи-ләшкәр вәзифәсини дашыјан бу шаирлә һесаблашмалы олан Мәнучеһри мәмдуһундан она да мүнасиб бир вәзифә верилмәсини диләјир. Мәнучеһри ады һәләлик ајдын олмајан шаирлә чәкишмәләрини 426, 427 (1034, 1035)-чи илләрдә јаздығы ики гәсидәдә гәләмә алмышдыр. Сөзүндән һеч дә күнаһсыз олмадығы, гочаман шаирә гысгандығы дујулмагдадыр:

حاسدا تو شاعری و نیز منهم شاعرم چون‌ترا شعرضعیف است ومرا شعر سمین
شعر تو شعرست، لیکن باطنش پرعیب‌وعار کرم بسیاری بود در باطن در ثمین
شعر ناگفتن به ازشعری‌که باشد نادرست بچه نازادن به‌از ششماهه بفکندن جنین...
میرفرمودت‌که رویك شعر اورا کن جواب بود سالی ونکردی، ننگ باشد بیش ازاین
گرمرا فرموده بودی خسرو گردون نواز بهتراز دیوان شعرت پاسخی کردم‌متین...
من بدانم علم دین‌و علم طب‌و علم نحو توندانی: دال‌و ذال‌و را'وزا'و سین‌وشین...
مال‌تو از شهریار شهریاران گرد گشت ورنه اندرری توسرگین چیدتی ازپارگین...
باز شروان‌شو، بدانجایی‌که دادندت همی گوشت خوك مرده' یکماهه ونان جوین...
[140]

شاعران را در ری‌وگرگان‌ودر شروان‌که‌دید بدره' عدلی، بپشت‌و پیل، آورده مزین

Хаганидән габаг Ширвандан белә гүдрәтли шаирләр чыхса да, әсәрләри әлдә дејилдир. Чох күман ки, Мәнучеһринин түркүләрини ешитмәк истәдији, бир нечә дилдә, хүсусилә түркчә-оғузча көзәл ше'рләр јазан досту Ширванын бу гочаман шаири имиш. Достлуг мүнасибәти араларында мөһкәм икән ону тә'рифләмишдир:

براه ترکی ماناکه خوبتر گوئی تو شعر ترکی برخوان مرا وشعر غزی
بهر لغت‌که تو گوئی سخن توانی‌گفت که اصل هرلغتی را تو ابجد وهوزی[141]

Ола билсин ки, Азәрбајчандан кәлмиш башга бир сәнәткардан сөһбәт кедир. Түркдилли шаирләр ичәрисиндә бир нечә дилдә мүвәффәгијјәтлә Фүзулијанә әсәрләр јазмаг тарихи-чоғрафи шәраит учундан даһа чох азәрбајчанлылара мәхсусдур. Хагани вә Фүзули үч, Сејид Зүлфүгар Ширвани 6 дилдә ше'р јазмышдыр[142]. Насир Хосровун: «Гәтран јахшы ше'р десә дә фарсча јахшы билмирди»[143] — дејә јазмасы ола билсин ки, көзүкөтүрмәмәзликдән төрәмишдир. Мәнучеһри габагча дост олдуғу, евинә кәлиб-кетдији, дуз-чөрәк кәсдији, гапысына сығындығы ширванлы шаирлә чәкишмәдә олдугда фарсча «јахшы билмәдијини», бу дилдә јахшы ше'рләр јазмадығыны гочаман шаирин үзүнә чәкмишдир.

Доғум тарихи — Хагани күчлү еһтимала көрә 520 (1126)-чи илдә Шамахыда анадан олмушдур. Тәзкирәләрдә Хаганинин доғулма тарихи көстәрилмәмишдир. Шаирин доғум тарихини әсәрләри әсасында мүәјјәнләшдирмәјә чалышан алимләрин ара-

---

136 ابی‌الحسن الباخزری، «دمیة القصر وعصرة اهل العصر»، القسم الثانی ... نسخه‌ٔ خطی دارالفنون لنین‌گراد.

137 «دیوان حکیم قطران تبریزی»، بسعی واهتمام محمد نخجوانی، ۱۳۳۳، تبریز، ص: ۴۲۹.

138 «دیوان استاد منوچهری دامغانی»، ۱۳۳۸، تهران، ص: ۲۲۶.

139 Јенә орада, с. 100.

141 «دیوان استاد منوچهری دامغانی»، ۱۳۳۸، تهران، ص: ۱۳۸.

141 Јенә орада, с. 80—81.

142 «دیوان ذوالفقار شروانی»، ۱۹۳۴، لندن، ص: ۱۳۲.

143 ناصر خسرو، «سفرنامه»، ۱۳۳۵، تهران، ص: ۶.

сында фикир бирлији јохдур. Тәхмини олан бу рәгәмләр 500, 515, 520, 521, 522, 525-чи илләр чевrәсиндә һәрләнмәкдәдир.

Хаганинин доғулма тарихини изләјәнләрдән бир чоху шаирин ишләтдији «پانصد هجرت» ифадәсини дүзкүн мә'наландырмадыглары үчүн јанылмышлар. Бу јанлыш мүлаһизәни илк дәфә ирәли сүрәнләрдән бири дә Н. В. Ханыковдур. Онун бу јанлыш сөзү бир чохларыны јајындырмышдыр. Хагани «پانصد هجرت» дедикдә доғулдуғу илдән дејил, јашадығы дөврдән данышмыш, ону «дөври-кәмал» адландырмышдыр. Һичрәтдән кечән 500 илә шаир «мүддәти-дөври-кәмал» демишдир. Бунунла да демәк истәјир ки, һичрәтдән кечән 500 ил ичәрисиндә онун кими бир дүһа јетишмәмишдир. О, өзүнү өјәркән бу ифадәдән дөнә-дөнә истифадә етмишдир. Шаирин 500-чү илдә доғулдуғуну сөјләјәнләр Хаганинин диванындакы бу кими бејтләрә сөјкәнирләр:

دورکمال پانصد هجرت شناسرُو بس — کان پانصد دگر همه دور محال بود
حلقصد متفق که خاقانیی نزاد — آن پانصدکه مدت دور کمال بود[144]
دایگی کن بنوازش که نزاد — پانصد هجرت از او به فرزند[145]
پانصد هجرت جو من نزاد یگانه — باز دوگانه کنم دعای مضاهان[146]
از لفظ من‌که پانصد هجرت چومن نزاد — ماند هزار سال دگر مخبر سخاش[147]

Көрүндүјү кими, бејтләрдә «пансәди-һичрәт» ифадәси јухарыда көстәрилән мә'нада ишләнилмәмишдир. Хагани 571 (1175)-чи илдә јаздығы ше'рдә икинчи Мәккә сәфәриндән данышаркән «пансәди-һичрәт» ифадәсини бу мә'нада ишләтмиш, «пансәди-һичрәт»дән кечән 71 или нәзәрә алмамышдыр:

[148]

از پی حج در چنین روزی زپانصد سال باز — بر در فید آسمانرا منقطع سان دیده‌اند

Шаир јалныз өзүнү дејил, Ширваншаһ Ахситаны өјәркән дә «пәнсәди-һичрәт» ифадәсини јухарыдакы анлајышда ишләдир:

پانصد هجرت از جهان هیچ ملك چتو نزاد — از خلفای سلطنت تا خلفای را شدین[149]

Хаганинин һәјаты илә бағлы бир нечә дәјәрли елми мүлаһизә ирәли сүрән К. И. Чајкин шаирин Атсыза јаздығы гәсидәдә јашынын 24 олмасына ишарә етмәсинә, Атсызын «султанлыға чатмаг арзусуна» сөјкәниб бу әсәрин јанлыш олараг 538 (1143/44) вә јахуд 539 (1144/45)-чу илләрдә јазылдығы гәрарына

[144] Д-866.
[145] Д-773.
[146] Д-357.
[147] Д-234.
[148] Д-92.
[149] Д-461.

кәлмишдир. Бурада да о, Хаганинин 514—515 (1120/21—1121)-чи илләр арасында анадан олдуғу нәтичәсини чыхармыш[150], бу јанлышлыг «Азәрбајчан әдәбиҹјатынын» I-чи чилдинә дә јола тапа билмишдир[151]. Бурада бир-ики мәсәләнин ајдынлашдырылмасына ајрыча диггәт верилмәлидир...

Атсызла Султан Сәнчәр арасындакы мүнасибәтләрин кедиши белә дир: Илк тарихи гајнаглардан мә'лумдур ки, 521 (1127)-чи илдә атасынын өлүмүндән сонра Харәзмшаһ олан Атсыз 530-чу илин шәввал ајына кими Султан Сәнчәр сарајы илә јахын вә јахшы бир мүнасибәтдә олмушдур. 529 (1134/35)-чу илә вараг ајларда Атсыздан Сәлчуглу сарајы шүбһәләнмәјә башламышдыр. Султан Сәнчәр 530 (1135/36)-чу илдә бујуруг алараг Харәзмə сары кетмәк истәјән Атсыз һаггында јахшы адамларына демишдир: «Бу чөнәр арханын үзүнү бир даһа көрмәк мүмкүн дејилдир» — [152] «بشتی است‌که باز روی آن نتوان دید» . Әлаәддин 30 иллик һакимиҹјәтинин сон 21 илиндә әввәлләр Харәзми мүстәгил етмәк, сонра Хорасаны тутараг, оранын султаны олмаг фикриндә иди. Бу истәји илә бағлы олараг о, Султан Сәнчәрлә бир нечә көрә үз-үзә кәлмишдир. Харәзмə гајыдан Атсыз «төмөрүд вә үсјан јолуну тутду». Бу ихтилафлары дәринләшдирди:

«آتسز شیوه‌تمرد وعصیان پیش‌گرفت‌وروزبروز آن‌وحشت ازجانبین زیادت‌میگشت» [153]

533 (1138/39)-чу илдә Султан Сәнчәр Харәзмə гаршы гошун јеритмиш, гардашы оғлу Султан Сүлејманы Харәзмшаһ едәрәк, Хорасана гајытдыгда Атсыз Султан Сүлејманы Харәзмдән говушдурур. О, јенә дә үсјан вә өзбашыналыг јолуну давам етдирмишдир: [154] «آتسز برشیوه تمرد و عصیان بود» . Султан Сәнчәр 536 (1141/42)-чы илдә Сәмәрғәнд јахынлығында Хәтајиләрдән сындыгда Атсыз Мәрвә јүрүш едәрәк Султан Сәнчәрин пајтахтыны таламышдыр... Сонра чалышмаларында даһа ирәли кетмишдир. Бу заман Рәшидәддин Вәтват «Атсызын тахта чыхмасы илә дөвләти-али-Сәлчугун баша чатмасыны» билдирирди. О, бу рүһда чохлу ше'рләр јазмышдыр:

ملك آتسز بتخت ملك بر آمد — دولت سلجوق و آل او بسر آمد[155]

Султан Сәнчәр Атсыздан интигам алмаг үчүн 538 (1143/44)-

[150] «Хакани—Низами—Руставели», М.—Л., 1935, с. 17.
[151] «Азәрбајчан әдәбиҹјаты тарихи», I чилд, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшриҹјаты, Бакы, 1960, с. 84.
[152] علاءالدین بن عطاملك بن بهاءالدین محمد الجوینی. «تاریخ جهانگشای». جلد ثانی. ۱۳۳۷، تهران، ص: ٤.
[153] Јенә орада, с. 6.
[154] Јенә орада, с. 4.
[155] Јенә орада, с. 6.

чи илдә Харәзмә јүрүш етди. Нәһајәт, иш барышыға кечди. Атсыз јенә дә әввәлки јолунда иди. Әлаәддин Мәликин бу барәдәки гејдләри диггәтәлајигдир:

«نزديك رسيدكه خوارزم مستخلص شود و عيش بر آتسز منغص گردد هدايا وتحف نزديك امراى حضرت روان كرد واز سلطان عذرها خواست و استعطاف جانب او كرد سلطان نرم شد وبر سبيل هديه و مصالحت بازگشت وآتسز برعادت مستمر سرخلاف ميداشت. سلطان اديب صابر را برسالت نزديك او فرستاد». [156]

542 (1147/48)-чи илин чүмади әл-ахириндә Сәнчәр јенидән Харәзмә гошун чәкмәли олду. Кәскин вурушмадан сонра 3-чү көрә Атсызы бағышлады. Сөз гојдулар ки, Атсыз Чејһунун гырағына кәләрәк, «Султана хидмәт етсин». 543 (1148)-чү ил сешәнбә күнү мәһәррәм ајынын 12-дә Чејһунун гырағына кәлән Атсыз ат үстүндә «султана хидмәт етди», Сәнчәрин атынын башыны чевирмәсини көзләмәјән Атсыз атыны чевириб јола дүшдү. Бу, Сәнчәрә чох ағыр кәлди. Анчаг дөзмәли иди! Чүвејни бу барәдә јазыр:

«اورا بار سوم عفوكرد و قرار دادند كه آتسز بكنار جيحون آيد و سلطان را خدمت كند در روز دوشنبه دوازدهم محرم سنه ثلاث واربعين وخمسمائه آتسز بيامد وهم ازپشت اسب سلطان را خدمت كرد و پيش از آنك سلطان عنان برتابد آتسز بازگشت. سلطان هر چند از قلت‌التفات در غضب شد . . .» [157]

542 (1147/48)-чи ил мүһарибәси Атсызын Султан Сәнчәрлә сон вурушу иди. 549-чу илин мәһәррәм ајында (1154 март) «фитнеји-ғузз» башландыгдан сонра Атсыз султан олмаг, Хорасаны тутмаг үчүн даһа давамлы чалышмалара башласа да, өз диләјинә чатмады. 551 (1156/57)-чи илдә өлдү.

Дејилдији кими, К. И. Чајкинә көрә, Хагани Атсыза јаздығы гәсидәни 538 (1143/44), јахуд 539 (1144/45)-чу илдә гәләмә алмышдыр. О, бу мүлаһизәни әсасландырмаг үчүн Хаганинин ашағыдакы бејтләринә сөјкәнмишдир:[158]

فرق ترا در خورد افسر سلطانيت گرچه براين مرتبت غير تو شدكامكار
مملكه شهباز راست‌گرچه خروس‌ازنسب هست بسر تاجور، هست بدم طوقدار[159]

К. И. Чајкинә көрә бу ше'р Атсызын һәјатында баш верән һадисәләр силсиләсинин елә бир нөгтәсиндә јазылмышдыр ки, бу заман шанрин мәмдуһу султанлыға чатмаг әрәфәсиндә иди. О,

[156] علاءالدين بن عطاملك بن بهاءالدين محمد بن محمد الجوينى. «تاريخ جهانگشاى». جلد ثانى. ۱۳۲۷. تهران. ص: ۸.

[157] Јенә орада, с. 6.

[158] «Хакани—Низами—Руставели», М.—Л., 1935, с. 8.

[159] Јенә орада, с. 16.

јазыр: «В этом отношении наше внимание должны привлечь стихи 34—35, намекающие на какое-то событие в жизни восхваляемого, когда тот был близок к тому, чтобы стать султаном, но это ему не удалось»[159].

Атсызын һәјатында баш верән һадисәләр силсиләсини нәзәрдән кечирән К. И. Чајкин әввәлчә бу «әрәфәни» 538 (1143/44)-чи илдә, сонралар 538 ја 539 (1144/45)-чу илдә мүәјјәнләшдирир.

Көрүндүју кими, Хагани јухарыдакы бејтләрдә мәмдуһунун «башына султанлыг әфсәринин јарашмасындан, бу әфсәрдән башгасынын нәслән камкар олмасындан» данышыр. Бурада «султанлыға чатмаға јахын олан бир мәмдуһдан» јох, султанлыға чатмасы арзу олан бир мәликдән данышылыр. Атсызын өзү дә бу арзу јолунда 24 ил чалышмышдыр. Хаганинин јухарыдакы бејтләриндә һансы султандан сөз кетдији дә дәгиг шәкилдә ајдын дејилдир. Бу заман Сәнчәрдән башга ајры султанлар да вар иди. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Хагани Сәлчугиләр очағына, хүсусилә Султан Сәнчәрә бөјүк һөрмәт бәсләмишдир. Онун јарадычылығында Сәнчәр образы давамлылыг, гүдрәт, мәрдлик, әдаләтсевәрлик кими јүксәк сифәтләри ифадә едән бир сурәт кими ишләнмишдир. Мә'лум дејил, нә үчүн К. И. Чајкин бу «әрәфәни» каһ 538 (1143/44), аз кечмәдән ја 538, ја да 539-чу илдә ахтарыр. Көрүнүр, о өз нәтичәләриндә о гәдәр дә гәти дејилдир.

536—538 (1141/42—1143/44)-чи илләрдәки вәзијјәтдән истифадә едән Атсызын мүвәггәти олараг Нишапуру тутмасы, атүстү Мәрви гарәт едәрәк, сәлчугларын пајтахтында дајана билмәмәси, Нишапурда адына хүтбә охудараг сикkә вурмасы, һеч дә онун бу илләрдә султанлыға чатмаг күчүндә олмасы демәк дејилдир. О вахткы Хорасан вә онун гоншуларында Атсыза гаршы дура биләчәк башга өткәм даирләр вар иди. Сәнчәр бу илләрдә дә чох күчлү иди. Буну һамыдан тез Атсызын өзү һисс едирди. О, мөвчуд шәраитдән истифадә етмәјә, арзусуна доғру аддым атмаға чалышырды. Буну 536—538-чи илләрдә сәлчуглулара гаршы чохлу ше'рләр јазан вә чамааты Атсызын башына јығмаг үчүн мәмдуһунун күчүнү адамларын көзүнә чәкән Рәшидәддин Вәтват да дәрк едирди. Јухарыдакы бејтдә олдуғу кими, о бу заманда да Атсызы «мәлик Атсыз» — дејә јад едирди.

538 (1143/44)-чи ил вурушунун нәтичәси дә буну көстәрди. Атсыз султанын «шәфәггәт вә лүтфүнү» чәлб етмәјә мәчбур олду. 538 (1143/44)-чи илдән габагкы әлверишли шәраитдә «султанлыға чатмаг әрәфәсиндә олмадығы» кими, 538 (1143/44)-чи ил барышығындан сонра 538 вә ја 539-чу илдә «бу имканы» бүтөвлүклә итирмишди. О, галиб Сәнчәрин лүтф вә мәрһәмәтини ахтармалы олмушдур. Јалныз Атсыз дејил, Атсызын јериндә

[159] Хакани—Низами—Руставели, М.—Л., 1935, с. 8.

отуран хәләфләри белә, онун фикирләрини һәјата кечирмәк үчүн 50 илә јахын бир мүддәтдә бу истәк уғрунда чалышмышлар. Әслиндә «Атсызын һәјатында баш верән һадисәләр силсиләсиндә» онун улдузу «фитнеји-ғузз» вә Султан Сәнчәрин һәбсә алынмасындан сонра парламаға башламышды. Бу әлверишли шәраитдә о, бир чох күчлүләрлә гаршылашды. Арзулары уғрунда иәлиләјиркән өлдү.

«Фитнеји-ғузз»дан өнчә Атсызын ән күчлү дөврү 542—543 (1148—1149)-чу вә ондан сонракы илләр иди. Атсыз бу заман өзүнү даһа чох күчлү сајырды. Буну Султан Сәнчәрин өзү дә дујдуғу үчүн 543 (1148)-чү илдән сонра бир даһа Хараземә јүрүш етмәди. «Атсызын һәјатында баш верән һадисәләр силсиләси» дә буну көстәрир. Белә ки, 538-чи илдә Сәнчәрдән сынанда султандан шәфәггәт, лүтф вә бағышланмасыны истәјән Атсыз 542-чи илдә мәғлуб олараг, 543-чү илдә Чејһунун гырағында султана хидмәтә кәлдикдә Сәнчәрин гаршысында атдан јерә енмәди. Султанын гајытмасыны көзләмәјәрәк атының башыны чевирди вә јолуну тутду. Вахты илә Сәнчәрин лүтф вә әфвини газанмаг истәјәркән Сәнчәрин чадырына ајагла кәлән, Атсыз ады илә мәшһурлашан Әлаәддин Мәһәммәд инди Сәнчәр гаршысында атдан јерә дүшмәк истәмәди. «Атсызын султанлыға чатмаг әрәфәси»ни ахтармаг кәрәксә, 542—543-чү илләр даһа ујғундур. Хагани 544 (1149/50)-чү илдә дә Атсызда белә бир күч һисс етмәмишдир.

Хаганинин доғум тарихини шаирин бу һагдакы бир-ики мүлаһизәсинә биртәрәфли сөјкәнәрәк мүәјјәнләшдирмәк доғру нәтичә вермәз. Шаирин анадан олмасы илә бағлы мүлаһизәләрини бир јерә топлајараг нәтичә чыхармаг лазымдыр.

Хагани 538 вә 539-чу илләрдә 18 вә 19 јашында иди. Бу вахт Атсызла әлагә сахламаг имканы јох иди. 544 (1149/50)-чү илдә исә мәмдуһуна султанлыг әфсәри башына гојмаг арзу едир. Ону нәслән султанлыға кечмиш рәгибинә гаршы гојурду. Белә мүрачиәтләр башга шаирләрин әсәрләриндә даһа чохдур. Бурадан Атсызын «султанлыға чатмаг әрәфәсиндә олмасы» нәтичәсини чыхармаг олмаз. Хагани бүтүн јарадычылығы боју Султан Сәнчәр дөвләтинин күчүнү олдуғу кими, дәриндән һисс етмишдир. Хагани Сәнчәрин вәфатындан сонра «тәбли-Сәнчәрин курултусуну мыг-мыға вызылтысы кими» ешитдији анларда да «Атсыз» үнванының тәсниф етдији, Атсыза Хорасанын дөрд шәһәриндән гылынч күчүнә хәрач алмағы арзу етдији һалда белә[160] Атсызын гүдрәтини «султанлыг әрәфәсиндә» һисс етмәјирди. Буғра хан Атсызын күчүндән истифадә етдији кими, онун да Буғра хандан истифадә етмәсини истәјирди. Бунлар һамысы һәр шејдән габаг шаирин мәмдуһуна рәғбәтиндән доғурду. Хагани Атсызы күчлү бир һөкмдар кими танымагда вә тәгдим етмәкдә тамамилә һаглы иди.

[160] Д-921.

В. Ф. Минорски К. И. Чајкинә гаршы чыхаркән Бәдиүззәман Форузанфәрә чох јахындыр. Бә'зән дә ону дәјишикликлә тәкрар едир. О, шаирин тәхминән 519 (1125)-чу илдә доғулдуғуну сөјләјир. Анчаг кәтирдији дәлилләр әсассыздыр. В. Ф. Минорскијә көрә, Андроник Комненин 565 (1169/70)-чи илдә Гафгаза кәлдијини еһтимал етдикдә бу заман һәбсә алынан Хаганинин 50 јашы вар иди. 20 јашындан башлајарат 30 ил мүддәтиндә чилләләрдә әјләшмишдир[161]. Хагани бу илдә һәбсә алынмамышдыр. Шаирин һәбсијјәдәки мәмдуһу Андроник Комнен дејилдир. Бу ујдурма бир иддиадыр. Хагани В. М. Минорскинин сөјләдији ашағыдакы бејтләрдә јашына ишарә етмәмишдир:

پس‌از چندین چله در عهد سی سال شوم پنجاهه گیوم آشکارا . . .
مرا از بعد پنجه ساله اسلام نزیبد چون صلیبی بند برپا[162]

Хаганинин һәбсдә икән ишләтдији «пансәди-һичрәт», «дәрәһди-си сал» вә «пәнчаһ-сале ислам» ифадәләриндә учдантутма шаирин јашыны ахтармаг доғру дејилдир. В. Ф. Минорски јухарыдакы мүлаһизәсини Бәдиүззәман Форузанфәрдән алараг мәгсәдинә ујғунлашдырмышдыр. Бәдиүззәман Форузанфәрә көрә Хагани 569 (1173/74)-чу илдә икинчи Мәккә сәфәриндән габаг һәбсә алынмышдыр[163]. Күчлү еһтимала көрә, 563 вә 569 (1167/68 вә 1173)-чу илләр арасында 50 јашы вар иди. «Әһди-си-сал» вә «чилләдән данышан Бәдиүззәман Форузанфәрә көрә «һәдди-бүлуғ» — 15 јашына чатан Хагани 30 ил чилләдә отурдуғуна ишарә етмишдир. Бу заман онун 45 «тәһгиги» вә 50 «тәхмини» јашы вар иди[164]. Хагани 571 (1175)-чи илдә икинчи Мәккә сәфәринә чыхмышдыр. Ики дәфә Мәнучеһр вә Ахситанын һакимијјәти илләриндә һәбсә алынмышдыр. 569 (1173)-чу илдән чох габаг икинчи кәрә һәбсә дүшмүшдүр. О бу гәсидәни икинчи дәфә һәбсә дүшдүкдә јазмышдыр. «Пәнчаһ-сале ислам» вә «әһди-си сал» ифадәсиндә ардычыл олараг тәзкијеји-нәфс вә сәфаји-батинлә мәшғул олмасына, бүтүн өмрү боју мүсәлман олдуғуна ишарә едир. Бәдиүззәман Форузанфәр бу бејтләри мә'наландыраркән јајындығыны сонралар дујмуш, сон јазысына көрә Хагани «پس‌از چندین چله در عهدسی سال» «پس از سی سال روشن گشت برخاقانی این معنی» дедикдә «кәсрәти-әмәл вә дәвамијјәтини» көстәрмәк истәмишдир. О бу барәдә «احوال ونقد وتحلیل آثار شیخ فریدالدین...»

ولادیمیر مینورسکی. «خاقانی و اندونیکوس کومنه‌نوس». مجله «فرهنگ ایران زمین». دفتر دوم. تابستان ۱۳۳۲. تهران. ص: ۱۵۹.

[161]

[162] Д-25.

[163] بدیع الزمان بشرویه' خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۳۳۸.

[164] Јенә орада, с. 39.

адлы әсәриндә данышмышдыр. Бәдиүззаман Форузанфәр «әһди-си сал» дедикдә шаирин дөвамиjjәт вә «кәсрәти-әмәлиин»[165] нәзәрдә тутдуғуну дөғру көстәрсә дә, онун мәнашәjини ајдынлашдырмамышдыр.

Хаганн «әһди-си сал» дедикдә мүәjjән бир һәрәкәт вә әмәлин узун мүддәт давам етмәсини билдирмишдир. Бә'зән дә бу ифадә илә бир нечә мәфһуму вермәк истәмишдир. Хаганидә ојаныш вә төвбә әһвали-рүһиjjәси 23 јашында икән, тәхминән 543 (1148/49)-чу илдә баш вермишдир. 550 (1155/56)-чи илдә биринчи Мәккә сәфәриндән габаг онда бу һисс даһа да күчләнмиш, 551 (1156/57)-чи илдә Мәккәдә икән Гә'бәдә әһја сахламышдыр. «Әһди-си сал» дедикдә Хаганн әски түрк тәгвиминә хас олан бир чәһәтә тохунмагдадыр. «Әһди-си сал» ифадәсинин елми мәнбәи шаирин мәнсуб олдуғу халгын төвми тәгвимидир. Гәдим түрк тарихи тәгвимини өjрәнән түрк алимләриндән бири јазыр:

سنه شمسیه مبدأ یئی محافظه ایچون قمری سنه‌لرایله شمسی سنه آراسیندہ بولونان فضلی هر اوچ سنه قمریه‌ده بیر دفعه برآی فرضیله کبس ایدرلر و بو آیه «شون آی» دیرلر ایدی: هر اوتوز سنه' قمریه‌ده اون‌بر آی کبس ائدیلیردی. چونکه، هر اوچ سنه' قمریه‌ده بر دفعه آرتان اوچ گونلرین مجموعی اوتوز سنه‌ده تمام بیرآیه مساوی اولور. وسنه' قمریه‌ایله شمسیه آراسیندا کی فضل بو مدت ظرفنده اون آیا بالغ اولوردی. کبس معین بیر آی نهایتنده اجرا ائدیلمه‌یب سنه‌نین بوتون آیلاری صونننه علاوه ایدیله‌بیلیر ایدی.»[166]

«Китаби-Дәдә Горгуд»да мигдар, сыра, пајлама вә гејри-мүәjjән сајлара раст кәлирик. «Дәдә Горгуд»да Азәрбајчан вә түрк халглары мәдәниjjәти тарихи бахымындан чох әһәмиjjәтли олан «отузлуг» сај системи вардыр. Мәсәлән, «Кәрчәкләрин үч отуз он јашыны долдурса јек...». Бу чүмләдәки сајы јүз ил башa дүшмәк лазымдыр. 3×30+10=100. Санки бурада бир әср нәзәрә алынмышдыр. Әрәбләр бир әсри дөрд гәринәjә бөлмүшләр. Түркләрин бир әсри—бир гәрни үч отузлуг дөврә вә бир он илә бөлдүjүнү еһтимал етмәк олар. Хаганн отуз ил — әһди-си сал дедикдә бу мәтләбә дә тохунмушдур. Азәрбајчан алимләриндәк Ә. М. Дәмирчизадә 1959-чу илдә чап етдирдиjи «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили» адлы әсәринин «сај» бәһсиндә «Дәдә Горгуд»дакы отузлуг системи һаггында чох дәjәрли елми мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. Отузлуг сај системинә јалныз «Китаби-Дәдә Горгуд»да раст кәлдиjини билдирмишдир[167].

---

[165] بدیع الزمان فروزانفر. «احوال ونقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری». ۱۳٤۰ تهران. ص: ٤۱٤.

[166] «ملی تتبع‌لر مجموعه‌سی». جلد ۲. صایی ۵ . ۱۳۳۱. استانبول ص:۳٤۰–۳٤۱.

[167] Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. Бакы, 1959, с. 81—82.

Сејид Һүсејн Амузгар

[168] «مقدمه' تحفة الخواطر وزبدة النوادر – تحفة العراقین خاقانی»

адлы әсәриндә Хаганинин догум тарихинә ајрыча бир бөлмә ајырараг, шаирин 525 (1130)-чи илдә доғулдуғу нәтичәсинә көлмишдир. О, үч дәлилә сөjкәнмәкдәдир. Бу дәлилләри дөғру шәрһ етмәдиjи үчүн јанлыш нәтичә алмышдыр[168].

I. Сејид Һүсејн Амузгара көрә, Хаганн Рәшидәддинә мәктуб јазаркән 25 јашында иди. Атсыз 551 (1156/57)-чи илдә өлмүшдүр. Хаганн бу мәнзум мәктубда Атсызын өлүмүнә ишарә етмәдиjиндән бу гәсидәни 550 (1155/56)-чи илдә јазмышдыр. Демәк, Хаганн 525 (1130/31)-чи илдә доғулмушдур: 550—25=525.

Хаганн 552 (1157/58)-чи илдә јаздығы «Төһфәтүл-Ирагејн»дә јашы 25-ә чатдыгда әмиси Кафиәддин Өмәрин өлдүjүнү көстәрмишдир. Рәшидәддин Вәтвата јаздығы мәнзум мәктубда jенә дә вәфат етмиш әмисинин өлүмүнү анмагдадыр. 550 (1155/56)-чи илдә Хаганн илә Рәшидәддин арасында бөрк чәкишмә кедирди. Көрүндүjү кими, бу мәктуб шаирлә Вәтватын арасында достлуг вә сәмимиjjәт олдуғу бир заманда јазылмышдыр. Хаганинин доғум тарихини уjдурмалара көрә дејил, шаирин күллиjjатында бу мәсәләнин һәллинә јардым едә биләчәк бүтүн дәлилләрин гаршылыглы тәһлили әсасында ајдынлашдырмалыjыг. Сејид Һүсејн Амузгар «Төһфәтүл-Ирагејн»ин биринчи Мәккә сәфәриндән габаг, 550—551 (1155/56—1156/57)-чи илләрдә јазылдығыны көстәрир. Јанлыш олараг, шаирин 555 (1161)-чи илдә биринчи Мәккә сәфәринә чыхдығыны сөjләjир. О, Рәшидәддинә көндәрилмиш мәктубун јазылыш тарихини вә Кафиәддинин өлүмүнү 550 (1155/56)-чи илдә мүәjjәнләшдирмишдир. Кафиәддин «Төһфәтүл-Ирагејн»ин јазылдығы илдә вәфат етсә иди, шаир әмисиндән әсәрин тә'лифиндән чох габаг кечинмиш бир шәхс кими данышмазды. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин јазылыш тарихи һаггында jери кәлдикдә кениш данышылмалыдыр.

II. Мүәллиф, Хаганинин «ولد» [169] рәдифли гит'әсинә сөjкәнәрәк шаирин 525-чи илдә шабан ајынын 11-дә jекшәнбә күнү вәфат етмиш Сәнаjинин өлүмүндән бир нечә күн сонра доғулдуғуну сөjләjир. Сәнаjинин вәфат тарихи һаггында Әмир Сеjjид Фәзләддин Таһирин вердиjи мә'луматы исә, сөзсүз, катибләр дәjишдирмишләр. Сәнаjи 525 (1130/31)-чи илдә дејил, 545 (1150/51)-чи илдә вәфат етмишдир. Сәнаjинин күллиjjатына сөjкәнәрәк, шаирин өлүм тарихи белә мүәjjәнләшдирилмишдир. Бу гит'әдә мә'нәви доғумдан сөз кедир. Хаганинин шөһрәти 545 (1150/51)-чи илдә кениш јајылмышды. Бу заман о, 25 јашында иди. Кафиәддин Өмәр бу илдә өлмүш, Хаганн бу илдә Рәшидәд-

---

[168] سید حسین آموزگار. «مقدمه' تحفة الخواطر و زبدة النوادر – تحفة العراقین خاقانی». ۱۳۳۳. تهران. ص: ٤۲ – ٤۸.

[169] Д-858.

динә мәктуб јазараг 25 јашында олдуғуну билдирмишдир. 545—25 = 520.

III. Сејид Һүсејн Амузгара көрә, Вәһидәддинин өлүм хәбәри Ирагда икән шаирә чатдыгда Хаганинин 30 јашы вар иди. Мүәллифә көрә, бу һадисә 555 (1160/61)-чи илдә биринчи Мәккә сәфәриндә баш вермишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дән ајдын олдуғу кими, Хагани бу әсәрини 582 (1186/87)-чи илә 30 ил галмыш — 552 (1157/58)-чи илдә, биринчи Мәккә сәфәриндән сонра Шамахыда икән «40 сабаһа инә дүзмүшдүр». О бу әсәрдә 32 иллик һәјатынын ән сечилмиш хатирәләрини гәләмә алмышдыр. Хагани бу мәснәвидә әмисиоглу Вәһидәддин Осман Өмәр оғлундан дири вә сағлам бир шәхс кими сөз ачмышдыр. Шаир 555 (1160)-чи илдә әл-Мүстәнчидин һакимијјәти илләриндә дејил, 551 (1156/57)-чи илдә әл-Мүгтәфинин хәлифәлији илләриндә биринчи Мәккә сәфәринә чыхмышдыр. Ирәлидә көрәчәјимиз кими, Вәһидәддин тәхминән 559 (1163/64)-чу илдә Шамахыда өлмүшдүр... Бундан сонра Хагани елчи сифәти илә Һәмәдана кетмиш, Насирәддин Ибраһимин өлүм хәбәрини Ирагда икән ешитмишдир. Хагани:

پس از سی سال روشن گشت بر خاقانی این معنی
که سلطانیست درویشی و درویشی است سلطانی[170]

— дедикдә һеч дә өзүнүн 30 јашында икән әмисиоғлунун өлдүјүнү көстәрмәк истәмәмишдир. Бурада шаир 30 јашында икән 550 (1155/56)-чи илдә фикир вә дүшүнчә аләминдә баш верән дәјишикләрә тохунмагдадыр. Бу фикри тәкамүл «Төһфәтүл-Ирагејн»дә тәсвир олунмуш, шаирлә Хызыр Нәбинин көрүш сәһнәсиндә дә өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Бурада шаир ахтарышларынын ардычыллығыны вә давамлылығыны көстәрмәк истәјир. Көрәчәјимиз кими, 554 (1159)-чу илдә Вәһидәддин Осман Бәрдәдә сүркүндә иди. Кәнчәдән Ширвана кәлән Хагани әмисиоғлуну өзү илә бирликдә Бәрдәдән Ширвана кәтирмиш, Вәһидәддинә јаздығы тәрчибәнди дә бу илдә јазмышдыр...

Хаганинин доғум тарихини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн Бәдиүззәман Форузанфәрин мүлаһизәләри диггәтлә өјрәнилмәлидир. О, шаирин әсәрләринә сөјкәнәрәк, кәтирдији беш дәлилдән Хаганинин, күчлү еһтимала көрә, 520 (1126)-чи илдә анадан олдуғу нәтичәсини чыхармышдыр[171]. Мәммәдәли Насеһ, доктор Рзазадә Шәфәг, доктор Зәбиһулла Сәфа, доктор Сејјид Зијаәддин Сәччади, доктор Јәһја Гәриб, доктор Рәфагәтуллаһ хан да бу фикирдәдирләр. Бәдиүззәман Форузанфәрин көстәрдији дәлилләрин бир гисми инди әһәмијјәтини итирмиш вә јахуд дәгигләшдирилмәлидир. Хаганинин әсәрләрини көздән кечирдикдә

[170] Д-414.
[171] بدیع الزمان بشرویهٔ خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۳۳۷.

шаирин тәхминән 520 (1126)-чи илдә доғулдуғуну көстәрән бир сыра дәлилләрә раст кәлирик*.

1. Хаганинин оғлу Рәшидәддин вә арвады Күнәш 571 (1175/76)-чи илдә икинчи Мәккә сәфәриндән габаг Шамахыда өлмүшләр. Бу барәдә јери кәлдикдә кениш данышылачагдыр. Хагани күрәкәни Шәһабәддин Ширванијә јаздығы мәктубда 25 ил арвады илә меһрибан јашадығыны, өлүмүндән сонра Ширваны тәрк етдијини көстәрмишдир. Демәк, Хагани тәхминән 546 (1151/52)-чы илдә илк арвады илә анлә гурмушдур: 571—25 = 546. 545 (1150/51)-чи илдә әмиси Кафиәддин өлдүкдә шаирин 25 јашы вар иди. Әмисинә јаздығы мәрсијәнин «پیش در اهل بیت ماتم عم داشتن»[172] мисрасындан көрүндүјү кими 545-чи илдә евләнмәк истәјән шаирин тој мәрасими әмисинин өлүмү учундан халг адәтинә көрә бир ил кери салынмышдыр. О, 546 (1151/52)-чы илдә евләнмишдир. Демәк, бу заман онун 26 јашы вар иди. 520 (1126)-чи илдә анадан олмушдур: 546—26 = 520. Доктор Рејнерт Хаганинин биринчи арвады өләркән 571 (1175/76)-чи вә јахуд 572 (1176/77)-чи илдә 50 јашында олдуғуну тәхмин етдијиндән шаирин 521 (1127) вә јахуд 522 (1128)-чи илдә доғулдуғуну еһтимал едир...[173] О, фикрини әсасландырмаг үчүн јанлыш олараг Хаганинин «Сифаһан» рәдифли гәсидәсинин 552 (1157/58)-чи илдә јазылдығыны сөјләјир. Бу заман јашынын 30 олдуғуну «көстәрмәсини» јухарыдакы мүддәаја дәлил сајыр... Мүбаһисәли вә дәгиг олмајан бу мүлаһизә барәсиндә јери кәлдикдә ајрыча данышылачагдыр.

Хагани 571 (1175/76)-чи илдә өлән оғлу Рәшидәддинә јаздығы мәрсијәдә өз јашына да ишарә етмишдир. Азәрбајчан халг рәсминә көрә, ел гызлары оручлуг бајрамында кисә тикәрәк ичинә ширни гојуб мәсчидин ејванындан хатирини әзизләдикләри оғлана сары атардылар. Хагани бу ел адәтинә ишарә едәрәк, чаванлығынын өтдүјүнү билдирмиш, јашыны чаванлыг кисәсинин «дибиндә» ахтармышдыр. Инсан 50—55 јашларында икән өмрүнүн бу чағларыны кечирмәкдәдир. Башы чохлу мүсибәт чәксә дә, тагәтини оғлунун өлүмү әлиндән алмышды:

از سرنقد جوانی چه طرف بربستیم کز بن کیسهٔ او سود دگر بربندیم[174]
گرچه بسیار غم آمد دل خاقانی را هیچ غم در غم هجران پسرمی نرسد[175]

* Көстәриләчәк дәлилләр Бәдиүззәман Форузанфәрин мүлаһизәләринә ујғун вә охшар олдугда мәтидәки рәгәм көстәричиләринин бөјрүнә «ф» һәрфи јазылмышдыр.
[172] Д-317.
[173] دکتر رانیرت. «مسئله تجدید مطلع در قصائد خاقانی». «مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات». سلسلهٔ مسلسل ٤٦. شماره دوم. سال دوازدهم. ۱۳٤۳. تهران. ص: ۱۲۸.
[174] Д-541.
[175] Д-543.

هرچه‌رفت از طرب‌و عمرو جوانی‌ومراد چون دریغش خورم اول زپسر در گیرم[176]

Ашыгларын «Вүчуднамә» вә «Әввәл-ахир»ләриндә дә 50 јаш кәнчлијин сону, гочалығын башлангычы сајылмалыдыр:

Әллисиндә алиф гәддин чәкиләр.
Алтмышында өн дишләрин төкүләр[177].

Низами бу дөврү өмрүн хәзаны адландырмышдыр:

پس از پنجه نباشد تندرستی بصر کندی پذیرد پای سستی[178]
چو باد خزانی درآمد بباغ زمانه دهد جای بلبل بزاغ . . .
چه تاریخ پنجه در آمد بسال دگر گونه شد برشتابنده حال[179]

2. Әдиб 545 (1150/51)-чи илдә Рәшидәддин Вәтвата көндәрдији «. . . مگر بساحت گیتی نماند بوی وفا» мәтлә'ли мәнзум мәктубунда бу илдә өлмүш әмири «гүдвәтүл-һүкәма» Кафијәддинин өлүм хәбәрини вермиш, 25 јашы олдуғуну көстәрмишдир. Гәсидәнин бејтләринин сајы 45-дир. Бу рәгәмдә әсәрин јазылыш тарихинә ишарә вардыр:

طویله سخنش سیو یك جواهر داشت نهادمش به بهای هزار و یك اسما
بسال عمرم از او بیستو پنج بخریدم شش دگر را شش روزگون بو دبها[180]

3. Хагани «بخراسان یابم» рәдифли гәсидәни 580 (1184/85)-чи илдә мүнәччимләрин һаггында чох һај-күј салдыглары 582 (1186/87)-чи илдә баш верәчәк «آیت خسف» -дән икн ил габаг јазмышдыр:

چندگوئی‌که دوسال دیگراست آیت‌خسف دفع را رافت رحمان بخراسان یابم[181]

Мәһәммәд ибн Јәһјанын оғлу Мәһәддин Јәһја ибн Мәһәммәдә иттһаф олунан бу әсәрдә Хагани јенә дә Хорасана кетмәк фикриндә олдуғуну билдирәрәк, Мәһәммәд Јәһјанын 549 (1159)-чу илдә өлдүрүлмәсиндән, бу һадисәләрлә бағлы олараг Хорасан сәфәринин баш тутмадығындан данышмышдыр. Ашағыдакы бејтләрдән ајдын олур ки, 549—550 (1154—1155)-чи илләрдә шаир Хорасан сәфәринә чыхмаг фикриндә икән 30 јашлы бир кәнч имиш:

[176] Д-545.
[177] «Короғлу», Бакы, 1956, с. 13.
[178] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۸۵۲.
[179] Јенә орада, с. 853.
[180] Д-30.
[181] Д-297.

لوح چل صبح‌که سی سال زبر کردم رفت بهرچل صبح دبستان بخراسان یابم
کم شد آن‌گنج جوانی‌که بسی‌کم‌کم داشت از پی گمشده تاوان بخراسان یابم
گر بهین عمر من آمیزش شروان کم کرد عمر کم بوده شروان بخراسان یابم[182]

580 (1184/85)-чи илдә гочалығындан, кәнчлијини итирдијиндән шикајәтләнир:

یافت زر بفت خزانم علم کافوری من همان سندس نیسان بخراسان یابم[183]

4. (Ф): Хагани 544 (1149/50)-чү илдә көркәмли түрк һөкмдары Мәһәммәд Харәзмшаһ оғлу Әлаәддин Әтсыза јаздығы:

«همین‌که بمیدان حسن رخش در افکند یار . . .»

мәтлә'ли әсәриндә јашынын кечә-күндүзүн саатларына бәрабәр олдуғуну көстәрмишдир*:

ساعت روز و شب است سال حیاتم بلی جمله ساعات هست بیست‌وچهار ازشمار[184]

5. (Ф): Бәдиүззәман Форузанфәрә көрә «Сифаһан» рәдифли гәсидәсини јаздыгда Хаганинин јашы отузу кечирди. О, бу ше'ри 552-чи илдә јазмышдыр. Бу мүлаһизәдә кәскин јанлышлыға јол верилмишдир. Хагани «صفاهان» рәдифли гәсидәни икинчи Мәккә сәфәриндән гајытдыгдан сонра, Хорасан мәгсәдли Реј сәфәриндән габаг 573-чү илдә јазмышдыр. Бу әсәрин јазылыш тарихи индијә кими дүзкүн көстәрилмәмишдир. Буна көрә дә Хаганинин доғум тарихи илә бағлы бир сыра јанлыш мүлаһизәләр иләли сүрүлмүшдүр:

رای بری چیست خیزجای بجی جوی کانکه ری او داشت داشت رای صفاهان
یار من از جمع حاج بر لب دجله خواستم انصاف ماجرای صفاهان[185]

О, бу әсәриндә 551-чи илдә Мосулда икән Чәмаләддин Мәһәммәд Исфаһани—Мосули илә көрүшүнү анмагдадыр:

مدت سی سال هست کز سراخلاص زنده چنین داشتم وفای صفاهان
آنك ختم الفرائب آخر دیدند تا چه ثنا راندام برای صفاهان
مدح دو فاروق دین چگونه نبشتم صدر و جمال. آن‌دو مقتدای صفاهان[186]

[182] Д-294, 296.
[183] Д-296.
* 544 (1149/50)-чү ил Атсызын шөһрәтинин ән јүксәлдији илдир. Бәдиүззәман Форузанфәр шаирин шөһрәтинин бу илдән башладығынын фикриндәдир. Бу мүлаһизә јанлышдыр. Бир бејт әввәл Хагани јазыр:

مشرق و مغرب مراست زیر درخت سخن رسته بشروان نهال. رفته بعالم ثمار
هست‌طریق غریب‌نظم من‌ار. رسمؤ سان هست ثمار بدیع شعر من از پودوتار

[184] Д-181.
[185] Д-354.
[186] Д-355.

در سنه ثانون الف بحضرت موصل — راندم ثانون الف سزای صفاهان
صاحب جبریل دم، جمال محمد — کز کرمش دارم اصطفای صفاهان
داد هزار اخترم نتیجه خورشید — آن بکهر شعری سمای صفاهان
پیش علی اصغر و اتابك اکبر — برد ره آورد من ثنای صفاهان
نزد سلیمان شهم ستود چو آصف — گفت که هاهدهد هوای صفاهان
من چو بمکه شدم، شدم زبن‌گوش — حلقه بگوش ثنا سرای صفاهان [187]

Шаир бу ше'рини јаздыгда адларыны чәкдији Сәдрәддин Исфаһани, Чәмаләддин Мосули, Султан Сүлејман вә башгалары чохдан иди ки өлмүшдүләр. О, «мүддәти-си-сал» дедикдә Исфаһанла узун илләрдән бәри бағлы олдуғуну көстәрмәк истәјир. «Хәтмүл-гәраиб»ин јазылыш тарихинә дә тохуна биләр. 552-чи илдә јаздығы «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Сәдрәддин Мәһәммәд Хочәнди вә онун ики гардашы Чәмаләддин Маһмуд вә Һарун Әлини өјмүш, гәсидәдә Сәдрәддин вә гардашы Чәмаләддин Маһмудун «Хәтмүл-гәраиб»дә данышдығыны билдирир. («Хәтмүл-гәраиб»ин мәним чалышмаларымла бағлы олараг Тећранда чап олунмуш мәтниндә бу бөлмә јохдур.) Бу да «Хәтмүл-гәраиб»ин јазылыш тарихини вә шаирин евләнәндән габагкы илләрдә башына кәләнләри өјрәнмәк үчүн мараглыдыр. Бир сыралары «Исфәһан» ше'рини јазаркән шаирин јашы отуза чатырмыш» — демишләр. Дејилдији кими, бу јанлыш мүлаһизәдир. «Отуз ил ифадәси» бурада ики мә'налы ишләдилмишдир. 551-чи илдә шаирин јашы отузу кечсә дә, гәсидәдәки «отуз ил» ифадәси буна ишарә дејилдир.

6. Хагани «بر آورم» рәдифли әсәрини биринчи Мәккә зијарәтиндән сонра јазмышдыр. Шаирин биринчи Мәккә сәфәриндә 30 јашы вар имиш:

گر بخت باز بر در کعبه رساندم — کاحرام حج و عمره مثنابر آورم
امسال‌اگر زکعبه مرا بازداشت‌شاه — زین حسرت آتشی ز سویدا برآورم
سی ساله فرض‌بر در کعبه‌کنم قضا — تکبیر آن فریضه ببطحا بر آورم [188]

7. (Ф): Низамәддин Маһмуд Әбүл-Үла Кәнчәви, Сәнајинин вәфатындан сонра 55 јашында имиш

ضمیرم ابرو سخن گوهر است ودل دریا . . . [189]

мәтлә'ли гәсидәдә јазыр:

چو شد روان عمادی بمن‌گذشت شرف — چو رفت جان سنائی بمن گذشت سنا ...
تبارك‌الله پنجاه‌و پنج بشمردیم — بشست ناشده پشتم چو شست گشت دوتا [190]

[187] Д-355—356.
[188] Д-247.
[189] بدیع الزمان بشرویه خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۳۲٤.
[190] Јенә орада.

Әбүл-Үла Кәнчәви «از آنکه که‌از مادر عقل زادم...» мәтлә'ли гит'әсиндә јашынын 60, Ширвана тәхминән 16 ил габаг кәлдијинә тохунмагдадыр. 545 (1150/51)-чи илдә Сәнаји өлəндә Әбүл-Үланын тәхминин 55 јашы олдуғуну нәзәрә алсаг, 550-чи илдә шаирин 60 јашы вар имиш. Әбүл-Үла тәхминән 534 (1139)-чу илдә Арандан Ширвана кәлмиш, Хаганинин 14 јашында икән шакирдлијә көтүрмүшдүр. Ирәлидә көрәчәјимиз кими Әбүл-Үла тәхминән 554-чү илдә өлмүшдүр:

به‌بستم میان تا بتعلیم و شغفت — زبان تو در شاعری بر گشادم
مرا شست سالست و از خاك اران — بود ثانزده تا بشروان فتادم [191]

8. (Ф): Хагани јазыр:

چون زمان دور سنائی در نوشت — آسمان چون من سخن گستر بزاد [192]

Јухарыда көстәрилдији кими, бурада шаирин мәгсәди мә'нәви доғумдур. Демәк, Сәнаји 545 (1150/51)-чи илдә өлдүкдә Хагани «سخن گستر» бир шаир кими јетишәрәк, бөјүк шөһрәт газанмышды. Хагани Атсыз вә Рәшидәддин Вәтвата көндәрдији мәнзум мәктубларыны 544 вә 545-чи илдә јазмышдыр:

بسال عمرم از او بیستو پنج بخریدم — شش دگر را شش روزگون بود بها [193]

545—25 = 520. Атсыза мәктуб јаздыгда 24, Рәшидәддинә намә көндәрдикдә 25 јашында иди. Бу заман онун шөһрәти чох кениш јајылмышды. Бу илләрдә Шамахыда она гаршы чыхан шаирләр дә вар иди. Демәли, Сәнајинин вәфаты илә Хаганинин јеткин бир шаир кими јетишмәси бир дөврә дүшмүшдүр. Бу заман шаирин 25 јашы вар имиш.

9. 571 (1175/76)-чы илдә икинчи Мәккә сәфәриндән сонра Тәбризә кәлдикдә јашынын әллидән өтдүјүнү билдирир:

مر ما مر من حساب العمر — چون بپنجه رسد حساب مراست [194]

10. 559 (1163/64)-чу илдә Мәнучећрә јаздығы ше'риндә 20 иллик хидмәтиндән данышмыш, тәхминән 573 (1177/78)-чү илдә Ахситана көндәрдији мәктубда Ширваншаһлар сарајындакы 30 иллик хидмәтинә ишарә етмишдир. Шаир азы-чоху 20 јашында

[191] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ۱۳۱٤. تهران. ص: ۲۷ — ۲۸.
[192] Д-858.
[193] Д-30.
[194] Д-64.

сараја даһа чох јахынлашмышды. Демәк ки, 520-чи илдә доғулмушдур.

Өлүм тарихи вә мәзары: Хагани һичри-гәмәри 595-чи илин шәввал ајында (1199) илдә Тәбриздә вәфат едәрәк Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристанында дәфн едилмишдир. Тарихи вә әдәби гајнагларда Хаганинин өлүм тарихи башга-башга илләрдә көстәрилмишдир. Рәфагәтуллаһ хан Хаганинин өлүм тарихи һаггында фикир сөјләјән аламләри башлыча олараг дөрд јерә бөлмүшдүр[195]. Бу бөлкүјә дахил олмајан бир нечә аламин фикрини ајрыча көстәрмишдир.

Орта әср гајнагларында, башлыча олараг тәзкирәләрдә бир әсәрин ајры-ајры әлјазма вә чап нүсхәләриндә Хаганинин һәјаты илә бағлы олан ил көстәричиләриндә чохлу рәгәм ујғунсузлуғу вардыр. Бу әсәрләрин елми-тәнгиди мәтни әлдә олмадан мүәјјән китабын әлјазмасы вә ја чап нүсхәсинә сөјкәнәрәк мүәллифинин јанылдығыны сөјләмәк доғру дејилдир.

Низами адына Азәрбајчан Әдәбиҹјаты тарихи музејинин архивиндә сахланылан, 1931-чи илдә әлдә едилмиш[196] Хагани гәбринин естампажы Әфзәләддинин 595-чи илдә вәфат етмәсинин доғрулуғуна көклү әсас верир. Бу сәнәддә шаирин өлүм тарихи: «خمس وتسعین وخمس مائه»[197] көстәрилмишдир. Бу тарихи сәнәд илк олараг Азәрбајчан Елмләр Академијасынын елми ишчиси мәрһум Новруз Ағазадә тәрәфиндән елм аләминә билдирилмишдир. Сонралар мәрһум Әждәр Әләскәрзадә шаирин баш дашынын јазысыны охујараг мәтнини мүәјјәнләшдирмишдир. О, «Хагани вә Низами гәбирләринин епитафијалары» адлы мәгаләсиндә бу барәдә данышмышдыр. Новруз Ағазадә бу естампажы Хаганинин Тәбризин Сурхаб мәһәлләсиндә јерләшән «Мәгбәрәтүш-шүәра» гәбристанындакы гәбринин китабәсиндән чыхармышдыр.

XX әср хаганишүнасларындан М. Тәрбијәт, һ. Араслы, Рәфагәтуллаһ хан, Мирзә Мәммәдәли хан Һаҹеһ, Бәдиүззәман Форузәнфәр, доктор Зијаәддин Сәҹҹади, доктор Јәһја Гәриб, Мирзә Әбдүлвәһһаб Гәзвини, доктор Рзазадә Шәфәг вә доктор Зәбиһуллаһ Сәфа... Хаганинин 595-чи илдә өлдүјүнү көстәрмишдир. Хаганинин әсәрләриндән дә көрүндүјү кими о, чох јашамыш вә узун өмүр сүрмүшдүр. Шаир ата-анасы, өвлады вә башга әзизләринин јасында отурмушдур:

[195] رفاقت‌الله‌خان. «زندگی خاقانی». «مجله روابط فرهنگی ایران وهند». جلد ۱۲، شماره ۲. ۱۹۵۹. دهلی. ص: ٤٣.

[196] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان وجنات الجنان». جزء ثانی. تصحیح وتعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۳٤۹. تهران. ص: ٦٣٦ — ٦٣٧.

[197] Јенә орада, с. 637—638.

[198] یارو مادرو فرزندو عزیزان رفتند وه چه‌ماغافل‌و مستیم وچه‌کوته نظریم

571 (1175/76)-чи илдә өлмүш оғлу Рәшидәддиндән сонра узун мүддәт јашадығына ишарә едәрәк: «او زود شد وتو دیر ماندی» демишдир. Гоча шаир достларынын јасыны сахлајараг, Сүһа улдузу кими тәк галмышдыр:

غصه دل گفت خاقانی که از ابناء جنس
کس نماند و من بنا جنسان چنین وا ماندام . . .
دوستانم قطب و شمس و نجم و بوالبدرو شهاب
رفته و من چون سها در گوشه تنها ماندام[199]

Хаганинин өлүм тарихи тәзкирәләрдә башга-башга көстәрилмишдир. Шаирин өлүмүнүн маддеји-тарихини «би-бәдил» вә «би-мисал» сөзләриндә тапанлар вардыр...

Мәммәдәли Тәрбијәтин «نتایج الافکار» мүәллифинә сөјкәнәрәк јаздығына көрә, Хагани Мәгбәрәтүш-шүәрада Баба Һәсәнин гәбри јахынлығында басдырылмышдыр. Дөвләтшаһ Сәмәргәнди вә башгаларынын көстәрдиҹинә көрә, Зәһирәддин Фариҹаби вә Шаһфур, Хагани гәбринин бөјрүндә басдырылмышлар:

«قبر ظهیرالدین طاهر بن محمد فاریابی رحمةالله علیه وملك الشعراء شاهفور بن محمد نیشاپوری هردو در پهلوی خاقانی است».[200]

Шаирин Тәбриздә өләрәк Мәгбәрәтүш-шүәрада дәфн едилдиҹи һагда аламләр вә гајнаглар арасында ихтилаф јохдур. XII әсрдән бәри мәшһур вә мә'руф олан Хаганинин мәзары елм вә мә'рифәт саһибләринин зијарәткаһы олмушдур. XV әсрдә јашамыш Түркүстан аламләриндән Дөвләтшаһ Сәмәргәнди јазыр:

«در سرخاب تبریز آسوده است و مرقد اوالیوم مشهور و مقر است»[201]

Гүдрәтулла ханын дедиҹинә көрә:

«قبر او در زمان تقی الدین موجود و مورد احترام اهل ادب بود».[202]

XIX вә XX әсрләрдә Хаганинин һәјатыны өјрәнән аламләрдән бир чоху шаирин мәзарынын итмәси вә Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристанынын тәрк олараг дағылмасы вә саирә һаггында кечәкліҹә үјғун кәлмәјән јанлыш вә әсассыз мүлаһизәләр иәли сүрмүш вә сүрмәкдәдирләр. Шаирин гәбринин итмәси һагда илк

[199] دیوان افضل الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی و بتصحیح وتحشیه وتعلیقات علی عبدالرسولی. ۱۳۱٦. تهران. ص: ۸۲۸. Д-906.

[200] دولتشاه سمرقندی. «تذکرة‌الشعراء». ۱۳۳۷. تهران. ص: ۹۳.

[201] دولتشاه بن بختیشاه سمرقندی. «تذکرة‌الشعراء». ۱۸۸٤ بمبی. ص: ٤١.

[202] رفاقت‌الله‌خان. «زندگی خاقانی». مجلهٔ فرهنگی ایران وهند. جلد ۱۲. شماره ۲ ۱۹۵۹. دهلی.

јанлыш хәбәри Н. В. Ханыков вермиш, онун бу сәһви сонракы јанлышлыгларын әсасында дајанмагдадыр[203].

Н. В. Ханыковун бу сәһвини инкилис алими Едуард Браун тәкрар етмишдир. Мәммәдәли Haceh, Әли Әбдүррәсули, доктор Рзазадә Шәфәг, доктор Зијаәддин Сәччади дә мәсәләни јердә тәһгиг етмәк имканлары олдуглары һалда, бу јанлыш мүддәаны мүхтәлиф шәкилдә тәкрар етмишләр. Хаганинин һәјаты һаггында бир сыра јени фикирләр сөјләјән Мирзә Мәммәдәли хан Haceh јазыр:

«. . . و تقریبا تاسه قرن و نیم قبل محققا مرقد او معین و مشخص بوده واز آن ببعد تاکنون معلوم نیست» [204]

1314 (1935/36)-чү илдә Хагани Ширванинин диваныны Теһранда чап етдирән мәрһум Әли Әбдүррәсули бу әсәрә јаздығы башланғычда көстәрир:

«نگارنده در تبریز هرچه پرسش کرد از مقبره الشعراء نشان نیافت و از ثقات شنیدم‌که مجاورین‌آثار آن مقابررا باخاك برابرکرده وبرفضای بیوت‌خود آفزوده‌اند». [205]

Филоложи елмләр намизәди М. С. Султанов јазыр: «Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, 700 илдән артыг бөјүк бир гајғы илә горунан бу гәбр (һабелә башга шаирләрин гәбрләри) Рза шаһ һакимијјәти заманында һөрмәтсизликлә дағыдылмышдыр». Азәрбајчан алимләриндән доктор Әбдүррәсул Хәјјампур Тәбриздә 1948-чи илдә чап етдирдији «Хагани Ширвани» әсәриндә Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин Мәгбәрәтүш-шүәра илә бағлы сөзләрини анараг јазмышдыр:

«ولی از مرقد هیچ یك از این سخن وران نامی اثری نیست». [206]

Доктор Зијаәддин Сәччадинин Едуард Брауна сөјкәнәрәк ирәли сүрдүјү мүлаһизә јанлышлыгларла долудур. О јазыр:

«. . . وچون در محلهٔ سرخاب جمعی از شعراء دفن شده‌اند آنجا را مقبرة الشعراء نامیده‌اند ولی اکنون این محله واین مقابر از بین رفته واثری از آن برجای نیست. حتی خانیکوف در سال ۱۸۵۵ فقط از دو پیر شنیده است‌که مقبره او واز خرابه‌های مقبرة الشعراء بیاد داشته‌اند اما اثری از آن نتوانسته است بیابد.» [207]

Бу мүлаһизәләр мәсәләни јердә вә әтрафлы өјрәнмәмәкдән ирәли кәлмишдир. Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристаны вә Хаганинин мәзары инди дә Тәбризин Сурхаб мәһәлләсиндә галмагдадыр. Доктор Зијаәддин Сәччадинин јаздығы кими, «мәһәллә вә гәбирләр ортадан кетмәмишдир». Сурхаб Тәбризин ән бөјүк мәһәлләләриндәндир. Сурхаб мәһәлләсиндә олан гәбристанлардан бири Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристаны адыны дашыјыр. Мәгбәрәтүш-шүәра илә Сурхабы ејниләшдирмәк дүз дејилдир.

Мәһәммәдәли Тәрбијәтин «Данешмәндане Азәрбајчан» әсәриндән мә'лум олур ки, XIX әсрдә Тәбриздә өлән елм вә әдәб хадимләринин бир чохуну Мәгбәрәтүш-шүәрада басдырмышлар. М. Тәрбијәт Хәлифә Мәһәммәд Ачизин тәрчүмеји-һалындан данышаркән: «تذکرهٔ محمد شاهی». [208] «نگارستان دارا» әсәринә истинад едәрәк көстәрир ки, Ачиз 72 јашында вәфат едәрәк Сурхабын Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристанында дәфн едилмишдир:

«و اشعارش بزبان ترکی بوده است و تخلص او عاجز است و دیوانش در تبریز چاپ شده ۷۲ ساله مرده در مقبرة الشعرای سرخاب مدفونست». [209]

XIX әсрин икинчи јарысынын башланғычында өлмүш Баһар Ширвани дә Мәгбәрәтүш-шүәрада басдырылмышдыр[210]. Сәид Нәфисијә көрә, «Мәгбәрәтүш-шүәра» «Хәтирәтүш-шүәра» вә «Хәтирәтүл-гүзат»[211] адландырылмышдыр.

Көрүндүјү кими, XIX әсрдә «Мәгбәрәтүш-шүәра» сечилән бир гәбристан имиш. Гәдим тарихә малик олан бу гәбристанын әски һиссәси Н. В. Ханыкова хәрабә көрүнә биләрди. Чох күман етмәк олар ки, Н. В. Ханыкова көстәрилән ики гәбирдән бири Хаганинин, о бириси исә Зәһирәддин Фаријабинин мәзары имиш. Н. В. Ханыков куфи хәттилә јазылмыш башдашыларыны «гармагарышыг» көрүб, охуја билмәдијиндән јухарыдакы нәтичәјә кәлмишдир.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын елми ишчиси мәрһум Новруз Ағазадә Хагани гәбринин естампажы илә әлагәдар бир сыра гејдләр јазмышдыр. Бу гејдләрдән ајдын олур ки, Мәгбәрәтүш-шүәранын тутдуғу јер 1931-чи илдә, Әли Әбдүррәсули Хагани диваныны чап етдијиндән тәхминән 4—5 ил габаг да бәлли имиш, Хаганинин XII әсрдә тикилән гәбри вә куфи хәттилә јазылан башдашы сағ вә саламат галырмыш. 800 ил әрзиндә зәрәр чәкмәјиб имиш. Новруз Ағазадәнин бөјүк елми әһәмијјәтә малик олан гејдләринин бүтүн мәтнини әлдә етмәк узун мүддәт мүмкүн олмады. М. С. Султанов 1954-чү илдә чап етдирдији «Хагани Ширванинин тәрчүмеји-һалына даир»[212] адлы мәгаләдә бу сәнәдин Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанындакы әлјазмалары фондунда сахланылдығыны көстәр-

---

[203] М. С. Султанов. Хагани Ширвани, 1954, Бакы, с. 22.

[204] محمدعلی ناصح. «شرح‌حال خاقانی». «مجلهٔ ارمغان». سال ششم. شماره ۱۰. ۱۳۰۴. تهران. ص: ۶۱۰

[205] «دیوان حسان‌العجم افضل الدین ابراهیم بن‌علی خاقانی شروانی». بتصحیح تحشیه تعلیقات علی عبدالرسولی. ۲۳۱۶. تهران. ص: مقدمه.

[206] دکتر عبدالرسول خیامپور. «خاقانی شروانی». تبریز. ۱۹۴۸. ص: قیود

[207] Д- پنجاه‌و یك

[208] عبدالرزاق دنبلی. «نگارستان دارا». بخش اول ۱۳۴۲. تبریز. ص: ۲۳۸.

[209] محمدعلی تربیت «دانشمندان آذربایجان». ۱۳۱۴. تهران. ص: ۱۴۱.

[210] فریدون بك کوجه‌رلی. «آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتریاللاری». ۲ جلد — ۱ حصه. باکو ۱۹۲۶. ص. ۸.

[211] سعید نفیسی. «تاریخ نظم ونثر در ایران». ۱۳۴۴. تهران. ص: ۷۲۰.

[212] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын хәбәрләри, № 11, 1954, Бакы, с. 105.

мишдир. Бу илдә чап етдирдији «Хагани Ширвани» әсәриндә бу сәнәдин Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасының Низами адына Әдәбијјат музејиндә мүһафизә олундуғуну билдирмишдир[213]. Новруз Ағазадәнин јазыларынын мәтнини сон күнләрдә әлдә етдик. Новруз Ағазадәнин Хагани гәбринин естампажы илә әлагәдар јазысынын бир һиссәсини М. Султанов ики дәфә дәјишикликләрлә чап етдирмишдир. Анчаг ејни сәнәддән көтирилән парчанын мәтни бир-бириндән фәргләнмәкдәдир. «Хагани Ширвани» китабчасында мәтн ихтисара салынмыш, «редактәјә мә'руз галмышдыр». Нәтичәдә, мүәллифин јазыларындан узаглашма һалларына јол верилмишдир. Хаганинин гәбрини Новруз Ағазадәјә көстәрән тәбризли шаир Һәзинин адынын ихтисара салынмасы кәләчәк ахтарышларын сәмәрәли кетмәсинин гаршысыны ала биләр... Мәгаләдә верилмиш мәтн даһа мүкәммәл олдуғундан бурада олдуғу кими верилир: «Совет идарәсилә әлагәдар олараг мән тез-тез Тәбризә кәлирдим. Һәмишә фикримдә доланырды ки, «Мәгбәрәтүш-шүәра» адланан Сурхаб гәбристанына кедиб, мәшһур Азәрбајчан шаири Хаганинин гәбрини зијарәт едим. Тәбриздә көһнә танышларымдан «Һәзин» тәхәллүслү бир шаирлә көрүшдүкдә фикрими она дедим. О, мәним бу арзуму јеринә јетирмәк үчүн көмәк едәчәјинә сөз верди. Һәзин Низами әсәрләринин чохуну әзбәр охујан, инкилисчә, франсызча, алманча, фарсча вә әрәбчә мүкәммәл билән савадлы бир шәхс иди. О, мәнә деди: «Хаганинин гәбрини шәхсән көрдүјүм үчүн сәнә көстәрә биләрәм».

Биз бәрабәр кетдик гәбристанлыға. Сурхаб — Тәбризин ичәрисиндә бир мәһәлләнин адыдыр. Гәбристанлыг бу күчәнин гәрб тәрәфиндәдир. Ахшам күн батан вахты гәбристана дахил олдуг. Пәракәндә һалда чохлу гәбир көзә чарпырды. Бунларын әксәријјәти учулмуш вә дағылмыш иди. Сол тәрәфдә сөкүлмүш даш бир һасар көрүнүрдү, Һәзин мәни бир баша Хаганинин гәбри јанына апарды. Бу гәбр дөрд парча дашдан мүрәккәб бир сандугәдән ибарәтди. Дашларын көһнәлији, һава вә су тә'сириндән јыпрандығы вә онун үзәриндәки китабәнин јазыларындан ајдын иди ки ,бу гәбр Хаганинин өз дөврүндә тикилмишдир.

Тәбриздән Бакыја кәлдикдә бу мәсәләни о вахт Бакыда олан Асари-әтигә чәмијјәтинә данышдым. Орадан мәнә графит вердиләр. Мән Тәбризә гајытдыгда Хагани гәбринин китабәсинин естампажыны кағыза көчүрүб Бакыја кәтирдим вә Асари-әтигә чәмијјәтинин мәркәзи идарәсинә вердим»[214].

Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристаны вә Хаганинин мәзарыны тапмаг истәјәнләрә јардым етмәк мәгсәдилә һәмин гәбристан вә Хаганинин мәзары һагда үч башлыча елми гајнагда верилмиш мә'лумат изаһатла бирликдә бурада нәгл олунур:

[213] М. С. Султанов. «Хагани Ширвани», 1954, Бакы, с. 21.

[214] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын хәбәрләри, № 11, 1954, Бакы, с. 105.

Мәгбәрәтүш-шүәра мин илдән артыг бир тарихә маликдир. Гәтран Тәбризи, Әсәди Тусидән башлајараг XIX әсрдә јашамыш Ачизә гәдәр бир чох шаир вә әдибләр бурада дәфн едилмишләр. Тәбриздән вә бу гәбристанда басдырылан шаирләрдән данышан гајнагларда Мәгбәрәтүш-шүәранын ады чәкилмәкдәдир. Мәшһур түрк сәјјаһы вә алими Өвлија Чәләби «سرخاب مرقدینده مدفون بولونان شعرادەن» данышаркән Хаганинин адыны чәкмишдир[215]. Катиб Чәләби «Чаһаннүма» әсәриндә бу гәбристандан вә орада басдырылан шаирләрдән данышмајыр[216]. Әбдүләзиз Чәваһиркәлам «دائرةالمعارف الاسلامیه» әсәриндә Тәбриз вә Мәгбәрәтүш-шүәрадан данышмышдыр[217]. В. Ф. Минорскинин јазды-ғы Азәрбајчан алимләриндән Әбдүләли Карәнкин фарсчаја чевирдији «Тарихи-Тәбриз»дә бу барәдә данышылмышдыр. Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихини дәриндән өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтли олан бу абидәнин тарихи һәләлик дәриндән өјрәнилмә-мишдир. Ирәч Әфшарын чап етдирдији: «فهرست مقالات فارسی» әсәриндә Мәһәммәд Тәбатәбаинин «Мөһит» журналында чыхан «Мәдинәтүш-шүәраји-Тәбриз» башлыглы бир мәгаләсинин ады чәкилир[218]. Азәрбајчан алимләриндән Әзиз Дөвләтабади «Мәг-бәрәтүш-шүәраји-Тәбриз» адлы бир мәгалә јазараг, Тәбриз да-рүлфүнуну әдәбијјат факүлтәсинин хәбәрләриндә чап етдирмиш-дир[219].

Хаганинин «Мәгбәрәтүш-шүәра»да басдырылмасы бу гәбристанын тарихи шөһрәтини даһа да артырмышдыр. Бә'зиләри Хаганинин бу гәбристанда дәфн едилмәсилә Мәгбәрәтүш-шүә-ранын әмәлә кәлдијини сөјләмишләр. Мәсәлән, Лүтфәли бәј Азәр Бәјдили «Атәшкәдеји-Азәр»дә јазыр:

«در تبریز وفات یافته در سرخاب مدفونست و چون جمعی از شعرا در جوار او مدفونند بمقبرةالشعراء مشهور است». [220]

Шүбһәсиз, бу јанлыш бир мүддәадыр. Хаганидән габаг јашамыш Азәрбајчан шаири Гәтран Тәбризи, Азәрбајчанда јашајан Әсә-ди Туси дә бу гәбристанда басдырылмышдыр. Гәбристанын

[215] اولیاچلبی محمد ظلی بن درویش. «اولیاچلبی سیاحتنامه‌سی». ۱۳۱٤. ایکی‌نجی جلد. استانبول. ص: ۲٦۲.

[216] کتاب چلبی مصطفی بن عبدالله حاجی خلیفه. «جهان‌نما». ۱۱٤٥. استانبول ص: آذربایجان بولمه‌سی.

[217] عبدالعزیز جواهر کلام. «دایرة المعارف اسلامیه». جزء چهارم. ۱۳۳۷. تهران. ص: ٤۰۱.

[218] ایرج افشار. «فهرست مقالات فارسی». ۱۳۳۸. تهران. ص: ۲٥۰.

[219] عزیز دولت‌آبادی. «مقبرة الشعرای تبریز». «نشریه دانشکده ادبیات تبریز». بائیز سال ۱۳٤۳. سال شانزدهم. شماره سوم. ص: ۲٦٥ — ۲۷٦.

[220] لطفعلی‌بیك آذربیکدیلی. «آتشکده آذر». ۱۳۳۷. تهران ص: ۳٦.

тарихи чох габаглара кәлиб чыхыр. Һафиз Һүсејн ибн Кәрбәлаји Тәбризи [221] «روضات الجنان و جنات الجنان» әсәриндә Молла Һәшри Тәбризи «روضهٔ اطهار» [222] вә «روضهٔ ابرار» да, Надир Мирзә «Тарих вә чоғрафијаји-дарүс-сәлтәнеји-Тәбриз»дә Мәгбәрәтүш-шүәрадан данышмышлар[223].

Хаганинин мәзарыны тапмаг үчүн, Мәгбәрәтүш-шүәранын јерини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Сурхабда бир нечә гәбристанын јанбајан јерләшмәси бу иши чәтинләшдирир. Мәгбәрәтүш-шүәра вә Хаганинин «итмиш» мәзарыны тапмаг үчүн һәр үч мүәллифин јазыларынын бу чәһәтдән бөјүк әһәмијјәти вардыр. XV—XVI әсрләрдә јашамыш Һафиз Һүсејнин јазыларында Хагани гәбринин һарада јерләшмәси барәдә дәгиг мә'лумат вардыр. Анчаг онун јазыларында көстәрилән јерләрин адлары инди дәјишилдијиндән гәбристанын јерини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Онун јазыларындан ајдын олур ки, Дөвләтшаһ Сәмәргәндидән сонра да Хаганинин гәбри мә'лум олдуғу һалда, бу дөврдә Мәгбәрәтүш-шүәра бәлкә дә тәрк едилмиш бир гәбристан имиш. Дәрвиш Һүсејнин шәхси мүлаһизәләриндән башга Әмир Бәдрәддин вә Дөвләтшаһын Хагани, Шаһфур вә Зәһирәддин Фаријаби мәзарларына аид јазыларыны үмумиләшдирәрәк гәләмә алмышдыр.

Дәрвиш Һафиз Мәгбәрәтүш-шүәра вә Хаганинин мәзары илә бағлы олан јазыларында чағдашларынын сөјләдикләринә вә габагкы јазылы гајнаглара сөјкәнмишдир. «Һәзрәти-мәхдуми» — дејә андығы Әмир Бәдрәддин Әһмәд Лаләлинин јазысындан даһа чох бәһрәләнмишдир. Әмир Бәдрәддин 840 (1436/37)-чы илдә Ширванда—Дәрбәнддә доғулмуш, 910 (1504/05)-чу илдә Тәбриздә өлмүш вә Кәчил гәбристанында басдырылмышдыр. Әмир Бәдрәддин Әһмәд Лаләли Хаганинин мәзарыны өз көзү илә көрмүш, Сурхаб мәзарлары сырасында јазыја алараг «Хагани вә Фаријаби мәзарлары Сурхабын гошаминарындадыр»[224] — демишдир. Гоша минарә Бабаһәсән мәзарынын јахынлығында иди. Хаганинин мәзары вә Мәгбәрәтүш-шүәраны тапмаг үчүн Һафиз Һүсејнин әсәри диггәтлә өјрәнилмәлидир. О јазыр:

---

[221] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان...». جزء اول. تصحیح وتعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۳۴۴. ص: ۲۰۱ ـ ۲۰۶.

[222] ملاحشری تبریزی. «روضهٔ اظهار». دست نویسهای شماره ۱۱۰ و ۱۱۲ کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد بنام سالتیکوف شدرین. (صفحات شماره ندارد).

[223] نادر میرزا بدیع‌الزمان قاجار. «تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز». ۱۳۲۳. تهران. ص: ۱۲۱ ـ ۱۳۳.

[224] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان وجنات الجنان». جزء اول. تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۳۴۴. تهران. ص: ۲۷۲.

«مرقد و مزار ان صاحب رتبه حسانی وآن ذی مرتبه در فصاحت و بلاغت سحبانی ملك‌الشعراء افضل الدین ابراهیم بن نجیب‌الدین علی شروانی المشتهر بتخلصه خاقانی رحمة الله تعالی نزدیك بمزار حضرت بابا حسن است از راهی‌که بباغ بیگم میروند بجانب دست چپ مدفونست خواجه ظهیر و شاهفور نیشاپوری‌که هردو شاعر فاضل بی‌بدل بوده‌اند هم آنجا مدفونند آن محل را مقبرةالشعراء میگفته‌اند (یحتمل که قبر دیگر از شعراء نیز آنجا بوده باشد) جای مشخص ومعین بوده حالا مندرس ومنطوی است نه اثر از آنجا ماند ونه آثار. بواسطه استیقاظ اولوالا بصار. این اکابر صاحب اعتبارکه هر یك در جهانی نمی‌گنجیده‌اند حالا بیك‌گز زمین قناعت کرده‌اند. از آن نیز نه‌نام مانده و نه نشان ونه پی مانده ونه پایان». [225]

Тәгиәддин тәзкирәсиндә јазыр: [226] «مرقد او الیوم معلوم است»

XVII әср Азәрбајчан алимләриндән Молла Һәшри Тәбризи «Рөвзеји-әтһар» әсәриндә Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристаны вә бу гәбристанда олан Хагани мәзары һаггында јени вә мараглы мә'лумат верир. Молла Һәшринин јаздығына көрә, XVII әсрдә дә Хаганинин мәзары һамы үчүн бәлли вә мә'лум имиш. О, Мәгбәрәтүш-шүәрада басдырылмыш бир сыра шаирләрин, еләчә дә Хагани мәзарыны өз көзү илә көрмүшдүр. Һәшринин Зәһирәддин Фаријабынын мәзары һаггында вердији мә'луматын, Хаганинин мәзарынын тапылмасы үчүн ајрыча әһәмијјәти вардыр. М. Е. Салтыков-Шедрин адына китабхананын әлјазмалары фондунда сахланылан «Рөвзеји-әтһарын»[227] ики әлјазма нүсхәсинин мәтни бир-бириндән чох ајрылыр. Һәр ики нүсхәдә Мәгбәрәтүш-шүәра вә Хагани мәзары һаггында раст кәлдијимиз јазыларын әсас гисми ашағыдакылардыр*:

---

[225] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان و جنات الجنان». جزء اول. ۱۳۴۴ تهران. ص: ۲۰۱.

[226] بدیع‌الزمان بشرویهٔ خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۳۴۸.

[227] دست نویسهای شماره ۱۱۰ و ۱۱۲ کتابخانه مذکور.

* Әсәрин јазылышы илә чапа верилмәси арасында биздән асылы олмајараг 12 илдән артыг бир фасилә вардыр. Бу илләр ичәрисиндә Мәгбәрәтүш-шүәра илә бағлы бир сыра јени сөзләр дејилмиш вә гајнаглар үзә чыхарылмышдыр. Бунларын башлычалары ашағыдакылардыр:

۱. میرزا علی ثقةالاسلام. «تاریخ امکنه شریفه و رجال برجسته». ۱۳۳۲. تبریز.
۲. محمد امین حشری تبریزی. «روضهٔ اطهار». ۱۳۰۳. تبریز.
۳. عبدالعلی کارنك. «آثار باستانی آذربایجان». جلد اول. (آثار و ابنیه تاریخی شهرستان تبریز). ۱۳۵۱. تبریز.
۴. محمد رضا طباطبائی. «تاریخ اولاد الاطهار». ۱۳۰۴. تبریز.
۵. محمد جواد مشکور. «نظری بتاریخ آذربایجان وآثار باستانی و جمعیت شناسی‌آن». ۱۳۴۹. تهران.
۶. دکتر محمد جواد مشکور. «تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری». ۱۳۵۲. تهران.

кениш гәләмә алдыглары һалда, Мәгбәрәтүш-шүәрадан јеринкәлмишкән данышмышлар. Бу гејдләрә архаланараг Мәгбәрәтүш-шүәраны тапмаг, шаиримизин мәзарыны башга гәләмдашларынын гәбрләрилә бирликдә мүәјјәнләшдирмәк чәтин дејилдир. Һәр ики мәнбәдә көстәрилән мәзарлардан биринин тапылмасы башга мәзарлары мүәјјәнләшдирмәк үчүн бир ачардыр. Гәтран, Әсәди Туси, Хагани Ширвани, Зәһирәддин Фаријаби кими бөјүк шаирләрин гәбирләринин кәшф едилмәсинин Азәрбајчан, түрк вә Иран мәдәнијјәти тарихи үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристанынын Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихи бахымындан Тәбризин Әрк вә Көј мәсчиди гәдәр дәјәри вардыр.

XIX әср Азәрбајчан тарихчиләриндән Надир Мирзәнин Мәгбәрәтүш-шүәрајә аид јазысы да диггәтәлајигдир. Надир Мирзә Мәгбәрәтүш-шүәранын Мирзә Иса Һүсејнин мәгбәрәсинин мәширигиндә јерләшдијини еһтимал едир:

«Ин گورستانی معروف بود بکوی سرخاب اکنون بدین کوی گورستانها باشدکوچك وبزرگ ندانیمکه این مقبره کدام باشد. مگر آنکه در این کوی بجنب بقعه سید حمزه مقبره عمارت کرده برای دفن میرزا عیسی حسینی فراهانی که قایم مقام صدارت ایران ودستور نائب‌السلطنه عباس میرزا ولیعهد شاهنشاه بود وبسوی مشرق قبرستانی است بس کهنه. از بعضی شنیده‌امکه مقبرةالشعراء آنجا باشد».[229]

Әзиз Дөвләтабади Тәбриз Дарүлфүнунунун әдәбијјат факүлтәсинин әсәрләриндә чап етдирдији мәгаләдә 1341-чи илин бәһмән ајында Мәгбәрәтүш-шүәранын јерләшдији јери тапмаг үчүн Тәбриз алимләриндән ајрыча бир комиссијанын ајрылдығындан вә бу комиссијанын чалышмасы илә Мәгбәрәтүш-шүәранын тәхмини јеринин мүәјјәнләшдирилмәсиндән данышылыр. Бу ишә билијини әсиркәмәјән доктор Мәнучеһр Мүртәзәвијјә тәшәккүрләрини билдирмәкдәдир. Мүәллифә көрә, Хагани вә Зәһирәддин Фаријаби бурада басдырылдыгдан сонра, башга шаирләрдә дә белә бир фикир, истәк төрәмиш, сонралар бураја Мәгбәрәтүш-шүәра дејилмишдир[230].

Мәгбәрәтүш-шүәранын тарихини Хагани вә Зәһир Фаријабинин ады илә бағламаг доғру дејилдир. Мәгбәрәтүш-шүәрада басдырылмыш ән көркәмли шаир Хаганидир. Бунунла да Мәгбәрәтүш-шүәранын шөһрәти кечән јүзилләр бојунча даһа да артмышдыр. Хаганидән өнчә бурада Гәтран Тәбризи, Әсәди Туси вә башгаларынын басдырылмасы Мәгбәрәтүш-шүәранын тарихинин чох ирәлиләрдә ахтарылмасына әсас верир. Һәмдуллаһ Мүстофи дә Мәгбәрәтүш-шүәрадан данышмыш, Хаганинин

[229] نادر میرزا بدیع‌الزمان. «تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز». ۱۳۲۳. تهران. ص: ۱۳۳.

[230] عزیز دولت آبادی. «مقبرةالشعرای تبریز». «نشریه دانشکده ادبیات تبریز». شماره سوم. سال شانزدهم. پائیز سال ۱۹۴۳. تبریز. ص: ۲۶۵ ــ ۲۷۶.

«مزار فیض آثار مرقد لازم الانوار رتربت بارفست فصاحت آثار مدفن بلاغت شعار حکیم خاقانی وحکیم انوری وشاهفور وظهیرالدین محمد فاریابی در ابتداء سرخاب اظهر من‌الشمس است. وآن مزار موسوم به‌مقبرة الشعراء. حکیم خاقانی . . . در تبریز ساکن شده در سنه خمس وتسعین وخمسمائة مرده.

مشهور است که در مقبرة الشعراء تا بابا حسن متعلق بشعراء داشته ودر زمان سابق غیر شاعر در این مقام نمیگذاشته‌اند.

جماعتی از مشاهیر شعرای رحمهم‌الله در خاك سرخاب بتحقیق در مقبرة الشعراء آسوده‌اند. چون در این زمان قبر هریك از این اغره معین است بنابراین راقم این نسخه از ذکر ایشان ساکت شد از آنجمله این چند کس محقق شده. قبر مجیرالدین بیلقانی، واثیرالدین اخسیکتی و حکیم قطران ارمجی ومانی شیرازی واشهر سبزواری قریب بدان مزار است‌که عوام آنرا مزار پیرترك میخوانند.

هم مرقد پیر قندیلی در ابتدای سرخاب در جوار مقبرة الشعراء واقع شده است حکیم اسدی طوسی صاحب گرشاسب‌نامه در زیر پای وی آسوده است.

بعضی مزار ظهیرالدین محمد را چند قدم دورتر از مزار پیر قندیلی پیشتر میدانند ومزار حکیم خاقانی به مقبرةالشعراء مشهور است و چنین استماع افتادکه از این مزار تا مزار بابا حسن بشعراء متعلق ودر زمان قدیم جز شاعر را در آن نمیگذاشته‌اند وبمقبرة الشعراء مشهور است».

Азәрбајчан алимләриндән Әзиз Дөвләтабади «Рөвзәји-әтһар»ы тәдгиг едәрәк, ахтарышларынын нәтичәсини Тәбриз дарүлфүнуну Әдәбијјат факүлтәсинин хәбәрләриндә чап етдирмишдир[228]. Дәрвиш Һафиз Һүсејн вә Молла Һәшри Сурхабдакы гәбристанда басдырылмыш мүтәсәввүфләрин мәзарларыны

II. Теһранда чыхан «Јадгар» журналынын јаздығына көрә Мәгбәрәтүш-шүәранын јерләшдији јердә бөјүк вә ајрыча бир абидә тикилир. Бу абидәнин мәрмәрдән 46 сүтуну вардыр. Абидәнин бина алтында олан бөлмәсинин тутуму 1600 мәтрдир. Теһранда чап олунан «Бәррәсиһаје-тарихи» журналында абидәнин мәкети чап едилмишдир.

III. Әбдүләли Карәнкин Мәгбәрәтүш-шүәранын һарада јерләшдији илә бағлы оларағ ирәли сүрдүју мүлаһизәләри Хагани мәзарынын јеринин мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир.

IV. Бир нечә илдик ахтарышдан сонра Новруз Ағазадәнин Хаганинин мәзар дашынын естампажы илә бағлы оларағ јаздығы јазысынын бир-бириндән азачыг ајрылан үч мәтнини РӘФдән әлдә едә билдик:

Ин. РӘФ — 236

1256

V. Хаганинин мәзар дашы естампажынын бир нечә нүсхәси Низами адына Әдәбијјат музејинин архивиндә сахланылыр. Бу сәнәдләрә индијә кими инвентар нөмрәси верилмәмишдир.

VI. Әбдүләли Карәнк Тәбризин Чәрәндаб гәбристанына кедән күчәдәки Ханым Имамзаданы Хаганинин јахын досту Мәһәммәд Әсәдин мәзары сајыр.

VII. Әзиз Дөвләтабади «Сохәнвәрани-Азәрбајчан»да Мәгбәрәтүш-шүәра вә Хаганинин мәзары илә бағлы оларағ бир сыра мараглы вә дәјәрли фикирләр сөјләнмишдир. Бах: Әзиз Дөвләтабади, «Сохәнвәрани-Азәрбајчан», Тәбриз, 2335, сәһ. 184—187.

[228] عزیز دولت آبادی. «چند نکته در باره‌ٔ رونبه اظهار ملا حشری تبریزی». نشریه دانشکده ادبیات تبریز. شماره مسلسل ۷۸. ۱۳۴۵. تبریز. ص: ۱۳۳ــ۱۵۱.

орада басдырылдығыны көстәрмишдир[231]. Азәрбајчан алимләриндән Мәһәммәд Шәрифли 1948-чи илдә Тәбриздә икән Мәһәммәд Нахчыванинин јардымы илә Хаганинин Мәгбәрәтүш-шүәрадакы мәзарыны көрдүјүнү, Тәбризин бир сыра зијалылары илә бирликдә шанрин мәзары үстә кетдијини сөјләјирди. Анчаг бу дејиләнләри јазылы шәкилдә ондан алмаг мүмкүн олмады. Гулам Мәммәдли икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Мәһәммәд Нахчыванинин јардымы илә Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристанында олдуғуну, јалгызлығындан ахтардығыны тапа билмәдијини сөјләјир. Мећди Мүчтећиди Хијабанидән данышаркән, онун Мәгбәрәтүш-шүәрада басдырылдығыны јазмышдыр. Бир нечә ил бундан габаг мәрһум Сәид Нәфисилә Бакыда көрүшдүкдә Хаганинин гәбри вә Мәгбәрәтүш-шүәра илә бағлы ахтарышларымы о мәрһума билдирдим. Бу ишдә көмәјини истәдим. Чох севинди, ишә башлајачағыны билдирди. Тәбриз јолу илә Тећрана гајыдаркән бу барәдә нә етдијини билмирәм.

Бу сәһифәләрин мүәллифи 1957—1958-чи илләр арасында Мәгбәрәтүш-шүәра вә Хаганинин гәбри мәсәләсилә бағлы олараг апардығы ахтарышларын нәтичәсини јохламаг үчүн Тәбриз дарүлфүнунунун тәләбәси Рәшид Әли оғлуна мәктубла мүраҹиәт едәрәк, бу барәдә јердә ахтарыш апарыб, нәтичәни мәнә билдирмәсини хаһиш етдим. 1958-чи илдә бу мәсәлә илә бағлы олан бир нечә мәктуб алдым. Бу мәктубларда Мәгбәрәтүш-шүәранын сағ вә саламат галдығы гејд олунурду. Мәктубун мүәллифи бир нечә зијалынын вә Сејид Һәмзә мәгбәрәси мүчавиринин јардымы илә Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристаны илә таныш олдуғуну, гәбристанын үмуми вәзијјәтинин тәсвир едәрәк көстәрир ки, «гәбристан чох гәдим тарихә малик олдуғундан, мүасир гәбристанлара охшамыр. Мүтәәллиг мәнә Хаганы мәзарынын бу гәбристанда олдуғундан данышды». Рәшид Әли оғлу Мәгбәрәтүш-шүәранын мүхтәлиф чәһәтләриндән бир нечә шәклини чәкәрәк мәнә көндәрмишдир. Гәбристанын кириш гапысы вә гәбристанын үмуми көрүнүшүнү көстәрән шәкил о чүмләдәндир. Бу һагда даһа дәриндән ахтарыш апарачағыны билдирмишдир. Бу мәктубларын чавабында мән Хаганинин башдашынын дир. Бу мәктубларын чавабында мән Хаганинин башдашынын естампажынын фотосүрәтини, Новруз Ағазадәнин Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристаны вә Хаганы мәзары һаггындакы гејдләрини Рәшидә көндәрәрәк бу сәнәдләрин јардымы илә Хаганинин гәбринин јерини дәгиг шәкилдә өјрәниб, мүәјјәнләшдирмәсини онданхаһиш етдим. Бу мүһүм вә шәрәфли ишдә мәшһур елм вә мәдәнијјәт хадимләри Һачы Мәһәммәд Нахчывани вә Һачы Һүсејн Нахчыванидән көмәк алмасыны она тапшырдым. О замансејн Нахчыванидән көмәк алмасыны она тапшырдым. О замансејн Нахчыванидән көмәк алмасыны она тапшырдым. О заман-дан бәри мәктублашма кәсилдијиндән мәсәләнин нә илә нәтичәләнмәсиндән хәбәрим јохдур.

[231] حمدالله بن ابی‌بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی، «تاریخ گزیده». ۱۹۱۰. لندن. ص: ۸۱۸.

Тәбриз шәһәринин бәләдијјә идарәси Хаганинин гәбринин Сурхаб мәһәлләсиндә олдуғуну нәзәрә алараг, Тәбриз дарүлфүнунун әски бинасының габағында Сурхаба доғру узанан јеничә чәкилмиш хијабана Хаганинин адыны вермишдир.

1967-чи илдә Азәрбајчанын көркәмли алимләриндән Мирзә Чәфәр Султанүлгүрраниҹә мәктуб јазараг Хагани гәбри баш дашының естампажының фотосүрәтини бир нечә гејдлә бирликдә она көндәрдим. Гәтран Тәбризи, Әсәди Туси вә Хагани мәзарының Мәгбәрәтүш-шүәрада ајдынлашдырылмасыны вә мүәјјәнләшдирилмәсини истәдим. Мирзә Чәфәр Султанүлгүрран чаваб мәктубунда Хаганинин мәзары вә Мәгбәрәтүш-шүәра илә бағлы даһа кениш јазмағы истәмишдир*.

Сон күнләрдә Мирзә Чәфәр Султанүлгүрраниҹә көндәрдијим мәктубда, бурада үзәриндә даҹанмаға кәрәклик дүјулмајан, Хагани мәзары вә Мәгбәрәтүш-шүәра илә бағлы олан, индијә кими топладығым мә'луматы јазыб билдирдим. Јердә апарачағы ахтарышларын јекуну илә мәни дә таныш етмәсини истәдим. Мирзә Чәфәр Султанүлгүрран јаздығы сон мәктубунда билдирир ки, о, Хагани мәзарының баш дашының естампажының сүрәтини Дәрвиш Һафизин әсәринин II чилдинә етдији артырмалар сырасында, она јаздығы изаһатла бирликдә чап етдирмишдир. Тећранда чыхан «Еттелаат» гәзетиндә чап олунмуш бир јазыда Тәбриздә «Мәгбәрәтүш-шүәра» адлы јени бир гәбристанын јарадылмасы көстәрилир.

1971-чи илдә «Јәрма» журналында чап едилмиш билдиришә көрә 1962-чи илдән бәри Тәбриз алимләри вә «Милли Абидәләри Горујан Бирлијин» ардычыл чалышмалары илә бағлы ола-

* مطالبی راکه در باب مقبرةالشعراء مرقوم فرموده‌اند برای مخلص بسیار تازگی دارد. دراین شهر محل واقعی این‌مقام منیف هنوز مجهول وارباب معرفت‌را از راه گمان وحدس آرا مختلف است. البته در ضمن ترجمه خاقانی شروانی در روضات الجنان ملاحظه فرموده‌اید که مدفن این شاعر را نزدیك مرقد بابا حسن سرخابی در مقابر سرخاب ودر حوالی بیگم باغی‌که اکنون اثری از قبروخبری از باغ مذکور نیست در موضع مقبرةالشعراء نشان داده و مینویسندکه الحال خراب است. از ملاحظه صورت استامپاژ قبر شاعر مذکورکه از راه لطف وکرم ارسال فرموده‌اید معلوم میشودکه لوح قبر وی تاقرن اخیر محفوظ واز عکس آن چنین مینماید که قبر در موضع مسقف ودر محلی واقع بوده که از گزند باد وباران محفوظ واز تعرض جهال درامان بوده است. مستدعی است از روی مدارکی‌که دراین باب تهیه ومحل مقبرةالشعراء را باسعی جمیل در تبریزمشخص فرموده‌اید شرح جامعی را در این باره برای ارادتمند مرقوم دارید شاید با راهنمائی آن جانب توفیقی بزیارت آن قبر حاصل آید و معلومستکه با تشخیص قبر خاقانی محل مقبرةالشعراء نیز بالضروره تعین خواهد شدو مخلص نیز دراین موضوع از هدایت و راهنمائی آن جناب سیاسگذار ودر موارد مقتضی امتنان خواهد کرد و در هر حال نتیجه تشخیص وبحث در باب مقبرةالشعراء و مدفونین آن مقبره منوط باطلاعات بسیار مفید جنابعالی استکه باکمال اشتیاق انتظار آنرا دارد».

раг Сејид Һәмзә гәбристанында Мәгбәрәтүш-шүәранын аныд абидәсини тикмәк үчүн мүкәммәл вә бөјүк бир лајиһә һазырланмыш, Тәбриз Бәләдијјә Идарәси абидәнин тикинтисинә һазырлыг ишләри апармагдадыр[232]. Сон илләрдә Азәрбајчан вә Иран мәтбуатында Мәгбәрәтүш-шүәра гәбристанынын бәрпасы вә кечмиши илә бағлы олан бир сыра јазылар чап едилмишдир. Бу јазыларын үзәриндә дајанмаг бизи гаршыдакы мәгсәддән узаглашдырыр. Мәһәммәд Моһите-Тәбатәбаинин бу һагда јаздығы кениш һәчмли мәгаләси башга јазылардан фәргләнмәкдәдир.

Тәгиәддин Хаганинин «бади-фәтг» хәстәлијиндән өлдүјүнү јазса да, һансы гајнаға сөјкәндијини көстәрмәмишдир:

«گویند بسبب اعراض اهل زمان اثر باد فتق پیدا کرده و مدتها بآن مرض گرفتار بود آخرالامر آن مرض جان ستان برآن ذات شریف استیلا یافت». [233]

Хагани әсәрләриндә үрәк ағрысынын ону чох инчитдијини билдирир. Бәлкә дә бу хәстәликдән өлмүшдүр:

خاقانیا ز عارضه درد دل منال — کز ناله هیچ درد نشان بهی ندید
بیمار روزگار هم از اهل روزگار — روی بهی ندیدکه جز روبهی ندید[234]
نیست برمن روزه دربیماری دل‌زآن‌مرا — روزه باطل میکند اشك دهان آلای من[235]
صد روزه بدرد دل گرفتم — عیدی بمراد جان ندیدم [236]
عیادت دل بیمار من‌کند قدمش — که از زمین فلك افتخار میسازد[237]
در غربت اگر زدرد دل نالم — هم ناله من پزشك من باشد[238]
بدرد دلی ز اهل خاقانیا — دوعالم دل در دناکی نیرزد[239]
گودرد دل‌قوی شووگوتاب تب فزای — زین گلشکر مجوی وازآن ناردان مخواه [240]
بیمارم ازدلو دم سردم مزور است — بیمار را مگوکه مزور نکوتر است
بیمار دل بخورد مزور نمیرسد — کورا دوا مفرح اکبر نکوتر است[241]

Ирәлидә дејилдији кими, Хагани мәзарынын баш дашында вә бир сыра гајнаглардан шаирин 595 (1198/99)-чи илдә өлдүјү көстәрилмишдир. «مفتاح التواریخ» мүәллифи Хаганинин өлүм тарихини көстәрән ашағыдакы бејти нәгл етмишдир. Бу маддеји-тарихдә шаирин вәфат тарихи 595-чи илә дүшүр:

---

[232] «مجلهٔ یغما». سال‌بیست‌و چهارم. شماره سوم. خردادماه. ۱۳۵۰. تهران. ص:٤.
[233] بدیع الزمان بشرویهٔ. «سخن وسخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص:۲٤۸.
[234] Д-866.
[235] Д-322.
[236] Д-509.
[237] Д-857.
[238] Д-873.
[239] Д-882.
[240] Д-376.
[241] Д-77.

سال تاریخ نقل او رضوان — گفت طوطی جنت حق خوان [242]

«طوطی جنت‌حق» 595 (1198/99)-чи ил демәкдир.

Низами Кәнчәви бөјүк шаирин өлүмүнә көз јашы тәкмүш, шаирә мәрсијә демишдир. Бу мәрсијәнин бир бејти әлдәдир. Бу гәсидәнин бүтөв мәтнинин Алман шәргшүнасы Һ. Еттенин әлиндә олдуғуну дүшүнмәк олар. Еттенин бу һагдакы јазысы белә бир еһтимала әсас верир.

Тәхәллүсү — «بنده دو ضربه میزند در دو زبان شاعری»[243] дејән Хагани ики дилдә дәри вә әрәбчә ајрыча диванлар бағламышдыр. О, ше'рләринин Хагани, Һәгајиги вә Әфзәл тәхәллүсү илә јазмышдыр. Шаирин башлыча тәхәллүсү Хаганидир. Әлдә олан әрәбчә ше'рләрини дә Хагани тәхәллүсү илә гәләмә алмышдыр. Ара-сыра өзүндән Һәссан әл-Әчәм, најиби-Һәссан дејә сөз ачмышдыр. Шаирин Һәгајиги тәхәллүсүнү һачан вә нијә көтүрдүјү һаггында јазыларында ајдын билик јохдур. Бир параларына көрә о, тәхәллүсүнү Сәнајинин «حدیقة الحقیقه» әсәриндән көтүрмүшдүр. Кәнч шаир илк әввәл Сәнаји јарадычылығынын тә'сириндә олдуғу үчүн Хагани мәхләсини дашымаздан габаг Һәгајиги тәхәллүсү илә ше'р јазмышдыр... Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»ин киришиндә вә икинчи Мәккә сәфәриндән сонра јаздығы бир нечә мәктубда Хагани вә Һәгајиги тәхәллүсү дашыдығыны көстәрмишдир. Демәк, Хагани 571 (1175/76)-чи илдән бәлкә дә өмрүнүн сонунадәк Һәгајиги тәхәллүсүнү сахлајараг, һәр ики тәхәллүсүнү биркә ишләтмишдир. 571 (1175/76)-чи илдән сонра Абхаз һөкмдарына вә досту Бәктәмирә јаздығы мәктубунда Хагани вә Һәгајиги тәхәллүсүнә гоша мүрачиәт едир: «خدمة المخلص حسان العجم الخاقانی الحقایقی» Бу заман Ширван шаһзадәси Исмәтәддин хатуна көндәрдији мәктубда белә јазмышдыр: «خدمة الخادم الخاقانی الحقایقی»[245] Шамахыдан Бакыја, Сирачәддинә көндәрдији мәктубда исә үч тәхәллүсүнү биркә гәләмә алмышдыр:

«خدمة خادمه حسان العجم الخاقانی الحقایقی»[246]

Хаганинин әввәлчә — «чаванлыгда» Һәгајиги, сонралар Хагани тәхәллүсү илә ше'р јазмасы бәлкә дә һәгигәтә ујғун дејилдир. Шаирин јалныз чаванлығында дејил, «әвани-кудәки»дә дә, Хагани тәхәллүсү илә ше'рләр јаздығы әсәрләриндән мә'лумдур. Әфзәләддинин Һәгајиги тәхәллүсү илә јазылмыш ики гәзәли

---

[242] Т-40.
[243] Д-425.
[244] Л-18.
[245] Л-94.
[246] Л-33.

әлдәдир. Јазылыш тарихи бәлли олмајан бу ше'рләрин мәгтәи ашағыдакылардыр:

زدر تو چند لافم که‌تو روزی ازوفا بحقایقی نگفتی که سگ در منی[247]
چون کار بکعبتین عشق افتد شش پنج زنش حقایقی باشد[248]

Мәһәббәт мөвзусунда јазылмыш һәр ики әсәрдә тәрәннүм олунан дујғу вә әһвали-руһијјә дәлиганлы кәнчләрә мәхсусдур. Дәлиганлы ашигин рүбабындан гопан мәһәббәт маһнысыдыр.

Бөјүк сәнәткарын «әвани-кудәкидә» — ушаглыг чағларында Хагани тәхәллүсү илә јаздығы ики ири һәчмли ше'ри бизә кәлиб чатмышдыр. Бу әсәрләрдә шаир Хагани мәхләсинә дәфәләрлә мүрачиәт едир. Көрүнүр, габагдан һәр ики тәхәллүслә ше'р јазмышдыр. Јухарыда дејилдији кими, сонралар јаздығы «Төһфәтүл-Ирагејн»ин мүгәддимәсиндә дә һәр ики тәхәлллүсүнә биркә мүрачиәтләри вардыр:

«اراك‌الله‌ای خاقانی حیاك‌الله‌ای حقایقی ایدك‌الله‌ای حسان العجم . . . مگر ناظم
این تحفه حسان العجم الخاقانی الحقایقی» .[249]

Хагани Ширваншаһ Мәнучеһрә итһаф етдији гәсидәдән габаг јаздығы ше'рләрини суја чәкдијини билдирәрәк: «بنده سخن تازه کرد وآنچه کهن داشت شست»[250] демишдир. Еһтимал ки, Һәгајиги тәхәллүслү ше'рләринин бир чохуну шаир бу вахт чырмыш вә јахуд Рејдән гајытдыгда јолда итирдији әсәрләринин ичәрисиндә бу мәхләслә јаздығы бир чох ше'рләри дә вар имиш. Хагани күллијјатынын онда бири дә инди әлдә дејилдир. Һәгајиги тәхәллүсү илә јазылмыш ше'рләринин әлимизә кәлиб чатмамасы чох олсун ки, бунунла бағлыдыр.

Шаирин Һәгајиги тәхәллүсүнүн Сәнајидән көтүрдүјү һаггындакы мүлаһизә мүәјјән чәһәтдән бәлкә дә һәгигәтә јахындыр. Олсун ки, шаир Сәнајијә һөрмәт вә мәһәббәтини билдирмәк үчүн Һәгајиги тәхәллүсүндән дә истифадә етмиш, сонралар бу тәхәллүсү јери кәлдикчә ишләтмишдир.

545 (1150/51)-чи илдә Сәнаји Ғәзнејндә өлдүкдә, ширванлы Хагани јеткин бир сөз устады — «در سخن تمام» бир шаир иди. Бу вахт Сәнајинин јерини ким тутачаг? ким тутур? үстә «Дарүләдәбдә» — Шамахыдакы сәнәткарлар арасында сөз-сов вә чәкишмә кетмишдир. Бу заман Әбүл-Үла Кәнчәви илә Хагани арасында чох кәскин чәкишмә вар иди. Әбүл-Үла Сәнајидән сонра «سنا» нын она галдығыны билдирдикдә Хагани Әбу Бәдил күнјәсини көтүрмүш, Сәнајијә тај олдуғуну билдирмишдир.

[247] Д-677.
[248] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح وتحشیه وتعلیقات علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران. ص: ۷۵۰.
[249] Т-5—6.
[250] Д-336.

Сонралар о, Сәнаји јарадычылығы илә бағлы олан тәхәллүсүндән вә јеничә көтүрдүјү күнјәдән дә истифадә етмишдир. Хаганинин гәбринин баш дашында «حسان العجم» ифадәси јазылдығы һалда «Һәгајиги» тәхәллүсү гејд олунмамышдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дән сонра јаздығы мәнзум әсәрләриндә Һәгајиги тәхәллүсүнү ишләтмәси бәлли дејилдир.

Хаганинин ше'рләриндә Һәгајиги тәхәллүсүнү һачан вә кимдән алдығы вә нәдән өтрү бу ләгәблә ше'рләр јаздығыны ајдынлашдырмаға јардым едә биләчәк мә'лумат јох кимидир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә әмисинин гајғыларындан данышаркән јазыр:

چون دیده مرا زبان گشاده لوح خردم بدست داده
چون ز ابجد عقل در گذشته الحمد حقایقم نوشته
عشرم همه روز بر گرفته پس سوره‌ٔ سر زسر گرفته[251]

Сөзсүз, бурада данышыг шаирин нечә охумасындан вә тәһсил алмасындан кедир. Әлифба вә гираәти нечә өјрәндијиндән данышыр. Бәлкә дә Хагани «Һәгајигәм» ифадәсилә «Һәгајиги» тәхәллүсүнү әмисиндән алдығыны вә јахуд Гуранын ајрыча ајәсиндән көтүрдүјүнү көстәрмәк истәмишдир. О бу кими ејһамлы ифадәләри башга ше'рләриндә дә ишләтмишдир. Мәсәлән, мүәллимләриндән Нәчмәддин Әһмәд ибн Әлинин ад вә ләгәбини көстәрмәк истәдикдә «الحمد» сөзү илә мәмдуһунун адынын Әһмәд вә «النجم» сөзү илә мәмдуһунун ләгәбинин Нәчмәддин олдуғуну билдирмишдир:

زان نام و لقب که خاص او راست اینك دو فرشته چپ و راست
برنامه جان بنقطه و عجم الحمد نبشته‌اند و النجم[252]

Олсун ки, Әфзәләддин кичик јашларындан башлајараг ше'р јазмыш вә Һәгајиги тәхәллүсүнү әмисиндән алмышдыр. Бөјүк исте'дадларын чохунда белә олмушдур. Саиб Тәбризи дә кичик јашларындан ше'р демишдир.

Әдибин габагча Һәгајиги, сонра Хагани тәхәллүсү илә ше'р јаздығыны елми дәлилләрлә әсасландырмаг олмаз. «Әвани-кудәкидә» — ушаглыг чағларындан ики тәхәллүслә ше'р јазмасы керчәклијә јахындыр.

«Әфзәл» тәхәллүсүнү әмиси Кафиәддин Өмәр 545 (1150/51)-чи илдә чан верәркән билдирдији арзу вә диләкдән көтүрүлдүјүнү дүшүнмәк олар:

غم کرد مرا دعا که نزع گفت افضل شرق و غرب بادی[253]

[251] Т-219.
[252] Т-227.
[253] Д-933.

«Әфзәл» тәхәллүсү шаирин ләгәби илә — Әфзәләддинлә бағлыдыр. Зәһирәддин Фаријабынын ады Мәһәммәддир, Зәһирәддин онун ләгәбидир. Тәхәллүсүнү ләгәблә бағлы олараг көтүрмүш, Зәһир тәхәллүсү илә ше'рләр јазмышдыр.

Күчлү еһтимала көрә, «Әфзәл» тәхәллүсү илә јаздығы ше'рләр 545-чи илдән сонраја дүшүр. Бу тәхәллүслә гәләмә алдығы ше'рләрин сајы чох аздыр. О, Хагани тәхәллүсүнү «Әфзәл» үнванындан чох габаг дашымышдыр. Ара-сыра «Әфзәл вә Хагани» тәхәллүсләри ејни әсәрдә бирка ишләнилмишдир...

ای فیض رحمت تو گنه شوی عاصیان ریزی بریز بردل خاقانی از صفا .
ای افضل ارمشاطه' بکر سخن توئی این شعر در محافل احرار کن ادا[254]

Хагани ше'рләриндә «Әфзәл» мәхләсини «Һәгајиги» тәхәллүсүндән даһа чох ишләтмишдир. Ән јахын достлары Әфзәл дејә ону анмышлар. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Имадәддин Әбһәринин өлүмүндән ачы-ачы сөзә кәлән шаир јазыр:

تا آخر دم ز روز اول بودی بزبانش افضل افضل[255]

Әфзәл тәхәллүсү илә јаздығы бејтләр ашағыдакылардыр:

آزاد آنرا بەبینی افضل از آزادی دو حرف اول[256]
گفتی زسگان کیست افضل گر هست هم از سگان اویست[257]

افضل این قطعه برجسته ندانیم که گفت
هرکه شمشیر زند خطبه بنامش خو نند[258]
نه افضلم تو خوانده‌ای. ببزم خود نشانده‌ای
کنون زپیش رانده‌ای. تو دانی و خدای تو[259]
افضل ارزین فضولها راند نام افضل بجز اضل منهید[260]

О, «Төһфәтүл-Ирагејн»дә тәрчүмеји-һалындан данышаркән көстәрир ки, «һәдди-тәклифә чатдыгда, мәктәби битирдикдә дәлиганлылыг илләри башланды...». Бу заман шаирин бир сәнәткар кими јетишдијини көрән Кафиәддин Өмәр она Һәссан әл-Әчәм үнваныны вермишдир:

[254] Д-6.
[255] Т-231
[256] Т-59.
[257] Д-586.
[258] «دیوان حسان العجم افضل الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی» بتصحیح و تحشیه و تعلیق علی عبدالرسولی ۱۳۱۶. تهران ص: ۶۲۳.
[259] Д-657
[260] Д-173.

بر لوح سفید من سیه فام و القلمی نوشت ایام
ن و القلم جو بنگریدی یسن خواندی برود میدی
جون دید که در سخن تمامم حسان عجم نهاد نامم[261]

Бурадан, Хаганинин 15—16 јашында икән 535—536 (1140/41—1141/42)-чы илләрдә јетишмиш бир шаир олдуғу ајдын олур. О, бу замандан бәри «Һәсән әл-Әчәм» үнваныны дашымышдыр. Бәдиүззәман Форузанфәрин јаздығына көрә, Хаганинин Һәссани тәхәллүсү дашыдығыны да сөјләјәнләр вардыр. Онлар ашағыдакы бејтә сөјкәнир:

وگر براحمد مختار خوانند این چنین شعری
زصدر او ندا آیدکه قد احسنت حسانی[262]

Бу бејтдән белә бир мә'на чыхмајыр. «Һәссан әл-Әчәм» шаирин «Хагани» тәхәллүсүндән сонра ишләтдији үнваныдыр. Әдиб «Төһфәтүл-Ирагејн» вә нә'тләриндә бу үнваны чох ишләтмишдир. Шаирин баш дашында да «Һәссан әл-Әчәм» јазылмышдыр. Бир чохлары шаирин бу үнваныны дашыдығыны көстәрмишләр. Хагани чағдашларындан Овфи «لباب الالباب» да «Һәссан әл-Әчәм Хагани әл-Һәгајиги» дејә шаирдән сөз ачмышдыр[263]. Мирзә Мәһәммәдәли Тәрбијәт Хаганинин үнваныны белә јазыја алмышдыр:

«سلطان الفصحاء وحسان العجم افضل الدین بدیل الحقایقی الخاقانی ابراهیم بن نجیب‌الدین علی النجار الشروانی».[264]

Мәһәммәд шаирин е'тигад бәсләдији, тапындығы ислам дининин пејғәмбәри олдуғуна көрә, Хагани она һөрмәт бәсләмишдир. Бунунла белә, Мәһәммәдин бачарыглы дөвләт хадими вә сијасәтчи олдуғуна да һејран иди. О, Һәссан әл-Әчәм үнваныны ифтихар дујғусу илә көтүрмүшдүр. Мәһәммәдә нә'тләр демиш, мәнгәбәви әсәрләрини онун адына јазмышдыр. Анчаг иш бунунла гуртармыр. Хагани бу тәхәллүсдән вә јаздығы бир сыра нә'тләрдән мүхалифләрини сырадан чыхармаг вә мүаризләринә гаршы дура билән бир сыра сөзүкечәрләрдән јардым алмаг үчүн дә истифадә етмишдир. Шаирин 544—554-чү илләрдә јаздығы мәнгәбәви әсәрләрини көздән кечирдикдә бу мүддәа бир

[261] Т-221.
[262] Д-415.
[263] محمد عوفی. «لباب الالباب». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۴۰۵.
[264] محمدعلی تربیت «دانشمندان آذربایجان» ۱۳۱۴. تهران. ص: ۱۲۹.

daha ајдынлашыр. O, Əbүl-Үla Kənчəvi bə sair mүarizlərinə qarшы чыxarkən bu ədəbi vasitədən bə mənqəbəvi təxəllүsdən daha keniш bir өlчүdə istifadə etmiшdir. Bүtүn bu hallarda Xaqaninin Məhəmmədin шəxsiyyətinə dərin bir hörmət vardыr. Zaman keчdikчə, Xaqaninin hörmət bə шöhrəti artdыqca ədibin bu үnvandan istifadə etməsi bə bu үnvana mүnasibəti də bir чox jerlərdə jeni məzmүn bə mə'na qazanmышdыr. Mənuчehr onunla birkə həpəkət etdikdə hөkmdarынын Məhəmməd xisallыqыndan, өzүnүn Həssan əl-Əчəmlijindən danышmышdыr.

ولینعمتم کیست خاقان اعظم — کز انعام حق دعاگو شناسد
محمد خصال است وحسان اومن — من او را شناسم مرا او شناسد[265]

Mənuчehr sarajы bə ona baqlы olan ədəbi-sijasi gүvvələrlə Xaqani arasында bir sыra məsələlər үstүndə чəkiшmə bə baшadүшməməzlik baш verdikdə «خاقانیازمد حت شاهان گران طلب تاز میان موج سیاست برون شوی» dejən Xaqani Məhəmmədə bə Həssan əl-Ərəb jaradычыlыqыna mүrachiət etmiш bə Həssan əl-Əчəm үnvanыndan jeni bir anlamda bəhrələnməkdədir. Bu illərdə jazdыqы nə'tlər Xaqanинin o zamankы mөvqejinə parlaq nүmunədir. Belə əsərlərdə Xaqani Məhəmmədin «nə'txanы» bə «Həssan əl-Ərəbin nainidir». Məhəmmədin mүdafiəчiси kimi чыxыш edən шairə qarшы duranlar Məhəmməd əlejhdarlarы kimi təsvir olunurlar. Məhəmməd bə Həssana mүrachiətlərи aшaғыdakы mahijjətdədir:

آن ملحد ابوالعلای سافل — چون وحش و بهیمه غفل وغافل . . .
گوید که حسن پیمبری بود — کیال بزرگ مفتری بود
گوید که محمد ای برادر — بد مرد حکیم کیمیاگر . . .
آنك احمد را حکیم داند — خاقانیرا ببین چه خواند
گوید که رسول بود فاجر — در پور علی چه گوید آخر[267]
خلاص ده سخنم را زغارت گرهی — که مولع‌اند به نقش ریا وقلب ریا[267a]
مرا زخطه شروان برون فکن ملکا — که فرضه‌ایست درو صدهزار بحر بلا[268]
خاقانی نعت خوانش خوانند — مد حتگر خاندانش دانند[269]
خاقانیی‌که نایب حسان مصطفاست — مداح بارگاه توحیدر نگوتر است[270]
مصطفی حاضر وحسان عجم مدح‌سرای — پیش‌سیمرغ خمش طوطی گویا بینند[271]

[265] Д-876.
[266] Д-936.
[267] Т-235—237.
[267a] Д-10.
[268] Д-14.
[269] Т-61.
[270] Д-76.
[271] Д-99.

چون زراه مکه‌خاقانی بیثرب‌دادروی — پیش صدر مصطفی ثانی حسان دیده‌اند[272]
ازمصاف بولهب فعلان نه پیچانم‌عنان — چون رکاب مصطفی‌شد مأمن وملجای‌من[273]

Bu kirizin XII əsr шəraitində oxuчu bə eшidiчilər içərisində чox tə'siri var idi. Bu kimi əsərlərində Xaqani baчarыqlы bir sijasətчi, məmdүhүna saf bə təmiz bir үrəklə bə jүksək bir inamla baqlы olan bir e'tiqadчыdыr. Həjat əmri bə e'tiqad bu kimi məzmүnlarda bəhdət təшkil etməkdədir. Piс niшlərə qarшы nifrət edən шair Məhəmmədi bөjүk bə təmiz bir шəxsiyyət kimi tanыdыqы үчүn həjatdakы sөhbələrinin onun qarшысында bojnuna alыr, dil tөkərək tөvbəsinin qəbulүnү istəmələklə өzүnə tохtaglыq verir. Əxlaq sajaqы Məhəmmədə үrəkdən baqlыdыr. Sevki bə humanizmə doqru bөjүk qədəmlər atdыqca onun bu kimi dujqu bə mүrachiətləri inчə bir hal bə mə'na almagdadыr. Bu kimi əsərlərində o, insansevər bə mүsəlman, kөzəlliji чox sevən bir Əчəm tүrkүdүr. Dəruni e'tiqad bə inanшыnы tүrkanə əxlaqi kөrүшlərilə-əxilik qajələrilə birlөшdirərək tərənnүm etmiшdir. Məhəmməd bə Əlijə mүrachiətlərи dini inamla janaшы, əxiliji ilə daha чox baqlыdыr. Xaqani bөjүk bir шair kimi dөvrүnүn ən qabaqчыl үmүmbəшəri dүшүnчəsini tərənnүm etməklə xalqыnыn tapыndыqы, e'tiqad bəslədiji dүшүnчələrlə də baqlыdыr. Bu e'tiqadчыlыqda irtichaчыlыq mejli axtaranlar bөjүk rus tənqidчisi V. G. Belinskinin, A. S. Pushkinin e'tiqadчыlыqы ilə baqlы olan mүlahizələrini jada salmalыdырlar. V. G. Belinski belə jerlərdə Pushkində irtichaчыlыq dejil, xalqы ilə baqlылыq, onunla qajnajыb qarышmaq чəhətini bə mejlinin үstүn tүtmүш bə mүdafiə etmishdir.

Шair, Məhəmmədə bir nejrəmbər kimi вурулдуғу halda, өzүnү ше'riyyət dүnjasынын «jalavaчы», xaqaны adlandыrыр. Чəkinmədən өzүnү bu ше'riyyət aləminin nəbisi adlandыrыр, шəxsiyyətini Məhəmmədin шəxsiyyətilə qarшылашdыrырды:

منم بوحی معانی پیمبر شعرا — که معجز سخن امروز دربیان من است[274]

Həssan ibn Sabit Məhəmmədə nə'tlər jazdыqы үчүn sənətinə kөrə ona bөjүk hörmət vardыr. Өzүnү Həssana oxшadыr bə naibi sajыr. Həssanын mүsəlman Шərgində bөjүk hörmət bə nүfүzu var idi. Anчag jaradычыlыg bə sənət məsələlərinə kəldikdə Xaqani Həssan ibn Sabiti өzү ilə qarшылашdырмаг fikrində belə, dejildir: «Həssan шairin nəsminə paxыllыg чəkdijindən үrəjinn jemishdir»:

[272] Д-95.
[273] Д-324.
[274] Д-755.

رشك نظم من خورد حسان ثابترا جگر دست نثر من زند سحبان وائل راقفا [275]

Демәли, Һәссан әл-Әчәм үнваныны ишләтдикдә шаир шүурлу һәрәкәт етмишдир. Бу үнваны ишләтдији әсәрләриндә о, бир тәрәфдән тәмиз үрәкли, садә бир е'тигадчы, о бири тәрәфдән бачарыглы, тәчрүбәли, дүнјакөрмүш бир ичтимаијјәтчидир. Мәнгәбәви ше'рләринин бу чәһәтинә диггәт вермәлијик.

О, 60 илә јахын узун бир мүддәт ичәрисиндә Хагани тәхәллүсү илә ше'р јазмышдыр. Буна көрә дә шаирин һачандан вә һансы сәбәбә көрә «Хагани» тәхәллүсүнү дашымасынын өјрәнилмәси, бу тәхәллүсә мүнасибәтинин ајдынлашдырылмасы әдибин һәјат вә јарадычылығынын бир сыра чәһәтләрини дәриндән өјрәнмәк үчүн кәрәклидир.

Хагани илә чағдаш олан шаирләр бөјүк сәнәткары Хагани тәхәллүсү илә анмышлар. Шаирин илк әввәлдән башлыча тәхәллүсү Хаганидир. Әбүл-Үла Кәнчәвинин јаздығы, шаирин тәхәллүсү илә бағлы олан бејтин бир-бириндән фәргләнән ики нүмунәси дә бу фикри тәсдиг етмәкдәдир. Бә'зиләри бу бејтдән дүзкүн нәтичә чыхармајараг Әбүл-Үла әдибә Хагани мәхләсини вермәздән габаг шаирин Һәгајиги тәхәллүсү дашыдығыны сөјләмишләр. Онун илк тәхәллүсүнүн Һәгајиги олдуғуну әсасландырмаг үчүн бу бејтдән истифадә етмишләр.

Бу бејтин биринчи мәтнинә көрә Әбүл-Үла шакирди Ибраһимин бир шаир кими јетишдијини көрдүкдә ону Ширваншаһын јанына апармыш вә кәнч шаирә Хагани тәхәллүсүнү вермишдир:

چو شاعر شدی نزد خاقانت بردم لقب نیز خاقانیت برنهادم[276]

Бу бејтин икинчи чаларына көрә шаири Ширванда «دروگر پسر» — дүлкәр оғлу, нәччар оғлу дејә чағырмышлар. Әбүл-Үла она Хагани тәхәллүсүнү вермишдир:

دروگر پسر بود نامت بشروان بخاقانیت من لقب برنهادم[277]

Әдибин јарадычылығындан данышан мүәллифләрин бир чохуна көрә, Хаганинин илк тәхәллүсү Һәгајиги олмуш, сонралар Әбүл-Үла Кәнчәви ону шакирдлијә көтүрәрәк, мүәллиминин јардымы илә сараја јол тапдыгда устадындан Хагани тәхәллүсүнү алмышдыр. Бу гајнагларда шаирин сараја кетмәси вә Хагани тәхәллүсү көтүрмәси тарихи азы-чоху 540—545 (1145/46—1150/51)-чи илләр ичәрисиндә һәрләнмәкдәдир.

Јухарыда көстәрилән кими, Хаганинин илк олараг һансы

[275] Д-17.

[276] РӘФ $\frac{\text{М-273}}{\text{,479}}$. امین احمد رازی. «هفت اقلیم». دست نویس ص: ٦٩٤.

[277] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ١٣١٤. تهران ص: ٢٧.

тәхәллүсү дашыдығындан јазыларында мә'лумат вермәмишдир. «Әвани-кудәки» — ушаглыг чағларында Хагани тәхәллүсү илә ше'р јаздығы бәллидир. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ндә шаирин тәхәллүсү илә бағлы мә'луматда долашыглыг вардыр. Бу китабда дејилир: «Кәнч Ибраһим ара-сыра ше'рләр дә јазырды. Онун шаирлијә олан мараг вә бу саһәдәки бачарығыны көрән Өмәр Кафиәддин Хаганини Һәссан әл-Әчәм адландырыр, ону ше'рләр јазмаға руһландырырды. Һәлә кәнч икән Ибраһимин шаирлик бачарығы өзүнү көстәрди. О бу заман мәшһур Ғәзнә шаири Сәнајинин «Һәдигәтүл-һәгајиг» адлы әсәринин тә'сири илә лирик ше'рләр јазырды. Әмиси өлдүкдә Хаганинин 25 јашы вар иди. Артыг бу вахт онун ше'рләри чох јајылмышды. Мәликүш-шүәра Әбүл-Үла Кәнчәви ону Ширваншаһлар сарајына апарыб она «Хагани» тәхәллүсүнү верди»[278].

Шаир, Атсызын адына јаздығы гәсидәдән көрүндүјү кими, 25 јашында дејил, 24 јашында икән дә Хагани тәхәллүсү илә ше'р јазмышдыр. Мәһәммәд ибн Әбдүррәһман Тоғанјүрәкә даһа габаг бу тәхәллүслә ше'р көндәрмишдир. 25 јашында икән шөһрәти Түркүстан торпагларыны ашараг Чинә чатмышдыр. Рәшидәддин Вәтват [279] «ای سپهر قدر را خورشید و ماه...» дејә ону чағырыр. 20 јашына чатмамыш јаздығы әсәрләринә сөјкәнәрәк, демәк олар ки, «Хагани» әдибин илк ики тәхәллүсүндән биридир. Бир сыра гаранлыглары ајдынлашдырмаг үчүн бу ше'рләри диггәтлә көздән кечирәк: Хагани 25 јашында икән Әбүл-Үла илә бәрк чәкишмәдә иди. Әбүл-Үланын Арандан Ширвана кәлдији ил бәллидир... Хагани 25 јашына чатмаздан чох габаг Ширваншаһ Мәнучеһрин сарајы илә бәрк бағлы иди. «صفتی است حسن اوراکه بوهم در نیاید...» мәтләли гәсидәни шаир «әвани-кудәкидә» Фәхрәддин Мәнучеһрин адына јазмышдыр. Хагани әсәрләринин ән әски әлјазма нүсхәләринин—шаирин диванынын елми-тәнгиди мәтнинә салынмыш беш нүсхәдән дөрдүнүн башлығы беләдир:

«این قصیده در اوان کودکی درمدح ابوالهیجا فخرالدین منوچهر بن فریدون شروانشاه گفته» [280]

«فیه در عهد کودکی گفته است» [281]

Диванын «کتابخانه مجلس» нүсхәсинин башлығында јазылмышдыр. «Шаһи-дадгәр» — әдаләтли һөкмдар Фәхрәддин Мәнучеһрин адына јазылан бу әсәр бајрама көрә гәләмә алынмышдыр... Бу заман Мәнучеһрдән асылы олан күчлү бир ел башчысы Ширваншаһа баш әјмәкдән бојун гачырмыш, «намәрд дүшмән» шаһын «кәрәмини унудараг» Ширвана јүрүш һазырламышды.

[278] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» Бакы, ч. 1, 1960, сәһ. 85.

[279] Д- چهل و هفت

[280] Д-120.

[281] Јенә орада.

Ширваншаһлылар вә Ширваншаһлар дөвләти бу јүрүшә чох әһәмијјәт верәрәк, сајыглыг көстәрмишләр. Хагани Мәнучеһри тәдбирли вә кәнч бир һөкмдар кими көстәрир. Јурдсевәр шаирә көрә Үнга гушунун ганад салдығы, пәләнкләрин долашмага чәсарәти чатмадығы бир өлкәјә соҳулмаг истәјән јағы Ширван ҳаганынын башчылығы илә дармадағын едиләчәкдир. Хаганын сүнкүсүнүн күчүнү көрән јағы бундан сонра мал-даварыны Хәзәрдән сувармалыдыр. Бу ше'рдә шаиримизин бундан габаг да Мәнучеһрә чохлу ше'рләр јаздығы бәлли олур. О бу замак бәлкә дә Ширваншаһлар сарајына јол тапмаг дилөјиндәдир. Шаиримиз бу заман Хагани тәхәллүсүнү дашымышдыр. Һадисәнин баш вермә тарихинин мүәјјәнләшдирилмәсинин шаирин һәјаты илә бағлы бир чох мәсәләләри, һансы илләрдән бәри Хагани тәхәллүсүнү дашыдығыны өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтли чохдур:

چه‌دوم‌که اسب صبرم نرسد بگرد وصلش — چه‌کنم‌که شاخ بختم زقضا ببر نیاید...
اگرم جفا نماید زبرای خشك جانی — بوفای اوکه خاقانی ازآن بدر نیاید...
زبنفشه زار زلفش نفحات عید الا — سوی فخر دین و دولت‌همه دادگر نیاید
شه شه نشان منوچهر. افق سپهر ملکت — که‌زنه سپهر چون‌او ملکی دگر نیاید...
که بود عدوکه آید بکذر که سپاهش — که زمانه به‌کند هم‌که بدان گذر نیاید...
چه شده‌است اگر مخالف سرحکم اوندارد — چه زبان‌که بوالخلافی پی بوالبشرنیاید...
نوبجای خصم ملکت زکرم نه‌ای مقصر — چه‌کند تراکه دروی زوفا اثر نیاید...
سر نیزه تو خورده است قسم بدولت‌تو — که ازاین پس‌آبخوردش بجزاز خزرنیاید
تو نهال باغ ملکی سربخت سبز بادت — که‌بباغ ملك سروی زتو تازه‌تر نیاید [282]

«کارم‌ازدست‌پایمردگشت» مәтлә'ли тәрчибәнди дә Хагани «әвани-кудәки»дә јазмышдыр. Шаирин диванынын елми-тәнгиди мәтнинә салынмыш нүсхәләрдә дә әсәрин башлығы белә дир:

«در کودکی در مرثیه خواجه ابوالفارس گفته» [283]

Хагани бу әсәрини јашы 20-јә чатмамыш, сәфәр ајында гүрбәтдә өләрәк, атасынын јанында басдырылан, ана вә гардашы Ширванда галмыш Хачә Әбүлфарис адлы бир кәнчин адына јазмышдыр. О бурада өмрүнүн чәтинликләр ичәрисиндә кечдијиндән, ишыглы күн көрмәдијиндән, күнүнүн даһа да гаралдығындан сөзә кәлмишдир. Өлүмү илә ширванлылары әзадар едән достунун јасындан кәдәрлидир. О ашағыдакы бејтләрдә:

نیست سالم دوده ولی بسخن — نه فلك یکجوان ندید چو من
لکن ارفضل هست دولت نیست — فضل بی دولت اسم بی معنی است [284]

[282] Д-121—122.
[283] Д-537.
[284] Д-913.

дејә билији илә өјүнәрәк, она гаршы чыхан гәләмдашларындан вә јохсуллугдан сөзә кәлдији кими, «әвани-кудәки»дә — ушаглыг чағларында јаздығы тәрчибәнддә дә јохсуллугдан инчикдир. Һәр ики әсәрдә охшар әһвали-руһијјә илә үзләширик. Сөзсүз, о бу ше'рин сараја јол тапмаздан габаг јазмышдыр. Һәр ики әсәри һәлә јеткинләшмәмиш, анчаг бөјүк исте'дады олан бир шаирин әлиндән чыхдығы илк бахышда көзә чарпмагдадыр. Үслуб натамамлығы тәрчибәндин јухарыдакы гәсидәдән габаг јазылдығыны көстәрир. Санки шаирин бизә кәлиб чатан ән илкин гәләм төрүбәләриндәндир. Елә бу заман јашы 20-јә чатмајан шаир ше'рләриндә Хагани тәхәллүсүнә дөфәләрлә мүрачиәт етмишдир. «Фәзл илә дөвләти бирләшдирмәк» дилөји илә јашајырды. Демәк, шаир сараја ишә кирмәздән чох габаг «әвани-кудәкидә» дә Хагани тәхәллүсүнү дашымышдыр:

همه آفاق آگهاند که باز — کار خاقانی از نورد گذشت...
من‌که خاقانیم بباغ سخن — عندلیبم ولیك نوحه گرم ...
یك دم از دود آه خاقانی — نیلگون کن لباس ماتم را...
شو ترحم فرست خاقانی — خاصه کو عالم ترحم شد...
بشنوید از زبان خاقانی — این سخنها که مقعد سخنید...
شعر خاقانی از مراثی تو — سنگ خون کرده هرکجا ك شده...
ز آفت روزگار پر خطرم — هر چه روز است تیره روزترم...
که بفر بت سموم قمر اجل — خشك کرد این نهال پرنم را ...
شیر میدان و شمسهٔ مجلس — قرةالعین جان ابوالفارس...
او خود آسود در کنار پدر — انده ما برای مادر اوست...
همه شروان شریك این دردند — دشمنان هم دریغ او خوردند...
پس‌از این در روان دشمن باد — آنچه در سینه برادر اوست
یوسفی از برادران گم شد — آفتاب از میان انجم شد...
دور نه چرخ نازموده هنوز — سال عمرش دوده نبوده هنوز...
دلبرانند برسر کویش — زلف ببریده رخ شخوده هنوز...
ماهتان در صفر سیاه شده است — زآن چو گردون کبود پیرهنید [285]

Шаирин әсәрләриндә Хагани тәхәллүсүнүн Әбүл-Үла төрәфиндән она верилмәси илә бағлы олан бир мүлаһизәјә раст кәлмирик. Әбүл-Үла Кәнчәвијә көрә Әфзәләддин онун шакирдлијинә өзү мараг көстәрдикдән сонра онун мүәллими олмуш вә шаири төрбијә етмишдир. «Шаир олдугда» Ширван ҳаганынын јанына апарараг, она Хагани тәхәллүсүнү вермишдир. Бурадан да һәлә Хаганинин Әбүл-Үланын шакирди олмадан габаг да ше'р јаздығы бәлли олур. Ше'р јаза билмәјән вә бу ишдә бачарығы олмајан бир кәнч Әбүл-Үланын шакирдлијинә мараг көстәрмәздн. Демәли, шаирин әлинә гәләм аларак нәғмәләр гошмасы «әвани-кудәки»дән — ушаглыг чағларындан имиш:

[285] Д-537—541.

چۈ شاعر شدی نزد خاقانیت بردم لقب نیز خاقانیت برنهادم[286]

Әбүл-Үланын бу ше'ринин, бири-бириндән айрылан мәтнләрини тутушдурдугда онун кәскин дәјишикликләрә уғрадығыны көрүрүк. Бу гит'әнин һәчм вә мәтни ајры-ајры гајнагларда башга-башгадыр. Елми-тәнгиди мәтн әлдә олмадан сон сөз сөјләмәк олмаз. Башга бир гајнагда јухарыдакы бејтин мәтни белә дир:

دروگر پسر بود نامت بشروان بخاقانیت من لقب برنهادم[287]

Әбүл-Үла Әфзәләддинә јазыр: Сәнин адын Ширванда дүлкәр оғлу иди. Хагани лағабини мән сәнә вердим. Бурада Әбүл-Үланын Хаганинин мүәллими олмасы, шаири хаганын јанына апармасындан сөз кетмәјир!!..

«خویش» рәдифли гит'әјә көрә «Хагани» тәхәллүсүнү ше'рдә ады ајдын көстәрилмәјән көркәмли бир киши шаирә вермиш, бунунла да шаиримизин хаганла бағлы олдуғуну көстәрмәк истәмишдир. Олсун ки, шаир верилән тәхәллүсү кери алынмасындан сөзә кәлмишдир:

او به‌نسبت خوانده خاقانی مرا من کنم خاقان همت نام خویش[288]
شکرف عاشق خاقانیم توتام نهادی زمن چه‌ننك رسیدت‌که نام بازگرفتی[289]
نسبت خاقان بمن کنند گه‌فخر در نکرد دانش آرمای سفاهان[290]

Демәк, Хагани тәхәллүсүнү шаир өзү сечмәмиш, бу тәхәллүслә ону башгасы чағырмышдыр. Әбүл-Үланын вә шаиримизин сөзләрини бирләшдирдикдә Хагани тәхәллүсүнү шаирә Мәнучеһрин бујруғу, Әбүл-Үланын истәји илә верилдијини дүшүнмәк олар.

Тәзкирәчиләрин јаздығына көрә, Әбүл-Үла 554 (1159)-чу илдә өлмүшдүр. Хагани ше'рләриндән бириндә она пислик едәнләрин чох јашамамасыны көзү илә көрдүјүнү сөјләмишдир. 554-чү илдә Кәнчәдә икән Мәнучеһрдән алдығы мәктубда Ширваншаһлар сарајынын бир нечә шаиринин өлүмүндән дә данышылырды[291]. Сөзсүз, бунлардан бири Әбүл-Үла иди. Әбүл-Үланын Хаганијә јаздығы гит'әнин 550, 552 вә 554-чү илдә (1155/56, 1157/58, 1159) јазылдығыны дүшүнсәк, шаир 538 вә јахуд 534—536-чы илдә (1139/40—1141/42) Арандан Ширвана кәлмишдир. Бу әсәрдә о, јашынын 60-а чатмасындан, 16 ил Ширванда јашамасындан данышыр. Бу илләрдә Хаганинин

[286] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان»، ۱۳۱٤، تهران، ص: ۲۷.
[287] Јенә орада.
[288] Д-779.
[289] Д-679.
[290] Д-357.
[291] Л-31.

14—16, олсун ки, 18 јашы ола биләрди. Ушаглыг чаглары 15 јашындан габагкы илләрә дејилир. Бу гит'ә 550-чи илдән габаг јазыла билмәзди. Әбүл-Үла «Гәсомнамә»сини 545-чи илдә өлмүш Сәнајинин өлүмүндән сонра јазмыш, бу ше'ри гәләмә аларкән 55 јашыны битирдијиндән сөз кедир. Бу гәсидәнин јазылышындан беш ил сонра јухарыдакы гит'әни јазмышдыр. Бу гит'әјә көрә Әбүл-Үла Шамахыја кәлдикдә Хагани онун шакирдлијинә мараг көстәрмиш, Хагани тәхәллүсү 534—536-чы илдә шаирә верилмишдир. (1139/40—1141/42). Бу Хаганинин 514 (1120/21)-чү илдә доғулдуғуну сөјләјәнләрин јанылдығыны көстәрир.

Хагани ушаг јашларында (چون دیده مرا زبان گشاده) ше'р демәјә башладыгда мүрәббі вә мүәллими Кафиәддин Өмәр она «Һәгајиғи» тәхәллүсүнү вермишдир. Кафиәддин төләбәсинин 16—17 јашында икән «дәр сохән тәмам» шаир олдуғуну көрдүкдә, ону «Һәссан әл-Әчәм» тәхәллүсү илә чағырмышдыр. 25 јашына чатан шаирин (چون دید کز اهل نطق بیشم) башгаларындан ирәли кетдијини көрдүкдә мүәллими она «Әфзәл» үнваныны вермишдир. 545-чи илдә көтүрдүјү «Әбу Бәдил» күнјәси Сәнаји јарадычылығы илә бағлыдыр.

Әбүл-Үла Кәнчәвинин онун мүәллими олмасына әсас верәчәк бир мә'лумата шаиримизин диванында раст кәлмирик. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Әбүл-Үлаја гаршы чыхдыгда «гүдвеји-чәһл» дејә ону јад етмишдир:

از مبتدعان سخن ترانم کاحرام دو کعبه یافت جانم
از قدوه جهل یاد دارم چون سوی دو قدوه قبله دارم[292]

Демәк, Хаганинин мүәллимләриндән бири дә Әбүл-Үладыр. Хагани Әбүл-Үланын шакирди олмаздан да ше'р јазмышдыр. О, «әвани-кудәки»дә Әбүл-Үланын истәји илә Мәнучеһрин јанында олмуш, Хагани тәхәллүсү Әбүл-Үланын дилоји, һөкмдарының бујруғу илә шаирә верилмишдир. Кәнч шаир 20 јашына чатмамыш Хагани тәхәллүсилә чохлу ше'рләр јазмышдыр. Хагани «әвани-кудәки»дән башлајараг, өмрүнүн сонунадәк Ширваншаһларла бағлылығыны көсмәмишдир. Шаирин сарајын көлкөтүрүнә ујмасы, учдантутма «сарај мәддаһлығы дөврү» бир нечә илдән артыг дејилдир. Бу илләрдә о, 22—23 јашларында имиш. Бу да азы-чоху 537—542 (1142/43—1147/48)-чи илләрә дүшүр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә бу барәдә јазыр:

یکچند بدم شکسته دندان از بهر دونان بسنگ دونان...
چندی بفسوس دیو مردم شد بیستو دو سال عمر من گم

[292] Т-237.

پسر چون پدر تو باز خوردم پیش تو قضای عمر کردم[293]

Дејилдији кими, 22 јашыны гуртарар-гуртармаз Хаганидә бөјүк бир ојаныш јаранмыш, бу ајылма кетдикчә даһа да күчләнмишдир. Ширваншаһ Мәнучеһр, Әбүл-Үла Кәнчәви илә олан чәкишмәнин көкү Кафиәддинин өлүмүндән габагкы илләрдә ахтарылмалыдыр. Бу чәкишмә узун мүддәт мүхтәлиф шәкилләрдә давам етмишдир:

О, «Хаганы» тәхәллүсүнә чох инчә вә шүурлу бир мүнасибәт бәсләмишдир. Дүнја көрүшү вә һәјата бахышынын дәјишмәсилә бағлы олараг тәхәллүсүнә јени-јени мәзмун вә мә'налар вермәкдәдир.

О, кәнч икән сарајын кәл-көтүрүнә вә сөзләринә үјдугда, «кәнч икән көзү ачылдыгда», һөкмдарындан әдаләт көрдүкдә, өлкәнин сиjаси һәјатынын мәсәләтини көзләдикдә, чаныны «најәндаз» едәрәк «хаганы—Әкбәрин ајағына атыр», Мәнучеһри өјәрәк Хаганы тәхәллүсү илә јени диван бағлајыр. Габагкы јазыларыны суја чәкәрәк ағардыр... Әгл вә чаныны Ахситанын тахтынын ајағына «најәндаз» салыр. Шүурлу олараг өлкәсинин вә јурдунун хејринә һөкмдарынын әлиндә зүлфүгар кими кәсәрли мә'нови силаһ олдуғу илә өјүнүр. Јадларын доғма јурдуна көз дикдикдә чаныны «үзәрлик кими» јандырараг хаганыны пис көздән горујур. Хаганы тәхәллүсү илә өјүнүр.

Бу бејтләр шаиримизин Мәнучеһр вә Ахситана јаздығы ше'рләриндәндир:

عشق بازان رخش خاقانی آسا عقلو جان پیش تخت بوا حظر احستان افشانده اند[294]
شاه یزدیان علی آساو ذوالجلال از کوهر زبان منش ذوالفقار کرد[295]
تریاق عدلش هردمی اکسیرجان عالمی خاقانی ازمدحش همی دیوان نوبرداخته[296]
جان سپند تو ساخت خاقانی چه کند چشم عالمی سوی تست[297]

Шаир әдаләт јеринә зүлм көрдүкдә јаз булуду кими көзүндән чахдығы илдырымларла дүнјадакы писликләри јох етмәк истәјир. Бүлбүл кими, күлүн ајрылығындан инләјән Хаганы «Чаһаны тәрк етмиш мәчнунанә ешгин бајрағыны галдырыр». Ширини дилилә десәк: онун көнлү дәрдлидир. Үрәјиндә көздирдији дәрдләрини јаныг көнлүндән бармагларына ахытдығы ганы илә јазмышдыр: «Һәмишә мәчруһ рохсар» олдуғуну һөкмдарындан белә кизләмәмишдир. Белә јерләрдә Ширван хаганынын көзү өнүндә долашан Хаганы илә Хаганы тәхәллүслү шаир арасында көскин бир ајрылыг вардыр:

[293] Т-164—165.
[294] Д-107.
[295] Д-151.
[296] Д-388.
[297] Д-467.

که تاب درد چون اویی ندارم[298] نه اویم
نیلگون کن لباس ماتم را[299] نه خاقانی منست ومن
عندلیبم ولیك نوحه گرم[300] یك دم از دود آه خاقانی
ناعقه بر جهان همی ریزد[301] من که خاقانیم بباغ سخن
چه خاقانی در آ. آن تازه گردان[302] ابر خونبار چشم خاقانی
خاقانی و درد نهان، خون دل از ناخن روان جهانرا عهد محنونی شد ازیاد
وز ناخن غم هر زمان مجروح رخسار آمده[303]

Шаирин көзү ачылдыгда, ахтардығы әдаләт мәләкини — һәгигәти тапараг, ашиги-садигләр-әхиләрлә руһән гајнајыб гарышдыгча дүнјәви һөкмдар олан хаганындан узаглашыр. Хаган үнванына вә Хаганы тәхәллүсүнә чызыг чәкир. Дүнјаны бөјүк сәнәти вә парлаг дүшүнчәләрилә ишыгландырса да, һүммәтини сәнәтиндән, шәхсини хагандан үстүн тутур. О, бөјүк бир инсани-камилдир. Белә јерләрдә «Хәлгани» үнванының атдығыны, «Сафи» тәхәллүсүнү дилләдијини сөјләмәкдәдир:

خاقانی از این درگه در یوزه عبرت کن
تا از در توز آن پس در یوزه کند خاقان[304]
از خود و غیری جنان فارغ شدم کز فارغی
خط بخاقانی و خاقان در کشم هر صبحدم[305]
تو بیرون از حرم زانی که خاقانیست بند تو
زخاقانی برون آی و ندیم خاص خاقان شو
و گر خواهی کز این منزل امان آن سر ایابی
امانت داریزد ان رانیابت دار حسان شو[306]
عالم از آوازه خاقانی افروزم ولیك
همت از اندازه خاقانی آمد برترم[307]
رد خاقانم بخاکم کن که تاروز شمه
ننك شروانم به آبم ده که قانون شرم
نیستم خاقانی آن خلقانیم کان مرد گفت
واین چنین به چون بجمع ژنده پوشان اندرم
روشنان خاقانی تاریك خوانندم ولیك
صافیم خوان چون صفای سوفیان را چاکرم[308]

[298] Д-792.
[299] Д-538.
[300] Д-537.
[301] Д-468.
[302] Д-649.
[303] Д-390.
[304] Д-360.
[305] Д-783.
[306] Д-446.
[307] Д-248.
[308] Д-250.

Шәрг вә Гәрбин «мүбдән-мә'ни-афәрини», «Хагани-түркүстани-тәб» олдуғуну дәриндән дујдугда, бир чох һәгигәтләри көкүндән билдикдә, шаир өзүнү сәнәт дүнјасынын хаганы адландырараг, тәхәллүсүнү мөвгејн илә бағлајараг мә'наландырыр. Хәјалатынын чаһаншүмул әнкинлијини Түркүстандан, тәб'инин чошғунлуғуну Чејһундан алдығыны билдирир. Үнванын архасында бөјүк бир бәшәри кечмишин кизләндији илә — «Хагани» тәхәллүсү илә өјүнүр:

عنان جیحون در دست طبع خاقانی است — ازآن جهت بسمرقند خضرخان ماند[309]
چون توئی خاقان ترکستان طبع — مه رخی بامهر عذرائی فرست[310]
من نه خاقانیم که خاقانم — تاکله دار راستین باشم
شرق و غرب اتفاق کرد برانك — مبدع معنی آفرین باشم[311]
مالك‌الملك سخن خاقانیم کزگنج نطق — دخل صد خاقان‌بود یك نکته غرای من[312]
خاقانیم نه والله. خاقان نظم ونثرم — گویند گان عالم پیشم عیال ومضطر[313]
رودت الی خاقانها یانسبه — قداحرف ملات بکل حساب
فاصبحت خاقان الکلام نباهة — صحیح بناالنون نصب صواب
امن نقطتی یاتعد مثابتی — ولیس محیط الکاینات حجاب
ابالدلوا بغی بشان یوسف لاحقا — وسیارة الافلاك سیر رکاب[314]

Түркүстан сәбкинә башчылыг едән Хагани «хагани-мамалики-кәлам»лығы илә, Хагани тәхәллүсү илә өјүнәрәк тәхәллүсүнү бу сөзүн мәншәјинә-гөвми мәнсубијјәтинә бағламышдыр. «Хәргаһи фикриндән сыраја дүздүјү бејтләри түрканәдир» вә Хагани тәхәллүсү дә бунунла бағлыдыр. Мәхләсинин мәншәји дә шаирин гөвмијјәтиндә вә сөзүнүн хәлгилијиндә ахтарылмалыдыр. Дејилдији кими, «јалавачы таныјан, танрыны ахтаран», гөвмијјәтчә «түрки-әчәми» олан Хагани Ширвани дәричә јазан, әчәм түркләринин дәрдини чәкән «түрканә-сохән» шаирдир. Гөвмијјәтчә әчәм түркү олан шаир сөзчә «түрканә-сохән»дир. «Түрканә-сохәнлијин хаганы олдуғу үчүн тәхәллүсүнү дә Хагани көтүрмүшдүр. Онун сыраја дүздүјү бејтләр-минбир бәзәклә бәзәдији бу түрк көвһәрхатунлары өз дүшүнчә вә ишләрилә Али-тәкиндән ишыглы вә уғурлу, Али-јәсиндән инчә вә көзәлдирләр. «Түрканә-сохән» Хаганинин јаратдығы бу бакир вә исмәтли түрк көзәлләри әл-әлә верәрәк Чејһуну кечмиш, Гүрејшә доғру јол алмышдыр. Бу утанчаг кәлинләр «һәјји-әрәблә јекрәнкләшсәләр дә» шаирин көнлү о дәниздән «фејзјаб» олса да, көк вә мәншәји илә әчәм түркүдүр. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин киришиндә бу фикрини башга бир шәкилдә сөјләмишдир:

[309] Д-858.
[310] Д-826.
[311] Д-990.
[312] Д-323.
[313] Д-194.
[314] Д-959.

«بردر کعبه جلال که حضرت است برو و حلقه بگیر و همان بگوی که آن ترك گفت: ای خانه که من چو توهرگز ندیده‌ام وتو چون من هم ندیده ای یاری این دعوی بااین کعبه ترا مسلم است اگر آن ترك صد فرزند نجیب داشت تو صد هزار فرزند عجیب داری. اینك هر یك را حلقه در گوش کن نام غلامی بر افکن وبها' هزار دینار برنه موصل را نخاس خانه نام کن» ... [315]

در وصف تو سالك تمام اوست — خاقان ممالك کلام اوست ...
این ترکانند خانه زادش — خاقانی از آن لقب فتادش
هر یك بحری و چون صدف بکر — گوهر خاتون پرده' فکر
تسکین ده صد هزار مسکین — تحسین طلب از جوار یاسین
از آل تکین گرانبهاتر — زآل یاسین سبك لقاتر
بر کشور غیر نا گذشته — نه برده شده نه داه گشته
ترك عجمی ولی دری گوی — یلواج شناس تنگری جوی
دانسته که تنگری است تنگر — تن داده بعشق تنگری در
سن سن گویان بروی مولی — نی نی گویان زدست دنیا...
اینك همه خیل خیل گشتند — برجیحون بی‌قدم گذشتند
باحی عرب شدند یکرنگ — کردند سوی قریش آهنگ
تا لطف تو هرکه را پسندد — بربندد عقد و عقد بندد
این طایفه خاص پرده' تست — خاقانی زنده کرده' تست
تو ختم کنی پیمبری را — او ختم کند سخنوری را
ختم است بهر چه گفت درتو — اشعار براو چو وحی برتو[316]

«Түрканә-сохәнликлә» јалныз Хагани дејил, шакирди Мүчирәддин Бејләгани дә өјүнмүшдүр. Мүчир анасынын һәбәши олмасына бахмајараг, тәб'индән доған өвладынын түрк бәнизлији илә өјүнмүшдүр:

طفلان طبع من بصفت ترك چهره‌اند — وین‌طرفه ترکه‌که ازحبشی‌بودمادرم[317]

Дејилдији кими, бу «түрканә-сохәнлији» јалныз Хаганидә дејил, XI—XII әсрләрдә дәричә јазан Азәрбајчан шаирләри Гәтран Тәбризи, Мүчирәддин Бејләгани вә Низамидә дә көрүрүк. Низамијә «бу јени кәлинини парси вә тази кејими илә бәзә, түркчә јазма» әмр едилдикдә, санки «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки «түрканә-сохәнлијә» јол вермәмәји дә тапшырмышлар.

Бир нечә јердә тәхәллүсүнү ајры-ајры сәбәбләр учундан «Хагини» вә «Хани» ишләтмишдир.

Күнјә вә ләгәби — Хагани вә Әбүл-Үла «ләгәб» дедикдә тәхәллүсү нәзәрә алмышлар. О, суфиләрә јахынлашдыгда, әхи-

[315] Т-10.
[316] «تحفة الخواطر وزبدة النواظر» — تحفة العراقین خاقانی شروانی. متن علمی — تنقیدی و حواشی وتعلیقات ازغفارکندلی. ۱۹۶۲. باکو. دست نویس. ص: ۱۵۹.
[317] بدیع الزمان بشرویه' خراسانی. «سخن و سخنوران». ۱۳۱۲. تهران. ص: ۲۵۰

ликлә өмүрлүк говушдугда, мәламәтиҗҗә вә гәләндәриҗҗә илә отуруб-дурдугда һәр шеҗдә олдуғу кими, тәхәллүс мәсәләсиндә дә зањирә јох, батинә, сөзә јох, ишә диггәт вермишдир. Хаганинин күнҗәси Әбу Бәдилдир. «Бәдил» бир шеҗин гаршылығы демәкдир. Күнҗә бир кимсәнин ады, доғуму, өлкәси, инамы вә иши кими хүсусиҗҗәтләри көстәрән бир аддыр. Әбу Бәдил күнҗәсилә шаир Сәнаҗилә җолдаш вә мәсләкдаш олдуғуну көстәрмәкдәдир. Бу күнҗәни 545-чи илдә өлән Сәнаҗинин өлүмүндән сонра көтүрмүшдүр. Хаганинин җаздығына көрә, Әбу Бәдил күнҗәсини атасы она вермишдир. М. Төрбиҗәт «Данешмәндане Азәрбаҗчан» әсәриндә шаирин күнҗәсини Әбу Бәдил көстәрмишдир. Хагани мәзарынын баш дашында шаирин күнҗәси көстәрилмәмишдир. Әдиб бир кәрә диванында, бир дә «Төһфәтүл-Ирагеҗн»дә өзүндән данышаркән күнҗәсини көстәрмишдир:

بدل من آمدم اندر جهان سنائی را بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد[318]
ور جز در تست سجده جایم پس من نه بدیل بوالعلایم[319]

Хаганинин башга бир күнҗәси дә Пури-Әли-Әли оғлудур. «Төһфәтүл-Ирагеҗн»дә ики кәрә бу күнҗәсинә тохунмушдур:

دل در سخن محمدی بند ای پور علی زبو علی چند...[320]
گوید که رسول بود فاجر در پور علی چه گوید آخر[321]

Рәшидәддин Вәтватын мәнзум мәктубунда шаирин күнҗәси Әбүлфәзаҗил кетмишдир:

افضل الدین بوالفضایل بحر فضل فیلسوف دین فرای کفرگاه[322]

Доктор Рәфагәтуллаһ хан «Фәридүл-әдәб»ин мүәллифи Әбдүррәшидә сөјкәнәрәк көстәрир ки, ушаглыгда шаирин җолдашлары ону Пури-дрогәр-Дүлкәроғлу — дејә чағырырмышлар. Шаирин җухары тәбәгә ичәрисиндән чыхмыш әлеҗһдарлары «дрогәр-песәр» — дүлкәр оғлу — дејә әдиби чағырдыгда Хаганинин әʼјан нәслиндән олмадығыны шаирин үзүнә чәкмишләр. Хагани белә‌ләринә чаваб олараг «Төһфәтүл-Ирагеҗн»дә җазмышдыр:

امروز منم طراز اشراف خاقانی مبدع سخن باف[323]

[318] Д-850.
[319] Т-170.
[320] Т-65.
[321] Т-237.
[322] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان وجنات الجنان». ۱۳٤٤. تهران. جز اول بتصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. ص: ۲۰۱.
[323] Т-206.

Шаирин достлары вә җахын адамлары да мәһәббәт вә инчиклик билдирәркән онун һаггында «пури-дрогәр», «дрогәр-песәр» ифадәсини ишлә‌тмишләр. Чәмаләддин Исфаһани гәләмдашына [324]«ساحرزز گر منم پوردروگر توئی» дејә чағырмышдыр. Әбүл-Үла Кәнчәви бөјүк гаҗғы бәсләдиҗи Әфзәләддиндән инчиҗәркән җазмышдыр:

دروگر پسر بود نامت بشروان بخاقانیت من لقب برنهادم[325]

Мүчиреддин Бејләгани «Нәччар оғлу» — дејә устадындан данышмышдыр:

بر پای خویش تیشه زند بر غم من بیند زمانه همدم پور دروگرش[326]

Хагани 571-чи илдән габаг күрәкәни вә шакирди Мүшәҗҗиреддинә җаздығы мәктубда намәнин ибн Нәччар-Дүлкәроғлу тәрәфиндән җазылдығыны билдирмәкдәдир. «Пури-Әли», «Ибн Нәччар», «Пури-дрогәр» вә тәһгир мәгсәдини дашыҗан «дрогәр-песәр» күнҗәси фарсча вә әрәбчә олса да, мүәҗҗән чәһәтдән башга халгларда олан бу кими күнҗәләрә охшаса да шаирә ана дилиндә, ел рәсминә көрә верилмиш күнҗәләрин тәрчүмәсидир. Бу күнҗәләр ән әски ел ән'әнәсинә сөјкәнмәкдәдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы 12 бөјдан 9-нун үнваны гәһрәманынын күнҗәси илә әлагәдардыр. Мәсәлән, «Дирсә хан оғлу Буғачын бојуну бәјан едәр». Атанын пешәсилә оғулу чағырмаг даһа чох шәһәр пешәкарларына аид иди. Башга зүмрәләрдән олан‌лар да бу вә башга бахымдан атанын ады илә чағырылырдылар. Мәсәлән: «Өрән оғлу», «Кор оғлу» вә с. Һәмзә Мирзәнин өлдүрәнин ады Һалвачы оғлу иди. XIX әсрдә җашаҗан ел гәһрәманына Һәллач оғлу демишләр. Чалдыран дөјүшү илә бағлы олан җазышмаларда Сүлтан Сәлим Шаһ Исмаҗылын јүксәк нәсли олмадығыны онун үзүнә чәкмәк истәркән, «Шеҗх оғлу» — дејә ону чағырыр. Хагани Ширваншаһлар дөвләтинин баш назиринә җаздығы гит'әдә баш хоҷанын бу әʼјанлыг дүјғусуну ирәличәдән дүјараг җазмышдыр:

در آن مبینکه زپشت دروگری زاده است کجا خلیل پیمبر هم از دروگر زاد...
بدل من آمدم اندر جهان سنائی را بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد[327]

Бурада адының Ибраһим, күнҗәсинин Әбу Бәдил олмасына тохунур. Хагани һәр ики күнҗәсинә ејни мүнасибәт бәсләҗәрәк, һәр икисини доғма саҗмышдыр.

[324] محمد عوفی. «لباب الالباب». جلد دوم. ۱۹۰٦. لندن. ص: ۱۷٦.
[325] امین احمد رازی. «هفت اقلیم». دست نویس. ص: ٦۹٤.
[326] رضاقلی خان هدایت. «مجمع الفصحاء». جلد ۱. ۱۲۹۵. تهران. ۵۱۳.
[327] Д-850.

Хаганинин башлыча лəгəби Əфзələддиндир. Шаирин гəбринин баш дашында да бу лəгəби јазылмышдыр. М. Тəрбиҹət «Данешмəндане Азəрбаҹан» əсəриндə шаирин лəгəбини Əфзələддин көстəрмишдир. Дөврүнүн мəшһурлары Əфзələддин — дејə Хаганини анмышлар:

Мəчдəддин Хəлил:

افضل الدين امام خاقانی تاجدار ممالك سخن است[328]

Əһməд Симкəр:

افضل الدين امير ملك سخن شارح رمزهای دو جهانی[329]

XII əср мəшһурлары шаирдən Имамиһүмам, тачдари-мəмалики-сохəн, əмири-мүлки-сохəн, ајəти-һəгг, əмири-бүзүркүвар, султани-Фүсəһа, султани-һүкəма, əкабири-һүкəма, əкабиришүəра, һəким Əфзələддин кими учалыг билдирən сөзləрлə данышмышлар. Халиги-кəлам, хəллаги-мə'ани үнванына дашымасыны сөјləјənlər də вардыр. Шаирин диванында буна əсас верən белə бир бејт də вар:

هم نام تو خالق الكلام است هم نعت تو خالق المعانی[330]

Шадиабади, Мəнучеһрин Хаганијə султанүш-шүəра лəгəбинн вердијини көстərсə дə, шаирин əсəрləриндə бу барədə мə'лумат јохдур.

Гоһум-əгрəбасы — Хагани гоһумлу вə уғурлу бир киши иди. Əсəрləриндə шаирин јахынлары, сөјкөкү вə очағы һаггында мə'лумат вардыр. Шаир ағыр күнləриндə гоһум, тајфа, досташнадан вə архадашларындан сөзə кəлмишдир:

خطه شروان نشود خيروان خيز برون از خط شروان طلب
سنگ بقرابهٔ خويشان فكن خويش و قرابات دگر سان طلب
پشت بر اخوت كن واخوان طلب يوسف ديدی‌كه زاخوة چه ديد[331]

— «Төһфəтүл-Ирагејн»дə исə јазмышдыр:

افكنده‌ام از نهيب آفات سنگی بقرابهٔ قرابات
كان دود فتيله در دماغست[332] ا. كار قبيله‌ام فراغست

[328] Д-850.
[329] Јенə орада.
[330] Д-696.
[331] Д-744.
[332] Т-212.

«Гиссеји-Јусиф» Хаганинин ən чох севдији дастанлардан биридир. Кимлији илə бағлы олан бир чох һадисələри анаркən бу гиссəјə баш вурур. Бу һадисələрə үстүөртүлү вə ејһамлы тохунмагдадыр. Ахы, анасы азад ола-ола гула чеврилмишди. Өзү кичик јашларындан атасы ола-ола јетим галмыш, əмисинин гајғысы илə јашамышдыр. Əли Нəччарын Хаганинин анасындан башга арвады олуб-олмамасы бəлли дејилдир. Шаирин өкеј гардашларындан сөз кəлдијини дə сөјləмək олмаз. Јусиф кими гардашларынын јарамаз һərəкəтləриндən башынын ағрылар чəкмəси, гардашларына арха чевирəрək, гардаш ахтармасы башга анламдадыр. Бир дə, Јусиф əхиləрин пирləриндən сајылыр. Шаирин она гаршы вəфасызлыг көстərən əхи гардашларындан шикајətlənмəси, јени вəфалы гардашлар ахтармасыны дүшүнмək олар. Рүбанləриндə јахынларынын өзкələшмəсиндən ачымагдадыр:

خويشان كهن خند چو بيگانه شدند بيگانه نور ديده خويشی نكند[333]

Шаирин «ханəданы» Ширванын танынмыш сојларындан иди. Хагани Əсирəддин Ахсикəтијə јаздығы ше'рдə јаман-јовуза јол вермəмəсинин сəбəбини ханəданындан алдығы тəрбијədə көрүр:

بگاه هجو مرا فحش گفتن آيين نيست كه همچو من بادب‌تر زخاندان منست[334]

Хагани 571 (1175/76)-чи илдə оғлу Рəшидəддинин өлүмүндən бир нечə ај сонра Кəнчəјə көчмүш досту мусигишүнас Һижəбрəддинə көндəрдији мəктубда јахын адамлары илə — «Мүтəəллигани» илə досту Һижəбрəддин арасында баш верən инчиклији арадан галдырмаг үчүн чалышмышдыр. Онларын күнаһындан кечмəји Һижəбрəддиндən истəјир. Сејид Һүсејн Фəзнəвинин диванынын киришиндə Əсирəддин Ахсикəтинин Хаганинин бачысы оғлу олдуғу көстərилир.

[333] Д-717
[334] Д-755.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ХАГАНИНИН ТӘРБИЈӘ ВӘ ТӘһСИЛИ, АТА-АНАСЫ, МҮӘЛЛИМ ВӘ ТӘРБИЈӘЧИЛӘРИ, ИЛК ГӘЛӘМ ТӘЧРҮБӘСИ ВӘ ШАИРЛИЈИНИН ТӘШӘККҮЛ ЗӘМИНӘСИ

(Ата вә ана мәһәббәти: Рабиә вә Әли Нәччар, ушаглыг, охума вә өјрәнмә илләри, әзизлик, јетимлик вә әзизлик, тәрбијәчиләр вә устадлар гапысында)
(520—540) = (1126—1145)

«Ата-ана һаггы тәнри һаггы»
Хагани

Хаганинин әсәрләриндә ән јахын гоһумлары вә аилә үзвләриндән ата-анасы, әми вә әмиоғлусу, арвад-ушағы вә бибиси һаггында мә'лумат вардыр. Мүчирәддинин ашағыдакы бејтиндә Хаганинин гардашындан дејил, јухарыда дејилдији кими, сөз шаирин Мүчирә гаршы олан, Кәнчәдә јашајан Ибраһим адлы бирисинә «гардашым» демәсиндән кедир:

میخواندش زمانه براهیم خانه‌کن تا خواند پور آزر شروان برادرش[335]

Хагани кәнчлијиндә Дәрбәнддә икән Шејх Осман ханәгаһындан јахын досту Шәрәфәддинә көндәрдији мәктубда ата-анасы гаршысында борчуну анараг, Әли Нәччар вә Рабиә илә бағлы, дәјәрли вә јени мә'луматлар вермишдир. Ашағыдакы јазыдан көрүндүју кими, шаир 32 јашында икән ата вә анасы чох гоча имишләр. Бу јазыја көрә Хагани ата-анасынын илки иди. Бәлкә дә онларын шаирдән башга оғланлары да вар имиш: «О, әлдән дүшмүш ики гочанын бахышлары сәнә сары дикилмишдир. Сәнин бәхт карванынын сәсини ешитмәк истәјирләр. Ата-ананын гәдрини бил, онларын јаралы көнлүнү охша, һүгугларыны гору... Ата-ана гаршы чыхмагдан чәкин! Онларын дирилик күнәши дағын башына јүксәлмишдир. Онлара ишыг чатсын — дејә, дөвләт чырағыны јандыр! Ахы, рузикарын дөланмасы илә онларын дирилик әкинәчәјиндә бичин күнләри јахынлашыр. Уғур булудларыны көјләрә јүксәлт. Дујғу вә гајғыларыны онлардан әсиркәмә. Ахы, сән дүшүнчәли бир оғлансан. Ата-ана гаршы дурма. Иш биләнсән, уғурсузлуға јол вермә. Оғланларын сечилмишсән. Өвладлыг борчуну јеринә јетир. Онларын бөјүк оғлусан, бөјүклүјүндә гал!».

Шаирин бибисинә јаздығы гит'ә бизә кәлиб чатмышдыр. Хагани бу ше'ри јазаркән бибиси дул гадын иди. О, мусигини чох севән, мәһарәтлә дәф чаларағ охујан, кејинмәји, кәзиб-доланмағы хошлајан, јахшы јемәкләр биширән бир гадын иди:

سر انگشت می رزد بی بی برمه انگشت می‌گزد بی بی
نای را دشمن است ودف را دوست پرره دف همی وزد بی بی
از پی یك نشان دوم جامه لاجور دی همی رزد بی بی
آفتابست وزهره می‌طلبد در بر مه نمی خزد بی بی
صحن پانید حلقه میجوید نیشکر کم همی مزد بی بی
چشم بد دور نیك طباخ است کافتاب جهان سزد بی بی
نیرد هیچ قلیه' گرزی تابه' شلغمی پزد بی بی[336]

Хаганинин гоһум-тајфасы Ширванда вә бу өлкәнин пајтахты «Дарүл-әдәб» Шамахыда јашамышлар вә ата-бабадан шамахылы идиләр. Фәләкинин дили илә десәк, Ширван торпагларыны абадлашдыран, өз уғурлу аддымлары илә доғма јурдун көзәлликләрини артыран түрк вә түркмәнләрдән идиләр:

شوره شروان که جای شور و شر بود
از پری رویان ترك و ترکمان آراسته[337]

Атасы Нәчибәддин Әли Нәччар Ширвани Осман оғлу — Хагани ширванлы Әли Нәччарын оғлудур. Әсәрләриндә шәр'и вә гануни атасы Әли Нәччарын белиндән кәлдијини, шәр'и вә гануни анасынын бәтниндән доғулдуғуну» сөјләмиш, «мәншәјинин дарүл-әдәб Шамахы вә мәһледиһин Ширван олдуғуну» билдирмишдир:

وز دیگر سو چون خلیل‌الله دروگر زادەام
بود خواهر گیر عیسی مادر ترسای من
چشمه' صلب پدر چون شد بگاریز رحم
زان مبارك چشمه زاد این گوهری دریای‌من
پرده فقرم مشیمه، دست لطفم قابله
خاك شروان مولدودار الادب منشای من[338]

Мүасир һүгугу ифадәләрлә дејиләрсә, бу бејтләр Хаганинин доғум һаггында «Шәһадәтнамәси»дир. Шаирин гәбринин баш

[335] رضاقلی‌خان هدایت، «مجمع‌الفصحا'». جلد ۱، ۱۲۹۵. تهران. ص: ۵۱۳.

[336] Д-809.

[337] «دیوان محمد فلکی شروانی». ۱۹۲۹. لندن. ص: ٤٢.

[338] Д-323.

дашында да бу «Шәһадәтнамә» јазылараг, Әфзәләддин Ибраһимин атасынын ады Әли Нәччар Ширвани көстәрилмишдир. Хаганишүнасларын һамысы бу барәдә бир фикирдәдирләр. Шаирин диванында бу һагда кениш мә'лумат вардыр. Ленинград Етнографија Институтунун әмәкдашы О. Л. Вилчевски «Советское востоковедение»[339] журналынын 1957-чи ил 4-чү сајында чап етдирдији «Хаганинин дүнјакөрүшү вә јарадычылығынын бә'зи хүсусијјәтләри» башлыглы мәгаләсиндә шаирин ата-анасынын кимлији илә бағлы мүлаһизәләринин елми сөјкәнәчәји јохдур. Бурада бунунла бағлы олараг бир нечә сөз дејилмәлидир:

1. Хагани «همین کز عالم علامت انضاف شد نهان ...» мәтлә'ли гәсидәдә јүксәк дүшүнчәләри илә учалдығыны билдирир. Јарадычылығы илә бөјүк ад газандығындан, Ширванын онунла өјүндүјүндән, Ирагын она гысгандығындан, дурғун дајанмајараг сәфәрә чыхмаг истәдијиндән данышыр. Ата-анасына көрә ону бүрүјән чәтинликләрә гатлашдығыны билдирир:

... ای پای بست مادر و وامانده' پدر برابوالدیه ترا دید دودمان
همچون زمین زمن چه نشینی زجابجنب بل تاشود خراب جهانی بیك زمان
چون کوزه' فقاعی از افسردگان عصر درسینه جوش حسرت ودرحلق ریسمان[340]

О. Л. Вилчевски јухарыдакы бејтдә Хаганинин «үстүнлүјү, ејһамла вә кинајә илә» атасынын олмадығыны билдирдијини сездијини көстәрир[341]. О, бу јанлыш дујғусуну ашағыдакы јанлыш дүшүнчәләринә «өзүл» сечәрәк шаирдән дедикләри үчүн даһа «јени шаһидләр» ахтарыр. Көрүндүјү кими, Хагани бурадакы биринчи бејтдә анасына көрә «пај-бәст» — «ајағы бағлы», анасына көрә «ва манде» олдуғуну, атасындан сары сәфәрдән галдығыны, анасына көрә сәфәрә чыхмаг истәмәдијини билдирмәкдәдир. Хагани бу «ајағыбағлылығы» башга ше'рләриндә дә јери кәлдикдә дөнә-дөнә ајры-ајры бичимләрдә јазыја алмышдыр...

1. «جوشن صورت برون کن در صف مردان درآ ...» мәтлә'ли гәсидәни дә шаир һәјатынын — кәнчлијинин бу күнләриндә јазмышдыр. Бурада да Хагани Ираг вә Хорасана кетмәји дүшүнүр. Анасына көрә «ајағыбағлы олдуғуну» — Ирага кедә билмәдијини билдирмәкдәдир:

عذر من دانید کاخر پای بست مادرم
هدیه' جانم وران دارید بردست صبا[342]

[339] О. Л. Вилчевски. «Советское востоковедение», № 4, 1957, М., с. 68—76.
[340] Д-313.
[341] О. Л. Вилчевски. Көстәрилән мәгалә, сәһ. 74.
[342] Д-2.

2. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә ата-анасына көрә сәфәрдән галдығындан, Мәккә сәфәринә чыха билмәдијиндән данышдыгда да «бу ајағыбағлылығы» даһа кениш бир өлчүдә вә тутумда јазыја алмышдыр:

امسال عزیمت تو میداشت لیك انده والدینش نگذاشت
چون بردل والدین گره دید بار املش گشاده به دید
افکند رضای این و آنش بر پای دوکنده' گرانش...
نه هیچ دل وداع بودش نه برگ من استطاع بودش
مانند زمین زمن فروماند در جیفه که عفن فروماند
در گریه بخنده میسراید کز مرد زمن سفرکی آید[343]

3. Насирәддин Ибраһимә јаздығы «ندارم» рәдифли гәсидәдән:

مرا پای بستست خاقانی این جا چرا عزم رفتن مصمم ندارم[344]

вә «Төһфәтүл-Ирагејн»дән шаирин атасы Әли Нәччарын «Чөвриәјјамыдан» — кечинәчәјинин чәтинлијиндән оғлуну атдығы, Кафијәддин Өмәрин гардашынын оғлу Ибраһимә гајғы көстәрдији дә бәллидир. Әли Нәччар анасыны чох инчитдијиндән шаирин атасына гаршы дурдуғу күнләр дә олмушдур. Бу үздән дә кәнч шаирлә атасы арасында ара-сыра сојуг кечән күнләр дә вардыр. Бу чағларда кәнч шаир анасынын гајғысына сығынмыш, «анасынын әјирдији јундан әлдә етдији пулла», анасынын «чөрәк вә сују илә» доланмышдыр (дустаглыгдан бурахылдыгдан сонракы ајларда исә шаирин Әли Нәччарын «әррә вә мишарына» сығындығы күнләрин сајы даһа чохдур). «مادر» рәдифли гит'әни, сөзсүз, һәјатынын бу күнләриндә јазмышдыр. Хагани анасынын она көстәрдији гајғылары бир јерә топлајараг јазыја алмаға чалышыр. Атасынын онлары гојуб кетмәсинә үстүөртүлү вә ејһамла тохунмагдадыр. «Көлкә кими анасынын чәһрәсинин көлкәсиндә әјләшдијини» билдирир. «Ағ чалаған икән анасынын јувасында дустаг олдуғуну, көјәрчин кими анасынын ағзындан јемәк једијини», аталы икән «анасынын гапысына» «дүрри-јәтим» кими дүшдүјүнү билдирир вә ачыјыр. Сәфәрдән дүшүнсә дә анасына көрә сәфәрә чыха билмәјәчәјини билдирир. Аталы вә аналы икән јалныз сығынмалы олдуғундан ичин-ичин көзјашлары ахытмагдадыр. Аталы икән јетимлик кечирәнләр— јетим галанлар бу һәсрәт вә үзүнтүнүн нә олдуғуну јахшы дуја биләрләр. Бурада шаирин атасынын аиләјә бахмамасындан да сөз кедир. Кәнч шаир исә јетим дејил, аталы икән јетимләр кими јашамалыдыр:

[343] Т-136.
[344] Д-284.

تاکی چو مسیح بر تو بینند — از بی پدری نشان مادر[345]
ای در یتیم و چون یتیمان — افتاده بر آستان مادر[346]

О. Л. Вилчевски биринчи бејти нәдәнсә Хаганинин атасызлығына бәлкә сајыр. Нәдәнсә икинчи бејти унудур вә көрмәк истәмир. Биринчи бејтдә шаирин нә дедијини дүзкүн јозмајыр. Шаир бурада аталы икән атасыз галдығындан өзүнү Мәсиһә бәнзәтмишдир. Белә дә етмәли иди. Өз атасыны итирән аталы бир кәнч кими өзүнә ата көтүрмәли, сечмәли иди? Бурада да о, сојунун паклығыны билдирмәкдәдир. О. Л. Вилчевски јухарыдакы дүшүнчәләринә сөјкәнәчәк ахтараркән Хаганинин «من» рәдифли әсәринин ашағыдакы бејтинә архаланмаг истәдикдә даһа кәскин јанлышлыға јол вермиш, тәрчүмәси илә ше'рин мәтнини дәјишдирмишдир:

وزدگر سو چون خلیل‌الله دروگر زادەام
بود خواهر گیر عیسی مادر ترسای من[347]
وزدگر سو چون خلیل‌الله دروگر زادەام
بود خواهر گیر مریم مادر ترسای من[348]

(А с другой стороны, я, как сын божий, — сын плотника,
Была названною сестрою (девы) Марии моя мать-христианка)[349]

көрүндүју кими биринчи мисрада Хагани өзүнүн Ибраһим Хәлилуллаһа, атасы Әлли Нәччари дүлкәр Азәрә охшадыр. Хәлилуллаһ кими дүлкәр оғлу олдуғуну билдирир. Өз һәјаты илә Ибраһим Хәлилуллаһ мачәрасы арасында бир охшарлыг көрүр. О. Л. Вилчевски шаирин «Хәлилуллаһ» ифадәсини «как сын божий» кими русчаја чевирәрәк, дедикләринә «сөјкәнәчәк» јаратмыш, шаирин бу бејтиндән сонра кәлән мисраларыны да бир јана гојмушдур. Бу бејтдән сонра кәлән мисраларда исә Хагани гануни вә шәр'и атасынын белиндән кәлдијини, гануни вә шәр'и анасынын бәтниндән доғулдуғуну билдирир. «مولد» нин Ширван торпағы, мәншәјинин Шамахы олдуғуну — Шамахыда доғулдуғуну көстәрир:

چشمهٔ صلب پدر چون شد بکار یزدحم
زان مبارك چشمه زاد ابن گوهری دریای من
پردهٔ فقرم مشیمه دست لطفم قابله
خاك شروان مولد ودار الادب منشای من[350]

[345] Д-887.
[346] Јенә орада.
[347] Д-323.
[348] «دیوان حسان العجم افضل الدین ابراهیم علی خاقانی شروانی». ۱۳۱۶. تهران. ص: ۲۳.
[349] О. Л. Вилчевски. «Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта», Советское востоковедение, М., 1954, № 4; с. 74.
[350] Д-323.

Әбүл-Үла Кәнчәви Хаганинин мүәллими олмуш, она чох гајғы көстәрмишдир. Хаганидән инчидикдә шакирдинә көстәрдији гајғылары андыран, јашча ондан бөјүк олдуғуну билдирән бир гит'ә јазмыш, Азәрбајчанда инди дә чох јајылмыш олан бир халг ифадәсинин тәрчүмәси илә јашы вә шаирә көстәрдији гајғылары илә шакирдинин атасы јериндә олдуғуну билдирмишдир:

خاقانیا اگر چه سخن نیك دانیا — یك نکته گویمت بشنو رایگانیا
هجو کسی مکن‌که از تو به بود بسن — شاید ترا پدر بودو توندانیا[350a]

О. Л. Вилчевски Әбүл-Үланын бу јазысындан башга бир мә'на чыхарыр. «Әбүл-Үла шакирдинин тәрчүмеји һалыны вә сојуну јахшы билирди»[350б], дејә Карл Залеман Әбүл-Үланын Хаганијә јаздығы, мәтни сонралар чох дәјишдирилмиш һәчвләринә көрә ирәли сүрдүју «ehтимали»[350в] даһа чох дәјишдирәрәк Хагани үчүн Әли Нәччардан башга ајры бир ата ахтардығы Кафијәддин Өмәри онун әсил атасы ehтимал едир. Әли Нәччари Хаганинин өкеј атасы сајыр[350г].

II — Билдијимиз кими, Хаганинин јахынлары даһа чох әмәк вә зәһмәт адамлары идиләр. Шаирин зәманәсинин әмәк вә зәһмәт адамлары илә бағлылығы сөзсүздүр. Хаганинин ата-анасы, әмиси вә әмиси оғлуна јаздығы ше'рләри шаирин бу мөвзуда јаздығы ән јахшы әсәрләри сырасына да салмаг олар. О. Л. Вилчевски Хаганинин дөврүнүн әмәк вә зәһмәт адамлары илә бағлылығыны јүксәк дәјәрләндирмәкдә чох һаглы иди. Бизчә, шаир бу кими ше'рләри илә дөврүнүн мүсбәт — реал гәһрәманлары силсиләсинин образларыны јаратмагла чох кәрәкли вә јүксәк дәјәрли бир иш көрмүшдүр. Бу орта әср Шәрг әдәбиҹјатында, Азәрбајчан әдәбиҹјатынын оникинчи јүзилликдә јаратдығы реал-керчәк инсан образлары силсиләсиндә јени бир јарадычылыг сынағыдыр. Әдәбиҹјаты һәјатла даһа сых бағламагда тутарлы, үзүлмәз вә јени бир аддымдыр. Хаганинин бу кими әсәрләри сырасында атасы Әли-Нәччарын адыны јаздығы «او» рәдифли ше'ри өз бәдии дәјәри вә мүндәрәчәси илә Шәрг әдәбиҹјатында сечилир. О. В. Вилчевски өтәри дәјәрләндирсә дә «Шаирин бу гәсидәсини» өкеј атасы «Әли Нәччарын адына јазмышдыр» демәкдә јанылмышдыр. Азәрбајчан әдәбиҹјатында тајсыз олан бу әсәри Хагани өз атасы Әли Нәччарын адына јаздығыны бир нечә јердә билдирмишдир:

[350а] Д- مقلسد. ص: چهارده
[350б] О. Л. Вилчевски. Көстәрилән әсәри, с. 75.
[350в] Карл Залеман. «Четверостишия Хакани», Санкт-Петербург. 1875, с. 15.
[350г] О. Л. Вилчевски. Көстәрилән әсәри, с. 75.

هم به ثنای پدر ختم کنم چون مقیم
نام من از خوان اوست. جاسگی از خان او [350д]

سرو هنرچون توئی دست نشان پدر
دست ثنا وامدار هیچ زدامان او [350е]

Хагани бу кими ше'рләриндә јахынларынын — сәһмәт адамларынын әмәк, мә'нәвијјат вә сојуну бөјүк бир севки илә тәрәнүм етмиш, јахынларынын адларыны чәкмәји, сојуну алгышламағы, онлардан јазмағы өзү үчүн бир башыучалыг сајмышдыр. О. Л. Вилчевскијә көрә исә Хагани јарадычылығы боју сојунун бу чизкисини (атасызлығыны) өзүнә бир алчаглыг сајмышдыр. О. Л. Вилчевскијә үзәриндә дајандығы шаирин ашағыдакы ше'риндә дә онун бу јанлыш «дујғуларына» сөјкәнәчәк верән бир сөз белә јохдур. Бурада Хагани өз сојундан дејил, инсансевәр дүшүнчәләриндән сөз ачмышдыр. Бурада шаирин инсан вә инсан талеји илә бағлы олан инсансевәр дујғу вә дүшүнчәләринин бир сыра габагчыл чизкиләри јазыја алынмышдыр. Шаирә көрә, һалалзадәнин јахшылыглары илә әслинә охшамасы чәтин дејилдир. Јахшы давраныша әл гојан һарамзадәни дә гази һалалзадә адландырмалыдыр. Нәфсчә хәстә оланларда өз чатышмазлыгларыны мә'нәви рәјазәтлә ортадан апара биләрләр. Јеткин инсанлар кими јүксәлә биләрләр. Шаир фәрдин чалышмасы илә ичтимаи чевранын бирлијини бунун үчүн башлыча шәрт сајыр. Ше'рдә Хаганинин тә'лим-тәрбијә илә бағлы олан дүшүнчәләринин дә башлыча чизкиләри верилмишдир. БМТ-нин инсан һүгуглары илә бағлы олан бәјаннамәсиндә шаиримизин бу кими дүшүнчәләри илә сәсләшән, бу дүшүнчәләри бу вә ја башга чәһәтдән андыран ајрыча бир маддә вардыр:

خدای داند معنی میان نطفه نهادن — بدست مرد جز آن نیست کاب نطفه براند
از آفتاب و هوادان‌که تخم یابد بالش — ببرزگر چه برآید جز آنکه تخم فشاند
حلال‌زاده' صورت چه‌سودمندکه فعلش — در آزمایش معنی باصل باز بخواند
حرامزاده' صورت‌که دارد آیت معنی — سزد که داورش الا حلال‌زاده نداند
بآب‌تیره توان کرد نسبت همه لؤ لؤ — ببین که لؤ لؤ روشن بآب تیره چه ماند
وار آفرینش نفسی برد زمانه' نافس — ریاضتش بکمالی‌که واجب است رساند
نه‌گل به‌نسبت‌خاکی نخست دردسرآرد — چویافت صحبت‌آتش‌نه‌دردسر بنشاند [350ж]

Хагани әсл-нәсәбиндән данышаркән атасы Әли Нәччарла өјүнмүшдүр. О. Л. Вилчевскијә көрә, бу кими ше'рләрин һеч бир тәрчүмеји-һал әһәмијјәти јохдур. Тәнгидчинин фикринчә, шаир белә һалларда сәнәтинин башгаларындан үстүнлүјүнү көстәрмәк истәмишдир. О, шаирин «нәччар көвһәр вә нәссач нәсәб»-

[350д] Д-336.
[350е] Д-364.
[350ж] Д-859—860.

лилијиндән данышылан ашағыдакы бејтләри дә белә әсәрләрдән сајмышдыр:

نساج نسبتم‌که صناعات فکر من — الا زتار وبود خرد جامه تن نیند
نجار گوهرم که نجیبان طبع من — جز زیر تیشه پدر خویشتن نیند [351]

О. Л. Вилчевски Хаганинин атасы Әли Нәччар һаггында чохлу мә'лумат вердији «Төһфәтүл-Ирагејн» мәснәвисини бир кәнара атараг, бу әсәрин үзәриндән сәссиз кечмишдир. О бу мәснәвинин адыны китабијјатда чәкмәклә кифајәтләнмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ата вә анасы һаггында ән кениш мә'лумат верән сәнәткар Хагани Ширванидир. Әдиб «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Ираг Сәлчуги дөвләтинин мәликүл-вүзәрасынын сорғусуна чаваб верәркән «ишсиз бир дүлкәрин оғлу» олдуғуну билдирмишдир:

بوده چو خلیل عهد اول — فرزند دروگری معطل [352]

Бу бејтдә атасынын нәччар олдуғуну билдирир:

وز سوی پدر دروگرم دان — استاد سخن تراش دوران [353]

Хагани бу әсәрин «در ستایش پدر خود علی نجار شروانی» башлыглы бөлмәсиндә атасы Әли Нәччарын су вә чөрәјилә бөјүдүјүнү, онун јардымы илә башгаларындан асылы олмадығыны билдирмәкдәдир. Демәк, Хагани 552 (1157/58)-чи илдә «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазаркән ата илә оғул арасында сәмимијјәт вә дәрин бир мәһәббәт вар иди. Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә атасынын она тез-тез баш чәкмәсиндән, гүссәләринә ортаг олмасындан, чаныны оғлундан әсиркәмәмәсиндән данышмагдадыр. «Итаәткар» оғул «гуш әти истәдикдә ата вар-јохуну сатараг, чаныны чијәринә фәда гылмышдыр». Хагани атасы һаггында чохлу ше'рләр јазмыш, шаирин боја-баша чатмасында атасынын зәһмәтләри чох олмушдур:

ازبر خلایقم سبکبار — بر مائده علی نجار
اوشا من من بنان و جامه — من مادحش از بنان و خامه
آزر هنری خلیل کرد ار — تابوت گری مسیح گفتار
خود تابوتی که او تراشد — جز مرقد موسوی نباشد
او هست علی بنامو احسان — من قنبر او بطوع و فرمان
احرار عیال من بدانش — من گشته بجان عیال خوانش

[351] Д-175.
[352] Т-43.
[353] Т-206.

که که زدردلم در آید — کرد دل کرم من در آید
ببیند که چشیده‌ام بباغل — از دهر هلاهلی هلاهل
حالی بفروشند آنچه دارد — تریاك خرد برسن آرد
جان صرف کند بر آرزویم — گر خود همه شیر مرغ جویم
آیا پدری بود بدینسان — کوبرجگری فدا کند جان
مرغ دل من گرفته پرواز — از دانه و آب آن نکو ساز
آن مرغ بوم بوقت فرمان — نوروزی بارگاه سلطان[354]

«Төһфәтүл-Ирагејн»дә әмиси Кафиәддинин јахшылыгларыны хатырлајан Хагани «Сам Залы атдығы кими» атасынын «чөвријӓјјамдан» оғлуну башсыз гојдуғуну анараг ачымагдадыр. Бу «сојуг мүнасибәт» узун давам етмәмишдир. Сонралар Әли Нәччар аталыг борчуну јеринә јетирмиш, бу һадисә шаирин хырда јашларында, Әли Нәччарын кәнчлик илләриндә баш вермишдир:

مسکین پدرم زجور ایام — افکند مرا چوزالرا سام
او سیمرغی نمود در حال — در زیر پرم گرفت چون زال...
آن کرده بمن پدرکه در پیش — کردند عرب بدختر خویش[355]

[356] «دین خام قلتبان پدری دارم...» мәтләʼли гитʼәдә Хагани атасы Әли Нәччарын «сифәти, тәб вә хуји» һаггында мәʼлумат вермишдир. Шаир бу әсәрини кәнчлик јашларында јазмышдыр. О, атасынын «тәбʼинин тишә кими јонучу» вә «хасијјәтинин мишар кими кәсичилијиндән», анасыны инчитмәсиндән, атасынын чөврүндән анасынын «минбәр тутмасындан» үрәк ағрысы илә данышмышдыр. Әсәбиликдән атанын башынын түкү ортадан төкүлмүш, ајағы јерә көлмирди. Әһл-әјалынын—аиләсинин күндәлик хәрчини газанмаг үчүн күндүзләр чәкдији әзаб вә әзијјәтләр учундан узун гаранлыг кечәләр боју етдији фикир вә хәјаләт учундан атанын мәчазында кәскин бир сәртлик әмәлә кәлмиш иди. О, чәкдији мадди чәтинликләр учундан оғлунун «фәзл вә фитнәти» илә севинә билмәјирди. Хаганинин чүлаһ — тохучу олмасыны арзулајырды. Бунунла да, әлбәјаха олдуғу чәтинликләрдән јаха гуртармаг истәјирди. Оғул атасынын бу кими диләкләрини хошламаса да, атасына һөрмәт бәсләдијини билдирир, атасынын «мискин анасыны» инчитмәсиндән сөзә кәлир[356]. Атасынын еһтијачларыны өдәмәјә чалышса да, атанын оғулдан мин бир умачағы вар иди:

[354] Т-213—214.
[355] Т-218.
[356] Д-892.

استاد علی خمره بجوئی دارد — چون منجگری و دستو روئی دارد
من یك لبم وهزار خنده‌که پدر — هر دندانی در آرزوئی دارد[357]

«Устад Әли» дини бүјүкләри көзләмәкдә о гәдәр дә мөһкәм дејилди. Ајағы бүдрәјәрәк ејш-ишрәтә сары мејл етсә дә, јенә «таәтә» үз тутмушду:

چون مجلس عیش سازی استاد علی — جان تو و قطره' می و تطریلی
چون باز بطاعت آئی از پاك دلی — یحیی معاذی ومعاذ جبلی[358]

Хагани «او» рәдифли гәсидәни атасы Әли Нәччара јазмышдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Әли Нәччар һаггында верилмиш мәлуматы биткинләшдирмәк үчүн бу әсәр әһәмијјәтлидир. Шаир гәсидәнин сонунда 545 (1150/51)-чи илдә өлмүш әмиси Кафиәддини јада саларағ, әмиси оғлу Османа сағламлыг дилӛмәкдәдир. Бурадан да әсәрин 545-чи илдән сонра јазылдығы ајдынлашыр:

گر زقضای ازل عهد عمر در گذشت — تا باید مگذارد نوبت عثمان‌او[359]

Ше'рдә башда Әбүл-Үла Кәнчәви олмагла шаирә гаршы чыхан дәстәнин әмәлләри писләнилир. Көрүнүр, шаирин мүәризләри Әли Нәччара гаршы да кин бәсләмишләр. Әбүл-Үла илә Хагани арасындакы чәкишмәләр 545-чи илдән әввәл дә вар иди. Бу чәкишмәләр 552-чи илдә дә давам етмәкдә иди. Бир сыра сәбәбләр учундан бу ше'рин 545—552 (1150/51—1157/58)-чи илләр арасында јазылдығыны сөјләмәк олар. Кафиәддинин өлүмүндән сонракы илләрдә Әли Нәччарла Хаганинин аталыг вә оғуллуг мүнасибәтини өјрәнмәк үчүн дә бу ше'рин әһәмијјәти вардыр. Хагани бурада «شروین» илә әлагәсинә тохунмушдур. Шаирин сипәһбуди-Мазәндәран — дејә Кија Ләвашир адлы бир һөкмдара јаздығы гәсидәләр бизә кәлиб чатмышдыр. Кија Ләваширин ким олдуғу индијә кими мүәјјәнләшдирилмәмишдир. В. Ф. Минорскијә көрә, Кија Ләвашир Муған сипәһбудләриндәндир. Онун «شروین» һөкмдары олдуғуну, Хаганинин 554-чү илдән габаг бу сарајла әлагә сахладығыны да дүшүнмәк олар. Хагани 554-чү илдә (1159) Бәрдә сүркүнүндән гајыдан әмиси оғлу Османа бир ше'р јазмышдыр. Бу әсәрин тәрчибәндиндән габаг јазылдығына дәлилләр вардыр:

ضامن ارزاق من اوست مباداکه‌من — منت شروین برمو انده شروان او
ملك قناعت مراست پیش چنین‌تاج‌وتخت — ملك سمرقند چیست وافسر خاقان او

[357] Д-712.
[358] Д-738.
[359] Д-366.

گرگرهی خصمش اندازسرکینم چه‌باك کو خلف آدمست وایشان شیطان او
جوئی ازاین‌زردگوش‌گاه غضب‌سرخ‌چشم هریکی طاغی ودیو رهبر طغیان او
خاصه سگ دامغان، دانهٔ دام مغان دزد گهرهای من، طبع خزف سان او *360

Шаир анадан оларкән «көбәјинин гәмлә кәсилдијиндән», «дүнјанын көкүнү дујдуғу үчүн чанынын гәм јухасы» олдуғундан данышыр. О, дәрин вә сарсыдычы руһи һәјәчанлар кечирир. «Фәзә'и-һадисатдан» чијәринин хәстәләндијини, «зәлзәлеји-һәвадисдән» көнүл евинин парча-парча олдуғуну көстәрән шаир, һәјатынын белә бир чәтин анларында атасына сөјкәниб, сыныг көнлүнү атасынын тә'мир едәчәјинә үмидләр бәсләјир. Әсәрдә Әли Нәччарын харичи көрүнүшү вә дахили аләминин, бачарығынын тәсвиринә ајрыча јер верилмишдир. Шаир атасынын ағ сачларыны бәјаз булудлар силсиләсинә, ачыг јахасыны күнәш парчасына охшатмышдыр. Мәзәли, ширин сөзлү-сөһбәтли Әли Нәччарын сифәтинин рәнки һәјатынын чәтин кечмәси учундан гараларағ, көјә чалырмыш. Күләрүзлү ата пүстә кими көјлүјүнү ешијә верәрәк вә ајдынлығыны ичәридә сахлајырды. О, хасијјәтчә сәрт, үрәји кениш вә әлиачыг бир адам иди. Сәртлијинә үстүн кәлән сәхавәти онун бу ејбини өртүрдү. Шаир ирадәчә мөһкәм, бир үзлү вә бир сөзлү олан Әли Нәччарын көнлүнү кенишликдә дәнизә охшадараг, атасыны «дәрја-дил», «үммији-дана-зәмир» кими јүксәк ифадәләрлә тә'рифләмиш, савадсыз олдуғуну көстәрмишдир. Гөвмијјәтчә «әчәм түркү» олан Әли Нәччар бу очағын тоғаншаһы, хатуну бу аиләнин алтуну-мәләкәси, Хагани онун дүканынын сунгуру-гуламыдыр. Ата истәсә оғлу онун дүканынын мишарчысы олмаға һазырдыр: «Бујруг онун бујруғу, сөз онун сөзүдүр». Демәк, 545—552-чи илләр арасында Әли Нәччарын дүлкәрлик дүканы вар имиш. Садәлик вә дәрин бир мәһәббәтлә Хаганини севән Әли Нәччар еһтијач үзүндән оғлунун каһ чулаһ — тохучу олмасыны, каһ да онун дүлкәр дүканында ишләмәсини арзулајырды. Шаир атасынын истәкләринә һөрмәтлә јанашараг, һәссас мүнасибәт бәсләмишдир. Онун «мүбарәк варлығынын булутундан сәдәфин бәтнинә дүшән дамчыдан Хагани кими гијмәтсиз бир көвһәрин јетишдијини» билдирир. Варлығы атасынын һалал чөрәјиндән јоғрулмушдур. Әли Нәччарын кичик, анчаг уғурлу күлбәсинин— ата-баба очағыны «чәрхи-мүгәрнәсә» бәрабәр тутан әдиб атасынын бачарыг вә сәнәтини дәрин бир гајғы илә гәләмә алмышдыр. Нуһ вә Јусиф, Әли Нәччарын бачарығы гаршысында ачиз галмыш, Азәр вә Еглидос онун мө'чүзәли, гадир әлләринә һејран олмушлар. О, сәнәтини чох јахшы билән, инчә әл ишләри, тахта үзәриндәки газмалары илә инсанлары валеһ гојан бир устад

360 Д-366.

* Сөзлүкләрдә «Шәрвин» јер ады вә Ширваншаһ анламында верилмишдир. Бу бејтдә Ширван хаганындан сөз кедир.

иди. Атасыны «шејхи-мүһәндис ләгәб», «пири-дрогәр», «санеи-зәррин-әмәл», «пири-сәнаәт», «меһтәри-али-нәсәб» кими јүксәк ифадәләрлә охучуја тәгдим едән Хагани Әли Нәччарын күнјәсини Әбүл-Һәсән јазмышдыр.

Шаирин атасындан мүәјјән мүддәт ајры дүшмәси шаирин һәјат вә јарадычылығында силинмәз бир из бурахмышдыр. Бу әсәри јазаркән дә ата нә исә оғлуна гаршы јенә дә сојугдур. Хагани 552-чи илдә (1157/58) «Төһфәтүл-Ирагејн»и јаздыгда атасы илә дил тапмышдыр. Ата илә ана арасындакы ихтилафларда Хагани анасынын тәрәфини сахлајырды. Әли Нәччар «пәри үзлү» арвадыны илк әввәлләр гарышга кими ајаглары алтына алараг ајагламыш, сонралар тәмиз, пак мәһәббәти, јумшаг вә јуха көнлү илә она нәвазиш көстәрмәјә башламышдыр*. 552-чи илдә Дәрбәнддә икән Вәһидәддинә көндәрдији мәктубда јенә дә атасындан данышыр:

رنگ سبزی زند چهره او را مگر سوی برون داد رنگ پسته خندان او
گرچه زمهری‌که نیست، نیست دلش‌آن‌من هست بهرسان‌که هست هستی من آن او
دارم زنگار دل، دارم شنگرف اشك کیست که نقشی کند زین دوبر ایوان‌او
عمر من اندر غمش رفت چو ناخن بسر ماندم ناخن کبود در تب هجران او
گرچه شکر خند کرد بردل چون آتشم آتش من مگذراد برشکرستان او...
صانع زرین عمل پیر صناعت علی کزید بیضا گذشت دست عمل ران او...
حور فشی را چو مورزیر لگد کشته‌ای پس بر طاوس‌را کرده مگس ران او...
شیخ مهندس لقب، پیر دروگر علی کآ زر واقلید سند عاجز برهان او...
یوسف نجار کیست نوح دروگرکه بود تا زهنر دم زنند بردر امکان او...
در حق کس اره وارنیست دوروی دوسر گر همه اره نهند برسر، اخوان او...
مفلس دریا دل است، امی دانا ضمیر مایهٔ صد اولیاست ذرهٔ ایمان او
اوست طغانشاه من، مادرم التون اوست من برضای تمام سنقر دکان او...
سرو هنر چون توئی، دستو نشان پدر دست ثنا وا مدار هیچ زدامان او
حافظ دین بوالحسن، بحر مکارم علی کآ بخور جان ماست چشمهٔ احسان او...
گردل او رخنه کرد زلزله حادثات شیخ مرمت گراست بردل ویران او...
گر بودش رای آن کاره کش او شوم رای همه رای اوست، فرمان فرمان او
ابنت مبارك سحاب کز صدف داهگی گوهری آرد چو من قطرهٔ نیسان او
روح طبیعیم گشت پاکتر از روح قدس تاجگر من گرفت پرورش از نان او...
در عقب پنج فرض اوست دعاخوان من یارب کارواح قدس باد دعاخوان او 361

* Хагани диванынын елми-тәнгиди мәтнини һазырлајан доктор Сејјид Зијаәддин Сәччади истифадә етдији нүсхәләрин бир чохунда бу ше'рин дөрд мәтлә'дә дејил үч мәтлә'дә верилдијинә раст кәлмишдир. Диванын бә'зи нүсхәләриндә Әли Әбдүррәсулинин тәртиб етдији мәтидәки икинчи вә үчүнчү хапәјә дахил олан бејтләр бирләшдириләрәк, ајрыча бир әсәр кими гәләмә верилмишдир. Доктор Зијаәддин Сәччади дә бу гәсидәни ики ајры-ајры әсәр кими дивана салмышдыр. Бурада Әли Әбдүррәсулинин мәтнинә сөјкәнилир.

361 Д-362—366.

Шаир атасына јаздығы бу гәсидәдә әхиләрин ишләтдикләри ифадәләрдән кениш истифадә етмишдир. Шаирин әсәрләриндә атасынын һансы илдә анадан олдуғу, һансы илдә аилә гурдуғу, һачан өлдүјү һагда мә'лумат јохдур. Хагани өмрүнүн сонларында јаздығы бир гит'әдә атасы вә дост-ашналарынын өлүмүнү бирликдә хатырламышдыр. Бурадан да Әли Нәччарын узун өмүр сүрдүјүнү сөјләмәк олар. Әмиси, әмиси оғлу вә аилә үзвләринә, достларына чохлу мәрсијә дејән шаир, шүбһәсиз атасынын өлүмүнә көрә дә ше'рләр јазмышдыр. Хаганинин јазылары әсасында Әли Нәччарын доғум, евләнмә вә өлүм тарихини мүәјјәнләшдирмәк олар. Чәмаләддин Исфәһани вәзири-саһиби-Мосул 559 (1163/64)-чу илдә өлмүшдүр. Шаирин әмиси оғлу Вәһидәддин Осман да бу илдә кечинмишдир:

جمال شاه سخا بود و تاج سرم وحید گنج هنر بودو بود عم پسرم
بسوی این دو یگانه بموصل وشروان دلیست معتکف و همتی است بر حذرم...
منم غریق‌غم واندهان‌که‌در شب و روز غم جمال برم وانده وحید خورم[362]

559 (1163/64)-чу илдә Хаганинин әмиси оғлу Вәһидәддин Осман өлдүкдә шаирин атасы Әли Нәччар сағ иди. Хагани Вәһидәддинин өлүмүнә көз јашы төкәрәк, Әли Нәччара сағлыг диләјир:

دلم مرك پسر عم سوخت ودر جانم زدآن آتش
که هیمه‌اش عرق شریان کشت ودودش روح حیوانی
سخن در ماتم است اکنون که من چون مریم از اول
در گفتن فرو بستم بمرگ عیسی ثانی
علی راگو که غوغای حوادث کشت عثمان را
علی وار از جهان بکسل که ماتم دار عثمانی[363]

Вәһидәддиндән сонра Әли Нәччарын тәхминән 5—6 ил јашадығыны дүшүнсәк, шаирин атасынын 564—565 (1168/69—1169/70)-чи илләрдә вәфат етдијини сөјләмәк олар. Хагани 520-чи илдә анадан олмушдур. Бу заман Әли Нәччарын 20—25 јашында олдуғуну тәхмин етсәк, Әли Нәччар 495—500 (1101/02—1106/07)-чу илләр арасында анадан олмуш, тәхминән 65—70 ил јашамышдыр. Хагани атасынын илк оғлу сајылырса, онда Әли Нәччар 515—519 (1121/22—1125)-чу илләр арасында евләнмишдир.

Анасы Рабиә — Хаганинин анасынын адынын Рәбиә олдуғуну илк кәрә Һиндистан алимләриндән Рәфагәтуллаһ хан «Төһфәтүл-Ирагејн»ә сөјкәнәрәк ирәли сүрмүшдүр[364]. Хагани анасы һагда башга шаирләрә көрә даһа кениш мә'лумат вермишдир. Шаирин анасына үрәкдән бағлылығы, она дәрин мәһәббәт бәсләмәси јазыларында парлаглығы илә әкс олунмушдур. Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә анасы Рабиәнин кимлијинә ајрыча бөлмә ајырмышдыр. Ана тәрәфиндән нәсәбинин «тәббах» олдуғуну билдирмишдир:

هستم زپی غذای جانور طباخ نسب ز سوی مادر[365]

Анасынын тә'рифиндә јаздығы бу бөлмәдә Рәбиәнин әсил-нәсәби вә тәрчүмеји-һалына даир кениш мә'лумат вардыр. Шаирин анасынын адынын нәстури икән «Рабизә», мүсәлман икән «Рабиә» олдуғуну еһтимал етмәк олар. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә анасынын вә мәшһур абидә Рабиәнин адыны тә'ризлә сөз ичиндә бирликдә чәкмишдир:

آن پیر زنی‌که مرد معنی است آن را بعه‌ای که ثانیش نیست
وز رابعه در صیانت افزون بل رابعهٔ بنات گردون[366]

Хаганинин анасы Рабиәнин гөвми мәнсубијјәти һаггында чох мүхтәлиф фикирләр вардыр. Онун румлу, јунан, ермәни, сүрјәни вә күрчүлүјүндән данышмышлар. Хагани анасынын гөвми мәнсубијјәти барәсиндә ајдын мә'лумат вермишдир:

بر راه میاستو نشسته هیروقی از زبان گسسته[367]

Рабиәнин гөвмијјәтини билдирән бу бејтин мәзмуну индијә кими көздән гачмышдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин шәрһләриндә вә бу әсәрин әлјазма нүсхәләриндә бејтин икинчи мисрасынын мәтни чох фәрглидир. Бу бејтин елми мәтни индијә кими мүәјјәнләшдирилмәмишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин әлјазма нүсхәләриндә «هیروقی» сөзү ајры-ајры шәкилдә гәләмә алынмышдыр. Бу мәснәвинин доктор Јәһја Гәриб тәрәфиндән һазырланмыш елми-тәнгиди мәтниндә Хаганинин анасынын гөвмијјәтини билдирән сөз әсас мәтндә «هیروقی» вә нүсхә фәргләриндә «هیروقی» кетмишдир. Доктор Јәһја Гәриб бу бејти шәрһ едәркән јазыр:

«میاستو: نام معبد ترسایان و هیروقی زبان آنان است». [368]

---

[362] Д-903—904.
[363] Д-415.

[364] رفاقت الله‌خان، «زندگی خاقانی»، «مجلهٔ روابط فرهنگی ایران و هند»، جلد ۱۲، شماره ۲، ۱۹۵۹، دهلی، ص: ۴۳.

[365] Т-207.
[366] Т-215.
[367] Јенә орада.
[368] Т-375.

Хаґани шәрһчиләриндән Мирзә Исмајыл хан Әбчәди «میاسطو» вә هیروتی сөзүнүн шәрһиндә јазыр:

«میاستو: نام عبادت خانه نصارا و بعضی نام بتخانه ترسایان نیز گفته‌اند. هیروت بزبان سریانی آتش راگویند و هیروتی: آتش‌پرستی است». [369]

1959-чу илдә Бакыда нәшр олунан «Төһфәтүл-Ирагејн»ин мәтниндә јухарыдакы бејтин тәрчүмәси беләдир:

Мјасту јолунда әјләшәрди шад,
Сијруни дилини биләрди азад[370].

Сүрјани дили мәшһурдур. Сијруни дилиндән исә мәгсәдин нә олдуғу билинмәди!.. Бурада Рабиәнин ата-баба дилини билмәмәсиндән сөз кедир... Бејт доғру тәрчүмә едилмәмишдир. Хаганинин анасынын гөвмијјәтчә Кичик Асија вә Азәрбајчанын ән гәдим сакинләриндән олан Һитти халгларындан һуриләрә мәнсуб олдуғуну дүшүнмәк олар. Бу керчәклијә јахындыр. Бу сөз «Төһфәтүл-Ирагејн»ин шәрһләри вә әлјазма нүсхәләриндә мүхтәлиф шәкилләрдә дәјишдирилмиш, шаирин анасындан данышан мүәллифләр бу мисраја кәрәјинчә диггәт вермәмишләр. Һитти елләриндән олан һүрлилиләр Кичик Асијада јашамышлар. Франсыз алимләри индики гарабағлыларла һүриләрин бир көкдән олмасы фикриндәдирләр. Гарабағда инди дә «һүтүт төрәмәси» дејими ишләнир. Сон заманлар һитит елләринин гәдим мәдәнијјәтинә аид олан тарихи бир архив Анкара шәһәринин јахынлығындакы Боғаз Көјдә тапылмышдыр. Һитти дилләринин бир сырасыны Каспи-Хәзәр дәнизи чеврәсиндәки дилләрә гоһум сајмышлар[371]. Әски заманлардан Аран — Азәрбајчанда, хүсусилә Күр чајы вә Күрчүстан сынырында јашајан, мәнбәләрдә Үз вә Үзз адландырылмыш һун-түрк тајфалары һититләрлә сых әлагәдә олмушлар. Аран-Албан мәдәнијјәти һититләрин мәдәни наилијјәтләри үзәриндә бој атмышдыр. Даһа сонралар Ағачәри адландырылмыш бу тајфалар Бәрдә, Халхал вә Зәнчанда јашамышлар[372].

Низами Бәрдәнин әски адындан данышаркән јазмышдыр:

هرومش لقب بود از آغاز کار کنون بردعش خواند آموزگار [373]

Бәрдәнин әски сакинләри Халхала көчәрәк бу вилајәтдә јашамышлар. Халхалын индики мәркәзи «Һеровабад»дыр.

[369] «کلیات ابجدی. حصه چهارم—«شرح تفة‌العراقین». مصنفه میرمحمد اسماعیل‌خان ابجدی. ۱۹۵٤. مدراس. ص: ۲٤۷.

[370] Хагани Ширвани, «Төһфәтүл-Ирагејн». 1959, Бакы, с. 102.

[371] دکتر احمد بهمنش. «تاریخ ملل آسیای غربی». ۱۳۳۹. تهران. ص: ۱۵٤.

[372] Islam ansiklopedisi. 5 cilt, Istanbul, 1950, 126—129.

[373] «دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۹۹۸.

«هیرو» و «هروم» و «هیروتی» сөзләри арасындакы әлагәни мүәјјәнләшдирмәк үчүн ајрыча ахтарыш апарылмалыдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин шәрһчиләриндән бир нечәси «هیرونی» сөзүнүн милләт, халг, тајфа вә дил ады олдуғуну көстәрмишләр. Бә'зиләринә көрә, биздән 3000 ил өнчә Урми көлү чеврәсиндә јашамыш маиналардан габаг бу јерләрдә һурлиләр сакин идиләр. Урму көлүнүн күнејинә вә Чиғати чајынын сувардығы торпаглара һаррана дејилирди.

Хаганинин анасынын доғулдуғу јерин ады да «Төһфәтүл-Ирагејн»ин шәрһләриндә вә әлјазма нүсхәләриндә дәјишиклијә уграмышдыр. Бу сөз «Төһфәтүл-Ирагејн»ин Јәһја Гәриб нәшринин әсас мәтниндә «ذوعطاب» вә һашијәдә «ذوعطای» вә «ذوالعطای» кетмишдир. Мирзә Исмајыл хан Әбчәди бу сөзү «ذوعطا» гәләмә алараг ону тәрса шәһәрләриндән бири сајмыш, Хаганинин анасынын бурада доғулдуғуну көстәрмишдир. Мирзә Исмајыл хан Әбчәди مولد بده خاك ذو عطابش فیلاقوس الکبیر بابش «بگریخته از عتاب نسطور» мисрасыны шәрһ едәркән јанлыш олараг «عتاب» сөзүнү «ذوعطاب» сөзүнә ортаглыг көстәрәрәк «عتابی» «Күрчүстан шәһәрләриндән бири сајмышдыр[374]. Шәрһчиләрдән бир гисми «ذوعاب»-и Румун пајтахты вә јахуд пајтахтларындан бири сајмышлар. Бир чох ахтарышлардан сонра Хаганинин анасынын Мәлазкирд јахынлығында јерләшән Догодоф шәһәриндә доғулдуғу мүәјјәнләшдирилди. Бу шәһәр Әхлат, Әрчиш, Муш вә Мәлазкирд јахынлығындадыр. Бизанс императору Диојенин бу шәһәрин јахынлығында Алп Арслана гаршы мүһарибәјә кирдији[375], Әмир Миранын Әхлат, Әрчиш, Муш вә Мәлазкирд кими шәһәрләрин саһиби олдуғу көстәрилир[376]. «سیرت جلال الدین مینکبرنی» әсәриндә Чәлаләддин Харәзмшаһын «طوغطاب» дан Әрчишә кәлмәсиндән данышылыр[377]. Бу шәһәрин Әхлат вә Муш чиварында, Әрчиш көлү әтрафында олдуғу көстәрилир. Өвлија Чәләбинин «Сәјаһәтнамә»синдә, башга түрк гајнагларында бу шәһәр «طوغات» — дејә јад едилир. Азәрбајчан дилинин бир сыра јерли шивәләриндә «Туғат» сөзү сејин гајыран мә'насында ишләнилир. Инди Түркијәдә бу адда јашајыш јери вардыр. Бу торпаглар Короғлу дәлиләринин долашдығы торпаглардыр[378]. «Короғлу»да Тоғат Әрзинчан, Гарса јахын,

[374] «کلیات ابجدی. حصهٔ چهارم—شرح تحفة‌العراقین». مصنفه میر محمد اسماعیل‌خان ابجدی. ۱۹۵٤. مدراس. ص: ٤۸.

[375] Urfalı Mateos Vekayı-namesi ve Papaz Grigorcin Zeyli. Ankara: 1962, s. 143.

[376] Јенә орада, с. 329.

[377] نورالدین محمد زید ری نموی. «سیرة جلال‌الدین یا تاریخ جلالی». ۱۹٤۵. تهران. ص: ۲٤.

[378] Азәрбајчан дастанлары. 4-чу чилд, Бакы, 1969, с. 297.

Чәнлибелә доғру кедән, һәсән пашанын отурдуғу бир шәһәрдир. Ашыг Чүнун Болу бәјин Чәнлибелә јүрүш апармаг әзмини биләркән: «Мән бу әјаг Тогатдан кәлирәм», «мән дүнән Тогатда ешитдим ки, Болу бәјин гошуну Чәнлибелә јола дүшүб»[379].

Јухарыда дејилдији кими Хаганинин анасы Догодоф торпағында анадан олмушдур. Сонралар башга бир шәһәрдә јашамышдыр. Рабиәнин сакин олдуғу шәһәрин ады «Төһфәтүл-Ирагејн»дә «مياستو» көстәрилир. Шәрһчиләр «مياستو» сөзүнә нәсрани ибадәтханасы вә тәрсаларын бүтханасы мә'наларыны вермишләр[380]. Хагани анасынын ибадәтханада вә јахуд бүтханада дејил, «مياستو» адыны дашыјан бир јердә сакин олмасындан данышыр. Магистер Шәрги Ромада гошун башчыларына дејилирди. Бу јерин Магистер сөзү илә бағлы олмасыны да дүшүнмәк олар[381]. Шаир «در راه مياستو نشسته» ифадәсилә Рабиәнин аилә гурдугдан сонра «مياستو» да јашадығыны көстәрмәк истәмишдир. «راه نشين» Хаганинин әсәрләриндә отураглыг мә'насында ишләнилмишдир:

نه راه نشين فلك نشينم شروان فلك چهارمينم[382]

XII әсрдә Анадолуда түрк-ислам мәдәнијјәти һәлледичи вә һаким бир мөвгедә дајанырды. Бу заман Рабиә евдар бир гадын иди. «Кәдбану иди». О, көнүллү олараг мүсәлманлығы гәбул етмишди. «Инчили» атараг «Гурана» сығынмышды. Бәлкә дә биринчи әри мүсәлман-түрк олдуғуна көрә Рабиә дә о заманын адәтинә көрә әрә кетмәздән габаг мүсәлман олмуш, сонра кәбин кәсилмишдир. Һансы бир һадисә учундан «Јусиф кими бәрдә едилмиш», јурд вә аиләсиндән ајры дүшмүшдүр. О заман көзәл гадынлары оғурлајараг кәниз јеринә сатан кизли гачаг дәстәләри вар иди. Рабиә дә јахын адамларынын һијләсилә дудманындан ајры дүшмүшдүр. О, гул тачиринә кәниз сатылмышдыр. Нәххасгул тачири она һади кәсилмиш, Рабиә онун әлилә мүсәлманлыгла даһа јахындан таныш олмушдур. Гул тачири Рабиәни «Руми-зәлаләтдән» — Рум кәвурлары ичәрисиндән Шамахыја кәтирмишдир... О, ширванлы Әли Нәччарла аилә гурмушдур.

Рум сөзү XI—XII әср Азәрбајчанында дөвләт вә әрази мәфһумуну ифадә едирди. Руми дедикдә, бу мәмләкәтдә јашајан,

---

[379] Азәрбајчан дастанлары, 4-чү чилд, Бакы, 1969, с. 297.

[380] «كليات ابجدى. حصهٔ چهارم. «تحفة العراقين». مصنفه مير محمد اسماعيل‌خان ابجدى. ١٩٥٤. مدراس. ص: ٢٤٦.

[381] "Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli", Ankara, 1962, s. 22.

[382] T-209.

мүхтәлиф «милләтләрә» мәнсуб олан әһали нәзәрә алынырды. Бу әсрләрдә Азәрбајчанла даһа чох әлагә сахлајан бу мәмләкәтин түрк вәтәндашларына да руми демишләр. Түркләр кетдикчә бу өлкәнин гөвми тәркибиндә даһа әсас јери тутмуш вә даһа һәлледичи бир јер газанмышдыр. Сонралар руми дедикдә азәрбајчанлылар, Кичик Асијада јашајан түркләри нәзәрдә тутмушлар.

Хаганинин анасы мүсәлман олмаздан нәстури иди. Нәстурилик исәвиликдә мүхалифәтчи дини бир ахын иди. IV әсрдән башлајараг Кичик Асија, Иран вә Түркүстанда, Ујғурстандан Албанијаја кими узанмыш кениш бир әразидә аз-чох јајылмыш бир тәригәт иди. Сасаниләр бу тәригәтдән Шәрги-Рум империјасына гаршы истифадә етмишләр. Түркләрдән бир гисми бу тәригәти гәбул етмишләр. Бу тәригәт әски түрк мәдәнијјәтинә мүәјјән из бурахмышдыр. Нәтичәдә, бу тәригәтдә олан түркләрин бир гисми өз адлары илә бирликдә мәсиһи адларыны да көтүрмүшләр. Буна көрә дә бир сыра көркәмли түрк мәдәнијјәт хадимләри башга исәви милләтләрә мәнсуб едилмишләр. Сон әсрләрә кими Анадолуда гөвмијјәтчә түрк, динчә исәви оланлар вар иди. Бунлар түрк олдуглары һалда ушагларына исәви адларыны гојмушлар. Түркләшән исәвиләр ичәрисиндә дә белә бир һал үз вермишди. Нәстуриләрдән бир гисми XX әсрдә дә Түркијәдә јашајырдылар. Нәстурилијә инанан Азәрбајчан вә Түркијә асориләри о чүмләдәндирләр. Түркијәдә онлара чило, Урмуда асори дејирләр. Сејид Әһмәд Кәсрәви «تاريخ هجده ساله آذربايجان» дә чило вә асориләрин биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндәки чалышмаларындан кениш данышмышдыр[383].

Хагани бир нечә кәрә Әрчиш көлү чеврәсинә—Әхлата сәфәрә чыхмышдыр. XII әсрдә бу торпагларда түркләр һәр бир чәһәтдән һаким јер тутурдулар. Хагани бу торпагларда јашајан мүсәлман түркләрлә бәрабәр, Әрчишә јахын олан гоншу нәстуриләрдән дә данышыр. Шаирин бу сәфәрләриндә анасынын нәстури гоһумларына баш чәкдијини дә дүшүнмәк олар. Дејилдији кими, Хаганинин анасы һурлили олса да бу елин дилини унутмушду. Шүбһәсиз, Ширвана кәлмәздән габаг да түркчә данышырды. Јәгин ки, ширванлы савадсыз Әли Нәччарла да бу дилдә данышмышдыр. Балача оғлуна да бу дилдә лајлај демишдир. Хаганинин әсәрләриндә нәстурилик тәригәти һаггында чох дәгиг мә'лумат вардыр. Көрүнүр, шаир бу тәригәти вә онунла бағлы олан фәлсәфи анлајышлары охумаг јолу илә дәриндән өјрәнмишдир[384]. Бә'зиләри Хаганинин бу тәригәтлә бағлы олан билдикләрини анасындан алдығы фикриндәдирләр.

---

[383] احمد كسروى. «تاريخ هجده ساله آذربايجان». ١٣٣٠. تهران. ص: ٧٤٧—٧٢٩.

[384] «چهارده رساله». تاليف و ترجمهٔ فخرالدين رازى. ١٣٤٠. تهران. ص: ١٣٧.

Бу јанлышдыр. Хаганинин анасы вахтилә нәстури олса да, нәстуриләрин тарихи вә фәлсәфи анлајышлары барәдә оғлуна нә верә биләрди?!

Мирзә Исмајыл хан Әбчәди «Төһфәтүл-Ирагејн»ә јаздығы шәрһдә «تاريخ رياض الكبراء» ја сөјкәнәрәк Хаганинин анасы һаггында индијә кими башга гајнагларда дејилмәмиш јени мә'лумат вермишдир... Бу мәнбә'дә Хаганинин анасынын ады «نصيله» көстәрилир. Атасы тәрсаләрин әмири иди. Султан Мәһәммәд Күрчүстаны алдыгда, бу өлкәдән чохлу әсир апармышды. Хаганинин анасы да бу әсирләрдәндир[385]. Һөкмдар әсирләрин сатылмасына бујруг вермиш, Хаганинин бабасы Нәмиләни сатын аларағ оғлу Әли Нәччары онунла евләндирмишдир. «Нәмилә тәрса дилиндә бакирә демәкдир...» Бу рәвајәтләр Хаганинин јазыларына ујғун кәлмир. Шаирин әсәрләриндә бу һагда вердији мә'лумат доғрудур вә әсас көтүрүлмәлидир.

1964-чү илдә көркәмли түрк алими мәрһум проф. Әһмәд бәј Атәшә мәктуб јазараг «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки әлагәдар бејтләри хатырлатдым. Хаганинин анасынын индики Түркијәнин һансы вилајәтиндә доғулдуғуну сорушдум. Әһмәд бәј Истанбулдан көндәрдији 24/XII-1964-чү ил тарихли мәктубунда бу һагда јазыр: «Хаганинин анасынын мәмләкәти мәсәләсинә кәлинчә, онун христијан олдуғуна вә кәрәк Ширвана кәтирилән әсирләрин әксәриҗҗән шималдан кәтирилдикләрини дүшүнәрәк, онун күрчү вә ја да шималлы олдуғуну санырдым. Фәгәт сорғунуз үзәринә Хаганинин ондан бәһс едән сөзләрини јенидән охудум... Бурада онун нәстури олдуғундан бәһс едилир... Бундан долаји онун Чәнуби—Шәрги Анадолудан, Ван көлү чиварындан вә ја Иран-Ираг вә Түркијәнин бирләшдикләри саһәләрдән олмасы кәрәкдир. Бундан долаји, онун доғум јеринин вә ја мәмләкәтинин бәһчә бураларда арамаг ичаб едәр. Хагани бир дә онун Јусиф пејғәмбәр кими һагсыз оларағ әсир мүамиләси көрдүјүнү јазыр. Бу да анасынын бир мүсәлман дөвләтә бағлы саһәләр ичиндәки христијанлардан олдуғуну көстәрир. Бу да јухарыда сөјләдијим јерләр үчүн ујғундур. Һәтта онун кәлдаништәрдән олмасы көрәкдир санырам. Фәгәт мән бу јерләрдә позулмуш мәтнләрә ујачаг бир јер ады булмадым».

Әһмәд бәјин габагкы мүлаһизәләри доғрудур. Лакин о, шаирин анасыны кәлданы сајмагда јанылмышдыр. Хаганинин анасынын мәмләкәтинин Иран—Ираг вә Түркијә сыныларында ахтармаг да доғру дејилдир. Түркләр әскилердән бәри Кичик Асијада сакин олмушлар. Рәвајәтләрә көрә, Оғузла бирликдә Анадолуја кәлмиш ағгојунлуларын бабалары сонралар исәвилији гәбул етдикдә дә Иван адланмышлар. Сам Мирзә Дијарбәкр һүдудларынын әски сакинләри ағгојунлулар һаггында «Төһфеји—Сами» әсәриндә јазмышдыр:

«وآن طايفه را آق قوينلو گويند كه در كتب قديم تواريخ مسطور است كه اجداد ايشان در زمان اغوز خان كه قبل از ظهور اسلام بوده از اقصای مشرق لشكر بايران كشيد وبر اكثر ولايات مستولی شده در حدود ديار بكر رحل اقامت انداخت». [386]

Хаганинин анасынын атасы һәрбчи иди. О, «филакусүл-кәбир» ләгәбини алмыш көркәмли бир орду башчысы-сипаһсалар имиш. Анасынын бабасы нәстуриләрин хәлифәси иди. Ата-бабасы күнәшә ситајиш едәнләрин вә јаһуд ода тапынанларын мәбиди олмушдур. Мәбид сөзүнүн ајры-ајры мә'налары вардыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин шәрһләриндә бу мә'налар ишыгландырылмышдыр. Шәрги Рум императорлары түрк һәрбчиләриндән чох јардым алмышлар. Хаганинин анасынын аиләси һәрбчи-нәстури түрк аиләләри илә гајнајыб-гарышан, ата-бабаларынын дилиндән ајры дүшмүш, о дөврүн түркләшмиш бир аилә иди. Шәрги Ромада јашајан нәстуриләр ичәрисиндән чохлу сәркәрдәләр чыхмышдыр. Рабиәнин атасы да бу сәркәрдәләрдән бири иди.

Әли Нәччарын Рабиә илә евләнәрәк аилә гурмасы тарихи дә бәлли дејилдир. Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»и 32 јашында икән, 552-чи илдә јазмышдыр. Бу әсәрдә анасынын гарыдығыны — «пиризәнлијини» дәрин бир кәдәрлә билдирмәкдәдир. Рабиәнин 20—25 јашында икән Әли Нәччарла аилә гурдуғуну тәхмин етдикдә, Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазаркән Рабиәнин 52—55 јашы вар иди. Демәк, Рабиә XII әсрин башланғычында анадан олмуш, 515—519 (1120/21—1125)-чи илләр арасында Әли Нәччарла евләнмишдир:

آن پيرزنی‌كه مرد معنی است — آن را بعده‌ای كه ثانيش نيست
وز رابعه در صيانت افزون — بل رابعهٔ بنات گردون
گد بانوی خاندان حكمت — مستوره دودمان عصمت
مريم سكنات گاه بهتان — زهرا حركات وقت احسان
بگرفته زعيش پنج روزه — چون مريم چار ماهه روزه
نسطوری و موبدی نزادش — اسلامی و ايزدی نهادش
مولد بده خاك ذو عطابش — فيلا قوس الكبير بابش
برراه مياستو نشسته — هير وقی از زبان گسسته
پس كرده گزين بعقل و الهام — بركيش كشيش دين اسلام
بگريخته از عتاب نسطور — آويخته در كتاب مسطور
گد بانو بوده چون زليخا — برده شده باز يوسف آسا
از روم ضلالت آوريده — نخاس هديش پر وريده

[385] «كليات ايجدی». حصه چهارم ــ «شرح تحفة العراقين». مصنفه ميرمحمد اسماعيل‌خان ايجدی. ۱۹۵٤. مدراس. ص: ۲٤۸.

[386] سام ميرزا. «تحفهٔ سامی». ۱۳۱٤. تهران. ص: ۱۷ــ۱۸.

دل برده چو برده دربدایت پرورده بپرده هدایت
تا مصحف ولاالله دیده زانجیل و صلیب در رمیده [387]

XII əsrdə Azərbaycana kətirilən kənizlərlə evlənən, xoşbəxt ailə quran Azərbaycan kənclərinin sayı az deyildi. Nizami ağıllı və ismətli qıpçaq-türk kənizi Afpağla evlənmişdi. Nizamının oğlu «türkzad» Məhəmməd Afpaq doğmuşdur. Kənc Əli Nəcçar da Rabiə ilə xoşbəxt bir ailə qurmuşdu. Rabiə İbrahimin doğmuşdur. Onun Xaqanidən başqa övladının olub-olmaması aydınlığı ilə bəlli deyildir.

Xaqani atasının soyu ilə öyündüyü kimi, ana nəsli ilə də fəxr etmişdir. «Əli-nəsəblicindən» danışan şair yazır:

اصل کهر از خلیفه داریم عالی نسبیم اگر یتیمیم [388]

rədifli qəsidədə «xəlifəzadəlicə ilə» öyünməkdədir:

مانشان چوبرف لیك سخنشان چوزمهریر من زاده' خلیفه نباشم گدای نان [389]

Ədib anasının yüksək mə'nəviyyatının tərənnümünə əsərlərində başlıca diqqət vermişdir. «Əqilcə hikmət xanadanının kədbanusu» saydığı Rabiəni abır, həya və namusdan sarı «ismət dudmanının məsturəsi» adlandırmışdır. Bu kimi əsərlərdə Rabiə «safi-dəm», «sufi-eçtehad», «mumin dil» və «mə'min e'tiqad» bir qadın kimi təsvir olunur. Şairin yüksək mə'nəviyyatlı bir şəxsiyyət kimi yetişməsində əmisi Kafiəddinlə anası Rabiənin zəhməti çox olmuşdur. Anası övladının səadət və xoşbəxtliyi üçün əlindən kələni əsirkəməmişdir. Rabiənin analıq qayğısı şairə məcazının sərtliyi ilə bağlı olaraq dəyə biləcək zinanların qarşısını almışdır. O, düşmənlərinə qarşı vuruşarkən anasını özünün ən böyük dayağı və qüvəni saymışdır. «Mərdi-mə'na olan» ana oğluna ağıllı məsləhətlər verərək, düzkün yol göstərmişdir. Məhəbbət və şirin cəhbətləri ilə oğluna təskinlik vermişdir. Şair valideynlərinin ayrılığına dözə bilməməsini duydugda anasının göz yaşı tökməməsi üçün uzun illər Şirvandan qıraqa çıxmamışdır. Anasının istəmədiyi bir işə başlamamış, onun istək və arzularını yerinə yetirməyə çalışmışdır:

شروان قرن است زآب دستش من همچو اویس پای بستش

[387] T-215.
[388] Д-629.
[389] Д-314.

افتاده بپای اویم این جا مانند زمین چنین زمن پا
الحق حق خدمتش قدیم است همچون حسنات عم عمیم است [390]

Ata və anası Məkkə ziyarətinə getməsinə razılıq verməkdə valideynlərinin xatirinə bir il bu səfərini yubatmışdır:

امسال عزیمت تو مبدانید لیك انده والدینش نگذانید
چون بردل والدین گره‌دید بار املش گشاده به‌دید
'فکند رضای اینو آنش بر پای دو کنده' گرانش...
نه هیچ دلو داغ بودش نه برگ من استطاع بودش [391]

İraq və Yaxud Xorasan səfərinə çıxmaq istədikdə Rabiə kənc oğlunu közündən qoymaq istəmirdi. Düşmənlərindən şikayətlənən şair atasına görə Şirvandan çıxmadığını bildirir:

در همه شروان مرا حاصل نیامد نیم دوست
دوست خود ناممکن است ای کاش بودی آشنا...
ای عراق الله جارك سخت مشعوفم بتو
وی خراسان عمرك الله سخت مشتاقم ترا...
عذر من دانید کاخر پای بست مادرم
هدیه' جانم روان دارید بردست صبا [392]

Əmisinin ölümündən danışan Xaqani səfərə çıxmaq istədiyini, ata-anasının könlünü sındırmamaq üçün Şirvana bağlanıb qaldığını gələmə almışdır:

بهر دل والدین بسته بشروان شدن پیش در اهل بیت ماتم عم داشتن [393]

«مادر» rədifli gitə Azərbaycan ədəbiyyatında ana məhəbbəti mövzusunda yazılmış ən yaxşı şe'rlərdən biridir... Əli Nəcçar yoxsulluq üzündən ailəni idarə etmək bacarığını itirdikdə «şairin rüzusu Rabiənin əyirdiyi ipliklən» çıxmışdır. Bu şe'r Xaqanının «tənkinaji-Şirvan»da anası xatirinə qaldığı bir zamanda, düşmənlərinin şairə qarşı çıxdıqları bir vaxtda — 548 (1153/54)-cü ildən qabaq yazılmışdır. Bu əsərdə Xaqani anasına bəslədiyi dərin məhəbbətini tərənnüm edir:

ای ریزه' روزی تو بوده از ریزش ریسمان مادر
خو کرده به تکنای شروان باتنگی آبو نان مادر

[390] T-216—217.
[391] T-136.
[392] Д-2.
[393] Д-317.

زیر صلف کسی نوفته — جز آن خدای و آن مادر
افسرده چو سایه‌و نشسته — در سایه دوکدان مادر
ای باز سپید چند باشی — محبوس بآشیان مادر...
شرمت نایدکه چون کبوتر — روزی خوری از دهان مادر... [394]

Рабиənин hансы тарихдə өлдүjү мə'лум дejилдир. Хаганинин анасынын өлүмүнə jаздыгы мəрсиjələр дə бизə кəлиб чатмамышдыр. Ана илə оғул арасында Рабиənин сон нəфəсинə кими дəрин бир сəмимиjjət вə бөjүк бир мəhəббət вар иди. Рабиə өлəркən оғлунун ад вə шөhрətинин артмасыны вə jенилмəзлиjини арзуламыш, көз jашлары ичərисиндə оғлундан аjрылараг шаири өмрү боjу ағлар вə тək гоjмушдур. Өлəркən оғлуна ашағыдакылары дилəмишдир:

مادرم کرد وقت نزع دعا — که ترا بانگ و نام سرمد باد
عمر تو عمر نوح باد ولی — دولتت دولت محمد باد [395]

Əмиси Осман оғлу Кафиəддин Өмəр: Хаганинин əмиси Өмəр Осман оғлу Кафиəддинə, əмиси оғлу Осман Өмəр оғлу Bəhидəддинə jаздыгы ше'рləри əldə олмасajды, шаирин həjатынын бир чох мəsələləри гаранлыгда галарды. Хаганинин тə'лим-тəрбиjəсиндə дөврүнүн көркəмли алимləриндən олан Кафиəддин Өмəр Осман оғлунун вə Bəhидəддин Осман Өмəр оғлунун бөjүк вə сəмəрəли зəhмəтləри олмушдур. Хырда jашлы Ибраhим охуjуб jазмағы əмиси вə əмиси оғлундан өjрəнмиш, зəманəсинин габагчыл билиkləринə онларын jардымы илə иjələnмишдир. Шаирин həjатыны дəриндən өjрəнмək үчүн бу кими əсəрləринин өjрənилмəсинə аjрыча диггəт верилмəлидир.

Кафиəддин Өмəр вə Bəhидəддин Осман XII əсрдə Азəрбajчанда jетишən ən көркəмли елм вə мədəниjjət хадимləриндəн идиləр. Онларын həjат вə фəалиjjəти hаггында шаирин əсəрləриндən мə'лумат алмаг олар. Əфзəлəддинин «Диван»ында гоhумларындан ики нəфəрин — Өмəр вə Османын шəхсиjjəти вə чалышмалары барəдə кениш мə'лумат вардыр.

Ушаг икən атасы онун тə'лим-тəрбиjəси илə мəшғул ола билмəмишдир. Шаирин «Төhфəтүл-Ирагејн»дə jаздыгы кими, «мискин атасы чөврə-əjjамдан» севимли оғлуну бир нечə ил атмышдыр. «Сам оғлуну атдыгы кими» Əли Нəччар да Ибраhими атмыш, «кечмишдə əроблəрин гызларына бəслəдиjи мүнасибəти ата оғлуна рəва көрмүшдүр». «Аталы икən jетим галан» Ибраhими Кафиəддин Өмəр Осман оғлу hимаjəсинə көтүрмүш, «Симурғ кими ону өз ганадлары алтына алараг, гардашы оғлуна ашиjанəсиндə пəрвəриш вермишдир». Өмəр Ибраhими jедди ил «од вə судан» горуjараг «камала чатдырмыш», тəhсил jашына

394 Д-887.
395 Д-874.

jетирмишдир. Шаирин дили илə десəк, Кафиəддин көнүллү олараг Ибраhимин «таjалығыны» боjнуна көтүрмүш, бөjүк бир гаjғы **илə гардашы оғлуну «ətəjи алтында» бөjүтмүшдүр.** Əмисинин **jанында охумаға башлаjан** Ибраhимин исте'дад вə фикри зəкавəтини дуjан Кафиəддин гардашы оғлунун мүəллимлиjини, тə'лим-тəрбиjəсини боjнуна алмыш, «əмиси мүдəррисi, əмиси оғлу мүнди-хəлифеjи-китабы» олмушдур.

Əмиси Ибраhимин илк мүəллими олмуш, əлифбадан башлаjараг зəманəсинин мəнгул вə мə'гул елмləрини, елми-ədjан вə елми-əбданы Ибраhимə өjрətмишдир. Кафиəддин гардашы оғлуну jемəк вə кejимлə тə'мин етмиш, jери кəлдикдə она мүəллим дə тутмушдур. Кəнч Ибраhим нəhв, лүғət, ријазиjjат, илаhиjjат, тəбиjjат вə тəфсир елмləрини əмисиндən дəрс алмышдыр. Кафиəддин «үч елми-вəhм, əгл вə hисс елмини, ријазиjjат, илаhиjjат, тəбиjjат елмləрини» Ибраhимə daha дəриндən өjрətмишдир. Хаганинин «мə'нəви атасы» Кафиəддин Өмəр Ибраhимə дəрс демəклə кифаjətлəнмəмиш, онун əхлаг, рəфтар, мүталиə вə давранышы илə дə jахындан марагланмышдыр. О, кəнч Ибраhимин əлиндən тутараг елмин Гаф дағының ən jүксəк зирвəсинə чатдырмышдыр. Онун сənət вə мə'рифətин əнкин сəмаларына учмасына jардым етмишдир. Шаирин дили илə десəк, Кафиəддин Хаганинин «сəдри-əчəлли», «имами-əкбəри», «тајасы», «мүəллими», «бөjүjү», «тəрбиjəчиси», «мə'нəви атасы» олмушдур. О, кəнч гардашы оғлунун боjнуна «jеддинəзəр» həмаjили салмышдыр. Кафиəддинин гардашы оғлуна бəслəдиjи гаjғы инсансевəр бир алимин шакирдинə олан хејирхаһлығы илə мəһдудлашараг галмамышдыр. Ədибин дили илə десəк: «Күнəш дəнизлəрдən суjу көjлəрə чəкдиjи кими, Кафиəддин дə өз ишыглы фикир вə əмəлларилə аталы икən jетим галан Ибраhимин əлиндən тутараг елм вə сənət аləминин кəhкəшанына чəкиб чыхармышдыр». Əмисинин «гапысында» дајанан шаирин бири мин олмушдур:

بگریختم زدیو خذلان — در سایهٔ عمر بن عثمان
هم صدم و هم امامو هم عم — صدر اجلو امام اکرم
زین عم بمن آن شرف رسیده است — کز قرص خور آبو خاك دیده است...
چون برسر روزنم رسیدی — چون قرصه خور رسن تنیدی
تا دست برآن رسن درآرم — خود را زچه عنابر آرم
تابردرعم مرا وقوف است — آحاد نهاد من الوف است...
مسکین پدرم زجور ایام — فکند مرا چو زال را سام...
آورد بکوه قاف دانش — پرورد مرا بآشیانش
یامن به یتیم داری آن مرد — آن کرد که عم بمصطفی کرد...
آن کرده بمن پدرکه در پیش — کردند عرب بدختر خویش...
عم داری زندگم داده — بستان رضام در نهاده
خود بوده برفق دایه من — پرورده مرا بزیر دامن...

زان عالم چیده هفت آمن کرده است ببر حمایل من
حافظ بده از پی کمالم از آتشو آب هفت سالم[396]

Хаганн «Төһфәтүл-Ирагејн»дә әмисинин она көстәрдији гајғылары анараг ушаглыг вә кәнчлик илләриндә дәрс алдығы китаблардан, нечә охумасындан кениш данышмышдыр. Кафиәддин 7 јашлы Ибраһимин исте'дад вә зәкавәтини көрдүкдә ону шакирдлији көтүрмүш, тә'лими илә шәхсән өзү мәшғул олмушдур. Кафиәддин «әбчәди-әгли» — әлифбаны шакирдинә өјрәтдикдән сонра габагча Гураны он ајәсини, сонра Гураны Ибраһимә охутдурмуш вә тәкрар етдирмишдир. Ибраһим ибтидаи тәһсилини мәктәбдары вә мүәллими — «خلیفه' کتاب و مثاله صواب» Кафиәддинин евиндә вә мәктәбиндә алмышдыр. Кафиәддин Гураны чыхан Ибраһимин «астанадакы» тәһсилинә сон гојараг ону мәдрәсәја, китабханаја апармышдыр. Кафиәддин бу заман Ибраһимә дүнја вә каинатын әмәлә кәлмәсиндән кениш данышмышдыр. О, Ибн әс-Сиккитин «Китаб ислаһүл-мәнтиг», бөјүк әрәб шаири, Хәтиб Тәбризинин мүәллими Әбүл-Әла Мәәрринин «Сегт әз-зәнд» әсәриндән гардашы оғлуна дәрс кечәрәк, һәр ики китабла тәләбәсинин јахындан таныш етмишдир. Шүбһәсиз, Хаганн бу китаблары охујаркән Хәтиб Тәбризинин һәр ики әсәрә јаздығы, XII әсрдә ән јахшы дәрслик сајылан шәрһләрлә дә јахындан таныш олмушдур.

Кафиәддин Ибраһимә ән чәтин елми мәсәләләри һәлл етмәк јолларыны да өјрәтмишдир. Хаганн лүғәтчилик елминдә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Бу чәһәтдән мүәллим вә шакирдин мүнасибәти Ибн Дүреjд вә Ибн Мүбәррәдин мүәллимлик вә тәләбәлик әлагәләринә охшајырды. Мүәллим тәләбәсинә Ибн Дүреjд кими бөјүк гајғы көстәрирди. Тәләбә Ибн Мүбәррәд кими чалышган вә исте'дадлы иди. Бу заман Хаганн бир нечә дил өјрәнмишдир. Лүғәтчилик елми саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанан Ибраһим нәһв елми вә елми-һүруфатын ән чәтин мәсәләләрини дә Кафиәддинин јардымы илә һәлл етмишдир. Илаһијјат, тәбиијјат вә ријазијјат елмләри саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанан Ибраһим фәлсәфәдән — «чар-мәратиб вә чарилләт»дән, елми-әсамидән Кафиәддиндән дәрс алмышдыр. Әмиси Ибраһими давамлы вә ардычыл мүталиәјә алышдырмышдыр. «Ибраһим балиғ олдугда» — 15—16 јашына чатдыгда «мәктәб вә тәһсили битирмиш», өз үзәриндә тәкбашына ишләмәјә—мүталиәјә башламышдыр. Әмисинин Ибраһими мәдрәсә вә китабханаја апармасындан Кафиәддинин тәбибликлә јанашы, еjни заманда Шамахынын о вахткы мәдрәсәләриндә дәрс дедији дә үјдын олур:

[396] Т-217—219.

چون زابجد عقل در گذشته الحمد حقایقم نوشته
عشرم همه روزه بر گرفته پس سوره' سر زسر گرفته...
چند انکه مرا بلطف انفاس آورده بسر حروفو الناس
پس برده مرا از آستانه در مدرکه کتابخانه
اول در بذله بر گشوده خلق الانسان بمن نموده
داده بکفم کتاب اصلاح آموخته سقط زند ارواخ
فرموده مطالعات و تکرار در مجمل رمزو عین اسرار
من شاهد خاص او درآن جد او ابن درید و من مبرد
کرده لغوی مرانه لغوی پس گفته رشدت لست تغوی
طبعم بسه علم ساخته راست آن سه زو همو عقلو حس خاست
برمن گره کمان گشاده سر رصد جهان گشاده
در علم اسامی دو عالم آن دیدم ازوکه از حق آدم
هم دایه و هم معلم من هم آسیو هم معزم من
پس چون شدم از نهاد بالغ از مکتبو اشتغال فارغ...[397]

25 илә јахын Хаганијә аталыг гајғысы көстәрмиш Кафиәддин Өмәр Осман оғлу шаир онун јанында икән, бирдән-бирә өлмүшдүр. Бу заман Хаганинин јашы «25-ин гапысыны дөјмәкдә иди»:

چون پای دلم بگنج درکوفت سالم در بیستو پنج در کوفت...
یك عطسه بداد و روی بنهفت حمد یرحمك اللهش ملك گفت[398]

Хаганн 545-чи илдә, 25 јашында икән бөјүк јазычы вә алим Рәшидәддин Вәтвата көндәрдији мәнзум мәктубунда әмиси «гүдвәтүл-һүкәма» Кафиәддинин өлүмүнү дәрин һүзнлә она хәбәр вермишдир. Демәк, Кафиәддин тәхминән 545 (1150/51)-чи илдә, бу мәктубун јазылмасындан габагкы ајларда өлмүшдүр. Дејилдији кими мәктубу јазаркән Хаганинин 25 јашы вар иди. Әмиси өлдүкдә јашы «25-ин гапысыны дөјмәкдә иди»:

طویله' سخنش سیو یك جواهر داشت نهاد مش به بهای هزار و یك اسما
بسال عمرم ازو بیستو پنج بخریدم شش دگر راشش روزکون بود بها...
حیات بخشا در خاسی سخن منگر که سوخته شدم ازمرك قلوة الحکما...
فروغ فکر و صفای ضمیرم از غم بود چوغم بمرد، بمرد آن همه فروغو صفا[399]

«Төһфәтүл-Ирагејн»дә Хаганн әмисинин бу дүнјада 40 ил тамам «عزب» субај отурмасындан данышмышдыр:

آنجاش نکاح بسته حورا چل سال عزب نشسته اینجا
آنکسرکه چنان عروس بیند برحق بود ارعزب نشیند[400]

[397] Т-219—220.
[398] Т-221.
[399] Д-30.
[400] Т-221.

Кафиәддинин һәјатындан бәһс едәнләрин бир чоху шаирин бу мүлаһизәсини Кафиәддинин 40 ил өмр етмәси вә бу мүддәтдә евләнмәмәси кими мә'наландырмышлар. Өмәр Осман оғлу Кафиәддинин доғулма тарихини бу һесабла тапанлар да вардыр Шаирин әмиси оғлу Бәһиәддин Осман Өмәр оғлуна јаздығы әсәрләриндә көрә, Бәһиәддин Кафиәддинин доғма оғлудур. Белә олдугда, Хаганинин «әмисинин 40 ил тамам бу дүнјада субај отурмасы» мүддәасы нә мә'нада башa дүшүлмәлидир?

Хаганинин мәгсәди бурада мә'нәви евләнмәдир. Шаир Кафиәддинин 40 ил бүтөв мә'нәви ријазәт чәкдијини, мә'нәвиҹҹаты илә үлвиҹҹәтә чатдығыны билдирмәк үчүн онун «40 ил бу дүнјада субај отурмасындан» данышмышдыр. Бунунла Бәһиәддинин анасы өлдүкдән сонра Кафиәддинин 40 ил субај олдуғуну көстәрмәк истәдијини дә дүшүнмәк олар. Биринчи еһтимал кәрчәклијә даһа чох јахындыр.

40 рәгәми әски түркләрин јанында мүхтәлиф чәһәтләрдән әһәмиҹҹәтли иди. Инсан 40 јашына чатдыгда онун тәкмилләшдијини, јеткинләшдијини дүшүнүрдүләр. Ушағын 40-нын чыхмасына, өлүнүн гырхынын чыхмасына ајрыча әһәмиҹҹәт вериридиләр. «Оғузнамә»дә Оғузун 40 күндә бөјүмәсиндән сөз кедир. Бир һадисәнин илләр боју давам етдијини билдирмәк истәдикдә 40 рәгәминә мүрачиәт олунурду... Азәрбајчанда белә бир халг мәсәли вар: «40 илин јолчусудур, инди сорушур чүмә кечәси нә вахтдыр»[401]. Хаганинин дә әмисинин 40 ил субај отурдуғундан данышдыгда Кафиәддинин узун илләр боју давам едән «төзкијә-нәфсдән сонра сәфаји-батин» әлдә етдијини демәк истәмишдир.

Хаганинин 520 (1126)-чы илдә анадан олмушдур. Кафиәддин 545-чи илдә өлмүшдүр. Ибраһим хырда јашлы ушаг икән Кафиәддин ону һимајәсинә алмышды. Кафиәддинин «бу дүнјада 40 ил субај отурдуғуну» онун јашы кими башa дүшсәк, онда Кафиәддин Ибраһими гајғыја аларкән ән азы 14—15 јашында иди.

Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки јазыларына көрә, Ибраһим 7 јашында икән Кафиәддин дүнјакөрмүш, тәчрүбәли вә биликли бир адам иди. Ән азы 45—50 јашы вар иди. О, Хаганинин доғулмасындан сонра 25 ил јашамышдыр. Јухарыда сөјләнилән кими, Кафиәддин 65—70 ил јашамыш, азы-чоху 470—475 (1077/78—1082/83)-чү илләрдә анадан олараг XII әсрин биринчи јарысында евләнмишдир.

Кафиәддин Хаганинин «мүдәррисн» — «мүәллими» икән әмиоғлу Бәһиәддин онун «мүнди» — «көмәкчиси» иди. Әмиоғлу көрәк олдугда ағачла Ибраһими дөјмүш, дәрсләрини өјрәтмишдир. Хаганы 527 (1132/33)-чү илдә дәрсә башларкән Бәһиәддинин ән азы 20 јашы олмалы иди. Кафиәддинин 40 јашында өлдүјүнү дүшүндүкдә: Хаганы дәрс охумаға башларкән

[401] علی اصغر مجتهدی. «امثال وحکم در لهجه محلی آذربایجان». ۱۳۳٤. تبریز. ص: ۲۱۹.

Бәһиәддинин јашы 15 јашлы атасындан 5 ил артыг олур вә јахуд ата илә оғул јашыд чыхырлар:

من فایده جوی و او مفیدم — عم بوده مدرس او معیدم
نفسم بدکانش چوب خورده — چون مار بچوب نرم کرده...
او حق دلم بچوب بشناخت — زین نفس چو مار موسوی ساخت
من خرد و چنان بزرگواری — چون نفس چو من بهیمه واری ...
من چوبش خورده وقت تعلیم — شاشیده هزار نوبت از بیم[402]

Шаирин әмисинә мәрсијә јаздығы «رفت آنکه فیلسوف جهان ...» мәтлә'ли гит'әјә көрә, Кафиәддин көзләнилмәдән, бирдән-бирә өлмүшдүр. Чох күман ки, сәктә едәрәк адына күнү—чүмә күнү өлмүш, «нәфси-мүтмәинә» бир даһа өз јеринә гајытмышдыр:

بلد نفس مطمئنه' اوباز جای خویش — کاوازارجمی هم از آنجا شنوده بود...
آدینه بود صاعقه' مرگ او بلی — طرفان نوح نیزهم آدینه بوده بود[403]

Бу гит'әјә көрә, Кафиәддин Хагани уруғунун ағсаггалы, гоһум-әгрәбасының бөјүјү имиш. Шаирин мә'нәви атасы, бөјүк философ, тәчрүбәли тәбиб олан, јалныз Хаганијә дејил, бүтүн инсанлара, гоһумларына гајғы көстәрән «Адәми-гәбајил», «Исиҹи-дудә» имиш. Онун өлүмү илә јахынлары үзүләрәк сарсымыш— јетим галмышлар:

رفت آنکه فیلسوف جهان بود و برجهان — درهای آسمان معالی کشوده بود...
اورا فلك برای طبیبی خویش برد — کز دیر باز دار وی او آزموده بود...
بی او یتیم ومرده دلند اقربای او — کو آدم قبایل وعیسی دوده بود...
خاقانیا بماتم عم خون گری نه اینك — کاین عم بجای تو پدریها نموده بود[404]

Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Кафиәддини ата-анасы кими әзизләмиш, шәхсиҹҹәт вә һәсб-нәлындан данышаркән ата вә анасындан сонра Кафиәддини өзүнүн ән јахыны сајараг, онун шәхсиҹҹәтиндән данышмышдыр. Кафиәддин дөврүнүн көркәмли тәбибләриндән бири иди. Хагани ушаг икән Әли Нәччар аиләсини тәрк едәркән хәстә олан Ибраһими әмиси мүаличә едәрәк сағалтмышдыр. Әлиачыг, инчә вә јуха үрәкли, Иса нәфәсли Кафиәддинин Шамахыда һәкимханасы вар иди. Бачарыглы вә тәчрүбәли тәбиб олан Кафиәддин Өмәр зәманәсинин көркәмли философу вә ријазиҹҹатчыларындан иди. «Төһфәтүл-Ирагејн»ә көрә Кафиәддин өлмәздән габаг сөзүкечәр бир шәхсиҹҹәтлә кәскин чәкишмәдә имиш. Чох еһтимал ки, 545 (1150/51)-чи илләрдә мүхалифләри илә Хагани арасында кедән чәкишмәләрдә Кафи-

[402] Т-226.
[403] Д-872.
[404] Јенә орада.

әддинин дә фәал иштиракы олмушдур. Өмәрин өлүмүндән бир нечә ил кечмәсинә бахмајараг, онун дүшмәнләри 552 (1157/58)-чи илдә дә Хаганијә гаршы чыхырдылар:

وز سوی عمم طبیب گوهر — بقراط سخن بهفت کشور...
او مشرف و ذات او مشرف — او کافی و دست او سخی کف
کوثر باثر کف و بنانش — ر فرف ز شرف رف دکانش
داروده و عطر بخش جانست — همچون عیسی وجبیه از آنست
لعنت گردشمنان من اوست — صد رحمت باد برچنین دوست
مشتی جهلا که ناتمامند — زین صحت فهم در سقام‌اند
چون غاریقون کریه و منکر — وز تربد هم میان تهی تر
وآنگاه چو نقش تربد از کین — قتال حسین دانش و دین...
برهانی و هندسی مقالش — افلاطون و ارسطو عیالش
از علمش داده دهر محدث — یك ثلث بهر مس مثلث ...
من چون خبهٔ گلو گرفته — لب بسته و دم فرو گرفته
عم دار وی زندگیم داده — پستان رضام در نهاده ...
هم دایه و هم معلم من — هم آسی و هم معزم من...
آن عین هدی زجای برخاست — خصمش که ضلال بود برجاست
خود گوی چنین توان بسر برد — کابلیس بماند و بوالبشر مرد[405]

«Төһфәтүл-Ирагејн»и јазана кими шаирин һәјатында баш верән ән бөјүк аиләви мүсибәт әмисинин өлүмү иди. Хагани Кафиәддинин мәһәббәт вә јахшылыгларыны өмрү боју унутмамыш, јарадычылығы боју әмиси илә бағлы хатиратыны гәләмә алараг диванында силинмәз бир из гојмушдур. Кафиәддинә јаздығы мәрсијәләриндә сарсыдычы үрәк дөјүнтүләри вә дујғулар, јаныглы бир әһвали-руһијјә һакимдир. Хагани «گفتی که سپاس کس مبر پیش...»[406] мәтлә'ли гит'әни дә әмисинин өлүмүнә көрә јазмышдыр. Әдибин Рәшидәддин Вәтвата көндәрдији мәнзум мәктуба көрә, Кафиәддин дири икән онун шөһрәти Азәрбајчан торпагларыны чохдан ашараг Түркүстандан узаглара јајылмышдыр. О, «фүруғи-фикр» — фикринин ишығыны вә «сәфаји-зәмирини» Кафиәддиндән мәнимсәмишдир. Әмиси шаирин әлиндән тутараг ирәли чәкмишдир.

Хагани әмисинин өлүмүнә көрә бир нечә мәрсијә јазмышдыр. «نخواهی یافتن» рәдифли әсәрдә «шаир Гаф вә Гафи-чаһана» гаранлыг чөкдүјүндән, әмисинин өлүмү илә ән јахын архасыны итирдијинә ачымагдадыр. «Көзләриндән хуни-дил вә хуни-чикәр төкдүјүнү», «мачәраји-дәрдә мәһрәм тапмадығыны», «аһыны белә додагларында кизләтмәјә мәчбур олдуғуну» сөјләмишдир. Шаир дөврүнүн фикир гәһрәманынын — «һәфт-хани-әглин Рүстәминин», «фејләсуфи-ә'зәм», «пири-хирәд», «һерзи-үмәм» Кафиәддинин өлүмү илә елм вә билик аләминә бөјүк бир итки үз вердијиндән, «мәктәби-һикмәтин», «рәхши-данешин», јијәсиз галдығындан кәдәрлидир... Ширванлылар Кафиәддини бөјүк бир издиһам вә тәнтәнә илә басдырмыш, зәманәнин бу көркәмли шәхсијјәтини басдыраркән әски түрканә дәфн мәрасими көзләнилмишдир. Демәли, XII әсрдә дә ширванлылар ата-бабаларынын ән гәдим ән'әнәләрини горујуб сахлајырмышлар:

رخش دانش را ببر دنبال و پی برکش از آنك
هفت خوان عقل را رستم نخواهی یافتن[407]

«ساختن» рәдифли гәсидәдә Кафиәддинин Шамахыда басдырылдығы көстәрилир:

چون بشماخی تراکرد قضا شهربند — نام شماخی توان مصر عجم ساختن...
چون توطریق نجات از دم عم یافتی — شرط بود قبله‌گاه مرقد عم ساختن[408]

Хагани бу ше'ри «Төһфәтүл-Ирагејн»ин јазылышындан бир нечә ил габаг, әмиси өлдүкдә јазмышдыр. «Төһфә»дә Кафиәддиндән данышаркән дедији үрәк сөзләри, садаладығы нискилләри бурада даһа кениш өлчүдәдир. Бурада дејиләнләрин бир чохуну «Төһфә»дә башга бир бичимлә охујуруг. Шаир бурада өзүнү садаламамыш, онун үчүн доғма олан анлајышлары бир даһа јазыја кәтирмишдир. Мәрсијәләри вә «Төһфә»дәки охшарлығын көкүнү бурада ахтармалыјыг. Бу охшарлыг шаирин кечирдији сыхынтыларын давамлылығыны, әмисинә бағлылығыны көстәрир. Бу ше'рләрдә Кафиәддиндән даһа кениш мә'лумат вардыр. Она көрә дә бу кими әсәрләрә кениш баш вурмаг мәгсәдә ујғундур. Тәкрар сајылмамалыдыр.

Дәрбәнддән Шамахыја, Вәһидәддинә көндәрдији мәктубда «мәним додағымла Кафиәддинин гәбрини өп» — демишдир[409].

Хаганинин дәрин руһи һәјәчанларла гәләмә алдығы мәрсијәләрдән бири дә «راه نفسم بسته شد از آه جگرتاب...» мәтлә'ли гәсидәдир. Әмисинин өлүмү илә «үрәји бәнәфшә сифәти алараг, көз јашлары иннаба чеврилән» шаирин варлығындан түстү гопмушдур. «Шам кими алышан үрәји јанараг күлә дөнмүшдүр», «јајдан атылан ох кими бәдәнинин титрәдијини, дәрддән һарај чәкдијини» билдирмәкдәдир. Дүнјада хошбәхт јашамаг үчүн инсанын јахын меһрибан адамлары олмасы да кәрәкдир: «Үзән әл олмадан фыртынадан гуртармаг олмаз» — демишдир. Әзизләрини итирән шаир үрәкдән кәдәрләнмиш вә «јанмышдыр». «Көј кими баш-ајағыны итирәрәк һәрләнән» шаирин варлығы «күрә ағзына дүшмүш кил кими од тутуб јандығындан, чивә шүшәсинин боға-

[405] Т-209—221.
[406] Д-933.
[407] Д-361.
[408] Д-316.
[409] Ш-59.

зы кими үрәјинин сыхылдығындан, ушаг икән гочалдығындан», «әһрар, әһбаб вә әсһабын» ону унутмасындан, әмисиз вуруш вә чәкишмә мејданында тәк галдығындан сөзә кәлир. Кафиәддин она көрә шаирин көзүндә бөјүк вә әзиздир ки, «һәјатда сыхынтыдан башга кимсәси олмајан, көлкәсиндән ајры башга јолдашы көрмәјән» Хаганини атасы тәрк етдикдә әмиси Симурғ гушу кими онун дадына чатмышдыр. О, шаирә мә'нәви аталыг гајғылары көстәрмиш, һәјатына ишыг кәтирәрәк көзләрини ачмыш, ону дүзлүк јолуна доғру апармышдыр. Кафиәддин Өмәр шаирин «чаһү чәлали-дүнјәвидән» үз дөндәрән, «фәгрә сығынан», күбарларын гапысыны тәрк едәрәк «сәдри-гәнаәтдә» әјләшән јүксәк мә'нәвијјатынын, бөјүк шәхсијјәтинин бағбаныдыр»... «Ачы вә турш дамчынын чахыра чеврилдијини» тәчрүбәсиндә көрән, кәләчәјә үмид бағлајан шаирин тәлаш вә ахтарышларынын истигамәти «үзләт вә фәгрә» доғру јөнәлмишди. «Чаһү чәлалдан» үз чевирән Хаганидә әхилијә вә суфијанә һәјат тәрзинә бөјүк бир мараг вар иди.

Бу әсәрдә Кафиәддинин елми шәхсијјәти вә фәалијјәти һаггында мә'лумат вардыр. «Данји-инсаф», «мүнһи әл-әлбаб», «сәдри-әфазил» Кафиәддин елми-һикмәтдә «сохәндани-мәһин», «елми-адабидә», «һүнәрбәхши-беһин» бир алим олмуш, елми-тибб вә ријазијјатдан «Идриси-гәзабиниш вә Исији-рәванбәхш» олан Кафиәддин Өмәр нүчум, үстүрлаб елмләрини дә дәриндән билән маһир бир чәрраһ имиш. Шаир әмисини елми-сијасәтдә, ирадә мөһкәмлијиндә бөјүк дөвләт хадими Өмәр Хәттаба тај тутмушдур. Шаир әмиси вә «вәлинемәти» Кафиәддинин «мүфтәхәри-мазији-әслаф», «мәсдәри-мүстәгбәли-ә'габ», «васитеји-көвһәри-әнсаб» олдуғуну билдирир, ону гоһум тајфасынын кечмиш елми ифтихар санчағын чијниндә көздирән вә кәләчәк нәсилләрин онунла күвәнәчәји бир шәхсијјәт кими тәсвир етмишдир. «Елми-адаб»дә устад олан Кафиәддин Өмәрин Хаганинин бир шаир кими јетишмәсиндә дә бөјүк әмәји олмушдур. Әмиси онун «мүдәрриси, вәлинемәти, амали вә мә'нәви атасы» олмуш, гәләми ондан ишыг вә гүввәт алмыш, дујғуларына күч вә дөзүм онун бејниндән ахмышдыр. «Шаирин маддәти-тәб'и» ондадыр.

Хагани илә она гаршы чыхан шаирләрин арасындакы чәкишмәләр 545 (1150/51)-чи илдә кәскин шәкилдә давам едирди. Хагани «тифли-дәбистани олан мәрдәки-кәззабын» шаирин «түрк зәмириндән» доғулмуш өвладыны «һинду бечче» илә дәјишдирәчәјини билдирир. О, «мәрдәки-кәззаб» дедикдә Әбүл-Үла Кәнчәвини нәзәрдә тутмушдур. Әсәрин сонунда Хагани «хејмеји-әбјатынын» 45-ә чатдығыны көрдүкдә ше'ри битирмиш, әмиси оғлуна башсағлығы вермишдир:

جز ناله کسی همدم من نیست ز مردم جز سایه کسی همره من نیست زاصحاب
چون زال بطفلی شده‌ام پیر زاحداث زآنست‌که رد کردهٔ احرارم واحباب

خرسندی من دل دهدم گرندهد حلق سیمرغ غم زال خورد گر نخورد باب
همت بسرم کرد که جاه آمد مپذیر عزلت بدلم گفت‌که فقر آمد دریاب...
هان ای دل خاقانی اگر چه‌ستم دهر بر تافتنی نیست مشو تافته برتاب...
کو آنکه سخندان مهین بود بحکمت کوآنکه هنر بخش بهین بود بآداب
کو صدر افاضل شرف گوهر آدم کو کافی دین واسطه گوهر انساب
کو آنکه ولی نعمت من بود عم‌من عم چه‌که پدربود و خداوند بهرباب
آن فخرمن ومفتخر ماضی اسلاف آن صدر من مصدر مستقبل اعقاب
آن خاتمه کار مرا خاتم دولت آن فاتحهٔ طبع مرا فاتح ابواب
در دولت عم بود همه مادت طبعم آری زد ماغست همه قوت اعصاب
زودیو گریزنده واو داعی انصاف زو حکمت نازنده واو منهی الباب
زان عقل بدو گفته‌که ای عمر عثمان هم عمر خیامی و هم عمر خطاب
ادریس قضابینش‌و عیسی روان بخش داده لقبش در دوهنر واضع القاب
از نعش‌بدی تختش واز تیر فلك میل وزفوس قزح زیجش وزماه سطر لاب
دانم‌که دگرباره گهر دزدد ازاین مقد آن طفل دبستان من‌آن مردك کذاب
هندو بچه‌یی سازد ازاین ترك ضمیرم زان تا نشناسند بگرداند جلباب
چون خیمه ابیات چهل‌پنج شد از نظم بگسست لناب سخن ازغایت اطناب. [410]

«Бе-геристи» рәдифли гәсидәдә Кафиәддинин јүксәк дахили аләми вә шаирин руһи һәјәчанлары гәләмә алынмышдыр. Хаганијә көрә, баш верән мүсибәтдән онун көзләри гурумуш, үрәји јанмагдадыр. Тәб'и сөздән галмышдыр. «Мүгтәдаји-һикмәт», «сохәндани-мәһин» — «Кафиәддин кими гијмәтли бир көвһәри кәрдун наданлыгдан сындырмыш, вәтән чәмәниндә баш галдыран бу чомәрдлик сәрви саралыб солмушдур. Туфанлар гопаран булудлар һарададыр ки, вәтәнин бу бөјүк мүсибәтинә ағласынлар». «Сәба-хүлг» Өмәрин јасына бүтүн каинат матәм сахламышдыр. «Шәкәр-питг» «фәләк-дәст» Кафиәддинин гәләми сөздән күлдәстә бағладыгда көј гызларыны ағлатмышдыр. О, «әһли-һикмәт», «әрбаби-зәни», «әһли-фәрр вә фәтнин» әнчүмәнинин көз ишығы вә чирағы-мә'рифәт аләминин һүмаји иди. Онсуз «һикмәт гәсри» хәрабәзарә чеврилмиш, онун өлүмүнә әһли-Ширван көз јашы ахытмышдыр.

Шаир Кафиәддинин инсансевәрлији үзәриндә ајрыча дајанмышдыр. Сәхавәтли вә мө'мин Кафиәддин Өмәрин јумшаг үрәји тојуг башынын кәсилмәсинә, шамын сөндүрүлмәсинә кимсәјә һагг вермәзди. Көнлү мум кими јумшаг олан Өмәрин гаршысында јанар чырағы сөндүрдүкдә, онун мум кими инчә тәб'и ләјәнә төкүлән әринмиш мум кими ағларды. Од вә су бу бөјүк инсан-гәрвәрин дүнјадан кетдијини билсәјди, од гүссәдән гана чевриләр, су кәдәриндән ағларды:

گر بقدر سوزش دل چشم من بگریستی
بر دل من مرغ و ماهی تن بتن بگریستی

[410] Д-56—58.

صد هزاران دیده بایستی دل ریش مرا
تا بهر یك خویشتن بر خویستن بگریستی
ای دریغا طبع خاقانی که واماند از سخن
کو سخندان مهین تابر سخن بگریستی
مقتدای حکمت و صدر زمین گز بعد او
گر زمین را چشم بودی بر زمن بگریستی
گوهری بود ارکه گردونش بنادانی شکست
جوهری کوتا براین گوهر شکن بگریستی
زاد سروی، زاد مردی بر چمن پژمرده شد
ابر طوفان بار کوتا بر چمن بگریستی
کو صبا خلقی که از تشویر جاه وجود او
هم بهشت عدن و هم بحر عدن بگریستی
کو فلك دستی که چون کلکش بهم کردی سخن
دختران نعش یکیك بر پرن بگریستی
هر زمان از بیم ناز الله ز نرکسدان چشم
کوثری بر روی و موی چون سمن بگریستی
پیش چشمش مرغ را کشتن که یارستی که او
گر بدیدی شمع در گردن زدن بگریستی
اینت مؤمن دل‌که گر پیشش بکشتندی چراغ
طبع چون مومش چو موم اندر لگن بگریستی
کاشکی گردون طریق نوحه کردن دانستی
تا بر اهل حکمت و ارباب ظن بگریستی
کاشکی خورشید رازین غم نبودی چشم درد
تا بر این چشم و چراغ انجمن بگریستی
آتش وآب اربدانندی که از گیتی‌که رفت
آتش از غم خون شدی، آب از حزن بگریستی
او همائی بود، بی او قصر حکمت شددمن
کو غراب البین کو؟ تابرد من بگریستی
اهل شروان چون نگریند از دریغ اوکه مرغ
گر شنیدی برفراز نارون بگریستی [411]

«Фејләсуфи-мүәззәмин» ајрылығындан Јаныг Кәрәм кими од тутуб јанан шаирин мәрсијәләриндә Гафиәддинин елми шәхсијјәтинин, јүксәк дахили аләминин тәсвиринә даһа кениш јер верилмишдир. «بسوختم» Рәдифли гәзәлдә шаир үмидинин бошa чыхдығыны көрдүкдә, әлинә кечән јаш вә гуруну ода јахмыш, гол-ганадыны аһы илә јандырмышдыр. Наләси фәләкин хејмәсини јарараг, аһы илә аләмин дөрд күшәсинә од вурмуш, «бонгаһи-сәбри илә» «көнүл хирмәнини» бирkә ода јахмышдыр. Чәлләрдәки «әргәм» күлүнүн папағы шаирин үрәјиндәки јанғынын

[411] Д-441—442.

түстүсүндән гаралмышдыр. Көнлүнүн јарысы зәманәнин гүссә вә дәрдиндән јанмыш, галан јарысы әмисинин һичран вә ајрылығында од тутуб јанаркән атәш зәбанәләри ичәрисиндә нәғмәкарын рүбабынын тәрәннүм етдији белә бир «нәғәрат» ешидилмәкдәдир:

«کای عم بسوختم زغم، ای عم بسوختم» [412]

Гафиәддин Өмәр сөздән баш чыхаран, бә'зән дә гәләмини ше'рдә сынајан көркәмли бир алим иди. Хагани [413] «داشت» рәдифли гәсидәни «کافی» тәхәллүслү «елм вә әдәб хадиминин»... «ای امیر امرای سخن ای شاه سخا...» мәтлә'ли гәсидәсинә чаваб јазмышдыр. Хагани әсәрләринин әлјазма вә чап нүсхәләринин бир чохунда бу ше'рин шаирин әмиси Гафиәддин Өмәрә јазылдығы көстәрилмишдир. Гафи гит'әни Хаганијә көндәрәрәк ондан бир сандыг шәкәр истәмишдир. Хагани көндәрдији мәнзум чаваб мәктубунда бир сандыг шәкәрлә мин дирһәм пул көндәрдијини билдирмишдир. Гафиәддинин Хаганијә вә Хаганинин Гафијә олан мүрачиәт тәрзинә көрә бу әсәрин Гафиәддин Өмәрә јазылмадығы ајдын көрүнмәкдәдир. Мәһәммәд Овфи «Лүбабүл-әлбаб»да XII әсрдә Кафи адлы һәмәданда јашајан бир шаирин јарадычылығындан данышыр[414]. «Тотмачиҗҗә» адлы бир әсәр вардыр. Бу ше'ри Гафи һәмәдани вә Хаганинин адына јазмышлар. Әрәб гајнагларында Гафиәддин Өмәр Кәнчәви адлы бир шаирдән сөз кедир. О, XI јүз илдә јашамышдыр. Хаганинин башга бир ше'риндә Кор Гафинин ревисиндән данышылмышдыр. Кор Гафинин ким олдуғу бәлли дејилдир[415].

Азәрбајҹан алимләриндән Әзиз Дөвләтабади «Сохәнвәрани-Мәраге» адлы мәгаләсиндә Әбүл-Фәрәҹ Руниниn оғлу Гафинин Зәки Мәрагеји јаздығы ше'риндән данышмышдыр. Ата Гәзнәвиләр, оғул Сәлчугиләрлә бағлы иди[416].

Хаганинин јухарыдакы ше'риндә шаирин досту Гафиәддин Ширванидән данышылыр. Шаирин достуна јаздығы бир нечә мәктуб әлдәдир. Бу мәктубларда һәр ики шаирин достлуг вә јарадычылыг әлагәләриндән данышылыр.

Гафинин Хагани илә танышлығы шаирин биринчи Мәккә сәфәриндән сонракы илләрә — Мәнучеһрин хаганлығы дөврүнә даһа чох дүшүр. Хагани мәликүш-шүәра — дејә чағырдығы Гафиәддинә көндәрдији мәктубда мадди еһтијачы олмадығыны, чох јахшы јашадығыны билдирир: «بحمدالله هنوز توشه و خوشه و خطامی هست» [417] — дејир. Гафиәддин мәктубунда «ширванлы-

[412] Д-789.
[413] Д-85—86.
[414] «محمدعوفی، لباب الباب». جلد اول، ۱۹۰۳، لیدن، ص: ۲۱۰.
[415] Д-887—888.
[416] عزیز دولت آبادی، «سخنوران مراغه». «نشریه دانشکده ادبیات تبریز». شماره مسلسل ۸۱، سال نوزدهم، ص: ۴۸ — ۴۹.
[417] Ш-20.

ларын Хаганини бөјүк севки илә андыгларыны» јазса да, Хагани Ширвана бир даһа гајытмајачағыны билдирир. О, Кафиәддинин ирәли чәкилмәсиндән, сарајда јени вә јахшы вәзифә газандығындан севинәчәкдир.

Башга јазылардан Кафиәддинин көркәмли бир шаир олмасы, һәбсә дүшмәси, азад олмасы, сарајда мәликүш-шүәралыг вәзифәсинә чатмасы ајдынлашыр. Кафиәддин Хагани јарадычылығыны изләјән, јүксәк дәјәрләндирән бир шаир олмушдур. Хагани мәктубларынын бириндә онун вә Ширванын башга шаирләринин бојнунда устадлыг һаггы олдуғуну, буну бир сыраларынын баша дүшмәдијини билдирмиш вә ачымышдыр[418]. Хагани диванынын Әли Әбдүррәсули нәшринин башлығына көрә, јухарыдакы гәсидәни шаир әмиси Кафиәддинә јазмышдыр. Доктор Зијаәддин Сәччади Кафиәддинин кимлијини ајдынлашдыра билмәсә дә, Кафиәддинин Хаганијә көндәрдији гит'әнин мәтнини чыхышда вермиш, ше'рин Кафиәддин Ширванијә јазылдығыны көстәрмишдир[419].

Әмиси оғлу Вәһидәддин Осман Өмәр оғлу: Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә әмиси оғлунун адыны Осман, ләгәбини Вәһидәддин вә Сәдрүл-һүкәма көстәрмиш, атасынын адыны чәкмәмишдир:

دانش برکات دولت احسان صدر الحکما وحید عثمان
در هر کلمات او مفصل هست از لقبش سه حرف او [420]

Шаир әмиси Кафиәддин Өмәр Осман оғлунун бу дүнјада 40 ил субај отурдуғуну да көстәрмишдир:

آنجاش نکاخ بسته حورا چهل سال عزب نشسته این جا[421]

Јухарыдакы бејтдән Кафиәддинин евләнмәдији нәтичәсини чыхаранларын бир чоху Вәһидәддини Хаганинин башга бир әмисинин оғлу кими гәләмә вермишләр. Мирзә Мәһәммәдәли хан Насеһ «Әрмәған» журналында чап етдирдији «شرح حال خاقانی» сәрлөвһәли мәгаләдә јазыр:

«از اشعار اخیر معلوم شدکه عم خاقانی عمر بن عثمان در مدت چهل سال تأهل اختیار ننموده پس ظاهرا پسر عم او وحیدالدین عثمان که خاقانی دروس خود را نزد او تکرار میکرده... پسرعم دیگر خاقانی بود. در اشعار خاقانی از او ذکری نشده است». [422]

Әли Әбдүррәсули 1316 (1937/38)-чы илдә нәшр етдирдији «دیوان خاقانی» јә јаздығы мүгәддимәдә көстәрир:

[418] Ш-20.
[419] Д-85.
[420] Т-224.
[421] Т-221.
[422] محمد علی ناصح. «شرح حال خاقانی». مجلهٔ «ارمغان». سال پنجم. شماره ۹. ۱۰. ۱۳۰۳. تهران. ص: ۵۱۰_۵۱۱.

«عمش کافی‌الدین عثمان مردی دانشمند و فیلسوف بود وتا چهل سالگی بی‌اهل و فرزند... و دروسی که کافی‌الدین برای وی میگفت پسر عم دیگرش وحیدالدین عمر بروی اعاده و تقریر میکرده». [423]

Шаирин әсәрләриндә икинчи бир әмисинин олуб-олмамасы һаггында мә'лумат јохдур. Бәһидәддин Кафиәддинин доғма оғлудур. Бу һагда Хаганинин диванында кениш мә'лумат вардыр. Шаир новруз бајрамы вә әмиси оғлунун јени ил тәгвимини һазырламасы вә Бәрдә сүркүнүндән гајытмасына көрә јаздығы тәрчибәнддә Вәһидәддин Османын әмиси Кафиәддинин оғлу олдуғуну көстәрмиш, әмиси оғлунун ата-бабасынын да адларыны чәкмишдир:

نایب ادریس عثمان عمر کز فراو حل و عقد عیسوی دارد حیات آباد من[424]
ظاهرست انسابش ازکافی عمردرگیرورو می شمر تاقد سلف عثمان وابراهیم او [425]

Хагани атасы Әли Нәччара итһаф етдији «او» рәдифли гәсидәни атасынын «сәнасы илә» битирәркән әмисинин өлүмүнү хатырладыр, әмиси оғлу Османа узун өмр диләјир:

گر زقضای ازل عهد عمر درگذشت تاباید مگذارد نوبت عثمان او[426]

М. Мәһәммәдлујн-Аббаси 1336 (1960)-чы илдә Теһранда нәшр етдирдији «Дивани-Хагани Ширвани»јә јаздығы мүгәддимәдә бу гәсидәдән данышаркән Вәһидәддинин Кафиәддин Өмәрин оғлу олдуғуну көстәрмишдир[427]. Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә әмиси оғлуну өзүнә дајаг вә арха сајмышдыр:

در عنصر ناقصان ناکس فهرست کمال عون من بس[428]

Демәк, Вәһидәддин 552-чи илдә сағ иди. Хаганинин ән јахын достларындан Чәмаләддин Мәһәммәд Исфәһани Ибн Хәлләган, Имади-катиб вә Ибн әл-Әсирин көстәрдијинә көрә, 559 (1163/64)-чу илин рәмазан вә ја шәввал ајында өлмүшдүр. Хагани бундан өтрү јаздығы гит'әдә досту Чәмаләддин Исфәһанини вә әмиси оғлу Османын өлүмүнә үрәкдән ачымышдыр. Демәк, Вәһидәддин 559-чу илдә өлмүшдүр:

[423] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح و تحشیه علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. ص: مقدمه.
[424] Д-524.
[425] Д-527.
[426] Д-366.
[427] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی». ۱۳۳۶. تهران. مقدمه ص: د.
[428] Т-226.

جمال شاه سخا بود وتاج سرم — وحید گنج هنر بود و بود غم پسرم
بسوی این دویکانه بموصل وشروان — دلیست معتکف وهمتی است برحدرم
هنر بلرد زدندان تیز سین سخا — دلم درید و بخائید گوشهٔ جگرم
سخا بمردمهٔ هردو چشمهای هنر — گریست برمن وحالم چودید دربدرم
منم غریق‌غم واندهان که‌درشبو روز — غم جمال برم واندوه وحید خورم[429]

«Təhfətүl-Iraqejn»dən bildiјimiz kimi, 520-ci ildə anadan olmuш Xaqani azы-çoxu 7 jaшында ikən dərs oxumaьa baшlamышdыr. O, 15—16 jaшына çatana kimi əmisi və əmisi oьlundan dərs almышdыr. Xaqani təxminən 527—536 (1132/33—1141/42)-cы illər arasыnda dərs oxujarkən Bəhidəddin jaшa dolmuш bir alim idi:

من خردو چنان بزرگواری — چوپان چومن بهیمه واری[430]

Xaqani 527 (1132/33)-ci ildə dərs oxumaьa baшladыgda Bəhidəddinin 30 jaшында oldueunu düшünsək, Xaqani dərsini bitirdikdə — 536-cы ildə əmisi oьlu 40 jaшында idi. 470—475 (1077/78—1082/83)-ci ildə anadan olan Kafiəddin Ömər 25—30 jaшында ikən, 500—504 (1106/07—1110/1111)-ci illərdə evlənmишdir. Bəhidəddin 60 ilə jaxын jaшamышdыr.

«Təhfətүl-Iraqejn»də Xaqani əmisi oьlu Bəhidəddinin elmi шəxsiјyəti və шairə kөstərdiji gajьылары da təsvir edir. Bəhidəddin tibb, nүçum, hikmət, nəzm, nəsr və «elmi-adab»da dərin biliklи bir alim idi. Xaqani əmioьlusunu Шərq və Gərb alimlərindən: tibbdə Buqrat, nүçumda Buzərçүmehr, hikmətdə Guста, nəzmdə Saби, nəsrdə Xəlil, elmi-adabda Caһizə bərabər tutmuш, elmdə Ibn Mskүvejh və Ibn Sibүvejhdən jүksəkdə durduьunu səjləmишdir. Ümumiјyətlə, zəmanəsinin «non-үlumunda» böjүk alim olan Bəhidəddin ilaһiјjat elminдə də müasirlәrindən fərqlənmишdir. Tibb, fəlsəfə-hikmət, nүçum elmi sahəsində daһa böjүk müvəffəqiјyətlər qazanmыш Bəhidəddin Osmanын «elmi-erabda» — nəһb elmində dərin biliji var idi. Məһarətli təbib, davacaz və çərraһ olan Bəhidəddinin Шamaxыda hөkmçanasы var idi.

Dөvrүnүn elmlərinə dərindən jiјөlənmiш Bəhidəddin Osman iste'dadlы bir «musiqar» — musiqiшünas idi. O, өz jaradыcылыgында «gөvl ilə əməli» birləшdirirdi. Ərəqnүn çalmagda böjүk məһarət kөstərirdi. Xaqani musiqisini nəzəri və əməli cəһətdən dərindən bilirdi. Bəlkə də musiqisini Bəhidəddindən өjrənmишdir. Kөzəl səsli Osman təbiətin qojnunda dolaшmaьa, күnəшı daьlarda kөrməjə, al lalələr jamaçlara heјran qalmaьı ушaglыgdan çox sevirdi. Doьma Шirvanын fүsunkar

[429] D-903—904.
[430] T-226.

mənzərələrinə, bu jerləri bəzəjən kөzəl үzlү türk və türkman gызlarынын qara kөzlərinə məftun idi. O, Шirvanын kөzəl təbiətinin qojnunda böjүmүш, bүtүn varlыgы ilə doьma torpaьa sыgынырды. Osman Ömər oьlu sүbһ çaғынын күnəшini çox sevirdi. Çox həssas və inçə bir zөvq var idi. «Күnəш hər күn damdan baш qaldыrarag onun ərqənununa gulag asmыш, bəzdə kələrək kөlkələrlə jallы ketmишdir». «Bəhidəddin kүl beçərmәji, guш saxlamaьы da çox хoшlarды». Шairin təribijəçilərinin шəxsiјjətini hərtərəfli өjrənmədən, Xaqaninin mədəni səviјjəsini oldueu kimi dujmag çətindir[431].

«Təhfətүl-Iraqejn»də Xaqani Bəhidəddinin tələbəsi oldueu illəriндən də keniш mə'lumat vermишdir. Шairin az bir zamanda dərin elmi bilik əldə etməsinin, bədii jaradыcылыg sahəsində böjүk müvəffəqiјjət qazanmasынын bir səbəbi də Kafiəddin və Bəhidəddin kimi zəmanəsinin böjүk elmi шəxsiјjətlərindən tə'lim və tərbijə kөrməsidir. Bu tərbijənin nəticəsində o, az bir müddət ičərisində «در سخن تمام» — sөzdə jetkin» шair səviјjəsinə jүksələ bilmишdir. Dejildiji kimi, əmisi Kafiəddin Ömər Osman oьlu Ibraһimin ушaglыg çaғlarында «müdərrisi», əmisioьlu Bəhidəddin Osman Ömər oьlu шairimizin «معیدی» idi. Ibraһim əmisindən өjrəndiklərini Bəhidəddinlə birlikdə təkrar etmиш, Bəhidəddin onun tə'lim-tərbijəsi үçүn heç nəjini əsirkəməmишdir. O, əmisi Ömərin hөkmçanasында Osmandan dərs almышdыr. Jeri kəldikdə Bəhidəddin Ibraһimi aьaçla dөjmүш, «күnəш sүnkү kөtүrdүkdə, bulud aglamышdыr»[432].

«Təhfətүl-Iraqejn»də Xaqani əmisi oьlusunun dүшmənlәriндən də danышmышdыr:

خصمانش که میل میل دارند — چون تخت حساب خاکسارند[433]

XII əsrin ikinçi jarыsыndan baшlajaraq 21 gəranda ulduzlarын birləшmәsi nəticəsində «ajəti-xəsfin» əmələ kəlәçəji haggында alimlər arasında mübaһisə və çəkiшmə var idi. 582 (1186/87)-ci ildə olaçag bu hadisə nəticəsində jel və su tufanlarынын baш verəçəji haggында çox danышыlырды. O zaman өlkələrin alimləri arasında bu məsələ үstүndə ikilik төrəmишdi. Azərbajçan alimlərinin bir çoxu dejilәnlərə garшы çыxыr. Belə bir hadisənin baш vermәjəçəjini elmi dəlilllərlə kөstəridilər. Xaqani də mүnəççimlərin bu hөkmүnə garшы idi. O, mүnəççimlərin bu ujdurmasыny rədd etdikdə əxilərlə birləшirdi. Mүnəççimlərin bir qismi ulduzların hərəkəti uçүndən zəmiјjətin həjatыnda baш verəçək hadisələri irəliçədən xəbər verirdilər. Əxilər bu dүшünçələrə garшы çыxыr

[431] T-225—226.
[432] T-226.
[433] T-225.

вә бу уjдурмалары рәдд едирдиләр. «Төһфәтүл-Ирагеjн»дә шаир әмисиоғлу мүнәччим Бәһидәддинин дә «мүгәллидани-әһвалын» бу бахышына гаршы чыхдығыны көстәрмишдир. Бәһидәддин Хорасан мүнәччимләринин ираэли сүрдүкләри мүддәаjа гаршы чыхан алимләрин ән көркәмлиләриндән бири иди:

این طعنه نه در پسر عم اوست کادریس مدرس از دم اوست[434]

Хагани «...آن نه رویست آنکه آشوب جهانت آنچنان» мәтлә'ли тәрчибәнди новруз бajрамы вә Бәһидәддинин 554 (1159)-чу илдә Бәрдә сүркүнүндән гajытмасы вә jени илин тәгвимини jаратдығына көрә jазмышдыр. Бajрам күнүндә jазылмыш бу ше'рдә Хагани әмиси оғлуну новруз бajрамы вә jени әсәринә көрә тәбрик етмишдир:

برجناب او وبراهل جهان فرخنده باد رجعت نوروز وترجیع من وتقویم او ...
چون مبارکباد گویم روز اورا شك مکن کاسمان آمین‌کند وقت مبارکباد من[435]

Көрүндүjү кими, ше'рин jазылышындан габаг Бәһидәддинә «зәхми-чешм» дәjмишдир. О, һансы бир әсәринә көрә изләнилсә дә, сөзүндән дөнмәмишдир. Бәһидәддинә гаршы олан «до пириһәһс» дә бу илдә вәфат етмишләр:

چشم زخمی راکه دید اقبالها ببند چنانك قدراو برچشمهٔ خورشید تارد هرزمان...
تاکه مشرف اوست اجرام فلك‌را ازفلك آن‌دوپیر نحس‌رحلت‌کرده‌اندازبیم‌او...
کلکش از بهر شرف محکوم تیغ آمد بلی مرتبت بفزود اسماعیل را تسلیم او[436]

Хагани Кәнчәдә икән Мәнучеһрдән алдығы мәктубда ики көркәмли сарај шаирinin өлдүjү билдирилирди. Хагани бурада бу һадисәjә тохунур. «До пири-нәһс»дән бири, шүбһәсиз, Әбдүл-Үла Кәнчәви иди. Бу да, тәзкирәчиләрин Әбүл-Үланын өлүм тарихи һаггында jаздыгларынын доғрулуғуну вә Бәһидәддинин 554-чү илдә Бәрдә сүркүнүндән Шамахыjа гajытдығыны көстәрир. Хагани бу әсәрдә ики нөгтә үзәриндә даjанмышдыр:

а: Бәһидәддинлә гоһумлуғу, устадлыг вә шакирдлиjи,

б: Бәһидәддинин елми вә мә'нәви шәхсиjjәти.

Көстәрилдиjи кими, Хагани бу әсәрдә әмиси оғлунун ады, ләгәби, ата-бабаларынын ады һаггында мә'лумат вермишдир. О, бу ше'рдә әмиси оғлу Бәһидәддини шаирә «дамад» — күрәкән саjмышдыр:

سروری‌گز روی نسبت وز عروسان ثنا هم پسرعم من‌است امروز وهم دامادمن[437]

[434] Т-140.
[435] Д-527.
[436] Д-526—527.
[437] Д-526.

Бу бejти jанлыш мә'наландырараг, Бәһидәддинин Хаганинин күрәкәни олдуғуну сөjләjәнләр вардыр. Хагани бурада «сәрвәринин» — Бәһидәддини «нисбәт-гоһумлуг» чәһәтдән «песәриәммми» олдуғуну көстәрмиш, «әрусани-сәна» — итһаф етдиjи әсәрә көрә Бәһидәддини шаирин «дамады» саjмышдыр. Ше'рин сонларында шаир Османын «афәрининдә» «тазе-руjан» jарадачағы — Бәһидәддинә jени ше'рләр итһаф едәчәjини билдирмишдир:

تازه رویان آفرینم زآفرین او چنانك بارخ هر یك زمانه عشق بازدهر زمان[438]

Хагани башга әсәрләриндә дә ше'рләрини бакирәjә, «тәзә кәлинләрә» охшатмыш, әсәрләрини адына jаздыгы шәхсиjjәтләрә әрә вердиjини сөjләмишдир. «Төһфәтүл-Ирагеjн»дә пеjгәмбәрә jаздыгы бejтләри — «тәзә кәлинләри» Мәккә вә Мәдинәjә сары jола салмышдыр. «Төһфәтүл-Ирагеjн»ин мүгәддимәсиндә әсәрини Чәмаләддин Исфәһанијә jаздыгыны билдирмәк истәдикдә дә бу jолдан истифадә етмишдир:

«در سرحد شام شاه مکارم برسر آمده است‌که این عروسان را بهای گنج کاویان
کاوین دهد وقدر این خوش عذاران عذرا بداند وحق این پرده‌نشینان ناز پرورد بشناسد.
سالها این ابکار افکار و عوانس اوانس در خدر خاطر تربیت میگرفتند...».[439]

Хагани 546 (1151/52)-чы илдә евләнмишдир. Бу заман Бәһидәддинин тәхминән 50 jашы вар иди. Тоjдан бир ил сонра «тәзә кәлинин» гыз доғдуғуну еһтимал етсәк, Бәһидәддин 559 (1163/64)-чү илдә өлдүкдә бу гыз ушағынын 10—12 jашы ола биләрди. Бәһидәддинин чох еркәндән еви-ушагы вар иди. Хагани башга бир әсәриндә әмисиоғлунун өлүмү илә аилә вә ушагларынын башсыз галдығыны көстәрмишдир. Демәк, Бәһидәддин Осман Өмәр оғлу Хаганинин «дамади» — күрәкәни олмамышдыр. Шаир Бәһидәддинә «мәним күрәкәним» дедикдә, бәзәдиjи «әрусани-сәнаны» әмиси оғлуна әрә вердиjини — ше'рини она jаздығыны билдирмәк истәмишдир. Хагани Бәһидәддиндән бир нечә вахт узаг дүшдүкдән сонра тәрчибәнди jазмышдыр. Аjрылыг вә һичран шаирин вүчудуну әритмиш, көлкәси галмышды. Көзләри «хунфешан» иди, jаныг көнлүндән од пүскүрүрдү. Мәһнәтин нә олдуғуну билмәjән шаир, аһынын оду илә минбир шам jандырмыш, арзуларынын пуча чыхдығыны көрдүкдә «дәми-сәрди» илә «сәманын шәм'ини» — күнәшли сөндүрмүшдүр. Нәһаjәт, «азаддел» шаир «صاحب ومالك رقاب دوده' آزادگان» ын гапысыны өпмәjә кетмиш, она дөjмәjә көлән «сәдринин ajағынын торпағы көзләринә ишыг кәтирәрәк, сыныг көнлүнү учурумдан гуртармышдыр. Изтирабларыны сөндүрмүш, өмүр чырағыны сөнмәjә гоjмамышдыр. Бajрам jығынчағында «фәрри-мәчлис»дән «зәмири-вәһj-

[438] Д-526.
[439] Т-7.

пәрдази» илһам аларағ, «мө'чүз-немалыға» башламыш — тәрчибәнди јазмышдыр. Хаҝани «дили-мәчрүһүнү» нәвазишләрилә сағалдан, е'чазкар ҝәләми илә «ҝәсри-мәкарем» јарадан, јүксәк ады илә «чәтри-мәали» галдыран «мүбарәк мил вә еһкам саһибини», «афәрининдә» чохлу әсәрләр јазмыш, јенә дә јени нәғмәләр гошмаг фикриндә олдуғуну билдирмишдир. Хәјалатынын бәзәдији «бу тазе-руј» көзәлләрин һәр биринә елм вә мә'рифәт адамлары көнүл вермиш, Бәһидәддинин тәмиз адына «тикдијим бу мөһтәшәм бина» дүнја дурдугча јашајачагдыр — демишдир. Хаҝани әмиси оғлуна чохлу ше'р јазса да, онлардан анчаг бир тәрчибәнд бизә кәлиб чатмышдыр.

Шаир «јүксәк һүммәтли» Бәһидәддинә «сәдри-мән, устадимән, һөччәтүл-һәгг, алими-мүтләг», «мәлчә'и чани-мән», «устадини-мән», «сәдри-заман» кими јүксәк ифадәләрлә мүрачиәт едир. Башга әсәрләриндә «мәрди-фәрзанә», «Лоғмани-заман», «Идриси-чаһан», «Исији-чан» кими үнванларла Бәһидәддиндән сөз ачмышдыр. «Чан вә малыны ондан газандығыны» билдирәрәк, гајғыларыны анан шаир Бәһидәддин Османы јалныз Ширванын дејил, «бүтүн иглимләрин» ән көркәмли алимләриндән сајмышдыр. Бир чох тәгвимләрин мүәллифи олан Бәһидәддин дөврүнүн адлы-санлы мүәллимләриндән иди[440]

Билдијимиз кими, Хаҝани 554-чү илдә Кәнчәдә гыздырмаја тутулмушду. Бу заман Мәнүчеһрдән тә'чили бир мәктуб алды. Мәнүчеһр Хаҝанини Шамахыја чағырырды. Дөвләт ишләринин мәсләһәти хатиринә шаирин јубанмадан Шамахыја кәлмәсинә бујруг верилмишди. Әкс тәгдирдә зор илә Шамахыја гајтарылачағы билдирилирди. Мәнүчеһрин јазысында сарајын ики көркәмли шаиринин өлүмүнә тохунулурду.... Хаҝанинин Кәнчә сакини Шәмсәддин Тәбибә көндәрдији мәктубда Мәнүчеһрин бу фәрманындан данышылмышды[441]. Дејилдији кими, Кәнчәдән Бәрдәјә кәлмәли олан Хаҝани бу шәһәрдә сүрküндә олан әмиси оғлу Бәһидәддинлә көрүшдү. Мәнүчеһрин икинчи чапары бу заман кәлиб Бәрдәјә чыхды. Чапар Ширваншаһдан фәрман вә тәшриф кәтирмишди. Бәһидәддинә дә Шамахыја гајытмасы әмр олунурду. Хаҝани Шамахыдан Кәнчәјә, Насирәддин Ибраһимә көндәрдији мәктубда бу һадисәдән данышмышдыр. Бәһидәддин дә дөвләт ишләри мәсләһәти бахымындан Шамахыја чағырылмышдыр. Һәр ики мәктуб Хаҝани вә Бәһидәддинин Ширванын сијаси һәјатында күчлү тә'сирләри олдуғуну көстәрир. Хаҝанинин Насирәддин Ибраһимә көндәрдији мәктубда дејилир:

«در آنوقت که بنده را از خدمت خداوند نقل افتاد ببردع رسول پادشاه نصرالله ببنده پیوست با تشریف و فرمان عالی بنده خود بنفی استاد امام وحید الدین رحمةالله علیه عودسوخته بود اول از خایبین روزگاردندان خای ودر میانه سوختهٔ مصیبتدندانکن

[440] Д-523—527.
[441] Л-31.

و طلب کردن پادشاه او را بجهت آنك بلو دندان سپیدکند یعنی‌که از او ضحکه' سازدکه بعود سوخته دندان سپید کردن عادت ملوك است». [442]

Хаҝани вә Бәһидәддин новруз бајрамына јахын һәфтәләрдә Шамахыја кәлиб чыхдылар. Шаирин Бәһидәддинә јаздығы тәрчибәнддә «до пири-нәһсин» өлүмүнә тохунулур. Хаҝани шәрһчиләри бу бејтә башга-башга мә'налар вермишләр. Бурада кәнчәли Әбүл-Үла вә Хаҝанинин «сәки-Авә»—Ава көпәји адландырдығы башга бир әлејһдарынын өлүмүндән сөз кедир. Хаҝани Бәһидәддинлә Шамахыја гајытмаздан габаг Күр чајы гырағында һөкмдарының гәбулунда олмушдур. Бәһидәддинин «Бағланы» бәндинин ачылыш мәрасиминдә иштирак етмәсини билмәјирик. Хаҝани Бәһидәддинлә бирликдә Шамахыја кәлиб чатдыгда Мәнүчеһрин оғлу Фәрибүрз вә гызы Алчичәк өлмүшдү. Шаирин бу һадисә илә бағлы јаздығы мәрсијәнин башлығы Хаҝани вә Бәһидәддинин истәр-истәмәз күчлә Шамахыја кәтирилдикләрини көстәрир: «این مرثیه را بدینجه‌گفته درحان بیماری‌که او را از سفر گنجه باز آورده بودند». [443]

Шаирин Мәнүчеһрин өлүмү мүнасибәтилә јаздығы тәрчибәндә көрә Ширваншаһын һөкмү бу илләрдә Аранда да кечирди. Хаҝани мәтлә'ли ҝәсидәсини جان سك دارم بسختی ورنه سك جان بودمی ...» Бәһидәддинә мәрсијә јазмышдыр. Бу мүнасибәтлә шаирин көнлүнә ҝәм дағы чөкмүш, әзизинин јасында гара кејинмишдир. Бәһидәддин Осман тәхминән 559-чу илдә Ширванда өлдүкдә Хаҝани «бу мәмләкәтдән 100 ағач узагда иди». Сәфәрдән Ширвана гајытдыгда әмисиоғлуна мәрсијә демишдир. Хаҝанинин «гулағым чивә илә дола иди, назәнинләримин ајрылыг хәбәрини ешитмәјәјдим»—демәсиндән Бәһидәддиндән башга шаирин ајры бир әзизинин дә бу заман өлдүјү бәлли олур. Бәһидәддин Осман Хаҝани илә сон олараг шаирин евиндә көрүшмүшдүр. О, сәфәрә чыхан әмисиоғлу илә сағоллашмаға кәлмишди... Бәһидәддинин ушагларынын башсыз вә јетим галдығына ачыјан Хаҝани онлара башсағлығы вә тохдаглыг вермишдир. Шаирин: «Гулағыма чивә долајды, та әзизләримин өлүм хәбәрини ешитмәјәјдим» — демәси, Бәһидәддинин өлүм хәбәрини сәфәрдә икән алмасыны көстәрир:

گوش من بایستی از سیماب چشم انباشته
تافراق نازنینان را خبر نشنود می...
روی من کاهیست خاکین کاشك از خون گل شدی
تا بخون دل سرخاك وحید انشود می...
آن زمان کوجان همی دادارمن آنجا بودمی
جانستانش را بصور آه جان بربود می...

[442] Л-4.
[443] «دیوان افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح وتحشیه وتعلیقات علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران. ص: ۵۴۳.

وا پسین دیدارش از من رفت وجانم براثر
گر برفتی در وداعش من زجان خشنودمی ...
می‌نی آن فرزانه را داغ فراقم کشت وبس
گر بعالم داد بودی من بخون ماخوذ می
شد زمن بدرودوگر بختیم بودی پیش از آنك
او زمن بدرود رفتی من زجان بدرود می
گر دلم دادی که شروان بی جمالش دیدمی
راه صد فرسنك رازین سربسر پیمود می
جانم او در تیم تیمار فراقش نیستی
آخر از جان یتیمانش غمی بزد ودمی [444]

Башга бир ше'рдə дə əмиси оғлу өлдүкдə сəфəрдə олдуғуну көстəрмишдир:

چون من خطر زدم بعراق از پی وحید — جان از بروحید برآمد بدان خطر
آمد بگوش من خبر جان سپردنش — جانم ز راه گوش برون شد بدان خبر [445]

Хаганн əсəрляринин əски əлjазма нüсхəляринин башлыгларына көрə шаир «...نثار اشکمن هردم شکرریزیست پنهانی» мətлə'ли гəсидəни имам Насирəддин Ибраһим Бакунjə мəрсиjə jазмышдыр. О, бу əсəрдə тəхминən 559-чу илдən сонра, Ираг-Сəлчуг һөкмдарларындан Арслан шаһын һəмədан jахынлыгындакы ləшкəркаһында икən Имам Насирəддин Ибраһимин өлүм хəбəрини ешитдиjини билдирмиш, Вəһидəддинин өлүмүнə ағламышдыр:

خرامم جلوه کرد امسال بر لشکر که سلطان
که بودش ز آفتاب خاطرم لاف خراسانی
چو آوازه وفات ناصرالدین در عراق آمد
من و خاك عراق آمیخته گشتیم از پریشانی [446]

Əсəрин сонунда азы-чоху 559-чу илдə өлəн Вəһидəддин Османын өлүмүндən данышан шаир атасы Əли Нəччара башсағлығы вермишдир. Демək, 559-чу илдə Вəһидəддин өлдүкдə атасы Əли Нəччар сағ иди*:

سخن در ماتم است اکنون که من چون مریم ازاول
در گفتن فرو بستم بمرگ عیسی ثانی
علی را گو که غوغای حوادث کشت عثمان را
علی وار از جهان بگسل که ما تمدار عثمانی
وحید ادریس عالم بود ولقمان جهان اما
چو مرگ آمد چه سودش داشت ادریسی ولقمانی [447]

Хаганинин башга мүəллимляри дə олмушдур. Онларын бир нечəсинин ады бəллидир.

[444] Д-442—443.
[445] Д-886.
[446] Д-415.

* Мəммəдəли хан Насеһ бу əсəрин Вəһидəддинə мəрсиjə jазылдығыны сəһв нəticəjə gəlmişdir. Əли Əбдүррəсули бу гəсидəни чап едəркən бу əсəрлə бир вəзн, гафиjə вə мəзмунда олан беш бејтлик бир ше'р парчасыны һашиjəjə алмышдыр. Бу бејтлəр диванын əлjазма нüсхəляриндə ajрыча бир гит'ə кими верилмишдир. Доктор Зиjəддин Сəччади Əли Əбдүррəсулинин гејдини нəзəрə алмамыш, онун һашиjədə хатырдыjы беш бејти алты бејтлик бир гит'ə кими диванын «гит'ələр» бөлмəсинə салмышдыр. Доктор Зиjəддин хатырладығы мəтлəə əlaqədar бејт jенидир:

زار سلطا شاهد گویگو از ارسلان شاهی
شواقر" باسم ربك خوان مخوان مدح تراخانی

[447] Д-415.

«Арслан шаһдан шаирин мəгсəди 555—571 (1160—1175/76)-чи илдə шаһлыг едən Ираг сəлчуглу һөкмдары Рүкнəддин Арслан шаһ ола биләр... Диванын ajры-ajры нüсхəляриндə бу бејтлəрин һəчминин мүхтəлифлиjи, гит'əjə мəхсус бə'зи инчəликлəрин алты бејтлик «ше'р»дə көзлəнилмəмəси бу бејтлəрин башга бир əсəрин парчасы олдуғуну көстəрир.

Санки шаир бурада əски түрк Оғузнамəляринин баһадыры Гара хана тохунмагдадыр.

Хаганинин əмиси Кафиəддин Өмəр Осман оғлуна вə əмиси оғлу Вəһидəддин Осман Өмəр оғлуна jаздығы ше'рляринин башлығы əсəрляринин əлjазма вə чап нüсхəляриндə ара-сыра дəjишдирилмишдир. Чох вахт Вəһидəддинə jазылан ше'р Кафиəддинин адына вə əксинə кетмишдир.

YÇYNÇY FƏSIL

ƏFZƏLƏDDIN IBRAHIM XAGANININ AILƏ HƏJATY

(Sevgi və səadət sorağında kəzişib çırpınan bir dəliganlı. Sevmək və sevilmәjin nə oldugуnu dujdugу anlar hәjatynyn ən səadətli və kədərli çağları idi. Vurğunluq: Əzra ашigi Vamig, Əslisinin odunda janmыш Janыg Kərəm, 25 illik sevinчəkli və kədərli hәjat: Kүnəш və Rəшid, шairin ailəsi. Sonunчu 25 illik gəmli, güssəli və dumanlы bir jol... Lejlasыny arajan ozan M ə ч n u n)

A i l ə s i: Arvady — Kүnəш — Xurшid. Orta əsrlərdə və XIX—XX jүz ildə jazылmыш kitablarda Əbүl-Ula Kənчovinin Xaganinin gajnatasы oldugundan чox danышylmышdыr. Ədibin ailəsi hagғynda mə'lumat verənlərin hamысы bu fikirdədirlər. Jalnыz Məmmədəli xan Haceh Xaganinin Əbүl-Ula Kənчəvinin gызы ja baшgasы ilə evləndiji barədə tərəddүd edərək jazыr:

«... دختر خود ویا دیگری را در حبالهٔ نکاح خاقانی در آورد». [448]

Шairin Əbүl-Ulanыn gызы ilə evlənmәsi barədə fikir irəli sүrənlər Əbүl-Ula Kənчəvinjə nisbət verilən aшagыdakы bejtlərə sөjkənmiшlər:

چون رغبت نمودی بشاگردی من — ترا خلعت و وصلت وچیز دارم [449]
بجای تو بسیار کردم نکوئی — ترا دختر و مال و شهرت بدادم [450]
چرا حرمت من نداری که حالا — ترا خلعت و وصلت وچیز دادم [451]

Kөrүndүjү kimi, əslində sjni bir bejt olan juxarыdakы misralar zaman keчdikчə katiblər tərəfindən dəjiшdirilərək indiki шəklə dүшmүшdүr. Bu bejtin baшga mətnlərи də vardыr. Əbүl-Ula Kənчəvinin

[448] محمد علی ناصح. «شرح حال حکیم خاقانی». مجله «ارمغان». شماره ٥. ٦. ١٣٠٤. تهران. ص: ٢٩١.
[449] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ١٣١٤. تهران. ص: ٢٧.
[450] امین احمد رازی. «هفت اقلیم». دست نویس. ص: ٩٢.
[451] غفار کندلی. «نامه بشهاب‌الدین شروانی وبحثی دراطراف مسائلی چند از زندگی شاعر». نشریهٔ دانشکده ادبیات تبریز. شماره مسلسل ٨٣. ١٣٤٦. ص: ٢٧١.

از آنکه کهٔ از مادر عقل زادم — بفضل و هنر در جهان داد دادم [452]
تو ای افضل‌الدین اگر راست پرسی — بجان عزیزت که از تو نشادم [453]

mətlə'lи əsərlərinin məzmun və mətni keчən 800 ildə kəskin dəjiшikliklərə uğramышdыr. «دختر و وصلت» ifadələri birbirinə jүjүшən ajrы-ajrы mə'na daшыjыr. Məhəmmədəli xan Haceh bəlkə də bunu nəzərə alaraq, juxarыdakы mүlahizəni irəli sүrmүшdүr. Bu bejtlərə sөjkənərək Xaganinin Əbүl-Ulanыn kүrəkəni oldugуnu sөjləmək olmaz. Xaganinin əsərlərində шairin Əbүl-Ula Kənчəvinin gызы ilə evlənmәsi ilə baglы mə'lumat joxdur. «Təhfətүl-Iragejn»də шairlə baglы olan bir чox шəxsjjətlərdən, Xaganinin jaxын adamlarыndan danышylmыgы halda, «Əbүl-Ulanыn jaxшylыglarы və rohumluг mүnasibəti» hagғynda bir sөz belə jazылmamышdыr. Əsərdə Əbүl-Ula Kənчəvinin Xaganijə garшы durdugуnu, ona garшы чыxanlara baшчylыg etdijini kөrүrүk... Шairin nə vaxt, kimlə evləndiji və neчə evlady oldugу hagda dəgig mə'lumat joxdur. Bu mүhүm məsələni ajdынlaшdырmadan gabag, mөvzunun өjrənmə tarixi ilə baglы olan bir sыra чəhətlərə ətəri də olsa toxunmag lazым kəlir:

1957—1961-чi illərdə «Təhfətүl-Iragejn»in elmi-tənгidi mətnini hazырlajarkən, kitaba artырylaчag baшlangычla baglы olaraq, шairin kүllijjatыnы diggətlə nəzərdən keчirdikdə Xaganinin Əbүl-Ula Kənчəvinin kүrəkəni oldugуna əsas verən ətəri bir mүlahizəjə belə rast kəlmədik. Xagani ona garшы чыxanlarыn чalышmalarыndan danышdыgda, onlarын baшчylarыndan olan Əbүl-Ulanыn adыnы чəkmiшdir. Bu ше'rlərdə Əbүl-Ula və onun ailəsindən чox kəskin danышylmышdыr. Əbүl-Ulanыn ше'rlərində də arzүolunmaz sөzlər az dejildir... Bөhtan atmaga ilk olaraq Əbүl-Ula baшlamышdыr. Əbүl-Ula Xaganinin gajnatasы olsa idi, Mahmud bəj Əbүl-Ula və Xagani bir-birindən və ailə үzvlərindən belə toxунaglы danышmazdылar. O zamanlar ailə namusuna və rohumluға ajrыча diggət verilirdi. Hər iki шair arasыndakы чəkiшmələrlə baglы olaraq jazылmыш ше'rlərdə bu чəhətə fikir verilmәmiшdir...

Xagani novruz bajramына kөrə, Шamaxы sakini Sahibүlчəjш Mүvəffəgəddin Əbdүlgəffarа jazdыgы mədhijjədə Əbүl-Ula ilə olan чəkiшmə və baшadүшmәmәzliklərə toxунur (Bu күnlərdə Mүvəffəgəddinə jazdыgы bir məktүb də əldədir). Mənuчehr dustagханasынын agыr шəraitindən sөzə kəlir, məmdүhүndan (mədh edilən kimsə) jardым istəjir. Bu əsərdə Əbүl-Ulanыn Xaganijə goшdugу təsnifindən sөz kedir. Bu təsnifdə eшgbazlыga kedən Xaganinin zүlfүnүn — saчынын kəsilməsindən danышylырdы. Əbүl-Ula ilə шair arasында baш verən чə-

[452] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ١٣١٤. تهران. ص: ٢٧.
[453] امین احمد رازی. «هفت اقلیم». دست نویس. ص: ٦٩١—٦٩٦.

кишмәләр јарадычылыг саһәси илә мәһдудлашмајараг, аилә һәјатыны да чулғамышды. Бу ихтилафлара шаирин әмиси, әмисиоғлу, ата вә анасы да гарышмышдылар. Шаирин Мүвәффәгәддин Әбдүлгәффара јаздығы ше'рдә ишләтдији «گفتا» — демишдир, вә «به‌بریدستند» - «кәсмишләр» ифадәсиндән Хаганинин [illegible]дли гызына вурулмасы, ешг мачәралары вә тој етмәси бу чәкишмәләрдән вә ше'рин јазылдығы тарихдән габаг — кечмишләрдә үз вермишдир. Хагани бу тәснифин она гаршы дејилдијини билдирир, ачыгланараг бу һадисәни Әбүл-Үланын евиндә баш вердијини сөјләјир:

یعقوب دلم ندیم احزان — یوسف صفتم مقیم زندان
او در چه آب بود از اخوت — من در چه آتشم ز اخوان
چون صفر والف تهی و تنها — چون تیرو قلم نحیف و عریان ...
یارب چه شکسته دل شد ستم — از ننگ شکسته نام اران...
بسپرده شدم بپای اعداد — مسپار مرابدست نسیان...
هنگام سخن مکن قیاسم — زان دشمن روی نامسلمان...
تصنیف نهاده برمن از جهل — الحق اولیست آن به بهتان
گفتا زبرای عشقبازی — ببرید ستند موی بهمان
لیکن جایی که باشد آنجا — از خانه خداییش پشیمان
من دادم پاسخ اینت نکته — او جسته خلافم اینت نادان...[454]

XII әсрдә гадын вә кишиләрин башынын түкүнүн гырхылмасы, сач вә бирчәкләринин кәсилмәси түркләрдә ики чәһәтдән рәсм иди: матәм мәрасими илә бағлы олараг, әзизләрини итирмиш кәнч гызлар сачларыны кәсирдиләр:

دلبرانند برسر کویش — زلف ببریده رخ شخوده هنوز[455]

Өлү басдырылдыгдан сонра гәбристандан өләнин евинә гајыдан гоһум-тајфа јас бәлкәси — әламәти олараг «хатир үчүн» дул галмыш гадынын башынын түкүнү гырхардылар. Әбүлгадир Инан «Шаманизм тарихдә вә бу күн»[456] адлы әсәриндә бу барәдә данышмышдыр. Гадын сачларынын вә киши телинин гырхылмасы әскиклик сајылырды. Кишиләрин быг вә саггалынын гырхылмасы да алчаглыг сајылырды. Түрк халг романларында бу барәдә чохлу ләвһәләр вардыр. Оба вә тајфанын азғын дүшмәнләри әлејһдарларыны һөрмәтдән салмаг үчүн кәнч оғлан вә гызларын зүлф вә сачыны кәсдирәрәк дүшмәнләриндән интигам алмаг истәјирдиләр. Чуғуллары, вәтәнә хәјанәт едәнләри, тајфанын ад вә шәрәфинә тохунанлары, әхлагсызлыға јол верәнләри вә белә

[454] Д-346—350.
[455] Д-540.
[456] Abdulkadir Inan, "Tarihte ve bugün Şamenirm. Materyaller ve araştirmaler", Ankara, 1954, s. 197.

ишләрә гуршананлары ағыр чәза көзләјирди. Беләләринин зүлф вә сачыны гырхмаг, үзүнә көмүр гарасы јахыб ешшәк вә јахуд гатыра тәрсинә миндирирдиләр. Ел вә обанын ибрәти үчүн шәһәр-кәндләри, ел вә обалары доландырардылар. Чинајәткарын намеји-ә'малыны јазараг бојнундан асардылар. Фәрраш вә чарчылар диванхананын һөкмүнү чамаат үчүн тез-тез тәкрар едәрдиләр. Белә һалларда тамашачыларын гошдуглары тәснифләр охунуб, дәф вә гавал чалынарды... Тарихи мәнбәләрдә белә һадисәләрдән чох данышылмышдыр.

Шаирин Мүвәффәгәддин Әбдүлгәффара јаздығы бу гәсидә Хагани илә Әбүл-Үла арасындакы чәкишмәләрин даһа кәскинләшдији, «шаирин дүшмәнләрин әлинә тапшырылдығы» бир заманда јазылмышдыр. Бу ше'рдә тәхминән 543—554 (1148/49)-чү илләр ичәрисиндә баш верән һадисәләрдән данышылыр. Хагани 543—554-чү илләр арасында евләнмишдир. О бу заман Әбүл-Үланын гызы илә евләнсәјди, гајнатасынын аиләсиндән белә данышмазды. «Кәримани-әср» нәслиндән олан Әбүл-Үла күрәкәнинә белә бир ағыр бөһтан атмазды. Әбүл-Үланын адына чыхылан һәчвләрин өјрәнилмәсиндән алынан нәтичәләрә дә бу ше'рләрин мәзмунча дәјишикликләрә уғрадығыны көстәрир. Әбүл-Үланын Хагани һаггында јаздығы ше'р — «Һәчви-мәлиһ»ин ән көзәл нүмунәси сајыла биләр:

عمری بچشم خویشتن ازعین مردمی — جا دادمش‌که گردد از اغیار ناپدید
چون طفل اشك عاقبت آن‌شوخ شوخ چشم — چندان که همچو سرووگل از نازبر کشید
از آب دیده نخل قدش پرورش گرفت — از چشم من برآمد وبر روی من دوید[457]

Әбүл-Үла Хаганидән сөзә кәлдијини бир гит'әдә шакирдинин архасынча бир сыра јарамаз сөзләр дедијини, тәләбәсини инчитмәјини бојнуна алыр:

بمن چند گوئی که گفتی سخنها — کزینسان سخن ها نباشد بیادم
بگفتم نگفتم نگفتم بگفتم — بدادم ندادم ندادم بدادم[458]

Әбүл-Үла азәрбајчанлыларын данышыг дилиндә кениш јајылмыш: «дедим демәмишәм, демишәм демәмиш, Дедим вермишәм, вермишәм вермәмиш» ифадәсинин тәрчүмәсини вермиш, «طرد و عکس» дән истифадә едәрәк, санки Хаганинин јухарыдакы шикајәтинә чаваб вермәкдәдир. Бу бејтләри мә'нәвијјатча позулмуш бир пара катибләр дәјишдирәрәк индики һала салмышлар... Бу ше'рдә «дамадлыг вә вәсләтдән» сөз кетмәјир, Әбүл-Үланын Хаганинин гајнатасы олдуғундан данышылмыр.

Тәзкирә, чүнк вә сәфинәләрдә гејдә алынмыш Әбүл-Үланын

[457] غفار کندلی، «نامه خاقانی بشیخ‌الدین شروانی...»، «سریه دانشکده ادبیات تبریز، شماره مسلسل ۸۳، پائیز سال ۱۳۴۶، تبریز، ص: ۲۶۹.
[458] Јенә орада, с. 271.

Хаганијә гаршы јаздығы һәчвләри мәтнчә тутушдурдугда бу ше'рләрин көклү дәјишикликләрә уғрадығы бир даһа ајдын олду. Дәјишиклијә уғрамыш мәтнләрдә Әбүл-Үла гызыны шаирә әрә вермәсиндән, она чохлу пул бағышламасындан данышыр... Сонра ағзына кәлән сөјүшү күрәкәниндән әсиркәмир. Бу јазыларын әсасында Хагани вә Фәләкинин Әбүл-Үланын гызыны истәмәләрилә бағлы олан рәвајәтләр дүзәлдилмишдир. Дөвләтшаһ Сәмәргандинин тәзкирәсиндә[459] вә саир мәнбәләрдә бу һагда данышыг кетмәкдәдир.

Хаганинин Әбүл-Уланын шакирди олдуғуна кәлдикдә, шаирин күллијјатында бу һагда ајдын дејилмиш бир мүлаһизәјә раст кәлмирик. Дејилдији кими, анчаг «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Әбүл-Уланын «күдвеји-казиб»лијиндән сөз кедир. Хаганинин Әбдүлғәффара јаздығы гәсидәјә көрә, Әбүл-Үла Арандан Ширвана кәлмиш вә бир чохларынын мүәллими олмушдур. Мүвәффәгиәддин Әбүл-Уланын мүдафиәчиси олдуғу һалда, нәдәнсә ондан инчимиш, Хагани бу һадисәдән бәһрәлонмәк истәјәрәк, бу ше'ри јазмышдыр. Шаирин илк көрә һәбсә алынмасында Әбүл-Үла вә онунла әлбир оланларын чалышмалары тә'сирсиз дејилди. Хагани бу заман елми билији вә сәнәтилә чох мәшһур олса да, дүшмәнләринин горхусундан «дүканынын гаршысында мүштәриси галмамышды»... О, 545 (1150/51)-чи илдә вәфат етмиш Кафиәддин Өмәрин өлүмүндән сонра Әлаәддин Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мустофи әл-Мәрвәзијә јаздығы мәктуба[460] көрә, бу заман шаирин еви Ширван шаирләринин топлашдығы вә билик газандығы бир јер иди. Хагани елмүш-ше'ри әмиси Кафиәддин вә мүәллими Бәһаәддин Сә'д ибн Әһмәддән өјрәнмишдир, бәлкә дә Әбүл-Уладан үзаглашдыгда Бәһаәддинин шакирди олмушдур:

بشکر ایزدواستاد در مقام سجود — نهاده سربزمین برچو کلك پرکارم...
عیار شعر من اکنون عیان تواند شد — که رای روشن آن مفتر است معیارم...
به پیش فیض توزان آمدم باستسقا — که وار هانی از این خشکسال تیمارم[461]

Хагани мәктубларынын јени мәтиләринин үзә чыхарылмасындан габаг шаирин «نیرزد» рәдифли ше'ринә сөјкәнәрәк, Хагапинин илк арвадынын кәндлән, икинчи арвадынын шәһәрдән олдуғуну дүшүнүрдүм:

سپردی بخاك آنکه ارزید شهری — گزیدی زشهر آنکه خاکی نیرزد[462]

Шаирин «بیفزود» рәдифли гәзәлинә көрә илк арвадынын Тәбриз чевrәсиндәки кәндләрдән олдуғуну дүшүнүрдүм:

ترا دیدم سخن در من بیفزود — چه گویم جانم اندر تن بیفزود ...
بنام ایزد رهی اقبال تبریز — که یاران و برادرمن بیفزود
اگر در روستا باشی عجب نیست — که جرم ماه در خرمن بیفزود
سر خاقان اعظم از تفاخر — بدین نسبت یکی گردن بیفزود[463]

Кениш ахтарышдан сонра шаирин биринчи арвадының Ширван кәндләриндән, икинчисинин Тәбриздән, үчүнчүсүнүн Тәбриз чевrәсиндән олдуғу ајдынлашды.

Шаирин илк арвадының адының Күнәш олдуғуна даһа күчлү дәлил вардыр. О, арвадының адыны ачыг чәкмәмишдир. Санки ејһамла гадынының адына тохунур, севкилисинин адының Хуршид-Күнәш олдуғуну билдирмәкдәдир:

خورشید من بزیر گل آنجا چه میکند
غرقه میان خون دل این جامن آن کنم[464]
غلطم من که چراغی همه کس را میرد
لیك خورشید مرا مرد ودگر کس رانی[465]

Досту Мүәјјидәддинә јаздығы мәктубдан арвадының адының Күлүстан олдуғуну күман етмәк олар. Шаирин ифадәси бурада чохмә'налы, долашыг вә үстүөртүлүдүр... Һачы Әһмәд Хагапинин ән јахын адамларындан биридир. Шаир Ширван кәндләриндән бириндә динчәләркән Мүәјјидәддинә јазыр:

«زین الحاج را فرستادم تا بجهت گلستان که در این خارستان او مارا سوست متعجیل خنه بخرد وباز گردد». [466]

ше'рләриндә дә белә бир дүшүнүшә әсас вардыр:

مه فرو رفت منازل چه برم — گل فرو ریخت گلستان چه‌کنم[467]

Ајы батмыш, күлү солмуш шаир үчүн Күлүстансыз күлүстан нәјә кәрәкдир!

Хагапинин анасы, арвады вә гызының адыны ајдын чәкмәмәсиси халг адәти илә бағлыдыр. Инди дә Азәрбајчанын бир чох јерләриндә киши арвадыны ады илә дејил, бөјүк өвладының ады илә чағырар. Гадын да әринин оғлунун ады илә сәсләјәр. Бир сыра кәндләрдә гызы оғул дејә чағырырлар.

Јухарыда дејилләнләрин бир сырасы тәзкирәчиләрин јазылары

[459] دولتشاه سمرقندی. «تذکرة الشعرا». ۱۳۰۸. بمبئی، ص: ۳۷.
[460] Л-7.
[461] Д-287—288.
[462] Д-882.

[463] «دیوان افضل‌الدین ابراهیم بن علی نجار شروانی». بتصحیح و تحشیه علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران، ص: ۷۶۸.
[464] Д-789.
[465] Д-806.
[466] Л-56.
[467] Д-253.

илә чох бағлы иди. Буна көрә, илк гајнаглара бахмаг лазым кәлирди. Әбүл-Уланын Хаганинин гајнатасы олмасындан илк олараг Дөвләтшаһ Сәмәрғәнди «تذكرة الشعراء» да данышмыш вә јазыларында Һәмдуллаһ Мустовфинин «تاريخ گزيده» синә сөјкәнмишдир[468]. «تاريخ گزيده» нин илк чапында белә бир дүшүнчәјә әсас верәчәк јазыја раст кәлмәдик...[469] Тәзкирәчиләрин бу һагда јаздыгларынын әсассыз олдуғу ајдынлашды. 1963-чү илә кими бу һагда апардығым ахтарышларын нәтиҹәси белә иди... 1960-чы илдә Москвада дүнја шәргшүнасларынын гурултаҹы ачылды... Гурултаҹдан Бакыја гајыдан проф. Һәмид Араслы Әһмәд бәј Атәшин «Хаганинин мүншәат»ы һаггында мүһүм бир мә'рузә етдиҹини мәнә билдирди. Аз сонра фәлсәфә елмләри намизәди Солмаз ханым Рзагулузадә Әһмәд бәјдән алдығы Хаганинин Шәмсәддин Бејләгани вә Ејнәддин Зәнчанијә јаздығы мәктубунун үзүнү гајғыкешлик вә үрәкачығлығының нфадәси олараг бизә чатдырды. Бурадан Әһмәд бәјин Хаганинин мәктубларынын үзүнүн бизә көндәрмәсиндәк бир-ики ил қолиб кечди. Проф. Атәш әввәлчә «Хаганинин мәктубларынын дәркиси»[470] адлы мәгаләсини, сонра мүншәатын микрофилмини бизә көндәрди.

Әһмәд бәј Атәшин үзә чыхардығы Хаганинин «Мүншәат»ына Шәһабәддин Ширванија јазылмыш мәктуб да дахилдир. Хаганинин аилә һәјатынын бир чох чәһәтләринин ајдынлашдырылмасында бу мәктубун ајрыча әһәмиҹјәти вардыр. Профессор Атәш бу мәктубу тәсвир едәркән јалныз бир мәсәләјә диггәт јетирмишдир. «XIII јарпаг оғлум — «фәрзәнд» — дејә хитаб етдиҹи Шәһабәддин адлы бир шәхсә хитабән јазылмыш, кичик аилә ихтилафларындан бәһс едән бир мәктубдур. Бу арада Хаганинин бөјүк бир шәхсиҹјәтин евлилик һәјатынын анлашылмасы бахымындан сон дәрәчәдә өнәмли олан билкиләрә тәсадүф едилмәкдәдир. Кәндисиндән 25 ил көҹүб бир гадын — зөвҹәсинин мүһафизә етмәк үчүн чох сыхынты чәкмиш, бу јүздән кәндисинә күфр етмишләр, ох белә атмышлар. Фәгәт бу гадына изтираб вермәмәк үчүн, онун үзәринә башга бир гадынла евләнмәмиш...»[471]

Хаганинин «оғлум» — дејә хитаб етдиҹи «Шәһабәддин адлы бир шәхс» шаирин күрәкәни Шәһабәддин Ширванидир. Хаганинин икинчи Мәккә сәфәриндән Тәбризә гајытдыгда күрәкәниндән бир нечә мәктуб алмышдыр. О, шаирин Ширванда галмыш күнаһсыз вә пәнаһсыз гызындан наһаг јерә шикајәтләнмишди. Хаганинин бу мәктубу Тәбриздән Шәһабәддинә көндәрмишдир. О, әрин гадыны гаршысында дашыдығы вәзифәләрдән данышаркән, Шәһабәддинин атасы Имам Шәмсәддинин вә өзүнүн аилә һәјатына тохунараг, гызыны инчитмәмәјә чағырыр. Мәктубдакы мә'луматы Хагани күллиҹјатындакы биликләрлә тутушдурдугда, шаирин индиҹә кими јанлыш баша дүшүлмүш аилә һәјатыны ишыгландырмаг мүмкүндүр.

Хагани одлу вә јанар бир мәһәббәтлә севдиҹи бир кәндли гызла евләнмиш, 25 ил онунла хошбәхт јашамышдыр. Хәстә икән «әлинә су төкәрәк» она пәрәстар олмушдур. Арвады өлдүкдә Ширвандан чыхыб кетмишдир. Кәндли гызына вурулмаг шаирә ағыр отурду. Башы чохлу мүсибәтләр чәкди. Гызын ата вә гардашы, гоһум-тајфасы шаирин мәһәббәтинә гаршы чыхмышлар. Онлар кәндә кәлән кәнч Ибраһимин јолуну кәсмиш, сөјүш вермиш вә өлдүрмәк истәјәрәк она ох атмышлар. Диванынын өјрәнилмәсиндән алынан нәтиҹәләр[472] Шәһабәддинә јазылмыш мәктубакы јазыларла сәсләшир. Диванындан да көрүндүјү кими, бу јолда руһи вә мә'нәви сарсынтылар кечирмишдир. Шаирин илк мәһәббәти бөјүк маниәләрлә үз-үзә кәлмишдир. Бир чох кәнчләр кими севкилисини гачырдығыны, сонра ел рәсми илә тој етдијини дүшүнмәк олар. Мәктубда көстәрилдиҹинә көрә, о, евләнәркән шаирлик шөһрәти чох кениш јајылмышды. Бу да шаирин кәнчлик чағларында евләндијини көстәрир. Хаганинин шөһрәти кениш јајылдыгда, дөврүнүн мәшһурларындан бир чоху гызларыны она әрә вермәк арзусунда олсалар да, шаир бу тәклифи рәдд етмиш, илк мәһәббәтинә садиг галмышдыр:

«وكهتر بيستو پنج سال جهت محافظت ومراعات زنى روستائى را رحمهاالله‌تعالى
درد سرو درد دل از شروان چندان بداشت‌كى اگر بنويسد تجويف هواى خافقين پر شود.
من كهتر را در آن ديه ملاحان هزار نوبت دشنام دادند و بر سر راه آمدند وبر من تير
انداختند وپدر و برادر اورحمهماالله تعالى مرا فحش گفتند ومن روزى برسر او زنى
ديگر نكردم واورا دشمن كام نگردانيدم معماكه از هزارجا وخدر بزرگان مرا طلبيدند و
در وقت بيماريها آن‌مرحومه را تيماردار وخدمتكار وطشت نه دستاب دەمن بودم وچون
از دنيا مفارقت كرد بموافقت او از شروان بيرون آمدم وبذات نامحسوس خداى جل
ذكره‌كه من كهتر را از موطن دور ماندن هيچ سببى نيست الا وفات آن مرحومه اگر چه
دراين باب دوست و دشمن را انديشه مخالف افتد اما صورت حال درست و راست اين
است كه گفت». [473]

Гадынына мәрсијә дедикдә дә бу мәтләбә тохунмушдур. Һәјаты боју көзүнү севкисинә дикдијини, бу үздән сајсыз-һесабсыз чәтинликләрлә үз-үзә кәлдијини сөјләјир:

---

[468] دولتشاه بن بختيشاه. «تذكرة الشعراء». بمبى. ١٨٨٤. ص: ٣٦

[469] حمدالله بن ابى‌بكر بن احمد بن نصر مستوفى قزوينى. «تاريخ گزيده». ١٩١٠. لندن. ص: ٨٢٧ — ٨٢٨.

[470] Ahmet Ateş, Hakanî'nin mektuplari dergisi, belleten cilt XXV, Sayı 98'den dyribasim (Nisan, 1961), Ankara, 1961.

[471] Јенә орада, с. 244—245.

[472] غفار كندلى. «نامه خاقانى بشهاب‌الدين شروانى وبحثى در اطراف مسائلى چند از زندگى شاعر». «نشريه' دانشكده ادبيات تبريز». شماره سوم. سال نوزدهم. پائيز ١٣٤٦. شماره مسلسل ٨٣. ص: ٢٦٥—٢٨٨ و شماره چهارم سال نوزدهم. زمستان ١٣٤٦. شماره مسلسل ٨٤. ص: ٤٤٢—٤٦٠.

[473] Л-28.

درکار عشق دیده مرا پای مرد بود هردردسرکه دیدم ازاین پایمردخاست[474]

Әбүл-Үла Кәнчәвинин дә гызыны Хаганијә вермәк истәдијини дүшүнмәк олар. Бәлкә дә, Хаганинин илк мәһәббәтинә говушмасында шаирә јардым едән Әбүл-Үла сонралар бу јардымыны онун үзүнә чәкмишдир.

Кәнч икән шаир мүшрикликдә иттиһам едилмишдир. Бу онун ичтиман-фәлсәфи бахышлары илә вә евлилик һәјаты илә дә бағлы иди. Бу учдан бир нечә вахт Шамахыдан узаг дүшмүшдүр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Имам Шәрәфәддин Мәһәммәд Мүтәһһәр әл-Әләвидән данышаркән, бу һадисәјә үстүөртүлү тохунмушдур. «چهارنامه» -ни дә «көз-нәзәр» вә көз мунчуғу кими өзү илә кәздирмишдир:

کرد ازپی امن این دل ریش حرزم زچهار نامه خویش
همسر دارم زقدر خامه‌اش باچار کتاب چهار نامه‌اش[475]

Башга бир ше'риндә[476] — «زچارنامه عیان شدکه من موحدنام» дејир. Әбу Әмр Әсәдә көндәрдији мәктубда һәјатынын кәнчлик илләриндән, Иззәддинлә вә Әбу Әмр илә Тәбриздәки илк көрүшүндән данышаркән бу барәдә дә ајдын мә'лумат вермәкдәдир. Хагани она гаршы дејилән иттиһамлардан узаг олдуғуну көстәрмәк үчүн 551 (1156/57)-чи илдән габаг Тәбризә кәлмиш, бу шәһәрдәки достларындан фитва аларағ Шамахыја гајытмышдыр. Бу сәфәрдә шаир бир нечә күн Тәбриздә галмышдыр. Хагани һәјатынын бу илләри илә Јәһјанын мачәралы һәјаты арасында охшарлыг көрмүш, башына кәләнләри Јәһјанын гиссәсинә охшатмагла, гәләмә алмышдыр. Мәктубда дејилдији кими, онун Јәһја кими, «анасыны ағлар гојараг», мәһәббәт севдасы илә бир нечә күнлүјә Тәбризә кәлдијини, бу заман Имам Әбу Әмр Әсәдлә көрүшдүјүнү сөјләмәк олар. Имам Әбу Әмр Әсәдин өлүмүнә јаздығы гәсидәдә санки бу сәфәринә тохунмагдадыр.

Хагани сарај һәјатына валеһ олдуғу илләрдә — 23 јашына кими көзәллијин чеврәсиндә чох һәрләнмишдир:

تابود جوانی آتش جان افزای جان باز چو پروانه بدم شیفته رای[477]

Нәһајәт, севимлиси, илк мәһәббәти кәндли гызы илә үз-үзә кәлдикдә, она вурулмуш Кәрәм кими Әслисинин одунда јанмышдыр. Бу һадисә бәлкә дә Ширваншаһ Мәнучеһрлә бирликдә ова кетдикдә үз вермишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә 22 јашыны гуртардыгда төвбә етдијини, ичкидән вә көзәлләрлә әјләнмәкдән узаг кәздијини билдирмәкдәдир. Көрүнүр, ондакы фикри ојанышла вурғунлуг бир ана дүшмүшдүр. Әбүл-Үла бундан сонра шаирә тәсниф гошмушдур. Хагани рүбаби ше'рләринин биринде бу һадисәјә үстүөртүлү тохунараг, «шәһәрдә абрусунун кетмәсиндән» ачыглыдыр.

Хаганинин евлилик һәјаты вә севкиси «Китаби-Дәдә Горгуд» гәһрәманларынын мәһәббәтини јада салыр. О, аилә һәјатынын тәсвиринде Муса, Јәһја, Зејд вә Зејнәб гиссәләрини јада салмышдыр. 554 (1159)-чу илдә Күр чајы үзәриндә «Бағланы» бәндинин ачылышына көрә јаздығы ше'рдә, евләндијиндән сонра башына кәлән көзләнилмәз һадисәләрдән үстүөртүлү данышыр. Дүшмәнләри шаири илк мәһәббәтиндән ајырмаг үчүн мәсәләни Мәнучеһрин јанына апарыб чыхармыш, һөкмдарын әли илә бу меһрибан әр-арвады бир-бириндән ајырмаг истәмишләр. Бунунла да Мәнучеһрлә шаир арасында әмәлә кәлмиш чәкишмәләри кәскинләшдирмәјә чалышмышлар. Хагани әдәб вә нәзакәт гајдасыны көзләмәклә, дүшмәнләринин гәсдини һөкмдарына ајдынлашдырмышдыр:

زید چون درخدمت احمد بترك زن بگفت نام باقی یافت آنك آیت لماقضی
هم نثار ارجان توان‌کردن بصدرجون توشاه هم بترك زن توان گفتن برای مصطفی[478]

Хагани илә гәләмдашлары арасында баш верән ихтилафларын кәскинләшмәсиндә шаирин евләнмәсинин дә тә'сири вар иди. Мәккәдә јаздығы «بینند» рәдифли гәсидәдә евләндикдән сонра гаршысына чохлу чәтинликләр чыхдығыны билдирир. «Муса Сәфуранын ешгилә јүксәлмишдир» — демишдир. Севки вә мәһәббәт шаирин сорағына чатмыш, онун фикринә вә мә'нәви һәјатына дөнүш вә јеткинлик кәтирмишдир:

یادش آیدکه بشروان چه‌بلابرد وچه‌دید نکبتی کان پشه و باشه زنگبا بینند
بس‌که دید آفت اهل از پی انس عیال مردم از بهر عیال آفت اهدا بینند
موسی از بهر صفورا کند آتش خواهی وان شبانیش هم از بهر صفورا بینند[479]

Гадынынын өлүмүндән чох сонра Тәбриздә сакин икән илк мәһәббәтинин сорағында јаздығы ше'рләрдә тојундан сонра башына кәләнләри анмагдадыр:

شروانت‌که مار آمد بی‌گنج رها کردی تبریزکه گنج آمد بی‌مار نگهدارش[480]

Бурада, шаир азәрбајчанлыларын мәшһур аталар сөзүнә: «һеч хәзинә илансыз олмаз» мәсәлинә ишарә едир, евлилик һәјатынын мачәрасына тохунур. Ширванда гадыны илә хошбәхт јашадығы һалда, сәадәти чеврәсиндә кәскин вә уғурсуз һадисәләр баш вермишдир.

[474] Л-747.
[475] Т-224.
[476] Д-908.
[477] Д-738.
[478] Д-22.
[479] Д-100.
[480] Д-779.

Хагани 25 ил тамам биринчи арвады илә јашамышдыр. Гадыны икинчи Мәккә сәфәриндән габаг Шамахыда өлмүшдүр. Хагани 571 (1175/76)-чы илдә Мәккә сәфәринә чыхмышдыр. Демәк, шаир тәхминән 546 (1151/52)-чы илдә евләнмишдир. Хаганинин әмиси Кафиәддин 545-чи илдә өлмүшдүр. Бу вахт онун јашы «25-ин гапысыны дөјмәкдә иди». О, әмисинә јаздығы мәрсијәдә «әһли-бејтин гапысы гаршысында әмисинә јас сахладығыны» билдирмишдир:

بهردل والدین بسته‌ٔ شروان شدن پیش در اهل بیت ماتم عم داشتن[481]

Дејилдији кими, Хагани 545-чи илдә тој етмәјә һазырлашаркән көзләнилмәдән әмиси Кафиәддин өлмүшдүр. О, азәрбајчанлыларын рәсминә көрә, әмисини «илини» көзләмиш, 546-чы илдә тој етмишдир. Биринчи Мәккә сәфәриндән сонра «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазаркән, гошдуғу ше'рләриндән бириндә «ماومن» дән узаглашдығыны «خشك آخور خذلان» дан јаха гуртардығыны билдирир. Јурду Ширвандан сөзә кәләрәк «бөјүкләрә вә ташлара» сығынмајачағыны, онлара «хаки-мәһин» кими тохуначағыны, јазыларында «кимсәјә асылылыг билдирән сөзләр белә ишләтмәјәчәјини», «Гызыл-күмүшдән» әзијјәт вә әзаб доғдуғуну билдирир. «Чаһи тәрк едән дәрвишин падшаһдан үстүн олмасы, алтундан узаглашмагла — «عمت وفقر» -ин јардымы илә хошбәхтлији әлдә етмәк фикриндәдир. Ағлын күчү илә писликдән јаха гуртармағын мүмкүн олдуғуну сөјләјән шаир ағлы әзабда, «бәдәни нишатда сахлајанлара» нифрәт едир. Бу бөјүк мә'нәви вә фикри ирәлиләјишләринә бахмајараг, аиләсини доландырмаға имканы чатмадығына ачыјыр. Ширваны гојуб кетмәк истәјир:

گوا توئی که ندارم به‌گاه برگی برگ به اهل بیت زمن چون رسد نوال ونوا...
مرا زخطه شروان برون فکن ملکا که فرضه ایست در وصد هزار بحربلا...
بر مهان نشوم ور شوم چو خاك مهین غم کیا نخورم ور خورم بکوه گیا
از این‌گره‌که جوپرکار دزد بدراهند دلم چو نقطه خونست در خط دنیا...
مرا بباطل محتاج جاه خود شمرند بحق حق‌که جز از حق مراست استغنا[482]

Арвады өлдүкдә Хаганинин азы-чоху 51 јашы вар иди. Хагани тәхминән 25—26 јашында евләнмишдир. 551 (1156/57)-чи илдә оғлу Рәшид анадан оларкән анасынын 18—19 јашында олдуғуну дүшүнсәк, Хаганинин биринчи арвады 531 (1136/37)-чи илдә анадан олмуш, 40 илә јахын јашамышдыр. Хагани јашча арвадындан 12 ил бөјүк иди. «نگهدارش» рәдифли гәзәл бу бахымдан диггәтә лајигдир. Хәстә арвады өлүм ајағында икән шаир бу ше'рини јазмышдыр. Онун «мејвеји-дили», «хәстә үрәјинин тәбиби» вә «таза күлү» вахтсыз солмаға башламыш, бу заман «14 кечәлик ајындан 26 кечә кечмиш иди». Ајпара 14 кечәлијиндә там көзәллији илә көрүнүр. О, ајын сонларында инчәләрәк, кетдикчә көзләрдән итир. Шаир бир тәрәфдән ај үзлү гадынын хәстәликдән инчәлдијини, өлүмлә әлбәјаха олдуғуну көстәрмәк истәјир. О бири јандан евләнәркән арвадынын 14 јашы олдуғуну, әри илә 26 илә јахын бир мүддәтдә сәадәтлә вә хошбәхт јашадығыны билдирмишдир:

شب بیستوششم رفته‌است از چارده‌ماه‌ما شبهای وداع‌است این زنهار نگهدارش[483]

рәдифли гәзәлдә шаир гадынынын 582 (1186/87)-чи илдән чох габаг өлдүјүнү билдирмәкдәдир:

مار سنو چون کشی‌که آب تو بگذشت بیم‌رمد چون بری‌که یارتوکم شد[484]

Шаирин Шәһабәддин Ширванијә көндәрдији мәктубда ишләтдији: «درآن دیه‌ملاخان» ифадәси ики мә'наlыдыр: 1. «О кәндә кәмичиләр мәнә мин дәфә сөјүш вердиләр». 2. «О Мәллаһан кәндиндә мәнә мин дәфә сөјүш вердиләр». Белә‌ликлә дә, Хаганинин арвадынын Күр чајы вә јахуд Хәзәр дәнизи саһилләриндән олдуғуну демәк олар. XII әсрдә Күр чајы вә Хәзәр дәнизи саһилләринин сакинләри даһа чох балыгчылыг вә кәмичиликлә мәрагланырдылар. Түркмәнләрин гајыг вә кәмиләри Хәзәр суларында тез-тез көрүнүрдүләр. Ширван дөвләтинин чох күчлү һәрби дәниз гүввәси вар иди. Зәһирәддин Фаријаби Ширвана кәлмәк истәдикдә[485] «شاه دریابار» — дејә Ахситандан сөз ачмышдыр.

Хагани Ширваншаһлар дөвләти һәрби дәниз гүввәләринин Хәзәрә сохулмаг истәјәнләрә гаршы амансыз диван тутдуғуну мәшһур гәсидәләриндә әбәдиләшдирмишдир. Бакы суларында баш верән бу вурушда басгынчыларын 72 кәмиси дармадағын едилмишди. Бу кәмиләр гурудан вә судан атәшә тутуларағ јандырылмышдыр. Хагани кәнч икән Хәзәр дәнизи саһилләри бојунча јерләшән абаданлыглары сејр вә сәјаһәт етмишдир. Сәјаһәтләри илә ешг мачәраларыны биркә гәләмә алмышдыр. Хәзәр дәнизиндән һамыдан чох о јазмышдыр:

یا ازکنار بام چو سایه در افتمت یا از میان خانه چو ذره در آیمت...
چون ماه سی‌شبه‌که بخورشید درخزد اندر خزرم ببزمت ودر بستر آیمت
تو دود برکنی ودر آتش نهیم نعل من‌نعل اسب بنلم وچون آذرآیمت[486]

[481] Д-317.
[482] Д-14.

[483] Д-778.
[484] Д-771.
[485] «دیوان ظهیرالدین فاریابی». ۱۳۲۷، مشهد، ص. ۱۳۳.
[486] Д-573.

Хагани Низамидән габаг Аппағынын ајрылығында сел кими көз јашы төкмүш, Аппағыны Ширинин сифәтиндә арамышдыр. Севкилисиндән сонра диварлары Ширинин ешг мачәралары илә бәзәкли олан јатаг отағыны көрмәјә көзү олмамышдыр:

رفت شیرین بشبیخون فنا نقش مشکوی و شبستان چه کنم [487]

Хагани һамыдан чох гадынына — илк мәһәббәтинә ше'р јазмышдыр. Бу нәғмәләри илә севкилисинә бәсләдији мәчнунанә мәһәббәтини вә ашиганә ешгини әбәдиләшдирмишдир. Итирдији јаврусунун сорағында түрканә бир әда илә һөнкүр-һөнкүр ағламышдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә гадынындан данышмасы да, кәнчлијиндә јаздығы рүбаби ше'рләринин бир сырасы, шүбһәсиз, илк мәһәббәтинә һәср олунмушдур. Әзизләриндә даһа чох гәсидә јазараг мәрсијә дедији һалда, арвадына ағы охујаркән даһа чох гәзәлә мүрачиәт едир. Гәзәл шаирин көнүл чырпынтыларыны, дујғу вә һәјәчанларыны, үзүнтү вә кәдәрини әкс етдирмәкдә даһа кениш имканлара маликдир. Бу кими ше'рләрдә шаир тутгун бир думан дағы кими көрүнмәкдәдир. Вулкандан габаг гопан дағ вә дәрәләри титрәдән гасырға башламышдыр. Илк мәһәббәтини итирмиш шаирин көнүл рүбабындан гопан инилтили аһүналәләри бејнимизи сарсыдараг, көнлүмүзү парчалајыр. «Әһлибејтинә» мәрсијә дедији гәзәлләриндә руһи изтирабларына, һисс вә һәјәчанларына үстүн јер вермишдир. Гәсидәләриндә гадынынын јүксәк мә'нәвиҗҗаты, 25 илллик хошбәхтлик вә сәадәтлә долу гајнар евлилик һәјатилә бағлы олан ширин өмүр хатирәләринин тәсвиринә даһа артыг јер верилмишдир.

Гүссә вә кәдәр, севинч вә мәһәббәт, күлмәк вә ағламаг бәшәри кејфиҗҗәтдир. Дүнја халгларында бунун кәскинлик вә мүлајимлији дә вардыр. Бу фәргләнмә бир сыра игтисади, сијаси, етник амилләрлә, чоғрафи шәраитлә бағлыдыр. Түрк халгларынын көзәллијә һәссас мүнасибәти вә вурғунлуғу, пислијә дәрин нифрәт бәсләмәк габилиҗҗәти бу халгларын матәм вә бајрам мәрасимләриндә парлаглығы илә өзүнү көстәрмәкдәдир. Азәрбајчанлыларын әзизләринин јасында кечирдији руһи сарсынтылары дујмаг үчүн јүзлара, ағылар вә охшамалара өтәри бир бахыш кифајәтдир. Аилә вә чәмиҗҗәт һәјатында баш верән уғурлу бир һадисәдән доған севинчи бу халгын тој-бајрам мәрасиминдә бир бахышла дујмаг олар. Азәрбајчанлылара мәхсус бу руһи кејфиҗҗәт шаирин илк мәһәббәтинә јаздығы ше'рләриндә парлаглығы илә көзә дәјмәкдәдир. Азәрбајчан халгынын руһи вә мә'нәви һәјатынын һәр ики чәһәтини дујмаг үчүн бу ше'рләри көздән кечирмәк фајдалыдыр. Шаирин гадынынын өлүмүндән чох сонралар јаздығы «ағыларында» дүнјанын ениш-јохушундан кечибкәлмиш тәчрүбәли вә дүнјакөрмүш бир гочанын — ел ағсағгалынын мә'налы һәјатынын севинчли вә кәдәрли чағларындан һәссаслыгла сөз ачдығыны, данышдыгча даһа артыг һәјәчанландығыны дујуруг. «Гәми севинчилә атышмаға башламыш» (Шәһријар), јаралары даһа чох сызламышдыр. Азәрбајчанлылар һејрәтләрини әлләрини бири-бириня вурмагла билдирирләр. Бу һәрәкәт көзләнилмәјән севиндиричи вә ја үзүнтү верични бир һадисә вә хәбәрин ани тә'сиридир. Тарих боју белә олмуш вә инди дә белә дир. Хачә Рәшидәддинин «Чами-ət-тәварих»индә охујуруг:

سواران ترکان بر آشوفتند زکین دست بردست میکوفتند...
زگردان بماندند ترکان شگفت زکین هر گوی لب بدندان گرفت

Һафиз Әбру «ذیل جامع‌التواریخ رشیدی» дә јазыр:

«امیر حسن ایلکانی چون این کلمات شنید وآن مکتوب بدید متحیر ومتعجب بماند ودست بر دست میزد». [488]

Үзүнтү давранышынын башлычасы һөнкүр-һөнкүр ағламаг вә гара шивән гопармагдыр. «Шивән гопарма» ифадәси бурадан доғмушдур. Севинчли хәбәрдән бизләрдә гәһ-гәһ чәкиб күлмәк, әл чалмаг, алгышламаг, чалыб-ојнамаг һалы үз верир. «Дәдә-Горгуд»да да белә дир. Әл вурмаг, севинчәкликлә сүзмәк, ајаглары јерә дөјмәк «پای‌کوفتن و دست‌افشاندن» Хагани ше'рләриндә јерли-јериндә чох ишләнән ифадәләрдир:

صبح خیزان کاستین بر آسمان افشانده‌اند پای کوبان دست همت برجهان افشانده‌اند [489]

Дејилдији кими, һәм пис, һәм севиндиричи көзләнилмәз бир хәбәр алдыгда әл чалмаг күтләви бир давранышдыр. Јүксәк мә'нәвиҗҗатлы вәтәндашлар һәмнөвләриниң кәдәриндән, мә'нәвиҗҗатыны итирмишләр, дүшмәнә үз вермиш кәдәрдән севинәрәк, әлләрини бир-бириня вурар вә олан ишә өз мүнасибәтләрини билдирәрләр. Шаир севкилисини итирдикдә, дүшмәни севинәрәк әл чалмышдыр:

خصم‌که پایمال بلا دید دست‌کوفت تا باد سردم ازدم گردون نورد خاست [490]
خنده درلب گوئی اهلی داشتی گریه دربر گویم آری داشتم [491]
ببوی دل یار یکرنك بود بمنزل درنگی که من داشتم [492]

[487] Д-254.

[488] Faruk Sümer. "Oguzlara ait Destani mahiyetde eserler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi, 1961, Sayi 3—4, s. 444.
[489] Д-105.
[490] Д-747.
[491] Д-308.
[492] Д-788.

Бу дејинләнләр шаирә үз верән мүсибәтин әсли, көкү доғма олан бир мүһитдә — Шамахыда баш вердијини көстәрир.

Шаирин арвадына, аилә үзвләринә вә гоһумларына јаздығы мәрсијәләрдә Хаганинин гөвмијјәтини билдирән изләр вардыр. Бу изләрин үзә чыхарылмасы шаирин гөвмијјәтини аjдынлашдырмаг бахымындан сон дәрәчә **әһәмијјәтлидир.** Бу, шаирин аилә үзвләринин вә аиләсини әһатә едән ичтимаи мүһитин башдан-ајаға доғмалығыны көстәрән әламәтләрдир. Шаиримизин аилә үзвләринә вә гоһумларына јаздығы мәрсијәләр өјрәнилән бу чәһәтә диггәтли вә давамлы бир нәзәр салынмышдыр.

Көчәриләрин аиләсиндә уғурсуз бир һадисә баш вердикдә — әзизләрини итирдикдә, башга јерә көчүб јени чадыр галдырыр, габагкы чадыры јандырарағ: «о јер уғурсуз иди» — дејәрләр. Шәһәр әһалиси бир чох һалларда әјләшдији еви дәјишдирәрәк, ајры мәһәлләјә вә шәһәрә көчәрләр... Әчәл јели шаирин севинч бағының «үмид ағачыны сындырдыгда», «алачыглары илә Ширван торпагларыны бәзәјән түрк вә түркмән» гызларындан олан севкилисини итирдикдә Хагани дә Низаминин Мәчнуну кими түрканәлик көстәрмишдир. Ширванла видалашараг Мәккәјә сары үз гојмуш, Тәбризә сығынараг өмрүнү сәјаһәтләрдә кечирмишдир:

پیش کز بختم خزان غم رسید — هم بباغ دل بهاری داشتم
بارم انده ریخت ببخم غم شکست — گر نه باری ببخ و باری داشتم[493]
انده‌کسار من شد وانده بمن گذاشت — وامق چه کرد زانده عذرا من آنکنم[494]

Итирдији севкилисинин севдасилә бүтүн өмрү боју јаздығы ағылар да Азәрбајчан халгының өзүнә мәхсуслуғунун **бәдии** лөвһәләри гат-гат бир-биринин үзәринә галанмышдыр. Дүһасынын «тәдаији-әфкар» гүдрәтинә бир баҳын:

1. «Ох», «јаз» вә «ов» икид Азәрбајчан кәнчлијинин ән чох севдији анлајышлар олмушдур. Ов вә бahар севдасы Дирсә хан оғлу Буғача чох baһa отурмушдур. Севкилисини итирмиш шаирин баһары хәзана дөнмүш, ох кими сәрраст гәдди бүкүләрәк камана чеврилмишдир:

خزان شد بهاری کهمن یافتم — کمان شد خدنگی که من داشتم[495]

2. Кәндләрдә булаг башында сәһәнкләри илә су көтүрмәк нөвбәсиндә дајанмыш мәхмәр јәлли, көзәл Азәрбајчан гыз-кәлинләрини јада салыр. Әли Нәччарын кәлинини топлантыда көрмүрсән:

[493] Д-308.
[494] Д-789.
[495] Д-788.

بار سبو چون‌کشی‌که آب تو بگذشت — بیم رمد چون بری‌که یار توگم شد[496]

3. Тәбризин кәрәнејханасындан гопан шадијанәликләр — дәһүл сәсләри бир даһа гулаға кәлиб чатыр. «Дәдә-Горгуд» бојларының сонлуғу јадымыза дүшүр:

نوبت شادی گذشت، بر دامید — نوبت غم زن‌که غمگسار توگم شد[497]

4. Аналарын әзизләри хәстәләнәркән питикчијә кетмәси, бәднәзәрдән горумаг үчүн үзәрлик салмасы јада дүшүр. Үзәрлијин одда јанаркән гулағымыза дәјән чырта-чырт сәсини ешидирик:

چشم بد مردمت رسید که نگاه — مردم چشم تو از کنار تو گم شد[498]
چشم بد دریافت کارم تیره کرد — گرنه روشن روی کاری داشتم[499]

5. Чобанларымызын чалдығы түтәкләрдән гопан һәзин наләләри дујур, Моллаји-Румидән өнчә севимлисинә нәғмә гошмаг истәјән бир ашиғи көрүрсән. Мөвланадыр, әлинә шам алыб Шәмс Тәбризинин сорағында Хојун Кәллеји-ahy минарәсинин башына чыхмышдыр:

نی بدم کاتش زمن در من فتاد — کاندرون دل شراری داشتم[500]
خیرد لاشمع برکن ازتف سینه — آن مه نو جوی کز دیار توگم شد[501]

6. Һәјәчанлы бир үрәклә кәндин уча балаханасындан, јахуд мәһтабындан бојланыб гоша, чапараг кәлиб кечән вә көзләрдән итән атлыларын архасындан гопан тоза һәсрәтлә бахмајанлар шаирин бу мәрсијәдә нә демәк истәдијини инчәлијилә дуја билмәзләр:

[502]
عمرم بشد بپای شب و روزو غم گذاشت — موکب دواسبه رفت وهمه راه گرد ماند

Көјәрчин азәрбајчанлыларын чох севдији, е'тигад бәсләдији вәфалы бир гушдур. Мәһәббәт вә рәһм рәмзидир. Бу халгын әсатири пәриләри көјәрчин чилдинә кириб кәзирләр. Шәһријар өпүшләрини ағ көјәрчинлә Бакыја әрмәған көндәрмиш, Бакынын башына шабаш сәпмишдир:

[496] Д-771.
[497] Јена орада.
[498] Д-770.
[499] Д-307.
[500] Д-308.
[501] Д-770.
[502] Д-763.

بر دیدهٔ خویش چون کبوتر جز نام تو جاودان مبینام[503]

7. Сәфәвиләрин Әрдәбилдәки Шеjх китабханасына вәгф етдиjи мүрәггә'ләрин jарпагларыны бирчә-бирчә чевирмәjәнләр, бу албомдакы күнәш үзлү, гыврымсачлы, шух гәмзәли, боjлу-бухунлу, инчә белли, дашлы-гашлы, башы таҹлы, Бурла хатунларын көзәллиjини дуjмаjанлар, Тәбриз рәссамлыг мәктәбинә анд олан бу әсәрләри руһән сеjр етмәjәнләр бу мәрсиjәләрдә нәдән сөһбәт кетдиjини нечә анлаjа биләрләр?

بر سر وقد تو جعد شمشاد بر جبهت بوستان مبینام
یکدانهٔ آفتاب بی تو بر گردن آسمان مبینام
در آینهٔ دل از خیالت جز صورت جان عیان مبینام[504]

8. Әрә вәфалы олмаг, аилә намусуну һәр шеjдән үстүн тутмаг, евин сиррини сахламаг, әри ев бәрәкәти, аиләнин таҹы сajмаг азәрбаjчан гадынларынын башлыча хүсусиjjәтләриндәндир. Хаганы белә бир вәфалы севкилисинин аjрылыгындан jаjлыг чәкиб ағламагдадыр:

بس وفا پرورد یاری داشتم بس براحت روزگاری داشتم...
راز من بیگانه کس نشنیده بود کاشنا دل راز داری داشتم...
آن نه یارآن یادگار عمر بود بس بآئین یادگاری داشتم...[505]
از ره چشمو دهان باشك وبناله راز برون دهکه راز دار توگم شد[506]

9. Азәрбаjчан гызы даш күзкү габағында дајанмыш, хошбәхтлиjилә севинир:

نقش رخ آرزو بروی کهبینی کاینهٔ آرزو نگار تو گم شد[507]
در آینهٔ دل از خیالت جز صورت جان عیان مبینام
در آینهٔ خیالت از خود جز موی خیال سان مبینام[508]

Jадымыза түрклəрин 1600 ил өнчə jазыjа алынмыш «Мулан дастаны» вə Муланын түркүсү дүшүр: Пəнчəрəнин габағында көзəл сачларыны дарады, аjнанын габағында башына бир күл санчды[509].

10. Азəрбаjчан нағылларында көзəлликləриндəн чох данышылмыш «Гырх гөнчə гыздан» ән көзəли һəналы бармағы илə саj сајмагдадыр:

گنج دولت میشمردم لاجرم در هرانگشتی شماری داشتم[510]
حاصل عمر توبود یك رقم کام آن رقم از دفتر شمار تو گم شد[511]

11. Мəһəббəти накамлыгла битəн һəр бир азəрбаjчанлы өз бахтындан күсəр:

پیش کز بختم خزان غم رسید هم بباغ دل بهاری داشتم[512]

12. Мəһəббəтини əлдən вермиш вəфалы ашыг евлəнмəjəчəjинə анд ичмəкдəдир:

گفتی دگری کنی. مفرمای کاین در ورق گمان مبینام[513]

Будур, ағачы əлиндən дүшмүш, сачы-саггалы ағармыш, илк мəһəббəтини чох габаглар-чанының сулу вахтында Ширванда гара торпаға апаран, о вахтдан ағлар галан, севкилисинин сорағында дијарлары кəзəрəк, көз јашы ахыдан, мəһəббəтдəн башы бəлалар чəкмиш Вамиг вə Мəчнун—Ширванлы Ибраһим Хаганы! Мəһəббəт онун белини бүкмүш, көзүнүн ишығыны нəдəнсə əлиндəн алмыш, үрəjини хəстəлəтмишдир. О, Тəбризин илдырымлы леjсан ахшамларындан бириндə сујунун лам ахмасыны чох севдиjи Ачы чајынын гырағында дајанараг, күшулдаjараг баш алыб кедəн ахар селлəр вə сулара бахыр. Илк мəһəббəтини јада саларағ ағы охуjур. «Сел Сараны көтдү гачды» — дејə һөнкүр-һөнкүр ағлаjыр. Ағлаjараг бүтүн ели ағладыр вə көзүjашлы гоjур... Нə демək истəдиjимизи билмəк үчүн

«خاست». «داشتم». «مبینام». «گم شد» рəдифли гəзəлləри охуjун! Бу гочаман дəдəнин, үзү нурлу, нəфəси бəрəкəтли ел гочасынын архасынча дүшсəниз, jол кедəркəн етдиjи зүмзүмələриниə гулаг ассаныз, бу сөзləри ешидəрсиниз: «Өмрүмүн jадикары», «көнлүмүн севинчи», «Јени аj», «арвадым», «тəбибим», «көнүл мejвəси», «көнлүмүн дирəjи», «көнлүмүн сонунчу һəjат чирағы»...

Бу мүсибəтдə шаирə даһа чох тə'сир едəн, онун бүкүлмəз гəддини əjəн, варлығыны силкəлəjəрək сарсыдан, севкилисиндəн əли үзүлəн анлардыр. Өлүмлə əлбəjаха олан о меһрибан азəрбаjчан гызы сон анларында белə, əринин раһатлығыны, аиләнин кəлəчəк һəjатыны дүшүнүр. Итирдиjи башынын таҹдарына сəа-

[503] Д-307.
[504] Јенə орада.
[505] Д-307—308.
[506] Д-770.
[507] Јенə орада.
[508] Д-307.
[509] Vasfi Mahir Koçatürk, Türk edebiyati tarihi, Ankara, 1964, s. 10.
[510] Д-307.
[511] Д-770.
[512] Д-308.
[513] Д-307.

дәт диләjир. Азәрбаjчан гадынларына мәхсус үрәк ачыглығы вә ел рәсми илә әринә ондан сонра евләнмәк изни верир:

1 جز اشك و داعی من و تو — طوفان جهان ستان مبینام...
گفتی دگری کنی، مفرمای — کاین دروغ گمان مبینام[514]
2 گفتی‌که یار نوطلبی ودگرکنی — حاشاکه جانم آن طلبد یاس آن کنم[515]

Jалныз Шәһабәддин Ширванијә көндәрдиjи мәктубда деjил, шаир ханымына jаздығы мәрсиjәләрдә дә онунла узун мүддәт өмүр сүрдүjүнү билдирмишдир. Диванының Әли Әбдүррәсули нәшриндә Хаганинин арвадының өлүмүнә jаздығы мәрсиjәләрә диванын гәдим әлjазма нүсхәләриндә сөjкәнәрәк башлыглар верилмишдир. Диванын доктор Зиjаәддин Сәccади нәшриндә бу башлыглар әсәрин мәтниндә вә нүсхә фәргләриндә көстәрилмәмишдир. Бу да диванын һәмин нәшринин чатышмаз чәһәтләриндән биридир.

Бә'зиләринә көрә шаир, икинчи Мәккә сәфәриндән Ширвана гаjытмыш, сонра Ширвандан Тәбризә көчмүш, арвады бу шәһәрдә вәфат етмишдир. Бу jанлыш бир мүлаһизәдир. Бу һагда шаирин 571—572 (1175/76—1176/77)-чи илләр һәjатындан сөз кедәркән кениш данышылачагдыр.

Деjилдиjи кими, Хаганы өмрүнүн сонунадәк илк мәһәббәтини унутмамыш, ону анараг jанмыш, хатирәсинә нәғмәләр гошмушдур. Сазының телләрини бу ағыларла диндирәрәк, чохларыны ағлатмыш, өзү дә һөнкүр-һөнкүр ағлаjараг көз jашы төкмүшдүр. Илк мәһәббәтини анмагдадыр. Бөjүк мүсибәт санки бу күн баш вермишдир. Кечмиш хатирәләрини садәчә нағыл етмәмиш, jени һиссләрлә гәләмә алмышдыр. Мәрсиjәләринин бу хүсусиjjәти бир сыраларыны аздырмыш, шаирин арвадынын Тәбриздә өлдүjү тәсәввүрүнү доғурмушдур:

غمخوار ترا بخاك تبریز — جز خاك تو غم نشان مبینام[516]

Икинчи Мәккә сәфәриндән сонра азы-чоху 24 ил Тәбриздә jашаjан Хаганинин евлилик һәjатының бу илләри индиjә кими дәриндән өjрәнилмәмишдир. Доктор Зиjаәддин Сәccадиjә көрә шаир илк мәһәббәтиндән сонра икинчи кәрә евләнмишдир. Шаирин jазыларында бу барәдә даһа аjдын мә'лумат вардыр. Диванына көрә, Тәбризә кәлдикдә бир нечә ај субаj jашадыгдан сонра, «чаныны тәклик горхусундан гуртарараг» евләнмишдир. Ахситана көндәрдиjи мәктуб да буну көстәрир. Ширвана кетмәк истәмәдиjиндән «аjағыны Тәбризә бағламышдыр»[517]. Икинчи арвады дул галмыш шәһәрли бир гадын иди. Икинчи арвадындан каһ разы, каһ да наразы көрүнмәкдәдир. Көзү биринчи мәһәббәтиндә галмышды. Икинчи кәрә евләнмәсиндән пешмандыр:

بدرد دلی زاهل خاقانیا — دو عالم دل دردناکی نیرزد
بضربت زنی کردی آن شد دوم چه — که صد شهوت آزار پاکی نیرزد
پسین زن چو پیشین بود حاش‌لله — که صد نسر واقع سماکی نیرزد
سپردی بخاك آنکه او زید شهری — گریدی زشهر آنکه خاکی نیرزد[518]
زخم بردل رسید خاقانی — تا خود آسیب برخرد چه رسد...
از فراش کهن بلات رسید — تا از این تو رسیده خود چه رسد
غم رسید ازترنج تازه ترا — تا زنارنج دست زد چه رسد[519]

Хаганинин аилә һәjаты Низаминин евлилик һәjатына чох охшаjыр. Низами дә Аппагынын өлүмүндән сонра икинчи кәрә евләнмиш, «һәр бир әсәрини битирдикдә бир кәлинини торпаға басдырмышдыр». Хаганинин икинчи арвады илә нечә ил jашадығы бәлли деjилдир. Икинчи арвады өлдүкдән сонра үчүнчү кәрә көзәл бир гызла евләнмишдир. Сон гадынындан да каһ разы, каһ наразыдыр. Jенә дә фикри-зикри илк мәһәббәтинин jанында галмышдыр. Хагани 50 иллик евлилик һәjатының 25 илини биринчи севимли арвады илә — баш бәхти илә jашамышдыр. Галан илләри икиарвады илә кечирмишдир. Сон 25 иллик евлилик һәjатындан әлдә етдиjимиз мә'лумат чох аз вә jығчамдыр:

واپسین یار منی در عشق تو — روز برنائی به پیشین آورم[520]
مرد مسافر حدیث خانه‌که گوید — زان غرضش زن بودکه بانوی خانه است
بود مرا خانه نخستو دوم خوب — نیست سوم خانه خوب‌اگر چه یگانه است
کوئی خاقانیا زخانه خبرده — خانه' من همچو خونه زیر میانه است[521]

Диванында евлилик һәjатилә бағлы олан бир сыра изләр вардыр. Хагани кәнч икән башына ара-сыра дән дүшмүшдү. Илк мәһәббәтинә раст кәлмәздән габаг санки о, башга бир көзәллә евләнмәк истәмиш, гыз шаирин башындакы ағ түкләрә көрә она әрә кетмәк истәмәмишдир:

همچنین فرد باش خاقانی — آفتاب این چنین دل افروز است...
یار مویت سپید دید گریخت — که بلرزدی دل تو آموز است...
برسرت جای جای‌موی سپید — نه زغدر سپهر کین توز است
کرچه مویت سپید شد بیوقت — سال عمرت هنوز نوروز است[522]

514 Д-307.
515 Д-789.
516 Д-307.
517 Ж-25.
518 Д-882.
519 Д-876.
520 Д-644.
521 Д-847.
522 Д-832.

Ашағыдакы ше'ри бәлкә дә сонунчу арвады һаггында јазмышдыр. Јары гара бәнизини ағартмаг үчүн киршан чәкмиш, шаир исә аг сачларына рәнк јахмышдыр:

هست او سیاه چرده وهستم سپید سر — بایار موافقه زین باب میکنم
او بررخ سیاه سپید آب میکند — من بر سر سپید سیاه آب میکنم[523]

Ушаглары: оғланлары — Рәшидәддин Рәшид вә Әмир Әбдүлмәчид — гызлары... вә көрпәси Мөһнәт.

Хаганинин биринчи арвадындан олан ушагларынын сајыны билмирик. Сон ики арвадындан өвлады олуб-олмамасы да бәлли дејилдир. Шанрин һәјатындан данышан мүәллифләр Әфзәләддинин 20 јашлы оғлу Рәшиддән вә доғуландан 3 күн сонра өлмүш гызы Мөһнәтдән сөз ачмышдыр. Доктор Рәфагәтуллаһ хана көрә Хаганинин ики оғлу вә ики гызы вар иди. Рәшид онун бөјүк оғлу иди[524]. «بگذشت» рәдифли гит'ədə шаир 20 јашында икән өлмүш оғлу Рәшиди «өмрүнүн зәхирәси» сајмышдыр. Оғлу өләркән икичанлы олан арвадындан оғлан көзләјән әдиб, гызы олдугда чох кәдәрләнмиш, «ахытдығы» көз јашы чешмеји-Әрәси» кечмишдир. О, анчаг 3 күн јашамышдыр:

دریغ میوه جانم رشید کز سرپای — به‌بیست سال درآمد بیك‌نفس بگذشت
مرا ذخیره همین یك رشید بود ازعمر — نتیجه شبور وزی‌که درهوس بگذشت
چودختر آمدم ازبعداین جنین پسری — سرشك چشم من از چشمه ارس بگذشت
مرابزدان دختر غمی رسید که آن — نه بردل من ونی برضمیر کس بگذشت
جودختر آنده مزدید سخت صوفی‌وار — سه روز عده' عالم بداشت پس بگذشت[525]

« برفت » рәдифли гит'ədə шаир Рәшиддән сонра доғулмуш гызынын адыны Мөһнәт гојмаг истәдијини билдирир:

محنتش نام خواستم کردن — دولتش نام ساختم چو برفت[526]

Ејни рәдифли башга бир гит'ədə пәрдәдә сахланылан вә Мөһнәтлә әлбәјаха олан башга бир гызындан сөз кедир:

پیش بین دختر تو آمد من — دید کافاتش از پس است برفت
دید در پرده دختر دگرم — گفت محنت یکی بس است برفت[527]

Күрәкәни Шәһабәддинә көндәрдији еһтимал олунан «جه‌کنم» рәдифли гит'ədə Ширванда галмыш «Јарым адамындан» данышдыгда, шүбһәсиз, Шамахыда әрдә олан гызыны нәзәрә алмышдыр:

لیك نیم آدمی آنجاست مرا — چون سپردمش به بیزدان چه‌کنم
اولش کردم تسلیم بحق — باز تسلیم دگرسان چه‌کنم[528]

«سپردم» рәдифли гит'ədə шаир оғлунун өлүмүнә, арвадынын өвлад дәрдиндән чәрләмәсинә ачымышдыр, гызыны биликли бир кәнчә әрә вердијиндән, аилә үзвләриндән јалныз өзү вә оғлу Әбдүлмәчид галдығындан данышараг Әбдүлмәчидин Ширванда јалгызлығыны билдирмәкдәдир:

پسر داشتم چون بلند آفتابی — زنا گه بتاری مفاکش سپردم
بلرد پسر مادرش چون فروشد — بخاك آن تن درد ناکش سپردم
یکی بکر چون دختر نعش بودم — بروشندلی چون سماکش سپردم
بمانندم من وماند عبدالمجیدی — ودیعت به یزدان پاکش سپردم
اکر کس پناهش نباشد بشروان — پناهش بس است آن خداکش سپردم[529]

Халг рәсминә көрә ата гызыны оғлан евинә јола салдыгда гызына хејир-дуа верәр. Хагани һәр ики гит'ədə гызына вердији хејир-дуаны анмышдыр. Азәрбајчанлы гызыны көчүрдүкдә «өлүсү сәнин гапындан чыхсын» — дејәр:

چو دختر سپردم بداماد گفتم — که گنج زر است این بخاکش سپردم[530]

Хагани гызыны оғлу Рәшидәддинин өлүмүндән габаг әрә вермишди. «برفت» рәдифли гит'ədән көрүндүјү кими, Рәшидәддинин анасы оғлундан сонра көрпә доғдугда гызы әрдә иди. Бу заман гызы илә күрәкәни арасында анлашылмазлыг вар иди. Гызынын јасында отуруб-отурмамасы да ајдын дејилдир. Рзагулу хан Һидајәт: «مجمع‌الفصحا» да Мүчирәддинин «Хаганијә јаздығы» бир ше'риндән нүмунә вермишдир. Башга бир мәнбәјә көрә, бу ше'ри Мүчирәддин Кәнчә сакинләриндән биринин адыны јазмышдыр. Рзагулухан бу ше'ри Хаганијә јазылмыш һәчв адландырса да[531], Мирзә Мәһәммәдәли хан Наеһ вә башгалары бу гәсидәни Әфзәл адлы бириниин мәдһинә јазылдығыны көстәрмишләр[532].

Мүчирәддинин Хаганинин гызына вурулмасындан чох данышмышлар. Дејилдијинә көрә, Хагани гызыны Мүчирәддинә

[523] Д-911.
[524] Д-824.
[525] Д-834—835.
[526] Д-835.
[527] Јенә орада.
[528] Д-254.
[529] Д-902.
[530] Јенә орада.
[531] رضاقلی خان هدایت. «مجمع‌الفصحا». جلد یکم. ۱۲۹٤. تهران. ص: ۵۱۳.
[532] محمدعلی ناصح. «شرح حال حکیم خاقانی». مجله' ارمغان. شماره ۸. ۷. ۱۳۰۲. تهران. ص: ۳۸٦—۳۸۷.

дејил, башгасына әрә вердијиндән Мүчирәддин устадындан инчимишди... Мүчирәддин диванында бундан данышмышдыр. Бу сөзләр шаирин һәјатында баш верән һадисәләрлә дә сәсләшмир... Бурада Мүчир ел ичәрисиндә јашылмыш атанын башына өлән ушағынын өлүсүнүн доландырылмасы рәсминдән данышыр. Бурада Хаганидән дејил, Мүчирә гаршы олан Ибраһим адлы бирисиндән сөз кедир:

دعوی‌کند بقطبی وبینام همچو قطب گردش نگشته‌کس بجز نعش دخترش [533]

Бәдиүззәман Форузәнфәр «سخن وسخنوران» әсәриндә Мүчирәддинин Хаганинин «һәчв» етдији гәсидәдән данышаркән, бу әсәрин Кәнчә сакини Әфзәләддин адлы бир алимә јазылдығыны көстәрмишдир[534]. Мүчирәддинин Кәнчәдә јашајан, Хаганинин досту Насирәддин Ибраһимә ше'рләр јаздығы вә өлүмүнә мәрсијә дедији диванындан бәллидир. Кәнчәдә јашајан Әфзәләддин, Әһмәд бәј Атәшә көрә Имам Әбу Әмр Әс'әдин оғлудур вә Зејнәддин ләгәбини дашымыш, өлдүкдә Тәбризин Чәрәндаб гәбристанында басдырылмышдыр[535]. Мүчирәддинин Хаганинин гызына вурулмасы... бунун нәтичәсиндә устад вә шакирд арасында чәкишмә баш вермәси дә доғру дејилдир. Хагани гызыны Ширванда әрә вердикдә Мүчирәддин бир чох илләр иди ки, Тәбриздә јашајырды. О, јашча Хаганинин гызындан чох бөјүк иди. Тәзкирәләрин бир чохунда Әбүл-Үла илә Фәләки арасында Әбүл-Үланын гызынын Хаганијә әрә вермәси үстүндә баш верән инчикликдән данышылдығы кими[536], Мүчирәддинлә Хагани арасында да белә бир сөз ујдурулмушдур. Мүчирәддинин әсәринин јазылыш тарихи, мәмдуһу вә әсәрин јазылмасынын сәбәби өјрәнилмәлидир.

Шаирин 571 (1175/76)-чи илдән сонра күрәкәни Шәһабәддин Ширванијә көндәрдији 572—573 (1176/77—1177/78)-чү ил тарихли мәктубунда да Хаганинин гызы вә күрәкини һаггында мә'лумат вардыр. Шәһабәддин Имам Шәмсәддинин оғлу иди. Хаганинин јаздығына көрә, Шәмсәддинин әрвады сатын алынма кәниз имиш, сонра «шәфәггәт вә нәфәггәт» үзүндән онунла аилә гурмушдур. XII әср Азәрбајчанында белә аиләләрин сајы аз дејилдир. Бу да о заманкы Азәрбајчанда күтләви халг һәјатында мәһрум зүмрәләрә гаршы гајғыкешлијин башга јерләрә көрә даһа артдығыны, өлкәдә әмәлә кәлмиш фикри интибаһын халг һәјаты вә мәишәтинин бүтүн саһәләрини чулғаладығыны көстәрир. Хаганинин анасы Қычык Асијалы бир кәниз иди. Дејилдији кими, Мүчирәддин Бејләгани һәбәш гара бир гаравашдан доғулмушдур. Низаминин оғлу — түркзади Мәһәммәд илк севимли әрвады түрк-гыпчаг көзәли Аппагдан иди.

Хагани икинчи Мәккә сәфәриндән сонра Тәбриздән Шамахыја әмири-сипаһсалар Мүбаризәддинә көндәрдији мәктубда гызыны Шәһабәддинә әрә вермәсиндән данышыр. Күрәкәнинин һәрәкәтләриндән күскүнлүјүнү билдирәрәк она «әмини» — һачы Әһмәди Тәбриздән Шамахыја јола салдығыны чатдырыр. О, күрәкәни илә гызы арасындакы инчиклији јолуна гојмаг үчүн чох әввәлләрдән анләсинә јахын олан һачы Әһмәди Шамахыја көндәрмишдир.

Ибн Фәзлан түркләрин сәфәрә чыхмасындан данышаркән јазыр:

«هرگاه یکی از ایشان بخواهد سفرکند مقداری شتر و چهارپا و پولی داشته باشد اموال خود را نزد دوست ترکش میگذارد و مقدار احتیاج از شترو دواب و پول برمیدارد و عزیمت میکند و چون از سفر برگشت دوستش پول وشتر و چهارپایان اورا پس میدهد». [537]

Бу рәсм инди дә Тәбриздә көзләнир. Тәбризлиләр әмин сајдыглары достларына аиләләрини белә тапшырарлар. Халг нағылларында бу барәдә чох данышылмышдыр. Хагани дә белә етмишдир. Мал-дөвләтиндән сәфәр үчүн лазым кәләнини көтүрмүш, галанына күрәкәнинә тапшырмышдыр. О, Ширвандан көчдүкдә, икинчи Мәккә сәфәринә чыхдыгда, әмлак вә мал-дөвләтини күрәкәнинин ихтијарына гојмушдур. Шәһабәддин Ширвана гајытмаг истәмәјән Хаганијә тез-тез мәктуб јазараг, шаирин әмлакыны башгасына тапшырмағы истәјирди. Әмири-сипаһсалар Мүбаризәддинә јазылмыш мәктуба көрә Хагани гызыны «Ахситанын бујруғуна көрә, әмири-сипаһсалар Мүбаризәддинин көстәриши илә» Шәһабәддинә әрә вермишдир. Бу да Хагани вә онун күрәкәнинин Ширваншаһлар сарајында күчлү вә сөзүкечәр бир шәхсијјәт олдуғуну көстәрир. Шанр, досту Мүбаризәддиндән әмлак вә мал-дөвләтини башга бирисинә тапшырмағы истәмишдир:

«... حدیث امام شهاب‌الدین برزبان نخواهد گذرانید مجلس شریف داندکه من کهتر حرمت اشارت او وتعظیم فرمان پادشاه اسلام نصره‌الله چگونه نگاه داشتم فایده من کهتر از دامادی او همین استکه هر روزه ده کاغذ بمن نویسدکه معتمدی امین را بفرستد تا املاك و اسباب بدو تسلیم کنم اگر بیك ذره آب روی وآب جوی داشتی در آن شهر هر آئینه بمن کهتر چنین ننوشتی اما چون از قلت مبالات وعدم التفات رنجور خاطر باشد ضرورت است که شهاب‌الدین را برکس دیگر دست برد نماید و خاطر من نرنجاند چاره چیست». [538]

---

[533] رضاقلی‌خان هدایت. «مجمع‌الفصحا». جلد یکم. ۱۲۹٤. تهران. ص: ۵۱۳.

[534] بدیع‌الزمان بشرویه خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۲٦۷.

[535] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان و جنات الجنان». جزء اول. ۱۳٤٤. تهران. ص: ۲۹۰.

[536] امین احمد رازی. «هفت اقلیم». نسخه خطی. ص: ٦۹۱—٦۹۲.

[537] ابن فضلان. «سفرنامه». ۱۳٤٦. تهران. ص: ۷۱.

[538] Л-29.

Шəhабəддинə көндəрилмиш мəктубда шаирин ифадələри икибашлыдыр. Шаир Шəhабəддиндən инчидијини билдирсə дə, ону баша салмаг, јола кətирмəк истəјир. «Оғлум» — дејə чағырдығы күрəкəнинə дил төкүр вə өјүд верир. Шəhабəддин дөврүнүн көркəмли алимləриндən иди. Кəлам елмини daha дəриндən билирди. Хагани «ملك الفحول المتكلمين مالك الرقاب» дејə она үз тутмушдур. Гызына чохлу елчиләр кəлсə дə, Хагани «гызыны истəјən оғланларын ичərисиндən Шəhабəддини күрəкəн сечмишдир». О, əввəллəр гызыны Шəhабəддинə вермəк истəмирди. Шəhабəддинин шоркөзлүјү шаирин хошуна кəлмирди. Көрүнүр, о, Ахситанын ишə гарышмасы илə јола кəлмишдир. Хаганидən чох-чох габаг оғуз торпагларына кəлмиш ərəб елчиси Ибн Фəзлан оғузларда адахланма вə евлиликдən данышаркəн јазыр:

«و چون مهر را بسرپرست زن داد بدون ترس و خجالت به خانه‌ای‌که زن در آنجا اقامت دارد رفته در حضور پدر و مادر و برادران و خواهران دست او را گرفته باخود میبرد و آنها در این کار مانع او نمی‌شوند...» [539]

«Китаби-Дədə Горгуд»да адахланмаг истəјən кəнчлəр гызын аилəсинə истəкləрини өзləри билдирирлəр. Кəбин кəсилдикдən сонра оғлан гызын көрүшүнə кəлəр... XII əср Ширванынын тој вə елчилик мəрасиминдə бу рəсм көзləнилирди. Бу инди азачыг дəјишикликлə јенə дə сахланылыр. Шəhабəддин истəјини Хаганијə билдирдикдə, шаир бу тəклифи рədд етмишдир. Əски түрклəрдə гыз истəмəјə кəлəн оғланын тəклифи рədд едилдикдə, гызын атасы оғлана hədијјəлəр верəрək үзр истəмəли иди. Истəји гəбул едилдикдə дə hədијјə верилмəли иди. Бу рəсм арасыра дəјишикликлə инди дə көзləнилир. Хагани Шəhабəддинə кəнчлəрин чох севдији «ат, кејим вə сарыг» верəрək, «бу истəкдən чəкин» демишди:

«مجلس شریف‌که... به کهتر خاطب آمد و تنکرده حیا از پیکر آرزو برانداخت من کهتر در اثنا' کلمات گفتم ای خواجه امام کرم کن و حرمت بجای آور ازاین کهتر صغر الخلایق اسبی علامی وجبه ودستاری بپذیر ودست ازاین سخن بدار». [540]

Јалныз Хагани дејил, шаирин јахын адамларындан hачы Дејсəм дə бу гоһумлуға гаршы чыхырды. О, Хаганијə үз тутараг, шаирин ајагларына сарынмыш, бу ишдən ону чəкиндирмишдир. Бизləрдə ачыг гапыдан кирən həр бир кəси аилə башчысы гаршыламалыдыр. «Ган ediб гапындан кирмишəм» ифадəси бурадан доғмушдур. Гапыдан кирən ганлы олса да, бағышланыр. Султан Сүлејман 550 (1155/56)-чи илдə дəрбəдəр икən Бағдада сығынмыш, əл-Мүгтəфи илə дил тапараг, Азəрбајчана кəлдикдə Атабəј Елдəкизин чадыры гапысындан кирмишдир. Буна көрə дə Атабəј она јардым көстəрмəли олмушдур:

«واز بغداد بجانب آذربایجان رفت واز در خیمه اتابك ایلدگز بار شد. ایلدگز را ضرورت افتاد معاونت کردن». [541]

Шəhабəддин Хачə Дејсəмин мүхалифətини көрдүкдə, «диз чөкəрək достуна јалвардығыны» ешитдикдə онун евинə сығынмышдыр. Бунунла да hачы Дејсəми јола кətирмишдир. О, Хаганинин аилəсинə чох јахын олан həзинəтəддини (Хаганинин бөјүк күрəкəни Мүшəјјидəддинин анасы иди) вə оғланларыны шаирин гызы вə анасынын јанына хаһишə көндəрмишдир. Нəhајət истəдијинə чатмышды:

«من کهتر بستیزه هزار کس او را اختیار کرده‌ام از خدای ترسی خود نپسندد‌که‌من بیگناه را رسوای عالمی گرداند. حدیث بزرگان و سروران نمی‌گویم آخر اندیشه‌نمیکند با خویشتن‌که حاجی دیسم چه گوبدکه پیش من زانو برزمین زد وگفت‌که من پیر بنده می‌گویم مکن این پیوندکه پشیمان شوی تا مجلس را نیمه‌شب از در خانه او بیایست در رفتن تا زبان دربست». [542]

Арвад бошамаг вə бошанмаг елдə уғурсузлуг сајылырды. Хагани гызынын сəадəтини тə'мин етмək үчүн күрəкəни илə дил тапмаг истəсə дə, јери кəлдикдə үстүөртүлү сөзləрлə Шəhабəддини кəскин тənгид етмишдир. Бир көнүлдən мин көнүлə əхилијə көнүл вермиш олан шаир күрəкəнини «əхилик» јолуна чағырыр. Əхиləрин арвадларына гаршы олан јүксək инсани мүнасибəтləрини хатырлајыр:

«بعادت عقربی گریختن نه آئین جوانمردان و جوانمردی باشد». [543]

Күрəкəнинин тохдаглыг вə дөзүмə чағыран Хагани чəтинликləри сəбр вə мəтанəтлə арадан галдырмағы мəсləһəт көрүр. Шаирə көрə елмə јијələнмəкдən мəгсəд чəмијјəтə гуллуг етмəкдир. Адамлары инсансевəрлик əhвали-руһијјəсиндə тəрбијə етмəкдир. Елм вə алим бөјүк мəгсədə гуллуг етмəлидир. Бу мəгсədləрдən узаглашан алим əхилик рəсмləриндən дə үз чевирмиш олур:

«اینت اوامر کرم و عناصر فتوت می شاید بتلقین آموختن خاك برسر علمی بادکه از مقولات و منقولات چنین نتیجه مردمی بردهد... بکلی رسم جوانمردی فراموش کردن و پای از حد آزادی مردی بیرون نهادن چه سنت عالمی باشد». [544]

---

[539] این فضلان. «سفرنامه». ۱۳٤٦. تهران. ص: ۷۱.

[540] Л-27.

[541] محمد بن‌علی بن‌سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲٦٦.

[542] Л-29.

[543] Л-28.

[544] Јенə орада.

Мәктубда Хаганинин јүксәк инсани фикирләри, аиләјә мүнасибәти вә бахышлары парлаг әкс олунмушдур. О, бүтүн варлығы илә зәманәсинин габагчыл фикри — әхлаги көрүшү олан әхилијә говушмушдур. Үрәкдән халг һикмәтинә сығынмышдыр. Бу мәктубда әхилијин елмә вә аиләјә мүнасибәти дә шәрһ олунур. Хагани вә әхиләрә көрә елм вә әдәб чәмијјәтә вә аиләјә гуллуг етмәлидир. Инсан чәтинликләри өзүнә күвәнмәк вә дөзүмлә ортадан галдырмалы, јахшы сифәтләрә јијәләнмәлидир. Елм инсан вә чәмијјәтә бу бахымдан јардым етмәлидир. Хаганинин бу бахышлары XII әсрдә өлкәдә әмәлә кәлмиш интибаһын јухарыдан дејил, халг һәјатындан төрәдијини көстәрир. Хагани аиләсинә чох јахын олан башга күрәкәни Мүшәјјидәддин—Мүшидүддөвләни вә Маһмуду Шәһабәддинә тапшырыр, онларла јола кетмәји мәсләһәт көрүр. Мәктубда Мүшәјјидәддинин «Муған исфәһбудлији илә» әлагәдә олмасы, Маһмудун шаирин Шамахыдакы евиндә јашамасы вә с. һаггында верилән мә'лумат Хагани һәјатының башга чәһәтләрини Муған, Шерван, Шиндан вә Әрчиван ла әлагәләрини өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтлидир. Бу рүбаидә шаирлә күрәкәни арасында баш верән чәкишмәләрдән данышылыр:

خاقانی امید برتو بیشی نکند — کس بر تو بگاه عهد پیشی نکند
خویشان کهن عهد چوبیگانه شدند — بیگانه نو رسیده خویشی نکند [545]

Хаганинин диванында Шәһабәддин Ширванинин өлүмүнә көрә јазылмыш бир мәрсијә вардыр. Хагани гүрбәтдә икән Шәһабәддинин өлүм хәбәрини алдыгда бу мәрсијәни јазмышдыр. Ше'рдә ады чәкилмиш Шәһабәддин Ширванинин Хаганинин күрәкәни олуб-олмадығы бәлли дејил[546]. Шаирин башга бир гызы Һәзинәтәддин адлы бир гадынын кәлини иди. Һәзинәтәддинин Мүһәззәбәддин, Мүнтәхәбәддин вә Мүшәјјидәддин адлы үч оғлу олмушдур. Бунлардан сонунчусу шаирин күрәкәнидир. Башга бир мәктубда онун ады Мүширүддөвлә кетмишдир[547]. Һәр үч гардаш Ширванын елм вә мәдәнијјәт хадимләриндән иди. Хагани Һәзинәтәддинин өлүм хәбәрини Тәбриздә ешитмишдир. Һәзинәтәддин вә оғлу Мүшәјјидәддинин чалышмасы нәтичәсиндә Хагани икинчи гызыны Шәһабәддин Ширванијә әрә вермишдир[548]. Һачы Әһмәд Шәһабәддинә апардығы мәктубла бирликдә Мүшәјјидәддинә дә кағыз апарырды. Бурада Мүшәјјидәддиндән кениш данышылыр. Хаганинин «дөврүнүн Бограти», «Ширванын фәхри вә әзиз оғлум» — дејә чағырдығы Мүшәјјидәддин шаирин бөјүк күрәкәни иди. Шаир «Фәрзәндан» — күрәкәнләринин ајрылығындан «көнлү јаралы», «сәрасиме-рузгар» олдуғуну, «кечә вә күндүзләринә гаранлыг чөкдүјүнү» билдирир. «Валидеји-кәбир» — бөјүк ана дедији — Мүшәјјидәддинин анасы Һәзинәтәддинә салам јетирәрәк јазыр: «Бу бәхтигара, рузикары пәришан» атанын хатири үчүн Шәһабәддини јола вер. Ахы, бу бәлаја мәни сән — оғлум салмысан. Сән үз вурмасајдын, гызымы Шәһабәддинә әрә вермәздим. Бәхтим олсајды, о јеткин вә диллибашлы оғлумун јеринә гызым өләрди. Өлүмү илә әсирликдән, сөјүш ешитмәкдән вә јарамаз давранышларла үзләшмәдән јахасыны гуртарарды... Нә едә биләрәм, дөзмәлијәм. Мәним — атанын «һәдиси-әһвалы», сәнлә көрүшәрәк ајрылдығы андакы кимидир. Хаганымызын јазысына чаваб көндәрдим. Билдирдим ки, хаганымызы ән чох севәнләрдән бири дә мәнәм. Сән оғлум, үрәјини сыхма, јени достларла кечинмәји өјрән, бундан сонра мәни унут. Анчаг ән јахынларымызын јанында мәни анарсан. Һамы илә өзүнү јахын апармалысан. Сән мәнә көрә кимсәни дүшмән тутма вә кимсәни өзүнә дүшмән етмә. Һачы Әһмәд сәнә һәр шеји кенишлији илә дејәчәкдир...»

Шаир инчә сијасәт апармағы, сарајы өзүнә гаршы чевирмәмәји күрәкәнинә дөнә-дөнә тапшырыр[549].

Шаиримизин үчүнчү бир күрәкәни дә олмушдур. Гызыл Арслана көндәрдији мәктубда «фәрзәнд» — дејә адыны чәкмишдир. О, тифлисли Мүәјјидәддиндир. Адынын Маһмуд олдуғуну да дүшүнмәк олар. Мүһәззәбәддинә көндәрдији мәктубунда Мүәјјидәддиндән данышыр. Бу мәктубдан Мүһәззәбәддинин Күрбасардан олдуғу ајдынлашыр[550]. Шамахыдан Тәбризә досту Әбу Әмрә көндәрдији мәктубдан шаирин күрәкәни вә шакирди Мүәјјидәддинин 571-чи илдән өнчә Тәбриздә фигһ елминдән дәрс алдығы ајдынлашыр: «Оғлум Мүәјјидәддин фигһ елмини дәриндән өјрәнсин» — демишдир[551]. Мүәјјидәддин 573-чү илдә Тәбриздә иди. Хагани Реjдә сағламлығыны итирдикдә: «Өлсәм дә оғлум Мүәјјидәддинин јанында өлүм» — дејә Тәбризә сары тәләсмишдир[552].

Хорасан мәгсәдли Реј сәфәриндән Тәбризә гајытдыгда Ширванда галмыш күрәкәнләринә көндәрдији мәктуб шаирин евлилик һәјаты вә башына кәләнләри өјрәнмәк бахымындан чох дәјәрлидир. Хагани Хорасана кетмәк истәјилә Реjә кетдијини, орада «гырх күн гырх кечә» хәстә јатдығыны, «дириликдән әл үздүјүнү» билдирир. Тәбризә гајытдыгда «хәстәликдән үзүлдүјүнү», зәифлик учундан ата минә билмәдијини, сағалмамыш Тәбризә кәлдијини көстәрир. Тәбризә чатан шаир јенидән хәстәләнмиш, бу анда Шүчаи-Пирәк Тәбризә кәлмиш, күрәкәнләри Мүшәјјидәддин вә Әбу Сәһл Шәһабәддиндән јахшы вә үрәкачан

[545] Д-717.
[546] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح و تحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران. ص: ۱۶۹.
[547] Л-41.
[548] Л-28.
[549] Ш-52.
[550] Л-41.
[551] Ш-71.
[552] Ш-55.

хәбәрләр көтирмишди. О, Шәһабәддинин мәктубундан даһа чох севинчәк иди. Хагани һәр ики күрәкәнини өјәрәк, өјүдләринә гулаг асмағы онлара тапшырыр. Мәктубу Ахситана дуа илә битирәрәк, Тәбриздән Ширвана көндәрмишдир. Бу мәктубун мәзмунундан да ајдын көрүнмәкдәдир. Мәктубун башлығында кағызын Реjдән јазылдығы көстәрилсә дә, јанлышдыр.

Хагани икинчи Мәккә сәфәриндән сонра јаздығы бир ше'риндә оғлу Әбдүлмәчиддән данышыр:

بماندم من وماند عبدالمجیدی ودیعت به یزدان پاکش سپردم
اگر کس پناهش نباشد بشروان پناهش بس است آن خداکش سپردم [553]

Шаир Ширваны тәрк етдикдә, оғлу Әбдүлмәчид Шамахыда бәлкә дә јалгыз галмышдыр. Гызлары бу шәһәрдә әрдә иди. Хагани икинчи Мәккә сәфәриндән гајытдыгда, Әмири-сипәһсалар Нәчмәддин адлы достуна мәктуб јазыб Бағдада көндәрмишдир. Бу мәктубда Бағдадда икән шәхсиjjәтинә гаршы едилмиш јарамаз бир һәрәкәтдән шикајәтчидир. Намәдә шаирин оғлу Әмир Әбдүлмәчидин гуламы Һачы Ајазын ады чәкилир... Мәккәдән гајыдаркән Бағдадда дүшдүкдә шаирин Ајазы сатмаг истәдијини кимсә шәһәрин рәсми идарәләринә чатдырмыш... Хагани нәдәнсә Бағдадын бир нечә һөкумәт адамындан инчикли көрүнмәкдәдир. О, Бағдад сакини сипәһсалар Нәчмәддинә јазыр:

«...که من کهتر هر گزغلام فروش نبوده‌ام واین معنی برخاطر نگذشت فکیف‌برزبان فخاسه‌که غلام ازآن، فرزندم امیر عبدالمجید ابقاءالله بود حج کرده و تظفیر یافته عوذا بالله‌که چنین‌کسی را ازمدت سه سالگی باز در حجر محصنات تربیت داده باشند فروختن کدام ظالم روا دارد». [554]

Көрүнүр, Хагани Ајазы башга јахын адамлары илә бирликдә Мәккәjә апармыш, Ширвандан көчәркән, Аразы кечдикдә Ајаз шаирин башга јахын адамлары илә бирликдә она јол јолдашы олмушдур. Бағдаддан Ширваншаһ Ахситана јаздығы башсағлығында, Ширван шаһзадәси Исмәтәддинә көндәрдиjи мәктубда өзү илә бирликдә јахын адамларыны вә гуламларыны Мәккәjә апардығыны билдирмишдир[555]. Рәшидәддинә јаздығы мәрсиjәләр, Ширваны тәрк етмәздән габаг гәләмә алдығы бир ше'рдә евиндәки кәниз вә гуламлардан сөз ачмышдыр[556]. Ајаз үч јашындан Хаганинин евиндә тәрбиjә алмышдыр.

Әмир Әбдүлмәчид Хаганинин бөjүк оғлу иди. Дејилдиjи кими, Хаганинин арвады, оғлу Рәшидәддин өлөркән бојлу иди. Ширванда икән Хаганинин нечә ушағы олдуғу бәлли дејилдир.

[553] Д-902.
[554] Л-17.
[555] Л-35.
[556] Д-545.

Рәшидәддин тәхминән 550—551 (1155/56—1156/57)-чи илдә доғулмушдур. Хагани 546 (1151/52)-чы илдә евләнмишдир. Шаир ушагларындан данышдыгда, үстүөртүлү вә икимә'налы ифадәләр ишләтмишдир. Рәшиддән данышдыгда ону «өмрүнүн нәтичәси» сајмышдыр. Бу һеч дә шаирин јалныз бир ушағы олдуғу демәк дејилдир. Арвадыны да «нәтичеjи-өмр» — дејә јад етмәкдәдир. Рәшидә јаздығы мәрсиjәдә башга оғлу олдуғуну да билдирмәкдәдир: [557] «زانکه چون تو دیگری نی و نبیند دگرت». Рәшиддән сонра оғул көзләjән Хагани гызы оларкән [558] «سرفکنده شدم چو دختر زاد». дедикдә, нәjи нәзәрә алдығы о гәдәр дә ајдын дејилдир. Рәшидиндән сонракы 20 илдә арвадының бир нечә гыз доғдуғуну да дүшүнмәк олар... Диванының Әли Әбдүррәсули нәшриндә ишләдилән «چو دختر آمدم از بعد این چنین». мисранын мәтни јанлышдыр. Диванын доктор Сәччади тәрәфиндән һазырланмыш мәтни доғрудур[559]. Бурада [560] «چودختر» дејил, «چو دختر» кетмишдир. Гит'әдә Рәшидин анадан олмасындан сонракы илләрдән дејил, Рәшид өлдүкдә дүнjаjа көлән көрпәнин өлүмүндән сөз кедир. Башга бир гит'әдә гызы оларкән, таныш-билишләринин она көз ајдынлығы вердиjини анан шаир: [561] «بچشم زخم هزاران پسریکی دختر» — дедикдә, һеч дә гадынынын анчаг Мәһнәти доғдуғуну билдирмәк истәмәмишдир. Бурада, шаирин 571 (1175/76)-чи илә кими јаздығы јүз мин бејтлик ирсинә тохунулур. Һәр бејтини өзүнүн бир оғлу сајмышдыр. Гызы өлдүкдә «беһиштин хатуну» олдуғуну сөjләмишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә һәр бир бејтини бир түрк хатуну сајмагдадыр. О, өмрү боjу өвлад дәрди чәкмиш, ушагларынын барыны дадмамыш, онларын гара јасында әjләшмишдир.

بیت اولاد و بیت اخوانرا بسته در دیده‌ام رطالع خویش [562]

Башга бир jердә: [563] «صدره اجل بخاك فروبرد گوهرم» демишдир.

Хагани һәjаты боjу бир чох уғурсуз һадисәләрлә үз-үзә кәлмишдир. Арвады вә оғлу Рәшидин өлүмү бунларын ән сарсыдычысы иди. О чох көврәк олдуғу үчүн ән јахшы ше'рләрини дә бу чағларда јазмышдыр. Ше'рин башлыча вәзифәси инсанлығын ән јахшы дуjғу вә һиссләрини тәрәннүм етмәкдир. Бу бахымдан

[557] Д-546.
[558] Д-835.
[559] Д-834.
[560] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی» بتصحیح وتحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی، ۱۳۱۶، تهران، ص، ۵۸۵.
[561] Д-884.
[562] Д-890.
[563] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن‌علی خاقانی شروانی» بتصحیح وتحشیه وتعلیقات عبدالرسولی، ۱۶ ۱۲، تهران، ص، ۳۱۲.

јанашдыгда һәмин ше'рләр Азәрбајчан әдәбиjjатының «јашыл јарпагларындандыр», Фирдовсидән тутмуш Әбдүлһәг Һамидәдәк, Низамидән тутмуш Әкрәм бәј Рәчаизадәнин оғлу Нәжада гошдуғу матәм мәрсиjәсинәдәк онун кими әзизләринин јасында кимсә ағламамыш, көзүндән туфанлары јада салачаг көз јашы төкмәмишдир.

Рәшид Хаганинин ән севимли оғлу вә үрәји иди. Јазыг ата пәрванә кими оғлунун чеврәсиндә һәрләнир, арзуларыны онун һәјаты илә күл ачачағына үмид бәсләjирди. Рәшид көркәм вә давраныша көрә дә атасына чох охшајырды:

جانی زتو بستدند و دادند فرزند ترا بگاه تصویر[564]

Елдә ән јахын достун адыны өвлада вермәк әски бир рәсмдир. Көрүнүр Хагани дә белә етмишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Әбу Сәид Әбүлхејр нәслинә мәнсуб олан ширванлы досту Рәшидәддин Әбу Бәкрдән сөз ачмышдыр[565]. Бу Рәшидәддинин нәсли санки сонралар Ордубад вә Бакыда јашамыш, дөврүн адлы-санлы адамларындан олмушлар. Бу очагдан оланларын мәзары инди дә Бакыда вә Ордубадда сахланылмагдадыр[566]. Хаганинин Рәшидәддин Вәтватла да дост олдуғу, савашыб барышдығы бәллидир... Шаирин XII әсрин көркәмли мусигишүнасларындан олан исфаһанлы Рәшидәддинлә дост олдуғу сон заманлар билинмишдир[567]. (Онун Әбүлфәтһ Тачәддин олдуғу, габагларда јајындығымыз ајдын олду). Хаганинин оғлу Рәшид 20 јашына чатдыгда Ширванда вәфат етди. Бу һадисә үз вердикдә Хагани Шамахыда иди. О, Хаганинин һөрмәт етдиjи, «пирим» — дејә чағырдығы Әбу Мәнсурун өлдүjүндән өнчә вәфат етмишдир:

فرزند بمرد و مقتدا هم ماتم زپی کدام دارم
بر واقعهٔ رشید مویم با تعزیت امام دارم
سلطان ائمه عمدةالدین کز خدمتش اختزام دارم[568]

Рәшидин өлүмүндән 30—40 күн сонра Хаганиjә «ајәти-һәгг» дејә достлуг мәктубу јазан Әбу Әмр Әс'әд Тәбриздә өлдү. Бу заман шаирин «үрәjинә дәjән jара гајсагланмагдан галмышды». «Чами-ит-тәварих»ин мүәллифи Азәрбајчан кәндләриндә һөкмдара јас сахламаг вә хаганын чәназәсини гаршыламаг мәрасиминдән данышаркән, әһалинин көj кејиб, ағ сарсынмасындан,

[564] Д-777.
[565] T-224—225.
[566] غفارکندلی، «شمس‌الدین‌محمد بن‌علی وخاقانی‌شروانی»، نشریه‌دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، سال بیست‌و سوم و پائیز و زمستان سال ۱۳۵۰، شماره مسلسل ۹۷—۱۰۰، تبریز، ص: ۱۵۰—۱۷۲.
[567] Јенә орада.
[568] Д-902.

гара налаз кејмәсиндән данышыр[569]. Хагани дә оғлу вә «имамына» — «пиринә» бу ел рәсми илә јас сахламышдыр:

خاقانیا بسوگ پسر دامنی کبود برسوگ شاه شرع سیه‌پوش بردوام...
خود بردلم جراحت مرگ رشید بود از مرگ خواجه رفت جراحت زالتیام[570]

Һафиз Һүсејн Кәрбәлаји Тәбризинин јаздығына көрә, Имам Мәһәммәд 571-чи ил рәби әл-әввәл ајынын биринdә өлмүшдүр[571]. «رفت جراحت زالتیام» ифадәси бу һадисәнин Рәшидин 40-ы чыхмаздан габаг баш вердиjини көстәрир. Демәк, Рәшид 571-чи илин сәфәр ајында (1175, август) Шамахыда өлмүшдүр. Хагани Рәшидәддиндән сонра 24 ил јашамышдыр. О, өлүмүнә кими Рәшидини бир анлыға белә унутмамышдыр: «او زود شد و تو دیر ماندی» — «О, тез кетди, сән чох галдын» — демишдир.

Хаганинин оғлуна јаздығы мәрсиjәләр кәскин вә сарсыдычыдыр. Һисс вә дуjғуларын көнүлдән гопмасы, үрәкдән кәлмәси бу ше'рләрә мисилсиз бир тә'сир гүввәси бағышламышдыр. Һерман Етте дә шаирин бу гисм ше'рләриндән данышаркән јазмышдыр: «ساده وازدل برآمده ومظهر احساسات درونی است»[572] Доктор Зиjаәддин Сәччади Хаганинин анлә үзвләри вә гоһумларына, хүсусилә оғлу Рәшидәддинә јаздығы мәрсиjәләрдән данышаркән белә јазыр:

«دردناکترین حوادث و سخت‌ترین مصائب زندگی خاقانی مرگ فرزند وزن وخویشان او بوده است ودر دیوانش باین مناسبت اشعار بسیار غم‌انگیز وسوزناك هست ودر این زمینه یعنی دلسوزی و شدت احساسات نسبت بافراد خانواده ... منحصر بفرد است».[573]

Әли Дәшти «شاعری دیر آشنا» да бу гәсидәләрин тәһлилинә ајрыча бөлмә ајырмыш, бу ше'рләри Хаганинин шаирлик гүдрәтинин тәрчүманы вә ифадәчиси сајмышдыр:

«قوهٔ تخیل و قدرت طبع وی در این قصائد که آئینهٔ مشاعر اوست بهتر دیده میشود».[574]

Әбдүлһүсејн Нәваи «سخنی چند درباره‌ٔ خاقانی شروانی» башлыглы мәгаләсиндә шаиримизин бу сарсыдычы көнүл чырпынтыларыны белә дуjмушдур: «Бу мәрсиjәләр доғрудан да ше'рдән чох jүксәкдир. Онлары ше'р сајмаг олмаз. Һәр бир бејт үзүнтү кечирән

[569] فضل‌الله‌رشیدالدین. «جامع‌التواریخ». جلدسوم. ۱۹۵۷. باکو. ص: ۳۶۸—۳۶۹.
[570] Д-302—304.
[571] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان و جنات الجنان». جزء دوم. ۱۳۴۴. تهران. ص: ۲۸۰.
هرمان اته. «تاریخ ادبیات فارسی». ۱۳۳۷. تهران. ص: ۱۱۴.
[572] Д- بیست‌و دو
[573] علی دشتی. «شاعری دیر آشنا». ۱۳۴۰. تهران. ص: ۱۳۵.

гочаман бир атанын оғлунун гəбри үстə ахытдығы көз јашыдыр. Һəр бир мисра тəбиəтин шаирин көнлүндə көзəртдији бир оддур. Шаирин диванында бу гəсидələрə ајры-ајры башлыглар верилмишдир. Билмирəм бу адлары шаир өзү сечмиш, јахуд көнлү көврəк охуҹулар бу мəрсијələри охуҹаркəн үрəкləри сыхылмыш, ше'рləрə бу адлары вермишləр»[575]. Шаир бу ше'рləрдə Рəшидəддинин ајрылығындан «нəһеји-Наһ» гопарараг, көзləриндən «əшки-Давуд» ахытмышдыр. Налə вə инилтиləри инди дə бејтləринин архасындан ешидилмəкдə вə дујулмагдадыр. Бу ше'рləри көз јашы төкмəдəн охумаг мүмкүн дејилдир:

کاین نوحهٔ نوح واشك داود در یوسف تو نکرد تاثیر [576]

Рəшидин өлүмү шаири рүһən сарсытмышдыр. Онун Ширвандан көчүб кетмəсинə мə'нəви вə рүһи бир зəмин һазырламышдыр. Хаганинин бу һадисəдən аз сонра Кəнчə сакини Нəчмəддинə көндəрдији мəктубда дејилир:

«در این مدت بروحشت‌کی فرزند اعز اکرم ... ازعالم فنا بعالم بقارحلت‌کرد. دلو جان این غمدیدهٔ ستم کشیده را بداغ مفارقت مجروح کرد. دیده روشن را بدیدار او کحل الجواهر بود وسبب رفاهیت خاطر وآسودگی دل دیدار روح افزای غم زدای اوبود. انیس وحدت وجلیس وحشتم اوبود. دریغاآن میوهٔ دل‌کی تند باد قضا ازبرك و بارش فرو ریخت... این ضعیف متهلف سوك زده و در زاویهٔ وحدت وگنج عزلت معتکف است». [577]

Бу бејт оғлуна јаздығы мəрсијəдəндир:

تاشریکان ترا بیش نبیند در راه از جهان بی‌تو فرو بسته نظر باد پدر [578]

Бу һадисə шаирин јарадычылыгына да күчлү тə'сир етмиш вə силинмəз из гојмушдур. Оғлуна јаздығы мəрсијəлəрдə һəјатының бир чох чəһəтləри һаггында дəгиг мə'лумат вермəкдəдир. «Тəрчүббəнди» оғлунун өлүмүндən аз сонра сəһəр чағы јазмышдыр. Бу ше'рдən габаг Рəшидин мəрсијəсиндə чохлу ағылар дедијини билдирмишдир:

آرزوی تو مرا نوحه‌گری تلقین کرد کارزوی توکنم نوحه‌تر در گیرم [579]

Тəрчүббəнддəн габаг јазды үч мəрсијənин мəзмуну бир-бирилə чарпазлашмышдыр. Уз верən мүсибəт нəтичəсиндə шаирин хəјалатының «бəзəдији тəзə кəлинлəр гара кејинəрək, јас

[575] عبدالحسین نوائی. «سخنی‌چند درباره‌ٔ خاقانی «مجله‌ٔ یادگار». سال‌سیم. شماره‌ٔ ٦. ٧. تهران. ص: ٨٨–٦٧.

[576] Д-777.
[577] Д-57.
[578] Д-545.
[579] Јенə орада.

кејиминə бүрүнмүшləр». «Тəфи-аһи илə» «бами-кəрдуни алт-үст етмəјə гадир олан сənəткар инди артыг гəм дарвазасыны бағламаг игтидарында» дејилдир:

بام گردون بتوانیم شکست از تف آه راه غم را نتوانیم‌که دربر بندیم [580]

Һəјат шаирин инчə көнлүнү галын думанларла чулғаса да, оғлунун иткисиндən варлығына чөкмүш «јуху рəнкли» думан даһа тутгун вə гаранлыгдыр. Ата вə анасы үчүн «көвһəри-даниш», «кəнчури-һүнəр», «дивани-үммид», «мəрдүми-чешм», «гиблеји-мадəр», «дəстури-педəр», «шəм'и-дил», «шəмсеји-көвһəр» олан Рəшидин өлүмү илə шаирин евлилик һəјатының чырағы вə очағы сөнмүшдүр. Бу кəдəрли һадисə атанын чијəрини јандырмыш, көнлүндə горхунч вə вəһшəтли туфанлар гопармышдыр. Овунмаг билмəјən шаир каһ ағлар, каһ да тохтаг көрүнүр. Бунунла да мəрсијədə түрканəлик ən'ənəсини көзləмəкдədир... Ағларкəн Түркүстанын Чејһунуну Амуја сары ахыдыр, көз јашларындан гопан селləрин гаршысына «сədди-хүн» чəкдикдə Хəзəрə доғру лам-лам ахан, күшулдајаркəн һəр бир далғасында минбир түркү охујан гədим Етил чајынын донмасыны, ахымдан галмасыны јадымыза салыр. Оғлунун тојуну көрмəмək она бөјүк бир нисгилдир:

گه‌که بگشاید جیحون سوی آموی شود گدکه بسته شود آتل بخزر می نرسد [581]

Оғлуну итирмиш атанын бели сынмыш, үмид чырағы сөнмүш, арзу китабының һəр бир јарпағыны күлəк бир јана говмушдур. Јас кејимини сојунмајан шаир өлдən вердији кəнчлијинə, пүча чыхмыш истək вə дилəкləринə ачымамышды. Буна көрə дə, халгын үзүнə «једди гапы» бағламыш, дəмир гапы Дəрбəндин дарвазасыны килидləмишдир. Достлары бу бағлы гапыны ачдыгда, көнлүнү ода чəкилдијини көрəрək, јајлыг чəкиб һөнкүр-һөнкүр ағламышлар. Бир нечə ај габаг чəнк, бəрбəт вə неј сəсləри ешидилəн бу јурддан инди ағычыларын охшамалары ешидилир. Атанын «оғул вај» налələри вə сызылтылары, ананын« Рəшидим вај» сəси учалыр:

رآهنین جان‌که دراین غم دل خاقانی راست خانه آتش زده بینند چودر باز کنم [582]

Хагани Рəшидин тə'лим — тəрбијəси илə јахындан мəшғул олмуш, аталыг борчуну һəр бир чəһəтдən јеринə јетирмишдир:

[580] Д-542.
[581] Д-543.
[582] Д-544.

ای مه نوزشبستان پدر چون شده‌ای وی عطارد زدبستان پدرچون شده‌ای[583]
چون سرانگشت قلم‌گیر مناز خط بدیع در خط مهرمن انگشت نمائید همه[584]

Рəшидин өлүмү атасы үчүн чох ачы бир нискил иди. Ахы, оғлу тазн вə дəричə көзəл ше'рлəр јазан бир шаир иди. Көзəл хəтти вар иди. Бəди' хəттини чох мəһарəтлə јазырды. Ата мəрсијələриlə оғлунун хатирəсини əбədiləшдирмəјə чалышыр:

بی‌زبان لفت آرای بتازی ودریت گوش پرزیبق وچشم آمده گرباد پدر[585]
ای سهی سرو ندانم چه اثر ماند تورا تو نماندی ودر آفاق خبر ماند تورا[586]

Тəзкирəчиләр Хаганинин чох-чох варлы вə зənкин јашадығыны билдирмишләр. Тəрчибənддə дə бу мүддəаны көстəрən чохлу дəлилләр вардыр.

Шаир «همه» рəдифли ше'рини Рəшидин кечиндиjи күн, «өлүм илə дирилик арасында бир түк галдығы анда» јазмышдыр. Əсəрдə Рəшидин һəјатының сон күнləри тəсвир олунур. Шаир «бадам көзлү» Рəшидинин дилиlə «Хəта аһуларына» — оғлунун кənч достларына мүрачиəт едир. Бурада кənч вə накам оғлунун **арзу вə дəрдləриlə, ата мəһəббəти** вə ата кəдəри биркə тəләмə **алынмышдыр.** Һəјатының сон күнүндə хəстənин гыздырмасы даһа да артмышдыр. Дили ағырлашмыш, хəстə һушуну итирмишди. Гыздырмадан көзləри ган чəкəрək, ағзындан ганлы көпүк кəлирди. Алныны сојуг тəр басмышды. Ағзы вə боғазы тутулмушду, чətин нəфəс алырды. Јазыг ата дизləрини гучаглајараг көзləрини оғлуна дикмишдир. Анасы үзүндə дəри, башында түк гојмамышды. Мəктəб јолдашлары шам кими јанараг хəстənин башы үстүндən чəкилмирдиләр. Күндүз чағы о кənч, ата вə анасыны мин кəрə јандырыб-јахараг дəрди илə өлдүрүб-дирилтди. Көјəрчин кими көјləрə баш алыб улдузлашды, көзləрдən итди:

سنبلستان خطم خشك نگشته است هنوز بمن آئیدکه آهوی خطائید همه...
جان بفردا نکشد دردسر من بکشید بهیك امروز زمن سیر میائید همه[587]

«بکشائید» рəдифли ше'риндə «тазе бəһари-делинин», «сəрвисими гəләминин» итирмиш ата вə ананын изтираб вə үрək дөјүнтүləри өз əксини тапмышдыр. О бу ше'ринин Етил чајы кими лам-лам ахараг Хəзəрə атылан көз јашлары илə јазмышдыр. «خبر باردهید» мəтлə'ли гəсидəдə Хаганы Рəшидинин горучуларына мүрачиəт едир. Хəстəләндикдən беш күн сонра оғлунун һалы

583 Д-544.
584 Д-407.
585 Д-545.
586 Јенə орада.
587 Д-406, 408.

ағырлашмыш, једдинчи кечə сағламлығы даһа да писləшмишдир. Рəшид он үч күн јатдыгдан сонра өлмүшдүр:

روز پنجم بتب گرم و خوی سرد فتاد شب هفتم خیراز حال دیگر باز دهید...
سیزده روزمه چارده شب تب زده بود تب خدنك اجل انداخت سپر باز دهید[588]

«کی‌باشد آن‌زمان‌که پرجان برآورم...» мəтлə'ли гəсидəни Хаганы оғлу вə арвадының сорағында јазмышдыр. Əли Əбдүррəсули бу ше'ри Тəгиəддин Кашинин тəзкирəсиндən көчүрмүшдүр:

«این قصیده از تذکره خلاصةالافکار تقی الدین نوشته شده و علاوه‌بر آنکه مؤلف قصائدرا منتخبا ایراد میکند از نسخه یکورق افتاده بود وتصیده خیلی سقط دارد». [589]

Доктор Зијаəддин Сəччади бу гəсидəни Хаганы əсəрləринин елми-тəнгиди мəтнинə салмамышдыр:

«اما این قصیده در هیچ یك از نسخ خطی وجود ندارد.
علاوه بر این بسبك اشعار خاقانی شباهتی چندان ندارد». [590]

Гəсидəнин мүəллифинин түрбəтдən шикајəтлəнмəсиндən, габагча оғлунун, сонра арвадының јасында отурмасындан... əсəрин Хаганы гəләмиlə јазылдығыны дүшүнмək олар. Хаганинин мəрсијələриндə шаирин кимлилиjини вə аилə үзвləринин **гөвмиjjəтини — «миллиjjəтини»** əкс етдирən мə'лумат вардыр. Бу мə'луматлар анчаг Хаганы очағының дејил, XII əср Ширван əһалисинин етник — «гөвми» тəркиби бахымындан да əһəмиjjəтлидир. Əли Дəшти Хаганинин бу гисм ше'рləриндə əсрин тə'зијə мəрасими тəсвиринин верилдиjиндən данышса да, бу мəрасимин һансы халгын олдуғуну көстəрмəмишдир[591]:

1. Јас вə јуғларда гара кејинмək елləримизин чох əски бир рəсмидир. Гадынларымыз гара кејими хошламазлар. Гадынлар ал-əлван рəнкləри, лалə бəнизли гырмызы дону чох севəрləр. Сəфəви мүршидləринин гырмызы папағы көчəри түркləриндən көтүрүлдүjүнү сөjləjənlər вардыр[592]. Дејилдиjинə көрə, лаləни шəрг шаирləри ше'рə кətирмишlər[593]. Гətран Тəбризи лаләдən — «бағры јаныг Азəрбајчан лаләсиндən», онун көзəлликləриндən сөз ачмагдадыр. Гарадан башга аг вə көј рəнкли парча вə сарыг да түркləрдə јас кејими олмушдур. Матəмдə гара, көј вə аг кејим кејилмəси вə сарығын сарылмасы сəбəбləри дəрин-

588 Д-163—164.
589 «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح وتحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران. س: ۲۱۳.
590 Д-308.
591 علی دشتی. «شاعری دیر آشنا». ۱۳٤۰. تهران. س: ۱۳۵.
592 Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi, Cilt XVII, sayı, 3—4. Ankara, 1961, s. 436.
593 А. Мец. «Мусульманский ренессанс», Москва, 1966, стр. 214.

дән өјрәнилмәмишдир. Күлтәкин абидәсиндә мави көјлә гара јерин бирлошмәсиндән инсанын доғулмасы, суфиләрин көј кејими, «Дәдә Горгуд»да гара кејимли дәрвишләр, Азәрбајҹан «нурбәхшләрин»ин гара кејими, Гаракејим Султанәли Сәфәви, Низамидә гаракејимлиләр шәһәри илә әлагәдар нағыл... Бунларын һамысы кениш өјрәнилмәлидир: гара отаг, ағ отаг, ағгојунлу, гарагојунлу, нағыллардакы «ағ су вә гара су». Бејрәјин гара хәбәрини ешидән газа бәнзәр гыз көлинләр ағ чыхарыб гара кејмишләр. Гырх-әлли ијид бу үчдән гара кејиниб көј сарымышлар[594]. Инди Һиндистанда вә Тунисдә матәм күнләриндә ағ кејинирләр. Султан Әлаәддин матәм бәлкәси оларағ ағ кејинмишди[595]. XVI әсрдән бәри бу әски түрк рәсми дини матәм мәрасимләриндә дә јени бир көркәмлә өзүнү көстәрмәкдәдир. Хаганы оғлуна түрканә матәм кејими илә јас сахламышдыр. Ата бу чәтин күнләрдә кечирдији үзүчү әһвали-руһијјәни гәләмә аларкән, елимизин јас кејимләринин көј, гара вә ағ рәнкинә сығынмагдадыр:

خاقانیا بسوك پسر داشتی کبود — بر سوك شاه شرع سیه پوش بردوام
کارواح سبز پوش سیه جامه‌اند پاك — برمرك زاده' حفده خواجه' امام[596]
چون شب آخرماهم بسیاهی لباس — که قبائی زسپیدی قمر درگیرم
همچو صبح ازپی شب ژاله ببارم چندان — که سپیدی بسیاهی بصر درگیرم...
در سیه‌کرده وجامه سیه وروی سیه — بسیه خانه' چرخ آیم ودردرگیرم[597]

2. Әски түркләрдә табуту күмүш вә гызыла, даш-гаша тутдурмаг рәсми вар иди. Дәрсләрини битирән кәнчләрин гәләмдаватыны гызыла тутмаг гајдасы инди дә вардыр. Хаганы оғлуна ағларкән, бу гәдим түрк рәсминә дөнә-дөнә нискилликлә тохунмагдадыр:

این‌منم زنده‌که تابوت توگیرم در زر — کار زوبدکه دوات تو بزر درگیرم
بر ترنج سر تابوت تو خون میگریم — تاش چون سیب به‌بیجاده مگردرگیرم
چون قلم تخته' زیر تو حلی دارکنم — لوح بالات بیاقوت درر در گیرم[598]
جون حلی بن تابوت ونسیج کفنت — همچنین پشت بخم روی بزر باد پدر[599]
چون نسیج سرتابوت زراند ودرخید — چون حلی بن تابوت دوتائید همه[600]
بگدازیم زر چهره' خاقانی را — حلی سازیم و بتابوت پسر بر بندیم[601]

[594] «Китаби-Дәдә Горгуд», 1962, Бакы, с. 154.
[595] Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi, Cilt XVII, sayı; 3—4, 1961, s. 442—451.
[596] Д-302.
[597] Д-545.
[598] Д-544.
[599] Д-546.
[600] Д-409.
[601] Д-542.

3. Түркләрин көзү гыјыг, гара вә ишыглыдыр. Бу онларын көзәллијинә көзәл бир инчәлик, көзләринә сәмави бир парлаглыг вермишдир. Низаминин Ширини, Хаганинин Рәшиди «бадам көзлү»дүрләр. Низами:

زبس کاورده‌ام در چشم هانور — زترکان چشم تنگی کرده‌ام دور...
زبادام ترآب گل برآنگیخت — گلابی بر گل بادام میریخت[602]

Хаганы:

چشم بادام مراست از رك خون پسته مثال — بزبان آن رك خون چند ربائید همه[603]

Дәрбәнд һөкмдары 552 (1157/58)-чи илдә Хаганијә көзәл бир түрк гызы бағышламышдыр. Хаганы Аландағда орду салмыш Сејфәддинә јаздығы мәктубда һәјатын әмәлә кәлмәси һаггында түркләрин ән әски инанышларынын биринә ишарә едәрәк, һөкмдарын бағышладығы түрк гызынын көзәллијиндән јазырды:

«از خرگاه‌نشینان ترکستان زمین و سقلاب آسمان از آفسنقر روز و قراطغان شب چنوترك ندیدند دست روزگار قبای حسن ترکانه برقد چالاکش بریده مشاطه' تقدیر کلاه جمال در دو ابرویش نهاده ... چشم و دهان از چشمه سوزن تنگتر که بسر سوزن مرغان نهشت را برجامه بنگارد». [604]

4. Елдә «уғурсузлуг» дејилән бир инам вардыр. Уғурсуз ишләр бу инама бағланырды:

چون نبد برتو مبارك بروبوم پدرت — آبو آتش ببرو بوم پدر درگیرم[605]

5. Әски түркләрдә мәзлумлар «кағыздан көјнәк кејәрәк» елобаны долашар, елдән јардым диләрдиләр:

کاغذین جامه هدف وار علی الله زنیم — تا بتیر سحری دست قدر بر بندیم[606]

6. Бәднәзәрдән горунма инамы ел арасында кениш јајылмышдыр. Көзмунчуғу... бағламаг, үзәрлијә тапынмаг, гыздырманы бадам вә гамышла бағламаг, мә'рә кәсмәк, једди гапының һалгасыны суја чәкмәк, шадлыг рәмзи олан зәфәранла питик јаздырмаг ел арасында чох јајылмышдыр. Гурбан көзүнү голдан асмаг, әзиб бәндләрә сүртмәк дә рәсмдир. Хаганы шаманизм инамы илә сых бағлы олан бу чәһәтләрә бол-бол тохунмагдадыр:

[602] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۲۲۳_۲۲۳.
[603] Д-408.
[604] Л-24.
[605] Д-544.
[606] Д-541.

هیکلو نشره وحرزی‌که اجل باز نداشت هم بتعویذگر شعوذه گرباز دهید
آن زکال آبو سپنه‌ی‌که عرض دفغ نکرد هم بدان پیرزن مخرقه خر باز دهید
رشته پرگره و مهر تب قرایان هم بقرادم تسبیح شمر باز دهید
در حمایل سرو وچنك چو سودیش نکرد چنك شیر و سروی آهوی نرباز دهید
چشم بد کز پتر وآهن وتعویذ نگشت بند تعویذ ببرید وپتر باز دهید[607]
گر همی پیر سحر خیز بدنی برد تب نی بجوئید و سوی پیر گرائید همه
مگر این تب بشما طایفه خواهند برید کز سرلرزه چونی بر سرپائید همه[608]

7. Луху вə тə'бири елдə кениш јајылмыш бир инанышдыр. Луху ел шаирләринин даһа чох мүрачиәт етдији бəдии бир васитəдир. Газан хан евинин јағмаланмасыны иғəличəдən јухуда көрмүшдүр. Хаганијə дə белə бир һал үз вермишдир:

خواب بد دیدم وزیوی خطرناکی خواب نیك بدرنك شدم بند خطر بگشائید
آتشی دیدم کوباغ مرا سوخت بخواب سرآن آتش وآن باغ ببر بگشائید[609]

8. Ноһəханларын ноһə, ағычыларын ағы охумасы түрк јасларында кениш јајылмышдыр:

تادمی ماند زمن نوحه‌گران بنشانید وارشید آه‌کنان نوحه سرائید همه
هم‌بموئید وهم از مویه‌گران در خواهید که بجز مویه‌گر خاص نشائید همه[610]
چند صف مویه‌گران نیز رسیدند مرا هر زمان مویه بآئین دیگر در گیرم[611]
پای ناخوانده رسید ونفرمویه‌گران وارشید آه کنان راه نفر بگشائید[612]

9. Елимиздə өлəн ијидин атынын јəһəри үзəринə гара парча салмаг, гара чадыр гурмаг, јаслы евин гапысындан гара бајраг асмаг, үзə палчыг јахмаг, баша саман совурмаг рəсми дə вардыр. Ел əзизləринин һəјатына чох һəссас бир гајғы көстəрир. Мүсибəт, јахын адамларыны əлдən вермəк онлар үчүн үғурсузлуг сајылмагдадыр. Өлəнин чадыры, тахты вə шејləри јандырылырды. Елдə јаслынын јахасы ачыг галмалы иди. Јаханын бағланмасы јасын битмəси демəк иди. Јаха бағлама рəсми бурадан галмышдыр. Сəлчуглу Мəлик Шаһын оғлу Давуд өлдүкдə атасы нечə кəрə өзүнү өлдүрмəк истəмишдир. Хагани һəјатдан үзүләрək вар-јохуну ода чəкмəк хəјалындадыр. Арвады оғлунун гələм, дават вə дəфтəрини ода атмышдыр:

مادر ارشد قلم ولوح و دواتش بشکست
خون بگریید چوبر هر سه نظر بگشایید

607 Д-164.
608 Д-407.
609 Д-159.
610 Д-408.
611 Д-545.
612 Д-161.

من رسالات و دواوین، وکتب سوخته‌ام
دیده‌ٔ بینش این حال ضرر بگشایید...
مادرش برسر خاك است بخون غرق و زخلق
دم قروبست عجب دارم اگر بگشایید[613]
بی تو بستان و شبستان و دیستان بگنم
اول از کندن بنیاد هنر در گیرم ...
هرچه دارم بنه وسکنه بسوزم ز پست
پیشتر سوختن از بهو طرز در گیرم
بدرم خانگیانرا جگر و سینه و جیب
اول از جیبو شاقان خزر درگیرم...[614]

10. Елимизин дəфн мəрасиминдə өлүнүн јахын достлары табутун архасынча јол алырдылар. Онлар өлəн архадашларынын јүксəк əмəлləрини садаламалы идиләр. Јаслыларын габағында «нəфəр» кедирди:

پیش تابوت من آیید برون ندبه زنان دوسه دست ازدوزیانم بستایید همه[615]

11. Елин јас мəрасими илə бағлы олараг, гадынлар үзləрини дидиб, башларыны јолар, дама чыхар, гызыл-күмүш тахмаздылар... «Ағ чыхарыб гара кејəрдиләр» (Дəдə-Горгуд...):

شد شکسته‌گهرم دست‌بر آرید ازجیب سرزنان ندبه‌کنان جیب گهر بگشایید
مهره از بازووسجزز جبین بازکنید یاره ازساعد ویکدانه زبر بگشایید...
گیسوان بافته‌چون خوشه‌چه‌داریدهنوز بند هرخوشه که‌آن بافته‌تر بگشایید
سکه روی بناخن بخراشید چوزر خون برنك شفق از چشمه خور بگشایید
بامدادان همه شیون بسربام برید زآنشین آب مژه موج شرر بگشایید[616]

12. Шаирин еви Азəрбајчан аилəләринə мəхсус бир көркəмдə дөшəнмишдир. Рəсмə көрə јас күнləриндə евлərдən зинət шејləрини јығышдырырлар:

مسند از تخت‌و مخده زنمط برگیرید حجله از بهو وستاره زحجر بگشایید[617]

13. Азəрбајчан шаирləри мəрсијə дејəркən истиарə вə тəшбиһləрə кениш јер вермəји чох хошламышлар. Хаганинин мəрсијəләрини јүксəк гијмətləндирən Əли Дəшти шаирин бу гисм ше'рləрinə истиарə, еjһам вə тəшбиһин кениш јол тапмасындан тəəччүбләнəрək, бурадакы истиарə вə тəшбиһləрин бир сырасыны «гејри-мə'нус» сајмышдыр:

613 Д-161—162.
614 Д-544—545.
615 Д-409.
616 Д-61.
617 Д-160.

گرسوی قند زمژگان نرسد آتل اشك راه آتل سوی قند زبخزر بگشائید[618]

Етил чајы, онун ахыб кечдији торпаглар шаирә доғма олдуғу үчүн дөнә-дөнә Етил чајы илә бағлы тәсвирләр јарадыр. Бу мүрачиәтләр «Диванү-лүғат-ит-түрк»дә нүмунә верилмиш ше'рләрлә сәсләшмәкдәдир. Бу кими ше'рләриндә Хагани халг һәјаты вә мәишәтилә бағлы бәдии халг ифадәләрини тәрчүмә едәрәк, олдуғу кими ше'рә кәтирмишдир. Шаир һансы дилдә јазырса јазсын, өз гөвми, чоғрафи вә ичтимаи мүһитинин тәрчүманы вә ифадәчисидир. Һәјатының чәтин вә севинчли анларында онун халг һәјатына мүрачиәтләри даһа давамлыдыр. Ағлар бир сәслә һисс вә һәјәчанларыны төрөнүм едән Хагани, сонра тохдаглыгла гәһрәманының јүксәк әмәлләрини садалајыр, һәјәчанланыр, кәдәрини билдирәрәк өзүнә тохдаглыг, јахынларына башсағлығы верир. Бу, халг мәрсијәсинин ән әски бәдии кејфијјәти демәкдир. Бу хүсусијјәти илк олараг Мәһәммәд Фуад Көпрүлүзадә «Диванү-лүғат-ит-түрк»дәки мәрсијәләрә сөјкәнәрәк үзә чыхармышдыр[619]. Ел шаирләриниң бу кими мәрсијәләри азәрбајчанлыларын матәм мәрасиминдә вердикләри башсағлығыны јада салыр. Дејилдији кими Әли Дәштијә Хаганинин мәрсијәләриндә раст кәлдији бу түрканә чәһәтләр «намә'нус» көрүнмүшдүр. О, «شاعری دیرآشنا» әсәрләриндә бу чәһәти Хаганинин мәрсијәләриниә нөгсан сајмышдыр[620]. Мүәллиф башга бир мәдәни мүһитдә тәрбијә алдығындан «мә'нуслар» онун көзүнә «гејри-мә'нус» көрүнмәкдәдир...

Шаирин шәхси һәјаты олмадан јарадычылыг һәјаты — елми тәрчүмеји-һалы да јохдур. Һәјатының һәр ики чәһәти бирликдә өјрәнилмәлидир. Көстәрилдији кими шаирин өзү дә «Төһфәтүл-Ирагејн»дә јарадычылыг һәјаты илә шәхси һәјатының бағлы чәһәтләрини биркә гәләмә алмышдыр.

[618] Д-159.
[619] گوپرپلی‌زاده محمد فؤاد. «ترك ادبیاتی تاریخی». ۱۹۳۰. استانبول. ص: ٤٣.
[620] علی دشتی. «شاعری دیر آشنا». ۱۳٤۰. تهران. ص: ۳۰.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ХАГАНИ ҺӘЈАТЫНЫН ШИРВАНШАҺ МӘНУЧЕҺР САРАЈЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ОЛАН ИЛЛӘРИНИН БАШЛЫЧА ЧӘҺӘТЛӘРИ.

(Ибн Синаны севәркән севмәјән бир кәнч. Ширванда нәләр олду? Сараја илк кәлишдән Мәнучеһрә ағы дејәнәдәк. Сарај, ханәкаһ вә әхилик дағында долашан вурғун шаир) (540—559)-(1145/46—1163/64)

«Ширван һәр бир атаның бөјүк анасы
Тәбриз мәним гәлбимдир».

Хагани.

Шаирин 50 иллик «Ширван һәјаты», бу өлкәдә һөкмранлыг едән Ширваншаһ Мәнучеһр вә оғлу Ахситанын ханлығы илләриниә дүшүр. Хагани тәхминән 30 илдән артлг һакимијјәт едән Мәнучеһр ханлығынын ән азы 29 илини, Ахситан шаһлығынын аз гала бүтүн илләрини көрмүшдүр. Әдибин һәјаты бу илләрдә Ширванда вә бу өлкәјә гоншу өлкәләрдә баш верән бир чох һадисәләрлә бағлыдыр.

Хагани Мәнучеһр сарајы илә гајнајыб-гарышаркән 19—20 јашында иди. Бу бөјүк исте'дад өз јурдунун дөвләт вә сијаси даирәләриниә мүхтәлиф васитәләрлә говуша биләрди. Хагани сараја чан атдыгда, сарај да ону көздән гојмамышдыр. Мәнучеһрин елм вә мә'рифәт саһиби олмасы, Кафиәддин вә Бәһидәддинин Ширвандакы бөјүк нүфуз вә шөһрәтләри дә бурада тә'сирсиз дејилди.

Хагани 19—20 јашларында, 540 (1145/46)-чы илдә сараја јол тапдыгда Әбүл-Үла Кәнчәви бир нечә ил иди ки, Арандан Шамахыја кәләрәк Ширваншаһлар сарајының хидмәтиндә иди. Әбүл-Үлаја нисбәт верилән ше'рләрдә онун Хаганијә узун мүддәт тәрбијә вердијиндән вә санрәдән сөз кедир. Бу да, бир сыра сәбәбләрә көрә һәгигәтдән узаг көрүнә биләр. Ше'рләрин мәтни мүхтәлиф чәһәтләрдән дәјишиклијә уғрадығындан бу барәдә һәләлик сон сөз сөјләмәк чәтиндир. Бу мәсәләни ајдынлашдырарканә, һәр ики шаирин бүтүн јазылары нәзәрә алынмалыдыр. Дејилдији кими, Хаганинин әсәрләриндә Әбүл-Үланын мүддәаларына әсас верә биләчәк анчаг бирчә из вардыр. Шаир Мәнучеһр сарајында азы-чоху 19—20 јашында икән гуллуға көтүрүлмүшдүр. Бу мүддәаја ашағыдакы дәлилләр әсас верир:

1. Хагани 20 јашына чатмамыш гәләмә алдығы бир гит'әдә јашы 20 олмаса да, «мәмләкәтинин онун кими фазил бир чаван көрмәдијини» көстәрмиш, зәманәсиндә «дөвләтсиз фәзлин мә'на-

сыз сајылдығындан» вә бир чохларының ону гынадығындан сөзә кәлмишдир:

نیست سالم دوده ولی بسخن — نه فلك یکجوان ندید چو من
لکن ارفضل هست، دولت نیست — فضل بی دولت اسم بی معنی است[621]

Чох кечмәдән сараја јахынлашан кәнч Хаганы кечинәчәјини һәр тәрәфли тә'мин етмишдир:

خاقانیا جوانی و امن و کفاف هست — بالای این سه چیزدرافزای کس نیافت
چون هرسه داری ازهمه کس شکربیش گوی — کاین هرسه کیمیاست بیکجای کس نیافت[622]

2. Хаганы Мәнучеһр һөкмранлығының сонларында, тәхминән 558—559 (1162/63—1163/64)-чү илләрдә јаздығы «Шикајәтнамә»дә Ахситандан атасына килејлидир .Ширваншаһлар сарајындакы 20 иллик хидмәтинә тохунур:

خلفت راکه چشم بد مرساد — حرمت من نکو نمیدارد...
حرمت بیست ساله خدمت من — تو نگهدار کو نمیدارد[623]

Демәк, 19—20 јашында сараја јол тапан Хаганы «кифаф», «әмн» вә «дөвләт» газанмышдыр. Азы-чоху 540 (1145/46)-чы илдә сараја кәлән Хаганынын 558—559 (1152/63/64)-чү илләрдә Ширваншаһлар дөвләти гаршысында 20 иллик хидмәти вар иди.

Лакин бу «әмн», «кифаф» вә «дөвләт дөврү» узун сүрмәди. Јени дүшдүјү мүһитин «кәл-көтүрүнә» валеһлији ики-үч ил чәкди. 22—23 јашына кәлиб чатмамыш шаирин дүшүнчә аләми вә әһвали-руһијјәсиндә бөјүк бир фыртынанын галхмасына зәмин јаранмышдыр. Хаганы «Төһфәтүл-Ирагејн»дә бу валеһлик илләринә ишарә едәрәк, бир нечә вахт «диви-мәрдүмүн һијләләринә» ујдуғуну, өмрүнүн 22 илини итирдијинә һејфсиләнирди. Тезликлә дүз јола дүшдүјүндән севинәчәкдир:

چندی بفسوس دیو مردم — شد بیستو دو سال عمر من کم
پس چون بدر تو باز خوردم — پیش تو قضای عمر کردم[624]

Бу фикри ојаныш нәтичәсиндә кечичи олса да «әмн» көрүнән дүшүнчә вә ахтарышларындакы сакитлик кетдикчә итиб позулурду. Көнлүнүн чошғун Хәзәриндә фыртына әламәтләри көрүнүрдү. Онун мә'нәвијјат вә дүшүнчә аләминдә әсән ојаныш нәсими һеч дә сарајда гуллуг етмәјә гаршы дејилди. О, мөвчуд шәрантдә хидмәтдән алдығы мә'нәви пајла разылашмырды. Бу

[621] Д-913.
[622] Д-838.
[623] Д-852.
[624] Т-165.

ојаныш шаирин «валеһлик» илләриндән габағкы фикирләринин јени бир үввәтлә баш галдырмасы вә давамы иди. Бу, шаирин долашдығы мүһит, алдығы тә'лим, көрдүјү анлә тәрбијәсинин нәтичә вә бәһрәси иди. Бу ојаныш һәр шејдән габаг Кафиәддин Өмәрин һәссас кәнч тәләбәсинин мә'нәвијјатына сәпдији тохумларын чүчәрмәси демәк иди. Белә ликлә, 542 (1147/48)-чи илдән сонра Хаганынын дүшүнчәси илә ичтиман мүһит вә мөвгеи арасында кетдикчә даһа чох артан вә тә'сир көстәрән бир зиддијјәт кизләнмишди. Бу зиддијјәти шаир истәр-истәмәз кизләтсә дә, ајры-ајры әсәрләриндә өзүндән асылы олмајараг бүрузә верирди. Ширванда истиглалијјәт бајрағыны горујуб јүксәкләрә галдыран Хаганы-Әкбәр — икид Мәнучеһрин сарајында Хаганынын һөрмәт вә шөһрәти күнү-күндән артырды. Ләјагәт, билик, тәдбир вә бачарығы олан Хаганы фикир вә сөзүнү «Зүлфүгар» едәрәк, варлығы бир чох һалларда горху алтында олан Ширван дөвләтинин горунуб сахланылмасы угрунда кедән вурушда фәал иштирак едирди. Адам танијан, алим вә икид һөкмдар олан Мәнучеһр сараја јеничә кәлмиш бачарыглы кәнчин шәхсијјәт вә исте'дадына һејран галмышды. Көзүнү кәнч шаириндән чәкә билмирди. Иш о јерә кәлиб чатды ки, ејш-ишрәт мәчлисиндә Мәнучеһр һөрмәт әламәти олараг өз әли илә ајаг долдуруб Хаганијә верди. Ширванын бөјүк хаганының бу һөрмәти рәсми сарај гајда-ганунларына ујғун кәлмәсә дә, бу артыг Хаганынын Мәнучеһрин үрәјинә елхан кәсилмәси демәк иди:

[625]
دوستکانی داد شاهم جام دریا شکل ومن — خوردم آن جام وشکوفه‌کردم ورفتم زدست

Күнләрин бир күнүндә, һансы бир гәбул мәчлисиндә нсә Мәнучеһр үмуми дөвләт рәсмини позараг, шаир вә дәбиринә өлкәнин баш назириндән— бөјүк хочасындан, дәстури-ә'зәминдән јухары отуртдурур. Баш назирин инчимәсинә әһәмијјәт вермир:

مرا شاه بالای خواجه نشانده است — ازآن خواجه آزرده برخاست ازجا[626]

Ширваншаһлар сарајы шаирә әмирлик вәзифәсини верир:

باآنکه مراست این امیری — سگبان تو باشم ارپذیری[627]

Бу о дөвр үчүн ән һөрмәтли рәсми вә сијаси бир үнван иди. Хаганы Ираги-Әчәмә Ширваншаһлар дөвләтинин рәсулу—елчиси сифәтилә кәлдикдә Әфзәләддин Сави јазырды:

کسی که ازپی احمد روا بود مرسل — بزرگوار امیر امام خاقانی است[628]

[625] Д-844.
[626] Д-814.
[627] Т-160.
[628] Д-50.

Ширваншаһлар сарајы рәсми гәбул мәрасиминдә әмир Хаганинин әјләшмәси үчүн ән көркәмли дөвләт хадимләринә мәхсус олан гызыл күрсүләриндән бириниң ајырмышды. Хаганы узун илләр бу күрсүдә отурса да, мә'нәвиҹјат вә фикир бахымындан, өзүнүн дәфәләрлә дедиҹи кими, күнәшин долашдығы дөрдүнчү фәләкдә әјләширди:

خاقانی از آن‌که بود سلطان هنر — چون شمع بسی نشست بر کرسی زر
اکنون چوچراغ است بکشتن درخور — برنطع نشسته املدریزان دربر[629]

Хаганы алдығы сајсыз-һесабсыз мүкафат, тәшриф, мәнсур вә хәләтләрдән башга, Мәнүчеһр сарајындан о заман үчүн бөјүк пул сајылан 30 мин дирһәм илтик кәсмәт алырды вә игтасы да вар иди. Артыг Мәнүчеһр ахтардығыны вә истәдиҹини тапмышды. О, дүлкәр оғлу, рәиҹјәтинә—Нәччар оғлу Ибраһимә Ширван дөвләтинин ән мүһүм сијаси вәзифәсини тапшырды. Ирали чәкди. Хаганын хүсуси дәбирлиҹини она верди. Бу вәзифә дөвләт ишләри вә сирри бахымындан бир чох һалларда сәдри-э'зәмлик вәзифәсиндән дә әһәмиҹјәтли иди. Дөвләт сирләриниң бир чохуну сәдри-э'зәм дејил, Хаган вә онун хүсуси катиби билмәли иди:

دبیری چومن زیر دست وزیری — ندارند حاشا که دارند حاشا
دبیر است خازن باسرار پنهان — وزیر است ضامن باشکال پیدا
دبیری ورای وزیری است یعنی — عطارد ورای قمر یافت ماوا[630]

Хаганинин јаздығы кими, «вәзир ачыг ишкалын замини» олдуғу һалда, «дәбир кизли сирләрин хазини» сајылырды. Азычоху 540—547 (1145/46—1152/53)-чи илләрдә мөвгеҹи белә иди. Мәнүчеһр севимли шаиринин башына алтын сәпәрәк, даш-гаш совурур, өз үнванына белә, ондан әсиркәмирди. Ширван шаири чаныны пајәндаз едәрәк, Хагани-әкбәрин ајағына атыб, онун шә'нинә «мәнгәбәләр» гошурду. Үрәји нәдәнсә тутгун олса да, ағзындан дүрри-дәри јагдырырды. Сарајда «валеһлик илләри» тез кәлиб кечди. Бунун үчүн үч-беш илдән артыг лазым кәлмәди. Чохларынын 70 дә кәлдиҹи нәтичәјә о 23 јашында икән кәлиб чыхды. Орта әсрләр ше'риндә «يك چند» вә «يك چندی» дедикдә бирдән она кими олан тәк рәгәмләр нәзәрә алыныр. Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә:

چندی بفسوس دیو مردم — شد بیستو دو سال عمر من کم[631]
یك چندبدم شکسته دندان — از بهر دو نان بسنك دو نان[632]

[629] Д-719.
[630] Л-815.
[631] Т-165.
[632] Т-164.

дедикдә сарајa кәләндән төвбә етдиҹинә кими — 543 (1148/49)-чу илә‌дәк олан 3 вә јахуд 5 или нәзәрә алмышдыр.

Артыг, мә'нәвиҹјат «әнгасы» вә чохларының өзләрини она гурбан кәсдикләри «чаһү мәгам» тавусу шаирин әлиндә иди. «Дөвләт гушу» шаирин вүгарлы чиһинә әјләшмишди вә әјләшмәси илә өјүнүрдү. Бунлардан һансыны көтүрмәк, сечмәк һагғында шаир чох дүшүнмүш, көтүр-гој етмишдир. Јенә дә дүшүшүнүрдү. Илк әввәлчә олдуғу кими о мә'нәвиҹјат аләминин хаганлығыны сечмишдир. Ахтарышларында да ону ахтарырды. Ағырлығыны онун үстүнә салмышды. Зүмрүд гушу тәк өзүнү она гурбан кәсәрәк, Хәлилуллаһ кими мәслә‌к уғрунда галаггалаг одлара атылмага һазырлашырды.

Хаганинин Азәрбајчанын көркәмли мүтәсәввиф алимләриндән Имам Насирәддин Әбу Иҹаг Ибраһим Бакуиҹә јаздығы мәктуб шаирин һәјатының бу дөврүнү өјрәнмәк үчүн әһәмиҹјәтлидир. Әфзәләддин бу илләрдә Ширванын мәдәни вә сијаси даирәләри арасында бөјүк шөһрәт илә нүфуза малик олан сөзүкечәр, көркәмли бир шәхсиҹјәт вә дөвләт хадими иди. Бу мәктубда дејилир:

«درآن وقت ... من بنده چمشید جام معانی بودم وهمه چون خاك جرعه خوار و خورشید کان محامد بودم وهمه خاك بیز بازارم مایده' سالار مجلس حقایق بودم و همه کاسه شوی مطبخ من».[633]

Хагани 545 (1150/51)-чи илдә өлән әмиси Кафиәддинин вәфатындан аз сонра Дәрбәнддә јашајан Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мустофи әл-Мәрвәзиҹә көндәрдиҹи чаваб мәктубунда достунун шаирә јолладығы әсәрләриниң бәдии дәјәриндән данышаркән јазыр:

«در حضور هم شهریان و اقابل‌که حاضر شوند آن مشرفه را بخودی خود به ارفع‌الصوت از برای ارشاد انشاد میکنم».[634]

Демәк, дејилдиҹи кими шаирин еви 546 (1151/52)-чы илин јазында Шамахы шаирләри вә зијалыларының топлашдығы бир јер иди. Гәләмдашлары сөз сәнәтини ондан өјрәнмәјә чалышырдылар. О илләрдә јаздығы ше'рләриндә дә бу барәдә мә'лумат вардыр.

540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләрдә Хаганинин һәјатында баш верән һадисәләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Фикри ојаныш.
2. Әмиси Кафиәддин Осман оғлунун өлүмү.
3. Харәзмшаһ Атсыз, Рәшидәддин Вәтват, Мәһәммәд ибн Әбдүррәһман Тоғанҹүрәк вә Насирәддин Ибраһимлә әлагә јаратмасы.

[633] Л-4.
[634] Л-7.

4. Евләнмәси вә евлилик һәјатынын илк илләри.
5. Шөһрәтинин Түркүстан вә Јахын Шәргин бир чох јерләриндә јајылмасы.
6. Шаирә гаршы чыханларын чалышмалары.
7. Ширваншаһ Мәнучеһрин мәһәббәт вә инчиклији.
8. Хаганинин биринчи Ираг сәфәри.

Хаганинин кәнчлик һәјаты илә бағлы олараг, јухарыдакы һадисәләри өјрәнмәк үчүн шаирин Кафиәддинин өлүмүнә јаздығы мәрсијәләрә, Рәшидәддин Вәтват, Әлаәддин Мәһәммәд Атсыза јаздығы ше'рләрә, «Төһфәтүл-Ирагејн» вә әлдә олан бир нечә мәктуба бахылмалыдыр.

Јухарыда көстәрилдији кими, Хагани сарајда гуллуг едәркән, бир нечә иллик һејранлыг вә мәбһутлуг дөврү кечирдикдән сонра 22 јашыны битириб, 23-ә кирдикдә, 543 (1148/49)-чү илдән башлајараг шаирин фикир дүнјасында, хәјаләт аләминдә, давраныш вә јарадычылығында күчлү бир ојаныш вә интибаһ көзә чарпмагда иди. Бу интибаһын көкүндә мәһәббәт вә инсансевәрлик идејасы дајанмышды. Шаирин ичтимаи һәјата вә гөвми зәминә сөјкәнәрәк чыхартдығы нәтичәләр мүчәррәд фәлсәфи һөкмләр дејил, һәјата тәтбиг едилә биләчәји бир чох чәһәтдән имкан дахилиндә олан әхлаги хасијјәт вә гајә дашыјан гәнаәтләр иди. Бу интибаһ ичтимаи һәјаты мә'нәви јүксәлиш, тәзкијеји-нәфс вә әхлагла ирәли апармаг фикриндә иди. О, мүсәлманлыг кејиминә бүрүнмүш, кечмишләрдә јунан фәлсәфәси адланан бир фәлсәфәнин һөкмләрилә, дөврүн «јер аллаһларынын» пис әмәлләринин гаршысыны алмағын мүмкүн олмадығыны, «јунанын гурумуш чајынын сују илә» әпримиш бејинләрә су чиләмәклә, бүзүлмүш чанлара һәјат вермәјин имкан харичиндә олмасыны вахтлы-вахтында дујмушдур. О, мүсәлманларын тәфтишлә гәбул етдикләри «Јунан фәлсәфәсинин», вахтилә бәлкә дә јунан торпагларына да јухары тәбәгәләрин тәмтәраглы һәјатына тәравәт кәтирән бу нәһрин артыг гурудуғуну, бәрәкәтини итирдијини әмәлдә көрүрдү. Чыхыш јолуну халгда, онун фәлсәфәсиндә—әхиликдә арајырды. «Хошк-руди-јунанидән» бир дәфәлик әл чәкмәк гәрарына кәлмишди. Буна көрә дә вахтилә севә-севә охудуғу, өјрәндији, башы алтына вә көксү үстүнә гојуб јухуја кетдији Ибн Сина әсәрләринә дә истәр-истәмәз артыг сојуг көрүнүрдү. Әслиндә о, ислам фигһинин јунан фәлсәфәсилә бирләшәрәк инсан һәјаты вә талеи һаггында кәлдикләри биркә еһкамлара гаршы чыхырды. Кәнч мүтәфәккирин чыхардығы әхлаги нәтичәләр әввәлләрдә сөзсүз-совсуз гәбул етдији фәлсәфи еһкамлара санки галиб кәлмишди. О, фәлсәфијјунун һөкмләринә гаршы чыхдыгда, әслиндә фәлсәфәни һәјатла бағламаг јолунда чәсарәтли вә нәһәнк бир аддым атырды. «Әдаләт вә инсанијјәт» араркән, о, ајры-ајры һөкмдарлардан чох, зүлмкар зүмрәләрә нифрәт едирди. Пислијә гаршы фәал вә чевик вуруш апарылмасынын тәрәфдары иди. Белә һалларда Дәмирчи Кавәни јада салырды.

Бу ахтарышда вә чыхарылан нәтичәләрин өзүндә мүасир вә кечмиш һәјата мүнасибәт бәсләмәк мәсәләсиндә шаирин нәзәрини чағдашы олдуғу фикир чәрәјанларындан башлыча олараг әхилик, үмумијјәтлә олмаса дә «мүсбәт тәсәввүр» вә сүдури-ислам дөврү башчыларынын һәјат тәрзи вә әмәлләри, бу илләрин әхлаги гајәләри даһа чох чәкирди. Шаирин бу фикри интибаһы өз көкүнү халг һәјаты, халг фәлсәфәсиндән—әхиликдән, тәсәввүфүн әхлаги гајәләриндән, сүдури-исламын әмәли вә әхлаги бахышларындан, Шәрг фәлсәфәсиндән — һикмәти-ишрагдан алырды. Һәмин интибаһдакы бу хүсусијјәтләр — бу дөрд хүсусијјәт шаирин долашдығы ичтимаи-игтисади шәраитдән, фәлсәфи фикир ахынларындан, чоғрафи мүһитдән, халгын мәдәни, әхлаги гајәләриндән, һәјат тәрзиндән, е'тигад вә инамындан ирәли кәлән бир һал иди. Бу һалын ирәлијә доғру чәкән чәһәтләри даһа күчлү вә давамлы иди. Кәнч шаирин дүнјакөрүшүнүн мәнбә вә тәркиб һиссәләри бунлар иди. Јухарыдакы чәһәтләрә мејлин өзү дә әхиликлә сых бағлылыгдан ирәли кәлмишди. Ахы, әхилик бу инчә нөгтәләрлә гырылмаз телләрлә бағлы олан фәлсәфи-әхлаги бир дүнјакөрүшү, халг фәлсәфәси, халг фикри ахынларындан биридир. Бир сыра ичтимаи мәсәләләрә мүнасибәтдә онун нүмајәндәләри бир-бириндән ајрылыр. Әхилијин өзү дә бөлүнмәз бир фикир ахыны дејилдир.

Хаганидә әмәлә кәлән бу интибаһ өтәри вә бирдән-бирә баш верән руһи вә фикри бир һал дејилди. Дејилдији кими, шаирин, «әвани-кудәки» вә «әвајили-шәбаб»да јаздығы ше'рләрдә дә бу мејлин давамлы изләри көзә чарпмагдадыр. Шаирин ичәрисиндә долашдығы чәмијјәт, анләви вә ичтимаи тәрбијәси, мүәллимләри, шәхсијјәтинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри онда белә нәтичәләрә кәлмәјә фикри вә мә'нәви әсас һазырламышдыр. Кәнч һуманист Хагани ушаглыгдан башгасыны инчитмәјә, кимсәнин үрәјини сындырмаға көкүндән нифрәт јағдырырды. Пислијә гаршы пислик етмәк әһвали-руһијјәси илк әввәлдән инсанпәрвәр шаир үчүн јад иди:

عادت این داشتم بطفلی باز که برنجم ولی نرنجانم[635]

«Әвани-кудәкидә» јаздығы ше'риндә зәманәсиндән сөзә кәлмиш, өмрү бојy чәтинлик чәкдијинә тохунараг «همه عمرم بچشم درد گذشت»[636] — демишдир. Мүәллими Кафиәддинин инсанијјәтиндән вә гајғысындан, үрәјинин көрәклијиндән ағыз долусу данышыр! Һәјат онун көзләрини ушаглыгдан ачмыш, чохларынын 70-дә баша дүшдүкләрини о, ичтимаи һәјата гәдәм басдығы илк илләрдә анламышдыр. Мәһрумијјәт вә чәтинлик, мәһәббәт вә шәфәггәт она чох шејләр өјрәтмишди. Ушаг икән Зал олдуғуну сөјләјир:

[635] Д-909.
[636] Д-537.

637 جون زال بطفلی شده‌ام پیر و احداث زان استکه رد کرده‌ٔ احرارم واحباب

Хаганинин сүдури-ислам дөврүнүн әмәлләриня мүнасибәти бир сыра һалларда е'тигад вә инамдан чох, габагчадан дәгиг һесабланмыш сијаси бир һәрәкәт иди. Бир чох һалларда Мәһәммәдә јаздығы нәт'ләри вә Һәссан әл-Әчәмлик үнванына күчлү вә сарсыдычы сијаси бир һәрбә кими ишләтмишдир. «Гара ону басана кими, о гараны басмышдыр». Хагани-кәбир Ахситанын гәзәбини сарсытмаг вә тәкләмәк үчүн Мәһәммәдин башы алтындан көтүрдүју «хаки-шәрифи» «һирзи-чан»едәрәк чыхыш јолу арамышдыр. Әсәрләриндә нәдәнсә нә'т, һәмд, илаһиңамә јох кимидир. «Нәфәсләри» әлдә дејилдир. О, бә'зән «Шамда көзү ачылараг», «Мәккәдә чалышмаја киришән» Мәһәммәди тәнрисиндан, Мәдинәсини Мәккәдән, гәбрини Кә'бәдән үстүн тутмушдур. «Диндән мәгсәд әдаләтдир» — демишдир.

Рәшидәддин Вәтват шаирдә әмәлә кәлмиш фикри интибаһын бу чәһәтини 545 (1150/51)-чи илдә һамыдан тез дуја билди. Шаирин «فیلسوف دین» дејә сәсләди. Харәзмдән бојланараг Шамахыја сары бахан Вәтват бу торпагда долашан кәнч исте'дадын бөјүк дүһасынын фәлсәфи мә'насыны вә јарадычылығынын бәдии дәјәрини илкин дујанлардандыр. Бу интибаһын илк илләриндә шаирин кәлдији гәнаәтләрдә тәсәввүфүн һөкмләриня аз да олса валеһлик һисс олунурду. Чаванмәрдләрә-чомәрдләрә-әхиләрә даһа чох рәгбәт бәсләјирди. Онларла гајнајыб говушмушду. Мәламәтијјә вә гәләндәријјәјә гаршы давамлы бир һүсн-рәгбәт көстәрирди. Шаирин гәләндәријјәјә марагыны илк дујанлардан бири Азәрбајчан алимләриндән доктор Мәнучеһр Мүртәзәви дир. О, «مکتب حافظ و یا مقدمه بر حافظ شناسی» адлы әсәриндә бу барәдә өтәри дә олса данышмышдыр:

638 «حتی خاقانی هم از فکر قلندری‌که در قرن ششم قوت یافته بودکنار نمانده است».

Әли Дәштн шаирин бадәни тә'риф едән ше'рләриндән данышаркән, бир сыра мүбаһисәли фикирләр ирәли сүрсә дә, јазмышдыр:

639 «گاهی بسرحد قلندری میرسد».

Бу мүвәггәти вә кечичи бир ан иди. Сонралар һәр шеји о өзү ишләјиб һазырлады. Бу ахтарышларында һамыдан чох вә давамлы үхүввәтә сөјкәнди. Үстүнлүјү халг һәјатына, фәлсәфә вә е'тигадына верди. Бу интибаһын маһијјәтини биртәрәфли дујанлар шаирн дини тәәссүбкешликдә, «гешриликдә», «мүтәсәввифлик вә үзләт ахтармагда»... төһмәтләндирәрәк, иттиһам етмишләр. Зиддијјәт онда дејил, сүн'и олараг шаиримиздә зиддијјәт ахтаранлардадыр. Зиддијјәт әхилијин өзүндәдир.

Шаир 543 (1148/49)-чу илдән башлајараг әсәриндә үмумијјәтлә фәлсәфәјә гаршы дејил, ислам фигһи илә јунан фәлсәфәсинин биртәрәфли бирләшмәсиндән әмәлә кәлән дүшүнчә тәрзи илә мүбаризәјә кириширди. Фикир вә дүшүнчәсини, инамыны ајдын көстәрмәк «тәәссүбкешлик вә гешриликдән» дејил, һәр шејдән габаг онун гөвми мәнсубијјәтиндән, азәрбајчанлылығындан вә говушдуғу әхиликдән ирәли кәлмишдир. Заһирсазлыгдан узаг кәзмишдир. Сөздә бир чүр, әмәлдә башга чүр давранан икиүзлүлярдән дејилдир. Фикри илә әмәли вә сөзү арасында сарсылмаз бир бирлик вардыр.

Һәјаты бир чох зиддијјәтләри илә көрүб дәрк едән бөјүк мүтәфәккир зүлмә гаршы әдаләти, һәрислик вә тамаһа гаршы фәгри, вәзифәпәрәстлик әлејһиня үзләти, икиүзлүлүјә гаршы вәфаны гојурду. Шаир мә'нәви чәһәтдән јүксәлмәк, јухарыдакы бөјүк әхлаги гајәләрә јијәләнмәк үчүн: һүммәт, сәбр, гәнаәтә јијәләнмәји башлыча шәрт сајырды. Хагани өз бахышларыны ифадә едән бә'зи елми дејимләри суфиләрдән, елдән вә әхиләрдән алса да, бу мәфһумлара өз бахышындан јени биткин мә'на вә мәһијјәт верирди. «Чами-Чәм», мүтәсәввифләрин ишлөтдикләри ән мүһүм суфијанә бир мәфһумдур. Хаганинин һәмин мәфһума мүнасибәти бу мүддәаја парлаг бир дәлилдир. Шаирин «Чами-Чәм» ифадәсинә мүнасибәтиндән данышан Тәбриз алимләриндән доктор Мәнучеһр Мүртәзәви јазыр: «در دیوان خاقانی مفهوم مبتذل جام وجم بچشم میخورد». 640 Дејимләри дәјишдирмәјә кәрәклик дә јохдур. Хагани чомәрдләрә—әхиләрә дәрин бир һөрмәт бәсләмишдир. 540—547 (1145/46—1152/53)-чи илләрдә Хаганинин үзәриндә һамыдан чох бакылы Насирәддин Ибраһимин, әмиси вә әмиси оғлунун тә'сири вар иди. Шаирин әмиси вә мә'нәви атасы, «ону ирәлијә чәкән», «онун көзүнү ачан» Кафиәддин Өмәр Осман оғлунун 545 (1150/51)-чи илдә өлүмүнә көрә јаздығы: «راه نقسم بسته شد از آه جگر تاب ... » мәтләи'ндә ше'риндә бу заман онун тәфәккүр аләминдә әтә-гана долмагда олан фикри интибаһ мүәјјән чәһәтдән әкс олунмушдур:

همت بسرم کردکه جاه آمد میذیر عزلت بدلم گفت که فقرآمد دریاب
زان دلکه در اوجاه بود ناید تسلیم زان نیکه ازاو نیشه‌کنی ناید جلاب
مگزین در دونان چوبود صدر قناعت منگرمه نخشب چوبوده‌اه جهانتاب
ایام بنقصان وترا کوشش بیشی خورشید بسرطان وترا پوشش سنجاب
کی فربهی عیش دهد آخر ایام کی پرورش پیل کند جانب سقلاب

637 Д-57.

638 دکتر منوچهر مرتضوی، «مکتب حافظ یامقدمه برحافظ شناسی». ۱۳٤٤. تهران، ص: ۱٤۲.

639 Jenə orada, səh. 176.

640 دکتر منوچهر مرتضوی، «مکتب حافظ مقلمه‌بر حافظ شناسی». ۱۳٤٤. تهران، ص: ۱۹۸.

تکیه نکند بر کرم دهر خردمند — سکه ننهد بردرم ماهی ضراب [641]
دهر اچه‌کش دهره یخون ریختن من — خرد ریخته‌گردد تومکش دهره ومشتاب...
هان ای‌دل خاقانی اگر چه‌ستم دهر — بر تافتنی نیست مشو تافته برتاب

Шаирин ичтимаи һәјат һаггында кәлдији нәтичәләр кетдикчә гол-будаг атмагда вә чичәкләнмәкдә иди. О, һәмин нәтичәләрә кәнч јашларында кәлсә дә, бүтүн өмрү боју бу дәјәрли инчиләри горујуб сахламышдыр. Бу бахышлар онун јарадычылығы боју ишыг сачмагдадыр. Доғрудур, Хаганинин дә һәјатында башгалары кими ушаглыг, кәнчлик, аһыллыг вә гочалыг илләри олмушдур. Анчаг, онун фикир һәјатынын инкишафыны јаш чағлары илә бағлы дөврләрә бөлмәк ираһидә дејилдији кими доғру олмазды. Хагани һәјатдан күсмәк, дағлара сығынмаг кими мистик нәтичәләрә кәлмәди. Хагани бир сыра мүтәсәввифләрин руһи бир хәстәликлә үзләти халгдан узаг кәзмәк кими баша дүшмәләринә гаршы чыхмышдыр. Кәнчлијиндә вә бүтүн һәјаты боју онда давамлы олан белә бир әһвали-руһијјә — бир сыра «мүтәсәввифләрин хәстә чәһәти» баш галдырмамышдыр. Бу интибаһ. онун фикир һәјатынын тарихини јазды. Кәнч мүтәфәккир өзүнү зәманәсинин, әсринин «мә'нәвијјатына» ујғунлашдырмады вә белә бир ишә гаршы иди. Јаздығы кими онун фикир гарталы дөрдүнчү фәләјин әлчатмаз зирвәләриндә ганад чалырды. Фикир һәјатынын бу чәһәтини дујмајанлар она мүтәккәбирлик вә мәғрурлуг иттиһамы атмышдыр. Шаирә көрә, о, өз әсриндән чох габаг дүнјаја кәлән бир варлыгдыр. «Инчрәтдән кечән 500 илдик дөврү-камалда» аналарын онун кими оғул доғмадығыны сөјләдији һалда, өзүнү 8 ајлыг ушаг адландырыр, вахтындан габаг доғулдуғуну сөјләјирди. 8 ајлыг ушағын һәјат көрмәси, јашамасы мүмкүн олмадығы кими, онун романтик фикирләринин дә өз әсриндә һәјата кечирилмәсинин мүмкүн олмадығыны һамыдан тез о өзү баша дүшмүшдүр. Шаиримиз јалныз әсринин адамлары илә јох, әсри илә, әсринин инамы вә дүшүнчәсилә вурушмушдур. О, дөврүнүн шәр күввәләри гаршысында доғрудан да мәғрур, дөнмәз вә барышмаз иди. Мә'нәвијјаты илә рәзаләт селинин гаршысыны кәсмишдир. О, садә адамлара гаршы һәлим вә јухаүрәк, чох тәвазө'кар олса да, зәманәнин писликләрини өзүндә кәздирәнләр гаршысында тәслим олмаг истәмирди. Буна көрә дә, кәнч шаир мә'нәвијјатча «сәһир» оланларын көзүндә мүтәккәббир вә мәғрур көрүнмүшдүр. 549 (1154/55)-чу илин башланғычына гәдәр, Хаганинин сөзү илә десәк «фитнеји-ғүзз» башланана кими шаирин мә'нәви вә фикир һәјатынын үмуми мәнзәрәси белә дир. «Фитнеји-ғүзз» баш вердикдә о, өз ахтарышларындан даһа кәскин вә биткин нәтичәләр чыхартды. Өз сөзү илә десәк, писликләрдән горунмаг үчүн «үзләт» — ајрылыг јолуну сечди. Өмүрлүк мәһәббәт, инсанијјәт вә көзәллијин гојнуна сығынды. Јенәдә әхилији тутду. Она күвәнди.

[641] Д-57.

540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләрдә шаирин һәјатында баш верән башлыча һадисәләрдән бири Харәзмшаһ Атсыз вә Рәшидәддин Вәтватла, Халхал һөкмдары Мәһәммәд ибн Әбдүррәһман Тоғанјүрәклә әлагә јаратмасы, әмиси Кафиәддин Өмәрин өлүмү иди. Насирәддин Ибраһим Бакуи, Чәмаләддин Мәһәммәд Исфәһани әл-Мосули вә Хагани арасында танышлыг вә достлуг әлагәләри дә бу илләрдә јаранды. Шаирин һәјатында Чәмаләддин Мосули вә Насирәддин Ибраһимлә бағлы олан һадисәләр 548 (1153/54)-чи илдән сонра баш вердијиндән, бу барәдә әдибин һәјатының 548—560 (1153/54—1164/65)-чы илләриндән данышыларкән мә'лумат верилә биләчәкдир. Хаганинин 540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләрдә Хагани-Әкбәр Фәхрәддин Мәнучеһрә јаздығы әсәрләриндән шаирин 548—560-чы илләр һәјатындан сөз ачдыгда данышылачагдыр.

545 (1150/51)-чи илдә Хагани 25 јашында икән әмиси Кафиәддинин өлүмү она сарсыдычы тә'сир етди. Шаир мә'нәви атасыны вә мүәллимини итирдији үчүн чох кәскин руһи һәјәчанлар кечирди.

Хаганинин Харәзмшаһ Әлаәддин Атсыз (521—551)—(1127—1156/1157) вә Рәшидәддин Вәтватла әлагә јаратмасы онун һәјатының 540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләриндә баш верән башлыча һадисәләрдәндир. Бу заман кәнч шаир Шамахыдан Орта Асијаја—Түркүстана доғру бахан кениш үфүглү әнкин сәмалы, уғурлу вә ишыглы бир пәнчәрә ача билди. Бу һадисәнин дәриндән ишыгландырылмасының, шаирин һәјатының өјрәнилмәмиш бә'зи чәһәтләринин ајдынлашдырылмасы үчүн дә әһәмијјәти вардыр.

Хаганинин Әлаәддин Мәһәммәд Атсызын сарајы илә һансы илдән әлагәјә кирдији ајдын дејилдир. Шаирин 544 (1149/50)-чү илдә Әлаәддин Атсыза әрәб вә фарсча јазылмыш «هین‌که بمیدان وعافار سیابالحجازی اشفع ...» [643] حسن رخش در افکندیار...» [642] мәтлә'ли гәсидәләри, азы-чоху 550—551 (1155/56—1156/57)-чи илләрдә јаздығы «آفاق زیرخاتم خوارزمشاهی اُشت ...» [644] мәтлә'ли гит'ә бизә кәлиб чатмышдыр. Икинчи вә үчүнчү ше'р бу барәдә фикир сөјләјән алимләрин көзүндән гачмышдыр. «هین که بمیدان حسن رخش در افکندیار ...» мәтлә'ли гәсидәдән Атсызын Хаганинин 544-чү илдән габаг таныдығы ајдынлашыр. Хагани бу әсәрини Атсыз тәрәфиндән шаирә көндәрилмиш ән'ам вә хәл'әтлә бағлы олараг гәләмә алмышдыр. Гәсидәнин сонунда Хагани јаш вә исте'дадындан сөз ачараг, өзүнү Атсыза јахындан танытдырмаг истәјир. Бу әлагәнин 544-чү (1149/50) илдән бирики ил габаг јарандығыны дүшүнмәк олар.

Бу кими әлагәләрин јаранмасында Ширван вә Харәзм сарајлары арасындакы сијаси мүнасибәтләр тә'сирсиз дејилдир. Илк тарихи гајнаглардан көрүндүјү кими, XII әср боју һәр ики дөв-

[642] Д-178—186.
[643] Д-956—958.
[644] Д-921.

ләт арасында чох сых вә јахын бир сијаси-мәдәни әлагә олмушдур. Харәзм вә Ширван дөвләтинин Хәзәр дәнизи бир-бириндән ајырырды. Мави Хәзәр Ширван вә Түркмән кәмиләрини синәсиндә бәсләјәрәк, һәр ики өлкәни фитнәләрдән горујурду.

Хагани гәсидәләриниң охшар бир шәраитдә јазараг, 544-чү илдә Атсыза көндәрмишди. Әрәбчә јаздығы гәсидәдә бу барәдә мә'лумат верир. Бу әсәрдә шаир Атсыза әввәлчә фарсча, сонра әрәбчә ше'р јаздығыны «әрәбчәјә сары үз гојдуғуну», әрәбчә һичаз ләһчәси вә шивәсилә нәзм вә нәср јаздығыны билдирир. Хагани бу ше'рләрини Әлаәддинин хатириндән јорғунлуғу чыхармаг мәгсәдилә, вәзир Гивам үл-Мүлкүн хаһишилә гәләмә алдығыны Атсыза билдирмишдир. О, бу әсәрини 544-чү илдә 24 јашында икән Шамахыда јазараг Атсыза көндәрмишдир.

Чох күман ки, Хагани Атсыза јаздығы «آفاق زیر خاتم ... خوارزمشاهی است» мәтлә'ли гит'әни Султан Сәнчәрин бачысы оғлу Буғра хан Маһмудун султанлыға кечәрәк, Әлаәддинин Хорасана јардыма чағырдығы чағда јазмышдыр. Көрүндүју кими, Атсызла Хагани арасындакы әлагә Әлаәддинин өмрүнүн сонуна кими давам етмишдир. Шәрин Харәзмшаһлар сарајы илә јаратдығы әлагә Харәзмлә Ширван арасындакы сијаси вә мәдәни әлагәләрдән доға биләрди. Харәзмлә Хорасан арасындакы чәкишмәләрдә Ширван сарајының да ајрыча мәнафеи вар иди. Харәзмшаһлар Хорасан вә Ширваншаһлар Ираг Сәлчуғлуларына, Ираг Сәлчуглулары да Сәнчәр сарајына табе идиләр. Харәзмшаһын чалышмаларынын уғурлу гуртармасы Ширваншаһларын Сәлчуглулардан асылылығыны зәифләдә биләрди. Харәзмшаһларын гыпчаглар арасында бөјүк өтүнлүју вар иди.

Ширван сарајы 549 (1154/55)-чу илләр һадисәләриндән сонра Харәзмлә даһа чох марагланырды. Хаганинин Атсызла әлагә јаратмасынын сәбәбини јалныз бунунла бағламаг да дүз дејилдир. Атсыз «фәзлү даниш саһиби», исте'дадлы шаир олдуғундан Хаганини даһа тез ахтарыб тапа биләрди. Әта Мәлик Чүвејни Атсызын билик вә јарадычылығындан данышаркән јазмышдыр:

[645] «آنسز بفضل و دانش مشهور شد او را اشعار و رباعیات فارسی بسیار است».

540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләрдә Хаганинин һәјатында баш верән көзәдәјән һадисәләрдән бири дә елми-әдәби чалышмалары түрк, фарс вә әрәб мәдәнијјәти вә тарихи бахымындан диггәтәлајиг олан Рәшидәддин Вәтватла јарадычылыг әлагәләри јаратмасыдыр. Рәшидәддин Вәтват XII әср Шәргинин ән көркәмли алимләриндән бири иди. О, Харәзм, Түркүстан вә Хорасанда елмин башында дурурду. Хагани 545-чи илин (1150/51) башланғычында Рәшидәддин Вәтватла әлагә јарада билмишдир. Хагани вә Рәшидәддин Вәтват арасындакы достлуг вә јарадычылыг әлагәләриня дә Харәзм вә Ширван дөвләтләриниң сијаси вә мәдәни бағлылығының тә'сири олмушдур. Бу әлагәнин Рәшидәддинин әлилә 545-чи илин јазына јахын ајларда јарандығыны дүшүнмәк олар. Анчаг, бу һәр шејдән габаг XII әсрин ики бөјүк исте'дадынын бир-биринә јахынлашмасы демәк иди. Чох күман ки, Хаганидән габаг Рәшидәддинлә Кафиәддин Өмәр арасында достлуг әлагәләри олмуш, Хагани сонрадан бу әлагәјә гошулмушдур. Хагани 25 јашында икән Рәшидәддинә јаздығы мәктубунда 545-чи илдә өлмүш әмисиндән, Рәшидәддинин јахындан таныдығы бир шәхсијјәт кими сөз ачмыш, бу кәдәрли хәбәри Кафиәддинин достуна чатдырмышды. Дејилдијинә көрә, Хагани 545-чи илдә јаздығы «مگر بساخت گیتی نماند بوی وفا ...» мәтлә'ли әсәрини Рәшидәддинин шаирә көндәрдији «ای سپهر فلر را خورشید وماه ...» мәтлә'ли ше'ринә чаваб јазмышдыр... Рәшидәддин јазда Хаганијә чапарла «تحیت و ثنا» дән ибарәт мәнзум вә мәнсур бир мәктуб көндәрмишдир. Шаир «әзиз дијардан», «سیدالشعرا» . «صدر الزمان» дән бир күн габаг ахшам чағы алдығы мәктуба сабаһысы күн чаваб јазыб көндәрмишдир. Рәшидәддинин «طویله سخن» индә — Хаганинин адына дүздүју бојунбағында 31 гијмәтли инчи вар иди. Хагани онун 25 бејтинин һәр биринә 25 илик өмрүнүн бир илини гијмәт гојмуш, галан 6 бејтинә јерин-көјүн јарандығы 6 күнүн дәјәрини вермишдир.

О. Л. Вилчевскијә көрә Хагани бу ше'рини јазанда Рәшидәддин Вәтватын 31 јашы вар иди. О, Чајкинин Хаганинин доғум тарихи һаггында кәлдији нәтичәјә сөјкәнәрәк, Рәшидәддин Вәтватын 508—509 (1114/15—1115/16)-чы илдә анадан олдуғуну сөјләмишдир[646]. О. Л. Вилчевскинин бу сөзү доғру дејилдир. Хаганијә кәлдикдә, о, Рәшидәддинин бу әсәринин һәчминин 31 бејт олдуғундан данышдыгда һеч дә Рәшидәддинин јашына тохунмаг истәмәмишдир. Хаганинин Рәшидәддинә јаздығы гәсидәдә «ики маддеји-тарих» вардыр. Ше'рин мәтниндә Хагани јашының 25 олдуғуну көстәрмишдир. Әсәрин 45 бејтлик һәчминдә исә, ше'рин 545-чи илдә јазылдығыны ифадә етмишдир. Бу илдә Кафиәддинин өлүмүнә көрә јаздығы гәсидәнин һәчми дә 45 бејтдир. О, әмисинин өлүм тарихини дә бејтләрин сајында «кизләтмишдир». Һәр ики гәсидәни јазанда Хаганинин 25 јашы вар иди.

Әһмәд бәј Атәш «Рәшидәддин Вәтватын әсәрләринин јазма нүсхәләри» адлы әсәриндә бөјүк алимин доғум тарихини 481—486 (1088/89—1093)-чы илләр сајмышдыр. Мүәллифә көрә Рәшидәддин азы-чоху 573 (1177/1178)-чү илдә өлмүшдүр[647].

[645] جلاءالدین عطاملك بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی. «تاریخ جهانگشای». جلد ثانی. ۱۳۲۷. تهران. ص ۳—٤.

[646] О. Л. Вильчевский. «Хронограммы Хакани». «Эпиграфика Востока». XIII, Москва, 1960, с. 66.

[647] Ahmed Ateş. "Raşid al-din Vatvat'ın eserlerinin bazı yazma nüshaları", Tarih Dergisi, cilt X. sayı 14 den ayrıbasım, 1959, Istanbul, s. 1—24.

Әмисинин өлүмүнә көрә 545-чи илдә јаздығы гәсидәдә олдуғу кими, бу әсәриндә дә Хагани вәфа, үнс, сәфа вә үзләт һаггындакы гәнаәтләринә тохунур. Фикир вә илһамча позулмуш «донмушлара», «дәми-сәфанын» тә'сирсизлијини билдирир:

مگر بساحت گیتی نماند بوی وفا — کەهیچ انس نیامد زهیچ انس مرا
فسردگان را همدم چگونه برسازم — فسردگان زکجا ودم صفا زکجا
درخت خرما از موم ساختن سهل است — ولیك ازو نتوان یافت لذت خرما...
مرا ازاین همه اصوات آن خوشی نرسد — که از دیار عزیزی رسد سلام وفا
چنانکه دوشم بی زحمت کبوترو پیك — رسید نامه صفرالزمان بدست صبا...
بهار عام شگفت وبهار خاص رسید — دو نوبهار کزآن طبعو عقل یافت نوا
بهار عام جهان را زاعتدال مزاج — بهار خاص مرا شعر سید الشعرا
سزدکه عید کنم در جهان رشید — که نظم ونثرش عید موبد است مرا ...
برای رنج دل وعیش بد گوارم ساخت — جوارشی زتحیت مفرحی زثنا...
طویله سخنش سیو یك جواهر داشت — نهادمش بەبهای هزارو یك اسما
بسال عمرم ازو بیستو پنج بخریدم — شش دگررا شش روز کون بود بها...

[648]

Хагани илә Рәшидәддин Вәтват арасындакы достлуг вә әмәкдашлыг әлагәләри индики елми анлајышдан чох кениш иди. Хагани вә Рәшидәддинин бир сыра әсәрләринин һәләлик әлдә олмамасы бу барәдә кениш фикир сөјләмәјә имкан вермир. Сонралар һәр ики шаирин арасында бир сојуглуг јаранды. Достлуг аз гала дүшмәнчилијә гәлиб чатмагда иди. Даһа сонра, һәр ики сәнәткар арасында јенидән сәмими әлагә јаранды. Хаганинин бу чәкишмәләр заманы Рәшидәддинә гаршы јаздығы бир нечә ше'ри бизә кәлиб чатмышдыр. Бу әсәрләрдән чәкишмәләрин нә үчүн вә һансы тарихдә башландығыны ајдынлашдырмаг чәтиндир. 573 (1177/78)-чү илдә өлән Рәшидәддинин узун өмүр сүрмәси, Атсыздан сонра 551—567 (1156/57—1171/72)-чи илләрдә габагкы дөвләт ишиндә ишләјәрәк, 567-чи илдә бөјүк һөрмәтлә кәсмәтә чыхмасы вә с. бу барәдә фикир сөјләмәји чәтинләшдирир. Чох күман ки, Хагани јарадычылыг мәсәләләриләбағлы оларағ Рәшидәддинә гаршы чыхмышдыр. Бәлкә дә, чәкишмәләринин бир үчү бу мәсәлә илә бағлы иди. Хагани Рәшидәддинә јаздығы бир ше'риндә «Вәтватын башынын Мәликии әлилә вурулмасыны» истәдијиндән бу әсәрин Рәшидәддинин 546 (1151/52)-чы илдә Султан Сәнчәрдән кизләндији ајларда јох, 548 (1153/54)-чи илдә Атсызын көзүндән дүшдүју вә сарајдан узаглашдығы бир заманда јазылдығыны дүшүнмәк олар. Бу һадисәдән сонра Рәшидәддин Вәтват бүтүн өмрү боју һөрмәтлә јашамыш, һәјатында белә бир кәркинлик бир даһа баш вермәмишдир:

[648] Д-29—31.

زود بینام بشمشیر ملك — سر او چون دم خطاف دو نیم [649]

Көрүнүр, Хагани илә Вәтват арасында сојуглуг дөврү тәхминән 548 (1153/54)-чи илдән башлајараг бир нечә ил давам етмишдир. Бу илләрдә Хагани илә Мәнучеһр арасында да наразылыг вә сојуглуг варды. Ихтилафларын Ширван шаирләри арасында баш верән чәкишмәләрлә аз-чох бағлы олдуғуну да дүшүнмәк олар. Атсызын өлүмүндән Тәкүшүн һакимијјәтинә гәдәрки узун мүддәтдә Харәзм сарајы илә Хаганинин әлагәләри барәдә әлдә мә'лумат олмадығындан бу ихтилафларын һансы илләрә кими давам етдијини сөјләмәк мүмкүн дејилдир.

Рәшидәддин Ширваншаһа тәгдим етмәк үчүн әсәрләрини Шамахыја, Ширваншаһлар сарајына көндәрдикдә, шаир Вәтватын бу әмәлинә гаршы чыхмыш, «Мәсиһ суфрәси ола-ола», «Бәлх соғанынын» шаһын һүзурунда кәтирилмәјәчәјини билдирмишдир. Бу барәдә шаирин башга бир ше'риндә дә мә'лумат вардыр. Бу әсәрдә Хагани илә Рәшидәддин Вәтватын әввәлки достлуг әлагәләри һаггында да мә'лумат верилир. Ше'рдән көрүндүју кими, Рәшидәддин Вәтват вә Хагани узун мүддәт бир-биринин јарадычылығы илә јахындан таныш олмушлар. Хагани Вәтватын «Диван вә нәср әсәрләрини» охудуғу кими, Рәшидәддин Вәтват да Хаганинин «рәсаил вә гәсаидини» чох охумушдур. Хагани бу гит'әни јазанда Вәтват «ағсачлы бир» шаир имиш. Һәр ики шаирин өз сәнәтини бир-бириндән үстүн тутмаг истәји Хаганинин ашағыдакы ше'риндән дә дујулмагдадыр:

ای بلخیك سقط چه فرستی بشهرما — چندین سقاطه هوس افزای عقل گاه ...
دیك هوس میز چون خوان مسیح هست — کسرگو پیازه' تو نیارد بخوان شاه...
بد نثری و رسائل من دیده چند وقت — گز نظمی و قصائد من خوانده چندگاه...
سحر زبان سامری آسای من بخوان — وحی ضمیر موسوی اعجاز من بخواه...
موی تو چون لعاب کوزنان شده سپید — دیوانت همچو چشم غزالان شده سیاه [650]

Башга бир гит'әдә Хагани Рәшидәддин Вәтват әсәрләринин «ибарәтчә ләтиф олмадығыны», мә'насызлығыны тәнгид едир. Рәшидәддинин өзүнү һәссас адландырдығына, «зәманәдә өзүнү Хаганилә һәм-зәбан» тутдуғуна гаршы чыхараг, онун Сәнајијә гаршы олан фикирләрини писләјир[651]... һәр ики шаирин арасында әмәлә кәлән анлашылмазлыг вә сојуглуг сона чатды. Хагани әсәрләринин бир чох әски әљазма нүсхәләриндә көстәрилдијинә көрә, Рәшидәддин тә'ризлә Хаганијә бир гәсидә јазыб көндәрмиш, бу ше'р Хаганинин чох хошуна кәлмишдир. Шаир ашағыдакы гит'әсилә ихтилаф вә чәкишмәјә сон гојмушдур. Бу гит'әдә сојуглуғун баш вермәсиндә Рәшидәддинин сучлу олдуғу көстәрилир:

[649] Д-903.
[650] Д-919.
[651] Д-931.

زگفته‌ٔ تو بجوشید طبع خاقانی — جواب داد بانصاف اگر چه دید ستم
که‌گربذکر تو دیگر قلم بگردانم — پس این زبان چوتینم به تیغ باد قلم[652]

Рәшидәддин Вәтват 481—487 (1088—1094)-чи илләрдә Бәлх шәһәриндә доғулмушдур. Әһмәд бәј Атәш, Аббас Игбал[653] вә Сәид Нәфисинин Вәтватын һәјат вә јарадычылығы илә бағлы олан дүшүнчәләри мараглыдыр. Вәтват 30 илә јахын бир мүддәтдә Атсызла бирликдә ишләмиш, Харәзмшаһын «Дивани-иншасы»ның рәиси олмушдур. 548 (1168/69)-чи илдә Атсыздан узаглашса да, аз сонра јенидән она јахынлашмышдыр. Рәшидәддин Атсызын вәзири олмаг истәјирди. Истәји өдәнилмәдикдә инчимишдир. Рәшидәддин даһа чох Гәтран Тәбризинин јарадычылығыны изләмишдир. Вәтват мүтәфәккир бир шаир кими кәскин сарсынтылар кечирмиш, инсанлара јардым көстәрмәк истәмишдир.

Вәтватын бөјүк китабханасы вар иди. Дөврүнүн сәнәткарларыны һимајә етмиш, онлары ганады алтына алмыш, әсәрләринин јазыја алынмасына вә топланмасына јардым көстәрмишдир.

Вәтватын һәјат вә јарадычылығы дәриндән вә бүтүнлүклә өјрәнилмәдијиндән, шаирин Ширванла бағлылығындан өтәри дә данышылмамышдыр. Дејилдији кими, Хагани диванында вә тәзкирәләрдә Рәшидәддинин Хаганијә көндәрдији ше'рдән ики бејт кәтирилир, сонра шаиримизин она јаздығы чавабын бүтөв мәтни верилир... Сәид Нәфисинин сон илләрдә Тећранда чап етдирдији Рәшидәддин Вәтватын диванындан бу барәдә даһа јени билик әлдә етмәк олар.

Бир сыра гајнагларда Имам Мәчдәддин Хәлилин Хаганијә јаздығы «كوچه كان هنر مردانی ...» мәтлә'ли гит'ә јанлыш олараг Рәшидәддинин адына чыхылмышдыр. Хагани «مگر بساحت گیتی نماند بوی وفا ...» мәтлә'ли гәсидәни Рәшидәддинә көндәрмишдир. Мүчирәддин Бејләганинин Хаганини өјдүјү гәсидә кечмишләрдә Рәшидәддин Вәтватын ше'рләринә гарышмыш, бу гарышыглыг Сәид Нәфисијә бәлли олмадығындан о, Вәтватын диванына чап едәркән бу гәсидәни јенә дә Рәшидәддинин әсәрләри сырасына салмышдыр. Бу гәсидәнин сонлуғундан бир нечә бејт атылдығындан Сәид Нәфиси бу јанлышлыға јол вермишдир. Гәсидәнин мәтниндән дүшмүш бејтләрин мүндәрәчәси ше'рин Мүчирәддинин олдуғуну ајдын көстәрир. Рәшидәддин Вәтват Хаганидән дә чох јашлы иди. Ше'рдә исә дејилир: «Еј мәним бөјүјүм, мәним үзрүмү гәбул ет! Ахы мәним сәни мәдһ етмәјә чәсарәтим вә күчүм чатмајырды. Сөзә башладыгда, елә ки, ше'р гошдум сәнин ше'ринин вәһмәси мәним көксүмү ғәвға илә долдурду». Мүчирәддин бу јазысында Хаганидән бөјүк һөрмәт вә мәһәббәтлә данышыр, Мүчирин бу әсәрини Вәтватын Хаганијә, Хаганинин Вәтвата көндәрдији ше'рләрин тә'сири илә јаздығы да көз габағындадыр. Бу әсәрин Мүчирәддинә аид олдуғуну илк дәфә Мирзә Мәһәммәдәли хан Нәсеһ мүәјјәнләшдирмишдир:

زدام چون و چرا سربرون بریم آخر — بفضل ابزد و تفضیل خاتم الشعرا
ابوالفضایل خورشید فضل افضل دین — که فخر اهل زمین است وتاج اهل سما
مسیح وقت وکلیم زمانه خاقانی — که عمرخضرش بادا و عصمت یحیا
ادب بمکتب او همچو طفل در ابجد — خرد بمجلس او همچو قطره در دریا
نقود عالم بانقد علم او مقرون — عقول گیتی در عقل وعلم او برپا
بطبع تابع طاسین و حامل یاسین — بفضل نایب حامیم و وارث طاها
دلش مدرس تدریس حکمت ادریس — تنش مذکر تذکیر ذکر «اوادنا»
مبارزان جهان پیش اوفکنده کلاه — مناظران سخن پیش او دریده قبا
بحضرت تو تقرب کنند اهل هنر — که هست حضرت توعین غروة الوثقا[654]

Рәшидәддинин Ширваншаһ Мәнүчеһрә јазылмыш бир тәрчүмәји дә вардыр. Рәшидәддин бу әсәрини Ширваншаһлар сарајына көндәрмиш, «көјләр дә Ширваншаһын истәјинә долансын» — дејә Мәнүчеһри алгышламышдыр.

Рәшидәддин бу ше'рдә Ширваншаһ Мәнүчеһр вә Ширван дөвләтинин күч вә үгдрәтиндән данышыр. Бурада Ширваншаһлар дөвләти вә Фиридун оғлу Мәнүчеһрин «елм вә рүсумун һамиси» кәсилмәсиндән сөз кедир. Мәнүчеһр өлкәнин көрән көзү, Шәрг вә Гәрб һөкмдарларынын башчысы кими гәләмә верилир. «Мәнүчеһрин рә'ј вә әзми Ширванын ганлы дүшмәнләрини јериндә отуртмушдур». Ширван дөвләти вә Мәнүчеһрин әгл вә тәдбирилә хилафәтин һесаблашдығы, Ширваншаһа бөјүк сијаси әһәмијјәти олан «хилафәт левасы» — пәрчәми көндәрилдији дә ше'рдән ајдын олур. Бу да Ширваншаһларын Абхаз јүрүшләри гаршысында кечилмәз бир дајаг олдуғуну көстәрир[655].

Хагани 540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләрдә бәдии јарадычылыгда бөјүк мүвәффәгијјәт вә шөһрәт газана билди. 545 (1150/51)-чи илә доғру онун шөһрәти Ширваны ашараг узаглара јајылмышды. Ширваншаһлар сарајында онун гаршысына чыха биләчәк гәләм баһадыры анчаг вә анчаг Арандан кәлмиш, «көнлү булут», «сөзү көвһәр», «көнлү дәниз» олан Әбүл-Үла Кәнчәви иди. Хаганијә кәлдикдә, о, сөз аләминә јенилик кәтирмишди. Ахтарышлары илә «јени јол ачараг, тәриги-ғәриб» ичад етмишди. Өзү демишкән, бу сәнәт «Баһаристанынын» бој вә алгачы шәкил вә мәзмуну инәкдәндир. О, һәлә кәнч икән ше'рин көзәллијини шәкил вә мәзмунун бирлијиндә ахтарырды.

---

652 Д-904.

653 رشیدالدین محمدعمری کاتب بلخی معروف بوطواط. «حدایق السحر فی دقایق الشعر». ۱۳۰۸. تهران. ص: مقدمه.

654 «دیوان رشیدالدین وطواط وحدایق السحرفی دقایق الشعر». ۱۳۳۹. تهران. ص: ۲٤—۲٦.

655 Јенә орада, с. 496—500.

Хаганн даһи шаирдир. Еләләри вардыр ки, өлүб кедәндән сонра дүнја ону танымаға башлајыр вә әмәлләрини гијмәтләндирир. Хагани кәнч икән ону чағдаш мәдәни дүнјасы танымаға башламыш вә јүксәк гијмәтләндирмишдир. 24—25 јашларында XII әср Шәргинин мәдәни дүнјасына сығмајан бир шөһрәт газанмаг ифтихары азларына нәсиб олмушдур. Бу шөһрәти кәнч шаирә исте'дад вә әсәрләри газандырырды! Онун бир чох илк әсәрләрилә сон ше'рләрини мүгајисә етдикдә, тутушдурдугда, әсәрин һәср олдуғу һадисә вә иттһаф едилдији шәхсијјәт мә'лум олмадыгда, һансы ше'рин габаг, һансынын сонра јазылдығыны билмәк чох чәтиндир. Һәјатда о, «кәнч икән Зал олдуғу» кими, сәнәт дүнјасында да о, «кәнч икән Зал иди». О, сөз бинасыны гурғушундан төкмүш, бу уғурлу вә сеһирли гәсрин бинөврәсини — фикрини поладдан јоғурмушдур. Онун јүксәк шәхсијјәти илк әввәлдән әсәрләриндән дујулур, чох вахт мәмдуһу илә белә истәр-истәмәз гаршы-гаршыја дурурду. «Хаган дүнја һөкмдары исә, Хагани дүнја сәнәтинин тачыдыр» — дејирди. 544 (1149/50)-чү илдә Атсыза јаздығы мәктубда сәнәти һаггында дедији сөзләрдә әслиндә мүбалиғә јох дәрәчәсиндәдир. Бу мәнзум мәктубда шаир бәдии јарадычылығыны Шәрг вә Гәрби көлкәси алтына алмыш сынмаз вә сындырылмаз бир чинара охшадараг, бу агачын көкүнүн Ширванда битмәсилә, күч вә гүввәтини ана торпагдан алдығы илә өјүнүр. Бу сөзләрдә дәнизләрә сығмајан бөјүк бир вәтәндашлыг һисси вардыр. Демәк, сәнәт аләминә јеничә аддым атмыш шаир ким олдуғуну, күчүнү нәдән алдығыны чох доғру баша дүшүрдү. О, һәр шејә ачыг көзлә бахан, ојанмыш јарадычы бир кәнч иди! Бу сөзләри шаир өјүнмәк үчүн дејил, вәтәндән өтрү јазмыш, одунда јанараг шам кими әримишдир. Даһи сәнәткарын күчү дә бунда иди. Бу сөзләри Хагани, Атсыз кими алим, шаир вә сөзбилән бир кимсәјә јазырды:

مشرقو مغرب مراست زیر درخت سخن رسته بشروان نهال، رفته بعالم ثمار
هست طریق غریب نظم من از رسمرسان هست شعاربدیع شعر من از پودو تار [656]

Хәзәрин о тајындакы Харәзм—Түркүстан мәрзләри, Шамахыдан парлајан, Шәрги өз ишығы илә ишыгландырачаг улдузу һәр јердән тез көрүб сезди. Шәргин бәдиијјат елминин баниләриндән гоча Вәтватын ити көзләри бу дан улдузуну һамыдан тез көрдү! Әдәбијјат елми тарихиндә бу ифтихар һәр кәсдән габаг онун адына јазылды. Анчаг «бу нурүш-шәчәр» һәр кәсдән габаг, илкин олараг Шамахыда гоча Кафиәддинин көзүнә төчәлла етмишди! Рәшидәддин Вәтват бу улдузу һамыдан тез вә узагдан көрдүјү үчүн онун шүаларыны сачдығы нурун е'чазкарлығыны даһа дәриндән дујду. Шәргин бөјүк алими бу үлви исте'дады тәсвир вә тәгдир етмәјә сөз тапмады. Она «сепәһри-гәдрин хоршиду маһи», «сәпири-фәзлин дәстур вә шаһи» дејә мүрачиәт етсә дә, тә'рифиндән разы галмады. О, бу бөјүк шаирдә философлугла шаирлији, елм вә исте'дады бир јердә бирләшдирән чошғун бир дәниз көрүрдү. Буна көрә дә, шаирә «фејләсуфи-динфәзај», «Әбүл-Фәзаил, бәһри-фәзл» — дејә хитаб етди. Бу сөзләр 8 әср габаг Шәргин бөјүк алимләриндән Рәшидәддин Вәтват тәрәфиндән 25 јашлы кәнч Ширван шаиринин шә'ниндә дејилмишдир:

ای سپهر قدر را خورشید وماه وی سریر فضل را دستورو شاه
افضل الدین بوالفضایل بحر فضل فیلسوف دین فزای کفرکاه [657]

Ширванын мәдәни мүһити вә «ајдынлығы» бу бөјүк исте'дады дујмаға башламышды. Вәтәндашларындан бир паралары јурдларындан парлајан дан улдузуну көрүб, көзәллијини јахындан дујсалар да, көрә-көрә өзләрини көрмәмәзлијә вә дујмамазлыға вурмушдулар. Јени сөз «јалавачынын» мә'чүзәсини гәбул етмәк истәмирдиләр. Артыг кеч иди. Ширвана сығышмајан хаганлар өлкәсинин елм вә сәнәт дүнјасынын улдузуну көрмәмәк, ја көрүб инкар етмәк вахты 545—546 (1150/51—1151/52)-чы илләрдә мүмкүн дејилди. Анчаг, бу гәрибә кәнчин бүтүн чаванлара мәхсус олан бир нөгсаны вар иди: һамыны өзүнә валеһ едәедә руһ вә үрәкләрдә јаратдығы тәлатүмләри санки көрмүр вә дујмурду. Өзүнү олдуғу кими вәтәниндә танытдырмаға тәләсирди. Бу тәләсмәк шәхси мәнфәәт вә шөһрәт үчүн дејил, елм вә сәнәт хатириә иди. Шаир өлкәсинин мә'рифәтли адамларыны ону дујмаға чағырырды. Бу барәдә һамыдан чох «вәлиһе'мәти Хагани-Кәбир» Мәнучеһрә үз тутурду.

Хаганинин шөһрәти артдыгча она гаршы чыханлар да тапылмаға башлады. Бу дәстәнин сыралары башланғычдан чох гарышыг иди. Ширваншаһлар сарајында курлајан Нәччар оғлунун нидалары дүнәнә кими бир отуруб дурак, саһирдә бири-бирини өјәнләри ики јерә ајырды. Әмәлә кәлмиш икидәстәлилијин башында «кәримани-әсрин нәслиндән олан» Әбүл-Үла Кәнчәви, «елм вә мә'рифәт дудманындан чыхмыш» Әли Нәччарын оғлу Ибраһим Әбу Бәдил Хагани дурурду.

Заман ики бөјүк исте'дады бир-бириндә гаршы гојду. Әсрин фачиәсинә севинәнләр дә вар иди. Шәхси мәнфәәти хатириндә һәр ики шаирдән бириндә кедәнләр, әтәјн алтында сүрүнәнләрлә бәрабәр, тәмиз ниҹәтлә ики исте'даддан бир вә ја икисини дә алгышлајанлар вар иди. Сәнәт вә гәләмини кәлир мәнбәинә чевирәнләр, гырагда кәзән, чәкишмәләрә од вуран сијасәт ојунчулары јанан ода әтәк вурурдулар. Әбүл-Үланын дили илә

656 Д-181.

657 حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان وجنات الجنان». جزء اول. تصحیح وتعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۳٤٤. تهران. ص: ۲۰۱.

десәк «шири-күһән-гоча дәдә» илә «бүрнаји-нохастә» — јенијетмә кәнч гаршы гаршыја дајанмышдылар!..

Хаганинин әсәрләриндән көрүндүјү кими, чәкишмәләр илк габаг јарадычылыг мәсәләләри илә мәһдуд иди. Мүнагишә вә чәкишмә чағдаш әдәбијјатын инкишаф јолуна, хүсусилә оријиналлыға аид иди. Кечмиш ирсә мүнасибәт мәсәләләри үстүндә данышыг кедирди. Әбүл-Үла вә Хагани бу мәсәләләрин һәллиндә елм вә сәнәт мәнафеинин јүксәк мөвгејиндән чыхыш етсәләрдә, әмәлдә өзләриндән асылы олмајараг, «күт бејинләр», «бејни бош вә вүчуду әјримишләрин», сәнәти гарына гурбан верәнләрин гурбаны олдулар. Өзләрини онлардан гуртармаг имканы да тапмадылар. Баш гызышдыгда онлара гошуларараг, бир-бирләрини һәчв етдиләр. Сонралар иш чәтинләшдикдә һәр ики шаирин чеврәсиндә һај-күј саланлар онлары гәзавү гәдәрин әлинә тапшырараг, вуруш мејданында тәк бурахдылар. Онлардан үз чевирдиләр. Әбүл-Үла вә Хагани бу һадисәдән чохлу зијан чәкдиләр. Чәкишмәләр һәр ики шаир үчүн ағыр нәтичәләр верди. Һамыдан әввәл Әбүл-Үла бу һадисәдән ачыјараг «به گفتم نه گفتم نه به گفتم» — деди. Мүнагишәјә дә һамыдан габаг о башламышды.

Чәкишмәләрин әмәлә кәлмәсиндә һәр ики шаирин һәјат тәчрүбәси, фәлсәфи нәтичәләринин дә бөјүк тә'сири олмушдур. Әбүл-Үла һамыдан чох Ибн Синанын гәнаәтләринә сөјкәнән ачыг фикирли алим бир шаир иди. Хагани исә јени бир ишыглы јол сечмишди... Анчаг һәр икиси сәнәт үчүн, әдаләт уғрунда аддым атырды, һәр икиси зүлмә гаршы иди. Әслиндә һәр ики шаир инсанлара, вәтәнә нә јолла даһа чох хидмәт вә көмәк етмәк үстүндә дүшүнәрәк тоггушурдулар. Һәр ики исте'дад инсанлара хошбәхтлик арзуламагла бирләшир, бу јолда аддым атаркән фәргләнирдиләр. Хагани әхлаги фәлсәфәдән—әхиликдән, Әбүл-Үла даһа чох Ибн Сина бахымындан чыхыш едирди. Тоггушманын сирри дә бурада иди. Һәр ики сәнәткарын бахышлары зәманәләри үчүн ишыглы иди. Бу ишығы, онларын чеврәсиндә долашан јарасалар олдуғу кими көрмәк, дујмаг бачарығында дејилдиләр. Һәр ики шаирдә нечә олса мәнәм-мәнәм әһвалруһијјәси дә аз дејилди. Бу да онлар үчүн чох баһа отурду. Бу мәнәм-мәнәм Хаганидә кәнчлијиндән, Әбүл-Үлада исә «мәликүш-шүәралыгдан» төрәмишди. Анчаг, сонралар бу ихтилаф јарадычылыг мәсәләләриндән чох сијаси рәнк алды. Әбүл-Үла вә Хагани бир-бирилә јох, башгалары илә үз-үзә дајандылар.

Чәкишмәләрин башланғыч тарихи 545 (1150/51)-чи илдән габагкы ајлара дүшүр. Хагани әмиси Кафиәддин Өмәр Осман оғлунун өлүмүнә јаздығы ше'рдә «мәрдәки-кәззабын» она гаршы чалышмаларындан шикајәтләнир. Шаир, «ихтилафлара» тохундуғу әсәрләриндә Әбүл-Үла Кәнчәвини «мәрдәки-кәззаб» — јаланчы кишичик вә «гүдвеји-казиб» — јаланчы рәһбәр — дејә јад етмишдир. О, «түрк зәмириндән» доған инчиләрин мәнимсәнилдијиндән гысганч көрүнмәкдәдир:

دانم‌که دگر باره گهر دزد ازاین عقد — آن طفل دبستان من آن مردك كذاب
هند وبچه‌یی سازد ازاین ترك ضمیرم — زان تاتشناسند بگرداند جلباب [658]

Ајлар 548 (1153/54)-чи илә доғру јахынлашдыгча Хаганијә гаршы олан чыхышлар даһа да күчләнирди. Нәһајәт, деди-годулар, сөз-сөһбәтләр Мәнүчеһрин мәзачына да тә'сир етди. Артыг Хаганинин Мәнүчеһри әввәлки «Мину-чеһр» дејилди. Хагани дә Мәнүчеһр сарајына габагкы һејрәтли көзлә бахмырды. О, көрмәк истәмәдији «Јер танрыларыны» һәр јердән габаг орада көрмүшдү. Шаирин бир чох јазылары һаким даирәләрин хошуна кәлмирди. Дүкән шаирин башына сәпилән «чәваһир бәдрәләри» инди санки түкәнмиш, үзүнә ики тајы да ачыг олан гапылар санки бағланмышды. Хагани тәк галмышды! Бу илләрдә јаздығы ше'рләриндә Ширвандакы достларыны — ихваныны итирдијиндән ачымагдадыр. 543—547 (1148/49—1152/53)-чи илләр кечиб кетдикчә, Ширвандан чыхыб кетмәк истәји дә артырды. О, өзүнү «мәзиги-һадистдан» гуртармаг үчүн чыхыш јолуну сәфәрдә көрүрдү. Бу диләји илә јашајырды. Бир нечә јурду көрмәк арзусунда иди. Ирағы көрмәјә, «мә'шуф» Хорасаны сејр етмәјә «мүштаг» иди. Дәрдләрини давасыны Бағдадда ахтарырды. «Әһримәндән, хәшм вә зүлмдән» сөзә кәлән шаирин сәфәрә чыхмасына һамыдан габаг анасы Рабнә манечилик төрәдирди. Анасыны инчитмәк, көнлүнә дәјмәк, онсуз да чох олан үзүнтү вә сарсынтыларыны артырмаг истәмирди. Анчаг, әзизләриндән ајрылмалы, доғма Шамахысы илә сағоллашмалы, анасынын көз јашларыны көрмәмәли, атасынын һычгырыгларыны ешитмәмәли иди:

در همه شروان مرا حاصل نیامد نیم دوست
دوست خود ناممکن است ای کاش بودی آشنا
من حسین وقت ونااملان یزیدو شمر من
روزگارم جمله عاشورا و شروان کربلا
ای عراق الله جارك سخت مشعوفم بتو
وی خراسان عمرك الله سخت مشتاقم ترا...
عذر من دانید کاخر پای بست مادرم
هدیه' جانم روان دارید بردست صبا
تشنه دل تفته‌ام از دجله آریدم شراب
دردمند زارم از بغداد سازیدم دوا [659]

Хагани 545 (1150/51)-чи илдә әмиси Кафиәддин Өмәрин өлүмүнә јаздығы ше'рдә сәфәрә чыхмаг фикриндә олдуғуну билдирир:

[658] Д-58.
[659] Д-2.

جون بشماخی تراکرد قضا شهربند نام شماخی توان مصر عجم ساختن[660]

Бу илдә јаздығы «داشتن» рәдифли ше'риндә дә ата-анасына көрә сәфәрә чыхмадығыны билдирир:

بهردل والدین بسته شروان شدن پیش در اهل بیت ماتم عم داشتن[661]

Башга бир ше'риндә Ирага догру тәләсдијини јазыр:

[662]

خاقانیا نشیمن شروان نه جای تست برپر سوی عراق که نه پر شکسته‌ای

546 (1151/52)-чы илдә әмисинин или чыхмамыш Дәрбәнд сакини Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мустоф әл-Мәрвәзијә јаздығы мәктубда Әли Нәччарын евиндә һәрәкәтсиз галдығына, Ширванда зүлм көрүб, әзаб чәкдијинә тохунмушдур:

[663]

«در کنج خانهٔ علی نجار زمن گشته‌ام در ظل ظلمات شروان افسرده مانده‌ام».

Көрүндүју кими, Хагани һәлә 545 (1150/51)-чи илдә сәфәрә чыхмаг истәјирди. 541 (1146/47)-чи илдә Рүкнәддин Мәһәммәд ибн Әбдүррәһман Тоғанјүрәјә јаздығы ше'рдә ганадланыб Халхала учмағы арзу едир.

548 (1153/54)-чи илин әввәлләриндәк Хаганинин һалы-әһвалы белә иди. Азы-чоху 547 (1152/53)-чи илин ахырларында Хагани «әмири-дөвран» — Мәнучеһрдән рүхсәт алараг, биринчи Ираг сәфәринә чыхды. «Шәтти-вәбали-Ширвандан» өзүнү «мәгсәди-чан» — Ирага салды вә Көһүстанда долашды:

کاول که مرا امیر دوران برهاند زشهر بند شروان...
از شط و بال بحر شروان جستم بعراق مقصد جان[664]

Хагани илә Әбүл-Үланын 548-чи илдән габагкы бағлылығыны ишыгландыраркән, бунa артыг диггәт вермәк лазым кәлир. Әбүл-Үлајә нисбәт верилән, Хаганијә гаршы јазылмыш ше'рләрдә Хагани һәјатынын кәнчлик илләринә аид бир сыра мә'лумат вардыр. Индијә кими бу ше'рләр әсасында шаиримизин һәјаты илә бағлы олан бир сыра мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бу ше'рләрин елми-тәнгиди мәтни әлдә олмадан онлардан елми нәтичә чыхармаг чохларыны јајындырмышдыр. Хагани Мәнучеһрә јаздығы ше'рләриндә Әбүл-Үланы Ширваншаһлар сарајының ән күчлү бир шаири кими һисс етмиш, бә'зән дә өзүнә аз гала

[660] Д-316.
[661] Д-317.
[662] Д-694.
[663] Л-6.
[664] Т-30.

тај тутмушдур, Әбүл-Үла јашча Хаганидән чох бөјүк олса да, Ширваншаһлар сарајындакы хидмәти Хаганидән бир аз артыг иди. Әбүл-Үланын әсәрләри дә буну көстәрир. Маһмуд бәј Әбүл-Үла азы-чоху 545 (1150/51)-чи илдә Мәнучеһрә көндәрдији «Андда» јашынын 55-ә чатдығыны көстәрмиш, тәхминән 550 (1155/56)-чы илдә јаздығы ше'риндә јашының 60-а чатдығыны, 16 ил габаг «Арандан Ширвана дүшдүјүнү» сөјләмишдир. Әбүл-Үланын бу ики ше'ри бу илләрдә јазыла биләрди. 545—550-чи илләрдә Әбүл-Үла илә Хаганинин Ширваншаһлар сарајындакы гуллуг илләри бир-бириндән 6—7 ил фәргли иди.

Хаганинин 547 (1152/53)-чи илин сонлары 548 (1153/54)-чи илин әввәлләриндәки биринчи Ираг сәфәри шаирин һәјатында башлыча һадисә иди. Бу сәфәрин әдибин кәләчәк чалышмаларында көзәдәјәр тә'сири олмушдур. Хаганинин һәјаты һаггында фикир сөјләјәнләрин демәк олар ки, һамысы бу сәфәрлә бағлы олан бир сыра јанлышлыға јол вермишләр. Сәфәрин тарихи, шаирин бу сәфәрдән мәгсәди дә дүзкүн аjдынлашдырылмамышдыр. Бир чохлары Хаганинин БИРИНЧИ ИРАГ СӘФӘРИНИ шаирин Хорасан мәгсәди илә Рејә кетмәси, бу шәһәрдә хәстәләнмәси илә гарышдырмышлар. Бир сыраларына көрә, 549 (1154/55)-чу ја 550 (1155/56)-чи илдә Рејдә олан Хагани «фитнеји-ғуззла» бағлы олараг Хорасана кетмәк имканы әлдә етмәмиш, 550-чи илдә Ширваншаһ Мәнучеһр «باقلانی» бәндини бағларкән Ширвана гајыдан шаир Мәнучеһрә говушмуғдур. Шаирин Рејдән һәмәдана кәлдијини сөјләјәнләр дә вардыр... анчаг әлдә олан дәлилләр бу мүлаһизәләрин јанлышлығыны көстәрир. Шаирин сонралара дүшән Хорасан мәгсәдли Рej сәфәри вә Бағланы бәндилә бағлы олан бир сыра мәсәләләр һаггында әдибин 549-чу илдән сонракы һәјатындан данышаркән, кениш мә'лумат верилəчәк.

Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Хорасан мәгсәди дашыјан Рej вә ја Ираг сәфәриндән данышмамышдыр. Шаир илк кәрә Күһистан вә Ираг мәгсәди илә сәфәрә чыхмыш, Ирагы кәздикдән сонра Ширвана гајытмышдыр:

کاول که مرا امیر دوران برهاند ز شهر بند شروان[665]
گفتم بعراق دامنم سر با خواجه بزرگ خرد پرور[666]
چون گشتم مستقیم طالع برتافتم از عراق راجع
از خدمت آفتاب انور رجعت کردم چو سعد اکبر
باز آمدم از حد کهستان دوران شرو سواد شروان[667]

Бу сәфәр заманы 548-чи илин мәһәррәм ајында (1153 март) тәхтә чыхмыш сәлчуглу Султан Мәһәммәд Маһмуд оғлу Ираг султаны, Чәлаләддин Дөркәзини онун баш вәзири иди. Чәлаләд-

[665] Т-30.
[666] Т-57.
[667] Т-49.

дин 549 (1154/55)-чу илин ән чоху ахырларына кими бу вәзифәдә галмышдыр. 549-чу илдә, һакимијјәт уғрунда кедән чәкишмә илә бағлы олараг, Султан Мәһәммәд дәфәләрлә Һәмәдандан узаг дүшмүшдүр. Ираги-Әчәмин 548 (1153/54)-чи илдәки шәраитинин үмуми көрүнүшүнү нәзәрә алдыгда Хаганинин 547 (1152/1153)-чи илин сонлары, 548 (1153/54)-чи илин јаз вә јајында Ирагда олдуғуну сөјләмәк олар. Бу илдә јеничә тәхтә чыхмыш Султан Мәһәммәд Маһмуд оғлу һакимијјәтинин илк ајларында Ирагда, хүсусилә Һәмәдан чеврәсиндә аз да олса сакитлик вар иди. 549 (1154/1155)-чу илдә Һәмәдан әлдән-әлә кечирди. Хаганинин бу сәфәри 548-чи илин ахырларында баш верән «фитнеји-ғузздан»да габагкы ајларда баша чатмыш, «фитнеји-ғузз» баш вердикдә, 549-чу илин әввәлләриндә Имам Мәһәммәд Јәһјанын Нишапурда өлдүрүлдүјү заман Хагани Ширванда иди. Хаганинин биринчи Ираг сәфәрилә Бағланы бәндинин тикилиб гуртармасы арасында бир нечә ил ара вар иди. Хаганинин 547—548-чи илдәки биринчи Ираг сәфәрини дәриндән өјрәнмәк үчүн «Төһфәтүл-Ирагејн»ин мәзмуну илә бағлы бир сыра чәһәтләрә ајрыча диггәт верилмәлидир... Јанлышлыглар бунлара диггәт вермәмәкдән ирәли кәлмишдир.

552 (1157/58)-чи илин сонларына кими Хаганинин һәјатында баш верән бир сыра мүһүм һадисәләр «Төһфәтүл-Ирагејн»дә өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Бу әсәрдә шаирин тәрчүмеји-һалынын 520—552 (1126—1157)-чи илләри әһатә олунмуш, 548—552-чи илләрдә әдибин һәјатында баш верән һадисәләрин тәсвиринә даһа артыг диггәт верилмишдир. Бу сәһвләрин бир чоху да әсәрин биринчи адынын бәлли олмајан сәбәбә көрә дәјишмәсиндән, икинчи адынын дүзкүн мә'наландырылмамасындан, «Төһфә»нин үмуми мәзмунуну бу мә'наја табе етмәкдән ирәли кәлмишдир. Бир чохлары, «Төһфәтүл-Ирагејн»и шаирин биринчи Мәккә сәфәриндән данышан бир әсәр кими гијмәтләндирмиш, әсәрин мәзмунуну ачмагданса, китабын һарада јазылмасы һагда сөз ачмышлар.

Сејид Һүсејн Амузгара көрә Хагани мәшһур мәснәвисинә «Төһфәтүл-Ирагејн» дејил, «تحفةالخواطر وزبدةالنواظر» адыны вермиш, китабын Теһран нәшри мүгәддимәсиндә исә «وهذا تحفةالخواطر وزبدة الضمائر» [668] сөзләрини охујуруг. Мәснәвинин адыны ихтисарла чәкмәк истәдикдә шаир «Төһфә» — дејә әсәриндән данышыр. Китабын мүгәддимә вә сонлуғунда Хагани ашағыдакы тәрздә «تحفه» — дејә мәснәвисинә ишарә етмәкдәдир:

۱. «اما بعداین تحفه تذکره ایست بل تبصره» [669]

[668] Т-11.
[669] Т-1.

«مگر ناظم این تحفه حسان العجم الحقایقی» [670]

مدحش به از این نگسترد کس — این تحفه عراق و شام را بس
گر خاطر پاك راکند حث — این تحفه کراسه ایست محدث [671]

Дејилдији кими, Хагани «Төһфә»дә 552 (1157/58)-чи илин ахырларына гәдәрки дөврдә тәрчүмеји-һалы илә бағлы олан бир чох мәсәләләрдән данышмышдыр. Буна көрә дә әдиб мәснәвисинин адыны «تحفةالخواطر وزبدة النواظر» гојмушдур. Хаганинин дили илә десәк, бу китабда һәјатынын сечилмиш хатирәләринин, фикир һәјаты вә көнүл чырпынтыларынын ән сечилән чағларынын тәсвирини вермишдир. Буна көрә дә, китабын илк ады әсәрин мәзмунуну бүтөвлүкдә ифадә етмәкдәдир. Шаирин «Төһфә»нин мәзмуну илә бағлы олан јазылары бу чәһәтдән даһа чох әһәмијјәтлидир:

1. Китабын мүгәддимәсиндә «Төһфә»нин, шаирин һәјатынын «тәзкирә» вә «тәбсирә»си олдуғу һагда ајдын мүлаһизә вардыр:

«این تحفه تذکره ایست بل تبصره عقلا' عهدراازاین مجنون الهی‌که دربیمارستان آفرینش محبوس حجره گیتی است» [672]

2. Мүгәддимәдә Чәмаләддин Мосулијә хитабән дејилир:

«سالها این ابکار افکار و عوانس واو انس درخدر خاطر تربیت میگرفتند ودر قناع قناعت میبودند و فروغ فراغت می‌پذیرفتند» [673]

3. Әсәрин «سرگذشت» олдуғу һагда ашағыдакы бејти јазмышдыр:

زین اعمی سیر اعجمی سار — بشنو دو سه سرگذشت اسرار [674]

Көрүндүјү кими, Хагани «Төһфә»нин ајры-ајры бөлмәләрини чох габаглардан фикир вә хәјалында бишириб-дүшүрмүш, гәләмә алмыш, биринчи Мәккә сәфәриндән Шамахыја гајытдыгда бу китабын тә'лиф вә тәртибини 552 (1157/58)-чи илдә баша чатдырмышдыр. Даһа сонралар әсәрин мүгәддимә вә хатимәсини «Төһфә»јә артырмышдыр. «Хатимәти-китабда» гәләминдән чыхан бу көвһәрләри «40 сабаһда силкә дүздүјүнү» јазмышдыр:

من این همه گوهر از سرکلك — راندم بچهل صباح در سلك [675]

Хагани «40 сабаһ» демәклә әсәр үзәриндә ардычыл вә давамлы ишләдијини дә билдирмәк истәјир.

[670] Т-5.
[671] Т-250.
[672] Т-1.
[673] Т-7.
[674] Т-30.
[675] Т-249.

Хагани әсәрин тә'лиф вә тәртибини баша чатдырдыгда бир мүддәт ону кизләмиш «бакир көзәлини өртүдә сахламышдыр». Тојдан габаг кәлинини «чадири-савадда» — гара чадырда Ираг вә Хорасан базарында «тәваф» верәрәк — доландырараг Ираги-Әрәб вә Шама төһфә-әрмәған көндәрмишдир. «Зүфаф Шамда баш вермишдир»[676].

Чәмаләддин Әбдүррәззаг Исфәһани Хаганијә көндәрдији мәнзум мәктубда шаирин Ирага «Төһфә» көндәрмәсинә ишарә едир:

تحفه فرستی زشعر سوی عراق اینت جهل هیچکس از زیرکی زیره بکرمان برد[677]

Чох күман ки, шаирин әсәрини илк әввәл Ираг вә Хорасана, сонра Шам вә Ираги-Әрәбә төһфә көндәрмәсилә бағлы олараг, китаб «Төһфәтүл-Ирагејн» ады илә мәшһурлашмышдыр. Даһа сонралар, «Төһфәтүл-Ирагејн»ин бу мә'насы унудулмуш, бу да әсәрин Мәккә, Ираги-Әрәб вә Ираги-Әчәм сәјаһәтинә һәср олундуғу һагда ајры-ајры мүлаһизәләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

Азы-чоху 547-чи илин сонлары, 548-чи илин әввәлләриндә (1152) «әмири-дөвран» Мәнучеһрдән бујруг алан Хагани «Шәһрибәнди-Ширвандан» «сәһраји-сәфәрә» үз гојмуш, «мәгсәди-чан» сандығы Ирага доғру ат сәјритмишдир. Шаир, «шәтти- вәбали-бәһри-Ширваны» архада гојараг, Сифидруд-Гызылөзән чајы боју Ирага сары јол алмышды. О, Ирага чатмаг үчүн Көһүстандан кечмәли иди. О заман Көһүстан Ираг Сәлчуглуларына табе олан бөјүк бир өлкә иди. Бу торпагларын о заман өзүнәмәхсус дахили мухтаријјәти вар иди. Көһүстанын әһатә етдији саһә илк гајнагларда чох фәргли көстәрилмишдир. Әрәбләр бу торпаглара «Чәбәл» демишләр. Мәһәммәд Тәги хан Һәкимин «گنج دانش» вә Һачы Зејнәлабидин Ширванинин «بستان السياحة» дәки јазылары диггәтәлајигдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин бә'зи шәрһләриндә вә бу китабын әлјазма нүсхәләринин дәркәнарындакы гејдләрдә Көһүстанын 7 вилајәтинин ады верилир... Низаминин Хосрову Көһүстандан кечәрәк Муғана вә Азәрбајчана кәлир. Мәһинбанунун өлкәси Көһүстандан бир нечә мәнзил узагдадыр.

Шаир көзәл Көһүстанын 7 вилајәтинин «Мәсиһә тутија бағышлајан» мүнбит торпагларыны, өләнк вә күлүстанларыны кәзмиш, абад вә көрпүлү јоллардан, чәмән вә бостанлардан јол алараг, Ирага доғру чан атмышдыр. Хагани Көһүстанда икән бу өлкәнин һакимләринин зүлмкарлығындан вә сатгынлыгларындан инчикдир. Јерли әһалидән чохларынын чарвадар вә гарасоран сифәтинә кирәрәк, кечәләр јол кәсмәсиндән, бичлик вә икиүзлүлүјә јол вермәсиндән шикајәтләнмишдир. Кәнч шаир Көһүстанда часуслуг вә «әсәслик» әһвали-руһијјәси вә әмәлинин чамаат ичәрисиндә јајылмасындан чох наразы галды. Хагани Көһүстанда икән бу вилајәтин «әһли-һерфәт» вә сәнәти илә јахындан таныш олмуш, бу јерләрин бојагчы, чөрәкчи, тәббах, гәссаб, дәрзи, чулаһ, әттар вә дәрвишләринин мә'нәвијјатча позғунлуғуна ачымышдыр. О, Тарим вә Шәбүстан јолу илә Ирага јахынлашмышдыр[678].

Горунмаг үчүн чох әһәмијјәтли олан вә султанын нәдими-хассынын горудуғу гала, Ираг вә Көһүстан арасында јерләшән галанын гаршысындакы бөјүк су архы көзәллијилә шаири мәфтун етмишдир. Чајдан ајрылыб, галаја сары ахышан су архлары үзәриндә долашан өрдәк дәстәләри, колларын дибиндән галхан гурбаға гурултулары көнлүнә јатмышдыр. Чајдан кечәркән, Хагани атыны чиловламыш, әли илә гајалардан тута-тута, үзә-үзә сујун о тајына чыхмышдыр[679]. Нәһајәт султанын овлағына кәлиб чатмышдыр... Чадырын чадыра сөјкәшдијини көрән Хагани Султанын хејмәсини нишанлајараг ирәлиләмиш, узун јол кетдикдән сонра султанын хүсуси чадыры јанында һөкмдарын јахын адамларына говушмушдур. Хагани овлагда икән орду адамлары, хәрабат риндләри, суфи пирләри илә чох отуруб-дурмушдур[680]. Дөвләт башчылары вә ордунун адлы-санлы адамлары Хаганини бөјүк һөрмәтлә гаршыламыш, шаирин сөзү илә десәк: ордуда икән: «متمکن وممکن» иди. Әдиб орду башчылары илә һәмсүфрә олмуш, онларын кеф вә әдәб мәчлисләриндә отуруб-дурмушдур. Бу «әмакинин» гонагчылары онун һаггында «бәзлү нәвани» әсиркәмәмишләр.

Шаир гонаглыг вә гәбулларла о гәдәр дә марагланмајырды. Хагани һөкмдарын јахын адамларына мүрачиәт едәрәк султанын сарајына јол тапмаг үчүн онларын јардымыны истәјирди[681]. Хаганинин истәји Ираг султанынын сарајында хидмәтә кирмәк иди. Бүтүн бу чалышмаларындан нәтичә әлдә едә билмәјән Хагани нәһајәт, Гијасәддин Мәһәммәд ибн Маһмудун бу илләрдә бөјүк хочасы олан Чәлаләддин, Низам әл-Мүлк ләгәбли Чәлаләддин ибн Гивам Әбүлгасим Дәркәзини илә көрүшә билди. Бу көрүш шаирин кәләчәји үчүн әһәмијјәтли иди.

Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Чәлаләддин Дәркәзинидән «хачеји-бозорог» — бөјүк-гоча, «Низами-бәхшиш» — дејә јад етмишдир. Чәлаләддин Дәркәзининин адынын ајдын көстәрилмәмәси учундан бир чохлары «хачеји-бозоркүн» ким олдуғу һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләмишләр. Илк тарихи гајнагларда Чәлаләддин Дәркәзининин кимлији һаггында верилмиш мә'лумат Хаганинин Чәлаләддинин шәхсијјәти һаггындакы гејдләринә ујғун кәлир... «Төһфәтүл-Ирагејн»ин бир сыра әлјазма нүсхәләринин әлагәдар бөлмәсинин башлыгларында «Мәликүл-

[676] Т-8—9.
[677] رضا قلی خان هدایت. «مجمع الفصحا». جلد یکم. ۱۲۹٤. تهران. ص: ۱۷۸.

[678] Т-27—33.
[679] Т-350.
[680] Т-36—38.
[681] Т-39.

вүзәра» Чәлаләддин ифадәси гејд олунмушдур. «Төһфә»нин бир сыра нүсхәләриндә Чәлаләддин сөзү Чәмаләддинлә дәјишдирилмишдир. Бунунла бағлы олараг бир параларында «Төһфәтүл-Ирагејн»ин бу бөлмәсиндә Чәмаләддин Мосулидән сөз кетдији анлајышы јаранмышдыр. Бу «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин биринчи чилдиндә дә тәкрар олунмушдур. Бөјүк-хоча Сәлчугларын Ирагдакы баш вәзиринә дејилирди. Хоча түрк сөзүдүр. Сәлчуглулар, Харәзмшаһлар вә Ширваншаһлар баш вәзирә бөјүк-хоча—хачеји-бозорг дејәрдиләр. Харәзмшаһларда хачеји-чаһан кими бир вәзифә дә вар иди[682]. Чәлаләддин Дәркәзининин Гивамәддин, Зејнәддин, Чәлаләддин, Зејнүл-Мүлк, Имадүддөвлә вә Зәһирүддөвлә ләгәби дә вар иди[683].

Хагани Чәлаләддин Дәркәзини илә көрүшү һаггында «Төһфәтүл-Ирагејн»дә кениш данышмышдыр. Әдиб бөјүк хоча—Чәлаләддин Дәркәзинијә «Һәшт-чинан»—Сәккиз-беһиштдә раст кәлмишдир. О, шаири һимајә едән һөрмәтли бир адамын гонаглығындан гајыдаркән Хачеји-бозорги илк дәфә күн батаркән «Һәшт-чинанда»* көрмүшдүр.

(*Хагани Ахситанын дә'вәтини рәдд етдикдә јазмышдыр:

حاشا که من از وصل بهجران آیم سوی سقر از روضهٔ رضوان آیم
برهشت بهشت دوزخی بگزینم تبریز رها کنم بشروان آیم[684]

Молла Һәшри Тәбризи «روضهٔ اطهار» да бу һагда мә'лумат верир. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Әлјазмалары фондунда сахланылан Б-27 нөмрәли чүнкдә бу рүбаи јанлыш олараг һичри X әсрин шаири Сејјид Разинин вә ја XVI әсрдә јашамыш Сејјид Сәбзваринин адына чыхылмышдыр).

Биринчи Ираг сәфәриндә Хаганинин Һәмәдана кедиб-кетмәмәси һаггында «Төһфәтүл-Ирагејн»дә вә диванында мә'лумат јохдур.

«Һәшт-чинан», «Һәшт-беһишт» орта әсрләрдә мәмләкәтин пајтахтына јахын бир јердә тикилмиш, мәркәзи дөвләт идарәләринин јерләшдији имарәтләр силсиләсинә дејилирди. XV—XVI әсрләрдә Тәбриздә мәркәзи дөвләт идарәләри вә сарајын јерләшдији имарәтләр силсиләсинә «Сәккиз-беһишт» — һәшт-беһишт дејилмишдир. Тәбризин «Һәшт-беһишт»и XII әсрдә дә мәшһур иди. «Һәшт-беһишт» дә Чәлаләддинлә гаршылашан Хагани өзүнү Бөјүк хочаја танытдырмышдыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә

[682] شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی. «سیرت جلال‌الدین مینکبرنی». ۱۹۶۵. تهران. ص: ۴۷.

[683] عباس اقبال. «وزارت درعهد سلاطین بزرگ سلجوقی». ۱۳۳۸. تهران. ص: ۴۳۲_۵۵۲.

[684] حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان وجنات الجنان». جزء اول. تصحیح و تعلیق سلطان القرائی. ۱۳۴۴. تهران. ص: ۲۰۳.

шаирин Бөјүк хоча илә апардығы данышыглары гәләмә алмышдыр. «Төһфә»јә көрә бу данышыг Бөјүк хоча күчәдән ат үстүндә кечәркән олмушдур. Бу сәһнә санки данышыгларын кәркинлијини көстәрмәк үчүндүр. Хагани илк данышыгдан сонра Бөјүк-хочанын гәбулунда олмушдур. Чәлаләддинлә данышыгларынын бәдии тәсвирилә шаирин һәјаты илә бағлы бир чох һадисәләр верилмишдир. Бу бахымдан ашагыдакылар даһа әһәмијјәтлидир:

1. Биринчи Ираг сәфәриндән габаг шаирин Мәнучеһрлә әлагәси.
2. Бу сәфәрдән габаг Ширванын ичтимаи вә сијаси вәзијјәти.
3. Шаирин 15 јашындан 28 јашына кими фикир һәјаты вә дүшүнчә аләминин тәкмилләшмә, јеткинләшмә јоллары.
4. Ирага кәлмәкдән мәгсәди.

Бу мүсаһибәдә шаирин фикир аләминин јетишмә вә тәкмилләшмәси һагда верилмиш мә'лумат, Хаганинин биринчи Ираг сәфәринә кими кечирдији фикри бөһранларын истигамәтини вә кедишини мүәјјәнләшдирмәкдә әсас көтүрүлмәлидир.

Хагани Бөјүк хочанын гәбулунда икән, рәсм үзрә «Мәликүл-вүзәра Зејнәддин дәстури-Ирагын» адына јаздығы гәсидәни Чәлаләддин Дәркәзинијә тәгдим етмишдир. Бу гәсидәдә Хагани баш хочанын «хејмәји-түркији-нөвбәти»си јанында јерләшән јатаг чадырындан... данышыр. Һөкмдарын барикаһы јахынлығында чәнк чалан, рәгс едиб ше'р охујан сәрв бојлу, лалә үзлү көзәлдән данышылыр... Нәһајәт, Бөјүк хочанын дәркаһында гуллуг етмәк арзусуну бирдирмәкдәдир:

غایت مطلوب من خدمت درگاه تست ای درتو خلق را گشته بروزی ضمان[685]

(«Мәним истәјимин сону сәнин гапында гуллуг етмәкдир. Ej о кимсә ки, сәнин гапын халгын рузисинә замин олмушдур»).

Хагани кимлији илә баглы мәсәләләрә тохунаркән чох вахт «Гиссеји-Ибраһимә» сығынмышдыр. Адынын Ибраһим, атасынын нәччар олдугу, ушаглыг һәјатынын мачәралары, анасы Рабиәнин она көстәрдији гајғылар, сонралар мәсләк уғрунда башынын чәкдији мүсибәтләр, һөкмдарын она мүнасибәти, әгидәсиндән дөнмәмәзлији вә амалы јолунда фәдакарлығы, алтунпәрәстлији бүтпәрәстлик адландырмасы, сәнәти алтунун табе'лијиндән, «јер танрыларынын» — чанлы бүтләрин асылылығындан чыхармаг әзмини бу гиссәјә вә бу дастанын ајры-ајры бөлмәләринә ујғун иди. Санки, шаирин мачәралы һәјаты бу гиссәнин јаранмасына әсас вермишдир. Мин илләр габаг «баш верән» һадисә елә бил ки, јенидән тәкрар олурду. Тәсвирләри Хаганинин үз-үзә кәлдији һәјат һадисәләринә шүурлу вә фәал јанашдығыны көстәрир.

[685] Д-353.

Ирағын Бөјүк хочасы илә апардығы мүсаһибинин тәсвириндә дә Хагани бу бәдни васитәдән истифадә етмишдир. Ирага кәләнә кими кечирдији, сејр етдији фикир вә хәјал аләмини бу әфсанәнин «бағрында» тәрәнүм етмәкдәдир. Хагани Ибраһим Хәлилуллаһ кими ушаглыгдан «ағыл бармағыны көјүлдә сормуш», сонра һәвавү һәвәс бүтханәсинин сејр етмишдир. Бирдәнбирә гаршысына чыхан бүтләри алт-үст етдикдә, чәмиҗәтин бәдбәхтлијинә сәбәб олан һаким ичтиман зүмрәләрә гаршы галхмышдыр. Чомағы бөјүк бүтүн әлинә верәрәк гаршысына чыхан бүтханәләри алт-үст етмишдир. Һәгигәт ахтараркән кәнчлик садәлөвһүјү илә јахшыны писә гатмыш, дүз јолу сечмәјә јахынлашаркән, ајағы бүдрәмиш, вәзифә вә «чаһ говғасы» гујусуна дүшмүшдүр. Нәһајәт, «тәјји-мәназил» едәрәк — мәнзилләр кечәрәк тәлашлардан сонра ешг вадисиндә көнүл кә'бәсини тикмишдир...

Шаир атасына бу јашларында говушмушдур. Кәнч Ибраһимдә фикир ојанышлары вә руһи сарсынтылар да 15—16 јашларындан башламышдыр. Сараја хидмәтә кирәнә кими о, һәгигәт ахтармыш, өзү үчүн һәјат јолу сечмәјә чалышмышдыр. Бу илләрдә дә о, кәлдији нәтичәләрдән бир нечә кәрә әл чәкмәли олмушса да, һәгигәтә, керчәклијә доғру әзм вә инамла аддымламышдыр. Сарајда икән аз да олса һәгигәтдән узаг дүшмүшдүр. Белә бир һалда, шаир дәрин руһи вә вичданы сарсынтылар кечирмиш, нәһајәт, «чәһәннәмдән беһиштә дүшмүш», «вадији-ешги» јаныр көнлүнә Кә'бә кәсәрәк, һәгигәт уғрунда «фәрзәнди-зәмирини»[686] — Исмаили гурбан кәсмишдир. 543—552 (1148/49—1157/58)-чи илләр ичәрисиндә белә бир уғурлу вә мүбарәк фикир вә хәјал аләмини сејр етмиш, јахшы нә көрмүшсә, она җијәләнмишдир:

در کیست' هرکه زر فروشد — چون کیسه طناب در گلو شد...
بشکن بت ارت هوای دین است — کان بت که شکسته‌اند این است
او راست طریق بت شکستن — از آزر آز پی گسستن
خاقانی را بچشم هستی — دیدار زر است بت پرستی[687]
امروز نصیبه ناکسان راست — بیت المال فلك خسانراست
آنرا بنهی مراد در پیش — کو پیش خسان نهد سرخویش
شد مردمی از نهاد عالم — از عالم چه ز روشنان هم[688]
هرکس که بمنزل طمع راند — در منع عطای خلق درماند
جز چون مشك سقاش مشناس — کاول دق دارد اخر آماس
نان ویزه سفره خسان چند — کف کفچه دیك ناکسان چند
چون سك درهرکس است جایت — زان چون دم سك کج‌است رایت
این نااهلان نه مرد کارند — سگسار و سزای سنگسارند

[686] T-43.
[687] T-17—18.
[688] T-20.

Биринчи Ираг сәфәринә чыхмаздан габаг да Хагани илә Мәнучеһр сарајы арасында јахшы мүнасибәт олмамышдыр. Хагани Бөјүк хочанын суалына чаваб верәркән, Ширвандакы вәзијәтлә разылашмадығыны, о дијарда «чөрәјин ширин, сујун шор олдуғуну», «гәһәтлик әсири олан» о «хеттедә» вәба көзләнилдијини билдирир. О мәмләкәтин чеврәсиндән әсән јелин чохларының башыны үзүб апармасындан, өлкәдәки һәјат шәраитинин чәтинлијиндән шикајәтләнир. Сәвади — шәһәрләринин чеврәси көј-көјәртили, анчаг, үзәриндә чәһәннәм одлары зәбанә чәкән бир өлкәдә јашамаг истәмәдијини сөјләјир. Онун Бөјүк хочадан бир истәји вардыр: Шаирин султан тәрәфиндән гәбул едилмәсинә шәраит јаратсын... Сонра Ирага кәлмәклә өзүнү хошбәхт һисс етмәсиндән, султанын барикаһында галмаг истәјиндән сөз ачмышдыр. Ираг Сәлчуглуларының сарајында гуллуға кирмәк үчүн она јардым етмәји Чәлаләддиндән истәјир:

می پویم در جوار درگاه — بر بوی قبول حضرت شاه
پروانهٔ خویش‌کن پناهم — تا راه دهد ببارگاهم
کان بارگه ارچه معجزآرد — دارد همه چون منی ندارد[690]

Чәлаләддин Дәркәзини кәнч шаирин бүтүн хәјалатыны санки алт-үст едәрәк, исти ашына сојуг су төкдү. Ираг Сәлчуги сарајы һаггында һәгигәтләри она баша салды. Чәлаләддин Хаганијә вәтәнә гајытмағы, өз ити дилиндән горунмағы тапшырды. Ушаглар кими тез-тез мәнәм-мәнәм демәсини дә она бөјүк чатышмамазлыг сајды, Бөјүк хоча Хаганини султанын бусатыны көрмәдән, ондан чәкинмәјә чағырды. Һөкмдарын һүччабындан өзүнү вә дилини көзләмәсини, «зүлм вә әдаләтдән» онлара данышмамасыны, бағлы хәзинәнин гапысында јатан әждаһаны ојатмамағы дилкәсән һүччабын тәчавүзүндән — әлиузунлуғундан өзүнү горумағы ширванлы кәнчә дөнә-дөнә тапшырды. Нәһајәт, Хаганијә «мүәллимләрә доғру кетмәји, әчәмиликлә кифајәтләнмәјиб әрәбиҗҗәт өјрәнмәсини» тапшырды. Хамлығы атыб пүхтәләшдикдән сонра Ирага кәлмәсини мәсләһәт көрдү:

گفتا تو هنوز ناتمامی — بر گردنه مرد این مقامی
چند از من وما سخن فزودن — خود قبلهٔ راه خویش بودن...
طفلی ببر معلمان باش — چون طفلان مهر بردهان باش...
تاکی عجمی بلن همه روز — بەنشین عربیت اندر آموز...
خامی سوی زادبوم کن رای — چون پخته شوی سوی عراق آی[691]

[689] T-71—72.
[690] T-44.
[691] A-45—47.

Сұлтан Məһəммəд ибн Маһмудун һачибləри — сарај вəзирləри Чəмаləддин вə Насиrəддин Атабəј Ајаз идиләр. Онлар Чəлаləддинə гаршы көскин идиләр. Нəһајət, ону вəзифədən узаглашдырдылар. Онлар, Азəрбајчанын көрkəмли дөвлət хадими, Елдəкизләр дөвлətинин мəfкурəви əсасларыны һазырлајанлардан бири олан Хасс бəј Пəлəнkəринин гатилləриндən идиләр[692].

Чəлаləддин Дəрkəзинининн догру мəсləһəт вə өјүдləри үрəјинə јатан Хаганы бир баша вətənə үз гојмуш, Ирага кетдији јолла — һədди-Кəһүстандан Ширвана — Шамахыја дөнмүшдүр. Шаир вətəninə гајытдыгда Ширван гојуб-кетдији «шəр гүввələрин элиндə əсир иди». Шаирин сарајла бағлылығында да сојуглуг көзə дəјирди:

چون گشتم مستقیم طالع — برتافتم از عراق راجع
از خدمت آفتاب انور — رجعت کردم چوسعد اکبر
باز آمدم از حد کهستان — دوران ثر و سواد ثروان[693]

Дејилдији кими, Хаганы «Төһфətүл-Ирагејн»дə биринчи Ираг сəфəриндə икən Ираг султанының адыны илə көстərмəмишдир. «Султан» — дејə Ираг һөкмдарындан сөз ачмышдыр. Шаирин Ираг султанының шəхсијјəти илə бағлы олан тəсвирləри «راحة‌الصدور وآية‌السرور» вə «Чамиət-тəварих» мүəллифləриннин Султан Məһəммəд ибн Маһмуд һаггындакы мүлаһизələриnə бүтүнлүклə ујғун кəлир[694]. Хаганы Султан Məһəммəд ибн Маһмуда бир нечə шe'р јазмышдыр. Бу барədə јери кəлдикдə кениш данышылачагдыр.

Сејид Һүсејн Амузгар «... مقدمه تحفة‌الخواطر وزبدة‌النواظر» адлы китабында Хаганинин 18 јашында биринчи Ираг сəфəриnə чыхдыгыны иддиа едир[695]. Онун фикринчə шаир 18 јашында икən атасы гəһətлик учундан оғлуну атмыш, Кафиəддин гардашы оғлуна 7 ил һами кəсилмишдир. Шаир 25 јашына чатдыгда Кафиəддин өлмүшдүр. О, Хаганинин доғум тарихини 525 (1130/31)-чи илдə ахтардығындан, шаирин 543 (1148/49)-чу илдə биринчи Ираг сəфəриnə чыхдығы нəтичəсинə кəлмишдир[696]. О, өзүндən габаг дејилмиш елми мүлаһизələрə лагејд галдығындан, һөкмləриндə Хаганинин күллијјатына дејил, анчаг «Төһфətүл-Ирагејн»ə, һəм дə биртəрəфли сөјкəндијиндən јанлыш нəтичələрə кəлмишдир. Шаир «Төһфətүл-Ирагејн»и 32 јашында икən бағламыш, һəјатының мүхтəлиф илləриnə аид «сəр-гозəшти-əсрары» бу əсəрдə ардычыл дејил, бəдии ричəтлəр вə еjһамларла, үстүөртүлү вə истəјинə ујғун мətləб ичиндə мətləбə кечмəклə əһатə етмишдир. Сејид Һүсејн Амузгар бу чəһəти дујса да, нəдənсə ахтарышларындан нəтичə алмаг истədикдə бу хүсусијјəти көздən гачырмышдыр.

Дејилдији кими, Хаганы кичик јашлы ушаг икən атасы «чөври-əјјамдан» ушағыны атдыгда, əмиси ону һимајəјə галхмыш, 7 ил оғлу илə бирликдə кənч Ибраһимин тə'лим-тəрбијəсилə мəшғул олмушдур. Вəһидəддин онун «мүнди» — «хəлифеји-китабы» олмуш, ағач көтүрдүкдə күнəш горхудан ағламышдыр. Бу 18 јашлы, 25 јашлы бир кənчин һəрəкəти дејилдир. О, 17 јашына чатдыгда əмиси шаирə Һəссанүл-Əчəм лəгəбини вермишдир. 545 (1150/51)-чи илдə Хаганы 25 јашында икən Кафиəддин өлмүшдүр.

Сејид Һүсејн Амузгара көрə Хаганы 18 јашында икən Ираг сəфəриnə чыхмыш, бу сəфəрдən гајытдыгда, һимајəсиз галмыш вə əмисинə сығынмышдыр. Јухарыда сөјләнилən кими Хаганы 20—23 јашларындан кениш шəһрət газанмышдыр. 24—25 јашында икən Рəшидəддин Вəтват она «фејләсуфи-дин-фəзај» — дејə мүрачиət етмишдир. О, Атсызы «дəврүн чаһизи» адландырыр, Атсыз шаирин ше'рләрини бөјүк бир һəвəслə көзləјирди. О, китабханасыны шаиримизин ше'рləри вə хəттилə зинəтləндириб, зəнкинləшдирмишдир. Хаганы 20 јашына чатмамыш сајылан бир сəнəткар иди. Истəјən вə истəмəјənləри вар иди «مشتی دون» — бир овуч алчагларын ону көрən көзү јох иди. Сənəти вə шəһрəти олса да, һəлə дүнја малындан касыб иди. 20 јашларында исə касыблығын дашыны атараг, күнləрини вур-сындырда кечирирди. Сејид Һүсејн Амузгар шаирин бу кими ше'рləрини өз сөзləриnə дəлил көстərмишдир. Хаганы она гаршы чыхан гələмдашларындан сөзə кələрək јазмышдыр:

یوسف چه کشید از اخوه' خویش — من زین اخوان کشیده‌ام بیش[697]

Јусиф Нəби əхиləрин пирləриндəндир. Хаганы һəјатының бу илləри илə Јусифин башына кələnlər арасында бир охшарлыг көрмүш, тəрчүмеји-һалыны бу əһвалат архасында кизlətмишдир. «Ихван» — дедикдə гардашларыны дејил, гələмдашларыны — əхи гардашларыны нəзəрə алмышдыр. Сејид Һүсејн Амузгар исə «ихван» сөзүнүн гуру мə'наси илə, һəм дə биртəрəфли марагланыр[698]. Мүəллифə көрə, атасынын оғлуну атмасы, гар-

[692] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآية السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۳۵۹.

[693] T-49.

[694] رشیدالدین فضل‌الله. «جامع‌التواریخ». جلد ۲ـجز' ۵. بسعی واهتمام احمدآتش. ۱۹۶۰. آنقره. ص: ۱۴۰.

[695] سیدحسین آموزگار. «مقدمه' تحفة‌الخواطر وزبدة‌النواظر ـ تحفة العراقین خاقانی». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۵.

[696] سید حسین آموزگار. «مقدمه تحفة الخواطر وزبدة النواظر ـ تحفة العراقین خاقانی». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۵.

[697] T-212.

[698] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآية‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲۲۹.

дашларынын ону јола вермәмәси учундан, Хагани 18 јашында икән Ирага кетмишдир. О, бу фикрини әсасландырмаг үчүн Хаганинин Ираг Сәлчугларынын баш хочасы илә апардығы данышыглара мүрачиәт едир. Ашағыдакы бејтләрә сөјкәнмәкдәдир:

گفتم متعلمی سخندان میلاد من از بلاد شروان[699]

Бурада Хагани «сохәндан»лығына ишарә едир. Бөјүклә данышыг гајдасыны көзләјәрәк, «мүтәәллимлијини» бөјүк хочаја хатырладыр. Гәләм саһиби олсам да сизин кимиләрин шакирдијәм — дејир. Әдәб вә нәзакәт көзләјир. Мәликүл-вүзәра шаирә үз тутараг:

گفتا تو هنوز ناتماسی برگرد نه مرد این مقامی...
صفری تو وشاه جامع از علم طفلی وتو شاه بالغ از حلم[700]

Бөјүк-хоча шаирә «نوتدم» — дејә мүрачиәт едир. Шаири истәјиндән чәкиндирмәк истәдикдә: «сәнин ағзындан һәлә сүд ији кәлир, һәлә сән ушагсан» — дејир. Хагани бөјүклә кичик арасында кедән сәмими данышығы гәләмә аларкән, халг арасында бу кими јерләрдә ишләнән ифадәләрин тәрчүмәсини вермишдир. Ширвандакы гәһәтлијә көлдикдә, буну әл-Мүгтәфинин һакимијәт башына кәлмәздән әввәл вә сонра Ираг вә Көһүстанда баш верән гәһәтликлә ејниләшдирмәк олмаз[701]. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин 543 (1148/49)-чу илдә јазылдығы һаггындакы мүддәа да әсассыздыр.

Артыг 548 (1153/54)-чи илин ахырлары иди. 549 (1154/55)-чу илин башланғычына аз галмышды. 549-чу илин әввәлләриндә Хорасанда баш верән сијаси һадисәләрлә бағлы олараг, бөјүк Сәлчуг һөкмдары Сәнчәрин әсир дүшмәси илә Јахын Шәргдә, даһа чох Хәзәр дәнизи чевrәсиндәки сијаси гүввәләрин јерләшмәсиндә мүһүм бир дәјишиклик баш верди. Фикирләрдә сарсынтылар дөврү башлады. 549—550 (1154/55—1155/56)-чи илләр Хаганинин фикир һәјатында чох сарсынтылы вә зиддијјәтлидир.

Бир чох чәһәтдән Авропаны сарсыдан, аз гала Сәлиб мүһарибәсинә сәбәб олан, Шәргин бөјүк мәдәни интибаһына рәвнаг верән, әрәб хилафәтини көкүндән сарсытмыш гүдрәтли Сәлчуг дөвләти әввәлчә өз зиддијјәтләри ичәрисиндә парчаланды. Сонралар, өз ихтилафлары ичәрисиндә боғулуб батды. Шаирин кичик чағдашы бөјүк Низаминин әсәрләриндә бу дөвләтдән хош бир хатирә вә ширин бир арзу галды.

[699] Т-43.
[700] Т-45—46.
[701] سید حسین آموزگار. «مقدمه' تحفة الخواطر وزبدة النوادر — تحفة العراقین خاقانی». ۱۳۳۳. تهران. ص: ٤.

Хаганинин 540—548 (1145/46—1153/54)-чи илләрдә һәјатында баш верән мүһүм һадисәләрдән бири дә шаирин евләнмәси, аилә гурмасы вә ата олмасыдыр. Әдибин аилә һәјатындан данышаркән бу барәдә кениш данышылмышдыр. Бу чағларда шаир ањчаг бир нечә ил, бүтүн кәнчләр кими ејш-ишрәтә рәғбәт көстәрмиш, пәрванә тәк өзүнү атәшләрә чох јахмышдыр:

تا بود جوانی آتش جان افزای جان باز چو پروانه بدم شیفته رای[702]

О, чаванлығында әлинә кәлән пулу кен-болуна хәрчләмиш, башгаларының сиррини сахламаға чох әһәмијјәт вермиш, 23 јашына кими ејш-ишрәт вә ичкијә давамлы мејл көстәрмишдир. Мәчаз вә тәбчә чошғун олан Хагани әјләнчә далынча чох сүрүнмүш, гызлар она чохлу чичәк вә «кисәләр» тулламышлар:

چهار چیز خوش آمد دل خاقانی را گرکریمی ومعاشر مده این چار زدست
مال پاشیدن و پوشیدن اسرارکسان باده‌نوشیدن وبوسیدن معشوقه' مست[703]

Анчаг шаирин кәнчлик илләриндә чох хошладығы бу әјләнчәләр елә һәмин кәнчлик дөврүндә дә нәзәриндән силиниб кетди. Һәјата ачыг көзлә бахдыгда «худајани-рәһзәни» — јол кәсән тањрылары даһа чох дујдугча шаирин чијниндә санки Гаф дағы чөкдү. Шаирин кәнчлијинә гәм јекүн вурду, кәнчлик чағы гәмлә баша чатды:

در جمله مرا عهد جوانی بگذشت ایام بغم چنانکه دانی بگذشت[704]

Бу илләрдә Хаганинин кәнч олмасына бахмајараг, башы ағармаға башлады:

گر چه مویت سپید شد بی وقت سال عمرت هنوز نوروز است[705]

Башына дүшмүш илк аг түкү досту она көстәрди. Хаганинин 540—548-чи илләр һәјаты һаггында даһа әсаслы мә'луматы чох күман ки, шаирин «Хәтмүл-фәраиб» адлы мәснәвисиндән әлдә етмәк мүмкүн олачагдыр. Хагани бу мәснәвини «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазандан бир нечә ил габаг гәләмә алмышдыр. «Исфәһан» рәдифли ше'риндә «Хәтмүл-фәраиб» адлы әсәри олдуғуну көстәрмишдир:

آنك ختم الغرایب آخر دیدند تاچه ثنا رانده‌ام برای صفاهان[706]

[702] Д-738.
[703] Д-848.
[704] Д-705.
[705] Д-832.
[706] Д-355.

Бу әсәрин бүтөв мәтни һәләлик елм аләминә мә'лум дејилдир. Шаирин бу мәснәвисиннин 644 бејтини әһатә едән кәсирли бир нүсхәси Теһранын «Мәдрәсеји-Алији-Сепәһсалар» китабханасында сахланылыр. Бу әсәри илк дәфә Иран алимләриндән Ибн Јусиф Ширази үзә чыхармышдыр. «Хәтмүл-гәранб»ин әлдә олан бејтләриндән бир гисми Ибн Јусиф Ширази, доктор Јәһја Гәриб вә Сеjид Һүсеjн Амузгар тәрәфиндән нәшр олунмушдур. Сеjид Һүсеjн Амузгар «... مقدمهٔ تحفةالخواطر وزبدة النواظر» адлы әсәриндә бу мәснәвини нәшр етмәк истәдијини билдирмишдир. Бир нечә ил габаг Иран алимләриндән доктор Зиjаәддин Сәччади бу әсәри Теһранда чыхан «Фәрһәнки-Ирани-зәмин» журналында чап етдирмишдир[707]. Бу әсәрин микрофилмини Азәрбајчан алимләриндән доктор Әбдүррәсул Хәјјампур мәнә көндәрмишдир. Әсәрин чап олунмуш парчалары шаирин фикир һәјатыны өјрәнмәк бахымындан дәјәрлидир. «فرهنگ ایران زمین» журналында нәшр етдирдијим «نامه‌های خاقانی» адлы мәгаләмдә бу мәснәвинин нәшрини арзуламышам. Иран алимләриндән Зиjаәддин Сәччади бу әсәри журналын нөвбәти нөмрәсиндә чап етдириб.

549—560 (1154/55—1164/65)-чы илләр Хагани һәјатынын чох аз өјрәнилмиш вә гаранлыг илләриндән сајылыр. Бу илләрин Ширван тарихи дә чох гаранлыгдыр. Шаирин һәјатынын бу илләрини өјрәнәркән ашағыдакы мәсәләләр диггәт мәркәзиндә дајанмалыдыр:

1. Хагани вә тәсәввүф. Насиреддин Ибраһим Бакуји вә Шеjх Өмәр Нисаи .
2. Биринчи Мәккә сәфәри.
3. Хаганинин биринчи кәрә һәбсә алынмасы.
4. Шаирин 552—560-чы илләрдәки сәфәрләри (1157/58—1164/65).
5. Хаганинин Әбүл-Үла Кәнчәви вә дөврүнүн башга мәшһурлары илә әлагәси.
6. Хагани вә Чәмаләддин Мосули.
7. Хагани вә Мәнучеһр.
8. Хагани вә Ираг Сәлчуглары.
9. Аббасиләр вә саир ханәданлар.
10. Хагани вә Елдәкизләр.
11. Шаирин аилә һәјаты.
12. Фитнеји-гузз вә Хагани.

548-чи илкн ахырларына јахынлашан ајларда Хагани Көһүстан һәддилә Ирагдан Ширвана кәлиб чыхды. Ширвандакы вәзиjjәт шаирин гојуб кетдији кими иди. «Шәрр дөврана» һаким кәсилмишди, Ширваны гаранлыг бүрүмүшдү:

[707] غفار کندلی، «در بارهٔ نامه‌های خاقانی»، مجلهٔ «فرهنگ ایران زمین»، دفترهای ۱ـ٤، جلد دوازدهم، ۱۳٤۳، تهران، ص: ۳۲۹ـ۳۳۹.

باز آمدم از حد کهستان دوران شر وسواد شروان [708]

Шаирә гаршы чыханлар өз ишләриндә идиләр:

خاقانی است خاك درت حافظش توباش از مشتی آتشی که ندارند رای خاك
جوقی لئیم یك دو سه کز سیر وکوز سار چون پنج پای آبی وچون چهار پای خاك...
اینك مبارك حسن کز مز قبیح آنك سراج بارك وآن بوالعلای خاك [709]

Ирагдан Шамахыја гајыдан Хагани «хаган дәркаһына» сојуг олдуғу үчүн вахтилә минбир һәсрәтлә гапы-бачасына, диварларына бахдығы, өзүнү орада көрмәји минбир һәсрәтлә арзуладығы сараја инди ајаг басмаға ијрәнирди. Бөјүк хаганын буjруғу илә сараја кәлмәли олан Хагани илә Мәнучеһр арасындакы сөзсөһбәт ичә jерләрә кәлиб чыхды. Хаган дүнән көтүр-гојуна валеһ олдуғу Ширваншаһлар сарајыны бу күн әдаләт јолуна чағырырды. Ширвандакы «дөврани-шәррә» сон гојмаг, мөвчуд вәзиjjәтдән чыхмаг үчүн чарә јолуну әдаләт вә сәхавәтдә көрдүjүнү билдирирди:

گفتم شه ما بعدل پیداست این ظلم بود نه بابت ماست...
برعدل بود مدار شاهی پس ملك بمان دگر چه خواهی [710]

Чәсарәтлә дејилмиш бу сөзләр шаһын о гәдәр дә хошуна кәлмәди. Бу көрүшдән сонра хаганын үрәjиндә әдибә гаршы сојуглуг һиссн вә шүбһәли хәјаллар даһа күчлү бир шәкилдә баш галдырмагда иди. Нәһаjәт, 552 (1157/58)-чи илдә шаирин һәбсә алынмасы илә нәтичәләнди. Ирагдан кери гајытмыш Хагани сәнәт вә ичтимаи һәјатда вә шәхси давранышына аид бир сыра мәсәләләрдә гәти мөвге тутмалы вә гәрара кәлмәли иди. Бу мәсәләләрлә бағлы оларағ, дахили аләминдә кәскин бир вурушма кедирди. Бу мә'нәви бөһран аз гала шаирин варлығыны сарсытмагда иди:

نالانی این تن نوان دید مجروحی روح ناتوان دید [711]

Шаирин тәфәккүр аләмини бүрүмүш бу бөһраны онун мә'нәвиjjатында «һирс, чаһ, аз, диви-әмәл вә гули-һәвәслә», «гәнаәт, һүммәт вә үзләт» арасында кедән вуруш доғурмушдур. Хаганинин дили илә десәк, о, чыхыш јолуну тапа билмәди. Нә ирәлиjә доғру аддым атмаға гүввәти вар иди, нә дә кери дөнмәjә, сараjа валеһлиjи күнләринин мөвгеиндә дурмаға иггидары:

حرسم بدر طغان همی خواند آزم ببر تکین همی راند

[708] T-149.
[709] Д-239.
[710] T-50.
[711] T-56.

این گفتی صدر مهتران جوی — و آن گفتی مدح سروران گوی
من ماندە بدین نمط زمن پای — نه پیش رە و نه باز پس جای [712]

Хаганинин тәфәккүр һәјатында, фикир аләминдә һагга батил арасында кәти вурушларын башландығы ајларда 549 (1154/55)-чу илин әввәлләриндә Хорасанда баш верән мүһүм һадисәләр бүтүн мүсәлман Шәргини силкәләдији кими, «зәлзәләји-һадисатын» курултусу вә сарсыдычы далғалары Шамахыдакы ширванлы шаирин һәссас көнлүндә даһа бөјүк бир курултү илә ешидиләрәк, дүјулду. Артыг һәр шеј Хаганинин тәфәккүрүнүн «Нүһ кәмисиндә» алт-үст олмагда иди. Бу һадисә бир чохларына дүһн дүшкүнлүјә салдығы һалда, Хаганидә өз габагкы гәнаәтләри үзәриндә кәтијјәт вә инад әһвали-рүһијјәсини доғурду. Һәгг вә батилә мүнасибәтдә шаирин әгл вә вичданы өз кәти гәрарыны верди:

تاغربخل آمده گرد نیشابور کرم — من بشهرستان عزلتخان ومان آوردەام [713]

О, «писликләрдән үзләт јолуну» даһа кәтијјәтлә изләмәк, әдаләт јолунда вурушмаг, сәнәти алтун ајағына дејил, алтуну сәнәт ајағына атмаг гәрарына кәлди:

در کیسه هرکه زر فروشد — چون کسه طناب در گلو شد
آنراکه بزر قویست رایش — زر بنده شعر نه زر خدایش ...
زر چیست جز آتش فسرده — خاکی بیمار بلکه مرده
آن چشمهٔ دل که بسته آید — از آتش بستهکی گشاید
تا هست دل تو بستهٔ زر — کی بررخ تو گشاید این در [714]

Бу нәтичәләрә кәлмәк үчүн ики ил дә кәрәк олду. Шанрин дили илә десәк: «күл бутәдә чохлу баш ағрысы чәкәрәк, нәһајәт баш ағрысына шәфа верән күлаба чеврилмишдир». Мәһәммәд Јәһјанын өлдүрүлмәсинә көрә јаздығы «ضد» рәдифли әсәриндә шаир үзләт сечмәк нәтичәсинә кәлдијини, «дөвләт гујусунда су чәкән долчаларын дәлиндијини, ипләрин табдан дүшдүјүнү» билдирир:

گل درمیان کوره بسی درد سرکشید — تا بهر دفع درد سر آخر گلاب شد
از چاه دولت آب کشیدن طمع مدار — کان دلوها درید ورسنها زتاب شد
دولت بروزگار تواند اثر نمود — حصرم بچار ماه تواند شراب شد
فتح سعادت از سر عزلت برآیدت — کو کشت زرد عمر ترا فتح باب شد
عقل ازبرات عزلت صاحبخراج گشت — ابراز زکات دریا صاحب نصاب شد [715]

[712] Т-52.
[713] Д-259.
[714] Т-17.
[715] Д-157.

«Фитнәји-ғүзз» хәбәри Ширвана кәлиб чатдыгда Хаганн Шамахыда иди. Хорасан сәфәринә чыхмаға һазырлашырды. Сәнчәрин һәбсә алынмасы, Имам Мәһәммәд Јәһјанын өлдүрүлмәси сорағыны алан Хаганн «һадиси-сәфәри-Хорасани» бүкәрәк рәфә атды. «Һәбс-рәһн-Ширванда дәрди илә әлбәјаха» јашамалы олду:

عزمتکه زی جناب خراسان درست بود — برهم شکنکه بوی امان زآن جناب شد
برطاق نه حدیث سفر زانکه روزگار — چون طالع تو نامرد انقلاب شد
در حبسگاه شروان بادرد دل بسار — کن درد رآه توشهٔ یوم الحساب شد [716]

Хаганинин Мәһәммәд Јәһјаја јаздығы мәрсијәләриндә шанрин Хорасана чатмаг арзулары чох күчлү верилмишдир. Бу чәһәт бә'зиләриндә Хаганинин 549 (1154/55)-чу илдә Хорасана кетмәк үчүн Реја кәлдији, «Фитнәји-ғүзз»ла бағлы оларағ кери гајтарылдығы фикрини доғурмушдур. Имам Јәһјаја јазылан ше'рләрин Реjдә гәләмә алындығыны сөјләјәнләр дә вардыр... Јухарыда дејилдији кими, әслиндә бу заман Хаганн Шамахыда Хорасан сәфәринә чыхмаг, Сәнчәрина сарајына јол тапмаг, Имам Мәһәммәд Јәһјаја говушмаг арзусу илә јашајырды. Ашағыдакы дәлилләр бу фикрә даһа көклү әсас верир:

1. «ضد» рәдифли әсәриндә Хаганн Хорасана сәфәрә чыхмаг әзминдә олдуғуну билдирмиш, «фитнәји-ғүзззла» бағлы оларағ бу мәгсәддән әл чәкдијини сөјләмишдир.

2. Бу әсәрдә Имам Мәһәммәд Јәһјанын дар ағачындан асылдығы көстәрилдији һалда:

وی مشتری ردابنه از سرکه طیلسان — درگردن محمد یحیی طناب شد [717]

«خاك» рәдифли гәсидәдә Мәһәммәд Јәһјанын ағзына торпаг басыларағ боғулдуғундан сөз кедир:

بردست خاکیان خیه گشت آن فرشته خلق — ای کاینات واحزنا از جفای خاك
دید آسمان که درد هنش خاك می کنند — و آگاه بدکه نیست دهانش سزای خاك [718]

Көрүнүр, Хорасандан чох узагларда — Ширванда олан Хаганн ағызлардан алдығы, бир-биринә ујғун кәлмәјән хәбәрләр әсасында һәр ики ше'ри јазмышдыр. 549 (1154/55)-чу илдә баш вермиш «Фитнәји-ғүзз»ла бөјүк Сәлчуг дөвләтинин тарихиндә уғурсуз бир сәһифә ачылды. Хорасан һадисәсинә Хаганидән тутмуш, «Хәлифәјә кими» XII әср Шәргинин бүтүн бөјүк шәхсијјәтләри ачымышлар. Султан Сәнчәрин һәбсә алынмасы, Имам Мәһәммәд Јәһјанын өлдүрүлмәси хәбәри узун мүддәт фикир вә әмәлләри өзүнә мәшғул етмишди. Хаганинин дили илә десәк, бу һадисә нәтичәсиндә «ган су јеринә ахараг», «пејкәри-сәламәт вә

[716] Д-157.
[717] Јена орада.
[718] Д-238.

нәгшн-афиҗәт» бу торпагларын сәмаларындан үз чевирмиш, Мәһәммәд Җәһҗанын «башыны лова верән фәләјин дөвраны нјид вә гүдрәтли Сәнчәри мәһнәтин рәгибинә чевирмишдир». Бөјүк бир алим вә сијасәтчи олан, сө'ләри илә «Сәнчәр дөвләтинин саһиби олдуғу» Мәһәммәд Җәһҗанын өлүмү шаир үчүн даһа тәәссүфлү иди. «Фитнеји-ғузз» Јахын Шәргин сијаси вә мәдәни һәјатынын инкишафына бир чох чәһәтдән мәнфи тә'сир етмишдир. Һамы бу һадисә илә марагланырды. «Фитнеји-ғузз»дан тәхминән 60 ил сонра да чамаат бу ишә чох әһәмиҗјәт верирди. Тарихчи Ибн Исфәндиҗар бу барәдә кениш данышмышдыр:

«چون سلطان سنجر را حشم غز بشکستند و گرفته چنانکه خاص وعام را معلوم است و شکل آن مصاف هنوز بر کاغذ نوشته و دایره کشیده میدارند و دیگران کیفیت آن نبشته‌اند» [719]

Хаганинин «Фитнеји-ғузз» вә Имам Мәһәммәд Җәһҗанын өлдүрүлмәсинә јаздығы мәрсиҗәләр о вахткы мүсәлман Шәргиндә јајыларағ дилләр әзбәри иди. Бу әсәрләр шаирин шөһрәтинин даһа да чох јајылмасына сәбәб олду. 800 ил әрзиндә «Фитнеји-ғузз»дан данышан тәзкирәчи вә тарихчиләр Хаганинин бу мөвзуда јаздығы ше'рләринә тохунмагдадыр.

Султан Сәнчәрин әсир алынмасы бөјүк Сәлчүг дөвләтинин көкүнү сарсытды. Орта Асија илә Кичик Асија арасындакы ичтиман-сијаси вә мәдәни һәмаһәнклиҗә кәскин бир зәрбә ендирди... Хагани сонралар јаздығы ше'рләриндә дә Ираг—Сәлчүг һөкмдарларыны Хорасаны јенидән әлә кечирмәҗә, габагкы вәзиҗјәтини бәрпа етмәҗә чағырырды.

Султан Сәнчәр өз чалышмаларында ајыг, узагкөрән вә тәдбирли бир һөкмдар иди. Түрк әһәнәләринин вә рәсмләринин горунмасына вә көзләнилмәсинә бөјүк гајғы көстәрирди. Түрк әдәбиҗјатының инкишафына фикир верирди. Сәлчүг дөврү вәзирләринин јарадычылығындан данышан «آثار الوزراء» -ын мүәллифи Сеҗфәддин Чачи ибн Низам Әгили Низамәддин Тоған бәј Мәһәммәд ибн Сүлејман әл-Кашғаринин Сәнчәр сарајында бөјүк мүвәффәгиҗјәт газандығынын бир сәбәбини дә түрк дили вә әдәбиҗјатыны јахшы билмәсиндә көрүр. Сеҗфәддин Чачиҗә көрә Тоған бәј бу јол илә султанынын севимлиси олмушдур:

«بدلالت لغت ترکی و بذل اموال مزاج سلطان تصرف کرد و اکابران و اکفاء ممتاز گشت» [720]

Султан Сәнчәрин Султан Мәһәммәдә јаздығы бир мәктубда дејилирди:

[719] بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب. «تاریخ طبرستان». ۱۹٤۱. تهران. ص: ۹۰.

[720] سیف‌الدین چاچی بن نظام عقیلی. «آثار الوزراء». ۱۳۳۷. تهران. ص: ۲۳٦.

[721] «رعایت سلف از خلف قاعده آل سلجوق است» .

613 (1216/17)-чү илдә «تاریخ طبرستان» нын јазылмасыны башa чатдыран Бәһаәддин Мәһәммәд ибн Һәсән ибн Исфәндиҗар катиб Әлаүддөвлә Әлинин атасынын өлүм хәбәринин Султан Сәнчәрә чатмасыны шәрһ едәркән султанын түрклөрин рәсмилә Әлаүддөвлә Әлиҗә чахыр вердиҗиндән вә тәшриф кеҗдирдиҗиндән данышыр:

«سلطان سنجر وقتیکه شنید پدر علاءالدوله در گذشت برسم ترکان اورا شراب‌داد وتشریف در پوشید» . [722]

«راحة‌الصدور وآیة‌السرور» әсәриндә вә «جامع‌التواریخ» дә көстәрилдиҗи кими, Султан Сәнчәр чәза оларағ, Султан Мәһәммәдә бир ај мүддәтиндә атланаркән «буғи-түрки» чәкдирмәҗә ичазә вермәмишдир:

«و قرار افتاد که بخدمت عمرود ویك ماه در خدمت باشد وبوقت رکوب ونزول‌بوق ترکی نزند وسرا پرده جغرمی سرخ ندارد وبوقت برنشستن وفرود آمدن در رکاب سلطان سنجر پیاده برود وآنچه شعار وآئین سلطنت باشد بگذارد. بدین جمله یك ماه در خدمت بود. سلطان سنجر محمود را نیابت سلطنت عراق بداد» . [723]

«Сәнчәрнамә» адлы гәһрәманлыг дастаны бу заман јазылмышдыр. «Фитнеји-ғузз» һаггында бир чох әсәр гәләмә алынмышдыр. Түрк тарихчиләриндән Мәһәммәд Алтај Көҗмәнин «Бөјүк Сәлчүг императорлуғу тарихиндә Оғуз истиласы» адлы әсәри өз мәзмунуна көрә бу мөвзуда јазылмыш китаблардан сечилмәкдәдир[724].

Имам Мәһәммәд Җәһҗа дөврүнүн көркәмли ичтиман-сијаси хадимләриндән бири иди. Султан Сәнчәр мүһүм дөвләт ишләриндә онун фикрилә һесаблашырды. О, Нишапур Низамиҗјә мәдрәсәсинин мүдәрриси олмушдур. Султан Сәнчәрин бу һагдакы фәрманы бизә кәлиб чатмышдыр. О, дүнјәви вә дини елмләри дәриндән мәнимсәјән көркәмли бир алим, бачарыглы бир сијасәтчи иди. Мәһәммәд Җәһҗа әдәбиҗјат елмләрини дә јахшы билирди. Әрәб вә фарсча көзәл ше'рләр јазмышдыр. Мәһәммәд Җәһҗа Нишапурда јашајырды. О, 549-чу илин шәввал ајында (1155 декабр) Нишапур мүдафиәсини тәшкил етдиҗи үчүн өлдүрүлмүшдүр. Хагани Имам Мәһәммәд Җәһҗа илә таныш иди.

[721] سیف الدین چاچی نظام عقیلی «آثار الوزراء». ۱۳۳۷. تهران. ص: ۲۵۸.

[722] بهاءالدین محمد بن‌حسن بن اسفندیارکاتب. «تاریخ طبرستان». جلداول. ۱۹٤۱. تهران. ص: ٤۳.

رشیدالدین فضل‌الله. «جامع‌التواریخ». جلد ۲. جزء ۵. ۱۹٦۰. آنقره. ص: ۸۱.

[723]

[724] Mehmet Altay Köymen. "Büyük salçuklu emparatorlugu tarihinde Oguz istilası, Ankara, Universitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi, 1947, Ankara, s. 563—660.

О, 549-чу илдә Хорасана кетмәк, Султан Сәнчәр сарајына јахынлашмаг истәјирди. Хаганы «Сәнчәр дөвләтинин ачары» сајылан Мәһәммәд Јәһјаны өзүнүн Хорасандакы ән бөјүк архасы вә сөјкәнәчәји сајмышдыр. О, өз соју илә кәнчәли иди.

549—550 (1154/55—1155/56)-чи илләрдә Хаганинин һәјатында баш верән мүһүм һадисәләр һаггында шаирин «Төһфәтүл-Ирагејн» мәснәвисиндә, Насирәддин Ибраһим, Мәһәммәд Јәһјаја јаздығы ше'рләриндә, «фәгр, үзләт, шикајәт» вә мәнгәбәви мөвзуларда јазылмыш әсәрләриндә кениш вә дәгиг мә'лумат вардыр. Шаирин 549—550-чи илдә кечирдији дәрин фикри вә руһи бөһранын маһијјәт вә ғајәсини «Төһфәтүл-Ирагејн»дән дујмаг олар.

Бу руһи вә фикри бөһрандан чыхмаг јолуну һамыдан габаг шаир өзү тапды. «Вүчудуну сарсыдан» фикри бөһрана өзү сон гојду. Тәрәддүдләрини јахалајараг ајағы алтына салды. «Төһәјјүрлә тәфәккүр вилајәтиндә гәдәм атан» шаирә «гаранлыг күчәдә ағыл чырағы јол көстәрди». Ағыл онун көмәјинә чатды, өз сөзү илә десәк «ағыл онун гулағындан тутуб бәһәт дүканына апарды». Бу ахтарыш вә тапынты чағларында «шаир бир әли илә ағылын чијниндән тутдуғу һалда, о бири әлилә шәр'ин чијнинә сөјкәнирди. Артыг о, ағылын јардымы илә ахтардығыны тапмыш, ничат вә чыхыш јолуну сечмишдир. Шаирин ифадәсилә сөјләнилсә «Ағыл маһир бир чәрраһ кими онун көзүнә чөкән мирвариjә мил чәкмиш, киләсинә долан гара сују јерә ахыдараг, ишыглы дүнјаны көрмәјә она имкан јаратмыш, шәр онун ләнкәри олмушдур». Әхилиji—фүтүввәти сечмиш, мәһәббәт вә инсанијјәтлә ајрылмаг билмәдән говушмушдур[725].

Шаир бу ахтарышларында һәр шејдән габаг өз әввәлки гәнаәтләринә архаланса да, онун фикир истигамәтинин ајдынлашдырылмасына Шамахы, Кәнчә вә Мосулдакы достларынын да бөјүк фәалијјәти олмушдур. Хагани бу достларыны «бәрадәрани — Јусиф һүммәт», «дустани-Нуһ исмәт», «саһиб-хәбәранидин» — дејә јад етмәкдәдир. О, «Төһфәтүл-Ирагејн»дә бу һадисәләри ејһамлы-әфсанәви бир өртүјә бүрүмүш, халг әдәбијјатынын бәдии образларындан мәгсәдәујғун истифадә етмишдир. Хызыр Нәбилә көрүш сәһнәсини вә данышыгларынын тәсвирини вермәклә, бу тәлашларына руһани бир дон кејдирмишдир. Бутасы сорағында јола дүшән Кәрәм Хызырла растлашмышдыр. Јалныз сарајлар дејил, даһа кениш әразини чулғалајан суфи ханәкаһлары да Хаганини өзләринә сары чәкмәјә, бу бөјүк исте'даддан өз бахымларына ујғун бәһрәләнмәјә чалышмышлар. Көрүнүр суфи ханәкаһы шаирин габагкы әсәрләрилә јахындан таныш олмуш, бу ше'рләрдә јерләшән ики зиддијјәтли чәһәтдән бириниә өзүнә доғма көрмүшдүр. Тәкјәјә ајаг басмајан шаирин үмумбәшәри вә әхлаги мөвзуда јаздығы ше'р вә нәфәсләри узаг ханәкаһлары фәтһ етмишди. Һәгигәт ахтарычылары — «ашиги-садигләр» чохдан бәри онун үрәк јахан нәғмәләрилә вәчдә кәлмиш вә јаха чырмышлар[726].

«Ханәкаһ» шаирин инсансевәрлији вә зүлмә нифрәтилә даһа чох марагланырды. Бу чәһәтдән ону доғма сајараг, үрәјини фәтһ едиб, өзүнә сары чәкмәјә чалышырды. Әдибин «јахасыны аләмихәбисин» әлиндән гуртармаға чалышырды. Дејилдији кими, шаир нә инди, нә дә сараја көнүл вердији, һејран гылдығы чағларда сырф суфи мөвгејини тутмады, Хагани јенә дә Хагани олараг галды. «Аләми-хәбисдән» — «јер танрыларындан» узаглашараг онлардан диварыны ајырса да, суфиләрин ханәкаһына кирмәди. О, өз әхлаги гајәләрини даһа гәт'иjjәтлә ишләjиб һазырлады. Көнүл рүбабынын мизрабыны өз дујғулары, халг истәкләри өзүлүндә тәрпәтди. Тәсәввүфүн еһкамларына гаршы чыхдығы һалда, тәсәввүфүн мә'насына — «мәғзинә» фикир верирди. Ики мәсәләдә Хагани илә ханәкаһ арасында бу замандан бәри охшарлыг вә сәсләшмә олмуш, бу «иттифаг» шаирин өмрүнүн сонуна кими давам етмишдир:

1. Сәнәти јолкәсән дивләрин хидмәтинә вермәмәк.

2. Зәманә илә ујғунлашмамаг вә гаранлығы ишыг кими көстәрмәмәк. Пислиjә гаршы јахшылығы мүдафиә етмәк, инсан сәрбәстлији вә ичтимаи әдаләт үғрунда вурушмаг[727]. Бу бирлик әслиндә үхүввәтлә тәсәввүфүн бирләшдији вә узаглашдығы бир јердир. Бир сыраларының көзүнү бу бирләшдиричи чәһәт гамашдырмыш, шаири суфи адландыранлар да тапылмышдыр. Әдибин өзү исә тәфәккүрүнүн бу чәһәти һаггында: «چندی نفس بصفه اهل صفاردم» — демишдир[728]. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә шаирин тәсәввүфә мүнасибәти өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Хагани суфилијин бүтүн тәкјә вә ханәкаһ адәтләрини вә рәсмләрини рәдд едир. «Заһирсазлығыны» рәдд едир. Шаирә көрә, јалныз вә јалныз «үрәк вә әмәл» тәмиз вә фәдакар олмалыдыр. О, «суфиликдәки орта хәтти даһа чох хошлајырды». Суфилијин јүксәк әхлаги гајәләрини алгышлајырды. Өзү әхлиjә говушараг ән үлви әхлаги гајәләрә доғру, ганад чалыб үлдузлашырды (Шәбрицар). Бу мәгамда исә Өмәр Нисајинин фикирләри онун үрәјинә мүәjjән чәһәтдән јахын иди. Һәр чүр риjа вә тәзаһүрә гаршы иди. Фикринин бүтүн јоллары аг күл бағына — фүтүввәтә сары иди. Әхилији севмиш, она көнүл вермишдир[729].

549 (1154/55)-чу илдән сонра да Хагани өз әхлаги гајәләринин һәллиндә мүстәгил бир јол тутду. Онун «үрфани» гәнаәтләри дә истәр-истәмәз даһа чох фәлсәфи әсасда һәлл олунурду. Бир чох мәсәләләрә мүнасибәтдә онунла суфи ханәкаһы арасында кәскин фәргләр вар иди. Шаир Хаганинин Хызыр Нәбијә вердији сорғулар да, алдығы чаваблар да бу ихтилафларын бәдии тәс-

[725] Т-53.

[726] Т-60—61.
[727] Т-62—72.
[728] Д-241.
[729] Т-199—202.

вири верилмишдир. Бу ихтилафлар һәр шеjдән габаг гәдим вә мүһәддис, чан, рәван вә ағыл анлajышларына, фәгр, үзләт, гәнаәт мәфһумларына аид иди. Бу мәсәләләрин һәллиндә о һәм фәлсәфиjjун, һәм дә суфиләрлә ихтилафда иди. Динә мүнасибәт мәсәләләриnә кәлдикдә о, өзләрини пejғәмбәрин чанишини сajараг, «өвгафы мәнимсәjән» руһaниләри гәт'и рәдд едирди. О, тәглидчилиjә гаршы иди. Охучуларының адәт етдикләри, алышдыглары шәкил вә ифадәләрин ичәрисиндә нечә бачарыгла өз фикирләрини кизләтмишдир:

بر جای پیمبران نشسته — ناموس پیمبران شکسته
از چیز کسان نوا گرفته — او قاف بغضب وا گرفته
یکسر دو زبان جو مار پیسه — یکچشم و دورو چوبا دریسه
جون مرغ کشاده پرولی بوم — چون بوم بزرك سرولی شوم
در دولتو دین چوبومو طاوس — یکسر سرو پای زشت و منحوس[730]

549—552 (1154/55—1157/58)-чи илләрдә о, Мәһәммәдин әмәлләриnә даһа чох фикир верир, Мәһәммәд танрысына доғру «ме'рач етдиjи» кими, шаир дә Мәһәммәдә доғру ме'рач етдиjини, онун кими мә'нәвиjjатча jүксәлдиjи иддиасында иди. Онун үзү һәмишә танрыдан чох Мәһәммәдә доғрудур:

خاقانی راهمه شب داج — در حضرت مصطفی است معراج[731]

«Диндара» бир бахын, көрүн о динә нә кими «диндаранә» бир тә'риф вермишдир:

دین‌چیست‌عدل، پس‌تو درعدل کوب ازآنك — عدل ازپی نجات تورهبر نکوتر است[732]

О, тарихи шәхсиjjәт олан Мәһәммәди чох jахшы таныjыр. Бир көрүн Мәһәммәд һаггында онун фикри нәдир:

گرچه محمد پیمبری بعرب یافت — صبح کمالش زحد شام بر آمد[733]

Бу фикри о, азы-чоху 550 (1155/56)-чи илләрдә сөjләмишдир. Диггәт един бу диндар Мәккәни һарада ахтарыр:

آن کعبه‌که از سکون معاف است — او ر اهمه کرد خود طوافست
خاقانی ازاین قدم‌که هستی — در کعبهٔ دل‌گذر که رستی[734]
مرا سجده‌که بیت بنت العنب به — که از بیت‌ام القری میگریزم[735]

Jалныз әхлаги, үрфани, фәлсәфи мәсәләләрлә дejил, сырф ичтиман-сиjаси мәсәләләрдә дә о, өз гәрарыны верди. Шаирин дөв-

[730] Т-70.
[731] Т-77.
[732] Д-75.
[733] Т-145.
[734] Т-79.
[735] Д-289.

ләтин jеткин олмаjан башчылары һаггында 549—552-чи илләрдә сөjләдиjи фикрин әсәмәтинә бир бахын! Бу фикир аз гала 9 әср габаг сөjләнилмишдир:

امروز بمقتضای دوران — جم مزدور است و دیو سلطان
این نااهلان نه مرد کارند — سگسار و سزای سنك سازند
بهدان زنهاد مختصرشان — طوق دم سك زتاج سرشان[736]

Онун үзү бу гәнаәтләриндә көjә дejил, jерә дикилмишди. О, «зати-хакн» «абестәни-бикр» — бакир икичанлы сајыр, торпағы каинатын нәнниси сајырды. Торпағы «әнасүрүн әмири» сајараг, онун сакини инсанын «әфлак үзәриндәки фәзиләтиндән» сөз ачырды. Торпағы «икиүзлү ајна» сандығы көнлүнүн чаны сајырды. Бурадан да өзү үчүн көклү бир нәтичә чыхарырды. Бир jердә дурмамаг, сәфәрә чыхмаг, һәjаты дәриндән өjрәнмәк! Торпағы дуjмаг, ону өjрәнмәк, онда jашамаг, ону тәрәннүм етмәк истәjирди. Мә'нәви чәһәтдән jүксәлмәк үчүн дә буну кәрәк сајырды. Jалныз «Төһфәтүл-Ирагејн»дә дejил, 549—551-чи илләрдә jаздығы әсәрләриндә дә бу фикирдәдир:

خاکست امیر هر عناصر — خاکست امین هر جواهر ...
دل آینه دور وی پاکست — آن آینه را غلاف خاکست
روئی سوی آن سرای پاکی — روئی سوی این بساط خاکی
آبستن بکر ذات خاکست — کهواره کائنات خاکست
این چرخ زدن کاسمانراست — خاص از پی طوف خاکدان راست
روغنکده ایست چرخ وارکان — گردش چو خر خراس گردان ...
قطره ز سفر شود بگوهر — گوهر ز سفر شود بهاور
خاصه سفری که برزمین است — کان دار خلافه معین است[737]

Көрүндүjү кими, о, нә дини, нә фәлсәфәни, нә дә тәсəввүфү зәманәсиндә олдуғу кими гәбул етмирди. Һәр үчүнә өз бахымындан jанашырды. Әзбәрчиләр, «фикридонмушлар, вүчуду бүзүшмүшләрин» көзүндә о, «диндар, мүтәәссиб вә гешри» көрүндү. Орта әср тәфәккүрүнүн вә ичтиман шүурунун үч формасы һаггында ираһичәдән һазырланмыш һөкмләрин биринә уjан һәр үч адамын көзүндә о, тәфтишчи дә сајыла биләр... Хаганинин 549—552 (1154/55—1157/58)-чи илләр һәjаты, бу заманкы фикир вә дүшүнчә аләмини сеjр едәркән, онун бу илләрдә әлагәдар олдуғу суфи башчылары илә достлуг вә бағлылығыны да дәриндән өjрәнмәк кәрәкдир.

549—552-чи илләрдә Хагани суфи башчыларындан, һамыдан габаг, Кәнчә Шеjхүл-исламы Насирәддин Ибраһимлә дост вә jахын иди. 552-чи илдән чох өнчә Иззәддин Мәһәммәд Гәссар

[736] Т-71—72.
[737] Т-82, 81.

ону Шејхүш-шүјух Өмәр Нисаҹиннин шәхсиҹјәти вә фикирләрилә таныш етди:

الحق نظر عنایتم کرد — کز شیخ عمر حکایتم کرد[738]

Шејх Өмәр Нисаҹи Мосулда јашајырды. О, Хаганинин достларындан, XII әсрин дөвләт хадимләриндән олан Мосул-түрк Атабәјлијинин баш-хочасы Чәмаләддин Мосули илә јахын иди. Хаганн «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Шејх Өмәр Нисаҹинин фикирләринә мараг көстәрир вә онун үзүнү көрмәји арзулајырды. Демәк, Хагани 551 (1156/57)-чи илдән габаг Өмәр Нисаҹинин фикирләрилә таныш имиш. Бу бөлмәни бәлкә дә Мәккә сәфәриндән өнчә јазмышдыр:

چون ابر بر آمده ز موصل — از بحر سخای صدر مفضل ...
مشتاق لقای اوست جانش — یارب بلقای او رسانش
دانم‌که چوداند این نفس چیست — اندیشه کند که قائلش کیست
گویند تراست عاشقی چست — زنده نفسی که کشتهٔ تست
آزاده دلیست بندگی کوش — صوفی صفتی است شمشتری پوش
رومی سلبی است لیك محرم — زنگی طربی است لیك باغم ...
کان علم کزو ملك بر افروخت — از شیخ شیوخ عمر آموخت[739]

Хаганинин 549—550-чи илдәки фикри бөһранына сон гојмагда әдибин «гүдвеји-мүәззәм» — дејә јад етдији Дәрбәнддә јашајан Нәчмәддин Әһмәд ибн Әли ибн Әһмәдин бөјүк тә'сири вә фәалијјәти олмушдур. О, узун мүддәт Хагани илә отуруб-дурмуш, бир чох узун кечәләри шаирлә мүбаһисәдә кечирмишдир. Нәчмәддин Әһмәд Дәрбәнддә јашајырды. Хагани 552-чи илдә Дәрбәндә кәлдикдә онун ханәкаһында гонаг олмуш, орадан јаздығы бир нечә мәктубун мәтни әлдәдир.

Хагани Ахситана көндәрдији мәктубда Нәчмәддин Әһмәд Симкәрин ата бабасындан мә'лумат вермишдир. О, Ширваншаһ Фәрибүрз, Гази Имам Симкәр вә һаким Хәлифәдән данышмышдыр[740]. «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки Хызыр Нәби сурәти Нәчмәддин Әһмәдин прототипидир. Хагани јазыр:

کارم ببقاش نضج پذیرفت — بحران دل سقیم من رفت
بیمار دل مرا طبیب اوست — تیمارکش من غریب اوست
رسمست که طبیب راکه هموار — آید که شام نزد بیمار ...
هرجاکه درآید آن دلافروز — شبها صبح است و صبحها روز
رویش بشب اندرون چه دانی — در تیرگی آب زندگانی
شمع من مظلم است نورش — زان بیش بود بشب حضورش[741]

[738] Т-243.
[739] Т-197—202.
[740] Ш-25.
[741] Т-228.

Нәчмәддин Хаганинин чәтин күнләринин досту иди. Әдибин, «гүдвеји-мүәззәм» — дејә онун адыны чәкдијиндән шаирин һансы бир елм саһәсиндәсә тәһсилини онун јанында тәкмилләшдирдијини дүшүнмәк олар. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Хагани Нәчмәддинин она јаздығы ше'рләринә ишарә едәрәк, бу әсәрләрдән бирини анмагдадыр:

انشاءکند از فوائد فکر — در باره من قصائد بکر ...
بر من بطریق مدح بربست — یك شعر که ثغر سحر بشکست[742]

Бу гит'әнин мәтни бизә кәлиб чатмышдыр. Нәчмәддин Әһмәд бу әсәриндә Хаганинин бөјүк шәхсиҹјәтинә вә јүксәк мә'нәвиҹјатына валеһ олдуғуну билдирәрәк Әфзәләддини «әмири-мүлки-сохән» — дејә танытмышдыр:

گرچه کان خرد مرا دانی — عاجزم در نهاد خاقانی
صورت روح پاك می‌بینم — متلرع بشخص انسانی
افضل‌الدین امیر ملك سخن — شارح رمزهای دو جهانی[743]

Нәчмәддин Әһмәд Симкәрин гит'әсинә Хагани «الامان ای دل‌که وحشت ... رәһмәт јағдырды мәтлә'ли әсәрилә чаваб вермишдир. Бу гәсидәдә Хаганинин 549—552 (1154/55—1157/58)-чи илләрдәки әһвали-руһиҹјәси, Ширванын бу илләрдәки вәзиҹјәти, Әбүл-Үланын башчылығы илә шаирә гаршы чыханларын чалышмалары һаггында мә'лумат вардыр. Артыг, Ширванда «Нә Сәфиүл-Мүлкүн үзүндә сәфадан бир әсәр, нә дә Рәзи әл-һәзрәтин сурәтиндә ризадән» из көрүнүрдү. Шаир, гоча јашларында чаванлыг етмәк фикринә дүшмүш заһидләрлә сөһбәти кәсмәк, гара әмәлли, чиркин үрәкли түфејлиләрдән, заһирсаз суфиләрдән узаглашмаг гәрарына кәлмишдир. Чаван икән «пири-дил олдуғуну, күл кими үшшаг илә дуруб-отурдуғуну» сөјләјир. Әдиб шаһин гушу кими Ширвандан үчуб кетмәк, өзүнә лајиг бир сарајда јер тутмаг, Ширваншаһ сарајыны «мәкс ховаран тоғлнҹи» јә — Әбүл-Үла Кәнчәви дәстәси ихтијарына гојмаг һаггында дүшүнүрдү. О, јенә дә үмумиҹјәтлә сарајдан үз чевирмәк фикриндә дејилди. «Сәфа вә үшшага» мејл көстәрән шаир кејим вә сөзлә дејил, ишдә, әмәлдә «Исадел олмағы» истәјирди. Хагани она гаршы чыханларын, шаирин тәб'и вә гајғысы илә јетишдикләрини билдирир. Онун «чаһ вә мәгамына, шөһрәтинә гысганараг», онунла чәкишдикләрини сөјләјир. Өзләрини дост адландыран бу адамлар, онун дүшмәнләридир. Бурада да, Әбүл-Үланын мүәллимлик вә гајғысындан јох, јаланчы достлуғундан сөһбәт кедир:

آتش انذر جاه زن گوباد دردست تکین
آب رخ در چاه کن گوخاك برفرق طغان

[742] Т-229.
[743] Д- پنجاه

تخت ساز از حرص تا فرمان دهی برتاج بخش
پشت نه برآزتا پهلو زنی با پهلوان
نی صفی الملك را ببینی صفائی در جبین
نی رضی الحضره رایابی رضائی درجنان
گر برنگ جامه عیبت کرد جاهل باك نیست
تابش مه را زبانگ سگ کجا خیزد زیان
چون تو یکرنگی بدل گر رنگ رنگ آید لباس
کی عجب چون عیسی دل بردرت دارد دکان
گر چه رنگین کسوتی صاحب خبر هستی زعقل
کلك رنگین جامه هم صاحب برید است از روان ...
باش باعشاق چون گل در جوانی پیردل
چند از این زهاد همچون سرودر پیری جوان
برزمین زن صحبت این زاهدان جاهجوی
مشتری صورت ولی مریخ سیرت در نهان
چون تنور ازنار نخوت هرزه خوار وتیره دم
چون فطیر از روی فطرت بدگوار وجان گران ...
نیست اندر جامه ازرق وفا و مردمی
چرخ ازرق پوش آنك عمرکاهو جان ستان
چند نالی چند از این محنت سرای زادو بود
کز برائی رای تو شروان نگردد خیروان
بچه بازی برویر ساعد شاهان نشین
بر مگس خواران قولنجی رهاکن آشیان
ای عزیز مادر و جان پدر تاکی ترا
این بزیر تیشه دارد وآن بسایه دوکدان
ای در این گهواره وحشت چو طفلان پای بست
غم ترا گهواره جنبان و حوادث دایگان
شیر مردی خیز خوی از شیر خوردن بازکن
تاکی این پستان زهرآلود داری در دهان
گر حوادث پشت امیدت شکست اندیشه نیست
مومیائی هست مدح صاحب صاحب قران ...
زاده طبع منند اینها که خصمان منند
آری‌آری گربه هست از عطسه شیر زبان
دشمن جاه منند اینها و چون باشند دوست
چون من از بسطام باشم این گروه از دامغان
زان کرامتها که حق بااین درو گرزاده کرد
میکشند از کینه چون نمرود بر گردون گمان
یا شکستم زین خران، گر چه درست ازمن شدند
خوانده‌ای تا عیسی از مقعد چه دید آخرزمان[744]

[744] Д-326—328.

549—550 (1154—1155)-чи илләрдәки руһи бөһранын ләғвилә 549-чу илдән әввәл бә'зән шаирдә көрүнән вә һисс олунан «чаһыллыгдан ирәли кәлмиш» «мәнәм-мәнәм» — «من وما» әһвал-руһијјәси 30 кечәлик ај кими әриjиб кетди:

چوماه سی‌شبه ناچیزشد خیال غرور چوروز پانزده ساعت‌کمال یافت ضیا[745]

543—550 (1147—1156)-чи илләрдә мә'нәвијjаты тәкмилләшдикчә, күн кими нура долан Хагани дүнjа малындан кетдикчә ај кими ишкәлирди, сәнәт вә исте'дадыны «зәрри-нисар» — шабаш пулу кими ајаглар алтына атмадыгча, онун башына сәпилән пул кисәләринин ағзы санки бағланырды. Шаир бир нечә вахт мадди чәтинликлә үз-үзә кәлди. Иш о jерә кәлиб чатды ки, «дәjирман кими бу ағыздан алараг, о ағыздан башгаларына бағышладығы» дүнjа малына аз гала мөһтач олду. Әһли-бејтини jаван чөрәклә тә'мин етмәjә игтидары галмады. О, Ширвандан кетмәк истәмирдисә дә, мөвчуд шәраит ону вәтәниндән говурду. Анасы Рабиәнин чәһрәсиндән, атасы Әли Нәччарын тишәсиндән рузу ахтармалы, jадлара jох, ата-анасынын һалал чөрәjинә вә дахмасына сығынмалы олду. О, фәгр тачыны башына гоjмушду. Бу мә'нәвијjат тачыны башында сахламаг үчүн башынын горху алтында олдуғуну дуjса да, өз сөз-совунда, әзминдә мөһкәм дајанды.

«بوته' خاك» да пакладығы, сылдыjы көнүл алтунундан туғ вә тач бир даһа дүзәлтмәjәчәjини билдирәрәк, күл кими өз габағыны кәфән етмәjәчәjини, лалә кими совруларак, габығындан чыхачағыны билдирирди:

سرست قیمت این تاج اگرسرش داری بمن بزید چنین‌تاج سربیاربها ...
زرنهاد تو چون باك شد زبوته' خاك نه طوق وتاج شود چون شود زبوته جدا
زری که گوی گریبان جبرئیل سزد رکاب پای شیاطین مکن‌که نیست سزا
چو گل مباش که‌هم پوست را کفن‌سازی چولاله باری اول زپوست بیرون آ ...
مراد بخشا درتو گویزم از اخلاص کزین خراس خسیسان دهی خلاص مرا
مرا تو باش که ازما ومن دلم بگرفت برآرتیغ عنایت نه من گذار ونه‌ما ...
گوا توئی‌که ندارم بگاه برگی برك براهل بیت زمن چون رسد نوالو نوا
چوقرصه جو وسرکه نمیرسد بمسیح کجا رسد بخواری خواره و حلوا
مرا زخطه شروان برون فکن ملکا که فرضه‌ایست درو صد هزار بحربلا
مراکنف‌کفن‌است الغیاث از این موطن مرا مقر سقر است الامان از این منشا
برمهان نشوم ورشوم چو خاك مهین غم کیا نخورم ور خورم بکوه کیا
از این کره‌که چو پرگار دزد بدراهند دلم چو نقطه' خون است در خط دنیا
گرفته سرشان سرسام وجسمشان ابرص ز سام ابرص جانگاه تر بزهر جفا
مرا به‌باطل محتاج جاه خود شمرند بحق حق‌که جز از حق مراست استغنا[746]

[745] Д-7.
[746] Д-10—14.

Сарајла кәскин әлагәдә олмасы, шәраитин кәркинлији... һәр шеј һәр шеј она Ширвандан чыхыб кетмәји әмр едирди. Анчаг!.. Гоча анасы Рабиә, атасы Әли Нәччар көзләринин ишығыны көздән гојмаг истәмирдиләр. Рабиә — оғлунун башы үстә «Гур'ан» тутараг, архасынча су сәпмәји истәмирди. Башы бәлалы ана «балам һардасан» демәјә тәләсмирди. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә адыны чәкдији, чох күман ки, 544 (1149/50)-чү илдә јаздығы, «Мәнтигүт-тејр» адлы баһаријјәсиндә дә тезликлә Шамахыдан чыхыб кетмәли олдуғуна тохунур. Бу илдә Атсыза јаздығы ше'рдә дә охшар әһвал-рүһијјә дујулмагдадыр:

یارب ازین حبسگاه باز رهانش‌که هست شروان شرالبلاد خسمان ثرالثواب[747]

549 (1154/55)-чу илдә о, Хорасана кетмәк фикриндә иди. Бу сәфәри баш тутмады. 550-чи илин гурбан ајы јахынлашдыгда, «гәм сармашығы ајагларына долашмыш», үзүнтү вә кәдәр онун кәнч көрүмүнү әзәрәк, үзүнә гочалыг чизкиләри чәкмишди. Онун-бунун ризасыны, сарајын мүвафигәтини ала билмәдијиндә көрә, һичаз сәфәринә чыха билмәди. Ата-анасынын разылығыны көзләмәли олду. Зијарәт пулу дүзәлдә билмәдији үчүн Ширвандa галмалы олду:

امسال عزیمت تو میدانست لیك انده والد ینش نگذاشت
چون بردل والدین گره دید بار املش گشاده به دید
افکند رضای این وآنش بر پای دوکندهٔ گرانش ...
نه هیچ دل و داع بودش نه برك من استطاع بودش[748]

551 (1156/57)-чи илдә икинчи кәрә Ирага кедәркән, гәләми әрәбчә јазмагла итиләмишди:

هندوی تواعجمی زبان بود هم دولت تو زبانش بگشود
بردانست چو از تو دانست مکتب هندوی تو قفل رومی از لب[749]

551-чи илин гурбан бајрамына доғру кедән күнләрин сајы азалдығча, Хагани Мәккә сәфәри һәвәсилә әлдән кедирди. Өзү демишкән, «Кә'бә сөзүнү додағына алдыгда чаны дилинин учуну өпүрдү»:

هرگه که حدیث کعبه رانم عقل آید و می مزد زبانم
زین نام چو پرکنم دهانرا جان بوسه زند سر زبانرا ...
دانی که هوای کعبه دارم جان روی نمای کعبه دارم[750]

[747] Д-45.
[748] Т-136.
[749] Т-135.
[750] Т-79—80.

Сәјаһәтә чыхмаға тәләсән шаирә көрә, «гәтрә сәфәрлә» көһәрә чевриллији кими, көһәр дә сәфәрлә гијмәтә минә биләчәкдир:

قطره زسفر شود بگوهر گوهر ز سفر شود بهاور
خاصه سفری که بر زمین است کان دار خلافه معین است[751]

Әдиб Мәккәјә јола дүшмәздән габаг, «дөрдүнчү кишвәрә» — Ирага кетмәк, өу елкәни сәјаһәт етмәк фикриндә иди:

پای افزاری کنی ز تسلیم زین پای روی بچارم اقلیم[752]

Бу Хаганинин Ирага етдији икинчи сәфәри иди:

دلم گر باز من ندهی دل دیگر بوامم ده
که بر خاك عراق این بار بیدل نگذرم باری ...
بلشکرگاه دارم روی وبر سلطان فشانم جان
گرآن دریاست وین خورشید من نیلوفرم باری[753]

Ширвандан Ирага сары кәлән Хаганинин һансы јолла Ирага јола дүшдүјү бәлли дејилдир. Шаир Ирага кәләркән, јолда чох тәләсирди. Ирагын үрәк ачан аб-һавасынын сыхылан көнлүнә севинч кәтирәчәјини дүшүнүрдү. Хәстәликдән сағалачағына, «көзүнә чыхмыш нахүнәјә» «Ираг сәфәри илә» әлач едәчәјинә инанырды:

مه قعده فلك جنیبه ساری دو اسبه سوی عراق تازی
جز فر عراق بر ندارد آن ناخنه کابرش تو دارد
او بر گیرد پی بهی را آن ناخنهٔ شبانگهی را ...
آن آبو هوا کند علاجت مادر زادی شود مزاجت
از علت آفتاب زردی چون علت اصل پاك گردی[754]

Хагани икинчи кәрә Ирагда оларкән, бу јурдун ојмагларында долашмыш, «белад вә сәвадыны» көзмиш, өлмүш чанлара рүһ верән, солмуш вә саралмыш үзләрә кәнчлик көзәллији кәтирән Ираг торпагларынын көзәлликләрини сејр етмишдир:

بیت المعمور دان بلادش بیت المقدس شمر سوادش
هم سبع شداد سبعی ازوی هم ربع بهشت ربعی از وی[755]

Ираг зијалылары Хаганини бөјүк бир һөрмәтлә гаршыламыш, онун ше'рләрини һәр аддымда мәрһәба сәсләрилә алгышламышлар:

[751] Т-81.
[752] Т-83.
[753] Д-693.
[754] Т-84.
[755] Јенә орада.

هر سحر حلال من كه دانى در گوش عراقيان بخوانى
در هرقدم از دم ملايك آوا شنوى كه مرحبابك[756]

Аддымлары Ираг мүнәввәрләринин алғыш фыртынасы илә гаршыланан шаир Сәлчуг һөкмдары Мәһәммәд ибн Маһмудун ләшкәркаһына кәлиб чатды. Чох күман ки, Хагани 551-чи илин орталарында Султан Мәһәммәд ибн Маһмудун «мүәскәриндә» — ордукаһында олмушдур. Бундан габагкы ајларла Хаганинин Һәмәдана јахын бир јердә Султан Мәһәммәдин дәркаһына кәлиб чатмасы мүмкүн дејилди. 550 (1155/56)-чы илләрдә Султан Мәһәммәд ибн Маһмуд Азәрбајчанда иди. «Төһфәтүл-Ираҝеји»дә бу һадисәјә үстүөртүлү тохунулур. Султан Мәһәммәд Елдәкизилә үз-үзә кәлмишди. О, 550 (1155/56)-чы илин ахырларында Багдады мүһасирәјә алмышды. Атабәј Елдәкизин Һәмәдан јахынлығына кәлмәсилә о Багдад гапысындан Һәмәдана үз гојмушду. Бу заман Султан Мәһәммәдин ордукаһы Һәмәданын 5 мәнзиллијиндә иди[757]. Хаганинин «Төһфәтүл-Ираҝеји»дә султанын ордукаһы илә Һәмәдан арасындакы јолун тәсвирини вермәси бу еһтимала даһа күчлү әсас верир:

چون يافتى اتصال درگاه هجرت كنى از معسكر شاه
راه همدان بديده پوئى هذا البلدالامينش گوئى[758]

Демәли, Хагани Султан Мәһәммәд ибн Маһмудун ордукаһына 551-чи илин оруҹлуг ајында (1156 сентјабр—октјабр), Һәмәдан шәһәринин 5 мәнзиллијиндә кәлиб чатды. «Падишаһи-ә'зәмин ләшкәркаһына» кәлән Хагани Султан Мәһәммәд ибн Маһмуд тәрәфиндән гәбул едилмиш, өзү демишкән: «игтисали-дәркаһ» әлдә етмишдир:

آئى پيناهگاه عالم لشكر كه پادشاه اعظم ...
پيشانى ملك يافت مقصود از داغ محمد بن محمود[759]

Бу заман Мәһәммәд дүшмәнләрини өз јеријндә отуртмушду. Ирагда әминаманлыг иди. Хаганинин биринчи Ираг сәфәриндә, гәбулунда олдуғу Чәлаләддин Дәркәзини азы-чохуу 549-чу илин ахырларында (1154/55) вәзирликдән көтүрүлмүш, јеринә Шәмсәддин Әбу Нәчиб отурмушду[760].

[756] T-85.

[757] رشيدالدين فضل‌الله. «جامع‌التواريخ». جلد ۲، جز' ۵، ۱۹۶۰. آنقره. ص:۱۵۲.

[758] T-89. محمد بن على بن سليمان الراوندى. «راحة‌الصدور وآية‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲۶۵.

[759] T-85.

[760] محمد بن على بن سليمان الراوندى. «راحة‌الصدور وآية‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲۶۵.

Хагани ләшкәркаһда икән Султан Мәһәммәди мәдһ етмишдир:

خاقانى را بمدح خوانى پيداست چو خوشه صد زبانى
جان كرده سبيل مدح سلطان رانده خط لايباع برجان[761]

Чох еһтимал ки, Хагани Султан Мәһәммәдә јаздығы «مرغ شد اندر سماع رقص كنان صبحدم ...» мәтлә'ли әсәрини оруҹлуг бајрамында, ләшкәркаһда икән гәләмә алмышдыр. Бу ше'рдә Хагани Багдад мүһарибәси илә бағлы мәсәләләрә үстүөртүлү шәкилдә даһа чох тохунмушдур. Бу әсәрдә шаир, Султан Мәһәммәддән ону гәбул етмәсини истәјәрәк, вахтилә Султандан кәнарда — узагларда јашаса да, шаһа чатмаг фикрини дашыдығыны билдирмәкдәдир. Ше'рдә Хагани «өмрү боју дәрбәдәр» вә «зијан-кәрде» олдуғуна да тохунмушдур:

خود چه‌زيانت بود گر بقبول سگى عمر زيان كرده‌اى ازتو شود محتشم
درطلبت كارمن خام‌شد از دست هجر چون سك پاسوخته دربدرم لاجرم
بابليان عيدرا نعل در آتش نهند كرحد بابل رسيد عيدو مه نوبنم ...
چرخ‌كبود آنچنانك ناخن تب بردگان فضله' ناخن شده ماه زداغ سقم ...
خلق دوقولى شدند بهر شب عيدرا بردو گروهى خلق ماه نوآمد حكم[762]

Шаир, Султан Мәһәммәди Сәнчәри-сани адландырараг, «гәсди-Хорасан» едәрәк, бу мәмләкәти «гуззларын гәсбиндән» гуртармаға чағырыр. Гәсидәдә Султанын Багдад әтрафында ордусунун дағылмасына, Султан Сүлејман вә Мәликшаһын Султан Мәһәммәдә гаршы чалышмагларына, Багдад мүһасирәсинин боша чыхдығына, Султан Мәһәммәдин әмисиоғлу Арслан ибн Тоғрулла Тәкрит галасындан Багдада апарылдығда[763] көстәрдији гајғыја үстүөртүлү тохунулмушдур:

اول سلجوقيان سنجر ثانى‌كه هست سائس خيرالعباد، سايه رب‌النسم ...
عم پدريها نمود درحق مختار حق كرده' مختار بين در حق فرزند عم ...
ملك‌خراسان‌تراست دركف اغيارغصب موسى ملكت توئى گرك شبان غنم
آخر خركس نكرد روضه دار السلام كس‌چل‌سك‌هم نساخت خلعت بيت‌الحرم...
گوزپى غز و غز قصد خراسان كنى گرد سواران كند چهره' گردون دژم[764]

Илк гајнагларда — «Раһәтүс-сүдур» вә «Чамиәт-тәварих»дә көстәрилдији кими, «Султан Мәһәммәд ибн Маһмуд ләтиф-хүлг, әгли-камил вә рә'ји-саиб вә тәб'и-сајес» саһиби олдуғу үчүн «хош-әһл ,сабит-гәдәм, мүһүбби-үләма, нику-ләфз, дәгигнәзәр, мәаншенас вә дүшвар-пәсәнд» олдуғуна көрә Хаганинин

[761] T-89.

[762] Д-260—261.

[763] رشيدالدين فضل‌الله. «جامع‌التواريخ». جلد ۲ــجز' ۵، ۱۹۶۰. آنقره. ص: ۱۵۸.

[764] Д-261—263.

нəзəрини 548 (1153/54)-чи илдə өзүнə чəлб етмишди[765]. Хаганн Гијасəддин Мəһəммəдлə 551-чи илдəн јаратдығы бу əлагəни сонралар да давам етдирди. 552 (1157/58)-чи илдə јаздығы «Төһфəтүл-Ирагејн»дə Султан Мəһəммəддəн кениш данышмышдыр. 552-чи ил һадисələри[766] илə бағлы олан «дөзүлməз вəзијјəтини» «آینه» рəдифли əсəриндə Султан Мəһəммədə шəрһ етмишдир. Султан Мəһəммəд 554-чү илин рəчəб ајында (1159 ијул) Һəмəданда өлдү. Бу əсəрдə шаир, ағламагдан ахан көз јашларынын үзүнү јујараг ајнаја чевирдијиндən шикајətləнир. Әдиб султана үрəкдən мəһəббəт бағласа да, гуллуғуна кəлə билмədијиндən сөз ачмыш, шаһын, онун һаггындакы лүтф вə мəрһəмətləрини јада салмышдыр. Габаглар башгасыны мədһ етдијиндə һејфсиләнмиш, «илк султанының, ону сатдығыны билдирəрəк», «ејбəчəрləрин вə корларын ајнаја бахмаға үрəјн кəлмədијини» сөјləмишдир. Шаир Султани-э'зəмин гуллуғуна кəлə билмəјəчəјини билдирəрəк, «саралмыш үзлə ајнаја бахмағын уғурлу олмадығыны» сөјləјир:

صورت نمای شدرخ خاقانی از شرمك — روی سرشك خورده نگر، منگر آینه ...
باشد جو طبع مهر من اندر هوای تو — چون تاب گیرداز حرکات خورآینه ...
در خدمت توتر نتوان امدن بدانك — گردد سیاه روی چوگردد تر آینه ...
گر لطف‌تو خریدرا بس شکفت نیست — کاهل بمر خرند بسیمو زر آینه
ور ناکسی فروخت مراهم روا بود — کاعمی و زشت را نبود در خور آینه
گر جزترا ستودم برمن مگیر ازآنك — مردم ضرورتی کنند از خنجر آینه
نام‌ترا زمن نگریزد، چرا بدانك — گه‌گه کنند پاك بخاکستر آینه ...
شایدکه ناورم دل مجروح بردرت — زیبد که ننگرم برخ امضر آینه [767]

Еһтимал ки, Хаганн Султан Мəһəммəд ибн Маһмуда һəср етдији «ای عندلیب جانها طاوس بسته زیور ...» — мətлə'li ше'рини 552 (1157/58)-чи ил һадисələрилə əлагəдар јазмышдыр. Шаир «бадə ичмədијини сөјləдијиндən вə габагкы севдадан чəкиндијини» билдирдијиндən, бу əсəри биринчи Мəккə сəфəриндən сонра јаздығы сөзсүздүр. Əсəрдə Султан Сəнчəрин өлүмүнə тохунулмушдур. Гəсидəдə Султан Мəһəммədин шаһлыг бағы вə шаһлыг гəсринин тə'рифи верилмишдир. Демək, Хаганн 552—554 (1157—1159)-чу илləрдəки «дəрбəдəрлијиндə» Һəмəдана кəлмиш, һəмин ше'рини дə бу шəһəрдə јазмышдыр. Хаганн бу илləрдə Ширван һадисələрилə бағлы олараг, јалныз Һəмəдана дејил, Тəбризə дə кетмишдир. Əсəрдə «түрк вə Иран һөкмдары», Абхаз вə Румдан хəраҹ алан Султан Мəһəммədин дүшмəнə галиб кəлдијиндən вə саирədən сөз кедир. Бу илдə Мəһəммədин сарај ханəндəси шаирин ше'ринə мусиги бəстəламишди:

[765] رشیدالدین فضل‌الله. «جامع التواریخ». جلد۲ـص. ۵. ۱۹۶۰. آنقره. ص: ۱۴۰
[766] Јенə орада, с. 152.
[767] Д-399.

گر باده می نگیرم بر من مگیر جانا
من خون خورم نه باده، من غم کشم نه ساغو
زان آب آذر آسا آتشان همی هراسم
کز آب سك گزیده و شیر سیه ز آذر ...
تارست قرصه خور از ضعف علت دی
بیماری دق آمد شب راکه گشت لاغر ...
آن بارید که امسال از چرخ نیك بادش
شعرم بمدح سلطان برداشته بمزهر ...
ایران و ترك رسمی، ابخازو روم ذمی
ذمی هزار بقصه، رسمی هزار لشکر ...
خاقانیم نه والله، خاقان نظم و نثرم
گویندگان عالم پیشم عیال و مضطر
زاین نکته‌های بکرند آبستنان حسرت
مشتی عقیم خاطر، جوقی سقیم ابتر ...
قصرش چو فکرت من در راه مدح سلطان
گردون در او مرکب و گیتی دراو مصور ...
مهدی صفت شهنشه، امت پناه داور
جان بخش چون ملکشه، کشورستان چو سنجر ...
صحن ارم ندیدی در باغ شاه بنگر
حسن حرم ندیدی برقصر شاه بگذر [768]

Султанын «мүəскəриндəн» ајрылан Хаганн Һəмəдана сары үз тојду. Шаир демишкəн: көзүнү Һəмəдан јолуна дикəрəк аддымлајырды. Һəмəдан чеврəсинин јашыл дүзəнликləри, бағ-бағаты, көзəл сеһирли мənзəрələри шаири өзүнə вурғун етмишди. О, диггəтини Һəмəданын сөјкəндији Әрвəнд дағынын əзəмətли зирвələриндə вə сылдырымларында долашан чалағанлардан ајыра билмирди. Шаир «бу е'чазкар вə тилсимли» енниш-јохушлара баха-баха кəлиб Һəмəдана чатды. XII əср Һəмəданы индикиндən даһа көзəл иди. О, көзəллик вə сијаси əһəмијјətилə Бағдада гаршы дајанырды. О заман, Һəмəдан мədəни дүнјанын көзəл шəһəрləриндən бири сајылырды. Бура Сəлчуг дөврү түрк мədəнијјətинин ən надир инчиləри топландығы бир музеј иди. Хаганијə көрə торпағы, дашы «јагут вə алтундан» олан бу дијарын һавасы үрəк ачан, сују ширин вə јүнкүл, јери нсə севинч кətирир. «Мəрзи-Рудавəр» дүзəнликləринин фүсункарлығы шаири даһа чох вурғун етди. «Мəрзи-Рудавəри» шадлыг кətирəн не'мəткəдə адландырды. Күндə мин бир карван дəстələринин бу дијардан кəлиб кечдијини сөјləјир:

خضرائش مثال کعبه دانی — اروندش بوقبیس خوانی ...
بیخش به نشیب کرده آهنك — زان سوی سماك هزار فرسنك

[768] Д-191—194.

سیمرغ بدامنش فرو دید — سی‌مرغ دگر چو خود برابر دید ...
کار همدان چه دست بالاست — کاروند قرارگاه عنقاست ...
زانست که مرز رود آور — نعمتکده ایست شادی آور
هر روز ز چرخ رهروانش — آیند هزار کاروانش[769]

О, Һәмәданын әкнафында — чеврәсиндә «бағы-дүнја», Һәмәданда исә «бағы-мә'на»ны көрдү. «Ирага чанларын мәһди, Һәмәдана чанларын бағары» — деди. Шаирә көрә, Ираг чох көзәл олса да, Һәмәданда бу көзәлликләрин һамысы топланмышдыр. Һәмәдана қәләп Әфзәләддин бу көзәлликләрин һамысыны дујду вә һисс етди:

خود کل عراق مهد جانهاست — اما همدان بهار آنهاست
اکناف عراق باغ دنیی است — اما همدان بهار معنی است
چون در همدان مقر گرفتی — حظ همه‌دان که بر گرفتی[770]

Хаганн Һәмәданда икән бу шәһәрин мәдәни һәјаты илә јахындан таныш олмуш, ән көркәмли зијалылар илә көрүшмүшдүр. Шаир Ирагда бөјүк сијаси вә мә'нәви нүфуалу, «көвһәри әфсәри-фүтүввәт» — әхилик тачынын көвһәри, Һәмәдан рәиси вә Көһүстан падшаһы (584 (1188/89)-чу илдә өлдүрүлмүшдүр) Сеҗҗид Әлаүддөвлә Фәхрәддин Әрәбшаһын гәбулунда олмушдур:

آن افسر گوهر نبوت — وان گوهر افسر فتوت[771]

«Раһәтүс-сүдур, Ајәтүс-сүрур» мүәллифи Мәһәммәд Равәндинин тәләбәләри, сонралар Ирагын сијаси вә мәдәни һәјатында көркәмли чалышмалары олмуш Сеҗҗид Әлаәддинин үч оғлу Мәчдәддин Хәлил Һүмајун, Фәхрәддин Хосровшаһ вә Сеҗид Имадәддин Мәрданшаһла көрүшмүшдүр. Әлаәддинин бөјүк оғлу Мәчдәддин Һүмајун Хаганијә гајғы көстәрмиш, Хәлил Һүмајунун јүксәк мә'нәвијјаты — «сәфаји-зәмири» шаирин хошуна қәлмишдир[772]

Шәһәрин сијаси даирәләри илә јахындан танышлашан Хаганини Һәмәдан зијалылары чох сәмимијјәтлә гаршыладылар. Шаир бу шәһәрдә икән Һәмәданын «һафезан вә мүдәррисләри илә» көрүшмүш, онларын көркәмли нүмајәндәләри илә данышмышдыр. О, бу сәфәрдә көрүшә қәлдији Һәмәдан алимләрини «Төһфәтүл-Ирагејн»дә «чамеани-мә'нн», «саликани-исмәт», «кани-исмәт», «сајеји-һәгг», «саиси-зәмин» — дејә анмышдыр. Хаганн «Төһфәтүл-Ирагејн»дә 551-чи илдә Һәмәданда көрүшдүјү алимләрин јүксәк мә'нәвијјат вә сәфаји-зәмирини, мәсләк вә әгидә угрунда гылынч вә гәләм саһибләри олдугларыны дәфин бир мәһәббәтлә гәләмә алмышдыр. Кафиәддин Әһмәдлә Хаганинин

[769] T-89—90.
[770] T-91.
[771] Јенә орада
[772] T-91—93.

көрүшү даһа сәмими кечмиш[773], Һәмәдан газысынын зүлм гаршысында әдаләти горудуғуну әдиб чох бәјәнмишдир[774].

Хагани Һәмәданда икән дөврүн мәшһур алимләриндән Мәчдәддин Абдуллаһ ибн Һеҗәр, Әбүлгасим ибн Чә'фәр Газвини илә сөһбәт етмишдир. Әдиб бөјүк түрк шаири вә мүтәссәввифи Јәсәвинин мүәллими Јусиф Һәмәданинин јанында охумуш, 582 (1186/87)-чи илдә Һәмәданда өлән Мәчдәддин Абдуллаһы—«бәһри-чәваһир»и көрмүш, онун «гәләм вә фәрманынын тә'сиринә» һеҗран галмышдыр[775]. О, бир чох елми әсәрин мүәллифи вә алимләрин мүәллими олан «гүдвәтүл-мәшајих» Мәчдәддин Әбу Чә'фәрлә вә 569 (1173/74)-чү илдә вәфат едән Һафиз Әбүл-Үла Әттар Һәсән ибн Әһмәдлә Һәмәдандакы көрүшләриндән әзиз хатирәләр сахламышдыр[776]. Һәмәданын мүдәррисләри шаирин адамларыны күләр үзлә гаршыладылар. Шаир Һәмәданын Тоғрул мәдрәсәсинин «мәдрәсәдары» Имам Әлаәддин Разн илә унудулмаз көрүшүнү «Төһфәтүл-Ирагејн»дә анмышдыр[777]. Көрүндүјү кими, Хагани һәчәрүл-әсвәди өпмәјә тәләсән вә буну өзүнә көзүбағлы мәгсәд көтүрән һачылар кими дејил, Шәрги сејрү сәјаһәт едән көзүачыг бир сәјјаһ кими қәлмишди. Ираг Сәлчуглуларының пајтахты әски Һәмәдан шәһәри шаири ачыг вә кениш үрәклә гаршыладығы кими, ону бөјүк бир һөрмәтлә дә Бағдада сары јола салды. Әһалинин чохлуғуну тәмсил едән Ираг түркләри вә өлкәнин башга сакинләринин зијалылары шаирә күл-чичәк јағдырмышлар. Ирагда «мәтләбинә чатан» шаир «дөрд јели өзүнә мөркәб едәрәк», ајын һилалындан үзәнкиси олан аты илә, тәләсик Мосулдан кечәрәк өзүнү Бағдада чатдырды:

چون یافتی از عراق مطلب — سازی ز چهار باد مرکب
زین آفکنی از هلال برباد — درزین شوی وروی ببغداد[778]

О, Бағдада говушмаг, Шәргин — мүсәлманлығын мәдәни мәркәзини көрмәк арзусу илә илләр боју јашамышды. Хагани әввәлләрдән бу шәһәри дүшүнмүшдү. Чох охумуш вә ешитмишди. Шаирәнә хәјалатында тәсвир етдији Бағдад, көзү илә көрдүјү Бағдаддан да көзәл иди. Шаири шәһәрин чохчәһәтли јүксәк мәдәни һәјаты валеһ етмишди. Хагани Бағдадын мә'нәви һәјатыны «дананын — билиҹинин фикри гәдәр» зәнкин көрдү:

شهری بینی چو فکر دانا — دروی همه کائنات پیدا
چون عارض دوست از نکوئی — در وی همه آرزو که جوئی[779]

[773] T-95.
[774] T-96.
[775] T-97.
[776] T-98.
[777] Јенә орада.
[778] T- 99.
[779] T-100.

Бағдадын сакинләрини бәјәнди, шәһәрин бағ-бағатындан үз чевирә билмәди. Бир сөзлә, шаирин көзүндә Бағдад беһиштдән үстүн көрүндү. Бағдад јахынлығындакы Ејнүш-шәмс бағы шаири өзүнә валеһ етди:

ارواح که بردرش گذشتند — فردوس مهین برو نوشتند
پس چون به‌بهشت بازخوردند — بخدادکهینش نام کردند[780]

Кәрх мәһәлләсинин көзәлликләри, ара-сыра, ашыб-дашан, илан кими өзүнә гыврылан, адәтән кәлинләр кими аста-аста аддымлајан Дәчлә чајынын күмүш суларына дүшән ај ишығы шаирин хәјалатыны һаралара чәкмәди... Дәчләјә бахаркән Хәзәрә бахырды, Дәлн Күрү көрүр, Хан Аразы сеҗр едирди. Гызылөзән, Софи, Чығаты, Кирдман, Арпа чајы вә Ачы чајы бирчә-бирчә көзүнүн габағына кәлирди. Чәнки мешәсинин сәрин һавасы, Сәһәндин сәрин вә лам мејн јадына дүшдү. Бәлкә дә көзү илә Дәчләни сеҗр етдији һалда, гулағында Аразын күшултуларыны ешидир, көнлүндә Күрүн мүлајим нәсимини дујурду. Көзү Дәчләдә галмышды. Дәчләдә долашан кәми вә пәләләрдән көзләрини ајыра билмирди. Көј Хәзәр, Етил чајы, Ван көлү, Урми көлү, Гуру көл, Көј көл, Көјчә дәнизи јарпаг-јарпаг кәлиб көзүндән кечирди:

قطریست زکرخ چرخ هفتم — قطر پست ز دجله بحر قلزم
اجرام زدجله روی شویند — زین روی همه سفید رویند
که سیمگری نماید آبش — که شیشه‌گری کند حبابش
آبش بدل گلاب دانند — زو درد سر سران نشانند
گر شیشه کند حباب شاید — شیشه زپی گلاب باید
گر روح ندیده‌ٔ مصور — اینك حرکات دجله بنگر
تا باد صبا و باد همقرین است — خاتم خاتم نگین نگین است
آزاد و رونده حون مسیحا — در سلسله رفته راهب آسا
باد است براو مروق آثار — که برك نمای وگه گره کار
از بادنگر بسطح اوبر — بر جلول ، یم شکل مسطر ...
دجله شه آبهاست یکسر — اما ز عروس نرم روتر
از دست مشاطه‌ٔ رونده — بر چهره نگارها فکنده[781]

О, Бағдадда икән ики ајры чәһәт көрдү. Орада, ики башга-башга аләм бирләшмишди. Бир јандан әһли-исламын Дарүс-сәламыдыр. О, бири јандан «сурн-әјјамын» Дарүс-сүруруду:

آن دار سلام اهل اسلام — وین دار سرور سور ایام[782]

[780] Т-100.
[781] Т-101—102.
[782] Т-103.

Шаир Бағдадда икн һәјатын «әшраф вә күбарлар» һәјатилә «әсләф» һәјат тәрзинин бирләшдијини илк нәзәрдән дујмушду. О, Бағдадда икән бу шәһәрин көзәлликләрилә, сијаси вә елми һәјатилә даһа чох марагланды. Бағдад да өз нөвбәсиндә бу заман «тәб'и Хәзәр түркләринин оху кими сәрраст, һинд гылынчы кими кәскин олан шаһи-сохәни» гаршыламаға һазырлашмышды. Јеткинлик Ширванда ағзы бағланан пул кисәләрини Бағдадда чырыб ширванлы шаирин гәдәмләринә сәпди. Әдиб алғыш вә истимәһәббәт фыртынасы ичәрисиндә долашырды. Бу бөјүк тәнтәнәни онун үчүн һамыдан габаг јүксәк мә'нәвиҗҗаты, чаһаншүмул сәнәти һазырламышды. Мә'нәвиҗҗат вә сәнәтин сеһирли әлләри јалныз Бағдадын мәдәниҗҗәт гапыларыны дејил, «Хилафәт һәрәмининә» чәтин вә надир ачылан дарвазаларыны да шаирин үзүнә ачды. Бағдад бағрыны ачараг, ширванлы Нәччар оғлу Ибраһими бағрына басды. Ширванда бүзүлән ағызлар, инди һејрәтлә ачыг галмышды, чеврилән үзләр инди мәбһутанә бир тәрздә шаири изләјирди. Бүтүн бунларын сиррини бөјүк мүтәфәккирин өзүнү дәрк етмәсиндә ахтармаг лазымдыр! Мә'нәвиҗҗат ону нә гәдәр јүксәлтди... Күнәш кими әлчатмаз етди. Ширвандакы дөзүлмәз һәјатындан бу тәнтәнәли гәбула кими чәмиси ики ај вахт лазым кәлди. Мә'нәвиҗҗатла сәнәтин бирләшмәси нәләр јаратмады. Бу тәнтәнәли гәбул мәрасиминин тәшкилиндә Хаганинин 550 (1155/56)-чи илдән чох-чох габаг үзүнү көрмәдән танышладығы, әлагә јаратдығы, јазышдығы «васитәсиз һәзрәтихассына чатдығы сәдри-әфазил», XII әсрин көркәмли дөвләт хадими Мосул — түрк Атабәјлијинин бөш хочасы Чәмаләддин Мәһәммәд Мосули чох иш көрмүшдү:

از گلستان وصل نسیمی شنیده‌ام — دامن گرفته براثر آن دویده‌ام
بی بدرقه بکوی وصالش گذشته‌ام — بی واسطه بحضرت خاصش رسیده‌ام
اینجا گذاشته پروبالی که داشته — آنجا که اوست هم ببراو پریده‌ام ...
خود نام من ز خاطر من رفته بود پاك — خاقانی آن زمان ز زبانش شنیده‌ام
والا جمال دین محمد، محمد آنك — از کل کون خدست او برگزیده‌ام ...
شك نیست کز سلاله‌ٔ نثر بلند اوست — این روی تازگان که زنظم آفریده‌ام
ای آنکه تاعنان بهوای تو داده‌ام — از ناوك سخن صف خصمان دریده‌ام[783]

Аббасиләр хилафәтиндә бөјүк сијаси вә мә'нәви нүфузу олан Сәлчуг — түрк султанынын ата, хәлифәнин гардаш дејә чағырдығы Чәмаләддин Мәһәммәд Мосули хәлифә әл-Мүгтәфини Хагани јарадычылығы вә шәхсиҗҗәти илә јахындан таныш етди. «Гәриб мүсафирин» «хилафәт һәрәминдә» тәнтәнәјлә гәбул едилмәси үчүн лазыми шәраит јаратды:

سلطان دل وخلیفه همم خوانمش ازآنك — سلطان پدر نوشت وخلیفه برادرش
در حضرت خلیفه کجاذکر من شدی — گر نیستی مدذکر امات مظهرش

[783] Д-647—648.

ختم کمال گوهر عباس مقتفی کاعز از یافت گوهر آدم ز جوهرش[784]

Əl-Мүгтəфи Хаганини бөјүк һөрмətлə гəбул етди. Хилафət тарихиндə мисли-бəрабəри олмајан һөрмət вə еһтирамы көстəрмишдир. Хагани «Əли-Аббас үмəрасы сəфинин» гаршысындан кечəрək хəлифənин јанына догру «јол алмышдыр»:

بینی امرای آل عباس با پیکر لطف و برقع یاس ...
از صف حوریان برآئی در صدر مسیح دین گرائی[785]

Гəбул мəрасиминдə хəлифənин ən јахын адамлары əл-Мүгтəфинин түрк хатынындан доғулмуш оғлу-вəлиһəди, əдиб икинчи дəфə Мəккəјə кедəркən хəлифə олан Јусиф əл-Мүстəнчид дə иштирак едирди. Шаирə о дөврүн ən бөјүк һөрмət əламəти олараг, хəлифənин əлини өпмək ичазəси верилди. Бу, о вахта кими чох аз көрүнəн, надир бир һадисə иди. Ən көркəмли һөкмдарлар башларына шаһлыг тачы гојаркən көзləнилən мəрасимдə хəлифə тəрəфиндən көндəрилən атын ајағынын гызыл налыны өпмəли идиләр. Хəлифənин гəбулунда олан ən көркəмли кишиləрə хилафət мəснəдинин ајағыны өпмək ичазəси чох аз верилмишдир. Əслиндə бу Шамахылы Əли Нəччар оғлу Ибраһимин ислам хəлифəси əл-Мүгтəфинин əлини өпмəси дејил, шаирин исте'дады гаршысында хəлифənин сəчдəјə дүшмəси демək иди. «Төһфəтүл-Ирагејн»дə бу мəрасимдən сөз кедəркən, шаирин мəгрур көнлүнүн бундан наразы галдығы дүјулмагдадыр:

رضوان که مراتب علویافت تشریف ز دست بوس او یافت
تا بوسه‌گه‌آن خجسته دست است قدر لب حوریان شکسته است
این خواری ازآن گهرفشان دست بر سنك سیا ه‌کعبه هم هست ...
برهر جرمی بضرب فرمان المقتفی آفریده یزدان
زان ظل خدای دین به نیروست خورشید نژاد یوسف اوست
خورشید کناد پادشاهی در سایهٔ سایهٔ الهی
بر گوشهٔ عرش مهد اوباد و اقبال ولی عهد او باد ...
روزی‌که فلك دهد خلاصش بغداد بود مقام خاصش[786]

Хəлифə сарајынын ən мүһүм вə һөрмətли вəзифələриндən бирисини — дəбирлик вəзифəсини Хаганијə тəклиф етди, «кəлəчəкдə ədибин мəгамыны көјləрə јүксəлдəчəјини» билдирсə дə, Хагани бу тəклифи нəзакəтлə рəдд етди. «Бу ишин зəһмətинə вахты чатмајачағыны» билдирди. Белə вəзифəлəрдən о, үз чевирмишди. Мə'нəвиjjатча күнəш кими јүксəлдиjиндən, вəзирлик мəгамына белə, е'тинасыз олдуғуну, «башына бировуз бөрк гојмајачағыны» гəләмə алды:

[784] Д-221.
[785] Т-103—104.
[786] Т-105—108.

خلیفه گوید خاقانیا دبیری کن که پایگاه ترا برفلك گذارم سر
دبیرم آری سحر آفرین که انشاءُ ولیك زحمت این شغل را ندارم سر
بپایگاه دبیری چه‌فخر آرم ازآنك بستگاه وزیری فرو نیارم سر
جو آفتاب شدم باعطاردی چه‌کنم کلاه عاریتی را چرا سپارم سر[787]

Дөврүнүн бир сыра гəләмдашы бу тəклифи јухуда көрүб вə ја сшитдикдə һал-əһваллары дəјишир, дəрһал өз аилə үзвləринə белə, тəкəббүр сатардылар. Султанлар узаглардан бу сараја гуламлыг вə чакəрлик билдирдикləри һалда, хилафət һəрəминə күндə бу кими истəкləри билдирən онларла мəктуб вə хаһишнамə кəлдиjи бир заманда, олунан тəклифə нəзакəтлə көстəрилən е'тинасызлығы Аббасиләр сарајы бəлкə дə јадына сала билмəзди.

Аббасиләр сарајы Азəрбајчан торпағындан кəлмиш ики тəрханын сајмамазлығыны јадына сала биләрди: Бунлардан биринчиси хилафəтлə гылынч вə дүшүнчəсилə вурушмуш, əлалтысынын дөнүклүjү нəтичəсиндə Бағдада кətирилən бөјүк фикир вə əмəллəр саһиби хүррəмдин Бабəк, икинчиси Бабəкдən бир нечə јүз ил сонра сənət дүнјасында вə мə'нəвиjjат аləминдə «Кавеји-Кавианын бајрағыны галдырмыш» Бабəк-нəсəб ширванлы Хагани иди. Бу ики мүчаһидин кəлиши вə мəгсəдləри башга вə ајры мə'на дашыса да, һəр икиси мə'нəвиjjатча бир идиләр:

صد هزاران پوست از شخص بهائم برکنند
تاکند یك پوست را گردون در فش کاویان[788]
منم آن کاوه که تائید فریدونی وبخت
طالب کوره و سندان شدنم نگذارند[789]

Ширванда хаганына «сəн-сəн» демəкдəн бојун гачыран Хагани, Бағдадда хəлифəсинə «сəн-сəн» демəди!

Хаганинин нəзəри рəсми тəнтənəлəрдən чох, елм вə мə'рифət адамларына тикилмишди. Шəһəрин мədəни халг һəјаты илə даһа чох марагланырды. Бағдад əһалисинин ərəб вə əчəмлəрдən түрк вə башгаларындан ибарəт олдуғуну билдирмишдир. Бу шəһərдəки халгларын дилləриндə данышылдығы вə бу дилləрдə ədəби һəјат олдуғуну көстəрир[790]. Хагани Бағдад һəјатының һəр ики чəһətини дəриндən дүјду. Онун ити нəзəрləри пајтахтын тəнтənələри ичərисиндə кизлənən бə'зи мискинликləри сезди. Чохларының инди дə бөјүк империjаларын пајтахтында валеһ олдуғлары заһири чəһətləрин ич үзүнү Хагани 800 ил габаг дүјду:

ای باغ داد بیضهٔ بغداد مرحبا دورانکه سپهر و سفرگاه انجمی
ازنورو نورو سوروسرور وچراغ وباغ چرخ چنارمی نه‌که فردوس هشتمی

[787] Д-886.
[788] Д-328.
[789] Д-154.
[790] Д-961.

هست زرنك وبوی همه‌چیزها ولیك آوخ که نیست بوی دل ورنك مردمی [791]

Кәнч шаир Бағдады кәзмәкдән дојмурду. Кечәләрин бириндә јолдан азараг, кәлиб Дәчлә гырағына чыхды. Дәчлә гырағынын вур-сындырыны, кәл-көтүрүнү көрмәкдән ләззәт алды: «دی شبانکه بغلط سوی لب دجله شدم ...» [792] мәтлә'ли гит'әни буна көрә јазмышдыр. Бағдадда һәр шејин пулла алыныб-сатылдығыны, исмәтдән данышылдығы һалда, намусун әсасларынын сарсылдығыны, гызыл-күмүшүн һөкм етдијини дә илк күнләрдә дујмушдур:

آبی ازدجله چوبینم که بدپیری ندهند من زبغداد چه‌گویم صفت بی‌کرمی [793]

Вәтәни Ширвандан чаныны көтүрүб гачан шаир, Бағдадда көз гамашдырычы тәнтәнәләрлә гаршылашса да, үрәји вә мәһәббәти Ширванда галмышды. «Бағдад шаир үчүн әзиз вә хошакәлим иди». Бағдадын һәр јеринә Хаганинин сәси јағдығы заманда о, көз јашлары ичәрисиндә Ширваны дүшүнүрдү. Әзизләринин һычгыртылары ичәрисиндә тәрк етмәли олдуғу доғма јурдуну јада салмышдыр. О, дујғуларыны нечә бачарыгла гәләмә алмышдыр: «Ширван һәр бир атанын бөјүк анасыдыр, о мәним руһумун бачысы, нәсими вә ганыдыр. Ширван һәр јердән јүксәкдир. Ширвана гурбан олум!.. Ширван үчүн кәдәрләнирәм, үрәјим сыхылыр... онун дуру булагларыны, әсил-нәсәбли чамаатыны хошлајырам»[794]

Бағдадда ше'р вә сәнәт адамларынын арпа чөрәјилә јашадыглары һалда, сәнәти алтун ајағына атмадыгларына севинир. Ширванда «ади бир авазханын да вәзифәли вә јахуд варлынын тәрәфини сахладығына» ачымагдадыр. О, Ширванда кәдәрин, Бағдадда никбинлик әһвал-руһијјәсинин һаким олдуғу һаггында да дүшүнмүшдүр[795].

Хагани Бағдадда икән «пиранә-хирәдлә» — ағыллы гочаларла отуруб дурду. Бу саатлары өмрүнүн ән јахшы чағлары сајды[796]. Шаирә көрә онун көрүшдүјү алимләр, көрдүјү мүдәррисләр «дәмағын үч ғүрфәсинин: һифз, хәјал вә фикрин саһибләридирләр». Бағдадын елм вә фикир һәјатында һифз, хәјал вә фикрин бирләшдијини билдирмишдир.

هر مکتب او چو هشت باغ است هریك چوسه غرفهٔ دماغ است
هم حفظ و خیال وفکر از آنجاست کاین هر سه از آن سه غرفه برخاست [797]

[791] Д-929.
[792] Д-927.
[793] Д-928.
[794] Д-961.
[795] Д-960—961.
[796] Т-108.
[797] Јенә орада.

«Төһфәтүл-Ирагејн»дә Имам Шәһабәддин Әбу Нәср Јусиф Дәмәшги вә онун гардашы Фәхрәддинлә Бағдаддакы көрүшүнү әзиз бир хатирә кими гәләмә алмышдыр[798]. Әдиб Бағдадда икән бу шәһәрин көркәмли алим вә хәттатларындан 552 (1151/53)-чи илдә Бағдадда өлмүш Әбүл-Һәсән Мәһәммәд ибн Мүбарәкин сөһбәтинә чатмышдыр[799]. «Чыраг һисиндән көзләринә сүрмә чәкән, ајаг кими јухуда кетмәјән», дәрс вә тәдрислә күндүз вә кечәләри баша вуран, «фикир вә нүктеји-бикр јијәләри» Фәхрәддин Әһмәд вә Зијаәддин Имам Әбу Нәчибин хатирәсини Хагани сонралар да унутмамышдыр[800]. Нәдәнсә Тәбриз сакини насир вә алим Әбүл-Фәзл Мәһәммәд Сәид Әш'әридән Бағдад алимләри сырасында данышмышдыр. Иззәддин Бу Имранын әхиләрсајағы Хаганини сиғә гардашлығына көтүрдүјүнү, шаир үчүн гонаглыг вердијини, сүфрә башында гардашлыг адына чөрәк кәсдијини хатырламышдыр[801]. Бағдад өз көзәлликләрилә чаван шаирин «јорғун көнлүнә» јенилик вә тәравәт кәтирди. Хагани һәр илдә белә бир уғурлу сәфәрә чыхмағы арзулајырды. Дәчлә гырағынын ахшамларынын сејринә Хагани даһа чох чыхды. Бағдад кәнчлијинин мәһәббәт мачәраларына јахындан вә узагдан шаһид олду вә онлара гошулду. Күнләрин бир күнүндә бәлкә дә зүл-һиччә ајынын ајпарасыны көрмәк истәркән, кәмидән парлајан ај үзлү Бағдад көзәлинин наз вә ғәмзәси шаири әлдән салды! Малыны бу сәфәрдә оғру апармыш, үрәјини исә «ешгә» вермишди:

سفر کعبه به بغداد رسانید مرا بارك‌الله همه سال این سفرم بایستی
قدر بغداد چه داند دل فرسودهٔ من بهر بغداد دلی تازه ترم بایستی ...
پرده‌ها دارد بغداد ودروگنج روان با همه خستگی آنجا گذرم بایستی ...
من دیوانه نشینم که مه نو نگرم گویم آنجا که نهد پای سرم بایستی
مال من دزد ببرد ودل من عشق ربود وقت رازین دویکی ماحضرم بایستی [802]

Хагани «көрмәдији, көрмәјини арзуладығы», анчаг сәмими дост олдуғу Чәмаләддин Мосули илә илк кәрә Бағдада кедәркән Мосулда көрүшдү. «Шаһи-сохән», «шаһи-сәханын» гуллуғуна чатды. «Шөһрәти хәзәрләрдән тутмуш Һиндистанәдәк јајылан» Чәмаләддин Чавад Хаганинин «тәб вә зәбаны илә» Мосулда јахындан таныш олдугда бөјүк исте'дада һејран галды. Хаганијә тәшриф көндәрәрәк, туғ, хәләт бағышлады вә миник јоллады. Әсәринә көрә 1000 гызыл динар көндәрди. Шаирә башдан ајаға гијмәтли мисри вә руми парчалардан тикилмиш кејим вә сарыг тәгдим етди. Ал-әлван атлас топлары бағышлады:

[798] Т-110—111.
[799] Т-111.
[800] Јенә орада.
[801] Т-112.
[802] Д-804.

شاه سخن بخدمت شاه سخن رسید — شاه سخاسخن ز فلك دید برترش
طبعِ‌و زبان چوتیر خزر دیدو تیغ‌هند — از روم ساخت درعش واز مصرمغفرش
آری منم که رومی ومصریست خلعتم — زآنکس که رفت تا خزرو هند مخبرش
صبح‌وشفق شدم سروتن زاطلس‌و قصب — زآنکس که آفتاب بود سایهٔ فرش
یك خانه دارم از زر رکنی و جعفری — زآنکس که رکن خانهٔ دین خواند جعفرش
برتاج آفتاب کشم سر بطوق او — بر ابلق فلك فکنم زین باسترش
دیدم‌که سیئات جهانش نکرد صید — زان رد نکردم این حسنات موقرش[803]

Шаир достунун әрмәғаныны гәбул етмәк истәмирди. Ањчаг, Чәмаләддинин шәхсијјәти илә јахындан таныш олдугда, хоҹасынын «тәшрифини» гәбул етди. Бу мүнасибәтлә Чәмаләддин Мәһәммәдә көндәрдији ше'риндә вүгарыны вә шәхсијјәтини өзү үчүн ән бөјүк сәрвәт вә микнәт саjмышдыр:

خاقانی بلند سخن در جهان منم
کازادی از جهان روش حکمت منست ...
اسباب هست و نیست اگر نیست گومباش
کاین نیستی که هست مرا حشمت من است ...
میخواستم که رد کنم احسان خواجه را
زآن خواجگی که دربنه همت من است
خضر از زبان کعبه پیام آورید و گفت
احسانش رد مکن که ولی نعمت من است[804]

«Мәчалисүн-нәфаис» мүәллифи «Бу бејт Хачә Шәмсәддин Сањибдивана јазылмышдыр» — демәкдә јанылмышдыр. Профессор Әбдүррәсул Хәјјампур 1/12/1374 тарихли мәктубунда бура да Хачә Шәмсәддинин бабасындан данышылдығыны сөјләјир. Бурада Хачә Чәмаләддин Мосулидән данышылыр.

Хаганијә көндәрилән бу тәшрифдә түрк рәсми бүтөвлүклә көзләнилмишди. Орта әсрләрдә түрклердә һөрмәт әламәти олараг тәгдим едилән тәшрифләрдә шаирә көндәрилмиш һәдијјәләрдән артыг бир шеј гојулмазды. Бу рәсм мүәјјән дәјишикликлә инди дә Өзбәкистанда галыр.

Әдиб Бағдадын сејрү сәјаһәтиндән сонра Куфәјә кәлди. Бөјүк Куфә шәһәрин кәзиб долашан шаир, шәһәрин кенишлијини вә әһалисинин мећрибанлығыны «Төһфәтүл-Ирагејн»дә гәләмә алмышдыр[805]. Хаганн Куфәдә икән «каффеји-куфијанла» көрүшмүш, индики Нәчәфдә јерләшән Әли ибн Әбуталиб мәзарына кетмиш, «ширн-мәрдн-аләмин» гаршысында баш әјмишдир[806]. Һәчч карваны илә Куфәдән чыхан Әфзәләддинин үзү Нәчдә сары иди. Нәчдә кедән јолу о, бөјүк шөвг вә һәвәслә архада гојараг,

[803] Д-220—221.
[804] Д-829.
[805] Т-113.
[806] Т-115.

әрәбләр кими «нәчдијјат» сема' етди[807]. Бадиҹәјә ајаг басды. Көрүн 551-чи илдә Мәккәдә икән бир бејтдә Бадиҹәни нечә мәһарәтлә тәсвир етмишдир:

دریا خشك دیده‌ٔ و کشتیی روان — هان بادیه نگه‌کن وهان ناقه بنگرش[808]

Хагани 551-чи илин зүлгә'дә ајында Бадиҹәдә иди. Хаганинин тәрчүмеји-һалилә бағлы олан бир чох мәсәләләри ајдынлашдырмаг үчүн, шаирин биринчи Мәккә сәфәри дәриндән өјрәнилмәлидир. Ән азы 6 дәлилә көрә, Хагани Мәккә сәфәринә 551 (1156/57)-чи илдә чыхмышды вә бу илин зүл-һиччә ајынын 10-да гурбан бајрамында Мәккәдә иди:

1. Хагани икинчи һәчч сәфәриндә Мәккәдә икән јаздығы «دیده‌اند» рәдифли әсәриндә әл-Мүгтәфинин (555-чи илдә өлмүшдүр) хилафәти илләриндә биринчи Мәккә сәфәринә чыхдыгда һичри-шәмси илинин дец ајында Бадиҹәдә олдуғуну билдирмишдир:

من بدور مقتفی دیدم بدی مه بادیه — کاند راوز آب وگیا قحط فراوان دیده‌اند[809]

Бу маддеји-тарихи илк дәфә Иран алимләриндән Бәдиүззәман Форузанфәр ачмышдыр. Бәдиүззәман Форузанфәр Сеjид Һәсән Тәбәсинин һесабламаларына архаланыр. Сеjид Һәсән Тәбәсинин һесабламасына көрә һичри-гәмәри 551-чи илин зүл-гә'дә ајынын бири һичри-шәмси 535-чи илин дец ајынын 2-нә дүшүр.

2. «Сифәһан» рәдифли әсәриндә 551-чи илдә Мосулда Чәмаләддин Мәһәммәдин јанында олдуғуну көстәрмишдир:

درسنه ثانون الف بحضرت موصل — راندم ثانون الف سرای صفاهان[810]

3. Хагани 552-чи илдә јаздығы «Төһфәтүл-Ирагејн»дә вә 573-чү илдә јаздығы «Сифәһан» рәдифли ше'риндә 552-чи илдә өлдүрүлмүш Сәдрәддин Мәһәммәд Хоҹәнди вә онун гардашы Чәмаләддин Хоҹәндидән данышмышдыр. Һәр ики әсәрдә Сәдрәддин Мәһәммәддән (551-чи илдә) сағлам бир шәхс кими сөз ачмышдыр:

مدح دو فاروق دین چگونه نبشتم — صدور جمال آن دو مقتدای صفاهان[811]
صدر الدین صدر دار ملت — بر ترز سه بعد و چار علت[812]

[807] Т-115.
[808] Д-216.
[809] Д-92.
[810] Д-355.
[811] Јенә орада.
[812] Т-238.

4. Бириичи Мәккә сәфәриндән гајытдыгдан сонра 552-чи илдә јаздығы «Төһфәтүл-Ирагејн»дә, 30 ил сонра 582-чи илдә баш верәчәк «بیت قرآن» . «کواکب و خسف» һаггындакы данышыгларыны рәдд етмишдир:

در گوش مقلدان احوال — دادند خبر که بعد سی سال[813]

5. 552-чи илдә Бағдадда өлән Әбүл-Һәсән Мәһәммәд ибн Мүбарәклә Хагани 551-чи илдә Бағдадда көрүшмүшдүр[814].

6. Икинчи Мәккә сәфәринә чыхаркән, һөкмдары шаирә манечилик төрәтдикдә әдибин бу мүнасибәтлә јаздығы ше'рдә 30 јашында икән «һәччин она фәрз олдуғуну вә борчуну бир ил сонра өдәдијини» билдирир. Икинчи кәрә Мәккәјә чатмағы, 30 јашында икән фәрз олан һәччин гәзасыны икинчи һәччлә өдәјәчәјини сөјләјир:

امسال اگر زمکه مرا باز داشت شاه — زین حسرت آتشی ز سویدا برآورم
گر بخت بازیر در کعبه رسانم — کاحرام حج و عمره مثنا بر آورم
سی ساله فرض بردرکعبه کنم قضا — تکبیر آن فریضه ببطحا بر آورم[815]

Шаир ени-бојү «мәрди һеј'әт-әндишин» «тәфәккүрүндән» кениш олан Бадијәнин күзкү кими парлајан сәрабларында, мәсә' вә мәшрәбләриндә. Бәтһа чөлүндә аддымлајан дәвә карваныны ајын мүшајиәт етмәсинә, дәвәләрин аддымламасында, «чәрәсләрдән» — зынгровлардан гопан аһәнкләрә шаиранә бир мә'на верди[816]. «Ај шаирин дәвәсинин чиловундан тутуб Мигата кәтириб чыхартды»[817]. Еһрамкаһа чатан Хагани Ирагдан кәлдији үчүн «еһрами-ираги»[818] тутду. Еһрамкаһдан Дәшти-Әрәфата јол алды... О, Куфәдән Мәккәјә, Мәккәдән Мәдинәјә, Мәдинәдән Шама кедән јолларын үстүндә олан абадлыгларын, шәһәр вә кәндләри, оба вә еллəри көрдү:

وزخاك عراق در گذشتی — راه بغداد در نوشتی
دیدی حرم خلافت آباد — در عرصهٔ باغ داد بغداد
زی دار خلافه تاختی روی — از خاك چو نافه یافتی بوی
بردست خلیفه بوسه دادی — بر چشمهٔ دجله پی نهادی ...
ز آنجا بزمین کوفه راندی — بر مشهد کوفه جان فشاندی
در بادیه تاختی عرب وار — بر کوههٔ چرخ ناقه رفتار ...
در مکه چو میم مکه بودی — یعنی همه تن کمر نمودی
ز آنجا سفر مدینه کردی — گنج هرمان هزینه کردی[819]

[813] Т-140.
[814] Т-111.
[815] Д-246.
[816] Т-111—115.
[817] Т-119.
[818] Јенә орада.
[819] Т-175.

Хагани Әрәфатда олан сајсыз-һесабсыз зүввар ичиндә фүгәра, суфиләр, үләма-фүзәла вә газиләрлә отуруб-дурду. Кә'бә јолунда исә көзәл бир гадынла севишди:

چون مرا از راه کعبه است این فتوح — بس طواف شکر کامسالش کنم ...
کر دلم سوزد سموم بادیه — بس مفرح کز لب و خالش کنم[820]

«جبل الرحمه» дә шүрути-һәччи јеринә јетирмишдир. «مزدلفه». «منی» дан Мәккәјә кәлмишдир. Мәккәдә Кә'бәни, Һәчәрүл-әсвәди дә өпмүш, Зәм-зәм гујусундан су ичмишдир. «Алтун новдан», «مروه» вә «صفا» дә олду. Мәнасики-һәччи јеринә јетирди. Омредән сонра јенә дә Мәккәјә гајытды. Кә'бәни зијарәт едәрәк, билдији нечә дилдән бириндә һәчәрүл-әсвәдлә дәрдү-дил етди:

زان چند زبان چنانکه خواهی — گویا کنی آنزبان که خواهی[821]

Мәккәдә икән бир нечә кечә Кә'бәнин гаршысында әһја сахладыгда Шамахыдакы нәзирини јадына салды:

خاقانی اریباده کشد دست بتر است
از ابر هه که پیل کشد جنك کعبه را
دیگر لب بتان نزند بوسه تازید
این نذر کرد و رای زد آهنك کعبه را[822]

Чаһү тәмә'дән үз дөндәрәрәк, писи-јахшы көстәрмәмәк, ички ичмәмәк һаггында Кә'бәјлә әһд етди:

خاسد که خضرم در عرب از آب زمزم شسته لب
من گرد کعبه چند شب، شب زنده عذرا داشته[823]

Хагани Мәккәдә икән, бу шәһәрин көркәмли шәхсијјәтләри ону бөјүк һөрмәтлә гаршыладылар. «Хәвасси-Мәккә» шаирин Кә'бәдә јаздығы «صبح از حمایل فلك آهیخت خنجرش ...» мәтлә'ли әсәрини гызыл сују илә көчүрмүшләр. Бу әсәрдә Хагани Бағдаддан Мәккәјә олан сәфәринин бәдии тәсвирини вермишдир[824]. Әсәрләриндә Мәккә јолуну әзаб вә чәтинликләриндән чох данышмышдыр. О, зүл-һиччә ајының 10-да һәчч мәрасимини битирдикдән сонра бир нечә күн Мәккәдә галмыш, 10 күн бирбаша јол кедәрәк, Мәккәдән Мәдинәјә чатмышдыр:

چون طلعت کعبه دیده باشی — در ظل وی آرمیده باشی

[820] Д-638—639.
[821] Т-132.
[822] Д-812.
[823] Д-383.
[824] Д-215—221.

و آنجا ورق مدینه خوانی ده روزه بیك زمان براني[825]

Мәдинә хурмалыгларынын сеһирли мәнзәрәләри шаирин чох хошуна кәлди. Шәһәрдә кәлир аз олса да һәјат бәрәкәтли иди[826]. Мәдинәдә Мәһәммәд, биринчи вә икинчи хәлифәнин гәбринә кетди[827]. Мәһәммәдә нәфәслөр јазды[828]. Мәдинәдә икән, Хагани, сәнәти накәс адамларын ајагына атмајачағына, ички ичмәјәчәјинә, һирс вә тамаһа јол вермәјәчәјинә бир даһа анд ичди[829]. Мәдинәдә Мәһәммәдин мәзарыны көрмәјә кәлдикдә, мәтни әлдә олан ики бејтлик гит'әни өз хәттилә һәрәмин гапысына «јадникар» јазды. Ел рәсмини көзләди[830]. Мәдинәдә икән јазыб Мәһәммәдин башы үстдә торпаға басдырдыгы «Төвбәнамә»дә бир даһа залимләрин чөрәјини кәсмәјәчәјини, онлара мәдһ демәјәчәјини билдирмишди[831]. Ел гајдасы илә әхилөр сајағы, Мәһәммәдин гаршысында төвбә етди. Мәдинәдән бир баша Шама кәлән Хагани Шамдан Мосула јола дүшдү:

اکنون هم از این قدم بیك کام برزن زمدینه تا حد شام ...
اینك خط موصل و حد شام قطب هدی و سپهر اسلام[832]

Көрүнүр Хагани Бадиҹә јолу илә дејил, Мәдинәдән Шама кедән јол илә өзүнү Шама чатдырмышдыр.

Хагани Шамда икән Мисир фатимиләрилә Бағдад хәлифәлиҹи арасында, Бағдад-Шам вә Мисир арасында кәскин ихтилафлар вар иди. О, Шамда икән Шамын тарихи гәсрләрини сеҹр етмиш, Шамын бөјүк шәхсиҹјәтләриниң мәзарыны зиjарәт етмишдир[833]. «Төһфәтүл-Ирагеjн»дә бу һадисәләрә ишарә вардыр. Хагани Шамдан Мосула кәлди. Бу Атабәјлиҹин Бағдад хәлифәләриниң һәјатында мүһүм тә'сири вар иди. Бағдадла Гаһирә арасында чәкишмәләр сәлибчиләрә чох көмәк едирди:

آن داس بچشم دین در افتاد خونابه زچشم دین برون داد[834]

Сәлчуг һөкүмәти күчлү олдуғу вахт чәкишмәләрә сон гојмаг, Авропаны сарсытмаг, сәлибчиләри өз јерләриндә отуртмаға чалышырды. Хагани дә Мисирлә Бағдад арасындакы чәкишмәләрә гаршы чыхараг, Сәлчуглулар кими Бағдадын тәрәфини сахлајырды. О заман Мосул вә Шам даһа чох бир јердә идарә олунурду вә Мосул Атабәјлиҹинә табе иди. Гүтбәддин Тоғрултәкин, Мосул Атабәји иди. Хагани Мосулда икән «сәдри-Ираг, саһиби-Шам, саһиб вә сәдри-күлли-ислам» кими јүксәк унванларла јад етдиҹи «Саһиби-Мосулун» вәзири Чәмаләддин Мәһәммәд Мосулунун гәбулунда олду. Чәмаләддин дөврүнүн ачыг фикирли дөвләт хадимләриндән вә маарифпәрвәрләриндән иди. Јалныз Хагани дејил, XII әсрин биринчи јарысында јашамыш көркәмли сәнәткарларын бир чоху Чәмаләддинлә јахын олмушлар. Әнвәри, Сеjид Һәсән Гәзнәви, Чәмаләддин Әбдүррәззаг Исфәһани о чүмләдәндирләр. «Төһфәтүл-Ирагеjн»дә Хагани Чәмаләддинин дөвләт ишләри вә мәдәниjjәт саһәсиндәки чалышмаларындан кениш данышмышдыр. Чәмаләддин өлкәни әдл вә инсафла доландырараг, Кә'бәни тә'мир етмиш, Мәдинәjә дивар чәкәрәк, Бадиҹә вә Әрәфата су чыхармышдыр. Јохсуллара бөјүк јардымлар етмишдир[835]. «Төһфәтүл-Ирагеjн»дә бу барәдә дејиләнләр тарихи гајнаглардакы јазылара уjғундур. Хагани Мосулда икән Чәмаләддин Мосули илә даһа јахындан таныш олду. Шаир Чәмаләддинин фикир вүс'әти вә гәләминиң гүдрәтиндән ағыз долусу данышараг, онун бөјүк сиjасәтчи вә һәгиги инсан олдуғуну көстәрмишдир[836]. Хагани Чәмаләддинин хилафәт даиrәләриндә вә әрәбләр ичәрисиндә бөјүк һөрмәти олдуғуну, онун фәалиjjәти нәтиҹәсиндә әрәб јарымадасында әмин-аманлыгын бәрпа едилдиjини сөjләjир. Хагани Чәмаләддинин тикдирдиjи гәсрләри бирчә-бирчә көзмиш, салдырдыгы көрпүләри, Мәһәммәдабад шәһәрини[837] сеjр етмишдир. Мосулда икән онун «Ичтимаи һимаjә Диванының көрмүшдүр[838]. Шаир Мәһәммәд Мосулини Мәһәммәд пеjғәмбәрлә таj тутур:

کان صدر محمدی است دیگر از اسم وسخا وعلم ومنظر[839]

Шаирин газандыгы иrәлиләjишдә Чәмаләддинин күчлү әли олдуғуну сөjләjир:

خاقانی را سحاب خاطر زان بحر کشید فیض ظاهر[840]

Шамахыjа гајыдан Хагани jенә дә Чәмаләддинин фикир вә севдасы илә јашајырды. Мәккәдә икән она гаршы олан мәһәббәти габагкындан даһа да артмышды:

میسازم در مضیق شروان از نشر ثنای نشره' جان[841]

Хагани Чәмаләддинлә jаратдыгы вә мөһкәмләндирдиjи достлуг әлагәләрини «Төһфәтүл-Ирагеjн»дә әбәдиләшдирмишдир. Хага-

825 T-141.
826 T-142.
827 T-144.
828 T-142.
829 T-168.
830 T-176.
831 Д-848.
832 T-176.
833 T-108.
834 T-178.

835 T-184.
836 T-189.
837 T-193.
838 T-191—193.
839 T-245.
840 T-247.
841 T-248.

ни икинчи кәрә Мосулда икән бу шәһәрин көркәмли шәхсиjjәтләри вә алимләрилә көрүшмүшдүр. Мәшһур алим вә насир Имам Рәзиәддин Хәзанлә дост олмуш, сонралар да һәр ики әдиб арасында jазышма давам етмишдир.

Хаганы Шамахыдан Мәккә сәфәри нстәjи илә jола дүшәндә белә, Мосула кедиб, Чәмаләддин Исфәһанилә көрүшмәк истәjирди. «Төһфәтүл-Ирагеjн»ин мүгәддимәсиндә jазыр:

«دائمی انتقال خادم از تنگنای شروان چون بود روزی همان هاتف الهی درآمد و گفت اگر سرفرازی طلبی پای افزار بدست‌آر. روی براه نه‌که بارنج راه بگنج جاه رسی تحصیل‌السعادتین بجوی مجمع البحرین بطلب قران السعدین دریاب یعنی بکعبهٔ شام برس پس برکعبه عرب بگذر اول در بادیهٔ خدمت گام درنه بمیقاتگاه کرام احرام گیر ... بردر کعبه جلال که حضرت است برو و حلقه بگیر و همان بگوی که آن‌ترك گفت: ای خانه‌که چون تو هرگز ندیده‌ام و تو چون من‌هم ندیده‌ای» [842]

Шаир «Сифәһан» рәдифли гәсидәдә Мосулда икән Чәмаләддин Исфәһанидән көрдүjү гаjғылардан кениш данышмышдыр. Чәмаләддин Хаганиjә көндәрдиjи мүкафатдан үстәлик әсәрини Әлиjи-Әскәр вә Атабәjи-Әкбәрә шаирдән совгат апарды. 550 (1155/56)-чы илдән Мосулда олан Сүлеjман шаһ Сәлчуглуjа Хаганини тәгдим етди. Рәшидәддин «Чамиәт-тәваріх»дә Сүлеjман шаһын 550-чи илин ахырларындан Мосула кәлмәсиндән данышараг jазыр:

«در سال ۵۵۰ «سلیمانشاه بموصل افتاد» [843]

صاحب جبریل دم، جمال محمد — کز کرمش دارم اصطفای صفاهان
داد هزار اختترم نتیجهٔ خورشید — آن بگهر شعری سمای صفاهان
پیش علی اصغر و اتابك اکبر — برد ره آور من ثنای صفاهان
نزد سلیمان شهم ستود چو آصف — گفتما هندد هوای صفاهان
من چو بمکه شدم، شدم زین گوش — حلقه بگوش ثنا سرای صفاهان [844]

Хаганинин Мосулдан һансы jолла Шамахыjа кәлдиjи бәлли дejилдир. Шамахыjа кәлән шаир габагкындан даһа күчлү бир мүхалифәт вә ағыр бир чәкишмә илә үз-үзә кәлди. Мәккәдән Шамахыjа гаjытдығы аjларда о jенә дә каһ Багдада, каһ Хорасана, каһ да Шама кетмәк фикриндә иди:

مرغیست ثنا سرای ایشان — در مانده بد امگاه شروان
روزیکه فلك دهد خلاصش — بغداد بود مقام خاصش ...
ای در حرکات وصل و هجران — که بابل جوی و که خراسان

[842] T-9—10.
[843] رشیدالدین فضل‌الله، «جامع‌التواریخ»، جلد ۲ــجز'۵، ۱۹۶۰، آنقره، ص: ۱٤۸.
[844] Д-356.

ای زآب و هوای خاك بابل — تب لرزه و سرع کرده حاصل
سختگه تو قصور شام است — جان درده تو قبور شام است [845]

А. Е. Крымски [846] вә башгаларына көрә Хаганы ушаг икән Мәккәjә кетмишдир. Онлар Хаганинин ашағыдакы бejтинә сөjкәнирләр:

باز آمدم از برای تمکین — در پیش تو نیم روی خاکین [847]

Бурада шаирин сөзү Мәккәjә дejил, Мәдинәдә басдырылан Мәһәммәдәдир. Шаир төвбә етдиjиндән, Мәккә сәфәриндән габаг бир заман писә дә jахшы демәсиндән, сәнәтини пулун асылылығына вермәсиндән данышаркән бу бejти jазмышдыр.

Хаганинин Мосул Атабәjинин сиjаси даиrәләрилә һансы илдән jахын әлагә jаратдығы бәлли дejилдир. «Мәлчә'и-үләма вә мәмдуһи-шүәра олан» Мосул Атабәjлиjинин jарадычысы Ағсонгур оғлу Имадәддин Зәнки 541 (1146/47)-чи илдә Чә'бәр галасыны мүһасирә едәркән өлдүрүлдүкдән сонра, онун jеринә оғлу Сеjфәддин Фази кечди. Чәмаләддин вә Зеjнәддин Сеjфәддин Фазинин вәзирләри идиләр. Сеjфәддин Фази үч ил һакимиjjәт сүрдүкдән сонра 554 (1159)-чу илдә өлдү. Jеринә гардашы Гүтбәддин Тоғрултәкин кечди. 21 ил һакимиjjәт едән Гүтбәддин 565 (1169/70)-чи илдә өлмүшдүр. Гүтбәддинин jеринә оғлу Сеjфәддин кечмиш, 565—576 (1169—1181)-чы илләрдә һакимиjjәтдә олмуш, 576-чы илдә өлмүшдүр [848]. Хаганы 559 (1163/64)-чү илдә өлән Чәмаләддин Исфәһани вә 565-чи илдә өлән Гүтбәддин илә таныш иди. Jери кәлдикдә бу барәдә данышылачагдыр. Шаирин Мосул Атабәjләриlә бағлылығы бу илләрдән башладығындан бурада өтәри дә олса бу мәсәләjә тохунулур.

Бөjүк үмидләрлә вәтәнинә — Шамахыjа гаjыдан шаир «бәһри-бәлаjә» дүшдү. Сәдәф кими әл-аjағыны титрәдәрәк, чыхыш jолу ахтардыгда, дөвран синәсини jарараг «дүрри-шаһивар» ахтарырды. «Шәрри-Ширван» «дәрди-дөвранла» бирләшәрәк, әдибин көнлүнә од jахмыш, дөшүнә гәм дағы чәкмишдир. «Шәһбази-рузиқарын» гол-ганадыны гыpараг бир бучаға атмышдылар. Көзү көтүрмәjәнләр бөjүк сәнәткара олмазын ифтиралар атмыш, «аһыны боғазында боғмаға» мәчбур етмишдиләр. Сарај гәләм инчәлиjинә дejил, фикрә гысганырды. «Сарај дәjирман аты кими шаирин көзләрини вә бојнуну бағлајараг», фикир сәрбәстлиjиндән мәһрум етмәклә, оны күбарлар мәгсәдинә үjғун аддымлар атмасыны, бабалары кими әшрафа ипәкдән инчиләр тохумасыны көзләjирди [849]. Бүтүн чыхыш гапылары үзүнә бағланмыш шаирин көнүл еви дармадағын едилмишди. «Сәрд-сири-зүлмат-

[845] T-108, 176.
[846] М. С. Султанов, «Әфзәләддин Хагани Ширвани». Нам. дисс. — Бакы, 1947, с. 38.
[847] T-166.
[848] T-413.
[849] T-171.

да» нә «һәм-нәфәси», нә дә «һәм-сохәни» вар иди. Үрәјини атәшләрә јаха-јаха бир күшәјә чәкилән шаирин әл-ајағыны «гүссә вә мөһнәт» бағламышды. Әдиб «зад-бүминн» бүрүјән «зүлм әлиндән» кәдәрли иди. Көнлүндәки изтираблар, көздән ахытдығы ган јашлары да шәхси гысганчлыгдан дејил, «һүббүл-вәтән»дән ирәли кәлирди[850].

Кән'ан гујусунда Јусифин башынын чәкдији бәлалары шаирин «ихвани» онун башына кәтирмишдир. Әдиб гоһумларындан белә, әлагәсини кәсмәли олмушду. «Ширван өз ширин дилли түтүгушусуна гәфәс кәсилдин»! Шаирин бүтүн арзу вә диләкләри алт-үст едилмишди. Дүшмәнләринин кәскин чалышмаларының горхунч нәтичәләриндән горунмаг үчүн Хаганы «сүкут едир, әһли-әсрин хидмәтиндән гырағда дајанырды». Башыны лова кетмәкдән горумаг үчүн дилләә сүкут етсә дә, көнлүндән вулкан пүскүрмәкдә иди. Бу горхунч ај вә илләрдә әдибин көнлүнә вә зеһнијјәтинә горху тозу гона билмәди... Вәзијјәт чох ағыр иди. Шаирин «мәскәни она зиндан кәсилмиш, һәр бир түк она мүвәккил кәсилмишди». Сарај бүтүн көтүр-гоју илә ширванлы Әли Нәччар оғлунун «дорудгәр-песәрлијинә» күлсә дә, фикриндән горхурду. Әдибин бүтүн дуруб-отурушу Ширваншаһ сарајынын хәфијјәләри тәрәфиндән изләнилирди. Һара ајағыны басса, һара кетсә, о јер шүбһәли көрүнүр, атылан аддымлары горхулу сајылырды. Аддым изләри јохланылырды. Шаһ горучулары онун архасында «никәранчылыг» кечирирдиләр. Кимсәнин шаирлә көрүшмәсинә изин јох иди. Әфзәләддин Ибраһим Һәссанүл-Әчәмин кичик бир һәрәкәти илә Хагани-Әкбәр Фәхрәддин Мәнучеһр өзү марагланырды. Хәфијјәнин јығыб топладығы мә'лумат һәр күн вахтлы-вахтында шаһа хәбәр верилмәли иди. О, һәбсханаја дүшәндән габагкы ајларда һәләлик көздустағы иди:

یوسف چه کشید از اخوه' خویش	من زین اخوان کشیدهام بیش
افکندهام از نهیب آفات	سنگی بقرابه' قرابات
از کار قبیلهام فراغست	کان دود فتیله در دماغ است
طوطی معانی آفرینم	شروان قفسی است آهنینم
تقدیر مرا بسر رسیده	منقار و زبان و پر بریده
از هند طرب برون فکنده	از شاخ امل نگون فکنده
قوتم نه شکر شرنگ داده	آب از دهن نهنگ داده
من مرده بظاهر از پی جست	کان طوطی کوبمرد وارست
از خلست اهل عصر جسته	بگشاده نطاق و نطق بسته ...
در بسته زبیم سرزبان را	بگشاده دراز درون بیان را
به بریده زبان به تیغ تجرید	چون تیغ شده زبان توحید
آن به‌که زبان به تیغ مانند	مردی کند و سخن نراند
تنگ آمده بردلم شماخی	کلخن جائی بدین فراخی

[850] Т-210—211, 18—19, 29.

زندان من است مسکن من	هر موی موکل تن من
نزدم ز روندگان عالم	در نگذارند باد را هم
وای ارقدمی نهم برامی	آه ارز جگر برآرم آهی
بد گوی زند گره برآن آه	سربسته برد بحضرت شاه [851]

Инсаф вә вәфадан, «асари-сәламәт вә ајини-әманәтдән» әсәр галмајан Ширванда[852] бу дөзүлмәз шәраити шаирин әтрафында гәләмдашлары јаратсалар да, әслиндә бөјүк мүтәфәккирин әхлаги нәтичәләринә, дүшүнчә тәрзинә гаршы олан сајсыз-һесабсыз мүхалифләри јүрүшә кечмишдиләр. Мәккә сәфәриндән гајыдан шаирин дүшүнчә вә әмәлләриндә нәзәрә чарпан кәскин вә даһа јени чәһәт һәр шејдән габаг онун өз фикирләрини ичтимаи һәјатла бағламаг вә әмәлә кечирмәк истәји иди. О, сөзлә әмәл арасында учуруму бүтөвлүклә бирләшдирәрәк, һаким дүшүнчәјә сөзлә дејил, әмәллә дә фәал нифрәт едирди. О, чохларының, варлыгларыны гурбан кәсдикләри алтундан үз дөндәрмиш, чохларынын евләринин бучағында белә, хәјалән гаршысында әјилиб-дүзәлдикләри, гәбулуну арзуладыглары хаганлар хаганының гүрбиндән шүурлу олараг узаг кәзирди[853]. Бөјүк мүтәфәккирин чох-чох габаглар кәшф етдији фикир вә әмәлин әзәмәт вә үлвијјәтинә бир бахын! О, султанын башындакы чыгганы итин белинә галдырдығы гыврым гујруғундан әскик көрдү. Сәнәти алтун табелијиндә көрмәк истәмәди. Гәләминин вә дилинин ити вә кәсәрли гылынч кими зүлмә гаршы галдырды, јалын әлини силаһлы залимләрин шәмширинә гаршы тутду! Бүтүн бу һүчум вә ифтираларын сәбәбини инди дә бир чохларына горхулу көрүнә билән бу фикирләрдә ахтармаг лазымдыр. Ачыг, заһирдә чох вахт јенә дә сөһбәт сәнәт мәсәләләриндән кедир, һәр ики тәрәф өз фикирләрини бунунла өрт-басдыр едирдиләр. Сәфәрдән гајыдан Хаганинин ағзындан чохларының хошуна кәлмәјән «јени сөзләр» ешидилирди. Бу сәси тезликлә боғмаг, бу дили јубанмадан көкүндән гопармаг лазым иди. Хаганы бүтпәрәстликлә алтунпәрәстлији бир тутур, Хәлилуллаһ Азәр кими «алтун тарысына гаршы» «тәриги-бүтшикәстән»лији — бүт сындырмаг јолуну сечмишди[854].

Артыг Хаганинин көзүндә күбарлар сүфрәсинин аг чөрәји вә көтүр-гоју, исти дәјән тәк әриjиб јох олан гар кими көрүнүрдү. Шаирин көзүндә әшрафдан тутмуш шаһын өзүнә гәдәр, «әһли-зәләмәнин» һамысы — «јер танрылары» — сарајда долашан күбарлар чанлы өлү кими идиләр:

نانشان چوبرف لیك شخنشان چوزمهریر من زاده' خلیفه نباشم گدای نان [855]

[851] Т-212—213.
[852] Т-14.
[853] Т-171.
[854] Т-17—18.
[855] Д-314.

О, «ташларын тачындан, тоғаншаһларын тоғрасындан» үз чевирмишди. Ширвандан чох узагларда шөһрәти јајылдығы, Ширваның онунла өјүндүјү, сәнәт аләминин султаны олдуғу бир анда, ше'ри алтунун ихтијарына вермәјәчәјини, кимсәјә «сән-сән» демәјәчәјини билдирирди. Буна көрә дә, «әфсүрдәгани-әсрин» әлиндән үрәјинә «һәсрәт изтирабы», бојнуна өлүм кәндири салмышды. Ата вә анасының һимајәсиндә олан шаир ону көзү көтүрмәјәнләрдән сөзә кәләрәк, сәфәрә чыхмаг, һараса кетмәк үчүн көтүр-гој едирди[856].

Сарај исә сынанылмыш тәчрүбәләриндә әл атараг һәр шеjдән габаг шаири мадди чәтинлијә салмаға, сәсини боғмаға, гул етмәјә чалышырды. Мәнучеһр өзүнүн дүнәнки Хаганисинә бу күн «نان خامه» кәсмәт вермәкдән дә бојун гачыртды:

نان خواستم زشه‌که زبانم بریده باد برمن خطا گرفت بوقت عطای نان[857]

Шаири сучлу етмәк үчүн бәһанә ахтарылырды. Бу бејтлә Дөвләтшаһ Сәмәрғандинин «Мәнучеһр, милчәк, нөгтә вә Хагани» һаггында јазды ғы һекајә арасында чох јахынлыг вардыр. «یاوشاق» . «یاوشاق» сөзү үстә шаирин һәбсә алынмасы барәдәки рәвајәтлә әлагәдар бејтдә бир дүнја һәгигәт кизләнмишдир!

Шәхси мәнфәәт вә вәзифә һәвәси ағыллы вә јурдсевәр Мәнучеһрин ағыл көзүнү тутду. Һәр шеј — һәр шеј вәзифәјә табе едилди. Јурдсевәрлијинә кимсәнин шүбһә етмәдији Хаганинин јухарыдакы гәнаәтләри зәр вә зор саһибләри үчүн, хүсусилә сарај үчүн чох горхулу иди. Буна көрә дә шаирә гаршы сарсыдычы бир иттиһамнамә һазырланырды... Доғма јурддан гачмаг истәмәк! Белә бир иттиһам ки, бу шаирә чатдыгда көнлү од тутуб јанар, бејни алышарды. Әслиндә Хаганинин ән бөјүк иттиһамы өзү демишкән бир чүмләдә кизләнмишдир: «Ширвани дари — зүлм адландырмагда»[858]. Сарај дүнәнә кими ајаглары алтына ипәкдән ајағалты салдығы, гучағыны күл дәстәләри илә долдурдуғу севимлисини ода атмаға, күл едиб көјә совурмаға чалышырды. Шаирин сарај бағындан дәрдији хәтми күлү инди әдибин әлиндә илана чевриләрәк, ону санчыб өлдүрмәк истәјирди. Сараја сохулмуш күтбејинләр шаири мәһв етмәк үчүн дәлилләр топлајыр, гылынчлар итиләдирдиләр. Сарај шаиримизи «гылынчла һәдәләјирди», шаир исә дағ кими һәр шеjә синә кәрди: «гылынчла һәдә-горху кәлир. Һарададыр о гылынч?» — деди: « تهدید تیغ میدهد آوخ کجاست تیغ »[859]. О, вүчудуну мә'нәвијјатына табе етди. «Төһфә»дәки күнәшә хитаблары да бунунла бағлыдыр. Мә'нәвијјат шаирин әлини дөрдүнчү фәләкдә долашаһ күнәшә чатдырды. О, күнәшин отуруб-дурдуғу дөрдүнчү фәләкдә долашырды. «Јер танрыларынын» — «јол кәсән јер танрыларынын» она гаршы олан сүнкү һүчумлары нечә дә мискин көрүнүрдү. О, исә бир бахышында минләрлә алтун сүнкүлү гәһрәманлары вуруш меjданына јоллајырды. Хагани башына гојдуғу фәгр тачыны, әлинә көтүрдүјү мә'нәвијјат санчағынын әзәмәт вә үлвијјәтини һамыдан чох баша дүшүрдү. Ону көзү көтүрмәјәнләрин ағыллы нүмајәндәләринин чалышмалары «Хызыр Нәбинин она бағышладығы үзүјү» онун әлиндән чыхармаға јөнәлдилмишди. Дүшмәнләри бу јерә ох атырдылар. Хагани дә сакит дајанмамышды. Дүшмәнләринә гаршы әлверишли васитәләрдән истифадә едирди. Өзүнү динсизлик иттиһамындан горумаг үчүн «е'тигад вә шүурундан» күч аларағ нә'тләр јазыр, бу әсәрләри, өзүнү горумаг үчүн бәдәнинә «нүшреји-дәрман» вә «һерзи-чан» едирди:

گر جگرش خسته شد از فزع حادثات نصت محمد بس است نشره' درمان او[860]
از مصاف بولهب فعلان نه پیچانم عنان چون رکاب مصطفی شد ما'من وملجای من[861]

«Мәһәммәдин ридаси» сајәсиндә «әглүчан» онун хедиви кәсилмишди. Бу нә'тләр дүшмәнләринин сәсини боғазында боғмаг үчүн дә шаирә көрәк иди:

لفظ تو گره گشای اسرار فرمان تو حلق بند أشرار[862]

Бә'зән шүурлу олараг өзү һаггында мәнгәбәви јухулар үјдурурду. Бир һәфтәдә Мәһәммәдлә Хаганинин бир јердә долашдығыны јухуда көрмүш, 8—9 нәфәрин мәнгәбәви јухусуну дүзәлдәрәк, шаһидләр һазырлајырды:

اندرین هفته هشت نه صدیق مصطفی را بخواب دید ستند ...
مصطفی را زرنج خاطر من بابدان در عتاب دید ستند ...
نصت او حرز جان خاقانی است کز جفایش اجتناب دید ستند ...[863]

Нә'тләриндә башгалары кими Мәһәммәдин гаршысында әријиб кетмәјирди. Мәһәммәди пејғәмбәрләрин хатәми, өзүнү «хатәмүш-шүәра» сајыр. «Сеһри-һилалыны» Мәһәммәдин «вәһјинә» таj тутур. «Хазе'анә» чағырышлар пәрдәсиндә чыхыш етсә дә, әслиндә Мәһәммәд вә онун дөрд јары илә дизбә-диз әјләшмәк, онларын алтынчысы олмаг идднасындадыр:

تو ختم کنی پیمبری را او ختم کند سخنوری را

856 Д-313—314.
857 Д-319.
858 Т-29.
859 Д-241.
860 Д-363.
861 Д-324.
862 Т-173.
863 Д-877.

ختم است بهر چه گفت در تو — اشعار براو چو وحی برتو
نه باتو چهار یارهم زیست — گر من ششم شما بوم چیست [864]

О, шəраитə көрə, kaһ Мəһəммədə нə't јазараг Ширванын диндар зијалыларындан вə е'тигадчыларындан јардым алыр, kaһ суфиләрə, хүсусилə ғəләндəриләрə вə əхиләрə, кəнч арифләрə мүрачиət едəрək, нəфəсləри илə онлардан көмək истəјирди:

از حادثات در صف آن صوفیان گریز — کزبود غمکنند وز نابود شادمان
زایشان شنو دقیقه فقراز برای آنك — تصنیف را مصنف بهتر کند بیان
جزفقر هرچه‌هست همه نقش عاریه‌است — انلرنگین فقر طلب نقش جاودان [865]

Шаирə көрə, бу чətин күнləрдə нəји варса, һамысыны мə'нəвиј-јаты она бəхш етмишдир. Мə'нəвиҗҗатла овучу «пүр-зəр», əли күлдəстəлидир. Мə'нəвиҗҗат онун ətəјинə «аҹеји-зəр» төкмүшдүр. Лалə кими мəһнətдən көнлүнə дүшəн гара халынын да ондан доғдуғуну сөјləјир[866]. Булут кими јаныг көнлүндəн төкдүјү көз јашларыны күнəшин ити көзləри бирчə-бирчə јердəн јығараг, аһынын əзəмətини көјləрə галдырмышды. Мə'нəвиҗҗат онун əлиндəн тутараг «вəһшəти-зəманəдəн» хилас етмишдир. Бу јүксəлишлə о, давамлы һалда «сајеји-əглə» сөјкəнмишдир. Буна көрə дə «хоршид-сохəн» оларағ, «ləфзи-əһли-Ширвана һəјат вермиш», зүлмə гаршы вурушганлығыны артырмышдыр. «Ləфзи гəмкинləрə шəфа верəн», «дəми-Исаси» зүлмкарларын вүчудуну сарсыдан таундур. «Сеһри-дəми» — јүз мин гыздырмалының сағламлығыдыр[867]. Шаирин дүшмəнləри исə уча икəн алчалмышлар. Күчələрдə минбир ифадə вə өзləрини чəкə-чəкə аддымласалар да, һəр бир «алчағын муради хатириnə» əјилиб дүзəлирləр. Ешинəрək чүмлə ахтарыр, иттиһам атмаг үчүн јер сорағындадырлар. Сыныг ијнə көзү кими башлары олса да, милчəк кими шаирин ширин сөзүнүн чеврəсиндə вызылты саларағ, гидаланыр вə чиркаб төкүрдүləр[868]. Ədибин көнүл рубабынын сəсиндəн нəш'əләнсəләр дə јарадычылыг бағында шө'лə чəкəн чилчыраға даш атыб сындырмаг истəјирдиләр. Дилləри шаирин сөзləрилə ачылан бу «гəләм һаммаллары» инди мүрəббиләрини көрмək истəмирдиләр. Гоча јашлы Əбүл-Үла шаири көзү көтүрмəјəнləрə башчылыг етмəли олса да, тəк дејилди. Бир нечə көркəмли елм вə ədəб адамы да онунла бирləшəрək, дəстəнин башында кедирдиләр[869]. Хаганы дə Əбүл-Үлајə гаршы динч дурмамышды. Динсизликдə вə јурду гојуб гачмаг истəмəкдə сучландырылан Хаганы «гүдвеји-казибə, мəрдəки-кəззабə» гаршы сөз дүзəлтмəкдəн чəкинмирди. Əбүл-Үла башгаларындан — бирləшдији адамлардан чох ајрылырды. «Көзүнүн ишығына гаршы чыхса да», көнлүндə чашғын вə пешиман иди. Бу һал дөврүн фачиəси иди. Əбүл-Үла мүхалифətдəн узаглашдыгча габагларда «бə'кəфтим нə кəфтим» дедији үчүн сарај Хаганијə гаршы дүзəлтдији иттиһамы онун һаггында да үјдурмушду. О, да, «Сокəндnамə» јазыб јухарылара көндəрмəли олду. Шаирə гаршы чыхан сəнət адамларынын мəгсəдилə зəр вə зор саһибləринин ниҗҗətləри арасында да фəрг вар иди. Хаганы сəнət адамларынын она гаршы чыхышыны һəсəдлə əлагəдə билир. Ədибин јарадычылыг саһəсиндə «Дирəфши-кавијани» кəздирмəсилə изаһ едир[870]. Күнləр кечдикчə шаирlər арасында чəкишмə бир јана галды. Јандан чохлары бу ишə гошулдулар. «Зүлми-əшрар шаирин көнлүнə мəһнət көчүртдү»[871].

Сарај, зəр вə зор саһибləринин шаирə гаршы игтисади тəзјигləри артдыгча, Хаганы дүшмəнləрини сарсытмаг үчүн əхлаги гајələринə үјгун кəлəн вə ираличəдən дүшүнүлмүш васитələрдəн истифадə едирди. «Сиркə вə пендирлə» јашајырды. Мүхалифləринə чаваб олараг нə ички ичир, нə дə дилсиз һејванларын этини јејирди. Дүшмəнləринə бүғз бəсləмирди. Кимсəнин сирри илə дə марагланмырды[872]. О, əхиликлə бирləшмишди. Шаир атасы Əли Нəччарын, анасы гоча Рабиəнин кичик комасына сығынмыш, көјəрчин тəк анасынын əлиндəн јемləнирди[873]. Сарај исə онун «бармаг вə гələмилə» газандығы һəлал чөрəјини өдəмирди. Дөвлəт ишчиси — сарај дəбири олдуғу һалда, донлуг алмырды[874]. 552—554 (1157/59)-чу илləр шаирин бөјүк тəһлүкələрлə үз-үзə кəлдији бир замандыр. Хаганы бу илдə бир чох јерləрə кетмиш, «дəрбəдəр олмуш», башы дашдан-даша дəјмишди. Онун сорағыны Тəбриз, Һəмəдан, Гəзвин, Дəрбənд вə Кəнчədən алырыг. Чох күман ки, бу заманда «сəлиб-руј вə руми мујун ешгиндə» «Абхазнишин вə күрчи-гуј» олмушдур[875]. О, атылан иттиһамлары рəдд етмək үчүн 552 (1157/58)-чи илдə Бағдадда јашајан, Низамијjə мədрəсəси мүдərриси көркəмли алим Мəһəммəд Хочəндиdən дə фитва алмышдыр:

فتویش کشید دی بتعجیل — در دیده' فتنه آتشین میل
و امروز کشیده هم برین باب — در موضع میل سرمه' خواب
شد فتنه بلست خواب مقهور — کاگه نشود بجنبش مور [876]

Иззəддин Бу Имран вə Мүтəһһəр əл-Əлəвијə дə мүрачиətləри вардыр. О, һəмин мəгсəдлə бу илləрдə Тəбриздə јашајан Шејхүл-

[864] Т-153, 162.
[865] Д-312.
[866] Т-29.
[867] Т-29, 204, 209.
[868] Т-233.
[869] Т-152, 173.

[870] Т-164.
[871] Јенə орада.
[872] Т-167.
[873] Јенə орада.
[874] Д-908.
[875] Д-742.
[876] Т-240.

ислам Әбу Мәнсур Үмдәтәддинә дә мүрачиәт етмишдир. Хаганн Шамахыда икән Үмдәтәддиндән алдығы мәктуба чаваб јаздыгда, онун көмәјини јада салыр. Мәктубдан 544—554 (1149—1159)-чү илләр арасындакы мәһәббәт мачәрасилә бағлы олараг изләнилдији көрүнмәкдәдир. Дејилдији кими Хагани 554 (1159)-чу илдә Багланы бәнди јанында узун ајрылыгдан сонра Мәнучеһрин јанына кәлдикдә синәдәфтәр охудуғу гәсидәдә бу мәсәләјә үстүөртүлү тохунмушдур[877]. Бу мүнасибәтлә јаздығы: мәтлә'ли әсәриндә « جبهت زرين نمود طره' صبح از نقاب ... » шаһын гәбулу илә атасынын ағлар көзләринә ишыг кәлдијиндән Зүлејхасынын башына хәзаб јахмасы кәрәклијиндән данышыр:

دهر شبانکه لقا تازه شد از تو چو صبح
تا بزبان قبول یافت ز حضرت جواب
هست چو صبح آشکار کز رخ یوسف برد
دیده یعقوب کحل. فرق زلیخا خضاب [878]

Истәр Мәнучеһрә, истәрсә Тәбриздә јашајан Үмдәтәддин Әбу Мәнсура јаздығы ше'р вә мәктубдан ајдын олур ки, Хаганинин дәрбәдәр дүшмәсиндә анлә гурмасы вә бунун үзәриндә баш верән чәкишмәнин дә аз тә'сири олмамышдыр. Тәбриздә јашајан досту Әбу Әмр Әс'әдә јаздығы мәктубда һәјатынын бу чәтин күнләринә тохунараг јазыр:

«واز جمله آن مصائب که مواهب در ضمن دارد و اسباب ضعف که امور شریف را بدان صید توان کرد یکی آنست که روزگاران جوانمرد محبی را از کنار مادر در رباید تابسبب اصلاح احوال او فرمان معظم مجلس عالی‌اصفرالخدم را محسود عالمی گرداند و خاطر عقیم اورا مادر یحیی‌وار تازه رحم و حامل نماید ... سعادتی که از خدمت سجاده مقدسه راه آورد طالع و پیش‌نهاد وقت بود از کسه جهان کهن بازار نوکسه دزدیده آمد واز دست فلك سپید دست سیاه کاسه در ربوده گشت هرگز دل مجروح ماندرا آزیاد نمی‌شود ... وچون یادکرد آن عهد میرود که رغایب الایام و غرایب البالی بود و آتش حسرات در تابخانه' دل زبانه میکشد و شعله' آن ببام دماغ میرسد و دود آن بروزن دیده برون میشود و اشك در ریختن می‌آیدکه مایه' اشکست دود.» [879]

Дүшмәнләрин иттиһам дашларилә гаршыланмыш кәнч әхинин бу илләрдәки һәјат мачәрасы белә иди.

571 (1175/76)-чы илдә Үмдәтәддин... өләркән Хагани буна көрә јаздығы мәрсијәдә дә 552 (1157/58)-чи ил һадисәләринә үстүөртүлү тохунмуш, Үмдәтәддинлә Тәбриздәки көрүшүнү кениш шәрһ едәрәк, «бөјүк пири илә» данышығыны вермишдир. Бу данышдыгда Үмдәтәддин Хаганијә үз тутараг сорғуларыны «бадам кими» јығчамлашдырараг «пүстә кими» ачыг ирәли сүрмәсини, «фындыг кими» ағзы бағлы чаваблар ешитмәсини истәмишдир[880]. О, Тәбриздә икән Иззәддинлә дә көрүшдү. Ондан јардым алды .Хагани Әбу Әмр вә Иззәддинлә көрүшүнү анараг, «Төһфәтүл-Ирагејн»дә вә сонралар Тәбризә көндәрдији мәктубда бундан данышмышдыр. Ашағыдакы јазы Әбу Әмрә көндәрдији мәктубдандыр:

«درآن وقت‌که اصفرالخدم بخدمت آن صدر شرح‌الله صدره رسید اجتماع برو داع یك زمان بود معانقه' وداعی برلفظ اشرف صدر امام گذشت‌که مارا برادری باشد وبرین معنی مصالحت و معاهدت فرمود و قبول کرد». [881]

Бу илләрдә Ирагда јашајан Тачәддин Шејбанидән дә гајғы көрмүшдүр:

او هست مرا برادر دین خصمانم ازو برآذر کین [882]

Гәзвин сакини Имам Шәрәфәддин Мәһәммәд Мүтәһһәр әл-Әләви чәтин күнләрдә шаирин дајағы иди. Дүшмәнләринин динсизлик дамғасыны рәдд етмәк үчүн онун «Чарнамә» әсәрини «һерзичан» етмиш, Мәнучеһрә јаздығы мәнзум мәктубда «Чарнамә»дән мүвәһһид олдуғуну сүбута чатдырдығыны шаһын үзүнә чәкир:

دانست که ملت فراقش شیدا کندم ز اشتیاقش
کرد از پی امن این دل ریش حرزم زچهار نامه' خویش
همسر دارم زقدر خامه‌اش باچار کتاب چار نامه‌اش [883]
زچار نامه عیان شد که من موحد نامم
بچار کیش خبر شدکه من مقدس کیشم [884]

Хаганн «кәнчлији илә ајрылдыгда» Шәрәфәддинә јаздығы мәктубунда онунла илк көрүшләрини јада салмышдыр.

Шәрәфәддин Мүтәһһәр Әләви биринчи Мәккә сәфәриндән габаг Хагани илә дост иди. О, «фитнеји-ғүззла бағлы олараг» Хорасандан Гәзвинә көчмүшдүр. Хаганн «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазана кими, достундан дөрд мәктуб вә «چارنامه» әсәрини алмышдыр. Шәрәфәддинин Хагәнинин үзәриндә күчлү тә'сири вар иди. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә шәхсијјәти үзәриндә күчлү тә'сири олмуш адамлар сырасында Шәрәфәддинә ајрыча бир бөлмә ајырмышдыр. Шаиримиз һансы бир елмдәнсә Шәрәфәддиндән дәрс алмышдыр:

این قدر و صفا که خاطرم راست از خدمت سید اجل خاست [885]

[877] Д-22.
[878] Д-48.
[879] Л-26.
[880] Д-301—302.
[881] Л-27.
[882] Т-244.
[883] Т-224.
[884] Д-908.
[885] Т-222.

Адлары бир-биринә охшајан Шәрәфәддин Мәһәммәдлә Шәрәфәддин Сејид Мүртәза Мәһәммәд ибн Әли башга-башга адамлардыр. Онларын һәр икиси чағдаш олсалар да, бири һераттан, о бириси Реjдән иди. 580 (1184—1185)-чи илдә Хорасандан Тәбризә Хаганијә мәктуб көтирмиш Сејид Мүртәза башга адамдыр[886]. Хаганинин Шәрәфәддинә јаздығы үч мәктубундан «نامه‌های خاقانی» адлы мәгаләдә кениш данышылмышдыр[887]. Һәр үч мәктубда шаир достуна говушмаг истәjилә јашадығыны билдирир. Јазыларынын бириндә Әбу Мәһәммәд Чүрчани вә Бәдрәддинә салам jетирир. Әбу Мәһәммәд Чүрчани адына јаздығы бир рисаләнин мәтни сон ајларда үзә чыхарылмышдыр[888]. Үчүнчү мәктуб «Төһфәтүл-Ирагејн»ин башланғычынын јазылдығы ајларда гələмə алынмышдыр. Хагани бу мәктубу «үзү тозлу икән» Шејх Османын ханәкаһындан достуна көндәрмишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин киришиндә ишлəтдиjи бəдии тəсвир васитəләринə бу мәктубда кениш jер верилмишдир. О, бу мәктубу «Илләр боjу тəзкиjеjи-нəфс уғрунда чалышдығы» ...өлкənин һөкмдары илə дил тапдығы, дəрбəдəрлик, «сəһраји-вəһшətдən» гајытдығы, «бəла гуjусундан гуртардығы», «jараларынын сағалдығы» бир анда јазмышдыр. О, гоча ата вə анасынын бојнундакы һаггындан, онларын үрəjинə тохунмаг истəмəмəсиндən, дүшмəнləринин чалышмаларындан данышыр. Шəрəфəддини көрмək истəдиjини билдирəрək, досту Шама чатана кими Бағдадда олачағыны сөjлəjир:

«اکنون باری روزگار همه کسرها را جبران کرد وهمه جراحتها را قصاص فرمود و خونریزی را دیت داد از چاه بلیت به مصر امنیت رسیده از غار عنابه یثرب عنایت آمده مدت سقا در گذشت وشفا رسید تار آفت بنور راءفت بدل شد دکر چه‌خواهی...»[889]

Əһмəд бəj Атəш Хаганинин «Шəрəфəддинин jанында олса идим, онунла бирликдə Мəккənин гуллуғуна чатардым» — демəсинə сөjкənəрək, «мəктуб бириНчи Мəккə сəфəриндən габаг jазылмышдыр» — демишдир[890]. Бурада шаирин Мəккəни көрмəмəсиндən дејил, Кə'бəни досту илə бирликдə зиjарəт етмək истəjиндən сөз кедир.

Тəсəввүфə мејл етдиjи чағларда Шејх Осман ханəкаһында чох долашдығы мəктубларындан ајдын көрүнмəкдəдир. Бу кими

[886] Л-51.

[887] غفار کندلی، «در باره‌ٔ نامه‌های خاقانی». مجله فرهنك ایران زمین، جلد دوازدهم ۱۳۴۳، تهران، ص: ۲۲۹ـ۲۳۹.

[888] غفار کندلی، خاقانی شروانی، «ابومنصور حفده وعزالدین بوعمران». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ۱۳۴۷، شماره مسلسل، ۸۸، ص: ۳۹۹ـ۴۱۹

[889] Ш-46.

[890] احمد آتش، «یك نسخه دست نویس تازه از منشآت خاقانی». رونوشت برآمد مرحوم آتش در کنگره‌ٔ ایران شناسان، منعقده در تهران، ص: ۸.

мəктубларынын бириндə Дəрбəнд сакини Нəчмəддин Əһмəд Симкəрдən јахшылыглар көрдүjүнү, мүршүду Чəмаләддиндən чохлу мəктублар алдығыны, досту Əбһəри илə Бејләгана, Чəмаләддинə мəктуб вə китаб көндəрдиjини, Əбһəринин өлүмүнə көрə мəктуб вə китабын Чəмаләддинə чатмадығыны билдирир. Хагани Əбһəринин өлүмүндən кəдərлəнмиш, она «беш ај матəм сахламыш», «нəзм вə нəср илə јаздығым китаблар вə рисаләләрдə јаныглы сөзləрлə она мəрсиjələр демишəм» — дејə архадашына ағы дедиjини билдирмəкдəдир. «Төһфəтүл-Ирагејн»дə Əбһəринин өлүмүнə көрə ајрыча бөлмə ајырмыш, Имадəддинин өлүмүнə ачымышдыр. Бу мəктубла «Төһфə»дə ады чəкилмиш Имадəддинин Бејләганда өлдүjү ајдынлашыр. Шаирин чох зəнкин китабханасы олдуғундан хəбəр тутуруг. Чəмаләддинə үз тутараг, «мəним чохлу нəфис китабларым вар» — демишдир. Бу ағыр күнləрдə достларындан Рəшидəддин Əбубəкр[891], Иззəддин Мəһəммəд Гəссар[892], Əһмəд Симкəр, Насирəддин Ибраһим, Чəмаләддин Мəһəммəд Мосули, мүəллимləриндən Бəһаəддин Сə'д ибн Əһмəд она бөjүк гајғы көстəрмишləр. Чəмаләддинин гајғыларыны јада саларкəн шаир јазырды:

خود نام من ز خاطر من رفته بود پاك خاقانی آن زمان ز زبانش شنیده‌ام[893]

552 (1157/58)-чи илдə шаирин һəјатында баш верən бүтүн һадисəләрин ичмалы Хаганинин ашағыдакы «һəсби-һалында» — Мəнучеһрə јаздығы мənзум мəктубунда əкс олундуғундан, бу гит'əнин мəтни бүтөвлүкдə көчүрүлүр:

منم که یك رك جانم هزار بازوی خون راند
از آنکه دست حوادث زده است بردل ریشم
رگ گشاده جانم بدست مهر که بندد
که از خواص بلوران نه دوست ماند ونه خویشم
نه هیچ کام برآید زمیرو میره شهرم
نه هیچ کار گشاید زصدر وصاحب جیشم
هزار درد دلم هست و هیچ جنس بنوعی
نساخت داروی دردم، نکرد مرهم ریشم
ز کس سخن چه نیوشم حدیث خویش چه سرایم
تنور گرم نبینم فطیرها چه سریشم
زغصه چون بره مانم‌که سوی میش گذاری
که بر نیارد شاخم بره نزاید میشم
زسردی نفس من تموز دی گردد
چه حاجت است دراین دی بخیش خانه وخیشم
زچار نامه عیان شد که من موحد نامم
بچار کیش خبر شدکه من مقدس کیشم

[891] Т-244.

[892] Т-242.

[893] Д-647.

چونان طلب کنم از شاه عشوه سازد توتم
چو آب خواهم از ایام زهر دارد پیشم
خدا یگانا دریاب آن معاش که گفتی
مداع ندهم بیشت جگر مخور بیشم
مرنج اگرت بگویم بنان و جامه مرنجان
بنان و جامه رسان ازبنان و خامه خویشم[894]

552 (1157/58)-чи ил әдибин һәјатында чох кәскин вә горхунч бир ил олдуғу кими, бу ил шаирин шөһрәтинин даһа кениш бир өлчүдә јајылмасында, сөз јарадычылығынын инкишафында да бөјүк бир дөнүш илидир. О, ән јахшы әсәрләрини јарадычылығы боју һәјатынын ән чәтин күнләриндә јазмышдыр.

Шаирин шөһрәти артдыгча она гаршы чыханларын чалышмалары да артырды. Хаганијә гаршы чыхыш бајрағы јалныз Ширванда әјләнмәди, Ираг шаирләриндән дә она гаршы чыханлар вар иди.

552-чи илдә Хагани өз јарадычылығы илә Шәрг ше'рињјәт мејданында ат сәјирдирди. Онун тә'сири һәр јердән чох Ирагда дујулурду. Бу тә'сир чох күчлү иди. Шаирә гаршы һәчв јазанлар белә, онун әдәби мәзмун вә шәкилләринә мүрачиәт едирдиләр. Шаирин һәр бир кәшфини өзүнә гаршы ишә салырдылар. Әдиби мәдһ едән, гәләминин е'чазкарлығына һејран галан, онун јолуну изләјәнләрин сајы даһа чох иди, күндән-күнә даһа да артырды. Хорасан чохдан бәри шаирин гәләми гаршысында баш әјмишди. Бағдадда јазылары әлдән-әлә кәзирди.

Тәзкирәләрдә, илк тарихи гајнагларда Хаганинин Мәнучеһрин һакимијјәти илләриндә һәбсә алындығы барәдә дә мүхтәлиф мә'луматлар вә рәвајәтләр вардыр. XX әсрдә Хаганинин һәјаты барәдә фикир сөјләјәнләрин бир чоху бу рәвајәтләрин дүзкүнлүјүнә шүбһә етмәмишләр. Тәзкирәчиләрин јаздығыны рәдд едәнләр дә вардыр. Тәзкирәчиләрин бир гисминдә Мәнучеһр вә Ахситан арасында аталыг вә оғуллуг мүнасибәти гарышдырылмыш, ибн сөзүнүн јазыдан дүшмәси нәтичәсиндә даһа гарышыглыг әмәлә кәлмишдир. Бә'зи мәнбә'ләрдә шаирин Ахситанын һакимијјәти илләриндә һәбсә дүшдүјү көстәрилмишдир. Әдибин 552—559 (1157—1164)-чү илләрдә јаздығы әсәрләриндә Хаганинин Мәнучеһр Ширваншаһын һакимијјәти илләриндә, биринчи Мәккә сәфәриндән сонра һәбсә алындығы һагда мә'лумат вардыр. Тәзкирәчиләрә көрә, Хагани һәбсдән чыхдыгдан сонра биринчи Мәккә сәфәринә чыхмышдыр.

XIX—XX әсрә кими, гајнагларда Хаганинин үмуми јјәтлә Мәнучеһр һакимијјәти дөврүндә һәбсә алындығы барәдә мә'лумат верилир. XIX—XX әсрдә јазылмыш әсәрләрдә Хаганинин Ахситанын һакимијјәти илләриндә һәбсә алындығы фикри мүдафиә олунур. Бәдиүззәман Форузанфәр Хаганинин Ахситан дөв-

[894] Д-908.

рүндә бир дәфә һәбсә алындығыны сөјләјир. Мәнучеһр заманында дустаг кәсилмәсинә тәрәддүдлә бахыр.

Орта әср гајнаглары вә дөврүмүзүн хаганишүнасларының шаирин һәбсә алынмасы илә бағлы олан мүлаһизәләри бир тәрәфлидир. Хагани биринчи кәрә Мәнучеһрин һакимијјәти илләриндә, икинчи кәрә Мәнучеһрин өлүмүндән аз сонра Ахситан тәрәфиндән һәбсә алынмышдыр. Хаганинин Мәнучеһр һакимијјәтинин һансы илиндә һәбсә алындығыны дәгиг мүәјјәнләшдирмәк һәләлик мүмкүн дејилдир. Хаганинин 552 (1157/1158)-чи илдә вә Мәнучеһрин һакимијјәти илләриндә илк дәфә һәбсә алындығына күчлү бир әсас вардыр. Ашағыдакы дәлилләр бу еһтималын һәгигәт олдуғуна инам вермәкдәдир:

1. «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки «Күнәшә хитабында» әлиф гәдинин мим кими әјилдијиңә ишарә едир. «تف دیده و زخم پتك خورده» вә «көз дустағы» олдуғуну сөјләјир:

تف دیده و زخم پتك خورده قد الفی چو میم کرده[895]

«Мәһәммәдә хитаб етдикдә» «زحبس جسته» олдуғундан сөз ачыр:

هستم سككی ز حبس جسته برشاخ گل هوات بسته[896]

2. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин 552-чи илдә јаздығы бөлмәләриндә, бу заман гәләмә алдығы бир чох башга ше'рләриндә «Јусиф кими ихваны төрәфиндән Кән'ан гујусуна салындығындан» сөз ачыр. Јусиф вә Кән'ан гујусу илә бағлы дејимләрдән сонралар — икинчи кәрә һәбсә алынаркән дә истифадә етмишдир. Анчаг, бу гисәјә илк дәфә 552—554 (1157—1159)-чу илдә јаздығы әсәрләриндә мүрачиәт едир. 552-чи илдә Сејфәддин Арслан Мүзәффәр дараји-Дәрбәндә јаздығы: «چون آه عاشق آمد صبح آتش معنبر ...» мәтлә'ли әсәриндәки күнәшә хитаб, «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки илк хитабы јада салыр. «Чаһи-Ширванда зүлмәтдә јашајараг, һәдсиз зүлм чәкдијини» нәзәрә чарпдырмышдыр. Бу әсәрдә бөјүк бир тәһлүкәдән чаныны гуртармыш бир шәхсин әһвал-руһијјәси һакимдир:

ای نور زای چشمه دیدی‌که چند دیدم درچاه شر شروان ظلمات ظلم بیمر[897]

3. Хагани 552-чи илдә Дәрбәндә кәләндә «Мәнучеһрдән вә зүлмдән» чох инчимишдир. 30 ил — узун илләр бојү зүлм едән һөкмдарын тауна тутулмасыны истәјирди:

آنکس‌که طمعه سازد سی‌سال خون‌مردم نه آخرش بطاعون صورت شود مبتر

[895] Т-19.
[896] Т-161.
[897] Д-187.

ته ماهه خون حیضی گر آبله برآرد سی ساله خون خلقی آخر چه آوردبر[898]

Бурада шаирин мәгсәди Мәнучеһрин өлүмүнә ишарә етмәк дејилдир. Бу заман Мәнучеһр саг иди. Хаганинин бүтүн јарадылылығында Мәнучеһрә гаршы ачыг шәкилдә белә бир кәскин чыхышы јохдур. Мәнучеһрә јаздыгы мәрсијәдә хаганын шаирин көнлүнә тохунмасының уғурсуз олдуғундан данышдыгда, шаһының гәзәбиндән чәкдији әзаблардан «тәзәллүм» етдијини јада салмагда, шүбһәсиз, 552-чи ил һадисәсинә вә бу һадисәдән бир аз сонракы инчиклија тохунмагдадыр. Бурадакы 30 рәгәми һөкмдарын узун мүддәтли падшаһлығына вә зүлм етдијинә ишарәдир:

گربر تو رنج خاطر من ناخجسته پود از بود من مباد اثر کز توباز ماند
وردر عذاب خشم تو دل زد تظلمی بس بادش این عذاب دگر کز توباز ماند[899]

552—554-чү илләрдә шаир вәтәниндән дәрбәдәр дүшмүш, 554 (1159)-чу илдә Бағланы бәндинин бағландығы ајларда Кәнчәдә хәстә икән шаһдан «Аманнамә» алыб, Ширвана гајытмышдыр:

رسید وقت‌که پیك امان زحضرت او رساند آیت رحمت بانفس و آفاق[900]

Шәмсәддин һәкимә јаздығы мәктубда да бу мәсәләјә тохунмушдур:

«در عقب این حال مهیب مرغ نامه دار از آشیان آستان شروانشاهی رسید. هدهدی از حضرت سلیمانی آمد».[901]

4. Хагани 554-чү илдән бир нечә ил сонра, Мәнучеһрин өлүмүндән аз кечмиш вәфат едән Насирәддин Ибраһимә јаздығы мәктубда Хагани «Төһфәтүл-Ирагеји»дә Мәнучеһри «әмири-дөвран» — дејә јад етмишдир. Мәнучеһр тәрәфиндән кечмишдә һәбсә алындығыны көстәрмишдир. Шаирин дүшмәнләри 554-чү илдән сонра да әдибин «әмири-Ширван» тәрәфиндән кечмишдә дустаг едилдијини јада салыр, хаганы интигамла горхудурдулар:

«پادشاه نصره‌الله و ظفره نیك رای بود و هست اما معطلان که از زیور مردمی عاطلند بدرایش میگردانند ... هرروز میگفتندکه فلان دشمن پادشا هست امیر دربندش‌فرو داشته است ... بیش بیش نخوانیش که زهر بیش در طعام کند ...»[902]

5. Мәккәдән гајытдыгдан сонра 552-чи илдә оручлуг вә сәдә

[898] Д-190.
[899] Д-532.
[900] Д-234.
[901] Л-31.
[902] Л-4.

бајрамларының ејни бир вахта дүшдүјү бир заманда Мәнучеһрә јаздығы «رخسار صبح را نگر از برقع زرش ...» мәтләʼли әсәриндә вүчудунун 4 һәфтәлик ај кими ишкәлдијиндән, 14 кечәлик ајының һүзуруна чатдыгда, шаһдан 7 ај мәһчур ајры дүшдүјүндән сөз ачмышдыр. Мәʼлум олдуғу кими, Хагани 551-чи илин фитр бајрамында Ирагда иди. 3 ајын әрзиндә — шәввал, зүлгәʼдә вә зүл-һиччә ајларында Ирагдан Мәккәјә кедиб чатмышды, зүл-һиччә ајының 10-да Мәккәдә иди. 552-чи илин азы-чоху биринчи вә икинчи ајында јолда олмуш, Шамахыја чатдыгда тәхминән 552-чи илин рәби әл-әввәл ајындан бу илин рамазан ајының онуна кими, 7 ај мүддәтиндә Мәнучеһрдән «мәһчур» олмушдур. Бу 7 ајлыг «мәһчурлуг» дөврү Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин Хаганинин «6 аја јахын» Мәнучеһрин дустагханасында һәбс олмасы мүддәасына ујғун кәлир. Бу вахт шаир «дәниз кими шифтә», «булут кими мүсәлсәл» иди:

من شیفته چو بحرو مسلسل چو ابر از آنك
هم عید وهم هلال بدیدم براخترش ...
مهجور هفت ماهه منم زآن دو هفته ماه
کز نیکوئی چو عید غریبست منظرش
چون ماه چار هفته رسیدم ببوی عید
تا چار ماهه روزه گشایم بشکرش ...
چون دیدمش که عید سده داشت چون مغان
آتش زلاله برك وچلیپا ز عنبرش ...
در کعبه کرده عیدوز زمزم مزیده آب
چون نیشکر جگونه مزم آتش ترش
من پار نزد کعبه رساندم سلام شاه
ایام عید نحر که بودم مجاورش ...
کاقبال بین که حاصل خاقانی آمدست
کاندرسه‌مه. سه عید ودو حج شد میسرش
عیدی بغرب مکه و قربانگه خلیل
عیدی دگر بحضرت خاقان اکبرش
گفتم کدام عید نه اضحی بود نه فطر
بیرون از این دو عید چه عید است دیگرش[903]

6. Хагани һәбсдә икән хагани-әкбәр, хедиви-әʼзәм, шаһи-чаһан, мәликүш-шәрг, Ширваншаһ адына «Сокәнднамә» јазмыш[904], вәзири-Ширваншаһ Рәиәддин Әбу Нәср Низамүл-Мүлкә көндәрмишдир. Әбу Нәср Мәнучеһрин һакимијјәти илләриндә Ширванын вәзири-әʼзәми олмуш, Мәнучеһр өлдүкдә, Ахситан һаки-

[903] Д-223—226.
[904] Д-226.

миҹҹәти әлә алдыгда сәдри-ә'зәм дәҹишилмишдир[905]. Фәләки Ширвани бу Әбу Нәср һаггында ҹазмышдыр:

قوام دولت ابوالنصر سید الوزراء نظام ملك‌ملك هشمزاین عبدالله ...
حریم اوعلماء رازنائبات کنف جناب اوفضلا راز حادثات پناه[906]

Фәләкинин бу сөзләри Хаганинин ҹазыларына уҹгун кәлир. Бу әсәрдә Хагани әсл-нәсәбиндән, хүсусилә «дорудгәр-песәрлиҹиндән» кениш данышмыш, «зүлмдән килеҹләндиҹиндән», «бу илдә она чохлу зүлмләр олдуғундан», «евдән ханәкаһа пәнаһ апарачағына» тохунмушдур. Хагани Мәнучеһр дөврүндә ҹаздығы әсәрләриндә «әсл-нәсәбинин» тәсвириндән әдәби бир васитә кими даһа чох истифадә етмишдир. Шаирә зүлмләр едилдиҹиндән «Төһфәтүл-Ирагејн»дә дә данышмышдыр. 552-чи ил һадисәләрини «јухарыдакы ифадәләрлә» башга әсәрләриндә дә тәләмә алмышдыр. Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин Мәнучеһр дөврүндә Хаганинин Бејләгана гачмасы һаггындакы ҹазысы илә Хаганиҹә верилмиш «гачмаг иттиһамы» арасында охшарлыг вардыр:

نظام کشور پنجم آجل رضی الدین رضای ثانی ابو نصر بو تراب رکاب ...
وکر زظلم‌گله‌کرده‌ام مثیو در خط نه منصفی قسم نوشتو بفصل خطاب ...
که برمن ازفلك امسال ظلمها رفته‌است که‌هم فلك خجل آید بیاز پرس جواب ...
کجا گریزم سوی عراق یاران کجا روم سوی ابخاز یاباب الباب ...
زبند شاه ندارم گله معاذالله اگر چه آب مه من ببرد درمه آب ...
که گفته بود فلان میگریزد ازپی آن که شاه بشنود وبازداردم بعقاب ...
زمن حکیمی سوگند ناسه‌ای در خواست بنام شاه جهان قبله اولو الالباب ... [907]

7. Һәбсдә икән новруз бајрамына көрә ҹаздығы, Ширваншаһ ордуларының сәһбүл-чәјши Мүвәффәгәддин Әбдүлгәффара итһаф етдиҹи әсәриндә Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин ҹаздығына көрә, 554-чү илдә өлмүш Әбүл-Үла Кәнчәвинин чалышмасы нәтичәсиндә һәбсә алындығыны билдирир. «Сәдри-хаганда» она ҹардым етмәсини истәҹир. Мәнучеһрә ҹаздығы мәнзум мәктубунда Әбу Нәср вә сәһбүл-чеҹш Мүвәффәгәддин Әбдүлгәффара етдиҹи мүрачиәтләриндән нәтичә алмадығыны билдирир[908]. «نه هیچ کارگشاید زصد رو صاحب جیشم» дејир. «Дәсти-һәвадисдән» башынын чох ағрыдығыны билдирмәкдәдир:

یعقوب دلم ندیم احزان یوسف صفتم مقیم زندان
او درچه آب بود از اخوت من در چه آتشم ز اخوان

[905] Д-19—56, Л-3.
[906] «دیوان محمد فلکی»، ۱۹۳۹، لندن، ص: ۳۵_۳۶.
[907] Д-49—56.
[908] Д-908.

چون صفر و الف تهی و تنها چون تیرو قلم نحیف و عریان ...
یارب چه شکسته دل شد ستم از ننك شکسته نام اران ...
با پشت و دل شکسته آمد در خدمت تو درست پیمان ...
داند که تو نیك پایمردی خاقانی را بصدر خاقان[909]

8. Һәбсдә икән ҹаздығы: «صبحدم چون کله بندد آه دود آسای من ...» мәтлә'ли әсәриндә тохундуғу ичтимаи мәсәләләр вә бир чох бәдии тәсвир васитәләри, хүсусилә әсл-нәсәбинә, гызыл, вәзифә вә тәригәтә бағлы мүлаһизәләри шаирин ҹарадычылығының 549—555 (1154—1160)-чи илләринә даһа чох уҹгундур. Бир дә бу әсәрдә Хагани кәнч олдуғуну ики ҹердә ајдын көстәрир:

چون ربایم کاسه خشك است و خزینه خالی است
پس طنابم در گلو افکنده‌اند اعدای من
ای عفی الله خواجگانی کز سر صفرای جاه
خوانده‌اند امروز اباالله بر خضر ای من ...
چون گل برناست شخصم کز پی کشتن زید
در شهیدی شاهدی دار دگل برنای من [910]

9. Мәнучеһр хаганлығында Хагани мүхалифләринә гаршы ҹаздығы мәтлә'ли ше'риндә вә башга әсәрләриндә гәләмдашларының чалышмасы нәтичәсиндә «Бижәни-чаһанын гујуја салындығыны» сөјләјир. Ахситанын һакимиҹҹәти илләриндә һәбсә алынаркән ҹаздығы ше'рләриндә гәләмдашларының фәалиҹҹәтиндән шикаҹәт етмир:

گرکرده‌اند بیژن چاه مرا بچاه هم من بآه صبح بسوزم جنابشان [911]

554 (1159)-чу илдә Бағланы бәндинин бағланмасындан габаг Кәнчәдә Мәнучеһрдән «аман мәктубу алыб» орадан ҹаздығы чавабла Ширвана көндәрдиҹи: عالم جان خاص تست تو به فرو کوب
« ... هین» мәтлә'ли әсәриндә дә бу һадисәҹә ишарә едәрәк, мүәҹҹән сәбәб учундан «Шаһ Тоғани-кәрәмин» — Мәнучеһрин «хидмәтиндән ғаҹиб» олдуғуну сөјләмишдир:

دز غمت ای زود سیر تشنه‌ٔ دیرینه‌ام
تشنه بحز من که دید آبخورش آتشین ...
چون توبی اندر جهان شاه طنان کرم
کی رود اهل سخن بردر تاشو تکین

[909] Д-346—350.
[910] Д-322—323.
[911] Д-330.

بنده زبیدولتی نیست بحضرت مقیم
دیو زبی عصمتی نیست بجنت مکین ...
گر زدرت غایب است جسم طبیعت پذیر
معتکف صدرتست جان طریقت گزین
سیرت یوسف تراست صورت چاهی مجوی
معنی آدم تراست قالب خاکی مبین ...
کی رسد آلوده‌ای بردر پاکان که حق
بست در آسمان بررخ دیو لعین
گر ره خدمت نجست بنده عجب نیست زآنك
گرك گزیده نخواست چشمهٔ ماء معین
بنده سخن تازه کرد وآنچه کهن دانست نیست
کان همه خرمنره بود وین همه درثمین
گر چه در این فن یکی‌است اوود گرکس بنام
آن مکس سك بود وین مکس انگبین ... [912]

10. Әбүл-Үла Кәнчәви вә Фәләки дә Хагани кими вәтәнә хәјанәтдә иттиһам едилмишләр. Ширванда Мәнүчеһр һөкмдар иди. Һәр икн шанрин бу барәдә ајдын јазылары вә гејдләри вардыр.

11. Хагани һәбсдән чыхдыгдан сонра Кәнчә сакини Зејнәддинә көндәрдији мәктубу «Төһфәтүл-Ирагејн»и јаздығы илдә гәләмә алмышдыр. Бу мәктубда башына кәлән көзләнилмәз гәзанын кечиб-кетдијинә тохунур:

«دانم‌که خادمرا بدان‌چشم نظرماید دیدکه‌روزگارش روزگاری بدست وسوانی‌جلوه‌کرده بود بحمدالله آن صیقت بگشت وآن صنعت در گذشت آن عند چون عهد غانیات سپری شد. آن عادت چون عدت مطلقات به سرآمد». [913]

552-чи илдә Дәрбәнд һөкмдары Сејфәддинә јаздығы мәктубундакы «Күнәшә хитаблары», дејилдији кими «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки хитабларыны јада салыр. «Сәрдабеји-зүлми-Ширвандан» шикајәтчидир. Сәламәтлик хәбәрини Ширвана чатдырмағы күнәшдән истәјир[914].

«کز خاطران که‌عین خطائند خطایشان ...» мәтлә'ли әсәриндән көрүндүјү кими Хагани она гаршы чыхан гәләмдашларына чох һәссас јанашырды. Шанрә көрә, онларын бу һәрәкәтләри пахыллыгдан вә һәсәддән иряли кәлән бир һал иди. Көнүлләри сәнәт оду илә аловланмајан, бејинләриндә шүур тапылмајан бу адамлар еһтијач вә тамаһ үзүндән һәр шеја тәләсик әл атыр, һәгигәти көрән көзләри олмадығы үчүн гызыл афтафаны күнәш сајырлар. Хагани мә'нәвијјатча јохсул, исте'дадча касыб олан бу мискинләрә бөјүк үрәклә јанашырды. Әслиндә, онлара чох да әһәмијјәт вермирди:

خاقانیا زغرش بیهوده شان نترس کز آب ونار هیچ ندارد سحابشان[915]

Мүхалифәтчиләрин чоху үздә Хаганини тә'рифләјир, архада илан кими сәһәр төкүрдүләр. Чөрәк үчүн шаирин јарадычылыг гапысыны дөјдүкләри һалда, шәхсијјәтинә гаршы чыхырдылар. Бу адамларын адлары «әһли-һичаблары кими сыныг иди»* (Хагани Әбүл-Үла Кәнчәвинин күрәкәни олса иди, гајнатасы вә арвады һаггында белә сөз јазмазды). Дејилдији кими, ајлар 544-чү илдән 552-чи илә јахынлашдыгча һадисәләр чох кәскинләшди. Јалныз Хагани дејил, Әбүл-Үла Кәнчәви вә Фәләки дә кеч-тез иттиһам едилди.

Һәр үч шаирә гаршы мүхтәлиф вахтларда «вәтәнә хәјанәт етмәк» һаггында иш һазырланды. Әбүл-Үла Кәнчәви Фәхрәддин Мәнүчеһрә көндәрдији «Гәсәмнамә»дә шаһын мүхалифләринә һөкмдарынын сиррләрини вердијилә иттиһам едилдијини сөјләди. Мәһәммәд Фәләки бу иттиһамла һәбсдә јатды. Хагани дә иттиһамла һәбсә алынды. Иттиһамнамәләр охшар, мүттәһимләр ајры-ајры адамлар иди. Вәтәнпәрвәрләрдән икиси часуслугда тәгсирләндирилирдиләр:

سرملوك منوچهر مهرچهر وکریم شده است زنده و فرخنده خاندان تیا
هزارگونه مرا حاسد است ازهرنوع هزار گونه مرا خصم خاست ازهرجا ...
دروغتر سخنی آنکه شاهرا گفتند اگر چه آب مه‌من ببرد درمه آب ...
مخالفان را سر تو می‌کند اعلام معدان را حال تو میکند انها' [916]

بصدر شاه رساندند ناقلان که فلان گذاشت طاعت این پادشاه رق رقاب
خلاص بودکنون قلب شد زسکه بگشت مزور آمد وخاین جو سکه قلاب ...
زبند شاه ندارم گله معاذالله اگر چه آب مه من ببرد در مه آب ...
کجا گریزم سوی عراق یا اران کجا روم سوی ابخاز یا بباب الباب. [917]

مرده بودم از همه اعضای من استخوانها بود پیدا همچولام

---

[912] Д-334—336.

[913] «منشات خاقانی». از فضل‌الدین بدیل بن خاقانی. تصحیح و تحشیهٔ محمد روشن. ۱۳۴۹، تهران. س: ۲۰۰.

[914] Л-23.

[915] Д-330.

* Хаганы Имам Насирәддин Ибраһимә јаздығы «عشق بیغشرد پابرنمط کبریا ...» мәтлә'ли әсәриндә һәсб-һал илә әлагәдар тохундуғу мәсәләләр вә фикирләри башга шәкилдә бу илдә јаздығы (552) «Төһфәтүл-Ирагејн»дә гәләмә алмышдыр (Т-19). Бу заман Насирәддин Ибраһим Шамахыдан узаглашдырылараг, Кәнчәдә јашајырды (Д-39). Хагани бу илдә Чәмаләддин Мосули вә Насирәдднә јаздығы кими «фәзә'и-һадисатдан» дәрбәдәр иди.

[916] شعاع‌الملك. «ابوالعلا'گنجوی». «مجله' ارمغان». سال‌چهاردهم. ۱۹۳۳. شماره ۱۰۵. تهران. س: ۷۰۵—۷۱۲.

[917] Д-50—53.

لطف شروانشاه جانم بازداد رغم آنکو گفت من یحیی النظام [918]

Илк күнләрдә Әбүл-Үла сәнәт мәсәләләриндә шаирә гаршы олса да «фәзә'и-һадисатда» онун иштирак едиб-етмәмәси әдибә бәлли дејилди. О, Әбүл-Үладан һәләлик шүбһәли иди. Аз бир заманда Хаганијә һәр шеј ајдынлашды. Сарајдан узаглашдыгда, гәләмдашлары илә үз-үзә кәтирилән шаир мүхалифәтин көрүнүн сарајда кизләндијини көрдү. «Фәз' вә ләкәди-һадисат» Әбүл-Үладан башгаларыны да шаирин гаршысына чыхартды. Мәһз бу заман, 552-чи илдә јахын достларындан Насирәддин Ибраһим Бакуијә јазырды:

هیچ نکرده گناه تاکی باشم بگوی خسته' مرنا حفاظ بسته' هر ناسزا
از لگد حادثات سخت شکسته دلم بسته خیالم‌که هست این‌خلل از بوالعلا...
رنج دلم راسبب گردش ایام نیست فعل سك غرچه است قدح خر روستا ...
این چومگس میکند خوان سخن راعفن وآن چو ملخ می بردکشته' دینرا نما
من شده چون عنکبوت در پی آن دربدر بانك‌کشیده چو ساردرپی این جابجا ...
گردرت غایبم جان برتو حاضر است مهره چوآمد بدست مار بکف گومیا[919]

Хаганы һадисәләри кәркинләшдирмәмәк үчүн зиддијјәтләри рәсми чәһәтдән Әбүл-Үла дәстәсилә бағлы олан ихтилафларла мәһдудлашдырмаг истәјирди. Дөвләт даирәләринә јаздығы шикајәтнамәләриндә вә бу заман гәләмә алдығы башга әсәрләриндә Әбүл-Үлаја мәнсуб дәстәнин шаирә гаршы олан фәалијјәтиндән шикајәтләнирди. Гази әл-гүзат Әһмишада јарадылан сыхынтыдан, көзү көтүрмәјәнләрин башчысынын тәәррүзүндән наразылығыны билдирир[920]. Анчаг Ширваншаһ сарајынын баш хочасы Әбу Нәсрә көндәрдији «Сокәндамә»дә чәкишмәләрин башлыча сәбәби ајдын көстәрилмишдир. Бу әсәрдә шаирә гаршы иттиһамын чох ағыр олдуғу ајдынлашыр. Хагани дөвләтә хәјанәт етмәкдә, вәтәндән гачмаг истәмәкдә иттиһам едилирди. Хәфијјәләр — дејичиләр — «нагилан» шаирин Ширваншаһлыға гаршы зидд һәрәкәтләрдә булундуғуну Мәнучеһрә чатдырмыш, шаһда севимли шаирин әлејһинә дәрин бир нифрәт јаратмышдылар. Хагани «Гәсәмнамә»дә она гаршы атылан һәр ики иттиһамын әсассыз олдуғуну билдирәрәк, хаганының әмрилә ишкәнчәјә мә'руз галдығыны вә һәбсә салындығыны, бу иттиһамын һазырланмасында хәфијјә вә сарај һәрби сәркәрдәләриндән бириниң — «Гара Тоған-шәһи-пәшминин» әли олдуғуну билдирир. Зүлмдән шикајәтләнмәси һәбсә алынмасына сәбәб олмушдур. Әдиб һәбсә алындығы илдә башының чохлу мүсибәтләр чәкдијини, она гаршы бөјүк зүлмләр рәва көрүлдүјүнү Баш хочанын нәзәринә чатдырмагдадыр. Шаир һәбсә алынаркән, Фәлөки Ширвани кими онун да бүтүн вар-дөвләтинин сарај тәрәфиндән зәбт едилмәсини еһтимал етмәк олар. «Сокәндамә»јә көрә бу заман Мәнучеһрә Хагани арасында чох кәскин бир мүнасибәт олдуғундан, шаир достларындан биринин — «һәкимин» мәсләһәтилә шаһ һүзуруна көндәриләчәк «Гәсәмнамә»ни баш хочанын үнванына јазараг дөвләт диванына тәгдим етмишдир. Хагани мәнзум әризәсиндә һәјәчан вә руһи сарсынтыја мә'руз галдығыны билдирмәмәк, дүшмәни әһвали-руһијјәчә сарсытмаг үчүн бөјүк вә әһәмијјәтли бир кимсә илә бә'зән зарафат вә шүхлуға кечиб «طریق هزل» илә бу ачы күлүшләр ичәрисиндә нифрәт вә гәзәбини кизләјир. О, сараја чох мәһәлсиздир. Күрәјини «танрыја» сөјкәмиш, даг кими дурараг, улу танрысына пәнаһ апармышдыр: Бәлкә дә Руми илинин «мәһи-аб» ајында дустаг едилмишдир. О, «Дифанјја»синдә сучлу јох, мәзлум олдуғуну, әдаләт истәркән чәфа көрдүјүнү сөјләјир. Бәтәниндән гачмаг дејил, олса-олса евиндән ханәкаһа кетдијини билдирирди. Бу сөзләрлә о дүшмәнләрини сырадан чыхарыр вә она атылан иттиһамлары рәдд едирди. Өз чошғунлуғу илә Чејһунун ағзыны чиловлајан шаир јери кәлдикдә өзүнү чох сакит вә сојугганлы апармагдадыр. Бу сакитлијин архасында бөјүк бир тәлатүм, икинчи бир «туфани-Нуһ» кизләнмишдир[921].

Ипәк кими јумшаг, көј гуршағы кими рәнкарәнк көрүнән бу «Гәсәмнамә»дән нәтичә алмадыгда шаирин чошғун көнлүндә фыртына гопду. Зиндан Куфә гарысының «тәндиринә» чевирилди. Өзүнү зүлмәтләрә, зинданын гаранлыг, палчыглы диварларына чырпа-чырпа ишыглы дүнјаја доғру јол ачмаг истәјән бу Нуһ туфанының әзәмәтли далғалары үзәриндә шаһпәр ачмыш шаирин ити гәләми әдибин көнлүндәки е'тираз океанының далғалары илә «һәбсијјә»ни јазды! Бәшәријјәти әдаләтә чағыран, аз гала инсанлығын «әдаләт мәншуруну» јазан шаирин ајаглары күндәдә, бојну вә әлләри зәнчирдә иди. О, улу бабасы Афшинин алтун дәфтәрини зиндан күнчүндә, титрәк шамын ишығында, бејниндә бағдаш гуруб әјләшмиш үмидин әли вә көзүндә парлајан «нуруш-шәчәрин» — мә'нәвијјат күнәшинин нур дәрјасында јазды:

ازین زبان درافشان چودفتر افشین مرصع است بگوهر هزار طومارم [922]

Шам она верилән әзаблардан горхуја дүшәрәк, бучаға сығыныб титрәјирди. Шаирин көнлүндә јанан үмид шамы исә титрәмәди. Сәнәт дүнјасына дирилик сүју ачмаг мәгсәдилә зүлмата кедән Әли Нәччар оғлу Ибраһим өз парлаг дүшүнчәләри илә гаранлыглара ишыг кәтирди. Будур, 800 илдән сонра да Хаганинин зинданындан асдығы бу бөјүк чилчырағы көрүб, көнлүмүз гаранлыглардан сыхылдыгда онун ишығына пәнаһ апарыр, ондан

[918] «دیوان محمد فلکی شروانی» . ۱۹۲۹. لندن. ص: ۲۲.
[919] Д-38—39.
[920] Д-342.
[921] Д-50—56.
[922] Д-287.

үмид вә күч алырыг. Шадиабадидән гоча Рзагулу хан Һидајәтә кими бир чох алимләр шаирин бу «шаһ бејтинә» архаланараг ону шәрһ едәркән, өз шаһ әсәрләрини јаратмаг истәмишләр. Әмир Хосров Дәһләви, Азәрбајҹан шаири Фүзули вә Садиг бәј Садиги Әфшардан тутмуш Гаанијәдәк бир чох сәнәткарлар тәб' вә гәләмләрини бу әсәрә мүрачиәтлә сынадылар. Тутгун көнүлләрини бу ше'рә нәзирә јазмагла бошалтдылар, сәнәт мејданында онунла ат сәјиртдиләр. Мә'нәвиҹјат Хызры архасынча гачанлар ондан әјилмәзлик вә никбинлик дәрси алдылар. Сиррини өјрәндиләр. «Һеҹдәрбаба...» вә «Кечәнин әфсанәси»ни охудугда нәдәнсә Хагани јадымыза дүшүр. Чохлары «Һәбсиҹјә» јазмышлар, һамысы диггәтәлајигдир. Бунларын ичәрисиндә өмрүнүн 18 илдән чохуну гаранлыг зинданларда кечирмиш Һәмәданын тәриф оғлу Мәс'уд Сә'д Сәлманын «Һәбсиҹјә»ләри дә мәшһурдур. Сәмәрғәндли Низами Әрузи шаирдән аз гала јарым әср сонра бу ше'рләри охудугда јаҹлыг чәкәрәк ағламышды. Хагани дә Мәс'уд Сә'ди охујаркән көнлүндән чохлу күлаб ахытмышдыр. Анчаг Мәс'уд Сә'ддә лирик һиссләр вә мөһнәтин тәрәннүмү үстүн олдуғу һалда, Хаганидә бунунла јанашы бөјүк бир мә'нәвиҹјатла зүлм чадусуна гаршы фәал бир вуруш кетмәкдәдир. Будур, «Һәбсиҹјә»дән баш галдыран, дүшмәнләринә гаршы мәнәм-мәнәм дејәрәк, мүбаризәјә чағыран Әли Нәччар оғлу Ибраһим! Бүтүн варлығы илә, фикир вә әмәлләрилә бәһадыр олан бир тәрхан! Қавеји-Қавијанын әдаләт бајрағыны әлинә аларағ мәзлумларын фәрјадына чатмышдыр. Әсәрин «мән» рәдифиндә ифадә олунан јүксәк мә'нәви шәхсиҹјәт санки поладдан төкүлмүш бир һејкәл, Бабәканә бир нрадәдир, Хәтаинанә бир гочаглыг, Хиjабани сајағы бир чәсарәтдир.

Ше'рә алтун һәбсханасындан ничат вермәк истәјән шаир, һәбсханаја атылдыгда сөзә сөјкәнәрәк онун сеһирли күч вә көмәјилә тәһлүкәдән јаха гуртарды. Әслиндә, «тәфәккүр Әмир Арсланынын тилсимә дүшмәсинин» әсл сәбәби дә ше'ри алтун һәбсханасындан чәкиб чыхармаға чалышмасы иди. О, сөз алтунун хидмәтиндә олдуғу бир заманда гызыла јох, сөзә сөјкәнди. Ондан илһам алды:

سخن اندر زر است خاقانی تو همه تکیه برسخن کردی. [923]

Буна көрә дә һәбсә алынмышды. Инди сәнәт јеринә сәнәтин начиси олмаг истәјәни һәбсә алмышдылар. Анчаг бу горхмаз бәһадыр әлинә алдығы, чохларынын гијмәт вә гүввәсини башa дүшмәдији «фәгр санчағы»[924] бөјүк хаганларын һејбәтиндән чох уча олан һүммәти — «Қә'беји-дилинин» тәмизлији вә ғинасилә дүнјаны фәтһ етди вә ишыгландырды. Сәнәт кәмисини сағ-саламат саһилә кәтирәрәк хәләфләринә тапшырды:

[923] Д-803.
[924] Д-248.

عالم از آوازهٔ خاقانی افروزم ولیك همت از اندازه خاقانی آمد برترم [925]

Чох дөзүлмәз вә чәтин шәраитдә дә Хагани үз чевирдији «кафур гохулу, мејит үзлү хочаларын» үзүнә тәрәһһүмлә белә бахмады. Сарајы мин бир кәрә Басат кими көзү өнүндә башы үстә доландырды вә јерә салды. Әбу Ләһәб сифәтләрә гаршы чәһаддан үз чевирмәди. Һәр бир чәһәтдән хочалыг аләминдән «истиғнадә» олдуғуну билдирди. Горху сөзү онун хатирәсиндән, горху анлајышы онун бејин вә көнлүндән гачды. О, һәбсханада хәстә иди. Боғазындан исти судан башга бир шеј кечмирди. Шаирин сағламлығы үзүлсә дә, мә'нәви чәһәтдән һәмишәкиндән күчлү иди. Үрәјиндәки һәр бир дујғу, бејниндәки һәр бир анлајышын јерини чәсарәт, јенә дә чәсарәт тутмушду. «Һәбсиҹјә»ни дәриндән өјрәнмәк вә һисс етмәк истәјәнләр Хиjабанинин «Горху вә чәсарәтини» охусунлар. О, Короғлу кими бармагларыны чүтләјиб «телләрә елә вурду ки, мејдан сәсә кәлди». Гызыл гуш кими бир дәфә мејданы фырланыб: «мәрд нә'рәсиндән мејданда таныны» — демишдир. Мөһнәт вә мәнлик гоз ичи кими шаирин көнлүндә үз-үзә бирләшмишди. Варлығы «фындыг дәнәси кими һәр тәрәфдән һасара алынса да», о, өз јарадычы вә јандырычы нәфәсилә аләмин писликләрини јандырыб-јахмаг истәјирди. Јухусуэлугдан ган чәкмиш көзләри шәфәг кими гызарараг, ишыглы сәһәр тез ачылсын — дејә говға гопарыб, дүшмәнин башына јасач јағдырырды. О, өјүд верән бәнди — «бәнди-пәндамүзи» өпәрәк ондан дәрс алды. Чох күман ки, Хагани оруҹлуг бајрамына јахын күнләрдә һәбсдә иди. Бу әсәрдә тәрәннүм олунан һиссләр, әһвали-рүһиҹјә, әсл-нәсәби, хасиҹјәти, әхлаги дүшүнчәләри, тәсәввүфә вә үхүввәтә һүсн-рәғбәти илә бағлы олан јазылары «Төһфәтүл-Ирагејн»и јада салыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин сыхышдырылмыш мәзмуну «Һәбсиҹјә»дир. Бу мәзмун «Төһфәтүл-Ирагејн»дә кениш шәкилдә јерләшдирилмишдир. Бу ики әсәр шаирин 552 (1157/58)-чи илдә гәләмә алдығы ән дәјәрли јазыларындандыр. 552-чи илин Хаганисини биз бу ики әсәрдә ахтармалы, бу әфсанәви бәһадырын әфсанәви һәјат сәһифәләрини бурада вәрәгләмәли вә арамалыјыг. [926] «راحت از راه دل چنان برخاست ...» мәтлә'ли әсәрини Хагани һәбсханасында икән шаһын онун азадлығы һаггында бујуруг вердији күпләрдә јазмышдыр. Чох күман ки, шаһын бу әмри Хаганинин јахын достларындан биринин јардымы илә дустагханаја чатдырылмышдыр. Бәлкә дә, о «Гәсәмнамә»ни шаирә јаздырмыш «һәким» иди. «Сиjәһ-ханада» сахланылан шаирин һал-әһвалы бу күнләрдә даһа да агырлашмышды. Әдиби «сиjәһчалда» јатмага гоjмурдулар. Хасиҹјәтчә сәрт олан бир горучуну она көзәтчи гоjмушдулар. Шаһын әмри һәбсханаја чатдыгда, Хагани досту тәрәфиндән көндәрилмиш чапарла «сиjәһ-ханада»,

[925] Д-248.
[926] Д-321—324.

әл-ајағы чармыхда икән көрүшмүшдүр. Мәктубда «Хосрови-саһиб-геран» «ајағы бағлы шаһин гушуну» өз јанына чағырырды:

سایه‌یی مانده بود هم گم شد وز همه عالمم نشان برخاست ...
آمد آن مرغ نامه آور دوست صبحگاهی کز آشیان برخاست
دید کز جای برنخاستمش طیره بنشست ودل گران برخاست
اژدها بود خفته برپایم نتوانستم آن زمان برخاست ...
سك دیوانه پاسبانم شد خوابم از چشم سیل ران برخاست[927]

Бу әсәриндә дә Хагани һәбсә дүшмәсинин сәбәбини бөјүкләрин мә'нәвијјатынын дајазлығы илә — «мүхтәсәр-нәһадлығы илә» изаһ едәрәк, дост вә јахын адамларындан сөзә кәлир. «Дәвәнин өлүмү илә Түркмәндән верки көтүрүлдү» — дејә горхудан шаирдә из галмадығыны билдирир:

گر برفت آبروی ترس برفت گله مرد وغم شبان برخاست
نیك عهدی گمان همی بردم یاربد عهد شد گمان برخاست
دل خورد مرا غمان بزرك از بزرگان خرده‌دان برخاست
خواری من زکینه‌توزی بخت از عزیزان مهربان برخاست
ای برادر بلای یوسف نیز از نفاق برادران برخاست[928]

Мәнучеһр шаирин һәбсә алынмасындан сонралар пешиман олду. Онун үрәјини алмаға чалышды. Хагани бу ајларда јаздығы ше'риндә Мәнучеһрин көстәрдији «гајғыја» тохунмагдадыр. Мәнучеһр кеч баша дүшмүшдү. Әслиндә Хагани дә, башга иттиһам олунанлар да өзләрини һеч вахт мүттәһим сајмамышлар. Атылан иттиһамдан хәбәрсиз идиләр. Мәнучеһрин көзү гаршысында Әбүл-Үла, Фәләки вә Хагани үчүн ирәли сүрүлән бу ағыр иттиһамлар сарајда гурашдырылыб јајылмышды:

یوسفی آورده‌ای درین زندان و پس قفل زر افکنده‌ای بردر و زندان او
حور فشی را چو مور زیر لگدکشته‌ای پس پر طاوس را کرده مگس ران او[929]

Һәбсдән азад едилмиш Хагани ики һәфтә шаһын јахын адамларынын јанында галмышдыр:

در عالمی که راه زظلمت بظلمت است از نور سوی نور شبخون گزیده‌ایم ...
آزاد رسته از درو دربند حادثات رستی خوران بباغ رضا آرمیده‌ایم
جون چار هفته مه‌که بخورشید درخزد یك هفته زیر سایهٔ خاصان خزیده‌ایم
دل راکبود پوش صفا کرده‌ایم از آنك خاقانی فلك دل خورشید دیده‌ایم[930]

927 Д-60—62.
928 Д-62.
929 Д-362.
930 Д-628—629.

Ола билсин ки, чәмиси 4 ај һәбсханада сахланылмышды. Һәбсдән азад едилдикдә Сәдә (сәдә бајрамы бәһмән ајынын 10-чу кечәсиндә тутулурду) вә Оручлуг бајрамы мүнасибәтилә јаздығы ше'р бу бахымдан диггәтә лајигдир:

چون ماه چار هفته رسیدم ببوی عید تا چار ماهه روزه گشایم بشکرش[931]

Һәбсханадан чыхан Хагани Шамахыда Әли Нәччарын евиндә јашајырды. Шаир атасы Әли Нәччара итһаф етдији «او» рәдифли мәшһур әсәрини дә бу күнләрдә јазмышдыр. «Зәлзәлеји-һадисат» дөврүндә Әли Нәччар да изләнилмиш, мүхалифәтчиләр шаирин атасыны да инчитмишләр[932]. Хагани бүтүн шәхсијјәтилә ата вә анасы гаршысында итаәткар вә меһрибан бир оғул кими дајанды. 552 (1157/58)-чи илдә һәбсдән чыхан Хагани Әли Нәччарын евиндә «Төһфәтүл-Ирагејн»ин габагчадан јазылмыш бөлмәләрини тәртиб едәрәк, јени бөлмәләрини нәзмә чәкди. Һәбс ајлары илә Дәрбәнд сәфәри арасындакы мүддәтдә шаирин әлиндән чыхан ән көркәмли әсәри «Төһфәтүл-Ирагејн» иди.

Ширваншаһ Хаганинин азадлығына бујруг вермиш, севимли шаирини анмышдыр:

چیست غم چون بخواستگاری من خسرو صاحب القران برخاست
بعد کشتن قصاص خاقانی از در شاه شه نشان برخاست[933]

«Бәнди-пәндамуз» шаирә бир чох һәгигәтләри баша салды. «Гули-бијабани» ләпирләриндән тәшвишә дүшән шаир, динч бир јер ахтарырды. Ај кими ишкәлән Хагани бир һәфтәлик јахын достларынын јанында галды. Үрәји зөвгү сәфа илә долмушду, ити көзләрилә инсан һәјатына мәһәббәт ишығы сачырды. Көнлү каинат кими кениш иди. Чәтинликләр ону наүмидлијә дејил, үмидә говушдурмушду.

Хагани 552-чи илин әввәлләриндә Мәккә сәфәриндән Ширвана гајытдыгдан сонра Мәнучеһр вә сараја гаршы чох сојуг иди. О, «ички ичмәмәк вә ејш-ишрәтә јол вермәмәк» һаггында төвбә етдијини үнван едәрәк, сарајдан узаг кәзирди. Јалныз рәсми гәбул күнләриндә, дөврүн рәсминә көрә сараја кетмәли иди. Һәбсдән сонра Мәнучеһрлә Хагани арасындакы сојуглуг «күдурәтә» чеврилмишди. 552 (1157/58)-чи илдә һәбсдән азад едилдији ајларда јаздығы: «رخسار صبح را نگر از برقع زرش ...» мәтлә'ли әсәри бу чәһәтдән бир даһа диггәтлајигдир. Бу әсәрдә шаир үстүөртүлү олса да Мәнучеһрин сарај гајдаларыны да тәнгид едир[934]. Халг һәјатилә бағлы олан мәсәләләрдә Хагани чох гысганч вә узагкөрән иди. О, өлкәнин хејрилә нәтичәләнмәјән вә ардычыл

931 Д-224.
932 Д-366.
933 Д-62.
934 Д-224—226.

олмајан икибашлы сијасәтә мәнфи мүнасибәтдәдир. Инди о, артыг үрәјини Мәнучеһрә «пајәндаз» едән Хагани дејилди. Мәһәббәтдән чох рәсмијјәт көзләјирди. Дөврүнүн гајдасына көрә рәсми гәбул мәрасимләринә һәср олунмуш ше'рләр јазыб, сараја апармалы иди. Рәсмијјәтлә јазылмыш бу кими әсәрләрә о заман «норузијә-дәркаһ» вә «вәзифеји-еjд» дејилирди. Хагани бу илләрдә јаздығы ше'рләриндә һәмин сојуглуғу вә рәсмијјәтчилији мәһарәтлә гәләмә алмышдыр. 553 (1159)-чу илдә Бағлары бәндинин бағланмасилә әлагәдар јаздығы ше'рләриндә вә бир сыра башга әсәрләриндә дә бу әһвали-руһијјә һакимдир. Мәккә сәфәриндән Мәнучеһрин өлүмүнә гәдәрки илләрдә шаир сарај һәјатилә әлагәдар олараг, «төвбә» бәһанәсиндән дөнә-дөнә истифадә етмишдир.

Мәнучеһр Хаганијә доғру нә гәдәр «тор атса да», Хагани бир о гәдәр сарајдан узаг чәкилирди. Нәһајәт, 552-чи илин сонларында Шамахыдан Дәрбәндә кәлди. Хаганинин бу илдән габаг да Дәрбәндин һөкумәт даирәләри вә зијалылары арасында һөрмәт вә нүфузу вар иди. О, 551 (1156/57)-чи илдән габаг да Дәрбәндә кетмәк фикриндә олмушдур. Дејилдији кими, Хаганинин 545 (1150/51)-чи илдә әмиси Кафиәддинин өлүмүндән сонра, биринчи Мәккә сәфәриндән габаг Дәрбәндә Әлаәддин Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мүстофи әл-Мәрвәзијә көндәрдији мәктубунда бу барәдә мә'лумат верилир. Бу мәктубдан Хаганинин бир чох Дәрбәнд зијалылары илә биринчи Мәккә сәфәриндән габаг таныш олдуғу ајдынлашыр.

Дәрбәндин насир вә шаирләри әсәрләрини Шамахыја көндәрәрәк, Хаганијә тәгдим етмишләр. Бу мәктубда Хагани Әлаәддинлә аиләви достлуғуна тохунараг, «قاعده رحم و وداد»дан сөз ачмышдыр Хагани Әлаәддинә «сәдрүш-шүәра», «ејнүл-фүзәла» вә гардаш дејә мүрачиәт едир. Әдиб мәктубунда јазын кәлишиндән, јарадычылығынын бүтүн Ширвану фәтһ етмәсинә бахмајараг, Әли Нәччарын евиндә, «зилли-зүлмати-Ширванда» ифлич олмасындан данышыр. Хагани аиләсинә үз верән мүсибәтә көрә Рәшидәддин Маһмуд Тәбибин башсағлығы көндәрмәсиндән килејләнир. Сәфәрә чыхмаг арзусуну билдирир. О, досту Әлаәддинин јарадычылығыны «бәһари-нәзмү нәср» кими јүксәк ифадәләрлә гијмәтләндирәрәк, әсәрләрини Хаганијә көндәрмәсиндән разы галдығыны билдирир вә даһа сонра јазыр: Сизин әсәрләринизи Шамахы ајдынларына јол көстәрмәк үчүн охујуб вә јајырам:

«آن حرز چیست آن نشره کدامست تحفهٔ نظم ونثر مجلس مأنوس خواجه اجل
اخص موید کافی محقق افضل مفضل برادر علاءالدین ... در حضور هم‌شهریان و افاضل‌که
حاضر میشوند آن مشرفه را بخودی خود بارفع‌الصوت از برای ارشاد انشاد می‌کنم وچون
باسم مبارکش میرسم رسم جانرا درلب میاورم ...». [935]

[935] Л-7.

Бу мәктубдан Хаганинин 545—551 (1150—57)-чи илләрдә дә Ширванда елмин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олдуғу, «иршад үчүн әфазилин» она мүрачиәт етдикләри ајдынлашыр. О, билдирир ки, Ширван чамаатынын чоху Дәрбәнддән зијан чәксәләр дә, мән бу торпагдан чохлу хејир көрмүшәм. О, Дәрбәнди Мисир вә Јәмәнә тај тутур. Мәктубда адыны чәкмәсә дә Имам дејә јад етдији Вәһидәддин Османын сағалмасыны достуна хәбәр вермәкдәдир. Намәнин сонунда Хагани әмиси Кафиәддинин оғлу «имамы вә сәдри мүршүдүл-фәласифә вә гудвәтүл-һүкәма» Вәһидәддиндән Әлаәддинә салам јетирир. Демәк, Әлаәддин Вәһидәддинлә дә јахын дост иди. Хагани Дәрбәнддән Шамахыја кәлмиш Әфифәддин... саһирүл-бәјан, тачүбүләға Әһмәд Фәзнәвијә гаршы Әлаәддинин көстәрдији бөјүк һөрмәтдән чох разы галдығыны билдирир. Мәктубдан ајдын олур ки, Хаганинин Дәрбәнддә Әлаәддиндән башга Хачә һәким-фазил Рәшидәддин Маһмуд Тәбиб, Әсирәддин Әмир Чәфәр әл-Сәчзи кими көркәмли шәхсијјәтләрдән ибарәт достлары вар имиш. Хагани намәјә әлавә олараг, нәзм јазмадығындан үзр истәјәрәк, Әлаәддинин Хаганијә көндәрдији нечә мин бејтлик диванындан разы галдығыны сөјлөјир. Достуна, чыхачағы дәниз сәфәриндән саламат гајытмағы арзулајыр[936]. Хаганинин 552-чи илин сонларында Дәрбәндә кетмәси ирәличәдән дүшүнүлмүш бир сәфәр иди. О вахт Шамахы вә Дәрбәнд һөкумәтләри арасында долашыглыг вә чәкишмә вар иди. Буна көрә дә Ширваншаһларла чәкишмәдә олан Хагани үчүн Дәрбәнд әмирлији әмн көрүнә биләрди. О заман Сејфәддин Арслан Мүзәффәр Дәрбәнд һөкмдары иди. Хагани 552-чи илдә шаир вә насир досту Мүһәзәбәддиндән мәктуб көзләдијини, сәбирсизликлә Сејфәддинә говушмаг арзусуну «... زحسرت نم کلك مهذب الدینی» мәтлә'ли тит'әдә билдирмишдир:

ز حسرت نم کلك مهذب‌الدینی زدیده رانم خوناب تیره کلك آسا
دلیست در طلب دستبوس سیف‌الدین کبود جینی چون سیف سیف در هیجا[937]

Аландағда («Зејн әл-әхбар»да Аландағындан данышылыр) орду салмыш Дәрбәнд һакиминә көндәрдији мәктубда дејилир:

دعاگوی دیرست تاخانهٔ صدق درشهرستان دلبولایت جان‌بنیاد نهاده است». [938]

552-чи илин ахырларында Дәрбәндә кәлән Хаганини Дәрбәнд зијалылары вә әмири Сејфәддин Арслан Мүзәффәр бөјүк бир һөрмәтлә гаршыладылар. Дәрбәнд сәфәри һаггында шаирин Сејфәддинә јаздығы әрәбчә вә фарсча гәсидәләриндә, Дәрбәнддә олар-

[936] Л-7.
[937] Д-814.
[938] Л-23.

кән «Аландағдакы» мүәскәрә кетмиш, Сејфәддинә јаздығы мәктубда, әдибин Дәрбәнддә дарыхараг башга бир јерә кетмәк истәдији күнләрдә јаздығы гит'әдә мә'лумат вардыр. Дәрбәнддән Вәһидәддинә вә башгаларына јаздығы мәктублар әлдәдир.

Хаганинин Дәрбәнддә икән Дәрбәнд әмири Арслан Сејфәддинә көндәрдији мәктуб да «Төһфәтүл-Ирагејндә» олдуғу кими, күнәшә хитабла башланыр. Әдиб күнәшдән истәјир ки, онун сәламәтлик хәбәрини вә дуасыны 5-чи иглимә, Ширвана чатдырсын:

«الان کوه‌عالمی دیگر است سیف‌الدین بحر اخضر است بحر را جوهر برپای نشین باشد عنبر آستانه گزین بود پیش از آنك ابرش تازی بچهار گامه بتازی بکشور پنجم شروان روی خبر سلامت من باز دهی عود بشارت باشکر شکر بر مجمر عبارت نهی صد هزار زبان زرین کشیده میداری تادعای پادشاه عادل به نیابت من بگویی. نی نی. توآفتاب بسردابه ظلم شروان و مردم آن‌که کژدم کاشان دارد چه کار داری تا آفتاب در سردابه چه‌اسب تازدکه افسرده‌جسم است یاکژدم‌باآفتاب چه‌عشق بازدکه بی‌چشم‌است...»[939]

Көрүнүр, Хагани Шамахыдан һараја кедәчәји һагда кимсәјә бир сөз демәдән, хәбәрсиз чыхмыш вә Дәрбәндә кетмишдир. О, Дәрбәнд әмири Сејфәддинин көстәрдији гајғыларын тәсвириндә «Төһфәтүл-Ирагејн»ин ашағыдакы бејтинә мүрачиәт едир:

خاقانی را بدست مردمی از خاك بادمی تو کردی[940]

Демәк, Хагани һәбсиндән аз кечмиш, «Төһфәтүл-Ирагејн»и битирдикдән сонра Дәрбәндә кетмишдир. Мәктубда Сејфәддинин Дәрбәндә кәлән Хаганијә бағышладығы дөрдмәртәбәли «зәрникар ејванлы» шаһлыг гәсринин бәдии тәсвири верилмишдир:

«این خانه بعینه این ایوان زرنگار است‌که پادشاه روزگار بخادم بخشیده است»[941]

Мәктубда Хагани бу һәдијјә илә бағлы олараг «ханә-бәндли» бир тәрчибәнд јазараг Сејфәддинә «итһаф етдијини» нәзәрә чатдырыр. Сонра Сејфәддинин Хаганијә «пәрәстар көндәрдији» инчә, әсмәр, бакирә түрк гызынын көзәллијиндән данышыр. Бу түрк гызы Хаганијә «сән-сән» дејән вәфалы түрк-булғарлы севкилисини јадымыза салыр. Әдиб онун һаггында мәһәббәт маһнылары гошмуш, онун ајрылығына ачымышдыр:

«سیف‌الدین دانست‌که چنین خانه‌ای را بی‌کد بانوئی نتوان داشت گوهر خاتونی از ساحل دریای چین بفرستاد پرستاری بپرستنده دعاگو هدیه کرد درم خریدی بمادح کرم

[939] Л-23.
[940] Т-151.
[941] Л-24.

خریدی بخشید که از ترکان افلاك چنو چالاکی نزادخرگاه‌نشینان ترکستان زمین و سقلاب آسمان از آقسنقر روزو قرا طغان شب چنوترك ندیدند».[942]

Шүбһәсиз, «خسروا خاقانی عذرا سخن هندوی تست ...» мәтлә'ли гит'әни Хагани Аландага көндәрдији мәктуба артырараг, Сејфәддинин Хаганијә «хатуни-јәгма» бағышладығындан, ону һимајә етдијиндән, әдиби «дари-зүлми-Ширванда» хәстә тапараг, «шәрбәти-әдлилә» сағалтмасындан сөз ачмышдыр. Ајдын олур ки, Сејфәддин Дәрбәнд мәләкәси үчүн тикдирдији гәсри севимли шаири Хаганијә бағышламышдыр:

خسروا خاقانی عذرا سخن هندوی تست
هندوئی راترك عذرا دادی احسنت ایملك
او غلامی داغ بررخ عنبر درگاه تست
عنبری را در دریا دادی احسنت ایملك
خادمش کردند خاتونان خرگاه فلك
تاوراخاتون یغما دادی احسنت ایملك
بر قراخان شب و آقسنقر روز از شرف
در طغانشاهیش طغرا دادی احسنت ایملك
روی در دریای دولت پشت برکوه بقاست
کز جوار حضرتش جا دادی احسنت ایملك
چون زدار الظلم شروان ناتوانش یافتی
شربت عدلش مصفا دادی احسنت ایملك
جون غریبش یافتی در عقل چون عقل از جهان
خانهٔ بالاش مأوی دادی احسنت ایملك
ساختی کاخ سلیمان جای بانوی سبا
پس بدست مرغ گویا دادی احسنت ایملك
مرغ را دیدی که عنقا مهر وزال اندیشه بود
خانه رستم بعنقا دادی احسنت ایملك[943]

Хагани дараји-Дәрбәнд Сејфәддин Арслан Мүзәффәрин адына јаздығы «چون آه عاشق آمد صبح آتش معنبر ...» мәтлә'ли әсәрини Дәрбәнд һөкмдарынын гәбулундан сонра јазмышдыр. Бу ше'р Султан Сәнчәрин өлүмүндән аз сонра гәләмә алынмышдыр:

سنجر بمرد ویحك سنجار ماند آنك چون‌بنگری بصورت‌سنجار به‌که‌سنجر[944]

Бөјүк шаир Султан Сәнчәрин өлүмүндән аз сонра Дәрбәндә кәлмишдир. Ајдындыр ки, Султан Сәнчәр 551 (1156/57)-чи илдә Мәрв шәһәриндә өлмүшдүр. Әсәрдә Хаганинин 552-чи илдә Дәр-

[942] Л-24.
[943] Д-896.
[944] Д-189.

бəндə кəлдији һагда шаирин башга бир гејди дə вардыр. Хагани кечəн илдəки Мəккə сəфəриндə əсəринин «хəввази-Мəккə» тəрəфиндəн гызыл сују илə гələмə алындығына тохунур. Бу һадисədən бир ил сонра, 552-чи илдə Сеjфəддинин јанына чатмасы илə өјүнүр:

پارم بمکه دیدی آسوده دل چوکعبه — رطب اللسان چوزمزم وبر کعبه آفرین‌گر
شعرم بزر نوشتند آنجا خواص کعبه — بر بی‌نظیری من کردند حاج محضر
امسال بین که رفتم زی مکه مکارم — دیدم حریم حرمت‌وکعبه درو مجاور ...
بالله که خاك دربند آنك بکعبه ماند — مابو قبیس بالا. زمزم بدامن اندر [945]

Башынын Ширванда чəкдији бəлалара тохунан Хагани тəкəр кими «сəркəштə» олдуғуну, Ширванда икən «чаһи-шəрри-Ширванда» һədсиз зүлм вə əзаб көрдүјүнү күнəшə хитабла билдирир. Шаһани-əсрин «зүлм-пишəлиг»јиндən килејləнир[946]. О, бүтүн һөкмдарларын залимлијини хатырлајараг, Арсланын ədаләтиндən данышыр. Аландағда орду топламыш Сеjфəддинə көндəрдији мəктубда исə Ширвандан сөзə кəлсə дə, күнəшə үз тутараг өлкəсинин уғурлу кələчəјини диләјиб онун сəламəтлик хəбəрини—сəламыны Ширвана, Ширванын адил падишаһына чатдырмасыны истəјир. Дəрһал истəјиндən пешиманлығыны билдирир. Хочаны үстүөртүлү «көзү кор əграб» мəфһуму илə ифадə едир. «Тəрд вə əкс»lə нə демək истədијини ејһамла билдирмəкдəдир. Сеjфəддин Хаганини гəбул едəркən, она гијмəтли бəхшишлəр вермиш вə хəл'ət jолламышдыр:

اعجاز خلعت تواین بس‌که هست شخصم با باد وآتش ونی وهستش امان میسر [947]

Əрəбчə јаздығы гəсидədə дə јухарыдакы мəсələlərə тохунмушдур. Хагани Дəрбəнддə икən бу шəһəрин мədəни һəјатилə чох јахындан таныш олду. Дəмиргапы Дəрбəндин «о тəрəфиндəкиlərин һəјатилə» бу јанда һəјат үчүн ајаға галхмыш адамларын һəјатыны тутушдурду. Дəрбəндин тарихи, гала дивары, Гырх бүрчү, бу бүрчlərин ən учасы «Бүрчи-Кəсра» шаирин диггəтини чəлб етди. Шаир Мүһачир гапысындан тутмуш Фəјд бүрчүнə кими шəһəрин күчə вə хиjабанларыны, бүрч вə һасарларыны аддымбааддым көзди. Дəрбəнддə тикилмиш көзəл евlər, мəрмəр вə гранитдən салынмыш көшкlər, шəһəрин təмиз ичмəли сују вə көзəл күчələри, чошғун Хəзəрин үрək овлајан əфсанəви көрүнүшү шаири валеһ едирди. О, шəһəрин һасар вə бүрчlərилə бағлы олан халг əфсанələrини вə рəвајəтlərини дə өјрəнди:

[945] Д- 187.
[946] Д-190.
[947] Д-190.

[948] کرده باعتقادی در برجهاش منزل — افلاك چون ستاره، سیمرغ چون کبوتر

Хагани Дəрбəнддə олдуғу күнləрдə инди дə дəрбəндlиləрин чох севдикləри, истираһəт күнləрини орада кечирдикləри «Сары гаjаны» чох хошлады. Сары гаjанын көзəл мənзəрələрини көзди. Онун təмиз һавасындан үрək долусу нəфəс алды:

[949] گویند پرزعقرب طاس زر است حاشا — کزحرمتش فلکرا عقربکند نشتر

Арслан Мүзəффəрə көндəрдији мəктубда вə «Төһфəтүл-Ираգејн»дə олдуғу кими, бу əсəрдə дə Хагани «күнəшə хитаб» етмəкдəдир. Хагани Сеjфəддин Мүзəффəр ибн Мəһəммəд саһиби-Дəрбəндə итһаф етдији, əрəбчə јаздығы гəсидəдə Ширвандакы вəзиjjəтиндən шикаjəтlənмиш, Јусиф кими гаранлыг гујуда һəбс олдуғуну хатырлајараг, Сеjфəддиндən гајғы көзləмишдир. Бу ше'ри Хагани Сеjфəддинин шаирə бағышладығы гəсрдə икən, тəкликдə јазмыш, «Сары таш» («Сары тас») мənзəрələриnə валеһ галдығыны билдирмишдир. Сеjфəддин Хаганини Дəрбəнддə jерləшдирдикдən сонра Аландағдакы мүəскəринə кетди... Шаирин Дəрбəнддə нечə күн галдығы бəлли дејилдир... Чох чəкмədən Хагани Дəрбəнддə дə дарыхды. Орадан көчүб кетмək фикринə дүшдү. О, ахтардығыны Дəрбəнддə дə тапмады. Ширванда «кəрəмин рənкини көрмəјən шаир» «Дəрбəнддə онун адыны белə ешитмəди». «Сөзүнə гаршы» чыханлар да вар иди. «Дəвран онунла дүз кəлмирди». «Фəлək үрəјини jараламышды», мəнлији вə шəхсиjjəтилə Дəрбəндə сығмајырды. О, вахтындан габаг парламыш, көјləрин əнкин гашларына сығмајан бир ај, Бабилүн сəс вə сорағыны ешитмədији бир чадукəр—шаир иди. Ағыл гələминин учуну өпмүшдү. Көјдə парлајан 7 мələјин һеч бири онун кими көзəл дејилди. Бу сəмави пəризад өз «бəракəт вə намусуну» — сөзүнү горумаг үчүн jенə дə сығыначаг ахтармалы олду.

552 (1157/1158)-чи илдə биринчи Мəккə сəфəриндən сонра Дəрбəндə кетдикдə, Дəрбənд сакини Шеjх Нəчмəддин Əһмəд Симкəрдən jахшылыглар көрдүjүнү, хəстə илəн Шеjхин дəркаһындан əмисиоғлу Вəһидəддинə көндəрдији мəктубда билдирмишдир[950]. Дəрбəндə сығмајан үрəјини башга бир һавада ачмаг истəди. Дəрбəнддən чыхыб кетди. Анчаг, бу уғурсуз инсан jенə дə дəрбəдəр галды. Зəманəсинин чəрхи кими сəркəштə иди:

بشروان گر کرم رنگی نمیدانست — بباب الباب هم بویی ندارد
ندانم گرچه دریا دارد اما — گر بیانش نم جویی ندارد

[948] Д-188.
[949] Jенə орада.
[950] «نامه‌به وحیدالدین‌عثمان. خاقانی ونجم‌الدین احمدسیمگر». ارغنارکندلی. نشریه‌ٔ دانشکده‌ٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز. شماره سوم. سال نوزدهم. پائیز ۱۳٤٦. شماره مسلسل ۸۳. ص: ۲٦۵_۲۸۸.

چوکشتی شو عنان ازپار دمساز ازین دریاکه لو لوئی ندارد[951]

Дәрбәнди һачан тәрк етдији бәлли дејилдир. Хәстәләндијини билирик. Анчаг, биз бу Азәрбајчан Јусифини, Ширван Мәчнунуну 554 (1159)-чу илдә Кәнчәдә 4 ај хәстә јатағында көрүб, өлүмлә әлбәјахалығына ачыјырыг. О, 552-чи илин ахырларында Ширвандан чыхыб кетсә дә, 554-чү илдә Шамахыја гајыдана кими достлары вә гәләмдашлары илә чох јахын бир әлагә сахламышдыр. Бу заман досту Чәмаләддин Исфәһанијә јаздығы ше'риндә Әбүл-Үланын фитнәләри нәтичәсиндә дәрбәдәр олдуғуну сөјләјир. Чәмаләддинин јанына кетмәк истәсә дә, јолларда горхулу маниәләрлә үзләшдијини билдирир:

شك نیست کز ملالهٔ نثر بلند اوست این روی تارگان کهزنظم آفریدهام ...
آزردهام ز زخم سگ غرچه لاجرم خط فراق برخط شروان کشیدهام
لکن بدان دیار نیایم زترس انك پرآبناست دره ومن سگ گزیدهام[952]

552—554-чү илләр арасында Тәбриз вә Һәмәданда долашдығына әсәрләриндә мүәјјән из вә дәлилләр вардыр. Азәрбајчан Араныын пајтахты, аг сачлы бабаларын дүшүнән мүдрик бејни Кәнчә вә онун үхүввәт һәрәкаты чохдан бәри шаирин һимајәсинә галхмышды. О, 552 (1157/58)-чи илдән габаг вә сонракы илләрдә дә һимајәт әлини Әфзәләддинин чијнинә гојмушду. Сыхылан үрәјини охшамагдан јорулмады. Кәнчә, шаири Шамахыдан тез вә һәм дә тәрәддүдсүз баша дүшдү! Үрәји көнүлдән ахан Кен чај кими кениш вә саф олан Кәнчә зијалылары шаирә вурғун идиләр. Икидләр мәскәни, XII јүзилин Кәнчәси әхилик, чөмәрдлик һәрәкатынын ән гүввәтли мәркәзи, мүтәсәввүфларын, мәламәти вә гәләндәриләрин сөјкәнәчәји иди. Хагани Шамахыда оланда да көзүнү Кәнчә гапысына тикмишди. Кәнчә чөмәрдләриндән һимајә алыр вә гајғы көрүрдү. Кечмишдә Тәбриздән кәлмиш, дејһанзадә—кәндли оғлу Гәтраны көксүнә басан елм, сәнәт вә әдәб мәркәзи Кәнчә вә кәнчәлиләр инди көнлүнү Тәбризли кәнч шаирин рубабыны јени фүсункар нәғмәләрилә дилә кәтирән шамахылы Әли Нәччар оғлуна вермиш, ондан бәрк-бәрк јапышараг, аддымлајырдылар. Гәтран бу шәһәрдә кечирдији уғурлу вә јахшы күнләрин чохлуғунун әлиндән Кәнчәни «гојуб гачдығы» һалда:

قطران گریخت از در فضلون زبس عطاش
آن چون توبذل واین چورهی بذلهای نداشت[953]

Хагани Шамахыдакы сајсыз-һесабсыз ағыр күнләринин әлиндән гачараг, Кәнчәнин көнлүнә сығынмышды. Кечән јүз ил ичиндә дөвран чох шеји дәјишдирмишди. Әслиндә бу дәјишиклик көклү бир дәјишиклик дејилди. Кәнчәдә көзәллик габагкындан даһа көзәл көрүнүрдү. XII әср Кәнчәси јалныз Хаганинин үрәјини алмамышдыр. Бу көзәл «мүлк» о илләрдә Кәнчәјә сәјаһәтә кәлмиш Ираг шаирләринин башчысы Чәмаләддин Әбдүррәззаг Исфәһаныны да Шејх Сән'ан көкүнә салмышды.

Хагани 554-чү илдә Кәнчәдә хәстә икән 14—15 јашлы Илјас Јусиф оғлу Низами Кәнчәви әлинә гәләм алыб, илк нәғмәләрини гошурду. Бәлкә дә мәһз бу заман о, Кәнчәнин учсуз-бучагсыз «Ағкүл бағларындан» дәстәләр вә чәләнкләр бағлајараг шаирә дәјмәјә кәлмиш, јашы аз олдуғу үчүн ашағыда әјләшмәк истәдикдә Хаганинин ити көзләри һамыдан даһа тез ону көрмүшдү. Бәлкә дә мәһз бу заман кәләчәјин бөјүк Низамиси Илјас Јусиф оғлу Хаганини илк кәрә бурада көрмүш, сеһирли кәламына валеһлијини шаирә билдирмишдир. Хаганинин Кәнчәјә көндәрдији 5 мәктубу вә ше'ри, бу шәһәрдә икән гәләмә алдығы әсәрләри бизә кәлиб чатмышдыр. Шаирин бу јазыларында һәјатынын Кәнчә илә бағлы олан чәһәтләри һаггында кениш билик вардыр.

Хагани Дәрбәнд сәфәриндән габаг 552-чи илдә Ширвандан:

«مهبط خانه سعد اکبر ومصعد سواد اعظم مربط دولت و مضمار سعادت مربع اعالی و منبع معالی اعنی گنجه خیرالبلاد واطیبها». јә көндәрдији мәктубуну Рүкнүл-ислам Зејнәддин Әфзәлә јазмышдыр. Бу мәктубда «Төһфәтүл-Ирагејн»дән бир нечә бејт кәтирилдијиндән, мәктубун «Төһфәтүл-Ирагејн»дән сонра јазылдығы ајдын олур[954]. Мәктубда Хагани Ширвандакы дөзүлмәз вәзијјәти тәсвир едәрәк, шаирә гаршы ики дәстәнин чалышмаларыны көстәрир. Биринчи дәстәјә шаирә гаршы чыхан сәнәт адамлары, икинчи «чогәјә» исә «шејтәнәт-чүј вә сәлтәнәт-дуст» хочалар дахилдир. Хагани «Хејрүлбилад» Кәнчәдә јашајан «Нүһ-исмәт достларына, Јусиф-һүммәт гардашларына» мүраҹиәт едәрәк, дүшмәнләрин һүчумундан ону горумағы, чәтин вә дөзүлмәз вәзијјәтдән чыхмаг үчүн шаирә көклү јардым етмәләрини истәјир. Буна бөјүк үмид бағлајыр:

«سلام‌علیکم ای صاحب خطران دل صبحکم‌الله ای صاحب خبران دین حیاکم الله ای
دوستان نوح عصمت ایدکم الله ای برادران یوسف همت چون و چگونه‌اید آنجاکه
شمائید روز بازار مردمی چون است؟ نرخ وفا چگونه است. متاع دانش چون می‌خرند؟
اینجاکه منم باری صعب کساد است دانیدکه جز شما کس ندارم سفینه سازیدم‌که طوفان
نفاقست ذخیره دهیدم که قحط سال وحشت است در سردسیر حادثات گرفتارم ... در
خشکسال نایبات جگر تفتهام ... دوست یگانه در شروان باری نداری کار دیگر طرف
ندانم دانم‌که صعب دلخستهای و پشت شکسته مرهم ازینجا مطلب مومیائی ازین جامجوی
از محققان محق طلب ازراشدین مرشد خواه»[955]

Хагапинин 552-чи илдән габаг да Зејнәддинлә көрүшдүјү вә онунла таныш олдуғу мәктубун сонундан ајдын көрүнмәкдәдир.

[951] Д-858.
[952] Д-648.
[953] Д-822.

[954] Л-58.
[955] Л-59.

Бу мәктубда Хаганы сәфәрә чыхмаг фикриндә олдуғуну ејһамла билдирмәкдәдир. Бу мәктубдан сонра, шаир Шамахыдан чыхараг Дәрбәндә кәлмишдир. Бу шәһәрдән һара кетдији мә'лум дејилдир. 554-чү илдә Бағланы бәндинин ачылышына аз галмыш Хаганы 4 ај иди ки, Кәнчәдә гыздырмаја тутуларағ, јатырды. 554-чү илин новруз бајрамы мүнасибәтилә Шамахыда јаздығы «داشته» рәдифли әсәриндә Хаганы бу илдә 4 ај хәстәләнмәсини Мәнучеһрин нәзәринә чатдырыр:

در حال خاقانی نگر بیمار آن خندان شکر
زآن چشم بیمار از نظر چشم مداوا داشته
تو رشک ماه چارده، او چون مه‌نو چارمه
مهر شفا در پنج که از شاه دنیا داشته [956]

Әдиб Кәнчәдә икән әввәлчә башга хәстәлија тутулмуш, бу хәстәлијин нәтичәсиндә онун көһнә дәрди олан титрәтмә-гыздырма јенидән өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. Хаганинин хәстә икән Кәнчәдә јаздығы «عارضه' تازه‌بین که رخ بمن آورد ...» мәтлә'ли әсәриндә бу барәдә мә'лумат вардыр. Бу заман Хаганы кәнч иди, јашы 30-у кечмишди. Јаздығына көрә, «бүгдасы сүнбүл чыхармышды». Кәнчә зәлзәләсиндән чох кечсә дә, бу тәбии фәлакәт, Низами кими Хаганикин дә хатириндән силинмәмишди. Кечәләр гыздырырды. Хәстәлијинә бахмајараг, бу заман өлмәз әсәрләр јаздығыны сөјләјир[957].

Хагани Кәнчәдә икән чохдан бәри говушмаг арзусунда олдуғу Насирәддин Ибраһимин јанында вә һимајәсиндә иди. Сонралар Насирәддин Ибраһим Бакуиjә көндәрдији мәктубунда бу барәдә јазыр:

«در آنوقت که بنده را از خدمت خداوند نقل افتاد ببردع» [958]

О, Кәнчәнин мәдәни һәјаты вә көркәмли шәхсијјәтләрилә јахындан таныш олмуш, Кәнчә ханәкаһлары вә әхиләринин һәјатыны мүшаһидә етмишдир. Әфзәләддин Кәнчә суфиләринин пири Имам Насирәддин Ибраһимин ханәкаһындакы сима' мәрасиминдә иштирак етмиш, олсун ки, «нәфәсләри» охунаркән гавалын сәси илә вәчдә кәлмишдир. «خاقانیا عروس صفا را بدست فقر ...» мәтлә'ли гит'әдә бу хатирәләрини әбәдиләшдирмәкдир.[959]

Мәнучеһрин өлүмүндән сонра Хаганинин Кәнчәдә јашајан «гүдвәтүл-һүкәма» Шәмсәддин Тәбибә көндәрдији мәктубда шаирин Кәнчә сәфәри һаггында јени мә'луматлар вардыр. Хагани Кәнчәдә икән азы-чоху 34 јашында иди. Бу шәһәрдә хәстәләндикдә һәким Шәмсәддин Тәбиб әдиби сағалтмышдыр. Мәктубда дејилир: Мән Кәнчәдә өлүмлә әлбәјаха икән сиз орада дејилдиниз. Хәстәлик нәтичәсиндә мәзачым кәнчлик чағынын тәравәти кими дәјишди. Сиз сон нәфәсләримдә мәним дадыма чатдыныз, мүалиҹәнизлә чанымы өлүмдән гуртардыныз:

«وشواهد این حجت بر محجت دعوی احیاء واعادت شخص من‌کهتر بود آنسال که دور از ساحتش علتهای مخوف مزمن مخ و مزه من ببرد ... طینتم چون عهد غوانی منفسخ شد مزاجم چون طراوت جوانی متغیر گشت عارضه برمزاجم مزاحم آمد ... آخر انفاس مجلس شمس‌الدین چون نفحات قدس ونفخات صور در رسید من کهتر را از حضیض مرض به ذوره کمال رسانید». [960]

Хәстә икән «ихвани-сидги» онун сағалмасы үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәмишләр. Шаир Кәнчәдә икән аз бир мүддәт пулдан чәтинлик чәкмишдир.

Хагани хәстәлик јорған-дөшәјиндән јеничә ајаға дурмушду ки, бөјүк хаган Мәнучеһр Ширваншаһдан мәктуб алды. Мәнучеһр Хаганинин хәстәләнмәси вә сағалмасы хәбәрини ешитдијини билдирәрәк, јубанмадан Шамахыја гајытмағы она әмр едирди. Мәнучеһр Хаганиjә: «өз хошунла кәл, кәлмәсән зорла кәтирәчәјәм» — демишдир. «Ширванда сијаси вәзијјәт чох ағырдыр. Сәнин бизә чатмағын, һәм дә тез чатмағын чох лазымдыр». Сонра Мәнучеһр үч көркәмли шаиринин әлиндән чыхдығына, ики күчлү шаиринин өлдүјүнә ачыјырды. Она тез кәлиб чатмағы шаирин дөнә-дөнә нәзәринә чатдырырды:

«پس در عقب این حال مهیب مرغ‌نامه دار از آشیان آستان شروانشاهی رسید هدهدی از حضرت سلیمانی آمدکه بسم‌الله مرغ حیات‌که از دانه وآب رمیده بود بازآمد توبت از شربت بمرغ افتاد اکنون کی مرغ وار پرواز گرفتی ببرواز در آمدی پربازکن باشیان سعادت باز آی! استقامت منمای رجوع کن والابقهر قهقری باز آریمت که درین وقت‌که روزگار بامتحان حوادث بی‌نمکی می‌نمود حضورتو مارا از نمك دیك درخورترست تعجیل نمای‌که مارا سه مرغ‌که شصت سیمرغ آرزیدی ازعش عیش وپنجره' فلك‌برکنگره' آسمان پریده است. دوگوهر باصدف خویش از خزانه' ما گم شده است می‌نمایدکه‌گوهرما بخازنان غیب افتاده است ...» [961]

Хаганинин Мәнучеһрин мәктубуна нә кими чаваб вердији мә'лум дејилдир. Шәмсәддин Тәбибә көндәрдији мәктубда јазыр: Истәр-истәмәз вәтәнә сары үз гојдум. Ширвана кәлиб чатдым. Өлкәдә вәзијјәт чох чәтин иди:

«برقضیت آن حکم طوعا او کرها باصد هزار عنا عنان برتافتم چون بمولد محنت‌زای رسیدم جهانی دیدم‌که کلاه گوشه' ایشان در گوشه عرش سودی همه کلاه جبروت و قندز بروت در خاك کرده از گریبان دامن کرده از دامن بساط ماتم ساخته مصلی نه و در رکوع مانده ...». [962]

[956] Д-384.
[957] Д-165.
[958] Л-3.
[959] Д-870.
[960] Л-30—31.
[961] Л-31.
[962] Л- 31.

Чох күман ки, Хагани «زعدل شاه که زد پنج نوبه در آفاق ...» мәтлә'ли әсәрини Мәнучеһрдән алдығы «Аманнамә»дән сонра јазмышдыр. Бу әсәрдә шаир Мәнучеһрдән «аман кағызы» алдығындан, Мәнучеһрин әдаләт вә шүчаәтиндән сөз ачараг, инчимиш досту илә дил тапмаг истәјир. Мәнучеһрдән башга кимсәни өјмәдијини билдирир. Шаһдан узаг дүшдүјүнә ачымагдадыр. Инчәлик вә һөрмәтлә үстүөртүлү, өлүмдән горхмадығыны да сөјләјир. Бурада ики савашмыш вә инчик достун өз фикир вә мөвгеләриндә гала-гала бир-биринә јенидән јахынлашмаг арзулары вә әһвалруһијјәси тәрәннүм олунур. Чох күман ки, Хагани бу ше'ри чаваб мәктубу илә бирликдә Хагани-әкбәрә көндәрмишдир[963].

Хагани Кәнчәдән Шамахыја гајыдаркән, Бәрдәјә кәлиб чыхды. Кәнчәдән Шамахыја кедәркән јол үстү баш верән һадисәләр һаггында шаирин, Мәнучеһрин өлүмүндән габаг, әмоғлусу Вәһидәддинин өлүмүндән сонра Кәнчәјә — Насирәддин Ибраһим Бакуијә көндәрдији мәктубда да мә'лумат вардыр. Бу мәктубда Насирәддинин јанындан јола дүшәрәк Бәрдәјә кәлиб чатдығыны сөјләјән шаир, Бәрдәдә Әмисиоғлу Вәһидәддин Османла бирләшдијини билдирир. Дејилдији кими бу заман Вәһидәддин Бәрдә сүркүнүндә иди. Әмисиоғлунун ағыр һәјат шәраитини көрдүкдә Хагани чох кәдәрләнмиш, Вәһидәддинә јаздығы тәрчибәнддә бу һадисәләрә тохунмушдур. Бу заман хагани-әкбәр Мәнучеһрин икинчи гасиди-чапары Хаганијә чатды. Чапар Мәнучеһрдән тәшриф вә фәрман кәтирмишди. Фәрмана көрә сүркүндән азад едилән Вәһидәддин Хагани илә бирликдә Шамахыја кәлмәли иди. Көрүнүр, Хаганинин һәбс вә дәрбәдәрлијилә бағлы олараг, онунла бирликдә мүхалифәтә гаршы фәал иштирак едән әмисиоғлу Вәһидәддин дә Шамахыдан Бәрдәјә сүркүн едилмишди... Мәнучеһр Хагани вә Вәһидәддинә хәл'әт көндәрмишди. Вәһидәддинин Хагани илә бирликдә Шамахыја гајытмасы хәбәрини чохлары шаирин Мәнучеһрлә бүтүн мәсәләләрдә барышмасы кими баша дүшмүшләр. Кәнчәдә бу барәдә бир нечә вахт дүзкүн тәсәввүр вә мә'лумат олмамышдыр. Сонралар, Хагани Насирәддин Ибраһимә бу һагда мә'лумат вермишдир. Мәнучеһрин Хаганини Шамахыја чағырмагдан мәгсәди онун шәхсијјәт вә һөрмәтиндән бәһрәләнмәк иди. «Мәнучеһр бу јанмыш удла диш јумагдан» сијаси мәгсәд күдүрдү:

«درآن وقت‌کی بنده را از خدمت خداوند نقل افتاد ببردع رسول پادشاه نصرالله ببنده پیوست با تشریف و فرمان عالی بنده خود بنفی استاد امام وحیدالدین رحمةالله علیه عود سوخته بود اول از خائیدن روزگار دندان‌خای یعنی درمیانه سوخته مصیبت دندان کن وطلب کردن پادشاه او را بجهت آنك بدو دندان سپیدکند یعنی‌که از وضحکهٔ سازدکه بعود سوخته دندان سپید کردن عادت ملوك است مهتران و دوستان چنان گمان بردندکه معاودت بنده بشروان‌که دارالمحن و دارالاحزانست زیادت مراد ... باشد ... ای سبحان‌الله ...» [964].

[963] Д-234—237.
[964] Л-3—4.

Хагани Кәнчәдән Бәрдә јолу илә гајытдығы күнләрдә Ширванда Ширваншаһлар сарајы һәјатында ики мүһүм һадисә баш верди:

1. Мәнучеһрин гызы Алчичәк, оғлу Фәрибүрз хәстәләнәрәк өлдү.

2. Мәнучеһр Күр чајы үзәриндә тикдирдији Бағланы бәндинин ачылышына кетди. Бағланы бәндинин ачылышы мүнасибәтилә Хаганинин гәләмә алдығы әсәрләриндән шаирин узун ајрылыгдан сонра илк кәрә Күр чајы гырағында Хагани-әкбәрлә көрүшдүјү ајдынлашыр. Хагани Бәрдәдән Шамахыја кедиб, сонра Бағланы бәндинә кәлмишдир? Јохса Бәрдәдән бирбаш Күр гырағына, Бағланы бәндинин јанына кетмишдир? Бу сорғуну ашағыда ајдынлашдырачағыг. Һәр һалда Хагани Шамахыдан узун ајрылыгдан сонра доғма шәһәринә илк дәфә кәлдикдә, Манучеһрин ики өвладынын өлүмүнә көрә синәдәфтәр мәрсијә сөјләмишдир. Бу әсәрин бир сыра әски әлјазма нүсхәләриндә верилмиш ашағыдакы башлыг да буну көстәрир:

«این مرثیه‌را بدیهه گفته در وقتی‌که اورا ازسفر گنجه باز آورده بودند در وفات امیر ...» [965]

Чох күман ки, Хагани габагча Бағланы бәндинә кәлмиш, сонра Хагани-әкбәрлә бирликдә Шамахыја гајытмышдыр. О, сарајда баш верән уғурсуз һадисәнин шаһиди олмушдур... Бу заман Мәнучеһр Шамахы чеврәсинә јени дивар чәкдирмишди. Бағланы бәндинин бағланмасы Ширванын мәдәни һәјатында чох бөјүк әһәмијјәтли тарихи бир иш иди. Бу һадисә, Фәләки демишкән, Ширван чөлләрини өз көзәл көркәмләри вә әмәлләрилә бәзәјән, алачыгларилә Ширван дүзәнликләринә јарашыг верән түрк вә түркмәнләрин, Хагани демишкән, сусузлугдан јанмыш муздурларын истәји иди.

Ширван торпагларына су чыхарылырды. Бу торпагларын сакинләринин ихтијарына верилирди. Буна көрә дә, Хаганинин јурдсевәр үрәји чох узагларда белә, Күр чајы гырағында дөјүнүрдү. «Үрәјини Бағланы бәндинә көндәрән» шаир, өзүнү дә Күр чајы гырағына јетирмәјә тәләсирди. Хаганинин Бағланы бәндинин бағланмасына көрә јаздығы әсәрләри шаирин һәјатынын бу илләрини өјрәнмәк үчүн ајрыча јери вардыр.

Мәнучеһрдән икинчи мәктуб алан Хагани Бәрдәдән Күр чајы гырағына, Мәнучеһрин ордукаһына, овлағына кәлди. Кәлиб Бағланы бәндинин јанына чатды. Бу заман Фәләки дә орада иди. Олсун ки, 554-чү илин «мәһи-аб» ајы иди:

معجز خاقانی است مدح تو تادر جهان صبح برد آب ماه میوه پزد ماه آب [966]

[965] Д-532.
[966] Д-19.

Буна көрә дә, бәнд тикилиб гуртардыгда бир-ики ај сәддин ағзыны ачыг гојмушдулар:

گفت ای ببسته عین کمال از کمال تو این یك دو مه‌گشاده رهاکن دهان آب[967]

Бағланы бәндиндән габаг да Күр үзәриндә су бәнди вар иди. Бәрдәдән Бағланы бәндинә кәлән Хаганы, «күнүн истисини, јолун јорғунлуғуну чанындан чыхармамыш» Мәнүчеһрин ләшкәркаһына вә овлағына чатды. Мәнүчеһрин гаршысында синәдәфтәр «از سر زلف تو بویی سرپیمبر آمد بما ...» мәтлә'ли әсәрини охуду. Хагани Мәнүчеһрдән «Аманнамә» алса да, ону көзләјән үғурсуз һадисәләрдән о гәдәр дә хатирчәм дејилди. Бу әсәрдә шаирин кечирдији ниқаранчылыг әһвал-руһијјәси ајдынлығы илә һисс олунмагдадыр. О, өз кәлиши илә «ајрылыға сон гојдуғуну, аманда олдуғу үчүн хәтәрдән јаха гуртарачағыны» үмид етдијини билдирир. Ајрылыға сәбәб олан мәсәләләрин үстүндән үстүөртүлү кечир. Әввәлдән Мәнүчеһрлә өз арасында «чәпәр чәкмәк үчүн» ички ичмәмәк һаггындакы габағкы үзрүнү јенә дә ортаја чәкир. Бағланы бәнди Мәнүчеһрин Күр үзәриндә чәкдирдији икинчи су сәдди иди. Он көзү вар иди[968]. Хагани Бағланы бәндинин ачылыш тарихини бу әсәриндә көстәрмишдир. 582 (1186/87)-чи илдә олачаг «Су вә јел туфанына» 28 ил галмыш Бағланы бәнди бағланмышдыр. Бу да 554-чү ил демәкдир (1159):

بود در احکام خسرو کز پی سی کم دوسال
خسف آب و باد خواهد بود در اقلیم ما[969]

Хагани әсәрләринин бир сыра әлјазмалары нүсхәләрындә бу бејтин дәјишдирилмиш мәтниндә 582 (1186/87)-чи илдә олачаг «Јел вә су туфаны»на 32 ил галмыш Бағланы бәндинин бағландығындан сөз кедир:

بود در احکام خسرو کز پی سی و دو سال
خسف آب و باد خواهد بود در اقلیم ما[970]

Бу бејтин дәјишдирилмиш мәтнинә әсасланаплар Хаганынын һәјаты, Мәнүчеһр вә Фәләкинин өлүмү илә бағлы олараг, бир сыра јанлыш сөзләр сөјләмишләр. Бағланы бәндинин бағланма тарихи јанлыш олараг 550-чи ил сајылмышдыр. Бунун нәтичәсиндә дә Хаганынын биринчи Ираг сәфәринин тарихини 550 вә јахуд 549-чу илләр арасында сајанларын бир чоху шаирин 550 (1155/56)-чи илдә Ираг сәфәриндән гајыдаркән, Бағланы бәнди јанында Мәнүчеһрә чатдығыны сөјләмишләр... Јалныз ше'рин маддеји-тарихи дејил, башга бејтләринин мәзмуну да әсәрин 551 (1156/57)-чи илдәки Мәккә сәфәриндән сонра јазылдығыны көстәрир. Хагани Мәнүчеһрә бир мәсәләни дөнә-дөнә чатдырмагдадыр: «Үммул-хәбисә чохдан бәри талаг вердијиндән, она јенидән ички ичмәк фитвасыны вермәсин». О, бу сөзләри биринчи Мәккә сәфәриндән гајытдыгдан сонра да һөкмдарына билдирмишдир. Әдиб биринчи Мәккә сәфәриндән чох габаг Шамахыда икән Кә'бәјә чатдыгда ички ичмәмәк, көзәл үзлүләрлә бир даһа әјләнмәмәк барәсиндә төвбә едәчәјинә әһд етмишди. 551-чи илдә Мәккәдә икән Кә'бәдә бир нечә кечә әһја сахлајараг төвбә етмиш, төвбәнамәсини әхиләр сајағы Мәһәммәдин гәбри гаршысында торпаға басдырмышдыр. Ашағыдакы бејтдән әсәрин бу «төвбә илиндән» бир нечә ил сонра јазылдығы көз габағындадыр».

لیك بالم الخبائث چون طلاقش واقع است
خسروش رجعت نفرماید به فتوی جفا[971]

Хагани Күр гырағына чатдыгда Мәнүчеһрин гәбулунда олду. Сабаһысы күн Мәнүчеһр Хаганини јенидән јанына чағырды. Шаир о күн сәһәр чағы јаздығы «جبهت زرین نمود طره رخ از نقاب ...» мәтлә'ли ше'рини Мәнүчеһрә охуду. Бу әсәрдә Хагани үстүөртүлү олса да һөбсә алынмасы илә бағлы олан бир сыра мәсәләләрә тохунмуш, ешгә көнүл вердијини, фәгрә сығындығыны билдирмишдир. О, јенә дә ички ичмәмәк мәсәләсинә тохунур. Мәнүчеһрдән узаг кәздијини бунунла бағлајыр. Һөбсдән чыхдыгдан сонра јаздығы башга әсәриндә олдуғу кими, шаирин бу ше'риндә дә бир рәсмијјәтчилик әһвал-руһијјәси, сојуглуг һакимдир. О, јенә дә «төһфеји-новрузи» ифадәсини инчә бир шәкилдә сөз арасы кизләтмишдир[972].

Хагани Мәнүчеһрлә бирликдә «дарүл-мүлк» Шамахыја кәлди. Мәнүчеһрин Шамахыја чатмасы мүнасибәтилә «آب» рәдифли гит'әни јазды. Бағланы бәндинин ачылышыны бир даһа алтышлады:

قطب سپهر رفعت یعنی رکاب شاه در اوج دارملك رسید از کران آب[973]

Бағланы бәндинин ачылышына көрә Хаганынын јаздығы сон ики ше'риндә ниқаранчылыг һиссләри вә шүбһәли әһвал-руһијјә һаким дејилдир. Көрүнүр шаир Мәнүчеһрлә биринчи көрүшүндә һөкмдарынын көнлүнү ала билмишдир. Хагани узун ајрылыг-

[967] Д-818.
[968] Д-19—23.
[969] Д-21.
[970] «دیوان افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح و تحشیه وتعلیق علی عبدالرسولی، ۱۳۱۶، تهران، ص ۲۸.

[971] Д-23.
[972] Д-45—49.
[973] Д-817.

дан сонра Шамахыја кәлдикдә Мәнучеһрин оғлу Әздәддин Фәрибүрз вә гызы Алчичәк хатунун әза мәрасиминдә «ای روز رفتگان جگر شب فرو درید ...» мәтлә'ли мәрсијәни охуду. Түрканә бир тәрздә Хагани-әкбәрә башсағлығы верди (Фәләкин јаздығына көрә Дмитри Давуд өлдүкдә Мәнучеһрин 4 оғлу вә 2 гызы вар иди). Бу әсәрдә көзә дәјән бир чәһәт даһа диггәтә лајигдир: Әсәрдән түрк төрәси, әрәб вә Иран ән'әнәләрилә идарә олунан Ширваншаһлар сарајында башлыча олараг елин адәт вә ән'әнәләринә әмәл едилдији ајдынлашыр. Мәнучеһрин гызының Алчичәк хатун адландырылмасы да тәсадүфи дејилдир. Фәрибүрз вә Алчичәјин дәфниндә әски түрк рәсми вә дәфн мәрасими көзләнилмиш, шаһзадәләрин мејиди табутда дахмаја гојулмушдур. Фәрибүрзун атының гујруғу кәсиләрәк, аты дахма гаршысына кими мејитин габағында чәкмишләр. Аббас Мирзә Гачар, Сәттар хан вә Әмир Әршәд Гарадағлы басдырыларкән да бу мәрасим көзләнилмишдир. Шаһзадә кәнч олдуғу үчүн јаһәрини тәрсинә чевирмишдиләр. Мејиди Ширваныn ән көркәмли дөвләт хадимләри чијинләриндә апармышлар:

تابوت اوست غرقهٔ زیور عروس وار
هر هفت کرده هشت بهشت است بنگرید ...
در پیش گنبدش فلك آید جنیبه‌دار
کاه جنیبتان بکشید از نه سنجرید
شبدیز و نقره خنك فلك را بمرك او
پی برکشید دم ببرید اروفا گرید
گر گوشتان اشارت غیبی شنیده نیست
بر خاك روضه وار فریبر ز بگذرید ...
آن ماه نوکجاست که مه خاکپای اوست
الجیجك آنکه حجره جنات جای اوست [974]

Хагани 552—554 (1157—59)-чу илләрдә дәрбәдәр икән чохлу даш-гашы, гијмәтли вә нәфис кејим палтарлары, бөјүк бир мәбләғ гызыл вә күмүш пулу, әманәт вә дәјанәтинә инандығы Кәнчә сакини Сәдидәддин адлы бир шәхсә тапшырмышдыр. Сонралар бу шәхс шаирин вар-дөвләтини алтына чәкәрәк, өдәмәкдән бојун гачырмышдыр. Гијмәтли даш-гашы дәјишдирәрәк, шаирә бир шеј көстәрмәмишдир. Хагани Шамахыја гајытдыгдан сонра Сәдидәддиндән бир нечә мәктуб алса да, чаваб көндәрмәмишдир. Нәһајәт, гыса бир мәктуб јазараг онун бу пис вә јарамаз ишиндән наразы галдығыны билдирмишдир. Хагани 552-чи илдә Ширванда икән мал-дөвләтини хачә Сәдидәддинә тапшырдығы вә јахуд Кәнчәдән Ширвана гајытдыгда гијмәтли шејләрини Сәдидәддинин јанында әманәт гојдуғу мә'лум дејилдир. Хагани вәтәнә гајытдыгда Ширваныn вәзиҹјәти шаирин гојуб кетдијиндән чох ағыр иди. Әдибин 559 (1163/64)-чү илдә Мәнучеһрин өлүмүндән сонра Кәнчә сакини Шәмсәддин Тәбибә јаздығы мәктубда бу барәдә кениш мә'лумат вардыр. Бу мәктубда дејилир:

«پیش سطوات این حادثه دندان شیر سیاه و پیل سپید خلال بند نموده پیش سهام این واقعه برکستوان رخش رستم و بغزاد سیاوخش پرسکسان شده فلك زبردست همه‌را زیرپای مالیده دهر هلا هلا زهر هلا هل در کام همه کرده تاج داران از سر خاك تخت کرده بل‌که از سرتخت خاك ساخته» [975]

Белә бир сијаси гарышыглыг Мәнучеһрин өлүмүнә кими Ширванда давам етмишдир. Шаир әлиндән кәлән бүтүн күч вә гүдрәтилә ишләрин низама салынмасына чалышса да, әсаслы бир нәтичә әлдә едә билмәмишдир. Нәһајәт, Мәнучеһрин өлүмү илә ишләр даһа да чәтинләшди:

«بقدر نیت وضعف بنیت ... قیام نمودم ... که خاقان اعظم را درسمرقند وجود پای بلغزید در جیحون غم غرق شد شروان که خبروان بود بمرگ شروین دولت بحقیقت شروان گشت. منوچهر منوچهر شد». [976]

Ширвана кәлән Хагани истәр-истәмәз өлкәдәки вәзиҹјәтлә һесаблашмыш вә чәтинликләрә дөзмүшдүр. 550—560 (1155—65)-чи илләр Ширван тарихинин ән гаранлыг чағлары сајылыр. Бу илләрдә Ширванда баш верән һадисәләр һаггында илк гајнагларда тутарлы бир мә'лумата раст кәлмирик. Хагани Мәнучеһр сағ икән Кәнчәдә отуран Имам Насирәддин Әбу Ичар Ибраһимә көндәрдији мәктубда, Ширванда баш верән бир сыра мүһүм һадисәләр вә әдибин бу илләрдәки чалышмалары һаггында дәјәрли мә'лумат вардыр. Бу мәктуба көрә, Хагани Бәрдәдән Шамахыја гајытдыгдан сонра шаирә гаршы ики дәстә чалышырды. 554-чү илдән габаг шаирин гәләмдашларының архасында кизләнәрәк, она гаршы үстүөртүлү чыхыш едән сијасәтчиләр инди ачыг һалда ишә киришмишдиләр. Хаганинин јаздығына көрә, о, Шамахыја кәлдикдә Ширван дөвләтинин сијаси һәјатына аид мәсәләләрдә Мәнучеһрин ән јахын сирдашларындан бири кими ишә башламышдыр. Мәнучеһр мүһүм дөвләт мәсәләләриндә онунла мәсләһәтләшәрәк, шаирин фикирләрилә һесаблашырды. Хаганинин әлејһдарлары мүхтәлиф шәкилләрдә Мәнучеһри чашдырмаға чалышыр, шаирин Хагани-әкбәрә гаршы олдуғуну иддиа едирдиләр. Шаир шаһыны зәһәрләјәчәк — дејә Мәнучеһри севимли Хаганисиндән горхудурдулар. Хаганинин Мәнучеһрә гаршы олдуғуна дәлил ахтарырдылар. Әһзачылығы јахшы билмәсинин шаирә күнаһ сајмададырлар. Хаганы белә башa салмаг истәјирдиләр ки, сән Хаганини һәбсә алдығын үчүн о, үрәкдән

[974] Д-532—535.

[975] Л-31.

[976] Јенә орада.

сәнә гаршыдыр. Буна көрә дә һеч вахт сизин хејринизә мәсләһәт вермәјәчәкдир:

«پیش ازین آن جماعت‌کی خمار خواجگی درسرداشتند لاجرم دمار از سرشان برآمد هر روز می‌گفتند فلان دشمن پادشاست امیر دربندش فرو داشته است که ترکیب السموم نیك داند زینهارای پادشاه بهلاهلا قبولش نکنی‌که زهر هلاهل چشاند بیش پیش نخو نیش که زهر بیش در طعام کند با امیر قران و پیران قروش تنشانی که قرون السنبل در ثریت ریزد» [977]

Бу заман өмир-нсфәһсалар... Иззүддөвлә Мүхлүсүл-Мәсиһ Бағыр Гумајн Закани вә башгалары Хаганијә гајғы көстәриб, дүшмәнләринин гәсдчиләриндән ону горумаға чалышсалар да, чох вахт шаирә гаршы дуранлара күчләри чатмамышдыр. Бағыр Гумајн Закани шаирин башга мүдафиәчиләриндән күчсүз иди. Хаганијә гаршы чалышмалар кетдикчә даһа да артырды. Хагани онларла дил тапмаға чалышса да, һеч бир нәтичә әлдә едә билмәмишдир:

«گفتار فایده نمیداشت هرچه روز می‌آمد چون روز بهاری سگالش آن کم کاستن‌را فزایش بود. درمیانه مهتری پادشاه گوهر بود میانه' عقد گوهر بقراطیان و یگانه شهد دولت داودیان که انصاف او بقراط این علت و داود این دهر بود امیر اسفهسالار اجل عادل سایس عزالدوله مخلص‌المسیح باقر قمایین زاکانی نورالله أیامه بنور الهدی من‌بنده را ازحسن حمیت حمایت میکرد وهم‌پیش نمیرفت‌که او نیز ازبی‌درمانی درمانده‌تر از دیگران بود» . [978]

Хаганијә гаршы чыхан дәстә һөкумәт чевриличинә һазырлашырды. Бу чевриличлә бағлы оларағ Ширванын ән мәшһур дөвләт хадимләриндән 60 нәфәри өлдүрүлмәли, 300 көркәмли шәхсин еви дағыдылмалы иди. Бу 60 нәфәрдән бири дә Хагани иди. Өлдүрүләчәк 60 нәфәрин ән көркәмлиси Әмир Әсәдәддин Хылбашы иди. О, Хаганинин ән јахын достларындан бири сајылырды. Әмир Әсәдәддинин Ширванын сијаси һәјатында күчлү тә'сири вә кениш чыхышлары олмушдур. Әмир Әсәдәддин Хылбашыја Хаганинин јаздығы мәрсијәдән ајдын олур ки, шаир 40 ил иди ки, ону таныјырды[979]. Бу тарих 571 (1175/76)-чы илдән чох сонраја дүшүр. Гәсдчиләрин чиркин әмәлләриндән хәбәр тутан һөмеји—Күрдүстан әмирләри ордудан ајрыларағ, Ичарјана кетмишләр. Хагани дә онлара гошуларағ Ичарјана кетмишдир. Гәсдчиләр елә о күн һөмеји—Күрдүстан әмирләрини алдадараг кери гајтармышлар. Хагани онлардан ајрыларағ (Гарабағ) Гарабаға кетмишдир. Гәсдчиләр дәстәси бу заман јенә дә фәалијјәтдә иди. Чевриличә иштиракчыларындан бири нәдәнсә һазырлаһан гәсдин үстүнү ачмышдыр. Нәһајәт, Мәнучеһр чевриличи ләғв едәрәк, иштиракчыларының һамысыны гылынчдан кечирмишдир. Өлдүрүләнләрин чоху Хагани вә Имам Насирәддинин горхунч вә дөнмәз дүшмәнләри идиләр:

«وآن ناجوانمردان تدبیر برآن منصه نهاده بودندکه سیصد خانه' نامی را بغارتند و شصت تن گرامی بکشند که طرف مهین آن امیر اسدالدین بن خلباشی بود کچون آفتاب در اسد صاحب سطوت وبسطت است میانه' اولاد وچند امیر ماندکه اوتاد حفظ ملکند و طرف کهین من بتده ورذاله' چند مگر مسلمان سیرتی از آن میان آن راز را بیرون داد جمله امرا' حومه کردستان روی برتافتند ... و در آن روز آن مهتران را بمکر و حیله وخدعه وزرق وسمعه باز جای بردند ومن بنده رفتم بجانب قرباقی واندر آن جماعت سگالش کشتن شصت تن و غارتیدن سیصد خانه میکردند ویك عدد فرو نمی‌نهادند در سیصدو شصت رك ایشان نمی‌گشت‌که رفیع‌الدرجات در بیست‌و چهار ساعت سیصدوشصت دقیقه را بعجایب آبستن گردانیده است‌که دولت ایشان بسیصدو شصت روز نخواهد کشیدکه آذر ونیسان امان وامانی باز یاوند وچون پنج روز مسترقه در آبان و آذر ناکامی و بدنامی فرو شدند چنانك از ایشان اثری نماند» . [980]

Гәсдчиләр дәстәсинин ләғвиндән сонра да иш үстүнә кәләнләрин ичәрисиндә шаирә гаршы чыхан икинчи бир дәстә вар иди. Ширваншаһлар дөвләтинин сәдри-ә'зәми дә шаирә гаршы иди. Хаганинин дүшмәнләри јенә дә Мәнучеһрлә Хаганинин арасыны вурмаға чалышырдылар. Хаганинин 559 (1163/64)-чү илдә, Мәнучеһрдән сонра өлән Имам Насирәддин Ибраһимә јаздығы мәктубундан ајдын олур ки, о јенә нәдәнсә икинчи кәрә «Адәм кими беһиштн-вәтәндән» ешијә дүшмүшдүр. Көрүнүр шаирин (Гарабағ) Гарабағдан гајыдышы узун чәкмишдир. О, мәктубу гүрбәтдә икән Күр чајынын «јанындан» Насирәддинә јазмышдыр. «Бу күн Мәнучеһрдән әмр алмышам ки, онун һүзурува чатым. Әмир Әсәдәддинин вә мәним ишим күндән-күнә јахшылыға үз гојмагдадыр». «Горхунун ләғв едилдијини» сөјләјир. Сонра о, јеничә иш башына кәлмиш дөвләт даирәләринин шәхсијјәт вә мә'нәвијјатча габагкылардан ашағы дүрдүғуну билдирәрәк, өлкәнин сијаси вәзијјәтиндән килејләнир. Бу, Хаганинин Кәнчәдән чыхдыгдан сонра Насирәддинә јаздығы илк мәктубудур. Бурада Хагани ону мүдафиә едән кәнчәли достларына салам јетирмәјн Имам Насирәддиндән хаһиш едир. Әбһәдәддин Гөвамүддөвләјә салам јетирәрәк, әмир-сипәһсалар Шүчаәддинә өз сәмимијјәтини билдирир:

«این خدمت که از لباب خلت میرود برلب آب کر تحریر افتاد وهمه دل خیال احباب بود ودیده خیال حباب ... می‌دانست‌که من بنده آدم آسا از بهشت موطن بیرون افتاده‌ام ... عاجز را باچندین معجزکه هست جز روی کشیدن چه روی داردکه قلم دولت را موی در سرست هرنقش‌که می‌نگارد کژ موآید ورنك صلاح نمی‌پذیرد پادشاه نصرالله

[977] Л-4.
[978] Јенә орада.
[979] Д-869.
[980] Л-4.

وظفره نیك رائی بود وهست اما معطلان‌که اززیور مردمی عاطلند بدرایش می‌گردانند
آینه بس روشن است بنظر ظلمت آمیزش تیره میکنند ... خان وملك مشتری خصلت از
از حضیض وبال ایمن شد از احتراق و رجوع پرداخته گذشت بحمدالله اکنون باوج
فکر زحل‌نیتان برست جسداسدمریخ صولت ازحسدزهره‌صفتان بجست‌عطارد سخن به اوج
استقامت نزدیکست هم دراین روز از درگاه پادشاه ظفره‌الله عالی مثال تعالی و پیك
بطلب بنده رسیده بود ... بجان مقدس خداوندی‌که کار شروان اکنون هزار بار ازآن
پریشان ودرهم‌تر است‌کی بود بعهد این پس رسیدگان دور پیش رفتگان یادمیکند برفقدان
کم‌بودگان تاسف حاصل است». [981]

Дејилдији кими, Хагани Мәнучеһрин өлүмүнә јахын илләрдә јенә дә Ширвандан узаг дүшмүш, гәрибликдән, хаган јанында башы ашағы олдуғундан сөзә кәлмишдир. Бу һадисәнин һачан вә нәјә көрә баш вердији ајдын дејилдир. 554—559 (1159/64)-чу илләрдә јаздығы әсәрләриндә шаирин һәјат вә фәалијјәтинин башга чәһәтләри һаггында да мә'лумат вардыр. Хагани һәјатынын биринчи Мәккә сәфәриндән габаг вә сонракы илләри бир чох чәһәтдән Насирәддин Ибраһим Бакуи илә сых бағлыдыр. Шаирин һәјатынын ән гаранлыг илләрини (554—560) ишыгландырмаг үчүн дә Хагани илә Насирәддин Ибраһим арасындакы достлуг әлагәләри диггәтлә өјрәнилмәлидир.

Хагани һәлә 545 (1150/51)-чи илдә ону истәмәјән мүхалифәтчиләрә гаршы Азәрбајчанын көркәмли шәхсијјәтләриндән мүтәсәввиф Насирәддин Ибраһим Әбу Исһаг Бакуијә сөјкәнмишдир. Насирәддин пис ајагда шаирә бөјүк дајаг иди. О, тәхминән 550-чи илә кими Шамахыда јашамышдыр. Насирәддин Ибраһимин Ширваншаһлар сарајында вә Ширван чамааты ичәрисиндә бөјүк нүфузу вә һөрмәти вар иди. Сөзүкечән бир адам иди. Шамахыда икән шаирә гајғы көстәрмишдир[982]. 550 (1155/56)-чи илә кими Шамахыда олан Насирәддин Ибраһим Хагани илә Әбүл-Үла арасында олан ихтилафларда Хаганини мүдафиә едирди. Хагани Насирәддин Ибраһимә итһаф етдији «عشق بیفشرد پای برنمط گبریا» мәтлә'ли әсәриндә Имам Насирәддинә јахынлығы үзүндән узун заман «аләми-хофү рича дә гәдәм атдығыны» билдирир. Әбүл-Үланын фәалијјәтиндән долајы «дәрбәдәр» дүшдүјүнү көстәрир:

ای تو زما بی خبر ما بتمنای تو — بس‌که به پیموده‌ایم عالم خوف ورجا
گاه بدزدیم چشم از تو زبیم رقیب — گه بنظر بشکنیم چشم رقیب ترا ...
از لگد حادثات سخت شکسته دلم — بسته خیالم‌که هست این‌خلل از بوالعلا...
ای فضلا پروری کز شرف نام تو — مدعیانرا زند قافیهٔ من قفا [983]

[981] Л-2—4.
[982] Л-4.
[983] Д-38—39.

Күман ки, Хагани бу әсәрини 552 (1157/58)-чи илдә јазмышдыр. Бу әсәрдә шаирин һәсбһалы һаггында дедији сөзләр «Төһфәтүл-Ирагејн»дә тәкрар олунмушдур. «هین‌که از جهان علامت انصاف شد نهان ...» мәтлә'ли әсәриндән көрүндүјү кими, шаирә гаршы чыханларын фәалијјәти күчләндикчә, сарај онлары мүдафиәјә галхдыгда, Хагани суфиләрә, әхиләрә пәнаһ апармыш, Кәнчә чомәрдләринин һимајәсинә сығынмышдыр. Бу һадисәләрдә Хаганинин ән күчлү архадашы Насирәддин Ибраһим иди:

از حادثات درصف آن صوفیان گریز — تصنیف را مصنف بهتر کند بیان
زایشان شنو دقیقه فقر ازبرای آنك — کز بودغمگنند و زنابود شادمان [984]

Әбу Исһагын Шамахыдакы ханәкаһыны Кә'бәјә тај тутмушдур:

گردو شود قبله مان بس عجبی نی از آنك — او بشماخی نهاد کعبهٔ دیگر بنا[985]

550-чи илдән сонра Насирәддин Ибраһим Шамахыдан узаглашдырылса да, Шамахыдакы тәрәфдарлары чох күчлү иди. Насирәддин Ибраһимин јалныз Ширван вә Аранда дејил, Сәлчуг дөвләтинин әһатә етдији учсуз-бучагсыз әразидә дә шөһрәт вә нүфузу вар иди. О, Аран вә Ширван суфиләринин башчысы иди. Чомәрдләр-әхиләр ичәрисиндә дә бөјүк һөрмәти вар иди. Ширван сәламәтиләри она архаланырдылар. Ән чәтин күнләрдә Насирәддинин әли шаирин чијниндә иди. Ону көзүндән узаг гојмаг истәмәмишдир. Насирәддин Шамахыдан узаг дүшдүкдә дә Ширванын мә'нәви вә сијаси һәјатына күчлү тә'сири вар иди[986]. Хагани Насирәддин вә Шәмсәддин Тәбибә јаздығы мәктубларында Ширванда баш верән бүтүн һадисәләрдән Насирәддинин хәбәрдар олдуғуну билдирир. Күман ки, Насирәддин Кәнчәдә икән дә изләнилмиш вә Кәнчәдән узаглашдырылмышдыр. Кәнчәјә гајытмыш, Мәнучеһрдән сонра, Хагани Ирагда икән, Кәнчәдә өлмүшдүр.

554 (1159)-чү илдән сонра да Хагани Кәнчәдә јашајан Насирәддин Ибраһимлә әлагәдә олмушдур. Дејилдији кими, Насирәддин Ибраһим мүхалифләринин әли илә Кәнчәдән сүркүн едилмишдир: «دلا از جان چه برخیزد یکی جویای جانان شو ...» мәтлә'ли тәрчибәнддә бу барәдә мә'лумат вардыр. Хагани бу әсәриндә достунун һалына ачыјараг, шаирә мәктуб көндәрмәкдә јубандығы үчүн Насирәддиндән килејләнмишдир. Мәктуб көндәрмәкдә јубандығына көрә үзр истәмишдир[987].

Насирәддин Ибраһим Мәнучеһрдән сонра Кәнчәдә өлдү. Онун Мәнучеһрдән сонра Ширванда баш верән һадисәләрдә,

[984] Д-312.
[985] Д-38.
[986] Л-4.
[987] Д-446—450.

əmələ kəlmiш ikidəstəlik və hakimiyjət uғrunda kedən mүbarizələrdə əli varды. Хagani ilə jaxыndan əlagə saxlajыrdы.

554-cү ildə Шamaxыja kələn Хagani 554—560 (1159—1165)-cы illərdə Ширvanda jaшamagla bərabər bir cox uzag və jaxыn səfərlərə də cыxmышdыr. Məhəmmədəli Tərbijətin jazdыgыna kөrə o, 555 (1160)-cы ilə kimi bir neчə kərə Ширваншаһларын elчisi kimi Хoja kəlmiш, Хoj hakimi Əmir Чəfər ibn Əmir Иsa Dүnbүli ilə kөrүшmүшdүr[988], 555-cи ildə səfərdə ikən jolүstү Bағdad xəlifəlijindən kөndərilmiш чaparla үz-үzə kəlmiшdir. Чapar 555-cи ildə өlmүш Хəlifə əl-Mүttəfinin jerinə oғlu Jusif əl-Mүstəncidin otурduғunu hansы bir hөkmdараса чatdырmalы idi. «Хilafət misalыnы» Nurəddin adlы birisi kətirmiшdi. Хagani sinədəftər sejləjərək, Bағdada kөndərdijі mənzum məktubunda Darүl-xilafə najibi Ejnəddinə və dostu Чəmaləddin Mosulijə salam kөndərmiшdir[989].

554-cү ildən baшlajaraq Azərbajчan və Praги-Əчəmdə bir sыra hadisələr baш vermәkdə idi. Bu hadisələrin Ширvanыn sijasi və mədəni həjatыnda kүчlү tə'siri var idi. Ширvaншahlarыn mүəjjən чəhətdən tabe oldugлarы Iraq Səlчugларыndan Sultan Məhəmmәd ibn Mahmud 554-cү ilin zүl-hiччə ajында Həmədanda өldү[990]. Bir neчə vaxt davam edən ikidəstəlikdən sonra Arслan ibn Toғrul 555-cи ilin ramazan ajында hakimiyjət baшına kələn[991]. Bu hadisə ilə bağlы olaraq Azərbajчan Atabəjlərinin nүfuz və mөvgei Jaxыn Шərgdə iti sүr'ətlə jajылmağa və mөhkəmlənmәjə baшlady. Məhz bu illərdən sonra Хagani Azərbajчan Atabəjləri və Səlчuglu Sultan Arслanla чox jaxыn bir mүnasibət jarada bildi. Хagani Ширvaншahlarыn elчisi kimi, 559 (1163/64)-cү ildə və jaxud bu ildən bir neчə aj kecmiш Həmədana kəldi. O, sultanыn ordukaһында ikən dostu Imam Nasirəddinin өlүm xəbərini eшitdi. Bu zaman «dərdi-fəraг» və «govғaji-həvadis» үчundan өlmүш Bəһidəddinin vəfatilə Nasirəddinin өlүm xəbəri arasында cox az ara var idi[992].

Mənuчehrin өlүm tarixinin mүəjjənləшdirilmәsinin, Хagani həjatыnыn və Ширvanыn XII əsr tarixinin bir cox mүһүm məsələlərini өjrənmək үчүn ajrыca əһəmijjəti vardыr. Hind alimlərini Hadi Həsən, Mənuчehrin өlүm tarixini ilk olaraq 544 (1150)-cү il kөstərmiшdir. Sonrakы əsərlərində bu rəгəmin janlыш oldugu gərarына kələrək, Mənuчehrin өlүm tarixini 554 (1159) və daha sonra 556 (1160/61)-cы ildə arамыш-

[988] محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ۱۳۱۴. تهران. ص: ۱۳۱.

[989] Д-897.

[990] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحةالصدور وآیةالسرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲۷۰.

[991] Jenə orada, səh. 156.

[992] Д-414—415.

dыr. Профессор Əһmәd bəj Atəшə kөrə Mənuчehr 563—565 (1167—1170)-cи ildən gabag өlmүшdүr. O, jazыr: «Bir mүddət sonra, galibən 553—565-cи ildən az bir zaman əvvəl Mənuчehr өldү. Хagani hər шejə pərmən, onun үчүn ən tə'sirli mərsijələrindən birini jazdы»[993]. Bədiүzzəman Foruzanfər Axsitanыn iш baшына kecmə tarixindən danышarkən jazыr:

«سرآغاز و انجام شهریاری او پدید نیست باحتمال قویتراو بسال ۵۶۲ فرمانروائی داشته وگویا این هنگام از وفات منوچهر چندان بدور نبوده». [994]

Sənd Nəfisinin «کلیات دیوان قصائد و غزلیات نظامی گنجوی» əsəриndə Mənuчehrin өlүm tarixi 556-cы il kөstərilmiшdir[995]. O. L. Вilчevski bu tarixi 554—556 (1159/1161)-cы illər iчərisində arajыr[996]. V. F. Minorski «Ширvan və Dərbənd tarixi»ndə Həsən Hadinin son nətiчəsilə birləшdirmiшdi[997].

Mənuчehrin өlүmүnə jaxын ajlarda baш tutmajan чevrilиш və baшga hadisələr үчundan Хagani bөjүk xaган Mənuчehrdən uzag dүшmүшdү. «نمیدارد» rədifli git'ədə Хagani Mənuчehrin oғlundan, ше'rin baшlығында Axsitandan шikajətlənərək sarajdan uzag dүшdүjүnə tохunmuш, Ширvaншahlar sarajындakы 20 illik xidmətinin xatырlamышdыr. Ixtilafын, Хaganinin Mənuчehrə jazdығы məktubla bağlы oldugуnu da dүшünmək olar[998].

Mənuчehrə bəslədijі bөjүk hөrmət də kөz gabağындadыr. Baшga bir git'ədə dejilir[999]. «اما چه سود چشم و سرم شرمسار تست»

Hər iki git'ə Mənuчehrin өlүmүnə jaxын ajlarda jazылmышdыr. Mənuчehrin өlүmүnə kөrə gələmə aldығы tərчibənddə də bu hadisələrə iшarə vardыr:

گر برتو رنج خاطر من ناخجسته بود از بودمن مباد اثرگز تو بازماند[1000]

Dejildijі kimi, Хagani Axsitandan Mənuчehrə шikajətlәndikdə, Ширvaншahlar sarajы garшыsында 20 illik xidmәti oldugуnu bildirmiшdir. Bu git'ə 558—560 (1162–55)-cы illərdə, Mənuчehrin өlүmүnə jaxын ajlarda jazылmышdыr. Mənuчehrin өlүm tarixini tapmag үчүn Хaganinin jaxын dostlarы Чəmaləddin Mosulinin, Nasirəddin Ibraһimin və əmisioғlu

[993] Islam Ansiklopedisi. 5-cilt. İstanbul, 1950, s. 89.

[994] بدیع‌الزمان بشرویه' خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۲۳۲.

[995] «دیوان قصائد و غزلیات نظامی گنجوی». بکوشش استاد سعید نفیسی. ۱۳۲۸. تهران. ص: ۲۸۰.

[996] В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963, стр. 180.

[997] «Советское востоковедение», Москва, 1954, № 4, с. 180.

[998] Д-851—852.

[999] Д-818.

[1000] Д-532.

Bəhidəddinin adına jazdığı şe'rlər diggətlə izlənməlidir.

Xaqanînin jaxın dostu, jaxşı ishlərilə XII əsrin əxlaqlarına belə nümunə olan Çəmaləddin Mosuli 536 (1141/42)-cı ildə Arsongur oğlu Atabəj Zənkinin vəziri olmuş, Atabəj öldürüldükdə Mosula gajıdan Çəmaləddin, Zənkinin oğlu Sejfəddin Fazinin baş naziri vəzifəsində ishləmishdir. Mosul türk Atabəjlinin təshəkkül tarixi, Azərbajcan dövlətlərinin Mosul Atabəjlijı ilə əlagələri Xaqani və Çəmaləddinin adı ilə bağlıdır. Sejfəddin Fazi 554 (1149/50)-cu ildə öldükdə jerinə Gütbəddin kechmish, Çəmaləddin onun bujuruğu ilə 558 (1162/63)-cü ildə həbsə alınmış, 559-cu ilin ramazan-shə'ban ajında (1163/64 janvar-fevral) Mosul dustaqxanasında ölmüş, bu shəhərdə dəfn edilmishdir. Sonralar çənazəsi Mədinəjə aparılaraq, Məhəmmədin gəbri janında basdırılmışdır. Çəmaləddinin shöhrəti 538-ci ildən bashlajaraq, ketdikcə daha chox jajılmışdır. Dejildijı kimi, Xaqani birinchi Məkkə səfərindən gabag Çəmaləddini tanıjır, onunla kağızlashırdı. 551-ci ildə Məkkəjə kedərkən, ilk kərə onu Iraqi—Ərəbdə—Mosulda və Bağdadda körmüshdür. 559-cu ildə Çəmaləddin Mosulda, əmisioğlu Shamaxıda öldükdə Xaqani Shirvandan uzaglarda «dərbədər» idi:

جمال شاه سخا بود وتاج سرم — وحید گنج هنر بود وعم پسرم
بسوی این دویگانه بموصل وشروان — دلیست معتکف و همتی است برحذرم
هنر بلرد زدندان تیز سین سخا — دلم درید وبخائید گوشهٔ جگرم
سخا بمردمهٔ هردو چشمهای هنر — گریست برمن وحالم چو دید دربدرم
منم غریق‌غم واندهان‌که درشب روز — غم جمال برم واندہ وحید خورم[1001]
از زمانه منال خاقانی — گر چه در غربتت منال نماند ...
ای خراسان ترا شهاب برفت — وی صفاهان ترا جمال نماند[1002]

She'rdə adı çəkilən Shəhabəddinin kimlijı bəlli dejil. Ədib Sabirin ləgəbi Shəhabəddin idi. Bu dövrdə Xorasanda bir neçə körkəmli shəxsijjət Shəhabəddin ləgəbini dashımışdır. Xaqani gürbətdə ikən kechmish Fütüvvətçi xoçalarını anarkən Çəmaləddin Isfəhani və shəhab Xorasanînin adını çəkmishdir.

Bəhidəddin öldükdə Xaqani Shamaxıdan chox uzag idi. Onunla Shamaxı arasında 100 ağaçlıg bir jol var idi. Mənuçehrdən məktub alaraq, Shamaxıja gajıtdıgda Bəhidəddinin dəfnindən bir neçə aj kechmishdi. «Fəmi-fəraq» Bəhidəddini öldürmüshdü. Shair əmisioğluna el sajağı juf saxladığını bildirmish, bu münasibətlə jazdığı mərsijədə dırnaqları ilə üz-közünü dırmasınə, əzizini gızıl tabuta gojmag arzusuna, gara kejinməsinə, shamanı e'tigadlarına, ağ baba-ruhunun əmisioğlunun ruhu ilə birləshməsinə, əsrilə bağlı inamlara tohunmushdur. Bu zaman Bəhidəddindən savajı shairin bashga «nəzəninləri» də ölmüshdür. Xaqani onların gara xəbərini gürbətdə almışdı[1003].

Xaqani «Təhfətül-Iragejn»in bashlanğıcını Dəclə çajı ğırağında, Mosula jaxın bir jerdə jazmışdır:

دوش برلب دجله این تحبت تحریر میافتاد ... دیده میگفت نه موصل مکه ثانیست
حضرت خواجه‌کعبه ... بلکه موصل آسمانست ... دجله میگفت راست میگوئی ... موصل
گنج خانه و من‌که دجله‌ام اژدهای آن گنج خانه ... باآین همه‌که چون من اژدهائی حوالی
این‌گنج خانه بی‌آمده‌است مردمان از این قوی دل ترند که هلالی بریشت تنین می‌نهند و
میگذرند و جواهر گنج بی‌استقضا میبرند در این معنی محاوره و مجادله میان دیده و
دجله میرفت ...»[1004]

Bu zaman Xaqanînin birinchi Məkkə səfəriindən bir neçə il kechirdi:

«وقتی خدمت این سلطان دریافت بحلت این شحنه برسید حاضردار الملك گشتت دراین
خزانه‌اش راه دادند».[1005]

«Təhfətül-Iragejn»in mətnini isə o, 552-ci ildə bitirmish, nüsxələrini Xorasan və Iraqi-Əçəmə köndərmishdir. Bu zaman o, jenidən Shirvandan uzag düshmüshdür.

Çəmaləddin Mosuli 558-ci ildə həbsə alınmışdır. Çəmaləddin həbsə düshməzdən gabag Xaqani onunla ikinchi kərə körüshə biləridi, demək, 556—558 (1160—1163)-cı illər arasında o, jenə də «dərbədər» idi. Birinchi «dərbədər»lijindən Çəmaləddinə chatmag igtidarı olmadığını bildirmish, ikinchi kərə özünü Mosula chatdırmışdır.

Hər halda, Çəmaləddin və Bəhidəddin öldükdə Xaqani Shirvandan uzagda idi. O, Nasirəddin Ibrahimə köndərdijı məktubda «dərbədər»lijindən söz acharaq, Adəm kimi «vətən behishtindən» uzag düshdüjünü bildirmishdir. 554-cü ildə Kənçədən Shamaxıja gajıtdıgdan sonra Shirvanda baş verən hadisələr üzündən jenidən «dərbədər» düshməsindən danışır. Xaqani bu məktubu jazdıgda Mənuçehr sağ idi. O, jenidən Xaqanînin janına chapar köndərərək, shairi Shamaxıja çağırmışdır. Mənuçehrin chapary Xaqanijə chatdığı kün o, bu məktubu Kür ğırağından Nasirəddinə jazmışdır[1006].

Shair bu məktubda Bəhidəddinin adını «tanrı rəhmət etsin» sözlərilə janashı çəkmishdir. Buradan da məktubun jazılış tarixi, Bəhidəddinin Mənuçehr və Nasirəddindən gabag öldüjü ajdınlashır. Çevrilishin ləğvindən sonra Mənuçehrin chapary Xaqanijə chatmışdı. Körünür, Xaqanînin Shamaxıja gajıtmasilə Mənuçehrin ölümü arasında az bir fasilə olmushdur.

[1001] D-903—904.
[1002] D-861—862.
[1003] D-442—443.
[1004] T-1—3.
[1005] T-5.
[1006] L-4.

Мәнүчеһр көзләнилмәдән, бирдән-бирә өлмүшдүр. Хагани бу хәбәри ешитдикдә догрулуғуна инанмамыш, сарај данрәләрининн мүәјјән мәгсәдлә бу хәбәри ујдурдугларыны күман етмишдир:

بند اری این سخن بار اجیف رانده‌اند
یا خامکانش در پس پرده نشانده‌اند ...
این رایت نگون سرور خش بریده‌دم
بر غافلان هفت خطر که بر آورید ...
خرگاه عشق در شکنید و بتف آه
ترکانه آتش از در خرکه برآورید [1007]

Насирәддинин Мәнүчеһрдән сонра өлмәси, шаирин Шәмсәддинә јаздығы мәктубдан ајдын көрүнмәкдәдир. Буна көрә дә мәктубун мәзмуну көздән кечирилмәлидир.

Хагани мәктубда Кәнчәдә хәстә икән Шәмсәддинин ону сағалтмасындан башлајараг, Шамахыја гајытмасындан, Шамахыда икән «бир чүрә баш сахламасындан», Мәнүчеһрин өлүмүндән, һәбсә алынмасындан. Дәрбәндә кетмәк истәјиндән данышараг, Имам Насирәддин Ибраһимә салам-дуа көндәрмишдир. Насирәддин Ибраһимин јанына кәлмәјә чалышараг, јолларын бағлылығы вә чәваз верилмәмәси үзүндән Дәрбәндә сары јол алдығыны билдирмәкдәдир:

«... بجانب باب‌الباب دست رای عنان گرای گشت ... دانم که مجلس عالی
ناصرالدینی ... برخادم خردسر خرده‌ها نشاند که چرا روی و رای وعنان عزیمت بدین
جانب نکردکه عاشق طالب و صادق راغب است خدمت مارا ... غرض آنست کی جنبش
رای بجملگی سوی آن صوب بود اما راه راکم رهان مسدود گردانیدند وجواز ندادند ...» [1008]

Демәк, шаирин икинчи «дәрбәдәр»лији Мәнүчеһр һакимијјәтинин сон илләринә аиддир. 559-чу илин ша'бан вә ја рамазан ајында (1164) Чәмаләддин Мосулу, буна јахын ајларда Бәһидәддин Осман өлдүкдә Хагани Шамахыда дејилди. Мәнүчеһр вә Насирәддин Ибраһим сағ иди. Насирәддин Ибраһимлә Бәһидәддин вә Чәмаләддинин өлүмү арасында аз фасилә вар иди. Мәнүчеһр Насирәддиндән габаг, Бәһидәддин вә Чәмаләддиндән сонра Шамахыда өлмүшдүр. Мәнүчеһр 558—560 (1162—1165)-чы илләр арасында, күчлү еһтимала көрә, бәлкә дә 559 (1153/64)-чу илдә өлмүшдүр. Демәк, Ахситан 560 (1164/65)-чы илдән габаг шаһлыг тачыны башына гојмушдур. Дејилдији кими Хагани Насирәддинә јаздығы мәктубда Бәһидәддинин ады гаршысында «рәһмәтуллаһи-әлејһ» јазмышдыр. Бу сәтирләри јазан габаглар һәмин ифадәни нәзәрә алмадығындан Мәнүчеһрин 558-чи илдә Чәмаләддин вә Бәһидәддиндән габаг өлдүјү нәтичәсинә кәлмишдир. Ашағыдакы гит'әдә:

[1007] Д-529.
[1008] Л-31—32.

جون من خطر زدم بفراق از پی وحید — جان از بر وحید برآمد بدان خطر
آمد بگوش من خبر جان سپردنش — جانم ز راه گوش برون شد بدان خطر [1009]

«бефәраг» сөзүнүн диванын бә'зи нүсхәләриндә «бе ғәраг» кетмәси мәсәләсини даһа да долашдырырды. Бу сөзүн «бе-Әраг» олдуғун дүшүнүрдүм.

Хагани Насирәддинә јаздығы мәрсијәдә Ибраһимдән сонра бир даһа Кәнчәјә кетмәјәчәјини билдирмиш, ән күчлү һамисинин әлиндән кетдијинә ачымышдыр[1010].

Бир сыралары Хаганинин ашағыдакы бејтинә сөјкәнәрәк:

پس از سی سال روش گشت بر خاقانی این معنی
که سلطانیست درویشی و درویشی است سلطانی [1011]

Насирәддинин 550 вә јахуд 551-чи илдә өлдүјүнү сөјләмишләр. Бурадан да, Хаганинин 550 (1155/56)-чи илдә Ирагда султанын «ләшкәркаһында» икән, Хорасана кетмәк фикриндә олдуғу нәтичәсини чыхармышлар. Әһməд бәј Атәш бу бејтә сөјкәнәрәк, Хаганинин 521-чи илдә доғулмасыны сөјләмишдир. «Бағланы» бәндинин бағланма тарихини 550-чи илдә мүәјјәнләшдирәнләрә көрә, Хагани елә бу заман Ирагдан Ширвана кәләрәк, Күр чајы гырағында Мәнүчеһрә чатмышдыр. Онлар Хаганинин ашағыдакы бејтинә сөјкәнирләр:

عراقم جلوه کرد امسال بر لشکرکه سلطان
که بودش ز آفتاب خاطرم لاف خراسانی [1012]

Хагани «мәнә отуз илдән сонра бу мә'на бәлли олду» дедикдә, бу ше'ри јазаркән јашынын 30-а чатдығыны сөјләмир. Шаир бир нечә башга әсәриндә олдуғу кими, бурада «30 ил» дедикдә, тәхминән 30 јашында икән «фитнеји-ғүзз» һадисәсиндә «үзләтә чәкилмәк» нәтичәсинә кәлдијини билдирмәк истәмишдир. Зәрдүшт, Муса пејғәмбәр кими, 30 ил ахтарышдан сонра 30 јашында икән һәгигәти тапдығыны сөјләмәк истәјир. Бу ишарә јенә дә «фитнеји-ғүззла» бағлыдыр:

تاغز بخل آمده گرد نشابور کرم
من بشهرستان عزلت خانو مان آورده‌ام [1013]

О, «султанын ләшкәркаһында» илк кәрә 551 (1157)-чи илдә, биринчи дәфә Мәккәјә кедәркән баш вурмушдур. 548-чи илин

[1009] Д-886.
[1010] Д-872.
[1011] Д-414.
[1012] Д-415.
[1013] Д-259.

əvvəlləriндə sultanын həmədan jахынlығындакы оvlағында dolaшmышdыr. Hər ики səfərdə Хorasana ketmək fikriндə dejilди. «لاف خراسانی» dən məqsədi Хorasan səfəri dejilди. Хaqani Nasirəddin Ibrahimin ölүm хəbərini eшitdikdə, Sultan Məhəmməd ibn Mahmudun dejil, Sultan Arslan ibn Toğrulun «ləшkərkahында» idi.

Хaqani 559 (1163/64)-cu ildə ölmүш əmisi oğlu Bəhidəddin, dostları Чəmaləddin Mosuli, Ширvanшah Mənuчehr və Nasirəddin Ibrahimə bir neчə mərsijə jazmышdыr. Dejildiji kimi Mənuчehrin ölүm tarixi indijə kimi dүzkүn mүəjjənləшdirilməmишdir. Хaqanинin həjatыnы, Ширvanын XII əsr tarixini dərindən öjrənmək үчүn bu hadisə hərtərəfli öjrənilməlidir. Шairin bu illərdə jazdыğы ше'rlərini və bir sыra əlaqədar məktublarыnы bu bахымdan dəriндən öjrənməlijik.

Хaqani Mənuчehrin ölүmүnə kөrə jazdыğы tərчibənddə хaqani-əkbərin «30 illik» «سی‌ساله» hakimijjətiндən danышmышdыr. Шair bu əsəri jazarkən Sejid Əшrəfin Sultan Məs'udun ölүmүnə kөrə jazdыğы tərчibənddən tə'sirlənmишdir:[1014]

شاها سربر وتاج شهان چون گذاشتی
سی ساله ملك وملك جهان چون گذاشتی [1015]

Bir paralarы bu bejtə sөjkənərək Mənuчehrin 30 illik hakimijjət edərək öldүjү nətiчəsini чыхarmышlar. Buradan da, шairin həjat və jaradычылыğы ilə bağlы olan bir sыra mүlahizələr irəli sүrmүшlər. «سی‌ساله» ifadəsilə Mənuчehrin uzun illər hakimijjət etdijini səjləmишdir. 552 (1157/58)-чи ildə Dərbənd hakiminin adына jazdыğы qəsidədə, «... ساله خون خلقی» dedikdə uzun bir zaman hakimijjət sүrmүш, zalim bir hөkmdara ишarə etmək dədir. Bu bejtdə шairin Mənuчehrdən inчidijи ajdын kөrүnmək dədir. Mənuчehr 552-чи ildən sonra 7 ilə jахын jaшamышdыr. Хaqanинin 554—560 (1159—1165)-cы illərdə Mənuчehrin adына və хatirəsinə jazdыğы əsərlərində Ширvanын tarixi, шairin həjat və jaradычылыğы ilə bağlы olan maraqlы mə'lumatlar vardыr.

Mənuчehrin ölүmү ilə Ширvanын sijasi həjatында jeni səhifə aчылdы. Хaqanинin 559—571 (1163—1176)-чи illər həjatы diqqətəlajiq hadisələrlə zənkindir. Шairin həjat tarixinin bu jarpağыnы oхumagdan gabag bir neчə məsələ үzəriндə dajanmag kərəkdir. Шairin həjatыnын öjrənilməmиш чəhətləri bunунla bitməjib və bitməjəчəkdir. Dejiləчək qejdlər bu bөjүk ишin anчag bашlanğычы sajыla bilər.

[1014] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲٤٥ـ۲٤۸.

[1015] Д-530.

Хaqanинin Muğan, Halхal, Dejləm, Mazəndəran və Aran хanlыqlarы ilə əlaqələriндən az və ötəri danышылmышdыr. O, bu əlaqələrin bir чохunu Mənuчehr hakimijjəti illəriндə jaratmышdыr. Muğan Azərbajчanын ən qədim mədəniijjət mərkəzləriндən biridir. Zərdүшt buradan baш qaldырmыш, Avestanы Savalanын qojnundakы kөjүldə bağlamышdыr. Dүnja dүrdүğча duran «jахшыlыğ et», «kөzəlliji mүdafiəjə qalх» — dejə bəшəriijjəti хoшbəхtliјə чağыran Zərdүшt fəlsəfəsinin bu чağырышы da bundan törəmишdir. Buna kөrə də keчən min illəriн ərziндə halğ Savalanы mүqəddəs oчag sajmыш və sajmagdadыr. Rəvajətə kөrə Шejх Səfiəddin Ərdəbili bu mүqəddəs oчağa doğru jүrүmүш, qajыdarkən «Хызырla» — dүnja kөrmүш türk qoчasы ilə kөrүшdүkdə, Savalanын baшындakы mүqəddəs hovuzdan kөtүrүlmүш torpağы «türk oğlu» — kənч Səfinin əlində kөrdүkdə», torpağы joх, jахшылыğы mүqəddəs tut, jахшы əməlləriнlə mүqəddəsləш» — öjүdүnү vermишdir. Хaqani Savalan haqqында чох oхumuш, 3 il onu kөrmək həsrətilə alышыb janmыш, nəhajət, qar və чovğuna bахmajараq, Savalanын baшына hərlənmишdir. Azərbajчan halğынын mənшəi ərəb səjjahlarынын jazdыğына kөrə «sajы qarышğa və чəjirtkədən чох olan Muğan türkləriнin» iчiндə ахtarылmalыdыr. Muğan elləримizin ən əski jүrdu və mədəniijjət oчağыdыr. Dədə Qorğud bu torpaqlarda dolaшan ijidlərin həjatыndan doğmуш, əsrlər boju sinələrdə kəzmиш və altын dəftərlərə alынmышdыr. XII əsrdən qabag və sonra Araz boju batmыш Azərbajчan шəhərləri, Muğanын sevimүш əski mədəniijjəti, bu jerlərin tarixi, bu torpağын sakinləriнin Azərbajчanын Ширvan və baшqa jerləriнin səqkүzəшtinə kөstərdiji kүчlү tə'sir, tarixin aчылmamыш səhifələriндə kizli qalmagdadыr. Araz чajынын adы Jafəs nəslindən olan bir qəbilənin adы ilə bağlыdыr. « حیات القلوب » ын müəllifi Arazbasarын sakinləri ilə bağlы olan bir sыra el rəvajətləriни qələmə almышdыr. Araz tajfasынын Sənubər ağaчына tanыndыğындан danышan müəllifə kөrə, buradakы məшhur Sənubər ağaчыnы elin ulu babasы Nuh oğlu Jafəs, atasынын hatirəsi үчүn Araz qырağында əkmишdir. «Dədə Qorğud» dastanlarы Mil və Muğanda bəstələnmиш, Qazan хan bu torpaqlarda illərlə at səjirtmишdir. Dastanын qəhrəmanlarы bu torpaqlarda boj atmышdыr. Əfrasijab ömrүnүn чətin күnləriндə bu jerlərdə özүnə sığынaчag tapmышdыr. «Dədə Qorğud» qəhrəmanlarы — oğүzlarын bөjүk sərhədləriнə anчar bir tərəfdən basğын edildijindən hadisələr bir səmtdə baш verсə də, qəhrəmanlar küч və gүvvələriни vətənin eniш və јохушларындан, doğma jүrdun bүtүn küшələriндən almышlar. Qətran Təbrizi XI əsrdə jүrda kələn Oğүz tajfalarыndan baшqa, ölkədə jaшajan jerli əhalinin padшahlarына qarшы чыхмаларындан danышmыш, «غازان» sөzүnə toхunmушdur. Qazan bu torpaqlarda dolaшan və onlarla bir

сојдан олан елләрин үмумиләшдирилмиш образыдыр. Бу елләрин башчысы, ағсаггалы вә сәркәрдәсидир. Тамара дөврү күрчү салнамәчиләри Күр ағзында долашан түркләрин сајча «гарышга кими гајнадығындан» јазмыш, «онларла һесаблашмаг кәрәкдир» — демишләр. Газан ханын евинин јәғмаланмасы, Ордәбил гырғыны — Шејх Сәфинин бабасынын бојнунун вурулмасы, Ордәбил мәсчиди вә Кәнчә гапысынын апарылмасы илә Салур Газанын әсир алынмасы арасында бир әлагә көзә чарпмагдадыр. Муған Исфәнбуди илә Мәмланын вурушуну тәсвир едән Гәтранын адларына тохундуғу јашајыш јерләри дә түрк мәншәли сөзләрдир: Тоғани, Ғәзами-Газани јерли гәбиләләрин ады илә бағлыдырлар. Бу јерләрин сакинләри сәрбәст јашамаг истәкләриндән «фитнә-әнкиз» көрүнмүшләр. Буна көрә Гәтран[1016]

همیشه مردم آنجاکه فتنه‌انگیزند» — оранын әһалиси ки, һәмишә фитнә төрәдәрләр — демишдир. Мәс'уд Намидарын әсәрләриндә дә бу јерләрдә јашајан елләрдән мараглы мә'луматлар вардыр.

Хагани Муған сипаһбудлуғу вә онун чеврәсиндә, Күр вә Араз әтрафы илә Мил вә Муғанла кәнч јашларындан бағлы иди. Бејләгана — философ досту Шәмсәддин Бејләганијә көндәрдији мәктубун мәтни бизә кәлиб чатмышдыр. О, нәзм вә нәсрдә «сеһрүл-бәјан» сајдығы, «мәфхәри-Азәрбајчан» — Азәрбајчанын фәхри һесаб етдији Шәмсәддин Бејләганијә гәдим ел рәсми илә ат вә хәл'әт көндәрмишдир[1017]. Көрүнүр Хагани, Бејләганда икән Шәмсәддин она јүксәк гајғы көстәрмиш, Шамахыја гајыдан Хагани бунунла достунун хәчаләтиндән чыхмаг истәмишдир. Билдијимиз кими, Зәнчанда икән бир-ики күн евиндә гонаг галмыш философ Ејнәддин Зәнчанијә дә белә бир тәшриф көндәрмиш, Ејнәддинә алим олдуғу үчүн гара ат вә гара кејим јолламышдыр[1018].

Шәмсәддинә көндәрилмиш хәл'әтин рәнкинә көрә «ширванлылар шухлуғу тарих боју чох севмишләр» — дејә чәсарәтиндән үзр истәмишдир. Мәктубда «Төһфәтүл-Ирагејн»дән шаһид кәтирилдијиндән, мәктубун 552-чи илдән аз сонра јазылдығыны дүшүнмәк олар. Хаганинин досту Чәмаләддин дә Бејләганда јашамышдыр. Тәсәввүфә көнүл вердији илләрдә јаздығы, мүршүдү Шејх Османдан данышан мәктубунда мәтни сон заманлар түрк алими Әһмәд бәј Атәш тәрәфиндән үзә чыхарылмышдыр[1019]. Довләтшаһ Сәмәргәнди Хаганинин Бејләганда икән јаханараг һәбсә салындығыны данышмышдыр. Хагани дә «Гәсәмнамә»синдә она Ширвандан гачмаг төһмәти вурулдуғундан, «евдән ханәкаһа гачмасындан» сөз ачмышдыр. Бејләганда Чәмаләддинин

[1016] «دیوان حکیم قطران تبریزی» بسعی و اهتمام محمد نخجوانی. ۱۳۳۳، تبریز ص: ۳۲۹، ۳۹۷، ۳۲۸.

[1017] Л-8—9.

[1018] Л-9—12.

[1019] احمد آتش، «یك نسخه دستنویس تازه از منشآت خاقانی»، ۱۳۴۵، تهران، ص: ۱۵—۱.

јанында икән Хаганинин јаханландығыны, Мәнучеһрин бујурдуғу илә һәбсә салындығыны дүшүнмәк олар. Дејиләнләрлә Довләтшаһ Сәмәргәндинин јазысы арасында мүәјјән бир бағлылыг дујулмагдадыр, Мүчирәддин Бејләганини дә Хагани тәрбијә етмишдир. Мүчир сәнәтдә вә мәишәтдә устадынын архасынча кетмишдир. Аддым атаркән устадынын ајағынын изинә дүшмүшдүр. Насирәддин Ибраһимә мәрсијә демиш, Дәрбәнддә, Ширванда, Тәбриз, Һәмәдан вә Исфәһанда һәрләнәрәк, Тәбриздә өлмүш устадынын басдырылдығы «Мәгбәрәтүш-шүәра»да дәфн едилмишдир. О, Хаганинин адына мәдһләр демишдир. Хагани чәтин күнләрдә Гарабаға кетмиш, Лачын бәјләри ону мүшајиәт етмишләр. «Ширван мәликүш-шүәрасы» Мүһәззәбәддинә көндәрдији мәктубда Күрбасары елм вә әдәб мәканы адландырараг, бу јерләрдән сајсыз-һесабсыз алим јетишдијинә күвәнмишдир. Мәрәнд зијалылары илә дә әлагә сахламышдыр.

Хагани 544 (1149/50)-чү илләрдә Атсыз адына әрәбчә јаздығы ше'рдә мәмдуһуну «Шиндан сығыначағынын — јүксәк фәләјин анасы» сајмышдыр. Марагалы Хачә Әбдүлгадир «шинданы» түрк мусиги көкләриндән бири сајмышдыр. Түркләрдә мусиги көкләри вә һаваларынын гәбиләләрин ады илә бағлы олдуғуну нәзәрә алдыгда, «шиндан» сөзүнүн бир түрк гәбиләси адындан алындығыны дүшүнмәк олар. Ағ чај Шинданын әтәјиндән ахыр. Шинданын үзү Савалана сарыдыр. Бәһмәнин чох чәтинликлә әлә кечирә билдији Ордәбил галасына бахыр. Шинданын бир үзү дә Арана вә Ширвана сарыдыр. Шиндан өз әзәмәти вә һүндүрлүју илә Бабәкин Гарадағда—Кәлејбәрдә вә Хүррәмәјурддакы «Чимһур» вә «Гыз» галаларына бәрабәр тутмушдур. Әрчиван Шинданын јахынлығындадыр. Чобан дашы Әрчиванын јанында! Бөјүк тарихи кечмиши гојнуна алмыш әфсанәләрлә бағлы дашлар! Бу дашлар Газан ханын чобанынын јағынын башына сәндији дашлары, гојун-кечини јада салыр. Муған вә она јахын јерләрин јүксәк мәдәнијјәтиндән Мүгәддәси чох данышмышдыр. Дағын башында јерләшән көзәл, јарашыглы биналар. дашгаш вә гызыл-күмүшдән гајрылмыш вәһши һејван вә гушларын һејкәлләри Сәид Нәфисијә көрә бәлкә дә, Шиндан дағында имиш[1020]. Әлчатмаз јерләрдә вә учалыгларда мүһүм һадисәләрлә бағлы абидә учалтмаг — балбаллар тикмәк елләримизин гәдим адәтидир... Бу һејкәлләр силсиләси XIV әср шаири Ариф Ордәбилијә Шамахы галасында бир чүр, Бакы гәбристанында башга чүр көрүнмүшдүр. Гәзвин вә Исфәһанын 40 сүтунлу имарәтиндә башга шәкилдәдир. Надир шаһ чадыра охшар бүрчләр тикмәји даһа чох севмишдир.

Хагани Шиндан вә Әрчиванла јахындан таныш иди. О, «Сипәһбуди-Мазәндәран» адландырдығы Кија Ләваширин өлүмүнә

[1020] «دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی»، بکوشش استاد سعید نفیسی، ۱۳۳۸، تهران، ص: ۶۲.

көрə јаздығы мəрсијədə Шиндан вə Əрчиванын адыны чəкмиш, бу јерləрин фүсункар мənзəрələри гојнундакы овлары, мүсиги мəчлисləриндə көрдүјү инчə рəгсləри јада салмыш, Шиндандан əзиз хатирələр кəздирдијини сөјləмишдир:

عند عشق نیکوان بدرود باد — وصل و هجران هر دوان بدرود باد ...
پادشاه تازه وتر جوان — همچو شاخ ارغوان بدرود باد
ای جمال‌الدین چواسفهبد نماند — حسن شندان و ارجوان بدرود باد[1021]

Бурадакы Чəмаləддинин ким олдуғу бəлли дејилдир. Ола билсин ки, о, шаирин Бејləганда јашајан досту Чəмаləддиндир. Бədиүззəман Форузанфəр вə ону садалајанлар Чəмаləддини Чəмаləддин Мосули илə гарышдырараг, Кија Ləваширин 559 (1163/64)-чү илдə өлдүјүнү сөјləмишləр. Шаир Чəмаləддин Исфəһанинин Азəрбајчан-Аран вə Мазəндəрана кəзмəјə чыхдығы, Кəнчədə икən бу гədим шəһəрə һејран галығы мə'лумдур:

چو شهر گنجه اندر کل آفاق — ندید ستم حقیقت در همه خاك[1022]

Чəмаləддин Əбдүлрəззаг Хаганинин ən јахын достларындан бири иди. Хаганијə көндəрдији мənзум мəктублары мəшһурдур. Хаганинин «Кəјан нəсиллəри», «Хосрови-Мазəндəран» дејə мүрачиət етдији мəмдуһу нədənсə Шиндан вə Əрчиванла бағлыдыр. Халхалын Шаһруд маһалында — Ширинин кəздији ојмагларда «Мəрчиван» адлы гала вардыр. Кија Ləваширин Шəрвин һөкмдарларындан олдуғуна күчлү еһтимал вардыр. Шəрвин Мəнчил вə Шаһруд јахынындадыр. Бир сыра илк гајнагларда Шəрвин Ширван галаларындан бири сајылыр. Шаирин јаздығына көрə ады «9 һəрфдən» ибарəт олан Кија Ləваширин ləгəби Нүсрəтəддин, күнјəси Əбу Мүзəффəрдир. Кəнч јашларындан һөкмранлыға чатмыш, чаван икən өлдүрүлмүшдүр. Өлкəсинə дүшмəн тəрəфиндən јүрүшləр көзləнилир. «افکند» рəдифли гəсидəдə Хагани онун «ејш-ишрət мəчлисини» көрмəји арзулајыр. «Чаным сəнин гапынын астанасыны тəрк етмəз» демəклə габаглардан Кија Ləваширин сарајы илə əлагə сахладығыны билдирмəкдəдир. Бу əсəрин мəтни чох əввəлləрдən, бəлкə дə XII əсрин ахырларындан кəскин дəјишикликləрə уғрамышдыр. Бунун нəтичəсиндə дə Кија Ləваширин шəхсијјəти вə əсəрин јазылыш тарихи даһа да долашдырылмышдыр. Хагани күллијјатынын ən гədим вə мө'тəбəр нүсхələриндən олан, XIII əсрдə — 664 (1265/66)-чы илдə Хочəндə көчүрүлмүш Хагани диванынын Лондон нүсхəсиндəки əлавə бејтləрдə «استان» , «اقلیم روس» сөзləринин ишлənилмəси, бир нечə бејтин мəтнинин Ахситанла бағлылығы əсəрин Ахситанын хаганлығы илləриндə јазылдығына күчлү еһтимал вермəјə əсас верир. Бəлкə Ахситана аид бејтləр сонралар мəсləһəт хатиринə мүəллифин өзү тəрəфиндən əсərдən чыхарылмышдыр. Лондон нүсхəси мəтниндə Ахситан вə Кија Ləваширин бир-бириня гаршы дајанмышлар. Башга нүсхələрдə олдуғу кими, Лондон нүсхəсиндə дə «Кија Ləваширин» шаирин мəмдуһунун «нами» — адыдыр. Лондон нүсхəсиндəки əлавə бејтləрдə мəмдуһун ады һаггында верилмиш мүəммаја көрə, Кија Ləваширин ады Фəрамərздир, Фиридун да ола биләр. Кија Ləваширин Мəмдуһун јерли ады вə ləгəби ола биләр. «Нам» сөзү ики мə'наlы ишlədилдикдə мəмдуһун ады Фəрамərз вə ја Фиридундур. Шаирин Ахситан сөзү һаггында јазысы да əһəмијјətлидир. В. Ф. Минорски јанлыш олараг Ахситан сөзүнүн мəншəини Шимали Гафгазда осетинlərдə ахтардығы һалда, Хагани мүасири олдуғу һөкмдарының адының көкүнү өз јурдунда ахтармышдыр. О, бу ады доғма көклү бир сөз кими көтүрмүшдүр. Һəр һалда Ахситанла сəсləшən Мəмəлан, Бəһсудан вə Чүстан кими адлар чохдан бəри Азəрбајчан һөкмдарларынын ады олмушдур. Гətран Тəбризинин диванындакы бу адларын көкүнү нə үчүн өлкəнин дахилиндə дејил, харичдə ахтармалыјыг? Сејид Əһмəд Кəсрəви Мəмəлан сөзүнүн көкүнү Тəбриз əһалисинин адлары ишlədəркən тəһриф етмə мејли илə бағламышдыр:

دستش بنیزه‌ای که علی الروس اژدهاست — اقلیم روس رابه تعدابر افکند
از نام شاه ونام بداندیش او فلك — بر لوح بخت خط معما بر افکند
زان نام فربدین سر مسعود برنهد — زان نام اخ بدان دل دروابر افکند[1023]

Бир сыралары Хаганинин бу гəсидəдə ишlətдији «Түркани-Ə'чəми» ифадəсини шаирин үмумијјətлə түрклəрə гаршы дурдуғу кими мə'наландырмышлар. Белələри Хагани һəбсə алынаркən үзəринə дејləмиләрдən горучу гојулдуғуну нəзəрə алмалыдырлар. «Сəки-диванə» ифадəсини онун үнванына ишlətмишдир. Шаир «Түркани-Ə'чəми» дедикдə Харəзмшаһ сарајында күчлү тə'сир вə өткүнлүјү олан Ганглы тајфасындан данышыр. Тарихчи Əта Мəлик Чүвејни «تاریخ جهانگشای» əсəриндə бу барəдə јазыр:

«ذکروالدهسلطان ترکان خاتون: اصل‌او از قبایل‌انراك‌اندکه ایشان را قنقلی‌خوانند و ترکان بسبب انتهای نسبت جانب ترکان رعایت نمودی ودر عهداو مستولی بودند و ایشانرا اعجمیان خواندندی از دلهای ایشان رافت ورحمت دور بودی وممر ایشان هرکجا افتادی آن ولایت خراب شدی ورعایا بحصنها تحصن کردندی و بحقیقت سبب ظلم و فتك و ناپاکی ایشان دولت سلطان را سبب انقلاع بود».[1024]

[1021] Д-770.

[1022] Раф $\frac{\text{M-272}}{7479}$. امین احمد رازی. «هفت اقلیم». ولایت اران. دست نویس. ص: ٦٩١.

[1023] Д-139.

[1024] علاءالدین عطاملك بن‌بهاءالدین محمدبن‌محمد الجوینی. «کتاب تاریخ جهانگشای». جلد ثانی. ١٩١٦. لیدن. ص: ١٩٨.

Хәзәрин Чәнуб сынырлары илә Ширван арасында ихтилафлар вә башадүшмәмәзлик һаллары чох олса да, чәтин күнләрдә басгынлара гаршы биркә ишә киришмәк һаллары да чох олмушдур. Һәр ики тәрәф Хәзәри сәрбәст көрмәкдә хејирли идиләр. Сәлчуглар јыхылдыгдан сонра ајаглары Ирага ачылмыш, бу тајфаларын Ирагда вә Азәрбајчанда нәләр етдикләри тарихдән мә'лумдур. Атсыздан бәри Харәзмшаһла Мазандаран һөкмдарлары арасында кәскин ихтилафлар вар иди вә мүһарибәләр кедирди. Харәзмшаһлар Атсыз заманы вә даһа чох Ахситанын хаганлығы илләриндә «Әчәм торпагларыны» — Сәлчуглуларын һакимијјәт сүрдүкләри јерләри әлә кечирмәјә чалышырдылар. Бу истәк Ширван үчүн дә горху төрәдә биләрди. Ше'рдә Атсыз вә Буғра ханын ады чәкилдијиндән, әсәрин һәр ики һөкмдарын өлүмүндән сонра јазылдығыны дүшүнмәк олар. Һәр һалда, көрүндүјү кими XII әсрдә Хәзәр дәнизинин чевраснндә јерләшән һөкумәт вә дөвләтләр арасында јахын вә мөһкәм мәдәни әлагәләр олмушдур. Ибн Исфәндијар бу барәдә гијмәтли билик вермәкдәдир. Зәһирәддин Фаријаби Ахситаны дәнизләр падшаһы адландырмышдыр. Хагани Ахситанын һәрби дәниз гүввәсинин гәләбәсинә көрә мәшһур ше'рини јазмышдыр... Мазандаран һөкмдары Шаһи-Газинин һакимијјәти илләриндә јалныз Мазандаран дөвләтинин Хәзәрдә 400 кәмиси вар иди. Бунлар Мазандаран, Дәрбәнд вә Бакы арасында ишләјирдиләр[1025]. Хагани бу әлагәләрә фәал мүнасибәт бәсләмишдир. Ширван дөвләтинин Хәзәр дәнизи вә Хәзәр чевраснндә башлыча јери вә тә'сири вар иди. 570 (1174/75)-чи илдә Ширваншаһ Ахситанын Ширвана вә Хәзәрин сынырларына сохулмуш басгынчылара гаршы бу јерләрин һөкумәт даирәләрилә бирликдә ишә башламасы да буну көстәрир. Бу һадисәнин дәгиг тарихи мә'лум дејилдир. Хаганинин ше'риндән чыхарылан маддеји-тарихә сөјкәндикдә бундан габагкы јүрүшдән «Тарихи-Тәбәристанда» сөз кетмишдир. Бу һадисә 570-чи илдә баш вермишдир. Ибн Исфәндијар 297 (909)-чи ил һадисәсиндән данышаркән «вагиәнин» баш вердији ај вә или көстәрсә дә, «Тарихи-Тәбәристан»ын әлдә олан нүсхәсиндә бу рәгәм дәјишиклијә уғрамышдыр. Һәр һалда һадисә 297-чи илин чүмади әл-әввәл[1026] ајында баш вермишдир. Тарихчиләр ибн Исфәндијарын көстәрдијинә лазымынча диггәт вермәмишләр. Ибн Исфәндијар 570-чи ил һадисәсиндән данышмајыр.

XII әсрдә Мазандаран, Рујан вә Дејләмистанда бир чох јерли сүлаләләр һакимијјәт башында идиләр. Онлар Сәлчуглулара табе идиләр. Онлардан гыз алараг, ана тәрәфиндән күчлү бир һалда түркләшмиш идиләр. Бу сүлаләләрдән бир гисми күчләндикдә, Азәрбајчанын Хәзәр дәнизинә јахын торпагларына әл атмаг истәмишләр. Бу јерләрин кичик бучагларында өтәри һакимијјәт сүрәнләр дә вардыр. Онларын Кәштасифи-Сәлјан маһалына кими кәлиб чатдығы илләрдә олмушдур. Ширванын сијаси һәјатында баш верән һадисәләр дә бурада тә'сирсиз дејилдир. Хаганинин Кија Ләвашири һәјатына аид вердији мә'лумат, Мазандаран сипәһбудларынын бир сыра нүмајәндәләринин һәјатилә сәсләшмәкдәдир. Кија Ләвашири Харәзмшаһларла кәскин сијаси мүнасибәтдә олмасы, Кәјан нәслинә күвәнмәси, кәнч јашларында өлдүрүлмәси, атасынын оғлуна табе олмасы Мазандаран һөкмдарларынын бир нечәсинин адларыны јадымыза салыр. Мазандаранда Фәрамәрз адлы бир нечә һөкмдар олмушдур. Хаганинин башга Мазандаран сипәһбүдләринә мәрсијә демәси дә бәллидир. Шәрвинлә чох әввәлләрдән әлагә јаратдығында билирик. Кија Ләвашир «برافکند» рәдифли гәсидәјә көрә Хаганијә ики мин динар гырмызы гызыл вә хәл'әт көндәрмишдир. Шаирин: « آن کش غرض زبادیه بیت الحرم بود » демәси әсәрин 551 (1156/57)-чи илдән сонра јазылдығыны көстәрир. Кија Ләвашир гәсд едиләрәк өлдүрүлмүшдүр:

چراغ کیان کشته شد کاش من بمرکش چراغ سخن کشتمی[1027]

Хагани сипәһбүд Кија Ләвашири шаирә көстәрдији гајғылары «فرستادی» рәдифли гит'әдә гәләмә алмышдыр. Әсәрдән көрүндүјү кими «برافکند» рәдифли гәсидә Кија Ләваширә чатдыгда, сипәһбүд шаирә «مثال» вә ики мин гызыл динар көндәрмишдир. Бундан габаг да сипәһбүд Хаганијә һәртәрәфли јардым етмишдир:

پارم امسال شد بسعی عطات که مثال رضا فرستادی ...
خونبها گر هزار دینارست تو دو چندان مرا فرستادی[1028]

В. Ф. Минорски Сипәһбүд Кија Ләвашири Муған сипәһбүдләриндән бири сајмышдыр. Анчаг, бунун үчүн тутарлы бир дәлил көстәрмәмишдир. Шиндан вә Әрчиванын Кија Ләвашири әлиндә олмасы бу мүддәаја әсаслы бир дәлил сајыла билмәз. Мәсәлә дәриндән өјрәнилмәлидир. Гәтран, Хагани вә Низами әсәрләриндә Мазандаран вә Килан бөјүк бир мәһәббәтлә гәләмә алынмышдыр. Бу јурдун фүсункар тәбии көзәллијиндән, нарынч, луму вә күлабындан, тарихи вә әсатири кечмишиндән чох јазмышлар. Ширванын сијаси һәјатында бу вилајәтләрин дә мүәјјән тә'сири олмушдур.

Гәтран Тәбризинин диванында, Ибн Бәззаз Әрдәбилинин «صفوة الصفا» әсәриндә вә «جواهرنامهٔ لنکران» да Муған вә Муған си-

[1025] بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب. «تاریخ طبرستان». جلد اول. ۱۹۴۱. تهران. ص. ۸۹.

[1026] Јенә орада, с. 266.

[1027] Д-930.

[1028] Д-923.

пәһбүдлији вә бу торпагла гоншу олан јерләр барәдә дәјәрли мә'лумат вардыр. Муған Сипәһбуду Оғузлара сөјкәнәрәк Мәмлана гаршы чыхдыгда, Гәтран Тәбризи Мәмланын ардынча Муғана кәлмиш, ики һөкмдар арасында кедән вурушмалары — мешәләрдә вә дүзәнликләрдә кедән мүһарибәләри, оғузларын гәһрәманлыгларыны да гәләмә алмышдыр. Хаганинин Муғанда доланмасы, Саваланын башына чыхмасы, Күр чајынын вадисини өјмәси дә бәллидир.

Хаганы Муған сипәһбудлуғу илә узун илләр боју бағлы олмушдур. Шаирин муғанлыларла кедиш-кәлиши вар иди. Тәбриздән Шәһабәддинә көндәрдији мәктубда күрәкәнләри Мүшәјјидәддин вә Маһмуддан данышаркән «Елә бил ки, Мүшәјјидәддин индијәдәк исфәһбүдләрин Муғанынадыр», — демишдир.

Халхал ханлығы Муған сипәһбүдлүјүнә чох јахын иди. Хаганы ушаг вә дәлиганлы икән бу торпагларда һачиби-хасс, мәшһур Азәрбајчан сәркәрдәси Әбдүррәһман Ибн Тоғанјүрәк һакимијјәт башында иди. О, Халхал вә Азәрбајчанын бир сыра башга наһијјәләринин әмири, Ираг сәлчугларынын һачиби — сарај назири иди. Азәрбајчан валиси Атабәј Әмир Чавли өлдүкдә Султан Мәс'уд Әбдүррәһманы оғлу Мәликшаһын Атабәји тә'јин едәрәк, Кәнчә вә Араны она бағышлады[1029]. Бу, Әбдүррәһманын өлдүрүлмәсиндән бир аз габаг иди. Тоған очағы Халхалы гәдим тарихи илә бағлы олан бир нәсилдир. Әбдүррәһман Тоғанјүрәк Кәнчә јахынлығында өлдүрүлдүкдән сонра јеринә оғлу Мәһәммәд кечди. Халхал әмири јүксәк мәдәнијјәтли бир сәркәрдә иди. Бу әмирлик елм вә сәнәт хадимләринә гајғы көстәрирди. Хагани јарадычылығыны севән, араларында ара-сыра инчиклик дә олан Әсирәддин Ахсикәтинин бир ајағы Фирузабадда иди. Халхалда Ағачәри тајфалары јашајырды. Онлар Бәрдәнин ән әски сакинләри вә елләри идиләр. Көј һүнларын јүрүшү илә бағлы олараг Халхалда јашајырдылар. Әбдүррәһманын оғлу Мәһәммәд 541 (1146/47)-чи илдә һакимијјәт башына кечдикдә Хагани 21 јашында иди. Әһмәд бәј Атәшә көрә, Хагани илк кәрә Ширвандан «тышарыда» — Халхал ханлығы илә — Рүкнәддин Мәһәммәдлә әлагә јаратмышдыр. Әһмәд бәјә көрә «برآمد» рәдифли гәсидә бу тәшәббүсүн илк нәтичәси сајылмалыдыр. О, бу ше'рини Мәһәммәдин атасынын тахта чыхмасына көрә 541-чи илдә јаздығыны сөјләмишдир[1030]. Халхалдан чыхмыш шаирләрин бир чоху Хагани күллијјатына даһа чох сөјкәнмишләр. Халхаллы Хагани онлардан бири иди.

Хагани Халхалын көзәллијини — һеро, Фирузабад вә Шаһрудун көзәллијини чох севмишдир. Халхал һөкмдары Әбдүррәһман Тоғанјүрәкин оғлу Мәһәммәд һакимијјәт башына кечән

[1029] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲۳۶.

[1030] Д-143—147.

ками, Хагани «برآمد» рәдифли гәсидәни јазараг, оручлуг бајрамында чапарла Мәһәммәдә чатдырмышдыр[1031]. «برآمد» демишдир, Халхалын көзәл мәнзәрәләрини, мусиги сәсилә чанланан кеј мәчлисини гәләмә алмышдыр. Мәмдуһунун тахта чыхма хәбәрини аларағ, бу ше'ри онун адына јаздығыны билдирмишдир. Шаир Мәһәммәдин һакимијјәтә чатмасилә бағлы олан һадисәләрә тохунур, Халхала, Мәһәммәдә чатмағыны арзулајыр:

آرزوی حضرت تو دارم گرچه — صبح من از غم به رنك شام برآمد
در ره خدمت درست عهدم لیکن — نام من از نامه' سقام برآمد[1032]

Бу, Хаганинин јазылыш тарихи бәлли олан илк ше'ридир. 541-чи илдә оручлуг бајрамындан аз сонра јазылмышдыр.

Хагани кәнч јашларындан Халхалла, онун һөкмдары илә марагланмышдыр. Рәшидәддин Вәтватла арасында олан инчиклик артдыгда, Рәшидәддинин «шаирин көнлүнә вурдуғу јараја көрә» Вәтвата гаршы чыхдыгда, вахты илә Мәһәммәдин атасы Әбдүррәһман ибн Тоғанјүрәкин 541-чи илдә Кәнчә јахынлығында өлдүрүлмәсинә ачымышдыр:

هم شوله بود کو پس شوال زخم زد — بر تارك مبارك پور طغان یورك[1033]

Сонралар Хузистанда һакимијјәт етмиш Шүмлә Түркмән Тоғанјүрәк оғлу Әбдүррәһманы 541-чи илдә Кәнчә јахынлығында, Султан Мәс'удун тапшырығы илә бир зәрбә илә өлдүрмүшдүр. Илк гајнагларда һадисәнин баш вердији ил көстәрилсә дә, Әбдүррәһман ибн Тоғанјүрәјин һансы ајда өлдүрүлдүјүнү Хагани көстәрмишдир. Көрүнүр, «Шүмлә»нин адыны шаир биләрәкдән Шулә — позғун сөзү илә дәјишдирмишдир. Хагани өмрү боју Халхалда кедән һадисәләрлә марагланмышдыр. XII әсрдә Халхал ханлығы чевrәсиндә чохлу уғурлу вә уғурсуз һадисәләр баш вермишдир. Әсирәддин Ахсикәтинин диванында бу һадисәләрдән бир сырасына тохунулур. Хагани Мәһәммәд ибн Әбдүррәһман ибн Тоғанјүрәкә гаршы уғурсуз бир һадисә үз вердикдә «كند» рәдифли гит'әни достуна көндәрмишдир:

فخر آل طغان یرك كه فلك — فلك دولتش خطاب كند ...
گر چه وهنی رسید از ایامش — زودش ایام كامیاب كند ...
گنج اخلاص داشت خاقانی — زان گهر ریز آن جناب كند[1034]

Хагани өмрүнүн 50 илини Шамахыда, азы-чоху 25 илини Тәбриздә олса да, һәјатынын чохуну сәјаһәтләрдә кечирмишдир. Јухарыда шаирин 560 (1164/65)-чы илә гәдәрки сәфәрләри

[1031] Д-143.
[1032] Д-147.
[1033] Д-781.
[1034] Д-852—853.

мүмкүн олдугча шәрһ олунса да, һәлә гаранлыг галан јерләр дә чохдур. Кәнчлик илләри, сәфәрләриниң бир сырасы даһа дәриндән өјрәнилмәлидир. Хагани сәјаһәти һәјаты дәриндән дәрк етмәк үчүн башлыча бир васитә сајмышдыр. Әсәрләриндәки фәлсәфи вә бәдии мә'наларын бир чоху охујуб-өјрәнмәкдән, доғма јурддан кәлсә дә, бир сырасы да сәјаһәтләрдән кәлир. Сәјаһәт етдији јерләрдән сонун сајында ше'р јазмыш икинчи бир шаир јохдур. «Чох јашајан чох билмәз, чох кәзән чох биләр» — демишләр. Сәфәрләриниң сајынын чохлуғу, бә'зи јерләрә бир нечә кәрә сәјаһәт етмәси һәјатынын бир сыра сәһифәләриниң ајдынлашдырылмасыны чәтинләшдирир.

Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә 552-чи илә кими онунла таныш олан алимләрдән бир сырасынын адыны чәкмишдир. Бундан јерли јериндә данышылса да бурада да бир нечә сөз дејилмәлидир. Әсәрләриндә ады чәкилән бу алимләр ики јерә ајрылыр:

1. Ширван алимләри.
2. Хаганинин биринчи Мәккә сәфәри, бу сәфәрдән габагкы сәјаһәтләриндә таныш олдуғу алимләр.

«Төһфәтүл-Ирагејн»дә биринчи Мәккә сәфәриндән өнкү сәјаһәтләриндән дә данышыр. Ше'рләриндә адларыны чәкдији Ширван алимләриндән бир нечәсиниң шаирин тә'лим-тәрбиәсиндә зәһмәтләри олмушдур. Достлары да бу сыраја салынмалыдыр. Биринчи Мәккә сәфәриндән өнчә Ширвандан узагларда таныш олдуғу алимләрин бир сырасы илә биринчи Ираг сәфәри вә бу сәфәрдән сонракы илдә таныш ола биләрди. Сејид Һүсејн Амузгара көрә, Мәһәммәд Мүтәһһәр Әләви «Фитнејүзүздән» габаг Һератдан көчәрәк Гәзвиндә јашајырды. Хагани онунла «Төһфәтүл-Ирагејн»ин јазандан габаг көрүшмүш, «Төһфә» вә мәктубларына көрә шаирин устадларындан бири олмушдур. Шәрәфәддинин Ширвана кәлмәси Хаганинин мәктубларындан ајдын көрүнмәкдәдир[1035]. Көстәрилдији кими «ихтилафларда» Мәһәммәд Мүтәһһәр Әләвинин шаирә көндәрдији «جارناسه» ја сөјкәнәрәк «таныја ортаг тапмаг» иттиһамындан јахасыны гуртармышдыр. 552-чи илә кими Мәһәммәд Мүтәһһәр Әләвидән 4 мәктуб алмышдыр. Мәһәммәд Хочәнди 543 (1148/49)-чу илдән габаг Исфаһандан Бағдада көчмүшдүр. 552-чи илдә Исфаһана гајытдыгда һәмәдан јахынлығында өлмүшдүр. Хагани Мәһәммәд Хочәнди илә Бағдадда таныш ола биләрди... Ондан фитва алдығыны да дүшүнмәк олар. «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазаркән, биринчи Мәккә сәфәриндә 551-чи илдә таныш олдуғу Әбүл-Һәсән Мәһәммәдин вә 552-чи илдә бирдән-бирә вәфат етмиш Мәһәммәд Хочәндинин өлүмүндән хәбәрсиз иди. Көрүнүр, «Төһфәтүл-Ирагејн»ин јазылышы Мәһәммәд Хочәндинин өлүмүндән өнчә башa чатмышдыр. Дејилдији кими, Тәбриз сакини Иззәддин Бу Имран, Мәһәммәд Бу Әмр илә дә «дәрбәдәр» икән Тәбриздә көрүшмүшдүр. Ондан фитва алараг Шамахыја гајытмыш, мүхалифләрини өз јериндә отуртмушдур. Иззәддин вә Имам Мәһәммәдлә Тәбриздәки көрүшү мәһәббәт мачәрасы илә дә бағлыдыр. Ола билсин ки, «Төһфә»дә адыны чәкдији Имадәддин Әбһәрилә биркә Гүтбәддинлә дә дост олмушдур. Әбһәр сакини Гүтбәддинлә һараданса «әјјами-шәбабдан» дост иди. Мәһәммәд Мүтәһһәр әл-Әләвијә јаздығы мәктубда онунла кәнчликдән таныш олдуғуну көстәрир. Бу мәктубун мәтни башга мәктубларла гарышдығындан индиликдә бу барәдә сон сөз сөјләмәк чәтиндир. Мәһәммәд Мүтәһһәр әл-Әләвијә көндәрдији бир нечә мәктубун мәтни әлдәдир[1036]. Хаганинин Һүсамәддин, Иззәддин, Тоған Арслан вә Аргонгурлу Атабәјләрлә әлагәләри дә ајрыча өјрәнилмәлидир.

[1035] Ш-56, 76, 80.

[1036] «منشآت خاقانی». از أفضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی. تصحیح و تحشیهٔ محمد روشن. ۱۳۴۹. تهران. ص: ۳۸ـ۳۷، ۱۴۰ـ۱۳۸، ۲۱۴ـ۲۱۹ ...

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ШИРВАНШАҺ АХСИТАН ХАГАНЛЫҒЫНЫН БИРИНЧИ ОНИЛЛИЈИ ВӘ ХАГАНИ ШИРВАНИ (Мәнучеһрдән Ахситана. Шамахыдан Тәбризә. Ики јол ајрычында. Шаир көнлү илә сарајда чырпынан инсанпәрвәр дујғу вә дүшүнчә) (559—571) — (1163/64—1175/76)

Ширван ағачлары јенидән күл вә јарпаға долдулар. Ахы баһар кәлмишди. Новруз сәһәри көзүнү јухудан ачды. Сәһәр ачылды... Шаиримиз бәрли-бәзәкли гәсри илә сарај арасында јенидән һәрләнмәли, рәдд етдији вә көнүл вердикләри илә бир тәһәр кечинмәли иди...

559—571-чи илләр Хаганинин Ширван һәјатынын ајрыча бир јарпағыдыр. Азы-чоху 559-чу илдә, новруз бајрамына јахын ајлардан биринин 28-дә бирдән-бирә өлмүш бөјүк хаган Мәнучеһрин јеринде оғлу отурмушду. Бөјүк хаганын өлкә үчүн үгурсуз өлүмү, бир һөкмдарын јеринин башга бир һөкмдарын тутмасы илә нәтичәләнмәди. Бу һадисә Ширван тарихиндә јени бир дөврүн башланғычы олду. «Вәлиһе'мәтинин» итирмиш Хагани Ахситанын хаганлығы илләриндә габагкындан даһа чох ајрылан бир мүнасибәтлә үз-үзә кәлди. Бу илләрин Ширван тарихи чох гаранлыгдыр. Шаиримизин әсәрләриндә Хаганинин һәјатының, Ширванын бу илләринин тарихини өјрәнмәјә јардым едән кениш вә топлу бир мә'лумат вардыр. Хагани һәјатыны, Ширван тарихинин бу илләрини өјрәнмәк истәјәнләр шаирин әсәрләрини бу бахымдан көздән кечирә билмәмишләр.

Јухарыда дејилдији кими, Мәнучеһрин һакимијјәтинин сон илләриндә Ширванда ишләр јахшы дејилди. Өлкәдә чох кәскин сијаси гарышыглыг вә чәкишмә вар иди. Мәнучеһрин бирдән-бирә өлмәси ишләри даһа да кәскинләшдирди. Өлкәнин һәјатында икитирәлик күчләнди. Мәнучеһрдән сонра өлкәдә баш верән һадисәләр индијә кими кимсәјә бәлли дејилди. Хаганинин Кәнчәјә — Шәмсәддинә јаздығы мәктубда вә бир нечә ше'риндә бу һагда мараглы мә'лумат вардыр. Бу ајларда Ширванда баш верән һадисәләр вә шаирин бу һадисәләрә мүнасибәтиндән илк олараг јығчам данышылыр:

Ширвандакы вәзијјәти Хаганинин бу мәктубундан сезмәк чәтин дејилдир. Бөјүк хаган Мәнучеһрин өлүмү илә «өлкәдәки кичик гијамәт, јеринә бөјүк гијамәтә верди»:

1037 «قیامت صغری بکبری بدل گشت ...»

1037 Л-31.

Хејр, әмин-аманлыг јурду олан Ширванда дәрин бир гарышыглыг башламышды:

«خاقان اعظم را در سمرقند وجود پای بلغزید در جیحون علم غرق شد شروان که خیروان بود بمرگ شروین دولت بحقیقت شروان‌گشت منوچهر مینوچهر شد...» 1038

Иш бунунла да битмәди. Һакимијјәт уғрунда кедән вуруш вә чарпышма гызышдыгда Мәнучеһрин јеринә кечмиш Ширваншаһ өлдүрүлдү. Бу һадисә ишләри даһа да писләшдирди:

«شاهب شروان بعد شروانشاه سرعقد عقد ممالك گشته شد طرفی جوهر پادشاهی فرو ریخت واسطه درخاك برآمیخت». 1039

Бу һадисәләрин кедишинә Хаганинин күчлү тә'сири вар иди. Шаирин мәгсәди мәркәзијјәти ичтимаи әдаләт зәмининдә мөһкәмләндирмәк, халгын әмин-аманлығыны позан гарма-гарышыглығын гаршысыны алмаг иди. Чахнашмалары ортадан галдырмаға чалышаркән һамыдан артыг о зијан чәкди, һәјаты горху алтына дүшдү. Бәс өлдүрүлән шәһзадә ким иди? Һакимијјәтә кечән шәһзадә илә Хаганинин мүнасибәти нечә иди? Нечә олду? Бу мараглы нағылын әввәли нә илә башлады, сону нә илә битди? Бу суаллара чаваб вермәздән габаг Мәнучеһрин анлә һәјатыны көздән кечирмәли, бу мәгсәдлә Хагани вә Фәләкинин диванының бир дә вәрәгләмәлијик. Фәләки:

فرزند پنج داری پنجاه باد وآنگه از هر یکیت پانصد فرزند زاده بادا 1040

Фәләки бу бејтдә Мәнучеһрин 5 оғлу олдуғуну јада салыр. Башга бир ше'риндә Ширваншаһын 4 өвладындан данышмышдыр:

زچهار گوشه عالم برین چهار پسر ملوك باتو در آورده سر بخط ماءمور 1041

Көрүндүју кими, шаир, биринчи бејтдә Мәнучеһрин оғланларының сајыны 5, икинчидә 4 көстәрмишдир. Бу бејтләрин һансының илк, һансының сонра јазылдығыны билмирик. Ики еһтималдан биридир: Ола билсин ки, икинчи бејти јаздыгда Мәнучеһрин оғланларындан бири өлмүшдүр вә јахуд 5-чи оғлан һәлә доғулмамышдыр. Билдијимиз кими, 554 (1159)-чу илдә Мәнучеһрин Фәрибүрз адлы кәнч бир оғлу өлмүшдүр. В. Ф. Минорски «Ширван вә Дәрбәнд тарихи»ндә Ширван мәләкәси Тамаранын гардашы Дмитри Давудун 556 (1160/61)-чы илдә 63 јашында өлдүјүнү еһтимал едир[1042]. Фәләки буна көрә јаздығы ше'риндә Тамаранын Мәнучеһрдән 4 оғлу, 2 гызы олдуғуну көстәрмишдир:

1038 Л-31.

1039 Јенә орада.

1040 «دیوان محمد فلکی شروانی». ۱۹۲۹. لندن. ص: ٦٢.

1041 Јенә орада. с. 12.

1042 В. Ф. Минорский. «История Ширвана и Дербенда», — М., 1963, с. 180.

فرخنده چنار اختر و فرخنده دو گوهر
کایزد زیقاشان بجهان زیب و فر آورد[1043]

Мәнучеһрин 2 оғлу адына аталарындан сонракы илләрдә сиккә чалындығы мә'лумдур: Ахситан, Шаһәншаһ. Бу 4 нәфәрин һамысының бир ападан олдуғу мә'лум дејилдир. Бу сиккәләр Ширвана табе олан јерләрдә дә вурула биләрди... Фәләки Мәнучеһрин оғлу Фиридунун адыны чәкмишдир:

شهزاده شیر دل فریدون آن چو پدر از جهان یگانه[1044]

Хагани Мәнучеһрин 3 оғлунун: Ахситан, Фиридун вә Фәрибүрзүн вә гызы Алчичәјин адыны чәкмишдир. Фәрибүрз вә Алчичәк Мәнучеһрин сағлығында Шамахыда вәфат етмишләр. Мәхмәләк-хатун, Алчичәк-хатун түрк гадын адларыдыр. Султан Чәлаләддин Харәзмшаһын анасының ады Ајчичәк иди. Ахситан һакимијјәти әлинә алана кими, Хагани әсәрләриндә онун адыны чәкмәмишдир. Мәнучеһр сағ икән бөјүк хагана оғлундан сөзә кәлдикдә, «خلفت» — оғлун демиш, ше'ри башлығында шаирин Ахситандан шикајәтчи олдуғу көстәрилмишдир. Фәләкинин Фиридуну атасы Мәнучеһрлә тутушдурмасы, Фиридунун вәлиәһд олдуғуна күчлү әсас верир. Хагани шаһзадә Фиридунун адыны мүһүм бир һадисә илә бағлы олараг чәкмишдир. Сәбајил шәһәринин суја батмыш хәрабәләриндән әлдә едилмиш јазылы дашларда Танбуран Ширваншаһларының нәсли Фиридунла бағланыр. Фиридун Мәнучеһрин оғлу көстәрилир. Көрүнүр, Ширван дөвләтинә дахил олан вилајәтләрдә Ширваншаһлар очағындан чыхмыш шәһзадәләр нәсли һакимијјәт сүрмүш вә сиккә кәсдирмишләр. Мәнучеһрдән сонра Ширванда һакимијјәт уғрунда кедән чарпышмаларда ики көзәдәјәр дәстәбазлыг, икитирәлик јарамышдыр. Бунлардан бири Мәнучеһрин өлүмүндән сонракы илләрә, икинчиси исә 570 (1174/75)-чи илдә Ширвана ешикдән јүрүш башладығы вахта дүшүр. Һәр ики һадисә һаггында Хагинин јазыларында өтәри биликләр вардыр. Һәр һалда, бу ики ихтилафын бириндә шаһзадә Фиридун Ахситанын гаршысында дајанмышдыр. Фиридунун Ахситана гаршы дурмасы Мәнучеһрин өлүмүндән сонра баш верән һадисәләрин кедишинә даһа үјғундур. Мәнучеһрин Тамарадан башга ајры хатынлары да ола биләрди. Бу гадынлардан Бөјүк хаганын өвлады олуб-олмамасы бәлли дејилдир. Хаганинин Мәнучеһрә јаздығы мәрсијәјә көрә Бөјүк хаган өмрү боју түрк көзәлләринә даһа чох мејл етмишдир[1045].

[1043] هادی حسن. «مقالات». ۱۶۵۶. هندوستان، ص: ۱۱۹.

[1044] «دیوان محمد فلکی شروانی». ۱۹۲۹. لندن. ص: ۷۵.

[1045] Д-530.

О. Л. Вилчевски Мәнучеһрин өлүмүнү 554—556 (1159—1160/61)-чы илләр һадисәсиндә ахтарыр. О, Мәнучеһрин өлүмүндән сонра Ширванда баш верән икитирәлик вә бунун сијаси истигамәти, мәзмуну һаггында мүлаһизәләр ирәли сүрүр, Хаганинин бу һадисәләрә мүнасибәтини билдирмәк истәјир. О. Л. Вилчевскијә көрә, Мәнучеһр өлдүкдә онун вә Тамаранын оғлу Рүкнәддин Мәһәммәд Тоғанјүрәк гыпчаглара сөјкәнәрәк Ширвану Күрчүстана гатмаг истәјн илә фәалијјәтә башламышдыр. Ширваншаһын бөјүк оғлу Ахситан Атабәј Елдәкизин ордусунун јардымы илә ону һакимијјәтдән говмушдур. Ахситан анасы Тамараны Күрчүстана, 3-чү Кеоркинин јанына гачыб кетмәјә мәчбур етмиш, Тамара килсәја сығынараг, орада тәркдүнја һәјаты кечирәрәк өлмүшдүр[1046]. Лакин О. Л. Вилчевски өз фикриндә тутарлы дәлилләрә, елми-тарихи гајнаглара сөјкәнмир.

Халхал, Фирузабад һөкмдары Мәлик Рүкнәддин Мәһәммәд ибн Әбдүррәһман Тоғанјүрәк вә онун атасының ким олдуғу, һарада вә нечә ил һакимијјәт сүрдүјү тарихдән бәллидир. Хагинин Тоғанјүрәкләр очағы илә бағлылығындан данышаркән бу барәдә кениш данышмышдыг. Али-Тоған әски бир түрк очағы олуб, онлар ата-бабадан түркдүрләр. Хаганинин Рүкнәддин Мәһәммәдин адына јаздығы ше'рләр әлдәдир. Ширваншаһ Мәнучеһрин вә Тамаранын белә бир оғлу олмамышдыр... Хаганинин әсәрләриндән чох ајдын көрүндүјү кими, Мәнучеһрин арвады вә Тамаранын ушагларындан һеч бири аталарындан сонра Ширвану тәрк едиб Абхаза гајытмаг, доғма јурду харичиләрин әли алтына вә әсарәтинә салмаға чалышмамышлар. Әксинә, Ширвана гаршы олан һүчумлары дармадағын етмәк үчүн вар күчләри илә вурушмуш вә бу вурушларын ән сыраларында дурмушлар. Јағыны барышыға чағыраркән дә, Ширван истиглалыны кешијиндә дајанмышлар. Чәкишмәләр дахили маһијјәтдәдир. Ахситанын анасы Сәфвәтәддин исә Мәнучеһрин өлүмүндән сонраларда Шамахыда оғлунун јанында јашамышдыр. Ја'ни ки, өлдүкдә дә Шамахыда басдырылмышдыр. О, Мәнучеһрә әрә кедәркән мүсәлман олуб, Сәфвәтәддин ләғәбини дашыјырды. Мүсәлманлығы гәбул етмәсәјди, Мәнучеһр онунла евләнә билмәзди. Мәнучеһрин онунла евләнмәси ганунсуз бир никаһ сајыларды...

Тамара бир сыралары кими Ширванда отуруб, јадлара јол ачанлардан дејилди. Бүтүн көнлү илә Ширвана тапынмышды. Ширванын пусгусунда јатмышлара гаршы кәскин тәдбирләрә әл атмыш, Ширваншаһлар сарајына әл тапмаг истәјән ханнларын әлинин кәсилмәсиндә һөкмдарына јардымлар көстәрмишдир. Әриндән сонра башгаларының гапысына сығынмағы јухусуна да кәтирмәмишдир. Буна көрә дә, јадлар чеврәсиндәки «һасид»ләрдән она гаршы истифадә етмәк истәмишләр. Ширван сарајының өзү дә көзүачыг, узаглары көрән бир очаг иди. Сарајын өзүндә

[1046] О. Л. Вилчевский. «Советское Востоковедение», № 4, М., 1957, с. 66.

və çevrəsində küçlü bir dövlət intizamı kəsirdi. Əbül-Ula, Fələki və Xaqanicə «Sokəndnamə»lər jazdıranda əslində bu məhkəm dövlət intizamı və nəzarəti idi. Jurdsevərliklərinə kimsənin süzhə etmədikləri hər üç şairin işlənilməsi köstərir ki, o zaman Şirvanda xaricilərin təxribatçı sijasəti kəskin fəalijjət köstərdijindən, Şirvan dövləti də özünü qorumaq üçün küçlü tədbirlərə əl atmışdır. Fələkinin divanını oxudugda Mənuçehrin nə kimi kərkin şəraitdə dövləti dolandırmacı ilə tanış olduruq. Tamaraja kəldikdə o, Şirvanşah Axsitanın anacı idi. Şirvanda «Xatuni-aləm» kimi jüksək bir ad daşıjırdı. Balaları, əzizləri, şirin xatirələri, Köyəl Şamaxıda, Şirvanın qojnunda idi. Ikiüzlü olca idi, çoxdanbəri Şamaxıdan qovuldu.

Xaqani əsərlərinin tədgigindən ajdın köründüjü kimi, Mənuçehrdən sonra Şirvanda əmələ kəlmiş ikitirəlik, onunbunun qoltuğuna sığınmaq, jurdu başqalarına satmaq mejillərindən doğmamışdır. Bu hal Şirvanın öz daxili vəzijjət və sijasi işlərilə bağlı idi. Şirvanşahlar oçağı, dövlət başçıları və ə'janlarının qarşılıqlı əlagə və münasibətindən, jurdun sijasi həjatından törəjən bir iş idi. Doğrudur, XII əsrdə Abxazda olan dövlət çevrilişləri və dəjişikliklərdə jerli amillərlə bərabər Abxaz türklərinin, qıpçakların tə'siri var idi.

Əvvəllərdə dejildijı kimi, Xaqanının bu çəkişmələrdəki mövgeh xalq mənafeh ilə ujuşurdu. O, el ağsaqqallarına məxsus bir vüqarla ikitirəlijı rədd edərək, başçısını əldən vermiş, düşmənlərinin közünü qamaşdıran parlaq çirağı sönmüş məmləkətinin halına açıjır. Əmin-amanlığın doğma jurddan köçməsindən kədərlidir. Öz küçlü nradəsi və dühasilə məmləkətin işlərini nizama salan, onu uğurlu bir jola süruklәjən Xızır xasijjətli Xaqani-əkbər Mənuçehrin ölümünə janmışdır:

آب حیوان مجوی خاقانی	که منوچهر خضر خو مرده است
نوبت راحت و کرم بگذشت	تا چراغ کیان فرو مرده است
راحت آنروز رفت کو رفته است	کرم آنروز مرد کو مرده است [1047]

Тамараның шəхсијjətinə kəldikdə, Dmitri Davudun ölümü ilə bağlı olaraq, ikiçəhətli bir əhvali-ruhijjə kечirmişdir. O, bir tərəfdən mələkəsi oldugu məmləkətin müarizi Dmitrinin ölümü ilə qonşulugdan «qara buludun səhmətsiz köçüb kətməsilə» sevinmiş, o biri jandan qohuma oldugu bir hökmdarın sıradan çıxmasına açımış, qohumluq dujğuları ilə tutulmuşdur. Fələki Şirvani Dmitri Davudun ölümünə körə Mənuçehr və Tamaranın adına jazdığı başsağlığında Şirvanşahlar sarajının bu hadisəjə münasibəti — xüsusilə, mələkə Səfvəddinin-Tamaranın əhvali-ruhijjəsi əks olunmuşdur. «Gançəkməjə kəldikdə» Tamaranın anacı qızına tərbijə vermişdi. Sonralar, kənç jaşlarından Şirvan xatunluğuna çatdıgda başdan-ajağa doğma bir mühitdə böjümüşdür. O, ailəsinin, kövhərxatunu oldugu ölkənin müqəddəratı ilə ruhi və qəlbi ilə bağlı bir qadın idi. O, bir sıralarının iddia etdikləri kimi, Şirvanşahlar sarajında oturaraq «başqalarına jol açmaqa» çalışmamışdır. Bu tək ijrənç nijjəti o fikrinə belə kətirməmişdir. Bu əhvali-ruhijjə və ijrənç bir iş Şirvan mələkəsi vəzifəsinə — köhər-xatunluğa çatmış «mə'sum və məhçub» Tamara üçün jabançı idi:

گر در حرم عالی مصوم مقدس	ایام ز تاثیر مصایب اثر آورد
او عالم عقل است شناسد که بر خلق	حق عز وجل زخم اجل کارگر آورد
جز صبر چه چاره‌ست که ایزد همگانرا	از راه وجود، از پی این رهگذر آورد
هم شکرشود واجب وهم صبردهدکام	کین حادثه خار ازدل دولت بدر آورد [1048]

Şirvandakı ikitirəlik uzun çəkmədi. Nəhajət, ajrılığa və didişmədə son qojuldu. Şirvan dövlətinin varlığını qorxu altına alan, xalgın dinç həjatını pozan ikitirəlijin kötürülmәsindən sevinən Xaqani doğma jurdun sərküşəştilə bağlı olan dujğularını, düşünçələrini aşağıdakı git'ədə əbədiləşdirmişdir. Ixtilaflı çağlarda da Xaqanının üräji ajrı-ajrı şahzadələrə sarı dejildi. O, ölkəjə — «əhli-Şirvana» uğurlu bir jol axtarırdı. Axsitana qarşı duran Mənuçehr oğlu Firidunа pusgudan ox atılmış, jaralanan şahzadə ölmüş, ağalıq Axsitanın əlinə düşmüşdür:

خاقانیا چه مژده دهی کز سواد ملك	یکباره فتنهٔ دو هوائی فرو نشست
آنرا که‌کرد کار برآورد شد بلند	و آنرا که روزگار فرو برد گشت پست
گفتند خسته‌گشت فریدونو جان سپرد	زان تیر کزکمان کمینه کسی بجست
من کین سخن شنیدم راندم هزار شکر	واندر برم زگریهٔ شادی نفس شکست
من خاك آن عطارد پران چاپر	کو بال آن ستارهٔ راجع فرو کست
نحسی‌که داشت چون مه‌نخشب مزوری	از لاف آفتابی او خلق بازرست [1049]

Ağalıq atına minmiş şahzadə Axsitanın Xaqanidən inciklijı vardı. Şairə qarşı sojuq idi. Xaqanının Şəmsəddin Təbibə-Kənçəjə köndərdijı məktubdan köründüjü kimi, bu qarışıq ajlar da şairə çox çətin keçmişdir. Firidun öldürüldükdən sonra, şairə jaxın olanlarını çoxu jeni hökmdarla dil tapmaq üçün jollar axtararkən, Xaqanini öz amaçlarına qurban vermiş, Şirvanşah Axsitanı şairə qarşı qaldırmışlar. Xaqani də dinç otурmamışdır... O da bu vur-sındırda özü

[1047] Д-835.

[1048] هادی حسن. «مقالات». ۱۹۵٦. هندوستان. ص: ۱۱۸.

[1049] Д-836.

үчүн сөјкәнәчәк ахтарырды. Бу ахтарышын өзүндә дә бөјүк бир истәк изләнилирди. О, өзүндән чох јени һөкүмәтин кәләчәји илә марагланырды. Ахситанын өзү дә јени истәкләрлә јашајырды. Өз бахымындан дөвләт адамларынын вәзифәләриндә вә јерләшдирилмәсиндә дәјишикликләр апармаға башламышды. Шаирмизин бу һагда јаздығы 3 бејтлик бир гит'әнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Хаганинин бу ајлардакы чалышмаларынын гајәси бу гит'әдә парлаглығы илә әкс олунмушдур. О, Ширваншаһлар очағына мүрачиәт едәрәк мәликүл-вүзәралыға гојулмуш јени башхочаја дөвләт ишләрини сағлам бир көк үзәриндә — әдаләт үзәриндә гурмағы мәсләһәт көрүрдү. Сарајла сон ихтилафлары да бу көк үзәриндә башланды:

دولت تواست وشاه نووكاركن توست	مردم قياس شاه نو از كاركن كنند
از من وسان بكاركن شاه يك سخن	كازادگان ذخيره از اين يك سخن كنند
كو عدل كن چنانكه همه ياد تو خورند	چونان مكن كه ياد وزير كهن كنند[1050]

Ахситанын һакимијјәт башына кечмәсиндә Әмир Әсәдәддин Ширвани һамыдан чох чалышмышдыр. О, бу ишдә Әмир Һүмамәддин Һачиблә әлбир иди. Буна көрә дә, Хаганы онларын һәр икисинә «تاج بخش» демишдир. Әмир Әсәдәддинин чеврәсиндә бирләшән Ширванын доғма ордусу — «түркани-Әсәд» Ахситанын һимајәсинә галхмышды. Хылбашы Әмир Әсәдәддин Ширвани бу јурдун ән күчлү вә сөзүкечәр баһадырларындан иди. Ширванын Шимал сыныр ларында кедән вурушларда икидлик көстәрән бу гочаман баһадыр 573-чү илдән (1177/78) чох сонра Шамахыда өлдүкдә, Хаганы Тәбриздә иди. Хаганы бу ел баһадыры — «Әсәдуллаһи-Әчәмин» өлүм хәбәрини ешитдикдән бәрк тутулмуш, јаздығы мәрсијәдә Мәнучеһрин өлүмү, Ахситанын иш үстүнә кәлдији күнләрдә Әмир Әсәдәддин Ширванинин чалышмаларындан сөз ачмагдадыр. Шаир өлкәнин бөјүк оғлунун өлүмүнә нискилли-нискилли, ичин-ичин, һөнкүр-һөнкүр ағламышдыр. 573 (1177/78)-чү илдә Тәбриздән Ширвана јаздығы мәктубда она салам көндәрмишди[1050a, 1051].

Оғуз түрклəриндә сәлтәнәт нәсиби дејилән бир вәзифә вар иди. Гылбаш Дәдә Горгуд да Газан ханын нәсибидир. Рәшидәддинин «Оғузнамә»синдә Сары Гылбаш Гузутәкинин Атабәјидир. «Сијасәтнамә»дә дә Гылбашдан данышылыр. Ширваншаһлар очағында да белә бир вәзифә вар имиш. Әмир Әсәдәддин Гылбашынын атасы бу вәзифәдә чалышмышдыр. Хаганы Әмир Әсәдин адыны Насирәддин Ибраһимә көндәрдији мәктубда «Әмир Әсәд ибн Хылбашы» јазмышдыр. Түрк дилләриндә «г» илә башланан сөзләрин бир гисми «һ вә х» илә ағыза алыныр. Инди чувашлар «гулана» — «һолан» дејирләр...

[1050] Д-880
[1050a] Ш-1196.
[1051] Д-848—849.

Ахситанын иш үстә кәлмәсилә бағлы олараг Ширванда сијаси гүввәләрин јерләшдирилмәсиндә күчлү бир дәјишиклик баш верди. Вәтән, дөвләт вә онун мүгәддəраты илә бағлы олан лар өзләринә сөјкәнәчәк ахтардыгда, Хаганы 3 киши илә јахынлашмаға тәләсирди. Бу 3 шәхсијјәт Ахситан, Мәликүл-вүзәра—баш-хоча вә сарај назири һачиб Һүмамәддин иди. Бәркә-боша дүшмәјән јени һөкмдар дүнәнки хатирәләри учундан шаирә гаршы јенә дә сојуг иди. Хаганинин баш-хоча илә һөкмдарына етдији јухарыдакы мүрачиәтин ләһни дә о гәдәр хоша кәлән дејилди. О, бу мүрачиәтдә көстәрилән е'тинасызлыға гаршы е'тинасызлыг көстәрмишдир. Әслиндә, оғул мүәјјән мә'нада атасына гаршы гојулмушду. Хачә Һүмамәддин Мәнучеһрин һачиби — сарај назири иди. Һакимијјәт башына кечмиш Ахситан атасынын сарај назирини јенә өз јеринdə сахлады, әмирлијини вә һачиблик фәрманыны јенидән јазды. Ахы о да, Әмир Әсәдәддин кими Ахситанын иш башына кечмәсинә чан-башла чалышмышды. О да, Әмир Әсәдәддин кими «тачибәхш» иди. Һөкмдарын бујруғу новруз бајрамы илә бағлы олараг билдирилдикдә Хаганы Хачә Һүмамәддинә көзајдынлығы верән бир гәсидә јазараг, өлкәсинин бу «пиранә-сәр» — ағсачлы алпына охуду. Онун вурушганлығы, «рә'ј, әдл вә сәхасыны» алгышлајараг, «мәрзибани-мүлкә» сығындығыны билдирди. Кечмишләрдә олдуғу кими, бу чәтин күнләрдә шаири горудуғуна көрә тәшәккүрләрини билдирди. Доғрулуг вә истиганлылыгла Һүмамәддинлә әмәкдашлыг едәчәјини билдирди. Хаганы һачиби дә һөкмдары кими «әдлә чағырды». «Зүлм хәстәлијинә тутуларағ, јатағa дүшмүш доғма вәтәни анчаг вә анчаг әдаләтлә сағалтмаға имкан олдуғуну» хатырлатды. Гаршысында дүшмәнләри дурдуғуну, һачибин һимајәсинә кәрәклик дујдуғуну билдирди. Очағынын икинүзлүлүк вә ајағчәкмәдән узаг олдуғуну сөјләди:

ماييقيم مات وعرى گشته شاه ما	مير اجل نظاره' احوال دان ماست
شروان وباى ظلم كر فتست وقحط عدل	انصاف تاجبخش كيان ميزبان ماست
عادل همام دولت ودين مرزبان ملك	كز عدل او مبشر مهدى زمان ماست
خصم اربزر جمهرى يا مزدكى كند	تا'بيد ميرباد كه حرز امان ماست ...
عدل همام گفت كه ما حرزامتيم	ما درضمان خلق وخدا درضمان ماست ...
ما امتيم شاه رسولست و او عمر	فرزند او فرخ على كامران ماست ...
از خاك درگهت بمقاسى رسيده‌ايم	كامروز عرش راهمه‌رشك ازمكان ماست...
گر جان‌ما بمرگ منوچهر غمزده است	تو دير زى‌كه دولت توغم نشان ماست...
اخلاص وصدق ومنقبه داريم وخود نداشت	غدرونفاق ومنقصه تا خاندان ماست ...
نوروز را بخلست صلرت مباركيست	وز مدحت مباركى دودمان ماست ...
منشور حاجبى و اميريت تازه گشت	وين‌تازگى زبهر صلاح جهان ماست...[1052]

Шаирин сөзүнә диггәт един! О, мәмдуһуна гаршы сәмими олдуғу кими дә нәзакәтли вә е'тинасыздыр. Шәхсијјәтини вә ләјагә-

[1052] Д-78—80.

тини дөвләтин бармаг илә саjылан ән көркәмли хадимләринә бәрабәр тутараг, онларла данышыға, сөз-сова кирмишдир. Ахы о, өзү дә «әмирлик» үнванына дашыjырды. Шаһын—Бөjүк хаганын дәбири, Мәнучеһрин севимли шаири иди. Ширваншаһлар сарајында гызыл күрсүсү вар иди. Саг голда оjләширди. Гара дүшүнчәләр бир-бирилә бирләшәрәк шаирин һәjатыны горху алтына гоjду. Jени һөкмдар Хаганинин һәбсә алынмасына буjруг верди. «Күнаһсыз шаир» достларынын икиүзлүлүjү үзүндән 3 ај һәбсдә галды. Артыг, о икинчи кәрә иди ки, дустаг едилирди. Хагани Кәнчәjә—досту Шәмсәддин Тәбибә көндәрдиjи мәктубда бу һадисәдән данышмышдыр. Мәнучеһрин вәфатындан сонра шаһзадә Исмәтәддинә көндәрдиjи, мәтни jеничә үзә чыхарылмыш мәктубда бу һадисәдән сөз кедир. Шаиримизин һәjатындан сөз ачанларын һамысы бу һадисәнин тарихини дүзкүн көстәрмәмишләр. Бу һадисәни даһа сонраларда, шаирин икинчи Мәккә сәфәриндән габаг, 565—569 (1169/70—1173/74)-чү илләрдә арамышлар. Бу һадисә азы-чоху 559 (1163/64)-чү илдә Ахситанын һакимиjjәти әлә кечирмәсиндән аз сонра баш вермишдир:

«القصه چون در مبایعت اخوان متابعت ننمودم از مساعدت با ایشان مباعدت کردم در مواقف نامرادی و مجلس ناجنس دور از مجلس انس تاسه هلال در گذشتن در چار اغلال هلال شکل بمانندم هیچ خبث حدیث بروزبان نارانده چون خبث الحدید بالوده و سوخته شدم ازدست دجال ببداد از دیده دجله' بغداد روان‌کردم چون مصروعان تیمارستان بغداد وسطح آب دجله بوقت باد مسلسل شدم‌که از آسمان سیاست و تهدید همه آیت «انزلنا الحدید فیه باس شدید» درشان دست وپایم می‌فرستادم ... درتطاول مدت این‌غصه کبری وسحنت عظمی فرصت نجات وفرجه' خلاص میسر نمی‌شد ...».[1053]

Хаганинин бу чәтин аjларда нә дүшүндүjү, кечинәчәjинин нечәлиjини өjрәнмәк үчүн шаиримизин, бу һадисә илә бағлы олараг jаздығы әсәрләрини көздән кечирмәлиjик. Хагани ики кәрә һәбсә дүшмүшдүр... Зәнчирә чәкилмиш дустағын әһвали-руһиjjәси бир чох чәһәтдән охшар олдуғундан, шаирин дустагханада гәләмә алдығы әсәрләринин һансынын биринчи вә һансынын икинчи кәрә һәбсдә икән jаздығыны аjдынлашдырмаг чәтиндир. Һадисә охшарлығы, бундан доған әһвали-руһиjjәнин jахынлығы бу кими ше'рләрин jазылыш тарихини аjдынлашдырмаг ишини чәтинләшдирир. Дустагхана вә онунла бағлы олан башга һадисәләрдән данышаркән, сығынараг Мәнучеһр вә Ахситанын адыны аjдын чәкмәмәси бу гисим ше'рләрин өjрәнилмәси ишиндә әнкәл төрәтмәкдәдир. Хагани һәjатыны өjрәнәнләрдән бир чоху шаирин дустагханада гәләмә алдығы ше'рләри сырасына бу һадисә илә бағлы олмаjан бир нечә башга ше'ри дә гарышдырмыш, буна көрә дә, ахтарышларындан jанлыш нәтичәләр чыхармышлар. Хаганинин бу ше'рләри ики jерә аjрылыр:

[1053] Л-31—32.

1. Һәбсдә оларкән jаздығы ше'рләр.

2. Һәбсдән чыхдыгдан сонра бу мүнасибәтлә гәләмә алдығы әсәрләр.

Биринчи гисмә ашағыдакы ше'рләр дахилдир:

1. Һәбсдә икән jаздығы «Сокәндnамә».

2. Саһибүл-чеjш Мүвәффәгәддин Әбдүлгәффарын адына jаздығы: «ای نایب عیسی از دو مرجان ...» мәтлә'ли гәсидә.

3. «در شکایت از حبس وبند بمدح مخلص المسیح عظیم الروم عزالدوله قیصر وشفیع گرفتن اوبرای خلاص شدن از زندان» башлыглы гәсидә.

4. «در شکایت از حبس وبند» сәрлөвһәли вә «برخاست» рәдифли гәсидә.

5. «شکایت از حبس» үнванлы, «غصه بر هردلی که کار کند ...» мәтлә'ли гәсидә.

6. «در واقعه حبس و عزلت ومباهات» башлыглы «من» рәдифли гәсидә.

7. «از تف دل آتشین زبانم ...» мәтлә'ли гәзәл.

8. Газнәл-гүзат Имам Әһмшада jаздығы гәсидә.

Икинчи гисмә «کو نزل عاشقان که بمنزل رسیده‌ایم ...» вә «زخاك پاشی در دستخون فرو مانديم ...» мәтлә'ли гәзәлләр вә башга әсәрләр дахилдир.

Биринчи вә икинчи гисм ше'рләрдән әсәрин әлагәдар бөлмәләриндә данышылмышдыр. Биринчи гисмә дахил олан 1, 2, 4, 6 вә 8-чи гәсидәнин Мәнучеһрин һакимиjjәти илләриндә, шаир илк дәфә һәбсә алынаркән jазылдығы еһтимал едилир.

«Сокәндnамә» Әбүл-Ула Кәнчәви вә Мәһәммәд Фәләки Ширванинин «Сокәндnамә»ләрини — «андлары»ны jада салыр. Әбүл-Ула часуслуг иттиһамыны рәдд етмәк үчүн «Сокәндnамә» jазмышдыр. Фәләки Хагани кими һәбсдә икән бир нечә ше'р сөjләмишдир. Деjилдиjи кими, Хагани «зүлмдән килеjләндиjинә көрә» Ширвандан гачмаг истәмәкдә иттиһам едиләрәк һәбсә алынмышдыр. «Андын» мәзмуну Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин jазыларына, «Төһфәтүл-Ирагеjн»дәки ишарәләрә уjғун кәлир. «Мәһаб» — август аjында һәбсханада олдуғуну билдирән шаир «خاست» вә «من» рәдифли гәсидәләриндә «تموز» — иjул аjында һәбсдә галдығыны көстәрмәкдәдир. Шаир «хедиви-ә'зәм», «хагани-әкбәр», «мәликүш-Шәрг» — дедикдә даһа чох Мәнучеһри нәзәрдә тутмушдур. Сонралар jаздығы әсәрләриндә бу үнванларла Ахситана да мүрачиәт етмәкдәдир. Деjилдиjи кими, Хагани сарајдан узаглашмасыны «тәригәтә-ханәкаһа» мejл етмәсилә әлагәләндирирди. Мүршүду Шеjх Османла бағлы jазысын-

да да буна тохунмушдур (Бу јаха гуртармаг үчүн иҝәличәдән дүшүнүлмүш бир чыхыш јолу иди). Шаирин ата-бабасындан сөз ачмасы, «دوكر پسر» — дүлкәр оғлу олдуғуну дөнә-дөнә көстәрмәси Мәнүчеһрин һакимиҗҗәти илләриндә јаздығы әсәрләриндә даһа чох анддыр. Мәнүчеһр өлдүкдән сонра јаздығы мәктубларында Ибн Нәччар сөзүнә бир нечә кәрә тохунмушдур. «Сәһибүл-чәјш» Әбдүлгәффара јаздығы ше'рдә Хагани «ихваныдан» шикаҗәтләнир, она гаршы чыхан мүхалифәтчи дәстәнин чалышмасы илә, һәбсә алындығыны билдирмишдир. Бу гәсидә Әбүл-Үла сағ икән Мәнүчеһрин һакимиҗҗәти илләриндә јазылмышдыр. Газн Әһмшадын адына гәләмә алдығы гәсидә дә бу ағыр күнләрлә бағлыдыр. «Ханиманыдан дәрбәдәр дүшдүјүнә», «مبدع» олдуғу һалда гәләмдашларынын бир чохунун инкары илә гаршылашдығындан шикаҗәтчидир. Газының фитвасына еһтиҗач олдуғуну билдирмишдир:

خسته دلم شاید اگر بخشدم کلك و بنان توشفای جنان [1054]

Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагејн»и јазандан габаг, биринчи кәрә Мәнүчеһрин бујруғу илә һәбсә алындығы сөзсүздүр. Тәзкирәчиләр вә Хагани шәрһчиләринин бөјүк чохлуғу да бу фикирдәдирләр. Орта әср мүәллифләриндән бир сырасы Хаганинин «اخستان منوچهر» хаганлығы илләриндә дустаг едилдијини дә көстәрмишләр. «Ахситан Мәнүчеһр» јаздыгда, бу мүәллифләр «Ахситан ибн Мәнүчеһри» нәзәрә алмышлар. Бәлкә дә, «من» сөзүнү катибләр гәләмдән салмышлар. XIX—XX әсрдә Хаганинин һәјатыны өјрәнәнләр бу мәсәләни даһа чох долашдырмышлар. Онлар бу һадисәни даһа чох Ахситан һакимиҗҗәти илләриндә — 565 (1169/70)-чи јаһуд 569 (1173/74)-чү илләрдә арамышлар. Бәдиүззаман Форузанфәр Хаганинин ики дәфә, В. Ф. Минорски 2—3 дәфә һәбсә алынмасына өтәри бир еһтимал вермишдир. Башга мүәллифләрдән бир нечәси тәзкирәләрдә ишләдилән «اخستان منوچهر» ифадәсинин сонрадан дәјишиклиҗә уғрадығыны нәзәрә алмајараг, тәзкирәчиләрин Ахситанла Мәнүчеһри ејни бир адам сајдыглары нәтичәсинә кәлмишләр. Шаирин һәбсә алындығы чағларын тарихини әсәрләриндән тапмаг да чох чәтиндир. Илк дәфә биринчи Ираг сәфәриндән сонра, Мәккә сәфәриндән габаг тутулдуғуна күчлү бир дәлил јохдур. Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагејн»дә Ираг сәфәриндән гајытдыгда Мәнүчеһрин Ирагын бөјүк хочасындан алдығы үзүкдән хәбәр тутмасы, үзүјү шаирдән истәмәси шаирин онун хаһишини рәдд етмәсилә бағлы јазылары бу бахымдан даһа дәриндән өјрәнилмәлидир... һәр һалда, бурада Хагани Мәнүчеһрлә ихтилафын даһа да күчләнмәсини көстәрир. Бунун нәтичәсиндә сонракы

[1054] Д-344.

һадисәләрин нә үчүн баш вердијини билдирмәк истәмишдир. «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки башлыг бу бахымдан диггәтә лајигдир [1055]: «ظهور حوادث ووقايع بسبب نزع خاتم»

Ирәлидә дејилдији кими Хаганинин ики кәрә һәбс олундуғу шаирин Насирәддин Ибраһим вә Шәмсәддин Тәбибә көндәрдији мәктублардан ајдын көрүнмәкдәдир. Шаиримизин ики дәфә һәбс едилдији «باز» рәдифли ше'риндән дә бәллидир. Бу ше'ри икинчи кәрә дустагханаја салындыгда јазмышдыр:

روز عمرم درشب افتاده استباز وز شبم روز عنا زاده است باز ...
شایدم کالماس بارد چشم از آنك بند برمن کوه پولاد است باز ...
شد زبانم موی ومویم شد زبان از تظلم کاین چه بیداد است باز [1056]

О, һәр ики кәрә чаныны гуртармаға чалышдыгда дөврүнүн бир сыра көркәмли шәхсләринә мүрачиәтләр етмишдир. Ашағыдакы бејтләр дә икинчи кәрә һәбсдә икән гәләмә алынмышдыр. Бәлкә дә, бурада «маддеји-тарих» дә вардыр. Анчаг һәлә индиҗә кими ачылмамышдыр. О. Л. Вилчевски бу мүәмманы ачмаға чалышса да, истәјинә чатмамышдыр:

بیك دو شب كه سه چار اهل پنج شش ساعت
بهفت هشت حیل نه‌ده آرزو راندیم
به بیست سی غم وچل پنجه اندهان چون صید
بشصت واقعه هفتاد روز درماندیم
زبسکه تیغ زبان موی کرد خاقانی
تن چو موی بمویی زتیغ برهانیدیم [1057]

Үчүнчү гәсидә дә Хагани достларынын күчсүзлүјүндән, «дүшмәнләринин ону зәнчирә чәкмәсиндән», «бир овуч инсансифәтин» она гаршы дурмасындан, Мәрјәм кими күнаһсыз олдуғу һалда бөһтана дүшдүјүндән шикаҗәтләнир:

چو قند یلم برآویزند و سوزند سه زنجیرم نهاده دست اعدا
چو مریم سرفکنده ریزم از طعن سرشکی چون دم عیسی مصفی ...
مرا زانصاف یاران نیست یاری تظلم کردنم زان نیست یارا ...
مرا مشتی بهودی فعل خصمانند چو عیسی ترسم از طعن مفاجا [1058]

«Достларының күчсүзлүјү» Мәнүчеһр һакимиҗҗәтинин сон илләринә даһа чох аиддир. Мәнүчеһр һакимиҗҗәтинин сон ајларында досту Насирәддин Ибраһимә көндәрдији мәктубда дүшмәнләри

[1055] Т-51.
[1056] Д-777.
[1057] Д-787.
[1058] Д-24—25.

ғаршысында дајанан мүдафиәчиләринин күчсүзлүјүндән данышмышдыр:

«امیر اسفهسالار ... عزالدوله مخلص المسیح باقرقماین زاکانی نورالله ایامه‌بنور الهدی من بنده را از حسن حمیت حمایت میکرد هم پیش نمی‌رفت که اونیز از بی‌درمانی درمانده‌تر از دیگران بود». [1059]

Көрүндүјү кими, шаирин мүдафиәчиси јалныз Бағыр Гумајн дејилдир. Ону башгалары да мүдафиә етмишләр. Бағыр Гумајн шаирин башга мүдафиәчиләри ғаршысында ән күчсүзү иди. Бағыр Гумајнын говмијјәти вә шәхсијјәтя һаггында јери кәлдикдә кениш данышылачагдыр... Хаганы Бағыр Гумајнын адына 3 ше'р јазмышдыр. «Гәсидеји-тәрсаијјә» дә о чүмләдәндир. Н. В. Ханыков, В. Р. Розен, К. Г. Залеман, В. Ф. Минорски, О. Л. Вилчевски вә башга алимләрин бу һагда јаздыглары чох јердә тарихи һәгигәтлә дүз кәлмир. Бу әсәр Андроник Комненин адына јазылмамышдыр. Шаирин вахтилә Абхаза кәлән Рум шаһзадәсилә әлагәси олмамышдыр. «Сокәндһамә»дә иттиһамлардан — шаирин һөкмдарына гаршы чыхараг, өлкәдән гачмасындан сөһбәт кедир. «Әзимүл-Рум Иззүддөвлә Гејсәр» адына јаздығы гәсидәдә исә «гачмагдан» хәбәр јохдур. Ширван чевrәсиндәки гәјаси гүввәләрә нәзәр салынмышдыр:

در آبخازیان آنك كشاده — حریم رومیان آنك مهیا [1060]
كه گفته بود فلان میگریزد از پی‌آن — كه شاه بشنود وباز داردم بعقاب [1061]

Ањчаг һәр ики гәсидә шаирин биринчи Мәккә сәфәриндән сонра јазылмышдыр. Бу да Хаганинин биринчи Мәккә сәфәриндән сонра ики кәрә һәбсә алындығыны көстәрир:

پس از میقات و حرم وطوف كعبه — جمار و سعی ولبیك و محلی [1062]
كه‌بعد طاعت‌قران وسجده در كعبه — پس از درود رسول و صحابه درمحراب [1063]

Диванын доктор Зијаәддин Сәччади нәшринин мәтниндә сөзләрин јери дәјишилмиш вә мә'на позулмушдур:

[1064]
كه بعد طاعت قرآن وكعبه، در سجده — پس از درود رسول وصحابه در محراب

[1059] Л-4.
[1060] Д-25.
[1061] Д-53.
[1062] Д-25.
[1063] «دیوان حسان‌العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح و تحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی. تهران. ص: ۵۲.
[1064] Д-51.

«Гәсидеји-тәрсаијјә»дә Хаганы Аббасиләр вә Сәлчуглулардан јардым истәмәјәчәјини билдирдикдә Арслан Султан, Јусиф вә Буғранын адыны чәкмишдир. О, бу адларла бир нечә мә'на ифадә едир. Арслан ханла Буғра ханы гаршылашдырмыш, Арсланла Буғранын арасында баш верән мачәралара, огузлара анд рәвајәтләрә, «Оғузнамә» мөвзуларына тохунмушдур. О бири јандан Хаганы һәбсә алындығы заман Ирагда Сәлчуглу Арслан шаһ (555—571=1160—1175) вә Бағдадда хәлифә әл-Мүстәнчид (555—566=1160—1170) һакимијјәт башында иди. Әл-Мүгтәфинин оғлу әл-Мүстәнчидин ады Јусиф иди. Хаганы биринчи Мәккә сәфәринә чыхдыгда Бағдадда онунла көрүшмүш, «Төһфәтүл-Ирагејн»дә адыны чәкмишдир. Буғра хан Арслан шаһын чағдашы иди:

نه از عباسیان خواهم معونت — نه از سلجوقیان دارم تولا
چو داد من نخواهد داد این دور — مرا چه ارسلان سلطان چه بغرا
چو یوسف نیست‌کز قحطم رهاند — مرا چه ابن یامین چه یهودا [1065]

Хаганы «кәнд» вә «мән» рәдифли гәсидәләри биринчи кәрә һәбсә алындыгда јазмышдыр. Һәр үч әсәрдә тәсвир олунан әһвали-руһијјә охшардыр. Һәр үч әсәрдә о, зәнчирә чәкилмиш, сарламлығыны әлиндән вермиш, боју саман чөпү кими инчәлмиш вә рәнки саралмышдыр:

در تموزم ببندد آب سرشك — كز دمم باد مهرگان برخاست
همه شب سرخ روی چون شفقم — كز سرشك آب ناردان برخاست
ساتم آهن بخورد واز كعبم — سیل خونین بناودان برخاست ...
رنگ رویم فتاد بر دیوار — نام كهگل برعفران برخاست ...
نیك عهدی گمان همی بردم — یار بدعهد شد گمان برخاست ...
گر برفت آبروی ترس برفت — گله مرد و غم شبان برخاست [1066]
این دهنهای تنگ بی دندان — بردوساق من آن شعار كند [1067]

«Мән» рәдифли гәсидәсиндә чаван икән һәбсә алындығыны билдирир: «درشهیدی شاهدی دارد گل برنای من». Һәбсдә олдуғу ајлардан бири оручлуг ајы иди. Гызылла бағлы сөзләри «Төһфәтүл-Ирагејн»дәки кимидир.

Дејилдији кими, һадисәнин вә һәјат шәраитинин охшарлығы учундан һәбсдә јазылмыш ше'рләрдә бири-бириндә бәнзәјән чәһәтләр дә вардыр. «Гәсидеји-тәрсаијјә» вә «мән» рәдифли ше'рдә Хаганы атасынын дүлкәрлијиндән данышыр. Бу охшарлыг һеч дә ше'рләрин ејни бир шәраитдә јазылдығы демәк дејилдир.

[1065] Д-25.
[1066] Д-60—62.
[1067] Д-173.

«خاست» рәдифли гәсидәдә шаирин һәбсә алынмасының сәбәби көстәрилмишдир. Бу бејт Хаганинин Шәмсәддинә јаздығы мәктубу јада салыр. Ахы, о, биринчи көрә даһа чох гәләмдашларының, икинчи көрә исә ихванын шифаг вә чәкишмәсинин гурбаны олмушдур. «Мән» рәдифли гәсидәдә «Бу-Ләһәб сифәтләрин» вурушундан дөнмәјәчәјини билдирән шаир, бу кими ше'рләриндә јахынларындан шикајәт едир:

دل خرد مرا غمان بزرگ — از بزرگان خرده‌دان برخاست
خواری من زگینه توزی بخت — از عزیزان مهربان برخاست
ای برادر بلای یوسف نیز — از نفاق برادران برخاست[1068]

«Мән» рәдифли гәсидә вә «Сокәндномә» ејни шәраитдә јазылдығындан бир-бирилә даһа чох сәсләшмәкдәдир. Һәр ики әсәрдә шаир мадди чәтинликлә әлбәјаха олдуғуну билдирмишдир:

چون ربایم کاسه خشکست و خزینه خالی است
پس طنابم در گلو افکنده‌اند اعدای من[1069]
بسانده‌ام بنوا چون کمان حاجب راست
نخورده حاجبی خان حاجب الحجاب[1070]

«Гәсидеји-тәрсаиҹјә», «Сокәндномә» вә «Мән» рәдифли ше'рдә шаир јарадычылығы илә өјүнүр. Күчүләрә гаршы е'тинасызды...

Хагани биринчи вә икинчи көрә һәбсә алындыгда, Ширваншаһларын һансы дустагханасына салындығы бәлли дејилдир. «Һүдудүл-аләм»ин мүәллифи вә Ибн Һовгәл Ширваншаһларын Кирдман јахынлығындакы әлчатмаз «Јинал» галасындан данышараг, һөкмдарын хәзинәләринин бу галада сахландығыны, Ширваншаһын дустагханасының «Јинал» галасындан бир ағач арасы олан башга мөһкәм бир галада јерләшдијини билдирмәкдәдирләр[1071].

Тәзкирәчиләрә көрә Хагани Шәбран галасында һәбсдә иди. В. Ф. Минорски буна гаршы чыхыр...[1072]. Түрк сәјаһларындан Өвлија Чәләби Шамахы мәһәлләләриндән данышаркән, шәһәр әјанларының Шабуран мәһәлләсиндә јашадығыны, бу мәһәллənин шәһәрин ортасында јерләшдијини билдирмәкдәдир. Өвлија

1068 Д-62.
1069 Д-322.
1070 Д-53.
1071 «حدود العالم فی المشرق الی المغرب». ۱۳٤۰. تهران. ص: ۱۵۸.
1072 ولادیمیر مینورسکی. «خاقانی و اندرونیکوس کومنه نوس». مجله‌ٔ «فرهنگ ایران‌زمین». دفتر دوم. تابستان ۱۳۳۲. تهران. ص: ۱٤٤.

Чәләби XVII әсрдә Шамахыда икән бу мәһәлләни өз көзү илә көрмүшдүр[1073]...

Шавәран — Шабран Ширван шәһәрләриндән иди. Хәзәр дәнизинин гырағында јерләширди. Бу шәһәрин ады илк мәнбәләрдә Шабран вә Шавәран көстәрилмишдир. Илк мәнбәләрә көрә Әфрасијабын Бижәни салдығы гују да бурада иди. Зәкәријја Гәзвини «آثار البلاد» әсәриндә бу гујунун ағзына гојулан дашын бөјүклүјүндән, Рүстәмин һәмин дашы көтүрүб гыраға тулламасындан данышараг, бу ганағын инди дә дурдуғуну, дашы көрәнләрин тәәччүбләндикләрини билдирир[1074]. «Дәрбәндномә» мүәллифи дә бу јерләрдә олан Бижән гујусу вә онун ағыз дашындан данышмышдыр[1075].

Јәса јахынлығында Савәран адлы бир шәһәр вар иди. Шавәранын ады илә бу шәһәрин адының бир көкдән олмасыны дүшүнмәк олар[1076].

«Јинал» галасы, Шамахы түрк көклү адлар олдуғу кими, Шабран да түрк сәркәрдәсинин ады илә бағлыдыр[1077]. «Јинал» галасы Оғузун нәвәси Јиналын әфсанәви адындан көтүрүлмүшдүр. Хагани «Гәсидеји-тәрсаиҹјә»дә Бижән кими гујуја салындығындан шикајәтчидир. Көрүнүр, икинчи көрә һәбсә алындыгда Шабранда сахланылмышдыр:

گر آن کیخسرو ایران و تور است — چرا بیژن شد این درچاه یلدا[1078]

Биринчи көрә һәбсдә икән јаздығы ше'рләрдән Шамахыдан чох узагда олмадығыны дујуруг. Икинчи гисм ше'рләриндә исә Шамахыдан узагларда сахланылдығыны көрүрүк. Илк көрә һәбсә алынан Хаганинин азад едилмәси «һәкимин Сокәндномә истәмәси», достларынын сә'ләри вә шәхси чалышмалары илә бағлыдыр. О, әввәлләр чох чалышса да аз нәтичә алмышдыр:

کار او زاین وآن نگردد نیك — کارها نیك کرد کار کند[1079]

اولیا چلبی محمد ظلی بن درویش. «اولیا چلبی سیاحت‌نامه‌سی». ۱۳۱٤. استانبول. ص: ۲۹٤.
1073
زکریا قزوینی. «آثار البلاد». دست‌نویس شماره ۱۰۷ کتابخانه‌عمومی لنینگراد.
1074
بنام سالتیکوف شدرین. ص: ۱۸۸ — ۱۸۹.
«دربندنامه». نسخه خطی. صفحات شماره ندارد.
1075
کوبرلی‌زاده محمد فؤاد. «تورك ادبیاتنده ایلك متصوفلر». ۱۹۱۸. استانبول. ص: ٤۲۵.
1076
علی‌اکبر دهخدا. «لغت‌نامه». ۱۹٦٦. تهران. ص: ۱٤۰.
1077
1078 Д-24.
1079 Д-174.

Икинчи кәрә һәбсдән азад едилмәсиндә Бағыр Гумајнының сә'јләри дә тә'сирсиз дејилдир. Һәрби сәркәрдәләрдән һүсамәддин дә чох чалышмышдыр. «گریخت» рәдифли гит'ә бу чәһәтдән диггәтә лајигдир. Әсәрдән ајдын көрүндүјү кими Мәнучеһрин өлүмүндән аз сонра Хагани һәбсә алынмышдыр. Бу заман өлкәдә һакимијјәти әлә кечирмәк уғрунда кәскин чарпышмалар кедирди. Һүсамәддин Мәнучеһр хаганлығының сон илләриндәки «гарышыг күнләрдә» дөвләт ишләрини јолуна гојан сәркәрдәләрдән биридир. О, бу чәтин күнләрдә хәстә шаирә дәјмәјә кәлмиш, ону дүшмәнләрдән горумушдур:

... لرزان ستارگان زحسام‌حسام دین — چون سگ گزیده‌ای‌که زما' معین گریخت
سیمرغ دولت ازفزع دیو گوهران — در کوهر حسام سلیمان نگین گریخت...
ترسان عروس ملك چودخت فراسیاب — درظل پهلوان تهمتن کمین گریخت...
خاقانی از تحکم شمشیر حادثات — اندر پناه همت شمشیر دین گریخت...
چون رنجه‌شد بپرسش من رنج شد زتن — گفتی که جم درآمد ودیو لعین‌گریخت...
ازمن‌گریخت حادثه راقبال او چنانك — علت زباد عیسی‌گردون نشین‌گریخت[1080]

Хаганинин икинчи кәрә һәбсдән бурахылмасында Дијар-Бәкрли-Амидли Иззәддин Әмир Јусиф сипәһсаларын да зәһмәти аз олмамышдыр. Әмирин ордулары Ирагдан Ширвана кәлиб чыхмышлар. Ширванда баш верән һадисәләри јолуна салмыш, «фитнәјә» сон гојмушлар:

سیاره‌ای زکوکبهٔ یوسف عراق — آمد که آمد آن فلك ملك پروری ...
هان مژده هان‌که رستی از این قحط مردمی — هین سجده هین‌که جستی ازاین چاه‌مضطری
تو چه نشین و موکب سیاره آشنا — تو قحط بین و کوکبهٔ یوسف آیدری
خاقانیا چه ترسی از اخوان کرگ فعل — چون درظلال یوسف صدیق دیگری ...
کانجا که افسر سرکرد نکشان بود — او را رسد بر افسرشان صاحب افسری ...
خاقانیا چوطوطی ازاین آهنین قفس — کوشی‌که نیم بال بیابی‌که بر پری[1081]

Әмир Јусиф Иззәддинин Хаганијә көндәрдији хәләт вә тәшрифлә бағлы олараг шаирин јаздығы «فرستادی» рәдифли гит'ә дә бизә кәлиб чатмышдыр. Әмир Јусифин чох габагларда Анадолуја көчмүш Харәзмшаһын оғлу олдуғуну да дүшүнмәк олар. Равәнди Јусиф Харәзмшаһын Ирагдакы чалышмаларындан данышмышдыр[1082]. Хаганинин икинчи кәрә һәбсдән азад едилмәси индијә кими дүзкүн олмајараг Андроник Комненин адына јазылмышдыр. Бундан да Абхазын Ширванын сијаси һәјатында һәлледичи бир амил олдуғу нәтичәсинә кәлмишләр[1083].

[1080] Д-824.
[1081] Д-925.
[1082] Д-28.
[1083] В. Ф. Минорский. «История Ширвана и Дербенда». — М., 1963, с. 180, 118.

Јухарыдакы гит'ләр нәдәнсә көздән гачырылмышдыр. «Гәсидеји-тәрсаијјә»дә Хагани Андроникә дејил, Ширваншаһлар вә Ираг Сәлчуглуларына икилик табеликдә олан Бағыр Гумајн Заканијә мүрачиәт едәрәк, һөкмдарындан һәбсдән азад едилмәсини истәмиш, сәфәрә чыхмаға бујуруг диләмишдир:

که بهر دیدن بیت المقدس — مرا فرمان بخواه از شاه دنیا[1084]

Заканын Гарабаға јахын бир јердә Күр вадисиндә јерләшдијини дүшүнмәк олар. Осетин вә Абхаз торпагларында да белә бир јер вардыр[1084a]. Күр чајына јахын олан јашајыш јерләриндән биринә Занга дејилмишдир. Бағыр Гумајн Закани Ширван сәрһәдләриндә јашајан нәстури түркләрдән ола биләр. Инди Иранда јашајан Кәнчиләр анлаеи өзләрини бу тајфаја бағлајырлар. Бир сыраларына көрә Занка тајфасы әски скифләрдәндир. Занка сөзү танрылар јурду демәкдир. Нахчыванда бу тајфаја мәнсуб едилә биләк тәбилә галығы вардыр.

Бу мүрачиәтин нә илә нәтичәләндији ајдын дејилдир.Һәр һалда шаир достларының чалышмасы нәтичәсиндә азад едилди. Гәләм шаирин көмәјинә чатараг, ону бөјүк вә горхунч бир тәһлүкәдән горумушдур. Гәләмини кәскин гылынча чевирәрәк, башыны накәсләрин јалын гылынчынын ағзындан гуртармышдыр. Дөврү илә вуруша галхан шаир зәманәсинин кәсәрли гылынчындан өзүнү белә горуду!

Һади Һәсән, Фәләки вә Мәнучеһрлә бағлы олан јазыларында Мәнучеһрин Аран торпагларының бир гисмини Әһмәдили Арслан Әбәнин әлиндән алмасындан данышаркән, Хагани вә Фәләкинин јазыларына сөјкәнир:

Хагани:

از فتح اران نامرا زیور زده ایامرا — فتح عراق وشام را وقتی مسما دانسته[1085]

Фәләки:

علی الخصوص که امروز سرور وسفتر — بعزم خرم نوهست خسروا مهمان
خجسته میرطغان ارسلان‌که روز مصاف — زبون ضربت شمشیر اوست شیر ژیان ...
چو ارسلان ابهی راچه قدرآن باشد — که رایت تو شود سوی او بکینه روان
بنعمت توکه میراجل حسام‌الدین — فنا کند زجهانش چوتو دهی فرمان
تو عزم سازبپرداز چونکه وقت آمد — زبد سگال مخالف ولایت اران[1086]

Һади Һәсән бу ше'рдә ады чәкилмиш Әмир Тоған Арсланын кимлијини өјрәнәркән јанлыш нәтичәләр чыхармышдыр. О, Тоған Арсланын Битлис вә Әрзән һакими олдуғуну дүшүндүјүндән

[1084] Д-28.
[1084a] Илк гајнагларда Абхаз вә Ширван арасында белә бир вилајәт олдуғу көстәрилир.
[1085] Д-386.
[1086] هادی حسن. «مقالات». ۱۹۵۶. هندوستان. ص: ۱۱۲.

«бу hадисə 530—532 (1136—1138)-чи илдə баш вермишдир» демишдир[1087].

Әрзән вə Битлис hакими Тоған Арслан 532 (1137/38)-чи илдə өлмүш, Арслан Әбə 530 (1136)-чу илдə hакимиjjət башына кечмишдир. Буна көрə дə hади həсən бу hадисəни 530—532-чи илляр арасында арамышдыр. Бу hадисə о иллярдən чох сонра баш вермишдир. Мəнучеhрин гонағы олан Əмир Тоған Арсланын кимлиjини өjрənəркən бурада Тоғанjурək оғлу Мəhəммəд, Атабəj-Хассбəj вə Шүмлədən сөз кетдиjини дə дүшүнмək олар. Арслан Әбə Ширван вə Араны ələ кечирмək үчүн чох чалышмыш, Хассбəjлə үз-үзə кəлмишдир[1088].

Фəлəкинин адыны чəкдиjи Һүсамəддин Хаганиjə чох jахын иди. Нəсəви Аранда түркмən əмирляринин ən бəjүjү вə ən көркəмлиси Һүсамəддин Гылынч Арсланын галаларындан данышмышдыр[1089]. Хагани икинчи Мəккə сəфəриндən сонра Ахситана көндəрдиjи мəктубларын биринdə Диjар-Бəкр, Диjар-Рəбиə вə Ирагда мəшhур олан, Ахситанын тəбəəляринi hимаjə едəн, «ən көркəмли түрк бəhадырларындан» Һүсамəддин лəгəбли бир икиддən данышмышдыр... Артигиjjə очағындан олан hөкмдар да бу иллярдə Һүсамəддин лəгəбини дашымышдыр.

Һəбсдən чыхан Хагани jенə дə дурдуғу jердə даjанмады. Бүтүн варлығы илə севдиjи вətəни Ширвандан чыхыб кетмəли иди. Көнлү бу аjрылыға дөзə билмирди. Аjағы инчардан дүшсə дə дөвран jенə дə оны говурду: [1090] «آخر درنگ دار النحوس شروان چند باشد» – дejирди. Азад jашамаг истəjən Jусиф кими гуламлыға дөзмəjи өзү үчүн бөjүк бир чатышмамазлыг саjырды:

[1091] «آزادان را یوسف وارتن بغلامی در دادن ... غبنی و عیبی عظیم است».

həбсдən чыхдыгда jубанмадан Ширвандан Кəнчəjə кетмək истəjирди. Jоллар баглы иди. Шанрə Кəнчəjə кетмək чəвазы верилмəди. Чалышараг Дəрбəндə кетмək үчүн «чəваз» əлдə едən Хагани Бабүл-əбваб—Дəмиргапы Дəрбəндə jола дүшдү. О, Дəрбəндə чатмаг үчүн «hүдудүл-аləм» вə «Дəрбəндамə»ləрдə адлары чəкилмиш jерляpдən кечиб кетмəли иди. «hүдудүл-аləмдə» Ширван, Хурсан вə Лəjзанын үч наhиjjə олдуғу, həр үч наhиjəдə Шамахынын бир ағачлығында jерləшən «ləшкəркаhында əjləшən» Ширван hөкмдарының hакимиjjət сүрмəсиндən данышылыр[1092]. О, Хурсана кəлиб чатды. Бир həфтə орада гонаг

[1087] هادی حسن. «مقالات». ۱۹۵۶. هندوستان. ص: ۱۱۳.

[1088] خ. نورالدین محمد زیدری نوری. «سیرة جلال‌الدین یا تاریخ جلالی». ۱۹۴۵. تهران. ص: ۳۱۸.

[1089] م. محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲٤٤.

[1090] Л-32.

[1091] Jенə орада.

[1092] «حدود العالم فی المشرق الی المغرب». ۱۳٤۰. تهران. ص: ۱۵۸.

галды, Хурсан hакимининн адына ше'р jазмалы иди. Бурадан Дəрбəндə кедиб-кетмəмəси мə'лум дejилдир. Кəнчəjə-Шəмсəддин Тəбибə көндəрдиjи мəктубу Хурсандан Дəрбəндə jола дүшдүкдə jазмышдыр. «Һүдудүл-аləмдə» Хурсанын Дəрбəндлə Ширван арасында jерləшдиjи, Гəбг дағына jапышдығы көстəрилир[1093]. Мəктубда həбсдən чыхдыгда күнləринин ағыр вə узун кечдиjини билдирən шаир бир нечə аj сонра ишинин jахшылашдығыны « مرفه الحال و مرفع القدر » олдуғундан данышыр... О, jенə дə дəбирлик вəзифəсиндə ишлəjирди:

«در تطاول مدت این غصه کبری ومحنت عظمی فرصت نجات و فرجه' خلاص میسر نمی‌شد تاآکنون که انتهاز فرصت کرده آمد واز بخت گریخته پای پای افراز گریز بوام خواسته شد و بجانب باب الباب دست رای عنان گرای گشت در راه یك هفته بملك‌ملك حماد رسید وگوهری راکه خزانه' خراسان شاه را زیبد بخزانه' خرسان شاه افکند ... امروز کهتر مرفه الحال ومرفع القدر است واگر چه دامن شکر خایان از دستش بسته‌اند نی پاره‌ای عوض داده‌اند». [1094]

Бу заман Вəhидəддин, Чəмаləддин вə Фəхрəддин Мəнучеhрин өлүмүндən о гəдəр дə узаг дejилди. Насирəддин Ибраһим дə сағ иди. О, Кəнчəдə Хаганинин jолуну көзлəjирди. Шаир Насирəддинə Шəмсəддинин мəктубунда салам көндəрəрək, jолларын баглылығы учундан достунун jанына кəлə билмəдиjиндən үзр истəмишдир:

«غرض آنست که جنبش رای بجملگی سوی آن صوب بود اما راه‌راگمرهان مسدود گردانیدند و جواز ندادند». [1095]

həр hалда о, Дəрбəндə кедиб чатса да бир нечə вахт сонра Кəнчəjə, орадан Шамахыjа гajытмышдыр. Мəнучеhрин өлүмүндən сонра төрəмиш икитирəликлə баглы олараг, jурдундан узаг дүшмүш Хаганинин кəнчəли достларына бир нечə мəктуб көндəрдикдən сонра бу шəhəрə кетдиjи, орадан Исмəтəддинə көндəрдиjи мəктубдан аjдын көрүнмəкдəдир. Шаир бу мəктубу jазаркəн Насирəддин Ибраһим Кəнчəдə jашajырды. Мəнучеhрин өлүмүндən исə аз кечирди. Мəктубда Мəнучеhрдən сонра шаирин башынын бəлаляр чəкдиjиндən сөз кедир. О, Ширвана гajытмаг истəмəдиjинə көрə Исмəтəддинə мүрачиəтлə атасы вə ики-үч ушағының Кəнчəjə кəлмələри үчүн падшаhдан бүjруг алмасыны истəмишдир. Мəктубда досту Насирəддин Ибраһимин Ширваншаһлар очағына jахынлығындан да мə'лумат вардыр. «Пəhləвани-əjjам», «пəhлудари-ləшкəри-ислам», «мəрзибани-мəмалик» Иззəддинə бир нечə мəктуб көндəрдиjини билдирир:

[1093] «حدود العالم فی المشرق الی المغرب». ۱۳٤۰. تهران. ص: ۱۵۸.

[1094] Л-32.

[1095] Л-33.

«ناصرالدین ... شاهد حال است ... مثل خادم است کی اول بدندان قهر دشمنان خائیده شد ودر میانه به آتش مفارقت غریزان سوخته گشت ونمیداند که به‌آخر دندان سپید کردن دوستان را شاید یانه. باللّه‌که بعود سوخته‌ماند ومحصول ذات از دست رفته بوی حیات گسسته ... نه‌که مصیبت امروز دارم بل‌که تابرسر آمده' خسروان افسربخش سروران شروانشاه منوچهر قدس‌اللّه روحه سر درنقاب خاك كشیده است من خادم تازه تازه در مصیبتم ... القصه امروز در ظهور چین واقعه' صاعقه‌آمیز که‌کشتی شکافت صبر وخادم را قطعا ممکن نیست کی هرگز دن دهد بروی بمقنع شروان آوردن و یا طاقت آن باشدکه دودمان را بی‌آن یگانه ملت و فرزانه' دولت بینداگر پادشاه روزگار ... بیندکه چهره' مخدرات اسرار بی‌نقاب شبهات بینادآن پیر فرتوت روز فرو رفته دعاگوی را کی پرورده' نزل نعمت‌وبرآورده' قبول رحمت حضرت‌علیاست وامروزحاشا الحضرةالعلیادست فرسوده' مفارقت عزیزان و پای سوده' مصیبت نیك مردان شده است رخصت لطف واجازت کرم فرماید تاآن پیر دعاگوی باآن دوسه طفل ناز پرورده برنا خورده بجانب اصفر الخدم آیند بگردل شکسته' خادم را تسلی رخ نماید». [1096]

Мәктубда «Јанҹјә»дән бир нечә бејт кәтирилмиш, гәсидәнин мәзмунунун бир һиссәси нәсрлә верилмишдир. Көрүнүр, Хагани бу ше'ри Кәнчәдә Насирәддин Ибраһим сағ икән јазмыш, сонра Ирага елчи кедәркән онун өлүм хәбәрини алдыгда досту вә әмиси оғлу Бәһидәддинин өлүмүнә ачдығы бејтләри ше'рә артырараг, атасы Әлиҹә башсағлығы вермишдир. Әһməд бәј Атәшә көрә, «пири-дуаку» ифадәсилә шаир гоча арвадыны јад етмишдир. Бу доғру дејилдир. Бу заман шаирин арвады 27—28 јашлы кәнч бир гадын иди. «2—3» ушағы вар иди. О, бу заман Исмәтәддинин јардымы илә Ахситанла дил тапараг, Ширваншаһлар дөвләтинин дахили вә харичи сијасәтинин һазырланмасында вә һәјата кечирилмәсиндә чох фәал иштирак етмишди. Ширваншаһларла Сәлчуглулар вә Елдәкизләр дөвләтинин әлагәләрини бәркитмәк гаршыда дуран башлыча иш иди. Јеничә иш башына кәлмиш һөкмдарын дахили вә харичи сијасәтинин уғурлулуғу даһа чох бундан асылы иди. Хагани биринчи Мәккә сәфәриндән габаг вә сонракы «доланбашлыг» илләриндә Ирагда олмуш, Ираг Сәлчуглулары илә јахын вә сыхы әлагә јарада билмишдир. «Дәрбәдәрлик» илләриндә Султан Мәһәммәд ибн Маһмуд, Султан Сүлејман вә Султан Арсланла көрүшдүјү, онларын адына ше'р јаздығы бәллидир. Дејилдији кими, Мәнучеһрин һакимијәти дөврүндә шаиримизин « ایخاز نشین و کرجی کوسی » олдуғу, әјләнмәји дә мә'лумдур. Елдәкизләрлә јахынлашмасы даһа чох бу илләрә аиддир. Хагани Бағланы бәнди бағландыгда вә бу һадисәдән габаг Мәнучеһрлә бирликдә Тифлис јахынлығында, Күр гырағында олмушдур:

لطف ملك العرش بمن سایه برافکند — تا بردل گم بوده مرا کرد خداوند
دل‌گفت له‌الحمدکه بگذشتم ازآن خوف — جان گفت‌له‌الفضل که‌وا رستم ازآن بند...

[1096] Ш-30—37.

خاقانی و خاقان وکنار کر و تفلیس — جیحون شده آب کر و تفلیس سمرقند [1097]

О, Мәнучеһр сијасәтинин Абхаз илә «кечинән» бә'зи чәһәтләринә гаршы мүәјјән илләрдә чыхыш етмишдир:

چون شاه باز گشت زایخاز روز عید — فرمود چاشتگه گذری بر کلیسیا
من بانگ برکشیدم وگفتم‌که‌ای دریغ — اسلامیان بکعبه وما در کلیسیا [1098]

Абхаз һөкмдары 515 (1121/1122)-чи илдә Тифлиси гыпчагларын әли илә тута билсә дә Тифлиси аланлар өзләрини орада сахламаг үчүн узун илләр боју бу шәһәрин мүсәлманлары илә һесаблашырдылар. Бу да шәһәр әһалисинин тәркибиндән ирәли кәлән бир һал иди. Шамахыда исә белә бир сијасәтә кениш еһтијач вә әлверишли зәмин дә јох иди... Һәр һалда 556 (1160/61)—560 (1164/65)-чи илләрдә Ширванда күчлү дәјишикликләр баш вермишди. Мәнучеһрин һакимијјәти дөврүндә, даһа чох бу һакимијјәтин сон илләриндә апарылан сијасәт инди о гәдәр дә мәгсәдә ујғун көрүнмүрдү... Бәлкә дә шанр бу илләрдән габаг Султан Мәһәммәд тәрәфиндән Ирага чағырылмышдыр:

ما یاوگی و دعوت ما نیز تاوکی — تیری کز او علامت سلطان دریده‌ایم [1099]

Һәлә Мәнучеһр сағ икән Хагани Ирага кетмәк истәјирди. О, Ираг вә Мәккә сәфәринә чыхмагла јахасыны дүшдүјү чыхылмазлыгдан гуртармаг истәјирди. Хагани досту Бағыр Гумајн Заканинин адына «Гәсидәји-тәрсаијјә»дән башга ики ше'р дә јазмышдыр: О, Ирага кетмәк истәјир... һөкмдарындан бујуруг алмаг үчүн мәмдуһуну васитә салмышдыр. «ندارم» рәдифли ше'рин башлығы диванын бир сыра әлјазма нүсхәләриндә дәјишдирилмишдир. Диванын доктор Зијаәддин Сәччади нәшринин башлығы догрудур[1100]. В. Ф. Минорски һәр ики ше'рин һәбсдә јазылдығыны сөјләмишдир[1101]. «ندارم» рәдифли гәсидәдә Хаганинин мәмдуһу Андроник дејил, Бағыр Гумајн Зәканыдыр. Онун өлкәси Ширван вә Ирага табедир. Абхазијаја да мејл көстәрмәкдәдир. Шаир мәмдуһуна:

ای مرزبان کشور بهرامیان بحسبت — بی آستان تودل هر کشوری ندارم
وی پهلوان ملکت داودیان بگوهر — شایم بکهتریت‌که بد گوهری ندارم [1102]

[1097] Д-759.
[1098] Д-812.
[1099] Д-629.
[1100] Д-282.
[1101] Владимир Минорский. « خاقانی و اندرونیکوس کومنه‌نوس ». مجله' « فرهنگ ایران‌زمین». دفتر دوم. تابستان ۱۳۳۲. تهران. ص: ۱۳۵.
[1102] Д-286.

— дејә мүрачиәт едир. Бағыр Гумајн дини е'тигадча нәстури олдуғу, әсәрдән дујулмагдадыр. Бәлкә дә о нәстури гыпчаглардандыр... Хаганн «Хәлифә көвһәрлији илә» башга бир ше'риндә дә өјүнмүшдүр:

اصل گوهر از خلیفه داریم عالی نسبیم اگر پتیمیم[1103]

демишдир: Шаир тәб'чә Әфрасијаби олдуғу һалда, мәмдуһу Бижәндир. «Пәһливани-Иран»дыр. Бурадан да Бағыр Гумајнын көвмијјәтчә Дәвали вә ја Осетин олдуғуну да дүшүнмәк олар. Дәвалиләрин гәдим пајтахты Зака иди. Күрчүстанда Зәкан адлы шәһәр вар иди. Санки Бағыр Гумајн Ш и р в а н сарајына сығынмыш бир шаһзадә вә әмирдир. «ندارم» рәдифли гәсидә илә Насирәддинә көндәрдији ејни рәдифли ше'р[1104] охшар шәраитдә јазылмышдыр. Насирәддинин адына јаздығы ше'ри Кәнчәјә көндәрдији мәктубларын биринин гошмасында, бәлкә дә Шәмсәддинә јолладығы мәктубла бирликдә јолламышдыр. Шәмсәддинә јазылмыш мәктубда јолларын бағлылығындан... данышылыр ве ше'рдә дејилир:

اگر تن بحضرت نیارم عجب نی که رخشی سزاوار رستم ندارم ...[1105]
مرا پای بستست خاقانی این جا چرا عزم رفتن مصمم ندارم[1106]

Бағыр Гумајнын адына јазылмыш «ندارم» рәдифли гәсидә Мәнучеһр һакимијјәтинин сон күнләриндә гәләмә алынмышдыр. Бу күнләрдә Насирәддинә көндәрдији мәктубда Бағыр Гумајнын һимајәсиндән бир шеј чыхмадығындан данышылыр. Мәнучеһрә көндәрдији гит'ədə ијирми иллик хидмәтиндән, Мәнучеһрин оғлунун шаирин һөрмәтинә тохунмасындан бәһс олунур. «ندارم» рәдифли ше'рдә дә һөрмәтинә тохунулдуғундан шикајәтчидир. Шәмсәддин Тәбибә јазылмыш мәктубда шаир достларынын икиүзлүлүјүндән долајы һәбсә душдујуну билдирир. О, бурада архадашларынын пул далынча гачмасындан вә вәфасызлығындан инчикдир. Насирәддинә көндәрилмиш мәктубда Ибраһим Ширванда икән, шаир бөјүк һөрмәт саһиби олдуғуну көстәрир. Вахты илә һөкмдарлар бағынын тавусу олдуғуну билдирир:

زر زر کنند یاران، من جو جوم که درکف
جز جان جوی نبینم و جز رخ زری ندارم ...
یاران چوکید قاطع وبر دفع کید یاران
جز پهلوان ایران یاری گری ندارم ...

[1103] Д-629.
[1104] Д-281—283.
[1105] Д-285.
[1106] Д-284.

شروان سراب وحشت ومن تشنه وحشی آسا
جز درگه تهمتن آبشخوری ندارم ...
نسطور دید آیت مسطور دردل او
گفت از حواریان چوتو حق پروری ندارم ...
ملك عقیم گشته زآل یزید گفتا
کز نفس دین طراز توبه حیدری ندارم ...
من شهر بند لطف توام نی اسیر شروان
کاینجا برون ز لطف تو خشك و تری ندارم ...
حرمت برفت حلقهٔ هر درگهی نکوبم
کشتی شکست منت هر لنگری ندارم ...
افراسیاب طبع من ای بیژن شجاعت
عذر آورد که بهتر ازین دختری ندارم
مرغ توام مرا برو فرمان ده وبپران
کالا سزای دانهٔ تو ژاغری ندارم
دارم دل عراق و پی مکه و سر حج
در خورتر از اجازت تو در خوری ندارم
طاوس بوده‌ام بریاض ملوك وقتی
امروز پای هست مرا و پری ندارم ...
از هرکه داد خواهم بیداد بینم آوخ
برجور خوش کنم دل چون داوری ندارم ... [1107]

«Гәсидеји-тәрсаннјә»дә шаир Бејтүл-мүгәддәси көрмәк истәјирди:

که بهر دیدن بیت المقدس مرا فرمان بخواه از شاه دنیا[1108]

«ندارم» рәдифли гәсидәдә Ираг сәфәри вә Мәккә зијарәти арзусундан данышыр. «آورد» рәдифли ше'рдә шаирин мәмдуһу Изәддөвләдир. О, Ираг султанлығындан асылыдыр. Ширвандан узагда јашајыр:

همچنان باشدکه تاجی برسر سلطان نهد هرکه‌زی اوخلعتی ازتخت سلطان آورد...
تاچه افزاید سلیمان راکه بادی از هوا پر مرغی را بتحفه زی سلیمان آورد
بادرا ذور خسه‌بادا تازخاك در گهش توتیای چشم خاقانی بشروان آورد[1109]

Ираг сәфәри Ширван вә Ширваншаһлар үчүн уғурлу бир сәфәр олду... Јеничә иш башына кәлмиш Ахситан Ширван дөвләтинин әлагәләрини Сәлчуглулар вә Елдәкизләр очағы илә јени бинөврә үзәриндә бәркитмәк истәјирди. Бу өлкәнин тәһлүкәсизлији үчүн чох уғурлу бир тәдбир иди. Ширван өз бејнәлхалг

[1107] Д-279—283.
[1108] Д-28.
[1109] Д-771.

сијасәтиндә бөјүк вә јенилмәз бир очаға сөјкәнмәли иди. Азәрбајҹан Атабәјлији, онун бармағы илә доланмалы олан Ираг Сәлҹуглулары вә Бағдад хилафәти истәр-истәмәз Ширванын архасында дајанырды. Дәрбәнд әмирлији илә гаршылыглы мүнасибәтләри јахшылашдырмаг үчүн дә белә бир сијасәт кәрәк иди.

Хагани 559 (1164)-чү илин ахырларында Ширваншаһларын елчиси олараг Һәмәдана кәлмишди. Ирагын көркәмли дөвләт хадимләри вә зијалылары шаиримизин аддымларыны бөјүк бир һөрмәтлә гаршыладылар. Ширван елчиси Сәлчуг һөкмдары Рүкнәддин Арслан шаһ Тоғрул оғлунун адына јаздығы: «دارالضرب» мәтлә'ли тәрчүбәндини «الطرب ای خاسکان خاصه بهنگام صبح ...» вә «دارالملك» Һәмәданда һөкумәт евиндә султана охуду. Хагани бу әсәрдә Арслан шаһын башчысы олдуғу Сәлчуг дөвләтинин чалышмаларыны јүксәк гијмәтләндирмиш, һөкмдарын әдаләт вә инсафыны, тәдбир вә рә'јини бәјәнмишдир. Султанын һәфтәдә бир күн «бари-амм» верәрәк, инсафла халғы доландырмасыны хошламышдыр. Тәк Арслан дејил, Атабәј Елдәкиз дә һамыдан чох бу түркәнә сарај төрәсини көзләјирди. Илк гајнагларда бөјүк Атабәјин чамаатла бир отуруб-дурдуғундан, онларын дәрд-одуна јандығындан, диванда әјләшдијиндән чох данышылмышдыр. Гәсидәдә шаирин нә мәгсәдлә Ираға елчилијә кәлдији дә ајдын көрүнмәкдәдир. Әли оғлу Мәһәммәд Равәндинин јаздығына көрә, Шәмсәддин Атабәјин бујуруг вә әли илә Һәмәданда тахта әјләшмиш Арслан шаһа гаршы дуран гүввәләри ортадан галдырмаг истәјән бөјүк Атабәј бир нечә ил Азәрбајҹандан вә Азәрбајҹан Аранындан узаг дүшмүшдүр. Буну көрән Абхаз һөкмдары күчүнү топлајараг, Абхаз сәрһәдләриндә олан торпаглара гаршы јүрүшә башламышдыр. Атабәј Елдәкизин башчылығы вә Арслан шаһын јардымы илә 558 (1163)-чи илдә һүчума кечән ордулар Абхаз задәканларына сарсыдычы зәрбә ендирмишдир. Белә ки, чәкмәләрини кејмәјә фүрсәт тапмајан Абхаз һөкмдары ајағјалын, башы ачыг дөјүш мејданыны гојуб гачмышдыр[1110]. Ибн әл-Әсирин јаздығына көрә, бу вурушда Атабәјин бирләшмиш ордусунун сајы әлли мин дөјүшчүдән артыг иди. Бу орду «Азәрбајҹанын саһиби» Елдәкизин, Әхлат саһиби Шаһи-Әрмән ибн Сүкман әл-Гүтбинин вә саһиби-Мәраға Ибн Әғсонгурун әскәрләриндән — Азәрбајҹанын бирләшмиш ордуларындан ибарәт иди[1111]. Хагани Ираға чатдыгда бу тарихи гәләбәдән бир-ики ил кечирди. Бу гәләбә Гафгаз ишләрини көкүндән дәјишдирди. Ширван өзүнү горумаг үчүн Елдәкиз очағына, доғма Азәрбајҹана сөјкәнмәјә даһа чох чалышырды. Хагани бу мәгсәдлә Ширвандан Һәмәдана кәлмишди. О, Ширвана гајытдыгда јаздығы ше'рдә она тапшырылан бу мүһүм вәзифәни лајигинчә јеринә јетирдијини билдирмишдир... Ики дөвләт арасында мүнасибәт јени бир әсасда гурулду. Ширвани Сәлчуглулара өдәјәчәк иллик верки габагкындан даһа аз иди... Хаганинин Султан Арсланын јанында охудуғу гәсидәдә Ширван Елчисинин һансы шәраитдә Һәмәдана кәлдији әкс олунмушдур:

سر سر فغرش گذشت بردر ابخاز و روم
چون دو ورق کردشان یك بدیگر در شکست ...
سلطنت امروز ختم بر پسر طفرل است
کایت حق پروری در گهر طفرل است ...
خاطر خاقانی است مدحگر خاص تو
یاور خاقان چین شفقت عام تو باد ...
تا دهی انصاف خلق روزی در هفته‌ای
هفته' دارالسلام روز سلام تو باد
این سخنان در عراق هست زمن یادگار
زانکه بعالم نماند به زسخن یادگار [1112]

Хаганинин ады чох әввәлләрдән Ирагда јајылмышды:

گر چه بعراق اندر سلطان سخن گشتی جزخاك در سلطان افسر نکنی دانم [1113]

582 (1187)-чи илдә өлмүш көркәмли алим Мәчдәддин Хәлил, XII әсрин философларындан Әфзәләддин Савинин бу сәфәрдә Хаганијә јаздыглары ше'рләрин мәтни әлдәдир. Ше'рләрдә Хаганинин 559 (1164)-чү илдә Султан Арсланын јанына Ахситан тәрәфиндән елчи көндәрилмәси ајдын көрүнмәкдәдир. Әфзәләддин Сави јазырды:

کسی که ازپی احمد روا بود مرسل بزرگوار امیر امام خاقانی است
رسول شروان چون خوانی آن‌بزرگی را که در جهان سخن ملك او سلیمانی‌است
رسول باز پسین را هزار گونه قسم بخاك پاك عزیز رسول شروانی است [1114]

Хагани Әфзәләддин Савијә чаваб олараг «گنج فضایل افضل ساوی شناس وبس ...» мәтлә'ли гит'әни јазды. Хагани диванынын башлыча әлјазма нүсхәләриндә гит'әјә верилмиш башлыг бу бахымдан әһәмијјәтлидир. Хагани диванынын Теһранын Мәчлис китабханасында сахланылан әски бир әлјазма нүсхәсиндә бу гит'әнин башлыгы белә дир:

«چون او بعراق رسید بخدمت درگاه معظم سلطان اعظم‌بحکم رسالت شروان فیلسوف اجل افضل الدین ساوی این قطعه بدو فرستاد». [1115]

[1110] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحةالصدور وآیةالسرور». تهران. ص:۸
[1111] ابن الاثیر. «تاریخ الکامل». جلد ۱۱، ۱۳۰۱، قاهره. ص: ۱۴۹.

[1112] Д-523, 521.
[1113] Д-636.
[1114] Д-894.
[1115] Јенә орада.

Диванын Әли Әбдүррәсули нәшриндә охујуруг:

«فیلسوف اجل افضل‌الدین ساوی این قطعه را بوجه امتحان بخاقانی فرستاد درآنوقت که برسالت سلطان ارسلان رفته بود». [1116]

Әфзәләддин Савиҹә јаздығы ше'рдә о, Ирагдан Ширвана гајытмаг истәјир:

اشعارش از عراق ره آورد میبرم کاکسیر گنج خانهٔ شروان شناسمش[1117]

Мәчдәддин Хәлилин Сәлчуг дөвләтиндә бөјүк нүфузу вар иди: «ملت را حرز و امان از رای اوست» О, Ширван елчисинә үч гит'ә көндәрмишди. Шаир Мәчдәддинә «فشاند» рәдифли гәсидә илә чаваб верди. Хагани бу ше'рдә елчилиҹә кәлмәздән өнчә Ширванда башынын чәкдиҹи бәлалара тохунмагдадыр. Бу бејтләр Хаганинин Бағыр Гумајна јаздығы гәсидәнин бир сыра мисраларыны јада салыр:

دوستان چون از نفاق آلوده‌اند آستین بر دوستان خواهم فشاند
دوشمنان چون برغم بخشوده‌اند بر سر دشمن روان خواهم فشاند[1118]
بردشمنان نهم دل چون‌دوستان نبینم با بتری بسازم چون بهتری ندارم[1119]

Мәчдәддин Хәлиллә Хагани габагдан таныш иди. «Төһфәтүл-Ирагејн»дә онун адыны чәкмишдир. Сонралар да онунла әлагә сахламышдыр:

مجد الدین افتخار اسلام کاسلام بدو تفاخر آورد[1120]

Хагани Ирагда икән Ширван елчисинин адына бағланмыш «дүрләри» Ширваншаһ Ахситанын башына сәпәчәјини билдирир. Бурадан да Ахситанын 559-чу илдә Ширванда һакимиҹјәт башында олдуғу даһа ајдын көрүнмәкдәдир:

عقد نظمش فرو خواهم گشاد بر سر شاه احستان خواهم فشاند [1121]

Шаиримизин гәрибә бир һәјат мачәрасы вардыр. Кәдәр вә гәм бүтүн һәјаты боју она һәмдәм кәсилмишдир. Өзү демишкән: «мамачасы онун көбәјини набатла дејил, кәдәр вә гүссә илә кәсмишди». Ашағыдакы бејт һамыдан чох онун өзүнә вә јарадычы-

[1116] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح و تحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران. ص: ٦٤٧.
[1117] Д-895.
[1118] Д-141.
[1119] Д-279.
[1120] Д-856.
[1121] Д-143.

лығына аиддир. Јарадычылығынын «һәсби-һал» маһиҹјәтиндә олдуғуну һамыдан тез о өзү дујмушдур:

هر چه دارد ضمیر خاقانی در غمش حسب حالی افتاده است[1122]

О, көзәллиҹи вә севинчи чох севдиҹи үчүн, олдуғча һәссас олдуғуна көрә әзизләрини вә истәклиләрини итирдикдә даһа артыг тутулмушдур. Хатири гаршысына чыхан уғурсузлуглардан су кими чин бағлајараг чалхаланмышдыр. Ән јахшы әсәрләрини дә бу чағларда јазмышдыр. Тәб'инин сарсылдығы, сөздән галдығы күнләр дә вардыр. Ираг сәфәринин сонларында Ширвандан алдығы гара хәбәрләрдән долаҹы әлиндән бир нечә дәјәрли әсәрләр дә чыхмыш. Күчүнә күвәндиҹи архадашы бакылы Насирәддин Ибраһимин гара хәбәрини алан шаир гара ҹаса батды. Онсуз да үрәҹи Бәһидәддинин өлүмүндән јаралы иди[1123].

Хагани бир-бириндә гаршы дуран икн әһвали-рүһиҹјә илә Ширвана кәлиб чыхды. Елчилиҹиндә мүвәффәг иди. Истәдиҹинә чатмышды. Дөвләтинин тапшырығыны истәнилән кими јеринә јетирмишди. Әзизләринин ајрылдығындан, јахын адамларынын гара хәбәриндән үрәҹи тутулмушду. Ган ағлајырды. дүшүнчәләри күн кими ишыглы, парлаг вә ај кими көзәл иди. Һәмәдандан Ширвана сары һансы јолла кәлдиҹини билмирик.

Јенә дә ән башлыча мәсәлә сараҹа мүнасибәт мәсәләси олду... Доғма Ширван дөвләтинә мүнасибәт мәсәләси!.. Хагани новруз бајрамына јахын күнләрдә Шамахыја кәлиб чыхды. Көзәл Ширван улу бајрамына тәдарүк көрүрдү. Хагани өлкәнин кәнч һөкмдарынын үрәјини охшајараг, көнлүнә јол тапмаға чалышырды. Һөкмдарынын тапшырығыны јеринә јетирдиҹи үчүн истәјинә чата биләрди. Хаганинин бу илин новруз бајрамында јаздығы «تازه‌بینی» рәдифли гәсидәсиндән Ахситан һакимиҹјәтинин илк илләри, Ширвандакы сиҹаси вә мәдәни һәјат һаггында кениш мә'лумат алырыг. Ахситан һакимиҹјәтинә гаршы чыханлары дармадағын етмишди. О, новруз бајрамына гәләбә вә гәт'иҹјәтлә кәлмишди. Дүшмәнләрини ити бир сүр'әтлә ортадан галдырмышды. Мәркәзи дөвләтин күчү артмыш, Ширван дөвләти бир чох чәтинликләри гаршыдан көтүрмүшдү. Хагани Мәнучеһрин јериндә јеничә отурмуш падшаһы, өлкәдә баш верәчәк гарышыглыг вә галабалыгларын гаршысыны алан, әдаләт вә әмин-аманлыгы горујан тәдбирли бир хаган кими гиҹмәтләндирмәкдәдир:

چون ز آستان سلطان باز آمدی سمکن
در بارگاه خاقان امکان تازه بینی
گرد ره عراقت دردی گذشت بردل
ز اقبال شاه شروان درمان تازه بینی ...

[1122] Д-574.
[1123] Д-415.

در سایه رکابش فتنه بخفت و دین را
در جذبه' عنانش جولان تازه بینی ...
سربرکن ای منوچهر از خاك تاپس از خود
ز اقبال بو المظفر شروان تازه بینی
یارب چه دولت است این کز تازگی و تیزی
هر ساعتی فتوحی برسان تازه بینی
بی نفخ دولت او سرسامی ایست عالم
کز فتنه هر زمانش بحران تازه بینی ...
خصمش زکم بقائی ماند بکرم پیله
کو را ز کرده' خود زندان تازه بینی[1124]

Инди Ширван дөвләти гаршысында јени вәзифәләр дурурду:

1. Јени шәраитлә сәсләшән мөһкәм вә давамлы дахили вә харичи бир сијасәт кәрәк иди. Мәнучеһрин дахили вә харичи сијасәти габагларда Ширван үчүн хејирли нәтичәләр вермәсә дә, бөјүк хаганын өмрүнүн сонларында о гәдәр дә уғурлу дејилди. Ширваншаһларын нечә јүз илдир харичи сијасәтинин өзүлүндә дајанмыш һакимијјәти әлдә мөһкәм сахламагла јанашы зиддијјәт вә дидишмәләрдән истифадә етмәк, үстүн гүввәләрин гаршысында јумшаглыг көстәрмәклә вахт газанмаг вә вәзијјәтдән чыхмаг сијасәти өлкәнин дахили вә харичи вәзијјәтинә ујғунлашдырылараг јенидән ишләнилди. Башга очаглардан гыз алмаг, харичи сүлаләләрлә гоһумлуг етмәк, башга сарајларда олдуғу кими Ширванда да сијаси мәгсәд күдүрдү. Бу сијасәт оғузларын да чох әскиләрдән бәри изләдикләри бир сијасәт иди. Санки Фиридун да Мәнучеһри бу нкибашлы мәгсәдлә Абхаз очағы илә евләндирмишди. Тамара гыпчаглара сөјкәнән бир очагдан иди... Фиридун бу јахынлыгла Абхазда аз гала һакимијјәти әлә кечирмиш гыпчаглары битәрәфләшдирмәк вә мүмкүн олдугда өз тәрәфинә чәкмәк истәјирди. Түркләрин Абхаздакы дөјүшкән дәстәси ишә гарышмадыгда Абхаз зәрәрсизләшдирилирди. Фиридун вә Мәнучеһрин о заман үчүн бәлкә дә бәһрәли сајдығы бу сијасәт кечән илләрин сынағындан нәдәнсә доғру чыхмамышды. Бу сијасәт сәлибчиләрлә әлбир ишләјән Абхаз јүрүшчүләри вә гара килсәнин пусгу вә гарәтләрининн гаршысыны алмады. Бу сијасәт гыпчагларын һүчуму гаршысында һәр ики дөвләт үчүн бәлкә дә хејирли чыхды. Дәрбәнд Ширванын ачары вә ајрылмаз һиссәси иди. Дәрбәнди әлә кечирмәк вә әлдә сахламаг Ширваншаһлар очағынын ән'әнәви сијасәти сајылырды. Дәрбәнд әмирлији башыны сахламаг үчүн Сәлчуглулар вә Елдәкизләрлә бирләшмишди. Јери көлдикдә Бағдад хилафәтиндән дә барынмаг истәјирди. Дәшти-Гыпчаг вә Харәзмшаһларла да әлагә сахлајырды. Азәрбајчан һамыдан чох Дәрбәндлә марагланмыш вә мараглы иди. Дәмиргапы Дәрбәнд! «Китаби-

[1124] Д-432—433.

Дәдә-Горгуд»да ады чәкилмиш Дәмиргапы Дәрбәнд! Јени Ширван дөвләти Дәрбәнд илә јахынлашмағы илк сыраја чәкди. Дәрбәнд әмирлији Ширванын гапыбир гоншусу иди. Судан вә гурудан Ширван сынырларынын тохунулмамазлығыны тә'мин етмәк үчүн Дәрбәнди тутмаг чох кәрәк иди. Елдәкизләр вә Сәлчугларла үмуми дил тапмаг, Харәзмшаһлыларла јахынлашмагла өлкәнин әмнијјәтини мөһкәмләндирмәк һаггында чох дүшүнүрдүләр. Дәрбәндә бу јолла әл тапмаг оларды... Харәзмшаһлылара јахынлашмагла гыпчаглара күчлү тә'сир етмәк истәјирдиләр. Абхаз задәканларынын бир сырасынын көзү гоншуларындан чох Рум империјасына вә сәлибчиләрә дикилмишди. Авропанын гара килсәсинин бујруғуну јеришә јетирмәкдән ајаглары јерә кәлмирди... Ахситан һакимијјәтинин биринчи он иллијиндә белә бир сијасәтә архаланды. Абхаз задәканлығы өз башыны ондан чох-чох күчлү олан гоншулардан сахламаг үчүн Ширванла үмуми дил тапмалы иди. Гаракилсәјә кәлдикдә, о тәкләнмишди. Сәлибчиләрин бујруғу илә отуруб-дурурду. Чеврәсинә ығылмыш нәсрани түркләр мүсәлманлыға үз гојмушдулар... Килсә ичәридән партладылырды.

Ахситан һакимијјәтинин биринчи онилли јиндә һәјата кечирилән дахили вә харичи сијасәт нәтичәсиндә өлкәдә мәдәни, сијаси вә игтисади һәјатын инкишафына әлверишли зәмин јаранды. Бу сијасәтин һазырланмасында Хаганинин дә пајы вар иди. О, бу илләрдә јаздығы әсәрләриндә вә чалышмаларында бу мөвгедә дајанырды. Бу бахымдан һөкмдарыны мүдафиә едирди. Е. А. Пахомов елми-тарихи дәлилә вә сүбута сөјкәнмәдән Ширванын XII әсрдә Абхаз тә'сиринә дүшдүјүнү сөјләмишдир[1125]. В. Ф. Минорски дә онун дедикләрини башга бир бичимдә тәкрар етмишдир[1126]. В. Ф. Минорски XII әсрдә Ширванын мәдәни-әдәби һәјатында әмәлә кәлән бөјүк инкишафы, фикри вә зеһни интибаһы Ширванын мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинин ганунаујғун зирвәси кими изаһ етмир. Ону харичи амилләрлә бағлајыр. «Абхаз тә'сири»нин олдуғуну көстәрә билмәдикдә бу инкишафы Сәлчуглулар дөвләтинин зәифләмәсинин нәтичәси кими гәләмә верир[1127]. Ширван тарих боју һеч вахт, һеч бир заман Абхаза табе олмамышдыр. Белә һәгарәтли «тә'сирли» табе'лик илләрини вә гара күнләри көрмәмишдир. Е. А. Пахомов Абхаз һөкмдарларынын адлары гаршысында Ширваншаһ сөзүнү јазмасына әсасланыр. Бу мүддәа доғру олса белә, Абхазын Ширванда һакимијјәт етмәси демәк дејилдир. Ширваншаһлар о заман күчлү бир дөвләти тәмсил етдикләриндән, Абхаз сарајы күчүкү билдирмәк үчүн бу үнваны адынын башында јазмагла өјүнмәк истәмишдир. Өтән әсрләрдә бу кими үнванлары ајры-ајры сүлаләләр чох ишләтмишләр. Бу һеч дә дөвләт табелијини көстәрмир. Ширваншаһларын адлары гаршысында бу кими ифадәләр-

[1125] М. Ф. Минорский. «История Ширвана и Дербенда». М. 1963, с. 180.
[1126] Јенә орада.
[1127] Јенә орада, с. 180—181.

дән даһа бөјүк үнванлар јазылырды. Гызыл Арслана бир чох үнванларла бирликдә — Мәликүл-Мәғриб дә дејилирди... В. Ф. Минорскинин «Дәрбәнд вә Ширван тарихи»ндә бу кими әсасландырылмамыш мүлаһизәләр аз дејилдир. Азәрбајчан алимләриндән академик Әбдүлкәрим Әлизадә һаглы олараг В. Ф. Минорскини бу бахымдан кәскин тәнгид етмишдир...[1128].

Ј. Н. Марр вә сонралар О. Л. Вилчевски Хаганинин Гафгазла әлагәсини шаирин һуманист көрүшләрилә бағламагданса јалныз онун христианлыг дини вә фәлсәфәсини јахшы билмәсилә изаһ едир[1129]. Лакин Хаганинин христијан дини вә фәлсәфәсини чох јахшы билирди. Лакин Хаганинин Гафгазла бағлылығы һәр шејдән габаг шаирин гырылмаз телләрлә бағлы олдуғу вәтәнилә, онун мүгәддәратилә әлагәдардыр. Бөјүк мүтәфәккирин инсансевәр дүшүнчәләрилә, дујғу вә һиссләрилә бағлыдыр.

558—571 (1163—1176)-чы илләрдә, Хаганинин Ширваны тәрк етмәсинәдәк Ширвана јахын олан өлкәләрдә ашағыдакы һөкмдарлар ишә башында идиләр: Бағдадда әл-Мүстәнчид (555—566=1160—1170/71) вә әл-Мүстәз'и (566—575=1171/72—1180/81) һакимијјәт башында иди. Һәмәданда Сәлчуглу Арслан шаһ (555—571=1160—1175/76), Азәрбајчан—Аран вә Ирагда Елдәкиз Атабәј, Гызыл Арслан вә Чаһан пәһləван ишә башында идиләр. 3-чү Кеорки (556—571=1160/61—1175/76) Абхазда һаким иди. Харәзмдә Ел Арслан, (568=1173-чү илдән сонра Султан Тәкүш) һөкмранлыг едирди. Дәрбәнддә Сеjфәддин Мүзәффәр, ондан сонра оғлу Бәј Барс Мүзәффәр оғлу һакимијјәт башында иди. Гоншуларын Ширванда баш вермиш һадисәләрдә һәлледичи олмаса да, мүәјјән мә'нада тә'сирләри олдуғу кими, Ширванын да гоншуларынын сијаси вә мәдәни һәјатында мүәјјән тә'сири вар иди. Ширваншаһлар бир чох јерли әмирликләр вә мәликләрлә дә бағлы идиләр. Ширван дөвләтинин тәркибиндә бир сыра әмирлик вә мәликликләр дә вар иди. Бу илләрдә Ширванда вә она гоншу өлкәләрдә баш верән бир чох һадисәләри өјрәнмәк үчүн Хагани вә Фәләкинин әсәрләринә сөјкәнмәк кәрәкдир. Хаганинин диванының бу бахымдан изләнилмәли вә өјрәнилмәлидир. Индијә кими, шаиримизин диванындан бу һагда алынмыш мә'луматлар дәјишдирилмиш вә јарамаз бир шәклә салынмышдыр...

Хагани диванына салынмамыш мәдһијјәләрин бөјүк чохлуғу Ширваншаһ Ахситанын адына јазылмышдыр. Шаиримиз һамыдан чох Ахситаны мәдһ етмишдир:

اگر چه بانصاف با دشمن و دوست دم مدح رانم سزدم ندارم[1130]

[1128] А. А. Али-заде. От ответственного редактора. «История Ширвана и Дербенда», М., 1963, с. 5—12.
[1129] «Советское Востоковедение», М., 1957, № 4, с. 67.
[1130] Д-285.

Әсәрләриндән көрүндүјү кими, Хаганилә Ахситан арасында өлкәнин дахили вә харичи сијасәтинин әсас мәсәләләри үзәриндә ихтилаф вә башадүшмәмәзлик јох иди. Шаир өзү демишкән, «гәләмини зүлфүгар едәрәк» кәнч һөкмдарын вә Ширван дөвләтинин кешиjиндә дајанмышды. Хагани илә Ахситан арасында ики чәһәтдән кәскин ихтилаф вар иди: Бунлардан бири һәлә Мәнучеһр сағ икән Хагани илә Ахситан арасында олан баша дүшмәмәзлик иди. Бурада Хагани һөкмдарына күзәштә кедирди. Онунла һесаблашмаға чалышырды, анчаг, о, јумшалдыгча нәдәнсә Ахситан бәркиjирди, кетдикчә она гаршы даһа мејилсиз көрүнүрдү. Бәлкә дә бу, Ахситанын хасиjјәтиндән ирәли кәлән бир һал иди. О бири мәсәләдә Хагани һеч бир адла күзәштә кетмәjә һазыр дејилди: Ахы һөкмдарыны әдл вә әдаләтә чағырмаг онун инсансевәрлик борчу иди. Анчаг о, бунунла кифаjәтләнмирди. Зүлм вә залимә гаршы чыхыр, өзү демишкән: «дилини сахламырды». Ихтилаф вә чәкишмә идарә етмәнин маһиjјәти үзәриндә иди. Јахынлашма вә узаглашма һаллары 571 (1175/76)-чы илә кими тәкрар олунду. Хагани кәнчлик чошғунлуғундан ирәли кәлән ачыг вә кәскин чыхышлардан мүмкүн олдугча чәкинирди. Әввәлкиндән даһа чох еjһама сығынырды. Ел дәдәләри кими чох тәмкинли иди. Jери кәлмәсә сөз сөjләмәзди. Һәjатынын бу илләрини изләдикдә Горгуд ата јада дүшүр! Мин дәфә өлчүб, бир дәфә бичирди; фикирләрини горхмадан десә дә еjһамчы ифадәләри илә башгаларынын инчиjән көнлү үзәриндә инәкдән бир өрпәк салырды. Фикрин чыплаг дејилмәсиндән хошу кәлмирди. Бу илләрдә јаздығы әсәрләриндә белә бир әһвал-руһиjjә, белә бир сынанмыш дүшүнчә һакимдир. О, әввәлки ичтимаи-фәлсәфи гәнаәтләриндә даһа мөһкәм дајандығы һалда, сарајдан узаг гачмаг, халгын, вәтәнин һәjат вә мүгәддәраты һәлл олунан бир jердән гыраға чәкилмәjә гаршы иди. О, әхиләр сајағы бир сәфа вә тәмкинлә сараjа баҳырды. Чох чевик бир аjығлыгла һөкүмәтин чалышмаларына тә'сир етмәк истәjирди. Бачардыгча ишләри әлә алмаг, фикирләрини һәjата кечирмәк үчүн имканлар араjырды. Мәнучеһрин һакимијјәтинин бир чох илләриндә сарај шаирә јахынлашмаг, ону истәjинә уjғунлашдырмаг, јарадычылығындан бәһрәләнмәк истәjирди. Шаир бачардыгда Мәнучеһр вә сарајдан узаг кәзирди. Дүшүнчәләрини ачыг вә чылпаг сөjләjирди. Бу һал шаирин «jухудан аjылдығы» илләринә аиддир. Валеһлик дөврүндәки јазыларынын чохуну о өзү өз әли илә «суjа чәкмишди». Ахситанын хаганлығы илләриндә ишләр башгалашды. Ахситан шаирә гаршы мејилсиздир. О, атасынын архасынча гачдығы бөјүк шаирин, нәдәнсә үзүнү белә көрмәк истәмирди. Ону сарајдан узаглашдырмаға чалышырды. Бу бир нечә ил ара-сыра тәкрар олунурду. Ахситанын, шаирин әтәjиндән бәрк-бәрк јапышдығы күнләрин сајы да аз дејилди. Хаганиjә кәлдикдә, о, гачаны говмаға тәләсмәjирди... Ахситанын хатуну — Ширван мәләкәси Бану Сәфвәтәддинә архаланырды. Шаирин әсәрләринин өjрәнилмәсинин jекуну белә дир.

Ширваншаһла Хагани арасындакы мүнасибәти өјрәнәркән *Ахситана хас олан бир чәһәти нәзәрә алмаг көрәкдир.* О, чох тез инчијән, дәјмәдүшәр вә кәскин хасиҗҗәтли иди. Кәнчлик илләриндә шаһзадәләрә мәхсус гысганчлыг вә әркөјүнлүкдән дә узаг дејилди. Әлиачыг, үрәјиуха иди. Бу руһи мә'нәви кејфиҗҗәтләр бәлкә дә, бачарыглы, дујар вә анлаглы бир дөвләт башчысы олмасындан, дөвләти доландырма тәлөбләриндән дә ирәли кәлирди. Гара булудлар Ширван көјләрини өртәркән Ахситана гаршы архадан едилмиш гәсдин боша чыхдығына тохунан шаир, һөкмдарынын хасиҗҗәтинин бу ики чәһәтинә, шаирә сојуг јанашмасына ејһамла тохунмагдадыр:

تو بادی و من خاك تو، تو آب ومن خاشاك تو
با خوی آتشناك تو صبر من آوار آمده
گیرم که ندهی داد من، روزی نیاری یاد من
بشنو شبی فریاد من داغ شب تار آمده
ای خون من در گردنت، زین دیر یاد آوردنت
وز دست زود آوردنت جانم بآزار آمده[1131]

عفو و خشمش برو برکیست خوشو تلخ بلی
خوشی و تلخی با برگ وبر آمیختهاند[1132]

559—571 (1163/64—1175/76)-чи илләр шаирин һәјат вә јарадычылығында көзәдәјәр бир пилләдир. Бу илләр Хагани һәјатынын габагкы вә сонракы илләриндән сечилир. Бу илләрдә јаздығы ше'рләриндә ики чәһәт даһа чох диггәтә лајигдир: О, бу илләрдә «нә'т» јазмамышдыр. Јазса да диванына салмамышдыр. Көрүнүр, Мәнучеһрин хаганлығы илләриндә олдуғу кими «нә'т» јазараг, онлары «һерзи-чан» етмәјә кәрәклик дујмамышдыр. Шаирин бу илләрдә гәләмә алдығы әсәрләриндә чох күчлү вә давамлы бир дүнјәви әһвал-руһиҗҗә һакимдир. Сијасәт, һәсбһалчылыг вә јүксәк бәдинлик бу чағда јаздығы ше'рләринин руһуна һопмушдур. Шибли Неманын дедији «Бәраје-нәвислик» үдрәти бу ше'рләрдә өзүнү даһа чох көстәрмәкдәдир. Һәсбһалыны — бу илләрин олмуш вә олачагларыны чох ејһамлы вә бәдии бир өртүклә өртмүшдүр. Белә олмаса иди, ше'рләриндән шаиримизин һәјатына аид чох кениш бир өлчүдә мә'лумат әлдә едәрдик! Бу ејһамлы өртүју көтүрмәјә јардым едә биләчәк јени бир долил вә мә'лумат әлә кечдикдә шаирин һәјаты вә јарадычылыг аләми даһа дәриндән өјрәнилә чәкдир.

Хагани Сәфвәтәддинин әли илә Ахситана тә'сир көстәрмәјә чалышырды. Башына кәләнләри Сәфвәтәддин вә Гызыл Арслана јаздығы ше'рләрдә бирчә-бирчә садаламышдыр.

[1131] Д-390.
[1132] Д-120.

Дејилдији кими, харичи сијасәт мәсәләләри үстүндә Хагани илә Ахтисан арасында чәкишмә јох иди. Чәкишмәләрин көкү Ширванын ич һәјаты илә бағлы иди. Сөз-сов идарәетмәнин маһиҗҗәти үзәриндән доғмушдур. Ахситан һакимиҗҗәтинин биринчи онилликиндә өлкәдә әмин-аманлыг вар иди. Гоншулар арасында даһа чох барышыг һөкм сүрүрдү. Ширванда бөјүк бир дирчәлиш вә ирәлиләмә көзә чарпырды. Хагани Ахситанын чалышмаларынын бу јөнәмини алгышлајырды. Дил-сөз вә јазы азадлығына јол верилмәдикдә, зүлм вә һагсызлыг көрдүкдә, әдл вә әдаләтин унудулдуғуну дујдугда дилини вә гәләмини сахлаја билмирди. Бунлара көз јумса иди, бәлкә дә јери даһа ширин оларды. Хагани зүлмә гаршы чыхдыгда сарајла үз-үзә кәлирди. Бу илләрдә јаздығы әсәрләриндә бу чәһәтә дә тохунмушдур. Бу илләрдә шаирин башына кәлән уғурлу вә уғурсуз һадисәләрин көкүнү бурада арамалыјыг. Ахситан иш башына кәлдикдә Хагани сарајы вә бөјүк-хочаны әдаләтә чағыран бир ше'ри јадымыздадыр. Сонралар шаирлә һөкмдары вә дөврү арасында кедән мүнагишә, чәкишмә вә мүбаһисәнин сәбәби бу мәсәләдир — әдаләт истәмәсидир. Шаир өзү илә јени һөкумәт арасында баш верәчәк ихтилафын төрәдији јери ирәличәдән арајараг доғру тапмышдыр. О, бу фикри ихтилаф салмаг үчүн дејил, чамааты һөкмдарынын вә Ширван дөвләтинин чеврәсиндә сых бирләшдирмәк мәгсәдилә ирәли сүрмүшдүр... Бу илләрдә шаирин һәјатында чохлу һадисә үз верди... Әслиндә 23 јашындан бу јана башына кәлән мүсибәтләрин әсас гисми әдаләт истәмәсиндән доғмушдур.

Ахситан һакимиҗҗәт башына кәлдикдә чох кәнч иди. Евләнмәмишди. Һөкмдарын һансы очагла евләнмәсинин бөјүк сијаси әһәмиҗҗәти вар иди: Ширваншаһлар сарајы бу мәсәләни дөвләт *мәнафеји бахымындан јола салмалы иди. Ширван көвһәрхатуну* ким олмалы иди? Абхаздан кәлин кәтирмәк, һөкмдары Абхаз шаһзадә ханымларынын бири илә евләндирмәк сијасәти тәчрүбәдә өзүнү доғрултмамышды. Бу јахынлашмадан көзләнилмәз уғурсуз нәтичәләр дә алынмышды. Абхаз сарајы башыны сахламаг үчүн нәсрани түрк сәркәрдәләринә, гыпчаг-түрк күбарларына сығынырды. Ширван мәләкәсинин абхазлы олмасындан бир хејир көрмәмишди. Мәнучеһрдән сонра бу тәчрүбәни башга бир бичимлә һәјатда јенидән сынамаг истәјән Елдәкизләр сарајы үчүн дә бу сијасәт уғурсуз вә позучу нәтичәләр верди. Дөвләт ишләринә тәхрибатчыларын әл тапмасына јол ачды. Ширвана даһа чох ики јандан јүрүш олунурду: Дәрбәнддән вә Абхаздан. Дәрбәнди әлә кечирдикдә ишләр јолуна дүшәрди. Дәрбәнд әмирлији илә дил тапмаг Абхазын сығынмаг истәдији гыпчаглары тәкләмәк демәк иди. Онларсыз Абхаз задәканлығы бир иш көрә билмәзди... Хаганинин 545 (1150/51)-чи илдә Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мәрвәзиҗә јаздығы мәктубда көстәрилдији кими, Ширвана тарих боју Дәрбәнд сәрһәддиндән бөјүк зијанлар дәјмиш-

ди[1133]... Чох көтүр-гојдан сонра Ахситанын Дәрбәнд мәлики Сејфәддинин гызы илә евләнмәси мәсләһәт көрүлдү. Ибн әл-Әсирин дили илә десәк бу «Ширван Дәрбәндинин» доғма Ширванла битишмәси демәк иди. Хаганинин Дәрбәнд мәликлији очағы илә чох габаглардан јахынлығы вә танышлығы вар иди. Сејфәддин Мәһәммәд Арслан баһадырлара мәхсус бир үрәк ачыглығы илә дар күндә Хаганинин сәсинә сәс вермиш вә һимајәсинә галхмышдыр. Она сығынаҹаг вермиш вә гајғы көстәрмишдир. Хагани вә Мүчирәддин Бејләгани она тә'риф јазмышлар. Мүчирәддинин ајагы Дәрбәнддән кәсилмирди. О заман Дәрбәнддә чох күчлү бир јарадыҹылыг гүввәси топланмышды. Билдијимиз кими «дараји-Дәрбәнд» Хаганијә көзәл, ағыллы бир булгар-түрк гызы бағышламышды. Хатуну үчүн јеничә тикдирдији гәсри шаирә вермишди... Сејфәддинин бу илләрдә сағ олмасы бәлли дејилдир. Өзү өлмүшсә, оғлу Бәј Барс һакимијјәт башында иди. Бәј Барс Низамијә гыпчаг көзәлини — шаирин севимли Аппағыны көндәрән «дараји-Дәрбәнд»дир[1134]. Низаминин «түркзади» Мәһәммәд бу гыпчаг јаврусунун оғлудур. Дәрбәнд әмири сөз вә сәнәтин гәдир-гијмәтини билән иди. Ширван тарихини өјрәнәнләр бу һадисәләри көздән гачырмышлар.

Хагани һәјатынын бу илләри Дәрбәндли Ширван мәләкәси вә Ахситанла даһа чох бағлы олдуғуна көрә шаиримизин бу кими јазыларына топлу бир нәзәр салынмалыдыр. Бу әсәрләрин бир чоху ел бајрамларына көрә јазылмышдыр. Шаир мәдһијјәләринин чохуну «рәсми-новрузи» илә бағлы олараг гәләмә алмышдыр. «Рәсми-новрузи»јә көрә шаир кечән бир ил ичәрисиндә өлкәдә баш вермиш сечилән һадисәләрә тохунмалы вә сөз ачмалы иди... Белә әсәрләрә Гәтран Тәбризи диванында бол-бол раст кәлирик. Бу рәсм әски-сарај төрәсилә бағлыдыр.

Ираг сәфәриндән Ширвана гајыдан Хагани чох тәкләнмишди, атасы гоҹа Әли Нәччардан башга бәлкә дә јахын кимсәси аз галмышды. Шаирин ушаглары вә севимли хатуну онун дәрдинә јанырдылар. Һәјаты матәм, гара јас ичиндә иди. Ширваншаһ Ахситан Хаганинин елчилијиндән мәмнун галса да ачыг үрәк вә меһрибан бир нәзәрлә шаирә сары бахмырды. Гашлары чатылмышды. Үрәјиндә вурнухурду, «диши бағырсағыны кәсирди». Шаирдән чох инчик көрүнүрдү. Ширванын бөјүк шаирилә инчикли олса да, онунла һесаблашмалы иди. Нәғмәләринә гулаг асмаға тәләсирди. О, өзү дә руһән шаир иди. Көһнә вә јени сөзләрин синәдәфтәри иди. Хаганинин үрәкләрин бағлы гапысыны ачан, гаранлыглара ишыг вә мәһәббәт јағышы чиләјән нәғмәләрилә јухуја кедиб ојанырды. Артыг үзүнү көрә билмәјән Нәччароғлуна руһи вә мә'нәви чәһәтдән мөһтач иди... Дүлкәр оғлу Ахситанын дәлиганлылыг илләриндән башлајараг ше'рләрилә шаһзадәнин дүшүнчә вә дујғуларына һаким иди. Шаирин гүдрәтли

[1133] Л-7.
[1134] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای»، ۱۳۳۵، تهران، ص: ۴۰۳.

тәдбир вә гәләминә сарајын чох-чох еһтијачы вар иди. Хагани кәнч һөкмдара јенә дә јахынлашмаг истәјирди. Ахситан јенә дә ондан узаг гачырды... Күнләр кәлиб кечирди. Һөкмдарла шаир арасындакы сојуглуг вә баша дүшмәмәзлик галмагда иди. Гәдим Ширванын дөвләт төрәсинә көрә һакимијјәт башына кечән һөкмдар јени ејван тикдирмәли иди. Ахситан јени дөвләт еви тикдирмишди. Јени ејванын ачылышына кәлмиш Хагани дөрд ше'р јазмышды. Бу ше'рләрдә Азәрбајҹан ме'марлығы вә инчәсәнәти тарихинә даир дәјәрли мә'лумат вардыр. «پرداخته» рәдифли гәсидәдә Хагани Ахситанын Ширвана јарашан бир һөкмдар олдуғуну, онун дөзүм, кәрәм, шүчаәт вә тәдбирини алгышлајараг «шаһи-новун» һакимијјәтилә Ширванда јени дөврүн башландығыны севинчлә билдирирди. Ахситанын адына јаздығы ше'рләрилә јени диван бағладығыны сөјләјирди. Јени тикилмиш һөкумәт еви шаирин чох хошуна кәлмишди. Имарәтин диварлары үзәриндә ишләнилмиш рәсмләри — һөкмдарын ов сәһнәләрини, чыдыр вә човкан мејданыны даһа чох севирди... Бу кәнч һөкмдарын инчик көнлүнү алмаг үчүн инчә бир васитә вә фүрсәт иди. Ширванда ова мүһарибә кими әһәмијјәт верилирди. Човкан вә чыдыр мејданы һөкмдарын чевиклијини көстәрән бир јер иди. Хаганлар һәр ики идмана бөјүк диггәт верирдиләр. Мәнучеһрдән Гачарларадәк бу ән'әнә гајғы илә горунмушдур. Ағзындан су төкүлән аслан һејкәлләри сарајларын бәзәји иди. Аслан хаганын гүдрәт вә јенилмәзлик рәмзи иди... «Шикарнамә» вә «Базнамә»ләр јазылмышдыр. Хаганинин Мәнучеһрин адына јаздығы гәсидәләрдән бири һөкмдарынын Бакыда—Хәзәрин саһилләриндә ова чыхмасына һәср олунмушду. Хагани бунларын һамысына ајрыча јер вермишдир. «پرداخته» рәдифли гәсидәдә һөкмдарынын көнлүнү ала биләчәк инчә јерләрә тохунмушдур:

ها شاخ دولت بنگرش کامسال نیك آمد برش
چون باربد مرغ از برش دستان نو پرداخته
شاه فلك برگاه نوداده جهانرا جاه نو
چون حسن دین را شاه نوبنیان نو پرداخته
هان النثار ای قوم هان. جان مژده خواهید ازمهان
کاینك سر شروانشهان ایوان نو پرداخته ...
خسرو جلال‌الدین سزد دارای شروان این سزد
بزم سپهر آئین سزد دوران نو پرداخته ...
تریاق عدلش هردمی اکسیر جان عالمی
خاقانی از مدحش همی دیوان نو پرداخته [1135]

«یافت» [1136] «نونشست» [1137], «تازه کرد» [1138] рәдифли гит'әләри

[1135] Д-387—388.
[1136] Д-753.
[1137] Д-756.
[1138] Д-774.

дә буна көрә јазмышдыр. Шаирин хаган илә дил тапмаға чалышмасы истәнилән нәтичә вермәди. Ахситан евләнәнә кими ишләр бу јердә иди. Ахситанын тојундан сонра да ишләрдә дәјишиклик јох иди. Ахситан «дараји-Дәрбәнд» Мәһәммәд Сејфәддин Арсланын гызы илә евләнди. Бу гоһумлуг Ахситанын Шимал наһијәләриндә даһа чевик чалышмасына әлверишли имкан верди. Бу гоһумлугла Ширванын дәниз вә гуру сыныларынын тохунулмамазлыгы бир гәдәр тә'мин олунду. Хагани бу јахынлашманы Ширван үчүн уғурлу сајды. Ширван «көвһәрхатуну» она сары иди. Хагани Ахситанын хатынына өзү үчүн бөјүк бир сөјкәнәчәк сечди:

هان ای زمانه دولتشاه اخستان نگر — کافاق را زروستم زال در گنشت ...
جان میکند نثار منوچهر از بهشت — بر شاه اخستان که ز امثال در گنشت
گر شابران بهشت ارمند بعدل او — شروان بفرش از حرم امسال در گنشت
مهد شرف بصفه' شاه اخستان رسید — صفه زهفت چرخ کهنسال در گنشت
آواز کوس عشرت زایوان اخستان — بر آسمان ز دعوت ابدال در گنشت ...
مسکین علوکه فال همی زدبروز نیك — روزش بآخز آمد واز فال در گنشت[1139]

Бу һадисәнин һансы илдә баш вердијини билмәк чәтиндир. Һәр һалда, Сәфвәтәддинин Ширван мәләкәси јериндә отурмасы шаир үчүн уғурлу иди. Мәләкә Хаганинин һимајәчиси кәсилди. Ширванда олдуғу илләрдә шаиримиз она сығынды. Мәнүчеһр заманында шикајәти дүшмәнләриндән иди, көзләри көтүрмәјән шаиримизи Бөјүк хаганын көзүндән салмаг истәјирдиләр... Ахситанын һакимијјәти илләриндә јаздығы ше'рләриндә она гаршы сојуг олан һөкмдарындан шикајәтчидир. Ахситан 562—565 (1156/67—1169/70)-чи илләрдә Хаганијә даһа чох е'тинасыз иди. Абхазлы бир сарај мүәллифи Тамара һакимијјәтә кечдикдән чох сонра Ахситанын онун јанына кәләрәк ипамындан әл чәкмәк истәдијини билдирмәси, исмаили олдуғу, гоһумлуг бағлылығына бахмајараг Тамара илә евләнмәк истәмәсиндән узунузады данышыр[1140]. Бу ујдурмаларын сөјкәнәчәји јохдур. Мүәллиф Тамараја јалтагланмаг, килсәнин көнлүнү охшамаг үчүн бу кими чохлу ујдурмалар дүзәлтмишдир. Тамара һакимијјәтә кечдикдә Ахситанын хошбәхт анләси вар иди. О, Дәрбәнд һакимнин гызы — Хаганинин «Гара Арслан» адландырдығы гызла евләнмишди. Ширваншаһлар вә еләчә дә Ахситан исмаили дејилдиләр[1140a]. Әбүл-Үла Кәнчәви, Фәләки вә Хагани Ширванинин Ширваншаһлара јаздыглары ше'рләрдә буна кениш тохунулмушдур. Хаганинин јаздығына көрә Ахситан күчлү, ишбилән вә икид бир хаган иди. Һөкмдарлыг күвәнини әскилдән бир ишә әл атмазды.

[1139] Д-846.
[1140] «История восхваления венценосцев», 1954, Тбилиси, с. 45.
[1140a] Мүәллиф исмаили дедикдә сөзсүз Ахситанын мүсәлман олдуғуну көстәрмәк истәмишдир.

Хагани Сәфвәтәддинә итһаф етдији әсәрләрини чох садә вә ајдын бир диллә јазмышдыр. Бу шаирин јеринә көрә, садә вә чох јүксәк бәдии бир дилдә јазмаг бачарығыны көстәрир. Үслубу һаггында даһа јени мүлаһизәләр ирәли сүрмәјә имкан верир. Хаганинин һәјатында баш верән бир сыра һадисәләри дәриндән өјрәнмәк үчүн шаиримизин Ахситанын хатуну Сәфвәтәддин Бәһуји-Ширванын адына јаздығы «كرد» рәдифли гәсидә әһәмијјәтлидир. Ширван мәләкәси оручлуг бајрамында о заманлар сарајларын ән бөјүк мүкафаты сајылан «тәшриф» көндәрмишди. Хагани һәмин гәсидәни буна көрә јазмышдыр:

بانوی تاجدار مرا طوقدار کرد — طوق مرا چو تاج فلك آشکار کرد ...
بودم زطبع سنقر حلقه‌بگوش او — اکنون زشکر گوش مرا گوشوار کرد...
در روزه بودم ازسخن وجامه' دوعید — در من فکند غمر مرا عیدوار کرد...
چون آفتاب زرد و شفق خانه' مرا — از زردو سرخ زرکش اطلس نگارکرد[1141]

Хагани 6 ил тамам Билгејси-бануван Сәфвәтәддинин — «нов әрусун» гапысында гуллуг көстәрдијини билдирир. О, 571 (1176)-чы илин оручлуг бајрамындан сонра Ширваны тәрк едәрәк, Мәккә сәфәринә чыхмышдыр... Мәккә зијарәтинә кетмәк үчүн Ахситандан бујруг алмағы мәмдуһундан истәмишдир. Истәјинә чатмағын шад хәбәрини ешитмәк үчүн халг демишкән, «ики гулағыны дөрд» етмишди. Демәк, Сәфвәтәддин азы-чоху 564 (1169)-чу илдә Ширвана кәлин кәтирилмишдир. Хагани бу илдә Ширваншаһлар сарајында чох күчлү бир һимајәчи тапмыш, Ширван көвһәрхатунунун «гуллуг һәлгәсини гулағына салмагла өјүнмәкдә»дир.

این کعبه شاه اعظم وایثار قدرتش — برنو عروس فتح شه کامکار کرد ...
بانوی شرق‌وغرب مگر رخصه خواهدم — کایزد بحج و کعبه مرا بختیار کرد
شش حج تمام بردراین کعبه کرده‌ام — کاین آرزو دلم گرو انتظار کرد
امسال عزم خلست آن کعبه میکنم — کامید این حدیث دو گوشم چهار کرد[1142]

Түрк дөвләт төрәсинә көрә әсир алынараг дөвләтин табе'лијинә кирмиш, јенидән вәзифәјә гојулмуш һөкмдар гулағына сырға тахмалы иди. Халг ичәрисиндә ишләдилән «гуллуг сырғасыны гулағына тахмышдыр» ифадәси бурадан төрәмишдир. Бу сырғада һаким һөкмдарын ады јазылмалы иди. Мәмлукларда да белә иди. Низами «Лејли вә Мәчнун»да «چون حلقه' شاه یافت گوشم» демишдир. Хагани «اکنون زشکر گوش مرا گوشوارکرد» дедикдә бу рәсмими јада салыр. Низаминин «Игбалнамә»синдә адыны чәкдији Нүсрәтәддин Бишкинин бабасы нәстури гыпчаг-түрк башчыларындан иди. Сәлчуглу Алп Арслана әсир дүшәрәк, бојун әјмиш,

[1141] Д-149—150.
[1142] Д-152—153.

Алп Арслан Мешкин маһалыны — Хиjо маһалыны она вермишди. Буна көрә дә, бу очагдан олан һөкмдарлар бу сырғаны гулагларында көздирмәли идиләр. Мешкин һөкмдары Султан Мәһәммәд Харәзмшаһын әлинә кечдикдә Харәзмшаһын бујруғу илә сырғаны дәjишдирмәли иди, Мәһәммәдин адына jазылмыш jени сырғаны гулағына тахмалы олду...[1142a].

Хагани jенә дә Ахситанла арасынын jахшы олмадығындан данышыр. Һакимиjjәт башына кечмиш Ахситан бир нечә ил шаирин гәләмини өз хеjринә «Зүлфүгар» етмишдир. Дүлкәр оғлу Ибраһимин дүнjалар алан, бағлы тилсимләри алт-үст едән фүсункар гәләми Ахситан һакимиjjәтинин мөһкәмләнмәсинә бөjүк бир орду jардымы көстәрмишдир. Анчаг, о, нечә илдир ки, шаирә гаршы чох сојугдур. Бу чәтин күнләрдә шаирин сығындығы, дөjдүjү бир дәмир гапы варса, о Ширван «көвһәрхатунунун» гапысыдыр. Дәмир гапынын тахта гапыја ишн дүшдүjү кими, инди тахта гапынын дәмир гапыја ишн дүшмүшдүр: о, jенә дә гәдим бир ел рәсминә көрә гапыја сығыначагдыр. Һөкмдарынын гылынчы алтындан кечмәк нә исә нәтичә вермәмишдир. О, jенә дә «чадыр ағзындан кирмәк» рәсминә тапынмалыдыр. Ширван мәләкәсиндән вә Дәрбәнддән данышдыгда, Сүлејман Нәбинин гиссәсини чох хатырламыш, о санки, бу дастанын көкүнү Хәзәр чеврәсиндә, Дәрбәнд вә Сәбаjилдә ахтармышдыр:

خاقانی است بردر او زینهاریی — این زینهاری از گرمش زینهار کرد
گربردرش درختك دانا شدم چه‌باك — کاقبال او درخت کلو را چنار کرد
بلقیس بانوان وسلیمان شه اخستان — من مدهدی که عقل بمن افتخار کرد
مدهدکنون که خلعت بلقیس عهد یافت — بختش بخلعت ملك امیدوار کرد
تا بشنود جهان که فلان مرغ را بوقت — بلقیس خرقه‌دار و سلیمان شعار کرد
این بیت‌بی‌نی ارقلم من‌گذشت از آنك — نتوان عطای شه بستم خواستار کرد...
شاه یزیدیان علی آسا و ذوالجلال — از گوهر زبان منش ذوالفقار کرد
زنگار خورد چند کند ذوالفقار من — کاخر بذوالفقار توان کار زار کرد...
امید آبروی ندارم بلطف شاه — کامسال کمتر است قبولی که پارکرد

[1143]

Хагани Ахситанын е'тинасызлығыны jүнкүл бир давраныш сајыр. Jазыларында бу бахымдан инчә вә ejһамлы бир күлүш кизләнмишдир. «Әглин онунла өjүндүjү бир баша гаршы е'тинасызлыг көстәрмәjи ағылсызлыг» сајмышдыр. О. Мәнучеһрдән сонра сарајын ишыглы чәһәтләринә, «рөвшәнани дәркаһа» бәсләдиjи инамларынын боша чыхдығыны дуjмуш, бөjүк истәк вә диләкләринин думанлы бир хәjал олараг галдығына ачымышдыр. Мәккә сәфәриндән гајытдыгда Ширвана көндәрдиjи «برنتابد بیش از این» рәдифли jазыда Ахситанын шылтаглыгларына дөзмәjинин сәбәбләринә тохунмушдур. Бөjүк түрк алими Маһмуд Кашғаринин чох-чох бәjәнәрәк диванына салдығы «Jадын jағлы тикәсиндән, өзүнүнкүнүн ганлы jумруғу jахшыдыр» түрк аталар сөзүнә әмәл етмишдир:

می گفتم از سخن زرو زوری بکف کنم — امید زر و زور مرا زیر و زار کرد
ماری بکف مرا دو زبان چیست آن قلم — دستم معزمی شده کافسون مار کرد
نی پاره‌ای بدست وسواری کنم براو — چون طفل کوبر اسب کدوبین سوارکرد
کس نی‌سوار دیدکه باشه مصاف داد — وزنی ستور دیدکه در ره غبارکرد
مانم بکودکی که زنارنج کفه ساخت — پندانست کو ترازوی زر عیار کرد [1144]

Дәрбәндин Ширвана jахынлашмасы, Ширван үчүн көзәл нәтичәләр верди. Әлдә едилмиш әмин-аманлыгла бағлы олараг, өлкә даһа да абадлашырды. Хагани Сәфвәтәддинин адына jаздығы гәсидәләрдә Билгејсин Сүлејманла бирләшмәсини Сүлејман дөвләти үчүн мүбарәк сајмыш, «Дәрбәнд Билгејсинин» «шаһи-шаһнишан-шаһ оғлу шаһ» Ахситана говушмасыны уғурлу бир тәдбир сајмышдыр. Бу jахынлыгла Ширван сынырларынын чеврәсиндә санки икинчи бир Искәндәр сәдди чәкилмишди. Хагани мәләкәнин ағыл вә тәдбирини бәjәнмиш, гәдим ел нағыллларына хас олан бир чәһәтә дөнә-дөнә тохунмушдур. Дәрбәнд шаһзадәсини «ағ чалаған-дөвләт гушу», вәтәнин «гара арсланы» адландырмышдыр. Түрк төрәсинә көрә, һөкмдарын хатуну хаганла бирдир. Ширванда учурулан дөвләт гушу Дәрбәнд шаһзадәсинин чиjнинә гондугда «ағ чалаған» бу һаггы газанмышдыр. Бунларын һамысы дөвләт мәнафеи бахымындан дејилмиш вә jазылмыш сөзләр вә дүшүнчәләрдир. О, Ширванда икән бу мәдһиjjәләри «тә'визи-әгл» вә «һерзи-чан» етмиш, мәләкәнин бујруғунун күчүндән бәһрәләнмәjә чалышмышдыр. Мәнучеһрин һакимиjjәти күнләриндә исә өзүнү кимсәсиз көрдүкдә «нә'тләрини» «һерзи-чан» етмишдир. О, һамиси Сәфвәтәддинин чеврәсиндә баш верән һадисәләри көздән гоjмамышдыр. Мәләкәни «нүзл» — кечинәчәк вә «күзәран»—баш доландырмаг үчүн мәдһ етмәдиjини билдирмишдир. Бу jазыларын бир чоху ән'әнәви бајрамлара көрә jазылмышдыр. Бу кими әсәрләрдә Ширваншаһ Ахситанын евлилик һәjатына даир вә Ширван тарихи бахымындан чох кениш мә'лумат вардыр. Бу һадисәләрин өjрәнилмәси шаирин һәjатыны дәриндән билмәк үчүн дә дәjәрлидир. Ашағыдакы гәсидә новруз бајрамына көрә jазылмышдыр. Мәләкәнин оғлу олмадығы үчүн шаир мәмдуһуну оғуллу-гызлы көрмәк истәjир. Ширван көвһәрхатунуна «оғул ағачы гурумасын» демәкдәдир:

شروان بعز شاه زبغداد در گذشت — تاشاه‌زاده صفوة دین بانوان اوست ...
باز سپید دولت وشیر سیاه ملك — کاین‌بردهم‌نشیمن وهم‌نیستان اوست

[1142a] «سیرة جلال‌الدین یا تاریخ جلالی». نگاشته نورالدین محمد زیدری نسوی، ترجمه محمد علی ناصح، ۱۹٤٥، تهران. ص: ۲۰ . ۳٥.

[1143] Д-151.

[1144] Д-151—152.

این پرده سد دولت خاقان‌سکندراست اسکندر دوم کەدوم سدازآن اوست
بلقیس بانوان و سلیمان شه اخستان کز عدل ودین مبشر مهدی زمان اوست...
یارآن قصیده گفت که تعویذ عقل بود و امسال این قصیده همه حرزجان اوست
گر مدح بانوان زپی سیم زر کند وزارکفر خوك‌خوران طیلسان اوست ...
یارب بتارگی شرف جاودانش ده کاسلام تازه از شرف جاودان اوست
ور جز بقای بانو و شاهست کام او پس‌داستان‌سگ صفتان‌داستان‌اوست [1145]

Бу сөзләри о үрәкдән јазырды. Көнлүндә хаган вә көвһәрхатуна гаршы дәрин бир бағлылыг вә севки дујмушдур. Бу јазыларын һамысынын ичиндән «Ағ күл бағына» доғру гызыл бир чызыг чәкиб кедир. Бу јазыларын архасында бөјүк, јурдсевәр вә вәтәндаш шаирин үрәји чырпынмагдадыр. Бу бөјүк вә уғурлу фикир вә истәк нечә көзәлдир, јуха вә инчә бичилмишдир: Ширван абадлашмалы, онун дөвләти күчлү вә јенилмәз олмалыдыр. Истәк вә дујғулар көјчәк, улу вә бөјүк иди. Буна көрә дә о, һөкмдарынын сојуглуғуна, шылтаглығына дөзүрдү. Дүнәнләри Мәнучеһрин долдурдуғу ајағы башына чәкә-чәкә, кәнчлик учундан јурд вә ојмағындан дидәркин вә дәрбәдәр дүшән шаир инди нә олурса-олсун, өз игтидарына, өз јурдуна сығынмаг истәјирди. Ахы о, һәр јери кәзиб доланмышды. Дәмир чәлик көтүрүб, дәмир чарыг кејән ел ағсаггаллары кими дүнјаны кәзсә дә, ахтардығыны тапмамышды. Өзүнүнкү пис олса да, онунла кечинмәк истәјир, јадларын гапысыны дөјмәји јадына белә, салмырды. Јадлара сығынмағын ачысыны дадмышдыр. Буна көрә дә, о, чох дөзүмлү, јенә дә дөзүмлү иди. Кәнчлик илләринин дәјмәдүшәрлијини бир дәфәлик унутмуш, лап узаглара тулламышды. Көстәрдији тохдаглыг вә дөзүмү илә тајсыздыр. Ахы о, өлкәнин бөјүк вәтәндашыдыр. Јурду она күвәнир, јеткин вә анлајан вәтәндаш! Инсани-камилдир! Атадыр... О, јадларын голтуғуна кирмәји дәрбәдәрлијин нә олдуғуну дәриндән дујмушдур. 10 ил габаг Кәнчәјә, архадашы Шәмсәддинә көндәрдији јазыда јадларын гапысына үз чевирмәдијини билдирмишди...

Мәләкә Ахситан үчүн бир-биринин далынча һәр илдә бир күл гөнчәси — көјчәк, пәри үзлү, су сонасы бир гыз доғмушдур. Ахситан вә хатуну оғлан сорағында идиләр. Оғлан истәјиб, оғлан һәсрәтини чәкирдиләр. Мәләкә доғдугда муштулугчулар бир гулағы мин етмишдиләр. Ахситан бөјүк хаганлыг ејванында оғул һәсрәтилә чох доланмыш, вар-кәл етмишди вә дарыхмышды...

Хагани новруз бајрамына көрә азы-чоху 567—568 (1172—1173)-чи илдә Сәфвәтәддинин адына јаздығы «افشانده است» рәдифли ше'риндә «банији-әдлгостәр вә мүлкпәрвәрин» әлачыглығыны, дөвләти доландырма бачарығыны бәјәнмиш, мәләкәнин дөрд гызы олдуғуну, оғлан көзләдикләрини билдирмишдир:

[1145] Д-73—74.

تو عروسیست صورت نوروز که بر آفاق زیور افشاندست ...
دولت بانوان نثار ظفر بر سر بوالمظفر افشاندست...
همت اوکه گوهری گیرست دست بر چار گوهر افشاندست
نعش در پای چار دختراو زیور هر سه دختر افشاندست
از پی این پسر که خواهد بود قرعها سعد اکبر افشاندست
قال سعد است گفت خاقانی کز نفس مشك اذفر افشاندست [1146]

Бу гәсидәдә Хагани хаганы-әкбәр, Әбүл-Мүзәффәр Ахситанын хатыны Дәрбәнд шаһзадәси Сәфвәтәддинин гардашы — «Дәрбәнд јиҹәси» Бәј Барсын ишләринин јахшылашмасындан севинчәкдир... Бачы — «Гара Аслан», гардашынын јардымына кәлмишди. Сеҹфәддин Мәһәммәд Арсланын өлүмүндән сонра оғлу Бәј Барсын Ширвана сөјкәнмәси Дәрбәнд мәликлији үчүн көзәл нәтичәләр верди. О. Л. Вилчевски бу ше'рин Тамараја јазылдығыны сөјләмишдир. «برادر» —дедикдә шаир Дмитрини хатырлајыр[1147]. — демишдир. О, бу мүлаһизәдән XII әср Ширван һәјаты үчүн јанлыш јекунлар чыхарыр вә санки Ширваны Абхазын голтуғунда вә хидмәтиндә көрүр. 3 сәбәб О. Л. Вилчевскини аздырараг, јанлыш нәтичәләрә кәтирмишдир:

1. Ширваншаһлар сарајында мәләкләрин үмумиҹәтлә Сәфвәтәддин ләгәбини дашымасы, Мәнучеһр вә Ахситанын хатунларынын бу ләгәблә чағрылмасы.

2. «Хагани-әкбәр», «Хагани-кәбир» Мәнучеһр вә Ахситанын үнванларындандыр. Хагани Әбүл-Мүзәффәр дедикдә Ахситандан, Фәхрәддин дедикдә Мәнучеһрдән данышыр. Мәнучеһрин күнјәси Әбүл-Һеҹча иди. «Хәлифә-левалы» Мәнучеһр! Ахситан Мүзәффәрәддин ләгәбини, Әбүл-Мүзәффәр күнјәсини дашымышдыр.

3. О. Л. Вилчевскинин һәр шеји истәр-истәмәз Абхаза сары чәкмәк, она бағламаг мејли.

Хагани мәләкәни «Мәрјәм, Хәдичә вә Зүбејдә»јә охшадырды. О. Л. Вилчевски «Мәрјәм» сөзүндән јапышараг, «бурада Тамарадан сөз кедир» — демишдир. Бәс Хәдичә, Зүбејдә... вә с. адлар нәјә ишарәдир? Мәрјәмин адыны чәкдикдә мәләкәнин исмәт, һәја вә бакирлијини көзә чарпдырыр.

Хагани Ширвандан кедәнә кими, Ахситанын 4 гызы, 1 оғлу олмушду. Бәј Барсын иш башына кәлмә тарихи бәлли дејилдир. Көрүнүр, Бәј Барсын атасы Сеҹфәддин бир нечә ил габаг өлмүшдүр:

دولت بانوان نثار ظفر بر سر بوالمظفر افشاندست
همت بانوان جواهر سعد بر کلاه برادر افشاندست [1148]

[1146] Д-82—83.
[1147] «Советское востоковедение», М., 1957, № 4, с. 65.
[1148] Д-82—83.

Бир ил дә кечди. Ахситан јенә дә Хаганијә гаршы, атасынын сағлығына ајаг галдырдығы, онун ичдији ајагдан чахыр ичдији севимли шаиринә сојуг галды! Бујруға гулаг вермәјәнләри «кечинәчәкчә сыхышдырмаг» бујругчуларын чохданкы һәрбәсидир. Бир ил дә кәлиб кечди. Сәфвәтәддин Ширван һөкмдарына—«Бир какили гызыл, бир какили күмүш» бир оғлана бојлу-ичинчанлы иди. Ахситан дүнјаја сары көз ачачаг оғлу үчүн индидән әлдән кедирди. Новруз бајрамы гапыны алмышды... Ширваншаһлар сарајы гаршысында шадјаналыг тәбили вурулурду. Ширваншаһлар сарајында јеничә доғулачаг оғлана ад сечирдиләр. Мүнәчимләр индидән тале ахтарыр, фалчылар фал ачырдылар. Үстүрлаблар әлдән јерә гојулмурду. Хагани вәлиәһдә Мәнучеһрин вә ја Фәрибүрзүн адыны вермәјә сары иди. Ширваншаһлар сарајында севинчәклик ашыб-дашдыгда шаир јенә дә чәтинликлә үз-үзә кәлди. Һимајәчидән башга она јенә дә сығыначаг верән ахтармалы олду. Өмрүнүн дүшән јарпагларына јенидән бахмалы иди. Сығыначаг арајаркән да елаты бир давраныш илә Сәфвәтәддинин гапысындан кирди, она сығынды. «Ган едиб гапындан кирмишәм» — деди. Көрүнүр мәләкә өз јерини даһа да бәркитмишди. Дөвләт ишләриндә сөзүнүн күчүнү даһа да артырмышды. Мәләкә Ахситана дөвләти доландырмаг ишиндә сирдаш вә јолдаш олду. О, Ширванын шимал гоншулары илә әлагә вә бағлылығыны бәркитмәјә вә кенишләндирмәјә чалышырды. Ширван дөвләтинин нүфузунун Гыпчаг чөлү, Булғар вә Етилдә јајылмасына чох чалышмыш, сөзүнү әмәл атына миндирмишдир. Мәләкә ширванлы хаганла ејни һүгугла дөвләти идарә едиб, ишләри јолуна салырды. Онда хаганлыға ујан бир вүгар вар иди вә белә давранырды:

در صفهٔ تو دختر قیصر بساط بوس — در پیشگاه توزن فغفور پیشکار ...
تو نیستان شیر سپاهی درین حرم — تو آشیان باز سپیدی در این دیار ...
شیر سپاه معرکه خاقان کامران — باز سپید مملکه بانوی کامکار
بانوکند شکار ملوك ارچه مردنیست — آری که باز ماده به آید گه شکار
[1149]
شاهان چه زن چه مرد درایام مملکت — شیران چه نر چه ماده بهنگام کارزار

«Мәһин-Бану» о алтун тахтында әри илә — бөјүк хаганла дизбәдиз әјләшмишди:

گر در زمین شام سلیمان دیویند — بلقیس را زشهر سباکرد خواستار
هم شاه ما زقدر سلیمان عالمست — هم بانوان زمرتبه بلقیس زورگار
شهر سباست خطهٔ دربند از احتشام — بیت‌المقدس است شماخی از اقتدار ...
عادت بود که هدیهٔ نوروزی آورند — آزادگان بخدمت بانو و شهریار ...
نوروز چون نزاست تهی دستو همچومن — جان تهی کند بدر بانوان نثار ...
نه ماهه ره بریده مه نو بره دراست — کاید چوماه چارده مصباح هفتو چار ...
خواهی نهیس نام منوچهر نامجوی — خواهی کنیش نام فریبرز نامدار ...

[1149] Д-176—178.

خاقانیست بر درتو زینهاریی — ای پاتوان مملکت شرق زینهار
در زینهار بخت نگه‌دارتست حق — زینهار زینهاری خود را نگاهدار ...
[1150]
بر چرخ ملك بانو و شاهند مهرو ماه — این مهر و ماه را ملك العرش باد یار

Шаирин јазылары мәләкәнин инчә вә јумшаг көнлүнү ағлатдығы вә тәрпәтдији һалда, Ахситан даһа да е'тинасыз көрүндү. Һөкмдарлыг күвәни аз гала анлаг вә билији үстүн кәлди. Ај күнәшә сары чох јахынлашмаг истәсә дә, күнәш көзәллијинә вурғун кәсиләрәк, маһнылар бәстәләјән ај үчүн шылтаглыг көстәрирди... Ширваншаһлар сарајында шадјаналыг тәбили вурулду... Шамахы башдан ајаға чилчырагларла вә рәнкли мәш'әлләрлә ишыгландырылмыш, ипәк халчалар вә тирмә шалларла бәзәнмишди. Шәһәр чырағбан иди. Атлылар чыдыр дүзүнә долмушдулар, гапаг атыр, човкән ојнадырдылар. сарајын гапысы ағзында тәбил дөјүлүрдү. Ширванын о мүбарәк дөвләт бајрағы Ширваншаһын башы үстә далғаланыр, Хәзәрин баш алыб кәлән һүндүр-һүндүр далғаларына мејдан охујурду. Шамахынын бир ағачлығындакы орду базардан ширванлы ел баһадырларынын һәлһәләси ешидилирди. Ширван дөвләти вәлиәһдинин аддымыны сәбирсизликлә көзләјәнләрин сырасында Хагани дә дајанмышды. Хаган вә хатун һамыдан чох јурдларына атылачаг јени аддымы көзләмишдиләр... Мәләкә оғлан доғду. Бу уғурлу хәбәр шаирә кечә кәлиб чатды. О, «آورد» рәдифли ше'рини јазараг, һөкмдарына әрмәған көндәрди. Үмид дујғуларыны билдирмәкдән башга ајры истәји јох иди. Ахы, Ширван мәләкәси оғлан доғмушду. Күнәшдән јени бир ај парламышды. Көзү јердә дејил, көјдә иди. Ахы о, Ширваншаһлар сарајынын дөвләт адамларынын ушагларынын мүәллими, сарајын вә хаганын хүсуси инанылмыш дәбири иди. Һөкмдар ел рәсминә көрә үзүјүнү чыхардараг муштулуг вермиш, мамачаја шал көндәрмишди. Санки баш көтүрүб кечмишә гајыдыр, нағылларымызы охујурсан! Һөкумәт еви гаршысында дөвләт чарчысында хаган! Хаган! — дејә тәбил сәсләнирди. Тәбил Ахситанын адына дөјүлүрдү. Јеркөј тәрпәнирди, нағарачылара Шәмсүл-имарәдә шадјаналыг вурмаг бујруғу верилмишди. Хагани Ширван сарајы башында әсән бу улу вә мүбарәк бајрағын ағачы үстүнә гонмуш о дөвләт гушунун мүбарәк вә уғурлу ајағыны бөјүк севинчлә, күзкү вә дузла гаршыламышды. О, хаганынын шад күнүндә севинчәк көрүнсә дә, Ахситан јенә дә она сојуг көрүндү, јенә дә мәләкә онун тәрәфиндә иди. Бир-биринин ардынча 4 гыз доған «көвһәрхатун» оғлан доғдугда ад гојма олду. Хагани бу ше'ри о күндә јазмышдыр. Ширван шаһзадәсини Мәһәммәд дејә чағырдылар:

کاس بخندید گز نشاط سحرگاه — کوس بشارت نوای کاسه گر آورد...
دوش معلق زنان کبوتر دولت — آمد و اقبال نامه‌زبر بر آورد...

[1150] Д-177—178.

آن‌مه نوبین‌که آفتاب بر آورد — غنچه نوبین که نوبهار بر آورد...
بخت‌که سیاره سعادت شامست — یوسف تازه نگرکه از سفر آورد...
شاه محمد جلالتست،[1] بتابید — چرخ ز صلبش محمدی دگر آورد
جان فریبرز از این شرف طرب افزود — ذات منوچهر از این خبر بطر آورد...
شاه سلیمان نگین بمژده نگین داد — یعنی بلقیس مملکت بسر آورد ...
کوه جلالت چوداد گوهر دریا — گوهر آن کوه بیشبی گهر آورد ...
آیت تأیید باد کز پی مدحش — خاطر خاقانی آیت هنر آورد
ز آن فلکی کو بنات همی زاد — سعد سعودش سماك نیزه‌ور آورد [1151]

Бу hадисәдән бир нечә ај сонра Ахситан Абхазла мүнасибәти јолуна гојмаг үчүн, Шәки јолу илә бу өлкәјә кетмишдир. Ширван хаганы «اکوران کوران» да икән Хаганијә мәктуб көндәрмиш, шаир бу мәктубун чавабында Ахситанын hәлә данышмајан, једдиләр үстә тапдығы сүдәмәр оғлу Фәхрүддөвлә Мәhәммәд шаhын сағ-сәламәтлијини Ахситана билдирмишдир[1152]. Бурадан да Ширван вә Абхаз арасындакы сијаси мүнасибәтләр тарихи бахымындан кәрәкли олан бу мәктубун јазылыш тарихини, Ахситанын Абхаз сәфәринин тарихини ајдынлашдырмаг олар. Көрүнүр, Ширван вәлиәhди-јиналынын тә'лим-тәрбијәси Хаганијә тапшырылмыш имиш. Бу мәктубдан сонра Хагани Абхазда олан Ширваншаһдан башга бир мәктуб да алмышдыр. Шаир чаваб мәктубунда Ширван вәлиәhди Фәхрәддин Әбүл-Фәтh Мәhәммәд шаhын сағ вә сәламәтлијини билдирмишдир.

Хаганын бу мәктублары Ширван вә Абхаз тарихи бахымындан чох кәрәклидир. Ахситан hакимијәтдән говулмуш Абхаз hөкмдарыны јенидән тахта чыхармыш, ишләри јолуна гојараг, Ширвана гајытмышдыр. Бу хәзинә сәнәдләри Ширван дөвләтинин Гафгазда башлыча бир күдрәт олдуғуну көстәрир.

Бу мәктубларда Ширванда јаранмыш фикри интибаһын габагчыл чәһәтләри, Ширван дөвләтининн харичи сијасәтинин әсаслары әкс олунмушдур. Бу ики мәктубда Хаганинин дөвләт вә сијасәтлә бағлы олан фикирләри илә таныш олуруг, бу сәнәдләр Ширванын бүтүн Гафгаздакы интибаһын башында дурдуғуну бир даһа көстәрир[1153].

569—570 (1173/74—1174/75)-чи илләр јахынлашдыгча Ахситанын Хаганијә гаршы сојуглуғу даһа да артырды. Мәләкә hөкмдарынын шылтаглыглары илә hесаблашмалы олду:

بانو جهان نپرسدش حال — کو حال دل توان ندیدست [1154]

[1151] Д-147—148.
[1152] Ш-79.
[1153] «دونامهٔ نویافته از خاقانی شروانی»، از غفار کندلی، «نشریهٔ دانشکده ادبیات علوم انسانی تبریز»، سال بیستو دوم، پائیز و زمستان ۱۳۴۹، شماره مسلسل ۹۵، ۹۶، تبریز، ص: ۲۹۷—۳۲۸.
[1154] Д-71—72.

Хаганы «ندیدست» рәдифли гәсидәни бу заман јазмышдыр. Башлыгда гәсидәнин Ахситан вә Сәфвәтәддинин мәдһиндә гәләмә алындығы көстәрилмишдир. Мәтндән анлашылдығына көрә ше'р Сәфвәтәддинин адына јазылмыш, јери кәлдикдә Ахситандан да данышылмышдыр. Бу әсәрдә Хаганинин Ширван һәјатынын сон илләрилә бағлы олан кениш мә'лумат вардыр. Шаир һөкмдарындан инчик олса да, һөкмдары Хаганијә сојуглуг көстәрсә дә, шикајәти зүлмдән, һөкмдарын мәһәлсизлијиндәндир. Бу өз-өзлүјүндә 571 (1175/76)-чи илә кими шаирин аилә һәјатында сакитлик вә хошбәхтлик һөкм сүрдүјүнү көстәрир. Ахситан шаирдән даһа чох инчимишди. Шаһын бујруғу илә шаирин «игта вә бараты» кери гајтарылмышдыр. О, бу гәсидәни һансы бир ел бајрамына көрәсә јазмыш, күнаһсыз олдуғуну билдирмишдир. О, артыг һөкмдарын сојуглуғундан безиб, мәләкә илә көрүшәрәк, сәфәрә чыхмаг истәјир. Олсун ки, Мәккә сәфәринә јығышыр. Хидмәти бурахмышдыр. Ше'р дә јазмыр, сөзүн дәјәри галмадығындан, кимсә ону дујмаг гајғысына галмаг истәмир. Шаир она јардым едә биләчәк күчлү бир кәс арајырды. Ата севимли шаирини күрбәтләрдән кери гајтарараг сарајына говушдурмаға чалышды, оғул исә өз јерсиз шылтаглыг вә сојуглуғу илә XII әср дүнјасынын бөјүк шаирини, Ширванын јарашыг вә доланышығыны чәлаји-вәтән етди. Гәриблик гујусуна салды. Бир нечә ај сонра шаирин аилә һәјатында баш верән дәјишикликләр бу hадисәни сүр'әтләндирди:

بنده زدکان شعر برخاست — چون بازاری روان ندیدست
حلاج دکان گذاشت ایرا — جز آتش درد کان ندیدست...
از هر که علاج خواست الا — درد دل ناتوان ندیدست
قرب دوسه سال هست کزشاه — یك حرمت ونیم نان ندیدست
اقطاع وبرات رفتو از کس — یك پرسش غم نشان ندیدست
شاه هست گران سرارچه رنجی — زین بندهٔ جان گران ندیدست
گفته است بترك خدمت اکنون — کانعام خدایگان ندیدست
دستوری خواهم از خداوند — کز در که شه مکان ندیدست
زینهاری تست واز تو بهتر — یك داور مهربان ندیدست
خواهد زتو استعانت ایرا — بهتر زتو مستعان ندیدست...
این شعر و داعی از زبانم — سحر است وکس این بیان ندیدست...
صد عید چنین ضمان کند عمر — دولت به از این ضمان ندیدست [1155]

Хагани 571 (1175/76)-чи илдән габаг хидмәти тәрк едәрәк, сәфәрә чыхмаг истәјирди. Гәсидәнин башланғычында hөкмдарынын сојуглуғунун сәбәбинә үстүөртүлү тохунмушдур. Ше'рин сонларында падшаһын мәһәлсизлијини хидмәти тәрк етмәсинин сәбәби сајмышдыр. Ахситан шаирин «узун данышмасындан» ин-

[1155] Д-71—72.

чимишдир. О, «әдлинә» күвәндиҗи, сөздә инсафдан дәм вурдуғу һалда, шаирин әдаләтдән сөз ачмасына дөзә билмирди... Ширвани гојуб кетмәсинин башлыча сәбәбләриндән бири будур: Сөз сәрбәстлиҗи, фикир сәрбәстлиҗи... әдаләт өлкәдә һаким олмалыдыр! Ајры сәбәбләр дә вардыр. Хаганы бөјүк бир чәсарәт көстәрәрәк, күчлүләрин вәфасызлығындан, дүнјада «әһли-дил» галмадығындан шикајәтчидир. Бағладығы үмидләрин боша чыхдығыны билдирмиш, хәјал вә арзуларыны башга бир јердә арамаг вә ахтармаг истәмәмишдир. Јахшы бахын, о, илк дәфәдир ки, Ширванын бөјүк хаганы шаһ оғлу Шаһ Ахситан һаггында белә ачыг данышыр. Сиҗирмә гылынч өзүнү мејдана атмышдыр:

دل روی مراد ازآن ندیدست — کز اهل دلی نشان ندیدست
دل هر دو جهان سه باره پیمود — یك اهل دراین میان ندیدست
در شیب و فراز این دو منزل — یك پیك وفا روان ندیدست...
خاقانی سود مایهٔ عمر — الا ز زبان زیان ندیدست
آویختگی سر ترازو — الا زسر زبان ندیدست[1156]

Дөвләтшаһ Сәмәргәнди шаирин бөјүк хагандан бәхшеҗиш истәмәси, јазысына милчәјин мизәсилә хәләл дәјмәси, ше'рин мә'насынын дәјишмәси үзүндән һөкмдарын шаирдән инчимәсиндәк данышмышдыр. Сарај сарајдыр, бу һадисә Мәнүчеһр вә Ахситанын хаганлығы илләриндә баш верә биләрди... Мәнүчеһрә јазды шикајәтдә буна охшар бир һадисәјә тохуна биләр. О, шаирин һәјатынын бу күнләрилә бағлы олан бир халг рәвајәтини јазыја алмышдыр. «Игта вә баратынын» кери алынмасындан данышан ше'ри јадыныздадыр. Һөкмдарынын бујруғу шаирә чох бәрк тохунмуш, бир нечә ше'риндә бу һадисәдән сөз ачмышдыр. О, бу һагда јаздығы ше'рләринин бириндә өзү илә һөкмдарыны гаршылашдырмышдыр: «О, бир өлкәнин тачыны дашыјан һөкмдарынын башына өз сәналәри илә једди иглимин тачыны» гојмушдур. Ахситана дүнја дурдугча силинмәз бир ад газандырмышдыр. Ахситан — өзүнә чох күвәнән һөкмдар, она бир тикә чөрәк вермиш, сонра да вердијини кери алмаг истәмишдир. Шаир Ахситанын багышладығы кәндин кәлирини рәнҗәтин кечинәчәјинин јахшылашмасына хәрчләдијини билдирир. Һөкмдарын ловға һәрәкәтләрини кәскин вә үстүөртүлү ифадәләрлә писләјир: Көрүшүр, Ахситанын бујруғуну алан шаир бу ше'ри јазараг һөкмдарына көндәрмишдир. О, индијә кими көстәрдији әдәби, нәзакәти, тохдаглығы јумшалдараг һөкмдары илә үз-үзә дајанмышдыр. Ахситанын илләр боју көстәрдији е'тинасызлығы бир јерә топлајараг, шаһын тәкәббүрлү вә ловға үзүнә чырпмаг истәјир. Сонра... дајан, ахы, шаһ оғлу Шаһ Ширваншаһдыр, Ширванын хаганыдыр дејир. Хагани донлуғунун артырылмасыны истәдикдә һөкмдар онун «игта вә баратыны» кәсмишдир.

[1156] Д-68—69.

«Ушаг әлиндә тутдуғу көкәнин хырдалығындан ағладыгда, ит онун үстүнә чуммуш, көкәсини әлиндән гапараг гачмышдыр». Бу ше'рдә белә кәскин вә тиканлы сөзләр чох ишләнмишдир.

Ширваншаһ ханәданы адына јаздығы башга әсәрләриндә шаир мәсләһәти көзләмиш, күчлүләрдән өзүнү горумаға чалышмышдыр. Сөзү үстүөртүлү десә дә, дили сөздән галмамышдыр. Сары симә тохунмушдур. Јекәбашлара гаршы шаирин чыхышлары даһа күчлү вә сарсыдычыдыр. Фикирләрини чылпаг демәкдәнсә, сөздән сөзүн үстүнә түл кими ипәк вә инчә бир өртүк атмыш, бунунла да сөзүнүн кәсәр вә күчүнү даһа да артырмышдыр. Аслан үрәкли шаирин полад нрадәсини вә күвәнини дујмаг, бөјүк баһадырын аслан үрәјини көрмәк үчүн диваныны әлинизә алыб вәрәгләјин. Гәсидәнин бүтөв мәтнини охујун. Бир нечә бејти нүмунә кәтирмәклә дә өтүшмәк олар. Бу ше'рләр шаирин башларыны гуру кудуја охшатдығы Ахситанын мәчлисиндә әјләшән «ә'јан вә әшрафын» үзүнә охунмушдур. Тиканлар инчә гызыл күл чичәјинин ичәрисиндә јерләшдирилмишдир. Бөјүк хагана гаршы көстәрдији сајмамазлығы онун кәнч оғлундан әсиркәмәмишдир. Һәлә 30 ил габаг ејһамла данышса да, һөвсәләси чатмамыш, залым падшаһларын тачынын чыггасыны итин гујруғуна бәнзәтмиш, нәһади-мүхтәсәрләриндән — мә'нәвиҗјатсызлыгларындан данышмышдыр. 552 (1157/58)-чи илдә дедикләрини инди башга бир јөнәмлә бејни донмуш — «әфсүрдәганын» — күбарларын үзүнә чырпмагдадыр. Ашағыдакы јазыда Ахситана гаршы ачы сөзләр демишдир:

شاه را تاج ثنا دادم نخواهم باز خواست
شه مرا نانی‌که داد ارباز میخواهد رواست
شاه تاج یك دو کشور داشت لیك از لفظ من
تاجدار هفت کشور شد بتاجی کز ثناست
شه مرا نان داد من جان دادمش یعنی سخن
نان او تخمی است فانی جان من گنج بقاست
گنج خانهٔ هشت خلدونه فلك دارم بدو
دادهٔ او چیست بامن پنج خایهٔ روستاست
آن قدر دهگانه‌ای کان چند دهقان میدهد
هم دعاگویانش را دادم که آن مزد دعاست
من چراغم باز داده نستانم زکس
شاه خورشید است و اینك نان داده باز خواست ...
مقتدای نظم و نثرم چون قلم گیرم بدست
خود قلم گوید کرا این دست باشد مقتداست
گرچه روز آمد به پیشین از همه پیشینیان
بیشرو پیشم درسخن داندکسی‌کو پیشواست...
جزوی از اشعار من سلطان بکف میداشت باز
ملحت شاه اخستان برخواند وز آتش رشك خاست

گفت کاین مداح مارا خاص بایستی دریغ
کاین چنین مدحت که ماخواندیم هم مارا سزاست
خاصگان گفتند کاین منت زخاقانی بس است
کافرین شاه شروان درکف سلطان ماست
گفت احسان شما بگذشت و احسان امیر
جاودان مانده است واین طغرای اقبال شماست[1157]

Көрүнүр, 560 (1164/65)-чы илдә Ирагдан Ширвана гајыдан Хагани 565—570 (1170—1175)-чи илләр арасында јенидән Ирага кетмишдир. Бу заман Ирагда Сәлчуглу Арслан шаһ һөкмдар иди... Башга бир јазыја көрә Султан Арслан шаири дөвләтинин дәбири етмәк истәмишсә дә, Хагани султанын арзусуна гошулмамышдыр. Султан Арсланын сөзү хәлифә кими ағзында галмышдыр. Хаганинин Ахситанын адына јаздығы ше'рләрә Арслан шаһ гысганмышдыр... Ахситан Арслан шаһын тәклифини ешитдикдә онда думанлы дујғулар баш галдырмышдыр. Ахситанын анасына «мәни султан вә хәлифә дә таныјыр» — демәси дә сарајда јахшы гаршыланмамышдыр... Ахситанын һакимијјәти дөврүндә күчлүләрлә јола кетмәк, сарајы јахшылыға доғру јөнәлтмәк истәјән Хагани Мәнучеһрин һакимијјәти илләриндә кәлдији фәлсәфи гәнаәтләри үзәриндә јенә дә мөһкәм дајанмышдыр. Вәтәндә баш сахламаг, јурддан узаг дүшмәмәк үчүн писликлә бирләшмәдән, јахшылығы вә әдаләти горумаг сијасәтини јеридирди. Мәсләкинә көрә әхилијә чохдан говушмуш бир чомәрд иди. Јеткин, дүнја көрмүш бир дөвләт хадими кими чәкишмәләрдән өз бөјүк мәгсәди үчүн истифадә едирди. Бә'зән хаганы султанла гаршылашдырырды. Бә'зән дә шаһлыг очағына сөјкәнәрәк писликләри сырадан чыхардырды. Һөкмдары илә ихтилафы кәскинләшдији 565—566 (1170—1171)-чы илләрдә о, Ахситанын хатуну Ширван мәләкәси Сәфвәтәддинә, Ширваншаһлар очағынын ики башга көркәмли үзвүнә даһа јахын иди. Бунлардан бири Мәнучеһрин арвады, Ахситанын анасы Сәфвәтәддин, икинчиси Мәнучеһрин бачысы Исмәтәддин иди. Шаирин һәјатынын даһа сонракы илләриндә баш верән бир сыра һадисәләрлә бағлы олараг, бурада бунун үзәриндә өтәри олса да дајанмаг кәрәкдир. Ширваншаһлар сарајынын мәләкәләри Сәфвәтәддин ләгәбини дашыдыгларындан чохлары Хаганинин Ахситанын арвады вә Мәнучеһрин хатуну адына јаздығы ше'рләри гарышдырмышлар. Буна көрә дә шаирин һәјатындан данышаркән, кәскин јанлышлыглара јол вермишләр. Хаганинин Ширван мәләкәси Мәнучеһрин хатуну, Ахситанын анасы Тамаранын адына јаздығы ики ше'ри бизә кәлиб чатмышдыр. Ахситанын һакимијјәти илләриндә јазылмыш һәр ики ше'р Хаганинин һәјаты, Ширван тарихи бахымындан дәјәрлидир. Хаганинин бу ше'рләриндән дә көрүндүјү кими, Тамара Мәнучеһрин өлүмүндән сонра Ширванда, оғлу Ахситанын јанында јашамышдыр. Ширваншаһлар очағынын Шамахыдакы мәзарлары тапылдыгда чохлу гаранлыглар ишыгланачагдыр. Шаир һәр ики әсәриндә Тамаранын адыны чәкмәмишдир: Фәләкидә дә беләдир. «اوست» рәдифли гит'әни Хагани Ахситанын анасынын әринин өлүмүндән сонра Шамахыда тикдирдији јени гәсрин тә'рифиндә јазмышдыр. Шаир «Фәләкин» әлиндән Ширваншаһын анасына сығындығыны, она мәдһләр јаздығыны билдирир, мәләкәнин әлиачыглыгыны алгышлајыр:

حبذا قصر شمسهٔ ملکات — کاسمان ظل آسمانهٔ اوست
مادر تاجدار کیخسرو — بردهٔ بزم خسروانهٔ اوست
قصر بلقیس بین که شاه پری — حارس بام و بالکانهٔ اوست
صفوة الدین زبیدهٔ عجم آنك — دهر هارون آستانهٔ اوست
شاه جبریل جان مریم نفس — که مسیح کرم زمانهٔ اوست
دهم نه‌زن نبی که بقدر — هشت جنت نعیم خانهٔ اوست ...
این جهان قلزم سخاش گرفت — خندق آنجهان کرانهٔ اوست ...
جاه خاتون عالمست چنانك — پر صدا عالم از فسانهٔ اوست ...
نسل شروان شهان مهین عقدیست — صفوة‌الدین مهین میانهٔ اوست
باد شروان بفر فرزندش — که سعود ابد نشانهٔ اوست ...
دانهٔ گوسفند چرخ نگر — کاین معانی نشان شانهٔ اوست ...
از فلك در ثنای او بگریخت — که فلك بندهٔ یگانهٔ اوست
بلبل مدح اوست خاقانی — هم در شکرش آشیانهٔ اوست[1158]

«است» рәдифли гәсидә илә Хагани Ахситанын анасыны јардыма чағырараг, чәтин күндә онун һимајәсини диләмишдир... Артыг Ахситан Хагани илә араны позмушду. О, сарајдан узаглашдырылмыш, јеринә башга бириси чағрылмышды. Һөкмдар «гулам вә барат вәдәсинә» гәләм чәкмиш, вердијини кери алмышды.. Бу әсәр шаирин јухарыдакы ше'рләрилә бир чағда јазылмышдыр. Хаганинин Ахситанын хатунуна «ше'ри-видаи» јаздығы да јадымыздадыр. Ахситанын анасына јаздығы ше'рдә дә Ширванда галмасынын јерсиз вә кәрәксиз олдуғуну көстәрир. Мәнучеһрин шаирә гаршы көстәрдији гајғылары мәләкәнин јадына салыр. Бу ше'рләрдә башга шаирләрдә олдуғу кими, алтун вә донлугдан сөз кетмир. Шаир јарадычылығына вә анлағына дәјәр гојулмамасындан инчимишдир. Шөһрәти дүнјаны тутдуғу чағда, сәлчуглу султан вә хәлифә она валеһ олдуғу бир күндә јурдунда кечинәчәјинин әлиндән алынмасындан шикајәтчидир. Тәк шаир дејил, мәләкәнин өзүнә дә гысгананлар вардыр. Һәр ики ше'рдә мәләкәнин «һасидләриндән», илан кими дырнагсыз дүшмәнләриндән сөз кетмишдир. «Гара аслан чылпаг... ит бојнунда гызыл халта кәздирирди»:

[1157] Д-87—88.

[1158] Д-840—841.

تا از جمال مهد توشروان جمال یافت — تحطش همه نعیم ونیازش تنعم است...
مظلومم از زمانه و محرومم از فلك — ای بانو الغیاث‌که جای تظلم است
چون آدمم زجنت ایوان شه برون — بی‌آنکه مرغ همت من صید کندم است
من رانده ارچه ازلب عیسی نفس منم — خوانده‌کسی است کو. خردجالر اسم است
شیر سیه برهنه زهر زر وزبوری — سگ‌زا قلاده درگلو وطوق دردم است
نامم همای دولت وشهباز حضرت است — نه‌کرکس‌فرخجی ونه‌زاغ تخجم است...
نان تهی نه وهمه آفاق نام من — گنج روان نه وهم آفاق کم کم است
دخلی نه آخر ازخم تاکی هزار خرج — کاینجا مرا نخست قدح درسر خم است
آگاهی از غلام وبراتی‌که گفته بود — شاه فلك غلام که سلطان انجم است
بردآن برات وبازگرفت این غرامت‌است — داد آن غلام وباز ستد هم تحکم است
من برامیدبهتری ای خواجه عذر خویش — این‌جا چه‌گم‌کنم‌که‌غلامی‌بمن‌کم‌است [1159]

Фәләкидә олдуғу кими, Хаганидә дә Тамара Абхаз килсәсинә гаршы чох мејилсиз вә инчик көрүнмәкдәдир. Хагани Тамараја мүрачиәт етдикдә, Бағдад вә Һәмәданы Ширваншаһ очағының көзүнә чәкмишдир. Чәтин күнләрдә шаиримизин көзү Ширваншаһ Мәнучеһрин бачысы, Ахситанын бибиси Исмәтәддинә тикилмишди. Исмәтәддин Ахситандан сонра Ширваншаһлар очағының ән күчлү сөзүкечәри сајылырды. Профессор Ј. Е. Бертелс Исмәтәддини Ахситанын бачысы сајмыш, шаирин она вурулдуғу үчүн һәбсә алындығыны сөјләмишдир. Бу доғру дејилдир. Исмәтәддин Фиридунун гызы, Мәнучеһрин бачысы иди, јашча Хаганидән чох бөјүк иди. Ширваншаһлар очағының ағбирчәји сајылырды. Бујруғу кечән, бир сөзү ики олмајан бир хатун иди:

گوهر کان فریدون ملك — کز جوار او مکان خواهم گرفت
بارگاهش کعبهٔ ملکستومن — قبله‌گاه از آستان خواهم گرفت [1160]

Хагани бу заман Исмәтәддинин үмуми ишләр вәкили иди. Дәбирликлә бу иши биркә апарырды. Хагани бу ше'рләрини алтун вә иш үчүн дејил, шаһзадәнин күч вә бачарығындан бәһрәләнмәк үчүн јазмышдыр:

گر بزرگویمت مدح، آنم که بت — بر خدای غیب دان خواهم گزید [1161]

Хагани хидмәти тәрк едәрәк, чомәрдләрә-әхиләрә говушачағыны, онларла отуруб-дурачағыны билдирирди. Көнлү вә давранышлары илә әхиләрә гошулмуш шаир, инди артыг бүтөвлүклә чомәрдләрә говушмаг, күтләјә сығынмаг, «Хәлгани» олмаг истәјирди. Анчаг бу дәфә суфиләрә дејил, әхиләрә үз тутмушду. О, данышыг вә сөз сәрбәстлији диләркән, башынын бәлаләр чәкдијиндән, бөјүк хаганын ондан үз дөндәрмәсиндән данышыр. Сарај гојуб кетмәк истәдијини билдирир. О, Мәнучеһрин һакимијәти илләриндә сарајдан ханәкаһа гачмаг истәдијини јада саларағ, фил кими јухудан ојандыгда Һиндистан сорағына дүшдүјүнү сөјләјир. Јенә дә шаир, гәнаәт, вәфа вә сәрбәстлијә сығындығындан данышыр. Бу ше'р шаирин Мәккә сәфәри вә әзизләринин өлүмүндән габаг Ширванда јаздығы әсәрләрилә даһа чох сәсләшир:

نیست در ده جز علف خانه بدان — کز علف قوت روان خواهم گزید
چون ببازار جوانمردان رسم — در صف لالان دکان خواهم گزید
بردکان قفل گر خواهم گذشت — قفلی از بهر دهان خواهم گزید
چون مرا آفت ز گفتن میرسد — بی زبانی بر زبان خواهم گزید...
سر پرستی رنج و خدمت آفت است — من فراق این و آن خواهم گزید
سالها رای ریاضت داشتم — از پس دوری همان خواهم گزید
پیل را مانم که چون جستم زخواب — صحبت هندوستان خواهم گزید
خفته بودم همتم بیدار کرد — این ریاضت جاویدان خواهم گزید ...
ور چه آزادم ربند هر غرض — بندگی شاه زمان خواهم گزید [1162]

Диләк вә арзуларының бәһрәсизлијини дујан шаир јахасыны дөзүлмәз шәраитдән гуртармаға чалышдыгда, евлилик онун үчүн бөјүк бир әнкәл иди. Дәриндән дүшүнүр, чыхыш јолу ахтарырды. Арвадыны вә ушагларыны башлы-башына бурахыб кедәнләрдән дејилди, јетимлијин нә олдуғуну ушаг икән көрмүшдү. Сонракы илдә баш верән һадисәләр шанрдә Ширвандан чыхыб кетмәк истәјини даһа да күчләндирди. О, биринчи Мәккә сәфәриндән габагкы дүшүнчәләрилә јенә дә үз-үзә кәлди. Кечән 10 илдәки чалышмалары бүтүнлүклә пуча чыхмышды. Сарајда дүшүнчәләрини һәјата кечирмәк имканы тапмамышды. Сарајда икән күтләләрлә бирләшән, ајағы сарајда олса да, үрәји халгда галан шаир јухарыларла биркәрәлик бағлылығы гырмаг, әдаләтлә зүлмүн арасыны кәсмәк истәјирди. О, илк әввәл мәләкә Сәфвәтәддинлә данышмышды. Дәрбәнд хатунундан сонра Исмәтәддинлә данышыглар апарырды. Хагандан Мәккә сәфәринә чыхмаг бујруғу көзләјирди «کعبه» . «دیده‌ام» рәдифли ше'ри дә буна көрә јазараг, Исмәтәддинә көндәрди:

پیشت آرم جان فخرالدین شفیع — کز شرف کریش مولا دیده‌ام
کز پی حج رخستم خواهی زشاه — کاین سفر دل را تمنا دیده‌ام
دل درین سود است یك لطف ترا — چون مفرح دفع سودا دیده‌ام [1163]
موقوف انارت تو ماندم — چون حاجی مینمان کعبه [1164]

[1159] Д-843—844.
[1160] Д-170.
[1161] Д-171.
[1162] Д-170—171.
[1163] Д-274—275.
[1164] Д-404.

Хагани дүшдүjү чәтинликдән jахасыны гуртармаг үчүн Мәккә сәфәриндән дүшүнүрдү. Бүчуду Ширвандан аjрылмаг истәсә дә, руһу доғма jурдда — Шамахыда иди. Ширван дүзләриндән, Күр чаjындан, Чәнки мешәсиндән көзүнү аjыра билмирди. Үрәjи Хәзәрдә үзүрдү. Чох чалышса да, Ширвандан аjрыла билмир, көнлү илә Кирдман чаjыны кәзирди. Буну «دیدمام» рәдифли гәсидәдән дә дуjмаг чәтин дејилдир. О, Мәнучеһри jухуда көрмүшдү... Истәjинә ел очагларынын тапындығы «jуху-jозмагла» чатмышдыр. Исмәтәддин jериндән галхараг, Ахситандан буjруг алмыш, шаирә чатдырмышды.

Хаганинин jаздығына көрә дөвләт ишләриндә Ахситан, онун арвады Сәфвәтәддин вә Мәнучеһрин бачысы Исмәтәддинин биркә чалышмалары бу күнләрдә даһа уғурлу нәтичәләр вермишдир. Исмәтәддинин Ширвана гаjытмасындан бәри дөвләт ишләриндә даһа күчлү бир ирәлиләjиш вар имиш[1165].

Бу гәсидәнин башлығы Хагани диванынын бир нечә әлjазма нүсхәсиндә доғру көстәрилмәмишдир. Исмәтәддин Мәнучеһрин бачысы, Фиридунун гызы иди. Бу нүсхәләрдә Исмәтәддиндән Мәнучеһрин гызы кими данышылыр:

«در مدح عصمت‌الدین دختر منوچهر و شفیع آوردن برای اجازه سفر». [1166]

Бурадан да шаирин сәфәрә чыхмаг үчүн Ахситанын бачысына сығындығы фикри мејдана чыхмышдыр. Бу әсәри Хагани «рәсми-новрузи» дејә Исмәтәддинә көндәрмишдир. Диләдиjинә чатмаг үчүн өзү илә Бөjүк хаган арасында сөзүкечән бир елчи араjыб тапмышды.

Бүтүн бунлар Хаганинин 559—571 (1164—1176)-чы илләр һәjатынын, бу илләрдә көстәрдиjи чалышмаларын анчаг бир үзүдүр. Хагани һамыдан чох Ахситанын адына ше'р jазмышдыр. Бу әсәрләрдә Хаганинин 559—571-чи илдә Ширвандакы чалышмалары бир jерә топланмышдыр.

Шаирин Ахситанын адына jаздығы әсәрләринин өjрәнилмәсиндә ашағыдакы нәтичәләр әлдә едилир:

1. Ахситан һакимиjjәтинин бу илләриндә jеридилән дахили вә харичи сиjасәтлә бағлы олараг, Ширванын мәдәни вә сиjаси һәjатында бөjүк бир ирәлиләмә вә чанланма вардыр.

2. Өлкәнин әразi бүтөвлүjү вә истиглалына гаршы дышарыдан кәскин горху дуjулмагдадыр.

Ахситанын башчылығы илә бу чәтинликләр арадан глдырылмыш, jадларын гәсдләринә өлдүрүчү зәрбәләр ендирилмишдир. Әлдә едилмиш үстүнлүкләрлә бағлы олараг Ширван дөвләтинин һөрмәти Гафгазда, гоншу өлкәләрдә, Шимал торпагларында, Гыпчаг чөлү, Булгар вә Хәзәрләр арасында, Етил чаjы боjу кениш бир өлчүдә артмышдыр. Хәзәрдә Ширвана гаршы чыхачаг гүввә тапылмазды. Ахситана «дәнизләр хаганы» дејилирди. Ширван Хәзәр дәнизини өз гоjнуна алыб горуjурду.

[1165] Д-274--275.
[1166] Д-272.

Хаганинин Ахситанын адына jаздығы ше'рләриндә Ширван хаганлары чалышмаларынын бу үзүнү үрәкдән алгышламышдыр. Бу илләрдә Ахситанын Хаганилә арасы сојуг олса да, бу учдан шаир инчик көрүнсә дә, о, Ахситанын дөвләт вә мәдәни чалышмаларыны алгышламыш, алтындан өтрү дејил, өлкә вә онун шөһрәти үчүн үрәjини хаганлығын ајағына атмышдыр. Ахситан хаганлығынын биринчи илләриндә Ширван дөвләтинә гаршы чыханларын бир чоху jадларын бармағы илә ојнаjырды. Хагани бу илләрдәки әсәрләриндә Ширван дөвләтинә гаршы чыханлары писләjәрәк, Ахситаны вә Ширван дөвләтинин кешиjиндә дајанмышдыр. Jалныз Хагани дејил, анлаглы, jурдсевәр ширванлыларын һамысы белә етмишләр. Ахситаны горумуш вә она арха олмушлар. Ахситан кениш биликли, анлаглы вә икид бир башчы иди. Хагани вә Низаминин jазылары да буну көстәрир. Көрүнүр, Ахситана гаршы чыханларын чалышмалары узун чәкмишдир. «آمده» рәдифли гәсидәни Хагани азы-чоху 563 (1167/68)-чү илдә jазмышдыр. Бу гәсидәдә оручлуг бајрамының сәртанла узлашдығы көстәрилмишдир. Сеjид Һәсән Тәбәсинин һесабламасына көрә, бу һадисә 563-чү илә дүшүр. Бу заман Мәнучеһрин өлүмүндән 4 ил кечирди. Мүхалифәтчиләр Ахситана гаршы ичәри вә ешикдән чалышмаға башламыш, пусгуда дајанмышдылар. Хаган бу тәһлүкәдән өзүнү сағ гуртармышдыр. Бу чәтин күнләрдә Ширваншаһлар очағы Ахситанын архасында дајанды. Һөкмдарынын сојуглуғундан дилә кәлән шаири бәрк ајагда бөjүк хагана вә хаганлыға арха дајандығыны көрүрүк. О, бәрк ајагда хаганы илә бирдир ки, бирдир. Ады әслинә чәкмишдир...:

خاقانی و درد نهان. خون دل از ناخن روان
وز ناخن غم هر زمان مجروح رخسار آمده ...
گیرم که ندهی داد من روزی نیاری یاد من
بشنو شبی فریاد من داغ شب تار آمده [1167]

Будур инчикликдән үрәjини jеjән шаир Хагани! О, һөкмдарынын «әдл вә рә'jини» чәсарәт вә гочаглығыны даһа чох севир:

خاقان اعظم چون پدر شاه کیان همچون پدر
فخر دو عالم چون پدر وز عالمش عار آمده ...
او نور بدخواهانش خاك از ظلمت خاکی چه باك
آنرا که حسن جان پاك از نور انوار آمده ...
اشرار مشتی باز پس. رانده بکین او نفس
پیکانش چون پر مگس در چشم اشرار آمده
پیشت صف بهرامیان بسته غلامی را میان
در خانهٔ اسلامیان عدل تو معمار آمده ...

[1167] Д-390.

تا کرده مگر مکیان جان محمد را زیان
چون عنکبوتی در میان پروانهٔ غار آمده
ای خانه‌دار ملك و دین تبفت حصار ملك و دین
بهر عیار ملك و دین رای تو معیار آمده ... [1168]

Шаир «افشانده‌اند» рәдифли гәсидәни Мәнучеһрин өлүмүндән аз сонра новруз бајрамына көрә Ахситанын адына јазмышдыр. Бу јазыда ад вә алтун сорағы илә Ширван һөкмдарына, вәтәнә хәјанәт едәрәк, јадлара сығынанлардан сөз кедир. Хагани Ширван ордусунун јенилмәзлијини, гочаглыг, ијидлик вә вурушганлығыны, бу әски дөвләтин харичи сијасәтини тәрәннүм едир. Көкү Бәһрам Чубинә бағланан бу дөвләтин хаганлар нәслини алгышлајыр. Варлығы илә јенә дә Бөјүк хаганынын архасында дајанмышдыр. «Ағыл, дүшүнчә, хәјал вә варлығыны» хаганынын чәтри гаршысында шабаш сәпмишдир. Ахситанын чалышмасы илә Ширван абадлашмыш, өлкәнин мүдафиә күчү артмышдыр. Бу сөзләри дөнә-дөнә демәкдән шаир јорулмајыр. Бу сөзләрдән чох хошу кәлир. Шаирин хошуна кәлән, рүбабыны севинчлә сәсә кәтирән дә бунлардыр. Тәнгиди јүксәк бир истәји изләјир. Истәји позғунлуг дејил, гуручулугдур. Һөкүмәтинин чалышмаларына, онун бујругларына учдантутма гаршы чыхмајыр. О, писә пис, јахшыја јахшы демишдир. «Писи пис, әјрини әјри» јазмышдыр. Көрүнүр Сабирдәки бу дүшүнчә тәрзи ондан габагкы гәләмдашында да олмушдур:

عشق بازان رخش خاقانی آسا عقل و جان
پیش تخت بوالمظفر اخستان افشانده‌اند ...
یا روانهای فریبرز و منوچهر از بهشت
نور و فربرفرق شاه کامران افشانده‌اند ...
عالمی کز ابر جودش در بهار نعمت اند
حاسد انرا صاعقه درخان و مان افشانده‌اند ...
دست و بازویش از پی قصر مخالف سوختن
ز آتشین پیکان شررها قصر سان افشانده‌اند ...
روشنان در عهدش از شروان مداین کرده‌اند
زیر پایش افسر نوشین روان افشانده‌اند ...
تا بدور دولت او گشت شروان خیروان
عرشیان فیض روان برخیروان افشانده‌اند
آسمان گرید برآنان کز درش برگشته‌اند
پیش غیری جان بطمع نام و نان افشانده‌اند
عاقلان دیدند آب عز شروان خاك ذل
بر هری وبلخ و مرو شاهجان افشانده‌اند ...

[1168] Д-391—392.

ماه تابان کوری پروانگان را بین که جان
بر نتیجهٔ سنگ وموم و ریسمان افشانده‌اند [1169]

Һәр бир јурдун, һәр бир өлкәнин һаким даирәләринин досту вә дүшмәни вар иди. Бу достлуг вә дүшмәнчилик кечмишдә өтүбкечичи һал дејилди. Чоғрафи шәраитин өзүнүн дә бу ишдә чох күчлү тә'сири вар иди... Ширвана ешикдән көз тикәнләрин сајы даһа чох иди. Күчлә истәдикләринә чата билмәјәнләр өлкәни ичәридән сарсытмаг истәјирдиләр. Бу илләрдә Ширвандакы һадисәләр «Дәдә Горгуд» һадисәләринин кедишини јада салыр. Мәнучеһрдән бәри јадларын өлкә ичәрисиндәки чалышмалары јенә дә өз күчүндә иди. Бөјүк Ширван хаганынын өлкә башбиләнләринә сөјкәнән чалышмалары јадларын истәкләрини позмуш, өлкәнин бүтөвлүјүнү вә тохунулмамазлығыны горумушдур.

Хаганинин Ахситанын адына јаздығы ше'рләрдә чох күчлү һәмаси-баһадиранә бир руһ, бир чағырыш вә нә'рә һакимдир. Бу сәтирләрин архасындан «Дәдә Горгуд» баһадырларынын, Салур Газан ханын јенилмәз ордусунун севинч чығыртыларыны ешидирик. Ширван дөвләтинин күчләнмәсиндән севинән, јурдсевәрлик вә ифтихар дујғулары илә чошан Бөјүк хаганындан үрәк чырпынтылары илә данышмыш, Гылбаш кими пис ајагда Улаш оғлу Салур Газанын фәрјадына вә јардымына чатмышдыр. Ширваншаһлар очағынын дөвләт төрәси бу ше'рләрдә кениш өлчүдә јазыја алынмышдыр. Бу кими әсәрләрдә динлә бағлы олан чәһәтләрлә чох аз гаршылашырыг. Көрүнүр Ширваншаһлар сарајында өлкәдәки мәдәни јүксәлиш чох тез әкс-сәда тапмышдыр. Сәнәтдә дүнјәвилик мәсәләсинә ајрыча гајғы көстәрмишләр. Шаир өлкә вә сарај һәјатынын курултулу вә чалышган чәһәтләринин тәсвир вә тәрәннүмүнү хошламышдыр. Хагани «صبح» рәдифилә башлајан тәрчибәнддә Ахситан һакимијјәтинин биринчи онилликиндә Ширванын газандығы јүксәк вә тә'сирли наилијјәтләрдән вә уғурлу ишләриндән данышмышдыр. Абхаз һөкмдары Ширвана сөјкәнәрәк ишләрини јола вермәк истәмишдир. Ираг Сәлчуглулары да Ширван хаганлығына даһа чох јахынлашмаға чалышырдылар. Бу илләрдә Ширваншаһлар очағы «зиддијјәтләр вә чәкишмәләрә сөјкәнмәк» сијасәтиндә бир чох инчәликләрә әл атмышдыр:

شاه بقراطیان مظفر از اوست شاه سلجوقیان موفر از اوست [1170]

Хагани Ширван дөвләтини Сәлчуглулардан вә Аббасиләрдән күчлү көрмәк истәјир:

ماه منجوق دولت سلجوق در ظلال حسام او زیبد
مدد باس دودهٔ عباس سایهٔ احتشام او زیبد [1171]

[1169] Д-107—110.
[1170] Д-485.
[1171] Д-487.

Һәмаси-баһадиранә дуjғулары илә Ширван дөвләтини өjәрkән, өлkәләрин ифтихарлы тарихинин гызыл сәһифәләрини Ширван тарихинин алтын jарпаглары ичәрисиндә kөрмәk истәjән шаир севинчәk вә күскүндүр. Kәдәрини севинчләри ичәрисиндә кизләмишдир. Jенә дә хаганынын она гаршы соjуглуғундан инчикдир. Дөвранын әлиндән ағлардыр. «Дилләри бағлаjан, беjинләри дондуран истибдади-рә'jә» — «мәнәм-мәнәм» дејән өзбашыналыға гаршы даjанмышдыр. Бурада өзүндән бөjүk бир чәсарәт, горхмазлыг вә күвән көстәрир. Һөкмдары илә «мән вә сән» — «تو ومن» — дејә данышмаг истәjир:

ناامیدان غصه‌خور ماییم	عبرت کار یکدیگر ماییم
ماهی آسا میان دام بلا	همه تن چشم بی بصر ماییم ...
همچو آیینه از نفان درون	تازه روی وسیه جگر ماییم ...
از بروتم زبان فرو بتند	وز دروتم فغان برانگیزد ...
باجراحت بساز خاقانی	تا قصاص ازرمانه بستانیم[1172]

Һөкмдарыны өjән шаир Хагани мәдһиjjәчиләр кими «мәнлиjә» — өз шәхсиjjәтинә хәтт чәкмәjир. Һөкмдар хагандырса, шаир дә сөз дүнjасынын хаганыдыр. Мәмдуһ вә мәддаһын данышығы «мән вә сәнлә» кедир. Бу чәһәтдән дә о, башгаларындан аjрылыр. Сөз үстә икән әдәб гаjдаларыны jенә дә көзләjир:

شعر من معجزیست در ملحش	که چو قرآن بجان در آویزد ...
چون منی را مگو که مثل کم است	مثل من خود هنوز در عدم است[1173]

Бу тәрчибәнддә Ширванда баш вермиш бир иллик һадисәләрин бәдии тәсвири верилмишдир. Бу кими jазылары илә һөкмдарына һаким кәсилмәсинә бахмаjараг, jенә дә онунла Ахситан арасында инчиклик салмаг истәjәнләр вардыр:

بفر تهدید سگدلان نفاق	شبر چوخش بر آستان بستند ...
سگ دیوانهٔ ضلالت را	هم سگان درش دهان بستند
آن کسان کاسمانش میخواندند	نام قصاب برشبان بستند[1174]

Бу илләрдә Ширван торпагларына судан вә гурудан едилән басгынлар бүтүн Ширваны ајаға галдырды, әһалини силкәләди. XII әср Азәрбајчан әдәбиjjатында jурдсевәрлик дүшүнчәләринин тәрәннүмүндә jени сәһифә ачды. Хәзәр чеврәсиндә бу вурушун башында Ширван вә онун икид хаганы Ахситан даjанырды. Хагани вәтәни мүдафиәjә галхмыш Ширван икидләринин өн чәркәсиндә иди. О, бу вурушда өлkәнин бөjүk хаганы илә әл-әлә верәрәk биркә вурушурду. Бу чәтин күнләрдә тәдбир вә дүшүнчәләри илә елин әлиндән jапышараг ширванлылары уғурлу вурушлара сәсләмишдир. О, бу илләрдә jаздығы әсәрләриндә өлkәнин бүтүн гүввәләрини бирлиjә чағырмышдыр. Вәтәнә бөjүk мәһәббәтдән joғрулмуш бу ше'рләр инди дә әлдән дүшмәjир. Бунлар Ширван тарихинин илkин гаjнагларындан сајылыр. Хаганынын илkин олараг ана дилинә чеврилмиш ше'рләри сырасына бу әсәрләри дә дахилдир. Ахситандан данышан ше'рләринин ән jахшысыны бу күнләрдә jазмышдыр.

Хаганинин бу һадисәләрә мүнасибәтиндән данышанларын бир чоху шаирин бу күнләрдә тутдуғу мөвгеjини ајдынлашдыраркән jанлышлыға jол вермишләр. Онлар шаирин харичи ишғала гаршы Ахситанла олан әлбирлиjини көздән гачыараг, Хагани илә Ахситаны бурада да гаршылашдырмышлар. Шаиримизин бу илләрдә Ахситанын бујруғу илә дустагханаjа салындығыны сөjләмишләр. Онлар Абхаз гаjнагларындакы бир сыра дүрүст олмаjан мә'луматлары һадисәләрин ишыгландырылмасы үчүн башлыча сөjкәнәчәk сајдыгларындан, Ширванын бу илләрдә газандығы наилиjjәтләри башгаларынын адына чыхмышлар. Бу һадисәләрин дәриндән өjрәнилмәсинә jардым едән илkин вә башлыча гаjнаг сајылан Хагани әсәрләрини көздән гачырмыш, бу ше'рләри өз истәкләринә уjғунлашдырмаг истәмишләр.

XIX—XX әср хаганишүнаслығынын jанлыш олараг үзәриндә дөнә-дөнә даjандығы бир сыра һөкмләрә бурада өтәри олса да тохунмаг кәрәкдир. Бу мәгсәдимизин ишыгландырылмасына jардым етдиjиндән тәкрар сајылмамалыдыр. В. Ф. Минорски вә О. Л. Вилчевскиjә көрә Хагани Андроник Комненин һимаjәси илә һәбсдән азад едилмишдир. Дәрбәнд вә Шабраны Андроник Комнен вә Абхаз һөкмдары азад едәрәk, Ахситана бағышламышлар[1175]. Һәр ики мүәллиф Ширванын XII әсрдә Абхаз мәдәниjәти вә сиjасәти тә'сириндә олдуғуну, Сәлчуглуларын һакимиjәтинә сон гоjулмасы илә бу асылылығын даһа да күчләнмәсини иrәли сүрүрләр. Һадисәләрин кедиши вә Хаганинин әсәрләри бунун әксини көстәрир... «Хаганинин Кәнчә илә бағлылығы вә шаирин тәрчүмеjи-һалы илә бағлы бир сыра мәсәләләрин шәрһи»[1176], «Хаганинин jеничә тапылан ики мәктубу вә Ширваншаһларын харичи сиjасәтинин башлыча чәһәтләри»[1177] адлы мәгаләләрдә бу барәдә кениш данышылмыш, һәр ики мүәллифин фикирләри рәдд едилмишдир.

Дөвләтшаһ Сәмәргәндиjә көрә Хагани Шабранда һәбсдә иди. В. Ф. Минорскиjә көрә, Хагани 1170-чи илдә һәбсә алынмыш-

[1172] Д-484, 485.
[1173] Д-488.
[1174] Д-489.

[1175] «Советское Востоковедение», № 4, М., 1957, с. 66—72.
[1176] «وابستگی خاقانی باگنجه وسخنی چند در پیرامون سوانح زندگی شاعر». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شماره مسلسل ۹۲، ۹۳، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، تبریز.
[1177] «دونامه نویافته از خاقانی شروانی ...». «نشریهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز». شماره مسلسل ۹۷، ۹۸، ۱۳۵۰، تبریز.

дыр. Бу заман Шабран Ахситанын әлиндә дејилди. Хагани орада һәбсдә сахланыла билмәзди. Хаганинин икинчи кәрә һәбсә алындығы вә тәзкирәчиләрин бу һагдакы јазылары јухарыда көздән кечирилмишдир. В. Ф. Минорскинин Дөвләтшаһ Сәмәргәндијә гаршы дедији сөзләр — шаирин вахтилә Шабранда һәбсдә сахланмасына аид фикри доғру ола биләр.

Дејилдији кими, Хагани бу илләрдән чох габаг һәбсә алынмышды. Шабран 569 (1173/74)-чү илдә Ахситанын әлиндә иди. Шаирин 569-чу илдә Ахситанын адына јаздығы тәрчибәнддә бу барәдә мә'лумат вардыр. Дәрбәнд вә Ширван Абхазын јардымы илә дејил, Ширван ордусунун апардығы кәскин дөјүшләрдән сонра азад едилмишдир. Бу заман Ширван вә Дәрбәнд Сәлчуглулара вә Елдәкизләрә сөјкәнмишди. Бәј Барс Ширванын дејил, Ширван дөвләти вә Дәрбәнд әмирлији хәзәрләрин, рус вә аланларын бирләшмиш јүрүшү илә тушлашмышдыр. Ахситан Ширваны вә Дәрбәнди Ширван ордусунун сүнкүсү илә горумушдур. О, басгынчылары говмуш, өлкәнин сөзүнүн күчүнү Етил чајындан о јанлара јајмышдыр. Бу вурушларда Хәзәр дәнизи чевrәсиндә јашајан чамаатын көзү Ширванда иди. Бу торпагларын һөкумәтләри әлбир чалышырдылар. Мазандаран да Ширванла әлбир вурушурду. «صبح» рәдифи илә башланан тәрчибәнди Хагани 569 (1173/74)-чү илдә Ахситанын адына јазмышдыр:

از رصدها سیزده سال دیگر — خسف بادی در جهان دانسته اند[1178]

О, Ахситанын әдаләтиндән данышаркән, Шабранын даһа да абадлашачағыны билдирир:

تا نه‌بس‌دیر از کمال عدل شاه — مصر وری در شابران بینی بهم[1179]

Ихтилафлар Дәрбәнд әмири илә Ахситанын арасында дејил, хәзәрләрлә Ахситан вә Ширван арасында иди. Бу ихтилафлар учундан басгынчыларын ајағы Ширвана вә Хәзәр дәнизинә ачылмагда иди. Хагани Ахситанын дүшмәнләринин хәзәрләрдән олдуғуну, онларын башында «хәсми-Фир'они-нәсәб» дајандығыны көстәрир. О, Ширваншаһын хәзәрләрә гаршы јүрүш башламасындан данышыр, јүрүшчүләрин дармадағын едилмәсилә битән шәбхунла — кечә басгыны илә бағлы олан һадисәләрә тохунмагдадыр:

تیغ هندیش از مخالف سوختن — در خزر هندوستان خواهد نمود[1180]

Дејилдији кими, Ахситан бу илләрдә Хаганијә гаршы чох сојуг иди. «Игта вә баратыны» кери алмышды. Хаганын сојуглуғу

[1178] Д-479.
[1179] Д-478.
[1180] Д-479.

шаирин тәкбашыналыға гаршы дурмасы илә бағлы иди. Хагани «тәркн-хидмәт» етдикдә — гуллугдан чыхдыгда Ахситандан узаг дүшмүш, һадисәләр кәскинләшдикдә сараја чағырылмышды «آمدم هرچه پیش آیدم» — демишди. Бу заман шаир бир сыра архадашлары илә кет-кәлини кәсмишди. Исмәтәддинә үз тутараг «بنده زدگان شعر برخاست» демишди. Ахситана дедији сөзләрә диггәт един:

آمدم تسلیم در هرج آیدم — دیده' امید از آن در بسته‌ام
سر بتیغ دشمنان در داده‌ام — در بروی دوستان در بسته‌ام
زار مرغان را سلیمانی نماند — پیش دیوان زآن دهان در بسته‌ام ...
بر زبانم مهر مردان کرده‌اند — همچو طفلان گفت ازآن در بسته‌ام
خاك درلب‌کرد خاقانی و گفت — در فروشی را دکان در بسته‌ام
همت ازکار جهان برداشته — دل بشاه شه نشان در بسته‌ام[1181]

Хәзәр вә башга һәрби бирләшмәләр 570 (1174/75)-чи илдән бир нечә ил габаг Хәзәр дәнизинә ајаг ачмышдылар. Хаганинин оруҹлуг бајрамына көрә јаздығы «آمیخته‌اند» рәдифли гәсидәси дә буну көстәрир. Хәзәр чевrәсиндәки дөвләтләр арасында чәкишмәләр онлара јардым едирди. Бу кәскин күнләрдә Хаганинин үрәји һөкмдарындан сыныг олса да, ијидләрә мәхсус бир вүгар вә үрәк ачыглығы илә јурдуна вә Ахситана сары дајанмышдыр. Кәнч хаган Ширванын «түрк вә түркман» ијидләрини башына јығараг, ичәридән баш галдырмыш — дүзәлдилмиш «фитнәни» дармадағын едәрәк, јүрүшә төләсирди. Ширванын башыны ичәридән гарышдырмаг сијасәти баш тутмады. Хәзәр дәнизи чевrәсиндә јерләшәнләрин һамысынын көзү Ширванда, Ахситанда, онун јенилмәз ордусунда иди:

زای پیرش مدد ازبخت جوان یافت بلی — کحل یعقوب زبوی پسر آمیخته‌اند ...
شور ومورند حسودانش اگرچه گه‌لاف — شار و مارند ونفر با نفر آمیخته‌اند
روس وخزران بگریزند که‌در بحر خزر — فیض آن کف جواهر حشر آمیخته‌اند ...
از پی دیده فتنه ز غبار سپهش — داروی خواب بدفع سهر آمیخته‌اند[1182]

570-чи ил һадисәләри Ширван дөвләти тарихиндә бөјүк вә көзәдәјәр бир һадисә иди. Хагани бу заман јаздығы әсәрләриндә вурушларын кедишини кениш вермишдир. Тарихи гајнаглардан алдығымыз мә'луматлар исә чох өтәридир. Шаирин јазылары индијә кими дәјишдирилмиш бир һалда үзә чыхарылмышдыр. Вуруш басгынчыларын гуру гошунлары вә дәниз донанмасына гаршы апарылырды. Ширван ордусу бу ордулары дармадағын едәрәк, күчлү бир гәләбә чалды. «Тарихи-Тәбәристан» мүәллифи Ибн Исфәндијарын әввәлләрдәки јүрүшлә бағлы јазысы јада

[1181] Д-477.
[1182] Д-120.

дыр. Бу заман Шабран Ахситанын әлиндә дејилди. Хагани орада һәбсдә сахланыла билмәзди. Хаганинин икинчи кәрә һәбсә алындығы вә тәзкирәчиләрин бу һагдакы јазылары јухарыда көздән кечирилмишдир. В. Ф. Минорскинин Дөвләтшаһ Сәмәргәндијә гаршы дедији сөзләр — шаирин вахтилә Шабранда һәбсдә сахланмасына аид фикри доғру ола биләр.

Дејилдији кими, Хагани бу илләрдән чох габаг һәбсә алынмышды. Шабран 569 (1173/74)-чү илдә Ахситанын әлиндә иди. Шаирин 569-чу илдә Ахситанын адына јаздығы тәрчибәнддә бу барәдә мә'лумат вардыр. Дәрбәнд вә Ширван Абхазын јардымы илә дејил, Ширван ордусунун апардығы кәскин дөјүшләрдән сонра азад едилмишдир. Бу заман Ширван вә Дәрбәнд Сәлчуглулара вә Елдәкизләрә сөјкәнмишди. Бәј Барс Ширванын дејил, Ширван дөвләти вә Дәрбәнд әмирлији хәзәрләрин, рус вә аланларын бирләшмиш јүрүшү илә тушлашмышдыр. Ахситан Ширваны вә Дәрбәнди Ширван ордусунун сүнкүсү илә горумушдур. О, басгынчылары говмуш, өлкәнин сөзүнүн күчүнү Етил чајындан о јанлара јајмышдыр. Бу вурушларда Хәзәр дәнизи чеврәсиндә јашајан чамаатын көзү Ширванда иди. Бу торпагларын һөкумәтләри әлбир чалышырдылар. Мазандаран да Ширванла әлбир вурушурду. «صبح» рәдифи илә башланан тәрчибәнди Хагани 569 (1173/74)-чү илдә Ахситанын адына јазмышдыр:

از رصدها سیزده سال دیگر خسف بادی در جهان دانسته اند[1178]

О, Ахситанын әдаләтиндән данышаркән, Шабранын даһа да абадлашачағыны билдирир:

تا نه‌بس‌دیر از کمال عدل شاه مصر وری در شابران بینی بهم[1179]

Ихтилафлар Дәрбәнд әмири илә Ахситанын арасында дејил, хәзәрләрлә Ахситан вә Ширван арасында иди. Бу ихтилафлар учундан басгынчыларын ајағы Ширвана вә Хәзәр дәнизинә ачылмагда иди. Хагани Ахситанын дүшмәнләринин хәзәрләрдән олдуғуну, онларын башында «хәсми-Фир'они-нәсәб» дајандығыны көстәрир. О, Ширваншаһын хәзәрләрә гаршы јүрүш башламасындан данышыр, јүрүшчүләрин дармадағын едилмәсилә битән шәбхунла — кечә басгыны илә бағлы олан һадисәләрә тохунмагдадыр:

تیغ هندیش از مخالف سوختن در خزر هندوستان خواهد نمود[1180]

Дејилдији кими, Ахситан бу илләрдә Хаганијә гаршы чох сојуг иди. «Игта вә баратыны» кери алмышды. Хаганын сојуглуғу

[1178] Д-479.
[1179] Д-478.
[1180] Д-479.

шаирин тәкбашыналыға гаршы дурмасы илә бағлы иди. Хагани «тәрки-хидмәт» етдикдә — гуллугдан чыхдыгда Ахситандан узаг дүшмүш, һадисәләр кәскинләшдикдә сараја чағырылмышды «آمدم هرچه پیش آیدم» — демишди. Бу заман шаир бир сыра архадашлары илә кет-кәлини кәсмишди. Исмәтәддинә үз тутараг «بنده زدکان شعر برخاست» демишди. Ахситана дедији сөзләрә диггәт един:

آمدم تسلیم در هرج آیدم دیده' امید از آن در بسته‌ام
سر بتیغ دشمنان در داده‌ام در بروی دوستان در بسته‌ام
زار مرغان را سلیمانی نماند پیش دیوان زآن دهان در بسته‌ام ...
بر زبانم مهر مردان کرده‌اند همچو طفلان گفت ازآن در بسته‌ام
خاك درلب‌کرد خاقانی و گفت در فروشی را دکان در بسته‌ام
همت ازکار جهان برداشته دل بشاه شه نشان در بسته‌ام[1181]

Хәзәр вә башга һәрби бирләшмәләр 570 (1174/75)-чи илдән бир нечә ил габаг Хәзәр дәнизинә ајаг ачмышдылар. Хаганинин оручлуг бајрамына көрә јаздығы «آمیخته‌اند» рәдифли гәсидәси дә буну көстәрир. Хәзәр чеврәсиндәки дөвләтләр арасында чәкишмәләр онлара јардым едирди. Бу кәскин күнләрдә Хаганинин үрәји һөкмдарындан сыныг олса да, ијидләрә мәхсус бир вүгар вә үрәк ачыглығы илә јурдуна вә Ахситана сары дајанмышдыр. Кәнч хаган Ширванын «түрк вә түркман» ијидләрини башына јығарар, ичәридән баш галдырмыш — дүзәлдилмиш «фитнәни» дармадағын едәрәк, јүрүшә төләсирди. Ширванын башыны ичәридән гарышдырмаг сијасәти баш тутмады. Хәзәр дәнизи чеврәсиндә јерләшәнләрин һамысынын көзү Ширванда, Ахситанда, онун јенилмәз ордусунда иди:

زای پیرش مدد ازبخت جوان یافت بلی کحل یعقوب زبوی پسر آمیخته‌اند ...
شور وموزند حسودانش اگرچه گه‌لاف شار و مارند ونفر با نفر آمیخته‌اند
روس وخزران بگریزند که‌در بحر خزر فیض آن کف جواهر حشر آمیخته‌اند ...
از پی دیده فتنه ز غبار سپهش داروی خواب بدفع سهر آمیخته‌اند[1182]

570-чи ил һадисәләри Ширван дөвләти тарихиндә бөјүк вә көзәдәјәр бир һадисә иди. Хагани бу заман јаздығы әсәрләриндә вурушларын кедишини кениш вермишдир. Тарихи гајнаглардан алдығымыз мә'луматлар исә чох өтәридир. Шаирин јазылары индијә кими дәјишдирилмиш бир һалда үзә чыхарылмышдыр. Вуруш басгынчыларын гуру гошунлары вә дәниз донанмасына гаршы апарылырды. Ширван ордусу бу ордулары дармадағын едәрәк, күчлү бир гәләбә чалды. «Тарихи-Тәбәристан» мүәллифи Ибн Исфәндијарын әввәлләрдәки јүрүшлә бағлы јазысы јада

[1181] Д-477.
[1182] Д-120.

дүшүр[1183]. Бу вурушларда чохлу кәми дармадағын едилмиш вә јандырылмышдыр. 72 кәми сырадан чыхарылмышдыр. Бөјүк хаганын о јенилмәз ордусу Шүвәлан вә Бакы арасында дүшмәни дәнизә төкмүшдүр. Ахситанын мүзәффәр ордусу сәһәрин көзү ачылмадан, ағ чалаған кими јағынын башынын үстүнү алмыш, залымы јатағында јахаламыш, һәрби дајаглары дармадағын етмишдир. Ахситан бу һадисәдән чох сонра да бу вурушлар һагында чох дүшүнмүш, јени јүрүшләр көзләнилдијиндән чохлу галалар тикдирмиш, әски һәрби дајагларыны тә'мир етдирмишди. 582 (1186/87)-чи илдә јени һүчумлар көзләнилдијиндән Мәрдәкан галасыны тикдирмишдир.

Шаирин бу гәләбәләрә көрә јаздығы ше'рләриндә елин бөјүк мүбаризә әзми чанландырылмышдыр. Будур Хагани—Ширваншаһын хүсуси дәбири «Фәтһнамә» јазмагдадыр. Гәләбә кечидиндән габаг охујачағы гәсидәни битирмишдир. Рависини көзләјир! Бу ше'рләрдә шаирин әсәрләриндән ешитдијимиз баһадыранә сәс күчлү вә мәтиндир. Озанларын гәләбәјә көрә јаздыглары дастанларын аһәнкини ешидирик. Хагани бу гәләбәјә көрә Ахситаны алгышлајан ики бөјүк ше'р јазмышдыр. Һәр ики әсәрдә мүһарибәнин кедишиндән, Ширван ордуларынын баһадырларындан данышылыр. Сынан ордунун сыраларында кимләр вар иди?

صاحب غرضند روس و خزران منکر شده صاحب افسرانرا[1184]

Басгынчылар — «سکدلان» үзәриндә сон гәләбә Бакы јахынлығында баш верән гуру вә дәниз савашында 570 (1174/75)-чи илдә әлдә едилмишдир. Бу бејтдә ејһамла дејилмиш «маддеји-тарих» вардыр—570:

فتح تو بجنگ لشکر روس تاریخ شد آسمان قران را[1185]

Ахситан ордулары бу гәләбәдән габаг Дәрбәнд вә Шабраны әлдә сахлајырдылар. Бу тарихи гәләбә Ширван дөвләтинин, онун иҹид башчысы Ахситанын күч вә һөрмәтини олдугча артырды. Доғма Ширван вурушдан галиб чыхмыш кәнч вә анлагды һөкмдарына алгышлар јағдырды. Ајағы алтында вуруш мејданындан «Хаган сарајы»надәк гурбанлар кәсилди. Шадлыг тәбили вурулурду. «Ура» вә «алгыш» сәсләри ичәрисиндә шаиримизин сәси даһа уча вә даһа севинчәк иди. О, елин сәсинә сәс вермиш, онун истәји вә севинчини гәләмә алмышды. Бу сәс инди дә тарихин гулағында сәсләнмәкдәдир:

[1183] بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب. «تاریخ طبرستان». ۱۹٤۱. تهران. ص: ۲٦٦.

[1184] Д-33.

[1185] Јенә орада.

باکو بیقاش باج خواهد خزران ونی وزره گران را[1186]

«Фәтһнамә»ни о јазмышдыр! Бу бејтә сөјкәнәрәк Ахситанын һакимиҹјәти илләриндә Шамахынын Гызыл Арслан тәрәфиндән тутулмасы, пајтахтын Бакыја көчүрүлдүјүндән данышанлар да вардыр. Бурада пајтахтдан дејил, әлдә едилмиш гәләбә илә бағлы олараг, Бакынын күчүнүн артмасындан сөз кедир. Бакы инди Хәзәрдә биринчилиҹи газанмышдыр. Бу заман Шамахы пајтахт иди. Бакы Ширванын ән кәрәкли һәрби дајағы сајылырды. Шаиримизин ајағы Бакыдан кәсилмәмишди. Онун Бакыја көндәрдиҹи мәктуб да әлдәдир. Ширван хаганы Ахситан Шамахы јахынлығындакы ордуһаһдан атланараг вуруша чыхмышдыр. Бу гәләбәдән габаг Шабран вә Дәрбәнди әлә кечирмишдир. Дүшмәнә көзләнилмәз ити зәрбәләр ендирилмишдир. Дәрбәндин алынмасы илә гачаг јолу чохдан кәсилмишди. Дәрбәндин дәмир гапылары — Дәмиргапы Дәрбәнд мөһкәм әлләрә тапшырылмышды:

شمشیرش از آسمان مدد یافت فتح دربند و شابران را[1187]

Хагани үстүөртүлү Кәштасибин бәрк күндә оғлуну јардыма чағырмасыны хатырладыр. Көрүнүр Хәзәр дәнизи чеврәсиндә кимсә Ахситаны јардыма чағырмышдыр:

گشتاسب معونت از پسر خواست کاورد بدست دختراترا[1188]

Бу гәләбә Ширван дөвләтинин күчүнү вә һөрмәтини чох артырды. «Рум гејсәрләрини» өз јериндә отуртду. Бу ифадә илә шаир санки сәлибчиләри вә Абхаз задәканлығыны нәзәрдә тутурду:

تا محضر نصرتت نویسند آوازه شکست دیگرانرا[1189]

Низами бөјүк Искәндәрин — «Рум бөркүнү башында көздирән түркүн» — «Түрки-руми-кулаһын» Ширван вә Дәрбәндә көлмәсини тәсвир едәркән бу һадисәләри дә үмумиләшдирмишдир. Бу мүһарибәнин баш баһадыры Ахситан иди. Шүбһәсиз, Низами «Искәндәрнамә»дә гәһрәманын әмәлләриндән данышдыгда көзүнү Ахситанын тарихи хидмәтләриндән чәкмәмишдир. Ахситанын өлүмүнә јанмышдыр.

Хаганинин гәләбәјә көрә јаздығы мәнзум «Фәтһнамә»ләрдә баш верән һадисәләрдән чох кениш данышмышдыр. Сон зәрбә Бакыда дәниз ағзында вә Бакы суларында ендирилди. Ширван баһадырлары, Бакы гочагларынын охлары бирләшмиш ордуну

[1186] Д-32.

[1187] Јенә орада.

[1188] Јенә орада.

[1189] Д-33.

дешик-дешик етмишди. Ибн Исфəндијарын јаздығыны јада салаг. О, бурада һичри-гəмəри 297 (909)-чи илдəки вурушдан данышыр:

«در همین سال روسان بدربا گریختند شروانشاه در کمین بود یك تن از ایشان زنده نگذاشت». [1190]

Хаганн:

در گردن گردنان خزران افکند کمند خیزران را ...
یك سنم تو خضروار بشکافت هفتادوسه کشتی ایترانرا ...
وز بسکه ز زخم برلب بحر خون رفت بریده حنجرانرا [1191]

Бурада Хаганн ejhамла — үстүөртүлү Ширванда баш верəн башга бир һадисəдəн дə данышмагдадыр. Көрүнүр, бу ағыр күнлəрдə кимсə Ширван хаганлығыны əлə кечирмək истəмиш, дөвлəт чевриличи баш тутмамышдыр. Бу ишдə Ахситанын гардашларынын да санки əли вар иди. Ана ләчəјини оглунун ајағы алтына атараг, һөкмдардан оғланлары үчүн əфв диләмишдир. Хаганн һөкмдарыны əхиләр кими анаја гаршы мећрибан олмаға, бир сөзүнү ики етмəмəјə чағырыр:

بنگرکه چو دست یافت یوسف چه لطف کند برادران را ...
هم رد مکنش‌که راد مردان حرمت دارند مادران را [1192]

Хаганн јенə дə һөкмдары илə дил тапмаг истəјир. Көрүнүр, бу заман шаир сарајдан узаглашдырылмыш, габагларда дејилдији кими, башга бир озан сараја чағырылмышдыр:

باگاو زری‌که سامری ساخت گوساله شمار زرگران را [1193]

Јүрүшləрə Хаганинин гарышыб-гарышмамасыны билмирик. Гətран Təбризи Муған јүрүшүнə кетдији кими, Хаганинин дə сəси санки Хəзəр чеврəсиндəн кəлмəкдədир. Бу ше'рлəрдə Хаганн ешитдикləрини дејил, көрдүкləрини садалајыр. Ән'əнəви Азəрбајчан фəтһнамələриндə јени вə өлмəз ики алтун дəфтəр артмышдыр. «انگیخته» рəдифли гəсидəни Хаганн 570 (1175)-чи илин оручлуг бајрамында јазмышдыр. Көрүнүр, вурушлар 570-чи илин орталарында баша чатмышды. Бурада Ширванда вə Хəзəр дəнизиндə баш верəн һадисəлəр вə кедən вурушмалардан даһа јени хəбəрлəр верилир. Ширван ордусу көзləнилмəдəн кечə басғынына əл атмыш, дүшмəн өзүнү јығышдыра билмəјəрəк јаханлынмышдыр:

[1190] بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب. «تاریخ طبرستان». ۱۹٤۱. تهران. ص: ۲٦٦.

[1191] Д-32—34.
[1192] Д-33.
[1193] Д-35.

شب روی کرده کلنگ آسا همه شاهین دلان
چون قطا سیمرغ را از آشیان انگیخته ...
صبحکه چون صبح شمشیر آخته بر کافران
تا بشمشیر از همه گرد هوان انگیخته [1194]

Руһнас адасы вə Ләнбəранда кəскин вурушмалар олмушдур. Бу ада чеврəсиндə јағынын кəмиси дармадағын едиләрəк, ордусунун бир голу гачмыш, галанлары гылынчдан кечирилмишдир. Вурушун кедишиндən јазан шаир: јағынын баш истəјинə чызыг чəкəн Ахситан дүнја дурдугча јашајачагдыр—дејир:

بر سر دریای نیلش تیغ کان رویناش
تا جزیره‌ٔ رویناش و لنبران انگیخته
در جزیره رانده یك دریا زخون روسیان
موج از آن دریا چون کوه کلان انگیخته
کشتی از بس زار کشته کشتراری گشته لعل
سر درودده وز درون آواز امان انگیخته
کشته یك نیمو گریزان خسته نیمی رفته باز
مرگشان تبها زجان ناتوان انگیخته [1195]

Көрүнүр, хəзəрлəр гурудан, о бириләр даһа чох дəниздən Ширвана сохулмаг истəмишлəр. Ширвəн Гарабағы, Күр вадисини дə мүдафиəјə галхмышдыр. Бу вурушларла Гызыл Арслан да чох марагланырды. Көмəјини Ширвандан əсиркəмирди. Хаганинин бу иллардə Гызыл Арслана јаздығы ше'рлəриндə бу һадисəлəрдən дə данышылмышдыр. Ахситан биринчи хəзəрləри əзмиш, сонра онларын архасынча кедəнлəрə гаршы јүрүшə башламышдыр. Əсəрин башланғычында Ахситанын јағыны дармадағын етмəсиндən, Дəрбənд вə Шабрандакы гызғын вурушмалардан, Хəзəр вə Аланы сарсытмасындан сөз кетмəкдədир. Хаганн Ахситанын чалышмасы илə Ширванын абадлашмасына, Сə'дун дүзүнə су чыхарылмасы вə Кирдиманын даһа көзəллəшмəсинə, «кафирлəр үзəриндə гələбəсинə» севинир. Ахситанын она гаршы олдуғундан тутулмушдур:

نیل تیغش چون سگاهن سوخته خیل خزر
لاجرم هنوستان ز آن دودمان انگیخته ...
حاسدش در حسرت اقبال و ناکام دلش
مدمه‌ٔ ادبار خسف از خانومان انگیخته ...
هیبت او مالك آئین و زبانی خامیت
دوزخ از دربند ویل از شابران انگیخته

[1194] Д-397.
[1195] Јенə орада.

گشته شروان شیروان لایل شرفوان از فیاس
صورت بغداد ومصر از حیروان آمیخته
هم خلیفه' مصرو بغداد استو هم فیض کفش
دجله از سطون وئیل از گردمان انگیخته ...
آبو سنگم داده‌ای بربادو من پیچان چو آب
سنگ دربر میروم وز دل فغان انگیخته 1196

Көрүнүр, Дәрбәндлә Шабранын Кеорки вә Андроникин әлбир чалышмалары илә алынмасы вә Ахситана верилмәси һагында дејилән сөзләр сонрадан ујдурулмуш бир рәвајәтдән алынмышдыр. «مسیح» илә башлајан рәдифли «Новрузнијјә», новруз бајрамы вә Ширван ордусунун Дәрбәнди алмасына көрә, Чәлаләддин Әбу Мүзәффәр Ширваншаһ Ахситанын адына јазылмышдыр. Бурада Дәрбәндин Ахситанын сүнкүсү илә алындығы көстәрилир:

پار گفتم کزپی بانگ ملك — حسن دربند از سنان خواهد گشاد
راست آمد فال میگویم کنون — روس را دربند سان خواهد گشاد 1197

«Новрузнијјә» јадларын Ширвана сохулмаг истәдији ајда јазылмышдыр Алп Арсланын румлулар үзәриндә газандығы тарихин јадындан инди дә чыхмадығы гәләбәни Ширванын бөјүк хаганына да диләмәкдәдир. Бурада Абхаз вә Ширван мүнасибәтләринә дә тохунмамыш дејилдир:

وز دلیران سپاهش هر سوار — روم را الب ارسلان باد از ظفر 1198

«Дежи-руини-Рус»дан данышан шаир Мәнучеһрин өлүмүндән чох кечдијини көстәрмиш, Ахситанын күчлү вә чевик бир дөвләтин башында дурдуғуну сөјләмишдир:

زین خلف جان منوچهر است شاد — کاشك از خواب گران برخاستی
دولت بیدار دیدی جاودان — گر ز خواب جاودان برخاستی
او روان شاداست تا فرزند اوست — صورت عدل و روان مملکت 1199

Өлкә басгынчыларын јүрүшү илә гаршылашдыгда, «әду» Ширвана сохулмаг истәдикдә, ичәридән Ахситана гаршы пусгу дүзәлдилмишдир. Бурада јухарыда дејиләнләр бир даһа јадымыза дүшүр. Шаир бу илләрин һадисәләринин бир гисмини дөнә-дөнә ше'рләриндә тәкрар етмәкдәдир:

1196 Д-395—397.
1197 Д-496.
1198 Јенә орада.
1199 Д-494—495.

خصم شد درهم شکسته چون کمند — کان کمندش درمیان آمد بروزم ...
دشمنش بس دورماند از تاجو تخت — حرمکس کم‌شد زخوان مملکت 1200

Шаирин һөкмдарилә өзүнү гаршылашдырмасы «барат вә игтасына» Ахситанын чыхыг чәкдији, ону көздән салдығы илләрин әһвали-руһијјәсинин ифадәсидир. Бурадакы мүгајисә исә дөвләти мүдафиә мәгсәдиндән ирәли кәлмишдир:

من زبان روزگارم بردرش — چون سر تیغش زبان مملکت 1201

Хагани 571 (1175/76)-чы илин сонуна азы-чоху 3 ај галана кими Шамахыда иди. О, бу илин оручлуг вә новруз бајрамына көрә Ахситанын адына ше'р јазмышдыр. Хаганинин 571-чи ил һәјатыны өјрәнмәк үчүн новруз бајрамына јазылмыш «مسیح اندر» 1202 рәдифи илә башланан тәрчибәнд мараглыдыр. (Бу илдә Хаганинин евлилик һәјатында да бир сыра сарсыдычы һадисәләр баш вермишдир. Оғлу вә севимли хатуну Хуршидин — Күнәшин өлүмүндән бәһс едәркән бу барәдә кениш данышылмышдыр).

Хагани һәјатынын ики чәһәти вардыр:

1. Дөвләтлә бағлылыг. Бу чәһәт һөкмдарына јаздығы әсәрләриндә даһа чох шәрһ олунмушдур.

2. Евлилик һәјаты. Бу һагда чохлу әсәрләр јазмышдыр. Ше'рләриндә евлилик һәјатына тохундугда үстүөртүлү — еjһамла башына кәләнләри садалајыр. 571-чи илдә јаздығы әсәрләринин сајы һәјатынын 60 илинин һәр бир илиндә јаздығындан даһа чохдур. Бу да шаирин һәјатында бу илдә баш верән һадисәләрлә бағлыдыр. Бу һадисәләрә тохунмадан габаг демәлијик ки, о, һәјатынын бу ики чәһәтинә көрә јенә дә Дәдә Горгуду јадымыза салыр. Һәм хаганын сәсинә сәс верир, һәм дә ел вә аиләнин гајғысына галыр. Чәтин күнләрдә сәси даһа гәтиҹјәтлә ешидилир. 571 (1175/76)-чы ил һадисәләринә тохунмадан шаиримизин Ахситанын адына јаздығы бир нечә ше'ринә нәзәр салаг.

Бундан габаг демәлијик ки, 571-чи илин оручлуг бајрамына кими Ширвана јахын олан өлкәләрдә бир сыра дәјишикликләр баш верди. Атабәј Елдәкиздән сонра Сәлчуглу Султан Арслан бу илин рәчәб ајында өлмүшдүр. Хаганинин вәлиәһдлијиндән таныш олдуғу Султан Мәс'удун түрк гызындан доғулмуш Аббаси хәлифәси әл-Мүстәнчид 566 (1170/71)-чы илдә өлмүш, әл-Мүстәз'и онун јеринә кечмишдир. Харәзмшаһ Тәкүш 568 (1172/73)-чи илдә иш башына кәлмишдир. Харәзмшаһларын султанлыға чатмаг чәһдләриндә јени бир јарпаг ачылмышдыр. Сәлчуглу Султан Арсланын јеринә кичик јашлы оғлу Тоғрул әјләшмишди. Ишләри Атабәј-ә'зәмин јеринде отурмуш Чаһан Пәһләван апарырды.

1200 Д-495.
1201 Д-496.
1202 Д-497—505.

«Азәрбајчан шаһлығы» Гызыл Арсланын әлиндә иди. О, јенә дә Ахситандан сөзлү көрүнмәкдәдир. Атабәј Елдәкиз вә Сәлчуглу Арсланын өлүмүндән, Ахситанын ишләринин ирәлиләмәсиндән данышыр. Ширван хаганына өлкәнин Шимал сәрһәдләриндә даһа јени ирәлиләјишләр истәјир. Ахситан јенә дә Дәрбәнди алмаг арзусундадыр. Хагани Дәрбәнд дедикдә «Дәмирганы Дәрбәнд»и нәзәрдә тутур. О, бундан габаг јаздығы ше'риндә Ахситанын Дәрбәнди алмаг истәјиндән данышмышдыр. Шаир јери кәлдикдә — «Дәрбәнди-Рус», «дежи-руини-Рус» сөзүнү дә ишләтмишдир. О, бу ифадәләрлә «Дәмирганы Дәрбәнд»дән данышмамышдыр. Бурада Хәзәрлә Дәрбәндин адыны бир јердә чәкмишдир. Санки Дәрбәнддә баш верән бир һадисәјә тохунур[1203].

Дмитри, үчүнчү Кеорки вә Тамараның «һакимијјәти илләриндә Абхазын Ширван һәјатында бөјүк вә һәлледичи тә'сири олмушдур» — демәк, XII әсрдә Ширванын сијаси вә мәдәни тарихини тәһриф етмәкдир. Ширванын Ираг Сәлчуглуларындан асылылығы 571 (1175/76)-чы илдә анчаг иллик пул верҝиси иди. Гызыл Арслан өлдүрүлдүкдән сонра бу асылылыға сон гојулмушдур. Ахситанын бу заман кәсдирдији сиккәләрин јазысы буну ајдын көстәрир. Дәрбәндин Ширвана гыз вермәси дә сијаси мәгсәддән кәлирди. Дәрбәнд әмирлији Ширвана гаршы дурдугда Абхаза јахынлыг көстәрмишдир. Ширванла бирләшдикдә Абхазын ичәрисинә кими атлылары ирәлиләмишдир. Атабәј Елдәкиз уғурсуз һадисәләрин гаршысыны алмаға чалышмышдыр. Арслан Мәһәммәд Мүзәффәрәддинин һакимијјәти илләриндә Мәнүчәһрлә Дәрбәнд әмирлијинин әлагәләри ара-сыра кәскин иди. Хаганинин әсәрләри дә буну көстәрир. Дмитри илә Арслан Мәһәммәдин көрүшү белә бир шәраитдә баш вермишдир. Бу көрүш 549 (1154/55)-чу илдә олмушдур. Әрәб сәјјаһы да буну көстәрмишдир[1204]. Бу һадисә Ширванын үзәриндә Дмитри, үчүнчү Кеорки вә Тамараның күчлү нүфузу олдуғуну көстәрмир, диггәт едилсә бу Ширван дөвләтинин күчлүлүјүнә бир дәлилдир. Халглар арасында мәдәни әлагә вә јахынлыг тарихи инсан һәјаты кими гәдимдир. Анчаг бу бағлылығы бир халгын јухары тәбәгәләрини башга бир халгын бојнуна миндирмәк кими баша дүшмәк зијанлы вә кәрәксиздир. Халглар тарих боју меһрибан, гардашчасына јашамаг истәмиш, бунун үчүн чох чалышмышлар...

Ибн әл-Әсир вә Һәмдуллаһ Мүстофијә көрә Атабәј Елдәкиз 568 (1173)-чи илдә өлмүшдүр. Шүбһәсиз бу тарих јанлышдыр. «Чамиәт-тәварих»и јазан Рәшидәддинин Атабәјин өлүм тарихи һаггында көстәрдији 571 (1176)-чы ил рәгәми доғрудур. Азәрбајчан Атабәјләринин чалдыглары пулларын өјрәнилмәси јекуну да белә дир:

[1203] В. Ф. Минорский. «История Ширвана и Дербента», — М., 1963, с. 118, 180.
[1204] Јенә орада, с. 184—186.

چون فایدهٔ سلطان دخلی بود ازملکت — آن‌ملکت یك هفته انگار که من دارم...
ای تازه با علامت آثار جهانداری — وی تیز بایاست بازار جهانداری...
گر ایلدگز ایرانرا تسلیم بسلطان کرد — آنروز که بیرون رفت ازکار جهانداری
سلطان ببقای تو بسپرد ممالك را — چون دیدکه تنگ آمد برکار جهانداری
شاداکه منوچهر است اندر کنف رضوان — کو چون توخلف دارد غمخوار جهانداری...
تیغ‌تو خزر گیرد ودربند گشاید هم — زین فتح مبشر باد اخبار تو عالم را[1205]

Демәли, бу ше'р 571-чи илин рәчәб ајынын 2-чи јарысы илә оруҹлуг ајы арасына дүшмүш, новруз бајрамында јазылмышдыр. Хагани Ахситаны әдаләтә чағырыр. Хаганынын тәкбашыналығындан, шаирә гаршы сојуглуғундан кинәлидир. «Инсаф» араркән башынын гада-бала көрдүјүнү билдирир. Бир ил габаг она гаршы көтүрүлмүш әлчүдән, арвадынын өлүмү вә јалгызлыгдан сөз ачыр:

میزان حق و باطل رای ملك است ایرا
زر دغل و خالص از نار پدید آید ...
دل عاشق خاص آمد زاغیار نیندیشد
زری که خلاص آمد از نار میندیشد
یار این دل خاکی را بردند بدست خون
امسال همان خواهد واز پار نیندیشد ...
آنرا که زچشم ودل طوفان دوید وخیزد
از برق غمان یك یك بسیار نیندیشد ...
هست آفت بی یاری جایی رسد این آفت
کاندر دو جهان یکسر کس یار نیندیشد
جان در کنف شاهست از حادثه نهراسد
عیسی زبر چرخست از دار نیندیشد
خاقانی اگر عمری بربار فشاند جان
در خواب خیالش را دیدار نیندیشد ...
تاکی زخطر ترسد این جان‌که مرا مانده است
چند از رمد اندیشد این بار که من دارم ...
ادرار همه کس نان ادرار من آمد جان
از شاه جهانست این ادرار که‌من دارم [1206]

Бурада өтәри дә олса бир мәсәләнин үзәриндә дајанмаг кәрәкдир: Китабын икинчи бөлмәсиндә шаиримизин фикир вә хәјал аләминдән данышаркән, үзәриндә кениш дајанылан бир мәсәләдә — әдаләт мәсәләсиндә, дөвләти идарәетмәк сијасәти нәзәриҹҹәсиндә Хагани илә «Кутадгу билик» мүәллифи Јусиф Хассбәј Һачиб вә Низами арасында бағлылыг, узлашма вә бирлик вардыр. Бу бирлик дөвләтчилик нәзәриҹҹәсиндән, дөвләти

[1205] Д-502—504.
[1206] Д-499—502.

идарәетмәнин хәлгилик чәһәтиндән доғур. Сасани дөврүндән бизә вә шаиримизә кәлиб чатан «адаб» китабларында әдаләт вә һөкмдарлығын әсас вәзифәсиндән кениш данышылмышдыр. Һөкмдар тәнзиматы тәмиз тутмалы, халгы әдаләт вә ганунла идарә етмәлидир. Күчлүнүн күчсүзләри әзмәсинә јол вермәмәлидир. Зүлм вә залими арадан галдырмалы, јоллар әмн, ачыг олмалыдыр. Дөвләт һәр кәси өз јеринә көрә доландырмалыдыр... Јусиф Хассбәј, Гәтран Тәбризи, Хагани вә Низами халгларын сијаси вә мәдәни һәјатының тәчрүбәләриндән чыхарылмыш бу нәтичә вә јекунлардан да данышмышлар. Анчаг Сасани «адаб» китабларында, Сасаниләрин дөвләти идарәетмә сијасәти нәзәриҹҹәсиндә бунунла јанашы инчә бир јер дә вардыр. Әдаләт һөкмдарын шәхсиҹҹәтинә табе бир һалда тәсәввүр олунмушдур. Әдаләт һөкмдарын бағышладығы бир шеј кими анлашылмышдыр. Ел — дөвләт сијасәти нәзәриҹҹәсиндә — Орхан јазылары вә «Кудатғу билик»дә бәјлик — һакимиҹҹәт јүксәк бир шеҹдир. Анчаг, ондан јүксәк олан бир шеј дә вардыр. О да ганундур. Әдаләтдир. Ону көзләмәк лазымдыр, әдаләт һөкмдарын бәхшајиши дејил, ганунун ичра едилмәсидир. Бу дүшүнчә илә бағлы оларағ түрк һөкмдарлары һакимиҹҹәтләри илләриндә гануннамәләр чыхармалы идиләр. Ел — дөвләт сијасәти нәзәриҹҹәсинин бу чәһәти, бу һөкүмәтләрин гурулушу илә мүәјјән мә'нада бағлы олса да, бу бөјүк фикир даһа чох әхиликдән төрәјир вә онунла бағлыдыр. Иран вә түрк «дөвләтчилији» арасындакы бу фәрги јахшы анламаг үчүн Орхан јазылары илә Бисүтун китабәсинин мәзмунуну јадныза салын. Бу јазылары бир-бирилә мүгајисә един Биринчи ишғалчылыг көзү илә башғаларына бахан Дариҹушдур, икинчи һакимиҹҹәти әлиндән чыхмыш, сајы азалмыш, јохсуллашмыш ели ајаға галдыран Билкә гаандыр! Бурада дөвләтин синфи маһиҹҹәти вә онун елми анлајышы да бизә ајдын олмалыдыр. Бу нәзәриҹҹәнин елдән кәлән габағчыл вә күтләви чизкиләри вардыр.

«Дәдә Горгуд»да Салур Газанын ел јығнағында евинин јағмаланмасы, һалалынын әлиндән тутараг евиндән ешиҹә чыхмасы, нәји варса бәјләр арасында бөлүнмәси — әдәбиҹҹатындакы «Хани-Јағма» ифадәси дә бу ел анлајышы вә рәсмилә бағлыдыр. Бу Низамүл-Мүлкүн «Сијасәтнамә»синдә тохундуғу ел-дөвләти сијасәти нәзәриҹҹәсинин бир чәһәтидир[1207].

Хагани вә Низаминин дөвләти идарәетмә сијасәтинә мүнасибәтләринин әсасында да бу фикир вә истәкләрдә дајанмышдыр.

Шаирин Мәнучеһр, Ахситан вә бүтүн һөкмдарлара вердиҹи өјүдүн әсасында да бу мејл дајанмышдыр. Һөкмдары илә үз-үзә кәлдиҹи мәгамы да бурада да арамалыјыг. Хагани вә Низамиҹә көрә әдаләт вә сәха бирликдә ичра олунмалыдыр. Һәр икисинә биркә әмәл едилмәлидир. Сәха һөкмдарын нүфузуну вә ордусуну артырар, халгы онун башына јығар, халгы хагана орду едәр. Орду исә һакимиҹҹәт вә күч демәкдир. Һарада әдаләт вә сәха

[1207] «Reşid Rahmeti Arat için», Ankara, 1966, s. 259—271.

биркә долашырса, хәзинә дә орададыр. Бу кими ше'рләриндә әдаләтли чобандан, әдаләтли һөкмдардан сөз кедир. Бунунла јанашы һәр икн шаирин өзүнәмәхсус әдаләтли чәмиҹҹәт нәзәриҹәси дә вардыр.

Хагани 565—570 (1170—1175)-чи илләрин үч новруз бајрамына көрә јаздығы ше'рләрдә Ширван дөвләтинин Шимал гоншулары илә әлагәләриндән дә данышмышдыр. Көрүнүр, Ширваншаһлар бу илләрдә өлкәнин шималында јерләрини бәркитмәјә вә сәрһәдләриниң тохунулмамазлығына бәрк чалышмышлар. «صبح را» рәдифи илә башланан тәрчибәнддә Хагани Ахситанын — «әдаләт чобанының» чалышмалары илә бағлы оларағ Ширван дөвләтинин күчләндиҹини, чамаатын јахшы јашамасыны билдирмишдир. Шаир бөјүк хаганын Хәзәраны әлә кечирмәк чәһдләрини өлкә үчүн кәрәкли сајмышдыр:

اقبال او خزران ستان باعدل شه همداستان
پیل آرد از هندوستان وآنگه بخزران پرورد [1208]

Бу илләрдә Дәрбәнд Ахситандан асылы иди:

فرش چو خور مهتابرا آراست باب الباب را
چون درسه ظلمت آبرا انوار یزدان پرورد [1209]

Ахситанын хатуну өлкәнин шималында Ширван дөвләтинин сөзүнүн күчүнү артырмаг үчүн чох чалышмыш, шаир онун бу ишләрини чох бәјәнмишдир:

دین روشن ایام است از او دولت نکو نامست ازاو
ملکت باندام است از او ملت بسامان بادهم...
از رفتن مند شرف خزران شود رضوان کنف
بس شاد بخت است آنطرف شادی بشروان بادهم [1210]

Хагани бу ше'ри Ахситанла әлагәләринин кәскинләшдиҹи, һөкмдарынын онун «игта вә барат»ыны кери алдығы илин новруз бајрамында јазмышдыр. Дејилдиҹи кими, Хагани мәләкәјә, Ахситанын анасына, һөкмдарына килејләнмишдир. Шаирин адынын үстүнә «Дивани-дөвләтдә» чызыг чәкмәси она чох ағыр кәлмишди. О, Ахситанын анасына јаздығы гәсидәдә «сәнәти илә зор вә зәр әлдә етмәк истәдиҹини, үмидләриниң боша чыхдығыны» билдирмишдир. Шаир бу ше'рдә дә һәмин мәсәләләрә башға сөзләрлә тохунмуш, һөкмдарын вәфасызлығыны Ахситанын үзүнә демишдир. О, бу заман кәнчлиҹи илә көрүшүб ајрылмышды. Јашы 50-јә јахынлашырды:

[1208] Д-456.
[1209] Јенә орада.
[1210] Д-457.

جستم سرو پای جهان شیب و فراز آسمان
گر هیچ اهلی در جهان. دیدم مسلمان نیستم ...
برد آبرویم آرزو، ایمه گدام آب و چه رو
روی از کجا و آب کو؟ خود درغم آن نیستم
سطان برنائی مگر بهر سواری شد بدر
تاکی پیاده براثر پویم که سگبان نیستم
هر کس بقدر کام خود جوید ز دیوان نام خود
من باز جستم نام خود در هیچ دیوان نیستم
گر دیریم خوانی نیم ور کعبه‌ای دانی نیم
مشغول خاقانی نیم، مقبول خاقان نیستم[1211]

Көрүнүр, илләр кечсә дә, Ахситанын шаирә мүнасибәти, Ширван дөвләтинин Шимал сынырларындакы сијасәти дәјишилмәз галмышдыр. «مسجلم» рәдифи илә башланан тәрчибәнддә Хаганн «фәләјин көрпүсү» алтында вәфа сују ахтармајыр:

زبر پل فلك مجوی آب وفا زجوی کس
بگذر از این پل کهن آب وفای تازه بین[1212]
نیست فرود آسمان محرم هیچ ناله‌ای
ناله' خاقانی از آن رفت ورای آسمان[1213]

Јердән вә көјдән үмидини кәсмишдир:

با همه دل شکستگی روی بآسمان کنم
آه که قبله' دیگر نیست ورای آسمان[1214]

Кечә-күндүзләри кәдәр вә гәмлә баша чатмышдыр:

محنت وحال نایسند. اینت فتوح روز وشب
بنبل و چشم دردمند. اینت دوای آسمان[1215]

«Башына кәлән башмагчы олар» — демишләр. Башына кәлән гада-бала ону ајылтмышдыр:

بس‌که قفای آسمان خوردم و یافتم ادب
تا ادب اذاالسما کوفت قفای آسمان ...
گر چه بسویی آسمان داشته اندبر سرم
موی بموی دیده‌ام تعبیه‌های آسمان[1216]

[1211] Д-454—455.
[1212] Д-459.
[1213] Д-462.
[1214] Јенә орада.
[1215] Јенә орада.
[1216] Јенә орада.

Көј алтында галхан инилтиләри ешитмәк истәјән бир кимсә тапылмамышдыр. Диггәтлә бахдыгда көјүн, әјиләрәк алчаглар гаршысында күрнуш етдијини, сәчдәјә дүшдүјүнү көрмүшдүр. Вәфасыз фәләк вә көјүн бели ит гујруғу кими бүкүлмүшдүр:

رغم من است کاسمان سجده' سگدلان کند
زآن چودم سگان بود پشت دوتای آسمان[1217]

Фикри вә руһи гәнаәтләри белә иди. Булут кими долмушду. Јелин тохунмасы ону Шамахынын көзәл дүзләриндән сүрүкләјәрәк чох узаглара апара биләрди. Гасырға гопдугда, белә олду. Бундан сонра лејсан јағышлары узаглара јағачаг иди. Јер вә көјдә ахтардығыны тапмамышды. Һөкмдарынын сојуглуғундан јенә дә сөзлү көрүнмәкдәдир:

دیده شرق و غرب را این سخنم نظر بود
آه که نیست این نظر عین رضای شاه را[1218]

Бөјүк хаган она гаршы сојуг олса да, шаир һөкмдарынын өлкәни мүдафиә едән һәрби мәгсәдләрини алгышлајыр:

کرده ضمان از او ظفر فتح سریر و روس را
او بفزودن ظفر شکر فزای ایزدی[1219]

«Сәвади-Шабран» —Шабран чеврәси —Шабран шәһәри Ахситанын әлиндәдир. Ахситан бу јерләрә сөјкәнәрәк, Ширван бајрағыны доғма сынырларда бәркитмәк истәјир. Низами Хаганидән сонра Искәндәрин әлиндән јапышараг, Сәрирә кәтирмишдир. Санки о, бу һадисәләрә тохунмаг истәјир:

چون زسواد شابران سوی خزر گذر کند
روس والان نهند سرخدمت پای شاه را
ور بسریر بگذرد رایت شاه صاحبی
تاج و سریر خود نهد نعل بهای شاه را
هود هدایت است شاه اهل سریر عادیان
صر صر رستخیزدان قوت رای شاه را[1220]

Нечә олурса-олсун һөкмдары илә дил тапмаг истәјир:

دهر شکست پشت من نیست برویش آب شرم
ارنه چنین نداشتی مدح سرای شاه را

[1217] Д-462.
[1218] Д-464.
[1219] Д-465.
[1220] Д-464.

چرخ چرا بخاك زد گوهر شب چراغ من
کافسر گوهران کنم در ثنای شاه را[1221]

Шаир өлкәнин хаганыны үрәкдән алгышлајыр, она архаланмаг истәјир. Ахситан кәнч вә тәчрүбәсиз олдуғу үчүн бармағында көздирдији, атасындан галан үзүјү гијмәтләндирә билмәјир. Дөвләт үзүјүнү итирдикдән сонра һејифсиләнәрәк әлини-әлинә вурса да сон пешиманчылыг бәһрә вермәмишдир. Итирдији шаирини узагларда арајыб ахтарса да, әлинә кәлән гуру мәктубларла јазыларына чаваб алса да, әслиндә хаһишләри чавабсыз галды. Онун јолуну чох көзләсә дә, ајаглары вә көзләри јолунда галды... Хагани Шамахы вә Күлүстан галаларындан данышыр. Көрүнүр, јени басгынлар көзләнилдијинә көрә, Ахситан һәр ики галаны бәркитмәјә чалышырды. Атасы Мәнучеһр кими Ширван дөвләтинин туфанларла үзә-үзә кәлән кәмисини XII әсрин икинчи јарысы боју саһилә кәтириб чыхармышдыр:

قلعهٔ گلستان شه قلعهٔ بو قبیس دان
حصن شما خیش حرم کعبه سرای تازه بین[1222]

«صبح» рәдифлә башланан тәрчибәнддә дә Хагани дүнјада јахшы бир адам тапмадығындан сөзә кәлмишдир. Мәнучеһрин өлүмүндән сонра Ахситана сығынмышдыр. Һөкмдарыны мүдафиәјә галхыр, ел ағсаггалларына мәхсус бир давранышла ону пис нәзәрләрдән горумаға чалышыр:

نیست در حلقهٔ جهان یك اهل — پای اهلیت از میان برگیر
اهل دلکس نیافت زاهل جهان — مهر از این شوم خاکدان برگیر
چون منوچهر خفته در خاکست — برو ایدل دل از جهان برگیر...
مبوهٔ دولت منوچهر است — اخستان افسر کیان ملوك...
جان سپند تو ساخت خاقانی — چکند چشم عالمی سوی تست[1223]

Һөкмдарыны тәкәббүр вә гүрүру узаға тулламаға чағырыр:

خود پرستی چو حلقه بر درنه — ببخودی را چو حله دربرکش[1224]

Ахситанын әнәслијиндән сөзлү көрүнмәкдәдир:

نالش از آسمان کنم نی نی — کاسمان هم بنالش از خوی تست[1225]

Ихтилаф вә сојуглуг «әдаләт вә зүлм» илә бағлыдыр:

[1221] Д-464.
[1222] Д-469.
[1223] Д-469, 467.
[1224] Д-466.
[1225] Д-467.

رفت و زنجیر آسمان بگسست ...[1226] — جور تو حلقهٔ جهان بگرفت
خاك بر آسمان همی ریزد ... [1227] — آسمان هم ز جور تو چون من
کانهم از دستبر نیروی تست[1228] — ار فلك زخمهاست بردل من

Шаир ганадларынын кәсилмәсиндән сөзлүдүр. Ахситан шаирин дөвләт хәзинәсиндән алдығы отуз мин дирһәмлик кәсмәтинә гәләм чәкмиш, «буна отуз әскәр сахлајарам» демишдир. Көрүнүр, Хагани сарајда шаирликлә јанашы јенә дә шаһын хүсуси катиби-дәбири вәзифәсини дашымышдыр:

گفتی از رسم سی هزار درم — کم زسی نیزه‌گیر نتوان یافت
لیکن از صد هزار نیزهٔ تو — این قلم را نظیر نتوان یافت ...
بلبلی راکه سینه بخراشی — از دم او صفیر نتوان یافت
قلمی راکه موی در سرماند — کار ساز دبیر نتوان یافت[1229]

Бу ше'р Сәфвәтәддинин адына јазылмыш гәсидә илә гошa гәләмә алынмышдыр. Ахситан шаири сарајындан узаглашдырмаға чалышыр. Хагани Ширван дөвләтинин гапысындан узаг дүшмәк истәмир:

گر بمانم ز آستان تو دور — خار دارم ز آستان ملوك[1230]

Ахситан шаирә гаршы пис олса да, елм вә сәнәтин дәјәрини билән бир хагандыр. Низаминин Ахситанын адына јаздыгларыны јадыныза салын:

جز بصدرت عیار دانش را — ناقدان بصیر نتوان یافت[1231]

Бу заман Мәнучеһрин өлүмүндән чох кечирди:

پدرت دیده‌ای که چون میدانست — ساحری را که شد زبان ملوك[1232]

Ахситан шаирин һансы сөзүндән инчимишдир? Хагани Ахситана залим демиш, кимсә бу сөзү һөкмдара чатдырмышдыр. Тәбриздән Ширвана көндәрдији мәктубларында да бундан сөз кетмишдир. Башгасынын шаирдән чуғуллуг етмәсинә еһтијач да јох иди. Ахы, о, бу сөзләри пәрдәјә бүкәрәк һөкмдарына дөнә-дөнә демиш вә ше'рләриндә јазмышдыр. Һәр һалда шаир баш сахламаг, гүрбәтләрә кетмәмәк үчүн «демишәм демәмиш» демәк

[1226] Д-467.
[1227] Д-468.
[1228] Д-467.
[1229] Д-471.
[1230] Јенә орада.
[1231] Јенә орада.
[1232] Д-472.

истәjир. Анчаг о, сөзүндән дөнән дејилдир. Үстүөртүлү һалда кәскин сөзләр јазмышдыр:

بچه زهره زبان حدیث توگرد کاب رویم زبان همی ریزد
چشم من شد گناه شوی زبان کاب سوی دهان همی ریزد[1233]

559—571 (1163/76)-чы илләрдә јаздығы әсәрләриндә бир шаир кими daha јеткиндир. Сөзүн әсил мә'насында, сөз сәнәтинин хаганыдыр. Хаганлыг тахтына чыхмышдыр. Бу илләрдә бәдии јарадычылығында, дүшүнчәсиндә, јарадычылыг аләминдә күчлү бир ирәлиләмә вә сычрајыш вардыр.

Хаганинин 559—571-чи илләр һәјатынын бир сыра чәһәтләрини дәриндән өјрәнмәк үчүн шаиримизин бу илләрдә Гызыл Арсланын адына јаздығы ше'рләрә бахмалыјыг. Хагани бу илләрдә Ширванда јашајырды. Мәнүчеһрин оғлу Ахситанын өјүчүсү иди. О, Азәрбајчан падишаһы Гызыл Арслана daha чох јахын иди. Бу һөкмдарын ән јахын архадаш вә достларындан сајылырды. Гызыл Арслан шаиримизин һәјатынын севинчли вә чәтин чағларында она сирдаш вә јолдашдыр. Бәдиүззәман Форузанфәрин дедикләри јадымыздадыр. О, бу јахынлығын мәзмунуну доғру көстәрмишдир:

«قزل ارسلان در آذربایجان حکومت داشت و بخاقانی نزدیکتر بود قزل ارسلان در نگهداشت خاقانی میکوشید وصلت و انعام از وی دریغ نمیکرد. گوئی مابین مادح و ممدوح رابطه دوستی قلبی برقرار شده بود و خاقانی قزلارسلان را از جانودل دوست میداشت واز روی اخلاص وی را ستایش میکرد. چنانکه قصاید او حاکی است و توان گفت که درجه اول اشعارش همانهاست که درمدح قزل ارسلان سروده است.»[1234]

Бундан башга Гызыл Арслан анлаглы вә әдаләтли бир һөкмдар иди. Хагани фикир вә хәјал аләминдә көзүнә кәтирдији, алғышладығы әдаләтли һөкмдар сурәтини Гызыл Арсланда тапмышдыр. Хагани Низамидән чох габаг Гызыл Арсланы ахтарыб тапмышды, онун мә'налы чалышмаларына вурғун иди. Шаирин Атабәј Әзәм Елдәкиз, Чаһан Пәһләван вә Гызыл Арсланла нә замандан танышлашдығы ајдын дејилдир. О, илк көрә Гызыл Арслан сарајына јахынлашмышдыр. Бәдиүззәман Форузанфәрә көрә Хагани 556 (1160/61)-чы илдә Гызыл Арслана бағланмышдыр. О, ашағыдакы бејтә сөјкәнир:

کانذر سنه ثمون اختر سعد از طالع کامران بهبینم[1235]

К. И. Чајкин бу гәсидәнин башга бир бејтинә дајанараг, «ше'р 576 (1180/81)-чи илдә јазылмыш» — демишдир:

[1233] Д-468.
[1234] بدیع الزمان فروزانفر. سخن و سخنوران. ۱۳۵۰. تهران. ص: ٤٣٩
[1235] Д-267.

شش سال دیگر قران انجم در آذر و مهر گان بهبینم[1236]

Јухарыда бејтдәки маддеји-тарихлә К. И. Чајкинин дедикләринин үзүнү кәлмәдијини дујан О. Л. Вилчевски Хагани диванынын XIII әсрдә јазылмыш әљазма нүсхәсинә сөјкәнәрәк бу мәтни белә дүзәлтмишдир:

کانذر سنه ثنوك اختر سعد در طالع کامران بهبینم[1237]

«ثنوك» әбчәд һесабилә 576 (1180/81)-чы илә бәрабәрдир. О. Л. Вилчевски бу бејтин мәтнини дүзкүн охуја билмәмишдир. О, «ثنوك» дан сонра кәлән «اختر» сөзүнүн әлифини «ك» охумушдур. («Н» һәрфи мәтндә јохдур) XII әсрдә дә әлифин гујруглу јазылмасы хәттатлар јанында бир рәсм иди. Хагани јери кәлдикдә бу барәдә данышмышдыр. Хагани әсәрләринин әљазма вә чап нүсхәләриндә бу бејтин мәтни башга-башгадыр. Мисал үчүн, диванын Әли Әбдүррәсули нәшриндә бу сөз «ثنون» кетмишдир[1238]. Наширә көрә 550 (1155/56)-чы ил демәкдир. Диванын доктор Зијаәддин Сәччади мәтниндә «ثنو»[1239], «Шәрһи-Шади-абади»дә «ثنو» дыр. 556 (1160/61)-чы илә ујғун кәлир. О. Л. Вилчевски һәр ики бејт арасында ихтилаф көрмәкдә һаглы иди. Бу гарышыглығы анчаг икинчи бејтин мәзмунуна көрә дүзәлтмәјә чалышмасы... бир гәдәр мүбаһисәли көрүнүр. Әсәрдә гәләмә алынмыш әһвали-руһијјә шаирин һәјатынын 576 (1180/81)-чы илләриндә, бу илләрин руһијјәсинә daha чох ујғун кәлир. Гызыл Арсланын «бујруғуна Нахчыван вә Ермәнин табе олмасы» 560 (1164/65)-чы илдән габагкы илләри daha чох јада салыр. Гызыл Арслан 556 (1160/1161)-чы илдән бу јерләрин «фәрмандары» иди. Азәрбајчан — Урми, Нахчыван, Әхлат — Ермән наһијәләри онун сөзүнә бахырды. Тәбриз 570 (1174/75)-чи илә кими Әһмәдли Ағсонгурлуларын әлиндә иди. Бу илдән Гызыл Арсланын әлинә кечмишдир[1240]. Сур, Фирәнч, Әкка вә Мисирдә баш верән һадисәләрлә бағлы данышыглар. Султан Сәлаһәддин Әјјубинин чалышмаларынын кенишләндији илләрә daha чох ујғун кәлир. Ше'рин 556 (1160/61)-чы илдә дејил 576-чы илдә јазылдығына daha чох тутарлы дәлилләр вардыр.

Хагани Гызыл Арслана көндәрдији 586 (1190)-чы илдә јаздығы еһтимал олунан мәктубунда өмрү боју Гызыл Арсланын хидмәтинә говушмасы арзу етдијиндән сөз ачыр:

[1236] Д-267.
[1237] «Эпиграфика Востока», XIII, М., 1963, с. 60—61.
[1238] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». بتصحیح و تحشیه وتعلیق علی عبدالرسولی. ۱۳۱٦. تهران. ص: ۲۸٤.
[1239] Д-267.
[1240] ابن الاثیر. «تاریخ الکامل». جلد ۱۱. ۱۳۰۱. تاهره ص: ۱۹۱.

«اصغر الخدم را در همهٔ عمر غایت قصوای تمنی آن بوده است که روزی بخلمت آستان معلی فرصت اتصال یابد». [1241]

Бурадан да шаирин Гызыл Арсланла чох ирәлиләрдән таныш олдуғу бир даһа ајдын олур. «Аftаб» рәдифли гәсидәдә Хагани Гызыл Арсланы «күнәш» вә «Кә'бәји-амал» сајмыш, дөврүнүн һөкмдарлары ичәрисиндә ону «мәлики-мәлајик ајын» тапараг, Гызыл Арсланда бејниндә көздирдији хәјали әдаләтли һөкмдарыны арамышдыр:

بسیار کرده دفتر خوبی مطالعه — جز روی تو نیافته سر دفتر آفتاب
عمریست تا بمشرق و مغرب همی رود — باکام خشک وچشم ترای دلبر آفتاب...
از روی تو ندید در اطراف شرق و غرب — وز رای شاه عادل روشن‌تر آفتاب[1242]

Бунлар достлуға көрә дејилмиш сөзләр дејилдир. Гызыл Арслан доғрудан да белә бир инсан иди. Јүксәк әмәлләрилә чағдашларындан вә ондан сонра кәлән‌ләрдән — сәләф вә хәләфләриндән ајрылырды. Низами «шаһи-шаһидин» өлүмүнә көз јашы ахытмыш: «شهادت یافت از زخم بدانديش» демишдир[1243]. Ибн әл-Әсир Гызыл Арсландан данышаркән дејир:

«و کان کریما حسن الاخلاق فی یحب العدل و یؤثره ویرجع الی حلم وقلة عقوبة». [1244]

Ираг әмирләри Гызыл Арсландан горхуја дүшәрәк ону јатағында өлдүрмүшләр. О, ишләри бүтөвлүклә Ираг әмирләринин әлиндән алараг, Азәрбајчан әмирләринә вермәк истәјирди. Тарихчи Равәнди јазыр:

«بیش از آنك سلطان‌جهان قزل ارسلان از ما انتقام‌کشد ما اورا بکشیم چه نبایدکه اورا اندیشه باشدکه مارا بردارد وبندگان خود را بگمارد واتفاق کردند ...». [1245]

Сонра о, әрәб хилафәтинин «harg-һесабына јетишмәк» фикриндә иди. Хилафәт ону «алгышласа да», өлүмүнү көзләјир вә бу harga фитнә төрәдирди. Тарихчи Равәндинин јаздығына көрә һадисәдән бир нечә ил габаг Исфәһан руһаниләриндән Чәмаләддин Хочәнди Султан Тоғрула көндәрдији мәктубда «Гызыл Арсланын јатағында өлдүрүләчәјини ирәличәдән билдирирәм» — демишдир. О, бу үстүөртүлү ифадәләрлә Гызыл Арсланын ара-

[1241] Л-43.
[1242] Д-59.
[1243] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای». ۱۳۳۵. تهران. ص: ٤٢٣.
[1244] ابن الاثیر. «تاریخ الکامل». جلد ۱۲. ۱۳۰۱. قاهره ص: ۳٦.
[1245] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحة الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. ص: ۳٦۲.

дан чыхарылмасы јолуну ирәличәдән көстәрмишдир. Сон заманлар Һиндистанда јашајан рус алимләриндән бири Гызыл Арсланын исмаилијјә тәрәфдарлары әлилә өлдүрүлмәси фикрини ирәли сүрмүш, бу мүддәаја әсас верәчәк бир гәсидә дә тапыб чап етдирмишдир. Ше'рдә Гызыл Арсланын өлдүрүлмәсиндән сөз кедир[1246]. Ше'рдә тәсвири верилмиш һадисә сијаси мәгсәдлә ујдурулмушдур. Исмаилијјә тәрәфдарлары бу бөјүк һадисәни өз адларына чыхмагла шөһрәтләрини артырмаг, башгаларыны горхутмаг мәгсәдини күдмүшләр. Әслиндә, Гызыл Арслан Әрәб хилафәтилә Ираг әмирләринин кизли бирләшмәси вә гәсди нәтичәсиндә хаинчәсинә јатағында өлдүрүлмүшдүр, бунунла да тарихин кәләчәк сәһифәләри башга хәтлә јазылмышдыр. Гызыл Арслан хилафәтин «һесабына јетишмәк» ниҹјәтиндә олдуғу үчүн хилафәнин әлалтылары ајыг дүшмүш, ону габагламышлар. Гызыл Арслан Һүлаку ханын көрдүҹү иши јарым әср габаг көрә биләрди. Һиндушаһ Нахчиванинин «Тәчарүбүс-сәләф»дәки јазысы да буну көстәрир[1247].

555 (1160)-чы илдә Атабәј Елдәкизин «Азәрбајчан вә Аран» ордуларынын әлбир чалышмасы нәтичәсиндә тахта чыхмыш Сәлчуглу Арслан шаһ һакимиҹјәтинин илк илләриндән башлајараг Елдәкизләрин Ширвандакы нүфузу кетдикчә артырды. Сәлчуглу Султан Мәһәммәдлә Атабәј Елдәкиз арасында 551 (1156/57)-чи илдә олан вурушда Ширваншаһ Мәнучеһрин кимә сары даҹандығыны билмирик. Хагани 555-чи илдән сонра Елдәкизләр очағына даһа чох јахынлашмышдыр. Биринчи Мәккә сәфәриндә Атабәј Елдәкизи о гәдәр дә јахшы башa дүшмәјир. «Төһфәтүл-Ираҝејн»дә үстүөртүлү, еһамла Атабәјә гаршы бир бејт дә јазмышдыр. «Чамиәт-Тәварих» вә «Исфәһан» рәдифли гәсидәјә көрә 551-чи илдә Хагани Мосулда икән Султан Сүлејман, Атабәј ә'зәм Елдәкиз вә Кичик Әли илә көрүшмүшдүр.

Султан Арслан иш башына кәлдикдә Елдәкиз Атабәјлик јерини тутду. Дөвләти о доландырыр, ишләри о јолуна гојур, бүјрүғу о верирди. Бүтүн ишләр онун әлиндә иди. Чаһан Пәһләван Һачиби-Хасс иди. О, Хасс бәј Тоған бәјин вә Хасс бәј Јусиф Һачибин вәзифәсиндә дурмушду. Гызыл Арслан Азәрбајчан шаһы. Азәрбајчан ордуларынын сипаһсалары иди. Ордусуна Атабәкијјә дејилирди. Хаганинин Атабәј Чаһан Пәһләваның адына јаздығы: «اوست» рәдифли гит'ә вә мәктуб әлдәдир. Бу мәктубу түрк алимләриндән Әһмәд бәј Атәш үзә чыхармышдыр. О, бу ше'ри јазаркән Чаһан Пәһләван Атабәј иди. Атабәј Чаһан Пәһләван 571—582 (1176/77—1186/87)-чи илләр арасында Атабәј олмушдур. Чаһан Пәһләванла јахын олан Хагани, онунла мәктублашырды. Атабәј бөјүк шаирин сөзү гаршысында әјилирди.

[1246] راوندی. «تاریخ اجتماعی ایران». جلد سوم. ۱۳٤۳. تهران. ص: ۳٦۰.
[1247] هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی نخجوانی. «تجارب السلف». ۱۳۱۳. تهران. ص: ۹۲.

«اوسحد» рәдифли гит'ədə Атабəjə көнүл вердијини, əдл вə сəхасыны севдијини, ајрылыгдан дарыхдығыны, она чатмаг истəдијини билдирир:

سلام من‌که رساند به پهلوان زبان — جز آفتاب که‌چون من درم خریده اوست
سبا کبوتر این نامه‌شد بدان درگاه — که صورت‌کرم امروز آفریده اوست...
شنیده‌اند زمن صفدران بحفظ الغیب — ثنای اوکه سف بخل بردریده اوست...
ولی دل ازسر سرسام غم بفرقت او — زبان سیاه‌تر ازکلك سر کفیده اوست[1248]

Мəктубда шаир Бəхтијар адлы бирисини һөкмдарының јанына көндəрдијини билдирир. Тəлəбəси Бəхтијары вəзир Иззəддинə тапшырмағы Чаһан Пəһləвандан истəјир. Иззəддин, Лətифəддин Шəһрашубиндəн Бəхтијара олан борчуну алмалы вə шаирин шакирдини кери гајтармалы иди[1249]. Шаир «كند» рədифли гит'əни Гызыл Арсланла əлагə јаратдығы күнləрдə јазмышдыр. Хагани бу ше'рдə, Гызыл Арсландан узаг олса да, онун чалышмаларыны алгышладығыны билдирмиш, диванының севимли шаһына, султаным дедији архадашына совгат көндəрмишдир:

درگاه تست قبله‌ٔ پاکان و جان من — الا طواف قبله‌ٔ پاکان کجاکند
تنزا سجودکعبه فریضه‌است‌ونقص‌نیست — گر دیده را ز دیدن کعبه جداکند
گرتن بقرب‌کعبه نگشت آشنا رواست — باید که جان بقرب سجود آشنا کند
از تن نماز جمست اگر فوت شدکنون — جان هم سجود سهو برد هم قضا کند...
دیوان وجان دو تحفه فرستاده‌ام بتو — گردون براین دو تحفهٔ غیبی ثناکند
دیوان من بسمع تو در دری دهد — جانم صفات بزم‌تو ز اوج سماکند[1250]

Хагани 570 (1174/75)-чи илə кими Гызыл Арсланла даһа чох Нахчыван, Аран, Урми вə Əхлат јолу илə əлагə сахлаја биләрди. Габагларда дејилдији кими 555-чи илдəн (1160) сонра Ширвана јахын олан өлкəлəрдə бир сыра дəјишикликлəр олду. Əл-Мүстəнчид 555-чи илдə хəлифə олмуш, Ахситан 559 (1163/64)-чү илдə иш башына кəлмишди. Үчүнчү Кеорки 556 (1160/61)-чы илдə Дмитринин јеринə кечмишди. Сəлчуглу Арслан шаһ 555-чи илдə тахта чыхмыш, Елдəкизлəрин чалышмасы илə Азəрбајчанда чох күчлү бир дөвлəт ишə киришмишди. Анчаг Мараға Атабəјлији илə чəкишмə күввələри күчдəн салырды. Атабəј Елдəкизин башының гарышыг олмасына архаланан Абхаз мəлији 556-чы илдəн башлајараг «чызығындан чыхмыш», јенн чагын вə јағмалара башламышдыр. О, 556-чы илдə Əхлата доғру јүрүмүшдүр. Шаһ-Əрмən Ибраһим бин Сукманла вурушмушдур. Абхаз задəканлығы Азəрбајчан—Аран вə Ширван күбарлары

[1248] Д-823—824.
[1249] Ш-19.
[1250] Д-849.

арасындакы чəкишмəлəрə, Бағдад хилафətинин икиүзлүјүнə даһа чох бел бағлајырды. Габагда бундан чохлу хејирлəр көтүрмүшдү. Султан Сəнчəр Бағдада көндəрдији мəктубларындан бириндə бу икиүзлүлүјə нифрət јағдырараг, Абхаз һаким даирəлəринин Шəки «күффарына» сөјкənəрək, Аранда вə Ширвандакы гарәт вə чапғынлары јада салыр. Хилафətин икиүзлүлүјүндən килејлəнир[1251]. Елдəкизлəрлə Əһмəдлили Ағсонгурлулар арасындакы чəкишмəлəрдən Абхаз күбарлары чох севинирдиләр. Тарихчи Равəндинин јаздығына көрə, Абхаз мəлики Атабəј Э'зəмин Аран вə Азəрбајчандан узаг дүшмəсини өзү үчүн əлверишли сајараг, Абхаз сынырларындакы мүсəлманлара гаршы јүрүшə кечмишди. Гара кəлиса бу чиркин əməлləрин габағында кедир, Абхаз күбарларының азғынлығыны мүгəддəслик сујунда чимдирирди. Анчаг ирəличəдən апарылмыш һесабламалар дүз чыхмады. Көзлəнилмəдən Елдəкизлəр, Ағсонгурлулар вə Əхлат шаһы-Шаһи-Əрмəнин бирləшмиш ордусу басгынчыларын гаршысына чыхды. Дүнја Кеоркинин көзүндə гаралды. Гачыб-гачмамаг һаггында дүшүнүрдү. Дејилдији кими, дөјүш мејданындан ајаг јалын-баш ачыг гачды. Бундан сонра 10 илə јахын өз јериндə отурду. Күрүн о башындан бу јана баха билмирди. Бир даһа јериндən тəрпəнмəди... Бу һадисəлəрдə Ширванын тутдуғу јер вə мөвге һəлəлик ајдын дејилдир. Хаганинин бу вурушмалара көрə јаздығы ше'рлəрдə Ширванын Елдəкизлəрə сары дајандығыны көрүрүк. Бу вурушмадан сонра Гызыл Арсланын Шамахыја, Хаганинин јанына көндəрдији чапар-елчи Шамахыја кəлиб чыхды. Гызыл Арслан шаирə тəшриф көндəрмишди. Бу о заман ən јүксəк дөвлəт мүкафаты иди:

چون کف و خلقت بتازی اسب و خارا و نسیج
خانهٔ من حله و بغداد و شمشتر ساختند
همت لطف ترا در خوانده. اینجا بخشتم
زر و رزبفت و غلام و طوق و استر ساختند[1252]

Гəсидəнин Абхаз вурушларындан бир ил сонра јазылдығы əсəрин мəтниндən ајдын көрүнмəкдəдир. Атабəј Э'зəм сағ икən 558 вə 557—571 (1162/63 вə 1174/75)-чи илдə Абхаз илə Арслан шаһ арасында ики вуруш олмушдур. Икинчи вурушдан бир нечə ај сонра Атабəј Елдəкиз дејилдији кими, 571-чи илдə өлмүшдүр. Биринчи вурушдан бир ил сонра азы-чоху 559 (1163/64)-чү илдə јазылмыш бу гəсидəдə Атабəј Елдəкиз, Чаһан Пəһləван вə Гызыл Арсландан сөз кедир... Абхаз задəканлары өлкəнин дахилиндə долашан хаинлəр, Бағдадда əјləшмиш икиүзлү сијасətчиләр долајисилə јүрүш апармаға ширникləндирмишләр. Сəлибчиләрин Абхазда күчлү əлləри вə кечəн сөзləри вар иди.

[1251] عباس اقبال، «وزارت درعهد سلاطین بزرگ سلجوقی». ۱۳۳۸. تهران. ص: ۲۱۱.
[1252] Д-116.

Гара Килсә мүһарибә гызышдырырды. О, зејтун будағы јеринә әлинә гылынч алса да, голлары титрәк, ајаглары күчсүз иди. Фикир вә мүддәалары чохдан көһнәлмишди. О, заман бу мүһарибәләр дин пәрдәси алтында кедирди. Һәр ики тәрәф бир-биринә кафир дејирди. Искәндәр Јә'чуч-Мә'чуч гаршысында сәдд чәкдији кими, Гызыл Арслан «зүлмәт-ханеји-елһад» — азғынлыг зүлмәтханасына гаршы сәдд чәкмишдир:

ظل حق فرزند شمس‌الدین اتابك کز جلال
بر سر عرش از ظلال قدرش افسر ساختند ...
پیش یأجوجی که ظلمت خانهٔ الحادر است
دست و تیغ این سکندر سد اکبر ساختند ...
پار دیدی کاین سر سلجوقیان براهل کفر
چون شبیخون ساخت کایشان غول رهبر ساختند ...
بخت گم کردند چون یاری ز کافر خواستند
روی کژ کردند چون آیینه مغفر ساختند[1253]

Ширваншаһлар торпагларыны горујаркән Абхаз чапгынларына гаршы чыхсалар да, сынырларында сакитлик, сијасәтләриндә мүвазинәт јаратмаг үчүн әскидән бәри Абхазы чох сыхышдырмаг истәмәздиләр. Бунунла бағлы олараг, сәрһәддә јашајанлар Абхаздан кәлән чапгынчыларын гарәт вә чапгынына дөзмәли идиләр. Бу јерләрдән апарылмыш әсирләр сајсыз-һесабсыз иди. Әсир апарылмыш гыз вә оғланын бири Тифлисдә бир вәрдәнәјә, бир чувал уна сатылырды[1254]. Абхаз күбарларына 25—30 ил гапысы бағлы галаларда кечә вә күндүз ишләмәли олан әсирләрин сајы артыб-әксилирди. Тамаранын сарај тарихчиләри бунлардан ағыздолусу данышыр, әлсиз-ајагсыз рәијјәтин аһ-наләсиндән зөвг алырдылар. Султан Чәлаләддин Харәзмшаһ бир нечә он ил сонра Тифлиси алыб Тәбризә гајытдыгда јолүстү белә галалардан биринә раст кәлмишди[1255]. Низами бир ше'риндә Абхаз чапгынларындан үрәк ағрысы илә данышмагдадыр. Гызыл Арсланын шаирә бағышладығы кәнд Абхаз чапгынынын ағзында иди. Хагани Гызыл Арсланын шәхсијјәтиндә һамыны өз јериндә отурда билән күчлү, тәдбирли, әдаләтли вә инсафлы бир һөкмдар көрүрдү. Буна көрә дә, көзләри «бәстәгани-зүлми» — зүлмүн әлинә әсир дүшәнләри гуртара билән бир һөкмдара сары тикилмишдир. 559 (1163/64)-чу илдә Ширванда «илишиб галса да», Гызыл Арслана говушмаг истәјилә алышыб-јанырды. О, һөкмдарына дејил, јахын досту вә сирдашына үрәјини ачмышдыр. Бу илләрдә башына кәлән гадалары бирчә-бирчә Азәрбајчан шаһына садаламышды:

[1253] Д-113—115.
[1254] «История восхваления венценосцев». — Тбилиси, 1954, с. 50—51.
[1255] شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی. «سیرة جلال‌الدین مینکبرنی». ١٣٤٤. تهران، ص: ١٩٣.

سوخته عود است و دلبندان بدو دندان سپید
شوق شاهش آتش و شروانش مجمر ساختند ...
تا درت بینم بدیگر جای نفرستم ثنا
کز درت دعوتکه روح مطهر ساختند ...
چون کمر حلقه بگوشم، چشم پیش از شرم آنك
چون کمرگاه تو بازم کیسه لاغر ساختند
من نی خشکم وگرچه طعمهٔ آتش نی است
طعمهٔ این خشك نی زآن آتش‌تر ساختند
سر گذشت حال خاقانی بدفتر ساز از آنك
نوبنو غمهاش توبر تو چو دفتر ساختند[1256]

Көрүндүјү кими, Хагани бу илләрдә Ширванда јашаса да, көнлү Гызыл Арсланын чеврәсиндә долашырды. Јенә дә Ахситанын сојуглуғундан шикајәтчидир. Гызыл Арсланын адына јаздығы һәр ики гәсидә дә буну көстәрир. Абхаз һөкмдары Хаганијә мәктуб јазараг шаирин Ширванда үз-үзә кәлдији сојуглугдан «бармаг јери» кими истифадә етмәк истәдикдә, Хагани «Бунлар ујдурмадыр, Ахситандан јердән-көјә разыјам, јалныз шаһын дејил, Ширванын садә адамларындан да белә разыјам, кимсәдән наразы дејиләм» — дејир. Кеоркинин һимајәчилик тәклифини нәзакәтлә рәдд етмишдир. Анчаг, Гызыл Арсландан бир сөз белә кизләмәмишдир. Ајағы Ширванда ола-ола кимсәдән чәкинмәјәрәк һәр шеји достуна јазмыш, дәрдини архадашы илә бөлмүшдүр. Мәнзум мәктубларында «дәрд-дилини» Гызыл Арслана, доғма һөкмдары вә сирдашына ачмышдыр. Хагани Азәрбајчан вә Аран һөкмдары Гызыл Арсланын Ширван истиглалијјәтинин һамиси вә горучусу сајмышдыр. Онсуз Ширванын кәләчәјинә никаран көзләрлә бахыр.

Хаганинин Гызыл Арсланын адына јаздығы « اندازد » рәдифли гәсидә шаирин чеврәсиндә баш верән бир сыра һадисәләри дәриндән өјрәнмәк үчүн чох кәрәклидир. Бунсуз шаирин јарадычылыг шәраитини олдуғу кими баша дүшмәк чәтиндир. О, бу әсәрләрини икинчи кәрә һәбс олундугдан сонра јазмышдыр. Шаир Мәнучеһрин өлүмүнә јанмыш, бөјүк хагандан сонра архадашларынын чәкишмәси вә икиүзлүлүјү учундан Јусиф кими гујуја салындығыны билдирмишдир:

گله از چرخ نیست از بخت است — که مرا بخت در سراندازد
یوسف از گرگ چون کند نالش — که بچاهش برادر اندازد
دم خاقانی ارملك شنود — جان بخاقان اکبراندازد ...[1257]

Хагани Ширванда әјләшсә дә, Гызыл Арслана чатмаға, она говушмаға тәләсирди. Анчаг буна јолу јох иди. Оғрун-оғрун,

[1256] Д-113.
[1257] Д-124.

ичин-ичин ағлајырды. Башынын чәкдији ғәзалар шөвгилә алышыб-јандығы дүшүнчәләрлә бағлы иди:

دل بسودات سردراندارد — سر زعشقت کله براندارد ...
منم آنمرغ کآذر افروزد — خویشتن را در آذر اندازد
طالعم ازبرت برون انداخت — گر بنالم برون تر اندازد
کیست کز سرنهخت طالع من — سر گذشتی بداور اندازد[1258]

Јухарыда дејилдији кими, Елдәкизләрин башчылығы алтын да бирләшән Азәрбајчан ордулары 558 вә 570—571 (1162/63 вә 1174/75)-чи илләрдә ики кәрә Абхазын гошунуна гаршы вурушмалы олдулар. Хаганы Гызыл Арсланын адына јаздығы «صبح» рәдифли тәрчибәнди икинчи мүһарибәдән габаг, новруз бајрамында јазмышдыр. Бу илләрдә јаздығы әсәрләриндә «өмүр боју күссә чәкдијиндән, дили учундан башынын ағрыдығындан» ачымышдыр. Ахситанын сојуглуғу һәлә дә галырды. Сарајдан узаг дүшдүјү күнләри дә олмушдур... Бәдиүззәман Форузанфәрин дедији кими, бу шe'р шанрин ән јахын достуна, дәрдләрини садладығы шикајәт мәктубуну андырыр. Һәр ики шe'р Хаганинин бу илләрдә јаздығы башга әсәрләринин өјрәнилмәсиндән чыхарылмыш јекунларын доғрулуғуну бир даһа көстәрмәкдәдир:

دل عود کن و دودیده مجمر — پیش قزل ارسلان بر افروز[1259]

Шаир өмрү боју үз-үзә кәлдији, кечиб кетдији һәјат јолуну бурада бир јерә топламышдыр:

یك اهل دل از جهان ندیدم — کودل که زدل نشان ندیدم
چند از دل ودل که در دو عالم — یك دلدل دل روان ندیدم
صد قافله وفا فروشد — یك منقطع از میان ندیدم
سرمایه روزگار خواندم — عنوان وفا برآن ندیدم
بیداد بدشمنان نکردم — و انصاف ز دوستان ندیدم
چون طفل که هشت ماهه زاید — سی بگذرم و جهان ندیدم
صد روزه بدرد دل گرفتم — عیدی بمراد جان ندیدم ...
چون سگ بزبان جراحت خویش — میشویم و مغربان ندیدم
هر چند جراحت از زبان است — مرهم بجز از زبان ندیدم ...
از دام دورنگی زمانه — خاقانی را امان ندیدم
عادل تر خسروان عالم — الا قزل ارسلان ندیدم[1260]

565—571 (1169/70—1175—76)-чи илләрдә Ширван—Азәрбајчанын бүтүн торпаглары үчүн горху вар иди. Узагдан вә Абхаз задәканларындан басгынлар көзләнилирди. Узагдан кәлән дағанын Хәзәрин сылдырымлы гајаларына дәјиб пәрән-пәрән олмасынлә јағы тәкләнмишди. Јүрүш габағчадан һазырланса да, вахтында башланмамышды, кечикмишди. Хагани вәтәнин үзәринә чөкмәк истәјән гара булудлары говмағы бачаран күчлү бир баһадыр арајаркән көзүнү даһа чох Гызыл Арслана, онун Атабәкијјә ордусу вә дөвләтинә дикмишди:

روبین دژ روس را علی روس — تیغ قزل ارسلان گشاید
ابخار که هست ششدر کفر — گر زش بیکی زمان گشاید ...
آه ازدل پر زنم چو پسته — کز پری دل دهان شکافد[1261]

Вәтәнә сохулмаг истәјәнләрин үзәринә Сәһәнд вә Шаһ дағынын башына галхараг шығыјан ики ағ чалаған: «Ахситан вә Гызыл Арслан бу ағыр күнләрдә елин сәсинә сәс вердиләр. Габағына дүшүб онун шәрәфини ајаглар алтына дүшмәсинин гаршысыны алдылар. Хаганинин һәр ики һөкмдара јағдырдығы алғыш фыртынасынын көкүнү бурада арамалыјыг. Бу илләрдә Ахситанын адына јаздығы шe'рләрдә «امروز منم زبان عالم» —дејә көздән дүшмәсиндән ачымышдыр. Өзүнү хаганына тај тутмушдур. Бу шe'рдә дә бу ифадәләри јада салан, еjһамла дејилмиш нбарәләрлә тушлашырыг. Бу да шe'рин 569—570 (1173/74—1174/75)-чи илләрдә јазылдығыны көстәрир. Ахситандан килејлидир. Гызыл Арслана күвәнир, хәјалы бу ағсунгурла биркә долашыр. Бәлкә дә, Ахситан бу јахынлашмаја гысганмышдыр:

هر سال چو پنج روز تقویم — گم بوده بی نشان چه باشی ...
گردانه لعلف خواهی الا — مرغ قزل ارسلان چه باشی[1262]

Бу вурушма вә чәкишмәләр — Азәрбајчана едилмиш бир чох басгынлар дин пәрдәси алтында апарылырды. Бу кими чапгынлар Сәлиб мүһарибәләринин бир голу иди. Буна көрә дә Ширван вә бүтүн Азәрбајчан сарајларында јазылмыш, бу һадисәләрлә бағлы олан шe'рләрдә говми вә тарихи һәмасә илә јанашы, өзүнү мүдафиә зәрурәтиндән доған дини-һәмаси чизкиләрә дә раст кәлирик. Гәтран Тәбризидә олдуғу кими, Хаганинин дә бу шe'рләриндә белә чизкиләр вә узлашмалар көзә дәјир. Анчаг бу шe'рләрдә ғәзават вә чәһад чағырышы дејил, доғма дөвләтин бүтөвлүјүнү горујан истәк вә чағырыш вардыр.

Абхаз задәканлығы бу илләрдә, ара-сыра өзүндә гоншу торпагларда гарышығлыг салмаг күчү вә чүр'әти һисс етдикдә халга дејил, даһа чох шамани гыпчаглара, Гара Кылсәјә вә Рум задәканлығына сөјкәнирди. Онларын истәји вә күчү илә давранырды. Гыпчагларын мүсәлманлыға тапынмасы илә онун бу иг-

[1258] Д-124.
[1259] Д-508.
[1260] Д-509—513.
[1261] Д-512—513.
[1262] Д-511.

тидары даһа чох әлиндән алынырды. 570-чи ил һадисәләриндән сонра Абхаз задәканлығы өз мөвгејини даһа да дәјишдирмәли иди. Абхаздакы икитирәлик учундан һакимијјәтдән говулмуш Абхаз һөкмдары Ширван ордусунун сә'ји, Ахситанын сијаси јардымы илә јенидән иш башына кәлди. Ахситан бу мәгсәдлә Абхазда икән, Хаганинин Ширваншаһа көндәрдији ики мәктубунда бу барәдә кениш данышылыр. Бу һадисәләрдән сонра Абхазла Ширван арасындакы дөвләт мүнасибәтләри мүәјјән илләр ичәрисиндә даһа динч бир јола дүшмүшдү. Динчлик һәр ики елин хејринә иди. О заманлар дөвләт вә сијасәт һаким дairәләрин әлиндә иди. Бу чәкишмәләр һәр ики тәрәфин һаким дairәләринин бир сырасының мәнафеинә ујғун иди. Бу һадисәләр о вахткы шәраитдән төрәмиш вә әдәбијјатда өз әксини тапмышдыр. Хагани Ширванла гоншу дөвләтләрин мүнасибәтләриндә динчлији севмишдир. Мәктубларында һәр ики өлкәнин динч јашамасыны дөнә-дөнә истәмәкдәдир. Бунунла да һәр ики гоншу халгын истәк вә арзусуну вә габагчыл мејлини ифадә етмишдир. Бөјүк динч-сијаси истәкләрлә Абхазын дөвләт дairәләри вә һөкмдарлары илә әлагә сахламышдыр. Јазыларындакы Абхаз мәсәләсинә фәал мүнасибәти дә бурадан ирәли кәлир. О, гоншу дөвләтләрлә XII әсрдәки әлагәләримизин бир гисминә тохунмушдур. XII әсрдә һәр ики гоншу өлкә арасында динчлик вә достлуг илләринин сајы даһа чохдур.

Хаганинин әсәрләриндән вә тарихи гајнаглардан көрүндүју кими, Ширваншаһлар Абхаз јүрүшләринә гаршы чыхдыгда, Елдәкизләрә архаланмышдыр. Јери кәлдикдә Абхазла Елдәкизләр арасындакы чәкишмәләрә сөјкәнәрәк, өз јерләрини бәркитмәјә, Ширван дөвләтинин тохунулмазлығыны әлдә етмәјә чалышмышлар. Шаиримизин: «نماید» рәдифли гәсидәси бу бахымдан чох мараглыдыр. Гәсидә Сејфәддин Фәрманфәрмаји-Шамахы вә Әбү Мүзәффәр Ширваншаһ адына јазылмышдыр. Ше'рин 559—571 (1163/64—1175/76)-чы илләрдә Хагани Шамахыда икән јаздығы ајдын көрүнмәкдәдир. Шаирин диванында бир нечә Сејфәддиндән сөз кетдији үчүн «Фәрманфәрмаји-Шамахы»ның кимлији үстүндә ајры-ајры фикирләр сөјләнилмишдир. Хагани күллијјатының Һиндистан басмасында Сејфәддин «Дараји-Дәрбәнд» вә јахуд «Сејфәддин Мосули» көстәрилмишдир. Шәмсәддин ләгәбини дашымышдыр. Хаганинин мәмдуһуна «سپهدار اسلام منصور اتابك که کمتر غلامش قدر خان نماید»[1263] демәсиндән әсәрин Шәмсәддин Атабәј Елдәкизин адына јазылмасыны, Сејфәддин дедикдә Елдәкиз нәзәрә алындығыны даһа чох дүшүнмәк олар. Ашағыдакы дәлилләрә көрә, Атабәј 570 (1174/75)-чи илдә Шамахыда имиш. Көрүнүр, Елдәкиз Атабәј өлкәнин ағыр күнүндә Ширванын архасында дајанмышдыр: 1. Хагани Ахситанын башчылығы илә Ширванын абадлашмасындан даһа чох бу илләрдә данышмышдыр:

ز گلشکر لفظ تفاح خلقش شماخی نظیر صفاهان نماید[1264]

2. Дилинин учундан башынын ағрыдына да бу илләрдә даһа чох тохунмушдур. Һөкмдары дејил, әдаләти илаһиләшдирән шаир әдаләтә хидмәтчи кәсилдијиндән бәһс чох мүсибәтләр көрмүшдүр:

رباب از زبانها بلا دیده چون من بلا بیند آن کو زباندان نماید[1265]

3. Бу илдә узагдан Ширвана јүрүшләр көзләнилирди:

تف تیغ هندیش هندوستانی علی الروس در روس والان نماید[1266]

Гәсидәнин мәтнинә јол тапмыш бир сыра дәјишикликләр учундан бејтләрин јерләринин дәјишилмәсиндә Бәдиүззәман Форузанфәр «Сејфәддин Атабәј Мәнсуру» «шәһријари-Ширван» сајмышдыр. Ашағыдакы бејтләр Атабәјә дејил, Ахситана јазылмышдыр:

شهنشاه اسلام خاقان اکبر که تاج سر آل ساسان نماید ...
سرآل بهرام کز بهرتیغش سر تیغ بهرام افسان نماید[1267]

Ширваншаһлар нәсилчә Бәһрам Чубин очағындандырлар. Саманиләр дә өзләрини Бәһрам очағына бағлајырдылар.

Јухарыдакы бејтләрин арасына ашағыдакы мисраларын салынмасы Бәдиүззәман Форузанфәри чашдырмышдыр:

سپهدار اسلام منصور اتابك که کمتر غلامش قدرخان نماید[1268]

О. Л. Вилчевскијә көрә Ахситан Елдәкизләрин јардымы илә иш башына кәлмишдир[1269]. Бу ше'р Ахситан һакимијјәтинин илк илләриндә јазылмышдыр. Бу әсәр Ширванла Елдәкизләрин вә Ираг Сәлчуглуларының гаршылыглы бағлылығыны өјрәнмәк үчүн дә чох кәрәклидир. Әсәрин мәтниндә Атабәј Ширван «Фәрман фәрма»сы бујруғчусу дејил, Ахситанын күчлү вә севимли бир архадашы кими верилмишдир. Ахситан мүстәгил вә тохунулмаз бир дөвләтин башчысы—хаганыдыр[1270].

Хагани бу гәсидәни Ширваншаһ мәчлисиндә синәдәфтәр сөјләмишдир. Ахситанын Елдәкизләрә сөјкәнмәси, онлардан јар-

[1263] «کلیات خاقانی». ۱۲۹۳. هندوستان. ص: ۳۸۰.

[1264] Д-131.
[1265] Д-129.
[1266] Д-131.
[1267] Д-130.
[1268] Јенә орада.
[1269] «Советское востоковедение», № 4. М., 1957, с. 66.
[1270] Д-129.

дым алмасы сөзсүздүр. Атабәј 556 (1160/61)-чы илдәки Абхаз вурушундан габаг вә сонра Шамахыја кәлә биләрди. Анчаг бу заман Ширваншаһ Мәнучеһр иди. 570 (1174/75)-чи илдәки Абхаз вурушундан әввәл, 570 (1174/75)-чи илдә Ширван ики јандан сыхынтыја дүшдүкдә Атабәјин бу торпаглара кәлмәси даһа чох дүшүнүлә биләр. Ширван бүтүн Азәрбајчанын мүдафиәси үчүн чох кәрәкли иди. Абхаз вурушундан сонра Атабәјин Ширвана кәлмәк фүрсәти олмамышдыр. Бу вурушдан аз сонра арвады, сонра да өзү өлмүшдүр. Атабәјин 570-чи илдә Ширванда олмасы даһа чох ағыла батандыр. «... چون مسجلم عید کند نافه کشائی» мәтлә'ли гәсидә Хагани диванынын Әли Әбдүррәсули чапында Ахситан, доктор Зијаәддин Сәччади басымында Гызыл Арсланын адына кетмишдир. Әсәрин мәтниндән ше'рин Гызыл Арслана јазылдыгы ајдын көрүнүр. Һөкмдара олунан рич'әтләрдә ишләдилмиш ләгәб вә үнванлар бу еһтималы даһа да күчләндирир. Көрүнүр ше'рин мәтнинә сонрадан һансы бир катибсә әл кәздирмишдир. Мәсәлән: «خاقانی و بحر سخن و حضرت خاقان» мисрасыны охудугда «خاقانی و خاقان کنار کر وتفلیس» мисрасы јада дүшүр. Бу мисра диванын Мәчлис вә Парис нүсхәсиндә «خاقانی و بحر سخن و بارگه شاه» кетмишдир. Хагани мәктубларында Ахситана мәликүш-Шәрг, Гызыл Арслана: Мәликүл-Мәшриг вә мәликүл-Мәғриб деиш, она мәшриг вә мәғриб өлкәләринин һөкмдары дејә хитаб етмишдир. Гәсидәдәки хитаблар — чағырышлар Гызыл Арсланы јада салыр. Хагани мусиги аләтләринин тә'рифини даһа чох Ахситан вә Гызыл Арсланын адына јаздыгы ше'рләрдә вермишдир. Бу да хаганлыг төрәси илә бағлы иди. Әбдүлгадир Марағејинини вә Сәфиәддин Үрмәвинин јаздыгларына көрә, хаган сәһәр јухудан галханда һәр күн онун үчүн ајрыча бир көк чалыныр, бу көкләрин сајы 360 иди. Бу һәм илин күнләринин, һәм дә хаганын јахын бәјләринин сајына бәрабәр иди. «Дәдә Горгуд»да вә «Короғлу»да Салур Газан вә Рөвшәни 360 бәј вә архадаш мүшајиәт еднр. Бу чәһәти дујан Зејнәлабидин Мө'тәмән буну Хагани ше'ринин бәдии хүсусиҗјәтләриндән сајараг, «көрүнүр Ширваншаһларын бундан чох хошлары кәлирмиш» — демишдир. Бу рәсм чох әски бир халг төрәсилә бағлыдыр. Бу гәсидәдә мусиги аләтләринин бәдии тәсвири верилмишдир. Әсәрин һансы илдә јазылдыгы ајдын дејилдир. Шаир мәмдүһунун 580 (1184/85)-чи илдә Абхазы алачағына улдузчуларын һөкм вермәсиндән данышыр:

کردند همه حکم که در پانصد و هشتاد ابخاز بدست آری و روم گشائی [1271]

Диванын бир сыра әлјазма нүсхәләриндә 580 рәгәми 570 кетмишдир. Билдијимиз кими 569-чу илдә Абхаз задәканлыгы өлкәјә сохулмаг истәјирди. 571-чи илдә басгынчылар дармадагын

[1271] Д-438.

едилмишдир. Ашағыдакы бејтләри Хагани Гызыл Арслана јаза биләрди. Бу үрәк сөзләрини сирдашы вә архадашы Гызыл Арслана демишди: «Сән мәним күнәшимсән. Мән сәни чырагла арајыр вә ахтарырам». Хаганинин һөкмдарлара етдији мүрачиәт вә хитаблары — чағырышларынын ләһни бир-бириндән фәргләнмәкдә вә ајрылмагдадыр:

خورشید منی بچراغت طلبم زانك من در شب هجران وتو در ابر جفایی
که‌که بسر روزن چشمم گذری تیز ببیمار توام باز نپرسی و نیایی
دل جان‌توشد، خواه روی خواه‌نشینی پرتو نرسد حکم که تو خانه خدایی ...
خستی دل خاقانی و روزیش نپرسی کای خسته' پیکان من آخر توکجایی [1272]

О. Л. Вилчевски шаирин диванында едилмиш бу дәјишикликләри Хаганинин адына чыхмыш, онун күнүн тәләбинә көрә дәврандығыны сөјләмишдир[1273]. О. Л. Вилчевскијә көрә, Хагани бу гәсидәни габагча Ахситана јазмышдыр. Сонра мәмдүһуну дәјишдирмиш, Гызыл Арслана итһаф етмишдир. Шаиримиз чөрәк далынча гачмагдан, күндә бир дона кирмәкдән узаг олмуш вә јүксәкләрдә дајанмышды.

Бүтүн бунлар Хаганинин 559—571 (1163/63—1175/76)-чи илләр һәјатынын башга бир чәһәтини өзүндә әкс етдирир.

Хагани 568 (1172/73)-чи илдә һакимијјәт башына кечмиш Харәзмшаһ Тәкүшүн сарајы илә дә әлагә сахламышдыр. Бу барәдә јери кәлдикдә ајрыча данышылмышдыр... 559—571 (1163/64—1175/76)-чи илләр арасында ата-анасы Шамахыда өлмүшдүр. Мәккә сәфәринә јола дүшәркән оғлу Әбдүлмәчид, «фәрзәнд» дедији күрәкәнләри — ширванлы Шәһабәддин, күрбасарлы Мүшәјидәддин, Мүәјидәддин, гызлары вә гоһумларындан башга Ширванда јахын кимсәси галмамышдыр. Она даһа чох доғма олан бир варлыг да вар иди. О да шаирин вәтән вә вәтәндашлары иди. Доғма Ширван дөвләти иди. Һамысындан көз јашлары ичәрисиндә ајрылмалы олду. Ајрылмаг истәмәсә дә заман ону ана јурдундан узаглара атды. Күрбәтләрдә долашдырды, әсрләрин ән бөјүк шаиринә «Ибн әл-Чәла» адыны верди. Анасы, анасы галмамышды, шаирин далынча су атылмады, архасына чөнүб бахдыгда, титрәк әлләрилә оғлунун ардынча һәр сәфәрдә су чиләјиб хејир-дуа верән анасыны—Рабианы көрмәди. Јәсәви кими «доғулдуғу о мүбарәк Түркүстандан бағрына даш бағлајыб» чыхды.

Шаир сарај көтүр-гојундан, «Ширванын кедиш-кәлишиндән» «صادر و وارد» индән јаха гуртармаг үчүн чыхыш јолу арајаркән јенә дә Мәккә сәфәрини дүшүнүрдү. 551 (1154/55)-чи илдә о чәтинлијә дүшдүкдә чаныны бу сәфәрлә горхунч бир учурумдан гуртара билмишди. Кетдији јолу бир дә кетмәк, көрдүју ди-

[1272] Д-435—436.

[1273] О. Л. Вильчевский. «Иранские публикации произведений Хакани», «Народы Азии и Африки», Москва, 1964, № 3, с. 164.

јарлары бир дә долашмаг истәјирди. Сарајла, хаганы Ахситанла јола кедә билмәмәси — әдаләтсизлик вә әзизләринин өлүмү шаирин чалышмаларына башга бир истигамәт вермишди. О, нечә олурса-олсун Ширвандан баш көтүрүб кетмәк истәјирди. Севимли хатунунун Ширинин сурәтилә бәзәдилмиш јатаг отағыны бош көрмәјә, Рәшидәддинин јолдашлары илә јолүстү тушлашмаға күчү вә дөзүмү галмамышды. Мәккә сәфәриндән габагкы ајларын әһвали-руһиҹҹәси шаирин һәјатынын сон 25 или үзәриндә дәрин вә силинмәз бир из гојуб кечди. Кечинәркән Ширвана бахды! Ширванын бөјүк оғлу Ширвандан ајрылды. Ширванда ичдији өлүмсүзлүк сујуну ады илә јашатды.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

ХАГАНИ ҺӘЈАТЫНЫН ТӘБРИЗ ИЛЛӘРИ

(Шамахы, Мәккә, Бағдад, Тәбриз

Тәбриз дә Шамахы кими көзәл вә тиканлы иди. Гызыл күл тикансыз олмаз. 25 иллик сәјаһәт. Јенә дә әхилик: Пислик гаршысында јахшылыг ет. Мә'нәви көзәллик башгаларынын дәрдинә јанмагдыр. Көзәллији сев, ону гору. Инсан севинчи вә бәшәриҹҹәтин сәадәти сорағында јахшылыг ет. Халг һуманизми бүтүн дүшүнчәләрин сығыначағыдыр. Әхилиҹин дәдәлиҹиндән јүксәкләрдә учушан гочаман бир хәјал)

(571—595=1175/76—1198/99)

Һадисәләр ону јенә дә 550—552 (1155/56—1157/58)-чи илләрин әһвали-руһиҹҹәсинә доғру сүрүкләди. Диванына салынмыш «نه يافتم» рәдифли ики ше'ри бу әһвали-руһиҹҹәни әкс етдирмәкдәдир[1274]. Әзизләринин ајрылығы, архадашларынын вәфасызлығындан шикајәтләнән шаир фәгр вә «сәбир дашына» сығынды. «Сәнки-сәбир, сән дә сәбир, мән дә сәбир» — деди. Өмрү боју өлмәзлик сују ахтаран мүтәфәккир шаир, Искәндәр кими Зүлматдән үмидсиз гајытмышдыр. Буна көрә дә әдиби бир күскүнлүк бүрүмүшдү. Бу күскүнлүк өзү демишкән «вәһшәт», оғлу вә әзизләрини итирмиш меһрибан бир атанын нискилидир. Көзәллик вә јахшылығын вурғуну олан «радмәрд» — гочаг бир шаирин кәдәрини өзү илә кәздирир:

سایه‌است همنشینم وناله‌است همدم — بیرون ازاین دو، اهل نمایی نیافتم
ای سایه نورچشمی وای ناله‌انس‌دل — کاندر یگانگی چو شمایی نیافتم
از دوستان عهدبسی آزموده‌ام — کس را بگاه عهد وفایی نیافتم ...
ماناکه مردمی بعدم باز رفت از آنك — نگذشت یکزمان که جفایی نیافتم

گوئی سکندرم زپی آب زندگی — عمرم گذشت وچشمهٔ جیوان نیافتم ...
در معرِ انتظار چو یوسف بمانده‌ام — بسیار جهد کردم و کنعان نیافتم
دامن بزیر پای ازآن ساختم که‌هیچ — تاج ضمیر به زگریبان نیافتم
گویا بدم چو بلبل لکن زغم چوباز — خاموش از آن شدم که سخندان نیافتم
خاقانیا تو غم‌خور کز جور روزگار — یك راد مرد خوشدل وخندان نیافتم[1275]

«Үзләт вә гәнаәт»дән данышдығы гәсидәдә шаирин бу әһвали-руһиҹҹәсинин башга чәһәтләри әкс олунмушдур. Дүнәнләри «иг-

[1274] Д-784—785.
[1275] Јенә орада.

та вә барат»ына чызыг чәкилмәсиндән, кәсмәтинин кәсилмәсиндән дилә кәлән шаир бу күн һамыдан, һәр шеjдән узаг гачырды. Анчаг, кәнчлиjиндә олдуғу кими өзүнү барикаһдан ханәкаһа доғру тулламады. Мәктәбләрдә һүсн-хәтт мүәллими олмағы падишаһларын сарајындан үстүн тутурду:

چو گل بپیش ندهم سرانرا صداعی	کنم بلبلان طرب را وداعی ...
علی القطع نپذیرم اقطاع شاهان	من و ترك اقطاع و پس انقطاعی ...
ور از فقه درمانم آیم بمکتب	نویسم خط نسخ و ثلث و رقاعی
ولکن گرفتم که هرگز نجویم	نه ملك و منالی. نه مال و متاعی[1276]

Көнлү, дүшүнчәси вә хәjалы әхилик бағында — ағ күл бағында долашыр вә кәзиширди. Jахшылығын ширинлиjи ону һәр шеjдән артыг чәлб едирди. Нечә олурса-олсун Ширвандан көчүб кетмәк истәjирди:

از آسمان بیافتمی هر سعادتی	گر زین نحوس خانهٔ شروان بجستمی[1277]

Шаир «дөвләти һүнәрдә» ахтарараг тапмамыш, һүнәрлә дөвләтин бир-бириnә гаршы даjандығыны көрмүшдүр. Заман һүнәрә гаршы иди. Заманын бу зиддиjәти әсрин дүшүнчәсини ирәлиjә апарырды:

دولت اگر هنر بسی جستم	هر دو در یك مکان نمی‌یابم
گوئیا آبو آتشند این دو	که بهم صلحشان نمی‌یابم[1278]

Бу аjларда Ахситан санки jухудан аjылмыш, шаири анламаға башламышды. Ону көздән гоjмаг истәмир, онун нәғмәләриlә әjләнир, дүшүнчәләри илә кечәни баша вурурду. Сындырдығы шишәни битишдирмәк истәjирди. Сыныг көнлүнү алмаг истәjирди. Бөjүк хаган бу аjларда Хаганиjә jахынлашыб, севимли шаириnә jүксәк кәсмәт кәсмиш, алдығларыны она гаjтармышдыр. «Амандыр мәни тәк гоjма» — дејә шаирини узаглара jолладыгда ичини чәкә-чәкә ағламышдыр. Анчаг, Ширвандан галхан бу ағсонгур, бу jаз гарангушу көнлүндә Ширвана гаjытмамаг һаггында дүшүнмүшдү:

شکر دارم ز شاه کانعامش	داد نان پاره و آبروی مرا ...
جود شاه ارچه رزق را سبب است	لکن آنرا مسبب است خدا[1279]

Сарај шаирә сары аддым атмаг истәсә дә, артыг шаиримизин дөзүмү түкәнмишди, варлығында өзүнүн дә иреличәдән «дуjа билмәдиjи» чох-чох дәрин вә тәлатүмлү бир мә'нәви тәкмилләшмә кедирди. Хәзәр һүндүр-һүндүр далғалары илә һәрәкәтә кәлмишди. Гасырға башламышды... Һәр һалда фикир вә хәjал аләми jенә дә гасырға илә әлбәjаха иди. Ширванда икән чох зәнкин, кәлирли-көтүрлү, ашар-дашар шаһанә бир кечинәчәjи вар иди. Гәсри хаганлыг гәсринин гаршысында учалырды. Әрмәған, совгат вә тәнсугу һәр чәһәтдән һөкмдарлардан, бәjләрдән үстүн иди. Тәзкирәчиләр бу барәдә чох данышмышлар. Өмрү боjу бағышладығы атлары бир илхыjа сығышдырмаг олмазды. Jаздығы мәктублары ачыг көнлү вә сәхавәти әлиндән һекаjәт вә дастанлар сөjләрди... Мәккәдән Тәбризә гаjытдыгдан сонра jаздығы «чәкәм» рәдифли ше'риндә Ширвандакы мүлкләриндән, «нанпарәсиндән» (нанпарә һөкмдарын jахын адамларына бағышладығы торпаға дејилирди), «Хагани-кәбирдән алдығы» jүксәк дөвләт кәсмәтиндән данышмышдыр:

آب شروان بدهان چون زده‌ام	یاد نان پارهٔ خاقان چه کنم
دوسه ویرانه درآن شهر مراست	چون نیم جغد بویران چه کنم
آن همه یك دوسه دیر غمدان	نه سدیر است ونه غمدان چه کنم[1280]

Мәккә сәфәри Ширвандан чыхыб кетмәк үчүн бир бәһанә олду. Ахситан Хаганинин бир даһа Ширвана гаjытмаjачағындан нәдәнсә көнлүндә сораг тутмамышды. Хәбәрсиз иди. Шаирин бу фикрә дүшмәсиндә габагкы чәкишмә вә ихтилафлар да тә'сирсиз дејилдир. Оғлу Рәшидәддинин өлүмүндән аз сонра Шамахыдан Кәнчәjә — досту Һижәбрәддинә jаздығы мәктубда Рәшидәддиндән сонра «вүчудуна вәһшәт чөкдүjүнү», чамаатдан узаг чәкилдиjини — «jанараг өзүнә кәлдиjини» jазмышдыр. Севимли арвадынын өлүмү шаиримизи Ширваны тәрк етмәк гәрарына кәтириб чыхарды. Күрәкәни Шәһабәддинә jаздығы мәктубда Ширвандан узаг кәзмәсини арвадынын өлүмү илә бағламышдыр. Дејилән башга сөзләрин jалан олдуғуну билдирмишдир... Сонралар, итирдиjи севкилисинин сорағында jаздығы бир ше'рдә арвадынын гохусу илә Шамахыда галдығыны сөjләмишдир:

ببوی دل یار یکرنگ بود	بمنزل درنگی که من داشتم[1281]

Башга бир ше'риндә jазыр:

چون بشروان دل و یارم نماند	بیدل و یار بشروان چه کنم[1282]

Ахситана көндәрдиjи «برنتابد بیش از این» рәдифли гәсидәдә үрәjинин бу дәрдинә, бу көнүл сөзләринә үстүөртүлү тохунмушдур.

[1276] Д-439—440.
[1277] Д-801.
[1278] Д-292.
[1279] Д-812.
[1280] П-254.
[1281] Д-788.
[1282] Д-253.

Ширваны гојуб кетмәсинин сәбәбләринә тохунмагдадыр:

رشتهٔ جان تا دو بود انده تن میکشید چون‌شد اکنون‌رشته یکتابرنتابد بیش ازاین[1283]

Башга бир гит'ədə дејилир:

گر بشروانم اهل دل می‌ماند در ضمیرم سفو نمی‌آمد[1284]

«Шикајәт вә үзләт»дән јазылмыш «می‌گریزم» рәдифли гәсидәдә шаирин Ширваны гојуб кетмәсинин сәбәбләри кениш көстәрилмишдир:

مرا مرحبا گفتن سفره داران نیاید کز آن مرحبا می‌گریزم ...
هم از دوست آزرده‌ام هم زدشمن پس از هر دو تن در خدا می‌گریزم[1285]

Мәккә сәфәриндән сонра Әрчиш рәиси Шәмсәддин Маһмуд Әли оғлунун адына јаздығы икинчи гит'ədә Ширваны тәрк етмәсинә ики башлыча сәбәб көстәрмишдир:

من که خاقانیم جفای وطن برده‌ام ور جفا گریخته‌ام ...
ترسم از قهر ناخدا ترسان لاجرم در خدا گریخته‌ام[1286]
رفیقا شناسی‌که من زاهل شروان نه از بیم جان در شما می‌گریزم ...
مرا زحمت صادر و وارد آنجا عنا می‌نمود از عنا می‌گریزم
قضا هم ز داغ فراق عزیزان دلم سوخت هم زآن قضا می‌گریزم[1287]

Сарај Хаганинин истәјиндән хәбәрсиз икән она сәфәрә чыхмаг бујруғу вермишди. Мәләкә Сәфвәтәддин вә шаһзадә Исмәтәддин һөкмдардан бујруғу күч вә јалварышла алмышдылар. Хаганы Ширваны тәрк етдикдән чох сонралар Чәлаләддин Харијә көндәрдији ше'рдә Ширвандан көнүлсүз аjрылдығыны билдирир. Јурддашларынын бир сырасындан сөзлү-совлу көрүнмәкдәдир. Гоһумлары вә достлары шаирин Ширвандан кетмәсини истәмирдиләр. Јурдундан аjрылмаг, көзәл Шамахыны гојуб кетмәк, вәтәнини көз бәбәји кими севән озан үчүн чох-чох ағыр иди. Ашыг Гәрибин ахытдығы көз јашлары көзүндән ахыб, көзүндән аг булут кими јағыш ахыдырды. Шаирин гара күнләринә севинәнләр дә тапылды. Ширвандан аjрыларкән варлығыны бүрүјән сарсынтылары кағыза көчүрмүшдүр. Көнлү Хан Араз тәк ағлар вә сызлардыр:

شب رحیل چو کردم وداع شروانرا دریغ حاصل من بود و درد حصهٔ من

[1283] Д-337.
[1284] Д-863.
[1285] Д-289.
[1286] Д-901.
[1287] Д-904.

شدم ز آتش هجران زدم برآب ارس ارس بنالید از درد حال و قصهٔ من
به تیزی دم من‌بود وپری غم من خروش سینهٔ من دامنت و جوش غصهٔ من[1288]

О, бу сәфәрдә тәк дејилди. Шаһзадә Исмәтәддинә көндәрдији мәктуба көрә, гуллугчулары вә јахын адамларындан бир нечәсини өзү илә Мәккәјә апарырды:

«چون خادم جماعتی از خدم و متملان و غلامکان دامنت که همه سعادت زیارت بیت‌الحرام و خدمت جوار روضهٔ نبوی علیه‌السلام یافته بودند تنها نتوانست رفتن».[1289]

О заман Шамахыдан Мәккәјә 3 ајлыг бир јол иди. Ширвандан Бағдада узанан јолларын һансыны тутараг Дарүссәлама чатдығы ајдын дејилдир. Қә'бәдә јаздығы «دیده‌اند» рәдифли гәсидәјә көрә о, 571 (1176)-чы илин зүлгә'дә ајынын 1-дә Бағдадда иди. Бу әсәрә көрә шаир Бағдаддан чыхараг Мәдаинә, Мәданиндән Һилләјә, сонра исә Моғуфүш-Шәмсә кәлиб чатмышдыр. Куфәдән Рәһбә вә Минарәјә, Минарәдән Бадијәјә кәлмиш, Бадијәдән кечәрәк зүл-һиччә ајынын 8-дә Мәвгифә чатмышдыр. Һәччдән сонра Јәсрүб јолу илә Мәдинәјә кәлмишдир. Зүл-һиччә ајының 1-дә Вадији-Әрусда иди. Саригијјә, Сәфа, Мәсләх вә Мәрвәдә олду... Бу гәсидә мәнзум бир сәфәрнамәдир. Шаирин кечиб кетдији јоллары, баша вурдуғу күнләри, көрдүјү ај вә улдузлары — һәр шеји бирәр-бирәр бу китабда охујуруг. Шаир Бағдаддан Мәккәјә кими башына кәләнләри бирчә-бирчә гәләмә алмышдыр. О, Бадијәдән төмуз — ијул ајында кечиб кетмишдир. Бу заман Бағдадда әл-Мүстәз'и хәлифә иди... Бағдаддан Мәккәјә кедән јол гарышыг вә горхулу иди. Бадијәнин горхунч јолларында һәрамиләрлә үзләшмишдир: Кедиш вә гајыдыш башы Мәдаин хәрабәләри шаири даһа чох өзүнә сары чәкди. Бу тәәссүратла бағлы оларағ «Еjвани-Мәдаjин»и јазмышдыр:

هم برآن آتش زهندیر چین ببغداد آمده
ماه ذوالقعده بروی دجله تابان دیده‌اند ...
بر سر دجله گذشته تا مداین خضروار
قصر کسری و زیارتگاه سلمان دیده‌اند
طاق ایوان جهانگیر و وثاق پیرزن
وز نکو نامی طراز فرش ایوان دیده‌اند
از تحیر گشته چون زنجیر پیچان کان زمان
بردر ایوان نه زنجیر ونه دربان دیده‌اند
تاجدارش رفته و دندانهای تحسر شاه
بر سر دندانه‌های تاج گریان دیده‌اند

[1288] Д-912.
[1289] Л-35.

رانده ز آنجا تا بخاك حله و آب فرات
موقف الشمس و مقام شیر یزدان دیده‌اند ...
بادیه بحر است و بختی کشتی و اعراب موج
واقصه سرحد بحرو مکه پایان دیده‌اند ...
بادیه چون غمزهٔ ترکان ستان دار از عرب
جای خونریزان و ترکس زار نیسان دیده‌اند ...
من بدور مقتفی دیدم بدی مه بادیه
کاندر او زآب وگیا قحط فراوان دیده‌اند
پس بعهد مستضی امسال دیدم در تموز
کز تیمم گاه مد نیلوفلر ستان دیده‌اند
رانده از رحبه دو اسبه تامناره یکسره
از سم گوران سر شیران هراسان دیده‌اند ...
خه خه آن ماه نوذ والحجه کز وادی عروس
چون خم تاج عروسان از شبستان دیده‌اند ...
هشتم ذی الحجه در موقف رسیده چاشتگاه
شاهکه خود را بهفتم چرخ مهمان دیده‌اند ...
حج ما آدینه و ماغرق طوفان کرم
خود بعهد نوح هم آدینه طوفان دیده‌اند ... [1290]
اخوان که زره آیند آرند ره آوردی
این تحفه ره آوردی است از بهر دل اخوان [1291]

Академик Јан Рибканын Мәдаин хәрабәләринә һәср етдији мәгаләсиндә бу әсәрин јазылыш тарихи һаггында көстәрилән маддеји-тарих[1292] доғру дејилдир: (561=1166). Көрүндүју кими, шаир биринчи вә икинчи Мәккә сәфәриндә Бағдаддан Мәккәјә ејни јолла кечиб кәлмишдир. Һәм дә Кә'бә зијарәтинә бахышы беләдир: О, көзүачыг, фикри ајдын бир шаирдир. Ишыглы көнлү илә чохдан бәри мә'шугәсинин чеврәсиндә долашмыш, ода јанмыш, мә'нәви тәкамүлә чатмышдыр. Инди исә чисмини Кә'бә чеврәсиндә доландырмаға кәтирмишдир. Вурғун көнлү көзәллик севдасилә дәли диванәдир*. Чисминин әлиндән гуртарараг, Мәчнунунун атасы кими оғлуну — өзүнү Кә'бәјә кәтирмишдир. «Гуру е'тигадчы — јерлә сүрүнәнләрдән» дејилдир:

[1290] Д-90—93.
[1291] Д-360.
[1292] J. Rybka. "Haqanis Mada'in qaside rhetorish beleuchtet". "Archis orientalni", t. 27, 1959, s. 205.

* Түркләрдә көзәллијә гызғын бир вурғунлуг вардыр. Ибн Чүбејр Мәккәјә кедәркән јол үстүндәки инчәсәнәт абидәләринә, јахшы әмәлләрилә шөһрәт тапмыш инсанларын мәзарына көзү саташан түрк вә түркмәнләрин ағладығыны көрдүкдә тәәччүбләнмишдир. Хаганинин Әрәбистан јарымадасына сәфәрләриндә јаздығы ше'рләриндәки сәмимилик, көнүлдән дујма вә һисс етмә хүсусијјәти да шаиримизин бу көвми мәнсубијјәти илә дә бағлыдыр.

کعبه جان ز انسوی نه شهر جوی و هفت ده
کاین دوجا را نفس امیر و طبع دهقان دیده‌اند ...
عاشقان اول طواف کعبهٔ جان کرده‌اند
پس طواف کعبهٔ تن فرض فرمان دیده‌اند [1293]

Хаганинин икинчи Мәккә сәфәринин тарихи гарышдырылмышдыр. Бу барәдә бир-бириндән көклү ајрылан мүлаһизәләр вардыр. Бу сәфәрин тарихини тапмаг үчүн гурбан бајрамының чүмә күнүнә дүшмәси әсас көтүрүлмәлидир. Тәгвимләрдә кәскин јанлышлыглара јол верилдијиндән, бу тарихи јалныз тәгвимин јардымы илә ајдынлашдырмаг чәтиндир. Бунун үчүн башга көстәричиләр дә көздән гачырылмамалыдыр. Бу һеч дә нүчуми һесабламаларын дәјәрини азалтмаг демәк дејилдир. Хагани икинчи Мәккә сәфәриндә јаздығы « دیده‌اند » « آمده » рәдифли гәсидәләриндә Мәккәдә баш верән кәскин гарышыглыгларла үз-үзә кәлдијини билдирмишдир. «نهزة الارواح ونزهة الانشاح» адлы гәсидәдә дә бу һадисәјә үстүөртүлү тохунмушдур:

کعبه در دست سیاهان عرب دیده چنانك
چشمهٔ حیوان بتاریکی گروگان دیده‌اند
آنچه دیده دشمنان کعبه از مرغان جنگ
دوستان کعبه از غوغا دو چندان دیده‌اند [1294]

Хагани Кә'бәдә јазараг, Мәһәммәдин гәбри үстүндә охудуғу «تحفة الحرمین و تفاحة الثقلین» адлы әсәриндә бу һадисә үзәриндә дапа кениш дајанмышдыр. Бу заман Мәккәдә гарышыглыг баш вермиш, Мәккә әмири Исанын чалышмалары үчүндән һәр ики тәрәфдә чохлу јарапанлар олмушду. Атылан одлу фышфышалардан чохлу евләр јанмышды. Сапандлардан тулланан дашлардан Кә'бәјә зијанлар дәјмишди:

گر حرم خون گرید از غوغای مکه حق اوست
کز فلا خشان فراز کعبه غضبان آمده ...
کرده عیسی ناسی از بالای کعبه خیبری
و اندرو مشتی یهودی رنگ فتان آمده ...
من بچشم خویش دیدم کعبه را از زخم سنگ
اشکبار از دست مشتی نابسامان آمده [1295]

Хагани Мәккәјә — Кә'бәјә дәјән зијанлардан данышыр. О, бу сәфәриндә зијарәтә кәлмиш мүсәлман зијалыларындан чох һөрмәт көрмүшдүр.

[1293] Д-89—90.
[1294] Д-95.
[1295] Д-370—371.

Шаирин һәјатынын сонракы илләриндә баш верән һадисәләри өјрәнмәк үчүн дә икинчи Мәккә сәфәринин тарихини тапмаг чох кәрәклидир. Буну өјрәнмәк вә ајдынлашдырмаг истәјәнләр шаирин бу сәфәрдә икән хәлифә әл-Мүстәз'инин (566—575=1170/71—1179/80) һакимијјәти илләриндә јаздығы, јухарыда ады чәкилмиш ики ше'рини көздән гачырмышлар. Тарихчи Ибн әл-Әсир «Тарих әл-Камил»дә 571-чи илдә Мәккәдә баш верән гарышыглыгдан кениш данышмышдыр. Әмирүл-Һачч Таштәкинлә Мәккә әмири арасында 571-чи илдә чәкишмә баш вермиш, Мәккә әмири ишдән көтүрүлмүшдүр. Хәлифә онун гардашыны Мәккәјә әмир гојмушдур. Мәккә әмири Бугубејс дағындакы галаја сығынараг, Таштәкинлә вуруша башламышдыр. Кәскин вурушлар олмуш, шәһәрин бир чох биналары јандырылмышдыр. Әмир Иса атмаг истәдији фышфышанын партлајышы нәтичәсиндә од тутуб јанмышдыр. Ибн әл-Әсирин јазылары[1296] Хаганинин дедикләринә ујғундур. Мәккә әмиринин ады үзәриндә ихтилаф вардыр. Хагани ишдән көтүрүлмүш вә јанмыш Мәккә әмиринин адыны Иса, Ибн әл-Әсир јанлыш олараг Мүкәссир ибн Иса көстәрмишдир... Мәккә тарихинә аид гајнаглар әлдә олмадан бу һадисәләри кенишлијилә ајдынлашдырмаг олмаз.

«Тарих әл-Камил»ә көрә Мәккә әмири Иса Мәккә әмири Гасимин әмисидир. Гасим 556 (1160/61)-чы илдә Әмири-һачч Зејнәддинлә олан ихтилафлары учундан өлдүрүлмүшдүр. Хәлифә Исаны Мәккәјә әмир гојмушдур[1297]. Ибн әл-Әсир Хаганинин јахын достларындан олан Чәмаләддин Мосулидән данышаркән Мәккә әмири Исанын адыны чәкир Чәмаләддинин Мәккәдә апардығы абадлыг ишләринә ону да гошмушдур... Она совгат көндәрмишди. «Тарих әл-Камил»дә әмир Исанын өлүмү вә Мүкәссир ибн Исанын һансы тарихдә иш башына кәлмәси барәдә бир сөз дә дејилмәмишдир. Бу һадисәләр кенишлији вә дәгиглији илә Ибн әл-Әсирин өзү үчүн дә ајдын олмамышдыр. «Танры билир» ифадәсини ишләдир. Ибн әл-Әсир Чәмаләддин Мосулинин 556 (1160/61)-чы илдә әмир Исаја әрмәған көндәрмәсиндән данышыр. «Төһфәтүл-Ирагејн»ә көрә Чәмаләддин Мәккәдә апардығы абадлыг ишләрини 551 (1157)-чи илдә баша чатдырмышдыр. Чәмаләддин 558 (1162/63)-чи илдә һәбсә алынараг, 559 (1163/64)-чу илдә дустагханада өлмүшдүр. О, 556-чы илдә дә Мәккәдә абадлыг ишләри апара биләрди... Һәр һалда Мәккәнин бу вә сонракы илләринин тарихи бир гәдәр гараплыгдыр. Ибн әл-Әсири 571-чи ил Мәккә үсјаны һаггында вердији мә'лумат шаирин икинчи Мәккә сәфәринин тарихини ајдынлашдырмаг үчүн кәрәклидир. Шаирин 571 (1175/76)-чи илин гурбан бајрамында Мәккәдә олмасы башга бир мәнбәдән дә ајдын көрүнмәкдәдир.

614 (1217/18)-чи илдә Искәндәријјәдә өлмүш Ибн әл-Чүбејрин «Реһлә»си Хаганинин икинчи Мәккә сәфәринин тарихини,

[1296] ابن الاثير. «تاريخ الكامل». جلد ١١. ١٣٠١. قاهره. ص: ١٩٥—١٩٦.

[1297] Јенә орада, с. 279.

бу сәфәрлә бағлы олан јазыларыны дәриндән өјрәнмәк үчүн чох кәрәклидир. О, 578—581 (1182/83—1185/86)-чи илләрдә Әрәбистан јарымадасыны кәзмиш, 579 (1184)-чу илдә Кә'бәни зијарәт етмишдир. Бу заман Мәккәнин әмири Мүкәссир ибн Иса иди. Ибн чүбејр 579 (1184)-чу илдә Мәккәдә баш верән һадисәләр вә Әмир Исанын 571-чи илдә Бугүбејсдәки сығынаҹағынын хәрабәсиндән дә данышыр: «وفى اعلاه آثار بناء حصن مشيد»

كان اتخذه معقلا أميرالبلد عيسى ابومكثر المذكور. فهد مه‌عليه امير الحاج العراقى لمخالفة صدرت عنه. فغادره خرابا». [1298]

Әмир Таштәкин 26 кәрә әмирүл-һачч олмуш, 602 (1205/06)-чи илдә өлмүшдүр. Бу илләр ичәрисиндә бир нечә дәфә онунла Мәккә әмирләри арасында ихтилаф баш вермишдир. 571 (1175/76) вә 579 (1183/84)-чу илдә Мәккәдә баш верән гарышыглыг бу чәкишмәләрин ән күчлүсү иди. 571 вә 579-чу илдә гурбан бајрамы чүмә күнүнә дүшмүшдүр. Ибн әл-Әсир вә Ибн әл-Чүбејр бу һадисәдән кениш данышмышлар. 579-чу илдә гурбан бајрамынын чүмә күнүнә дүшмәси үстүндә чох кениш мүбаһисә галхмыш, хәлифә ишә гарышдыгдан сонра бајрамын чүмә күнүнә дүшдүјү тәсдиг едилмишдир. Ибн әл-Чүбејрин «Реһлә»си нашириннин вә Ибн әл-Әсирин јазыларындан ајдын олур ки, Әмир Иса ишдән көтүрүләрәк, Бугүбејсиндәки сығынаҹағында јандыгда јеринә Давуд отурмуш, бир аз сонра оғлу Мүкәссир ибн Иса иш башына кечмишдир. Әмир Иса Әбу Мүкәссир күнјәсини дашымышдыр.

Хагани Бағдадда икән хәлифә әл-Мүстәз'инин 566—575 (1170/71—1179/80)-чи илдә јанында олмуш, шаирә хәлифәнин голунун јенкини өпмәјә изн верилмишдир. Дарүл-хилафәнин гәбул мәрасими тарихиндә чох аз адама белә бир бујуруг верилмишдир. Бәдиүззәман Форузанфәр шаирин әл-Мүгтәфинин әлини өпмәсилә бу һадисәни ејниләшдирмишдир, бир тутмушдур. Бунунла бағлы олараг, Хаганинин икинчи Мәккә сәфәриндә јаздығы бир сыра әсәрләри дүзкүн өјрәнилмәмишдир. Диванын бир нечә әлјазма нүсхәсиндә әл-Мүстәз'инин ады јеринә әл-Мүгтәфи јазылмасы алими чашдырмышдыр... О заман хәлифәнин әлини вә јахуд голунун јенкини өпмәјин Дарүл-хилафә рәсминдә ајры-ајры мә'на, јозма вә дәјәри вар иди. Хагани биринчи Мәккә сәфәриндә әл-Мүгтәфинин әлини, икинчи Мәккә сәфәриндә хәлифә әл-Мүстәз'инин јенкини өпмүшдүр:

بردست خليفه بوسه دادى بر چشمهٔ دجله پى نهادى[1299]
از نشاط آستين بوس اميرالمؤمنين سعد اكبربين مرا گوى گريبان آمده[1300]

[1298] ابن جبير «رحلة». ١٩٥٥. بغداد. ص: ٨٥.

[1299] Т-175.

[1300] Д-373.

Ширвандан ничисә дә, Бағдад ону чох бөјүк бир һөрмәтлә көзләјирди. Хагани бир һәфтә Мәккәдә олмуш, сонра Мәдинәјә јола дүшмүшдүр. Мәккәдә икән хәстәләнмишдир. Шәһәрдәки сәһијјәсизлији хошламамышдыр:

در چنین علت ای طبیب مرا — مسهلی تازه ساختی هردم
من فرو مانده کاب ریز ندامت — قصر جنت مثال کعبه حرم
کعبه را مستراح نیست بلی — نیست در جنت آبریزی هم[1301]

О, зүл-һиччә ајынын 1-дә Вадиүл-Әрусда иди. «كنز الركاز» адлы тәсидәјә көрә шаир зүл-һиччә ајынын 1-дә јолдашларындан кери галмыш, мәнасики-һәччи вахтында јеринә јетирә билмәјәчәји сәксәкәсиндә олмушдур. Зүл-һиччә ајынын 8-дә сәһәр чағы Мүнифдә иди...

خم کوس است که ماه نوذ والحجه نمود — گر زمه لحن خوش زهره' زهرا شنود...
ساربانا بوفا برتو که تعجیل نمای — که وفای توزمن شکر موفا شنوند
حاش لله اگر امسال ز حج وا مانم — نز قصور من و تقصیر تو حاشا شنود
دوستان یافته میقات وشده زی عرفات — من بفید و زمن آوازه ببطحا شنوند[1302]

Мәккәдә икән Кә'бәдә јаздығы «حرز الحجاز» адлы гәсидәни Мәһәммәдин башы үстә охуду. Мәһәммәдин башы үстүндән торпаг көтүрәрәк, Ширвана әрмәған-совгат көтирмәк истәјирди. «Хаки-шәрифи» «һирзи-чан» етмәји дүшүнүрдү. Ишләтдији «хаки-мишкин» ифадәси шаирин һәјатынын бир сыра гаранлыг чәһәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн кәрәклидир. Бу әсәриндә Ширванда икән башына кәлән гада-бәлаләрдән, аиләсинә көрә башынын чох ағрыдығындан сөз ачмышдыр:

خاك مشکین که زبالین رسول آورده است
حرز بازوش چو الکهف و چو کاها بینند ...
یادش آید که بشیروان چه بلا برد وچه دید
نکبتی کان پشه و باشه زنکبا بینند
بس که دید آفت اعدا زپی انس عیال
مردم از بهر عیال آفت اعدا بینند
موسی از بهر صفورا کند آتش خواهی
و آن شبانیش هم از بهر صفورا بینند[1303]

Әхиләр сајағы, халг е'тигады илә зә'фәранла «Төвбәнамә» јазмыш, ел рәсмини көзләјәрәк, Мәһәммәдин башы үстә торпаға басдырмышдыр. Икинчи Мәккә сәфәриндә дә Төвбәнамә јаздығы ајдын көрүнүр:

[1301] Д-911.
[1302] Д-101.
[1303] Д-99—100.

این دو حرف از خون دل بنوشت و در خاکش نهفت
نسخه توبه است کز خو اب مژگان تازه کرد...
تا باستسقای ابر رحمت آمد بردرت
کشت زار عمر فانی را بباران تازه کرد
عمر ضایع کرده‌ای دارد زتو چشم قبول
کز قبول تو قبانه' عمر بتوان تازه کرد[1304]

Мәккәдән Бағдада һансы јолла гајытдығыны көстәрмәмишдир. Башгалары да бу барәдә бир сөз јазмамышлар. Санки кетдији јолла Бағдада гајытмышдыр. О, 571-чи илин ахырларында Мәдинәдән Бағдада јола дүшмүш, 572 (1177)-чи илин рәби-әләввәл ајынын сонларында Бағдада чатмышдыр:

1. Гајыдан баш Бадијәдә икән јолкәсәнләрлә тушлашмышдыр. Биринчи көрә сојғунчулардан јаха гуртармышдыр:

روزی میان بادیه بر لشکر عجم
دست عرب چو غمزه' ترکان سنان گشید ...
من در کمان نظاره که ناگه برید بخت
چون آب در دوید وچو آتش زبان گشید
گفتار مترس از این گره ناخدای ترس
کانك خدای کعبه برایشان کمان کشید[1305]

II. Оғрулар икинчи көрә јолуну кәсмиш, вар-јохуну әлиндән алмышлар. Бир нечә күн һәбсдә сахланылмышдыр:

سه ماهه سفر هست چل ساله رنج — که از تیه موسی برون آمدیم ...
ز غوغای زنگی دلان ضرب — گریزان ندانی که چو آمدیم
از آن زاغ فعلان که شب روی — زصف کلنگان فزون آمدیم
زخون خوردن و حبس جستیم عور — تو گوئی زمادر کنون آمدیم[1306]

Бир-ики тәзкирәдә дә бу һадисәдән өтәри данышылыр. Тәзкирәчиләрә көрә Хагани Мәккәдән гајыдаркән исәви-нәсрани көчәри тајфалар тәрәфиндән һәбсә алынмышдыр. Она исәви олмағы тәклиф етмишләр... Мирзә Мәһәммәдәли Мүдәррис Тәбризи «ریحانة الادب ...» дә тәзкирәчиләрин јаздығыны еһтимал сајараг јазмышдыр:

«ویا در هنگام برگشتن از سفر مکه بجهت امتناع از قبول نصرانیت که تکلیفش کردند زندانی گردید». [1307]

[1304] Д-848—849.
[1305] Д-859.
[1306] Д-791.
[1307] محمد علی مدرس تبریزی، «ریحانة الادب ...»، جلد اول، ۱۳۳۵، تبریز، ص: ۳۷٤.

III. Гајыдан баш јолда чох чәтинликләрлә гаршылашмышдыр:

چه‌شدکه بادیه بربود رنگ خاقانی — که صبح فام شد از راه شامگون آمد...
میارطعنه درآن‌کش سموم بادیه سوخت — که‌آن سفر زعذاب سقر فزون آمد
مکن بلون سیه دیك را شکسته، ببین — که از دهان کدام اژدها برون آمد[1308]

Бир сыралары Хаганинин биринчи Мәккә сәфәринә көрә икинчи Мәккә сәфәринин сонуқ кечмәсиндән данышмышлар. Шаирин јазылары буну көстәрмир. Онун јарадычылыг шөһрәти бу илләрдә даһа чох јајылдығындан, икинчи Мәккә сәфәри даһа чанлы, көтүр-гојлу иди. Јахынларындан бир чоху шаирин «غلامکان و متصلان» адландырдыглары, онун јол јолдашы идиләр. 572—573 (1176/77—1177/78)-чү илләр арасында Тәбриздән Мүбаризәддинә көндәрдији мәктуба көрә Ширванын көркәмли кишиләриндән олан Ихтијарәддин дә шаримизин Мәккә сәфәри јолдашларындан иди. Ахситана көндәрдији мәктуба көрә о, Тәбризә кәлдији илк күнләрини Мүһәззәбәддинин «јахынлары» илә баша вурмушдур. Тәбриздән Тифлисә јахын досту Иззәддинә көндәрдији мәктубда Мәккә сәфәриндә «صلحاء گنجه و امناء تفلیس» ин шаирә бөјүк гајғы көстәрилмәси адындан лашыр. Бағдаддан Ахситана јаздығы мәктубда Мәккәјә кетмиш ширванлыларын шаирә көстәрдикләри гајғылардан сөз кедир. Хагани илә Низаминин Мәккә сәфәриндәки јол јолдашлығындан данышанлар јанлышлыға јол вермишләр. Шаир 573-чү илдә јаздығы «Исфәһан» рәдифли ше'риндә Дәчлә јахынлығында достлары илә данышыгларыны анаркән Исфаһан вә Реј зијалыларындан икисинин адыны чәкмишдир.

Биринчи вә икинчи Мәккә сәфәриндә шаирин башына кәлән‌ләрин бир сырасынын бир-биринә охшамасы, бу сәфәрләрдә јазылмыш бир нечә ше'рин гарышыг дүшмәси, онларын дәриндән өјрәнилмәсинә әнкәл төрәдир. Бу кими ше'рләрдә башлыча олараг ашағыдакылардан данышмышдыр:

1. Шаирин Бағдада бәсләдији икичәһәтли мүнасибәт.

2. Јолда икән малынын оғурланмасы.

3. Хаганинин јүкүнү чәкән он дәвәнин јолда галмасы, шаирин Әмир Сәлеһә үз тутмасы.

4. Хәлифәнин Хаганијә дәбирлик вәзифәсини тәклиф етмәси.

Бу кими ше'рләри Хаганинин үслубу, биринчи вә икинчи Мәккә сәфәриндә дашыдығы әһвали-рүһијјә бахымындан өјрәнмәк доғрудур... Шаирин диванына салынмыш ики ше'рә көрә Хаганинин јүкүнү дашыјан он дәвә јолда галдыгда о, једди бејтлик бир гит'ә јазараг Фејддә олан Әмир Сәлеһ Әсәдәддин Ширванидән бир дәвә истәмишдир:

[1308] Д-861.

ای که هر دم ز تبت خلقت — صد شتر بار مشك در سفرند
گردن اشتران دهی پرزر — بکسانی که سرور هنرند
تا تو اشتر سواری اندر قید — خار و خنظل بقید گلشکرند
پیش اشتر دلی چو خاقانی — یاد تو جز بجام جم نخورند
دوش دروه بمانده‌اند مرا — اشتری ده که زیر بار درند
اشتری ده‌که یار من بکشد — ور فروشم بتازیی بخرند[1309]

Бу ше'р Әмир Сәлеһә чатдыгда јубанмадан он дәвә ајырараг шаирә көндәрмишдир:

میر چون هفت بیت من خوانده است — ده شتر بارگیر فرموده است
با نه افلاك همبرند مرا — این ده اشتر که میر فرموده است[1310]

Хагани диванындакы башга бир ше'рин јардымы илә бу һадисәнин шаирин икинчи Мәккә сәфәриндә баш вердији ајдынлашыр. Хагани «Кәнзүл-риказ» адлы гәсидәни икинчи Мәккә сәфәриндә јазмышдыр. О, бу әсәрдә Фејддә јубанараг галдығындан, зијарәт борчларыны јерли-јериндә өдәјә билмәјәчәјиндән данышыр. Сарваны тәләсмәјә чағырыр. Јолдашларынын аз гала Әрәфата јахынлашдығыны билдирир[1311].

Әмир Сәлеһ Әсәдәддин Ширвани илә Әмир Әсәдәддин Хылбашы бир-биринә гарышдырылмамалыдыр. Әмир Әсәдәддинин кимлијиндән јухарыда кениш данышылмышдыр.

Бағдада гајытдыгда јурдуна јахынлашыр, Ширванын гохусуну дујмаға, Аразы көрмәјә, Хәзәрдә чиммәјә, Күрдә гајыг сүрмәјә, авар чәкмәјә тәләсирди. Кәләчәји үчүн индидән өлчү көтүрмәли иди.

«Бағдад» рәдифли ше'рини бу шәһәрдә олдуғу күнләрдә јазмышдыр. Хәлифә әл-Мүстәз'инин адына јазылмыш бир гәсидәдә Хаганинин Бағдадда кечирдији күнләрдән данышылыр. Бағдадын көнлү ачыг, гочаг түрк баһадырларындан хошу кәлмиш, јазыны севмишдир. Дәчлә вә онун чеврәсиндә долашан ај үзлү, күл сөзлү көзәлләрә һејран галмышдыр. Һәр јердә тәмкинли вә вүгарлы көрүнән шаир көзәллик өнүндә чылғындыр. Бағдадда икән әрәбчә охудуғу хүтбәјә Бағдад алимләри алгыш јағдырмышлар. Шаиримизә «Дәбири-әрәб» ләгәби верилмишдир. Һамы ону алгышладығы бир чағда о тутгун вә сөзлү иди. Фикри Ширванда долашырды. «Ширвана кедән јолларын һамар, дүз олмадығындан» дүшүнүр, «алнынын јазысына» ачыјырды[1312]. Бағдадын көзәл тәбиәти, јарашыглы евләри онун күскүн көнлүнү ача билмәди ки, билмәди... «Төһфәтүл-Ирагејн»дә олдуғу кимн, бу ше'риндә дә Бағдады Мисирлә тутушдурмуш, үстүнлүјү Бағдада вермишдир. Мисир вә Бағдад арасындакы чәкишмәләрдә јенә

[1309] Д-850—851.
[1310] Д-851.
[1311] Д-102.
[1312] Д-953.

дә Бағдада сары дајанмышдыр. Бағдадын бөјүк әдәби мүһити, шаирин гаршысында дајанмышдыр. О, јенә дә Ширвану, күлбағчалы Ширван елләрини, лаләли јамачлары, Күрү, Хәзәри дүшүнүрдү. Кирдиман чичәјини ахтарырды. Ахситана, Ширван дөвләтинә нечә јанашмалы? Кечәли-күндүзлү дүшүнчәси бу сорғу чевrәсиндә һәрләнирди. Ширван онун варлығы илә севдији доғма вәтәни, Ахситан Ширван дөвләтинин башчысы иди. Ширванда јахын вә узаг истәкләри галмышды. Шаир Бағдадда икән Ахситана јаздығы мәктубу чапарла Ширвана јола салды. Хаганы Мәккәјә јола дүшдүкдән аз сонра Ахситан севимли оғлунун гара јасына әјләшмишди. Бундан хәбәр тутан шаир дә ағлар көрүндү. Ахы о, Бағдада кәлмәздән Ширван дөвләтинин кәләчәк хаганы — Мәһәммәдин тәрбијәчиси иди. Хагани Ахситана көндәрдији мәктубунда бу мүсибәтә көрә хагана башсағлығы верди. Јахшылығы билән вә унутмајан шаири бу үғурсуз һадисә чох сарсытмышдыр. Ахситанын оғлу кичик јашларында өлмүшдү... Инди Ахситанын баласына ағы демәк онун үчүн чох чәтин иди. Хагани бу гара хәбәри Мәдинәдән гајытдыгда бура кәлән ширванлылардан алмышдыр. Бағдадда икән хагана башсағлығы көндәрә билди... Бу јазыда Хаганинин икинчи Мәккә сәфәри. Ширваншаһлар очағына бағлылығындан данышылыр. «Мән бу хәбәри Бағдадда икән алса идим, бу ил Мәккә зијарәтиндән галардым»[1313] —демишдир. Шаир әзизләринин өлүмү илә бағлы оларағ, башынын чәкдији мүсибәтләрә дә тохунмушдур. Бу да шаирин әзизләринин Мәккә сәфәриндән габаг Ширванда өлдүјүнү көстәрир... Хагани Ахситанын хырда јашлы оғлунун өлүмүнә ачымыш, һөкмдара танрыдан оғул диләмишдир. Шаир мәктубу Бағдаддан көндәрдији, бу һәфтә ичәрисиндә Бејтүлмүгәддәсә сары јола дүшмәк истәдији, чохданбәри бәсләдији арзусуна чатмасына танрысынын јардым едәчәјини билдирмишдир. Бу заман сәлибчиләр Бејтүлмүгәддәси јенидән әлә кечирмишдиләр. Шаирин икинчи Мәккә сәфәринин тарихини ајдынлашдырмаг үчүн бу һадисә дәриндән өјрәнилмәлидир.

Мәктубун башланғычында хаганын јубанмадан Ширвана гајытмаг бујруғуна үстүөртүлү тохунмушдур. Хагани һөкмдара чатмағы, кәлдији јерләрин көркәмли адамларына, Ширваншаһын әдл вә инсафындан сөз ачдығыны билдирмишдир. «می‌بریم» рәдифли гит'әдә Бағдаддан чыхаркән дашыдығы әһвали-руһијјәни дујуруг. Ширванда гара торпаға басдырдығы севкилисинин ајрылығындан үрәји ағлар галмышды. Бағдадда чох галмајараг, Тәбризә сары јола дүшмүш, јола чыхаркән хәстә олдуғуну билдирир:

ما از عراق جان غم آلود می‌بریم — از آتش جگر دل پردود می‌بریم ...
داریم درد فرقت یاران گمان مبر — کاندہ بود یاغم نابود می‌بریم

[1313] Л-13.

یاری ز دست رفته غم‌کار می‌خوریم — مایه زیان شده هوس سود می‌بریم ...
گل‌درد سربر آرد وما درد سرچوگل — دیر آوریم و زحمت خود زود می‌بریم
[1314]
گفتی چه می‌برید زبغداد زاد راه — صد دجله خون‌که دیده بیالود می‌بریم

Хаганинин Әмир Сипәһсалар Нәчмәддинә көндәрдији мәктуб бу бахымдан кәрәклидир. Хагани Бағдадда јашајан Нәчмәддинлә бу шәһәрдә көрүшмүш, достундан ајры дүшмәсинә ачымышдыр. Алдығы мәктуба чаваб көндәрмиш, јазышманын кәсилмәсиндән үзр истәмишдир. Тезликлә Бағдада кәлмәк, онунла јенидән көрүшмәк истәдијини билдирир: «Ајры-ајры шәһәрләрдә үз-үзә кәлдијим мәшһур адамлара Бағдадда икән Әмир Сипәһсалар Нәчмәддин вә Имам Рәзиәддинин мәнә көстәрдикләри гајғылардан сөз ачырам. Бағдадда мәнә едилән зүлм вә инсафсызлығы ешитдикдә һамы мәним һалыма ачыјыр. Нәчмәддин вә Рәзиәддинин мәни мүдафиә етмәдикләриндән ачыјырлар». Шаир Дарүл-хилафә најибләриндән дә шикајәтчидир: «Сиз мәни мүдафиә вә һимајәт етмәдиниз» — дејә Нәчмәддини әхилик-чомәрдлик гајдаларыны көзләмәјә чағырыр:

«مجلس سامی را هنوز در دبیرستان فتوت لوح وفا برداشتنی است». [1315]

Хагани Бағдадда икән өзү илә Мәккәјә апардығы һачы Ајаз адлы гуламыны сатмагда тәсирләндирилмишдир. Шаир белә бир иш көрмәдијини вә көрмәк истәмәдијини билдирәрәк, Ајазы 3 јашындан евиндә бөјүтдүјүнү билдирир: «Ајаз, оғлум Әбдүлмәчидин гуламыдыр, онунла бир бөјүмүшдүр. Онунла тәрбијә алмышдыр». Мәктубун сонунда Хагани Нәчмәддиндән «залими» јериндә отуртмасыны истәмишдир. Хаганинин бурада адыны чәкдији Рәзиәддинә јаздығы мәктубунун бир парчасы башга бир мәктубун мәтнинә гарышмышдыр. Буна көрә мәктубун нә үчүн јазылдығы ајдынлашмыр.

Бағдадда икән онунла Шејхүш-шијухи-Бағдад арасында сојуглуг вә чәкишмә баш вермишдир. «Кафири-мәст» — «кефли кавур» адландырылдыгда Хагани «مرا» рәдифли гәсидәни јазмыш, Рудәкинин чох јајылмыш мисрасыны тәзмин етмишдир. Бу јазыда да Кә'бә зијарәтинин — гурбан бајрамының үчмә күнүнә дүшдүјүнү билдирмәкдәдир. Чәкишмәнин нә үстә баш вердији ајдын дејилдир. О, бу барәдә чох ыпчам бир үчмләдә данышмышдыр. «Ачыг ички ичмәк ријакарлыг вә икиүзлүлүклә танрыја тапынмагдан мин гат јахшыдыр» — демишдир:

جام می‌تاخط بغداد ده‌ای یار مرا — بازهم در خط بغداد فکن یار مرا
باجگه دیدم وطیار وز آراستگی — عیش چون باج شد و کار چو طیار مرا...
سفر کعبه بصد جند بر آوردم ورفت — سفر کوی مغانست دگر بار مرا

[1314] Д-628.
[1315] Л-17.

پیش من لاف زمونیزیه شونیز مزن دست من گیر و بخاتونیه بسپار مرا
گوئیم حجتو هفتادو دو حج بودامسال این چنین سفته مکن تعبیه دربار مرا...
کافر و مست همی خوانی خاقانی را کس مبیناد چو تو مؤمن هشیار مرا [1316]

Бағдадда икән һансы мәһәлләдә дүшдүјү, һаралары көздији ше'рләриндән бәллидир. Шәһрзуридән бәрк инчимишдир:

شعر زوری گدا بود خاصه کش ببغداد پرورش کردند [1317]

Низамијјә мәдрәсәсинин мүдәрриси Рәзијјәддиндән дә инчикдир. Биринчи Бағдад сәфәриндә олдуғу кими, Бағдадын көтүр-оју јенә дә шаирин хошуна кәлди. Бөјүк шәһәрин мә'нәви һәјаты шаирин көзүндә кичик көрүндү. О, өмрү боју ахтардығыны Бағдадда да тапмады:

خاقانیا ببغداد اهل وفا چه جوئی کز شعر قلب کاران این کیمیا نخیزد [1318]
گر خون شرق و غرب بریزند دجله دجله یك قطره اشك در همه بغداد کس نریزد

Бағдаддан чыхдыгда шаирин һара кетдијини, башына нәләр кәлдијини Ширваншаһ Мәнучеһрин бачысы Исмәтәддинә көндәрдији мәктубдан өјрәнмәк олар. Бу мәктубда Исмәтәддинин дәркаһындан узаг дүшмәсиндән сөз ачыб, шаһзадәјә чатмағы арзулајыр. Хагани Мәккә сәфәриндән гајытдыгдан сонра Исмәтәддиндән тәшриф вә мәктуб алмыш, бу јазыја чаваб көндәрмишдир. Исмәтәддин дә Ахситан кими шаири дөнә-дөнә Ширвана чағырмышдыр. «Бизә говуш, Шамахыја кәл», ағ күл бағынын сејринә чых — демишдир. Хагани Исмәтәддиндән чохдан бәри аjрылдығыны билдирир: «Сиздән аjрыландан бәри башыма кәләнләр сизә аjдындыр. Бағдада гајытдыгда хаганым Ахситана мәктуб көндәрдим» — дејир. Бурада Хаганинин Ахситана көндәрдији башсағлығындан сөз кедир[1319].

Мәдинәдән Бағдада кәлән Хагани бир һәфтә Бағдадда галмышдыр. Бу һәфтәнин ичәрисиндә Ахситана мәктуб көндәрмиш, Бағдаддан Мосул јолу илә Дијар-Рәбиәјә јола дүшәрәк Дијар-Бәкрә-Амидә кәлмишдир. О, Бејтүл-мүгәддәсә кетмәк истәjирди. «Мәккәдә анд ичмишәм ки, Шам вә Күдси зијарәт етмәдән вәтәнә гајытмајым... Дијар-Бәкр һакимләри Күдсә кетмәји мәнә мәсләһәт көрмәдиләр. Дедиләр ки, фирәнкләр мәшһур адамлара сәфәр чавазы вермирләр. Мүсафирләрин јараг вә атларыны алырлар. Јалныз суфиләрин тәкбашына сәфәрә чыхмасына јол верирләр[1320]. Шаир Мәккә зијарәтинә хадимләри, гуламлары,

[1316] Д-39-41.
[1317] Д-875.
[1318] Д-851.
[1319] Л-12—15.
[1320] Л-34—35.

гуллугчулары вә јахын адамлары илә кетдијини, онлары гојуб Күдсә кәлә билмәјәчәјини билдирир.

Гоншу өлкәләрин һөкмдарлары шаирин Ширвандан чыхдығыны ешитдикдә ону сарајларына чағырмышлар. Бу чағырышлардан данышан Хагани сарајлардан узаг кәзмәк истәдијини билдирмиш, Исмәтәддинин Күдсә кедәчәјинә тохунмушдур. Мәктубун һарадан јазылдығы аjдын дејилдир. «بدین طرف» ифадәси кағызын Аразын о тајындан — Тәбриздән көндәрилдијини көстәрир[1321]. Мәктуб јарымчыгдыр. Санки мәктубун сон сәһифәси дүшмүшдүр. Әлдә олан Хагани мәктубларыны тутушдурдугда, мәктубун мәтнинин башга мәктублар ичәрисинә гарышдығы аjдын олду.

Хагани Дијар-Бәкрдә аз галараг Тәбризә кәлди. Ширвана гајытмаг, Тәбриздә галмаг, күнләрини сәјаһәтдә кечирмәк һагғында дүшүнүрдү. Үрәjиндә көтүр-гој етсә дә, нә едәчәјини өзү дә билмирди. Вәтәндән, јурдундан узаг дүшмәк, гәриблик вә тәклик ону чох инчидирди. Тәбриздә јалгыз иди. Шәхсијјәтинин башга кеjфијjәтләрилә бирләшән «ушаглыг садәлији вә тәмизлији» бу аjларда јаздығы ше'рләриндә өзүнү даһа аjдын көстәрмишдир:

بس بس ای طالع خاقانی چند چند چندش به بلا داری بند ...
هم توانیش به تبریز نشاند هم توانیش ز شروان بر کند
طفل خو گشت مباز ارش بیش بر چنین طفل مزن بانگ بلند ...
نیست جز اشك کسش هم زانو نیست جز سایه کسش هم پیوند [1322]

تا بغربت فتاد خاقانی یك دری خانه ایش زندانست [1323]

Күрбәтдә икән илк мәһәббәтини, севимли оғлу Рәшиди бир күн белә унутмамышдыр. Онлары андыран, үрәкләри јандырыб-јахан маһнылар бәстәләмиш, Кәрәм кими итирдији Әлисинин сорағында дијарлары долашмышдыр. Һәјатының бу чәһәти мәһәббәт вә севки дастанларымызда бутасы далынча дијарлары долашан һагг ашигләрини јада салыр:

خاقانی از انده رشیدت تاکی بود اشك و نوحه برخیز ... [1324]
برسینه‌داغ واقعه نقش الحجز بماند وز دل برای نقش حجر لاجورد خاست ... [1325]
در کار عشق دیده مرا پایمرد بود هر دردسرکه دیدم ازاین پایمرد خاست... [1326]
دل یا دگرد یار فراموش نمی‌کند درداکه دل نماند وبراو نام‌دردماند در خون نشستن من‌از این یادکرد خاست
وز یار یادگار دلم یادکرد ماند..

[1321] Л-35.
[1322] Д-772—773.
[1323] Д-830.
[1324] Д-777.
[1325] Д-747.
[1326] Д-Јенә орада.

دل نقشی ازمراد چو موم ازنگین‌گرفت یك لحظه جفت بود وهمه عمر فرد ماند[1327]

در آیینهٔ دل از خیالت جز صورت جان عیان مبینام ...
چون حقهٔ سینه بر گشایم جز راز تو در میان مبینام ...
گفتی دیگری کنی، مفرمای کاین در ورق گمان مبینام[1328]
گفتی که یار نو طلبی و دگر کنی حاشا که جانم آن طلبد یاسن آن کنم[1329]

Хаганынын Мәккә сәфәриндән сонра Ширвана гајыдараг, даһа сонра Тәбризә көчдүјүнү... сөјләјәнләр бәрк јанылмышлар. Дејилдији кими, ашағыдакы бејтләр дә охучуда белә бир јанлышлыг доғура биләр:

شروانت کەمار آمد بی گنج رهاکردی تبریز که گنج آمد بی‌مار نگهدارش[1330]
غمخوار ترا بخاك تبریز جز خاك تو غم نشان مبینام[1331]

Һәр ики ше'р Тәбриздә јазылмыш «ачы вә ширин һәјат хатирәләриндә» дахилдир. Шаирин хатирәсинин өлүмүнә көрә јаздығы ше'рләри ики јерә ајрылыр:

I. Ширванда икән арвадынын өлүмүнә көрә јаздығы ағылар;

II. Тәбриздә икән илк севкилисинин ајрылығы вә севдасилә јаздығы ше'рләр.

Јухарыдакы бејтләр икинчи бөлмәдәндир. Шаир биринчи бејтдә: «һеч хәзинә илансыз олмаз» — дејән аталар сөзүнү јадына салмышдыр. «گنج» дедикдә Ширванда икән арвады илә јашадығы илләрдә севкиси учундан башына кәлән гадаларыны јада салыр: «گنج» «بهترین دوست» вә «یادگار عمر» дедикдә севимли хатыны илә севинчәк олдуғуну билдирмәк истәјир. Икинчи бејтдәки «غم نشان» овундуран мә'насындадыр. Хаганы бу сөз бирләшмәсини ики јердә, өзү дә бу мә'нада ишләтмишдир. Шаир евләнмәјәчәјини, севимли илк севкисинин мәзарындан алдығы, халг адәти илә өзү илә кәтирдији торпагдан — «гәм-нишандан» кам алдығыны, она тапындығыны билдирир. Бир ил габаг:

از آسمان بیافتمی هر سعادتی گر زین نحوس خانهٔ شروان بجستمی[1332]

— дејә Шамахыдан чыхыб кетмәк истәјән шаир, инди Мәчнун

[1327] Д-763.
[1328] Д-307.
[1329] Д-789.
[1330] Д-779.
[1331] Д-307.
[1332] Д-801.

кими јурд вә севкиси сорағында ағлар доланырды. Ичин-ичин ағлајыр, јенә дә ағлајырды.

Тәбриздә икән күнләрини сәјаһәтдә — кәзинтидә кечирсә дә, өлкәсиндән узаг дүшмәсиндән сөзлү вә тутгун көрүнмәкдәдир. Көнлү булут кими тутгун вә ағлардыр. Хәјалында гасырға гопмуш, шимшәк чахмышдыр... Ширвандан ону кимсә узаглашдырмамышдыр. Јурдунда бөјүк ады вар иди. Һамы онун сорағын-лә јашајыр, кечәни күндүзә вурурду. Бәс, шаиримиз һачан кәләчәк? — дејирди. Ширван итирдији оғлуну даһа чох, һәм дә даһа чох дүјмаға башламышды. Ахситан да кечмишдә көрдүјүмүз даш үрәкли Ахситан дејилди. Етдијиндән бәрк пешиманды. Јериндә, тахтында отура билмирди. Һамы үзүнү бөјүк хагана тутуб сорушурду: Улу хаган, шаиримиз һачан кәләчәк? Бу сорғулар Ахситаны бәрк сарсыдырды. Ширвандан Тәбризә кедән чапарларын сајы күнләр вә ајлар гәдәр иди. Ел рәсминә көрә, озаны итирмәк, хошбәхтлији, севинчи итирмәк демәк иди... Бөјүк хаган Ахситан итирдијини ахтарыб тапмаг үчүн әлиндән кәлә-ни әсиркәмирди. Титрәк әлләрилә, өз хәттилә шаиринә мәктуб јазыр, мүрәккәби гурумадан шаирә көндәрәрәк, шаирим, кери дөн, Ширвана кәл, бизә говуш, әмандыр, мәним көнлүмү тәк гојма, ширванлылары јалгыз гојма — дејирди. Шаирин үрәји көзәл Шамахы, Күр гырағы, Дәдәкүнәш үчүн бир тикә иди. Ан-чаг, бир даһа Шамахыја гајытмаг истәмирди. Ширваны Рәшид-сиз вә Күнәшсиз көрә билмирди. Гүрбәтдә јашамасынын башга сәбәбләри дә вар иди... Бу илләрдәки јазыларында гүрбәт вә вәтән мөвзусу кениш јер тутур. Санки Јаныг Кәрәм Хан Әсли-синин ајрылығындан јурдлара дүшәрәк, дурналара охудуғу гошмалары она јазмышдыр:

Гәмли дурна нә кәзирсән бу јурду,
Сәниндәми вәтәнин јох, јурдун јох?

Јурд итирмәк, ојмагдан узаг дүшмәк јурдсевәрләр үчүн өлүмдән чәтиндир. Јурдсевәрлик Јаныг Кәрәмин сазыны, нисгилли сөз-ләрлә дилә кәлирди. Ашыг Гәриб вәтән дејә ағлады. Туфарган-лы Аббасы јада салын. Көнүл рүбабы илләр боју бу ағыларла сызламышдыр. Үрәји бәрк дөјүнүрдү, Бамсы Бејрәк кими јурду сорағында севкилисини анараг ағлар иди.

Сонралар јаздығы ше'рләриндә бәрк хәстәләндијиндән ачы-мышдыр... Тәбриз—Бабәки гојнунда јетишдирән доғма шәһәр, шаиримизи кәнчлијиндән таныјырды. Ахы о, кәнч икән Шама-хыда сыхышдырылдыгда Тәбризә сығынмышды. Тәбриз фүтүв-вәтчиләриндән — әхиләриндән јардым вә гајғы көрмүшдү. Из-әддин Бу Имранын сағ әлини чијниндә һисс етмиш. Бу Имран шаиримизи һәлә о вахтдан сиғә гардашлыға көтүрмүшдү. Тәб-риз ағыр илләрдә күчлү әлини онун чијнинә гојмушду. Јенә дә ону ачыг үрәклә, дуз-чөрәклә гаршыламышдыр. Шаиримизин Тәбриз јахынлығындакы кәнддә јашамаг истәдијини Тәбризин

көркәмли адамлары ешитдикдә сорағына кәлмиш, әлиндән бәрк-бәрк тутараг, Тәбризә апармышлар. Ахситана көндәрмиш мәктубларындан бириндә бу һагда јазмышдыр[1333].

Хаганинин Тәбриздән Ахситана көндәрдији мәктуба көрә, шаир Бағдаддан јола дүшәр-дүшмәз Мосул Атабәји онун Бағдадда олмасындан хәбәр тутмуш, бу шәһәрдә алдығы мин динарлыг борчунун өдәнилмәсинә бујруг вермишдир. Хаганијә мишик, гызыл јәһәр, атлас тајы вә ипәк парчалар әрмәган көндәрмишдир. О, 2—3 ај Мосулда дајанмағы шаирдән истәјәрәк: «Көзләјин, бөјүкләрдән бириси елчиликлә Султан Сәлаһәддинин јанына көндәриб, она билдирәк ки, Хагани Гүдсә кәлмәк истәјир. О, буну уғурлу сајса, сәфәр тәдарүкүнә бујруғ верәр, сизи Гүдсә көндәрәрик. Сағламлығынызы вә чанынызы горху алтында гојмаг доғру дејилдир» — демишдир. Хагани Атабәјин әрмәган вә мәктубуну алараг, Мосул јанындан јола дүшмүш, он күнә өзүнү Тәбризин јахынлығындакы кәндләрдән бириндә чатдырмышдыр. Шаир Ахситана үз тутараг: «Истәјирдим гышда бу көндә галам, баһар кәлдикдә Гүдсә јола дүшәм. Анчаг нә едим Тәбризин бөјүкләри, әмир вә газылары галабалыгда јаныма кәләрәк тәләсик мәни Тәбризә апардылар» — демишдир. Бурадан да шаирин 572-чи илин (1177) пајызында Бағдаддан Тәбризә кәлмәси бир даһа ајдынлашыр[1334].

Тәбриз өз башбиләнләри илә бирликдә шаирин гаршысында һөрмәтлә дајанмышды. Әдиб о заманкы мәдәни дүнјанын һәр бир јериндә јашаја биләчәји һалда Тәбризә сығынмышды. Ширван көјәрчини Сәһәндин гојнуна чатмыш, Гәтран Тәбризинин долашдығы күчәләри, Хәтибин сејринә чыхдығы Бағмешәни көрмәк истәмишдир. Бу шәһәрдә икән мә'нәви сыхынты вә мадди еһтијач дујмамыш, чәтинлик көрмәмишдир. Анчаг өзү сөзлү, көнлү тутгун иди. Јенә дә көзү гојнунда бөјүдүјү, көзәлликләрилә өјүндүјү Ширвана сары дикилмишди. Гәриб көнлү Ширвааны арајыр, доғма јурду ону чәкирди... Өләркән дә Ширвана доғру бахмагда иди. Көзләри јол чәкир, санки кимсәни көзләјирди. Көзүнә Шамахыдан кәтирилмиш, Күнәшин мәзарындан көтүрүлмүш торпагдан сәпдикдә көзүнү јуммушдур. Ширван мәним бөјүк анамдыр — дејә өјүнүр. Ширван сөзү дилиндән дүшмүрдү: «Ширвана гурбан олум» — бу шаирин ән чох севдији, тез-тез дедији бир чүмләдир. Сөзүн кениш мә'насында, Шамахы вә Тәбризи өзүнүнкү сајмышдыр. Һәр икиси илк күндән онун доғма јурду иди. Һәр икисини өзүнә доғма вәтән билмишдир. Өмрүнүн сон 24 илини Тәбриздә кечирсә дә, бу 24 илин бир чох күнләрини сәјаһәтләрдә олмушдур. Өзү демишкән ахар су кими бир јердә дајанмамышдыр. Көнлүндә кәздирдији ағыр кәдәр дашилә бирликдә дијарлары долашмышдыр. Һәр јердә олурса-олсун көзү, дүшүнчәси Ширванда галмышды, Шамахыда иди.

[1333] Ш-24.
[1334] Јенә орада.

Анчаг Ширвааны бир даһа көрә билмәди. Шамахынын көзәл баһарына бир даһа чатмады:

سنگ اندر بربسی دویدیم چو آب — بار همه خار وخس کشیدیم چو آب
آخر بوطن نیارمیدیم چو آب — رفتیم وز پس باز ندیدیم چو آب[1335]

Шаирин гүрбәтдәки фикир вә хәјал аләмини сејр етмәк, көнүл дөјүнтүләрини дујмаг үчүн «һикмәт, үзләт, фәгр вә шикајәт» мөвзусунда јаздығы «است» рәдифли гит'ә чох мараглыдыр. Бөјүк мүтәфәккирләрин өјүнмәси «о јерә чатдым» демәси... инсан дүшүнчәсинин иәлиләмәсинә чох-чох јардым етмишдир. Ахы, нүмунә олмадан, бөјүк бир дүшүнчә көрмәдән бөјүклүк һаггында нә дүшүнмәк олар. Сократ һәким «елмдә о јерә чатмышам ки, билирәм билмирәм» — демәклә әски дөврүн елми-әхлаги-фәлсәфи гәнаәтләриндә јени бир чығыр ачды. Һамыны дүшүндүрмәјә башлады. Һамы нә исә дүшүнмәјин кәрәкли олдуғу һаггында дүшүндү. Софистләрин јерсиз күвәнинә өлдүрүчү зәрбә ендирди. Сократын өзү дә бу мә'налы сөзү халг һәјаты вә фәлсәфәсиндән алмышдыр. Сократын бу алтын кәламыны сонрадан белә јазыја алмышлар:

تا بجائی رسیده دانش من — که بدانسته‌ام که نادانم

Гүрбәтдә икән ајағы китабханалардан кәсилмирди. Көзүнү китабдан ајырмајан шаир Сократын бу сөзүнә јени гол-ганад вермишдир. Бу сөзү дејәркән онун да көзү Сократ сајағы халг һикмәтинә дикилмишдир: «Шәрәфим елм сујундадыр» — демишдир:

زیان تو در سود دانستن است — توان تو در ناتوانستن است
ندانم سپر ساز خاقانیا — که نادانی اکسیر دانستن است[1336]

Елми чалышмалары гүрбәт һәјатынын башга бир үзүнү көстәрир. Шаиримизин фикир вә хәјал аләминин бу илләриндә өтәри дә олса баш вурмаг кәрәкдир. Гүрбәтдә долашаркән онун көнүл бағында јени-јени гызыл күлләр ачды. Азәрбајчанлыларын чох севдији, ағрыладығы гызыл күл! Ичтимаи һәјатын зиддијјәтләрини, һәјат чарпышмаларыны дәриндән дујан шаирин инсансевәрлији — һуманизми Зәрдүшт кими Саваланын башына јүксәлмиш, Салур Газан кими елин сәсинә сәс вермиш, әлиндән тутмушдур. Ағ булутлара говушмушдур. «Пислик гаршысында јахшылыг ет» — дејә әхилијә гошулан, әхилији иәли апаран шаирин һуманизми инди даһа јени вә јүксәк бир кејфијјәт га-

[1335] Д-702.
[1336] Д-847.

занмышды: Пислик гаршысында јахшылыг ет, үз-үзә кәлдијин писликләрин архасындакы јахшылығы көр... пислик инсаны јахшылыға доғру сүрүкләмәлидир. Инсан пислик вә јахшылыгдан јүксәкдә дајанмалы вә дурмалыдыр. Инсан јахшылыгдан әвәз көзләмәјәрәк, писликләри күләр үзлә гаршыламалыдыр. Инсан һәјатын дәрдләринә јанмалыдыр. Көнлүндә кәздирдији үмумбәшәри кәдәрдән севинмәлидир. Көзәллик башгаларының дәрдинә јанмаг демәкдир. Кәдәрсиз һәјатын нә мә'насы вар, севинч башгаларының дәрдинә јанмагдан доғур:

روز دانش زوال یافت که بخت — بمن راست فعل کژ نگر است ...
یا مگر راست میکند کژ من — که مرا از کژی هنوز اثر است ...
ترك از آن کژ نگه‌کند در تیر — تا شود راست کآلت ظفر است ...
عافیت آرزو کنم هیهات — این تمناست یافتن دگر است ...
در دبستان روزگار مرا — روز و شب لوح آرزو ببر است ...
هیچ طفلی دراین دبستان نیست — که ورا سوره‌ٔ وفا زبر است ...
خاطرم بکر و عهد ناسرد است — نزد نامرد بکر کم خطر است ...
نکنم زر طلب که طالب زر — همچو زر نثار بی سپر است ...
غم هم از عالم است و در عالم — می نکنجد که بس قوی حشر است ...
خواجه چون دید دردمند دلم — گفت کاین دردناکی از سفر است ...
گوید آخر چه آرزو داری — آرزو زهر و غم نه کام وگر است ...
نیم جنسی و یکدلی خواهم — آرزوم از جهان همین قدر است ...
بمقامی رسیده ام که مرا — خار و خنظل بجای گلشکر است ...
کوسر تیغ کارزوی سر است — کانس وحشی بسیره و شمر است ...
جاهل آسوده، فاضل اندرنج — فضل مجهول و جهل معتبر است
همه جور زمانه بر فضلاست — بوالفضول از جفاش ز آنستر است ...
دل پاکان شکسته‌ٔ فلك است — زال دستان فکنده‌ٔ پدر است ...
گرچه تبریز شهره‌تر شهری است — لیك شروان شریفتر ثغر است ...[1337]

25 иллик гүрбәт һәјатында бүтүн сарајлардан узаг кәзмишдир. Низами бәјүк архадашының тәчрүбәләринә сығынмышдыр:

دست بریای آز نه یکچند — تا سری برتو سر گران نشود
شو سربای را بدست بگیر — تا دگر بر در سران نشود[1338]

Бунунла бирликдә әдаләтли һөкмдарын һимајәсинә сығынмаға гаршы олмамышдыр. Хагани вә Низами бурада да әл-әлә вермиш вә биркә аддымламышлар:

منکه خاقانیم این مایه صفا یافته‌ام — که بدل در حق بدخواه شدم نیکیخواه

[1337] Д-63—68.
[1338] Д-867.

چون شوم سوخته از خامی گفتار بدان — بنکوکار پناه آرم و او هست گواه
که نگویم که مکافات بدیشان بدکن — لیك گویم که مرا از بدشان دار نگاه[1339]

Тәбриздә һансы мәһәлләдә јашадығы ајдын дејилдир. «Мәһранруд» чајындан су ичдији билдирмишдир. Гәтран Тәбризинин мәһәббәтлә данышдығы бу чај инди дә Тәбризин гојнундан кечәрәк, Урму көлүнә төкүлүр. Көрүнүр, шәһәрин көркәмли адамларының јашадығы Шешкилан мәһәлләсиндә јурд салмышдыр. Мәһранаруд бу мәһәллənин ағзындан кечир:

تابه تبریز دو چیزم حاصل است — نیم نان و آب مهرا نرود بس[1340]

Ширванда икән кәл-көтүрлү јашајан Хагани Тәбриздә чох «иткин» доланмаға чан атса да, Азәрбајчан һәр јердән ахышараг онун евинә кәлирди. Түркүстандан тутмуш Дәшти-Гыпчаға—Гыпчаг чөлүнәдәк һәр јердән гонаглары вар иди. Бу бејтләри Тәбризә кәлдији илк ајларда јазмышдыр:

تا بغربت فتاد خاقانی — یك دری خانه ایش زندانست[1341]
او بدین یکدره‌ٔ خویش تکلف نکند — تو بدان شش‌دره‌ٔ خود تفاخر منمای[1342]

Тәбриздә јашадығы 25 илин бир чох күнләрини вә ајларыны, аз гала илләрини сәјаһәтдә кечирмишдир:

نقطه‌ٔ خون شد از سفر دل من — خود سفر هم به نقطه‌ای سقر است
تا بغربت فتاده‌ام همه سال — نه مهم غیبت و سه مه حضر است ...
گر چه زاول غراست حرف غریب — مرد نامی غریب بحر و براست[1343]

Ашағыдакы бејтләрдә шаирин гүрбәтдәки әһвал-руһијјәсини көрмәк олар:

من چو گلم که در وطن خار عنام بود ازآن
رستم و کوره‌ٔ سفر شد وطنم، دریغ من[1344]
چون بغربت دل نهادی ترك شروان گوی ازآنك
کبریای اهل شروان برنتابد هردلی[1345]

580 (1184/85)-чи илдә Азәрбајчан алимләриндән Әбһәрли Гүтбәддинә јаздығы мәктубда илдә чохү дөрд ај Тәбриздә галдығыны, галан ајларда башга ислам шәһәрләрини кәздијини,

[1339] Д-918.
[1340] Д-208.
[1341] Д-830.
[1342] Д-937.
[1343] Д-67—68.
[1344] Д-796.
[1345] Д-684.

көркәмли тарихи абидәләри вә мәзарлары зијарәт етдијини билдирмишдир. Чәлаләддин Харинин адына јаздығы «Әлфијјә»дә бу барәдә кениш данышылмышдыр. Вахтилә Ирагда икән дәстури-ә'зәм Мухтарәддинә јазмышдыр:

لکن چو آب روزی خضر ار مسافری است عزم مسافران بسفر برنگو تر است[1346]

Бу заман јашынын 50-ни өтдүјүнү билдирмишдир.

Ширвандан ајрылдығы илк күнләрдә Ирагда јашамағы дүшүнсә дә, бу фикирдән тезликлә узаг гачмыш, «Ирагдакы әф'нин» зәһәриндән өзүнү горумушдур:

هم عراق آفت شروان چه کشم هم سفر خانهٔ احزان چه‌کنم
گیر شروان بمثل شروان نیست خیروانست و شرفوان چه‌کنم
چون بشروان دل و یاریم نماند بیدل ویار بشروان چه‌کنم[1347]

Ширванда икән вәтәни она «Шәрван» көрүндү. Гүрбәтдә икән Ширваны «Шәрәфван» адландырыр. Гүрбәтдә долашмасынын сәбәбини дөврани, заманла бағлајыр. Зәманәсиндә гәриб олдуғуну, «بحرویر» — дәнизләрә вә гурулара сығмадығыны билдирмиш, хәјалы әлчатмаз фәләкләрдән узагларда долашмыш, аг булудлара бахараг севинмиш вә өјүнмүшдүр.

Гызыл Арслан гардашы Чаһан Пәһләванын јардымына сөјкәнәрәк Тәбризи 570 (1174/75)-чи илдә алмышдыр. Хагани Тәбризә кәлдикдә, Тәбриз Ағсонгурлу Әһмәдлиләринин әлиндән бир ил иди ки, чыхмышды. Тәбриз Азәрбајчан Атабәјлијинин — Елдәкизләрин пајтахты иди. Пајтахтын 570-чи илдә Нахчывандан Тәбризә көчдүјүнү сөјләјәнләр вардыр. Гызыл Арслана чатмаға чалышан шаир Тәбризә кәлдикдә сарајдан узаг доланды. Дүшүнчәси вә көнлү Гызыл Арсланын чеврәсиндә һәрләнсә дә, сарајдан узаг кәзмәк истәјирди. Онун көзүндә сарајларын маһијјәти инди бир иди. «Сарајда доланмаг истәсәм Ширванда доланардым» — дејирди:

همه درگاه خسروان دریاست یك صلف نی وصد هزار نهنگ
گشتی آرزو دراین دریا نفکند هیچ صاحب فرهنگ
یك گهر ندهد و بجان ستدن هر زمان باشدش هزار آهنگ
در پناه خرد نشین که خرد کردن آز راست بالا هنگ
تو و گنجی، مه صدر ومه ایوان تو و نانی، مه میرو مه سرهنگ[1348]

О, кичик чағдашы Низамидән габаг белә дүшүндү. Бу јекуна кәләнәдәк башы чох ағрымыш вә чохлу гадалар көрмүшдүр:

[1346] Д-76.
[1347] Д-253.
[1348] Д-897.

خاقانیا زمدحت شاهان گران طلب تا از میان موج سیاست برون شوی[1349]

Низами Хаганидән сонра:

پادشاه آتشی است کز نورش ایمن آن شد که دید از دورش[1350]

— демишдир. Ирәлидә көрәчәјимиз кими, о, сарајдан узаг кәзсә дә, сарајы сајмаз дејилди. О, јенә дә сарајы јахшылыға сары чәкмәк истәјирди. Илк аддымларында сараја валеһ иди. Сонралар ондан гопуб гачмышдыр. Даһа сонралар онун ичәрисинә кирәрәк, сарајы әдаләтә доғру чәкмәк истәмишдир. Инди ганлы вә гасырғалы дәниздән узагда дајанса да, суда боғуланлары гуртармаг үчүн јардым әлини ирәлијә узадырды. Әдаләтли һөкмдары горумаға чалышыр, һимајәсиндән чәкинмирди. Он дөрд ил сонра 586 (1190)-чы илдә Гызыл Арслана јаздығы мәктубда көстәрдији кими һөкмдарын гапысындан узаг чәкилсә дә, адил һөкмдарларын һимајә вә гајғысына кәрәклик дујмушдур[1351].

Билдијимиз кими о, бүтүн өмрү боју илк севкисинин өлүмүнә јанмышдыр. 572 (1176/77)-чи илдә Тәбризә кәлдикдә субај јашамағын чәтинлији учундан истәр-истәмәз тәбризли бир гадынла евләнди. Тәбриздә јашадығы илк илдә Ахситана јаздығы мәктубда «евләнмишәм» — демишдир:

«...تااکنون اگر چه تجدید فراش را فرح شعر و ترح دهر گفته‌اند اما برشارع
سنت دو شارع مرسل کلیم و حبیب ... رفتنی بود کی جنت صفورا و خدیجه شبانی و
شتربانی کرده‌اند ... و همانا که نزول بنده بتبریز تاریخ فرخی تواند بودکی برغبت
نزول او همی ناگهان سعادت‌بخش مثال و دولت رسان توقیع وحیوة پیوندآثار انامل
شهریاری ... در صحبت ... امیل‌الدین ... رسید». [1352]

Шаир икинчи арвадындан инчик вә севинчәк көрүнмәкдәдир. Анчаг көзү вә көнлү илк мәһәббәтини — батмыш Күнәшини арајыр.

Тәбриздә алдығы икинчи арвады өлдүкдән сонра көзәл вә кәнч бир гызла евләнмишдир. Үчүнчү арвадындан да инчик вә севинчәкдир. Сон 24 иллик евлилик һәјатындан һәләлик бундан артыг әлдә мә'лумат јохдур. Икинчи вә үчүнчү арвадларындан ушағы олуб-олмамасы да ајдын дејилдир. Бу барәдә јери кәлмишкән кениш данышылмышдыр.

Дејилдији кими, Ахситан Ширваншаһлар очағынын күвәндији севимли шаирини итирдикдән сонра өзүнә кәлмишдиј. Әлиндән бурахдығы дөвләт гушуну Ширвана гајтармаг, көнлүнү шаиринә пајәндаз етмәк истәјирди. Хаган олдуғу һалда, шаир Ха-

[1349] Д-936.
[1350] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای». ۱۳۳۵، تهران، ص: ۶۳۲.
[1351] Л-43.
[1352] Ш-25.

ганынын гаршысында әјилир: «Шаирим, мәнә говуш, Ширвана кәл!»—дејирди. Барышыға чағырмагдан, дил төкмәкдән бир шеј чыхмадығыны көрдүкдә, өз әлилә мәктуб јазараг, Әмир Әсиләддинлә бирликдә шаирә көндәрди. Хагани синәдәфтәр сөјләдији «بر نتابد بیش ازین» рәдифли гәсидәни чаваб мәктубунун гошмасында Ахситана јоллады:

دادمش تصدیع نثر و میدهم ابرام نظم دانم ابرام مرا برنتابد بیش از این[1353]

Бу мәктубун мәтнини илк кәрә Вәһид Дәстҝирди үзә чыхарараг, «Әрмәған» журналында чап етмишдир. Мәктубун башга бир әлјазма нүсхәси дә вардыр. Ахситандан башга Ширванын Башхочасы, Ширван ордуларынын башчысы шаирә мәктуб јазыб, она дил төкүб, Ширвана чағырырдылар[1354].

Хаганинин јахын досту БәктәмирСеjфәддинә Тәбриздән көндәрдији мәктубда да бу барәдә кениш данышылыр. «Фиридунишәһидин гызы» Исмәтәддинин «Тәбризә кәлмәси» — «көлкәсини һамыја салмасы» илә бағлы олараг, шаир достуна чаваб мәктубу көндәрмәкдә јубанмышдыр. Бундан аз сонра Ширваншаһ Ахситандан вә «дүз јола кәлмәсинин» арзуладығы Абхаз шаһындан мәктуб алмыш, һәр ики һөкмдарын елчисини гаршыламышдыр. Абхазын мүсәлман хочасы да шаирә мәктуб көндәрмишди[1355]. Ахситан шаирин Ширвана гајытмасыны истәјирди. Елчинин — чапарын кәлмәси хәбәрини ешидән шаир мәктубда нә јазылачағыны иряличәдән билирди. Анчаг мәктубун Бөјүк хаганын әли илә јазылдығыны көрдүкдә, јумшаг көнлү даһа да јумшалды, көврәлди... Абхаз һөкмдары шаирнизини Ширвандан көчмә хәбәрини ешитдикдә бундан сијаси мәгсәдлә истифадә етмәјә чалышырды. Шаирин башы бир аја јахын Шамахы вә Тифлисдән кәлән гонаглара гарышды. Бәктәмирә јаздығына көрә, «лүтфиһијәллә» һәр ики һөкмдарын чағырышыны инчәликлә узаға атараг, Тәбриздә галачағыны билдирди. Анчаг јумшаг сөзләрилә бирликдә, Кеоркинин күддүјү мәгсәди баша дүшдүјүнү, Абхаз һөкмдарына сәтиралты, үстүөртүлү билдирмишди. Хаганинин һәр ики һөкмдара јаздығы чаваб мәктубларынын мәтни әлдәдир[1356]. Ахситан вә Абхаз шаһынын шаирә көндәрдикләри кағызларын мәзмуну һаггында да бу мәктублардан мә'лумат алырыг. Ахситан Низамидән габаг Хаганијә мәктуб јазмышдыр. Бу намәдә о, бөјүк бир нәзакәт вә мәһәббәтлә Хаганини Шамахыја чағырырды. Хагани Мәккәдә икән Шам вә Гүдс сәфәринә чыхмадан вәтәнинә гајытмајачағыны әһд етдијини, евлөндијини билдирәрәк, узаглардан бөјүк хаганына дуачы олачағыны билдирирди. «برنتابد بیش ازین» рәдифли гәсидәдә даһа инчә јерләрә тохунмуш, Ахситанын кечән 10 ил ичәрисиндә она гыјдыгларыны үстүөртүлү, инчә бир мәһарәтлә бирчә-бирчә садаламыш, бөјүк Ширван хаганынын чағырышыны нәзакәтлә рәдд етмишдир. Ширвана гајытмамасынын сәбәбләрини дә көстәрмишдир. Падишаһларын гапысындан — дәркаһындан үз дөндәрдијини, өмрүнү сәјаһәтдә кечирмәк истәдијини билдирмишдир. Индијә кими «меј хатиринә бүллур чамла мүдара етдијини», «чам сындыгда мүдараның јерсиз олдуғуну» сөјләмишдир:

دل زبستان خیال او ببویی خرم است
مرغ زندانی تماشا برنتابد بیش از این ...
دست چون جوزش داری کلك زر چون آفتاب
گنج زر دادن بیفما برنتابد بیش ازاین ...
خط دست شاه دیدم کش معما خواند عقل
عقل را خط معما برنتابد بیش ازاین ...
هم بجان شاه کز درگاه شاهان فارغم
حرص را دادن تبرا برنتابد بیش ازین ...
زحمت آنجا چون توان بردن که برخوان مسیح
خرمگس را صحن حلوا برنتابد بیش ازاین ...
عمر دادم بر امید جاوه حاصل هیچ نه
مشك را دادن بنکبا برنتابد بیش ازاین
طفل را گر جده وقت آبله خرما دهد
چون بسر سام است خرما بر نتابد بیش ازاین...
من همه همت باسباب سفر دارم مرا
در سفر ساز مفیا برنتابد بیش ازاین ...
خاطرم فعال است کو صحرا نورد آید چوشیر
شیر بستن گربه آسا برنتابد بیش ازاین
زخم منهماز و بلای تنگ و آسیب لگام
فعل بد دست توانا برنتابد بیش ازاین ...
مدح شه چون جابجا منزل بمنزل گفتنی است
ماندن مداح یکجا برنتابد بیش ازاین
شه مرا زر داد، گوهر دادمش در حوض زر
آن کرامت را مکافا برنتابد بیش ازاین ...
عقل را گفتم چه گویی شاه درد سرزمن
برتواند تافت؟ گفتا برنتابد بیش ازاین ...
همچنین از دور عاشق باش ومدحش بیش گوی
دردسر کمتر ده ایرا برنتابد بیش ازاین ...
کند پایم در حضور اما زبان تیزم بمدح
تیزی شمشیر گویا برنتابد بیش ازاین[1357]

һәр ики мәктуб 572—573=(1176/77—1177/78)-чү илин сонларына үч-дөрд ај галмыш јазылмышдыр. Исмәтәддин 572

[1353] Д-340.
[1354] Л-36—38, 38—39.
[1355] Ш-7—9.
[1356] Л-19—22, Ш- 86—88.
[1357] Д-337—340.

(1177)-чи илин сонуна 3 ај галмыш Тәбризә кәлмишдир. Хаганi Исмәтәддинин Мәккәјә кетмәсинә гаршы олса да Исмәтәддин бу илдә Мәккәјә кетмишдир. Ахситанын бибиси, Мәнучеһрин бачысы шаһзадә Исмәтәддин 572 (1177)-чи илин сонуна 3 ај галмыш Хаганi илә Тәбриздә көрүшәрәк, Мәккәјә јола дүшдү. Исмәтәддин 573 (1178)-чү илдә Мәккәдән кери гајытдыгда Хаганi « شده » рәдифли гәсидәни онун адына јазмышдыр:

خاقانی ارز خدمت مهد تو دور ماند
عمرش بخرده در سر تشویر آن شده
اکنون بعذریی طمعی خوانده مدح تو
بر مدح خوان تو ملکان مدح خوان شده [1358]

Санки ашағыдакы бејтдә Исмәтәддинин Мәккә сәфәринин мәдәјн-тарихи вардыр:

تاریخ گشته رفتن مهد تو در عرب
چون در عجم کرامت تو داستان شده [1359]

Хаганинин јаздығына көрә, Исмәтәддин Мәккә сәфәринә кедәнә кими олсун ки, Ширвана јахын олан өлкәләрдән анчаг Әхлат һөкмдарынын гадыны Мәккәјә кетмишди:

گر شاه بانوان ز خلاط آمده بحج
نامش بجود در همه گیتی عیان شده ...
صد شاه بانوان سزدت پیشکار وهست
صد شاه ارمنت رهی و قهرمان شده [1360]

Ибн Чүбејр Мосул, Анадолу вә Ираг һөкмдар гызларынын 578-чи илдәки Мәккә сәфәриндән кениш данышмышдыр. Демәк, Исмәтәддин Шаһи-Әрмәнин гадынындан сонра, Мосул, Анадолу вә Ираги-Әрәб шаһзадә ханымларындан габаг Мәккә зијарәтинә кетмишдир[1361]. Һөкмдар вә хан гызлары вә гадынларынын тәнтәнәли бир һалда Кә'бә зијарәтинә кетмә рәсми Зүбејдәдән башлајараг, әсримизә кими давам едир. Әһәрли хан гызы Һачы Сара ханым 70 гадынла бирликдә XIX әсрдә Мәккә зијарәтинә кетмишдир[1362]. Ибн әл-Әсир Әхлат шаһынын хатынынын һәјаты вә сәфәрләриндән кениш данышмышдыр[1363]. «Шаһи-бануван» сонралар Хаганинин досту Бәктәмирин арвады иди. Исмәтәддин

[1358] Д-403.
[1359] Д-402.
[1360] Јенә орада.
[1361] ابن جبیر. «رحلة». ۱۹۵۵. بغداد. ص: ۱٦۸.
[1362] سیرهنگ بایبوردی. «تاریخ ارسباران». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۲۹٦.
[1363] ابن الاثیر. «الکامل فی التاریخ». جلد ۱۱ــ۱۲. ۱۹٦٦. بیروت. حوادث مربوط به اخلاط و میا فارقین و آذربایجان.

јолда хәстәләнмиш, Бәсрә вә Бағдады көрмүш, хәлифәјә гонаг олмушдур. Бағдад, Мәккә вә Мәдинәдә шиланлар вермишдир. Ашағыдакы бејтләр Ширван вә Ширваншаһлар очағы тарихи бахымындан чох кәрәклидир:

آن آرزو که جان منوچهر داشته — تو یافته بصدق دل و شادجان شده
زان رای کان برادر عیسی نفس زده — دولت نصیب خواهر مریم مکان شده...
کردند خاندان تو غربت، نه زین صفت — ای کرده غربت وشرف خاندان شده...
سالار پیر کرده بمیا فارقین سفر — سالار شام نیز ورا در ضمان شده...
جد تو پیر شاه فریبر ز رفتهم — سالار شام پیش تو سالار خوان شده...
تومانك و شامی از حرمی یافتهکهست — دیده در ملکشه ودر اصفهان شده
یکچند اگر برادر ومادرت رفته هم — صد چون ملکشهش گرو آستان شده [1364]

Хаганинин «дүз јола кәлмәсини» истәдији «султани-нәсара, Чәлалүддөвләјә» јаздығы мәктубда шаирин һәјатынын Абхазла бағлы олан чәһәтләри һаггында мә'лумат вардыр. Кеорки катибинин хәтти, өз мөһүрү вә голу илә мәктуб јазараг Хаганијә көндәрмишди. Шаирин Ширвана гајытмасыны арзулајырды... Бунун үчүн Ахситанын јанында арачылыг елөчәјини билдирирди...

Хаганi Кеоркијә көндәрдији чаваб мәктубунда үрәкдән Ахситандан разы олдуғуну, ондан инчимәдијини, бүтүн Ширвандан разы олдуғуну билдирмиш, Ширван чобанларынын белә ону әзизләдијини сөјләмишдир. Ахситанын хаганлығы илләриндә Ширванын абадлашмасыны, әһалинин јахшы јашамасыны, Кеоркинин көзүнә чәкмишдир. О, нчәрисиндә фикирләр кизләнмиш «дә'вәтнамә»ни — чағырышы бишкин вә јеткин дөвләт хадимләринә мәхсус бир вүгар вә сијаси нәзакәтлә кери гајтарды. Јурдсевәрлији бу мәктубда өзүнү бир даһа көстәрмишдир. Ад вә һөрмәтиндән доғма јурдуна гаршы истифадә етмәсинә јол вермәмишдир. Ширвандан үзаглашмасыны, үзләтә чәкилмәк ниҹәтилә бағлајыр. Ахситандан чох дүнјада кимсәни истәмәдијини сөјләмиш, дәбирлик етмәјәчәјини, падшаһлара гуллуг көстәрмәјәчәјини билдирмишдир. «Өмүрлүк Мәккәдә галмаг истәјирдим, Мәккәдә хәстәләндијим үчүн Бағдада кәлдим, Бағдаддан нәдәнсә Тәбризә кәлиб чыхдым. Гудс вә Шама кетмәк истәјирәм. Ширвандан ајрылдығым үч илдә бир чох һөкмдарларын сарајына чағырылдым, бу чағырышларын һамысыны кери гајтардым»[1365] — демишдир. Сонра шаир инчә сијаси бир чевикликлә, нечә дејәрләр Кеоркинин «башыны јарыб этәјинә гоз төкәрәк» дејир: «Өкәр Ахситандан узаглашмаг истәсәјдим, сизин сарајыныза кәләрдим»... Хорасанлы Әшрәфин (Сејид Әшрәф Сәмәргәндлидир. 595 (1198/99)-чи илдә өлмүшдүр. 2000 бејтлик диваны әлдәдир. Узун илләр күрбәтдә јашамыш, Сејид Һәсән Гәзнә-

[1364] Д-400—401.
[1365] Л-21.

видән айрылсын—дејә она Әшрәфи-сани[1366] демишләр). Абхазда көрдүју һөрмәтләрдән данышыр. Јенә дә үзләтә чәкилдији үчүн Ширвандан узаглашдығыны билдирир. Абхазлы бир кәнчин үзләтә чәкилмәси вә Мәнучеһрин она етдији мүрачиәтлә бағлы олан узун-узады бир һекајә нағыл едир вә охучуну мәтләбдән узаглашдырыр... Мәктубда Иззәддин вә Иззүддөвлә Әмир Сипәһсалар, Пәһләвани-Абхаз вә Ширванын онун бу истәјилә чохданбәри таныш олдуғуну көстәрмишдир. Әмир Сипәһсалар Иззүддөвлә — «مخلص المسیح» Андроник Комнен дејил, о, кечмишләрдә Хаганини Ширванда горумаға чалышан өзү дә Ширвана сығынмыш Бағыр Гумајн Заканидир.

Хаганинин Кеоркија көндәрдији мәктубда Ширвандан ајрылдығындан «3 ил» кечдијини көстәрмишдир. Мәктубун һәр ики әлјазма нүсхәсинин мәтни белədир: «در این مدت سه سال که بنده بیرون از شهر شروان است»[1366a] Көрүнүр мәктубу көчүрәнләрдән бири јанлыш олараг, «2 ил» јеринә «3 ил» јазмышдыр. Башга бир мәктуба көрә бу заман Хаганинин Ширвандан ајрылмасындан ики ил кечирди. Мәктубда Ширванын 573 (1177/78)-чү илдәки сијаси вәзијјәтиндән дә кениш данышылмышдыр. Мәктуба көрә Кеорки 573-чү илдә «ордусуну Абхаздa гојараг», Шамахыја гонаг кәлмиш, Ахситан ону дөвләт сарајында һөрмәтлә гаршыламыш, өз јанына чағырмышдыр. Апарылан данышыгларла бағлы олараг, һәр ики дөвләт арасында достлуг мүгавиләси бағланмышдыр. «Көзләнилмәз бу бирлији Тәбриздә тәәччүблә гаршыламышлар». Хагани «бу анлашманы алгышлајараг, башгаларына да ону ајдынлашдырмаг» истәмишдир. Абхаз һөкмдары илә чохдан бәри јазышдығыны, сон ики илдә јазышманын кәсилмәсини билдирмәкдәдир[1367]. Хагани бу ајларда Тәбриздән досту Бәктәмирә көндәрдији мәктубда да Ширван вә Абхаз һөкмдарындан мәктуб алдығыны, Исмәтәддинин Тәбризә кәлдијини билдирмиш, «сизә јахын олум дејә Тәбриздә јашајырам» — демишдир[1368]. Ширван хаганы вә Абхаз һөкмдарынын мәктубундан аз сонра она Тифлисдән көндәрилмиш башга бир мәктуб да чатды. Бу мәктубу Хаганинин Абхаз һөкмдарына јаздығы мәктубда адыны бөјүк һөрмәтлә чәкдији досту Иззәддин көндәрмишди. Иззәддин Хаганијә «нә үчүн Ширвандан кетмисиз, нә үчүн кери гајытмырсыз» — дејә мүрачиәт етмишди. О, Ширвана гајытмағы достуна мәсләһәт көрүрдү. Иззәддинин Абхазын сијаси һәјатында чох күчлү тә'сири варды. Хаганинин Иззәддинин ады гаршысында јаздығы јүксәк үнванлара көрә онун Абхазын икинчи баш назири олдуғуну дүшүнмәк олар. Билдијимиз кими, о заман Абхазда јашајан мүсәлман түрклəринин чох күчлү бир сијаси гүввә олдугларындан, Абхаз сарајы онларла һесабласырды. Онлар өз чалышмаларында Ширвана да сөјкәнирдиләр. Абхазын баш назирләриндән бири онлардан олмалы иди. Мәктубдан көрүндүјүнә көрә Иззәддин Ширвандан гајытдыгда Хаганијә мәктуб көндәрмишди. Абхаз һөкмдарынын Хаганијә мәктуб көндәрмәсиндә Иззәддинин дә әли вар имиш. Хагани, «сизин гајытмағыныз һөкмдарлар арасындакы мүнасибәтләрин јахшылашмасына, әһалинин кечинәчијинин јолуна дүшмәсинә тә'сир едәчәкдир» — демиш, «Абхаз һөкмдарынын мәнә мәктуб јазмасы да сизин чалышманыз, истәјинизлә бағлыдыр» — сөјләмишдир.

Мәктубда Хагани Ширвана кетмәмәсинин үстүндә daha кәскин дајанмышдыр. О, Ширвану гојуб кетмәсини «кедиш-кәлишин чохлуғу илә» бағлајыр. «Шаһа јахынлыгла үзләтә чәкилмәк имканы олмадығыны» билдирир. Илдә үч-дөрд мин динар ањчаг гонаглара хәрчләдијиндән јазыр. «Ахситан пулу өдәсә дә, бундан артыг она зәһмәт вермәк истәмирәм» — демишдир. Гәтранын Фәзлунун әлиачыглығындан гачдығыны анараг, «мән дә хаганымын бәхшејишләринин чохлуғундан гачмышам» дејир. Сонра һәзрәти-үлјанын бујруғу илә Ширвандан чыхдығыны, јенә дә Шам вә Гүдсә кетмәк, сонра Мәккәјә гајытмаг истәдијини сөјләјир. Јаздығына көрә о, 28 илдән бәри Иззәддинлә јахындан дост олмуш, бу узун илләр ичәрисиндә достлуг вә гардашлыг адыны јүксәк тутмушдур. «Билирәм ки, мәни унутмазсан» — дејә кечмишләри анмагдадыр. Кечән ил дә Мәккә вә Мәдинәдә Кәнчә вә Тифлисин көркәмли кишиләринин јанында достуна дуа етдијини билдирир. «Бу мәктубу јаздығым һәфтә ичәрисиндә Тәбризи дә гојуб кедәчәјәм» — демиш, «Сәфәрдә икән хаганыма чохлу хидмәт вә јардым етмишәм»[1369] сөјләмишдир.

Хагани Ахситандан вә Абхаздан мәктуб алдығы күнләрдә Шамахыдан она башга бир мәктуб да чатды. Бу мәктубу Имам Шәмсәддинин оғлу Имам Хачә Шәһабәддин көндәрмишди... Хагани Исмәтәддинин Тәбризә кәлмәси илә Ахситан вә Шәһабәддиндән алдығы мәктубларла бағлы олараг Ширваншаһларын көркәмли дөвләт хадимләринә ајрыча мәктублар көндәрмәји кәрәкли сајды. Бу мәктублары «әминн» һачы Әһмәдлә Шамахыја көндәрди. «Ширван әмирләринин тачы» адландырдығы Зәһирәддин Гивамүтдөвлә Низамүл-Мүлкә... мәктуб көндәрди, Зәһирәддин Ширван дөвләтинин баш назири — бөјүк-хочасы иди. Хагани Зәһирәддини елм вә сәнәт хадимләринин һимајәчиси адландырыр. Алдығы мәктублардан севинчини билдирирди. Мәктубда Ахситанын мәктубундан, шәһрин Ширвана чағырылмасындан сөз кедир... Хагани «шаһын јанында үзр истә, күнаһсыз олдуғуну, хаганыны үрәкдән горудуғуну она сөјлә»[1370] — дејир.

Бир сыра сәбәбләр үчүндән Ахситандан узаг дүшдүјүнү,

[1366] Л-21.
[1366a] Јенә орада.
[1367] Л-19.
[1368] Л-6.

[1369] Ш-5—8.
[1370] Л-38—39.

«Мәккә сәфәри әрмәғанындан» Ахситанын разы галдығыны билдирир. Шаир Мәһәммәдин башы үстүндән көтүрдүјү «хаки-шәрифи» әхиләр сајағы Ширваншаһа совгат көндәрмишди. Бағдадда икән Ахситана көндәрдији башсаглығы илә бирликдә «хаки-шәрифи» вә «آورده‌ام» рәдифли гәсидәни јолладығыны дүшүнмәк олар. «Мәккә әрмәғаныны» «Мәдаин хәрабәләри»лә бирликдә һөкмдара вермәк үчүн баш вәзирә дә көндәрә биләрди. Хагани Ахситанын мәктубуну Тәбризә кәтирмиш Әмир Сипәһсалар Әсиләддини Ширванын баш назиринә тапшырараг јазмышдыр:

«اگر ملك رحيم شفيق كى بخلق وخلق و صدق و رفق ميراث دار يوسف صديق است هديهٔ خادم گناه‌كار راكه هيچ‌گناه جز دوستدارى ندارد و هزار نوبت ملك رحيمش خوانده است و نوشته رد نفرمايد كردن باعواطف خسروانه ملك رحيم عظيم لايق ايد ان شاءالله». [1370a]

«آورده‌ام» рәдифли гәсидәнин башлығы Хагани диванынын бир сыра әлјазма вә чап нүсхәләриндә јанлыш кетмишдир. Бу исә чохларыны чашдырмышдыр. Диванын Әли Әбдүррәсули нәшриндә дејилир:

«در وصف خاك شريف كه از بالين مقدس محمد مصطفى آورده بود و وصول بحضرت خاقان وبيان فضائل و علو همت خود». [1371]

Көрүнүр, һансы бир көчүрүчү башлығы јазаркән «وآرزوى» сөзүнү гәләмдән салмышдыр. Башлығын дүзкүн мәтни: «و آرزوى وصول بحضرت خاقان ...» [1372] олмалыдыр. Бир сөзүн дүшмәсилә башлығын анламы дәјишилмишдир. Бир сыраларында икинчи Мәккә сәфәриндән сонра Хаганинин Ширвана гајытмасы... фикри дә бурадан доға биләр. Диванынын доктор Зијаәддин Сәччади нәшринин башлығы доғрудур:

«صفت خاك شريف كه از بالين مقدس خاتم النبيين محمد ص آورده بود و بيان فضائل وعلو همت خود». [1373]

Хаганинин Әмир Сипәһсалар Мүбаризәддинә көндәрдији мәктубунда шаирин икинчи Мәккә сәфәри, Һамашлары, Ширванла әлагәси, Ахситана мүнасибәт, гызы, күрәкәни вә әмини һачы Әһмәдин Ширвана кетмәси барәдә дә данышылыр.

[1370a] Л-37.
[1371] «ديوان حسان العجم افضل‌الدين ابراهيم بن على خاقانى شروانى». بتصحيح و تحشيه و تعليق على عبدالرسولى، ١٣١٦، تهران، ص: ٢٥٩.
[1372] Јенә орада.
[1373] Д-254.

Хагани Әмир Сипәһсалар Мүбаризәддини «елм вә фәзиләт саһибләринин һамиси» адландырыр. Кечән илдә — «سال پار» Мәккә сәфәринә һәмјерлиләрилә бирликдә онун дуа етдијини сөјләјир. «سال پار» Кеоркијә көндәрилмиш мәктубдакы «سه سال» ифадәсинин јанлышлығыны көстәрир. Мүбаризәддин Мәккә сәфәриндән сонра Хаганијә гајғы бәсләмиш, Ширвандан шаиримизә бир нечә мәктуб[1374] көндәрмишдир.

Ахситандан мәктуб алдығыны, мәктубу Ахситанын ән јахынларындан сајылан Әмир Сипәһсалар Әсиләддинин кәтирдијини билдирән Хагани Ширвана чағырылдығыны, чағырышы рәдд етдијини достуна билдирәрәк: «Чалыш, хаган мәндән наразы галмасын»—дејир. Мәккә сәфәриндә онунла јол јолдашы олан ширванлы Әбу Нәср әл-Һачдан мәктуб алдығыны, саламлары она чатдырмағы Мүбаризәддиндән диләмишдир. Һачы Рәис Әминәддин Шәрәфүл-Һач Әһмәди Ширвана көндәрдијини достуна билдирәрәк, Әмир Сипәһсалар Әсиләддини она тапшырыр. Күрәкәни Шәһабәддинин давранышындан, күндә мәктуб көндәрмәсиндән, шаирин әмлакына бахмагдан бојун гачырмасындан килејлидир. «Мән сәнин вә Ширваншаһ Ахситанын хаһиш вә мәсләһәти илә гызымы она әрә вердим» — дејә гызынын сәркүзәштинә ачымышдыр.

Мәккәдән гајытдыгдан сонра Ахситана көндәрдији башга бир мәктубунда һөкмдарындан фәрман алдығыны билдирир, хагана бағлылығындан данышыр. 15 күн габаг философ Бәдрүддөвләнин онун јанына кәлиб гајытдығыны билдирир. Мәликүлүмәраји-түрк Һүсамәддинин шаирә вә Ширваншаһын тәбәәләринә бөјүк һөрмәт вә гајғы көстәрмәсиндән данышыр. Ираг, Дијар-Бәкр вә Дијар-Рәбиәдә Һүсамәддинә гаршы дурачаг бир әмирин олмадығыны сөјләмәкдәдир[1375].

Азы-чоху 573 (1177/78)-чү илдә Ахситана көндәрдији башга бир мәктуб да әлдәдир. Бу мәктубда Хагани Абхаз һөкмдары Чәлалүддөвлә Султан ән-Нәсаранын Ширвана кәлмәсиндән, Ахситанын башга бир оғлу олмасындан, буна көрә дә Хаганијә хәләт көндәрилмәсиндән сөз кедир[1376]. Шамахыдан Мәккәјә кедәрәк, Мәккәдән Тәбризә гајыдыб, орада јашајан Хагани Ширванын мәдәнијјәт вә көркәмли дөвләт хадимләрилә чох јахын иди. Гүрбәтдә икән сарајлардан узагларда дајанса да Ширваншаһлар очағы илә бағлылығыны кәсмәмишди. Ара-сыра достларынын өлүм хәбәрини алмыш, онлара ағы демишдир.

Ширвана көндәрдији «چه‌كنم» рәдифли гит'әдә Ширваншаһлаһлардан донлуг вә кәсмәк алдығы ајдындыр:

[1374] Л-38—39.
[1375] Ш-28.
[1376] Ш-87.

گرچه آنجام ز خاقان کبیر هست نان پاره فراوان چه کنم
چون مرا در وطن آسایش نیست غربت اولیتر از اوطان چه‌کنم[1377]

Ширвандан чыхдыгдан 5 ил сонра 576 (1180/81)-чи илдә Ахситандан тәгаүд вә јардым алдығы ашағыдакы ше'риндән бәллидир. Ширваншаһлар дөвләти шаирә өмүрлүк кәсмәк вермиш, Ахситан гүрбәтләрә көндәрдији, гәриб дијарларда долашан шаирә узагдан да олса бөјүк гајғы көстәрмишдир. Ширванын бөјүк хаганы гүрбәтләрдә шаирин сорағында олмуш, «һарадасан, шаирим» — демишдир. Ширван зијалылары Хаганини һимајәт етмишләр. Ширванын көркәмли адамлары, Ахситан сарајынын мәликүш--шүәрасы Мүһәззәбәддин шаирә мәктуб јазараг онун устадлығына вә сәнәтинә бојун әјмиш, Хаганини Ширвана, Дәдәкүнәшин гојнуна чағырмышлар:

شروان بباغ خلد برین ماند از نعیم کز باغ خلد نوبر نعما رسد مرا
دارای دار ملکت او شاه مشرقت کانواع نعمت از در دارا رسد مرا
دریاست شاه ومن چوگیا تشنهٔ امید کز دست شاه تحفهٔ دریا رسد مرا
شروان بفر اوست شرفوان وخیروان من شکر گوی خیر وشرف تا رسد مرا
امسال پنجم است کز آنجا بیامدم هر روز روزی نو از آنجا رسد مرا[1378]

Хаганинин «Ширванын ифтихары, күвәни, нәзм вә нәсрдә көркәмли устад» адландырдығы Мүһәззибәддинә јаздығы мәктубдан көрүндүјү кими, шаир гүрбәтдә икән Ширванын әдәби һәјаты илә јахындан марагланмышдыр. Хагани «Мәликүл-күттаб-сәдрүш-шүәра» — дејә чағырдығы Мүһәззәбәддинлә кечирдији кечмиш күнләрин әзиз анларыны јада салмыш, алдығы мәктуба чаваб јаздығыны билдирмишдир. «Бағдад, Дијар-Бәкр вә Дијар Рәбидә икән сиздән хәбәрсиз идим», Ширвана кәләрәк, Ахситана јахынлашмағыныздан севиндим»—демиш, «узаглығын јахынлыға чеврилмәсини», достунун дустагханадан чыхараг мәликүш-шүәралыг вәзифәсинә чатмасыны алгышламышдыр. «Азәрбајчана кәлдикдән сонра күнләрин бир күнүндә Күрүн башга чајлардан үстүнлүјүндән сөз кедирди. Мән дедим: «Күрбасардан чохлу көркәмли алимләр чыхмышдыр. Севимли шакирдим Мүәјјидәддин деди: «Устад, сиз о јерләрә чох јахынсыныз, Мүһәззәбәддин дә бу јерләрдән чыхмышдыр... Нәзм вә нәсрими дүзкүн гијмәтләндирдијиниз үчүн тәшәккүрләрими билдирирәм. Јарадычылығыма корлуг үзүндән дәјәр гојмајанлардан инчимишәм». Мүһәззибәддин Ширванын көркәмли адамларынын, «әкабири-дөвләт вә әкарими-милләтин шаирә мүштаг олдуғуну вә салам јетирдикләрини» билдирмишдир. Хагани дә ширванлылара исти саламлар јетирәрәк, сон ајларда достунун анасынын гара хәбәрини ешитдијини, бәрк тутулдуғуну билдирир. Әмири-рәис Мүнтәхәбәддин вә сәдри-кафи Мүһәззәбәддинә башсағлығы верир. Мусигишүнас досту Һәжирәддин Нишабура елчи кетдијиндән севиндијини билдирир[1379].

Тәбриздә јашадығы илк илләрдә дә шаирин Ширвандакы мүхалифләри Ахситаны јенидән Хаганијә гаршы гојмаг истәјирдиләр. Шаирин Ширвана гајытмасыны көзләјән Ахситана: «Хаганијә һәдә-горху кәлән бир фәрман көндәр» — демишләр. Хаганинин бујруға јаздығы чавабда бу барәдә кениш данышылыр. Шаир сөзү илә Ахситанын адыны дүнјаларда шөһрәтләндирилмәсиндән, сарајлардан үз чевирмәсиндән, һөкмдарын чағырышларыны рәдд етмәсиндән сөз ачыр. «Тәбриздә борчлу дүшдүјүнү», борчуну өдәмәдән бу шәһәри тәрк едә билмәдијини Ширвана кери гајытмамасына сәбәб көстәрир:

«صاحب غرضان هر روز بنده را در حضرت عالی ... صورت به زشت‌تر گردانند و بقلم تزویر تصویرها سازند و گویند کی خاقانی باز کیست؟ اورا محل نباید نهادن و تمکن نباید دادن و تشریف نباید فرستادن‌کی او نازگری میکند چنین‌است آخر نازبرملوك جهاندار کنند بعدالیوم درگاه ملوك را نشناسد واگر شناختی پرستش اول الملوك خاقان اعظم ... اختیار کردی ... اما در جواب صاحب غرضان توان گفتن که بنده را بمشارق الارض و مغاربها می‌شناسند ... نظم و نثر (مرا) کی بسدایح فایح ملك رحیم ... مغبر و معطر است بجای تعویذ بردیده می‌نهند». [1380]

Мәнучеһрин хаганлығы илләриндә «مجروح رخسار» -үзү дидилмиш, «دریا مثابت» —«дәниз көркәмли Хагани» Ширвандан узаг дүшдүкдә «مجروح سینه» «көксү јаралы» бир «дөвләт-хаһ»дыр. Ширван дөвләтинин уғурлу чалышмалары вә јурдунун ирәлиләјиши илә севинир. Ширванда икән бәдии јарадычылығы вә Ахситанын сијаси чалышмаларынын тәсвири илә өлкәсинин хаганы үчүн «Шаһнамә» бағладығыны билдирир. Јурду илә өјүнүр[1381].

Тәбризә кәлән Хагани һамыдан чох вә үрәкдән Сејфәддин Бәктәмирә јахын иди. Сејфәддин Бәктәмир Хаганинин јахын архадашы вә танышы иди. Әхлат тарихиндән данышан гајнагларда онун һаггында кениш мә'лумат вермишләр. Ибн әл-Әсирин јаздығына көрә Сејфәддин Бәктәмир Шаһи-Әрмән Ибраһимин мәмлуки имиш. О, 581 (1186)-чи ил рәби әл-әввәл ајынын 9-да өлмүш (12 мај) Әрмән шаһы Ибраһимин өвлады олмадығы үчүн, бәјлији әлинә алмыш, хочасынын хатыны илә евләнмишдир. Бөјүк түрк сәјјаһы Өвлија Чәләби Әхлат вә онун әмирләриндән чох данышмышдыр. Түрк алимләриндән доктор Бәһријјә Учох «Ислам дөврүндә бә'зи најибләр»— адлы мәгаләсиндә[1382] Әрмәншаһлар очағынын чалышмаларындан данышаркән Әхлат ханлығы чеврәсиндә апарылмыш ахтарышлара тохунмушдур. Әрмәншаһларын түрк очағы милади 1100-чү илдә Сәлчуглу түрк

[1377] Д-254.
[1378] Д-816.

[1379] Л-42, Ш-10.
[1380] Ш-81.
[1381] Л-68.
[1382] Bahiye Üçok, "Islam devletlerinde bazi naibeler", Türk Tarih Kurumu, Belleten, N-122, 1967, Ankara.

валиси Гүтбәддин Исмаjылын түрк көләсинин әли илә jарамышдыр. Онлар 100 илә jахын иди ки, иш башында идиләр.

Сеjфәддин Бәктәмир 589 (1190)-чу илин чүмади әл-әввәл ajынын 1-дә Әрмәншаһын башга бир мәмлуку һезардинарыныn әли илә өлдүрүлмүшдүр[1383]. Сеjфәддин Бәктәмирин чалышмалары Ширван вә бүтүн Азәрбаjчанда баш верән һадисәләрлә бағлыдыр. О, Әрмәншаһ икән Гызыл Арслана — Тәбризә сөjкәнирди. Әхлат вә онун чевrәси узун илләр боjу Азәрбаjчанын тәркибиндә олмушдур. Әрмәншаһ олмаздан Бәктәмир чалышмалары индиjә кими өjрәнилмәмишдир. Ибн әл-Әсир: «Бәктәмир Әрмәншаһ Ибраһимин мәмлуку иди» — демишдир. XII әсрин көркәмли дөвләт хадимләриндән олан Бәктәмир елм вә мәдәниjjәтин ирәлиләмәсинә чалышмыш, шаир вә алимләрә гаjғы көстәрмишдир. Сеjфәддинин бөjүк китабханасы вар иди. Тарихчи Равәнди 3-чү Тоғрулун хәттилә jазылмыш, нәггашларын үзәриндә ишләдикләри «Гуранын» мәшһур әлjазма нүсхәсинин 30 чүзвиндән бир нечәсинин Бәктәмирин jанында сахландығыны билдирмишдир[1384]. Сеjфәддин Бәктәмир Гызыл Арсландан аз сонра өлдүрүлдү. Сәлаһәддин Әjjуби Әхлаты тутмаға чох чалышса да, бу jерләри әлә кечирә билмәди. О, Абхазда көскин ихтилафда иди. Ибн әл-Әсир Бәктәмирин өлдүрүлмәсиндән данышаркән jазыр:

«وكان لقبه سيف‌الدين، فغيره، وسمى نفسه عبدالعزيز ... وكان بكتمر ودينا، خيرا، صالحا، كثير الخير، والصلاح، والصدقة، محبا لاهل الدين والصوفية، كثير الاحسان اليهم، قريبا منهم ومن سائر رعيته محبوبا اليهم عادلا فيهم، وكان جوادا شجاعا عادلافى رعيته حسن السيرة فيهم».[1385]

Хаганинин Сеjфәддин Бәктәмирә jаздығы ики мәктубу әлдәдир. Әһməд бәj Атәш «Хагани мәктублары дәркиси» адлы мәгаләсиндә бу мәктублардан биринин Сеjфәддин Бәктәмирә jазылдығыны билдирмиш, «Икинчи мәктубу Сеjфәддин адлы бир һөкмдара jазмышдыр. «Сеjфәддин Атабәји-Әʾзәм Атабәj Елдәкиздир»[1386] — демишдир...

[1383] ابن الاثير، «تاريخ الكامل». ١٣٠١، جلد ١٢ قاهره، ص: ٤٨.

[1384] محمد بن على بن سليمان الروانى، «راحة الصدور و آية السرور». ١٣٣٣، تهران، ص: ٤٤.

[1385] ابن الاثير، «تاريخ الكامل». جلد ١٢، ١٣٠١، قاهره، ص: ٤٨.

[1386] Ahmet Ateş. Hakani'nin mektubları dergisi, Belleten, cilt XXV, sayı 98, 1961, — Ankara, s. 242. Гафар Кəндли. «Руиндеж һадисəси вə Хагани Ширвани», Азəрбаjчан ССР Елмләр Академиjасынын Хəбəрləри, 1971, Бакы, с. 3—8.

دكتر ضياءالدين سجادى، «نامه‌هاى خاقانى». «فرهنگ ايران‌زمين». دفترهاى ١ــ٤، جلد يازدهم، ١٣٤٢، تهران، ص: ١٥ ــ ٢٠

سيد على مؤيد ثابتى، «اسناد و مدارك تاريخى». ١٣٤٦، تهران، ص: ١٢٦ــ١٢٩.

«مجموعه‌نامه‌هاى افضل‌الدين بديل بن‌على نجار خاقانى شروانى». بكوشش دكتر

Хаганинин Бәктәмирә jаздығы ики мәктубун бири илк олараг доктор Зиjаәддин Сәччадинин Теһранда чап етдирдиjи «Хагани мәктублары» сырасында нәшр едилмиш, мәктубун мәтни «Хагани күллиjjаты»нын Парис нүсхәсиндән алынмышдыр. Әлjазмасынын башлығында әсәрин Бәктәмирә jазылдығы көстәрилмишдир. Доктор Сәччадинин нәшр етдирдиjи «Хагани мәктублары», Мәһəммəд Рəвшəнин мәгаләсиндә тәнгид едилмишдир. Доктор Сәччади «Хагани мәктублары мөчмуəси»нə шаирин Бəктəмирə jаздығы икинчи бир мәктубун мәтнини артырса да, мәктубун кимə jазылдығыны ajдынлашдыра билмəмишдир.

Мүәjjəди-Сабитинин Теһранда чап етдирдиjи «اسناد و مدارك تاريخى» адлы китаба Хаганинин алты мәктубунун мәтнини салдығыны билдирсə дə, чох кəскин jанлышлыға вə долашыглыға jол вермишдир... О, сөздə Хагани мәктубларынын Парис нүсхəсинин чапындан данышса да, бу мəктублардан үчүнү нəшр етмиш, ajры-ajры мəктубларын мəтниндən бир нечə мəктуб чыхармаға чалышмышдыр. Мүəjjиди-Сабитинин нəшр етдирдиjи мəктубларын мəтни вə онлара jаздығы билдирмəлəр jанлышлыгларла долудур. О, Зиjаəддин Сəччадинин һазырладығы мəтиндən барынмыш, өзбашына мəтнləри тысалтмыш вə дəjишдирмишдир. «Мүншəат»ын Парис нүсхəсиндən истифадə етдиjи һагдакы иддиасы доғру дејилдир. Хаганинин Бəктəмирə jаздығы биринчи мəктубун мəтни 4 дəфə, икинчи мəктубун мəтни исə 2 дəфə Теһранда чап едилмишдир. Биринчи мəктубун 3, икинчинин 2 әлjазма нүсхəси вардыр. Лəлə Исмаjыл нүсхəси даһа биткин олдуғундан, бурада она сөjкəнилди. Мəһəммəд Рəвшəнин һазырладығы мəтн дə өз биткинлиjи илə сечилмəкдəдир.

Хагани бу мəктубу jазаркəн Атабəj Елдəкиз өлмүшдү, Сəлчуглуларын султанлыг тахтына 3-чү Тоғрул әjləшмишди... Атабəj Ə'зəм Чаһан Пəһливан иди. Хаганинин Тəбриз һəjаты, сəjаһəтləри вə кəзинтиləри илə бағлы олан бир сыра мəсələләри ajдынлашдырмаг үчүн һəр ики мəктуб чох кəрəклидир.

Тарихчи Равəнди 568 (1172/73)-чи ил һадисəләриндən данышаркəн бу илдə Əбдүləзиз адлы бириси нин Руиндежи тутмасындан сөз ачмышдыр:

ضياءالدين سجادى، ١٣٤٦، تهران، ص: ١٢ــ١٧، ٤٧ــ٤٩.

«مجموعه‌نامه‌هاى خاقانى، از محمد روشن». «مجله راهنماى‌كتاب»، سال يازدهم، شماره هفتم، ١٣٤٧، تهران، ص: ٢٧٩ــ٢٨٧.

«منشآت خاقانى». بتصحيح و تحشيه محمدروشن، ١٣٤٩، تهران، ص: ١٩ــ٢٦، ٢٩ــ٧٣.

غفار كندلى، «در باره نامه‌هاى خاقانى». «فرهنگ ايران‌زمين»، دفترهاى ١ــ٤، جلد دوازدهم، ١٣٤٣، تهران، ص: ٣٢٩ــ٣٣٩.

«و آن سال عبدالعزیز قلعه روئین دژ بدزدید». [1387]

Рәшидәддин бу һадисәни белә көстәрир:

«ودر سنهٔ ثمان وستین و خمسمائة بمرحله سعید آباد مقام ساخت و آن سال عبدالعزیز قلعهٔ روئین‌دژ بدزدیده بود و آنجا نشسته ودم از عصیان میزد. سلطان بهمدان بود». [1388]

«کتاب راحة الصدور وآیة السرور» -ун елми-тәнгиди мәтнини һазырлајан Мәһәммәд Игбал Әбдүләзизин ким олдуғуну ајдынлашдыра билмәмишдир, [1389] «عبدالعزیز معلوم نیست که کیست» демишдир.

Арслан шаһ Тоғрул оғлунун назирләриндән биринин ады Әбдүләзиз иди. Онун Руиндеж үсјаны илә бағлылығы јохдур. «Тарих әл-Камил»дән билдијимиз кими, Атабәј Елдәкизлә Мараға вә Тәбриз Атабәји Ибн Ағсонгур Әһмәдлинин арасында 566 (1160/61)-чы илдә чәкишмә баш вердикдә Ибн Ағсонгур Әхлат шаһыны јардыма чағырмышдыр. Ибраһим јардым үчүн гошун көндәрсә дә, өзү вуруша кәлмәмишди[1390]. Абхазла 557 (1161/62)-чи илдә олан дөјүшдә Әрмән шаһы Ибраһим вә Атабәј ибн Ағсонгур да кәлмишди[1391]. 563 (1167/68)-чү илдә Чаһан Пәһләванла Ибн Ағсонгур Әһмәдлили арасында чәкишмә вар иди[1392]. Чаһан Пәһләван 570 (1174/75)-чи илдә Марағанын чеврәсини тутду. О, јаранмыш вәзијјәтдән барынараг Руиндежә јүрүш апарды... Бу галанын чеврәсини тутду. Сонра галадан әл көтүрәрәк Марағаны мүһасирә етди. Гызыл Арслан да Тәбризин чеврәсини тутмушду. Хаганинин јахындан таныдығы, сонралар 3-чү Тоғрулун назирләриндән олмуш Мараға газиси Сәдрәддинин ортаја кирмәсилә барышыг олду. Тәбризи әлә кечирән Чаһан Пәһләван шәһәри гардашына верәрәк Һәмәдана гајытды[1393]. Бу илләрдә Хагани Ширванда иди.

Руиндежи әлә кечирәрәк, Атабәј Чаһан Пәһливана гаршы чыхан ким иди? Нә үчүн Хагани она мәктуб јазмышды? Хаганинин мәктубларында бу барәдә нә кими мә'лумат верилир? «جامع التواریخ» вә «راحة‌الصدور وآیة‌السرور» дә Руиндежи әлә кечирәрәк, Елдәкизләрә гаршы чыхан үсјанчынын ады Әбдүл-

[1387] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی، «راحة‌الصدور وآیة‌السرور»، ۱۳۳۳، تهران، ص: ۲۹۸.

[1388] رشیدالدین فضل‌الله، «جامع‌التواریخ»، ۱۹۶۰، آنقره، ص: ۱۷۳.

[1389] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی، «راحة‌الصدور آیة‌السرور»، ۱۳۳۳، تهران، ص: ۲۹۸.

[1390] ابن الاثیر، «تاریخ الکامل»، جلد ۱۱، ۱۳۰۱، قاهره، ص: ۱۲۰.

[1391] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی، «راحة الصدور، آیة السرور»، ۱۳۳۳، تهران ص: ۱۲۸.

[1392] ابن الاثیر، «تاریخ الکامل»، جلد ۱۱، ۱۳۰۱، قاهره، ص: ۱۴۹.

[1393] Јенә орада, с. 191.

әзиздир. Ибн әл-Әсирин јаздығына көрә Бәктәмир өзүнү Әбдүләзиз адландырырды. Хагани Бәктәмирә јаздығы мәктубда Руиндеж үсјанындан даһа чох данышмышдыр. Руиндежлә бағлы бир чох әсатир вә халг рәвајәтләри вардыр. Низами Көрпә Арсланын адына јазараг Марағаја көндәрдији «Једди көзәл»индә бу галаны Ағсонгурлуларын ән күчлү вуруш дајағы сајараг, Руиндежин тарихиндән, Көрпә Арсланын Сәһәнд дағында етдији овлардан данышмышдыр:

میخ زرین و مرکز زمی است نام روئین دژش زمحکمی است [1394]

Әсирәддин Ахсикәти Гызыл Арсланын адына јаздығы ше'рдә һөкмдарынын тезликлә Марағаны тутачағы, Руиндежи әлә кечирәчәји илә өјүнмүшдүр. Әсирәддинин бу јазысында 568—570 (1172/73—1174/75)-чи илләрдә Мараға вә Руиндеж чеврәсиндә кедән һадисәләрдән данышылыр[1395]. Руиндеж галасына «Бир овуч јағынын» сығынмасындан сөз кедир. Хаганинин мәктубларындан көрүндүјү кими, Әбдүләзиз Бәктәмирин үсјаны 572 (1176/77)-чи илә кими узанмышдыр. Бәктәмир Сејфәддин Атабәј Чаһан Пәһләванла Ирагда көрүшдүкдә, чәкишмәјә сон гојулса да, Руиндежи әлиндә сахламышдыр. Бу һадисәләр Хаганинин һәјаты, Әхлат, Дијар-Бәкр, Хој, Урму, Мараға вә Тәбриз тарихи илә сых бағлыдыр. Хаганинин Хој һөкмдары Дүнбүллүләр очағилә бағлылығыны ајдынлашдырмаг үчүн бу һадисәләр дәриндән өјрәнилмәлидир. Әсирәддин Ахсикәти Руиндеж үсјанындан данышаркән јазыр:

اگر چه قلعه روئین دژ است فارغ باش بدو که خسرو روئین دژ است بازگذار...
بدان حصار گروهی پناه کرده همه زترس قالب بی‌قلب چون مترس حصار [1395]

Шаир үсјанчыларын башчысы Әбдүләзиз-Бәктәмирин габаглар Гызыл Арсланла бағлы олдуғуну, сонрадан она гаршы чыхдығыны билдирмишдир. Чәтинлијә дүшдүкдә түрк рәсми илә Гызыл Арсланын чадырынын гапысындан кирмиш вә она сығынмышдыр:

زدست تیغ تو زنهار خوار خواهد شد پس از آنك
به نقض عهد تو زنهار خواه بد. ستار
نهنگ بود عدو کفچلیز گشت زبیم
چو زین نهادی برجودی محیط آثار
عزیز کرده لطف تو بود روز نخست
چو قدر عز تو نشناخت چرخ کردش خوار

[1394] «کلیات دیوان حکیم نظامی گنجه‌ای»، ۱۳۳۵، تهران، ص: ۸۳۴.

[1395] «دیوان اثیرالدین اخسیکتی»، ۱۳۳۷، تهران، ص: ۱۷۵ — ۱۷۸.

[1396] Јенә орада.

زنقص عهد چنین خوار گشت خوار شود
هر آنکه عهده عهد ملوك گیرد خوار
علو چو نقش در خیمه گشت روز بتر
چو نقش روز بهی بردر تو یافت قرار[1397]

Әсирәддин Ахсикәти Гызыл Арсланын Мараганы тутмасыны истәјир:

هزار شهر کشادی به تیغ کشورگیر مراقبه نیز ز خیل گرفتگان انگار[1398]

Әсирәддин она гаршы чыхан һансы бир ширванлы шаирдән данышаркән Ахситанын да адыны чәкир. Ахсикәти бу ше'ри јаздыгда 571 (1176)-чы илдә өлмүш Сәлчуглу Арслан шаһ саһиди:

زمن بمدت یکماهه فرصتی طلبد که (بود) شعر تو مفلوح در کشید (بتار)
ز ارسلان چوبود ره بخاستان نزدیك ز روی فضل نمی‌گویم از ره گفتار[1399]

Дејилдији кими, Бәктәмир Гызыл Арслан вә Хаганијә чох јахын иди. 581 (1185/86)-чы илләрдә Сәлаһәддин Әјјуби гаршысында галдыгда Гызыл Арслана даһа чох јахынлашмышдыр. Көрүнүр, Елдәкизләрлә Ағсонгурлу Әһмәдлиләр арасында 568–570 (1172/73–1174/75)-чи илләрдә олан чәкишмәләрдән габаг Бәктәмир Елдәкизләрә сары дурмуш, сонра Ағсонгурлулара мејл етмишдир. Ирага кәлдикдә мөвгејини дәјишәрәк јенә дә Елдәкизләрә сығынмышдыр. Гызыл Арслан өлдүрүлдүкдән, Сәлаһәддин Әјјуби горхусу арадан галхдыгдан сонра Азәрбајчанда Бәктәмирә гаршы дајанаҹаг анчаг Көрпә Арслан иди. Бу заман Бәктәмир өзүнү султан е'лан етмишди... Хаганинин мәктубундан көрүндүјүнә көрә, о, чох габаглардан бу фикирдә олмуш, архадашынын дүшүнчәләринә јахындан таныш олан Хагани достуна уғурсузлуг үз вердикдә ону дәстәјә чағырмыш, Султан Маһмуд Гәзнәвинин атасынын мачарасындан — Султан Сәбүктәкинин Бухараја — Самаништәрә мүнасибәтиндән данышмыш, тарихин јенидән тәкрар олачағыны сөјләмишдир[1400].

Шаирин Әхлат сәфәрләрини, Бәктәмирлә сонракы бағлылыгыны дәриндән өјрәнмәк үчүн дә Хаганинин Бәктәмирә јаздығы мәктублар чох кәрәклидир[1401]. Хагани бу мәктубларыны јазаркән Бәктәмир Әхлат һөкмдары Ибраһимин мәмлуку иди. Шаир биринчи мәктубунда достуну «Әмир Сипәһсалар Сејфүддөвлә, Пәһләвани-сиғури-Азәрбајчан» — ...Азәрбајчан сынырларынын гочағы — дејә чағырмышды. Бәктәмирин ајрылығындан сөзә кәлмишдир. Достундан ајрыларкән төкдүјү көз јашларыны аныр, мәктуб алдыгда севинчиндән ағладығыны, јубанмадан чәваб јаздығыны билдирир. «Үркмүш Бәһрамын Хосров Пәрвизин јанына»—«мәгамына кетдијиндән» —Бәктәмирин Чаһан Пәһләванын јанына кетмәси вә апардығы данышыглардан севинчәкдир. Достунун Султан Маһмуд кими габагча Сејфәддин ләгәби дашымасыны, султанла адаш олдуғуну анараг, Маһмудун анчаг Самаништәрдән асылылығыны, сонра бөјүк вә күчлү бир дөвләт јаратдығыны билдирир. Бәктәмир үчүн дә белә бир уғурлу кәләчәк истәјир: «Мәктуб јазараг, ајрылыг вә узаглыгдан шикајәтләнирәм. Чапарларын тәләсмәси үчүндән кағызы чох јығчам јаздым. Сәдр Һүмамәддинә ајрыча мәктуб көндәрмәмәјимдән үзр истәјирәм. Хочам Рәбибәддинә саламым вардыр». Демәк, 568 (1172/73)-чи илдә Руиндежи әлә алараг үсјан етмиш Бәктәмир 572 (1176/77)-чи илдә Хагани Тәбриздә икән Чаһан Пәһләванла дил тапмаг үчүн дағдан енәрәк, Атабәјин көрүшүнә кәлмишдир...[1401а]

Хагани бу һадисәләрлә јахындан таныш иди. Өлкәсиндә баш верән һадисәләри изләјирди. Бәктәмирин Чаһан Пәһләванданда габаг Гызыл Арсланла дил тапдығыны дүшүнмәк олар. Әсирәддин Ахсикәтинин јазысы да буну көстәрир.

Шаир Бәктәмирә көндәрдији икинчи мәктубда «Ираг пәһләваны, Азәрбајчан сынырларынын горујучусу» — дејә чағырдығы достуна чатмаг истәјәрәк, Бәктәмирин Ирагдан Азәрбајчана сары кәлмәсиндән севинчини билдирир. Сејфәддинин Бөјүк Атабәј Чаһан Пәһләванла көрүшүндән севинчәкдир. О, Бәктәмирин Азәрбајчана — Тәбризә сары кәлдијини ешитдикдә «зијарәти-әсфија» мәгсәдли сәфәриндән әл чәкәрәк, тәбризли достлары илә бирликдә Бәктәмири гаршыламаг үчүн јола чыхмаг истәмишдир. Бәктәмир Тәбризә үч ағач галмыш јолуну дәјишдирәрәк, Руиндежә кетмишдир. Бу заман Мәнучеһрин бачысы Исмәтәддин Тәбриздә иди. Ахситан вә 3-чү Кеоркинин елчиләри Тәбризә кәлмишдиләр. Буна көрә, Хагани Бәктәмирә чаваб көндәрмәкдә јубанмышдыр... Бир аја јахын гонаглары илә башы гарышмышдыр. Ширвана кетмәкдән бојун гачырдығыны, достларынын чиварына јахын олан Тәбриздә галачағыны билдирир... Јенә дә Бәктәмирдән ајрылдығы күнү јада салыр. Ајрыларкән Бәктәмир үчүн ачдығы фалын дүз чыхдығыны сөјләјир: «Сизин хәстәләндијинизи ешитдикдә бәрк дарыхдым. Мәктубунузу алдыгда сағсәламәтлијиниздән севиндим. Рәбиәддинә саламларымы чатдырын». Көрүнүр, Бәктәмир Ирагдан гајытдыгда Тәбризә кәләрәк Гызыл Арсланла көрүшмәли имиш. Сапынараг, «хәстәләндији үчүндән» Руиндежә кетмишдир. Хаганинин Бәктәмирлә чох габаглардан таныш олдуғу, онунла бир нечә көрә көрүшдүјү

[1397] «دیوان اثیرالدین اخسیکتی»، ۱۳۳۷، تهران، ص: ۱۷۵.
[1398] Јенә орада, сәһ. 176.
[1399] Јенә орада, сәһ. 178.
[1400] Л-17.
[1401] Л-5—6, 17—18.

[1401а] Доктор Мәһәммәд Чавад Мәшкур Чаһан Пәһләванын Бәктәмирин гызы Мәмүнә хатунла евләндијини билдирирсә дә, буну һансы гајнагдан алдығыны көстәрмир.

hәр ики мәктубдан аjдын көрүнмәкдәдир[1402] Шаир 568—570 (1172/75)-чи илләр ичәрисиндә Бәктәмирлә Руиндеждә көрүшмүшдүр. Бәс hәр ики мәктубда ады чәкилмиш Рәбиәддин кимдир, онун Хаганi илә нә кими әлагәләри вә бағлылығы вардыр? Атабәj Өзбәjин баш назиринин ләгәби Рәбибәддин иди. Дөвләт ишләриндә чох тәчрүбәли, дүнjакөрмүш бу гоча, зәманәсинин елмләрини дәриндән билирди. Өзү тәбризли, күрәкәни дизмарлы иди. Нәсәвинин әсәриндә онун hәjат вә чалышмалары hаггында кениш мә'лумат вардыр. Тәбриздә ики бөjүк китабхана ачмышдыр. Бунлардан бири Тәбризин Чүмә мәсчидиндә иди. Көркәмли Азәрбаjчан насири Сә'дәддин Вәравини бу бөjүк китабханада сахланылан «Мәрзбаннамә»нин тәбәричә мәтнинә сөjкәнәрәк, мәшhур әсәрини азмышдыр[1403]. Бу китабханада сахланылан китабларын бир гисминин инди Парисин милли китабханасында, Шеjх Сәфиәддин мәгбәрәси китабханасы, «Музеjи-Ирани-Баситан»да вә Исфаhанын «Чеhелсүтун» музеjиндә сахланылдығыны дүшүнмәк олар. Тарихчи Нәсәви Рәбиәддинин чалышмаларындан кениш данышмышдыр. Елдәкизләр очағына jахын олан Рәбиәддин Атабәj Өзбәjин баш назири Рәбиәддиндир. Ола билсин ки, шаирин салам көндәрдиjи Рәбиәддин Өзбәjин баш назиринин атасы имиш. Бу илләрдә Азәрбаjчанда Рәбиәддин ләгәбли бир нечә дөвләт хадими вардыр.

Бәктәмир Әрмәншаh икән, 582—589 (1186/87—1193)-чү илдә Хаганинин Әхлатда олмасы барәдә диван вә мәктубларында данышыг кетмир. Азы-чоху 579 (1182/83)-чу илдә лостv. Азәрбаjчан философларындан зәнчанлы Ejнәддинин Тәбризә кәлдиjини ешидәрәк, «Әхлат чиварындан» — Әхлат jахынлығындан Тәбризә кәлдиjини Азәрбаjчан алимләриндән Әбhәри Гүтбәддинә jазмышдыр[1404]. Бу заман Әрмәншаh Ибраhим иди. О, икинчи Мәккә сәфәриндән сонра Қычык Асиjаjа, Анадолуjа — индики Түркиjәjә бир нечә кәрә сәфәрә чыхмышдыр. Дижар-Бәкр, Конjә, Әрзинчан, Әрчиш вә Муш торпагларыны аддым-аддым кәзмишдир. Бу торпагларын әсас бир гисми о илләрдә Азәрбаjчан Атабәjләринин сөзүнә бахырды. Азәрбаjчан мәдәниjjәти вә Азәрбаjчан дили бу торпаглары чохдан бәри өз әлиндә сахлаjырды. Бурада шаирин 578—579-чу илләр Әрмән сәфәри үзәриндә дajанмадан, Хаганинин «гүрбәтдәки» дүшүнчә вә хәjал аләминә өтәри дә олса баш вурмалыjыг...

Деjилдиjи кими, Тәбриз голларыны ачараг истәклә доғма шаирини бағрына басмышдыр. hәр jердән үз чевирән Хаганi бир көнүлдән мин көнүлә Тәбризә вурулмуш вә она сығынмышдыр. hәjатынын бу чәhәти шаиримиздән чох сонра jашамыш Дәдә Өмәри вә Камал Хочәндлини jада салыр. 25 илә jахын Тәбриздә jашаса да илләр вә күнләринин чоху көзинти вә сәjаhәтдә кечирмишдир. «است» рәдифли гәсидәни Тәбриздә jазмышдыр. Гүрбәтдә jашамасындан бир ил кечирди. Jашы әллини кечмишди. Кәнчлик баhарындан аjрылмыш, өмрүнүн jаj хирмәнинә од дүшүб jанмышды:

مر ما مر من حساب العمر — چون بپنجه رسد حساب مراست ...
سال کو خرمن جوانی دید — سوخت هر خوشه‌ای که زیب وفراست

[1405]

Бу әсәрдә шаирин 571 (1175)-чи илдән узаглашан күнләринин кениш тәсвири верилмишдир. Габагкы дүшүнчәләри үзәриндә даhа мөhкәм дajанмыш, фикир вә хәjал аләминдә инсансевәрлиjинин күч вә jардымы илә даhа чох иәлиләмишдир:

نکتم زر طلب که طالب زر — همچو زر نثار بی‌سپر است ...
عالم از جور مایه زای غم است — تبراز هیمه مادت شر راست ...
جاهل آسوده، فاضل اندر رنج — فضل مجهول و جهل معتبر است [1406]

Достларынын өлүм хәбәри ону сарсыдырды:

مرگ یاران شنیدم از ره گوش — دلم امروز کشته‌ٔ فکر است[1407]

Jарадычылығы илә дүнjа шөhрәти газанмышды:

هم زبخت است کز مقالت من — همه عالم غرایب و غرر است[1408]

Jурдундан аjры дүшмәк ону чох инчидирди:

خواجه چون دید دردمند دلم — گفت کاین درد ناکی از سفراست[1409]

«Гүрбәтдә» икән илин доггуз аjыны сәфәрдә, үч аjыны «hәзәрдә» кечирмишдир. Гүрбәтдән инчидикдә көзәл Тәбриз көзүндә «اندوه‌کده» көрүнмүшдүр. Ширвандан сонра Тәбризи hәр jердән чох хошламышдыр. Вахтилә көзүнә «Шәрван» көрүнән Ширван, инди «Хejрәван» иди. hәр jердә гызыл күллә тиканы гоша көрмүш, jурдундакы инчәликләри дәриндән дуjмушдур:

تا بغربت فتاده‌ام همه سال — نه مهم غیبت وسه مه حضر است
نقطه‌ٔ خون شد از سفردل من — خود سفر هم به نقطه‌ٔ سقر است ...
خاك شروان مگو که وان شراست — کان شرفوان بخیر مشتهراست

[1402] Л-5—6, 17—18.
[1403] سعدالدین الوراوینی، «مرزبان‌نامه». ۱۹۰۹. لندن. ص: مقدمه.
[1404] Л-55.
[1405] Д-64—67.
[1406] Д-64—66.
[1407] Д-67.
[1408] Jенә орада.
[1409] Д-65.

فخر من یاد کرد شروان یه — که مبادات خور بباختر است
لیك تبریز به اقامت را — که سلف قطره را بهین مقراست
نه تب اول حروف تبریز است — لیك صحت رسان هر نفر است[1410]

Дәрдләрини дағытмаг үчүн сәфәрә чыхса да, јенә дә Тәбризә гајыдыр, она сығынырды. Тәбриздә јашадығы илләрдә бир чох өлкәләри кәзмишдир. Әхлат-Әрчиш сәфәри даһа уғурлу иди. 579 (1183)-чү илдә о, Әхлат јахынлығында иди. 580-чи илә кими о, бир нечә кәрә Кичик Асијаја — Анадолуја, индики Түркијәнин бир чох мәдәни мәркәзләринә сәјаһәт етмишдир. Мәккәдән гајытдыгдан сонра бир заман Тәбриздә јашајараг, бу шәһәрдә евләнән Хагани, Әхлат вә Әрчиш вилајәтләринә сәјаһәтә чыхды. Бу сәфәри 578—579 (1172—1183)-чү илә дүшүр. Бу сәјаһәтдән сонра чохдан бәри арзуладығы Күһистан—Хорасан сәфәринә чыхдығына чох күчлү еһтимал вардыр. Хагани бундан габаг да Хорасан мәгсәдилә Реј вә Ирагда олмушдур. Бир паралары Хаганинин Әмрән сәфәрини индики Ермәнистан торпагларына едилмиш бир сәјаһәт — кәзинти кими гәләмә верирләр. Әрмән—Әхлатла Ермәнистаны гарышдырырлар. Әхлат вә Әрчиш о заманларда да түрк шәһәрләри иди. Абхаз задәканлары вә килсә бу торпаглара арасы кәсилмәз басғынлар едирдиләр. Азәрбајҹанла исинән бу торпагларын јерли әһалиси «сәлибчи дәстәләрә» гаршы икидликлә вурушмуш вә азадлыгларыны горумушлар. Хаганинин ишлөтдији «Әрмән» сөзү индики Ермәнистан мә'насыны вермир. Әхлат вә Әрчишин әһалиси вә һөкумәт даирәләри XII әсрдә дә даһа чох түркләр идиләр. Бу јерләр XVI әсрин сонларына кими Азәрбајҹанын, сонралар түрк-османлы дөвләтинин тәркибиндә олмуш, инди дә түрк торпағыдыр.

Шаир анасы Рәбиәнин вәтәнинә баш чәкмәк, јурдуна алышмаг, онунла јахындан таныш олмаг истәјирди. Дејилдији кими, Хаганинин анасы дини е'тигадча нәстури олса да, төвмиҹјәтчә һурлили иди.

Әрчиш шәһәринин рәиси Шәмсәддин Маһмуд Әли оғлу шаири бөјүк севки илә гаршыламышдыр... Хагани бу сәјаһәтилә бағлы оларағ јаздығы ше'рләриндә Шәмсәддинин она бәслөдији гајғылардан кениш данышмышдыр. Ширваны тәрк едәрәк Тәбриздә отураг етдикдән сонра Әхлат вә Әрчишә кетмәси ше'рләриндән ајдын көрүнмәкдәдир. О, «می‌گریزم» рәдифли гит'әдә Ширваны тәрк етмәсинин сәбәбләриндә дә тохунмушдур. Әзизләринин өлүмү вә «фәрағәт үчүн» — динчәлмәк үчүн Ширваны тәрк етдијини билдирир. Тәбриздә евләндијини, Әрмәнә кәзмәјә кедәрәк, Әрчиш рәисиндән көрдүју гајғылардан данышыр:

[1410] Д-68.

رفیقا شناسی که من زاهل شروان — نه از بیم جان در شما می گریزم
خطائی نکردم بحمدالله آنجا — که اینجا ز بیم خطا می گریزم ...
ز بهر فراغت سفر می‌گزینم — پی نزهت انلر قضا می‌گریزم ...
مرا زحمت صادر و وارد آنجا — عنا می‌نمود از عنا می گریزم
قضا هم ز داغ فراق عزیزان — دلم سوخت هم ز آن قضا می گریزم
دلی بودم از غم چو سیماب لرزان — چو سیماب از آن جایجا می گریزم
به تبریز هم پای بند عیالم — از آن پای بند بلا می گریزم
ز تبریز چون سوی ارمن آیم — هم از ظلمتی در ضیا می گریزم
ز ارجیش ز انعام صدر ریاست — ز فرط حیا برملا می گریزم[1411]

«گریخته‌ام» рәдифли гит'әдә Әрчишә кәлмәздән габаг башынын чәкдији бәлалара тохунмушдур:

من که خاقانیم جفای وطن — برده‌ام وز جفا گریخته‌ام
از خسان چو سار شورانگیز — چون ملخ برملا گریخته‌ام
شاهبازم هوا گرفته بلی — کز کمین بلا گریخته‌ام
نه نه شهباز چه‌که گنجشکم — کز دم اژدها گریخته‌ام
گر نه آزرده‌ام ز دست خسان — عاجزم در خدا گریخته‌ام
ترسم از دست ناخدا ترسان — دست برسر چرا گریخته‌ام
از کمین کمانکشان قضا — در حصار رضا گریخته‌ام
من ز ارجیش از ابر دست رئیس — وقت سیل سخا گریخته‌ام[1412]

Хагани Әхлат сәфәриндән чох габаг сарајлардан узаг кәзирди. Әрчиш рәиси Әли оғлу Маһмудун јахшылыглары «онун гурумуш илһамыны» чана кәтирди. «سخاش» рәдифли ше'риндә Әрчиш сәфәриндә көрдүкләрини үмумиләшдирмиш, халг е'тигадына тапынараг, сәмими архадашы Әли оғлу Маһмуду пис бахышлардан, гада-баладан горумаг үчүн досту чеврәсиндә үзәрлик јандырмагдадыр:

این پیرزن زدانه' دل میهد سپند — تا دفع چشم بدکند از منظر سخاش ...
واینك ببین بحیره' ارجیش قطره ایست — از موج بحر دریتیم آور سخاش ...
او شیر ونیستانش دواتست لاجرم — برد تب نیاز به نیشکر سخاش ...
بگذار استعارت آنجاکه راستی است — ارمن کند نظیر خراسان خور سخاش
محمود بن‌علی‌ست چو محمود وچون‌علی — من هم ایاز جودش وهم قنبر سخاش ...
گستردم این ثنا ز محبت نه از طمع — تا داندم محب ثنا گستر سخاش
این تحفه کز ملوك جهان داشتم دریغ — کردم نثار بارکه انور سخاش ...
امروز صد چراغ ثنا برفروختم — از یك شرر که یافتم از اخگر سخاش[1413]

[1411] Д-905.
[1412] Д-901.
[1413] Д-231—234.

Шәмсәддин Әли оғлу Маһмуд Әрчиш рәиси иди. Тәрчүмеји-һалыны бундан артыг арашдырмаг мүмкүн олмады. Әһмәд бәј Атәшә мәктубла мүрачиәт едәрәк, јардым истәнилди. Әһмәд бәј Анадолу тарихилә бағлы олан гајнаглары алт-үст етсә дә, Шәмсәддин һаггында «артыг мә'лумат» әлдә едә билмәмишдир. 1964-чү илдә көндәрдији мәктубунда јазыр: «Мән Шәмсәддин Маһмуд ибн Әлини гајнагларда булмадым», «Тарихи-Әлфи»дә Әмир Чәфәр ибн Әмир Иса Шәмсүл-мүлкүн 522 (1128)-чи илдә Әрчиши алмасындан данышылмышдыр: «قلعه ارجیش را در سنه پانصدو بیستدو فتح کرد»[1414] Илк гајнагларда Шәмсәддинин өлүм тарихи 576 вә 555-чи ил көстәрилмишдир. М. Тәрбијәтә көрә Әмир Чәфәр Дүнбүли Хојда басдырылмышдыр. Халг арасында онун мәзарыны Шәмс Тәбризи мәзары адландырырлар. «Аһу кәлләси минарәсини дә» Әбу Чәфәр тикдирмишдир. Мәгбәрә вә мәзар чеврәсиндә бир сыра халг рәвајәтләри јаранмышдыр. Мөвлананын Шәмси бурада ахтардығыны јазанлар вардыр. Шәмсәддин Маһмуд ибн Әли илә Шәмсүл-Мүлкүн бағлылығы өјрәнилмәлидир.

Хагани Шәмсәддин Маһмуду Бәрмәкиләрлә дејил, әхиләрә бағламыш, достунун әхилијини алгышламышдыр. Шәмсәддиндән данышдығы бир мәктуб бизә кәлиб чатмышдыр.

Хагани Әрмәндә икән Әрчиш шәһәри вә Әрчиш көлүнү даһа чох бәјәнмишдир. Күсмүш илһамы бурада күкрәмишдир:

زآب سخن بحر ارجیش رامن — مدد می دهم تاتو تأثیر بینی
از این بحر ماهی گرفتندی اکنون — چو من آمد ستم صدف گیر بینی[1415]

Хагани Әрчиши тәрк едәркән «میروم» рәдифли гит'әни бу шәһәрин рәиси «Шәмсәддин Рәиси-Әрчиш»ин адына јазмышдыр. Јолдашынын — рәфигинин она гаршы көстәрдији мәһәббәтләрә, истиликләрә һејран галдығыны, чашдығыны билдирмәкдәдир:

دی فردوخفته بخت سوی ارمن آمدم — امروز جفت نعمت بسیار میروم
دیدم دو بحر، بحر ایادی و بحر آب — من زین دو بحر شاکر آثار میروم ...
یعنی زصبح صادق انعام شمس دین — از شرم سرخ روی شفق وار میروم[1416]

Хагани Әрмәндә тәк дејилди. Бу јерләрдә шаири бөјүк севки вә гајғы илә гаршыладылар. Әрчишин јахынлығында јашајан нәстури зијалылар да шаирин јарадычылығына һејран идиләр. Бағдадда олдуғу кими, Анадолунун шаир көнлүндән дә шаирә алгыш фыртынасы јағмагда иди. Һәјатынын бу күнләри Молла-

[1414] عبدالرحیم کلانتر ضرابی. «تاریخ کاشان». ۱۳٤۱. تهران. ص: ۳۳۵.
[1415] Д-930.
[1416] Д-898.

ји-Руминин Конјада икән дедији мәшһур сөзү јада салыр: Ата дијарымда — Харәзмдә галса идим, шаир олмаздым. Бурада ше'ри чох севирләр. Истәмәсәм дә истәсәм дә өзүмдән асылы олмајараг, сөз сөјләјирәм». Хагани «Әһли-Әрмән»дән вә нәстурилрдән көрдүјү гајғылардан данышараг јазыр:

تا بار من رسیده‌ام برمن — اهل ارمن روان می افشانند
خاصه همسایگان نسطوری — که مرا عیسی دوم خوانند
عیسی و چرخ چارم انگارند — کز من و جان من سخن رانند
بحر ارجیش را بمعنی آب — غرقه بحر خاطرم دانند
چه عجب گز زبحر خاطر من — بحر ارجیش عذب گردانند[1417]

Әрмәндә—Әхлат вә Әрчишдә башлыча олараг түркләр јашајырдылар. Бурадакы мәдәнијјәт тарихини Шумер тарихи кими әски сајанлар вардыр. Орада нәстуриләр дә вар иди. Инди дә бу јерләрдә нәстурилијә тапынанларла тушлашырыг. Ширванда вә Тәбриздә икән дарыхан, заманын өвладлары үзәринә чәкдији јалын гылынчы башы үстә һисс едән шаир Әрмәндә икән Дәрбәнддәки дарыхма јенә дә онун јахасындан јапышды. О, ахтардығыны Әрмәндә дә тапа билмәди. Өлкәләри долашан, торпагларын — учсуз-бучагсыз сынырларын бу башындан вуруб о башындан чыхан дурналар кими Әрчиш көлү јанындан Урми көлү јанына кәлди. Әрчиш вә Урми көлү дејилдијинә көрә әскиләрдә бир дәниз олмушдур... Тәбризә гајытды:

گر بشروانم اهل دل می‌ماند — در ضمیرم سفر نمی آمد
ور به تبریز آب رخ می بود — ارمنم آبخور نمی آمد
ور درار من دو جنس میدیدم — دل بجای دگر نمی آمد
هر چه میکردم آسمان با من — از در مهر بر نمی آمد ...
آرزو بود در حجاب عدم — بتمنا بدر نمی آمد
همتی نیز داشتم که مرا — دو جهان در نظر نمی آمد ...
آنچه آمد مرا نمی بایست — و آنچه بایست برنمی آمد[1418]

Башга сәфәрләриндә Анадолунун ичәриләринәдәк кедиб чыхмышдыр. Конјада—Анадолу Сәлчуг түрк һөкумәтинин пајтахты, Мөвлананын Шәмс Тәбризи илә көрүшдүјү, әски Конја шәһәриндә олмуш, Сәлчуглу Гылынч Арсланла (558—578) көрүшмүшдүр:

سلطان ز در قونیه فرمان راندست — بر خاقانی دل قبول افشاندست
سیمرغ که وارث سلیمان مانده است — شهباز سخن را با جابت خوانده است[1419]

Конјаја јазылмыш, Хаганинин адына көстәрилән бир мәктубун мәтни Теһран Дарүлфүнунунун Мәркәзи Китабханасында

[1417] Д-881.
[1418] Д-863—864.
[1419] Д-766.

сахланылан бир чүнкә көчүрүлмүшдүр. Бу мәтн әлдә едилдикдән сонра мәктубун Хагани Ширванијәми, јохса Мәһәммәд бәј Хаганијәми мәхсуслуғуну ајдынлашдырмаг олар.

575 (1180)-чи илдә Хаганилә таныш олан Хәлифә әл-Мүстәз'и өлдү. Оғлу әл-Насиряддинбиллаһ онун јеринә кечди. Хагани 595 (1199)-чи илдә өлдүкдә о хәлифә иди[1420]. Шаирин һәјатының 571—580-чи илләри бир чох һадисәләрлә зәнкиндир. Хорасан мәгсәдли Реј сәфәри шаирин Тәбриз һәјатының башлыча һадисәләриндәндир. Хаганинин Хорасан мәгсәдини күдән Реј сәфәри һаггында индијә кими чох јазмышлар. Јазанларын һамысы чох кобуд јанлышлыглара јол вермишләр. Мүәллифләрин бир чоху Хаганинин 548—549 вә 550 (1154—1155 вә 1156)-чи илләрдә Хорасана кетмәк үчүн Реја кәлмәси фикриндәдирләр. Хагани һәјатындан данышан бүтүн мүәллифләр бу фикирдә олмуш вә бу фикри мүдафиә етмишләр. Јухарыда дејилдији кими, Хагани «фитнеји-ғузз»дан габаг биринчи кәрә Ирага кәлмишдир. Сәлчуглу Султан Сәнчәр һәбсә алындығы, Имам Мәһәммәд Јәһја өлдүрүлдүју заман Хагани Шамахыда иди. Шаир икинчи Мәккә сәфәриндән чох сонралар да Хорасана кетмәк истәјирди. Хорасан мәсгәдли Реј сәфәринә о, 571 (1175)-чи илдән бир нечә ил сонра чыхмышдыр. «Фитнеји-ғузз» баш вердикдә Хагани Ширванда иди. Гарышыглыгдан хәбәр тутдугда «Хорасан сәфәри һадисини бүкәрәк рәфә гојан» шаир, Ширванда икән узун илләр боју Хорасан сәфәри дүшүнчәсилә јашамышдыр[1421]. Ширванда көнлү «мәчрүһ» — јаралы, «вәфа вә доғрулуг» севдасилә јашаркән Хәзәрлә — су јолу илә Тәбәристана, Амүл вә Күркан јолу илә Хорасана чатмаг, Хорасан әһилијинә говушмаг истәјирди:

زهر سمر نوش کن اول چو خضر — بس برو و چشمهٔ حیوان طلب ...
خطهٔ شروان نشود خیروان — خیز برون از خط شروان طلب
سنگ بقرابهٔ خویشان فکن — خویش و قرابات دیگر سان طلب
یوسف دیدی که ز آخوة چه دید — پشت براخوت کن و اخوان طلب
مشرب شروان ز نهنگان پر است — آبخور آسان بخراسان طلب
روی بدریا نه وچون بگذری — در طبرستان طربستان طلب
مقصد آمال بآمل شناس — یوسف گم بوده بگرگان طلب[1422]

Хагани 572 (1177)-чи илә кими бир нечә кәрә Ирагда олмуш, бу сәфәрләрдә Реји көрмәмиш дејилдир. Шаирин Хорасан мәгсәдли Реј сәфәри онун Ширваны тәрк едәрәк Тәбризи сечдији заманда баш вермишдир. Бу заман Сәлчуглу 3-чү Султан Тоғрул Ираг султаны, Чаһан Пәһләван Атабәји-Ә'зәм иди.

[1420] ابن الاثیر. «تاریخ الکامل». جلد ۱۲، ۱۳۰۱، قاهره، ص: ۲۰۷.
[1421] Д-157.
[1422] Д-744.

«خواهم دانست» рәдифли гәсидәни Хагани бу сәфәрдән габаг Тәбриздә икән јазмыш, шаирин о заманкы әһвал-рүһијјәсини бу ше'рдә көрүрүк. О, Тәбриз-Әбһәр јолу илә Реја кәлмишдир:

چاریائی دوسه ویك دو غلام — چاربا هم بکری خواهم دانست
نه جنیبت نه ستام ونه سلاح — نزو شاقان نفری خواهم دانست ...
چون ز تبریز رسم سوی ابهر — هم بری رهگذری خواهم دانست
خقرب از طالع تبریز و ری است — نه زعقرب ضرری خواهم دانست[1423]

Јашы бу заман 50-дән кечмишди. Бурада севимли арвадыны да анмагдадыр:

نه از آن روز فرو رفتهٔ عمر — پس پیشین خبری خواهم دانست[1424]

«Үзләтә» чәкилдији, «әмн әлдә етдији» — Тәбриздә јашадығы илләрдә бу сәфәрә чыхмышдыр. Бу заман шаһлардан бүсбүтүн үз чевирмишди:

گر چه دریاست عراق از سفرش — نه امید گهری خواهم دانست ...
عزلتی دارم وامن اینت نعیم — زین دو نعمت بطری خواهم دانست ...
گرچه آتش سرم و باد کلاه — نه پی تاجوری خواهم دانست[1425]

Хагани Реjдә икән Мәккәдән гајыдан Шәрәфәддин һүсамла көрүшмүшдүр. XII әсрин танынмыш охујаны Өмәр Нүгани да бу көрүшдә вар иди. Хорасан мәгсәдли Реј сәфәринин тарихини ајдынлашдырмаг үчүн Мәһәммәд Овфинин јазыја аллығы рәвајәт чох кәрәклидир. Мәһәммәд Овфи «Лүбабүл-әлбаб» да бу көрүшлә бағлы олан бир рәвајәт кәтирмишдир. Хагани һүсамәддинлә көрүшдүкдә һәр икиси гочалмышды:

«حسام‌الدین ... گفت آری در اوایل ایام جوانی وعهد شباب که مظنهٔ نادانی‌باشد خاطر بدان شیوه بیرون شده است و دیریست تا آن سقطات را استغفار می‌کنم. خاقانی گفت: ای مولانا، یالیت‌که تمامی دیوان من تراستی و آن یك قصیدهٔ تو مرا چه باآنك اکثر عمر بدین منوال مصروفست وفن و شیوهٔ ما این، چندانکه خواستیم تا یك بیت بدین منوال بیاریم خاطر ما مساعدت نکرد». [1426]

Хагани хәстәләнәрәк Реjдән Тәбризә кери гајытдыгда, «нәзм вә нәсрлә долу бир һејбә итирмишдир». О, итирдијини өмрүнүн нәтичәси — «нәтичеји-өмр» сајмышдыр. Бу да Хорасан мәгсәдли Реј сәфәринин кәнчликдә дејил, гочалығынын башланғычында баш вердијини көстәрир. Тәбриздән Әбһәрә, Әбһәрдән Реjә кәлән

[1423] Д-84.
[1424] Д-83.
[1425] Д-84.
[1426] محمد عوفی. «لباب الالباب». ۱۳۳۵، تهران، ص: ۱٤٥—۱٤٦.

Хаганы Хорасана кетмәк фикриндәјди. Реjдә икән Бәстам вә Туса кетмәк истәjирди:

گفتم بری مراد دل آسان بر آورم — زآنجا سفر بخاك خراسان بر آورم
در ره دمی بتربت بسطام برزنم — وز طوس و روضه آرزوی جان بر آورم
وی دیده پس بخاك خراسان رسم چنانك — حج‌کرده عمره براثر آن برآورم ...
ایزد تخواست آنچه دلم خواست لاجرم — هر لحظه آهی ازدل سوزان برآورم[1427]

Хорасанда hакимиjjәти әлә кечирмәк уғрунда Султан Тәкүшлә гардашы Султаншаh арасында чох кәскин бир чәкишмә вар иди. Jерли бәjликләр арасында да вурушлар кедирди. Сәлчуглу Ираг дөвләти бу чәкишмәләри изләjирди. Реj вә Гум маhалы Чаhан Пәhләванын арвады Гутеjбәнин әлиндә иди. Хаганы Гутеjбәнин Чаhан Пәhләван үзәриндә «hөкмранлыг» етмәсини хошламамышдыр. Хорасан вә Реj арасында кедиш-кәлишләр бәрк изләнирди. Харәзмлә Ираг арасында кәскин бир чәкишмә вар иди. Реj валиси Хаганиjә Хорасана кетмәк изни вермәди. Сарajлардан узаглашмасыны, фүтүввәтә көнүл вермәсини хошламадылар. Хаганы Хорасан пирләринә сары чан атырды. Өзү демишкән бу өлкәнин бәjләрилә ишн jох иди:

گفتی از شاهان ترا دل فارغ است — دل ز شاهان فارغ است آری مرا
والی ری کز خراسان رفتنم — منع کرد آن نیست آزاری مرا
گز شدن ز آنسوکسی را رخصه نیست — رخصه بایستی شدن باری مرا
من به پیران خراسان می شوم — نیست با پیران او کاری مرا[1428]

Хаганинин Тәбриздән Реjә кетмәси вә гаjытмасы үч ај чәкди. Реjдә галдығы күнләрин сajы бәлли дejилдир. 40 күн дөшәкдә jатдығыны jазыр. Мejвә jетишән ajларда Реjдә иди. О, бурада бәрк хәстәләнди. Реjин өлдүрүчү гыздырмасы шаиримизи jахаламышды. Илк гajнагларда Реjин гыздырмасындан, бу хәстәликлә бағлы олан рәвајәтләрдән чох данышылыр. Бу гajнагларда Хаганинин ше'рләриндән шаhид кәтирилир. Реj валиси сәфәрә чыхмасына jол вермәдикдә о, султана мүрачиәт етмиш, буjруғу көзләмишдир. Бу күнләрдә о, титрәтмә-гыздырма илә әлбәjаха иди. «Реjдә икән дүшдүjү гонаг евинин шәраити jахшы олмадығы үзүндән хәстәләндим» — демишдир[1429]. Хәстәлиjи jахшылашмаға үз гоjдугда «انشاءالله» рәдифли ше'рини jазмышдыр. Дуjғу вә дүшүнчәләри Хорасанда галмышды. Султанын буjруғуну бәрк-бәрк көзләjирди:

چه نشینم بوبا خانهٔ ری — بخراسان شوم انشاءالله ...
گر چو نرگس یرقان دارم، باز — گل خندان شوم انشاءالله

[1427] Д-910.
[1428] Д-813.
[1429] Д-965.

خشك چون شاخ درمنه شده‌ام — تازه ریحان شوم انشاءالله
سنگ زردم شده معلول بوقت — لعل رخشان شوم انشاءالله ...
تب مرا گفت که سرسام گذشت — من پس آن شوم انشاءالله
چون ز شربت بجلاب آمده‌ام — به زبحران شوم انشاءالله
بمزور ز جلاب آیم هم — رغم خصمان شوم انشاءالله
از مزور چو بمرغ آیم باز — مرغ بران شوم انشاءالله
نه نه تا حکم زسلطان چه رسد — تا بفرمان شوم انشاءالله
گر دهد رخصهٔ کنم نیت طوس — خوش و شادان شوم انشاءالله ...
گرد آن روضه چو پروانهٔ شمع — مست جولان شوم انشاءالله[1430]

Кизлинчә дағ jолу илә Хорасана кетмәк истәдикдә jолкәсән дағлылардан чәкинмишдир:

چون طرب در دل و دل در ملکوت — ره بپنهان شوم انشاءالله
خضر پنهان گذرد بررو من — خضر دوران شوم انشاءالله
ایمن از کوه نشینان به‌گذر — باد آباد شوم انشاءالله[1431]

Хаганы Реjдән гаjытдыгда «ری» рәдифли ше'рини jазмышдыр. Бу шәhәрин «әhрар», «әфазил вә өвлиjасы, хассү аммы» шаирин аддымларыны дәрин бир севки илә гаршыламышлар. Санки Реjә кәлмәздән габаг Исфаhана кетмәк истәмишдир. Хәстәлиjи jахшылашмаға үз гоjдугда шаир Тәбризә сары jола дүшмүшдүр. Она Тәбризә гаjытмаг изни верилмишдир:

ری نیك بود ولیك صدورش عظیم نیك — من شاکر صدور و شکایت فزای ری
نیك آمدم بری، بدری بین بجای من — ای کاش دانمی که چه کردم بجای ری
عقرب نهند طالع ری من ندانم آن — دانم که عقرب تن من شد جفای ری ...
ای جان ری فدای تن پاك اصفهان — وی خاك صفاهان حسد توتیای ری
از خاص وعام ری همه انصاف دیده‌ام — جور من است از آب وگل جان گزای ری
میرمنند و صدر منند و پناه من — سادات ری وائمهٔ ری و اتقیای ری
هم لطف وهم قبول وهم اکرام یافتم — ز احرار ری وافاضل ری واولیای ری[1432]

Хаганы «садати-Реjдән» разыдыр. Көрүнүр, шаир о заман Реjдә бөjүк hөрмәти олан, 592 (1196)-чы илдә Султан Тәкүшүн буjруғу илә өлдүрүлмүш Jəhja ибн Мəhəммəд ибн Əли ибн Мəhəммəд ибн əс-Сə'ид əл-Мүтəhhəрлə дə көрүшмүшдүр. Доктор Мəhəммəд Һидајəти Шаh Əбдүлəзим мəгбəрəсинин мүчавири олан Шəрəфəддин Jəhja ибн Мəhəммəдлə Хаганинин jахын танышы həратлы Шəрəфəддин Мəhəммəд Мүтəhhəри jанлыш олараг бир адам санмышдыр[1433]. Азәрбајчан алимләриндән Сеjид

[1430] Д-405—406.
[1431] Д-405.
[1432] Д-444.
[1433] دکتر محمد علی هدایتی، «آستانهٔ ری»، تهران، ۱۳٤٤، ص: ٥٠ـ٥٢.

Чәлаләддин Мүһәддиси-Урмәви «Дивани-Гәвамији-Рази»јә јаздығы кириш вә гејдләрдә һәр ики Шәрәфәддинин ким олдуғуну илк гајнаглара сөјкәнәрәк ајдынлашдырмышдыр[1434].

Бу ше'р Ширванда вә јахуд сонралар јазылмыш, нә демәк истәдији ајдын дејилдир:

صد زبان چون آفتابی باوفاداران ازآنك راه بردرگاه دارای خراسانت نبود[1435]

О заман Рej Ираг Сәлчуглуларындан асылы олса да, дахили истиглалы вар иди. Тарихчи Ибн Исфәндијарын јаздығына көрә, Сәлчуглу Султан Сүлејман Рејн Тәбәристан һөкмдары Шаһи-Ғазијә тапшырдыгда, Шаһи-Ғази Нәчмәддин Хачә Һүсејни әмин сифәтилә Рејә көндәрмиш, өлкәни она тапшырмыш, Шәрәфәддин Јәһја ибн Мәһәммәдә дөвләт ишләриндә сәрбәстлик вермишдир[1436]. Дејилдији кими, шаирин Хорасана кетмәсинә Рej валиси гаршы чыхмышдыр. О, султанын бујруғуну көзләдикдә титрәтмә-гыздырмаја тутулмушдур... Јәминәддиндән сөзлү көрүнсә дә, оғлундан бөјүк гајғы көрмүшдүр. Дејилдији кими, Рej Чаһан Пәһләванын арвады Инанч хатунун әлиндә иди. Рej валисинин ким олдуғу ајдын дејилдир:

من بری عزم خراسان داشتم زآنکه جان بود آرزومندش مرا
والی ری بند بر عزمم نهاد نیك دامنگیر شد بندش مرا
از یمین الدین شکایت کردمی لیك شرم آید ز فرزندش مرا
آن عمادی کایت احیا رسید از ضمیر روح مانندش مرا[1437]
دولت امروز زن و خادم راست کاین امیر ری وآن شاه قم است[1438]

Хагани диванынын Әли Әбдүррәсули нәшриндә «Јәминәддин» јеринә «Чәлаләддин» кетмишдир. Хагани Рејдә икән Чәлаләддин Харилә көрүшмүшдүр. Чәлаләддин Хари Султан Тоғрул вә султан Тәкүшлә чағдаш иди. Хагани Чәлаләддинлә мәктублашырды. Диванын доктор Сәччади нәшринин мәтни дүздүр. Хаганијә Рејдә икән бөјүк гајғы бәсләјән Јәминәддинин оғлудур. Имад бурада башга мә'нада ишләнмишдир. Шаир Имади—Рази Имади Гәзнәви 573 (1178)-чү илдә өлмүшдүр. Овфи вә башга тәзкирәчиләр онун јарадычылығындан данышмышлар. Имадәддинлә Имади Рази башга адамдыр. Имадәддин санки вазир олмуш, Хагани хәстәлији јахшылашдыгда она мәнзум бир мәктуб көндәрәрәк, ону јанына гонаг чағырмышдыр:

[1434] «دیوان شرف‌الشعرا' بدرالدین قوامی رازی». بتصحیح و اهتمام سید جلال‌الدین حسینی ارموی معروف به‌محدث. تهران. ص: ۳۰۷ـ۲۲۲.

[1435] Д-576.

[1436] بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب. تاریخ طبرستان». ۱۹۴۱. تهران. ص: ۹۱.

[1437] Д-817.

[1438] Д-750.

ای عماد الدین ای صدر جهان هر زمان صدر ترا خاك درست ...
منکه آتش سرم و باد کلاه خاك درگاه توام آبخور است
مهر تب یافتم از خدمت تو زان تبم رفت وعرض در گذر است ...
برگ مهمانی تو ساخته‌ام گر چه بس ساخته' مختصر است[1439]

Имадәддин адына әрәбчә јаздығы бир ше'рдә ону гәлбинин парчасы, көзүнүн ишығы санмыш, шаири өлүмдән гуртардығыны, пис күнүндә она сары әл узатдығыны билдирмишдир[1440]. Хорасана кетмәк хаһиши баш тутмадыгда Хагани «نگذارند» рәдифли гәсидәни јазмышдыр. Ираги-Әчәми зүлмәт адландырмыш, Тәбриздән Рејә сағ-сәламәт вә севинчәк кәлдијини, Хорасана јол верилмәдикдә Ирага дөнмәјәчәјини билдирмишдир:

نیست بستان خراسان را چون من مرغی مرغم آوخ سوی بستان شدنم نگذارند
گنج درها نتوان بود بدریای عراق گر ببازار خراسان شدنم نگذراند ...
چون سکندر من و تحویل بظلمات عراق که سوی چشمه' حیوان شدنم نگذارند ...
من همی رفتم باری همه ره شادان دل دل ندانست‌که شادان شدنم نگذارند[1441]

Рејдә икән Хорасандан сорғу-суал етмәк шаирә јасаг едилмишди. Дејилдији кими, кизличә Хорасана кетмәк истәсә дә, чалышмасы баш тутмамышдыр:

بهر فردوس خراسان بدر دوزخ ری چه نشینم‌که به‌پنهان شدنم نگذراند ...
در خراس ری ازایوان خراسان پرسم گر چه این طایفه پرسان شدنم نگذارند
[1442]

Шөһрәти бүтүн Хорасаны тутмушду. Ады Хорасандан чох узаглара јајылмышды:

بوی مشك سخنم مغز خراسان بگرفت میرود بوی. گرایشان شدنم نگذارند
گوی من صد پی ازآن سوی سرمیدان شد گر چه باگوی بمیدان شدنم نگذارند[1443]

Шаири «түғјан етмәк, фитнәјә говушмаға чалышмаг»да сучландырырдылар. Сарајлардан үз чевирмәсини күчлүләр бәјәнмирдиләр:

روضه پاك رضادیدن اگر طغیانست شاید اربرره طغیان شدنم نگذارند ...
فتنه ازمن چه‌نویسدکه مرا دانش‌ودین دو رقیب‌اند که‌فتان شدنم نگذارند[1444]

[1439] Д-845.
[1440] Д-964.
[1441] Д-153.
[1442] Д-154.
[1443] Јенә орада.
[1444] Јенә орада.

Ширваны тәрк едәрәк Тәбриздә јашамасындан, Хорасана кетмәк үчүн Реjә кәлдиjиндән сөз ачмыш, Тәбризә гаjытмаг истәдиjини билдирмишдир:

دلم از عشق خراسان کم اوطان بگرفت وین دل وعشق باوطان شدنم نگذارند
ازوطن دورم وامید خراسانم نیست که بدان مقصد کیهان شدنم نگذارند[1445]

Хорасан пирләрилә көрүшмәк, әхиләрә говушмаг истәjирди:

ترس جاه وغمجان دارم واین هر دوسبب بخراسان سوی اخوان شدنم نگذارند[1446]

Көрүндүjү кими, Хорасана кетмәздән габаг вә Реjдә икән jаздығы ше'рләриндә бир пара дүшүнчәләрини дөнә-дөнә тәкрар етмәкдәдир. Бурада бу дүшүнчәләрин садаланмасы һадисәсинин нечә вә нә вахт баш вермәсини көстәрмәк үчүн бир jол сајылмышдыр.

580 (1185)-чи илдә әбһәрли Гүтбәддинә jаздығы мәктубда дејилдиjи[1447] кими, шаирн күчлә Реjдән Тәбризә гаjтармышдылар. Гаjыдыш башы jолда «киров» көтүрүлмәк горхусу да вар иди. Тәбризә гаjытмасынын да гаршысыны алмаг истәjирдиләр. Ирага апармаға чалышырдылар. Тәбриздән бирбаша Реjә кәлдиjи кими, Реjдән дә бирбаша Тәбризә кәлмиш, jолүстү Әбһәрдә Азәрбаjчан алимләриндән Гүтбәддин Әбһәриjә, Зәнчанда Еjнәддин Зәнчанијә гонаг олмушдур[1448]. Реjә кетмәздән габаг о Тәбриздә «үзләтә» чәкилмишди. Тә'лим вә тәдрис һөвәсси вар иди:

گیر فرمان ندهندم بخراسان رفتن بازتبریز بفرمان شدنم نگذارند
از پی علم دوجا مکتبو دکان دارم نه بمکتب نه بدکان شدنم نگذارند
مرچه اندوختم این طایفه را رشوه دهم بوکه در راه گروگان شدنم نگذارند[1449]

Мәһәммәд Овфинин jазыjа алдығы рәвајәт Хаганинин биринчи Ираг сәфәриндән чох сонралар Хорасан мәгсәдилә Реjә кәлдиjини көстәрир. Шаир биринчи Ираг сәфәриндә кәнч бир «мүтәәллим» — тәләбә иди. Аты вә өзүндән башга кимсәси jох иди. Қисәси бош, башгаларына гонаг иди. Инди исә о, тәк дејил, гулам вә мигнәт саһибидир. Әмирләр кими бәхшиш верир, данышыгларында кәнч дејил, дүнjа көрмүш бир гочадыр. Илләр боjу jазыб jаратмышдыр. Дејилдиjи кими, Хагани Тәбриздә икән бир-ики гуламла Реjә кетмәк истәjирди. Тәбриздә бол кечинәчәjи вә jашајышы варды... Овфинин jаздыглары да буну көстәрир:

[1445] Д-155.
[1446] Jенә орада.
[1447] Л-50.
[1448] Д-55.
[1449] Д-155.

[1450] «پس ساعتی بود غلامان در آمدند و پیش هر یك یکتای اطلس وسفر زر بنهادند».

Һүсамәддинин jазылары да дедикләримизә бир дәлилдир:

[1451] کار خاقانی دولاب جهان را ماند که زیکسو بستاند به دیگر سو بدهد

Биринчи Ираг сәфәриндә шаиримизин белә бир имканы jох иди. О, Тәбриздән дејил, Шамахыдан «jалгыз jабысы илә» jола дүшән «мүтәәллими-сохәндан» сөз билән бир тәләбә иди. Ирагда икән Реjә кетмәмишдир. Реjә кәлдикдә исә чәтинлик чәкмәмишдир.

Хагани Реjдә хәстәләндикдә үрәк ағрысына тутулмуш, бу хәстәлик өмрүнүн сонунадәк ондан әл чәкмәмишдир. Хәстәликдән сонра көзләри бир нечә ај jахшы көрмүрдү. «Jараны үрәjи даһа чох сызламыш, хыновдан көjәрмишдир». Бу һадисәдән габаг да шанр Мәккәдә икән бәрк хәстәләнмишди. Әрәбчә jаздығы ше'рләриндән биринdә Реjдә икән хәстәләндиjиндән, һәкимин мүаличәсиндән данышаркән Мәккәдә она jахшы мүаличә етмәмиш һәкими jада салыр. Бу да шаирин икинчи Мәккә сәфәриндән сонра Хорасан мәгсәдли Реj сәфәринә чыхдығыны көстәрир[1452].

Әһмәд бәj Атәш Хаганинин Хорасан мәгсәдли Реj сәфәринин тарихини 548 (1153/54)-чи ил саjдығындан, «мәктуб бу илдә jазылмышдыр» — демишдир. Хагани Реjдән Тәбризә гаjытдыгдан сонра Ширвандакы күрәкәнләринә jаздығы мәктуб әлдәдир[1453]. 548-чи илдә Хаганинин 28 jашы вар иди. Ики ил иди ки, евләнмишди... Бу заман онун гызы вә күрәкәни jох иди вә ола да билмәзди. Демәк, Хагани азы-чохү 573 (1177/78)-чү илдә һачы Әһмәди Ширвана көндәрдикдән аз сонра Реjә кетмишдир. Буну шаирин башга jазылары да көстәрмәкдәдир. Хагани Реjдә икән шәһәрин бүтүн тәбәгәләринә jахын иди. Һамы шаирә гаршы бөjүк истәк вә гаjғы илә jанашмышдыр. Реjдә өзүнә jени танышлар тапмышдыр. Кәнч бир достунун көзләнилмәз өлүмүнә ачымышдыр[1454]. Тачәддин Разинин адыны дөнә-дөнә чәкмиш, сонралар да онунла jахын олмуш, өлүмүнә ағы демишдир[1455]. Реjдә хәстә икән Тачәддин шаирә бөjүк гаjғы көстәрмишдир. Тачәддинин «кәрәм вә гәләмини» тә'рифләjир:

کرمش چشمه سار مشرب خضر قلمش سر بهای خاتم جم[1456]

محمد عوفی. «لباب‌الالباب». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۱٤٥_۱٤٦.
[1451] «دیوان حسان العجم افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی». ۱۳۳٦. تهران. مقدمه.

[1452] Д-963.
[1453] Ш-53—56.
[1454] «دیوان حسان‌العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی». ۱۳۱٦. تهران. ص: ٥۹٤.

[1455] Jенә орада.
[1456] Д-909.

Тачәддин Рејин баш газиси иди. «میسازد» рәдифли гит'әдә атасынын шаирә гаршы көстәрдији мәһәббәтә доғру Тачәддинә гошулдуғуну билдирмишдир:

عیادت دل بیمار من‌کند قدمش — که از زمین فلك افتخار میسازد ...
مرا زخاك بمردم همی‌کشد پدرش — هم او شعار پدر اختیار میسازد[1457]

Хагани Тәбризә гајытдыгда «رائیه» ни Тачәддинин адына јазмышдыр. Бу әсәрдә шаирин Рej сәфәри һаггында кениш мә'лумат верилир. О, «Раијјәни» Сәнајијә нәзирә демиш, сонралар Хаганинин «Раијјәси»нә чохлу охшатмалар јазылмышдыр. О, «Раијјәни» ајрыча мәктубла бирликдә Рејә—Тачәддинә көндәрмишдир:

آخر نامه نام تاج کنم — که عسل باشد آخر انهار[1458]

Дејилдији кими, Хаганинин Тәбриздән Рејә кәләрәк, кери гајытмасы 3 ај чәкмишдир. О, бу 3 ај ичәрисиндә Рүкнәддин Рази вә XII әср Азәрбајчан тарихчиси «مجمع آثار الملوك» әсәринин мүәллифи Гази Рүкнәддин Хојлу илә көрүшә билмишдир:

که مرا درسه ماه با دو امام — بیکی سال داده‌ای دیدار
دو امام زمان، دو رکن الدین — دو قوی رکن کعبهٔ اسرار[1459]

Хагани «Раијјәдә» Рејдә хәстә икән она бөјүк гајғы көстәрмиш ата вә оғулдан — Тачәддин Разидән, Тачәддинин атасы Әминәддин ибн Салеһдән данышыр:

من بری مگر می دیگر دارم — بکر افلاك وحاصل ادوار
صدر مجروح صدر تاج الدین — کوست فخر صدور وصدر کبار
چون خط جود خوانی از اشراف — چون دم زهد رانی از اخیار ...
خلف صالح امین صالح — که سلف را بذات اوست فخار ...
هست امین چار حرف وتاج سه‌حرف — بسم بین همسه حرف والله چار
این یمین مراست جای یمین — وآن یسار مراست حرز یسار[1460]

Рүкнәддин Рази Хагани Рејдә хәстә икән она дәјмәјә кәлмиш, шаир Тәбризә кәлдикдә Гази Рүкнәддин Хојлу ону гонаг чағырараг, инди дә Тәбриздә ахан «һәјат» кәһризләриндән көтүрүлмүш сују шаирин аддымларына чиләмишдир:

[1457] Д-857.
[1458] Д-207.
[1459] Д-201.
[1460] Д-204—205.

هر دورکن اند راعی دل من — عمران بین مراعی عمار
این به تبریز زآب چشمهٔ خضر — کرده جلاب جان من ناهار
و آن بری قالب مرا چو مسیح — داده تریاق روح ومن بیمار ...
این مرا زائر، آن مرا عاید — این مرا مخلص، آن مرا دیدار[1461]

Рүкнәддин Хојлу шафеи, Рүкнәддин Рази Һәнәфи иди. Һәр ики алимин Хој вә Рејдә мәктәбләри вар иди:

شدم از سعد اتصال دورکن — خالی السیر از آفت اشرار ...
این زخوی حاکمی ملك عصمت — و آن زری عالمی فلك مقدار ...
رکن خوی حبر شافعی توفیق — رکن ری صدر بو حنیفه شعار ...
مجلس هر دو رکن را خوانند — کعب احبار و کعبهٔ اخبار ...
این حدیث نبی کند تلقین — وآن علوم رضی کند تکرار[1462]

Дүнбүлүләр очағына бағлы олан илк гајнаглара көрә, Хагани «Раијјә»ни чағдашы Шәмсүл-мүлк Әмир Чә'фәр ибн Әмир Исанын адына јазмышдыр. Бу фикрин мүәллифләри ше'рдә ишләнилмиш «Шәмс», «Чә'фәр» вә «Иса» сөзүнә сөјкәнирләр. Мәһәммәдәли Тәрбијәт «Данишмәндани-Азәрбајчан»да шаирин «Раијјә»дә ики адамы мәдһ етдијини билдирмиш, онлардан биринин Шәмсүл-мүлк Әмир Чә'фәр ибн Әмир Иса Дүнбүли олдуғуну сөјләмишдир. «Раијјә»дә Хаганинин мәмдуһу ики дејил, дөрддүр:

1. Гази Рүкнәддин Хоји.
2. Рүкнәддин Рази.
3. Әминәддин ибн Салеһ
4. Газил-ғүзат Тачәддин Рази.

«Раијјә»дә дөрд адамын ады чәкилсә дә, әсәр Тачәддин Разинин адына јазылмышдыр. Доктор Мәһәммәд Әмин Ријаһи Хаганинин «Раијјә»дә адыны чәкдији Хојлу Гази Рүкнәддинин кимлијини дүзкүн мүәјјәнләшдирсә дә, Хојдакы Шәмс мәгбәрәсиндә басдырылмыш Шәмсин ким олдуғуну ајдынлашдыра билмәмишдир[1463]. Хаганинин Гази Рүкнәддинлә һачандан таныш олдуғуну да доғру көстәрмәмишдир. XII әср Азәрбајчан тарихчиси Хојлу Гази Рүкнәддин «مجمع آثار الملوك» әсәрини јазмыш, Һәмдуллаһ Мүстофи «تاریخ گزیده» вә «نزهت القلوب» да бу әсәрә сөјкәнмишдир. Доктор Мәһәммәд Әмин Ријаһи Хаганинин «Раијјә»дә адыны чәкдији Гази Рүкнәддин Хојлунун һәјат вә јарадычылығындан данышараг, шаирин мәмдуһунун Әмир Чә'фәр олмадығыны билдирир. М. Тәрбијәтин «تواریخ دنالیه» јә

[1461] Д-203.
[1462] Д-202.
[1463] دکتر محمد امین ریاحی، «منارهٔ شمس تبریز درخوی وقاضی رکن‌الدین خوئی ممدوح خاقانی». مجلهٔ «یغما». شماره مسلسل ۱۱۷، سال یازدهم، ۱۳۳۷، تهران.

сөјкәндији үчүн јанылдығыны көстәрмишдир. Мәһәммәд Әмин Ријаһи Мәһәммәдәли Тәрбијәтин Хаганинин Дүнбүлүләрлә бағлы олан јазыларыны бүтөвлүкдә көлкәјә алмагда тәләсмишдир. Гази Рүкнәддинин Дүнбүлиләрдән олуб-олмамасы ајдын дејилдир... Дүнбүли һөкмдарлары ејни заманда тәригәт башчылары идиләр. Онларын ичәрисиндән бир сыра көркәмли алимләр чыхмышдыр. М. Тәрбијәт Хаганинин бир нечә кәрә Хоја кәлдијини, Әмир Чә'фәрин адына ше'рләр јаздығыны сөјләдикдә бизә вә Мәһәммәд Әмин Ријаһијә бәлли олмајан гајнаглара сөјкәнә биләрди. Билдијимиз кими, Хаганинин чап олунмуш әсәрләри шаирин бүтүн ше'рләрини әһатә етмир. Мәһәммәд Әмин Ријаһи Хагани диванынын Әли Әбдүррәсули чапында Әмир Чә'фәр адына јазылмыш ше'р тапмагда, М. Тәрбијәтин јазыларыны көлкәјә алмышдыр. Нәсли илә хојлу вә дүнбүли олан Мәликүш-шүәра Фәтәли хан Сәбанын күллијјатында М. Тәрбијәтин јазылары илә сәсләшән гејдләр вардыр. М. Тәрбијәт Хаганинин Әмир Чә'фәр ибн Әмир Иса Дүнбүли илә танышлығындан јазмышдыр. Мәһәммәд Әмин Ријаһи мәгаләнин башланғычында М. Тәрбијәтдән кәтирдији сәтирләри унудараг, «Данешмәндани-Азәрбајчан»да Хаганинин Шәмсүл-мүлк Әмир Иса Дүнбүлидән данышдығыны билдирмишдир. Мүәллиф Хаганинин хојлу Газы Рүкнәддинлә танышлашдығы тарихи дә доғру көстәрмәмишдир. Һумајун Фәррух Әсирәддин Ахсикәтинин диванына јаздығы билдирмәләрдә Мәһәммәд Әмин Ријаһинин јазыларыны јығчамлашдырараг, әсәринә көчүрсә дә, бу фикирләрин илк мүәллифинин адыны чәкмәмишдир[1464]. Хагани «Раијјә»ни Тәбриздә јазмыш, бу заман өмрүнүн «јахшы чағларындан узаглашдығына» ачымышдыр. Бу да Рej сәфәринин биринчи Ираг сәфәриндән чох аралы олдуғуну бир даһа көстәрир. О, артыг јарадычылығы илә дә гоча нәслә бағлы иди. Кәнчлик ону изләјирди. Гочалардан она гаршы чыханлар да вар иди. Биринчи Ираг сәфәриндә исә о өзү «نورسیده» иди. «Төһфәтүл-Ирагејн» вә башга ше'рләриндә бу барәдә чох јазмышдыр:

نقد عمر تو برد خاقانی — دهر نو کیسهٔ کهن بازار
چون بهین مایه‌ای برفت ازدست — هرچه سود آیدت زیان پندار ...
نشکند قدر گوهر سخنم — نظم هر دیو گوهر مهذار ...
این جدل نیست بانو آمدگان — که زدیوان من خورند ادرار ...
بر رخ بخت همچوموی رباب — موی من نغمه‌ای کند هرتار[1465]

Хагани Рејдә оручлуг ајында хәстәләнмишдир. Рејдә икән Хар маһалына баш вурдуғуну демәк олар. Тачәддин Рази Харлы иди. Шаирин досту Чәлаләддин Хари дә о маһалдан иди:

[1464] «دیوان اثیرالدین اخسیکتی». ۱۳۳۷. تهران. مقدمه.
[1465] Д-200—206.

تازی از رای او چو بغداد است — از عزیزی بکرخ ماند خوار[1466]

Чәлаләддин Хари илә орада көрүшдүјүнү сөјләмәк олар. Хагани Гази Рүкнәддин Хојлу илә Рej сәфәриндән габаг таныш иди. Тәбриздә галмаг вә Ширвана кетмәк үстүндә дүшүндүкдә, әзизләрини итирәрәк тәк галдығы чағларда Хој газысы онун д ә р д и н ә ј а н м ы ш д ы р. Низами «Шәрәфнамә»дә о н а гајғы көстәрән хочасы хојлу Имаддан — Имади-Хојлудан[1467] данышмышдыр. Хагани Газији Хој вә Пири Мәрәндин гајғыларыны анмагдадыр:

هم توانیش به تبریز نشاند — هم توانیش ز شروان برکند
نیست جز اشك کسش همزانو — نیست جز سایه کسش هم پیوند
حکم حق رانش چون قاضی خوی — نطق دستانش چون پیر مرند
از برون درخوی خوییش مدار — وز درونش دل مجروح مرند[1468]

Бу заман дүшүнчәләри даһа јүксәкләрә доғру ганад ачмышдыр:

طیرانت چو دور فکرت من — بر از این نه مقرنس دوار[1469]
خواجگان را بانفعال بران — که در ایشان جز افتعال نماند[1470]
از کیسهٔ کسان منم آزاد دل‌که آز — آزاد را چو کیسه گلو درکشد بزه[1471]

Хагани Әхлата кетмәк истәдикдә: «منت برد عراق وری از من بدین دو جای» — демишдир. Бу да Әрмән сәфәриндән габаг Ирага кетдијини көстәрир. Рејдә икән Хорасанда бөјүк јарадычылыг шөһрәти олан Хагани Ирагда она гаршы дура биләчәк бир гәләмдаш көрмәмишдир:

در خراسان نیست مانندش چنانك — در عراقش هم قرین جستیم نیست[1472]

575 (1180)-чи илдә Тәбриздә икән ону инкар едәнләр тапылмышды. Рејә баш вурдугда Бәндар Разинин Тәбриз сәфәрини анмышдыр:

بندار چون زری سوی تبریز میرسد — نان جوین خورد ازآن واکمه زین
من کامدم زخطهٔ تبریز سوی ری — از خوشهٔ سپهر خورم نان گندمین[1473]

[1466] Д-206.
[1467] نظامی گنجوی. «اقبال‌نامه». ۱۹٤۷. باکو. ص: ۷.
[1468] Д-773.
[1469] Д-201.
[1470] Д-861.
[1471] Д-920.
[1472] Д-747.
[1473] Д-797.

Реjдән чыхаркән дөрд һәфтәлик аj кими ишкәлмишди. Jол үстү jаздығы бир гит'әдә Реjдән Тәбризә сары нечә кәлдиjини, нә дүшүндүjүнү гәләмә алмышдыр. Гуламы илә бирликдә кечәләр узуну, обашдана кими jол кедәрәк, күндүзләр кәндләрдә далдаланырдылар. Кәндләрдә тәмиз jатаг вә отаг далынча чох кәзмишләр. Реjдән Тәбризә гаjыдаркән һеjбәjә долдурдуғу нәзм вә нәср әсәрләрини — «нәтичеjи-өмрүнү» jолда итирмишдир. Иткини чох араса да тапмамышдыр:

الحق غريب عهدم واز فائلان فزون — هر چند كاهل عهد كهان راكنندمه
بيمار جان رميده برون آمدم زرى — شاخ حيات سوخته و برگ راه نه
شب تا بچاشت راه روم پس بكرمكاه — برهر در دهى طلبم منزل نزه ...
بوره چواسب سايه‌فرش تست فرود آى وسربنه... — كاين سايه‌فرش تست فرود آى وسربنه...
غايب‌شد ازنتيجه' جانم ميان راه — يك عيبه نظم ونثر كه از صدخزينه‌به
يارب‌چوفضل‌كردى وجان باز داديم — رحمى بكن نتيجه' جان نيز بازده[1474]

Бу дејиләнләрин һамысы шаиримизин әсәрләринин өjрәнилмәсинин нәтиҹәләридир. Әһмәд Атәшин бир jазысында шаиримизин Реjдән Тәбризә гаjытдыгдан сонра күрәкәнләри Шәһабәддин Ширвани вә Мүшәjjидәддинә jаздыгы мәктубдан данышылыр. Мәктуб jухарыда дејиләнләрин доғрулуғу бир даһа көстәрир[1475].

Дејилдиjи кими Хагани Реjдән Гәзвинә, Гәзвиндән Әбһәрә, Әбһәрдән Зәнҹана, Зәнҹандан Тәбризә кәлиб чыхды... О, Зәнҹанда икән Еjнүддөвлә һәким әз-Зәнҹани илә көрүшмүш, гонаға бөjүк гаjғы көстәрилмишдир. Тәбриздән бу көркәмли Азәрбаjҹан философу Еjнәддинә көндәрдиjи мәктубда һәjатының кечмиш күнләрини jада салыр. Гонагчасына әрмәған jолламышдыр. Еjнәддин алим олдуғу үчүн она гара ат, гара кеjим вә ағ сарыг көндәрмишди. Бу мәктубу jаздыгда, 559 (1164)-чү илдә өлмүш хочасы — көркәмли дөвләт хадимләриндән Чәмаләддин Мосулинин өлүмүндән чох сонра jаздығы гит'әдән шаһид кәтирмишдир. Бу да Хорасан мәгсәдилә Реj сәфәринә биринчи Ираг сәфәриндән даһа чох сонра чыхдығыны көстәрир:

ماتم خواجگان رفته بدار — كز درخت كرم نهال نماند
اى خراسان ترا شهاب برفت — وى صفاهان ترا جمال نماند[1476]

Зәнҹанда икән Мәһjәддин вә Чәмаләддинлә дә таныш олмушдур. Еjнәддин 579 (1183/84)-чү илдә Тәбризә кәлдикдә Хагани «Әхлат чүварында»н Тәбризә кәләрәк, Еjнәддини гаршыламышдыр. Шаир бу мәктубу 580 (1185)-чи илдән габаг зәнҹанлы достуна көндәрмишдир[1477]. 580-чи илдә Гүтбәддин Әбһәрлиjә көндәрдиjи мәктубда Еjнәддинлә она кағыз jолладығыны билдирмишдир. Бу мәктуб Реj сәфәриндән бир нечә ил сонра jазылмышдыр. Мәктубдан көрүндүjү кими, шаир бу кағызы јазаркән Еjнүддөвлә Зәнҹанда дејилди... О, Зәнҹана чатдыгда достларына салам jетирмәjи Еjнәддинә тапшырмышдыр. Көрүнүр, Хагани мәктубу Еjнәддини Тәбриздән jола салдыгдан сонра jазмыш, гонағына тәшриф көндәрмишдир. Шаир Гәзвиндән кечәрәк З ә н ҹ а н а кәлмишдир... Гәзвинлиләр ону бөjүк севинҹ илә гаршыладылар... Көзәл Тәбриз jенә дә шаиримизин көнлүнә даһа чох jатды:

اری ارض قزوين باب الجنان — وادريسه نايب الشافعى
ومن يقصد الباب مفتاحه — موالا بابوية الرافعى[1478]

Гәзвиндән Әбһәрә чатдыгда чеврәсиндә чох долашдығы әски Әбһәр шәһәринә көзәл бир ше'р демишдир. Әбһәрдәки Өвлиjа мәзарларына бирчә-бирчә бахмышдыр. Әбһәрлиләрдән достү чохдур. Гүтбәддин Әбһәри илә кәнчлиjиндән таныш вә һәмдәрс иди. Биринчи Ираг сәфәриндән гаjытдыгдан сонра башга бир әбһәрли достунун өлүмүнә ағламышдыр. «Пирим» дедиjи Чәмаләддинә jаздығы мәктубу Әбһәри илә Бејләгана көндәрмишдир:

خاك ابهر نور پاك ابهر است — ياد اقسم بخاك ابهر است ...
تاكنون از قدس خاك اوليا — گفتم ابهر بين‌كه شام اصفر است[1479]

Әбһәрдә икән Гүтбәддин Әбһәриjә гонаг олду. 580 (1185)-чи илдә Имам Јəһjа ибн Мəһəммəддən алдығы мәктубдан сонра Гүтбәддинә jаздығы кағызда достунун хәстә икән она көстәрдиjи гаjғылары бирчә-бирчә садаламышдыр. Мәктуб алдығындан севиндиjини билдирмишдир[1480].

Хаганинин доланышығындан данышанлар икинчи Мәккә сәфәриндән сонра үзләтә чәкилдиjиндән, суфиjанә даврандығындан чох jазмышлар. Шаирин һәjатыны дәриндикдә, даһа jени чәһәтләрлә үзләширик. Сарајдан узаглашмаг халгдан узаглашмаг демәк дејилдир. Һәjатынын бу илләри кичик чағдашы Низаминин мөвгеи илә даһа чох сәсләшир. Санки Низами она, шаиримизин кечиб кетдиjи jола бахараг, өзүнә jени бир jол сечмишдир.

Хагани Мосул Атабәjлиjи илә, бурада һакимиjjәт башында олан түрк һөкмдарлары илә чох габаглардан jахын иди. XII әсрин көркәмли дөвләт хадими, Мосул Атабәjләринин баш хочасы Чәмаләддинлә Хаганинин архадашлығындан ирәлидә кениш данышылмышдыр. Чәмаләддинин оғлу Чәлаләддин Әбүл-Һәсән дөврүнүн көркәмли дөвләт хадимләриндән иди. О, Мосул Ата-

1474 Д-920.
1475 Ш-53—56.
1476 Д-862.
1477 Л-90.

1478 Д-962.
1479 Д-845.
1480 Л-50.

бәјлијиндә баш назир јеринdә ишләмиш. 571 (1176)-чы илдә Сеjфәддин Fази[1481] Чәлаләддинин Мүчаһидәддин Гајмазын истәjилә ишдән көтүрәрәк. Амидә-Дијар-Бәкрә сүркүн етмишдир. О, 575 (1180)-чи илдә Амиддә өләрәк, Мәдинәдә басдырылмышдыр. Чәлаләддинин јеринdә отурмуш Мүчаһидәддин Гајмаз 575 (1180)-чи илә кими «саһиби-Мосул»—Сеjфәддин Ғазинин баш назири јеринdә ишләмиш, Сеjфәддин Fази бу илдә өлдүрүлмүшдүр. Демәли, Мүчаһидәддин Гајмаз 5 илә јахын, 571—576 (1176—1181)-чы илләрдә Мосул Атабәјлијинин баш назири иди. Хагани 572 (1177)-чи илдән Тәбриздә јашадыгда Мосул Атабәјлији вә онун баш хочасы Мүчаһидәддин Гајмазла чох јахын олмушдур. «جبید» рәдифли гит'әни Хагани 572-576-чы илләр арасында саһиби-Мосулун вәзири Мүчаһидәддин Гајмазын адына јазмышдыр. Падишаһлары сајмајан шанр, Гајмазы дөврүнүн һөкмдарларындан үстүн тутмушдур. Шанрин бу кими јазылары Кәнчәдә отурараг. шаһлардан узаг кәсән, әдаләтли вә бачарыглы дөвләт хадимләрини бәјәнән Низамини јада салыр. Шаиримиз күчлүләрдән узаг кәсә дә, дөвләтин јахшы адамларынын гајғысына сығынмышдыр. Мүчаһидәддин Елдәкизләрә чох јахын иди. О, Елдәкизләрин јардымы илә дустагханадан чыхарылмышдыр. Хилафәт сијасәтдә бишмиш, бәркә-боша дүшмүш бу баһадырын бујруғу илә доланырды. Тарихчи Һәмдуллаһ Мүстофи јазыр:

«دراول عهدش امیرالامرا قطب‌الدین قایماز بودی. درمدت امارت طول مدت یافته و ریاستی عظیم داشت و محب علما' بود». [1482]

Гајмаз истәдијини хәлифә етмиш, истәмәдијини һакимиjjәтдән атмышдыр. Инди шаиримиз дөвләт гушу олараг онун чијнинә гонмушдур. Бу да Хаганинин икинчи Мәккә сәфәриндән сонра Тәбриздә икән «суфијанә» бир һәјат кечирмәдијини, јурдунда вә јурду чевrәсиндә баш верән һадисәләрлә — дөвләт һәјатилә јахындан марагландығыны бир даһа көстәрир:

اگر تنم نه زبان موی می‌کند به ثنایش — بجای موی سنان برمسام او زیبد
بسعی اوست جهانگیر گشته سیف‌الدین — که بر نسر فلك بر سنام او زیبد
منم‌که گردن من وام دار خلعت اوست — که گردن ملکان زیر وام او زیبد ...
زخسروان جهان خود مجاهدالدین است — که مرغ همت ماصید دام او زیبد ...
اگر بجود بها برنهد عروس مرا — بقیمتی که فزاید خرام او زیبد ...

[1481] ابن الاثیر، «تاریخ الکامل». جلد ۱۱، ۱۳۰۱، قاهره، ص: ۱۹۶.
[1482] حمدالله بن ابی‌بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی، «تاریخ گزیده». ۱۹۱۰، لندن، ۳۶۷.

جناب موصل از او مکه مبارك باد — که جملگی ممالك بکام او زیبد
اگر چه باز سپید است جان خاقانی — کبوتر حرم احترام او زیبد[1483]

572—580 (1177—1185)-чи илләр арасында шаиримиз бир чох јерләри кәзмиш, Азәрбајчаны аддым-аддым долашмыш, онун көркәмли адамлары, тарихи абидәләрилә даһа јахындан таныш олмушдур. Вәтәнини, онун фәлсәфи вә мәдәни һәјатыны даһа дәриндән дујмуш, суфи пирләриндән дөвләт башчыларына кими һамысыны бирчә-бирчә көрмүш вә онларла әлагә сахламышдыр. Вәтәнини дујмуш вә көзәл Ағкүл бағыны башдан ајаға дөнәдөнә долашмыш, чевrәсиндә һәрләнмишдир. Азәрбајчан шаирләри ичәрисиндә кимсә онун кими Азәрбајчан торпагларыны аддым-аддым, ојмаг-ојмаг, Дәмиргапы Дәрбәнддән, Гәзвиндән о тәрәфләрә кими көзмәмишдир. Диванының әлә алдыгда Азәрбајчан бүтүн кәнд вә шәһәрләрилә, XII әсрин зијалылары илә көзүмүзүн өнүндә чанланыр.

Шаиримиз өмрү боју бир чох алимләрлә әлагә сахласа да, Тәбризә кәлдикдән сонра отуруб-дурдуғу, јазышдығы алимләрин сајы даһа чох иди. Шаирин бағлы олдуғу, әлагә сахладығы дөврүнүн зијалыларының адларыны көздән кечирдикдә, онларын чохунун Азәрбајчандан чыхдығы, Азәрбајчанла бағлы олдуглары көз габағындадыр. Демәли, шаиримизин јашадығы илләрдә өлкәдәки мәдәни һәјат чох гајнар, кениш вә зәнкин имиш. Хагани кими бөјүк бир исте'дада кәрәк олан мәдәни әлагәләри өлкә өз һесабына тә'мин етмишдир...

Дејилдији кими, Гүтбәддинә јаздығы мәктуба көрә, 579 (1183/84)-чү илдә Хагани «Әхлат чиварында» иди. Досту Еjнәддин Зәнчанинин Тәбризә кәлдијини ешидәрәк, о да Тәбризә кәлмишдир. Кәнчлик илләринин досту Гүтбәддин Әбһәридән алдығы мәктуба чаваб јазараг, Еjнәддинә јолладығы мәктубун үзүнү Әбһәријә көндәрмишдир. Шаирин јазысы Гүтбәддинә чатмаздан, Хагани достунун икинчи мәктубуну алды. Чаваб мәктубуна Еjнәддинә көндәрдији кағызын үзү дә битишик иди. Еjнәддинә саламлар јоллады. Хагани һәјатынын 580 (1185)-чи илләрини бу мәктублардан өjрәнмәк олар.

580 (1185)-чи илдә Сеjjид Мүртәза Низамәддин Ибн ән-Нәссабә Хорасандан Тәбризә кәлмишди. О, Хорасанын чох көркәмли алимләриндән сајылан, Хаганинин кәнчлијиндә она чохлу ше'рләр јаздығы, сојү Кәнчәдән олан Мәһәммәд Јәһјанын оғлу Јәһја ибн Мәһәммәдин мәктубуну кәтирмишди. Јәһја ибн Мәһәммәд Хаганинин өлүмүнә мәрсијәләр јаздығы Имам Мәһәммәд Јәһјанын оғлудур. Мәһәммәд Јәһја Имам Ғәзалинин төләбәси иди. О, дөврүнүн көркәмли алим вә әдибләриндән сајылырды. Мөһјәддин Јәһја ибн Мәһәммәд Јәһја Нишапурда јашајырды. Хорасанын ән көркәмли руһаниләриндән вә мааријф хадимлә-

[1483] Д-854.

риндән бири иди. Бағдадда сөзүкечәр иди. Низамијјә мәдрәсәсинин гапысы онун истәјилә ачылыб-бағланырды. Јәһја ибн Мәһәммәд Хаганијә мәктуб вә тәшриф көндәрмишди.

Хагани Гүтбәддинә јаздығы биринчи мәктубу илә икинчи мәктубу арасында Мәһәддиндән кағыз алмышдыр... Јәһја ибн Мәһәммәд Хаганини Хорасана чағырырды... Бу мәктуб шаирә кәскин тә'сир етди. Өмрүнүн кечән күнләри, арзулары бирчә-бирчә јадына дүшдү. Гүтбәддинә көндәрдији икинчи мәктубда бу һадисәләрдән кениш данышан шаир, досту илә кечирдији кәнчлик илләрини јада салмыш, чаванлығын ити кечмәсинә ачыгланмышдыр. О, мәктуб көндәрмәмәсинин сәбәбиндән данышараг јазыр: «Јерли һөкумәт јазышманы јасаг етмишдир. Мәнә дејирләр, биздә сығыначаг тапмысан, башга өлкәләрин бөјүкләрилә јазышмаг нәјә лазымдыр? Бујруғу көзләмәсәниз чәримә олуначагсыныз. Рејдән Тәбризә гајыдандан бу мәктубу јазана кими илин дөрд ајыны Тәбриздә галараг, галан ајларыны сәјаһәтдә кечирмишәм»[1454].

Бу илләрдә Хорасанда шаирә бөјүк һөрмәт көстәриридиләр. Шаиримизин ад вә һөрмәти Хорасаны чох-чох кечәрәк, Түркүстанын ән узаг сынырларына чатмыш, Чин торпагларынын ичәриләринә јүрүмүшдүр. Ирагда, Әбһәрдә она гаршы чыханлар вар иди. Тәбриздә икән «алими-амил» Иззәддин, Әгзәл-гүзат Фәхрәддин вә Әмири-рәис Иззәддинлә даһа чох отуруб дурурду[1455]. Иззәддин Бу-Имрана даһа чох күвәнирди. Бу-Имранын өлүмүндән сонра чох дарыхмышды. Иззәддин Бу-Имран 580 (1185)-чи илдә сағ иди. Хагани онун өлүмүнә јаздығы мәрсијәдә Тәбриздә онун һимајәсинә сөјкәндијини билдирмиш, онун көлкәсиндә Тәбриздә сәрбәст доландығыны сөјләмишдир. Иззәддинин 580 (1185)-чи илдә сағ олмасы шаирин Әбһәрә көндәрдији мәктубдан ајдын көрүнүр.

Хагани 580 (1185)-чи илдә јаздығы «بخراسان یایم» рәдифли ше'рини бу илдә Гүтбәддинә көндәрдији икинчи мәктубдан сонра јазмышдыр. Бу гәсидәни әрәбчә јаздығы башга бир ше'рлә бирликдә мәктубун гошмасында Јәһја ибн Мәһәммәд Јәһјаја — Нишапура көндәрмишдир. Әрәбчә јаздығы бу мәктубун бир парчасы Хаганинин әрәбчә ше'рләри сырасында илк кәрә Һиндистанда басылмыш, сонра үч кәрә Тећранда чап едилмишдир:

چندگوئی‌که دوسال دگر است آفت خسف دفعرا رأفت رحمان بخراسان یابم [1456]

Сејјид Мүртәзанын Хорасандан кәтирдији мәктуб шаирин Јәһја ибн Мәһәммәддән алдығы илк мәктуб иди. Хагани бундан сонра Јәһја ибн Мәһәммәдлә дә јазышмышдыр.

[1454] Л-50.
[1455] Јенә орада.
[1456] Д-297.

Шаиримиз Мәһәммәд оғлу Јәһјадан мәктуб алдыгдан сонра јенидән Хорасан сәфәри фикринә дүшдү. Мәһјәддин Мәһәммәд оғлу Јәһјаја көндәрдији мәктубун бүтөв мәтни әлдә дејилдир. Мәктубa артырылан «بخراسان یایم» рәдифли гәсидәдә Хаганинин 580 (1185)-чи илләр һәјатындан кениш данышылыр. О, инди Рej јолу илә дејил, Ширванда икән дүшүндүјү јолла — Хәзәр саһили илә Хорасана кетмәк истәјирди. Тәбриз—Рej—Хорасан мәгсәдли сәфәриндә Бәстам вә Тусдан даһа чох данышдығы һалда, инди Нишапуру көрмәк арзусундадыр. Мирзә Әли Мә'чүз шаиримиздән 800 ил сонра өзүнү Шаһруда чатдырмыш, орадан јурдуна гајытмамышдыр. Шәһријар илк мәһәббәтиндән ајрылдыгда Нишапурда јашамалы, орада долашмалы олмушдур. Сабир шаиримизин диванының бағрына басдыгдан сонра, онун кими сәфәр фикринә дүшмүш, Ашхабад јолу илә Хорасана, сонра Һәмәдана кетмишдир. Хорасанда икән Нишапуру көрмәси, орада шаиримизи јада салмасы сөзсүздүр. Хагани јенә дә Хәзәр дәнизинин гырағы илә Амүлә, Амүлдән Күркан јолу илә Хорасана — Нишапура кетмәк истәјирди:

از ره ری بخراسان نکنم رای دگر که ره از ساحل خزران بخراسان یابم
بیر بیشه اگر برسر دریا گذرم میل آن بیشه‌ٔ پران بخراسان یابم
سوی دریا روم وبر طبرستان گذرم کافتخار طبرستان بخراسان یابم
چون زآمل رخ آمال بگرگان آرم یوسف دل نه بگرگان، بخراسان یابم [1457]

580 (1185)-чи илдә Нишапурда Тоғаншаһ иш башында иди. Зәһирәддин Фаријаби Нишапурда јашајыр, әлинә јеничә гәләм алмыш бир кәнч иди. Нишапур Низамијјә мәдрәсәсини јеничә битирмишди. Гасырға әлејһинә јаздығы елми әсәрини баша вурараг, Тоғаншаһа көндәрмишди[1458]. Хагани Ширвандан узаг дүшдүјүнү, Хорасан севдасилә «әвтанын» тәрк етдијини, кәнчлији илә видалашдығыны, јашының 60-а чатдығыны билдирир. Башының гар кими ағармасына, үрәјинин хәстәләнмәсинә ачыгланыр, «Хорасанда галмаг истәјирәм» — демишдир. 30 јашында икән Мәһәммәд Јәһјаја гошулмаг истәдијиндә олдуғуну билдирир:

گر ز شروان بدر انداخت مرا دست وبال خیروان بلکه شرفوان بخراسان یابم
ترك اوطان زپی قصد خراسان گفتم عوض سلوت اوطان بخراسان یابم ...
گم شد آن گنج جوانی‌که بسی‌کم‌کم داشت از پی گمشده تاوان بخراسان یابم ...
بافت زربفت خزائم علم کافوری من همان سندس نیسان بخراسان یابم
درد دل دارم از ایام وبتر آنکه مرا نگذارند که درمان بخراسان یابم ...
گربهین عمر من آمیزش شروان گم‌کرد عمر گم بوده‌ٔ شروان بخراسان یابم ... [1459]
رخت عزلت بخراسان برم انشاء الله که خلاص ازید دوران بخراسان یابم

[1457] Д-297.
[1458] «دیوان ظهیر فاریابی» ، باهتمام هاشم رضی، مقدمه، ص. بیستوسه.
[1459] Д-296—297.

Јенә дә шаирә Хорасана кетмәк изни верилмәди. Бундан габаг Көһүстанда долашдығыны дүшүнмәк олар:

چند جویم بکهستان که نماند اهل دلی آنچه جویم بکهستان بخراسان یابم[1490]

Көрүнүр, Гүтбәддинә көндәрдији мәктуба көрә о, Јәһја ибн Мәһәммәд Јәһјадан мәктуб алдыгда јенә дә Реј јолу илә Хорасана кетмәк истәмишдир. Сонра Хәзәр саһили илә Хорасана чатмаг фикринә дүшмүшдүр.

Хагани Нишапура кетмәк, Јәһја ибн Мәһәммәд Јәһја илә көрүшмәк, әски танышларындан Имам Мәһәммәд Јәһјанын гәбрини көрмәк, Нишапур сујундан ичмәк истәјирди. Шеј Әттар Нишапурда иди. Шаиримиз ушаг икән бөјүк Хәјјамы Нишапурда басдырмышдылар. Нишапурда Хаганинин јолуну көзләјән шаирләр чох иди. Һамыдан чох Рәшидәддин Нишапури шаири көзләмишдир. Хаганинин әрәбчә, дәричә јаздығы әсәрләри Хорасан торпагларында әлдән-әлә кәзирди:

بسر خاك محمد پسر یحیی پاك روم و رتبت حسان بخراسان یابم ...
چون بتازی ودری یاد افاضل کنرد نام خویش افسر دیوان بخراسان یابم
من که خاقانیم ازآب نشاپور بچشم بنگرم صورت سحبان بخراسان یابم ...
محیی‌الدین‌که سلیمان صفتست وخدمش دیو وانس وملك وجان بخراسان یابم ...
دستم از نامه‌او نافه گشای سخنراست کاهوی تبت توران بخراسان یابم
چون بدو نامه کنم در سرش ازخط ملك قدوه' اعظم عنوان بخراسان یابم

[1491]

بهر آن نامه کبوتر صفت آید زفلك نسر طائر که پر افشان بخراسان یابم

Хагани «Төһфәтүл-Ирагејн»дә олдуғу кими, бу әсәриндә дә әхиләр сајағы мүнәччимләрә вә онларын үјдурдуглары «туфан әһвалатына» гаршы чыхыр:

[1492]

نکنم باور کاحکام خراسانست این گرچه مد هرمس ولقمان بخراسان یابم

Мөһјәддинә јаздығы ше'риндә, Гүтбәддинә көндәрдији мәктубда Хагани 552 (1158)-чи илдә олдуғу кими, јенә дә XII әсрдә башга бир рәнкә дүшмүш «Јунан фәлсәфәсинә» — мүсәлман мәдәнијјәтиндә тәфтиш едилмиш бир фәлсәфәјә гаршы чыхмышдыр. 580 (1185)-чи илләрдә дүшүнчәләрдә кәскин бир јохлама вә сыхынты һөкм сүрүрдү. Хагани достларынын онун адының гаршысында јаздыглары «Султанул-һүкәма» үнванындан белә чәкинмәкдәдир. Суфиләр, әхиләр вә философлар «һәким» дедикдә башга-башга мә'налар дүшүнүрдүләр. О, фәлсәфәјә әхиләр сајағы бир мүнасибәт бәсләјирди. «Султанул-һүкәма» үнванын бу мә'нада рәдд едирди. Зәманәсинин философу олан шаир

[1490] Д-295.
[1491] Д-298—299.
[1492] Д-297.

адсыз вә үнвансыз јашамаг истәјир. Шафеи вә һәнәфи чәкишмәләри күчләндикдә инсанлара дәрин бир севкилә бахан шаир бу мәзһәбләрлә бағлы олан көркәмли адамларла јазышдыгда чәтинликләрлә үз-үзә кәлмишдир. Шаир үстүнә мәктуб көндәрдији адамын дини е'тигадына, фәлсәфи бахыш вә инамына тохунмамаға чалышмышдыр. Јери кәлдикдә инам бәсләјәнин көнлүнү охшамаг истәмишдир. О, көнлүнү јенә дә әхилијә вермишдир... 580 (1185)-чи илләрдә Хаганинин долашдыгы јерләрдә бир сыра һадисәләр баш верди. Мәһәммәд Чаһан Пәһләван Сәлаһәддин Әјјубијә гаршы чох чалышараг јорулмушду. Хәстәләнди. Ирага кәләрәк аз сонра[1493] өлдү. Азәрбајчан вә Ираг торпагларына Сәлаһәддинин јүрүшү көзләнилирди. Чаһан Пәһләванын јеринә гардашы Гызыл Арслан әјләшди. О, һачиби-хасслыг вә Атабәјликлә бирликдә Азәрбајчан шаһлыгыны да јенә дә әлиндә сахлајырды... Бир-ики ил кечди... Ираг задәканлары вә Бағдад хилафәтинин чалышмалары илә бағлы оларағ, 3-чү Тоғрул вә Гызыл Арслан арасында чәкишмә башланды. Ики өкеј гардаш бирбиринин гаршысында дајанды. Сәлчуглулар вә Атабәјлиләр очағыны хилафәт ичәриндән партлатмаг истәјирди. Харәзмшаһлар да бу чәкишмәләри изләјирди. «Төчарүбүс-сәлаф»дә дејилдији кими, Хәлифә назирләриндән бири бу мәгсәдлә 20 илдән артыг позучу чалышмаларда олмушдур. Гүввәләр парчаланды...

Хагани Султан Тоғрулун адыны әсәрләриндә чәкмәмишдир. Көрүнүр, бу икид, төчрүбәсиз вә ловға һөкмдардан даһа узаг кәзмишдир. Шаир өмрүнүн 580—595 (1185—1199)-чи илләрини тәдрис вә сәјаһәтдә — мүәллимлик вә кәзинтидә кечирмишдир. 595 (1199)-чи илдә Тәбриздә иди. Тарихчи Равәнди Сәлчуглу 3-чү Тоғрулун чәтин күнләрдә охудуғу бир дүбејтинин мәтнини вермишдир[1494]. Тоғрул көзәл рүбаиләр јазса да, бу ше'р Хаганинидир. Диванынын әски әлјазма нүсхәләринә бу рүбаи дә көчүрүлмүшдүр:

من میوه' خام سایه پروردنه‌ام جز چشمه' خورشید جهان گرد نه‌ام
گر برسر حسمان‌که نه مردند ونه‌زن سرپوش زنان برنکنم مرد نه‌ام[1495]

Көрүнүр, Султан Тоғрул Хагани јарадычылығыны чох севмишдир. Шаиримизин ше'риндән ешидилән икидлик нә'рәләри икид Тоғрулун көнлүнү алмышдыр. О, дөврүнүн көркәмли сәнәткарларының шәклини чәкдирәрәк бир јерә топламышдыр. Сөзсүз,

[1493] محمد بن علی بن سلیمان الرواندی. «راحةالصدور وآیةالسرور». ۱۲۳۳. تهران. س: ۳۳۷.
[1494] محمد بن‌علی بن سلیمان الراوندی. «راحةالصدور وآیةالسرور». ۱۲۳۳. تهران. س: ۳۶۹.
[1495] Д-724.

Хаганинин шәкли дә Тоғрулун бағладығы албома салынмышдыр[1496].

Хаганинин 580—595 (1185—1199)-чу илләр һәјатыны өјрәнмәк үчүн шаирин 586 (1190)-чы илдә Гызыл Арслана көндәрдији мәктуб, өмрүнүн сонларында — күнүләт илләриндә Чәлаләддинә јаздығы «Әлфијјә» чох кәрәклидир. Шаирин һәјатының 580 (1185)-чи илдән сонракы илләри һәләлик гаранлыг галмагдадыр. Тарихчи Әта Мәлик Чүвејни Султан Тәкүшүн 592 (1196)-чы илдә Исфаһаны тутмасындан данышаркән, Хаганинин буна көрә јаздығы «گرفت» рәдифли ше'риндән ики бејт вермишдир[1497]. Бу бејтләри шаирин кичик чағдашы Кәмаләддин Исфаһанинин адына чыханлар да вардыр. Хагани Гызыл Арслана јаздығы мәктубун јазылыш тарихи көстәрилмиш сон әсәрини 576 (1181)-чы илдә гәләмә алмышдыр:

شش سال دگر قران انجم — در آذر و مهرگان به‌بینم[1498]

Шаиримиз инсанлара јандығы үчүн көнлүндә јенә дә гәм јүкү кәздирир. Әдаләт ахтарараг тапмамышды. Кимсәдән рүзи истәмәдијини билдирмиш, јарадычылыг шөһрәтинин кениш јајылмасы илә өјүнмүш, әсәрләрини мәнимсәјәнләрдән сөзлүдүр. Гызыл Арсланы көрмәк, она говушмаг арзусу илә јашајыр. О заман Гызыл Арслана гаршы дура билән Мисир һөкмдары Сәлаһәддин Әјјуби иди. Сәлибчиләрлә онун арасында Сур, Әкка вә Бејтүл-мүгәддәс үстүндә чохлу вә ганлы вурушмалар кетмишдир. Шаир Сур, Әкка вә Мисири дә, Әрмән вә Нахчыван кими Гызыл Арсланын әлиндә көрмәк истәјир. Бу ше'рин һәмин илләрдә јазылдығыны бир даһа көстәрир. Хагани мәмдуһунун әһвал-руһијјәсини, түрканә бәдии зөвгүнү вә зеһнијјәтини нәзәрә алараг, бу әсәриндә дә түрканә бәдии-зеһни анлајышлары бирәр-бирәр гәләмә алмышдыр. Бу кими әсәрләриндә шаирин бәдии зеһнијјәтинин илк мајасы — өзүлү даһа габарыг көрүнмәкдәдир. Гызыл Арслана јаздығы мәктубда јарадычылығынын бу чәһәтинә тохунмушдур. О, Гүтбәддинә 580 (1185)-чи илдә көндәрдији мәктубда достунун зеһни вәрдишләри үзүндән, дөвранын әлиндән вә фүтүввәтә инанышындан, өзүнү фәлсәфәдән — Јунан фәлсәфәсиндән, Ибн Синадан күскүн көстәрсә дә, Гызыл Арслана јаздығы ше'рләриндә белә бир әһвали-руһијјә илә гаршылашмырыг. Ахситана јаздығы әсәрләриндә олдуғу кими, бу ше'рләриндә дә хурафат вә ријакарлыға гаршы чох кәскин вә ачыг чыхышлары вардыр. Көрүнүр Ширваншаһлар

[1496] محمدبن علی‌بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۵۷.

[1497] علاءالدین عطاملك بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی. «تاریخ جهانگشای». جلد ثانی. ۱۳۲۷. تهران. ص: ۲٤.

[1498] Д-267.

вә Елдәкизлиләр сарајы ше'рин динә тапынмасыны чох да кәрәкли сајмамышлар. Бу да һәр ики дөвләтин күчлүлүјүнү көстәрән бир бәлкәдир. Хәлифәни күчләндирмәкдәнсә, өзләринә фикир вермиш, «әрәб динини» хаганлыг тахтыны голтуғунда көрмәк истәмишләр. Гәтран Тәбризинин гәсидәләриндә дә белә дир. Бу да Азәрбајчандакы фикри ојанышы, онун күкрәјән селләр кими күчүнү, доғма төвми зәминлә, халгын азадлыг вә истиглалијјәтилә бағлылығыны бир даһа көстәрмәкдәдир... Ше'ријјәтинин дүнјаны тутан күчүндән, кимсәдән рузу уммамасындан, әдаләт ахтарараг тапмамасындан данышмасы гәсидәнин 576 (1180)-чы илдә јазылдығыны көстәрән дәлилләрдәндир:

از جفتی غم بباد غصه — دل حامله گران به‌بینم ...
می جویم و داد نیست ممکن — کاین نادره در جهان به‌بینم ...
روزی چه طلب کنم بخواری — خود بی طلب و هوان به‌بینم ...
آن تازه سخن که کردم ابداع — در روی زمین روان به‌بینم ...
دیوان مرا که گنج عرشی است — عین‌الله گنج‌بان به‌بینم ...
صور و عکه در امان امرت — چون ارمن و نخجوان به‌بینم
سگبانت شه فرنگ یابم — در بان شه عسقلان به‌بینم
تو قاهر مصر و چاوشت را — بر قاهره قهرمان به‌بینم[1499]

Дејилдији кими, гәсидәнин маддеји-тарихини дашыјан мисранын мәтниндә сонралардан едилмиш дәјишикликлә бағлы оларағ, ше'рин 556 (1161)-чы илдә јазылдығыны сөјләмишләр[1500]... Билдиҗимиз кими, Хаганинин Гызыл Арсланын адына 570 (1175)-чи илдә јаздығы башга бир ше'риндә јазылыш тарихи дәјишдирилмишдир. Бу әсәрин мәтниндә сонрадан ким тәрәфиндәнсә бир сыра дәјишиклик едиләрәк, Ахситанын адына јазылмышдыр. Ше'рин јазылыш тарихи 570 (1175)-чи ил дејил, 580 (1185)-чи ил көстәрилмишдир[1501]. Диванын әлјазмаларының бир гисми дә «پانصدو هفتاد» . «پانصدو هشتاد» кетмишдир. Хаганинин Гызыл Арслана 586 (1190)-чы илдә көндәрдији мәктуба көрә, шаирин Гызыл Арсланын адына јаздығы ше'риндә Аран рависи дәјишиклик апарараг, башгасынын адына чыхмышдыр[1502]. Әсәр 570 (1175)-чи илдә Абхаз илә Елдәкизләр арасында чәкишмә кетдији ајларда јазылмышдыр. Доктор Зиjаәддин Сәччади ше'рин башлығыны доғру версә дә, мәтндәки дәјишикликләри бүтөвлүклә бәрпа едә билмәмишдир. 570 (1175)-чи илдә Аран Гызыл Арсланын әлиндә иди. Буна көрә дә Хагани: «ایران بتو شد حسرت — غزنین و خراسان» демишдир. Бу мисра сонрадан «ایران بتو شد حسرت غزنین و خراسان» јазылмыш... «خاقانی و بحر سخن و بارگه شاه» кетмишдир... Әсирәддин мисрасы «خاقانی و بحر سخن و حضرت خاقان»

[1499] Д-265—271.
[1500] Д-1035.
[1501] Д-438
[1502] Д-47.

Ахсыкәти азы-чоху 570 (1175)-чи илдә Гызыл Арслана јаздығы бир гәсидәдә Хаганинин адыны чәкмәсә дә, санки бу һадисәјә тохунмуш, Аран рависинин кәрәксиз ишини шаирин адына чыхмышдыр. Әсирәддин Ахсыкәти бир сыра анларда Хаганијә гаршы чыхырды. О, гаршы чыхдығы бир шаирдән данышаркән бу бејтләри јазмышдыр:

زمن بعدت یکماهه فرستی طلبد — که(یود) شعر دو ممدوح درکشید بتار
ز ارسلان چوبود ره باخستان نزدیك — ز روی فضل نمیگویم از ره گفتار[1503]

Ибн әл-Әсирин јаздығына көрә, Гызыл Арслан 587 (1191)-чи илин шә'бан ајында өлдүрүлмүш, јеринда гардашы оғлу Әбубәкр әјләшмишдир[1504]. Хаганы Гызыл Арслана јаздығы мәктубда «он илдир ки, сизин адыныза ше'р јазмамышам» — дејә үзр истәмишдир. Демәк, мәктуб 576 (1181)-чы илдә Гызыл Арслана јазылмыш ше'рдән он ил сонра, 586 (1190)-чы илдә гәләмә алынмышдыр:

«درین وقت امیر الخدم خویشتن مخطی وگناه‌کار میداند چه‌قریب ده‌سال است که از انفاذ مدایح مطرز بطراز القاب جهانداری ... امتناع نموده است».[1505]

Бу заман, Хаганинин 66 јашы вар иди. Гызыл Арслан Султан Тоғрулу һәбсә аларағ, Равәндијә көрә, Дизмарда[1506], Әби Һамидә көрә, Кәһран галасында дустаг сахлајырды. Өзү Һәмәданда султанлыг тахтында әјләшмишди. Гардашы оғлу Әбубәкр Азәрбајчанда ишләри јолуна салырды. Низами 576 (1180/81)-чы илдә «Хосров вә Ширин»и битирдикдән чох сонра, Хаганы бу мәктубу Гызыл Арслана јазмышдыр. Низами бу мәктубун јазылышындан габаг Гызыл Арсланын јанына кетмишдир. Мәктубда Хаганы кимсәјә мәдһ јазмадығыны билдирир: «Мәдһ јазсам, биринчи сизә јазарам» — демишдир. О, Әхситана дедији сөзләри јенә дә тәкрар едирди: «Үзләтә чәкилиб падишаһлара гуллуг етмәкдән јаха гуртармышам... Һәјатда бир нәфәрә сөјкәнмәк кәрәкдир. Сиз мәним һимајәчимсиниз. Бүтүн өмрүм боју сизә говушмаг истәмишәм. Кәнчлијимдә едә билмәдијими, гочалығымда едә биләрәмми? Анчаг, анчаг гочалыг үзүндән һөкмдарын јанына кәлә билмәдијимдән үзр истәјирәм. Бәтәнимдән, онун бөјүк хаганынын гапысындан узаг дүшәндән бәри өмрүмү сәјаһәтләрдә кечирмишәм. Башга һөкмдарларын адына јаздығым ше'рләри суја атмышам. Вәлине'мәтимин адына белә чыхыг

[1503] «دیوان اثیرالدین اخسیکتی». ۱۳۳۷. تهران. ص: ۱۷۸.

[1504] محمد بن علی‌بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۳۶۲.

[1505] Л.45—46.

[1506] محمد بن علی بن سلیمان الراوندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران. ص: ۳۶۲

чәкмишәм... Бу мәктубу јазаркән Аран рависинин кечмишдә сизин адыныза јазараг зәһмәт вермәмәк үчүн јаныныза көндәрмәдијим гәсидәнин тәхәллүсүнү дәјишдирәрәк, башгасынын ады илә сизин тахтынызын гаршысында охудуғуну ешитдим. Буна көрә дә, гәсидәни өз әлимлә көчүрүб сизә көндәрдим[1507]...» Көрүнүр, шаирин 570 (1175)-чи илдә Гызыл Арслана јаздығы гәсидәнин тәхәллүсүнү Аран рависи дәјишдирмишдир. Сонралар, әсәрин мәзмуну даһа кәскин дәјишикликләрә уғрамышдыр.

Хаганы бу заман Тәбриздә јашајырды. Демәк, мәктубу Тәбриздән Һәмәдана көндәрмишдир. Шаир «күјүләт» үзүндән шаһын јанына кәлә билмәдијиндән үзр истәмиш, гәриб икән унудулдуғундан сөзләдүр. Хаганинин јазысындан дујулдуғуна көрә, бу заман Ахситанла Гызыл Арслан чох јахын имишләр. Низаминин әсәрләри дә буну көстәрир.

Шаир Гызыл Арсланын адына јаздығы гәсидәләрдә олдуғу кими, бу мәктубда да түркапә бәдии тәсвир васитәләриндә вә түрк әсатир анлајышларына даһа чох јер вермишдир. Бунлары охујаркән «гурдун ағзындан сәһәрин ачылдығыны» көрүрсән! Күлтәкин јазылары вә «Оғузнамә» јадымыза дүшүр. Күлтәкин јазылары белә башлајыр: «Нә вахт ки, күндүзлә гаранлыг кечә бирләшди, ондан мави көј доғду». Хаганы Гызыл Арслана јазыр: «Кечәнин гара тоғаны вә күндүзүн ағ сонгурунун бирләшмәсиндән бир улуғ хатун доғмушдур»... Бурада көјдән дүшмүш, Оғузун алдығы «көј көзәлиндән» дә сөз кедир. Шаир ағ кағыз үзәриндә гара мүрәккәблә бу мәктубу јаздым — демәк истәјир. Јаратдығы бу көзәл, Оғуза үзүнү көстәрән сәмави гыз кими көј шүанын ичиндән чыхмыш, үзү чеврәсиндә көј ишығындан мүгәддәс бир һалә-ај ағылы чөкмүшдүр:

«از قراطغان شب و آتسنقر روز چنو الغ خاتون نزاده».[1508]

586 (1190)-чы илдә Хаганинин күрәкәни Мүәјјәдәддин гоча гајнатасынын сағ әли иди. Зәманәсинин алимләриндән бири олан Мүәјјәдәддини Гызыл Арслан таныјырды. Хаганы мәктубла бирликдә күрәкәнини дә архадашы вә досту Гызыл Арсланын јанына көндәрмишди.

Мәктубдан бир даһа көрүндүјү кими, Хаганы өмрүнүн сон күнләриндә дә «тәрки-дүнја» олмамышдыр. Үзләтә чәкилдикдә — сарајдан узаглашдыгда да өз доғма дөвләтинин һимајәсини кәрәкли сајмышдыр. Кичик чағдашы Низами онун кетдији јола говушмуш, бирликдә Бәрдәнин «Ағкүл бағына», Тәбризин «Фәрһад вә Ширин» бағына доғру аддымламышлар. Шаирин «Фәрзәнд» — оғлум дејә чағырдығы, Гызыл Арсланын јанына көндәрдији Мүәјјидәддин Маһмуд дејилдији кими, шаирин севимли шакирди, јахын досту вә гызларындан бириниң әри иди. Хаганы

[1507] Л.47.

[1508] Јенә орада.

Тәбриздән «Ширван сәдрүш-шүәрасы» Мүһәззабәддинә көндәрдији мәктубда Мүәјјидәддинин адыны чәкмишдир. 572 (1176/77)-чи илдә күрәкәни Шәһабәддин Ширванијә көндәрдији мәктубда да Маһмудун адыны чәкир, Мүәјјидәддин Күр вадисиндән чыхмыш көркәмли бир алим олмуш, онун аиләси Муған сипаһбудлији илә бағлы иди. Хагани бир чох кечәләри севимли тәләбәләри Әбһәдәддин вә Мүәјјидәддинлә јухусуз галараг, китаблара баш вурмушдур:

امشب من و اوحد ومؤيد هر دو سه حديث رانده يك دم ...[1509]

Шаирин Хорасан сәфәриндән — Реjдән гајыдараг, Тәбризә кәлдикдә Шәһабәддин вә Мүәјјидәддиндән мәктуб алдығы бәллидир. Бу мәктубда Хаганинин күрәкәнләринин арасындакы чәкишмәнин битмәсиндән данышылырды. Шаир һәр ики күрәкәнинә јаздығы мәктубунда бу хәбәрдән севиндијини билдирир. Мәктубдан Мүәјјидәддинин 573 (1177/78)-чү илдә Тәбриздә олмасы ајдынлашыр. Шәһабәддинә јаздығы мәктуба көрә, Хагани Ширвандан көчдүjү илләрдә Маһмуд шаирин анлә үзвләриндән бири кими онун евиндә галмышдыр. Ширванда јај истираһәтиндә икән Хаганинин Мүәјјидәддинә көндәрдији мәктуб бизә кәлиб чатмышдыр. Шаир Мүәјјидәддин Маһмуд Тифлисинин өлүмүнә көрә јаздығы «نماند» рәдифли гит'әдә Мүәјјидәддинин билик вә кишилијини Чаһизә бәрабәр тутмуш, «мө'чүз-кәләм» һикмәт чырағының сөнмәсинә ачымышдыр. О, Маһмуду јарадычылығының илһамчысы, гәринәләрин биличиси сајмышдыр:

خاقانيا بجوی هنر آب تيره ماند کان بحر دل مؤيد روشن روان نماند
محمود نام عنصر الهام درگذشت علامهٔ قرون و مراد قران نماند ...
گر دوستان بماتم او خون گريستند تو خون‌گری که دوستتر دوستان نماند[1510]

Тифлисдә чох-чох әски чағлардан бәри јашајан азәрбајчанлылар ичәрисиндән бөjүк алимләр чыхмышдыр. XII әсрдә Кичик Асијада — Анадолуда јашајан, 100-ә јахын слми әсәр јазмыш Бу һүбеjш Тифлиси дә бу шәһәрдә јашајан азәрбајчанлылардандыр. Шаирин пис вә јахшы күнләринин сирдашы вә архадашы олан Мүәјјидәддин Маһмуд да бу алимләрдән бири иди...

Низами «Леjли вә Мәчнун»у Хаганинин бу мәктубундан ики ил габаг 584 (1188)-чү илдә Ахситанын адына јазмышдыр. Бу заман оғлу Мәһәммәдин 14 јашы вар иди. Ахситанын биринчи оғлу 571 (1176)-чы илдә өлмүш, икинчи оғлу Дәрбәнд шаһзадәси, Ширван мәләкәси Сәфвәтәддиндән 572 (1177)-чи илдә доғулмушдур. Хагани Ахситана вә Абхаз һөкмдарына јаздығы мәктубларда бу һадисәләрә дә тохунмушдур. Башга бир мәктубундан, вәлиәһдин доғулмасына көрә Хаганинин Ахситана тәбрик, Ахситанын да она хәл'әт көндәрмәси ајдынлашыр. Ахситанын вәлиәһди 584 (1188)-чү илдә 12 јашында икән, Низаминин оғлу Мәһәммәд 14 јашында иди. Низами бакир кәлинини — әсәрини Ахситана көндәрдикдә түркзад оғлу Мәһәммәди Ширван хаганы вә вәлиәһдинә тапшырмышдыр. Бу заман вәлиәһд «ногәләм», Мәһәммәд «но-амуз» иди:

بسيار مرا بعيش امروز کونو قلم است و من نوآموز ...
ممزوج دو مملکت بشاهی چون سيب دو رنگ صبحگاهی
دانی که چنين عروس مهنی نايد ز قران هيچ عهدی
گر در پدرش نظر نياری تيمار برادرش بداری ...[1511]

Хагани Низамидән ики ил сонра ики гәсидәсини күрәкәни Мүәјјидәддинлә бирликдә Гызыл Арслана көндәрмишдир:

«اگر چه دوبكر همزاد را بريك شاه عقد بستن دريك وقت رخصت ندهند».[1512]

«Искәндәрнамә»нин әлағадар бөлмәсини вә Хаганинин Гызыл Арслана јаздығы мәктубун мәтнини тутушдурдугда Низаминин бу мәктубла таныш олмасыны дүшүнмәк олар. Бу охшарлыг даһа чох јарадычылыг зәминилә бағлыдыр.

Хагани «Әлфиjjә»ни өмрүнүн сон илләриндә Чәлаләддинин адына јазмышдыр. Шаирин бу мәнзум мәктубунун јазылыш тарихини ше'рин мәзмунундан өjрәнмәк олур. Хагани 576 (1181)-чы илдә јаздығы бу ше'рдә үрәк ағрысындан шикајәтләнмишдир. Бу мәктубда белинин бүкүлмәсиндән даһа чох ачымышдыр. 580 (1185)-чи илдә јаздығы «بخراسان يايم» рәдифли әсәриндә сачынын бүсбүтүн ағармасындан данышыг кедир. Гочаларкән сағламлығыны итирдији ше'рләриндән дуjулмагдадыр. Ара-сыра үрәк ағрысындан сөзә кәлир. Әсәрдә Чәлаләддинин ады бир нечә көрә чәкилмишдир. Ше'рин Чәлаләддин Хочәндијә јазылдығы дүшүнүлә биләр. Хагани Тәбриздә икән Чәлаләддин Хари вә Чәлаләддин Хочәндилә јазышырды. Хочәндиләр онбиринчи jүз илдә Түркүстандан Исфаһана көчмүшдүләр. Хочәндиләр очағы Сәлчуглулар илә чох јахын вә бағлы иди. Бу очагдан бир чох көркәмли адамлар чыхмышдыр. Бунлардан бир сырасы Бағдад вә Исфаһан Низамијjә мәдрәсәсинин мүдәрриси вә Исфаһан шафеиләринин башчылары идиләр. Азәрбајчан ше'ри вә нәсринин бир сыра нүмајәндәләри Хочәндилә очағы илә бағлы олмушлар. Хагани кәнч јашларында бу очағын көркәмли нүмајәндәләрилә таныш иди. Ирәлидә дејилдији кими «Тәһфәтүл-Ираգејн»дә Сәдрәддин Мәһәммәд Хочәнди вә онун гардашлары Чәмаләддин Маһмуд вә Һарун Әлидән ајрыча данышмышдыр. Ха-

[1509] Д-903.
[1510] Д-871.

[1511] «كليات ديوان حكيم نظامی گنجه‌ای»، ۱۳۳۵، تهران، ص: ٤٥٢_٤٥١.
[1512] Л-47.

ғани «Тәһфәтүл-Ирагејн»и јазандан габаг Сәдрәддин Мәһәммәд Хочәндидән фитва алмыш, мүхалифәтчиләрини јеринда отурт-мушдур. Сәдрәддин Мәһәммәд Хочәнди 543 (1149)-чу илдән Бағдадда јашајырды. Хагани ону Бағдадда көрә биләрди. «Хәт-мүл-ғәранб»дә Сәдрәддин вә Чәмаләддини мәдһ етдијини «Ис-фаһан» рәдифли ше'риндә билдирмишдир:

آنك ختم الغرائب آخر ديدند — تاچه ثنا رانده‌ام برای صفاهان
مدح دو فاروق دين چگونه نبشتم — مدح دو جمال، آن دو مقتدای صفاهان[1513]

«می‌چکدش» рәдифли гит'әни Хагани Чәлаләддин Хочәндинин адына јазмышдыр. Шаирин диванының Парис әлјазмасы нүс-хәсиндә бу гит'әни Чәмаләддин Мәс'уда чаваб јазылдығы көстә-рилмишдир. Әсәрин мәтниндә дә Чәлаләддин јеринда Чәмаләд-дин кетмишдир. Хагани Чәлаләддинин «нитг, фикр вә гәләми-ни» өјмүш, шаирә мәдһ јаздығыны билдирмишдир:

هر كجا كز خجنديان صدريست — ز آتش فكرت آب می‌چكدش
خاصه صدر هدی جمال الدين — كز سخن در ناب می‌چكدش ...
گفت مدحی مرا كه از هر حرف — همه در خوشاب می‌چكدش[1514]

«Әлфијјә» Чәлаләддинин ше'ринә чабабдыр. Шаир «бу гәсидә мәнә јазылмыш бир ше'рә чабабдыр» — демишдир. Бу әсәри Хагани 572 (1176/77)-чи илдә гәләмә алдығы «Исфаһан» рәдиф-ли ше'риндән чох сонра јазмыш, Ширвандан ајрыларағ, Тәбриз-дә јашадығы илләрдә башына кәләнләри бирчә-бирчә садала-мышдыр. Һәмвәтәнләри ону дидәрәк хурма дәнәсини әзән кими сыхышдырмышлар. Ширвандан зорла ајрыларағ, Тәбриздә ја-шамышдыр. Ширвандан чыхаркән јахын адамлары шаирә јана-шараг, гүрбәтә кетмә, «гүрбәт дәһизин далғаларында гәрг олма» демишләрсә дә, шаир онлара гулаг асмамышдыр. Билик вә елминә күвәнмиш, узаг диҹарлара белә ишыг сачмышдыр. Ел-мини мәнимсәјәрәк, гәдрини билмәдикләриндән, адына «ибн әл-Чәла» дедикләриндән шикајәтчидир. Чох охумагдан бели әјил-мишдир. Бурада гәддинин әјилмәсиндән данышмышдыр. «Исфә-һан мәни сыхышдырандан бәри алдығым мисвак, вердиҹим бојунбағыдыр. Исфәһан һәчвини мәдһимлә евләндирдим». Шә-рәфим елмимлә өлчүлүр. Ehсан көрмәк вә алмаг үчүн кимсәнин чадыры чевrәсиндә һәрләнмәрәм...» — демишдир[1515].

Хаганинин доғум тарихи ајдынлашдырыларкән «Исфаһан» рәдифли ше'ри илә бағлы бир сыра фикирләр ирәли сүрүлмүш-

[1513] Д-355.
[1514] Д-893.
[1515] Д-939—948.

дүр. Хагани «Исфаһан» рәдифли гәсидәсини Икинчи Мәккә сәфәриндән гајытдыгдан бир ил сонра, 573 (1177/78)-чү илдә јазмышдыр:

یار من از جمع حاج برلب دجله — خواستم انصاف ماجرای صفاها ...
اینهمه دادم جواب خصم و گواهم — هست رفیع ری و علای صفاهان[1516]

Дәчлә гырағында һаҹылар арасында кедән данышыглары анар-кән Рәфи Рази вә Әлаҹи Исфәһанилә јолдаш олдуғуну билдир-мишдир. Тәзкирәләрдән Рәфи Рази вә Әлаәддин Исфәһанинин ким олдуғуну тапмаг мүмкүн олмады. Овфи, Рәфиәддин Ләнбани әл-Исфәһани вә Әлаҹи-Хари-Разидән данышмышдыр. Бејтин мәтниндә сонрадан дәјишиклик кәтирилдиҹини дүшүнмәк олар. Хагани:

مدت سی سال هست كز سر اخلاص — زنده چنين داشتم وفای صفاهان[1517]

дедикдә, өмрү узуну Исфәһаны севдиҹини билдирмәк истәмиш-дир. О, 551 (1157)-чи илдә Мосулда Чәмаләддин Мәһәммәдә «сәна» дедикдә јашы 30-у өтмүшдү:

در سنه ثانون الف بحضرت موصل — رانده ثانون الف سزای صفاهان[1518]

Әсәрдә Хагани, биринчи вә икинчи Мәккә сәфәриндә, бу сәфәр-lәрдән габаг вә ја сонра, һәјатының Исфәһанла бағлы јерләри-ни садаламыш, ше'ри јазаркән, Исфәһаны көрмәдиҹини билдир-мишдир:

كرد لبم گوش روزگار پراز در — نادیده چشم من آشنای صفاهان[1519]

Бу заман Реҹә кетмәк истәјирди. Бу гәсидәни Реј сәфәриндән габаг јазмышдыр:

[1520]
رای بری چیست؟ خیز جای بجی جوی — كانكه ری اوداشت، داشت رای صفاهان

Илк гајнагларда «Исфәһан» рәдифли гәсидәнин јазылмасына сәбәб олан һадисәдән чох данышылмышдыр. Мүчирәддин Бејлә-гани Исфәһан вә исфәһанлылары һәчв етдикдә Чәмаләддин Ис-фәһани вә башгалары Мүчирлә бирликдә Хаганинин адына да ағыр сөзләр јазмышлар. Хагани бу гәсидәни јазараг, Исфәһана көндәрмиш, шакирди Мүчирәддини говдуғуну билдирәрәк, Ис-фәһан вә исфәһанлылары өјмүшдүр:

[1516] Д-354—355.
[1517] Д-356.
[1518] Д-355.
[1519] Д-357.
[1520] Д-354.

دیو رجیم آنکه بود درد بیانم کردم طغیان زد از هجای صفاهان[1521]

Анчаг гələм hər шejdən күчлү чыхды. Хагани «Исфəhан» рəдифли əсəрини «دانش آزمای صفاهان» — Чəмаləддин Əбдүлрəззаг Исфəhаниjə јазыб көндərди. Тəбриздə јашајан Хагани Исфəhанда јандырылмыш ода су чиləди вə сөндүрдү.

Бир чохлары ше'рдəки 551 (1157) рəгəминə сөјкənərək, ше'рин 552 (1158)-чи илдə јазылдығыны сөјләмишләр. Мүчирəддин 551-чи илдə Исфəhанда дејилди. Бу илlərдə о, Дəрбənd, Кənчə вə Ширван арасында hərlənир, daha чох Дəрбəнддə долашырды... Елдəкизлиlər Ираг сəlчуглулары ичəрисиндə ајагларына jер етдикдən сонра, Мүчирəддин опларын нүмајəндəси кими Ирага кələ биlərди вə кетмишдир. Бу да 556 (1161)-чы илдən сонралара дүшүр...

Бəдиүззəман Форузанфəр «سخن وسخنوران» дə Хагани Кənчəдə икəн Мүчирəддинин устадыны həчв едəрək Атабəj Елдəкизин јанына кетмəсини билдирмəкдəдир[1522]. Бəдиүззəман Форузанфəр Мүчирин диванына вə тəзкирəчиlərин јаздығына сөјкənərək Мүчирəддинин бундан сонра Исфəhана көндəрилмəсиндən, бу шəhərин шаирləри илə Мүчир арасында чəкишмə үз вердиjиндən данышмышдыр[1523]. Бу јазыларда долашыглар олса да, бунлар hər hалда фајдалыдыр... Мүəллиф «Исфəhан» рəдифли гəсидəнин 552 (1158)-чи илдə јазылдығыны доғру сајдығындан, јухарыдакы ахтарышларына уjушмајан бир нəтичəjə кəлмиш, дəлил көстəрмədən, Мүчирəддинин 551—552 (1157—1158)-чи илдə Исфəhана кетдиjини сөјләмишдир. Мүчирəддинин Британија музеjиндə сахланылан диваны кəсирли олдуғуна көрə, бу мəсələни дəриндən ајдынлашдырмаг мүмкүн олмады. Сон илlərдə Мүчирəддин диванының Теhранда нəшр едилмəси hаггында мəтбуатда верилмиш мə'лумат да санки əсассыздыр. Тəғи Биниш Мəшhəддə Мүчирəддинин диванының чап етмишдир. Мүчирəддинин диванының елми-тənгиди мəтни исə анчаг 1358 (1979)-чи илдə Тəбриздə чапдан чыхмышдыр. Мүндəрəчəси дедикlərимизlə үjғун кəлир.

Исфəhан hадисəси Хаганиjə бəрк тə'сир етмиш, бу күнlərдən башлајараг, үрəjинин daha да ағрыдығыны «Əлфиjjə»дə билдирмишдир. Əсəрlərинə көрə, шаиримиз ики кəрə Исфəhанда олмушдур. Биринчи вə икинчи Исфəhан сəфəри арасында узун бир ара вардыр. Буну шаирин Исфəhаны jенидən көрмək истəjи кими дə анламаг олар:

بر اصفهان گذشتن من بود یکزمان در وی شدن همان و برون آمدن همان

[1521] Д-356.
[1522] بدیع‌الزمان بشرویه‌ٔ خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران. ص: ۲٦٤.
[1523] Jенə орада, с. 274.

از بهر صدر خواستی اصفهان کنون چون صدر غایب است چه‌کرمان چه‌اصفهان
چشم آسمان بواسطه‌ٔ آفتاب دید بی‌آفتاب چشم چه بیند در آسمان[1524]

573 (1177/78)-чү илə кими Хагани Исфəhаны көрмəмишди. Həр ики сəфəр 573—595 (1177/78—1199)-чи илləр арасында олмушдур. Сəдр дедикдə кимдən данышдығыны да ајдынлашдырмаг чətиндир. Сəдрəддин Мəhəммəд Хоҹəнди 543 (1149)-чу илдə көчүб Бағдадда јашајырды. 552 (1158)-чи илдə Исфəhана гајытдыгда jолда өлдүрүлмүшдүр. Сəдрəддин Əбдүллətиф вə Сəдрəддин Маhмуд бу илlərдə јашамышлар. Сəдрəддин Маhмуд 592 (1196)-чи илдə өлмүшдүр. Əсирəддин Ахсикəти онун адына ше'р демишдир. Сəдр дедикдə, шаирин Сəдрəддин Əбдүллətифдən данышдығыны дүшүнмək олар. Заһирəддин Фариjаби Исфəhанда икən ону həчв етмишдир. О, дөврүнүн алимləриндən иди. Əрəбчə вə дəричə јаздығы нəср вə нəзми илə мəшhурдур.

Хагани Исфəhаны көрдүкдə, Ирагы Мəккə вə Бағдаддан чох севмишдир. «Исфəhан, əри Ирагда галмыш көзəл бир гыздыр. Мən Исфəhанын хадими олсам да, Ираг Исфəhандан көзəлдир» — демишдир. Ирагда јашамаг истəдиjи анлар да олмушдур. «Мəни севмəсə дə, мən ону севирəм. Орада, јарадычылыг имканлары чохдур. Ираг султаны ше'рими чох бəjəнсə дə, Ираг вə ираглылары шејтана охшатмағымдан бəрк инчимишдир»[1525] — кими јазылары да вардыр. Бу заман Ирагда Султан Тоғрул hакимиjjət башында иди. Ирагы өjсə дə, 571 (1176)-чи илдən сонра ираглылардан daha чох инчикдир.

Дејилдиjи кими, Хагани Чəлаləддин Хари илə Рej сəфəриндə таныш олмушдур. Чəлаləддин Хари Султан Тоғрул вə Султан Тəкүшүн чағдашы иди. Тоғрул өлдүрүлдүкдən сонра Тəкүшə јахынлашмышдыр. Мəhəммəд Овфи Чəлаləддинин јарадычылығындан данышмышдыр. Хагани диванының Əли Əбдүррəсули чапында «فرست» рəдифли гит'əнин Чəлаləддин əл-Хəзази адына јазылдығы көстəрилир. Əсəрин мəтниндən көрүндүjү кими, бу гит'ə Чəлаləддин Хариjə итhаф олунмушдур. Бу заман Хагани кəнчлиjи илə чохдан ајрылмышды. Азы-чоху 54—55 јашы вар иди:

نقد برنائیت دانم مانده نیست تات گویم نقد برنائی فرست[1526]

Хагани Рejдən Тəбризə гајытдыгдан бир ил сонра Чəлаləддин Хари Хаганиjə гонаг кəлмишдир. Хагани Чəлаləддини jола салмыш, архасынча нəзм вə нəсрlə јаздығы мəктубла бирликдə ат, кејим, сарыг вə jол хəрчи көндəрмишдир:

گفتم ای دل بهر درمان جلال نعل اسب از تاج دانائی فرست ...
معجز کلی فرستادت بمدح تو جزائی از سحر اجزائی فرست ...
بهر وی کو یار زهرت داده بود هدیه امسال از شکر خائی فرست

[1524] Д-913.
[1525] Д-964.
[1526] Д-827.

طوطی ری عذر خواه ری بس‌است سوی طوطی قند بیضائی فرست ...
چون توئی خاقان ترکستان طبع مه رخی با مهر عذرائی فرست ...
قدر نظم و نثرت او داند بشرط سوی رونـه فیض دریائی فرست ...
گوید اینجا خاص مهمانت آدم اجری خاص از نکورائی فرست ...
ری بدین طوطی زهند و رای به خدمت ری هندی ورائی فرست ...[1527]

Бундан габаг Чәлаләддин Хари Хаганијә мәдһијјә јазмыш вә әрмәған көндәрмишдир:

معجز کلی فرستادت بمدح تو جزاش از سحر اجزائی فرست[1528]

Чәмаләддин Исфәһани зәркәр иди. Диванында вә тәзкирәләрдә бу һагда јазылар вардыр. Чәмаләддин Исфәһанинин Кәнчәјә көлмәси вә Кәнчәни өјдүјүнү билдирән ше'ри әлдәдир. Хаганы дә мәмдуһуну «зәркәри-сәһир-сифәт» адландырмышдыр. Сонра Исфәһаны тә'рифләмишдир. Бу бејтләрин санки, Чәмаләддинлә бағлылығы вардыр, јахуд, ола билсин ки, ше'рин башлығы сонрадан дәјишдирилмишдир. Шаир достунун сәнәтини алғышлајыр:

زرگر ساحر صفت را بهر صنع سیم چینی و زر مائی فرست ...
چون توئی خاك صفاهانرا مرید خرجش اینجا نقد اینجائی فرست[1529]

Чәмаләддин Әбдүррәззагла адаш олан, Равәндинин јарадычылығында данышдығы Чәмал нәггаш Исфәһани адлы бириси дә вардыр.

587 (1191)-чи илдә Гызыл Арслан, 590 (1194)-чы илдә Тоғрул өлдүрүлдүкдән сонра, Ирагда Хәлифә гошуну илә Тәкүшүн ордулары арасында вурушма кедирди. Азәрбајчанда һакимијјәт башында Әбубәкр дурса да гардашлары илә чәкиширди... Бу заман Азәрбајчанда иш башында оланларын ән күчлүсү Хедиви-Мараға Ағсонгурлу Көрпә Арслан Мәһәммәд иди. Низами «Једди көзәл»ини 593 (1197)-чү илдә бу һөкмдарын адына битирмишдир. Хагани «Хедиви-Мараға» дедикдә Көрпә Арслан демәк истәјир. Шаир Марағада икән Көрпә Арсланын јанында олмушдур. Хаганинин Мараға Ағсонгурлуларынын ишләринин ирәлиләмәсинә хидмәтләри олмуш Мараға газиси Сәдрәддинә дә јахынлығы вар иди. Сәдрәддин Султан Тоғрулун вәзирләриндән иди:

مرا خدیو جهان زی مراغه می‌خواند ولیك هیچ بدان نوع طبع داعی نیست
که در مراغه گذشت از سخای صدرالدین گل مراغی بینی دل مراغی نیست[1530]

Диванда Сәдрәддин адлы бирисинин өлүмүнә јазылмыш бир гит'ә вардыр:

[1527] Д-824—826.
[1528] Д-825.
[1529] Д-826—828.
[1530] Д-845.

جهان پیمانه را ماند بعینه که چون پر شد تهی گردد بهربار
کنون‌کز مرگ صدرالدین تهی‌گشت نپندارم که پر گردد دگر بار[1531]

Хагани Тәкүш вә онун катиби Бәһаәддин Мәһәммәдлә чох габаглардан јахын иди. Хаганинин Бәһаәддин Мәһәммәдин адына јаздығы бир гәсидә әлимиздәдир. Бәһаәддин дөврүнүн көркәмли дөвләт хадими, катиб вә әдәбиҹҹатшүнасларындан иди. Бәһаәддин Мәһәммәдин «التوسل الی الترسل» әсәриндә Тәкүшүн мөһүрү илә Ширваншаһа көндәрилмиш бир нечә мәктуб салынмышдыр. Бу мәктубларда Султан Тәкүш Ширваншаһлара Хорасан вә Гыпчаг һадисәләриндән сөз ачыр. Бурада, Ширван вә Харәзм елчиләриниң һәр ики өлкәјә кедиш-кәлишиндән данышылыр. Харәзм су вә гуру јолу илә Ширванла бағлы иди. Ширван дөвләти Харәзмшаһларын харичи сијасәти илә чох марагланырды. Харәзмшаһларын Гыпчаглар ичәрисиндә күчлү дајаглары варды. Бу да Ширван үчүн чох кәрәкли иди. Тәкүшлә мүасир олан Ахситан Харәзмдә олан һадисәләрлә чох марагланырды Хагани дә Ширван һөкмдары кими Харәзмлә, Рәшидәддин Вәтват вә Бәһаәддинлә чох марагланмышдыр. Хагани Харәзмлә чох бағлы бир шаирдир. Һәлә Ширванда икән гәзәлләри Харәзмдә чох севилирди, әлдән-әлә кәзирди:

این تحفهٔ طبعی را بطراز وبد ریاده باشد که بخوارزمش دریا بدر اندارد[1532]

Бурада шаир, Азәрбајчан нағылларында кениш јајылмыш «ушағы сандыға гојуб суја атмагдан» — Тары Мирзәдән данышыр.

Султан Тәкүш 568 (1173)-чи илдә һакимијјәт башына кәлмишдир. Хагани 571 (1176)-чи илин сонларында Ширвандан кетмишдир. Демәк, бу гәсидә 568—571 (1173—1176)-чи илләрдә јазылмышдыр. Шаир Ширванда олса да, Ширван һөкмдарына мејлсиздир:

هر چند درین دیار منحوس بسته است مرا قضای مبرم
مرخاتم را چه نقص اگر هست انگشت کهین محل خاتم[1533]

Тәкүшә чатмаг истәсә дә арада дәниз олдуғундан Харәзмә чан атмагдан сағынмыш, ше'рини султана чатдырмағы архадашына тапшырмышдыр:

یعنی برسان بحضرت شاه این عقد جواهر منظم
چون بحر میان جانبین بود کارم زخطر نمود مبهم[1534]

[1531] Д-886.
[1532] Д-579.
[1533] Д-278.
[1534] Јенә орада.

Хагани Бәһаәддин Мәһәммәдлә чох јахын иди. Ону өзүнә сирдаш сајмыш, әлејһдарларындан шикајәтләнәрәк, јарадычылығына гијмәт вермәји достундан диләмишдир:

طبع تو شناسد آب شعرم دیلم داند نژاد دیلم ...
خاقانی را تویی همه روز روزی ده و راز دار و محرم[1535]

Билдијимиз кими, Бәһаәддин Мәһәммәд ики кәрә һәбсә дүшмүшдүр. Биринчи кәрә Чәнддә һәбсдә иди. Мәһәммәд Овфи бу барәдә данышыр[1536]. Икинчи дәфә 582—585 (1187—1190)-чи илләрдә Нишапурда дустаг иди. Тарихчи Әта Мәлик Чүвејни бу һагда данышмышдыр[1537]. Хагани бу ше'ри јаздыгда Бәһаәддин биринчи һәбсдән чыхмышды:

از رفتن تست برتن دهر بر نقطهٔ زر سیاه ملحم
وز آمدن تو دست گیتی افراخته آستین معلم[1538]

Хагани Тәбриз алимләрилә дә чох јахын иди. Дејилдији кими Әбу Мәнсур Мәһәммәдлә фикри вә руһи бөһранла әлбәјаха олдуғу күнләрдә Тәбриздә көрүшмүшдүр... Әбу Мәнсур хәстә шаирә дәјмәјә кәлмишди... Сонралар Әбу Мәнсурла даһа јахын олмушдур. Она «пирим» — дәдәм демишдир. Ширванда икән Әбу Мәнсурдан алдығы мәктубу «өмрүнүн јадикары» сајараг, ајрыча горумушдур. Әбу Мәнсура јаздығы мәктубун мәтни әлдәдир[1539]. Нәчмәддин Күбра кими бөјүк бир мүтәсәввиф алимә дәрс демиш Әбу Мәнсур Хаганијә јаздығы мәктубда Хаганини «ајәти-һәгг» — дејә чағырмышдыр. Нәчмәддин Күбра бөјүк түрк шаири вә мүтәсәввифи Јәсәвилә чох марагланырды. Әбу Мәнсур 571 (1176)-чи илдә Тәбриздә өлдүкдә, Хагани, Ширванда иди. Бу заман, оғлу Рәшидин гырхы чыхмамышды. «Үрәјинә дәјән јара һәлә гајсагланмамышды». Хагани Әбу Мәнсурун оғлу, Азәрбајчан алими Зејнәддинлә дә таныш иди. Әһмәд Атәшә көрә, Зејнәддин узун мүддәт Кәнчәдә јашамышдыр. Мүчирәддин Бејләгани она ше'р јазмыш, Хаганинин Ширвандан Кәнчәјә көндәрдији мәктубларындан бири онун адынадыр[1540], бу доғру дејилдир. Бир паралары бу мәктубу Низамијә јазылмыш бир кағыз кими өјрәнмәјә чалышмышлар. Шаиримиз досту Әбу Мәнсура дедији мәрсијәни Зејнәддинин адына јазмышдыр. Ширванда икән Әбу Мәнсурун адына ше'рләр јазмасы Хаганинин дива-

[1535] Д-277—278.
[1536] محمد عوفی. «لباب الالباب». ۱۹۰۳. جلد اول. لندن. ص: ۱۳۹.
[1537] علاءالدین عطاملك بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی. «تاریخ جهانگشای». ۱۳۳۷. تهران. ص: ۱۹. ۱۷. ۱۵.
[1538] Д-277.
[1539] Ш-68—72.
[1540] احمد آتش. «یك‌نسخه دستنویس تازه ازمنشآت خاقانی». رونوشت برآمد مرحوم آتش‌در کنگره ایرانشناسان منعقده در تهران. ص: ۷.

нындан мә'лум олса да, онлардан бир нечәси бизә кәлиб чатмышдыр:

زمزم نمای بود بمدحش زبان من تا کرده بودم از حجر الاسود استلام[1541]

580—(1185)-чи илдә Гүтбәддин Әбһәријә көндәрдији мәктубда, Тәбриздә икән бу шәһәрин үч көркәмли алими: Иззәддин, Фәхрәддин вә Әмири-Рәис Иззәддинлә даһа јахын олдуғуну көстәрмишдир. Көрүнүр, шаирин достларынын икиси Иззәддин, үчүнчүсү исә Фәхрәддин ләгәбини дашымышлар. Онлар шаирин даһа чох отуруб-дурдуғу архадашлары иди. Иззәддин дөврүнүн көркәмли әдибләриндән иди. Ибн әл-Фувати онун мәктублар мәчмуәсиндән данышмышдыр. О, бу мәчмуәни Азәрбајчанын орта әср дөвләт академијасы — Мараға рәсәдханасынын дөрд јүз мин әлјазмасы сахланылан китабханасында көрмүшдүр. Иззәддинин Тәбриздә «мәснәди-тәдриси» вар иди. Хаганинин Иззәддинин адына јаздығы «Бу-Имран» рәдифли ше'риндә дејиләнләр Ибн әл-Фуватинин сөзләринә ујғун кәлир. Иззәддини нәсрдә өзүнә устад сајараг, онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир:

[1542]
دبیرانرا منم استاد و میرانرا منم قدوه مرا همقدوه هم استاد عزالدین بو عمران

Иззәддин Бу Имран 580 (1185)-чи илдә сағ иди. Һансы илдә өлдүјү ајдын дејилдир. Хагани архадашынын өлүмүнә бир нечә мәрсијә демишдир.

Тәбриздә икән Иззәддин Бу Имранла даһа чох отуруб-дурурду. Достунун өлүмүнә јаздығы «بس» рәдифли гәсидәдә гүрбәтдә икән Бу Имрандан бөјүк гајғы көрдүјүнү билдирмиш, онсуз Тәбриздә јашамағын јерсиз олдуғуну сөјләмишдир... Бу заман Рәшидәддинин өлүмүндән бир нечә ил кечирди. Башга ушагларынын да гара јасында отурдуғуну дүшүнмәк олар:

کودلی کانده گسارم بود بس در جهان زو بوده‌ام خوشنود بس ...
مایهٔ سلوت بغربت شد زدست دل زیان افتاد و محنت سود بس
تابه تبریزم دو چیزم حاصل است نیم نان و آب مهر انرود بس
زیرخاك آساید آن‌کز تخم ماست تخم هم در زیر خاك آسود بس ...
گرچه غم فرسودهٔ دوران بدم مرگ عزالدین مرا فرسود بس ...
مهدی دین بود لکن چون مسیح بردل بیمارم او بخشود بس
جاهی و جانی یتمکین و حضور برتن و جان من او افزود بس
گرچه در تبریز دارم دوستان دوستی جانی مرا او بود بس
بعداز این در خاك تبریزم چه‌کار کاب روی کارمن او بود بس[1543]

[1541] Д-302.
[1542] Д-914.
[1543] Д-207—208.

Бу гәсидә Хагани диванының бир сыра әлјазмаларында Бу Әмр Әс'әдин адына јазылмышдыр. Әсәрин мәтниндән ше'рин Бу Имранын өлүмүнә јазылдығы ајдын көрүнүр. Бу Әмр Әс'әд өлдүкдә, ирәлидә дејилдији кими, Хагани Ширванда иди. Бу Имран вәфат етдикдә исә, Хагани Тәбриздә јашајырды. Шаирин архадашы Әбу Мәнсурун өлүмү илә бағлы Азәрбајчанда үмумхалг матәм мәрасими кечирилмиш, падшаһ вә хәлифә дә она јас сахламыш, көј кејиниб, гара сарынмышлар:

چون روز اسعد از این چرخ تیره حال فرو رفت
ز چرخ ناله' واسعداه زود برآمد ...
خواص آذربیجان چون دود آذربیجان
بسوختند وز هر یك هزار دود برآمد
مرا زماتم او جان و دل برنگرزان شد
لباس جان سیه و رنگ دل کبود برآمد[1544]

Иззәддинин шаирдән инчидији күнләр дә олмушдур...

بردل پاکش غباری بی گناه از من چراست
دیو بی‌انصاف بر تخت سلیمان چون نشست[1545]

Хаганинин Әбу Мәнсур вә Бу Имрана јаздығы ше'рләринин бир сырасы бир-бириnә гарышмышдыр. Шаирин диванының елми-тәнгиди мәтнини һазырлајанлар буна аз фикир вермишләр. Хагани вә Ибн әл-Фуватинин јаздығына көрә, Иззәддин Бу Имранын ады Мәһәммәд иди. Әбу Әмр Әс'әдин ады Мәһәммәд, күнјәси Әбу Әмр, атасынын ады Әс'әд иди:

تاشد از عالم اسعد بو عمرو علم واسعداه می‌کوید[1546]

Хагани Табриздә икән Гази Әлп илә дә јахын иди. Гази Әлпинин ата-бабасы кашанлы иди. «Кашан» сөзүндән һаксы Кашан нәзәрдә тутулдуғу бәлли дејилдир. Азәрбајчанда да Кашан адлы јерләр вар иди. Гәтранын Тәбриздә олдуғу илләрдә дә Әлпинин бабалары бу вәзифәни дашымышлар. Гази Әли әдиб иди:

پیش تهذیب بیانش از هری را از هری ابجد آموزی نهم گرچه ادیبش یافتم[1547]

«فرستد» рәдифли гит'әдә Хагани достундан «صحاح» вә башга китаблары истәјир. Гази Әлпинин Тәбриздә зәнкин китабханасы вар имиш:

[1544] Д-879—880.
[1545] Д-828.
[1546] Д-167.
[1547] Д-907.

رای اقضی القضاة اگر خواهد زله وقت مراح بفرستد ...
در دارالکتب چو باز کند نسختی از صحاح بفرستد ...
وقت هیجاست در خورد که علی سوی قنبر سلاح بفرستد.[1548]

Хагани Тәбриздә Газил-гүзат Өмәр ибн Әбдүләзизлә дә јахын иди:

اقضی القضاة عمر عبدالعزیز راست جاهی کز آن ملائکه حرز حریز کرد ...
تبریز کعبه شد حرمش راستون عدل صدر فرشته خلق پیمبر تمیز کرد[1549]

Мәрәнддә танышлары вар иди. 596 (1199/1200)-чы илдә өлмүш Әбу Сәна ибн Мәһәммәд ибн Нури әл-Мәрәнди онлардан биридир:

مفتر قالیان و نور مرند میلشان چون پس بلندی نیست
دو کریمند راست باید گفت که مرا طبع کز پسندی نیست ...
چون مذنب مراست و آن دونه‌اند عافیت هست و دردمندی نیست[1550]

Мәһәммәд Сәм'анијә ше'р јазмышдыр:

احتی لکنز الفضل اس معانی خضر العلوم محمد السمعانی[1551]

Хагани «мәфхәри-Азәрбичан», «шәмсүл-әфазил», «фәхрүлүләма» кими јүксәк ифадәләрлә шәхсијјәтини алгышладығы Имадәддинлә дә јахын иди. Она јаздығы мәктубунда «бөјүкләрин көлкәсинин вәтәнләри үстүндә олмасы хејирлидир» — дејә достунун сәмәрәли чалышмаларыны анмыш, сәфәрдән гајыдан Имадәддини јанына гонаг чағырмыш, «бизә сары кәлмәнизлә фүтүввәтин әрканына һеч бир хәләл кәлмәз» — демишдир. Досту, «вәлнне'мәти» вә «нө'мани-Азәрбичан» адландырдығы Кәримәддинә салам јетирәрәк, «хеттәји-шәрәфдән», «Үшнәјә» кәләчәјини билдирир. Јубанмасынын сәбәбини Кәримәддинә артыг зәһмәт вермәк истәмәдији илә бағламышдыр[1552]. Мәктубда Хоја јахын олан Үшнәдән сөз кетдијиндән, Имадәддинин Низаминин адыны чәкдији Имади-Хоји олдуғуну дүшүнмәк олар. Хагани Имадәддинлә чох јахын олмуш, өлүмүнә мәрсијә јазмышдыр.

Гәзвинли мүтәсәввиф шаир Мәһәммәд бин Әбдүлкәрим Рафеи шаирин јахын досту иди. Фәләкинин өлүмүнә мәрсијә јазмышдыр. Тәбриздә икән Зәһирәддин Фаријаби илә көрүшдүјүндән данышан сөјләмәләри јазыја алмышлар. Зәһирәддинә јаздығы

[1548] Д-855.
[1549] Јенә орада.
[1550] Д-845.
[1551] Д-966.
[1552] «منشآت خاقانی»، از افضل‌الدین بدیل بن علی‌خاقانی. ۱۳۴۹. تهران. ص: ۳٤٦.

мәктуб әлдәдир. Фаријабинин Һиндистанда басылмыш диванында шанрә һәср олунмуш бир ше'р вардыр.

Тәбриздә јашајанда Азәрбајчаны аддым-аддым кәзиб долашмышдыр. Сәсини Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләриндә ешидирик. Дејилдији кими, ајағынын изини вәтәнин ән учгар јерләриндә дә көрмәк олар. Уч ил Саваланы көрмәк арзусунда иди. Саваланын башына чыхмаг, Зәрдүштүн долашдығы јерләри көрмәк истәјирди. О, Шејх Сәфидән габаг Саваланын башына галхмаға тәләсмишдир. Пајызын сонларында Савалана сары јола чыхмыш, бөјүк дағы башдан ајаға гарла өртүлү көрмүшдүр:

قبله‌ٔ اقبال قله‌ٔ سبلان دان — کوز شرف کعبه وار قطب کمالست ...
در خبری خوانده‌ام فضیلت آنرا — خاست مرا آرزوش قرب سه سال است
رفتم تابر سرش نثار کنم جان — کوست عروسی‌که امهات جبالست ...
گفت پس‌از چارمه‌که چادرمن باد — خرفه‌کند بهرعرس جای وچه حالست [1553]

Һансы бир сәфәриндә јолу Дәркәзиндән дүшмүшдүр:

[1554]
خاقانی ازعراق سوی درگزین گذشت — هرچند دردل آرزوی در گزین گذشت

Бурада һансы Шәмсәддиндән сөз кетдији бәлли дејилдир:

[1555]
و اوبك شمس‌الدین ذروة العلی — لقد خص بالنیروز شروان فی العجم ...

Ширвандан узаг олдуғу 24 илдә дујғу вә дүшүнчәләри доғма јурдунда долашырды. Гүрбәтләрдә вәтән һәсрәтилә аддымламагдан бир даһа үрәк хәстәлијинә тутулмушду. Һарада олса көзү Ширвана сары иди. Ону севирди, дәрдинә јанырды:

تا زشروان دو رم اعدا راست آسایش چنانك
اصد قارا بود در نزدیکی آرایش زمن [1556]
چون ببینی زین دو معنی آفتابم زآنکه هست
در حضور آرایش و در غیبت آسایش زمن
چون بغربت دل نهادی ترك شروان گوی ازآنك
کبریای اهل شروان برنتابد هردلی [1557]

زآن همدمان یکدل یك نازنین نمانده است
این دور بیوفایان زایشان چه خواست گوئی
خاقانیا دلت را زافغان چه حاصل آمد
چون دل نیافت دارو زافغان چه خواست گوئی

[1553] Д-844.
[1554] Јенә орада.
[1555] Д-964.
[1556] Д-913.
[1557] Д-684.

شروان زباغ سلوت بس دور کرد ما را
زین دور کردن ما شروان چه خواست گوئی [1558]

Ширванда вә Тәбриздә икән јурдунда баш верән һадисәләри изләјән шаир 20 јашында икән јанына кетмәк истәдији Халхал һөкмдары Әбдүррәһман оғлу Мәһәммәдин гоча јашларында башына кәләнләрлә дә марагланмышдыр:

گرچه وهنی رسید از ایامش — زودش ایام کامیاب کند
کوه چون سر سپیدگشت ازبرف — چرخ زلفش بنفشه تاب کند [1559]

Хагани чох јашамыш, јашыдларынын бир чохунун өлүмүнү көрмүшдүр. Ән јахын архадашларынын өлүмүнә көз јашы ахыдараг, өзүнүн чох јашамасындан ачымышдыр. Јасында әјләшдији ән јахын достлары ашағыдакылардыр:

دوستانم قطب و شمس و نجم وبوالبدرو شهاب
رفته‌و من چو سهادر گوشه تنها مانده‌ام [1560]

Шәһабәддин Хорасани, Бүрһанәддин, Шәмсәддин, Мәһәммәд әл-Чүрчани, Мәчдәддин, Бәдрәддин адлы танышлары да вар иди. Өмрүнүн сон күнләриндә дә оғлу Рәшидин вә севимли хатынынын ајрылығындан көзү јаш төкмүш, оғлунун тез өлмәсинә, өзүнүн чох јашамасына ачымышдыр. Ашағыдакы ше'рләри өмрүнүн сон күнләриндә јазмышдыр:

چون ز یاران رفته یاد آرم — آه واحسرتا علی من مات
چون ز عمر گذشته یاد آرام — آه واغصتا علی مافات [1561]

زری‌که نقد جوانی است‌گم‌شدازکف‌عمر — در این سراچه‌ٔ خاکی که من خرابم ازو
بآب دیده نبینی که خاك میشویم — بدان طمع که زر عمر باز یابم ازو [1562]

Бу ше'рләрдә шаирин ајры-ајры илләрдәки көркәминин тәсәввүр етмәк олар:

صبح شب برنائی من بوالعجب است — یك نیمه‌ازو روزودگر نیمه شب است
دارم دم سرد و ترسم از موی سپید — این باد اگر برف نیارد عجب است [1563]

Сачларына дүшмүш илк дәни --- аг түкү, она билдирдикдә јазмышдыр:

[1558] Д-681.
[1559] Д-853.
[1560] Д-906.
[1561] Д-840.
[1562] Д-916.
[1563] Д-707.

تار مویم بمن نمود سپید — ز آن نمودن غمان من بفزود
بهترین دوستی که بود مرا — بدترین دشمنی بمن بنمود[1564]

Кәнч икән башы ағармаға башламышдыр:

گرچه مویت سپید شد بیوقت — سال عمرت هنوز نو روز است
تنگدل چون شوی بموی سپید — که در افزای عمرت امروز است[1565]

Үрәк хәстәлијинә тутулдуғуну дөнә-дөнә билдирмәкдәдир:

نو نو دلم از درد کهن ایمن نیست — وآن درد دلم‌که دیده‌ای ساکن نیست
می جویم بوی عافیت لکن نیست — آسایشم آرزو است این ممکن نیست[1566]

Өмрүнүн сонларында башга бир хәстәлијә дә тутулмушдур:

غم عمری که شد چرا نخورم — غم روزی ابلهانه خورم ...
درد دل بود درد تن بفزود — تاکی این درد بی‌کرانه خورم
چون ننالم که با خرابی دل — غم تن و اندوه زمانه خورم ...
چند با دانه دل بریان — گل بریان و نار دانه خورم[1567]

Өмрүнүн нечә кечдијини ашағыдакы ше'рләрдә ümumиләшдирмишдир:

در جمله مرا عهد جوانی بگذشت — ایام بغم چنین‌که دانی بگذشت
در مرگ خواص، زندگانی بگذشت — سمرم همه در مرثیه‌خوانی بگذشت ...[1568]

چهار چیزست خوش آمد دل خاقانی را — گر کریمی ومعاشر مده این چار زدست
مال پاشیدن و پوشیدن اسرار کسان — باده نوشیدن و بوسیدن معشوقهٔ مست
هر چه امن و فراغت است و کفاف — یافت خاقانی از جهان هر سه
گرچه هر سه ورای مملکت است — صحت آمد و رای آن هر سه[1570]

Ширванда вә Тәбриздә икән кәл-көтүрлү јашамышдыр. Тәбриздән Чәлаләддинә көндәрдији мәнзум мәктубунда дејилир: «Мән зәнкин олдугда һамы мәним достум иди. Фәгирләшән кими мәним амансыз дүшмәним олдулар...». Јохсуллуг онун үчүн чох кечичи олмушдур. Шикајәтли вә тәнгиди ачлыгдан дејил, јүксәк мә'нәвијјатынын һәјатла бағлылығындан ирәли кәлмишдир. Сәнәти һәр јердә шаирин голундан тутмушдур. Бу рүбанни өмрүнүн сон күнләриндә јазмышдыр. Бәлкә дә сон әсәридир. Өмрүнүн јекуну будур:

[1564] Д-881.
[1565] Д-832.
[1566] Д-706.
[1567] Д-793.
[1568] Д-705.
[1569] Д-848.
[1570] Д-919.

سنگی اثر بربسی دویدیم چو آب — بار همه خار و خس کشیدیم حو آب
آخر بوطن نیارمیدیم چو آب — رفتیم وزپس باز ندیدیم چو آب[1571]

Әли чох ачыг, «әрмәғаны» һөкмдарлардан артыг иди: Һүсаммәддин:

کار خاقانی دولاب جهانرا ماند — که‌زیك سوبستاند. بدگر سو بدهد[1572]

Хагани:

بمجلس‌کو نزیل جود خویش است — کجا یارم که نزل دون فرستم[1573]

Өмрүнүн сонларында үрәк ағрысындан башга ајры бир дәрдә дә тутулан шаир, Тәгиәддинин јазыларына көрә, «бади-фәтг» хәстәлијиндән өлмүшдүр. Шакирди Фәләкијә ағы дејиб ағлајан, Ахсикәти илә күчүб барышан, Зәһирәддинн Тәбриздә бағрына басан шаирә чохлу мәрсијә јазылса да, Низаминин ағысы тарихин гулағындан кетмәмишдир. Шәргшүнас һ. Ете бу мәрсијәнин бүтөв мәтнини һансы бир китабдаса охумушдур. Бу ағыдан бир бејт бизә кәлиб чатмышдыр:

[1574]
همی گفتم که خاقانی دریغاگوی مزیاشد — دریغا من شدم آخر دریغا گوی خاقانی

Будур Хагани, диггәтлә бахын! Өмрүнүн сон күнләрини кечирир, титрәк әлләрилә Чәлаләддинә сон мәктубуну јазмагдадыр... Үрәјим, руһум вәтәнимин шөвгилә алышыб јаныр. Көз јашларымла ону сулајырам. Көзәл Ширван! Көз јашларым мәни боғду... Пислијә гаршы олан һиддәтимдән боғулурам. Мән талејин чешмәсиндән чыхмыш бир мәһәббәт диванәсијәм. Шәрәфим елмимләдир. Мәғрур дејиләм. Анчаг еһтирасым чохдур. Шәм'ин ишығы артдыгча, варлығы ишкәлдији кими, елмим гәлбимлә јүксәлди. Көјәрчинләр әлә дүшмәз китаблары мәнә кәтирдиләр... Охудум. Вәтәнә бахдым, инсанлыға јијәләнәрәк сәмалара —көјләрә јүксәлмәк күчүнү дә тапдым. Мәһәббәт, мәһәббәт... Мән мәһәббәт диванәсијәм. Күнәш күлләр үзәриндәки кечәнин шеһини тәмизләдији кими, көнүлүмдә јанан инсанлыг оду варлығымы тәмизләјиб биллурлашдырмышдыр. Күлүр вә ағлајырам. Күлмәк вә ағламаг ушаглар үчүн үзүрлүдүр. Булутлар кими ағлајыб-күлүрәм. Көзләримдән илыг көз јашы ахыдырам. Хәјал гушу бир јердә дајанмајыр. Чырпыныр, узагларда лап јүксәкләрдә долашыр... 30 илдән артыг дөвләт катиби олдум. Ширван-

[1571] Д-702.
[1572] محمد عوفی. «لباب الالباب». ۱۳۳۵. تهران. ص: ۱٤٦.
[1573] Д-908.
[1574] دکتر ذبیح‌الله صفا. «تاریخ ادبیات در ایران». جلد دوم. ۱۳۳۹. تهران. ص: ۸۰۱.

шаһларын дөвләт катиби! Бу вәзифәни тәмизлик вә сәдагәтлә јеринә јетирдим. Дәбир икән «сидг-доғрулуг» «шүарым иди». Вәтәнә вә дөвләтә сәдагәт! Сијасәт вә сәдагәт мәним чалышмаларымда бирләшди...

Будур, мәктубу јазыб гуртармышдыр: Бир аз дајаныб-дурду. Ајнаја сары јөнәләрәк: дејирләр ишкәлмишәм. Башым лап ағармышдыр. Ағ түк нур демәкдир. Көзләримдән су ахыр... көр нә гәдәр көзәлдир! Мән јахшылыг едәнләрдән даһа чох јахшылыг едирәм. Анчаг әчр уммајырам. Зәманәни архада гојуб чох-чох ирәлијә сычрамышам. Зәманә мәндән чох керидә галыбдыр. Гәлбим чејранларын отлағы, маралларын ојнашдығы бир овлагдыр. Әбәдијјәт вә пуча чыхмаг инсанын өз әлиндәдир[1575]. Ej инсанлар, кәлин, јахшылыг едиб өлмәмәзлик сују ичәк!.. Буна көрә дә Хагани диванында «Таму горхусу, учмаг диләји» јохдур...

Дејилдији кими, Ағкүл бағына кедән бу јол, уғурлу бир јол иди. Бу јол сарајдан чох узаглара кедиб чыхырды. Һарадан кечирсә-кечсин вәтән торпагларынын үзәриндә узаныб, доғма јурд вә халгын көнлүндән кечирди. Ширвандан Тәбризә доғру узанан бу мүбарәк вә уғурлу јол, халг рәвајәтинә көрә, Хыдыр нәбинин дүзләриндә долашдығы, мәскән салдығы, јолларына һами кәсилдији Ширван јоллары дүнјаны долашса да, Тәбриздә битирди. Демә, Ағкүл бағындан Гаракүл бағына сезилмәз бир јол вар имиш. Тәбриз көнлүнү ачараг узаг јолдан кәлмиш доғма вә әзиз баласыны бағрына басды, әзизләди. 24 ил бағры үстүндә сахлады, хатирини инчитмәди, мәсләкинә тохунмады. Шаирә сыхынты көстәрмәди. Әзиз гонаг, Искәндәр Зүлгәрнејн кими «Тәбриз торпағилә әлини бүкдү, овчуну јумду». Тәбриз ән әзиз јериндә она јатаг верди. Узаг кечмишләрдә белә, мисли бәрабәри аз тапылан Мәгбәрәтүш-шүәра ону гојнуна алды. Хаганидән Хијабанијә вә Шәһријара 800 илдән артыг јол олду. Тәбриз гојнуна алдығыны бағрында горуду. Баласыны сәдәф кими көнлүндә сахлады. Ахы, о, һәм гәриб, һәм дә әзизди, һәм доғма, һәм дә гәрибди...

1962 — 11 март 1968

[1575] Д-939—948.

АРТЫРМАЛАР*

[1] Әчәм түркүдүр. Анчаг дәричә ше'р сөјләјир. Јалавачы-пејғәмбәри танијан вә танрыны ахтарандыр.

[2] Ики киши «сөзүмүз» демишләр. Бириси Мөвлана Низами Кәнчәвидир. «Мәхзәнүл-әсрар»да демишдир: «Сон сөзү Низами демишдир». О бириси исә һәзрәти-Хаганидир. Нечә ки, бујурмушдур: «Шаирлик онунла битмишдир». Анчаг һәр ики шаири дәриндән дүшүндүкдә Кәнчәнин саһиби мәснәвидә кәмалә чатмышдыр. Саһиби-Ширван гәсидәдә тајсыздыр. Нечә ки, демишләр: «Нә Низаминин нәзми кими бил, нә дә ки, Хаганинин ше'рләри кими».

[3] Сөзүн гысасы, Хаганинин күллијјатында бүтүн елмләрин вә бәшәри инанышларын сорағыны тутмаг олар. Буна көрә дә бу топлајычы сөзлүк азачыг чәтин вә башадүшүлмәз кими көрүнүр. Анчаг Хагани бәдииликдә чох бәдии вә сәмимиликдә чох сәмими бир даһи иди.

[6] Ешг одунда јанмасан адын чыхмаз. Дағланыб јандыгдан сонра ад алмаг олар.

[7] Мәчнунлуг дөврү дүнјанын јадындан чыхмышдыр. Сән нечә хагансан? Кәл, ону тәзәләндир.

[8] Бәсдир, бәсдир, ej Хаганинин талеји, һачана кими ону бәлајә бағлајачагсан? О, ушаг кимидир, бундан артыг ону инчитмә. Белә бир ушаға учадан гышгырма!

[9] Сөзүмдә су, фикримдә од вардыр. Од илә бәзәдилмиш сују кимсә көрмәмишдир.

[10] Мишк кисәсијәм. Мәни јүз дивар архасында бағласан да чанландырычы гохум чана доғру учачагдыр.

[11] Су кими бағрымызда даш чох гачдыг. Су кими тикан вә чөр-чөпләрин һамысынын јүкүнү дашыдыг. Су кими јурдумузда динчимизи ала билмәдик. Су кими ахыб кетдик, архамызы бир дә көрмәдик.

[12] Һәр ајда ај вә күнәши бир јердә вә бир-биринә вурғун көрүрәм. Ајрыларкән онларын һәр икисинин ахытдығы көз јашлары илә шәфәгин рәнкинин гызардығы бир һал көрүрәм. Күнәши гыздырмада вә сајыгламада тапыр, ајын дығлајыб үзүлдүјүнү көрүрәм.

[13] Бах: 7.

[14] Ушаглыгдан бәри белә бир адәтим вардыр: инчијиб инчитмәрәм.

[15] Дүшмән көзүмә мин ити сүнкү вурса да интигам дүјүнүнү гашыма вурмарам.

[17] Бәдхаһлыгла кимсәјә бахмарам. Мәним дә чохлу истәмијәним вардыр. Мәним јолум зәһәр ичмәкдир, һүнәр ахтармаг вә ејиб өртмәкдир.

[18] Мәни инчитмәсәләр, өзүм инчијәрәм. Чаным инчимәкдән гајғыдан јараимышдыр.

* Бурада (Т) «Төһфәтүл-Ирагеји»ин 1969-чу илдә азәрбајчанча тәрчүмәсинә вә (Х) Хаганинин 1969-чу илдә Бакыда чап олунмуш сечилмиш әсәрләринә ишарәди.

[19] Хаганы, јашамаг јатмагдыр. Јатмыш бир нәфәслә ајылар.

[20] Кәнчлик чағында јасаг едилмиш әмәлләрдән төвбә етмиш, фәгрү-фәна јолуна аддым атмыш, мә'рифәт вә ишраг гапылары үзүнә ачылмыш имиш.

[21] Гуллугдан үз чевирмәк бир нечә ил мәддаһлыгдан сонра мүмкүн олду. Даһа күчлү еһтимала көрә о, анчаг өмрүнүн сонларында бу истәјинә чатмышдыр.

[23] Мән нәбиләрин чатдығы учалыгдан барынмышам. Јунанын гурумуш чајындан һансы сују ахтарым? Варлығым вә чанымы бечәрмәк үчүн нәји инчидим. Руһул-гудсүн итчилик етмәси ачыначаглыдыр. Бүлбүл кими көзәл сәсимлә ше'рә бағлыјам. Көзәллик күнаһы илә Јусиф кими әсир вә дустағам. Бөјүкләр вә ә'јанларла чох отуруб дурдум. Онлары кизличә вә ачыг чох јохладым. Онлардан бујругдан башга бир истәјим олмады. Онларын бағышладыгларындан анчаг пешманчылыг тапдым.

[24] Чөмәрд, асланбасан, гоча дәдә билмирсән јахшылығы илә мәнә нә етди? Каһ мәнә јорға гатыр верир, каһ да үстүнә инчи тикилмиш јумшаг күрк (бир бохча кејим) бағышлар. О, мәни өз варлығындан вә чанындан чох севир. Мәндән чох кимсәни севмәјир.

[26] Деди: боју гырх аршын, ени беш аршын олан бир кимсә Мәрәнд вә Вајган дағларындан Шејх Јагубун јанына кәлир, ону тәрбијә едир, бу сирләри она ачыр. Инди падшаһлығы шаһзадә Алафирәнкә верибдир. Истәристәмәз падшаһлыг онункудур. Дәрвишләр буну она бағышламышлар... Бәлли олду ки, онларын е'тигады һәмән Мәздәкин шивәсидир. Истәјирләр бу тәригәни халг ичәрисиндә ешијә чыхардалар. Сучлары бәллиләшдикдә Јагуб деди: Пирләр бизи горујарлар.

[29] Хагани олан мән бу гәдәр сәфа тапмышам: үрәјимдә бәдхаһым үчүн јахшылыг истәјирәм. Писләрин чиј сөзләриндән инчидикдә јахшылыг едәнә сығынырам. Буна о шаһиддир. Демирәм ки, онларын пислијинә гаршы пислик ет! Анчаг дејирәм ки, онларын пислијиндән мәни гору!

[30] Хагани олан мән һеч бир пислијә гаршы пислик истәмирәм. О танры, бу да мән. Белә икән јахшылара гаршы нечә пис дүшүнә биләрәм. Ел төрәсиндән нечә үз чевирә биләрәм. Варлығым кафирин писинә гаршы белә пис дүшүкмүшсә мән мүсәлман дејиләм.

[31] Гылынчла вурсан үзүнү туршутмаз. Ачы десән ширин чаваб алачагсан. Дүнјада хошбәхтлик чизкиси будур. Пәһләванлыг вә јенилмәмәзлик будур.

[32] Елә бир мәгама — јүксәклијә чатмышам ки, тикан вә хәнзәл мәним үчүн күл-шәкәр јеријәдир.

[34] Фүтүввәт нәдир? Талиб, о анладылан шејләри анламага мүстәнидсә билијини сәрф едиб анламагдыр. Фүтүввәт нәдир? Биликсизлији тәрк етмәк. Чүнки биликсиз киши, фүтүввәт һаггында бәдкүман булунур. Фүтүввәт, кәндилијиндән инсафә кәлишдир. Чүнки инсафы олмајан киши дајма фәрјад вә фәган ичиндәдир. Фүтүввәт нәдир? Фүтүввәт мә'на базарында еји хүјлардан дүзүлмүш бир карван. Фүтүввәт, ағлын, гәлбин инанышы, фүтүввәт бәдәнлә чанын тараззлашмасыдыр. Мә'на бахымындан јарадылыш бир варлыгдан ибарәтдир. Фүтүввәт дә јарадылыша бир ағыздыр. Фүтүввәти бир ағыз фәрз етсәк, мүрүввәт о ағызда дилә бәнзәр... Чан көзү ачыг олан киши көрүр ки, фүтүввәт һәр јердә јүрүјүб дурмагдадыр... Фүтүввәт бир бағчадыр. Шәриәт о бағчадакы тохума, тәригәт дә о бағчадакы ағача бәнзәр (Әбдүлбаги Көлпынарлы).

[35] Чүнејдин мә'нәви тәмизлији илә Лоғманын һикмәти онда топланмышдыр.

[37] Мәним гачышым евдән ханәгаһа сарыдыр. Ушаг атасынын гојнундан анасына сары гачдығы кими.

[38] Мәни сафи чағыр. Она көрә ки, суфиләрин тәмизлијинин нөкәријәм.

[41] Дедим: Еј танры сәнә шүкүр олсун ки, јенә дә дүнја сүфрәси башында бөјүкләрин адыны дири сахлајан, фүтүввәтин јарпагларыны тәзәләјән көркәмли бир киши вардыр.

[44] Деди: кимсән, адын нәдир? Әслин һарадандыр? Һарада јашајырсан? Дедим: шаир бир өјрәнчијәм, Ширван шәһәрләриндән бириндә доғулмушам.

[45] Шамахы көнлүмә сыхмады. Туланбар олан бу кеншликдә бир јер! Мәним мәскәним мәним зинданымдыр. Һәр бир түк мәним бәдәнимин изләјичисидир.

[46] Мәнә мәнфус дејир бу Ширван әһли, нә дејим, һагг сөздүр, доғрудур, бәли. Дејирләр Хагани олсајды сагыг, бизә мејл едәрди даһа да артыг. Ат кими чәкәрди јүкләримизи, ары тәк кәзәрди чәмәнимизи... О да ә'јанлара едәрди хидмәт, едәрди бабалар јолуна һөрмәт (т. 81—82).

[47] Хагәкинин бүтүн һәмшәһриләри ловғалыгдан онунла отуруб дурмазлар.

[48] Заман баша вуранда Сәнәјинин дөврүнү, көјдән мәним кими бир ше'р јазан доғду. Кетдисә дә Фәзнәдә бир саһир торлагларда, Ширван елиндә саһир бир новчаван доғду... Кетдисә бир даһи үчүнчү иглимдән, аһ! Бешинчи иглимдә бир даһи инсан доғулду (Х. 78).

[49] Мәним гүрурум јад етди ки, Ширван јахшыдыр. Күнәшин өјүнмәси мәғрибдәдир. Анчаг јашамаг үчүн Тәбриз јахшыдыр. Сәдәф дамчы үчүн ән јахшы отурачагдыр. Бир дә ки, доғулан јердә отураг етмәк олмаз. Сәдәф инчиләрин дустағханасыдыр. Тәбриз даһа адлы-санлы шәһәр олса да, Ширван ән сечкин сәрһәддир. Ширвана ејб чыхарма, Хагани башланғычы шәрр олан бир өлкәдәндир.

[50] Фәғримин өртүју ушаглыг кисәси, нитгимин әли мамачадыр. Ширван торлағы доғулдуғум јердир. Төрәдијим јер — мәншәим дарүл-әдәб — Шамахыдыр.

[51] Дағарчығым мәним кәфәнимдир, аман бу вәтәндән! Јашадығым јер, чәһәннәмдир. Аман бу мәншәдән — бу төрәдијим јердән!

[52] Ағыр дәрддир, Ширвана кетмәјимә үрәјим јол вермир. Нә дәрман едим? Вәтәнимдә динчлијим олмадығындан гүрбәт вәтәнләримдән үстүндүр! Нә едим?

[53] Күнаһлы әл мәни Ширвандан дишары атдыса, олсун ки, јахшылыг вә шәрәф шәһрини Хорасанда тапарам. Вәтәнләрими Хорасан мәгсәдилә тәрк етдим, вәтәнләримин раһатлығыны Хорасанда тапарам.

[54] Ширван бүтүн аталар үчүн ән јүксәк анадыр, чамааты руһумун бачысы вә нәсими уғурумдур.

[55] Һачанадәк мөһнәт сарајы олан бу доғулдуғун јердән налә едәчәксән? Сәнин истәјинә көрә Ширван Хејраван олмаз.

[56] Елә ки, бу дүнјадан ајрылды, онун разылығы илә Ширвандан диншары чыхдым. Танрымын дујулмаз варлығына анд олсун ки... кичијиниз мәним вәтәндән узаг дүшмәјимин анчаг о мәрһумәнин өлүмүндән савајы ајры бир сәбәби јохдур.

[57] Мәним үрәјим Ширванлылардан сыныгдыр. Мәним сөзүмдән исә Ширван торпағы Ирана мумја бағышлајандыр.

[58] Мәнимлә ад чыхармыш Ширван өлкәси хәрабәјә чеврилсә белә гој Исфаһан галсын.

[59] Мәним сөзүмүн шәрбәтиндән Ширван әһлинин һәјатынын шаһ дамарыны күчлү бил!

[60] Гәза сәни Шамахыда дустаг етдији үчүн Шамахыја Әчәмин Мисри адыны вермәк олар.

[61] Сәнин һекајәтинлә Ираг әһли тәр ичиндәдир. Сәнин адынла Ширван шәрәф вә хејир өлкәсиндир.

[62] Мәним дахмам бу јердә олдугча Ширван илләр боју Хејрәван олачагдыр.

[63] О кимдир ки, мәним сөзүмү Ширван өлкәсинә апара, мәндән о шаир кишијә бир сөз апара.

[64] Чан веричи, инсан вә чиннин јарадычысы танрыја анд олсун ки, көркәмли имам Хагани јүз мин хаганын фәхридир. Һәлә мән ону демирәм ки, онун ишыглы јарадычылыг исте'дады дирилик сују илә ән јахын јолдашдыр. Дирилик сују она гуллуг етмәк үчүн Ширванын ајағынын тозунун гулудур.

[65] Хәстәјә дәјмәјә кәләнләрин тиканлы сөзләри гыздырмадан чәтиндир: бу хәстәлик Кәнчәдән дејилдир. Ону вәтәниндән кәтирмишдир.

[66] Әсли Шамахынын јухарысындакы Мәлһәмлу кәндиндәндир.

[68] «Күлүстани-ирәм» мүәллифинин рәвајәтинә көрә Мөвлана Хагани Шамахынын јухарысындакы Мәлһумлу кәндиндә алтынчы јүзиллијин башланғычында доғулмушдур.

[72] Бу рәһмәтә кетмиш вә бағышланмыш һәкимләрин вә шаирләрин ән бөјүкләриндән һәким Әфзәләддин Ибраһим бин Әли Ширванынын гәбридир. 595-чи ил шәввал ајы тарихиндә.

[73] Сөз сөјләмәк кимлә битмишдир? Билирсән вә сорушурсан!? Фәләкә бах ки, дејир: Хагани илә, Хагани илә. Мә'налара бәзәк вурмаг сүфрәсиндән бир Ибраһим чыхды. Әли Нәччар Ширванинин — сән'әтин Азәринин белиндән.

[74] Она көрә дә әгл она дејибдир ки: ej Өмәр Осман оғлу, сән һәм Өмәр Хәјјамсан, һәм дә Өмәр бин Хәттаб.

[75] Јалгызлыг дивиндән Өмәр бин Османын көлкәсинә гачмышам.

[76] Идрисин наиби Осман Өмәр оғлунун фәрриндән мәним абад һәјатымын Иса сајағы мә'нәви боллуғу вә архасы вардыр.

[77] Сојлары бәллидир. Кафијәддин Өмәрдән тут ирәли кет. Онун Осман вә Ибраһиминин улу бабасына кими садала!

[78] Анд олсун бабаларымын башынын бөјүклүјүнә — јекә папағына! Узунгулаг онларын јолдашы, узунгујруг — ит онларын горучусу иди. Анд олсун Ибраһимин бади-фәтгинә, Османын шәһвәтинин чохлуғуна, сичантутан Әлинин дүббәлијинә... Зарафат јолуну бурах! Шаһи-чаһанын чанына анд олсун ки, мән гапыларын һеч бирисинә гачасы дејиләм.

[79] Сән'әтчә тохучу олмушдур бабам, онун сән'әтиндән алмышам илһам (Т. 9.).

[81] Тохучу сојунданам. Фикримин јаратдыглары анчаг әглин бој вә алгачы илә кејим тохујур. Дүлкәр көһәрлијәм, мәним јарадычылыг исте'дадымын евладлары анчаг өз атасынын тишәси — гајғысы алтындадырлар.

[82] Һаны фазилләрин башчысы, адәмин көһәринин шәрәфи. Һаны Кафијәддин? Сојларын көһәрини бири-биринә бағлајан... о мәним фәхрим вә бабаларын кечмиши илә мүфтәхәрдир. Мәним сәдрим вә гоһумларымын кәләчәјинә башчылыг едән.

[83] Она јанан әһли-Ширван нечә ағламасын. Онун өлмәсини уча ағачын башында әјләшмиш гуш да ешитсәјди ағларды.

[64] О да ә'јанлара едәрди хидмәт, едәрди бабалар јолуна хидмәт (Т. 81—82)

[85] Хагани тәхәллүсү илә мәшһур олан мәликүш-шүәра Әфзәләддин Ибраһим ибн Нәчибәддин Әли Ширвани.

[87] Мә'наја бәзәк вурмаг сүфрәсиндән бир Ибраһим чыхды. Сән'әт Азәринин — Әли Нәччар Ширванинин белиндән.

[89] Сәнајинин бәдәли дүнјаја мән кәлдим. Бу дәлилә көрә атам мәним адымы Бәдил гојду.

[90] Султанүл-фүсәһа, Һәссан әл-Әчәм Әфзәләддин Бәдил әл-Һәгајиги әл-Хагани Ибраһим бин Нәчибәддин Әли Нәччар Ширвани.

[93] Ола билсин ки, Хаганинин адыны Ибраһим биләнләрин сөјкәнәчәји елә бу бејтдир. Анчаг бурада Ибраһимдән мәгсәд Ибраһимин анлајыша көрә ифадә етдији мә'на — јә'ни бүтсындырандыр вә тәклији билдирән «ى» онун нишанәсидир ки, көстәриләнин сонуна јапышмаз.

[94] Бах: 73.

[95] Ибраһим бир дүлкәр оғлу иди. Виранә бир көчәкликдә танры үчүн достлуг евинин өзүлүнү гојду. Дүачыныз олан мән дә бир дүлкәр оғлујам ки, танрынын көлкәси үчүн чан вилајәтиндә доғручулуг евинин бүнөврәсини гојмушдур.

[96] Сәнин гапындан савајы башга бир јерә сәчдә етсәм, онда мән Әбүл-Әла олуб, Бәдил дејиләм.

[97] Бах: 89.

[98] Көрдү сөз мүлкүндә мән бир һәкимәм, о, мәнә ад гојду. Һәссани-Әчәм (Т. 107).

[99] О, мәнсубијјәтими билдирәрәк мәни Хагани чағырмышдыр. Мән адымы Хагани-һүммәт гојачағам.

[100] Сәнин адын Халигүл-кәламдыр. Сәнин нә'әтин исә Халигүл-мәанидир.

[101] Ej тајсыз әмир, тајы олмајан һөкмдар, бүтүн саһәләрдә адашына тајсан.

[102] Һөкумәт одур ки, Ибраһим өзү илә танры арасындакы васитәни ортадан галдырды.

[103] О Әбу Хәлил ки, һәр бир шејдә Хәлилә тајдыр. Сарсынтыдан дүшмәнинин бәдәни парча-парча олмушдур.

[104] Доста тај олдугда әјләнчәјә тај олдум. Дүнја вә чаныма тај кәтирәрәм, она тај кәтирмәрәм.

[105] Бах: 96.

[108] Бах: 48.

[109] О вахтдан ки, ағыл анасындан доғулдум, билик вә һүнәрлә дүнјада сәс галдырдым.

[111] Имадинин руһу чыхдыгда шәрәфи мәнә гојду. Сәнајинин чаны кетдикдә исә ишыг мәнә галды.

[112] Зәманә ону евсөкән Ибраһим чағырыр. Ширванын Азәринин оғлу ону гардашым чағырандан бәри. Әкәр о, Хәлилуллаһә гаршы дејилсә тәәччүблүдүр. Һансы мә'наја көрә мәним јарадычылыг исте'дадымын рејһаны онун одуна чеврилмишдир.

[113] Бах: 44.

[114] Бах: 44. Биринчи әһдин Хәлили кими чалышмајан бир дүлкәрин оғлујам.

[115] Ираг бу ил өзүнү мәнә көзәл көстәрди. Султанын ләшкәркаһындакы јарадычылыг исте'дадымын күнәшинин Хорасан фәсаһәти вар иди. Елә ки, Насирәддинин өлүм хәбәри Ирага чатды, мән вә Ираг торпағы үзүнтүдән сарсыдыг. Ибраһимин чаны инләјир, Кә'бәнин көзү јол көстәрән вә доғручулуг Кә'бәсини — үрәк Кә'бәсини тикән Ибраһимә ағлајыр.

[116] Һәр бири бир дәниздир вә сәдәф кими бакир, фикир пәрдәсинин көвһәрхатыны, мәләкәси, Али-Тәкиндән гијмәти чох, Али-Јасиндән даһа көзәл.

[117] Буна көрә дә фикир мејданында фикир чадырындан чыхартдығы түркани-сохәнин — түрканә сөзләрин санынын верир. Бу түркләр онун евиндә доғулмушлар. Онун Хагани ләгәбини дашымасы да бундан ирәли кәлир. Әчәм түркүдүр, анчаг дәричә ше'р сөјләјир. Јалавачы таныјан вә танрыны ахтарандыр. Танрынын тангыр-вурғун олдуғуну билдијиндән танрынын ешгинә варлығыны вермишдир.

[118] Һамысы хотән түркү олан әчәм түркләринин гәмини јемәрәм, әкәр севинчәк бир көнүл Хорасанда тапсам.

[119] Өзүнү көстәрмәкдә әрәб ајы иди. Көнүл овламагда әчәм түрки иди.

[120] Һәр бири бир әчәмдир, анчаг лүғәз дејән. Јалавачы таныјан вә танрыны ахтаран.

[121] Әчәми Әчәмдә јашајан, дили фарси олана дејилир. Дәридән бурада мәгсәд әрәбидир.

[122] Зубин атмагда чевик олан түркүн нә күнаһы вардыр ки, әкәр о, дејләм галханыны дашымаја.

[123] Мәнә фарсча дедикләри сөјүшә чәрх түркүчә дејир ки: сәнсән!

[124] Танрынын наиби сәнсән, һинди гылынчла кафир сунгуру танрыја сәнсән дејән етмисән.

[125] Мәним сән-сән дејән, баш апаран сусән гохулу түркүм, әкәр мәнә сары бахсајды мәним сујуму апарарды.

[126] Сән-сән дејән, баш апаран, сусән гохулу бир түрк ки, бүтүн Јәғма көзәлләринин көзәллијини јәғма едиб апарды.

[127] Мөвланын үзүнә сән-сән дејән, дүнјанын әлиндән јох-јох дејән.

[128] Тағанын учуну чејнәјир. Мән бир әтмәк үчүн онун гаршысында дилими сән-сән демәјә јөнәлдим?

[131] Танры пакдыр. Белә ширин кәламлы, јағлы дилли, хош бәјан, фарс дилини икигат јахшы билән бир ширванлы түрк! Доғрудан да Хагани. Бәлкә фәсаһәт вә бәлағәт мәмләкәтләринин хагани. Нечә ки, онун өзү дејир: Хаганијәм, јох! Танрыја анд олсун ки, мән ше'р вә нәсрин хаганыјам. Дүнја шаирләри гаршымда дајанараг үзүнтү кечирирләр. 1280-чы илин зүл-һиччә ајында јазылды.

[134] Әкәр истәсә сүнкүнүн учу илә дәниздән нуни-балығы чәкәр.

[135] Она көрә ки, шәмәнин меһраби сәнәмдир.

[138] Бахычылар габагда сыра илә дүзүлмүшләр. Рум көвурлары кими Кәнчә гапысында.

[139] Мәним үзүмү көрдүкдә мәнә јумшаглыг көстәрирсән. Евинә гонаг апарырсан. Јемәли-ичмәли кәтирирсән. Мән олмајан јердә мәнә бөһтан дејирсән. Јахшыдыр ки, бу ишдән утанмајырсан!? Ја мәним дүшмәним ол, ја достум ол. Вај мәнә, сән мәним нә достумсан, нә дә дүшмәнимсән. Бу јарамаз ишдир.

[140] Ej һасид сән шаирсәнсә, мән дә шаирәм. Сәнин гурдуғун давамсыздыр. Мәним тохудуғум исә күмүшдәндир. Сәнин ше'рин шә'рдир. Анчаг ичи ејб вә сөјүшлә долудур. Дәјәрли инчинин ичиндә дә чохлу гурд олар. Ше'р демәмәк дүз олмајан ше'рдән јахшыдыр. Ушаг доғмамаг алты ајлыг ушагсалмагдан јахшыдыр... Әмир дејибдир ки, кет онун бир ше'ринә чаваб де. Бир илдир. Етмәдин. Бундан артыг јубанмаг ејибдир. Көјү нәвазиш едән падшаһ мәнә десәјди сәнин ше'р диванындан даһа күчлү бир ше'р јазардым... Мән дин, тибб вә нәһв елмини билирәм. Сән исә дал, зал, ра, зад, син, вә шини билирсән... Сәнин малын шаһлар шаһындан топланмышдыр. Белә олмасајды сән Рејдә зибилликдән пејин јығмалы идин... Јенә дә Ширвана кет, о јерә ки, сәнә бир ајдан галан өлмүш донуз әтини вә арпа чөрәјини верирдиләр... Шаири Реј, Күркан вә Ширванда кимсә көрмәмишдир ки, чијниндә гоша дағарчыг фил јәһәриндә кәтирилсин.

[141] Түркүчә санки даһа көзәл ше'р јазырсан. Сән мәнә түркү ше'ри оху вә оғуз ше'рини. Һәр дилдә истәсән ше'р јаза биләрсән. Сән һәр дилин көкүнүн әбчәд вә һәввәзисән.

[144] Анчаг һичри 500-чү или дөври-камал кими таны. О бири 500 илин һамысы маһал дөврү иди. Һамы бу фикирдәдир ки, о 500 илдә ки, мүддәти-дөври-камал иди, Хагани кимиси доғмамышдыр.

[145] Тајалыг ејлә, нәвазиш ејлә ки, һичрәтин 500-ү ондан јахшы өвлад доғмамышдыр.

[146] Һичрәтин 500 или мәним кими тајсызы доғмады. Јенә Исфаһана икинчи дуаны јазырам.

[147] Мәним сөзүмлә ки, һичрәтин 500 или мәним кимисини доғмамышдыр. Онун әлачыглығындан хәбәр верән бир мин илдә галачагдыр.

[146] Белә бир күндә 500 илдән сонра һәччидән өтәри Фејд гапысында көјү парчаланмыш кими көрмүшләр.

[149] Һичрәтин 500-үндә дүнјада онун кими башга бир мәлик доғулмамышдыр. Хүләфаји-сәлтәнәтдән хүлафаји-рашидинәдәк.

[152] Бу елә бир архадыр ки, онун үзүнү бир дә көрмәк олмаз.

[153] Атсыз јенә дә сөздән чыхмаг вә үсјан јолуну тутду. Бу вәһшәт күнүкүндән һәр ики тәрәфдән даһа да артырылырды.

[154] Атсыз сөздән чыхмаг вә үсјан јолунда иди.

[155] Мәлик Атсыз мүлкүн тахтына чыхды. Сәлчуг дөвләти вә Сәлчуг өвладынын иши битди.

[156] Аз галырды ки, Харәзм хилас едилсин... Атсызын ширин күнләри зәһәрә чеврилсин. Атсыз-шаһын әмирләринә бәхшишләр вә әрмәғанлар көндәрди. Султандан чохлу үзр истәди, она гаршы јумшаглыг көстәрди. Султан јумшалды. Әрмәған алмаг вә мүсалиһә етмәк јолу илә кери гајытды. Анчаг Атсыз әски адәти илә өзбашыналығында иди. Султан Әдиб Сабири елчилијә онун јанына көндәрди.

[157] Онун күнаһларыны үчүнчү кәрә бағышлады. Гәрар вердиләр ки, Атсыз Чејһунун гырағына кәлсин вә султана гуллуг етсин. 543-чү ил мәһәррәм ајынын 12-дә дүшәнбә күнү Атсыз кәлди. Атын үстүндә султана гуллуг көстәрди. Султан атынын башыны чевирмәмиш Атсыз гајытды. Султан Атсызын она аз диггәт вердијиндән өзүндән чыхды.

[158] Султанлыг тачы сәнин башына јарашар. Бу јүксәк вәзифәдән башгасы барынса да. Мәмләкәт чалағанындыр. Хоруз нәсәбинә көрә башы тачлы, гујруғу туғлу олса да.

[162] Отуз илдә нечә дәфә чиллә тутандан сонра, нечә кедиб әлли күнү пәһриз тутум ашикара?.. Әлли илдир мүсәлманам, ағартмышам сачымы, инди кедиб ајағыма зәнчир едим хачымы? (Х. 126—127).

[170] Отуз ил чәкди, та Хаганијә кәшф олду бу мәтләб ки, султанлыг кәдалыгдыр, кәдадыр әслиндә султан (Х. 232).

[172] Әһли-бејтин гапысы гаршысында әмимин јасыны сахламаг.

[174] Кәнчлијин пул кисәсинин башындан нә әлдә етдик ки, онун кисәсинин дибиндән башга бир кәлир әлдә едәк.

[175] Хаганинин үрәјинә чохлу гәм кәлсә дә, һеч бир гәм оғул ајрылығы гәминә чатмаз.

[176] Өтән һәр шејә — әјләнчә, өмр, кәнчлик вә истәјә ачыдыгда әввәлчә оғулдан башлајырам.

[178] Әллидән сонра сағламлыг олмаз, көз јахшы көрмәз, ајаг кәлмәз.

[179] Хәзан јели баға кәлдикдә, зәман бүлбүлүн јерини гарғаја верәр. Елә ки, 50-чи јаш чатдыгда тәләсәнин һалы бирдән бирә дәјишди.

[180] Варды сөз кисәсиндә 31 чәваһири, онун һәр бир сөзүнә мин бир ад гојдум һаман. Алты сөзүнә онун бағышладым дүнјаны, 25 сөз алдым јашыма көрә ондан (Х. 280).

[181] Һачаначан дејәчәксән ки, ики илдән сонра «ајәти-хусф»дир. Бунун гаршысыны алачаг танры рәһмәтини Хорасанда тапарам.

[182] Гырх сабаһын лөвһәни ки, 30 ил әзбәрләдим кетди. 40 сабаһдан өтәри Хорасанда мәктәб тапарам. Чохлу чатышмамазлыглары олан о кәнчлик хәзинәси итди. Итмишин изи илә чәримәни Хорасанда тапарам. Мәним өмрүмүн ән сечмәсини Ширванла јахынлыг итирдисә, Ширванда итирилмиш өмрү Хорасанда тапарам.

[183] Хәзанымын зәриси кафури әләм тапды. — Башым лап ағарды. Мән о нејсан ајынын түнүк вә инчә кејимини Хорасанда тапарам.

[184] Кечә вә күндүзүн сааты дирилијимин јашыдыр. Бу саатларын һамысы исә сајча 24-дүр.

[185] Рејә нијә кетмәк истәјирсән? Дур, Чидә јео ахтар. Рејин нәји вар иди. Исфаһанын чөмчәсинин ондан варыдыр. Кечән ил мән һачыларын Дичлә ағзындакы топлантысындан Исфаһан мачәрасы илә бағлы әдаләтли һөкм истәдим.

[186]. Отуз ил олар ки, там сәмимијјәтлә Исфаһанла олан бағлылығы белә дири сахламышам. Одур «Хәтмүл-гәраиб»! Ахыр көрдүләр ки, мән Исфаһандан өтәри нечә сәна демишәм. О ики дин фаругунун, о Исфаһанын ики башчысы Сәдрәддин вә Чәлаләддинин мәдһини нечә јазмышам.

[187] 551-чи илдә јүксәк Мосулда Исфаһана јарашан «ثانون الف» јаздым. Чәбрајыл нәфәсли саһиб Чәмаләддин Мәһәммәд ки, онун кәрәми илә Исфаһаны сечмишәм. Мәнә Күнәшин нәтичәси олан мин улдуз верди. Исфаһан көјүндәки Шәри улдузунун көвһәринә көрә. Мәним Исфаһана јаздығым сәнаны әрмәғаным кими Кичик Әли вә Атабәј Әкбәрин јанына апарды. Асиф кими мәни Сүлејман шаһын јанында тә'рифләди. Деди ки: Исфаһан һавасы илә өтән буббујә бахын! Мән Мәккәјә чатдыгда көнүллү олараг Исфаһанын гулағысыргалысы вә сәнадејәни олдум.

[188] Әкәр бәхтим мәни бир дә Кә'бәнин гапысы гаршысына чатдырса, һәчч вә әмрәнин еһрамыны икинчи кәрә тутарам. Бу ил шаһ мәни Кә'бә зијарәтиндән сахладыса, бу һәсрәтлә көнлүмә дүшмүш гара халдан бир од чыхарарам. 30 иллик фәрзи-вачиблији Кә'бәнин гапысы гаршысында гәза едәрәм. О борчун тәкбирини Бәтһада чәкәрәм.

[189] Јарадычылыг аләмим булуд, сөзүм көвһәр, көнлүм дәниздир.

[190] Имадынын чаны бәдәниндән чыхдыгда шәрәф мәнә јетди. Сәнајинин чаны кедәндә ишығы мәнә гојду. Танры өлмәздир. Әлли беши саjдыг. 60-а чатмамыш белим ох јајы кими әjилмишдир.

[191] Белими бағладым, та ки, өјрәтмәк вә үрәк гајғысы илә шанрликдә сәнин дилини даһа да ачдым — кенишләндирдим. Мәним 60 јашым вардыр. 16 ил олар ки, Аран торпағындан Ширвана дүшмүшәм.

[192] Бах: 8.

[193] Бах: 180.

[194] Кечән кечди өмрүн һесабындан. Әллиjә чатдыгда о һесабда беш онлуг саjылыр.

[197] Бах: 72.

[196] Ата, ана, оғул вә әзизләр кетдиләр. Биз јаман гафил, кефли вә дар бахышлыjыг.

[199] Хагани үрәjинин гүссәсини деди ки, һәмчинсләрдән кимсә галмады вә мән начинсләрлә бөјлә јорғун галмышам. Достларым Гутб, Шәмс, Нәчм, Әбүл-Бәдр вә Шаһаб кетмиш вә мән Сүһа кими бучагда тәк галмышам.

[200] Зәһирәддин Таһир бин Мәһәммәд Фарнjаби танры она рәһмәт еләсин вә Мәликүш-шүәра Шаһфур бин Мәһәммәд Ниша пуринин гәбрләри Хагани мәзарынын бөjрүндәдир.

[201] Тәбризин Сурхабында дин чәлиp. Онун мәзары инди дә мәшһурдур, бәллидир.

[202] Онун гәбри Тәгиәддинин јашадығы илләрдә галырды. Әһли-әдәбин һөрмәт етдиjи бир jер иди.

[204] Үч гәрн јарым бундан габаг онун гәбри мүәjjән вә бәлли иди. Ондан сонра индиjә кими мә'лум дејилдир.

[205] Бу сәтирләри јазан Тәбриздә чох сорушдумса да Мәгбәрәтүш-шүәрадан бир из дапа билмәдим. Е'тибарлы шәхсләрдән ешитдим ки, бу абидәләрлә гоншу оланлар гәбирләри jерлә јексан едиб, өз евләринин торпағына гатмышлар.

[206] Анчаг бу адлы-санлы шанрләрин гәбриндән бир из галмамышдыр.

[207] Сурхаб мәһәлләсиндә шанрләрдән бир гисми басдырылдығындан ораjа Мәгбәрәтүш-шүәра демишләр. Анчаг инди бу мәһәллә вә бу мәгбәрә ортадан кетмишдир. Ондан бир из галмамышдыр. Белә ки, Ханыков 1855-чи илдә икн гоча кишидән Хаганинин мәгбәрәси вә Мәгбәрәтүш-шүәранын хәрабәләри илә бағлы бир сыра сөзләр ешитмишсә дә ондан бир из тапа билмәмишдир.

[209] Ше'рләри түркү дилиндә иди. Төхәллүсү Ачиздир. «Диван»ы Тәбриздә чап олунубдур. 72 јашында өлүб, Тәбризин Мәгбәрәтүш-шүәрасында басдырылмышдыр.

[220] Тәбриздә вәфат етмиш, Сурхабда басдырылмышдыр. Шанрләрдән бир гисми онун јахынлығында дәфн едилдиjиндән бура Мәгбәрәтүш-шүәра ады илә мәшһурдур.

[225] О, Һәссанлыг рүтбәсинә чатмыш, фәсаһәт вә бәлағәтин Сүһбани мәртәбәси олан, о уча танрынын она рәһмәт етдиjи Мәликүш-шүәра Әфзәләддин Ибраһим бин Нәчибәддин Әли Ширвани мәзары дә сәрдабәси Баба Һәсән Һәзрәтинин мәзарына јахындыр. О јолла ки, Бәjим бағына кедәрләр. Сол әлдә дәфн едилмишдир. Һәр икиси таjсыз шаир олан Хачә Зәһирәддин, Шаһфур Ниша пури дә орада дәфн едилмишдир. О jерә Мәгбәрәтүш-шүәра дејирмишләр. (Еһтимал ки, башга шанрләрин дә гәбри орада олмуш олсун). Танынмыш вә бәлли бир jер имиш. Инди итмиш вә унудулмушдур. Ондан нә әсәр галыб, нә изләр. Көзү бағлыларын гајғысызлығындан һәрәси бир дүнjаjа сығмаjан бу адлы-санлы бөjүкләр инди бир аршын торпаға гәнаәт етмишләр. Ондан да нә ад галыб, нә из, нә өзүл галыб нә сонлуг.

[226] Онун мәзары бу күн бәллидир.

а) Һәким Хагани, һәким Әнвәри, Шаһфур, Зәһирәддин, Фәрjабинин Фejзасар мәзарынын ишыгланмалы олан сәрдабасы, фәсаһәт асарлы jүксәк торпағы бәлағәт шүарлы басдырылдығы jер Сурхаб мәһәлләсинин башланғычында күндән ајдындыр вә о мәзар Мәгбәрәтүш-шүәра адланыр. Һәким Хагани... Тәбриздә сакин олмуш, 595-чи илдә өлмүшдүр.

б) Мәшһурдур ки, Мәгбәрәтүш-шүәранын Баба Һәсәнин мәзарына кими олан бөлмәси шанрләринки иди. Кечмишләрдә шаирдән башгасыны бу jердә басдырмазмышлар.

в) Танрынын рәһм етдиjи ән мәшһур шанрләрдән бир гисми Сурхаб торпағында, сөзсүз Мәгбәрәтүш-шүәрада динчәлирләр. Инди бу көркәмли шәхсиjjәтләрин гәбри бирчә-бирчә бәлли олдуғундан бу сәтирләри јазан онлардан данышмады. Онлардан бир нечәсинин бурада басдырылмасы сөзсүздүр. Мүчүрәддин Бејләгани, Әсирәддин Ахсикәти, һәким Гәтран Урмучи, Мани Ширази, Әшһәр Сәбзваринин гәбри о мәзара јахындыр ки, әвам она Пири-түрк мәзары дејәр.

г) Еләчә дә Пири-гәндилинин сәрдабәси Сурхабын башланғычында, Мәгбәрәтүш-шүәранын чиварында jерләшир. «Кәршасибнамә» мүәллифи һәким Әсәди Туси онун ајағы алтында динчәлир.

д) Бир сыралары Зәһирәддин Мәһәммәдин мәзарыны Пири-гәндили мәзарындан бир нечә аддым габагда билирләр. Вә һәким Хагапинин мәзары Мәгбәрәтүш-шүәра ады илә мәшһурдур. Белә ешидилди ки, бу мәзардан Баба Һәсәнин мәзарынадәк шанрләринки имиш. Гадим заманда шаирдән савајы кимсәни орада басдырмаз имишләр вә Мәгбәрәтүш-шүәра ады илә мәшһурдур.

[229] Бу Сурхаб күчәсиндә мә'руф бир гәбиристан иди. Инди бу күчәдә кичик вә бөjүк гәбиристанлар вардыр. Билмирик бу мәгбәрә һансы имиш. Бәлкә о олсун ки: «Сеjjид Һәмзә мәгбәрәси jанында гаjиммәгами-сәдарәти-Иран, Иран шаһының чанишини Аббас Мирзәнин вәзири Мир Иса Һүсеjни Фәраһанини басдырмаг үчүн мәгбәрә тикмишләр. Мәшригә сары чох көһнә бир гәбиристан вардыр. Бир сыраларындан ешитмишәм ки, Мәгбәрәтүш-шүәра орададыр.* сәһ. 89. Мәгбәрәтүш -шүәра илә бағлы олан јаздыгларыныз мәним үчүн jенидир. Бу шәһәрдә бу jүксәк мәгамын әсил мәһәлли jенә дә, мә'рифәт әһли үчүн үстүөртүлү галмагдадыр. Күман вә еһтимала сеjкәнән бир сыра мүлаһизәләр вардыр. «Рөвзатүл-чинан»да Хагапинин тәрчүмеjи-һалындан данышан бөлмәдән бллирсиз ки, бу шанрин басдырылдығы jер Баба Һәсән Сурхаби сәрдабәсинин јахынлығында, Бәjим бағы һәвалисиндә, Мәгбәрәтүш-шүәранын jерләшдиjи jер көстәрилир вә јазырлар ки, инди хәрабдыр. Инди гәбирдән вә бағдан хәбәр jохдур. Лүтф вә кәрәм jолу илә jолладығыныз шаирин гәбрипин естампажындан мә'лум олур ки, гәбрин ләвһи сон jүз илә кими галырмыш. Онун әксиндән белә көрүнүр ки, гәбир сәгфили бир jердә имиш. Jел вә јағышын јанындан вә авам чамаатын әлиузунлуғундан горунан бир jердә имиш. Хаһиш едирәм Мәгбәрәтүш-шүәра илә бағлы оларат топладығыныз сәнәдләрә сеjкәнәрәк дәjәрли вә көзәл чалышмаларыныза Тәбриздә jерини мүәjjәнләшдирдиjиниз Мәгбәрәтүш-шүәранын jерләшдиjи jер барәдә дә мәнә кениш вә топлу бир шәрһ јазын. Она билсин ки, сизин јол көстәрмәjинизлә о гәбрин зиjарәтинә мүвәффәг олам. Мә'лумдур ки, Хагапинин гәбрини тапмагла Мәгбәрәтүш-шүәранын jери дә өзлүjүндә бәлли вә ајдын олачагдыр. Мән дә сизин бу јардымныздан jери кәләндә өз тәгдиримн билдирәчәjәм. Һәр һалда Мәгбәрәтүш-шүәраны тапмаг, ондан вә о мәгбәрәдә басдырылаплардан сөз ачмаг сизин чох дәjәрли биликләринизлә бағлыдыр. Марагла бу мә'луматы көзләjирәм.

[233] Дејирләр зәманә әһлинин мүхалифәти илә бағлы ораг онда бадифәтг изи көрүнду. Үзун мүддәт бу хәстәликлә әлбәjаха иди. Нәһаjәт, бу өлдүрүчү хәстәлик онун зати-шәрифинә истила тапды.

[234] Еj Хагани, тутдуғун үрәк ағрысы илә налә етмә, Наләдән һеч дәрд јахшылашма нишаны көрмәди. Рузиқарын хәстәси дә әһли-рузиқардан түлкүлүкдән башга јахшы үз көрмәди.

[235] Үрәк хәстәлиjи илә мәнә оруч тутмаг олмаз. Буна көрә дә ағзымы исладан көз јашы оручу батил едир.

[236] Үрәк ағрысы илә 100 оруч тутдум. Үрәjим истәjән бир бајрам көрмәдим.

[237] Jери фәләк ифтихарлы едән аддымы илә мәним хәстә үрәjимә дәjмәjә көлмишди.

[238] Гүрбәтдә үрәк хәстәлиjиндән налә етсән, елә налəм мәним тәбибим олар.

[239] Ej Хаҝани, арваддан сары үрәјин ағрымагдадыр. Ики аләм дәрдлә бир үрәјә дәјмәз.

[240] Дејнән үрәк ағрысы, күчлән! Дејнән гыздырманын истиси, арт! Бундан күлшәкәр ахтарма, ондан нардана истәмә.

[241] Үрәјим хәстәдир. Сојуг нәфәсим мүзәввирдир. (Дава адыдыр). Хәстәјә демә ки, мүзәввир јахшырагдыр. Үрәји хәстәјә мүзәввир јемәк олмаз, она мүфәррәһи — әкбәр давасы даһа јахшырагдыр.

[242] Деди ки, онун бешиштә көчмә тарихини «طوطی جنت حق» дә оху.

[243] Мән ики шаирлик дилиндә ики үзлү сиккә чалырам.

[245] Гуллугчусу Хаҝани әл-Һәҝајигинин гуллуғу.

[246] Гуллугчусу Һәссанүл-Әчәм әл-Хаҝани әл-Һәҝаигинин гуллуғу.

[247] Сәнин гапындан һачана кими коп дејим. Ахы сән вәфајә көрә бир күн белә Һәҝајигијә демәдин ки, мәним гапымын итисән.

[248] Иш ешгин ики зәринә дүшдүкдә, онун шешбеш вураны Һәҝајиги олар.

[249] Танры сәнә јол көстәрсин ej Хаҝани! Танры сәнә сағлыг версин, ej Һәҝајиги! Танры сәнин әлиндән тутсун, ej Һәссан әл-Әчәм!.. Бу «Төһфәни» нәзмә чәкән Һәссан әл-Әчәм әл-Хаҝани әл-Һәҝајиги.

[250] Мән сөзүмү тәзәләдим. Көһнә нә ки варым иди јудум.

[251] Бахараг, ачылмыш ширин дилимә, әғил ләвһәсини верди әлимә. Әввәлчә о мәнә өјрәтди «Әбчәд». Мәнә Һәҝајиги деди нәһајәт (Т. 105). Һәр күн он ајәти нечә охудуғуму, әзбәрдән сөјләдијими јохлајыр, сонра سر сурәсини башдан башлајырды.

[252] О ад вә ләгәбдән ки она мәхсусдур — (Әһмәд Нәчмәддин) будур, ики сағ вә сол мәланкәси, чан намәсинә нүгтәли вә нүгтәсиз һәрфләрлә «әл-Һәмд» вә «ән-Нәчм» сурәләрини јазмышлар.

[253] Әмим өләркән мәнә дуа едәрәк деди ки, Шәрг вә Гәрбин биличиси — Әфзәли оласан!

[254] Ej сәнин рәһмәтинин чатмасы асиләрин күнаһыны јујан, рәһмәт едиб сәфадан Хаҝанинин үрәјинә бир ичимлик төк. Ej Әфзәл, сән әкәр сөзүн бакир мушатасысанса бу ше'ри азадәләрин ығынчағында оху!

[255] Өмрүнүн сон нәфәсинәдәк, илк күндән дилиндән Әфзәл, Әфзәл дүшмәјирди.

[256] Әфзәл азад ону көрәрсән ки, бу сөзүн ики башланғыч һәрфиндән — аз сөзүндән — тамаһдан азад олсун.

[257] Дедим ки, Әфзәл кимин итләриндәндир? Олса да онун итләриндәндир.

[258] Әфзәл, бу сечкин мисраны билмирик ким демишдир: «Хутбәни гылынч чаланын адына охујарлар».

[259] О јанына чағырдығын, гонаглығында әјләшдирдијин Әфзәл мәнәм. Инди сән ону гаршындан говубсан! Сән билирсән вә сәнин танрын.

[260] Әфзәл бу фүзуллуглардан етмишсә, онун адыны Әфзәл дејил, анчаг Әзәл — дәриндән јолуну азмыш чағырын.

[261] Мән гарашинин ағ ләвһүнә әјјам «نون و القلم» чәкдикдә — үзүмдә саггал вә бығ чыхдыгда. Бахдыгча бу «نون و القلم» ә. Бир јасин пиләрди дәрдиәләмә Көрдү сөз мүлкүндә мән бирһакимәм. О мәнә ад гојду Һәссани-Әчәм (Т. 107).

[262] Әкәр Әһмәди-Мухтара белә бир ше'р охусалар, онун көксүндән сәс кәләр: Доғрудан әһсән сәнә, Һәссансан!

[263] Бах: 90.

[265] Мәним вәлине'мәтим кимдир? Хаҝани-ә'зәм, ән'амлары илә мәним — дуачысының һаггыны танијыр. О, Мәһәммәд характерлидир. Онун Һәссани мәнәм. Мән ону танијырам, о да мәни танијыр.

[266] Ej Хаҝани, падшаһлары мәдһ етмәкдән узаглаш, та сијасәт далғасының ичиндән ешијә чыхасан.

[267] О, ковур вә јолуну азмыш Әбүлүла, о дөрдајаглы вә јыртычы һејванлар кими хејирвермәздир. Дејир ки, Һәсән бир пејғәмбәр иди. Кәјјали-бозорки башчы сајыр. Дејир ки, ej гардаш, Мәһәммәд кимјакәр һәким бир киши иди. О ки, Мәһәммәди һәким билир, көр Хаҝанини нә адландырыр. Мәһәммәдә јаланчы дејән, Әлинин оғлундан нә дејәр?

[267a] Сөзүмү, үзү икиүзлүлүјә һәрис олан бир дәстәнин гарәтиндән гуртар!

[268] Ej мәлик, мәни Ширван өлкәсиндән тишары ат! О бир боғаздыр ки, онда јүз мин бәла дәнизи вардыр.

[269] Нә'т охујан Хаҝани дејә чағырырлар. Очағынын мәддаһы билирләр.

[270] О Хаҝани ки, Мустафанын Һәссанынын наибидир. Һејдәрин сәнин барыкаһынын мәддаһы олмағы јахшырагдыр.

[271] Мустафа бурададыр. Һәссан әл-Әчәм мәдһ охујур. Симурғ гаршысында әјилмиш данышан тути көрүрләр.

[272] Елә ки, Хаҝани Мәккә јолундан Јәсребә сары үз тутду. Мустафанын гәбри гаршысында икинчи бир Һәссан көрмүшләр.

[273] Әбу Ләһәб кими даврананларла вурушмадан атымын јүјәнини гајтармарам. Ондән өтәри ки, Мустафанын үзәнкиси мәним тапыначағым вә сығыначағымдыр.

[274] Мә'наларын вәһји илә мән шаирләрин пејғәмбәријәм ки, сөзүм мә'чүзү бу күн мәним нфадәмдәдир.

[275] Мәним нәзмимә һәсәд апармаг Һәссан бин Сабитин үрәјини јејир. Мәним нәсримин әли Суһбан бин Ваилин пејсәрини вурур.

[276] Шанр олдугда сәни Хаҝанын јанына апардым. Ләгәбини дә Хаҝани гојдум.

[277] Бах: 287.

[279] Ej бачарыг көјүнүн күнәш вә ајы...

[280] Бу гәсидәни ушаглыг чағларында Әбүлһејча Фәхрәддин Мәнучеһр бин Фиридун шаһын мәдһиндә демишдир.

[281] Онункудур. Ушаглыг чағында јазмышдыр.

[282] Нә гачым ки, мәним сәбримин аты онун тозуна чатмајачагдыр. Нә едим ки, бәхтимин будағы гәзадан бар вермәјәчәкдир. Гуру чанлыға — вүрғунлуға көрә мәнә чәфа етсә, онун вәфасына анд олсун ки, Хаҝани онда дишары чыха билмәз... Зүлфүнүн бәнөвшәзарындан бајрамын нәсими дин вә дөвләтин фәхри вә әдаләтли падшаһ Фәхрәддиндән башга кимсәјә сары әсмәз... Падшаһ нишанлы Мәнучеһр, һөкмдарлыг көјүнүн говшағы, доггуз көјдән онун кими башга бир падшаһ кәлмәз... Дүшмән кимдир ки, онун ордусунун кечәчәјинә кәлсин? Зәманә дә јахшы едәр ки, о кечидә кәлмәсин... Нә олубдур? Әкәр мүхалиф онун бујруғуна баш әјмәјирсә, нә зијаны вар ки, бир Әбүлхилаф-шејтан Әбүл-Бәшәрин — Адәмин архасынча кәлмәсин. Сән мүлкүнүн дүшмәнинин јеринә кәрәминә көрә мүгәссир дејилсән, нә едәр сәнә о кимсә ки, онда вәфадан әсәр јохдур... Сәнин сүнкүнүн учу она тохунмуш, сәнин дөвләтинә анд олсун ки, бундан сонра онун су ичиҹи јер анчаг Хәзәр ола биләр... Сән мәмләкәтин дөвләт бағынын тинкисән, бәхтинин башы јашыл олсун ки, дөвләт бағында сәндән тәзәраг сәрв кәлмәз.

[283] Ушаг икән Хачә Әбүлфарисин мәрсијәсиндә демишдир.

[284] Јашым ики он дејилдир. Анчаг сөз јарадычылығында доггуз фәләк мәним кими бир кәнч көрмәмишдир. Анчаг фәзл олса да дөвләт јохдур. Дөвләтсиз фәзл — билик мә'насыз бир исимдир.

[285] Бүтүн көјләр билир ки, Хаҝанинин ишн јенә дә писдән писләшди... Хаҝани олан мән сөз бағынын бүлбүлүјәм, анчаг нохә охујурам... Бир анлыға Хаҝанинин аһынын түстүсү илә матәм либасыны көј рәнклә... Хаҝани, кет она рәһмәт көндәр. Она көрә ки, о, рәһмәт аләминә кетди... Хаҝанинин дилиндән бу сөзләри ешидин, бу сөзләри! Сөзләри сизәдир. Хаҝанинин ше'ри — јени мәрсијәләри һара чатыбса дашы ган ағладыбдыр... Хәтәрдәјәм. Күнләр кечдикчә рузикарын афәтиндән хәтәрдәјәм. Бу күнүм дүнәндән... Гүрбәтдә гурудучу әчәл јелләринин јүрүшү бу јаш тинки гурутду... Мејданын асланы вә мәчлисин күнәши чанымын, көзүмүн ишығы Әбүлфарис!.. О, өзү атасының јанында динчәлир. Бизим кәдәримиз онун анасындан өтәридир. Бүтүн Ширван бу дәрдә ортагдыр. Дүшмәнләр дә она ачыдылар. Бундан сонра дүшмәнин руһунда олсун о ки, онун гардашынын көксүндәдир... Бир Јусиф гардашлардан итди. Күнәш улдузларын арасындан дишары чыхды... Доггуз чархын дәрдини һәлә јохламамышды. Өмрү һәлә ики онлуг олмамышды. Көзәллөр күчәсинин башындадырлар. Сачларыны кәсмиш үзләрини чырмаглајараг дидиб-дағыдырлар... Ајыны сәфәр ајында гаралмышдыр. Буна көрә көјләр кими көј көјнәклисиз.

[286] Бах. 276.

[287] Ширванда адын дүлкәр оғлу иди. Сәнә Хагани ләгәбини дә мән гојдум.
[288] О, нисбәтлә мәни Хагани чағырмышдыр. Мән өз адымы Хагани-Һүммәт едәрәм.
[289] Тәәччүблүдүр, мәнә вүрғуи Хагани адыны сән гојдун. Мәндән сәнә нә әскиклик кәлди ки, ады мәндән кери алдын.
[290] Фәхр заманы, хаганы, мәнә нисбәт верирләр. Исфаһанын билик јохлајаны бахсын!
[292] Јенилик чиләрдән данышмајачағам ки, чаным ики Кә'бәнин еһрамыны тапмышдыр. Чәһл башчысыны јадыма салмајачағам. Чүнки ики башчыја сары гибләм вардыр.
[293] Бир нечә ил дишим сыныг иди. Ики чөрәк үчүн. Алчагларын дашы илә... Бир нечә вахт шәрр төрәдәнләрин сеһрли шәһәриндә мәним ијирми ики ил өмрүм итди. Сонра елә ки, сәнинлә, гапынла үзләшдим, сәнин гаршында өмрү гәза етдим.
[294] Онун үзүнүн вүрғунлары Хагани кими ағыл вә чанларыны Әбүл-Мүзәффәр Ахситаның тахтындан гаршысына атмышлар.
[295] Јазидиләрин шаһы Әли кими чох көркәмлиликлә мәним дилимин көвһәриндән зүлфүгар етди.
[296] Әдлинин тирјаги бир аләмин чанының иксиридир. Хагани онун мәдһиндән јени бир диван бағламышдыр.
[297] Хагани чаныны сәнин үзәрлијин етди. Нә етсин? Бир аләмин көзү сәнә сарыдыр.
[298] Нә Хагани мәндир, нә дә ки, мән ојам. Онун кимисинин, дәрдини чәкмәјә һејим јохдур.
[299] Бир анлыға Хаганинин аһынын түстүсү илә матәм либасыны көјүмтүл ет.
[300] Хагани олан мән, сөз бағынын бүлбүлүјәм. Анчаг нөһә охујурам.
[301] Хагани көзүнүн ган ағлајан булуду дүнјаја шимшәк төкүр.
[302] Бах: 7.
[303] Хагани вә онун кизли дәрдләри, үрәјинин ганы дырнағындан ахыр. Гәмин дырнағындан һәр бир заман үзү јаралы кәлмишдир.
[304] Хагани, бу гапыдан сән даим ибрәт ал, та алмаг үчүн ибрәт кәлсин гапына хаган (X. 241).
[305] Өзүндән вә өзкәдән елә азад олдум ки, сәрбәстликдән һәр сабаһ Хагани вә хагана хәтт чәкирәм.
[306] Сән она көрә һәрәмдән дишарыдасан ки, хаганлыг сәнин јолуну бағламышдыр. Хаганлыгдан дишары чых, хаганын ән јахын нәдими ол. Әкәр истәсән ки, бу мәнзилдә о сарај үчүн әманнамә тапасан, танрыја инан, Һәссанын наиби ол!
[307] Аләми Хагани сәси илә ишыгландырырам. Анчаг һүммәтим хаганлыг өлчүсүндән дә уча кәлди.
[308] Хаганын рәдд етдијијәм. Мәни торпаға басдыр ки, гәмин Гарунијәм. Ширванын утандығы мәнәм. Мәни суја вер ки, шәр ганунијәм. Хагани дејиләм, о кишинин дедији о Хәлганијәм вә белә јахшыдыр. Она көрә ки, чындыр кејәнләр топлусунун ичиндәјәм. Ајдындыр мәни гаранлыг Хагани адландырырлар, анчаг мәни Сафи чағыр, она көрә ки, суфиләрин сәфасынын чакәријәм.
[309] Чејһунун јахасы Хагани тәбинин әлиндәдир. Буна көрә дә Хызыр ханын сәмәргәндинә охшајыр.
[310] Сән бәдии јарадычылыг аләми Түркүстанынын Хагани олдуғундан Әзра мәһәббәтли бир ај үзлү көндәр!
[311] Мән Хагани дејиләм, хаганам. Она көрә ки, һәгиги папаг саһиби олан Шәрг вә Гәрб бунун үстүндә бирләшди ки, мән јени мә'налар јараданам.
[312] Сөз мүлкүнүн јијәси олан Хаганијәм ки, нитг хәзинәсиндән олан ишыглы бир сөзүм јүз хаганын кәлиридир.
[313] Мән Хаганијәм, валлаһ јох! Мән нәзм вә нәсрин хаганыјам. Дүнја шаирләри мәним гаршымда бојун әјир вә борчулдурлар.
[314] Хагани сөзүнү бир јаји-нисбәтлә чичәкләндирдим. Артыг бу јанылмам

бүтүн һесаблары долдурду. Көркәмли вә сөзү нарладан Хагани олдум. Сөзүн көкүнә артырылан дүзкүн артырылмышдыр. Бир нөгтәнин ојан бу јан олмасы чәкимдән бир шеј әксилтмәз. Варлығын чеврәсиндә өртүк олмаз. Јусифин шә'ни илә бирләшиб долча судан имтина етди. Фәләкләрин улдузлары онун рикабындадыр.
[315] Чәлалын Кә'бәси ганысына ки, вәзирин һүзурудур кет! Һәлгәни тут, ону де ки, о түрк деди: Еј о ев ки, мән сәнин кимисини һеч вахт көрмәмишәм вә сән дә мәним кимисини көрмәмисән. Кә'бә илә бу мүбаһисә, сөзсүз сәнә мәхсусдур. О түркүн јүз нәчиб оғлу вар иди, сәнин јүз мин даһа көзәл оғлун вардыр. Индичә һәрәсинин гулағына бир сырға сал, гуламлыг адыны бојнуна сал. Гијмәтини мин динар гој. Мосулу нәххасхана — гул алыш-вериши едилән ев адландыр.
[316] Сәни көстәрмәкдә о јеткин бир һәммәсләкдир. Сөз мәмләкәтләринин хаганы одур. Бу түркләр онун евиндә доғулмушлар. Она көрә ләгәби Хаганидир. Һәрәси бир дәниздир. Сәдәф кими бакирдир. Фикир пәрдәсинин көвһәр-хатуну — мәләкәсидир. Јүз мин мискинә тохтахлыг верәндир. Јасин чувырындан алгышланмаг истәјир. Али-Тәкиндән даһа гијмәтли, Али-Јасиндән даһа көзәл. Башга бир өлкәдән кечмәмиш, гул олмамыш, алыныб-сатылмамышдыр. Әчәм түркүдүр. Анчаг дәрикүдур — дәричә јазыр. Јалавачы таныјандыр, танрыны ахтаран. Билмишдир ки, танры вурғундур, о, танры ешгинә табедир. Мөвланын үзүнә сән-сән дејә-дејә, дүнјанын әлиндән јох-јох дејә-дејә... Будур һамысы дәстә-дәстә олдулар. Чејһуну аддымламадан кечдиләр. Әрәб гәбиләси илә һәмрәнк олуб, Гүрејшә доғру јол алдылар. Көрәк сәнин лүтфүн кими бәјәнәр, бојнуна бојунбағы салар вә кәбин кәсә. Бу тајфа сәнин пәрдәнә мәхсусдур. Хаганини сән дирилтмисән. Сән пејғәмбәрлији хәтм едирсән, о, шаирлији хәтм едир. Бәһ сәнлә хәтм олдуғу кими ше'рләр дә онунла хәтм олур. Һәр нә ки, сәнин һаггында демишдир хәтимдир.
[317] Мәним тәб'имин ушаглары сифәтләри илә түрк үзлүдүрләр. Бу даһа тәәччүбләндиричидир ки, анам һәбәшәдән иди.
[318] Бах: 89.
[319] Бах: 96.
[320] Үрәјини Мәһәммәдин сөзүнә бағла, еј Әлинин оғлу. Бу Әлидән һачанадәк данышачагсан?..
[321] Бах: 267.
[322] Әфзәләддин Әбүлфәзаил билик дәнизидир. Күфрикаһда дини артыран философдур.
[323] Бу күн әшрафы охшајан мәнәм. Јени сөз тохујан Хагани!
[325] Бах: 287.
[326] Мәним ачығыма тишәни өз ајағына вурур. Зәманә ону дүлкәр оғлунун һамашы көрүр.
[327] Онда көрмә ки, бир дүлкәрин белиндән доғулмушлар. Ахы Хәлил пејғәмбәр дә дүлкәрдән доғулмушдур... Бах: 89.
[328] Әфзәләддин имам Хагани, сөз мәмләкәтләринин тачыдарыдыр.
[329] Сөз мүлкүнүн әмири Әфзәләддин һәр ики дүнјанын сиррләринин шәрһ едичисидир.
[330] Һәм сәнин адын Халүгүл-кәламдыр, һәм сәнин на'тин Халүгүл-мәанидир.
[331] Ширван өлкәси Хејраван олмаз, ајаға галх, Ширвандан дишарыда ахтар. Гоһумларының кузәсинә даш ат! Өзүнү вә гоһумларыны башга сајаг истә! Көрдүн ки, Јусиф гардашларындан нә көрдү, үхүввәтә күрәјини чевир вә гардашлар ахтар!
[332] Тәһлүкәләрин горхусундан, гоһумларын кузәсинә бир даш атмышам. Гәбиләнин ишиндән узағам. О, димагда шилтәнин түстүсүдүр.
[333] Ән әски гоһумлар јад кими олдулар, јенијетмә јад гоһумлуг етмәз.
[334] Һәчв дејәндә сөјүш вермәк мәним төрәм дејилдир. Мәним кимиси вә мәндән әдәблиси мәним очағымдандыр.
[335] Бах: 112.
[336] Биби бармағының учуну сорур, биби ај үчүн бармағыны дишләјир. О, түтәјин дүшмәни, гавалын достудур. Биби гавалын һавасы илә әсир. Бир нишан, икинчи палтар үчүн биби лачувәрди бојајыр. Күнәшдир, Зөһрә истәјир.

Биби Аjын гоjнуна сүрүшмәjир. Һалва касасынын һалгасыны чеjнәjир. Биби нejшәкәри аз сормагдадыр. Пис көздән узаг, jахшы ашпаздыр. Биби дүнjа күнәши олмаға дәjәр. О, һеч дөjүлмүш әт гызартмасыны биширмәjир. Биби гурудулмуш шәлгәм биширәр.

337 Ширван шоранлығы ки, шәр вә гарышыглыг jери иди, пәри үзлү түрк вә түркманларла бәзәнмишдир.

339 Һәм Хәлилуллаһ кими олду атам нәччар Әли, Мәрjәмә бачы олуб тәрса анам чаным мәним. Кәлмишәм дүнjаjа мән бejлә көзәл саф чешмәдән. Хәлг олуб о чешмәдән көвһәрли үмманым мәним. Фәгр бәтниндә jетишдим, нитг әли олду мамам, олду jурдум елмү-үрфан jурду, Ширваным мәним. (X. 123—124).

340 Ej атасына көрә ajағы бағлы, анасына көрә jолдан галмыш, сәнин очағыны ата-ананын чөрәjи илә көрмүшәм. Jер кими дурғун нә отурубсан? Jериндән тәрпәш! Ола билсин ки, бир ан ичиндә бир дүнjа хараб олсун. Бузә күзәси кими әсрин донмушларының әлиндән көксүндә һәсрәт сызмасы, боғазында ип...

342 Мәним үзрүмү билин, ахы анама көрә ajағым бағлыдыр. Чанымын әрмәғанына сәбанын әлинә тапшырын.

343 Бу ил сәнә сары кәлмәк истәjирди. Анчаг ата-анасынын гүссәси гоjмады. Онун-бунун ризасы ajағына ағыр ики күндә салды. Нә ajрылмаға jол верән үрәjим вар иди, нә дә ки, jол хәрчим дүзәлмишди. Jер кими тәрпәнмәз jериндә галды. Иjләнмиш вә мурдар бир jердә галды. Ағларкән күләрәк охуjур: шил кишинин әлиндән сәфәр һачан кәләр.

344 Бурада бир хаган мәним ajағымы бағламышдыр. Нә үчүн кетмәjә дөнмәдән чалышмырам?

345 Һачана кими Мәсиһ кими атасызлыгдан сәндә ана нишаны ахтарачаглар.

346 Ej дүри-jәтим, jәтимләр кими ананын астанасына дүшүбсән!

347 О бири jандан Хәлилуллаһ кими дүлкәр оғлуjам. Мәним тәрса анам Исанын бачысы иди.

348 О бири jандан Хәлилуллаһ кими дүлкәр оғлуjам. Мәним тәрса анам Мәрjәмин бачысы иди. (Тәмизлиjинә көрә).

349 Бах: 50, 339.

350 Атамын белиндән ахан чешмә рәһм кәһризинә кәлдикдә мәним дирилиjимин бу көвһәри о мүбарәк чешмәдән доғду... Бах: 50.

350а Ej Хагани, она бахмајараг ки, сөзү jахшы танырсан, бир ичә сөз дejим сәнә, мүфтәсинә гулаг ас: сәндән jашча бөjүк олан бир кимсәни һәчв етмә, ола билсин о сәнин атан олсун. Сән билмәjәсән.

350д Jенә дә атамын сәнасы илә сөзүмү битирирәм. Она көрә ки, мәним адым онун сүфрәсиндәндир, доланышым да онун евиндәндир.

350е Ej һүнәрин сәрви! Сән атанын әли илә әкилдиjиндән — она табе олдуғундан һеч вахт сәна әлини онун этәjиндән чәкмә!

351 Тохучу соjунданам. Мәним фикримин jаратдыглары анчаг ағлын боj вә алгачы илә палтар тохуjурлар. Дүлкәр көвһәриндәнәм. Мәним тәбимин ушаглары анчаг өз атасынын тишәси алтындадырлар.

352 Бах: 114.

353 Атам нәччар иди, дәрс алыб ондан. Олдум заманада устад сөз jонан (Т. 93.).

354 Атам, аләм билир нәччар Әлидир, онун сәхавәти елә бәллидир. О, мәни бөjүдүб, вермишдир чөрәк, мәдһ едәм мән ону гәләмлә кәрәк. Сән'әтдә Азәрдир, сәһбәтдә Иса, табут газырарды о, Хәлиласа. Онун газырдығы табутлар бүтүн, гоjулур гәбринә мусәвиләрин. О да бир Әлиjди адда, ehсанда, мән исә Гәмбәрдм һазыр фәрманда. Азад бәсләjирди дүнjада мәни, чан башла севәрди бу аиләни. Кирәрди гәлбимә о шәрафәтлә, гәлбим гызынарды мәһәббәтилә. Дүнjада сәһв едиб дадсаjдым әкәр, чанлары мәһв едән ачы бир зәһәр. Сатараг, ән әзиз һәр нәjи вардыр, о, зәһри мәһв едән дәрман аларды. О, чан сәрф едәрди һәр истәjимә, гуш сүдү дүшсәjди кәр үрәjимә, һансы jолла олса тапарды, инан! О, мәнә чанымы еләрди гурбан. Бәсләди, чан гушум пәрваза кәлди атамын дәнини jejиб jүксәлди. О, бир султан кими фәрман верәркән, гуш кими һазырдым гуллуғуна мән (Т. 101).

355 Атам дөзмәjәрәк дәрдә чаһанда. Сам, Залы атан тәк мәни атанда, әмим Симурғ кими учуб кәләрәк, ганады алтына алараг Зал тәк... Атам мәнә верди ағыр бир чәза, әрәбләр о зүлмү едәрди гыза (Т. 105).

356 Тәбиәти, кәркиси тәк, маһир олмуш jонмагда, хасиjәти мушары тәк, онун кәсиб доғрајар. Һәр күн фәләк ситәминдән о ejләjир шикајәт, кечә Зүһәл улдузуjла сәһәрәдәк чарпышар... Ағырлашыб һәрәкәти, гычларыны тутуб jел, башы илә дазлашараг, әгли пурсәнк апарар... Бахмајараг, заманәнин мән ән jахшы оғлуjам, о са мәним һүнәрими өзү үчүн билир ар. Дejир: каш ки, бу Хаганы бир тохучу олајды, олмајајды сөз мүлкүндә белә габил сәнәткар. Нә етмәли, атам одур, бир оғулам она мән, ағ олармы, о нә гәдәр еjләjирсә мәни хар. Ахыр мәнә чөрәк верир бәсләмишдир бир тәһәр, бөjүк аллаһ гору ону, бәлалардан чәк кәнар (X. 277).

357 Устад Әлинин бир архда шәраб кузәси вардыр. Мәним кими чикәри, әл вә үзү вардыр. Мән бир додағам вә мин күлүш ки, атамын һәр бир диши бир арзудадыр.

358 Ej устад Әли, сән ejш мәчлиси дүзәлтдикдә, сәнин чанын чахыр дамчысы вә мис рәнкли гадын кejимлидир. Елә ки, тәмиз үрәклә jенә таәтә кәләрсән Jаһja бин Мәазсан вә Мәаз Чәбәлисән.

359 Танрынын истәjи илә Өмәрин әһди кечдисә, онун Османынын нөвбәти әбәди олсун.

360 Мәним jедикләримин замини одур. Олмасын ки, мән Шәрвинин — Ширваншаһын миннәтини чәкәм вә онун Ширванынын гәмини. Белә бир тач вә тәхтин гаршысында гәнаәт мүлки мәнимдир. Сәмәргәнд өлкәси вә онун хаганынын тачы нәдир? Әкәр бир дәстә мәнә кинләриндән онунла дүшмәндирләрсә, нә горхум вар? О, Адәмин оғлудур, онлар исә онун шejтанидырлар. Бу сарыгулаглардан (ахмаглардан) бир дәстәнин өзләриндән чыхдыгда көзләри гызарыр. Һәрәси бир үсjанчыдыр. Див онун бу үсjанынын башчысыдыр. Хүсусилә Дамуған ити-муғларын тәләсини дәни, мәним көвһәрләримин оғрусу. Онун тәб'и сахсы кимидир.

362 Чәмал сәхавәт шаһы вә башымын тачы иди. Вәһид һүнәр хәзинәси иди. Әмимин оғлу иди. Бу ики тajсыза сары Мосул вә Ширванда оруч тутмуш бир үрәjим вә горунан һүммәтим вардыр... Мән гәм вә гүссәләрлә боғулмушам. Кечә вә күндүз Чәмалын гәмини чәкир. Вәһидин гүссәсини jejирәм.

363 Әмоғлу дәрди од вурду, одун тәк чанымы jахды, дамарларым күл олду, түстү чыхды димағымдан. Сөзүм матәм либасы кejди. Сарсыдым мән дә Мәрjәм тәк. Өлүбдүр Исиjи сани, сүкут етдим, олуб бүрjан. Дejин билсин Әли, дәвран jетирди гәтлә Османы, Әли ханәнишин олсун ки, ajры дүшмүш Османдан (X. 232.).

365 Чанлылары гидаландырмаг (мә'нәвиjjатча) изиндәjәм. Ана тәрәфиндән ашпаз нәсәблиjәм.

366 Мә'налар кишиси о гоча анам, икинчи Раби'ә кими иди тамам. Раби'ә сөjләмәк сәһв олар она, о, бир Раби'әjди көj гызларына (Т. 192).

367 Миjасту jолу үстә јашајыр, дилиндән ajрылмыш һиjруги (һиjрүни).

368 Миjасту тәрсаләрин мә'бәдинин адыдыр. Һиjруги онларын дилидир.

369 Миjасту Нәсараның ибадәтханасының адыдыр. Бир сыралары тәрсаләрин бүдханасының адыдыр демишләр. Сүрjани дилиндә ода һиjрут дejәрләр вә һиjрути атәшпәрәстлик демәкдир.

373 Ишин лап башланғычындан ләгәби һүрум иди. Инди мүәллим ону Бәрдә адландырыр.

382 Мән jердә дejил, фәләкдә әjләширәм. Ширван мәним дөрдүнчү фәләjимдир.

386 О тajфаjа аггоjунлу дejәрләр. Дejирләр ки, гадим тарих китабларында jазылмышдыр ки, онларын бабалары исламын зүһурундан габаг узаг шәргдән Ирана орду чәкән вә вилаjәтләрин чохуну әлинә кечирмиш Оғуз ханын заманында Диjари-бәкр чеврәсиндә узун илләрдән бәри отураг етмишдир.

387 Мә'налар кишиси о гоча анам, икинчи Раби'ә кими иди тамам. Раби'ә сөjләмәк сәһв олар она, о, бир Рабиәjди көj гызларына. О, һикмәт евиндә бир баш һәрәмдир, о исмәт аләминдә чох мөһтәрәмдир. Она да Мәрjәм тәк атдылар бөһтан, о, да Зәһра кими пajларды ehсан. Беш күнлүк дүнjаны тамам унутду. Мәрjәм тәк дөрдајлыг бир оруч тутду. Нәстури гызыjды, нәсли мә'-

биди. О, сонра ислама мәһәббәт етди. Онунла бу торпаг кәләрди чана, о, бир Филигусду бизим дөврана. Мијасту јолунда әјләшәрди шад... Бах: 367. Белә гәт етмишди ағлы, илһамы, ки, гәбул сјләсин дини исламы. Инчилдән бир күн үз дөндәрән заман, ону чәзб етмиш иди өзүнә «Гур'ан» Зүлејха кими о бир ханым икән, сонра Јусиф кими гул олду бирдән. Һүсндә олмушду бир Рум көзәли, ону бәсләмишдир Нәччарын оли. Әзәл бағчасына вермишдир үрәк, һүда пәрдәсиндә о, бәсләнәрәк. «Гур'ан»ы көрәндә демишди «лаилаһ...», хачдан вә Инчилдән ејләмиш икраһ (Т. 102).

[388] Көвһәримизин әсли хәлифәјә чатыр. Јетим олсаг да јүксәк сојумуз вардыр.

[389] Чөрәкләри елә бил гардыр. Анчаг сөзләри буз кимидир. Хәлифәзадә олан мән чөрәк јолчусу олмарам.

[390] Онунла фәхр едир бу доғма вәтән, Увејс кими бәндәм о арвада мән. Бурада онунчүн мән дүшүб галдым, өзүмү мин дәрдә-бәлаја салдым. Онун һаггы чохдур бојнумда бишшәк, севимли әмимин һаггы олан тәк. (Т. 103.)

[391] Бах: 343.

[392] Ширванын башабашында јарымчыг бир дост да әлимә кәлмәди. Дост тапмаг мүмкүн оласы дејилдир, каш ки, бир таныш олајды. Ej Ираг, танры сәни гоншу етсин. Бәрк сәнә вурғунам. Ej Хорасан, танры сәнә өмүр версин. Бәрк сәни диләјирәм. Бах: 342.

[393] Ата-ананын үрәјинин истәјинә көрә Ширванда бағланыб галмаг, «һлибејтин — арвадын гапысы гаршысында әми јасыны сахламаг!

[394] Ej Хагани, бу дүнјада һәр заман, анан вермиш зәһмәти илә сәнә чан. Су вә чөрәк гыт олса да, атмадын, јурдун олду бу әзаблы дар Ширван. Һеч бир кәсә сән олмадын түфејли, көмәк алдын аллаһдан вә анадан. Сән отурдун көлкә кими, ананын чәһрәсинин көлкәсиндә анбаан. Ej аг гартал нә вахтадәк олачаг ана јанын вүчудуна ашијан. Нә вахтадәк көјәрчин тәк ағзыјла сәнә рузи верәчәкдир өз анан? (Х. 276.).

[395] Анан өләркән мәнә дуа етди ки, сәнин ад вә санын һәмишәлик олсун. Сәнин өмрүн Нүһүн өмрү олсун, анчаг дөвләтин Мәһәммәдин дөвләти олсун!

[396] Өз әмим Өмәрин сајәсиндә мән, јетимлик дивинин гачдым әлиндән. Бил мәним бөјүјүм, јол көстәрәним, тәрбијә верәним, әмимдир мәним... Әмимдән алмышам о шәрәфи мән, ки, торпаг, су алыр ону күнәшдән... Кирди күнәш кими пәнчәрәләрдән, камалы күнәш тәк тел дүзү ки, мән. Тутараг бу телдән һәр ахшам, сәһәр, Мөһнәт гујусундан чыхым бир тәһәр. Әмимин евиндә башым олду дик, бу тәк әдәдими о, етди минлик... Атам дөзмәјәрәк дәрдә чаһанда, Сам Залы атан тәк мәни атанда. Галдырды билијин гафына һәмән, бәсләндим онун өз јувасында мән. Әһмәдә әмиси нечә олду јар, олду әмим мәнә о чүр парәстар... Атам мәнә верди ағыр бир чәза, әрәбләр о зүлмү едәрди гыза... Әмим көрдү ону кәлди һәјчана, јенидән мәни о кәтирди чана. Санки олду мәним мећрибан дајәм, јаралы көнлүмә о гоју мәлһәм... Алды каннатдан једди дәмир мил, бир һәлгә бојнума етди һәмајил. Судан вә оддан чыхыб бој атдым, ја'ни једди јаша мән кәлиб чатдым (Т. 104—105.).

[397] Әввәлчә о мәнә өјрәтди әбчәд, мәнә, «һәгајиги» деди нәһајәт. Дәрс верди хејирли, сәваб ишләрдән. Ондан һәр бир сорғуја чаваб алдым мән. О, бир мүәллимди, һикмәтди сөзү, дәрсдә хәлифәм дә олмушдур өзү. Мәнә хәтт өјрәтди һәр сәһәр-ахшам, кәлди архасынча сүрә вә әһкам. Өјрәтди лүтф илә һәр мәсәләни, чатдырды. нәһајәт «Вәннасә» мәни. Көрдү ки, бәләдәм һәр нишанәјә, апарды бир бөјүк китабханаја. Көрдүкдә олмушам, доғрудан, һејран, охутду әввәлчә «хәләгәл-инсан». Бунларла бәрабәр гоју һәр сабаһ, овчуна көзәл бир «китаби-ислаһ». Әмр етди охујум мән ону тәкрар, та көзүм өнүндә ачылсын әсрар. О, мәнә устадыр, мән она шакирд. О, Ибн Вәриддир, мән дә Мүбәррид. Мәнә дил гануни өјрәтди әмим, гојмады сәһв едим, олду һәмдәмим. Мәни үч елмдән етди хәбәрдар, әгл, фәһв, һисс олду онлары изһар. Гојмады шүбһәли галсын бир мәфһум, сонрада өјрәтди әсвари-нүчүм... Һәр ики аләмин сиррини ачды, Адәм тәк һәр сөздә бир ишыг сачды. О, мәним дајәмди, мүәллимимди, һәм бөјүк устадым, һәм дә әмимди. Чатыб боја мән шад оланда, мәћбәдән, дәрсимдән азад оланда (Т. 105—106).

[398] Гәлбимин ајағы хәзинәјә батды. Өмрүм дә ијирми беш илә чатды... Бу фани дүнјаны күләр тәрк етди, һарадан кәлмишдисә, ора да кетди (Т. 107).

[399] Бах: 180... Чиј олса да сөзләрим, мәнә һәјат бағышла. Әмимин өлүмүндә чүнки ағламышам ган... Үрәјимин сәфасы, фикримин парлаглығы әмимдәнди, өлдү о, кетди һәвәс, солду чан (Х. 280—281).

[400] Гырх ил бу дүнјада о субај галды. Нәһајәт, чәннәтдә бир һури алды, Ким бејлә бир јара оларса мәфтун, һаггы вар субајлыг чәкмәјә онун (Т. 107.).

[402] Мән ондан өјрәнмәјә чалышыр, о мәни өјрәдирди. Әмим мәним мүдәррисим иди. О, мәним дәрсләрими һазырладан көмәкчим иди. Нәфсим онун дүкәнында ағачла дөјүлмүшдүр. Оны илан кими ағачла јумшалтмышдыр. О, үрәјимин һаггыны ағачла таныды. Бу нәфсидән Мусанын иланы кимисини јетирди. Мән хырда идим, елә бир јүксәк киши мәним кими дөрдајаглыја бәнзәјәнин чобаны иди. Өјрәнмәк вахтында онун ағачыны јемишәм. Мин көрә горхудан ишәмишәм.

[403] Онун сучсуз нәфси јенә өз јеринә гајытды. «Кери гајыт», сәсини дә орадан ешитмишди. Онун өлүмү илдырымы да адна күнү чахды. Бәли, Нүһүн туфаны да адна күнүндә олмушду.

[404] О, фејләсуфи-чаһан кетди. О, ән јүксәк идејаларын көјләринин гапыларыны ачмышды... Ону фәләк өз тәбиблији үчүн апарды... Онсуз онун гоһумлары јетим галмыш вә үрәкләри өлкүндүр. О, гәбиләләрин Адәми вә уруғун Исасы иди... Ej Хагани, әминин матәминдә көз јашы ахытмагданса ган ағла! Бу әми сәнә аталыглар етмишди.

[407] Билик рәхшинин гујруғуну кәс вә пејлә, она көрә ки, ағлын һәфтханк үчүн Рүстәм тапа билмәјәчәксән.

[408] Гәза сәни Шамахыда дустаг етдијиндән Шамахыја Мисри-Әчәм адыны вермәк олар. Сән чыхыш јолуну әминин гәминдә — гајғысында тапдығындан әһд ет ки, әминин сәрдабасыны гиблә едәсән.

[412] Ej әмим, гәмдән јандым, ej әмим, јандым.

[417] Танрыја шүкр олсун ки, һәлә дә башымын алтында пулум, бир тикә чөрәјим вар вә чиловум өз әлимдәдир.

[420] Дәрин биликли, чох-чох әли ачыг вә һәкимләрин башчысы Бәһидәддин Осман. Онун кәлмәләринин һәр бириндә дәрин билик вардыр. Онлар адының башландығы үч һәрф кими вәһјидир.

[421] Бах: 400.

[422] Јухарыдакы ше'рдән бәлли олур ки, Хаганинин әмиси Өмәр Осман оғлу 40 илдә евләнмәмишдир. Көрүнүр онун дәрсләрини јанында тәкрар етдији әмиси оғлу Бәһидәддин Осман Хаганинин башга бир әмисинин оғлу имиш. Хагани ше'рләриндә ондан данышмамышдыр.

[423] Әмиси Кафијәддин биликли вә философ бир киши иди. Гырх јашынадәк онун арвад-ушағы јох имиш... Кафијәддинин она дедији дәрсләри башга бир әмисинин оғлу Бәһидәддин Өмәр она баша салыр вә тәкрар едирмиш.

[424] Идрисин нанбı Осман бин Өмәрин мә'нәви јүксәклијиндән мәним бол вә фәраһәм һәјатымын Иса сајаглы бир парлаглығы вә көзәллији вардыр.

[425] Бах. 77.

[426] Бах. 359.

[428] Јеткин олмајан накәсләрин көкүнү тәрбијәләндирмәк үчүн мәним јеткинлијимин фөһрүстүнүн јардымы кифајәтдир.

[429] Бах: 362... һүнәр сәханын ити дишиндән дәрдлидир. Көнлүмү дилди, чијәримин күшәсини чејнәди. Сәха көрдүкдә ки, мән дәрбәдәр олмушам, һүнәрин һәр ики киләләри илә мәнә вә һалыма ағлады. Мән гәм вә гүссәләр ичәрисиндә боғулурам. Кечәли-күндүзлү Чамалын гәмини чәкир, Бәһидин гүссәсини јејирәм.

[430] Бах: 403.

[433] Көзләриня мил чәкилмәсинин истәјән дүшмәнләри һесаблама тәхтәси кими бир јана атылмышлар.

[434] Бу тохунан сөзләр онун әмиоғлусуна дејилмәјир. Идрис онун нәфси илә мүдәрриздир.

[435] О чәнаба вә бүтүн дүнја әһлинә Новрузун гајытмасы, мәним тәрчүмә вә онун тәгвими уғурлу олсун... Мән она күнүн мүбарәк олсун дедикдә, көјүн әмин демәсинә шүбһә етмә...

[436] Көзә кәлди. Уғурлар көрсүн, белә ки, онун һөрмәти дајанмадан күнәшин чешмәсинә доғру чапсын... О, улдузларын билиҹиси олдуғундан о икн уғурсуз гоча онун горхусундан фәләкдән көчмүшләр... Гәләми дашыдығы јүксәклиҹә көрә гылынчла бөлүнмәјә мәһкум едилди. Исмајылын бојнуну әјмәси онун тутдуғу мәртәбәни артырды.

[437] Елә бир бөјүјүм ки, јаратдығым бу сәна кәлинләринә бағлылығына көрә бу күн о мәним һәм әмиоғлум вә һәм дә күрәкәнимдир.

[439] Ону өјмәклә көзол үзлүләр јарадачағам ки, онларын һәр бириниң үзү илә зәманә һәр заман севишмәјә башласын.

[440] Шам сәһәддиндә бөјүкләрин шаһы баш галдырмышдыр. Бу кәлинләр үчүн Кәнчи-Кавијан дәјәриндә кәбин верәр. Бу көзәл үзлүләрин гәдрини биләр. Бу пәрдә алтында әјләшән назла бөјүмүшләрин јерини таныјар. Бу бакир фикирләр вә зәнкин үнсиҹјәтләр хатиримин көлкәсиндә тәрбиҹә алырдылар.

[442] О вахт ки, мән сизин гуллуғунуздан Бәрдәјә көчдүм, танрынын јардым етдиҹи падшаһын елчиси шаһын фәрманы илә мәнә чатды. Мәним өзүм устад имам Бәһидәддинин сүркүн едилмәсинә көрә јанмыш бир уд кими идим. Әввәлчә рузнкарын сыхышдырмасындан дишими чејнәдим. Ортада мүсибәтә јанараг, дишими чыхартдым. Падшаһ ону она көрә өз јанына чағырмышды ки, истәјирди онунла дишини ағартсын. Бу о демәкдир ки, ондан бир тәлхәк дүзәлтсин. Јанмыш удла диш ағартмаг падшаһларын адәтидир.

[442] Бу мәрсиҹәни синәдәфтәр демишдир. Хәстә һалда ки, ону Кәнчә сәфәриндән кери кәтирмишдиләр.

[444] Мәним гулағым көрәк көзүм чивәси илә долаҹды ки, јахынларымын ајрылыг хәбәрини ешитмәјәҹдим... Мәним үзүм топраға булашмыш саман кимидир. Каш ки, ганлы палчыг олаҹды, та үрәҹимин ганы илә Бәһидәддинин мәзарынын үстүнү сувајаҹдым. О, чан верән анларда мән орада олсаҹдым, онун чанына аланы ичиндән чәкиҹим аһымын сурн илә итирәрдим. Сонунчу көрүшүмдән сонра јанымдан кетдисә дә мәним чаным онунла видалашмаг үчүн онун архасынча кетсәјди мән үрәкдән севинәрдим... Јох о, алими мәним ајрылыг дағым өлдүрдү. Дүнјада әдаләт олсајды, мән ганлы тутулмалыјдым. О, мәндән ајрылды. Мәним бәхтим олсајды, о мәндән ајрыландан габаг мән чанымдан ајрылардым. Үрәҹимдән кечсәјди ки, онсуз Ширвану көрәчәјәм, јүз ағачлыг јолу дајанмадан аддымлајардым. Чаным онун ајрылыг гәминин гулу олсајды, нечә олурса-олсун онун јетимләринин чанындан азачыг да олса гәми силәрдим.

[445] Бәһиддән ајрылдыгдан сонра архасынча тәһлүкә дујдугда, бу тәһлүкә илә чан Бәһидин көксүндән чыхды. Онун чан вермәси хәбәри мәним гулағыма чатды. Чаным бу тәһлүкәдән сары гулағымын бачасындан дишары чыхды.

[446] Бах: 115.

[447] Сөзүм матәм либасы кејди, сусдум мән дә Мәрјәм тәк, өлүбдүр Исиҹисани, сүкут етдим, олуб бүрјан. Дејин билсин Әли, дөвран јетирди гәтлә Османы. Әли ханәнишин олсун ки, ајры дүшмүш Османдан. Бәһид өлмүшдү — Идриси вә Лүгмани бу дөвранын, әчәл чатдыгда ачиздир. Һәми Идрис, һәми Лүгман (Х. 232.).

[448] Өз гызыны вә ја башгасыны Хаганиҹә әрә верди.

[449] Елә ки, мәним шакирдлиҹимә мараг көстәрдин, сәнә хәл'әт, бағлылыг вә шеј вердим.

[450] Сәнин үчүн чох јахшылыг етдим, сәнә гыз, мал вә шөһрәт вердим.

[451] Инди нијә мәним һөрмәтими сахламырсан, сәнә гыз, мал вә шөһрәт вердим.

[452] Ағыл атасындан доғуландан бәри, билик вә һүнәрлә дүнјаја сәс салды.

[453] Еј Әфзәләддин, сән әкәр доғрусуну сорушсан сәнин әзиз чанына анд олсун ки, сәндән севинчәк дејиләм.

[454] Мәним Јагубсифәт көнлүм гәм муниси олалы, Јусиф кими, јерим олуб тәнһа, гаранлыг зиндан. Атдыларса гардашлары ону су гујусуна, мәни дә од гујусуна салды достлар накаһан. Әлиф илә сифир кими јалгыз вә бош галмышам, гәләм кими, ох кимијәм. Чисмим ачыг вә үрјан... Аранлы бир намуссузун ахмаглығы үзүндән, бах, еј аллаһ, көр ки, нечә гәлб еви олду виран... Ричам будур, атма мәни о фәналыг бәһринә, гојма мәни тапдаг единб, һәлак

силәјә дүшман. Шаирликдән сөз дүшәндә, мәнә дүшмән оланла мүгаҹисә етмә мәни, о дејилдир мүсәлман... Елә јенсүз тәсниф гошуб чаһиллиқдән о мәнә, о мәни, о дејилдир мүсәлман... Елә јенсүз тәсниф гошуб чаһиллиқдән о мәнә, о тәснифдән чох јахшыдыр јүз ифтира, јүз бөһтан. Демишдир ки, ешгбазлыг етдиҹиндән филанкәсин сачыны кәсмишләр... Салмыш чох филан, бсһман... Лакин јери кәләндә о, үјдурдуғу бу сөздән, бу бөһтандан чох хәчаләт чәкиб олар пешиман. Мән о сөзүн чавабыны вердим јерли јериндә, әвәзинә сјб ахтарды сөзләримә о надан... (Х. 107—110).

[455] Бах: 285.

[457] Инсанлыг көзү илә бир өмр узуну өз көзүмдә она јер вердим ки, писләрдән узаг олсун. Онун хурма ағачы кими уча олан боју көзүмүн сујундан пәрвәриш тапды. Елә ки, сәрв вә күл кими назла башыны галдырды, сағлам көз јашынын ушағы кими о кобуд вә утанмаз о ушаг көзүмдән чыхараг мәним үзүмүн үстүндән гачды.

[458] Мәнә һачанадәк дејәчәксән ки, сөзләр демишәм. Бу кими сөзләр јадымда дејилдир. Дедим деməмишәм. Демишәм деməмиш. Вердим вермәдим, вермәдим вердим.

[461] Сәчдә едәркән танры вә устадын шүкрү илә башымы пәркарын учу кими јерә гојмушам... Мәним ше'римин әјары инди ајдын олар ки, о бөјүјүмүн рә'ји, сөзүмүн ме'јары, өлчүсүдүр... Сәнин атының гаршысына она көрә су үчүн кәлдим ки, мәни бу гајғы гәһәтлиҹиндән гуртарасан.

[462] Ону ки, бир шәһәрә дәјәрди топраға тапшырдын. Шәһәрдән сечдим ону ки, бир торпаға дәјмәз.

[463] Сәни көрдүм, мәндә сөз артды. Нә дејим, чаным бәдәнимдә артды. Әкәр кәнддә олсан тәәччүблү дејилдир ки, ајын үзү хырманда долар. Бөјүк хаганын башы бу гоһумлугла фәхр етмәкдән бир бојун јүксәлди.

[464] Мәним күнәшим палчыг алтында орада нә едирсә, үрәҹимин ганы ичиндә боғуларағ бурада мән ону едирәм.

[465] Һамынын бир чырағы сөнәр демәклә јанылырам. Күнәш анчаг мәним үчүн өлдү, башгасы үчүн јох.

[466] Зејнүлһачы — һачыәһмәди көндәрдим ки, бу тиканлыгда бизим үчүн баш олан күлүстандан өтәри тәләсик хына алсын вә кери гајытсын.

[467] Ај батды. Мәнзилләрә нә апарым? Күл төкүлдү — хәзан олду, күлүстаны нә едим?

[473] Киҹиниз мән 25 ил танрынын бағышладығы бир кәндли гадыны горумаг вә она гајғы көстәрмәкдән өтәри Ширвандан нә гәдәр башағрысы вә үрәк ағрысы чәкдим ки, әкәр јазсан һаванын бошлуглары долар. О кәнддә кәндлиләр — кәмиҹиләр (о Мәллаһан ја Фәллаһән кәндиндә) мәнә мин кәрә сөјүш вердиләр. Јол үстүнә кәлдиләр вә мәнә ох атдылар. О уча танрынын бағышладығынын атасы вә гардашы мәнә сөјүш вердиләр. Мән онун үстүнә бир күнлүјә дә олса башга гадынла евләнмәдим. Онун арзусуну көзүндә гојмадым. Бунунла белә ки, мәни мин јердән вә өлкәдән бөјүкләр истәдиләр. О мәһүмәнин хәстәликләриндә онун гәмини чәкән, онун гуллугчусу, тәшт гојуб көтүрәни вә она кәрәк олан шејләри верән мән идим. О, дүнјадан ајрылдыгда онун разылығы илә Ширвандан дишары чыхдым. Анд олсун о уча танрынын дујулмаз варлығына ки, киҹиниз мәним вәтәнимдән узаг галмасынын сәбәби анчаг о мәһүмәнин өлүмүдүр. Бу барәдә дост вә дүшмәнин башга фикирләри олса да ишин кедишинин доғрусу вә дүзкүнү будур ки, дедим.

[474] Ешг ишиндә мәним көзүм гајғыкеш иди. Башымын чәкдиҹи ағрылар бу гајғыкешликдән галхды.

[475] Бу јаралы көнлүмә тохтахлыг вермәк үчүн 4 мәктубуну мәнә горучу етди. Онун уча гәләминдән чыхмыш «Чар китаб» вә 4 мәктубуну өзүмлә кәздирирәм.

[476] «Чарнамә»дән ајдын олду ки, мәним адым Мүвәһһиддир.

[477] Дириличи артыран од — кәнчлик һачана кими ки, вар иди, мән пәрванә кими чан верән вә өзүндән дүшүнмәјән бир вурғун идим.

[478] Зејд Әһмәдин гуллуғунда арвадыны тәрк етдикдә, өлмәз ад газанды. Оду «لما قضى» ајәси. Сәнин кими бир һөкмдарын јанында һәм чандан шабаш етмәк олар, һәм арвады тәрк етмәк олар. Мустафадан өтәри.

[479] Јадына дүшүр ки, Ширванда башы нәләр чәкди вә нәләр көрдү. О, бәдбәхтлији ки, ачаганад вә гартал гасырғадан көрәрләр. Арвадынын инсанлығындан сары дүшмәнләриндән чохлу писликләр көрдү ки, чамаат арвадларының көзәллијинә көрә дүшмәнләринин пислијини көрәрләр. Муса Сәфуранын көзәллијинә көрә од ахтарырды. Чобанлығыны да Сәфуранын көзәллијиндән көрәрләр.

[480] Ширван ки сәнә илан кими көрүндү, сән ону хәзинәсиз бурахдын. Тәбриз ки, хәзинә көрүндү, ону илансыз сахла!

[481] Бах: 391.

[482] Сән өзүн шаһидсән ки, ахшама бир јарпаг јемәјим јохдур. Әһли-бејтә мәндән јемәк вә бәхшеjиш нечә чата биләр... Бах: 268... Бөјүкләрин јанына кетмәрәм, кетсәм дә уча торпаг кими. Һакимин гәмини јемәрәм. Дағда от јесәм дә. Пәркар кими оғру вә пис јола кедән бу дәстәдән үрәјим дүнја хәттинә дүшмүш бир ган нөгтәси кимидир... Мәни бош јерә өз вәзифәләриниң мөһтачы сајырлар. Танрыја анд олсун ки, мәним танрыдан башга кимсәдән асылылығым јохдур.

[483] 26 кечә кечмишдир, о бизим 14 кечәлик ајымыздан. Бу ајрылыг кечәләриндир, амандыр сахла.

[484] Нә үчүн сәһәнкин јүкүнү чәкирсән ки, сәнин сујун кечди, рәсәдин горхусуну ниҹә чәкирсән ки, сәнин јарын итди.

[485] Ја көлкә кими дамын гырағы илә дүшәрәм, ја да тоз кими евин ортасындан сәнә сары көләрәм. Хәзәрдәки отуз кечәлик ај кими күнәшә сары гонаглығына сүрүнүб јатағына көләрәм. Сән түстү галдырыб налымы ода гојурсан, мән ат налыны бағлајараг од кими көләрәм.

[487] Ширин јохлуғун пусгусуна кетди, јатаг отағында вә ејвандакы нәгшләри нә едим?

[488] Түрк атлылары ачыгландылар. Киндән әлләрини әлләринә чалырдылар... Пәһливанлардан түркләр тәәччүбдә галдылар. Киндән һәр бир икид додағыны диши илә тутду... Әмир Һәсән Елкани бу сөзләри ешитдикдә, о, мәктубу көрдүкдә чашараг донуб галды. Әлләрини бири-бириня вурурду.

[489] Сүбһ ачыланда јухудан дуранлар јахаларыны көјә сары тәрпәтмишләр. Ајаг дөјәрәк һүммәт әлини дүнјаја сары тәрпәтмишләр.

[490] Дүшмән бәланын ајағы алтында әзилдијими көрдүкдә әл чалды. Та сојуг јелим көјдә долашараг нәфәсимдән галхды.

[491] Додағында күлүш дејирсән ки, арвадым вар иди? Ичими чәкә-чәкә дејирәм: Бәли, варым иди!

[492] Бир үзлү арвадымын үрәјинин гохусу илә иди о евдә о дајанмағым ки, мәним вар иди.

[493] Бәхтимдән гәм хәзаны јетишмәздән өнчә, көнлүмүн бағында да бир јазым вар иди. Мејвәсини гүссә төкдү, көкүнү гәм сындырды. Белә олсајды, көк вә мејвәм вар иди.

[495] О јаз ки мәним вар иди, хәзан олду. О ох ки мәним вар иди, каман олду.

[496] Бах: 484.

[497] Шадлыг нөвбәти кечди. Үммидин гапысында гән нөвбәти вур ки, сәнин гәмјеjәнин итди.

[498] Чамаатын пис көзү сәнә дәјди ки, бирдән-бирә сәнин көзүнүн киләси јанындан итди.

[499] Пис көзә көлди, ишими гаралтды. Белә олмасајды, ајдын үзлү — уват ишим вар иди.

[500] Гәмиш идим. Од өзүмдән өзүмә дүшдү ки, үрәјимин ичиндә гығылчым вар иди.

[501] Еј көнүл, ајаға галх! Көксүнүн јанғынындан бир шам дүзәлт, о јени ајы ахтар ки, сәнин диҹарындан итмишдир.

[502] Өмрүм кечди, кечә вә күндүзүн ајағына гәм гонду. Әмирин габағында кедәнләр икнатлы кечди. Бүтүн јол тоза бүрүнмүш галды.

[503] Көјәрчин кими көз киләмдә сәнин адындан савајы һәмишә јашајан көрмәјирәм.

[504] Сәнин шүмшад бојлу сәрв гәддиндән учасыны бустанын алында көрмәјим. Күнәшин тәкданасыны сәнсиз көјүн бојнунда көрмәјим. Хәјалының күзкүсүндә анчаг чанын үзүндән башга бир шеј көрмәјим.

[505] Чох вәфалы бир севкилим вар иди. Чох рәһат күнләрим вар иди... Мәним сиррими јад бир кимсә ешитмәмишди ки, үрәјими таныјан, сиррими сахлајаным вар иди... О севкили дејил, өмрүмүн јадикары иди. Мәним чох төрәли бир јадикарым вар иди... Һаны о үрәјимин үрәји ки, әјләнмәк мејданында севинчдән бир дүлдүлсәварым варым иди.

[506] Көзүн јолу илә, ишарә илә, ағызла, көз јашы вә налә илә сиррини ешиҹә вер ки, сәнин сиррини сахлајан итди.

[507] Арзунун үзүнү кимин үзүндә көрәчәксән? Сәнин ки, диләк көстәрән күзкүн итди.

[508] Көнүл күзкүсүндә хәјалында чанын сурәтиндән савајы ајдын бир шеј көрмәјирәм. Хәјалының күзкүсүндә анчаг чанын үзүндән башга бир шеј көрмәјим.

[510] Дөвләт хәзинәсини сајырдым. Сөзсүз һәр бир бармагда бир сајым вар иди.

[511] Сәнин өмрүндән галан бир истәк сајы иди. О сај сәнин садалама дәфтәриндән итди.

[512] Бах: 490...

[513] Дедин ки, башгасы илә евләнәрсән, белә демә, буну күманымын вәрәтиндә дә көрмәјим.

[514] Бир-биримиздән ајрыларкән төкдүјүмүз көз јашындан савајы дүнјаны гапсајан бир гасырға көрмәјим. Бах: 413.

[515] Дедин ки, јени бир севкили истәрсән, башгасы илә евләнәрсән. Мәндән узаг. Ону нә көнлүм истәјир, нә дә ки, мән ону едәрәм.

[516] Сәнин гәм чәкәнин үчүн Тәбриз торпағында сәнин топрағындан башга гүссәкәтиричи көрмәјим.

[518] Еј Хагани, арвад әлиндән үрәјин хәстәдир. Ики аләм бир дәрдли үрәјә дәјмәз. Гурбәтдә евләндим. О икинчи гују олду ки, јүз шәһвәт бир пакы инчитмәјә дәјмәз. Сонунчу арвад габагкы кими олар? Танры буну етмәсин. Јүз Һәсри-ваге улдузу бир Сәмәк улдузуна дәјмәз. Торпаға тапшырдым ону ки, бир шәһәрә дәјәрдн, шәһәрдән сечдим ки, бир торпаға дәјмәз.

[519] Еј Хагани, үрәјинә јара дәјди, көрәк бу сәдәмәдән ағыла нә чатачаг. Әски јатачагдан сәнә бәла көлди. Көрәк бу јенијетмәнин үзүндән нә чатачаг? Тәзә турунчдан сәнә гүссә көлди. Көрәк әл вурулмуш нарынчдан нә чатачаг.

[520] Мәним сонунчу севкимсән. Сәнин ешгинлә кәнчлик күнүнү габаглара чәкәрәм.

[521] Мүсафир киши евдән данышдыгда онун демәк истәдији гадындыр ки, евин ханымыдыр. Мәним биринчи вә икинчи евим јахшы иди. Үчүнчү евим таҹсыз олмасына бахмајараг јахшы дејилдир. Дејирсән, еј Хагани, евдән хәбәр вер: Мәним евим хунә кими ортадан ашағыдыр.

[522] Еј Хагани, елә белә тәк ол, күнәш беләликлә үрәк ишыгландырандыр... Јарын түкүнү ағ көрәрәк гачды ки, көнүл овламагда тәчрүбәсиздир... Башында ағ түкүн јери кин алмаг истәјән көјүн һиҹләсиндән дејилми? Башын вахтсыз ағардыса да өмрүнүн јашы һәлә новруздур.

[523] О, гарашындыр, мән исә ағбаш, белә галдырырыг фәрги арадан: гара рәнк гојурам мән ағ башыма, о гара үзүнә сүртүр ағ киршан (*X. 408*).

[525] Һеҹиф чанымын мејвәси Рәшид. Сағ-саламат 20 јашына кириб бирдән өлдү. Мәним өмүрдән артырдығым анчаг елә о Рәшид иди. Һәвәслә кечән кечә вә күндүзләримин нәтичәси. Белә бир оғулдан сонра гызым олдугда мәним көз јашым Араз чешмәсиндән кечди. Гыз доғулмасындан мәним үрәјимдән вә кимсәнин аләминдән кечмәјән бир кәдәрә тутулдум. Елә ки, гыз мәним кәдәримни көрдү, суфиләр кими үч күн аләмин иддәсини сахлады, сонра өлдү.

[526] Адыны Мәһнәт гојмаг истәјирдим. Кетдикдә адыны Дөвләт гојдум.

[527] Габағы көрән мәним јеничә кәлмиш гызым уғурсузлуғун габагда олдуғуну көрәрәк кетди. Пәрдәдәки о бири гызымы көрдү вә деди: Бир Мәһнәт бәсдир, кетди!

[528] Мәним орада бир јарым адамым вардыр, ону танрыја тапшырдығымдан нә едим? Башланғычдан ону танрыја тапшырдым. Јенә башга чүр тапшырмаг? Нә едим?

[529] Уча күнәш кими бир оғлум вар иди. Бирдән-бирә ону гаранлыг бир чухура тапшырдым. Анасы оғлунун дәрди илә батды-өлдү. Онун дәрдли бәдәнини торпаға тапшырдым. Нә'ш улдузу кими бакирә бир гызым вар иди. Сәмәк улдузу кими үрәји ишыглы бириснә тапшырдым. Мән галдым, бир дә ки, Әбдүлмәчид. Ону да танрыја әманәт гојдум. Әкәр Ширванда бир пәнаһы олмасса, ону тапшырдығым танрынын пәнаһы бәсдир.

[530] Гызымы күрәкәнә тапшырдыгда дедим ки, бу гызыл хәзинәсиндир, торпаға тапшырдым.

[533] Өзүнү гүтб адландырыр. Гүтб кими көрүрәм. Чеврәсинә гызынын нә'шиндән савајы кимсә доланмамышдыр.

[537] Һачан онлардан бириси сәфәрә чыхмаг истәсә нә сајда дәвәси, малдавары вә пулу варса — вар-јохуну түрк достунун јанында гојар. Кәрәји олунча дәвә, һејван вә пул көтүрәр, јола дүшәр. Сәфәрдән гајытдыгда досту пул, дәвә вә мал-даварыны она кери гајтарар.

[538] Имам Шәһабәддинин сөзүнү ағзыма алмајачағам. Бөјүјүм олан сиз јахшы билирсиниз ки, кичијиниз мән сизин тапшырығынызын һөрмәтини, танрынын гәләбәјә чатдырдығы ислам падшаһынын бујруғуну нечә көзләдим вә јеринә јетирдим. Кичијиниз мәним онун күрәкәнлијиндән хејрим будур ки, һәр күн 10 дәнә кағыз јазыр ки, инандығым бир әмин кимсәни көндәрим ки, мүлкләрими, вар-јохуму она тапшырсын. Онун шәһәрдә бир дамчы үз сују вә арх сују олсајды нечә олурса-олсун кичијиниз мәнә белә јазмазды. Анчаг гајғысынын азлығындан вә лүтфүсүзлүјүндән онун јорғун хатири инчимишсә Шәһабәддини башга бирисилә дәјишдирмәк зәрурәти гаршыја чыхыр. Хатиримә инчитмәсин, чарә јохдур.

[539] Пулуну — башлығыны арвадын бөјүјүнә вердикдән сонра утанмадан вә горхусуз гадынынын јашадығы евә кедиб, ата, ана, гардаш вә бачыларын јанында онун әлини тутар вә өзү илә апарар. Онлар да бу ишдә онун гаршысыны алмазлар.

[540] Бөјүјүм олан сиз... мәнә мүрачиәтлә јаныма кәлдиниз вә диләјинизи үзүндән јағмур өртүјүнү атдыныз. Кичијиниз мән данышыг ичиндә дедим ки, еј Хачә Имам кәрәм ет вә һөрмәти јеринә јетир. Кичијиниз вә јаранмышларын кичији олан мәндән бир ат, бир гулам, чүббә вә чалма ал, бу сөздән әл чәк.

[541] Бағдаддан Азәрбајчана сары кетди. Атабәј Елдәкизин чадырынын гапысындан ичәри кирди. Атабәј Елдәкизә она јардым етмәк кәрәк олду.

[542] Кичијиниз мән мин нәфәрлә далашараг ону сечмишәм. Танрыдан горхдуғундан истәмәсин ки, сучлу олмајан мәни аләм ичиндә рүсвај етсин. Бөјүкләрин вә көркәмли шәхсијјәтләрин сөзүнү һәлә демирәм. Нә үчүн дүшүнмүр ки, Һачы Џејсәмә нә дејим ки, мәним јаныма кәләрәк дизини јерә сөјкәди вә деди: Сәнин бу гоча гулун дејир ки, бу гоһумлуғу етмә, ки, пешиман оларсан. О чаға кими ки, сизин кечә јарысы онун гапысындан кирмәјинниз кәрәк олду. Онда о, дилини кәсди.

[543] Әрәб кими гачмаг чомәрдләрин төрәси олмајыб вә чомәрдлик рәсми дејилдир.

[544] Буна көрәдир ки, кәрәмин телләрини, фүтүввәтин көкләрини өзүнү тәрбијә вә баша салмаг јолу илә өјрәнмәлијик. Күл о елмин башына ки, әгли вә нәгли елмләри илә елә бир инсанн нәтичәләр бәһрә верә... Бүтөвлүклә чомәрдлик рәсмини унутмаг, кишилик сәрбәстлији чыхығындан ајаг ешијә гојмаг һансы алимлијин һансы төһфәсидир?

[545] Еј Хагани, үмид сәнә үстүнлүк етмәсин. Әһд бағлајанда кимсә сәни өтмәсин. Әски илләрин гоһумлары јад кими олдулар, јенијетмә јад гоһумлуг етмәз.

[553] Бах: 529.

[554] Кичијиниз мән һеч вахт көләсатан олмамышам. Буну үрәјимдән белә кечирмәмишәм, галсын ки, ағзыма алам. Хүсусилә о мәним оғлум бөјүк танры варлығыны горудуғу Әмир Әбдүлмәчидиндир. Кә'бәни зијарәт едәрәк паклашмышдыр. Аман танрым! Бирисини үч јашындан бәри аилә үзвү кими тәрбијәләндирәрәк, сонра сатмаг!? Буну һансы залим рәва көрә биләр?

[557] Она көрә ки, сәнин кими башгасы јохдур вә сәни бир дә көрмәјәчәк.

[558] О гыз доғдугда башым ашағы олду.

[559] Белә бир оғулдан сонра мәнә гыз доғду!

[561] Өвладын евини вә гардашларын евини талејимдән гапы бағлы көрмүшәм.

[562] Өлүм јүз кәрә көвһәримә торпаға апарды.

[564] Тәсвир чағында сәндән бир чан алыб оғлуна вердиләр.

[568] Оғлун өлдү, дин башчым да өлдү. Һансындан өтәри јас сахлајым? Рәшидин бөјүк мүсибәтини ағлајым, јохса имамын тәзијәсини сахлајым? Һөрмәтим имамларын султаны Үмдәтәддинә гуллуг етмәкдәндир.

[570] Еј Хагани, оғлунун гара јасына көрә көј кејмишдин. Дин јолу шаһының гара јасына көрә бундан сонра да һәмишә гара кејин. Үрәјиндә Рәшидин өлүмүнүн јарасы вар иди. Хачәнин өлмәси илә јара битишмәкдән галды.

[572] Анчаг онун мәрсијәләри доғрудан да садәдир, үрәкдән чыхмышдыр. Ич дујғуларынын көстәричисидир.

[573] Хагани һәјатынын ән дәрдли һадисәләри, ән ағыр мүсибәтләри оғул, арвад вә гоһумларынын өлүмү олмушлар. «Диван»ында буна көрә јазылмыш, чох кәдәр төрәдән вә јаныглы ше'рләри вардыр. Бу үздән — аилә үзвләринә... үрәји јанмасы вә дујғуларының кәскинлијинә көрә тајсыздыр.

[574] Тәхәјјүлүнүн күчү вә тәб'инин үдрәтли онун ше'р јарадычылығының күзкүсү олан гәсидәләриндә даһа јахшы көрүнүр.

[576] Ки, Нуһун бу нөвһәси вә Давудун көз јашы сәнин Јусифинә тә'сир етмәди.

[577] Бәһшәтлә долу олан бу мүддәтдә ки, чох әзиз вә бөјүкраг оғлум фәна аләминдән бәга аләминә көчдү, бу гәм көрмүшүн үрәк вә чаныны өз ајрылыг дағы илә јаралады. Ону көрмәк ишыглы көзүм үчүн сүрмеји-чәваһир иди. Хатиримин асајиши, үрәјимин тохтаглығына онун даһа руһ веричи вә гәмапарычы көрүшү сәбәб иди. О, тәклијимин јолдашы, үзүнтүләримин һәмишини иди. Һејф олсун ити әсән гәза јели о үрәјимин мејвәсинин јарпаг вә барыны јерә төкдү. Јаслы, ајрылыг бучағында, тәклик күшәсиндә оруч тутмушам.

[578] Сәнин отуруб-дурдугларыны артыг јолда көрмәјим, дејә, сәнсиз атанын дүнјаја сары бахышлары гапансын.

[579] Сәнин арзун мәни нөһә демәјә сүрүкләди. Сәни арзуладыгда јени бир нөһәјә башлајырам.

[580] Көјүн дамыны аһымызын истиси илә сындыра билирик. Гәмин јолунун гапысыны ки, бағлаја билмәјирик.

[581] Џејһун ачылдығы чағда Амуја сары ахар. Етил дондуғу чағда Хәзәрә белә чатмаз.

[582] Бу гәмдә Хагани үрәјинин дәмирдән јоғрулмуш чаны вардыр, гапысыны ачсам евә од вурдуғуну көрәчәксиз.

[583] Еј јени ај, атанын ејванындан нә олубсан? Еј Үтарид улдузу атанын мәктәбиндән һара кедибсән.

[584] Мәним гәләм тутараг бәди хәтти јазан бармағымын учу кими мәним мәһәббәтимин сырасында сизин һамыныз бармагла көстәрилирсиз.

[585] Сәнин дәри вә әрәбчә сөзү көзәлләндирән дилин бағландығындан атанын гулағы чивә илә долуб, көзү јериндән ојнасын!

[586] Еј уча сәрв! Билмирәм сәндән нә из галды? Сән галмадын, үфүгләрдә сәндән һансы хәбәр галды?

[587] Үзүндәки сүнбүлләр һәлә дә гурумамышдыр. Мәнә сары кәлин! Сиз ки, һамыныз хәта аһуларысыныз! Чаным сабаһа узанмаз, мәним башағрымы чәкин! Бир күн үчүн мәндән һамыныз дојмајын!

[588] Бешинчи күн исти гыздырма вә сојуг тәрә дүшдү. Једдинчи кечә һалының башгалашмасындан хәбәр верин!.. Он дөрд кечәлик ај 13 күн гыздырма ичиндә иди. Гыздырма әчәл охуну атды, галханы кери верин!

[589] Бу гәсидә Тәгиәддинин «Хүласәтүл-әфкар» тәзкирәсиндән көчүрүлдү. Мүәллиф үстәлик гәсидәләри сечәрәк верир, бир вараг да әл јазмасындан дүшмүшдүр. Гәсидәдә чохлу јазы јанлышлыглары да вардыр.

[590] Бу гәсидә әлјазма нүсхәләриниин һеч бириндә јохдур. Буна үстәлик, Хагани ше'рләриниин сәпкисиндә дә чох охшарлығы јохдур.

[596] Бах: 570... Көј кејимли руһлар бүтөвлүклә гара кејинмишләр. Һәфәдәтин оғлу Хачә Имамын өлүмүнә көрә.

[597] Кеjимин гаралығы илә ajын сонунчу кечәси кимиjәм ки, ajын ағлығындан бир гәба алам. Сүбһ кими кечәдән сонра о гәдәр жалә jағдырырам ки, көзүмүн гарасыны аға тутурам. Гапыны гаралтмышам, кеjимим гара вә үзүм гара, чәрхин гаранлыг свинә — jасханасына қәлиб вә гапыны тутарам.

[598] Арзулардым даватыны тутам мән гызыла, табутуну зәрә тутдум, еj каш кирәjдим jерә. Табутунун нарынчына ахыб ганлы көз jашым, бир гырмызы алма кими нарынч чарпар нәзәрә. Гәләмдан тәк табутуна өртүк бичиб түрбәдән, баш дашыны инчиләрлә бәзәрәм зәр-зивәрә (X. 217).

[599] Табутун зиjнәти зәрбаф кәфәнин телләри тәк, бүкүлүб гәдди, саралса үзү, таблансын атан (X. 217).

[600] Табутун үстүндәки зәри кими үзүнүз сарыдыр. Табутун дажаначағынын бәзәjи кими һамынызын бели әjилмишдир.

[601] Хаганинин үзүнүн гызылыны әридәк. Бәзәк дүзәлдиб оғлунун табутуна бағлаjаг.

[602] Бәс ки, көзләрә ишыг кәтирмишәм. Түркләрдән көзү дарлығы узаглашдырмышам... Jаш бадамдан күл суjу ахытды. Бадам күлүнә күлаб төкүрдү.

[603] Мәним бадам көзүм ган дамарындан пүстә кимидир. Дилинизлә о ган дамарыны һачанадәк мәнимсәjәчәксиниз?

[604] Түркүстан торпағында алачыгда jашаjанлардан көjүн сәглабындан — гара атындан күнүн ағ сунгуру вә кечәнин гара сунгурундан онун кими бир түрк көрмәдиләр. Өлчү тутан, қәлин бәзәjән рузикарын әли түрканә көзәллик гәбасыны онун инчә бojуна кәсмишдир. Ону бәзәjән кәзмәк бөркүнү ики гашы үстүнә гojубдур... Көзү вә ағзы иjнәнин көзүндән даһа дардыр. Иjнәнин учу илә беһишт гушларының назик гәләмлә тәсвир едир.

[605] Сәнә атанын вар-jоху уғурлу олмадығындан, атанын вар-jохуну одә вә суjа чәкәчәjәм.

[606] Әjнимиздә кағыз палтар, амачсajағы танры бөjүкдүр дејә сәсләнирик, та сәһәрин оху илә гәдәрини бағлаjаг.

[607] Әчәлин гаршысыны ала билмәjән һеjкәл, нүшрә вә һирзи дә оjунчу дуаjазана гajтарын! Хәстәлиjин гаршысыны ала билмәjән өлү бармағы сүjүну, үзәрини дә о гоча чәкичбуран арвада кери гajтаран. Чох дүjүнлү ипи вә Гур'ан охуjанларын гыздырма мөһрүнү дә о гәраәтчи тәсбеһчевирәнә кери гajтарын! Буjнуз вә пәнчә асмаг мәнфәәт вермәдиjиндән аслан пәнчәсини вә еркәк аһунун буjнузуну кери гajтарын! Пис көз, бәтәр. дәмир вә дуадан гаjытмадығындан дуанын бәндини кәсин вә тәпәри кери гajтарын!

[608] Әкәр сәһәр тездән дуран пир гыздырманы гәмишлә кәсирсә — бағлаjырса гәмиш ахтарын вә пирә сары jөнәлин! Jохса бу гыздырманы сизин һамыныз үчүн кәсәчәкләр ки, гәмиш кими һамыныз ajаг үстә әсирсиниз?

[606] Пис jуху көрдүм, jухунун горхунчлуғундан рәнким дә чох дәjишди. Горху бәндини ачын — jухуну jозун. Jухуда бир од көрдүм ки, мәним бағымы jандырды. О одун вә бағын сиррини өз jанымызда ачын!

[610] Мәндән анчаг бир нәфәс галдығындан нөһәханлары отурдун. Вај Рәшид, һеjиф сәнә дејә һамыныз нохә охуjун, һәм ағлаjын, һәм дә охшаjанлардан истәjин ки, сечкин охшаjанлардан савајы сиз охшамаға jарамазсыз.

[611] Нечә сәф охшаjанлар мәнә чатдылар. Тез-тез башга бир рәсмлә охшаjырам.

[612] Чағырылмаjанларын ajағы ачылды. Охшаjанларын нәфәри вај Рәшид аһ дејә кәлир, нәфәрә jол ачын! (Нәфәр үч-он адама дејилир вә өлү басдырма төрәниндә габагда кедәнә дејилир).

[613] Анасы кәлән кими гәләм, ләвһ вә давасыны сындырды. Ган ағлаjын, онларын һәр үчүнә бахдыгда. Мән рисаләләр, диванлар вә китаблары jандырмышам. Ачыг көзлә бу давранышын зиjанына бахын! Анасы торпаг үстә гана чүлғаланмышдыр. Кимсә илә данышмаjыр. Нәфәси батмышдыр. Ачсаныз тәәччүбләнәрәм.

[614] Сәнин арханча ев-ешикдән нәjим вардыр jандырарам. Илкин олараг көшк вә шәкилләрдән башлаjарам. Евдәкиләрин чиjәр вә синәсини jыртарам. Әввәлчә хәзәр гуллугчуларынын jахасындан башларам. Сәнсиз бостан, дәбистан вә jатаг отағыны сөкәрәм. Әввәлчә һүнәрин өзүлүнү газмагдан башлаjарам.

[615] Мәним табутумун габағына кәлин, ағлаjа-ағлаjа ики-үч ағыз, ики дилдә мәнә һамыныз мәрсиjә дејин!

[616] Көвһәрим сынды. Әлинизи чибиниздән чыхарын, башыныза вура-вура, ағлаjа-ағлаjа көвһәрин jахасыны ачын. Биләjиниздән мунчуғу, үз өртүjүнү — мәчәринизи элныныздан ачын, биләjиниздән биләрзиjи, тәкданы гоjунуздан ачын! Сачларыныза сүнбүл кими һәлә дә һөрүлмүш сахлаjырсыныз. О һөрүкләрин дүjүнләрини даһа чох тохунмушдурса, ачын! Үзүнүзүн сиккәсини дырнагларынызла гызыл кими чырмаглаjын! Күнәшин чешмәсиндән шәфәг рәнкиндә ган ачын! Сәһәр тездән һамыныз дам үстүндә шивән галдырын. Одлу кирпик суjундан од далғасы ачын!

[617] Бөjүк балышы тахтдан, балышы дөшәкдән көтүрүн, көшкдән арајышы, мадjандан улдузу ачын.

[618] Кирпикләрин Гундузуна сары көз jашынын Етили чатмазса, Етилин Гундуза сары jолуну Хәзәрдән ачын!

[632] Бах: 293.

[622] Еj Хагани, чаванлыг, әмн-тохунулмазлыг вә доланышығын вардыр. Бундан дәjәрлисини кимсә тапмамышдыр. Бу үчү дә сәндә олдуғу үчүн шүкр ет. Бунларын һәр үчү дә кимjадыр. Кимсә онлары бир jердә тапмамышдыр.

[623] Оғлун ки, она пис көз дәjмәсин мәним һөрмәтими jахшы сахламыр... Мәним иjирми иллик гуллуғумун һөрмәтини сахла ки, о сахламыр.

[624] Бах 293...

[625] Шаһ мәнә дәнизә охшар бир пиjалә верди ичдим, гусдум вә әлдән кетдим.

[626] Шаһ мәни хачәдән jухары әjләшдирмишдир. Хачә бундан инчиjәрәк jериндән галхды.

[627] Бунунла белә ки, бу әмирлик мәнимкиндир, сәнин итчин оларам. Әкәр гәбул етсән.

[628] Әһмәддән сонра елчи олмаға jарыjан бир кимсә варса, о, бөjүк әмир вә башчы Хаганидир.

[629] Хагани һүнәрин султаны олдуғундан шә'м кими гызыл күрсүдә чох әjләшмишдир. Инди чыраг кими өлдүрүлмәjә jараjыр: Дәри сүфрәдә әjләшмиш, бағрында көз jашы ахыдыр.

[630] Мәним кими бир дәбири бир вәзирин әли алтында сахламазлар. Jох сахламазлар, jох! Дәбир кизли сиррләрин горучусудур. Вәзир бәлли ишләрә чавабдеһдир. Дәбирлик вәзирликдән ajрылыр. Үтарид ajдан башга jердә jерләшир.

[631] Бах: 290.

[632] Бах: 283.

[633] О вахтлар... гулунуз мән мә'налар чамының чәмишди иднм. Һамы торпаг кими гуртумумдан ичән. Бәjәнилмишләр мә'дәнинин күнәши идим, һамы базарымын торпаг сәпәни. Һәгигәтләр мәчлиси сүфрәсинин башчысы идим, һамы мәним мәтбәғимин каса jуjаны.

[634] Һәмшәһриләрим вә фазилләр ки, jаныма кәлирләр сизин jүксәк сөзләринизи ихтиjарсыз, уча сәслә башгаларына jол көстәрмәк үчүн охуjурам.

[635] Бах: 14.

[636] Өмрүмүн һамысы көзәғрысы илә — чәтинликлә кечди.

[637] Зал кими ушаг икән көзләнилмәдән гочалмышам. Буна көрә дә достлар вә көркәмли адамлар мәни рәдд етмишләр.

[638] Һәтта Хагани дә алтынчы jүзилликдә күчләнмиш гәләндәрлик дүшүнчәсиндән узагда даjанмамышдыр.

[639] Ара-сыра гәләндәрлик сәрһәддинә чатыр.

[600] Хаганинин диванында Чами-Чәмин чejнәнилмиш анлаjышы көзә дәjир.

[641] Һүммәт мәнә баша салды ки, вәзифә кәлди, ону көтүрмә, үзләт мәнә деди ки, фәгр кәлди, ону баша дүш. О үрәкдә ки, онда — «чаһ» олсун «тәслим» чыхмаз. О гәмишдән ки, түтәк дүзәлдирсән, шәрбәт олмаз. «Сәдри-гәнаәт» олан jердә алчагларын гапысыны сечмә. Дүнjаjа ишыг сачан ај ола-ола Нәхшәб ajына бахма! Заман jохсуллуға доғрудур. сән исә артырмаға чалышырсан. Күнәш Сәрәтандадыр, сәнин кеjимин сәнчабдыр. Әjjамын сону һачан jашаjышын jахшылашмасы илә нәтичәләнир? Суглаб тәрәфиндә ким фил jетирәр. Дүнjанын кәрәминә ағыллы адам архаланмаз. Сиккә чалан балығын

пиләjинә сиккә басмаз. Еj дүнjа, мәним ганымы төкмәк үчүн нә гылынч чәкирсән. О өзү төкүлөр. Сән гылынч чәкмә вә төләсмә... Еj Хаганишин үрәjи, бахмајараг ки, дүнjанын зүлмүндән үз чевирмәк олмаз, сән дарыхма вә дөз!

642 Дajан ки, көзәллик мejданында Рәхш jүкүнү салды.

643 Бу дәфә фарсчаны әрәбчә илә әвәз едирәм...

644 Үфүгләр Харәзмшаһын үзүjүнүн алтындадыр.

645 Атсыз биличилиjи вә билиjи илә ад чыхартды. Онун ше'рләри вә фарсча jаздығы рүбаиләри чохдур.

646 Гәлмады бир әсәр бу дүнjада вәфадан! Ки, jохдур бирчә адам олсун мәнә мehрибан. Дejин, солғунлуг hара, тәмиз, саф нәфәс hара, нечә hәмдәмим олсун. Һәр күн өмрү солухан? Мумдан хурма ағачы гаjырмаг асанса да, ондан хурма ләззәти алмаг дejилдир асан... Бу чүр сәсләр о гәдәр хошламаjыр көнлүмү, бунлардан даһа хошдур достдан jетишсә пejман. Сәдрү заман намәси гасидсиз, көjәрчинсиз сәба әли илә дүнән jетишди һәман... Ағыл вә тәб'идән ики баһар jаранды, бири үмуми jаз, диkәри хүсуси jаздыр hаман. Үмуми jаз бәзәди дүнjаны, хүсуси jаз шаирләр ағасынын мәнә ше'ридир инан. Рәшидәддинин дөвләти әбәди бajрамымдыр, нәзми, нәсри, бил, мәнә олду бөjүк әрмаған... Мә'чун олараг мәнә көндәрди өз ше'рини, бу әзаблы көнлүмә етмәк үчүн о. дәрман... Варды сөз кисәсиндә отуз бир чәваһири, онун hәр бир сөзүнә мин бир ад гоjдум hаман. Алты онун сөзүнә бағышларым дүнjаны, иjирми беш сөз алдым jашыма көрә ондан (X. 279—280).

649 Тезликлә көрәчәjәм мәликин гылынчы илә онун башы гаракүш гүjруғу кими икиjә бөлүнәчәкдир...

650 Еj Бәлхичыраз, бизим шәһәрә атынтылары ниjә көндәрирсән? Бу чохлугда hәвәс артыран, ағлы аздыран ejбәчәрләри! Исанын сүфрәси ола-ола hәвәс газаны биширмә. Денән ки, кимсә сәнин чүрүк соғаныны шаһын сүфрәсинә кәтирмәз... Нәсрин писдир. Мәним рисаләләримi бир нечә илдир ки, көрүбсән. Нәзмин нөгсанлыдыр. Мәним гәсидәләримi нечә вахтдыр ки, охурсан... Мәним дилимин Самири саjаг сеһрини оху. Мәним Муса мө'чүзәли хejмәмин — jарадычылыг аләмимин мө'чүзәләрини истә!.. Сәнин түкүн маралларын сүдүjү кими ағармышдыр. Диванын аһуларын көзү кими гаралмышдыр.

652 Сәнин сөзүндән Хаганинин тәб'и чошду. Сәндән зүлм көрсә дә инсафла чаваб верди: әкәр сәни анараг бир дә гәләмi тәрпәтсәм онда бу гылынча бәнзәjән дилим гылынчла гәләм олсун.

654 Нечә вә нә үчүн төләсиндән нәһајәт башымызы ешиjә чыхарарыг, танрынын jардымы, шаирләрин сонунун көмәjи илә. Билиjин күнәши Әбүл-фәзаил, Әфзаләддин, о, jер әһлинин фәхри вә көj әһлинин тачыдыр. Дөврүн Мәсиһи, зәманәнин Мусасы Хаганидир. Өмрү Хызр гәдәр, исмәти Jәһja кими олсун. Әдәб онун мәктәбиндә Әбчәд охуjан ушаг кимидир. Ағыл онун мәчлисиндә дәниздә олан дамчы кими. Аләмин ән дәjәрли шejләри — онун елми-әдәби тәнгидинә jахындыр. Дүнjанын ағыллары онун ағыл вә елми илә ajаг үстәдир. Тәб'и илә «طاسين» табедир вә «Jасини» кәздирир. Билиjи илә «hамимин» наиби вә «Таһанын» варисидир. Үрәjи Идрисин hикмәтиндән дәрс верир. Варлығы «او ارنا» зикрини өjүд верән бир өjүдүчүдүр. Дүнjанын дөjүшчүләри онун гаршысында папагларыны атмышлар. Сөз дәjәрләндиричиләри онун гаршысында кejимләрини чырмышлар. Сәнин hәзрәтинә әһли-hүнәр jахынлашар. Сәнин hәзрәтин мөһкәм гопарылмаз дajаначагдыр.

656 Мәшриг вә мәғриб мәнимкидир. Сөз ағачынын алтында, о Ширванда көjәрмиш, мejвәси дүнjаjа кетмишдир. Мәним нәзмим рәсм вә төрәси илә кедилмәмиш бир jолдур. Мәним ше'рим боj вә алгачы илә инчә ипәк парчадыр.

657 Еj бачарыг көjүнүн күнәш вә ajы вә еj билик тахтынын шаһ вә вәзири!.. Бах: 322.

658 Билирәм ки, jенә дә көвһәр оғрусу о мәним дәбистанымын шакирди, о jаланчы кишичик бу бojунбағындан, мәним бу түрк зәмиримдән — түрканә бәдии jарадычылыг аләмимдән hинду ушағы дүзәлдәр. Танымасынлар дejә чадрасыны дәjишәр.

659 Бах: 392... Бүтүн Ширвандан бир дост әлимә кәлмәди. Дост ки, мүмкүн дejилдир. Каш ки, таныш олајды, мән бу күнүн hүсejнијәм. Наәһлиләр мәним Jәзид вә Шимримдирләр. Рузикарым бүтөвлүкдә ашура вә Ширван Кәрбәладыр. Еj Ираг, сығыначағын танры олсун. Сәнә бәрк вурғунам. Еj Хорасан, танры сәнә өмүр версин. Сәни чох көрмәк истәjирәм... Мәним үзрүмү билин, ахы ajағым анамдан сары бағлыдыр. Чанымын әрмағаныны сәба jели илә көндәрин. Үрәjиjанан сусузам, шәрабымы Дәчләдән кәтирин! Инләjән дәрдлиjәм. Бағдаддан мәнә дава дүзәлдин!

660 Бах: 60.

661 Бах: 383, 481.

662 Еj Хагани, отурдуғун Ширван сәнин jерин дejилдир. Ганадын ки, сынмамышдыр.

663 Әли Нәччарын евинин бучағында отураг дүшмүшәм, Ширванын гаранлыгларынын көлкәләриндә солуб галмышам.

665 Дөврүн өмири илк кәрә мәни Ширванын диварлары ичәрисиндән гуртардыгда Ширван дәнизинин сучлулуг чajындан мәгсәди — чан олан Ирага сары галхдым.

666 Бах: 644... Дедим ки, Ирага баш вурдугда кичикләрә гajғы көстәрән бөjүк Хачә илә көрүшдүм.

667 Бөjүк Хачә илә көрүшдүкдән сонра Ирагдан кери гajытдым. Ишыг сачан күнәшин jанындан Сә'ди—Әкбәр—Мүштәри улдузу кими кери гajытдым. Көһүстанын кәнары илә кери гajытдым, дөврак шәрр вә Ширван гаранлыг иди.

669 Бил ки, бу «төһфә» бир «тәзкирә» (Jад етмә)-дир, бәли «тәбсирә» (ajдынлашдырмаг)дыр.

670 Анчаг бу «төһфә»ни нәзмә чәкән hәссан әл-Әчәм Хагани әл-Һәгајиги.

671 Мәдһини кимсә бундан jахшы jазыjа алмаз. Бу «Төһфә» Ираг вә Шама бәсдир. Пак хатириниз бәjәнәрсә бу «төһфә» jазылмыш мүгәддәс бир китабдыр.

672 Бу «төһфә» бир «тәзкирә»дир, бәли тәбсирәдир. Әһдин ағыллылары үчүн. Бу танры Мәчнунундан ки, jарадылыш хәстәханасында дүнjа hүчрәсинин дустағыдыр.

673 Илләр узуну бу бакир фикирләр вә зәнкин үнсиjjәтләр хатиримин пәрдәсиндә — jарадычылыг аләминдә тәрбиjә алырдылар. Гәнаәтә сығыныб динчәлиш ишығы алырдылар.

674 Бу кор jеришли әчәми сығырчынындан сирrләрин сәркүзәштиндән бирики сөз ешит!

675 Мән бу гәдәр көвһәри гәләмимин учу илә гырх сабаһа инчи сапына дүздүм.

677 Ирага сары ше'рдән әрмаған көндәрирсән, бу сәнин биткин олмадығындандыр. Һеч кәс зирәклиkдән Кирмана зирә апармаз.

684 Ола биләрми ки, мән вәсли гоjуб hичрана кәләм. Рөвзеjи-ризвандан — беһиштдән чәһәннәмә сары кәләм. Һәшт беһиштин jеринә бир чәһәннәм сечәм. Тәбризи бурахараг Ширвана кәләм.

685 Мәним истәjимин сону сәнин гапында гуллуг етмәкдир. Еj о кимсә ки, сәнин гапын халғын рузисинә замин олмушдур.

687 Кимин ки, кисәсинә гызыл кирди, кисә кими ип боғазына кечди... Дин истәjирсәнсә бүтү сындыр. О бүт ки, сындырыблар елә будур. Бүт сындырмаг онун jолудур. Тәмаһ Азәриндән көрпүнү гырмаг. Хаганијә көрә дирилик көзү илә гызылы көрмәк бүтпәрәстликдир.

688 Бу күн кәлир накәсләриндир. Фәләjин хәзинәси алчагларындыр. Ону истәjинә чатдырырсан ки, башын алчагларын гаршысында jерә гоjа. Инсанлыг аләмин тәбиәтиндән дишары чыхды. Аләм нәдир, улдузлардан да.

689 Ким ки, тамаһ мәнзилинә доғру сүрдү, халғын бәхшишинин кәсилмәси илә jолчулашды. Ону анчаг тулуғчунун тулуғу кими таны, әввәлчә дығлы, сонра шиши вардыр. Һачанадәк алчагларын сүфрәсинин гырынтысы? Һачанадәк накәсләрин газанының кәфинин кәфкири? Ит кими һамының гапысы jериндир, бундан да рә'jин итин гуjруғу кими әjридир. Бу наәһлиләр иш адамы дejилләр, ит кимидирләр вә даш-галаг олунмалыдырлар. Онларын кичик тәбиәтиндән итин гуjруғунун туғуну jахшы бил. Итин гуjруғунун туғу онларын башының тачындан jахшыдыр.

690 Дәркаһын чеврәсиндә шаһын гәбулунун гохусу илә чырпынырам. Бу-

рахылыш вәрәгини мәнә сығынчаг ет ки, бәрикаһа кетмәјимә јол версин. О бариkаһ мә'чүз кәтирсә дә һамыдан варыды. Анчаг мәним кимиси јохдур.

[696] Деди ки, сән һәлә јеткин дејилсән, гајыт бу мәгамын кишиси дејилсән. Һачанадәк мән вә биздән узун данышмаг, өзү-өз јолунун гибләси олмаг? Ушагсан, мүәллимләрин јанына кет, ушаглар кими ағзына мәһүр вур... Һачанадәк бүтүн күнү әчәми олачагсан? Отур, әрәблији дә өјрән... Сән һәлә чијсән, јурдуна сары јоллан, бишкинләшдикдә Ираға сары кәл!

[693] Бах: 667.

[697] Јусиф өз гардашларындан нә чәкмишдирсә, мән бу гардашларымдан ондан чох чәкмишәм.

[699] Бах: 44.

[700] Бах: 690... Сән сыфырсан, шаһын елми һәртәрәфлидир. Сән ушагсан, шаһын дөзүмү јеткинлијә чатмышдыр.

[702] Кәнчлик — чан артыран од, һачана кими ки вар иди, пәрванә кими вурғун вә чылғын идим.

[703] Хаганинин үрәји дөрд шеји бәјәнди. Әл ачыг отуруб дурансанса бу дөрдлүјү әлдән вермә: мал сәпмәк, адамларын сиррини өртмәк, ички ичмәк вә кефли көзәли өпмәк.

[704] Мәним бүтүн кәнчлик чағым кечди, нечә ки билирсән күнләрим гәмлә кечди.

[705] Бах: 522.

[706] Одур «Хәтмүл-ғәрајиб»ни ахыр ки көрдүләр, нечә Исфаһандан өтәри сәна демишәм.

[708] Бах: 667.

[709] Хаганы сәнин гапынын торпағыдыр. Сән ону бир овуч оддан јаранмышлардан — шејтанлардан ки, топраға јаранмыша — Адәмә бојун әјмәк истәмирләр, гору! Бир нечә алчаг, бир-икн ахсаг вә гозбел ки, сујун бешајаглылары вә топрағын дөрдајаглылары кимидирләр... Будур чиркин вә әјри-үјрү һәсәни-Мүбарәк, одур Сирачи-Барәк вә о топрағын Әбүл-Әласы.

[710] Дедим ки, шаһымыз әдаләти илә таныныр. Бу зүлмдүр, бизә јарашмаз... Шаһлығын доланмасы әдаләтдән асылыдыр. Һөкмдар оң даһа нә истәјирсән?

[711] Бу инләјән бәдәнин инләдијини көрдү. Бу әлдән дүшмүш руһун јарандығыны көрдү, дүшдүјүнү көрдү.

[712] Тамаһым мәни тоғанын гапысына чағырмагда иди. Тамаһым мәни Тәкинин јанына сүрүкләјирди. Бу дејирди ки, бөјүкләрин башчысыны ахтар! О, дејирди ки, күбарлары мәдһ ет! Бу јолда мән шил кими јердә галмышдым. Нә габаға кетмәјә јолум вар иди, нә кери гајытмаға јерим.

[713] Пахыллыг ғузи Нишапур кәрәминин чеврәсинә кәләндән бәри мән үзләт вилајәтинә ев-ешијими кәтирмишәм.

[714] Кимин ки кисәсинә гызыл кирди, кисә кими бојнуна-боғазына ип кечди. Кимин ки, гызылла сөзү күчлүдүр, ону гызылын гулу бил, гызылын ијәси јох. Гызыл нәдир? Донмуш оддан башга бир шеј дејилдир. Хәстә бир торпагдыр. Бәлкә өлмүш. О, үрәк чешмәси ки, бағлана, донмуш одла нечә ачыла биләр? Сәнин үрәјин гызыла бағландыгча, һачан бу гапы сәнин үзүнә ачылар?

[715] Чох башағрысы чәкди күл күрәнин ичиндә, дөнүб күлаба, дөндү башағрысына дәрмана. Сән игбал гујусундан су чәкмәјә тикмә көз, о долчалар дешилиб, ипләр дидилди чохдан. Илләр кечәр талејин сәнә көмәк единчә дөрд ајдан сонра анчаг шәраб олар горадан. Үзләт сәнин дүнјада сәадәтә чатдырар, өмрүн боју мүшкүлүн үзләтлә олур асан. Үзләтин верә лидир ағлыны зәнкин едән, нечә булуд варланыр дәнизин ehсанындан (Х. 235).

[716] Сән арзу едирдин ки, Хорасана кедәсән, өз фикриндән дашын ки, көчдү Јәһја орадан. Бу сәфәр һәвәсини гатла бир кәнара гој, сәнин талејин кими рузкар дөндү дурмадан. Кечир көнүл дәрдијлә бу Ширван мәнбәсиндән, ахирәтин јолуна бу азугә илә јоллан (Х. 235.).

[717] Еј мүштәри, о әлван јајлығы ат башындан. Мәһәммәд Јәһјаны дара чәкди тејләсан. (Х. 335).

[718] О фириштә хүјлу топрагдан јаранмышларын әли илә боғулду. Еј каннат, в топрағын чәфасындан, — вај кәдәрин әлиндән. Көј көрдү ки, онун ағзына торпаг бәсырлар. Билирди ки, онун ағзы торпағын јери дејилдир.

[719] Елә ки, Султан Сәнчәри оғуз көчләри сындырдылар вә тутдулар. Хассү-әммә нечә ки бәллидир, о вурушманын шәклини индидән белә кағыза јазыб. даирә ичәрисинә алыб сахлајырлар. Башгалары онун кедишини јазмышлар.

[720] Түрк дилини јахшы билдијиндән, әмвалыны бағышламагла султанын мәзачыны әлинә алды. Тај тушундан сечилди.

[712] Оғуллара бабаларына көрә гајғы көстәрмәк сәлчуг очағының гајдасыдыр.

[722] Султан Сәнчәр ешитдикдә ки, Әлаүддөвләнин атасы өлдү, түркләрин рәсми илә она чахыр верди вә тәшриф кејдирди.

[723] Белә гәрар олду ки, әмисинин гуллуғуна кетсин вә бир ај гуллуғунда олсун. Атланыб дүшәндә түрки кәрранај чалдырмасын. Гырмызы чәһрүми шаһлыг чадыры гурдурмасын. Ата отуранда вә дүшәндә Султан Сәнчәрин минији јанында ијада кетсин. Һәр нәдән ки, сәлтәнәт төрәсинин бәлкәсидир әл чәксин. Бу һалла бир ај гуллугда иди. Султан Сәнчәр Маһмуда Ираг сәлтәнәтинин нәјабәтини верди.

[725] Далдым тәфәккүрә јенә бир кечә, хәјаләт јурдуну кәзәркән тәкчә. Ағлым гулағымдан јанышды бирдән, вәһдәт аләминә кәтирди јердән, мән ағыр, о исә чалд иш көрәнди, мәи бир кор, о мәнә јол көстәрәнди. Бир әлимлә тутдум ағлын јахасын, о бири әлимлә ше'рин әсасын, онларын көмәји чох олду, әлбәт, доғру јола дүшдүм кәлиб нәһајәт. Бир назик мил чәкди көзүмә; бир ан, көзүмдән гара су чәкирди, һәман. Једди гат көзүмдә тез ишыгланды, доггуз гат елә бил, алышды јанды (Т. 41).

[730] Пејғәмбәрләрин јеринда отурараг, пејғәмбәрләрин абрыны апармышлар. Өзкәләрин малындан сәрвәт топламыш, вәгф торпагларыны мәнимсәјәрәк әлә кечирмишләр. Аг халлы гара илан кими бирбашлы вә икиүзлү вә гуш кими ганадлары ачыг, анчаг бајғушдурлар. Бајғуш кими башлары јекә, анчаг уғурсуз. Дөвләт вә диндә бајғуш вә тавуз кимидирләр. Баш вә ајаглары бүтөвлүкдә чиркин вә уғурсуздур.

[731] Хаганы бүтүн гаранлыг кечәләрдә һәзрәти-Мустафаја доғру мерач едир.

[732] Дин нәдир? Әдаләтдир. Онда сән әдлин гапысыны дөј! Она көрә ки, сәнин нәчатын үчүн әглин јол көстәричи олмаса јахшыгадыр.

[733] Мәһәммәд әрәб ичиндән пејғәмбәрлик тапса да, онун јеткинлик сабаһы Шам сынырындан баш галдырды.

[734] О Кә'бә ки, дурғунлугдан азаддыр, о дурмадан өз чеврәсиндә фырланыр... Еј Хаганы, елә бурадан ки дурубсан көнүл Кә'бәсинә аддым бас ки, ничат тапдын.

[735] Сәчдә етмәк үчүн мәнә мејханә јахшыдыр, она көрә ки, мән Мәккәдән гачырам.

[736] Бу күн дөвранын тәләбинә көрә Чәм муздур вә див султандыр... Бах: 687.

[737] 1. Торпаг бүтүн үнсүрләрин әмиридир... Торпаг бүтүн көвһәрләрин әминидир. Үрәк икиүзлү бир күзкүдүр. Онун үзүнүн бири паклыг сарајыналыр. О бири үзү исә топрағын учсуз-бучагсыз суфрәсинәдир. Топраг бакир бир икичанлыдыр. Каинатын нәнниси топрагдыр. Јер бир јағчәкмә карханасыдыр. чәрхү-әркан онун чеврәсиндә дәјирман ешшәји кими фырланыр... 2. Дамчы сәфәрдән көвһәрә чеврилир. Көвһәр сәфәрлә дәјәрә минәр. Хүсусилә јердә олан сәфәр ки, о ән јүксәк бир дарүлхүлафәдир.

[738] Һагг үчүн мәнә гајғылы нәзәрлә бахды ки, Шејх Өмәрдән мәнә һекајәт етди.

[739] Булуд кими Мосулдан баш галдырмышдыр. Көлкәли Сәдрин бахшејишинин дәнизиндән... Үрәји ону көрмәк истәјир. Еј танры, мәни онун үзүнә чатдыр. Билирәм билдикдә ки, бу «нәфәс» нәдир? Дүшүнәчәкдир ки, ону дејән кимдир? Дејәрләр ки, сәнин чалышган бир вурғунун вардыр. Нәфәси көлсә дә сәнин өлүндүр. Көнүлү сәрбәст, гуллуг сырғасы гулағында. Суфиспфәтдир. Шүштәр парчасы кејәндир. Руми кејиминдәдир, анчаг ehрам тутмуш, зәнчилләр

кими охујуб чаландыр, анчаг гәмли... О елм ки, мәләк ондан од тутду, ону шејхләрин шејхи Өмәрдән өјрәнди.

741 Ишим онун варлығы илә рөвнәг тапды, мәним о азмыш үрәјимин тутулдуғу бөһраны сүпүрдү. Мәним хәстә үрәјимин тәбиби одур. Мән гәрибин гәмини чәкән дә одур. Рәсмидир ки, тәбиб һәмишә хәстәнин јанына ахшам чағы кәләр... О үрәји ишыгландыран һара ки кәлсә кечәләр сүбһдүр вә сүбһләр күндүз. Үзүнү кечә ичиндә нечә истәјирсән биләсән? Гаранлыгда дирилик сујудур. Нури зүлм чәкмиш мәним шәб'имдир. Она көрә дә кечәләр чох јаныма кәлир.

742 Дүшүнчәсинин јүксәкликләри илә мәним барәмдә бакир гәсидәләр јазыр... Мәнә мәдһ јолу илә сеһрин сәрһәддини сындыран бир гәсидә итһаф етмишдир.

743 Мәни ағыл мә'дәни билирсәнсә, мән Хаганинин тәбиәти гаршысында ачиз галмышам. Пак бир руһун сурәтини көрүрәм, инсан шәхсијјәтинин сарсылмаз кејимини кејмиш. Әфзәләддин сөз мүлкүнүн әмиридир. Ики дүнјанын рәмзиләринин шәрһедичисидир.

744 Вәзифәјә од вур, гој тәкинин әли бош галсын, үзүнүн сујуну гујуја төк, де торпаг туғанын башына. Тамаһдан тахт дүзәлт ки, тачбәхшә бујуруг верәсән, тамаһа арха чевир ки, пәһләванла јанбајан әјләшәсән. Нә сәфиүлмүлкүн алнында бир сәфа көрәрсән, нә дә беһиштдә рәзилјүлһәзрәтин бир ризасыны тапарсан. Әкәр палтарынын рәнкинә көрә бир чаһил сәнә нөгсан тутдуса горху јохдур. Итин сәсиндән ајын парламасына һарада зијан кәләр. Сән үрәјиндә биррәнксәнә, палтарын рәнк-рәнк олса да нә тәәччүблүдүр ки, үрәјин Исасынын сәнин гапында дүканы вардыр. Рәнбәрәнк кејимин олса да ағылдан хәбәрин вар, чохрәнкли палтарлы гәләм дә үрәји илә чапар јијәсидир... Күл кими ашигләрлә кәнч икән гоча үрәкли ол, һачана кими сәрв кими гочалыгда кәнч олан заһидләрдән данышаг. Бу вәзифә ахтаран заһидләрин сөһбәтини јерә вур. Мүштәрисурәт олсалар да ичәридән мүррихсурәтдирләр. Тәндир кими тәкәббүр одунда габағына кәләни јејән гара нәфәсли, јарадылышлары илә фәтир үзлү, ачы вә бәдәни хәстәләндирән... Көј кејимдә вәфа вә инсанлыг јохдур. Көј кејимли чәрх өмрү азалдан вә чан аландыр... Һачана кими бу зәһрә булашмыш әмчәји ағзында сахлајачагсан? Һадисәләр сәнин үмидинин белини сындырса да горхма. Саһиби-саһибгараны мәдһ етмәк мумјаланмаг кимидир... Бунлар ки мәним дүшмәнләримдирләр мәним тәб'имдән доғмушлар. Доғрудур, доғрудур пишик јыртычы аслан асгыраркән онун бурнундан чыхмышдыр. Бунлар мәним вәзифәмин дүшмәнләридирләр. Нечә дост ола биләрләр? Она көрә ки, мән Бәстамданам. Бу дәстә исә Дамғандандыр. О кәрамәтләр ки, танры бу дүлкәр оғлуна едиб, Нәмруд кими кисәдән көјә каман чәкирләр. Бу ешшәкләрдән ајағымы сындырдым. Бунлар мәндән дүзәлсәләр дә охујубсан ки, Иса ахыр заманда өз отурачағында нә көрдү?

745 Отуз кечәлик ај кими гүрур хәјалы лап ишкәлди, он беш саатлыг күн кими јеткинлик парлаглыг тапды.

746 Бу тачын дәјәри бу башдыр. Әкәр истәјирсәнсә «ким артыг верәр» дејә башынын белә бир тачыны гијмәтләндир... сәнин ичинин гызылы торпағын бутәси илә паклашдығындан о бутәдән ајрылдыгдан сонра нә туг олар вә нә тач олар. Чәбрајылын јахасынын дүјмәси олмаға јарашан гызылы шејтанларын ајағыны минији етмә ки, јарашан иш дејилдир. Күл кими олма ки, габығыны өзүнә кәфән едәсән. Лалә кими һеч олмазса габагчадан габығындан ешијә чых... Ej мурадымы верән, ихласымла сәнә сары гачырам ки, бу хәсисләрин дәјирманындан мәни хилас едәсән. Сән мәнимки ол ки, «мән» вә «биз»дән үрәјим тутулду. Гајғы гылынчыны чәк. Нә «биз» гој нә дә ки, «мән» гој... Сән өзүн шаһидсән ки, ахшам јемәјинә бир јарпағым да јохдур. Әһли бејтә мәндән јемәк вә доланышыг нечә чата биләр? Бир арпа күкәси вә сиркә Исаја чатмадыгда Исанын аркадашларына һарадан һалва вә бишмиш чатар? Ej мәлик, мәни Ширван өлкәсиндән дишары ат! О ичәрисиндә јүз мин бәла дәнизи олан бир көрфәздир. Кәтан мәним кәфәнимдир. Бу вәтәндән әламан. Јашадығым јер чәһәннәмдир. Аман бу төрәдијим јердән. Бөјүкләрин јанына кетмәрәм, кетсәм дә уча торпаг кими кедәрәм. Ағамын гәмини јемәрәм. Дағда от јесәм дә. Бу пәркар кими оғру вә пис јоллу олан бу дәстәдән үрәјим диба хәттинә дүшмүш ган нөгтәси кимидир. Башлары сәрсәм вә бәдәнләри алабула тутуб, санчанда сами-әбрәсдән өлдүрүчү зәһәрлә санчарлар. Бош јерә мәни өз вәзифәләринә мөһтач билирләр. Анд олсун танрынын һаггына ки, танрыдан савајы кимсәнин бир шејиндә көзүм јохдур.

747 Ej танры, ону бу дустагханадан бир дә гуртар ки, Ширван өлкәләрин шәрли, дүшмәнләрим јыртычы һејванларын ән јыртычысы вә зијанверичисидир.

748 Бах: 343.

749 Сәнин һиндун Әчәми дилли иди (әрәбләрдән башгаларына ә'чәми ја әчәми дејилирди). Сәнин дөвләтиндән онун дили ачылды. Сәндән мәктәби олдуғундан — сәнин јолуну изләдијиндән сәнин һиндун Рум гыфлыны додағындан көтүрдү.

750 Һачан ки Кә'бәдән данышырам ағыл кәлир дилими сорур. Бу адла ағзымы долдурдугда чаным дилимин учуну өпүр... Билирсән ки, Кә'бәнин һавасындајам. Чанымы Кә'бәјә үзајдынлығы верәчәјәм.

751 Бах: 737.

752 Саламы ајағына башмаг едиб, елә бу ајағ дөрдүнчү иглимә кедәрсән!

753 Үрәјими мәнә гајтармасан башга бир үрәк мәнә борч вер, бари Ираг торпағындан бу кәрә үрәксиз кечмәјим. Үзүм ләшкәркаһа сарыдыр. Чанымы султана әсиркәмәјәчәјәм. Әкәр о, дәниз, бу күнәшдирсә, мән дә нилуфәрәм.

754 Ајы миник аты, фәләји рикаб аты едәрсән, ики атлы Ирага сары чапарсан. Сәнин чал атында олан дөјәнәји анчаг Ираг көтүрә биләр. О, о ахшам чағы дөјәнәјини көкүндән сағламлашдырар... Һава вә сују илә мәни сағламлашдырар. Мәзачын анадан доғулдуғу кими олар. Сарылыг күнәши хәстәлијиндән јарадычы танры кими пак вә узаг оларсан.

755 Шәһәрләрини Бејтүл-мә'мур бил, чеврәсини Бејтүл-мүгәддәс сај, Шәддадын једдилији онун једдидә бириси, беһшит шәһәрчији онун дөрддә биридир.

756 Мәним һәр һанкы ше'рими ки, билирсән, Ираглыларын гулағына охујарсан. Һәр бир аддымда мәләкләрин ағзындан сәс ешидәрсән ки, ишин аванд олсун!

758 Дәркаһа чатдыгдан сонра шаһын ләшкәркаһындан көчәрсән. Һәмәданын јолуну киләнлә изләјәрәк «бу сығынаглы шәһәрдир»—дејәрсән.

759 Аләмин сығыначағына кәләрсән, бөјүк падшаһын ләшкәркаһына. Өлкәнин алны истәдијини Мәһәммәд бин Маһмудун дағы илә — дамғасы илә тапдым. Хаганинин мәдһ охумагда сүнбүл кими јүз дили вардыр. Чаныны султанын мәдһинә јол етмишдир. «Алыныб-сатылмаз хәттини» чанына сүрмүшдүр.

762 Бунун сәнә нә зијаны вар ки, өмрү боју зијан чәкмиш бирисини итлијинә көтүрмәклә о күчлү олсун. Сәни арајаркән мәним ишим ајрылығын әлиндән боша чыхды. Буна көрә дә ајағы јанмыш ит кими чарәсизликдән дәрбәдәр олмушам... Бабилиләр бајрамын налыны ода гојарлар. Бајрам вә јени ај бирликдә Бабилин јанындан кәлиб чатмышдыр. Көј гыздырмалыларын дырнағына бәнзәјир. Ај хәстәлик дағындан дырнағын атгынтысы кимидир. Халг бајрам ахшамындан өтәри икисөзлү олду. Халгын ики дәстәлијинә көрәјени ај һәкәм кәлди.

764 Сәлчуглуларын башланғычы — Икинчи Сәнчәр ки, о танрынын ән јахшы бәндәләринин горучусу, инсанларын јарадан танрынын көлкәсидир. Танрынын Мухтары һаггында әмиси аталыглар етди, сән Мухтарын әмиоғлусу һаггында етдикләрини көр... Хорасан мүлкү сәниндир. О, јадларын әли илә тутулмушдур. Сән мәмләкәтин Мусасысан. Гурд гојунун чобаны... Кимсә Бағдадын чәмәнини ешшәк ахыры етмәди. Кимсә ит чулуну Кә'бәјә хәләт етмәди... Әкәр гузларла вурушмаг үчүн Хорасана кетмәк истәсән, атлыларынын тозу көјүн үзүнү тутгунлашдырачагдыр.

767 Хаганинин үзүндәки көз јашларында, кәл, сејр ет чәмалыны, сәнама, көр тәр ајинә. Меһрү мәһәббәтин мәнә илһам бағышлар, адәт будур, күнәшдән алар зивәр ајинә... Исламмышы һүзуруна гојма, бу рәсмидир: чиркинләшәр чәмал, оларса тәр ајинә... Лүтфүн алыбса көнлүмү чана, әчәб дејил, симүзәри вериб, алар агилләр ајинә. Кор дүшмәним сатарса мәни, дүшмә һејрәтә, билмәз чаһанда гәлбини чиркинләр, ајинә. Бир башга шәхси мәдһ етмишәм, әфв гыл мәни, ајинә олмаса сајылар хәнчәр ајинә. Мәнчә бу ејләмәз сәни

мәндән чида, нечин һәрдәм күл илә силсән олар хоштәр ајинә... Ејб етмә ачмасан бу сәдпарә гәлбими, солғун үзү, нә һәззи, көрә нејдәр ајинә (Х. 116—117).

768 Ичкини әлимә алмамағы мәнә нөгсан сајма, мән ички дејил, ган ичирәм, пијаләни дејил, гәми башыма чәкирәм. О, ода бәнзәр судан елә горхурам ки, ит гапмыш судан, гара арслан оддан горхар... Күнәш дej ајы хәстәлијинин күчсүзлүјүндән гуртаран кими, кечә дығ хәстәлијинә тутулдуғундан белә арыгламышды. Јахшылыг көрсүн чәрхидән о Барбәд ки, бу ил султанын мәдһиндә јаздығым ше'ри бәрбәтә салмышды... Иран вә түрк сәнин рәсмин — гуллугчун, абхаз вә рум сәнин зиммин — веркиверәниндирләр. Зиммиләрин мин ојмаг, руми мин ләшкәр... танрыја анд олсун Хагани дејил нәзм вә нәсрин хаганијәм. Дүнја шаирләри гаршымда доғма вә шашгындырлар... Икичанлылар бу бакир инчәликләрә һәсрәтдирләр. Көшкү султанын мәдһи јолунда мәним фикрим кимидир, көј онда топланмышдыр. Дүнја онда тәсвир олунмушдур... Шаһлар шаһы меһдисифәтдир. Мүсәлманларын сығындығы бир давәрдир. Мәликшаһ кими чанландырычы, Сәнчәр кими өлкәтутандыр... Ирәм бағыны көрмәмисәнсә шаһын бағына бах! Мәккәнин чеврәсини горујан сығынчағы көрмәмисәнсә шаһын гәсриндән кеч!

769 Көјлүјүнү Кә'бә кими бил. Әрвәндини Бугубејс адландыр... Дағын диби үзү ашағыја мејл едир. Сәмәк улдузундан мин ағач о јана. Симурғ гушу дағын әтәјинә бахыб көрдү ки, өзү кими отуз гуш орададыр... Һәмәданын иши нә уваддыр, ки, Әнга гушу Әрвәндидә јашајыр... Буна көрә дә Рудавәр чөлү севинч кәтирән бир не'мәт евидир. Һәр күн јолчуларын мин карванла чәрхидән кәлирләр.

770. Ираг бүтөвлүкдә чанларын нәннисидир. Анчаг Һәмәдан онларын јазыдыр. Һәмәданын чеврәси дүнја бағыдыр. Анчаг Һәмәдан мә'на бағыдыр. Елә ки, Һәмәданда јерләшдин, елә бил ки, һамысынын ләззәтини алдын.

771 О, нүбүввәт көвһәринин тачыдыр вә о бириси фүтуввәт тачына көвһәридир.

778 Ирагдан мәтләбини алдыгдан сонра, 4 јелдән бир мәркәб сазла. Јелдән ајпараја бир јәһәр гојарсан, јәһәрә миниб Бағдада кедәрсән.

779 Бир шәһәр көрәрсән биличинин дүшүнчәси кими, онда бүтүн каинат өзүнү көстәрир. Јахшылыгда достун јанаглары кими, онда бүтүн ахтардығын диләкләр.

780 О руһлар ки, гапысындан кечдиләр, онун үзәриндә бөјүк Фирдовс јаздылар. Сонра беһиштлә јенидән көрүшдүкдә ону әски Бағдад адландырдылар.

781 Једдинчи фәләк Кәрхидән бир гутрдир. Дәчлә Гулзумдан — Хәзәр дәнизиндән бир гәтрәдир. Улдузлар үзләрини Дәчләдән јујарлар, буна көрә дә һамысы ағүзлүдүрләр. Сују ара-сыра зәркәрлик едир, көпүкләри ара-сыра шишәкәрлик едир. Сујуну күлаба тај билирләр. Онунла бөјүкләрин башағрысы кәсәр. Шишә көпүк гајырар, күлабдан сонра шишә кәрәкдир. Тәсвир олунмамыш руһ көрмәмисәнсә, будур Дәчләнин һәрәкәтләринә бах! Көпүк вә јел илә отуруб дурдугда, үзүк-үзүк вә гаш-гашдыр. Мәсиһ тәк о сәрбәст вә јүрүјәндир, раһиб кими зәнчирә бүрүнмүшдүр. Јел онда рәссамлыг изини гојур, каһ јарпаг көстәрир, каһ да дүјүн вурур. Јелин чајын үстүндәки күмүш чәдвәлләрдә төрәтдији хәткеш шәклинә бах!.. Дәчлә бүтүн суларын падшаһыдыр. Анчаг јериши кәлиндән дә јумшагдыр. Ахарлыг мүшатасынын әли илә үзүнә бәзәкләр асмышдыр.

782 О, мүсәлманларын Дарүссәламыдыр. Бу тој күнләринин севинчләр сарајы.

783 Она јетмәк күлүстанындан јумшаг бир јел ешитмишәм. Әтәкләрими тутуб онун архасынча гачмышам. Јол көстәричи олмадан она чатмаг күчәсиндән кечиб, арачы олмадан онун өз јанына чатмышам. Гол-ганадым ки вар иди, бурада гојуб, о олан јерә онун ганады илә учмушам... Мән өз адамы өз хатиримдән бүсбүтүн унутдугда о заман онун ағзындан Хагани сөзүнү ешитмишәм. Јүксәк Чәмаләддин Мәһәммәд, о Мәһәммәд ки, бүтүн варлыгдан она хидмәт етмәји сечмишәм... Сөзсүз онун јүксәк нәсринин тә'сириндәндир, нәзмлә јаратдығым бу јени үзлүләр. Ej о кимсә ки, сәнин истәјинә чилов вердикдән бәри сөзүн оху илә дүшмәнләрин сырасыны јармышам.

784 Султан үрәкли, Хәлифә һүммәтли адландырырам. Она көрә ки, Султан она ата јазды. Хәлифә гардашым. Хәлифәнин јанында һарадан мәним сөзүм дүшәрди? Онун кәрамәтләринин көлкәсинин јардымы олмасајды. Аббасиләр сојунун ән јеткини әл-Мүгтәфи ки, көвһәри онун чөвһәри илә әвизлик тапмышдыр.

785 Аббас сөјүнүн әмирләрини көрәрсән, јүксәк көркәмли, үзләриндә икид-

785 Аббас сојунун әмирләрини көрәрсән, јүксәк көркәмли, үзләриндә икидсына јөнәләрсән.

786 Јүксәк мәртәбәләр тапмыш Ризван, онун әлини өпмәклә јүксәклик тапды. Өпмәк јери о уғурлу әл олдугча һуриләрин додағынын өлчүсү сынмышды. Бу көвһәр сәпән әлдән сары үз верән көздән дүшмә Кә'бәнин гарадашына да аиддир... Һәр бир улдузун үзәриндә танрынын бујруғу илә әл-Мүгтәфи јазылмышдыр. Бурадан да динин падшаһы күчлүдүр. Онун Јусифи күнәш ирглидир. Күнәш танрынын көлкәсинин көлкәсиндә шаһлыг етсин! (әл-Мүггәфинин оғлу түрк-сәлчуг хатунларындан иди. Она көрә хәлифәнин оғлу күнәш иргли көстәрилир). Онун нәнниси дөврүн бучағында олсун, уғурлулуг онун чанишини олсун...

786 Бир күн хилас етсә ону асиман, учараг Бағдадда гурар ашијан (Т. 60).

787 Хәлифә дејир ки, дәбирим олсан, гаршында баш әјәр мөһтәшәм дағлар. Дәбирәм, доғрудур јазым мисилсиз, лакин баш әјмәрәм бу ишә, зинһар. Бир дәбир олмагла нә фәхр едим ки, вәзирлик мәнимчүн дејил ифтихар. Мән бир күнәш икән, улдуз олмарам, борч папаг гојмагда нә мәзијјәт вар?! (Х. 401).

788 Јүз минләрлә дәрини һејванлардан сојарлар, анчаг бир дәрини көј дирәфши-кавијан едәр.

789 Мәнәм о Кавә, һүммәтлә Фиридунбәхтәм, әл вурарам курәјә, зинданә мәни гојмурлар (Х. 161).

791 Ej дөвләт бағчасы Бағдад, әһсән, мәрһаба! Дөвранә дөвр ејләјир сәјјарәләр, чәрхи фәләк. Аһ, көзәлдир дағларын, көј бағларын, шадсан мүдам, һиммәтин дөрд көј дејил, сәккиз беһишт олсун кәрәк. Һәр чүрә рәнкин нәјин вар, һәр чүрә хасијјәтин, һејф, јохдур сәндә көнүл ијси вә инсанлыг рәнки. (Х. 404.)

792 Дүнән кечә ахшам чағы азараг Дәчлә гырағына сары кетдим...

793 Бир дејин, мән нә јазым, инсафы јох Бағдаддан, гочаја бирчә удум вермәди су бир инсан (Х. 289).

797 Һәр мәктәб 8 бағ кимидир, бишәкк, һәр бири бејнин үч һүчрәси тәк. Һафизә, дүшүнчә вә хәјал һәмән, доғмушдур јәгин бил бу үч һүчрәдән (Т. 61).

802 Кә'бә сәфәрим мәни Бағдада чатдырды. Танры бәрәкәт версин. Һәр ил белә бир сәфәрим олмалыјды. Мәним өлүшкәмиш үрәјим Бағдадын гәдрини нә биләр. Бағдад үчүн даһа јени бир үрәјим олмалы иди. Бағдадын чохлу пәрдәләри вар вә онда хәзинә ахыр. Хәстәлијә бахмајараг орадан кечмәли идим... Дәли олан мән отурмушам ки, јени ајы көрәм. Дејирәм ки, ораја ки о, ајағын гојачаг башым орада олмалы иди. Малымы оғру апарды, үрәјими ешг гапды. Вахт үчүн бунлардан икисиндән бири маһәзәрим олмалы иди.

803 Сөз шаһы сәха шаһынын гуллуғуна чатды. Сөз шаһыны фәләкдән јүксәк көрдү. Тә'б вә дилини хәзәр оху вә һинд гылынчы кими көрдү. Јарағыны Румдан, дәбилгәсини Мисирдән гајырды. Бәли, бу мәнәм ки, хәләтим Румидән вә Мисридәндир. О ки, онун шөһрәти Хәзәрдән Һиндәдәк чатмышдыр. Сүбһ вә шәфәг кими олдум — әјним вә башым атлас вә һәрирдән. Ондан ки, күнәш онун ишығынын гајғысынын көлкәсидир. Рүкни вә чәфәри гызылдан бир евим вардыр. О кимсәдән ки, ону Чәфәр дин евинин өзүлү сајды. Онун туги илә күнәшин тачына баш вурурам, онун гатыры илә фәләјин әбләг атына јәһәр гојарам. Көрдүм ки, дүнјанын пис ишләри ону овламады. Она көрә дә онун бу чохлу јахшылыгларыны рәдд етмәдим.

804 Уча сөзлү Хагани бу дүнјада мәнәм, дүнјадан азад олмаг мәним һикмәтимин јолудур... Доланышыг вәсаитим вар, ја јох? Јохдурса, гој олмасын. Бу јохлуг ки, вар мәним јүксәклијимдир... Истәјирдим хачәнин еһсаныны рәдд едәм. Бу хачәликдән ки, мәним һүммәтимин өзүлүндәдир. Хызыр Кә'бәнин дилиндән сөз кәтириб деди: Еһсаныны рәдд етмә, о мәним гајғыкешимдир.

[808] Гуру дәниздә үзән кәми көрүбсәнми? Буду Бадиҹәјә бах, буду дәвәјә бах!

[809] Мән Мүгтәфиниң дөврүндә дејә ајында Бадиҹәни көрдүм, орада су вә одлан сары бәрк гәһәтлик көрмүшдүләр.

[810] 551-чи илдә Мосул шәһәриндә Исфаһана јарашан 550 әлиф чәкдим.

[811] Динин икн фаругинин — Сәдрәддин вә Чәмаләддинниң — Исфаһанын о икн башчысының мәдһинки нечә јаздым?!

[812] Сәдрәддин милләт евинин сәдридир. Үч бучаг вә дөрд үнсүрдән јүксәкдир.

[813] Дејиләнләрин далынча кедәнләрин гулағына чатдырдылар ки, отуз илдән сонра...

[815] Бах: 188.

[819] Ираг торпағындан кечдин. Бағдада кедән јолу баша вурдун. Хилафәтин тикдиҹи көшкү көрдүн, Бағдадын бағ-дад дүзүндә. Бағдада сары чапараг үз гојдун. Торпагдан мишк кисәси кими гоху тапдын. Хәлифәнин әлини өпдүн. Дәчлә чајына ајаг басдын... Орадан Куфә торпағына ат сүрдүн. Куфә Мәшһәдинә чаныны сәпдин. Әрәб кими Бадиҹәдә чапдын, чәрхин белиндә дәвә јериши илә. Мәккәдә Мәккәнин «мим»ин кими идин, бу о демәкдир ки, бүтүн бәдәнини кәмәр етдин. Орадан Мәдинәјә сәфәр етдин. Һерман хәзинәсини хәрчләдин.

[820] Мәнә үз верән бу ачылыш Мәккә сәфәриндән олдуғундан, бу ил шүкр етмәк үчүн чохлу Кә'бәнин чеврәсиндә доланырам... Бадиҹәнин јелләри үрәјими јандырса да, онун додаг вә халы илә чохлу шәрбәт едәрәм.

[821] Әкәр истәсән о нечә дилдән о дилдә данышарсан ки, истәјирсән.

[822] Хаганн әкәр әлини ичкиҹә вурса Кә'бәҹә фил чәкмиш Әбрәһәдән даһа писдир. Бундан сонра јашадыгда көзәлләрин додағыны өпмәз. Буна нәзир едәрәк Кә'бәҹә сары кетмәјини мәсләһәт етди.

[823] Хүсусилә ки, Хызыр кими әрәбдә Зәмзәм сују илә додағымы јумушам. Мән Кә'бәнин чеврәсиндә нечә кечә јатмајыб Әзра — бакир гыз сахламышам.

[825] Кә'бәнин үзүнү көрүб, онун көлкәсиндә динчәлдикдән сонра, орадан Мәдинә вәрәгини оху, он күн бирбаша миник сүр!

[832] Инди дә елә бурадан бир аддым ат Мәдинәдән Шам кәнарына. Будур Мосул торпағы вә Шамын кәнары: һидајәт гүтбү вә исламын көјү.

[834] О, ораг динин көзүнә дүшдү. Динин көзүндән ганлы су чыхартды.

[839] О сәдр дә ајры бир Мәһәммәддир. Ады илә, әлиачыглығы, елм вә көрүшү илә.

[840] Хаганнин јарадычылыг булуду о дәниздән чохлу су чәкди.

[841] Ширванын сыхынтысында сәнасыны јајмағы чанымын горучусу едирәм.

[842] Билирсән ки, мәним Ширван сыхынтысындан чыхыб, көчмәјим нечә олду? Бир күн танрының сәсләјәни кәлди вә деди: Әкәр башыучалыг истәјирсәнсә бир миник тап, јола чых! Јолун зәһмәти илә вәзифә хәзинәсини тапарсан. Икн хошбәхтлиҹи әлдә етмәји ахтар. Дәнизләрин говшағыны истә, икн хошбахтлығын говушмасыны әлдә ет! Бу о демәкдир ки, Шам Кә'бәсинә чат, сонра әрәбин кә'бәсинә кет! Әввәлчә гуллуг бадиҹәсинә аддым ат, кәрим адамларын дурачағы јердә ehрам тут... Чәлалын кә'бәсинин гапысына ки, дәркаһдыр кет! Һәлгәни тут, ону де ки, о түрк деди: Еј о ев ки, сәнин кимисини һеч вахт көрмәмишәм. Сән дә мәним кимисини көрмәмисән.

[843] 550-чи илдә Сүлејман шаһ Мосула дүшдү...

[844] Бах: 187.

[845] Онлара сәна охујан бир гушдур, Ширванын тәләсинә дүшүб гәлыбдыр. Һансы күн ки, фәләк ону хилас едә Бағдад онун отурачағы, башлыча јер олачагдыр... Еј говушмаг вә ајрылыгдан чырпынан, Каһ Бабили, каһ да Хорасаны ахтаран. Еј о кимсә ки, Бабил торпағынын су вә һавасындан гыздырма вә сајыглама хәстәлиҹи тутубсан. Сәнин сағламлашдығын јер Шам көшкләридир. Сәни чанландыран Шам гәбирләридир.

[847] Гајыдыб кәлдим. Әл вермәк үчүн. Сәнин гаршында өзүмү јумурта сарысы кими гојмушам.

[851] Јусиф өз гардашларындан нә чәкдисә мән бу әхи гардашларымдан ондан чох чәкмишәм. Тәһлүкә горхусундан гоһумларымын күрәсинә бир даш

атмышам. Уруғумун ишиндән асудәјәм. О бејиндә пилтә түстүсүдүр. Мә'налар јарадан бир тутиҹәм вә Ширван дәмир бир гәфәсдир. Мәним үчүн чарә јолу бағлыдыр. Димдиҹим, дилим вә ганадым кәсилмишдир. Һинд әјләнчәсиндән дишары салынмышам, арзу будағындан башашағы јерә атылмышам. Јемәјә шәкәр дејил, ачы говун вермишләр, нәһәнкин ағзындан су вермишләр. Мән сычрајыб учмаг үчүн өзүмү өлүлүјә вурмушам. Ахы о тути өлмәклә өзүнү гуртарды! Зәманә әһлинә гуллугдан узаг чәкилиб, кәмәри ачараг, дилими бағламышам... Башымын горхусундан дилимин гапысыны бағламышам. Данышыг гапысыны ичәридән ачмышам. Лүтлуг гылынчы илә дилими кәсиб, тоһиддән данышан дилим гылынч кими олмушдур. О јахшыдыр ки, дил гылынча охшасын. Кишилик едиб сөз данышмасын. Шамахы үрәјимә сығмајыр. Туланбар олан бу кенишликдә јер Мәним јашадығым јер мәним зинданымдыр. Һәр бир түк мәнә көзәтчидир. Јаныма аләмин јериҹәнләриндән јели дә белә гојмурлар. Вај ондан ки, бир јола бир аддым атам. Аһ ондан ки, чикәримдән бир аһ чәкәм. Чүгул она бир дүјүн вуруб, башыбағлы шаһын јанына апарачаг.

[855] Бах: 389.

[857] Шаһдан чөрәк истәдим, дилим кәсиләҹди. Чөрәк бағышларкән мәнә хәта тутду.

[859] Гылынчла һәдәләјир, алгыш она! Гылынч һарададыр?

[860] Һадисәләрин горхусундан онун чијәри хәстәләндисә Мәһәммәдин нә'ти онун дәрманы үчүн бир әрмәғандыр.

[861] Бах: 273.

[862] Сәнин сөзүн сирләрин дүјүмүнүн ачарыдыр. Сәнин бујруғун әшрарын хиртдәјини бағлајандыр.

[863] Бу һәфтә ичәрисиндә 8—9 доғруданышан Мүстафаны јухуда көрмүшләр. Мәни инчитдикләриндән Мустафанын пис адамлара ачыгландығыны көрмүшләр. Ону нә'т етмәк Хаганнин сағламлығынын горучусудур... Ки, ону бу дүнјадан узаг кәздиҹини көрмүшләр.

[864] Бах: 316... Ахы сәнлә 4 аркадаш биркә јашамышлар. Мән сизин алтынчыныз олсам нә олар?

[865] Һадисәләрин әлиндән о суфиләрин сырасына гач ки, онлар өлмәгдан гәмлн, өлмамәгдан севинчәкдирләр. Фәгрин инчәлиҹини онлардан ешит, ондан өтәри ки, әсәри ону јазан даһа јахшы ајдынлашдыра биләр. Фәгрдән савајы һәр нә варса һамысыны бировуз нахышлар — сүрәтләрдир, фәгрин үзүјүндән өлмәмәзлик нәгшини истә.

[876] Фитвасы дүкән тәләсик гарышыглығын бәдәлинә отуз мил чәкди. Бу күн јенә дә мил чәкилмиш јерә јуху сүрмәси чәкибдир. Гарышыглыг јухунун әли илә әзилди. Сури-Исрафилә кими ајылмаз.

[878] Ахшамүзлү, тутгун үзлү заман сәндән сүбһ кими јекиләшди, сизин разылығынызы билдирән чавабы алдыгда. Сүбһ кими ајдындыр ки, Јусифин үзүнү көрмәк Јагубун көзүндән сүрмәни, Зүлејханын тағындан рәнки апарды.

[879] О мүсибәтләрдә ки, архасында бағышланмалар вардыр вә о үзүнтүлү сәбәбләр ки, онунла јүксәк ишләри овламаг олар, бири одур ки, јелләр вурғун бир чомәрди анасының јанындан гопарыб апарсын. Онун мүхалифләри илә олан мүнасибәтләрини јолуна гојмаг үчүн о јүксәк мәчлисин вердиҹи јүксәк фәрмана көрә аләм бу кичик гуллугчуја гаршы һәсәд апармаға башласын. Онун сөздән галмыш илһамыны Јәһјанын анасынын ушаглығы кими доғар вә икичанлы етсин... О сәадәт ки, мүгәддәс сәччадиҹә гуллуг етмәкдән кәләчәјин әрмәғаны вә бу күнүн тәклифи иди, әски базарлы дүнјанын кисәсиндән оғурланды вә ағ әлли гара касалы фәләјин әлиндән гапылды, һеч вахт мәним јаралы галмыш үрәјим унутмамышдыр... О күнләри андыгда һәсрәтләр оду үрәјин јанар евиндә зәбанә чәкир, шө'ләси дымағын дамына дәјиб түстүсү бејнин бачасындан дишары чыхыр. Көз јашлары ахмага башлајыр ки, түстү көз јашынын маҹасыдыр.

[881] О вахт ки, гуллугчуларынын ән кичиҹи олан мән танры көксүнү кениш етдиҹи сәдрин гуллуғуна чатды, көрүшлә ајрылдығымыз бир олду. Ајрыларкән әл вердикдә имамын һүзурунда икән о, јүксәк сөзләри илә деди ки, бизә гардаш олачаг. Бу анламда дил тапыб, әһд едәрәк, гәбул етди.

[882] О. мәним дин гардашымдыр. Дүшмәнләрим ондан өтәри кин одундадырлар.

[883] Билди ки, айрылығының узунлуғу ону чох истәдијиндән мәни дәли едәр... Бах: 475.

[884] «Чарнамә»дән ајдын олду ки, мәним адым Мүвәһһиддир. 4 мәзһәбә хәбәр олду ки, мәним мәзһәбим мүгәддәсдир.

[885] Бу күч вә тәмизлик ки, јарадычылыг аләмимин варыдыр, о бөјүк сеј-јидин гуллуғундан төрәмишләр.

[886] Инди јахшы ки, рузикар бүтүн чатышмамазлыглары өдәди. Бүтүн јараларын әвәзини верди. Төкүлән ганын ган бәһасыны верди. Бәла гујусундан Мисрин әминијјәтинә чатыб, хәстәлик көјлүндән гајғы Јесрүбинә — Мәдинәјә кәлибсән. Хәстәлик кечди, сағламлыг кәлди. Тәһлүкә оду мећрибанлыг нурына чеврилди. Даћа нә истәјирсән?..

[887] Бах: 783.

[888] О мәнәм ки, чанымын бир дамары мин биләк ган ахытды. Һадисәләрин әлиндә јаралы үрәјимә вурдугларындан. Чанымын ачыг дамарыны севки әли илә ким бағлар? Дөвранын әлиндән көркәмли адамлардан нә дост галды, нә дә гоһум. Шаһәрин әмир вә әмирәсиндән һеч бир арзум өдәнилмәз. Сәдр вә саһиби — чөјшидән ишим јолуна дүшмәз. Үрәјимдә мин дәрдим вардыр. Һеч кәс бир јолла дәрдимә дәрман гајырмады, јарама мәлһәм гојмады. Башгасындан нә ешидим, өз сәркүзәштимдән нә јазым. Истәр тәндир көрмәјирәм, фотирләримки нечә јапым. Гүссәдән анаш гојуна сары гојулмуш гузуја охшајырам. Будағым мејвә кәтирмәз, диши гојунум гузу доғмаз. Мәним нәфәсимин сојуглуғундан тәмуз деј олар. Бу дејдә памбыг палтара, сәринлик чадырына нә еһтијач вардыр? «Чарнамә»дән ајдын олду ки, мәним адым Мүвәһһиддир. 4 мәзһәбә хәбәр олду ки, мәним мәзһәбим мүгәддәсдир. Шаһдан чөрәк истәдикдә јемәк јеринә јалан вә'дә верир. Әјјамдан су истәдикдә гаршыма зәһәр тутур. Еј шаһым, о доланышыг барәсиндә ки, дедим, башыны артыг ағрытмарам, бундан артыг чијәрими јемә! Инчимә әкәр десәм ки, чөрәк вә палтарла инчитмә! Чөрәк вә палтара чатдыр, өз бармагларым вә гәләмимлә!

[889] Исти көрмүш вә күпүн јарасы јемишдир. Әлиф гәддини мим кими етмишдир.

[890] Дустагханадан чанымы гуртармыш бир итчығазам. Сәни диләмәк күлүнүн будағына бағлыјам.

[891] Еј нур доған чешмә, көрдүн ки, Ширванын шәрр гујусунда нә гәдәр гаранлыглар вә сәјсыз зүлмләр көрдүм.

[892] О кимсә ки, отуз ил халгын ганыны өзүнә јемәк едә, сөзсүз ахырда тауна тутуларағ үзү парча-парча төкүләр. Доггузајлыг һејз ганы чичәк кәтирирсә, бир халгын отуз иллик ганы ахырда нә кими бар верәр?

[893] Сәнин үчүн мәним көнлүмү инчитмәк уғурсуз идисә, мәним варлығымдан о из галмасын ки, сәндән галмышдыр. Сәнин ачыгланмағының ишкәнчәси илә бағлы олараг үрәк зүлмдән шикајәтләнмишсә сәндән галан бу сонунчу ишкәнчә она бәсдир.

[894] Вахт чатды ки, аман пејки онун гуллуғундан рәһмәт ајәсини әһалијә вә дүјанын күшәләринә чатдырды.

[895] Бу горхулу һалын далынча нәмәли гуш Ширваншаһлар астанасының јувасындан јетишди. Һәзрәти-Сүлејман јанындан бир бүббу кәлди.

[896] Танрынын зәфәр вә тәләбә газандырдығы падшаһымызын нијјәти јахшы иди вә јенә дә јахшыдыр. Анчаг адамлыг бәзәјиндән узаг оланлар онун дүшүнчәсини пислијә догру јөнәлдирләр... Һәр күн дејирләр ки, мән падшаһын дүшмәнијәм. Әмир онун бәндиндә сахламышдыр... Јанына артыг чағырма ки, јемәјинә чохлу зәһәр гатар...

[897] Мән дәниз кими чошғун, бүлуд кими зәнчирдәјдим... Онун улдузунда һәм бајрамы вә һәм дә ајы көрдүм... 7 ај о ики һәфтәлик ајдан ајры дүшәк мәнәм. Јахшылыгдан онун көрүшү бајрам кими гәрибәдир. 4 һәфтәлик ај кими бајрамын гохусуна чатдым ки, 4 ајлыг оручу онун шәкәри илә ачам... Көрдүкдә ки, муғлар кими Сәдә бајрамыны тутду, оду лаләтән, јарпаг вә чәлипасы әнбәрдән... Кә'бәдә бајрам едәрәк Зәмзәмдән бир гуртум дадмышам, нејшәкәр кими јаш одуну — чахыры нечә дадым? Кечән ил мән Кә'бәнин јанында шаһын саламыны јетирдим, гурбан бајрамы күнләриндә ки, она мүчавир идим... Хошбәхтлијә бир бах, үч ај ичиндә үч бајрам вә ики һәчч Хаганијә нисмәт олмушдур. Бир бајрам Мәккәнин јахынлығында вә Хәлилин гурбан кәсилдији јердә, о бири бајрам исә бөјүк Хаганын јанында. Дедим: гурбан вә оручлуг бајрамындан сәвабы о һансы бајрамдыр? Бу ики бајрамдан дишарыда башга һансы бајрам вардыр?

[906] Дөвләтин өзүлү, вәзирләрин ағасы Әбу Нәср Низамүлмүлк Мәлик Һешмәз бин Әбдуллаһ онун гајғысы алимләри бәлалардан горујур, онун шәхсијјәти һадисәләрдән фазилләрин сығынағыдыр.

[907] Бешинчи өлкәнин Низами ән бөјүк Рәзијәддин, икинчи Риза Әбунәср Әли илә бир атланандыр... Зүлмдән килејләнмишәмсә инчимә, инсаф верәнсәнсә јени анд ешит. Фәслүл-хитаб — гызыл хәттдә... ки, мәнә бу ил фәләкдән зүлмләр олмушдур, фәләк онлардан сорушана чаваб верәркән утанар. Һара гачым? Ирага ја Арана? Һара кедим? Абхаза сары, ја Дәрбәндә?.. Шаһын бәндиндән килејим јохдур. Танрыја сығынырам. Она бахмајараг ки, мәним ајымын сујуну — сағламлығымы «аб» ајында апарды... Демишдир ки, о гачыр, ондан өтрү ки, шаһ ешитсин вә мәни ишкәнчә илә тутдурсун... Мәндән бир һәким бир «Сокәндномә» истәди. Гапыларын јијәләринин гибләси дүнја шаһының адына.

[908] Јагуб үрәклијәм. Гүссәләрлә сирдашам. Јусиф сифәтлијәм. Дустагда сакинәм. О, гардашларындан сары су гујусунда иди. Мән әхи гардашларымдан сары од гујусундајам... Сыфр вә әлиф кими бош вә јалгызам... Еј танры Аранын адысынмышынын ијрәнч ишиндән үрәјим нечә сынмышдыр... Бели вә үрәји сыныг кәлдим сәнин гуллуғуна, әһдимә садиг... Билир ки, сән Хаганын јанында Хаганинин јахшы бир архасысан.

[909] Рүбаб кими касам гурудур вә хәзинәм бошдур. Демәк мәним дүшмәнләрим бојнума ип салмышлар. Танры бағышласын о хачәләри ки, вәзифә күманы учундан бу күн мәним көјүмә «ону танры өлдүрсүн» охумушлар... Шәхсијјәтим кәнч бир күл кимидир ки, шаһид олмаға јарајар. Шаһидликдә мәним кәнч көнлүмүн шаһиди вардыр.

[910] Мәним чинимин Бижәнини гујуја салыбдырларса, мән дә онларын көшкләринин чеврәсини сүбһдә чәкдијим аһымла јандырарам.

[911] Еј тез инчијән, сәнин гәминдә чохданки сусузам. Мәндән башга ким бир сусуз көрдү ки, су ичдији јер одлу олсун... Сән кәрәмин туғаншаһы олдуғундан сөз әһли таш вә тәкинин гапысына һачан кедәр?.. Мән уғурсузлугдан сизин гапыныздә дурмушам. Див исмәтсизликдән чәннәтдә јашамыр. Тәбиәти көтүрән чисмим гапыныздан ганбдирсә, тәригәт јолуну тутмуш чаным сизә сығынмышдыр. Јусифин давранышы мәндәдир. Гујудакы сүрәти ахтарма. Адәмин мә'насы сәндәдир, торпагдан олан галыбы көрмә!.. Мүрдар бир кимсә пакларын гапысына һачан чата биләр? Танры көјүн гапысыны ләʼнәтә кәлмиш дивин үзүнә бағламышдыр. Мәним гуллуг јолуну ахтармамағым тәәччүб доғурмамалыдыр, она көрә ки, ит гапмыш ахан су чешмәсини истәмәди. Мән сөзүмү тәзәләдим. Әскидән нәјим вар иди јудум, онларын һамысы ешшәк хунчуғу иди. Бунларын һамысы дәјәрли инчидир... Бу фәндә о, вә башга бириси ад чыхарыбса о ешшәк милчәјидир, бу исә бал арысыдыр.

[913] Билирәм ки, нөкәринизин үзүнү рузикары рүсвајчылыгла өзүнү көстәрдији күнләрин көзү илә көрмәјәчәксиниз. Танрыја шүкүр олсун о көркәм дәјишди вә о иш битди. О күнләр, бәзәк-дүзәк күнләри битди. О адәт бошанмыш гадынларын иддәси кими баша чатды.

[915] Еј Хаганы, онларын јерсиз һај-күјүндән горхма, онларын булудунун су вә одунун һеч нәји јохдур.

[916] Падшаһларын башчысы, күнәш үзлү вә әли ачыг Мәнүчећр, бабасынын очағы дирилмиш вә уғурлу олмушдур. Мин чүрә мәнә һәсәд апаранлар вардыр, һәр бир чешиддән, һәр јердән мәнә гаршы мин чүр дүшмәнләр галхды... Ән јалан сөз одур ки, шаһа демишләр ки: Сәнин шаирләрининн ағасы олан Әбүл-Үла сәнин сиррини сәнин мүхалифләринә билдирир. Сәнә гаршы оланлара сәнин һалыны чатдырыр...

[917] Шаһын гуллуғуна хәбәрчиләр чатдырдылар ки, филанкәс бојунларын ијјәси олан бу падшаһа итаәт етмәкдән бојун гачырмышдыр. Халис иди, инди сәлп олду вә сиккә көтүрмәди. Гајырма сиккә кими икиүзлү вә дөнүк чыхды... Шаһын бәндиндән килејим јохдур, танрыја сығынырам. Она бахмајараг ки,

мәним аjымын суjуну — сағламлығымы аб аjында апарды... hара гачым, Ира га ja Арана сары? hара кедим, Абхаза вә ja Дәрбәндә сары?

[918] Өлмүш идим, бәдәнимин бүтүн үзвләриндәки сүмүкләрим лам кими көрүнүрдү. Шаһын лүтфү jенидән мәнә чан верди. Алчалсын о кимсә ки, деди: Боғулмуш һачан дирilәр!

[919] Де һеч бир күнаһ етмәдән һачаначан һәр бир позғунун хәстәси вә һәр бир сөjүшүн дустағы олачағам. hадисәләрин тәпиjиндән үрәjим бәрк сынмышдыр. Хәjал едирәм ки, бу фәсад Әбүл-Үладандыр... үрәjимин ағрымасына сәбәб фәләjин фырланмасы дejил, позғун адамын итинин давранышы, канд ешшәjинин писликләридир. Бу милчәк кими сөз сүфрәсини мурдарлаjыр, о чәjирткә кими динин өлүсүну бәлкә едәрәк апарыр. Мән торатан кими онун архасынча дәрбәдәр олмушам. Сығырчын кими онун архасынча чығырараг аддымбааддым изләмишәм... гапыдан узаг олсам да чаным гапында даjанмышдыр. Мәһрә әлә кечдиjиндән овсунчуjа де ки, кәлмәсин.

[922] Бу инчи сәпән дилимдән Афшинин дәфтәри кими мин тумарым көвһәрлә бәзәдилмишди.

[923] Сөз гызылын әлиндәдир. Хагани сән исә анчаг сөзә архаланырсан.

[925] Аләми Хагани шөһрәти илә исиндирирәм. Анчаг һүммәтим хаганлыгдан артыгдыр.

[927] Бир көлкә галырды, о да итди. Бүтүн варлығымдан из дә галмады... О достун мәктубкәтирән гушу кәлди. Сүбһ чағы jувасындан галхмышды. Көрдү ки, jеримдән галхмадым. Утана-утана әjләшди, үрәjи тутулмуш jериндән галхды... Әждаһа иди, ajағымда jатмышды... Онда ajаға галха билмәдим... Дәли ит горучум олду. Jухум сел ахыдан көзүмдән гачды.

[928] Абрым кетсә дә горху да кетди. Сүрү өлдү чобанын гәми дә дағылды. Бүтөв сөзлүүкдән чох күман едирдим. Дост бәдәһд олдуғундан күман ортадан галхды. Мәним кичик үрәjимин бөjүк гәмләри дajаз дүшүнән бөjүкләрдән төрәди. Мәним зәлиллиjим бәхтин кинәкешлиjиндән, мәһрибан әзизләримдән төрәди. Еj гардаш, Jусифин бәласы да гардашларын икиүзлүлүjүндән төрәди.

[929] Зинданын бучағына бир Jусиф кәтирибсән, сонра онун зинданының гапысына гызыл гыфыл салыбсан. hуриjә охшаjан бирисини гарышга кими тәпиjинин алтында өлдүрүбсән, сонра товуз ләләjини онун милчәкгованы едибсән.

[930] Бир аләмдә ки, jол гаранлыгдан гаранлыгадыр, ишыгдан ишыға пусгу дүзәлтмишик. Гапыдан вә hадисәләрин бәндиндән сәрбәст jаха гуртарараг hалва вә чөрәк jеjә-jеjә севинч бағында динчәлирик. Дөрд һәфтәлик ај кими ки, күнәшә доғру сүрүнә бир һәфтә сечкиләрин көлкәсинин алтына сүрүнмүшүк. Үрәjимизә сәфанын көjүнү она көрә кедирмишик ки, мәләк үрәкли вә күнәш үзлү Хаганиjик.

[931] Дөрд һәфтәлик ај кими баjрамын ajына чатдым ки, дөрд ajлыг оручу онун шәкәри илә ачам.

[933] Нә гәним вар ки, мәни истәмәjә шаһи-саһибгәран ajаға галхды. Өлдүрүләндән сонра Хаганинин гисасы шаһ нишанлы шаһын гапысындан галхды.

[935] О сағламлығы горуjан нәдир? О ушагларын бojнуна салдығы тахтада чәкилмиш әрмәған һансыдыр? Бөjүк, сечкин, күчләндирчи, бәjәнән, доғручу, биликли вә чох билликли хачәнин — гардашым Әлаәддинин өjрәндиjимиз мәчлисинин нәзм вә нәсрлә олан әрмәғаны!.. Jаныма кәлән һәмшәриләрим вә алимләрин һүзурунда о дәjәрли әсәри үз-үзә вә уча сәслә jол көстәрмәк үчүн охуjурам. Мүбарәк адына чатдыгда чанымы додағыма кәтирирәм...

[937] Мүһәззәбәддинин гәләминин jашынын һәсрәти илә, көнлүмдән гара ган jашларыны гәләм кими ахыдырам. Сеjфәддинин әлини өпмәк истәjи илә өлү кими көjәрмиш Сеjфәддинин вурушдуғу гылынча бәнзәр бир үрәjим вардыр.

[938] Дуачыныз чохдандыр доғручулуг евини көнүл ојмағында, чан виласjәтиндә тикдирмишдир.

[939] Алан дағы башга бир аләмдир. Сеjфәддин көj дәниздир. Көвһәр дәнизин ajағына отурар. Әнбәр исә астананы сечәр. Халлы әрәб атыны дөрд ajаға чапмаздан габаг бешинчи өлкәjә — Ширвана кедәрсән. Мәним сәламәтлик хәбәримин верәрсән. Шадлыг удуну шәкәр шүкүрү илә биркә ибарәт мангалынә гоjарсан. Jүз мин гызылдан joғрулмуш дили ешиjә чыхарарсан. Бунунла да

адил падшаһын дуасыны мәним тәрәфимдән дejәрсән. Jох, jох сән күнәшин Ширванын зүлм сәрдабасында вә онун әһалисиндә ки, кашан әграби вардыр нә ишим вар. Күнәш сәрдабада нечә ат чапа биләр? Ахы онун варлығы бүзүшмүш — әпримишдир. Вә jахуд әграб күнәшлә нечә ешгбазлыг едәр ки, көзү jохдур...

[940] Хаганинин кишилик әли илә торпагдан сән адама чевирдин.

[941] Бу ев дөврүмүзүн падшаһынын мәнә бағышладығы о гызылла бәзәдилмиш ејванының тајыдыр.

[942] Сеjфәддин билди ки, белә бир еви ханымсыз сахламаг олмаз. Чин дәнизи саһилиндән бир көвһәрхатун көндәрди. Она дуачы олан вә гапысына сығынана бир гуллугчу әрмәған етди. Дирәмлә алдығы бирисини көрәми илә алдығы бирисинә бағышлады. Фәләкләрин түрклəриндән онун кими чевики догмады. Түркүстан торпағында вә көjүн сәглабының алачыгларында әjләшәнләр күнүн ағсуигуру вә кечәнин гара тоғанындан онун кими түрк көрмәдиләр.

[943] Еj һөкмдар, Әзра бакир сөзлү Хагани сәнин гулундур. hиндуjа көзәл үзлү түрк бағышладын, еj мәлик, сәнә алгыш. О, үзүнә дағ басылмыш бир гулдур. Сәнин гапынын әнбәридир. Әнбәрә — гулуна дәниз инчиси бағышладын, еj мәлик сәнә алгыш. Фәләjин алачыгларының хатынлары ону өзләринә гуллугчу етдиләр. Та сән она Jәғма хатыны бағышладын, сәнә алгыш еj мәлик. Кечәнин гараханы күнүн ағсунгуруна jүксәклиjиндән, туғаншаһлыға туғра вердин. Алгыш сәнә еj мәлик. Үзүм дөвләт дәнизинә, күрәjим Бәга дағынадыр. Өз jахынлығында она jер вердин, алгыш сәнә еj мәлик... Ону Ширванын зүлм евиндә әлдән дүшмүш көрдүкдә сәфалы әдаләт шәрбәти илә ону сағламлашдырдын, сәнә алгыш еj мәлик. Ону ағылда гәриб тапдығындан она дүнjадан уча бир евдә сығыначаг вердин, сәнә алгыш еj мәлик. Сүлеjман гәсринин Сәба банусинин jашадығы jер етдин, сонра ону данышан гуша — шанрә вердин, сәнә алгыш еj мәлик. Көрдүн ки, гуш әнга мәһәббәтли вә Зал дүшүнчәли иди. Рүстәмин евини әнгаjә вердин, сәнә алгыш еj мәлик.

[944] Сәнчәр өлдү, еj хошбәхт! Одур Сәнчар галды, үздән бахсан Сәнчар Сәнчәрдән jахшыдыр.

[945] Кечән ил Мәккәдә мәни Кә'бә кими үрәjи тохдаг көрдүн. Зәмзәм кими ширин дилли вә Кә'бәjә мәдһиjjә дejән. Мәккәнин сечкинләри ше'рими гызылла jаздылар. Мәним тајсыз олмағыма hачылар топландылар. Бах бу ил бөjүкләрин Мәккәсинә сары кетдим. hөрмәт чеврәсини көрдүм вә Кә'бә онда мүчавирдир... Танрыја анд олсун Дәрбәнд торпағы одур бах Кә'бәjә бәнзәjир. Бах, Бугубсjс jухарыда, Зәмзәм онун этәjиндә jерләшир.

[947] Сәнин хәләтинин мө'чүзәсинә бу бәсдир ки, мәним варлығым jелли, отлу вә гамышлыдыр вә тохунулмамазлығы әлдә ола биләр.

[948] Бир инаныша көрә бүрчләриндә фәләкләр улдуз Симург көjәрчин кими мәнзил етмишләр.

[949] Дejирләр ки, Сары таш әгрәблә долудур, jох! Фәләjин она олан һөрмәтиндән әграб фәләjин нештәрини салмышдыр.

[951] Ширванда көрәмин рәнки jох идисә, Дәрбәнддә дә онун гохусу jохдур. Билмирәм буна бахмајараг ки, дәнизи вардыр, анчаг jахасында бир архын рүтубәти дә jохдур. Бу дәрjадан ки, онун бир инчиси дә jохдур, кәми кими ол, чиловуну гуjруғундан ет.

[952] Сөзсүз онун jүксәк нәсриниң тә'сириндәндир, бу үзү тәзәләр ки, нәзмлә jаратмышам. Ганмаз итин jарасындан инчимишәм, чарәсизликдән Ширван хәттн үстүнә ajрылыг хәттн чәкмишәм. Анчаг о өлкәjә кәлә билмәрәм, онун горхусундан ки, jол үстә чохлу сулар вар вә мәни ит гапмышдыр.

[953] Гәтран Фәзлунун гапысындан онун бәхшәjишинин чохлуғундан гачды. Онун сәнин кими вер әли вә бунун чакәрин кими ләтифәләри вә чаваблары (һәр күн кедиjи көjнәкләри) jох иди.

[955] Салам сизә еj көнүл аталары, танры сабаһнызы уғурлу етсин. Еj диндән хәбәрдар оланлар, танры сизә фәрәч версин. Еj Нуһ кими писликдән өзүнү горуjан достлар! Танры сизә күч версин, еj Jусиф һүммәтли гардашлар! Нечәсиз, нә чүрсүз? Сиз олдуғунуз jердә инсанлыг базарының күнләри нечәдир? Вәфанын базары нечәдир? Билик мәгасыны нечә алырлар? Мән олдуғум дүрада ән азы чох бәрк бир касадлыгдыр. Билирсиниз ки, сиздән башга ким-

сәм јохдур. Кәми гајырын ки, нифаг туфаныдыр. Јардым един ки, вәһшәтли гәһәтлик илидир. Һадисәләрин сојуғуна тутулмушам... Кәскин гыздырмаларын јүрүшү илә чикәрим јаныр... Сечкин дост Ширванда сөзсүз јохдур, о бири тәрәфләрин ишини билмәјирәм. Билирәм ки, үрәјин чох кәскин хәстәдир вә белин сынмышдыр. Бурадан мәрһәм истәмә, бурадан мумија ахтарма, һагга чатмыш ахтарычылардан тәләб ет, һидајәт олунмуш мүршүдләрдән истә!

956 Хаганинин һалына бах, о, шәкәр күлүшлүнүн хәстәсидир. О нәркиз көзлүнүн бахышындан сағалмаг көзү вар иди. Сәнә он дөрд кечәлик ај гысганыр, мән јени доғмуш ај кими дөрд ај шәфа мәһәббәтини беш намаз үстә дүнја шаһындан диләмишәм.

958 О вахт ки мән сизин гуллуғунуздан Бәрдәјә көчдүм.

960 Бу иддианын ајдынлығыны көстәрән бу сәнәдин шаһидләри мәним өзүмүн дирилмәм вә һәјата гајытмағымдыр. О илдә ки, ондан узагда горхулу вә јолухучу хәстәликләр мәним дүшүнчә вә дујғуму ортадан апарды... Варлығым көзәллик чағлары кими алт-үст олду. Мәзачым кәнчлик тәравәти кими дәјишди. Хәстәлик мәзачыма зәһмәт верди... Нәһајәт ишыгландырычы Шәмсин — күнәшин нәфәсләри беһишт гохулары вә Сурун чалынмасы кими мәнә чатды. Кичијиниз мәни хәстәлијин учурумлу анларындан сағламлыг зирвәсинә чатдырды.

961 Бу горхунч һадисәләрдән сонра мәктублу бир гуш Ширваншаһын астанасынын јувасындан јетишди. Һәзрәти Сүлејманын јанындан бир буббу кәлди ки: Танрынын ады илә... һәјатынын гушу ки, дән вә су ичмәкдән үркмүшдү, гајытды. Нөвбәт шәрбәтдән кечиб инди гуша чатыб. Инди ки, гуш кими пәрвазлашмысан, ганадларыны ач, сәадәт јувасына гајыт! Дурма, јохса зорла кери гајтарарыг. Бу күнләрдә ки, рузикар вә заман һадисәләрлә гарышыг көрүнүрдү, сәнин бурада олмағын бизим үчүн газан дузундан кәрәкдир. тәләс! Бизим алтмыш симурға дәјән үч гушумуз фәләјин пәнчәрәсиндән вә һәјат јувасындан көјүн ән уча диварларынын башына учубдур. Ики көвһәр өз сәдәфи илә бизим хәзинәмиздән итмишдир. Көрүнүр ки, бизим көвһәримиз гејб хәзинәдарларынын әлинә дүшмүшдүр...

962 О бујруға көрә истәр-истәмәз јүз мин ағырлыгла чиловуму дөндәрдим. Мөһнәт доғуран јурда јетишдикдә бир дүнја көрдүм?!. Папаглары әршин учуна дәјәнләрин чоху бөјүклүк папағыны вә гара бығыны торпаға басдырыб, јахаларындан әтәк дүзәлдиб, әтәкләриндә матәм бүсаты ачмыш, мүсәлла олмаса да рүкуда галмышлар...

964 Бах: 442. Бөјүкләр вә достлар белә күман етдиләр ки, мәним Ширвана гајытмағым ки, мөһнәтләр вә һүзнләр евидир, артыг арзумдур... Танры пакдыр...

965 Бах. 443.

966 Хаганинин мө'чүзүдүр, сәни мәдһ етмәк. О чаға кими ки, дүнјада сүбһ ајын сујуну апарар, «аб» ајы мејвәләри биширәр.

967 Деди: ej камал чешмәси сәндән камала чатмыш. Бу бир-ики ај сујун ағзыны ачыг гој!

969 Хосровун һөкмләриндә вар иди ки, отуздан ики әскикдә бу иглимдә јел вә су хәсфи олачагдыр.

970 Хосровун һөкмләриндә вар иди ки, отуз икидән сонра бу иглимдә су вә јел хәсфи олачагдыр.

971 Анчаг о ичкини бошадығындан, падшаһы зоракылыг фитвасы илә ону ички ичмәјә гајтармасын.

973 Учалыг көјүнүн гүтбү јә'ни шаһын рикабы сујун гырағындан Дарүлмүлкүн учалығына јетишди.

974 Онун табуту кәлин кими бәзәјә чулғаланмышды. Үзүнә једди зинәт вурмуш, сәккиз беһиштидир, бахын!.. Күнбәзин гаршысына фәләк шаһа бағышланмыш ат кими кәлир, Сәнчәр олсаныз да шаһа бағышланмыш атларын саманыны чәкин! Шәбдиз вә фәләјин күмүш атынын онун өлүмүнә көрә ајағыны алын вә гујруғуну кәсин. Әкәр вәфалысызса гулағыныз гејбдән кәлән ишарәләри ешитмәјирсә, Фәрибүрзүн беһиштә охшар гәбриндән кечин... О јени ај һарададыр ки, ај онун ајағынын торпағыдыр. Алчичәк, о ки, беһиштләрин отағы онун јеридир.

975 Бу һадисәләрин јүрүшү гаршысында гара асланын вә ағ филин дишләринә ағызлыг вурулмуш, дејилдији кими бу һадисәнин охлары гаршысында Рүстәмин Рәхшинин, Сәјавушун Беһзадынын јаллары милчәк ганадларына чеврилмишдир. Әли чевик олан фәләк һамыны ајаглары алтында әзмиш, ачы дүнја һамынын боғазына өлдүрүчү зәһәр төкмүшдүр. Тачылар торпаг үстүндән тахт дүзәлтмиш, бәлкә дә башдан торпаг үчүн тахт гајырмышлар.

976 Истәдијим гәдәр вә бәдәнимин үзүлмәсинә бахмајараг ишә башладым ки... варлыг Сәмәргәндиндә бөјүк Хаганын ајағы бүдрәди, јохлуг чејһунунда боғулду. Хејрәван олан Ширван дөвләт башчысынын өлүмү илә доғрудан да Шәрван — шәр өлкәсинә чеврилди. Мәнучеһр беһишт үзлү олду.

977 Бундан габаг хачәлик хүлјасыны башында кәздирәнләрин чарәсиз олараг башы вурулду. Һәр күн дејирдиләр ки, филан падшаһын дүшмәнидир. Әмир ону бәндә чәкибдир. О зәһәр дүзәлтмәји јахшы билир. Амандыр ej падшаһ, узаг ол, узаг ол, ону јанына кәтирмә! О сәнә кәскин зәһәр дадыздырар Чох јанына чағырма ки, јемәјинә чохлу зәһәр төкәр. Јахын әмирләр вә сәксән јашлы гочаларла отурма ки, шәрбәтинә зәһәр төкәр.

978 Данышмағын фајдасы јох иди. Һәр күн ки, кәлирди, баһар күнләри кими о әскикләр әскикләринин чалышмалары артырды. Арада падшаһ очағындан олан бир бөјүк вар иди. Бугратиләр көвһәринин орта дашы, Давудиләр дөвләти әһдинин бир данәси ки, онун инсафы бу хәстәлијин һәкими вә әһдин Давуду иди. О, әмири-сипәһсалар, көркәмли адил раһбәр Иззәтдөвлә, Мәсиһин досту, Бағыр Гумајн Закани иди. Танры онун үрәјини һидајәт нуру илә ишыгландырсын! О, һүсни-һәмијјәтлә — јахшы олмагла мәни һимајә едирди. Анчаг чох дәринә кетмирди ки, о да дәрмансызлыгдан башгаларындан да ачиз иди.

980 О начаванмәрдләр дүшүнчәләрини буна јөнәлтмишдиләр ки, 300 адлысанлы еви гарәт етсинләр. 60 көркәмли кишини өлдүрсүнләр. Онларын ән көркәмлиси Әмир Әсәдәддин Хулбашы иди ки, о, күнәш кими Әсәд бүрчүндә кенишлик вә јүрүш етмәк саһибидир вә оғланларын ортанчылы вә бир нечә әмир ки, мәмләкәти горујанларын өзүлүдүрләр вә онларын ән кичији мән идим вә бир нечә накәс. Көзләнилмәдән мүсәлман давранышлы бириси бу сирри дишары верди. Күрдүстан һөмәси әмирләринин һамысы үз чевирдиләр. О күндә о бөјүкләри мәкр, һијлә, алдатма, јалан сөз вә пычылдамагла јерләриндән ојнатдылар. Бәндәниз мән кетдим Гәрабагијә сары. О чәмаәт јенә дә алтмыш кишинин өлдүрүлмәсини, 300 евин дағыдылмасыны дүшүнүрдүләр. Сијаһидән бир нәфәри дә гојмаг истәмирдиләр. Онларын 360 дамарындан кечмирди ки, танры 24 саат ичәрисиндә 360 дәгигәни көзләнилмәз шејләрлә икичанлы едибдир вә онларын дөвләти 360 күн чәкмәјәчәкдир ки, азәр вә нејсанын аманлыг вә әмнијјәтини бир дә көрәләр. Шәмси вә гәмәри илин күнләринин сајлары арасындакы 5 күнлүк фәрг кими арзуја чатмамағын вә пис ад газанмағын абан вә азәриндә тәгвимдән дүшдүләр. Белә ки, онлардан бир из дә галмады.

981 Үрәкдән көстәрилән бу гуллуг Күр сујунун ағзында јазылды. Бүтүн үрәјим достларымын хәјалы илә долу иди вә бәбәкләрим кәфләрин хәјалында: Билирди ки, мән Адәм кими вәтән беһиштиндән дишары дүшмүшәм... Мәним бир чох мө'чүзәм вардыр. Анчаг үзүмү чәкмәкдән башга һансы үзүм вардыр ки, дөвләтин гәләминин башында түк вардыр. Һәр нахшы ки, чәкир әјри чыхыр. Дүзәлмәк бојасыны көтүрмүр. Падшаһ ки, танры она јардым етсин вә зәфәр версин, јахшы рә'јли иди вә јахшы рә'јлидир. Анчаг инсанлыг јарашығындан узаг олан ишсизләр рә'јини писләшдирирләр. Ајна чох ишыгдыр, зүлмәт сачанлар бахышлары илә ону гаралдырлар... Мүштәри хисләтин ев вә малы зөһәл нијјәтлиләрин дүшүнчәсиндән гуртарды. Мүррих јүрүшлү Әсәдин чәсәди зөһрә сифәтләрин һәсәдиндән јаха гуртарды. Сөзүн Үтариди дағын дибинә јыхылмаг тәһлүкәсиндән ејмән олду, јанмагдан вә кәлдији кими гајытмагдан узаглашды. Танрыја шүкүр олсун, дүзләшмә учуна јахындыр. Елә бу күн танры зәфәр вердији падшаһын дәркаһындан мәни чағыран јүксәк бујруг вә чапар бәндәјә чатды... Ағамын мүгәддәс чанына анд олсун ки, Ширванын иши инди габагда олдуғундан мин дәфә пәришан вә гарышыгдыр. Инди јетишәнләр габагда кедәнләрин дөврүнү јад едир, итәнләрин јохлуғуна тәәссүф едирләр.

[985] Гибләмиз ики олса да, ондан чох тәәччүбләкмәмәли, она көрә ки, о, Шамахыда башга бир Кә'бәнин бинасыны гојду.

[994] Онун шаһлығынын башланғыч вә сону бәлли дејилдир. Күчлү еһтимала көрә о, 563-чү илдә Ширванын һөкмраны имиш. Санки бу ил Мәнучеһрин өлүмүндән чох узаг дејилмиш.

[1000] Бах: 899.

[1004] Дүнән Дәчләнин ағзында бу саламларымы јаздым... Көз дејирди: јох, Мосул икинчи Мәккә вә хачә һәзрәти Кә'бәдир... Санки Мосул көјдүр... Дәчлә дејирди: Доғру дејирсән... Мосул хәзинәдир, мән ки Дәчләјәм хәзинә евинин әждаһасыјам... Бунунла белә ки, мәним кими әждаһа бу хәзинәнин чеврәсиндә төрәмишдир. Инсанларын үрәји бундан күчлүдүр ки, әждаһанын үстүнә бир ајпара гојуб кечирләр вә хәзинәнин көвһәрләрини чох чалышмадан апарырлар. Бу мә'нада көзүмлә Дәчлә арасында чәкишмә вә данышыг кедирди...

[1005] Бир вахт бу султанын гуллуғунда олмуш, бу горучунун чадырына чатмыш, бу дарүл-мүлкүдә һазыр олмушдур. Ону бу хәзинәјә јол вермишләр.

[1007] Дејирсән бәлкә бу сөзү јаландан јајмышлар вә јахуд шаһын јахынлары пәрдәнин архасында әјләшдирмишләр?.. Бу башы ашағы салынмыш бајрағы вә гујруғу кәсилмиш Рәхши једди тәһлүкәдән хәбәрсиз хәбәрсизләр үчүн кәтирин! ...Ешг алачығыны сындырын. Одлу аһынызла оду түрканә алачығын гапысындан чыхарын!

[1008] Истәјимин әли Дәрбәндә сары атын чиловуну чевирди. Билирәм ки, Насиряддинин јүксәк мәчлиси... хырдабаш нөкәринә нөгсанлар тутачагдыр ки, нә үчүн үзүнү, рә'ј вә чиловуну бу јана сары чевирмәди ки, бизим гуллуғумуза чатмаг истәјән вурғун вә керчәк рәғбәт көстәрәндир?!. Демәк истәјирәм ки, рә'јимин төрпәниши бүтөвлүкдә о төрәфә сары иди. Анчаг јолу јолуну азмышлар бағламышдылар вә чәваз вермәдиләр...

[1009] Бах: 445.

[1011] Бах: 170.

[1012] Бах: 446.

[1013] Кәрәм Нишапурунун чеврәсинә пахыллыг оғузу кәләндән мән евешијими үзләт маһалына кәтирмишәм.

[1015] Ej шаһ, тахт вә шаһларын тачыны нечә гојуб кетдин? Отуз илдик падшаһлығы вә дүнја һөкмдарлығыны нечә гојуб кетдин?

[1016] Бу јерләрин әһалиси һәмишә фитнә төрәдирләр.

[1021] Јахшыларын севән күнләринә алғыш олсун. Һәр икисинин говушмасы вә ајрылмасына алғыш олсун. Јени вә лап кәнч падшаһ әрғәван будағы кими, она алғыш олсун. Ej Чәмаләддин, испәһбүд галмадығына көрә Шиндан дајағы вә Әрчүвандан ајрыл.

[1022] Бүтүн аләмдә вә торпағын һамысында доғрудан да Кәнчә кими шәһәр көрмәмишәм.

[1023] Әли о сүнкү илә ки, башы санки әждаһа башыдыр, рус иглиминә үстүн кәләр. Шаһын ады вә онун дүшмәнинин адындан фәләк бәхтин ләвһүнә мүәмма хәттн атар. О ададан «Фәр»и бу мә'суд — хошбәхт баша гојур, о аддан «ژ» о гапысы ачыг үрәјә атар.

[1024] Султанын анасы Түркан хатынын адыны чәкмәк: Онун көкү түрк гәбиләләриндәндир ки, онлары гангылы адландырырлар. Түркләр бу сөј бағлылығына көрә Түрканын тәрәфини көзләјирдиләр. Онун әһдиндә өткүн идиләр вә онлары ә'чәмиләр адландырырдылар. Онларын үрәјиндән бағышламаг вә башгасына јанмаг дујғусу узаг иди. Онларын јолу һарадан дүшсә иди, о вилајәт хараб оларды вә рәиҗјәтләр сығыначаглара сығынырдылар. Доғрудан да онларын зүлмләри вә өзбашына гырғынлары вә әјинтиләри султанын дөвләтинин көкүнүн кәсилмәсинә сәбәб иди.

[1027] Кәјан чырағы өлдүрүлдү. Каш ки, мән онун өлүмүнә көрә сөз чырағыны өлдүрәјдим.

[1028] Бағышладығынын чалышмасы илә кечән илим бу ил олду ки, мәнә разылыг-севинч фәрманы көндәрдин... Әкәр ганпулу мин динардырса, сән мәнә ики о гәдәр көндәрдин.

[1032] Сәнин һүзуруну арзу едирәм. Она бахмајараг ки, гәмдән сүбһүм кечә

кими гараја бүрүндү. Сәнин гуллуғунун јолунда әһдимдән дөнмәрәм. Анчаг мәним адым хәстәләр сырасындан чыхды.

[1033] О, Шүлә — Шүмлә ки, шәввалдан сонра Туғанјүрәк оғлунун мүбарәк вә уча башына јара вурду.

[1034] Туғанјүрәк очағының фәхри ки, фәләк ону дөвләтин фәләки чағырыр — Күнләрдән она бир сарсынты јетишсә дә күнләр тезликлә диләјинә чатдырар... Хаганинин сәмимијјәт хәзинәси вар иди. Буна көрә дә көвһәрләрини онун башына сәпир...

[1037] Қичик гијамәт бөјүјүнә чеврилди.

[1038] Бах: 976.

[1039] Мәмләкәтләри бир-бириня бағлајан бојунбағы — Ширваншаһдан сонра онун јериндә әјләшән өлдүрүлдү (гырылды). Падшаһлыг көвһәринин күмүш бәнди дағылды вә ән дәјәрли даш торпаға гарышды.

[1040] Беш оғлун вардыр, гој әлли олсун. Онларын да һәр бириндән беш јүз оғулбалан олсун!

[1041] Дүнјанын дөрд бучағындан бу дөрд оғлана сәнин бујуруғунла падшаһлар бојун әјмишләр.

[1043] Уғурлу дөрд улдуз вә уғурлу ики көвһәр ки, танры онларын варлығы илә дүнјаја зинәт вә парылты кәтирмишдир.

[1044] Аслан үрәкли шаһзадә Фиридун. О, дүнјада атасы кими тајсыздыр.

[1047] Ej Хагани, дирилик сују ахтарма ки, Хызыр хујлу Мәнучеһр өлмүшдүр. Раһатлыг вә көрәм нөвбәси кечди. О чағдан ки, кәјан чырағы сөндү. Раһатлыг о күн кетди ки, о кетди. Кәрәм о күн өлдү ки, о өлдү.

[1048] Әкәр сизин јүксәк, өзүнү горумуш вә мүгәддәс арвадынызда әјјамын кәтирдији мүсибәтләр әсәр гојмушдурса о, ағыллы алимдир, билир ки, әзиз вә јүксәк танры халга өлүм јарасыны кәсәрли етмишдир. Сәбирдән савајы нә чарә вардыр? Ки, танры һамыны јарадылыш јолу илә бу кечидин изи илә кәтирди. Һәм шүкүр вачибдир, һәм дә сәбр ки, истәјә чатдырыр. Бу һадисә дөвләтин үрәјиндән тикан чыхартды.

[1049] Ej Хагани, нә мүждә верәчәксән ки, өлкәнин шәһәрләриндән икитирәлик јатды, бирдән-бирә ашағы дүшдү. Ону ки, танры учалтды, учалды. Рузикарын ичәри чәкдији исә алчалды. Дедиләр ки, Фиридун хәстәләнди вә өлдү. О, охдан ки, алчаг кимсәнин камандындан галхды. Мән ки, бу сөзү ешитдим, мин шүкүр етдим. Ичимдәки шадлыгдан ағларкән нәфәсим кәсилди. Мән о дөрданадлы учан Үтаридин — охун торпағыјам ки, ашағы ахан улдуз онун ганады илә дармадағын олду. О, нәһсин ки, (уғурсузлуг) Нәхшәб ајы кимн икиүзлүлүјү вар иди. Ону јаланчы күнәшлик иддиасындан халг гуртарды.

[1050] Дөвләт јенидир. Шаһ јени вә ишчиси јенидир. Чамаат јени шаһы ишчиси илә гијас едәр. Мәндән шаһын ишчисинә бу сөзү чатдыр ки, азадәләр бу сөздән зәхирә едәрләр. Дејинән ки, әдаләт ет. Белә ки, һамы сәнин адына ичсин. Елә етмә ки, көһнә вәзири јад едәләр.

[1052] Биз бајрағыг, шаһымыз әзилмиш вә мәғлуб олмушдур. Јүксәк өмр әһвалмизи билән бир бахычыдыр. Бир сејредәндир. Ширван зүлм вәбасы вә әдл гәһәтлији тутмушдур. Кәјан тачыбәхшинин инсафы бизим гонағымыздыр. Әдаләтли башчы, дөвләт вә динин баһадыры, өлкәнин горучусу ки, онун әдли илә зәманәмиз Мећдидән севиндиричи хәбәрвәрәндир. Дүшмән әкәр бузәрчимећрилик ја мәздәкилик етсә өмирин гајғысы бизим тохунулмамазлығымызын горучусудур... Һүмамәддинин әдли деди ки, халгын горучусудур. Биз халга зиниик. Танры да бизә зининдир... Биз үммәт, шаһ пејгәмбәр вә о Өмәрдир. Онун оғлу Фәррухәли бизим диләјимизин өдәјичисидир... Сәнин дәркаһынын торпағы илә елә бир јерә чатмышыг ки, бу күн әрш бизим мәгамымыза гысганыр. Мәнучеһрин өлүмү илә чанымызы гәм чүлғаламышса, сән чох јаша, сәнин дөвләтин бизим гәмимизи азалдандыр... Дүзкүнлүк, сәмимијјәт вә мәнгәбәмиз вардыр. Бизим очағымыз дурдугча онда алдатмаг, икилик салмаг вә мә'нәви дүшкүнлүк олмамышдыр... Сәдрин гуллуғунда олмаг новруз үчүн уғурлулугдур вә сәни өјмәк исә очағымыз үчүн уғурдур... Һачиблик вә өмирлик фәрманы тәзәләшди. Бу тәзәләшмә бизим зәманәмизин ишләринин јахшылашмасы үчүндүр...

[1053] Һекајәт будур ки: гардашларымын сијаси алверинә табе олмадығымдан, онлара јардым етмәкдән бојун гачырдығымдан, уғурсуз јерләрдә начинс

адамын дустагханасында инсанлыг мәчлисиндән узаг, үч аја јахын вә дөрд хәјанәтлә иттиһам едиләрәк үч күнлүк ај кими галдым. Ағзыма пис сөз кәтирмәдән күрәдән чыхмыш дәмир кими бәркидим, тәмизләндим вә јандым. Јаланчы вә залым адамларын әлиндән көзләримдән Бағдад Дәчләси кими су ахытдым. Бағдадын хәстәханасындакы дәлиләр сајағы, јел әсәркән Дәчләнин сујунун үзү кими зәнчирә чәкилдим. Сијасәт көјү вә тәһлүкәнин әлиндән арасыкәсилмәдән «Дәмири көјдән јолладыг. Онда чох бир кәскинлик вардыр» ајәсини әл вә ајағымызын шәниндә охујуб көндәрдим. Бу ағыр гүссәли вә чох мөһнәтли күнләр кәскинлији илә давам етдикчә нәчат тапмаға фүрсәт, хилас олмаға чыхыш јолу тапмаг мүмкүн олмурду...

1054 Үрәјим хәстәдир. Ола билсин ки, сәнин гәләм вә бармагларын мәнә беһишт шәфасы версин.

1055 Үзүјүн әлиндән алынмасы учундан һадисәләр вә вагеәләрин баш вермәси.

1056 Өмрүмүн күнү јенә дә кечәјә дүшмүшдүр. Кечәмдән исә јенә дә әзијјәт күндүзү доғмушдур... Ола билсин көзүмдән она көрә алмас јағыр ки, бәнд мәним үчүн јенә дә полад дағыдыр... Дилим түк олду вә түкләрим дил олду, зүлмдән шикајәт етмәкдән ки, бу јенә һансы бидад шәһридир?

1057 Бир-ики кечә үч-дөрд јахын достла беш-алты саат једди-сәккиз һијлә илә доггуз-он арзу ирәли сүрдүк. Ијирми-отуз гәмлә, гырх-әлли гүссәләрлә ов кими алтмыш бөјүк һадисәдә јетмиш күн дүшүб галдыг. Хагани, дилинин гылынчыны даһа артыг түк кими етдијиндән түк кими ишкәлмиш чаныны бир түклә гуртара билдик.

1058 Гәндил кими асыб јандырдылар. Дүшмәнләрин әли мәнә үч зәнчир вурмушдур. Мәрјәм кими башы ашағы, мәнә чыхарылан ејбләрдән Исанын нәфәси кими дүмдүзү көз јашы төкүрәм... Достларымын инсафындан мәнә јардым јохдур. Буна көрә дә зүлмдән шикајәт етмәкдә дә күчүм јохдур... Мәнә бир овуч јәһуди давранышлы дүшмәндирләр. Иса кими бирдән-бирә јахаланмағымын гынанылмаларындан горхурам.

1059 Бах: 978.

1060 Абхазлыларын гапысы одур ачыгдыр. Румлуларын чеврәси одур һазырдыр.

1061 Ки, демишдир филан гачыр! Она көрә демишдир ки, шаһ ешидиб мәни архадан тутдурсун (ишкәнчәјә чәксин).

1062 Мигатдан һәччә кедиб, тәваф едиб Кә'бәни, сә'ј вә чүмрә ичра едиб, көрүб әсли гибләни (X. 126.).

1063 Гур'ана итаәт едиб, Кә'бәдә сәчдә етдикдән сонра, пејғәмбәр вә сәһабәни меһрабда алгышлајандан сонра.

1064 Ки, Гур'ан вә Кә'бәјә итаәт едәндән сонра, сәчдәдә пејғәмбәр вә сәһабәни меһрабда алгышлајандан сонра.

1065 Аббасиләр гапысына кетмәрәм көмәк үчүн. Сәлчуглулар гапысында инләмәрәм бирчә күн. Бу дөврандан көрмәмишәм нә әдаләт, нә кәрәм, нә Арслан, нә Буғра гапысына кедәрәм. Јусиф јохдур, гытлыг күнү ејләсин мәни тә'мин, будур мәним көзүмдә јәһуда, ибн Јамин (X. 126.).

1066 Үрәјимин одундан көз јашым олмуш бухар, чәкдијим сојуг аһдан гыша дөнүр һәр баһар. Нар данәсинә бәнзәр төкдүјүм көз јашындан, үзүм олур һәр кечә шәфәг кими ал-әлван. Гычымы зәнчир кәсиб, топуғундан ган ахыр, елә бил, јағыш сели ири новдандан ахыр... Диварлар сејр еләди мәним солғун рәнкими, онларын да үзләри олду зә'фәран кими... Арзулардым һәјатда сәдагәт, дүзкүн илгар, үмидләрим пуч олду, вәфасыз чыхды дилдар... Абырһәја кединчә горху галхыр ортадан, нәјин дәрдини чәкәр сүрүсү батмыш чобан? (X. 132, 133).

1067 Бу дар вә дишсиз ағызлар, мәним дүшүнчә вә ики гылчамда о изи гојмушдур.

1068 Дад чәкдим фәрасәтсиз, анламаз бөјүкләрдән, бөјүк гәмләр бу кичик көнлүмү етди мәскән. Зәни едирдим, дүнјада вар вәфалы адамлар. Јарым вәфасыз чыхды, сәһвимә етдим играр. Јусифин дә башына бәлалар чәкди дөвран, гардашлар арасында баш верән бир нифагдан (X. 133).

1069 Рүбаб кими касам гурудур вә хәзинәм бошдур. Үстәлик дүшмәнләрим боғазыма бир ип дә салыблар.

1070 Һачибин камани кими дүз вә әлибош галмышам. Һачибләр һачиби евинин касасындан јемәдән.

1078 О олмушса Кејхосров тәк. Иран—Туран һакими, нијә бир зүлмәт гујуда галмышдыр Бижән кими? (X. 125.)

1079 Лакин иш бунларла дүзәлмир тамам, јарадан чәкир тәк ишләрә әнчам (X. 138).

1080 ...Улдузлар Һүсамәддинин ити гылынчындан әсир. Итгапмыш ахар судан гачдығы кими. Дөвләт симурғу див көһәрлиләрин горхусундан Сүлејман гашлы ити гылынчын көһәринә сығынды... Шаһлыг кәлини Әфрасијабын гызы кими горха-горха Рүстәм пусгулу пәһливанын көлкәсинә сары гачды... Хагани һадисәләр гылынчынын зоракылығындан дин гылынчынын һүммәтинин пәнаһына гачды... Зәһмәт чәкиб мәнә дәјмәјә кәлдикдә нараһатлыг бәдәнимдән чыхды. Дедим бәс ки, Чәмшид кәлди. Лә'нәтә кәлмиш див гачды. Онун гајғысилә һадисә мәндән елә гачды ки, хәстәлик Исанын нәфәсиндән гачдығы кими.

1081 Ираг Јусифинин ордусундан бир улдуз — атлы кәлди. Деди ки, будур өлкә доландырмағын фәләки кәлди... һаны муштулуг, һаны! Ки, сән инсанлығын бу гәһәтлијиндән гуртардын! Сәчдә ет, сәчдә ет ки, бу чарәсизлик гујусундан гуртардын. Сән гујуда отурубсан вә карванын габағында кедәнләр таныш. Сән гәһәтлик көрүбсән. Будур Јусифин ордусу... Ej Хагани, гурд давранышлы гардашлардан нијә горхурсан? Она көрә ки, сән башга бир Јусифин көлкәләри алтындасан... Орада ки, әрләрин башынын тачы ола, онларын тачынын јијәси олмаг она чатар... Ej Хагани, тути кими бу дәмир гәфәсдән чалыш ки, јарымчыг бир гол тапыб учасан!

1084 Ки, Бејтүлмүгәддәси көрмәк үчүн дүнја шаһындан мәндән өтәри фәрман истә.

1085 Араны алмагла ады илә күнләрә бәзәк вермишдир. Ираг вә Шамы фәтһ етмәји исә олмуш иш кими бил.

1086 Хүсусилә бу күн бөјүјүмүз вә ағамыз сәнин севинчли гонаглығында гонагдыр, ej падшаһым. Уғурлу әмир Тоған Арслан ки, вуруш күнү јыртычы аслан онун гылынчынын зәрбәси алтында әзилмишдир... Арсалан Аба кимисинин нә мәртәбәси вардыр ки, сәнин бајрағын она сары интигамла јерисин. Бујуруг версән јүксәк әмир Һүсамәддин сәнин јардымынла онун дүнјадан изини кәсәр. Сән ирадә ет, ишә башла. Она көрә ки, Арам вилајәтини пис дүшмәндән алмаг вахтыдыр.

1090 Уғурсузлуглар јурду олан Ширванда һачана кими јубаныб галмаг олар.

1091 Азадәләрин Јусиф кими гуллуға јол вермәси чох бөјүк бир шашгынлыг вә алданмагдыр.

1094 Бу ағыр гүссәли вә чох мөһнәтли күнләрин кәскинлији давам етдикчә нәчат тапмаға фүрсәт, хилас олмаға чыхыш јолу тапмаг мүмкүн олмурду. Нәһајәт әлверишли фүрсәтдән истифадә едилди. Ајағы гачагда олан бәхтдән гачмаг үчүн ајаггабы борч истәнилди. Истәјимин әли Дәрбәндә сары чиловуну чевирди. Бир һәфтәлик јолда Мәлик Һәммадын мүлкүнә јетишдим. Еһмад дүшәркәсинә. Хорасан шаһынын хәзинәсинә јарајан бир көвһәри Хирсаншаһын хәзинәсинә атдым... Бу күн кичијинизин һалы јахшыдыр вә јүксәк дәјәрләндирилир. Она бахмајараг ки, шәкәрјијәнләрин әтәјини әлиндән алыб, бир гамыш парчасы әвәз вермишләр.

1095 Бах: 1008.

1096 Насирәддин һалымын шаһидидир... Нөкәриниз кимидир ки, габагча дүшмәнләрин әзичи дишләри илә чејнәнди вә ортада әзизләринин ајрылыг одуна јанды. Билмир ки, нәһајәт достларынын дишләрини ағартмаға јарајар, ја јох? Танрыја анд олсун, јанмыш уда бәнзәјир вә дирријинин мәһсулу әлдән кетмиш вә һәјат гохусу кәсилмишдир... Јох, мәним мүсибәтим бу күндән дејилдир. Бәлкә шаһларын ән көркәмлиси, бөјүкләрә тач бағышлајан танрынын беһиштә апардығы Ширваншаһ Мәнучеһр башыны торпаг нигабы илә өртдүкдән бәри нөкәриниз мән тәзә-тәзә мүсибәтдәјәм... Әлгиссә, белә бир илдырым төрәдән һадисәнин баш вермәсиндән сонра ки кәмини парчалады, нөкәринизин үрәјинин сәбри сөзсүз мүмкүн дејилди ки, Ширван өлкәсинә үз гојмаға разылыг версин вә јахуд о дөзүмү олсун ки, бу дудумани о милләтин бир

дәнәси вә дөвләтин биличисисиз көрсүн. Әкәр зәманәнин падшаһы көрә ки, сиррләрин арвадларынын үзүнү шүбһәләрин нигабы олмадан көрәр, о күнү батмыш вә әлдән дүшмүш дуачы гочаны ки, һәзрәти-үлјанын чөрәји вә не'мәти илә пәрвәриш тапыб вә онун гајғысы вә меһрибанлығы илә үзә чыхыбдыр вә бу күн һәзрәти-үлјадан узаг олсун. Әзизләринин ајрылығындан әлдән дүшмүш вә јахшы кишиләрин мүсибәтинин ајағы алтында әзилмишдир. Лүтв вә кәрәмлә ичазә верәләр ки, о, дуачы гоча ики-үч назла бәсләнилмиш вә бар јеməмиш ушагла кичик нөкәринизә сары кәләләр, ола билсин ки, нөкәринизин сыныг вә далғын үрәјиндә бир тәсәлли — гәмләрин дағылмасы үз версин.

1097 Әршин танрысынын гајғысы мәнә көлкә салды, белә ки, мәним итмиш үрәјимә мәни јијәләндирди. Үрәк деди ки, она шүкүр олсун ки, о горхудан кечдим. Чаным деди ки, гәләбә ондадыр ки, о бәндидән азад олдум... Хагани вә хаган, Күр гырағы вә Тифлис, Күрүн сују Чејһун вә Тифлис Сәмәргәнд олубдур.

1098 Елә ки, бајрам күнү шаһ Абхаздан гајытды, гәлјан алты чағы кәлисаја бир күзар етдиләр. Мән гышгырдым вә дедим ки, чох дәрддир бу ки, мүсәлманлар Кә'бәдә, биз исә кәлисада.

1099 Биз кичик бир кимсәјик вә кичик бир охла чағрылмышыг. Бир охла ки, ондан султанын әламәтини чырмышыг.

1102 Ej көвһәринлә Бәһрамиләр мәмләкәтинин мәрзибаны сајылан, сәнин астанансыз һәр һансы бир өлкә үчүн үрәјим јохдур — кетмәк истәмирәм. Вә ej көвһәри илә соју илә Давудиләр падшаһлығынын пәһләваны, сәнин кичијин олмаға лајиглијәм ки, Бәдкөһәр дејиләм — пис сојум јохдур.

1103 Сојумузун көкү хәлифәјә чатыр. Јетим олсаг да сөјүмүз јүксәкдир.

1105 Әкәр бәдәнимин гуллуғунуза кәтирмәсәм тәәччүблү дејилдир ки, Рүстәмә јарашан бир Рәхшим јохдур. Бурада мәним ајағымы бир хаган бағламышдыр. Бурада бир хаганын ајағы бағлыдыр мәнә. Нә үчүн кетмәјә дөнмәз әзмим јохдур?!.

1107 Архадашларым гызыл-гызыл дејирләр, мән арпа арајырам ки, овчумда чанымдан башга бир арпа көрмәјирәм вә үзүмүн гызылындан савајы гызылым јохдур... Достларым дөнмәдән икиүзлүлүк јолуну тутмуш — Кәјд кими дөнмәздирләр. Онларын һијләсиндән гуртармаг үчүн Иран пәһләванындан башга көмәкчим јохдур. Ширван горхунч бир дузлагдыр, мән исә сусуз вәһши кими, Тәһәмтәнин дәркаһындан савајы су ичәчәк јерим јохдур... Нәстур онун үрәјиндә јазылмыш ајәни көрдү. Деди: Архадашларымдан сәндән савајы һаггы горујаным јохдур... Али-Јәзидидән доғмагдан галмыш өлкә деди ки, сәнин дини бәзәјән нәфәсиндән јахшы һејдәрим — асланым јохдур... Мән сәнин лүтфүнүн дустағыјам. Ширван әсири дејиләм. Бурада сәнин лүтфүндән дишары јаш вә гурум јохдур... һөрмәтим кетди. Һәр бир дәркаһын чахчахасыны дөјмәјирәм. Кәми сынды, һәр бир ләнкәрин миннәтини чәкмәрәм. Мәним тәб'имин — бәдин јарадычылығымын Әфрасијабы, ej шүчаәт Бижәни, үзр истәјирәм ки, бундан јахшыраг гызым — әсәрим јохдур. Сәнин гушунам, мәнә ганад вә бујруг вер вә учурт. Анчаг сәнин дәнинә јарајан чинәданым јохдур. Үрәјим Ирагы истәјир, Мәккәјә кетмәк, вә һәчч етмәкдән дүшүнүрәм. Сәнин изниндән ишә јарајан бир ишә јарајаным јохдур. Бир вахт падшаһларын бағларынын товузу идим. Бу күн мәним ајағым вардыр, ганадым јохдур... Ким дән ки, әдаләт истәјирәм, зүлм көрдүм, һејиф ки, зүлмлә үрәјими севиндирирәм, она көрә ки, давәрим јохдур...

1108 Ки, Бејтүлмүгәддәси көрмәк үчүн дүнја шаһындан мәним үчүн бујруг истә!

1109 Елә бил ки, султанын башына тач гојар о кимсә ки, султанын пајтахтындан онун үчүн халат кәтирәр. Сүлејманын нәјини артырар әкәр јел бир гуш ганадыны Сүлејмана сары әрмәған кәтирсә?.. Јелә она изн олмалыдыр ки, та онун гапысынын торпағыны Хаганинин көзүнүн тутијасы үчүн Ширвана кәтирә.

1112 Онун сындырычы күчлү сәрсәр јели Абхаз вә Рум гапысындан кечди. Онлары ики вәрәг кими бүкүб, бир-бири илә сындырды... Һакимијјәт бу күн Тоғрулун оғлу илә битир. Һагпәрвәрлик нишанәси Тоғрулун сојундадыр... Хагани јарадычылығы илә сәнин хүсуси мәдһедәниндир. Сәнин күтләјә шамил олан меһрибанлығын Чин хаганынын да көмәкчиси олсун... Һачана кими ки,

халгын дадына һәфтәдә бир күн јетиширсән, Бағдадын һәфтәси сәнин салам күнүн олсун! Бу сөзләр мәндән Ирагда јадикардыр, она көрә ки, дүнјада сөздән јахшы јадикар галмады.

1113 Она бахмајараг ки, Ирагда сөзүн султаны олдун, билирәм ки, султанын гапысынын торпағындан савајы тач гојмајачагсан.

1114 Әһмәддән сонра елчи олмаға јарајан бөјүк әмир имам Хаганидир. Нечә Ширван елчиси чағырырсан о бөјүјү ки, сөз дүнјасында Сүлејман мүлкү онункудур. Сонунчу елчијә мин чешидли анд олсун ки, Рәсулун әзизи Ширван елчисидир.

1115 Елә ки, о Ширван елчилији һөкмү илә Ирага бөјүк вә әзәмәтли дәркаһын хидмәтинә јетишди, бөјүк философ Әфзәләддин Сави бу гит'әни она көндәрди.

1116 Бөјүк философ Әфзәләддин Сави бу гит'әни имтаһан үчүн Хаганијә көндәрди. О вахт ки, Султан Арсланын јанына елчи кетмишди.

1117 Ше'рләрини Ирагдан совгат апарырам ки, ону Ширванын иксирханасы таныјырам.

1118 Достларым нифагдан батыгдырларса јахамы достларыма сәпәчәјәм. Дүшмәнләрим мәни гәмимә бағышладыгларына көрә дүшмәнин башына руһуму сәпәчәјәм.

1119 Дүшмәнләрә көнүл верирәм, она көрә ки, достлары көрмәјирәм. Пислә дил тапарам. Ахы ондан јахшысыны көрмәјирәм.

1120 Мәчдәддин исламын ифтихарыдыр ки, ислам онунла өјүнмәкдәдир.

1121 Нәзминин бағыны ачачағам, шаһ Ахситанын башына сәпәчәјәм.

1122 Хаганинин јарадычылығы аләминин нәји варса, онун гәминдә бир һәсби-һал дүшмүшдүр.

1124 Султанын астанасындан истәдијин кими гајытдығына көрә хаганын барикаһында јени имкан көрәрсән. Әкәр Ираг јолунда үрәјиндән бир ағры кечдисә Ширван шаһынын бәхтиндән јени бир дөвран көрәрсән... Онун мәнлијинин көлкәси илә фитнә јатды вә динин онун јүјәнинин чәкиши илә јени бир тәрпәнишини көрәрсән... Ej Мәнучеһр, башыны торпагдан галдыр, та өзүндән сонра Әбүл-Мүзәффәрин игбалы илә јени Ширваны көрәсән. Ej танры, бу нечә бир дөвләтдир ки, јенилик вә чевиклији илә һәр саатда јени бир сајаг гәләбәсини көрәрсән. Онун дөвләтинин ајаг тутмамасы илә дүнја сәрсәмләјир ки, фитнәдән-гарышыглыгдан һәр анда јени сарсынты — бөһран көрәрсән... Дүшмәни аз јашамасы илә ипәк гурдуна охшар. Онун өз чалышмасы илә өзүнә јени бир зиндан тикдијини көрәрсән.

1130 Буна бахмајараг ки, инсафла дүшмән вә достла мәдһ нәфәси чәкир вә пислик етмәк хәјалым јохдур.

1131 Сән јелсән, мән сәнин торпағынам, сән сусан вә мән сәнин торпаг вә саманынам. Сәнин одлу вә гызғын хујунла сәбрин учмушдур. Туталым ки, мәним дадымы вермәјәчәксән, бир күн мәндән јад етмәјәчәксән, бир кечә мәним фәрјадымы ешит. О гаранлыг кечә басылан дағдыр. Ej мәним ганымы бојнунда кәздирән, бу кеч јадына салмағын вә тез инчимәјинин әлиндән чаным азарламышдыр.

1132 Бағышламасы вә ачыгланмасы ширин вә ачы мејвә вә јарпаг кимидир. Бәли, ширинлик вә ачылығы јарпаг вә мејвә илә гатмышлар.

1135 Одур, дөвләт будағына бах, бу ил јахшы мејвә вермишдир. Гуш көксүндән Барбәд кими јени дастан бағламышдыр. Фәләјин шаһы јени тахтда дүнјаја јени вәзифә вермиш, она көрә ки, јени шаһ динин сөјкәнәчәјинә јени бир өзүл гојмушдур. Ај шабаш, ај чамаат, бөјүкләрдән муштулуг чан истәјин. Будур ширваншаһларын башчысы јени ејван тикдирмишдир... Шаһлыг Чәлаләддинә јарајар, бу Ширванын јијәлијинә јарајар, көј ајинли гонаглыг кәрәкдир, јени дөвран јаранмышдыр... Әдлинин тирјагы һәр анда бир аләмин чанынын иксиридир. Хагани онун меһди илә јени бир диван бағламышдыр.

1139 Ej зәманә, бах, шаһ Ахситанын дөвләтини көр ки, көјүн гашлары үчүн Рүстәми-Залдан кечди... Мәнучеһр чанына беһиштдән шабаш едир, шаһ Ахситана ки, өз тај-тушуну өтмүшдүр. Әкәр Шабран онун әгли илә Шәддадын беһишти олубса Ширван јарашығы илә бу ил Мәккә чеврәсини өтдү. Меһди-шәрәф (бөјүклүк нәнниси) — мәләкә шаһ Ахситанын көксүнә јетишди.

Көкш гоча јашлы 7 чәрхдан кечди. Ахситанын сјванындан әјләнчә тәбилинин сәси көјдә әбдалын дә'вәтиндән кечди... Чарәсиз дүшмән ки, јахшы күнә фал ачырды, күнү баша чатды вә данышыгдан галды.

1141 Тачлы ханым мәни туғлу етди. Мәним туғуму фәләјин тачы кими ашкар етди. Тә'бимлә онун гулағы сырғалы сунғуру идим. Инди шәкәрлә мәним гулағымы сырғалы етди... Сөздән вә ики бајрамын палтарындан оруч идим. Ики бајрамын палтарыны мәнә атды, мәни бајрам кими етди... Күнәш кими мәним евимин сары вә гырмызысыны үзүнтү вә изтирабларымы сары вә гырмызы атласла бәзәдилмиш зәркеш етди.

1142 Бу Кә'бә даһа бөјүк шаһдыр вә онун күчүнә јиҹәләнмәк нөсрус тәзә кәлин үчүн истәјинә чатмыш шаһы фәтһ етди... Бу Кә'бә гаршысында алты кәрә бүтөв һәчч етмишәм ки, таныр һәчч вә Кә'бә илә мәни бәхтијар етди. Бу ил о Кә'бәнин гуллуғуна кетмәк истәјирәм. Бу арзу үрәјими көзләмәјә киров етди. Шәрг вә гәрбин банусу бәлкә ичазә истәсин ки, бу јени сәфәрә үмид етмәк ики гулағымы дөрд етди.

1143 Хаганы онун гапысында бир сығыначаг ахтарандыр. Бу сығыначаг ахтаран онун кәрәминдән аман истәди. Әкәр гапысында кичик билик ағачы олдумса нә горху ки, она бағланмаг кәду ағачыны чинар етди. Мәләкәләрин Бүлгеҹси вә шаһ нишанлы Сүлејман, мән о буббујам ки, ағыл мәнлә өјүндү. Индики буббу заманын Бүлгеҹисинин хәләтини тапды, бәхти ону шаһын хәләтинә үмидвар етди. Дүнја ешитсин ки, филан гушу вахтында Бүлгеҹис хиргәли вә Сүлејман өзүнә бәлкә етди. Бу бејт мәндән асылы олмајараг мәним гәләмимдән чыхды, она көрә ки, шаһын бәхшејишини зорла истәмәк олмаз... Јазыдларын шаһы Әли кимдир вә чалал саһибидир. Мәним дилимин көвһәриндән зүлфүгар етди... Пас һачанадәк мәним зүлфүгарымы јеҹәчәк. Ахы Зүлфүгар илә вурушмаг олар. Шаһын лүтфү илә абру-үммидим јохдур, бу ил мәни кечән илә көрә аз гәбул етмишдир.

1144 Дејирдим сөзлә гызыл вә күч әлдә едәрәм. Гызыл вә зора үмид бағламаг мәни әзди вә инләтди. Мәним әлимдә олан икидилли илан нәдир? О гәләмдир. Әлим овсунчу (анд верән) олуб илан овсунлады. Бир гамыш парчасы әлимдә она минирәм. О ушаг кими ки, кәду атына минәрди. Кимсә гамыша минән көрмәмишдир ки, падшаһла вурушду. Гамышдан ат көрмәмишдир ки, јолда тоз салсын. О, ушаға охшајырам ки, нарынчдан таразы көзү гајырды. Белә хәјал едирди ки, гызылын әјарыны өлчән таразы гајырмышдыр.

1145 Ширван Ширваншаһын күчү илә Бағдаддан кечди. О чағдан ки, Шеһзадә Сәффәтәддин онун мәләкәсидир... Дөвләтин ағ чалағаны вә өлкәнин гара асланы. О өртүк онун јашадығы јер вә сләчә дә гамышлыгыдыр. Бу пәрдә хаган Искәндәрин сәддидир, икинчи Искәндәр ки, икинчи сәдд онункудур. О, мәләкәләрин Бүлгеҹси вә Шаһ Ахситан Сүлејмандыр ки, әдл вә динлә Мећдинин муштулугчусу онун зәманәсидир. Кечән ил о гәсидәни деди ки, әглин чалағы иди, бу ил о гәсидәни ки, онун чанынын горучусудур. Әкәр мәләкәнин мәдһини күмүш вә гызыла көрә едирәмсә донгуз јеҹәнләрин зүннары мәним башлығым олсун. Ej танры, тезликлә она өлмәмәзлик вер — оғлу олсун ки, ислам онун өлмәз бөјүклүју илә тәзәдир. Әкәр мәләкә вә шаһын өмрүнүн узанмасындан башга бир диләјим варса, онда ит үзлүләрин дастаны онун дастаныдыр. («Оғузнамә» дастанына тохунур).

1146 Новруз өзү јени бир кәлиндир ки, көјләрин гашына бәзәк сүртмүшдүр... Мәләкәнин дөвләти зәфәр шабашыны Әбу әл-Мүзәффәрин башына сәпмишдир... Онун һүммәти ки, көвһәри-көвһәрдир. Дөрд көвһәрә әл чалмышдыр. Нә'ш улдузу онун дөрд гызының ајағына һәр үч гызын бәзәјини сәпмишдир. Бу мәләкәдән олачаг оғланын архасынча Сә'ди Әкбәр гүр'әләр сәпмишдир. Уғурлу фал иди ки, Хаганы деди, нәфәси илә кәскин гохулу мүшк сәпмишдир.

1148 Мәләкәнин дөвләти гәләбә шабашыны Әбүл-Мүзәффәрин башына совурмушдур. Мәләкәнин һүммәти уғурлулуг көвһәрини гардашынын бөркүнә сәпмишдир.

1149 Сәнин ганында Геҹсәрин гызы сүфрәни өпүр, сәнин гаршында Фәғфурун арвады пешкардыр. Сән бу чеврәдә гара асланын гамышлығысан. Сән бу дијарда аг чалағанын јувасысан. Вурушун гара асланы, уғурлу хаган, шаһлығын аг чалағаны хошбәхт хатын. Мәләкә киши олмамасына бахмајараг падшаһлары овлајар. Бәли, аг чалаған ов едәркән даһа јарарлыдыр. Шаһлыг

күнләриндә шаһларын гадын вә кишиси олмаз. Вуруш чағында асланларын дишиси вә еркәји олмаз.

1150 Шам торпағында дивләри бәндә чәкән Сүлејман Сәба шәһриндән Бүлгеҹи алмаг истәди. Бизим шаһымыз күчү илә аләмин Сүлејманыдыр. Һәм дә мәләкә өз јери илә рузнкарын Бүлгеҹисидир. Дәрбәнд топрағы өз көзәллији илә Сәба шәһридир. Шамахы күчү илә Бејтүлмүгәддәсдир... Төрәјә көрә азадәләр шаһ вә мәләкәнин гуллуғуна һәдиҹеји-новрузи кәтирәрләр... Новруз мәним кими әлибошдур, мәним кими гуру чанымы мәләкәнин гапысына шабаш сәпир... Јени ај доггуз ај бүтөв јол кәлмишдир ки, једди вә дөрдүн ишыглы чырағы он дөрд кечәлик ај кими кәлсин. Истәјирсән она икид Мәнучећрин адыны гој, истәјирсән адлы-санлы Фәрибүрзүн адыны вер... Хаганы сәнин гапына сығынандыр. Ej шәрг мәмләкәтинин мәләкәси, аманды! Бахтын аманында танры сәни горујандыр. Амандыр, сәнә сығынаны сахла!.. Мүлкә чәрхә шаһ вә бану күнәш вә ај кимидирләр. Танры бу ај вә күнәшә көмәк олсун.

1151 Пијалә күлдү ки, сәһәр чағының севинчиндән тәбилин муштулуг сәсли тәбилини кәтирди. Дүнән кечә дөвләтин көјәрчини мәллаг сала-сала кәлди вә ганады алтында уғур мәктубуну кәтирди... О јени ајы көр ки, күнәш кәтирди, јени тумурчуғу көр ки, јени бәһар кәтирди... Бәхт ки, шаһын сәадәт улдузудур, бах ки, јени Јусифи сәфәрдән кәтирди... Шаһ Мәһәммәд кими бөјүкдүр. Чәрх ону күчләндирәрәк сәјиндән башга бир Мәһәммәд кәтирди... Мәнучећрин чаны бу јүксәлмәкдән даһа да севинди. Фәрибүрзүн варлығы бу хәбәрдән бөјүклүк кәтирди... Сүлејман гашлы шаһ муштулуға үзүк гашы верди. Демәк ки, мәмләкәтин Бүлгеҹси оғлан доғду... Јүксәклик дағы дәрја көвһәри вердикдә о дағын көвһәри көвһәрин чохлуғуну кәтирди... Күчлүлүк нишанәси олсун ки, онун мәдһи үчүн Хаганынын јарадычылыг аләми һүнәр нишанәси кәтирди... О, фәләкдән ки, о гызлар доғурду ајын ијирми дөрдүнчү мәнзили сүнкүлү Семәк улдузу кәтирди...

1154 Дүнјанын мәләкәси һалыны сорушмајыр, о, инләјән үрәјинин һалыны көрмәмишдир.

1155 Мән шә'р дүканындан галхдым, она көрә ки, ширин бир базар көрмәмишәм. Һамсы атан дүканыны гојду, она көрә ки, дүканында оддан башга бир шеј көрмәмишдир... Кимсәдән ки, әлач истәди, анчаг хәстә үрәјинин дәрдиндән сабаҹысыны көрмәди. Ики-үч илә јахындыр ки, шаһдан бир һөрмәт јарымча чөрәк көрмәмишдир. Игта вә барат кетди вә кимсәдән гајғы көстәрән бир сорғу көрмәмишдир. Шаһ мәндән инчимишдир. Буна бахмајараг ки, бу кобуд бәндәсиндән бир пислик көрмәмишдир. Инди о, гуллуғу бүрахмышдыр. Она көрә ки, һөкмдарын бәхшејишини көрмәмишдир. Шаһдан бир бујуруг истәјирәм ки, шаһын дәркаһында өзүнә јер көрмәмишдир. Сәнә сығынмышдыр вә сәндән јахшыраг меһрибан бир давәр көрмәмишдир. Сәнин әлиндән тутмаг истәјир, она көрә ки, сәндән јахшыраг арха көрмәмишдир... Бу мәним дилимдән вида үчүн дејилмиш ше'рдир, ипәкдир. Кимсә белә бир бәјан көрмәмишдир. Јүз белә бир бајрамы өмүр бојуна көтүрәр, дөвләт бундан јахшы заманәт едән көрмәмишдир.

1156 Үрәк истәдијинин үзүнү она көрә көрмәмишдир ки, бир әһли-дилдән нишан көрмәмишдир. Үрәк һәр ики дүнјаны үч көрә доланды. Бу арада бир әһл-инсан көрмәмишдир... Һәр ики мәнзилин үзү јухары вә үзү ашағысында бир вәфа чапарынын кечдијини көрмәмишди. Хаганы өмүр мајасынын колиндә анчаг дилиндән зијандан башга көрмәмишдир. Таразынын башынын аслаглығыны анчаг дилинин учундан башга көрмәмишдир.

1157 Шаһдан тә'риф тачыны истәмәрәм кери мән, о вердији чөрәји кери истәјир нәдән? Падшаһын һөкмүнә бахырды бир-ики дијар, олду једди иглимә сөз тачымла һөкмүдар. Чөрәјинин јеринә вермишәм инчи сөзләр, сөз әбәди галандыр, чөрәк зај олуб кедәр. Сәккиз чәннәт, доггуз көј вердим шаһа хәзинә, беш јумурта јоллады о мәнә әвәзинә. Беш кәндлинин вердији онда бир верки гәдәр. Дуачынын һаггына анчаг кифајәт едәр. Мән чырағам, вердијим нуру кери алмарам, падшаһ бир күнәшдән нуруну алды тамам. Күнәш аја нур верәр, вердијини гајтарыр, сәхавәт күнәшидир, демәк бизим шаһријар... Мән нәзмидә, нәсридә гәләмимлә рәһбәрәм, рәһбәрлик гүдрәтими тәсдиг елә-

jир гәләм. Ше'рә кечмиш шаирләр сачмышларса әкәр нур, мәни көрүб дејирләр: Ән бөјүк шаир будур. Хәбәрдардыр достларым түкдән инчә сөзүмдән, һәтта она шаһиддир, горхуб түк салан дүшмән. Ахситана јаздығым мәдһиј јәни көрүб шаһ, пахыллыгдан одур ки, гәзәбләниб, чәхди аһ. Деди әфсус бу мәддаһ бизим олајды кәрәк, белә тәрифә лајиг бизик бу дүнјада тәк. Нәдимләр деди: Әһсән Хаганијә бир даһа, Ширваншаһын мәдһини вермиш бизим падшаһа. Деди: сизин еһсаныныз кечди вә өмир еһсани өлмәз галыбдыр. Вә бу сизин туғраји-игбалыныздыр (Х. 287—288).

1158 Көзәлдир мәләкәләрин күнәшинин гәсри, көј онун таванынын көлкәсидир. Кејхосровун тачлы анасы онун шаһанә мәчлисинин кәнизидир. Бүлејсин гәсрини көр ки, шаһ пәри онун дам вә балаханасынын көзәтчисидир. Сәффәдәддин о әчәм Зүбејдәси ки, дүнја онун астанасынын гулудур. Чәбрајыл чанлы вә Мәрјәм нәфәсли шаһ ки, Мәсиһи-кәрәм онун зәманәсидир. Пејғәмбәрин доггуз арвадынын онунчусу ки, күчү илә сәккиз беһишт онун евинин «нәим» гујусудур... Бу дүнјаны онун әлиачыг Гүлзуму — Хәзәри тутду, о бири дүнјанын хәндәји онун саһилидир... Хатуни-аләмин чаны елә дир ки, онун әфсанәси аләмә сәс салмышдыр... Ширваншаһлар соју јүксәк бир инчи бағыдыр. Сәффәдәддин онун ортасынын ән јүксәк инчисидир. Ширван онун оғлунун фәрри илә јашасын ки, ирасыкәсилмәз јүксәлиш онун нишанәсидир... Чәрхин — күнәшин — һәмәл бүрчүнүн инчисинә бах ки, бу мә'налар онун дарағынын нишанәсидир... Фәләјин әлиндән онун сәнасына сығынды ки, фәләк онун тајсыз гулудур. Хаганн ону мәдһ едән бүлбүлдүр. Она шүкр етмәк гапысы онун јүвасыдыр.

1159 Ширван сәнин јүксәк бешијинин үзү илә көзәлләшәндән бәри гәһәтлијинин һамысы не'мәт, еһтијачы исә әјләнмәкдир... Заманәдән зүлм көрмүшәм вә фәләк мәни мәһрум етмишдир. Еј ханым, фәрјада јетиш ки, зүлмү узаглашдырмаг јеридир. Адәм кими шаһын ејванының беһиштиндән дишарыдајам. Мәним һүммәтимин гушунун буғда илә овландығына бахмајараг мән говулмушам, она бахмајараг ки, додағында Иса нәфәси чәкән мәнәм. Чағрылан дәччалын ешшәјинин дырнағы олан бир кимсәдир. Гара арслан һәр чүрә зәр вә зивәрдән лүтдүр. Итин бојнунда бојунбағы вә гујруғунда түг вардыр. Адым дөвләтин һумај гушу вә гуллуғунузун чалағаныдыр. Чиркин ләшхор вә тамаһкар гарға дејилдир. Јаван чөрәјим јохдурса да, мәним адым үфүгләрә јајылмышдыр. Гарунун хәзинәси јохдур, бүтүн дүнја онун сәси илә күмбулдајыр. Ахы көпдән бир кәлиб јохдур. Һачанадәк мин кәрә фырланмаг! Бурада мәним биринчи гәдәһим күпүн башындадыр. Улдузларын султаны, фәләк гуламы олан шаһ ки, гулам вә баратдан демишди, билирсән? О, бараты апарды вә кери алды. Бу тавандыр. О, гулам верди, јенидән алды. Бу зоракылыгдыр. Мән јахшылашмаг үмидиндә?! Еј хачә, өз пешиманчылығымы нијә итирим ки, бурада гуламлыг мәним үчүн итмишдир.

1160 Мәлик Фирудинин мә'дәнинин көвһәри ки, онун гоншулуғунда мәкан тутачағам. Онун бариканн өлкәнин Кә'бәсидир вә мән гибләнин јерини онун астанасындан тутачағам.

1161 Гызыла көрә мән сәни мәдһ едирәмсә мәнә елә кәлир ки, бүтүн гејби билән танрынын јеринә бүтү сечәчәјәм.

1162 Кәнддә самаклыгдан савајысы јохдур. Бил ки, оддан руһумун јемәјини сечәчәјәм. Елә ки, чомәрдләрин базарына чатдым, лалларын сырасында дүкан сечәчәјәм. Гыфылкәрин дүканы гаршысындан кечәчәјәм, ағзымдан өтәри бир гыфыл сечәчәјәм. Мәнә данышмагдан уғурсузлуг кәлдијиндән дил јеринә дилсизлији сечәчәјәм... Гәјјумлуг—ишләр мүдирлији, зәһмәт вә гуллуг етмәк уғурсузлуғдур. Сән, о вә бундан ајрылығы сечәчәјәм... Илләрчә рәјазәтдән дүшүнүрдүм, узаглыгдан сонра ону сечәчәјәм. Филә охшајырам. Јухудан дашландығыма көрә Һиндистанын сөһбәтини сечәчәјәм... Јатмыш идим, һүммәтим мәни ајылтды, бу рәјазәти һәмишәлик сечәчәјәм... Бахмајараг ки, һәр бир гәрәзин бәндиндән азадам, зәманә шаһынын гуллуғуну сечәчәјәм.

1163 Гаршына Фәхрәддинин чанына хаһишчи кәтирирәм ки, јүксәклик кисрасыны онун гоншусу көрмүшәм. Һәччдән өтрү шаһдан мәнә ичазә истәјәсән ки, үрәјимин бу сәфәри чох диләдијини көрмүшәм. Үрәјим бу арзудајдыр, сәнин бу лүтфүнү мүфәррәһ кими — дәрман кими севданы ортадан апаран көрмүшәм.

1164 Сәнин ишарәни көзләјәрәк галдым. Кә'бәјә гонаг олан һачы кими.

1166 Мәнучеһрин гызы Исмәтәддинин мәдһиндә вә сәфәр ичазәси алмаг үчүн ону шәфаәтчи кәтирмәк.

1167 Хаганн вә онун кизли дәрди, үрәјинин ганы дырнагларындан ахыр. О гәм дырнағындан һәмишә јанағы јаралы кәлмишдир... Туталым ки, мәним дадымы вермәјәсән, бир күн мәни анмајасан, бир кечә мәним фәрјадымы ешит, о мәним гаранлыг кечәмин дағы — дамғасыдыр.

1168 Атасы кими ән бөјүк хагандыр. Атасы кими көјан шаһыдыр. Атасы кими ики аләмин фәхридир. Бу аләмдән утанмышдыр... О нурдур, истәмәјәнләри торпаг, торпаг зүлмәтиндән нә горхусу вар кимсәнин ки, пак үзүнүн көзәллији нурлар нурундан јоғрулмушдур... Сәнин гаршында Бәһрамиләр сәфи гуллуғуна белләрини бағламышлар. Мүсәлманларын евинә сәнин әглин ме'мар кәлмишдир... Бир овуч әшрар јенә дә архада онун кинәсилә кәнкаш етмишләр. Оху милчәк ганады кими әшрарын көзүнә санчылмышдыр. Еј мүлк вә дин евинин горучусу. Сәнин гылынчын мүлк вә динин архаланачағыдыр. Мүлк вә динин әјары үчүн сәнин рә'јин мејар кәлмишдир... Мәккәлиләрин һијләси Мәһәммәдин чанына зијан вермәмиш, она көрә ки, бир торатан ортада көјүнүн пәрванәси кәлмишдир.

1169 Үзү илә ешгбазлыг едәнләр Хагани кими әгл вә чанларыны Әбүл-Мүзәффәр Ахистанын тахты гаршысына сәпмишләр вә ја Фәрибүрз вә Мәнучеһрин руһлары беһиштдән истәјинә чатмыш шаһын башына нүр вә фәрр сәпмишләр... Бир аләм адам ки, онун бахшејиши боллуғундан не'мәт бағарындадырлар, һәсәд апаранларын ев-ешијинә илдырым сәпмишләр... Әли вә биләји дүшмәнин көшкүнү јандырмаг үчүн одлу пејканлары ора атмышлар. Ајдынлар онун әһдиндә Ширвандан Мәдајин етмишләр. Ајағы алтына Әнуширәванын тачыны сәпмишләр... Онун дөврүндә Шәрван-Ширван — Хејрәван оландан бәри әршидә јашајанлар мә'нәви јүксәкликләрини Хејрәвана сәпмишләр... Агилләр Ширванын әзизлик сујуну көрдүләр вә үрәк топрағыны Һерат, Бәлх вә Мәрви — Шаһчаһана сәпмишләр... Көј онун гапысындан үз чевирәнләрә ағлајыр, өзкәнин гаршысында чанларыны чөрәк вә ад тамаһы илә сәпмишләр... Ај парлајыр, пәрванәләрин корлуғуна бах ки, чаны даш, мүм вә иплијин нәтичәсинә сәпмишләр.

1170 Бугратиләрин шаһы онунла зәфәр чалыр. Сәлчуглуларын шаһы онунла вүгарлыдыр.

1171 Сәлчуг дөвләтинин мунчуғунун ајы, онун гылынчы көлкәләриндә јарајар. Аббас оғланларынын һиммәтинин күчү онун тәнтәнәсинин көлкәсиндә јарајар.

1172 Гүссәјәјән наүмидләр бизик. Бири-биринин ишиндән ибрәт алан бизик... Балыг кими бәла торунун арасында, бүтүн бәдәнимиз көз олдуғу һалда көзсүз бизик... Ајна кими ичимизин фәғанындан үзү парлаг, чијәри гара бизик... Ешикдән дилими бағлар, ичимдән фәған гопарар... Хагани, јара илә кечин ки, зәманәдән гисас алаг.

1173 Онун мәдһиндә мәним ше'рим мө'чүздүр. «Гур'ан» кими чандан асылар... Демә ки, мәним кимисинин таҗы аздыр. Мәним кимиси индилик јохдур.

1174 Икилик салан ит үзлүләри горхутмаг үчүн чархын асланыны астанасына бағладылар... Гапысынын итләри азғынлығын дәли итинин ағзыны да бағладылар. О адамлар ки, она көј дејирдиләр, чобана гәссаб адыны бағладылар.

1178 Рәсәдләрдән он үч ил бундан сонра дүнјада јел хәфи олачағыны билмишләр.

1179 Чох чәкмәз ки, шаһын әглинин јеткинлијиндән Миср вә Реји Шабранла бир јердә көрәрсән.

1180 Онун һинди гылынчы мүхалиф јандырмагдан Хәзәрдә Һиндустан едәчәкдир.

1181 Гаршыма чыхачаға тәслим олараг кәлдим. Үмид көзүмү о гапыдан бағламышам. Башымы дүшмәнләрин гылынчына вериб, гапымы достларын

үзүнә бағламышам... Гушларын сирри үчүн бир Сүлејман галмады. Дивләрин гаршысында она көрә ағзымы бағламышам... Дилимә кишиләр мөһүр вурмушлар. Она көрә ушаглар кими данышыг гапысыны бағламышам. Хагани додағына торпаг алараг деди: «Ничи сатмағын дүканыны бағламышам. Дүнјанын ишиндән һүммәтими көтүрүб, үрәјими шаһ нишанлы шаһа бағламышам».

1182 Гоча рәји, тәдбири чаван бәхтиндән јардым алды, бәли Јагубун сүрмәсини оғлунун гохусу илә гарышдырмышлар... Она һәсәд апаранлар бәдбәхт вә ачиздирләр. Она бахмајараг ки, күп дибиндә илан вә шарәк гушу кимидирләр вә бири-биринә гарышмышлар. Рус вә хәзәрләр гачарлар ки, Хәзәр дәнизиндә о чаваһир топламыш овучун фејзини гарышдырмышлар... Фитнәнин көзү үчүн ордусунун тозундан јухусузлуғу ортадан апармаг үчүн јухусузлуг дәрманы гарышдырмышлар...

1184 Рус вә хәзәрләр ајрыча мәгсәд күдүрләр, тач саһибләрини инкар едирләр.

1185 Сәнин рус ләшкәри илә вурушмада гәләбәнин тарихи олду: «آسمان قران» — көјдә ики улдузун бир бүрчдә бир-биринә јетишмәси.

1186 Бакы онун сағлығы илә Хәзәран, Ни вә Зиреһкәрандан бач истәјир.

1187 Гылынчы көјдән јардым алды. Дәрбәнд вә Шабирани фәтһ етмәк үчүн.

1188 Кәштасиб оғлундан јардым алды ки, гызларыны әлинә кәтирди.

1189 Сәнин гәләбәнин кедишини јаздыгда башгаларынын шөһрәти сынды.

1190 Бу илдә руслар дәниздә гачдылар. Ширваншаһ кәминдә иди. Онлардан бирисини дә дири гојмады.

1191 Хәзәрләрин икидләринин бојнуна хејзәрән кәндири салды... Сәнин бир охун Хызыр кими, јолуну азмышларын 73 кәмисини јарды. Дәнизин гырағында нә чох јаралардан хәнчәрләрин көзүнә ган кечди.

1192 Бах ки, Јусиф әл тапдыгда гардашларына нечә лүтф едәр... Һәм дә рәдд етмә ки, чомәрдләр аналарына һөрмәт едәрләр.

1193 Самиринин гајырдығы гызыл инәклә зәркәрләри бузов сај.

1194 Гартал үрәклиләрин һамысы һачылејләк кими кечә јол кетмишләр. Гүта (дашјејән гуш) гушу кими симургу јувасындан тәрпәтмиш... Сүбһ чағы сүбһ кими кафирләрә јалын гылынч чәкмәклә гылынчла һамысындан зәлиллик тозу тәрпәтмиш.

1195 Көј дәнизин башына рујинас мә'дәнинин гылынчыны Рујинас адасы вә Ләмбәранадәк галдыра билмиш... Адада бир дәниз русларын ганыны төкмүш, о дәрјадан бәјүк дағ кими далғалар галдырмышдыр. Кәми чох ачизләдијиндән бир әкинәчәк ләличә әкинәчәји олмушдур. Башы бичилмиш, ичиндән аман сәси галхмышдыр. Јарысы өлмүш, јарысы хәстә вә гачмыш, өзүнү гуртармышса да өлмәләри күчсүз чанларда гыздырмалар төрәтмишдир.

1196 Гылынчынын көјлүјү ки, күрәдән чыхмыш дәмир кими Хәзәр елини јандырмышдыр. Чарәсиз галараг һиндустан о очагдан тәрпәнмишдир... Она һәсәд апаран уғур һәсрәтиндә вә үрәји диләјинә чатмамыш, «хәсфә» сөјкәнмәјин сәдәмәси ев-ешијиндән төрәмишдир... Онун көрүшү маликсајаг вә зәбанихасијјәтдир. Дәрбәндидән чәһәннәм вә Вили Шабирандан тәрпәтмишдир. Тутушдурдугда Шерван-Ширванширләр өлкәси јох, Шәрәфван олмушдур. Бағдад вә Мисрин сурәти Хејрәвандан төрәмишдир. О, Мисрин вә Бағдадын хәлифәсидир вә овчунун уғуру Сә'дундан Дәчлә вә Кирдимандан Нил тәрпәтмишдир... Су вә дашымы јелә верибсән вә мән су кими өзүмә гыврылараг көнлүмдә даш кедирәм, үрәјимдән гышгырты галдырараг.

1197 Кечән ил дедим ки, шаһын илгарындан сонра Дәрбәнд сөјкәнәчәјини сүнкү илә алачагдыр. Доғру чыхды.

1198 Онун ордусунун икидләриндән һәр бир атлы Рум үзәриндәки гәләбәси илә Алп-Арслан олсун.

1199 Бу оғлундан Мәнучеһрин чаны севинир. Нә олајды ки, ағыр јухудан ојана иди. Ајыг вә өлмәз дөвләт көрәрди. Әкәр һәмишәлик јухудан ојанса иди. Онун руһу шаддыр, о чағадәк ки, онун оғлу әдаләтин сурәти вә мәмләкәтин чанылыр.

1200 Дүшмән кәмәнд кими сыныг-сыныг олду ки, о кәмәнди белиндә вуруша кәлди... Дүшмәни тач вә тахтдан чох узаг дүшдү. Ешшәк милчәји мәмләкәтин сүфрәсиндән итди.

1201 Мән онун гапысында рузкарын дилијәм, онун гылынчынын учу мәмләкәтин дили олдуғу кими.

1202 Сәнин гылынчын Хәзәри тутар вә Дәрбәнди дә фәтһ едәр. Бу гәләбә илә сәнин хәбәрләрин дүнјаја муштулугчу.

1205 Султанын фајдасы сәнин мәмләкәтиндән азачыг бир кәлирдир. Белә сајкы о, шаһлыг бир һәфтәлик мәнимкидир... Ej чаһандарлыг нишанәләри сәна јеничә бәлли олан вә ej о кимсә ки, чаһандарлыг базары әјјамында итидир!.. Әкәр Елдәкиз Ираны султана тапшырды, о күн ки, чаһандарлыг ишиндән дишары чыхды. Султан сәнин сағлығына мәмләкәтләри башгасына тапшырды, көрдүкдә ки, чаһандарлыг тоги ону сыхышдырыр. Чох севин ки, Мәнучепр Ризванын көлкәсиндәдир. Онун сәнин кими чаһандарлыға гајғы көстәрән оғлу вардыр... Сәнин гылынчын Хәзәри тутар, Дәрбәнди дә фәтһ едәр. Бу гәләбә илә сәнин хәбәрләрин дүнјаја муштулугчу олсун.

1206 Һәг вә батилин таразысы — өлчүсү падшаһын рә'јидир. Она көрә ки, халис вә гајырма гызыл одла билинир... Үрәк керчәк ашигдир, әғјардан горхмаз. Халис олан бир гызыл оддан горхмаз. Кечән ил бу торпагдан олан үрәји өлдүрмә мәснәдинә апардылар, бу илдә дә ону истәр вә кечән илдән дүшүнмәз... Онун ки, көз вә үрәјиндән гасырға ики-ики галха, гәмләрин ишылтысындан бирчә-бирчә чох дүшүнмәз... Јары олмамаг бәдбәхтликдир, бу уғурсузлуг ораја чатар ки, бу ики дүнја бир баш да јардан дүшүнмәз... Чаным шаһын пәнаһындадыр, һадисәләрдән горхмаз, Иса күнәшдәдир. Дардан дүшүнмәз. Хагани бир өмр узуну јарына чаныны сәпсә, јухуда да онун хәјалыны көрмәкдән дүшүнмәз... Һачана кими мәним бу галмыш чаным тәһлүкәдән горхачагдыр? Нә гәдәр рәсәддән дүшүнсүн? Бу јүк ки, мәним вардыр... Һамынын кәсмәји чөрәкдир. Мәним кәсмәјим исә чанымдыр. Бу кәсмәк ки, мәним варымдыр, дүнја шаһындандыр.

1208 Онун бәхти хәзәрләри аландыр, шаһын әдли илә сөзү бирдир. Һиндистандан фил кәтирәр вә ону да Хәзәрдә бәсләјәр...

1209 Күнәш мәһтабы бәзәдији кими фәрри дә Дәрбәнди бәзәди, нечә ки, үч гаранлыгда сују танрынын нурлары бәзәјир.

1210 Онунла динин күнләри ишыгдыр. Дөвләт ондан јахшы ад газанмышдыр. Падшаһлыг онунла јарашыглыдыр. Милләт дә онунла динчликдә олсун... Мәләкәнин кетмәси илә хәзәрләр өлкәси Ризван гајғылы олачагдыр. О јанлар чох бәхтәвәрдир. Ширванда да шадлыг олсун.

1211 Дүнјанын баш-ајағыны, көјүн јухары вә ашағысыны ахтардым. Дүнјада бир әһл—бирчә инсан көрдүмсә мүсәлман дејиләм... Арзу үзүмүн сујуну апарды. Һансы су, һансы үз? Үз һарадан, һансы су? Өзүм онун гәминдә дејиләм. Кәнчлик султаны санки атланмаг үчүн гапыја чыхды. Һачана кими онун далынча дүшәчәјәм? Мәнки итчи дејиләм! Һәр кәс адына көрә дивандан өз адыны ахтарыр. Мән өз адымы ахтардым, һеч бир диванда дејиләм?!... Әкәр мәни дејри адландырырсан, дејиләм. Әкәр Кә'бәли билирсәнсә дејиләм. Хаганлыгла давранмырам. Хаган мәни бәјәнмир.

1212 Фәләјин көрпүсү алтында кимсәнин архындан вәфа сују ахтарма. Бу әски көрпүдән кеч, јени вәфа сујуну көр!

1213 Көјүн алтында һеч бир наләјә мәһрәм јохдур. Хаганинин наләси она көрә көјүн јухары вә ашағысына кетди.

1214 Үрәјимин сыныглығына бахмајараг үзүмү көјә тутурам, аһ ки, көјдән ашағы вә јухары бир ајры гиблә јохдур.

1215 Мөһнәт вә бәјәнилмәз доланышыг, кечә вә күндүзүн ачылышы будур. исти от вә ағрајан көз, бу көјүн дәрманыдыр?!...

1216 Көјүн чохлу бамбачасыны јејәрәк әдәбләндим. О чаға кими ки, «إذا اسما» нын тәрбијәси көјүн пејсәрини дөјдү. Она бахмајараг ки, көјү бир түклә башым үстә сахламышлар. Көјүн вурушлара һазырландығыны түкдән түкә көрмүшәм.

1217 Көј мәним ачығыма ит үрәклиләрә сәчдә едир, она көрә дә көјүн икијә бүкүлмүш бели итин гујруғу кимидир.

1218 Шәрг вә гәрбин көзү бу сөзүмдәдир. Һејиф ки, бу бахыш шаһын ризасынын ејни дејилдир.

1219 Зәфәр Сәрир вә Русу алмағы онун тәрәфиндән замин олмушдур. О гәләбәни артырмагла таһрија шүкр етмәји артырандыр.

1220 Елә ки, Шабран чеврәсиндән Хәзәрә сары кечә, рус вә алан шаһын ајағы гуллуғунда баш гојарлар вә әкәр шаһын бајрағы Сәрирә кечсә, Сәририн саһиби тач вә тахтыны шаһын налпулусу гојар. Шаһ јолкөстәрән һуддур, әһли-Сәрир адиләрдир. Шаһын рә'јинин күчүнү јенидән дирилдән сәрсәр јелі бил.

1221 Рузкар мәним белими сындырды, үзүндә утанмаг сују јохдур. Белә олмасајды, шаһә мәдһ дејәни белә сахламазды. Чәрх мәним көвһәри-шәбчыраһымы нијә торпаға вурду ки, шаһын сәнасынын инчисини тачларын көвһәри едәм?

1222 Шаһын Күлүстан галасыны Бугбеј дағынын башы бил, Шамахы диварыны јени Кә'бә еви көр!

1223 Дүнја һалгасында (әхиләрин илк өзәји) бир әһл — јеткин инсан јохдур. Әһлијјәт ајағыны ортадан көтүр. Дүнја әһлиндән кимсә әһли-дил тапмады, еј үрәк кет үрәјини бу дүнјадан кери ал... Мәнүчеһр торпагда јатдығы үчүн, бу үғурсуз дүнјадан мәһәббәтини кәс! Мәнүчеһр дөвләтинин мејвәсидир. Ахистан Кәјан падшаһларынын тачы... Хагани чаныны сәндән өтрү үзәрлик етди, нә етсин? Бир аләмин көзү сәнә сарыдыр.

1224 Өзүнә ситајиш етмәји һалга кими гапыда гој, өзүнү унутмағы әтир кими гојнуна чәк.

1225 Көјдән налә едим, јох, јох! Көј дә сәнин хујундан налә етмәкдәдир.

1226 Сәнин чеврин дүнјанын һәлгәсини сындырды, кетди вә көјүн зәнчирини гырды.

1227 Көј дә мәним кими сәнин чөвриндән көјә торпаг төкмәкдәдир.

1228 Фәләкдән мәним көнлүмдә јаралар вардыр, о да сәнин күчүнүн әл көздирмәсиндәндир.

1229 Дедин ки, отуз мин дирһәм кәсмәклә, отуз сүнкү тутандан аз тапмаг олмаз. Анчаг сәнин јүз мин јени сүнкүдән бу гәләмә тај тапмаг олмаз. О бүлбүлүн ки, көксүнү чырмагласан онун нәфәсиндән беш чүр хор сәси тапа билмәзсән. О гәләм ки, түкү башында гала, ондан дәбирин ишини јеринә јетирән тапмаг олмаз.

1230 Әкәр сәнин астанандан узаг галсам падшаһларын астанасыны өзүмә әскиклик сајарам.

1231 Сәнин јанындан савајы ачыг көзлү дәјәрләндиричиләри билијин әјары үчүн тапмаг олмаз.

1232 Атан көрмүсән ки, нечә сахлајырды, о саһири ки, о падшаһларын дили олду.

1233 Һансы далагла дил сәндән данышды. Үзүмүн сујуну дилин төкмәкдәдир. Мәним көзүм дилинин күнаһыны јујан олду ки, сују ағзыма сары ахыдыр.

1234 Гызыл Арсланын Азәрбајчанда һөкүмәти вар иди вә Хаганијә јахынраг иди. Гызыл Арслан Хаганыны горумаға чалышырды. Бәхшеји вә ән'амыны ондан әсиркәмирди. Саики мәддаһ вә мәмдуһ — өјән вә өјүдүлән арасында үрәк достлуғу әлагәләри — бағлылыглары јаранмыш иди. Хагани Гызыл Арсланы чаны вә үрәји илә дост тутурду вә сәмимијјәтлә — үрәкдән ону өјүрдү. Нечә ки, гәсидәләри һекајәт едир, демәк олар ки, онун биринчи дәрәчәли ше'рләри Гызыл Арсланын мәдһиндә гошдуғу ше'рләрдир.

1235 «ثون» илиндә Сә'д улдузуну истәјинә чатмыш таледән көрәм.

1236 Алты илдән сонра улдузларын гәрарыны азәр вә меһригында көрәм.

1237 «ثنوك» илиндә Сә'д улдузуну истәјинә чатмыш таледә көрәм.

1241 Гуллугчуларынызын кичијинин истәјинин сону о олмушдур ки, бир күн о јүксәк гапынын гуллуғуна бағланмаг фүрсәтини тапсын.

1242 Јахшылыг дәфтәрини чох охумушам, сәнин үзүндән башга дәфтәр башлығы олан күнәш тапмамышам. Бир өмүрдүр ки, күнеј вә гузеја кедир, гуру арзу вә јашлы көзлә күнәш, еј дилбәр!.. Сәнин үзүндән шәрг вә гәрб чеврәсиндә адил шаһын рә'јиндән ишыграг күнәш көрмәди.

1243 Пис дүшүнәнин јарасындан шәһадәт тапды.

1244 О кәрим иди. Әхлагы көзәл иди. Әдли севир вә она әмәл едирди. Тохтахлыға — һелмә дајаныр вә кәскин чәзалардан чәкинирди.

1245 Ондан габагкы дүнјанын султаны Гызыл Арслан биздән интигам чәкә, биз ону өлдүрәк. Олмасын ки, онун бизи ортадан галдырмаг вә бизим јеримизә өз гуламларыны гојмаг фикри олсун. Бирләшдиләр...

1245 Мәним саламымы зәманәнин пәһләванына ким јетирәр? Анчаг Күнәш ки, мәним кими ону да дирәми илә алмышдыр. Сәба бу нәмәни апаран көјәрчин олду, о дәркаһа ки, кәрәмин сурәти бу күн онун јаратдығыдыр... Мәндән ешитмишләр нкидләр гејбдән әзбәрләмиш сәнасыны ки, пахыллыг онун сөкдүју сырадыр. Анчаг үрәк онун ајрылығы илә сәрсәмә тутулдуғундан дилим онун башы парчаланмыш гәләминдән гарадыр.

1250 Сәнин дәркаһын пакларын гибләсидир вә мәним чаным пакларын гибләсиндән савајы һарда доланар? Бәдәним Кә'бәјә сәчдә етмәси борчдур вә әскиклик дејилдир ки, әкәр көзү Кә'бәни көрмәкдән ајырар. Бәдәним Кә'бәнин јахынлығы илә таныш олмаса олар. Кәрәк ки, чаны сәчдә етмәјин јахынлығы илә таныш едә. Әкәр бәдәнимдән гуллуг намазы фот олдуса инди чаным да һәм сәһв сәчдәси, һәм дә гәза едәр. Диван вә чанымы ики әрмәган көндәрмишәм сәнә, дүнја бу ики гејби төһфәјә сәна едәр. Мәним диваным сәнин гулағына дәри инчиси верәр. Чаным сәнин гонаглығынын сифәтләрини көјүн јүксәкликләриндән еләр.

1252 Сәнин овчун вә хулгун кими тази ат, атлас вә ипәк парча илә мәним евимин һиллә, Бағдад вә Шуштәр етдиләр. Сәнин лүтфүнүн учалығыны охујараг, бурада бәхшејишими гызыл, зәрбәфт, гулам, туг вә гатыр етдиләр.

1253 Таһрынын көлкәси Шәмсәддин Атабәјин оғлу ки, онун чәлалындан аршын башына онун рүтбәсинин көлкәләри илә тач гајырдылар... Диндән үз чевирәнләрин зүлмәт евинин јачузлары гаршысында бу Искәндәрин гол вә гылынчыны бөјүк сәд бағладылар... Кечән ил көрдүн ки, бу сәлчуглуларын башчысы күфр әһлинә нечә пусгу гурдулар ки, онлар ғули рәһбәр етдиләр... Бәхтләрини итирдиләр, она көрә ки, ковурдан јардым истәдиләр. Үзләрини әјри көрдүләр, она көрә ки, дәбилгәни күзкү гајырдылар.

1256 Јанмыш уддур. Көзәлләр онунла дишләрини ағардыр. Шаһын шөвгүнү од вә Ширвану уд јандыран мангал етдиләр... Сәнин гапыны көрдүкчә башга бир јерә сәна көндәрмәрәм ки, сәнин гапындан тәмиз руһун чағрылачағы јери дүзәлтдиләр... Кәмәр кими гулағы сырғалыјам, көзүмү габаға тикмишәм. Ондан утанырам ки, јенә дә сәнин белин кими кисәми арыглашдырмышлар. Мән гуру гамышам, она бахмајараг ки, одун јејәчәји гамышдыр. Бу гуру гамышын јемәјини о јаш оддан гајырдылар (Чахыр). Хаганинин сәркүзәштини дәфтәрә сал, она көрә ки, јени-јенн гәмләрини дәфтәр кими бири-бирининн ичинә салдылар.

1257 Қилејим чәрхдән дејил, бәхтидәндир ки, мәни бәхтим баша салыр. Јусиф гурддан нечә инилдәјә биләр ки, гујуја ону гардашы салар. Хаганинин нәфәсини мәләк әкәр ешитсә Хагани-Әкбәрә чан атар...

1258 Үрәјим сәнин ешгинлә башыны верәр. Баш сәнин ешгинлә папағыны атар. Мән о гушам ки, од јандырараг өзүнү ода атар. Талејим мәни јанымдан дишары атды. Инләсәм даһа дишары атар. О кимдир ки, мәним талејимин сәрнәвиштиндән бир күндәлик давәрә — һакимә ата.

1259 Үрәјини уд ет, ики көзүнү уд мангалы. Гызыл Арсланын гаршысында јандыр!

1260 Дүнјадан бир әһли-дил көрмәдим. Һаны үрәк ки, үрәкдән нишан көрмәдим. Һачанадәк үрәк-үрәк дејәчәксән ки, ики аләмдә үрәјә сары кедән бир Дүлдүл көрмәдим. Јүз вәфа гафиләси кечиб кетди, онлардан ајрылыб галан бириси көрмәдим. Рузикарын сәрмајәсини охудум, онда вәфа башлығыны көрмәдим. Дүшмәнләримә зүлм етмәдим вә достларымда инсаф көрмәдим. Јүз оруч үрәк ағрысы илә тутдум. Чанымын истәдији бир бајрам көрмәдим. Сәккиз ајлыгла доғулмуш ушаг кими өлүрәм, дүнјаны көрмәдим... Ит кими дилимлә јарамы јујурам вә меһрибан көрмәдим. Јарам дилимдән олса да дилдән савајы мәлһәм көрмәдим... Зәманәнин ики рәнкли торундан Хагани үчүн аман көрмәдим. Аләмин шаһларының ән адили Гызыл Арсландан багысыны көрмәдим.

1261 Русун сары мисдән галасыны көзүмүзүн гаршысында Гызыл Арсланын гылынчы алар. Әмуди Абхазы ки... ону бир аз вахтда фәтһ едәр... Аман мәним бу чох дөјүнән үрәјимдән ки, пүстә кими үрәјимин долулуғундан ағзыны ачар.

1262 Һәр илин тәгвиминин беш күнү кими «изсиз итмиш» нијә олурсан?.. Әкәр меһрибанлыг данасы истәријсәнсә Гызыл Арсланын гушундан савајы нијә олурсан?

1263 Исламын сүпәһдары гәләбә чалмыш Атабәј ки, онун кичик гулу Гәдәрхан көрүнүр.

1264 Сөзүнүн күлшәкәри вә хулгунун алмасы илә Шамахы Исфаһан кими көрүнүр.

1265 Рүбаб дилләрдән мәним кими бәла көрмүшдүр. Дилбилән кимсә бәлалар көрәр.

1266 Онун һинди гылынчынын истиси көз гаршысында рус вә Аланда бир Һиндистан көрүнүр.

1267 Исламын шаһәншаһы Хагани-Әкбәр ки, Саман очағынын тачы кими көрүнәр. Бәһрам очағынын башчысы ки, гылынчы үчүн Бәһрамын гылынчынын учуну бүлөв едир.

1268 Бах: 1263.

1271 Һамы һөкм етдиләр ки, 580-да Абхазы әлә кечирәрсән вә Руми аларсан.

1272 Мәним күнәшимсән. Чырагла сәни ахтарырам, ондан өтәри ки, мән ајрылыг кечәсиндә вә сән исә кәскинлик булудундасан. Ара-сыра көзүмүн бачасындан ити кечирсән, сәнин хәстәнәм, бир дә сорушмурсан вә кәлмирсән. Үрәјим сәнин чанын олду, истәсән кедәрсән, истәсән отурарсан. Сәнә сөзүм кечмәз ки, сән евин јијәсисән... Хаганинин үрәјини чырмагладын вә бир күн сорушмадын ки, ej мәним пејканымын хәстәси, ахыр сән һарадасан?

1275 1. Көлкә мәним һәмишинимдир вә налә һәмдәмимдир, бу икисиндән дишарыда әһлә-инсана охшајан тапмадым. Ej көзүмүн ишығы олан көлкә вә ej үрәјимин досту налә, тајсызлыгда сизин кимиләрини тапмадым. Әһлин достларындан чохуну јохламышам. Әһд едәркән кимсәдә вәфа тапмадым... Санки инсанлыг јоха чыхды. Буна көрә дә бир ан кечмәди ки, бир чәфа тапмадым.

2. Дејәсән бәс ки, өлмәмәзлик сују архасынча дүшән Искәндәрәм. Өмрүм кечди. Өлмәмәзлик булағыны тапмадым. Көзләмә Мисриндә Јусиф кими галмышам. Чох чалышдым Кән'ан тапмадым. Әтәји ајағымын алтына она көрә гојдун ки, јахадан јахшыраг јарадычылыг дүнјасына тач тапмадым. Бүлбүл кими данышан идим. Анчаг чалаған кими гәмдән она көрә сусдум ки, сөзбилән көрмәдим. Ej Хагани, сән гәм јемә ки, рузикарын чевриндә бир күләр вә севинән чомәрд тапмадым.

1276 Күл кими бөјүкләрә артыг башағрысы вермәрәм. Севинч бүлбүлләрини вида едәчәјәм... Дөнмәдән падшаһларын игтасыны гәбул етмәрәм. Мән вә игтаны тәрк етмәк вә сонра әскилмәк?!. Әкәр фигһидән галсам мәктәбә кәләрәм, нәсх, сүлс вә риган хәттини јазарам. Анчаг тәсмим тутдум ки, һеч вахт нә мүлк, нә мал, кәлир вә мәтаһ ахтармајам.

1277 Көјдән һәр бир сәадәти тапардым. Әкәр Ширванын уғурсузлуг евиндән сычраса идим.

1278 Һүнәр ичиндә дөвләт чох ахтардыг, һәр икисини бир јердә тапаммајырам. Дејәсән бәс ки, һәр икиси од вә су кимидирләр ки, бири-бири илә барышыгларыны көрмәјирәм.

1279 Шаһдан разыјам. Јахшылығы илә мәнә бир тикә чөрәк (кәсмәк) вә абры верди... Шаһын сәхавәти бунунла белә ки, рузијә сәбәбдир, анчаг онун сәбәбкары танрыдыр.

1280 Ширванын сујуну ағзыма вурдуғумдан хаганын кәсмәјини јада салмағы нә едим? О шәһәрдә мәним ики-үч хәрабәм вардыр. Бајгуш олмадығымдан виранәдә нә едим? Онларын һамысыны бир, ики-үч гәм дејри бил, нә Сәдирдир вә нә Ғәмдандыр. Нә едим?

1281 Бах: 492.

1282 Ширванда үрәјим вә јарым галмадығындан, үрәксиз вә јарсыз Ширванда нә едим?

1283 Чанымын боју һачана кими ки, ики иди, бәдәнимин гүссәсини чәкирди. Инди бој бир олдуғундан бундан артыг таб кәтирмәз.

1284 Әкәр Ширванда әһли-дил галса иди, фикримә сәфәр кечмәзди.

1285 Мәнә сүфрәлиләрә сүфрәниз бол олсун демәк кәрәкмәз, о, мәрһабадан гачырам... һәм достдан, һәм дә дүшмәндән инчимишәм, буна көрә һәр икисиндән танрыја доғру гачырам.

1286 Хагани олан мән, вәтәнин сыхынтысыны чәкмишәм вә сыхынтыдан гачмышам... Танрыдан горхмајанларын шәхсијјәтими сындырмасындан горхурам, чарәсизликдән танрыја доғру гачмышам.

1287 Ej јолдашым, билирсән ки, мән Ширван әһлиндән чанымдан горхараг сизә доғру гачмајырам... Оранын кәлиб-кедәни мәни јорурду. Бу зәһмәтдән гачырам. Гәза да әзизләримин ајрылыг дағы илә үрәјими јандырды, һәм дә о гәзадан гачырам.

1288 О көч күнү ки, мән етдим, вида Ширванла, тәәссүф ејләди гәлбим, чикәр аловланды. Јаныб фәраг одуна, мән Аразла узлашдым. Араз көрүб һалымы од тутуб, ода јанды. Аһым кими ити ахды, гәмим кими чошду. Хүруша кәлди көнүл тәк, кәдәрлә чалхаланды (X. 399).

1289 Нөкәринизин чохлу нөкәрләри, јахынлары вә кичик јашлы гуламлары вар иди ки, һамысы Кә'бәни зијарәт етмәк вә она салам олан пејғәмбәрин мүгәддәс сәрдабәсини гоншулуғуна гуллуг етмәк сәадәтини тапмышдылар. Ејләјә билмәдим тәк кедәм.

1290 1. О одла да Һинд вә Чиндән Бағдада кәлмиш, зүлгәдә ајынын ајыны Дәчлә үзәриндә парлаг көрмүшләр... Дәчләнин башына Мәдаинә кими Хызыр кими кечмиш, Кәсранын гәсрини вә Сүлејманын зијарәткаһыны көрмүшләр. Шаһын ејванынын тағыны вә гарынын евини вә чыхардығы јахшы ады ејванын фәршинә тај көрмүшләр. Тәәччүбдән зәнчир кими гыврылмышлар, онда ки, ејванын гапысында нә зәнчир вә нә дә гапычыны көрмүшләр. Һөкүмдары кетмиш вә шаһын гәсринин дишликләрини тачын дишләринин башында ағлар көрмүшләр. Орадан һиллә торпағына вә Фәрат сујуна сары сүрмүш, Мөвгуфүшшәмси вә танры асланынын јашадығы јери көрмүшләр... Бадијә дәниздир, дәвә кәми вә әрәбләр далға, Вагисәни дәнизин сәрһәдди вә Мәккәни дәнизин сону көрмүшләр... Бадијә түркләрин гәмзәси кими әрәбләрдән сүнкүлүдүр. Гантөкүлән јери вә лејсанын нәркиззарыны көрмүшләр.. Мән Мүгтәфинин дөвдүндә — дej ајында Бадијәни көрдүм ки, онда су вә отдан чох гытлыг көрмүшләр. Сонра Мүстәзинин әһдиндә — бу ил тәмузда көрдүм ки, тәјәммүм јериндә јүз нилуфәристан көрмүшләр. Рәһбәдән ики атлы Минаријәдәк бирбаша сүрмүш, дағ ешшәкләринин дырнагларындан асланларын башыны горхмуш көрмүшләр... Чох көзәл, чох көзәл. О зүлһүччәнин о јени ајы ки, Вадији-Әрусдан тачи-әрусанын ијинтиси кими јатаг отағындан көрмүшләр. Зүлһиччәнин сәккизиндә гәлјаналты чағы Мөвгәфә јетишмиш, ахшам чағы өзләрини једди чарха гонаг көрмүшләр... Бизим һәччимиз чүмә күнү вә биз кәрәм туфанында боғулмушуг, Нуһун әһдиндә дә туфаны адына күнү көрмүшләр...

1291 2. Әхи гардашлар јолдан кәләрләр бир совгат кәтирәрләр. Бу әрмәған бир совгатдыр, гардашларын үрәјиндән өтәри.

1293 Чан Кә'бәсини доггуз шәһәрдән вә једди иглимдән о тајда ахтар ки, бу ики јердә нәфс әмирдир вә тәби деһган көрмүшләр... Ашигләр габагча чан Кә'бәсинин башына долашмышлар, сонра бәдән кә'бәси башына долашмағы танрынын бујруғу көрмүшләр.

1294 Кә'бәни әрәб олан позулмушларын әлиндә елә көрмүшләр, нечә ки, дирилик сујуну гараилыға киров гојулмуш көрмүшләр. Кә'бәнин дүшмәнләри вуруш гушларындан нә көрмүшләрсә, Кә'бәнин достлары говғадан ики онча көрмүшләр.

1295 Әкәр Кә'бәнин чеврәси Мәккә говғасындан ган ағласа һагг онункудур ки, онларын сапандларындан Кә'бәнин јухарысына мәнчәнаг кәлмишдир... Иса адлы бириси Кә'бәнин јухарысындан бир Хејбәр дүзәлтмиш, онун ичинә бир овуч јәһуди һијләли гарышыгсалан кәлмишдир... Мән өз көзүмлә Кә'бәни көрдүм. Даш јарасындан бир овуч јурдсузун әлиндән көз јашы төкмәкдә иди.

1298 Вә онун ән јүксәклијиндә бир уча вә кәчлә ағардылмыш бир һәрби дајаначағын изләри вардыр. Беләдир ки, адыны чәкдијимиз Иса Әбу Мүкәссәр-шәһрин әмири бураны өзүнә сығыначаг етмишдир. Ираг әмир әл-һачи она гаршы чыхараг әмири әзди, галаны јандырараг сөкүб дағытды вә хәрабәјә чевирди.

1299 Хәлифәнин әлини өпдүн, Дичлә булағына из гојдун.

1300 Әмир-әл Мөмининин јенкини өпмәк севинчиндән Сә'ди-Әкбәри көр ки, мәнә јаха дүјмәси кәлмишдир.

1301 Ej тәбиб, белә бир хәстәликдән мәним үчүн һәр анда јени бир ешијә кетмә һәбби гајырдын. Мән чашмышдым ки, ајагјолусу јох иди беһишт гәсринә охшар Кә'бә чеврәсинин. Бәли, Кә'бәнин ајагјолусу јохдур. Чәннәтдә дә ајагјолу јохдур.

1302 Тәбилин күпү иди ки, зүлһиччә ајынын јени ајы көстәрди. Әкәр ајдан ағ зөһрәнин хошакәлән сәсини ешитдиләр... Ej сарван, вердијин вә'дәјә көрә тәләс! Тәләс ки, сәнин мүкафатына мәндән ағ шәкәр ешидәрләр. Танры етмәсин ки, бу ил һәччдән кери галам, олмасын ки, буну мәним вә сәнин тәгсириндән ешитсинләр. Достларым Мичатда Затү-иргдә еһрам тутмуш, Әрәфәта сары јола дүшмүшләр. Мән Фејддәјәм. Мәним сорағымы Бәдһадан ешидәрләр.

1303 Мүшк гохулу топрағы ки, рәсулун башы алтындан кәтирмишдир. Голунун горучусуну «әл Кәһф» вә «Каһа» кими көрәрләр... Јадына дүшүр ки, Ширванда нә бәлаләр чәкди вә нәләр көрдү?!. О бәдбәхтлији ки, ағчаганад вә чалаған гасырғадан көрәрләр. Арвадынын инсанијјәтиндән сары дүшмәнләриндән чохлу бәлаләр көрдү. Чамаәт арваддан алынан мәнфәәтдән өтәри дүшмәнләриндән бәла көрәрләр. Муса Сәфурадан өтәри од ахтарды вә бу чобанлығыны да Сәфурадан өтәри көрәрләр.

1304 Бу ики һәрфи үрәјинин ганы илә јазыб топрагда басдырды. Төвбә нүсхәсидир. Кирпикләрини ган јашы илә тәзәләди... Рәһмәт булудунун сујуну диләјәрәк гапына кәлди вә фани өмрүн әкинәчәјини јағышла тәзәләди. Өмрүнү бош јерә әлдән вермиш бириси сәндән ону гәбул етмәк диләјир, сәнин гәбулунла өмрүн гәбәләсини јениләшдирмәк олар.

1305 Бир күн Бадијәнин ортасына әчәм ордусуна әрәб әли түркләрин гәмзәси кими сүнкү чәкди... Мән дикдән бәрк бахырдым ки, көзләнилмәдән хошбәхтлик чапары су кими гачды вә од кими алышды. Деди ки, бу танрыдан горхмајанлардан горхма, одур, Кә'бәнин танрысы онлара гаршы каман чәкди.

1306 Үч ајлыг јолдур, гырх иллик зәһмәт ки, Мусанын чөлүндән дишары чыхдыг... Әрәбләрин гара үрәкләринин говғасындан билмирсән ки, гачараг нечә кәлдик. О гарға давранышлылардан кечәләр јол кедәркән һачылејләкләрин сајындан чох идик. Ган удмагдан вә дустаглыгдан лүт сычрадыг, сән дејәсән бәс ки, анадан елә индичә олмушуг.

1307 Ола билсин Мәккә сәфәриндән гајыдаркән, она тәклиф олунан нәсранијјәти көтүрмәкдән бојун гачырдығы үчүн дустаг едилмишдир.

1308 Нә олду ки, Бадијә Хаганинин рәнкини оғурлады ки, сүбһ рәнкиндә чыхды вә јолдан кечәрәнкли кәлди?.. Бадијәнин јелләриндән јанан кимсәјә тә'нә вурма ки, о сәфәр чәһәннәм әзабындан артыг иди. Гара үзүнә көрә газаны сындырма, көр ки, һансы әждаһанын ағзындан чыхмышдыр.

1309 Ej о кимсә ки, һәр нәфәсдә хулгунун Тибетиндән јүз мишк јүклү дәвәләр сәфәрдәдирләр. Дәвәләрин гызылла долу бојнуну верәрсән о кимсәләрә ки, һүнәрин башчысыдырлар. Сән Фејддә дәвәјә минәндән тикан вә хәнзәл Фејддә күлшәкәрдир. Хагани кими дәвә үрәклинин јанында сәнин адына анчаг Чами-Чәмлә ичәрләр. Дүнән кечә јолда галмышлар мәним он дәвәм ки, јүк алтындадырлар. Мәнә бир дәвә вер ки, мәним јүкүмү чәксин вә әкәр сатсам бир әрәб атына алсынлар...

1310 Әмир мәним једди бејтими охудуғуна көрә он јүк чәкән дәвәнин мәнә верилмәсини бујруг вермишдир вә доггуз әфлакә тајдырлар бу он дәвә ки, әмир бујурмушдур.

1314 Биз Ирагдан гәмә бүрүнмүш чанымызы апарырыг. Чијәримизин одундан дәрдлә долу үрәјимизи апарырыг... Достларын ајрылығындан дәрдлијик. Күман апарма ки, варын гүссәсини вә ја јохун гәмини чәкирик. Јарымыз әл-

дән кетмиш, ишин гәмини чәкирик. Маја зијан олмуш, мәнфәәтин һәвәсиндәјик... Гызылкүл баш ағрысы кәтирәр вә биз күл кими башағрысыны кеч кәтирәрәк зәһмәтимизи тез апарырыг. Дедим ки, Бағдаддан јолда јемәк үчүн нә апарырсыз? Көзүмүзүн дурултдуғу јүз ган Дичләсини апарырыг.

1315 Сизин јүксәк мәчлисиниз һәлә дә фүтүввәт мәдрәсәсиндә вәфа лөвһүнү көтүрмәлидир.

1316 Ej дост, Бағдад хәттинәдәк мәнә чахыр чамы вер, јенә дә мәним јүкүмү Бағдад хәттиндә сал! Көмрүк алынан јери көрдүм вә тәразыны. Ејш бәзәкдән верки кими олду вә ишим таразы кими... Мәккә сәфәрини јүз чалышма илә јолуна гојдум вә кетди. Бу кәрә Муған күчәсинә сәфәрим варды. Мәним јанымда Шунизијјәдән вә гара мешә хорузундан коп демә! Мәним әлими тутуб мәни Хатунијјәјә тапшыр. Мәнә дејирсән ки, сәнин һәччин бу ил 72 һәчч иди. Јүкдәки әрмәғанымы бу чүр әтирли етмә!.. Хаганини һәлә дә әсрүк вә көвур чағырырсан. Кимсә мәни сәнин кими ајыг мө'мин көрмәсин!

1317 Шәһрзури сечмә јолчудур ки, ону Бағдадда бәсләдиләр.

1318 Ej Хагани, Бағдадда көзләмә вәфалы инсан, сахтакарлар шәһриндә вәфалы әлә дүшмәз. Дәчлә тәк ахытдыларса инсанларын ганыны, Бағдадлынын көзүндән үзүнә килә дүшмәз (X. 403.).

1322 Бәсди, бәсди ej Хаганинин талеји, һачанадәк нә гәдәр ону бәлаја бағлајачагсан?.. Һәм едә биләрсән ону Тәбриздә әјләшдирәсән, һәм едә биләрсән ки, ону Ширвандан гопарасан. О, ушаг хујлудур. Ону артыг инчитмә, белә бир ушаға учадан гышгырма! Көз јашындан савајы кимсәси онунла дизбәдиз дејилдир. Көлкәдән савајы кимсә онунла бағлы дејилдир.

1323 Хагани гүрбәтә дүшәндән бәри, бир гапылы ев онун дустагхана достудур.

1324 Ej Хагани, Рәшидинин гүссәсиндән һачанадәк көз јашы вә ноһә олар? Ајаға галх!..

1325 Көксүндә бөјүк бәланын дағы даша чәкилмиш нәгш кими галды вә дашда нәгш чәкмәк үчүн үрәкдән лачивәрд галды... Бах: 474.

1326 Үрәк јарын хатирәсини унутмаз, мәним ганда әјләшмәјим дә бу анмагдан доғду.

1327 Дәрддир ки, үрәк галмады вә онда дәрдин ады галды вә үрәјимин јары олан јарымдан анчаг анмаг галды... Үрәк мураддан мумун үзүк гашындан көтүрдүјү кими бир нәгш көтүрдү. Бир ан гоша иди вә өмрүнүн һамысыны тәк галды...

1328 Бах: 508, 513. Елә ки, синәмин һоггасыны ачам сәнин сирриндән савајы бир шеј ортада көрмәрәм... Дедин ки, башгасы илә евләнәрсән, белә демә. Буну күманымын варағында да көрмәјим.

1329 Бах: 515.

1330 Бах: 480.

1331 Бах: 516.

1332 Бах: 1277.

1335 Бах: 11.

1336 а. О јерә јетишибдир мәним билијим ки, билмишәм ки, наданам.

б. Сәнин зијанын билмәјин хејринәдир, сәнин күчүн бачармамагдадыр. Ej Хагани, билмирәми өзүнә галхан ет ки, наданлыг билијин иксиридир.

1337 Билик күнү итиб кетди ки, бәхт дүзкүн чалышан мәнә әјри бахыр... Бәлкә дә мәним әјрими дүз едир ки, мәндә һәлә дә әјриликдән из вардыр... Түрк она көрә оха әјри бахар, дүз олсун ки, гәләбә аләтидир... Сағламлыг ахтарырам вә тапмаг узагдыр. Бу истәкдир, тапмаг башгадыр... Рузикарын мәктәбиндә кечә-күндүз мәним арзу лөвһүм голтуғумдадыр. Бу мәктәбдә елә бир ушаг јохдур ки, вәфа сурәси онун әзбәри олсун... Јарадычылығым бакирдир вә зәманә намәрддир. Намәрдин јанында бикр аз горхулудур...Гызыл истәмирәм ки, гызыл истәјән шабаш гызылы кими галхансыздыр... Гәм дә аләмдәндир вә аләмә сығмаз ки, чох күчлү вә күтләвидир... Хачә көрдүкдә ки, үрәјим дәрдлидир, деди ки, бу дәрдлилик сәфәрдәндир... Дејир ахыр мәнә де көрүм, нә арзун вардыр? Арзу зәһәр вә гәмдир, истәк дејилдир әкәр олса... Бир јарымадам вә бир үрәк истәјирәм, дүнјадан арзум бу гәдәрдир... Бир мәгама чатмышам ки, мәним үчүн тикан вә хәнзәл күлшәкәр јериндәдир... Һаны о гылынчын башы ки, башымын арзусудур ки, вәһшинин үнсијјәти көјә-

рәнти вә су архынадыр... Чаһил асудә вә фазил зәһмәт ичиндәдир, фәзл танынмаз вә чаһл е'тибарлыдыр. Зәманәнин бүтүн чөврү фазилләрәдир. Бүлфүзул онун чәфасындан горхудадыр. Пакларын үрәјини фәләк сындырмышдыр, Зали-дастаны атасы атмышдыр... Она бахмајараг ки, Тәбриз даһа шөһрәтли шәһәрдир. Анчаг Ширван даһа јүксәк сәрһәддир...

1338 Әлини бир нечә вахт тамаһын башына гој. Та бир баш сәнә аға олмасын. Кет ајағын башыны әлинә ал, та бир дә бөјүкләрин гапысына кетмәсин!

1339 Бах: 29.

1340 Тәбриздә оландан бәри әлимә кәлән ики шејдир: анчаг јарым дәнә чөрәк вә Мећранарудун сују.

1341 Бах: 1329.

1342 О, өзүнүн бир гапылысы илә боз демир, сән о алты гапылынла — дүнјан илә өјүнмә!

1343 Сәфәрдән мәним үрәјим ганлы бир нөгтә олду. Сәфәрин өзү дә бир нөгтә илә сәгәр — чаһәнәмдир. Гүрбәтә дүшәндән бәри һәр бир илдә доггуз ај дашарыда вә үч ај евдәјәм. (Доггуз ај чөлләрдә вә үч ај јашајыш мәнтәгәсиндә)... Она бахмајараг ки, ғәриб сөзүнүн башланғычы «ғәр»дир. Адлы киши дәниз вә гурунун ғәриби — сечкинидир.

1344 Мән бир күл кимијәм. Вәтәндә мәни инчидән тиканым вар иди, ондан гуртардым. Сәфәр күрәси (вилајәти) вәтәним олду. Вај мәнә!

1345 Гүрбәтә үрәк вердијинә көрә Ширваны тәрк ет, ондан өтәри ки, әһли-Ширванын јүксәклији һәр бир көнүлдә парламаз.

1346 Анчаг Хызрын рузусунун сују мүсафирликдәндир. Мүсафирләрин сәфәрә чыхмаг истәмәсинин бәһрәси јахшыгадыр.

1347 Ираг да бәладыр. Ширванын бәласыны ниҹә чәким, һәм дә һүзнүләрин сәфәрханасыны нә едим? Тут ки, мисал үчүн Ширван шәрр шәһәри дејилдир, хејир шәһридир, шәрәф шәһридир. Нә едим? Ширванда үрәјим вә јарым галмадығындан үрәксиз вә јарсыз Ширванда нә едим?

1348 Падшаһларын бүтүн дәркаһлары дәнизидир. Бир сәдәф јохдур, јүз мин нәһәнк вардыр. Арзу кәмисини бу дәрјаја һеч бир мәдәнијәтли салмаз. Бир көвһәр вермәз вә чан алмаг үчүн һәр анда мин гәсди олар. Ағылын пәнаһында әјләш ки, ағыл тамаһын бојнунун зырғыровлу халтасыдыр. Сән вә бир бучаг?! Нә сәдр, нә ејван, сән вә бир чөрәк! Нә әмир вә нә сәрһәнк!

1349 Ej Хагани, шаһлара ситајиш етмәкдән узаглыг истә, та сиҹасәт дәлғасы ичәрисиндән дишары чыхасан.

1350 Падшаһ бир сддур онун нурундан о кимсә горунду ки, ону узагдан көрдү.

1352 Индиҹә кими она бахмајараг ки, дөшәк дәјишдирмәјә шәһәрин севинмәси вә рузикарын кәдәрләнмәси демишләр, анчаг ики јол көстәричинин көндәрилмишин — Муса вә Мәһәммәдин... төрәсинин баш јолу илә кетмәлидим ки, Сәфура вә Хәдичә үчүн чобанлыг етмишләр... Сөзсүз мәним Тәбриздә дүшмәјим үғурлу бир тарих ола биләр ки, онун атдан дүшмәсиндән сонра көзләнилмәдән саадәт бағышлајан бујруг вә дөвләтә чатдыран, мөһүрлү мәктуб дириликлә чалаг олан шаһлыг бармагларының изләри... Әспрәддинин... јардымы илә јетишди.

1353 Нәср илә баш ағрысы вердим, инди ше'рлә инчидирәм. Билирәм ки, икигат зәһмәтә бундан артыг дөзмәз.

1357 Үрәк онун хәјалы бустанында бирчә гоху илә шаддыр, дустаг гуш тамашаја бундан артыг дөзә билмәз... Чөвзаја охшајан әлинә күнәш кими гәләм вердин, гызыл хәзинәсини јәғмаја вермәји бундан артыг дөзә билмәз... Шаһын өз хәттини көрдүм, ону ағыл мүәмма адландырды. Ағла мүәмма хәтти?! Бундан артыг дөзә билмәз... һәм дә шаһын чанына анд олсун ки, шаһларын дәркаһындан үзүлмүшәм, дәркаһа тәмизлик верәк! Бундан артыг дөзә билмәз. Оранын зәһмәтинә нечә гатлашмаг олар ки, Мәсиһин суфрәсиндә ешшәк милчәји вә һалва касасы?! Бундан артыг дөзмәк олмаз. Вәзифә үмиди илә өмрүмү вердим вә ахыры һеч бир шеј дејилдир. Мишки ити әсән јелә вермәк, бундан артыг дөзмәк олмаз. Ушаға әкәр бөјүк нәнәси чичәк чыхарында хурма версә сәрсәмлијиндән хурманы нә едәр? Бундан артыг дөзә билмәз. Мән бүтүн дүшүнчәми сәфәрә кәрәк олан шејләрә сары топламаға јөнәлтмишәм. Мәни сәфәрдә тә'мин ет. Бундан артыг дөзә билмәз. Бәдии јарадычылыг аләмим ајғырдыр. Ки, о аслан кими чөлләри доланар. Асланы пишик кими бағламаг? Бундан артыг дөзә билмәз. Мәһкиз јарасы, тәнк бәласы вә јүјән сәдәмәси, күчлү әл иди, бундан артыг дөзә билмәз... Шаһын мәдһи јерли-јериндә вә мәнзилдән-мәнзилә дејилмәли олдуғундан өјәнин бир јердә галмасы?! Буна артыг дөзә билмәз. Шаһ мәнә гызыл верди. Мән онун әвәзиндә көвһәр вердим. О бәхшејишә бу мүкафат? Бундан артыг дөзә билмәз. Ағыла дедим ки, нә дејирсән? Шаһ мәндән баш ағрысына дөзә биләрми? Деди ки, бундан артыг дөзә билмәз. Бах белә чә узагдан ашыг ол вә мәдһини чох де, аз баш-ағрысы вер, бундан артыг дөзә билмәз. Јанныза кәлмәкдә ајағым күтүр. Анчаг мәдһ демәкдә дилим итидир. Данышан гылынчын итилији?! Бундан артыг дөзә билмәз.

1358 Хагани сәнин бешинҹинин гуллуғундан узаг галыбдырса, бир нөгсанын хәчаләти үстүндә онун өмрү өтмүшдүр. Инди тмаһсызлығы бәһанә едәрәк сәнин мәдһини охумушдур. Сәнә мәдһ охујана мәләкләр мәдһ охујан олмушдур.

1359 Сәнин бешинҹинин Әрәбә кетмәси тарих олмушдур. Нечә ки, Әчәмдә сәнин әлиачыглығын дастан олмушдур.

1360 Әкәр Шаһи-Бануван Әхлатдан һәччә кәлибсә, ады әлиачыглығы илә бүтүн дүнјада танынмышдыр... Јүз Шаһи-Бануван сәнин пешкарындыр вә јарыјар. Јүз әрманшаһын сәнә нөкәр вә баһадыр олмушдур.

1364 О арзу ки, Мәнүчеһрин чанының вары иди, сән ону тапмысан үрәк дүзлүјү илә дә севинмисән. О рә'јдән ки, ону Иса нәфәсли гардашын сөјләјибдир, дөвләт Мәрјәм јерли бачыја чатмышдыр... Сәнин очағындан гүрбәтә кедәнләр олуб, анчаг бу сифәтлә јох. Еј гүрбәтә кетмиш вә учалығын шәрәфи олмуш, Салари-пир Мәјјафариггинә сәфәр етмишдир. Шамын салари дә онун зәманәтиндә олмушдур... Сәнин бабан Пир шаһ Фәрибүрз дә кетмишдир. Шамын салары сәнин гаршында хансалар — суфрәбәји олмушдур. Сән мүлк вә шаһлығы бир чөврәдән алмысан ки, о, Мәликшаһын гапысыны көрмүш вә Исфаһана кетмишдир. Әкәр бир нечә вахт гардашын вә анан кедибсә дә Мәликшаһ кими јүзләри астанаһын кирову олмушдур.

1366 а. Бу үч илдә ки, мән Ширван өлкәсиндән дишарыдајам.

1370 Әкәр рәһмли вә мећрибан падшаһ ки, данышығы вә хүлги илә, доғручулуғу вә јумшаглығы илә Јусифи-Сиддигин вәрәсәсидир, сучлу нөкәринин әрмәғаны ки, ону дост тутмагдан савајы ајры бир күнаһы јохдур вә мин кәрә ону мәлики-рәһим адландырмыш вә јазмышдыр, рәдд бујурмајалар бу рәһимли вә бөјүк мәликин шаһанә мећрибанлыгларына јарашар. Аллаһ гоjса.

1371 Јүксәк топрағын вәсфиндә ки, Мәһәммәд Мүстафанын мүгәддәс башының алтындан кәтирмишдир. Хаганын һүзуруна чатмасы, өз үстүнлүкләри вә һүммәтинин јүксәклијини көстәрмәси.

1372 Вә хаганын һүзурына чатмаг арзусу.

1373 Јүксәк топрағын вәсфиндәки нәбиләрин сону... Мәһәммәдин мүгәддәс башының алтындан кәтирмишдир... Өз үстүнлүкләрини вә һүммәтинин јүксәклијини көстәрмәси.

1377 Орада бөјүк хагандан бол кәсмәјим олса да нә едим? Она көрә ки, мәним вәтәнимдә асајишим јохдур, гүрбәт вәтәнләримдән үстүнрагдыр?! Нә едим?

1378 Ширван не'мәтләри илә бөјүк вә өлмәз беһиштә охшајыр ки, беһишт бағындан мәнә не'мәтләрин нөвләри чатырса, онун шаһлығынын да јиҹәси шаһы-мәшригдир ки, не'мәтләрин чешидләри Дараның гапысындан мәнә чатыр. Шаһ дәниз кимидир вә мән от кими. Үмид тәшнәси ки шаһын әлиндән дәниз әрмәғаны мәнә чатар. Ширван онун фәрри илә шәрәф вә хејир шәһәридир. Мән хејир вә шәрәфә шүкр едирәм ки, мәнә дә чатсын. Бу бешинчи илдир ки, орадан кәлдим. Һәр бир күн јени рузи орадан мәнә чатыр.

1380 Гәрәз сәһибләри мәним үзүмү һәр күн сизин јанынызда даһа да чиркинләшдирирләр. Дүзәлтмә ғәләмләри илә сүрәтләр дүзәлдир вә дејирләр: Хагани кимин чалағаныдыр? Она мәһәл гојмамалы вә вермәмәли, тәшриф јолламамалы, о өзүнү әздирир. Белә дир, ахы чаһандар падшаһлара наз едәрләр... Бу күндән сонра падшаһларын дәркаһыны танымаз вә әкәр таныса иди Хагани-Әзәмә... вә шаһларын сечкининә сары ғајытмағы сечәрдим. Анчаг

гәрәз саһибләриниң чавабында демәк олар ки, мәни јерин мәшригләриндә вә мәғрибләриндә танырлар... Мәним нәзм вә нәсримиз ки, рәһимли шаһын... мәдһләри илә әтирлидир вә әнбәр гохусу сачыр, тә'виз јеринә көзләри үстүнә гојурлар...

1385 Онун ләғәби Сејфәддин иди. Дәјишдирди вә өзүнү Әбдүләзиз адландырды... Вә хејр ишләри тутурду. Чох јахшы адам иди. Хејр ишләри илә, әл тутмасы илә сечилирди. Суфиләр вә дин хадимләриниң севимлиси иди. Онлара чох еһсан едирди вә јахын иди. Рәнјјәтин башгаларының да севимлиси иди. Онларла әдаләтлә давранырды. О, сәхавәтли, шүчаәтли вә адил иди. Рәнјјәтлә јахшы давранырды.

1387 Вә о ил Әбдүләзиз Руиндеж галасыны оғурлады.

1388 568-чи илдә Сәндабад дүшәркәсиндә отураг етди вә о илдә Әбдүләзиз Руиндеж галасыны оғурламышды. Вә орада отураг үсјандан дәм вурурду. Сүлтан Һәмәданда иди.

1389 Әбдүләзиз бәлли дејилдир ки, кимдир.

1394 Гызыл мыхдыр вә јерин мәркәзидир. Мөһкәмлијиндән Руиндеж адланыр.

1396 Она бахмајараг ки, Руиндеж галасыдыр, сән ону башына бурах, она ки, руиндежин хосровудур тапшыр... О сөјкәнәчәкдә бир сыралары сығыначаг етмишләр. Һамысы горхудан үрәксиз бәдәндир, сығыначағын гушгованы кими.

1397 Сәнин гылынчының әлиндән сөзсүз зәлил олачагдыр, ондан сонра ки, сәнилә етдији әһдини сындырды, о аман истәди. Хошбәхтлијиндән үлдуз кими. Дүшмән нәһәнк иди, горхусундан гурбаға олду. Елә ки, сән о Кәјан чизкили Чуди дағына — атына јәһәр гојду. Илк күндән сәнин лүтфүнүн әзиз етдији бир кимсә иди. Сәнин күчүнүн јерини билмәдијиндән фәләк ону алчалтды. Әһдини позмагла алчалды вә алчалар о кимсә ки, падшаһлара әһд едәркән өһдәсинә алдығыны алчаг тутса. Дүшмән пис күндә чадырын гапысындакы нәғш кими олду. Елә ки, хошбәхт бир нәғш кими сәнин гапында дајанды.

1398 Өлкә алан гылынчынла мин гала алдын, Марағаны да тутуланларын сырасында бил.

1399 Мәндән бир ајлыға бош вахт истәјир ки, ики мәмдуһун ше'риниң алгачыны боја чәксин, Арсаландан Ахистана јол јахын олдуғундан. Билик үзүндән демәјирәм, сөзкәлиши дејирәм.

1405 Бах: 194... О ил ки, чаванлыг хирмәниниң көрдү, јанды һәр бир сүнбүлү ки, бәзәк вә көзәллијидир.

1406 Бах: 1337... Аләм чөврүндән гәм доған мајадыр. Балта одундан олдуғундан јанғынтөрәдичидир... Чаһил асудәдир, фазил зәһмәтдир. Фәзл мәчһул вә чаһл мө'тәбәрдир.

1407 Достларын өлмәсиниң гулағымын јолу илә ешитдим. Үрәјим бу күн бу дүшүнчәнин өлүсүдүр.

1408 Һәм дә мәним бәхтимдәндир ки, мәним сөзүмдән аләм башдан-башә тәрибә сөзләр вә өјмәләрлә долудур.

1409 Бах: 1337.

1410 Бах: 1341, 1343... Демә ки, Ширван толрағы шәр өлкәсидир ки, о шәраф өлкәси хејир илә ад чыхармышдыр. Мәним фәхрим анды ки, Ширван јахшыдыр ки, күнәшин фәхр етдији јер үзејдәдир. Анчаг сакин олмаг үчүн Тәбриз јахшыдыр ки, сәдәф дамчы үчүн ән јахшы отурачагдыр. Гыздырма — тә'б, Тәбризин башланғыч һәрфләри дејилдирми? Анчаг һәр бир нәфәрә сағламлыг јетирәндир.

1411 Еј јолдаш, билирсән ки, мән Ширван әһлиндән чанымдан горхудуғум үчүн сизә гачмајырам. Танрыја шүкүр ки, орада бир хәта етмәмишәм ки, бураја хәтамын горхусундан гачым... Асајишдән өтрү сәфәри сечмишәм. Асудә олмаг үчүн гәзаја доғру гачырам... Мәнә оранын көлән-кедәни зәһмәт верирди. Бу зәһмәтдән гачырам. Гәзадан, әзизләримин ајрылығындан үрәјим јанды. О гәзадан гачырам. Бир үрәк идим чивә кими гәмдән титрәк, чивә кими ондан јердән-јерә гачырам. Тәбриздә дә ајағым арвадла бағлыдыр. Бәлаја ајағыбағлылыгдан гачырам. Елә ки, Тәбриздән Ермәнә сары көлсәм, елә бил ки, гаранлыгдан ишыға сары гачырам. Әрчишдән, Сәдри-рәјасәтин ән'амындан, һәјамын чохлуғундан көз габағында гачырам.

1412 Хаганы олан мән вәтәнин чәфасыны чәкиб писликдән гачмышам. Билдирчин кими һајкүјлү алчаглардан, чәјирткә кими көз габағында гачмышам. Ағ чалағанам һаваланмышам, бәли, бәланын пусгусундан гачмышам. Јох, јох, ағ чалаған нәдир? Сәрчәјәм ки, әждаһанын нәфәсиндән гачмышам. Әкәр алчагларын әлиндән инчимишәмсә әли башында нә үчүн гачмышам? Танрыдан горхмајанларын әлиндән горхурам. Ачыз галараг танрыја гачмышам. Гәзаның каман чәкәнләри пусгусундан севинч сөјкәнәчәјинә гачмышам. Мән Әрчишдән рәисин әлиниң булудундан, әлиндән сәхас сели вахты гачмышам.

1413 Бу гоча арвад үрәк дәниндән үзәрлик салыр ки, сәхасыны үзүнү пис көздән горусун... Будур көр Әрчиш дәнизи бир дамчыдыр онун дүрү-јәтим кәтирән әлиачыглыг дәнизиниң далғасындан... О асландыр, даваты онун гамышлыгыдыр. Чарәсизликдән еһтијач гыздырмасыны онун сәхасының нејзәкари илә кәсәр... Орада ки, доғручулуг вар. Гој онун сәхасының күкәши Ермәни Хорасан кими етсин. Маһмуд бин Әли Маһмуд кимидир вә Әли кимидир. Мән онун әлиачыглығының Ајазыјам, һәм дә сәхасының Гәмдәри. Бу сәнаны мәһәббәтдән ачдым, тамаһдан јох, ондан өтәри ки, сәхасының сәна ачаныныи досту билсин ки, бу төһфәни ки, дүнја шаһларына әсиркәдим, онун ишыглы сәха барикаһына сәпдим... Бу күн сәна чырағы јандырдым. Онун сәха одундан тапдығым бир гордан.

1414 Әрчиш галасыны 522-чи илдә алды.

1415 Сөз сују илә Әрчиш дәнизинә мән јардым едирәм ки, сән тә'сириниң көрәсән. Бу дәниздән балыг тутардылар. Инди елә ки, мән кәлмишәм, сәдәф тутулдуғуну көрәрсән.

1416 Дүнән тәк вә бәхти јатмыш Ермәнә сары кәлдим, бу күн чохлу нө'мәтлә бирликдә кедирәм. Ики дәниз көрдүм; гајғы дәнизи вә су дәнизи. Мән бу ики дәниздән рәвајәтләрдә едиләчәк шүкранларла кедирәм... Бу о демәкдир ки, Шәмсәддиниң ән'амының сүбһи-садигиндән утанараг үзү гызармыш вә шәфәг кими кедирәм.

1417 Әрмәнә чатандан бәри әһли-әрмән мәнә чанларыны сәпмәкдәдирләр. Хүсусилә, нәстури гоншулар ки, мәни икинчи Иса адландырырлар. Иса вә дөрдүнчү фәләк тәсәввүр едир ки, мәндән вә мәним чанымдан сөз ачырлар. Әрчиш дәнизини су анламында мәним јарадычылыг аләми дәнизимә боғулмуш билирләр. Тәәччүблү дејилдир ки, әкәр мәним јарадычылыг аләмимин дәнизиндән Әрчиш дәнизини ичмәли едәләр.

1418 Әкәр Ширванда әһли-дил галса иди, дүшүнчәмә сәфәр кәлмәзди. Вә әкәр Тәбриздә үзүн сују олса иди, Әрмән мәнә су ичмәк јери олмазды. Вә әкәр Әрмәндә ики чинс — ики јеткин көрсәјдим, үрәјим башга јерә кәлмәзди. Һәр нә едирдимсә көј мәнлә мәһәббәт гапысындан кәлмәјирди... Арзу јохлуг пәрдәсиндә иди, үз вурмагла дишары чыхмајырды. Бир һүммәтим дә вар иди ки, ики дүнја мәним көзүмә кәлмәјирди... О ки, кәлди мәнә көрәк дејилди вә о ки, көрәк иди, јахын кәлмәјирди.

1419 Сүлтан Конија гапысындан бујуруг вермишдир. Хаганијә гәбул үрәјини сәпмишдир. Симурғ ки, Сүлејмана варис галыбдыр, сөзүн ағ чалағаныны хејирхаһлыға гулаг асмаға чағырмышдыр.

1420-22 Әввәлчә сәфәрин зәһрини Хызыр кими нуш гыл, сонра кет, өлмәмәзлик булағыны истә... Ширван торпағы Хејрәван олмаз. Дур Ширван хәттиндән дишарыда ахтар. Гоһумларын күзәсинә даш ат, өзүнү вә јахынларыны башга чүр истә. Јусифи көрдүн ки, гардашларындан нә көрдү. Үхүввәтә арха чевир вә гардашлары истә. Ширванын су ичилән јери нәһәнкләрлә долудур. Су ахырыны асанлыгла Хорасанда истә. Үзүнү дәнизә сары гој, елә ки, кечдин Тәбәристанда шадлыг јерини истә. Арзуларының мәгсәдини Амил таны, иткин Јусифини Күрканда истә.

1423 Ики-үч дөрдајаглы вә бир-ики гулам, дөрдајаглыдан да кәнч дәвәм олачагдыр. Нә ат, нә јәһәр, нә дә јарағ, кәнчләрин бирини дә көтүрмәјәчәјәм. Елә ки, Тәбриздән Әбһәрә чатдын, Реjдән дә јолун дүшәчәкдир. Әгрәб Тәбриз вә Реjин талејиндәндир, әгрәбдән дә зәрәрим олмајачагдыр.

1424 Нә о өмрүн батмыш күнүндән, илкиндән сонракындан бир хәбәрим олачагдыр.

1425 Ираг дәниз олса да о сәфәрдән көвһәр уммајачағам... Бир үзләтим вә әминим — ајрылыг вә тохунулмамазлыгым вардыр. Бу нө'мәтдир. Бу ики

не'мәтдән јүксәләчәјәм... Башым гызғын вә јел папағлы олдуғума бахмајараг тач әлдә етмәк изиндә дә олмајачағам.

1426 Һүсамәддин деди: Бәли, кәнчлијин илк илләриндә вә дәлиганлылыгда ки, надынлыг күнләри иди, исте'дадым өзүнү бу јолда көстәрмишдир. Чохдандыр ки, о хәтаја көрә әфв диләјирәм. Хагани деди: Еј Мөвлана, каш мәним бүтүн диваным сәнинки олајды, сәнин о бир гәсидән мәнимки. Она бахмајараг ки, өмрүмүн чоху бу јолда танынмышдыр вә бизим фәнн вә шивәмиз будур. Нә гәдәр истәдик ки, бир бејт буна охшар кәтирәк, исте'дадымыз буну јүнкүл сајмады...

1427 Дедим ки, Реjдә үрәјимин истәдијини асанлыгла әлә кәтирәрәм, орадан Хорасан топрағына сәфәр едәрәм, јолда бир анлыға Бәстам түрбәтинә баш вурарам, Туси вә Рөвзәни көрүб чанымын арзусуну чыхарарам. Реjи көрүб сонра Хорасан топрағына чатарам, елә бил ки, һәчч едиб онун далынча үмрәни јеринә јетирәрәм... Танры истәмәди ону ки, үрәјим истәјирди, чарәсизликдән һәр анда јанан үрәјимдән бир аһ чәкәрәм.

1428 Дедин ки, сәнин шаһлардан үрәјин азаддыр? Бәли, мәним үрәјимдә шаһлара јер јохдур. Реjин һакими ки, Хорасана кетмәкдән мәни сахлады, о мәни инчитмәјир. Әкәр о јана кетмәјә кимсәјә ичазә јохдурса да, бари мәнә кәрәк рухсәт олајды. Мән Хорасан пирләрининн јанына кедирәм, онун әмрләри илә мәним бир ишим јохдур.

1429 Бу вәба јувасы Реjда ниjә отураг? Хорасана кедәрәм, танры гојса. Нәркиз кими сарылығым олса да јенә дә күләр күл оларам, танры гојса. От будағы кими гурумушам, тәзә реjһан оларам, танры гојса. Сары дашам, хәстәләнмишәм, вахты кәләндә ишыглы лә'л оларам, танры гојса. Гызлырмам мәнә деди ки, сәрсәм кечди, мән онун архасынча кедәрәм, танры гојса. Шәрбәтдән чүллаба — истилиjи салан шәрбәтләрә кәлдиjимдән һалым хәстәлиjин кәскинләриндән јахшы олар, танры гојса. Чүллабдан да мүзәввирә кечәрәм, дүшмәнләримиин истәjинә гаршы оларам, танры гојса, мүзәввирдән гуша кечдикдә јенә дә учан гуш оларам, танры гојса. Јох, јох, көрәк сүлтандан нә һөкм кәләр ки, буjуругла кедәрәм, танры гојса. Әкәр ичазә версә Туса кетмәк истәрәм, севинәр вә шад оларам, танры гојса. О рөвзәнин чеврәсиндә шә'мин пәрванәси кими, кефли кими атылыб дүшәрәм, танры гојса.

1431 Севинч үрәкдә вә үрәк көjдә олдуғундан кизли јолла кедәрәм, танры гојса, Хызыр јолдан кизли кечәр вә мән дөврәнин Хызры оларам, танры гојса. Дағлылардан хатирчәм кеч, абан јели оларам, танры гојса.

1432 Реj чох писдир, лакин онун бөjүкләри јахшыдыр, чох разыjам, мәнчә онлар инсанлығын нәгшидир. Јахшы мәни јахалады, Реjә кәлчәк јаманлыг, пис мәнмимишәм, нә едәрдим, Реj олсајдым бир анлыг. Дејирләр ки, әгрәбдир, Реjин тале улдузу, хәбәрсизәм, фәгәт мәнә әгрәб олду Реj өзү... Гурбан олсун Исфаһанын Реj дағына, дүзүнә, тутиjа олсун Исфаһанын топрағы Реj көзүнә. Көзүм лүтфү-кәрәм көрмүш һәр бир заман реjлидән, Реjин суjу, торпағыдыр мәни үзүб гәһр едән. Реjин бөjүк адамлары, алимләри доғрудан, һөкмдарым, һаваларым олмуш мәним һәр заман. Фикри азад фазилләри көстәрәрәк кәрамәт, мәнә рәһмәт еjләдиләр, көстәрдиләр мәрһәмәт (Х. 245).

1435 Вәфалыларла күнәш кими јүздиллисән, она көрә дә Хорасан һөкмдарының дәркаһына јолун јох иди.

1437 Мән Реjдә икән Хорасана кетмәк истәjирдим, она көрә ки, мәним чаным ону арзулаjырды. Реj валиси истәjимә бәнд вурду. Бәнди јахшы мәним әтәjими тутду?! Јәминәддиндән шикаjәт едәрдим, анчаг оғлундан утанырам. О сөjкәнәчәк Имадәддин ки, мәнә јешидән дирилмә нишанәси чатды, онун руһә охшар көнлүндән.

1438 Бу күн дөвләт гадын вә нөкәр әлиндәдир ки, бу Реjин әмири вә о Гумун шаһыдыр.

1439 Еj Имадәддин, еj сәдри-чаһан, һәр заман сәнин гапынын торпағыjам... Мән ки, башы одлу вә јел папағлыjам, сәнин гапының торпағы, мәним су ичдиjим jердир. Сәнин гуллуғундан гыздырма мөһрүнү тапдым, ондан гыздырма кетди вә хәстәлик дә кетмәкдәдир... Сәнин гонаглығына һазырлыг көрмүшәм, бахмајараг ки, тәдарүкүм чох аздыр.

1441 Јох Хорасан бағында мәнә охшар бир гуш, бәс нәдәндир ки, о бустана мәни гојмурлар?! Мән Ирағын базарында кимә инчи сатарам? Апарым инчи

Хорасана, мәни гојмурлар... Мәкәр Искәндәрәм олсун мәнә зүлмат-Ираг, чатмаға чешмәји-һејванә мәни гојмурлар... Мән бүтүн јол узуну шад кедирдим Реjәдәк, ниjә бәс чатмаға чанана мәни гојмурлар? (Х. 159).

1442 Реj чәһәннәмдир, әзабына дөзүб истәjирәм јол тапым кизли Хорасана, мәни гојмурлар... Реj дәjирманса, Хорасандыр Ирәм сjвани, мән дәjирмандајам, ејванә мәни гојмурлар (Х. 160).

1443 Ше'римин, мишк кими, әтри Хорасана долуб, кетмәсәм мишк дөнәр ганә, мәни гојмурлар. Јүз гәдәм ачмыш о меjданы косум, һәрчәнд ки, әлдә кос кирмәjә меjданә мәни гојмурлар (Х. 160).

1444 Пак Риза гәбрини көрмәк, көрүнүр, түрјандыр, бағлаjыб jоллары, түрјанә мәни гојмурлар... Фитнә неjләр мәнә, дин илә билик дүнjада, олмаға сеjд о фитнанә мәни гојмурлар (Х. 160—161).

1445 Үрәjим Хорасанын ешгиндән әвтандан — вәтәнләримдән аз јапышды. Буна көрә үрәк вә көнүл әвтана кетмәjә мәни гојмурлар вә вәтәндән узағам. Хорасана чатмаға үмидим јохдур ки, о бөjүк мәгсәдә чатмаға мәни гојмурлар.

1446 Вәзифә горхусу вә чан гәмим вардыр, бу ики сәбәбдән Хорасан гардашларыма сары мәни гојмурлар.

1449 Туталым ки, Хорасана кетмәjә мәнә буjруг верилмәсин, јенә Тәбризә фәрманла гаjытмаға да мәни гојмурлар. Елмдән өтрү ики jердә мәктәб вә дүканым вардыр. Нә мәктәбә вә нә дә дүкана кетмәjә мәни гојмурлар. Һәр нә артырмышамса бу тајфаја рүшвәт верәрәм, олсун ки, јолда киров көтүрүлмәjимә гојмајалар.

1450 Бир саатдан сонра гуламлар ичәри кирдиләр вә һәр бириниин гаршысына бир тај атлас вә бир кисә гызыл гојдулар.

1451 Хаганинин ишн дүнја долабына охшаjыр ки, бир jандан алар, о бири jандан верәр.

1456 Қәрәми Хызрын су ичдиjи булағын сездиjи jер, гәләми Чәмин үзүjүнүн ган баһасы.

1457 Аддымы мәним хәстә үрәjимә дәjмәjә кәлмәклә jердән ифтихар фәләки гаjырыр... Атасы мәни топрағдан инсанлар ичәрисинә чәкәр, оғлу да атасынын шүарыны көтүрәр.

1458 Намәни Тачын ады илә битирирәм ки, бал чаjларын сонудур.

1459 Ки, мәнә үч ајда ики имамла бир илдә көрүш вермисән. Заманын ики имамы, ики Рүкнәддин, сиррләрин кә'бәсинин ики күчлү көкү.

1460 Мәним Реjдә башга бир бөjүjүм дә вардыр. Фәләкләрин бикри, күнәши вә дөврләрин галычысы, көксү jаралы сәдр Фәхрәддин ки, о сәдрләрин фәхри вә бөjүкләрин сәдридир. Елә ки, әшрафдан сәха јазысыны охуjурсан, елә ки, јахшыларын зөһдүндән данышырсан... Салеһин оғлу Әмин Салеһ ки, бабаларынын күвәимәләри онунладыр... Әмин дөрд һәрф вә Тач үч һәрифдир. Бах: «ـــ» үч һәрифли вә аллаһ дөрд һәрифлидир. Бу мәним сағ әлимин сағ голудур. О мәним сол голумун сөjкәнәчәjидир.

1461 Һәр ики Рүкнәддин мәним үрәjимин чобаныдыр. Имрана бах, Әммарын чобаны! Бу Тәбриздә Хызыр чешмәси сујундан мәним чанымын шәрбәтини наһар етмишдир. О бириси Реjдә Мәсиһ кими мәним бәдәнимә руһи тирjаг вермишдир. Вә мән хәстә!.. О, мәни зиjарәт етмиш вә мәнә сығынаҹаг вермиш, бу мәнә дост, о мәнә вурғун.

1462 Ики рүкнәт динә бағланмағын уғурлуғундан, ај кими әшрарын зиjанларындан горундум... Бу Хоjдан мәләк исмәтли бир газы о исә Реjдән мәләк чәкили бир алым... Хоjун рүкнү Шафеиjә лаjиг бир рәһбәр, Реjин рүкнү исә Әбу Һәнифәшүардыр... Һәр ики рүкнүн мәчлисиин сечилмишләрин кә'бәси, рәһбәрләрин сүнкүсү чағырырлар. Бу нәбинин дедикләрини баша салыр, о бириси исә үрәjә jатан биликләри тәкрар едир.

1465 Еj Хагани, сәнин өмрүнүн нәгдини — кәнчлиjини әски базарлы вә jени кә'бәли көj апарды. Сәнин ән јахшы маjан әлдән кетдиjиндә көрә һәр нә ганчын кәлсә дә зиjан бил. Сөзүмүн көһәниин дәjәрини һәр бир бошданышан дивкөвһәрин нәзми сындыра билмәз. Бу jениjетмәләрлә мүбаһисә jеjилдир ки, онлар мәним диванымдан сүд ичәрләр, булуддан jағыш чыхарырлар. Бәхтин рүбабын түкү кими мәним түкүм бир нәғмә гошар һәр бир теллә.

1466 Реj онун рә'jи илә Бағдад кими оландан бәри Хар тәjсызлыгда Кәрхә охшаjыр.

[1468] Һәм едә биләрсән Тәбриздә әјләшдирәсән, һәм дә ону Ширвандан топара биләрсән... Көз јашымдан башга онунла диз-дизә кимсә әјләшән јохдур. Көлкәдән башга кимсә онунла бағлы дејилдир. Һаггы горујан һөкмү Хој газысы кими, дастанынын данышығы Мәрәнд пири кими вә дишарыдан Хој хују илә кечинәр вә ичиндән Мәрәндин јаралы үрәји илә.

[1469] Учушун мәним дүшүнчәмин даирәси кими бу әјри олан доггуз фырланандан јүксәкдир.

[1470] Хачәләри кәскинликлә гов ки, онларда анчаг боз демәк галды.

[1471] Онун-бунун кисәсиндән мәним үрәјим азаддыр ки, тамаһ азад адамын боғазыны кисә кими чиришә чәкәр.

[1472] Хорасанда да онун кимиси јохдур. Нечә ки, Ирагда да ахтардыг, она тај оласы јохдур.

[1473] Елә ки, Бәндар Рејдән Тәбризә сары јетишәр, арпа чөрәји јејәр ондан вә әкмәк бундан. Мән ки, Тәбриз топрағындан Рејә сары кәлдим. Көјүн сүнбүлүндән буғда чөрәји јејирәм.

[1474] Һәгг үчүн өз чағымда тајсызам. Буну сөјләјәнләрдән дә артыг. Она бахмајараг ки, дөврүн инсанлары кичикләри бөјүк едирләр. Хәстә, өлүм ајағында Рејдән дишары чыхдым. Дирилик будағы јанмыш вә јол хәрчи јох! Кечәдән гәлјаналты јејәнәдәк јол кедирәм. Сонра исти дүшәндә һәр бир кәндин гапысы гаршысында тәмиз ев истәјирәм... Јола ат көлкә салдыгда гулам дејир: Бу көлкә сәнин фәршиндир. Атдан дүш вә башыны гој... Итди чанымын нәтичәсиндән јол арасында нәзм вә нәсрлә долу һејбә ки, јүз хәзинәдән јахшыдыр. Ej танры, нечә ки, гајғы көстәриб мәним чанымы јенидән вердин, рәһм елә, чанымын нәтичәсини дә јенидән вер.

[1476] Өлмүш хачәләрин јасыны сахла ки, кәрәм ағачындан тинк галмады. Ej Хорасан, сәнин Шаһабын кетди вә ej Исфаһан сәнин Чамалын галмады.

[1478] Гәзвин торпағыны беһиштин гапысы сајырам. Шафеинин наиби онун Идрисидир. Онун гапысынын ачарыны истәсән о Рафеи гапычысындадыр.

[1479] Әбһәр торпағы Әбһәрин пак нурудур. «Лаәгсәм»и анмаг Әбһәр торпағындадыр. Индијәдәк өвлијаларын торпағынын паклығындан дедим ки, Әбһәри көр ки, кичик Шамдыр.

[1482] Һакимијјәтинин башланғычында Әмирәл-үмәра Гүтбәддин Гајмаз иди. О, узун илләр боју әмирлик етмиш вә јүксәк һакимијјәти вар иди вә алимләри севирди.

[1483] Әкәр дилим дејил, бәдәним онун сәнасы илә дилими түк етмәјирсә, түк јеринә сүнкү түкүн көкүнүн бачаларына јарашар. Онун чалышмағы илә Сејфәддин Чаһанкир олмушдур, фаләјин чалағанынын ганады онун охуна јарашар. О кимсәјәм ки, мәним бојнум онун гуллуғунун борчлусудур ки, падшаһларын бојну онун борчунун алтында олмаға јарашар... Дүнја падшаһларындан Мүчаһидәддиндир ки, бизим һүммәтимизин гушу онун тәләсинин ову олмаға јарашар... Әкәр сәхавәтлә мәним кәлинимә гијмәт гојса, о гијмәтә артырар ону ки, онун назына јарашар. Мосул чеврәси онунла уғурлу Мәккә олсун ки, бүтүн мәмләкәтләр онун истәји илә олсун. Она бахмајараг ки, Хаганинин чаны ағ чалағандыр, онун һөрмәтли чеврәсинин көјәрчини олмаға јарашар.

[1486] Һачаначан дејәчәксән ки, ики илдән сонра туфан нишанәси — «ајәти-хусф»дир. Бунун гаршысыны алан танры гајғысыны Хорасандан тапарам.

[1487] Рej јолу илә бир дә Хорасана кетмәк истәмәрәм, Хәзәран саһили илә Хорасана јол тапарам. Ағчаганадын ганады илә әкәр дәнизин үстүндән кечсәм о учан ағчаганадын мејлини Хорасана сары тапарам. Дәнизә сары кедәрәм. Тәбәристандан кечәрәм ки, Тәбәристанын фәхрини Хорасанда тапарам. Елә ки, Амүлдән арзуларын үзүнү Күркана кәтирәрәм, үрәјимин Јусифини Күркана дејил, Хорасана кәтирәрәм.

[1488] Уғурсузлуг әли мәни Ширвандан дишары атдыса хејир өлкәсини бәлкә шәрәф шәһрини Хорасанда тапарам. Вәтәнләримин Хорасан мәгсәди илә тәрк етдим, вәтәнләримин севинчини Хорасанда тапарам... Чохлу әјри-әскикли олан о чаванлыг хәзинәси итди, итмишләрин таваныны Хорасанда тапарам. Пајызлашмыш түкләрим ағ бајраг тапды. Мән о инчә ипәк нејсан кејимини Хорасанда тапарам. Үрәјимин әјјамындан ағрысы вардыр. Даһа пис одур ки, мәни гојмурлар ки, Хорасанда дәрман тапам. Ајрылыг чадыры вә јүкүнү

Хорасана апарарам, танры јарадандыр ки, дөвранын пислијиндән гуртармағы Хорасанда тапарам.

[1490] Һачана кими Көһүстанда ахтарым ки, бир әһли-дил галмады. Көһүстанда ахтардығымы Хорасанда тапарам.

[1491] Јәһја оғлу Мәһәммәдин пак торпағы үстә кедәрәм вә Һәссанлыг рүтбәсини Хорасанда тапарам... Тази вә дәричә јазан фазилләрин ады чәкилдикдә өз адымы диван тачы олараг Хорасанда тапарам... Хагани олан мән Нишапур сујундан дадарам. Бахарам Сүһбанын сурәтини орада көрәрәм... О Мөһјәддин ки, Сүлејман сифәтлидир. Онун гуллугчуларыны — див, инсан, мәләк вә чинни Хорасанда тапарам... Әлим онун мәктубу илә сөзүн мишк кисәсини ачыр, Туранын тибет аһусуну Хорасанда тапарам. Она мәктуб јаздыгда мәктубун башында мәлик хәтти илә «ән јүксәк јолкөстәричи» үнваныны Хорасанда тапарам. О мәктубдан өтәри көјәрчин кими фәләкдән кәләр. Нәсритајир улдузу ки, ганадларыны сәпә-сәпә кәләр, ону Хорасанда тапарам.

[1492] Инанмырам ки, бу Хорасанын һөкмләридир, она бахмајараг ки, јүз Һермес вә Лоғман Хорасанда тапарам.

[1497] Мән көлкәдә бәсләнмиш, јетишмәмиш мејвә дејиләм. Дүнјаны долашан күнәш булағындан башга дејиләм. Әкәр дүшмәнләримин башына ки, нә киши вә нә дә арваддырлар, арвадларын чаршабыны салмасам киши дејиләм.

[1498] Алты илдән сонра ики улдузун бир бүрчдә говушмасыны азәр вә меһриганда көрәрәм. Бах: 1236.

[1499] Гәмин гүссәни анараг чүфләшмәсиндән үрәјими ағыр бир ики чанлы көрүрәм... Әдаләт ахтарырам вә мүмкүн дејилдир. Бу аз тапылан шеји заманда көрүрәм... Алчаглыгла нијә рузи истәјим, өзүмү әзилмиш вә тәләбсиз көрүм?.. О јени сөз ки, ихтира етмишәм, јер үзәриндә долашан көрүм. Мәним диваным ки, көјдән кәлмә бир хәзинәдир, танрынын јардымыны о хәзинәни горујан көрүрәм... Сур вә Әккәни сәнин бујруғунун әманында Әрмән вә Нахчыван кими көрүм... Итчини фирәнк шаһы тапым, гапычыны Әсгәлан шаһы көрүм. Сән Мисрин алычысысан вә чавушуну Гаһирәјә баһадир көрүм.

[1403] Бах: 1399.

[1505] Бу вахтда гуллугчуларынызын кичији мән өзүмү күллү јанлышлыға јол верән сучлу билирәм вә он илә јахындыр ки, чаһандарлыг... ләгәбләринин кејими илә парладылмыш мәдһијјәләр көндәрмәкдән бојун гачырмышам.

[1508] Кечәнин гара туғаны вә күндүзүн ағ сунгурундан онун кими улуғ хатун доғмамышдыр.

[1509] Бу кечә мән, Әвһәддин вә Мүәјјидәддин һәр икимиз үч сөз данышмышыг бир анда.

[1510] Ej Хагани, һүнәр архында гара су галды ки, о дәниз үрәкли руһу ишыглы Мүәјјид галмады... Маһмуд адлы илһамын көкү өлдү, гәринәләрин әлламәси — чох-чох биличиси вә истәкләрин улдузу галмады. Әкәр достлар онун јасында ган ағладылар, сән ган ағлајырсан ки, достларын ән сечкини галмады.

[1511] Мәни онун гајғысына тапшыр. Онун әли јеничә гәләм тутур вә мән дә јеничә өјрәнирәм... Шаһлығы илә ики мәмләкәтин гајнајыб гарышмасыдыр. Сабаһын ики рәнкли алмасы кими. Билирсән ки, белә бир кәчавәли кәлин һеч бир әһдин ики улдузунун говушмасы илә кәлмәз. Әкәр атасына бахмасан да гардашынын дәрдинә гал!

[1512] Буна бахмајараг ки, ики бакир әкизи бир вахтда бир падшаһа кәбин кәсмәјә ичазә вермәзләр.

[1513] Бах: 186, 187.

[1514] Һарада ки, Хочәндиләрдән бир сәдр вардыр дүшүнчә одундан су дамыр. Башлыча олараг јол көстәричиләрин сәдри Чәмаләддин ки, сөзүндән парлаг инчи дамыр... Мәним үчүн бир мәдһ деди ки, һәр бир һәрфиндән ән јахшы сулу инчи дамыр.

[1516] Бах: 185... Бу гәдәр дүшмәнин чавабын вердим. Вә шаһидләрин Рејин Рәфиси вә Исфаһанын Әласыдыр.

[1517] Бах: 186.

[1518] Бах: 187.

[1519] Рузикарын гулағы ағзымы инчи илә долдурду. Көзүм Исфаһанла таныш олмаздан габаг.

1520 Реjə ниjə кетмək истəjирсəн? Дур өзүнə Чидə jер ахтар! Реjин нəjи вар идисə Исфаһанын гиссəсинин дə ондан вары иди.

1521 Говулмуш див — Мүчир ки, сөзүмүн оғрусу иди. Əкəр туғjан нəфəси чəкди Исфаһаны һəчв етмəклə.

1524 Мəн бир заман Исфаһандан кечмишəм, она кирмəjимлə чыхмағым бир иди. Сəдридəн өтəри инди Исфаһаны истəjирдим. Сəдр бурада олмадығы үчүн Кирман нəдир, Исфаһан нəдир? Көз көjү күнəшлə көрдү, күнəшсиз көз көjдə нə көрəр?

1526 Кəнчлиjинин пулу билирəм ки, галмамышдыр. Та сəнə дејим ки, кəнчлик пулу көндəр.

1527 Дедим ки, еj үрək, Чəлалын гапычысы үчүн биlик тачындан ат налы көндəр... О, мəдһи илə сəнə бүтөв бир мə'чүз көндəрмишдир. Сəн дə онун əвəзини сечилмиш сеһрлəрдəн көндəр... Реj үчүн ки, кечəн ил сəнə зəһəр вермишдир, бу ил бир тути əрмəған көндəр. Реjин тутисинин Реjдəн сары үзр истəмəси бəсдир. Сон тутиjə сары Бejза гəнди көндəр... Сəн бəдии jарадычылыг аləми түркүстанының хаганы олдуғундан Əзра мəһəббəтли бир ај үзлү көндəр... Сəнин нəзм və нəсринин jеринə о биләр. Бу шəртлə ки, Мəрғəзара дəниз инчиси көндəр... Диjəр ки, бураjа анчаг сəнə гонаг кəлмишəм, сечмə мүкафат jахшы бахшаjышлардан көндəр... Реj бу тутиси илə Һинд və Рajдан jахшыдыр, Реjин гуллуғуна гулам və jахшы jеришли ат көндəр...

1528 Бах: 1527.

1529 Сəһирсифət зəркəрə jарадычылыг үчүн Чин күмүшү və маjи гызыл көндəр... Сəн Исфаһан торпағының мүриди олдуғундан хəрчини бураjа бураның пулу илə көндəр.

1530 Хидиви-чаһан мəни Марағаjа сары чағырыр. Анчаг дуачының тəбi һеч дə о чешиддə дејилдир. Марағада Сəдрəддинин сəхавəтиндəн кечсəн сүрүшчək палчыг көрəрсəн və гаjғы көстəрəн үрək көрмəзсəн.

1531 Дүнjа еjнилə бир финчана охшаjыр. Елə ки, долду, һəр бир ичимдə бошалар. Инди Сəдрəддинин өлүмү илə ки, бошалды, бир дə долачағыны хəjала кəтирə билмəрəм.

1532 Бу jарадычылыг əрмəғанының бəзə və дəнизə вер, олсун ки, Харəзмдə дəниз ону ешиjə ата.

1533 Она бахмаjараг ки, гачылмаз гəза бу угурсуз өлкəдə мəни бағламышдыр. Үзүjə нə нөгсандыр ки, əкəр кичик бармаг үзүүн jеридир.

1534 Jə'ни шаһын һүзурунa чатдыр чəркəjə дүзүлмүш бу чəваһир бојунбағыны. Дəниз һəр икн əлин ортасында олдуғундан ишим горхудан аjдын көрүнмəди.

1535 Сəнин тəб'ин ше'римин суjуну биләр. Дejлəм дejлəмин сојуну биләр... Хаганиjə һəр күн сəнсəн рузи верəн, сирри сахлаjан və мəһрəм.

1538 Сəнин кедишинлə рузикарын əjнində сары нөгтədə күнəшдə — ən jүксəк учалыгда ипək гара парча və сəнин кəлмəjинлə дүнjанын əли jенкини бəлкə кими учалтмышдыр.

1541 Зəмзəм кими иди, онун мəдһи илə мəним дилим, о чағдан ки, гара дашы əлимлə өпмүшдүм.

1542 Дəбирləрин устады мəнəм, əмирləрин башчысы мəнəм. Иззəддин Бу Имран мəним һəм устадым və һəм дə башчымдыр.

1543 Һəны о үрək ки, jалныз о мəним гүссəми дағыдарды. Дүнjада анчаг онунла севинмишəм... Севинчəклиjин маjасы гүрбətдə əлимдəн чыхды. Үрək зиjан чəкди və мəһнət чох газанды. Тəбризə кəлəндəн бəри анчаг һасилим икн шejдир: jарым чөрək və Меһранаруд суjу. О ки, бизим тохумдандыр торпаг алтында динчəлир. Тохум да торпаг алтында чох динчəлди... Она бахмаjараг ки, дəврaның гəми мəни əлдəн салмышды. Иззəддинин өлүмү мəни даһа əлдəн салды... Динин меһдиси иди, анчаг мəсиһ кими мəним хəстə үрəjимə о бағышлады. Jер вермəкдə və баш чəкмəкдə гаjғыкеш və сəмими иди. Мəним əjнимə və чаныма анчаг о артырды. Бахмаjараг ки, Тəбриздə достларым вардыр. Мəним чанбир галыб достум анчаг о иди. Бундан сонра Тəбриз топрағында нəjин вардыр ки, мəним ишимин абрысы анчаг о иди.

1544 Елə ки, Əсəдин күндүзү бу гаранлыг долəнышлы чəрхидəн батды, чəрхидəн «ваj Əсəд һеjф сəнə» наləси тез галхды...

2. Азəрбajчанын көркəмли адамлары одун түстүсү кими чансыз jандылар. Һəрəсиндəн мин түстү чыхды. Онун jасы илə мəним чан və үрəjим бојагчылара кетди. Чанымын кејими гара və үрəjимин рəнки көj чыхды.

1545 Пак үрəjиндə күнаһсыз бир тоз мəндəн ниjə вардыр? Инсафсыз див Сүлеjманын тахтында нечə əjləшди?

1546 Əбу Əмр Əс'əд дүнjадан кедəндəн бəри елм «ваj Əс'əд аһ» дејир.

1547 Jазысының паклығы гаршысында Əзһəрини һератдан əбчəд өjрəнəн сajарам. Бахмаjараг ки, ону əдиб танмышам.

1548 Газиләр газисинин рə'jи əкəр истəсə jатаг jеринə jемək көндəрсин... Китабханаһын гапысыны ачдыгда бир нүсхə «Сəһһаһ» көндəрсин... Ахир дөjүш вахтыдыр, jарajар ки, Əли Гəмбəрə сары jараг көндəрсин.

1549 Газиләр газиси Өмəр бин Əбдүлəзизин елə вəзифəси вардыр ки, ондан мəләкләр горуначаг етди... Тəбриз Кə'бə олду, чеврəси ədaлəт сүтуну. Буну мəләк хүлүлу, пejғəмбəри jахындан арajан сəдр етди.

1550 Галиjанын бejүjү və Нурəддин Мəрəнди, онларын гаjғылары учалдыгдан сонра дејилдир. Һəр икиси чох jахшылыг едəндирləр. Доғрусуну демək кəрəкдир ки, мəним əjрини бəjəнəн тəб'им joхдур... Она көрə ки, Мүһəззəбəддин мəнləдир. О икиси дејиллəр, сағламлыг вардыр, дүjан joхдур.

1551 Биlик хəзинəсини чулғаjан, мə'наларын көкү, елмləрин Хызры Məһəммəд əл-Сəм'ани.

1553 Сəадəт гибləси Савалан дағы, камалда кə'бə тəк газаныб шөһрəт... Бир jердə охудум фəзилəтиндəн, үч илдир чəкирəм көрмəjə һəсрəт. Кетдим ки, башына доланым онун, дағлар анасыдыр чүнки о афəт... Деди ки, дөрд ајдан сонра бир күлəк чадрамы гапанда көрүнəр сурəт (X. 213).

1554 Хагани Ирагдан Дəркəзинə сары кечди. Бахмаjараг ки, үрəjиндə Дəркəзин арзусу joх иди.

1555 Шəмсəддин ən jүксəк зирвəдəн дə даһа чох үстүндүр, нечə ки, Əчəмдə новруз Ширвана хасдыр...

1556 Ширвандан узаг оландан бəри дүшмəнləримин елə бир динчлиjи вардыр ки, керчək достларымын мəнə jахынлыгдан мəндəн jарашыглары вар иди. Бу икн мə'надан бахсан, күнəшəм, она көрə ки, оланда jарашыг, олмajанда динчлик мəндəндир.

1557 Гүрбəтə үрək вердиjиндən Ширваны тəрк ет, Ширван əһалисинин бөjүклүjүнə һəр бир үрək дөзə биlмəз.

1558 О үрəjи бир һəмдəмlərдəн бир назəнин дə галмамышдыр, бу вəфасызлар дəврү онлардан дејирсəн нə истəjирмиш?! Еj Хагани, гышгырмагла үрəjим нə əлдə едə биләр? Үрək дəрман тапмадыгда гышгырмагла дејирсəн нə истəди? Ширван севинч бағындан бизи чох узаглашдырды. Бу узаглашдырмагла Ширван дејирсəн нə етмək истəjирди?

1559 Бахмаjараг ки, əjjамдан она бир суслуг jетишмишдирсə, тезликлə əjjам ону истəjинə чатдырар. Елə ки, дағын башы гардан ағарды, чəрх зүлфүну бəнəвшə кими гыврым едəр.

1560 Достларым Гутб, Шəмс, Нəчм, Əбу əл-Бəдр və Шəһаб кедиб və мəн Сүһа улдузу кими бир бучагда тəк галмышам.

1561 Елə ки, көчмүш достларымы jадыма салырам, аһ və һəсрəт өлүм əлиндəн. Елə ки, кечмиш өмрү jадыма салырам, аһ və гүссə əлдəн кетмишləрə.

1562 О гызыл ки, чаванлыг сəрмajəсидир, өмрүн овчундан итди, бу топрагдан олан кичик свдə ки, мəн ондан учуғам. Көзүмүн суjу илə көрмүрсəн ки, топрағы jуjурам? О тамаһла ки, өмүр гызылыны jенə дə ондан тапам.

1563 Мəним кəнчлиjимин кечəси бир оjунчудур. Онун бир jарысы күндүз, о бири jарысында кечəдир. Сојуг нəфəсим вар, ағ түкдəн горхурам. Бу jел əкəр гар кəтирмəзсə тəəччүблүдүр.

1564 Гара түкүмү мəнə ағ көстərди, бу көстəрмəкдəн мəним гəмləрим артды. Ən jахшы достум ки, мəним вар иди, ən пис дүшмəнлиjи мəнə етди.

1565 Она бахмаjараг ки, түкүм вахтсыз ағарды, өмрүмүн jашы һəләлик новруздур. Ағ түкə көрə үрəjини ниjə сыхырсан ки, бу күн өмрүнүн сүдүнү артырандыр.

1566 Үрəjим тез-тез əски ағрыдан динч дејилдир və о үрəjимин ағрысы ки, көрүбсəн гоjмамышдыр. Сағламлыг ниjси ахтарырам, анчаг joхдур. Динчлик диләjирəм, о оласы дејилдир.

[1567] Кечән өмрүн гәмини нијә јемәјим? Ахмаглыгдан рузи гәмини јејирәм... Үрәјим ағрыјырды, бәдәнимин дәрди дә она артды, һачанадәк бу өлчүсүз дәрди јејим? Нечә налә етмәјим ки, үрәјимин учуглуғу илә бәдәнимиң вә зәманәнин дәрдини јејирәм... Һачана кими говрулмуш үрәјимин данасы илә кули-бүрјан вә нардана јејим.

[1568] 1. Бир чүмләдә мәним чаванлыг чағым кечди, күнләрим нечә ки, билирсән гәмлә кечди, јахынларын өлүмү илә дирилик кечди, өмрүмүн һамысы мәрсијә демәкдә кечди...

2. Хаганинин үрәји дөрд шеји хошлады, әкәр сән кәрим вә отуруб-дурансанса бунлары әлдән вермә: мал сәпмәк, өзкәләрин сиррләрини сахламаг, ички ичмәк вә кефли севкилини өпмәк.

3. Һәр нә ки, әмн-динчлик, фәрағәт вә кәфаф — доланышыг үчүн кәрәк олан шејләр ки, вардыр Хагани дүнјада онларын һәр үчүнү дә тапды. Она бахмајараг ки, бу үчлүк бир мәмләкәтдән дә үстүндүр. Сағламлыг бу үчлүкдән дә үстүн кәлди.

[1571] Бах: 11.

[1572] Бах: 1457.

[1573] О мәчлисә ки, өз әлиачыглығынын гонағыдыр, нечә едә биләрәм ки, учуз гонагпајы көндәрим?

[1574] Чох дејирдим ки, Хагани мәнә мәрсијә дејәјди, һејиф ки, мән ахырда Хаганијә мәрсијә дејән олдум.

ӘДӘБИЈЈАТ

I

Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве. — М., 1967.

К. Маркс и актуальные вопросы эстетики и литературоведения. — М., 1969.

Ленин В. И. С чего начать? — М., 1970.

Ленин В. И. О литературе и искусстве. — М., 1969.

В. И. Ленин и художественная литература. — Минск, 1971.

Ленин и книга. — М., 1964.

Ленин и искусство. — М.. 1969.

В. И. Ленин и вопросы литературоведения. — М.-Л., 1961.

Ленин В. И. Лев Толстой как зеркало русской революции. — М.: Политиздат, 1970.

Ленин В. И. Памяти Герцена. — М.: Политиздат, 1968.

Азәрбајчан дастанлары, 2-чи чилд. — Бакы, 1966.

Азәрбајчан дастанлары, 4-чү чилд. — Бакы, 1969.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. — Бакы, 1961.

Азәрбајчан фолклору антолокијасы. — Бакы, 1968.

Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләләри. — Бакы, 1964.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. — Бакы, 1960.

Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. — Бакы, 1964.

Араслы һ. — Ашыг јарадычылығы. — Бакы, 1960.

Араслы һ. Әдәбијјат тарихи. — Бакы, 1936.

Араслы һ. — Низаминин мүасири Хагани Ширвани, «Пионер» мәчмуәси. — Бакы, 1947, № 9.

Араслы һ. — Низами вә Азәрбајчан халг әдәбијјаты, Низами (мәгаләләр мәчмуәси). — Бакы, 1947.

Араслы һ. — Хагани вә јарадычылығы. Хагани Ширвани, Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, 1956.

Ариф Мәммәд — Азәрбајчан халгынын әдәбијјаты. — Бакы, 1958.

Бајатылар. — Бакы, 1960.

Бегдели Г. — Әвһәди. — Бакы, 1962.

Бенјади И. П. — XI—XII әсрләрдә Азәрбајчанда кәндлиләрин вәзијјәтинә даир, Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Мә'рузәләри, XV чилд, № IV. — Бакы, 1959.

Бузовналы Азәр — Хаганинин тәрчүмеји һалы вә әсәрләринин тәрчүмәси, РӘФ әљазма... Д $\frac{357}{7669}$, Бакы.

Гафарлы Садыг — Хаганинин сечилмиш әсәрләринин тәрчүмәси һаггында, Коммунист, 10 нојабр, 1968.

Гулијев Аһамир — Һачы Зејналабдин Ширвани. — Бакы, 1964.

Гулузадә М. — Фүзулинин лирикасы. — Бакы, 1965.

Дәмирчизадә Ә. М. — Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дили. — Бакы, 1959.

Әлизадә М. — Үсјанкар шаир, «Әдәбијјат» гәзети, 2 ијун, 1945.

Әлизадә М. — Әфзәләддин Хагани, «Әдәбијјат» гәзети, 31 јанвар, 1944.

Әлизадә М. — Азәрбајчан шаири Хагинин јарадычылығы һаггында, Азәрбајчан, № 7, 1946.

Әрәб филолокијасы мәсәләләри. — Бакы, 1971.

Зәрингәзадә һ. — Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри. — Бакы, 1962.
Ибн әл-Әсир — Әл-камил фи-т-тарих. — Бакы, — 1959.
Јереванлы Ә. — V—XII әсрләрдә ермәни вә албан — Азәрбајчан әдәби-мәдәни әлагәләри, Елми әсәрләр, Азәрбајчан әдәбијјаты серијасы, биринчи китабча, Х. Абовјан адына Јереван Ермәни Дөвләт Педагожи Институту.
Јереванлы Ә. — Азәри Ермәни әдәби әлагәләри. — Јереван, 1968.
Јусифов Х. — Ш. Нутсубидзенин «Руставели вә Шәрг интибаһы» әсәри һаггында бә'зи гејдләр, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, № 1, 1969.
Кәндли Г. — Руиндеж һадисәси вә Хагани Ширвани, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри, Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1971, № 1, с. 3—8.
Кәндли Г. — Фүзулинин «Әнүсүл-гәлб»и һаггында (Хагаништә нәзирә). Мәһәммәд Фүзули. Бакы, Азәрнәшр, 1958.
Кәндли Г. — Азәрбајчан класикләринин Мисрин Хидивијјә китабханасында сахланылан әсәрләри һаггында, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри, ичтиман елмләр серијасы, 1958, № 3.
Хагани мәктубларынын елми-тәнгиди мәтни, һазырлајан: Гафар Кәндли (әлјазмасы, 250 с.), Низами адына Әдәбијјат Институту. — Бакы, 1967—1971.
Кәркүк бајатылары. — Бакы, 1962.
Китаби-Дәдә Горгуд. — Бакы, 1962.
Маһмудов М. Хәтиб Тәбризинин һәјат вә јарадычылығы. Бакы,—1972.
Мәһәммәд Фүзули. Елми-тәдгиги мәгаләләр. — Бакы, 1958.
Мәһәммәдзадә һ. Мирзә Фәтәли Ахундов вә Шәрг. — Бакы, 1971.
Мир Чәлал, Хәлилов П. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. — Бакы, 1972.
Мүхтәсәр Азәрбајчан Әдәбијјаты. — Бакы, 1943.
Нәсибоғлу В., һачыјев Ә. Хагани һаггында јени әсәр, Бакы, 30 август, 1962
Пәнаһи М. Әдәби мә'лумат чәдвәли. — Бакы, 1962.
Садыгзадә Ф. Гәтран Тәбризинин јарадычылығында фәлсәфи лирика. Елми әсәрләр, Азәрбајчан Дөвләт Университети, тарих вә фәлсәфә серијасы, 1971, № 6.
Садыгзадә Ф. Гәтран Тәбризинин јарадычылығында фәлсәфи лирика. Елми әсәрләр, Азәрбајчан Дөвләт Университети, тарих вә фәлсәфә серијасы, 1971, № 5.
Садыгзадә Ф. Гәтран Тәбризинин Азәрбајчан вә совет әдәбијјатшүнаслығында тәдгиги. Елми әсәрләр. Азәрбајчан Дөвләт Университети, 1960, № 6.
Садыгзадә Ф. Гәтранын өјрәнилмә тарихиндән. Елми әсәрләр, АДУ, 1960, № 1.
Султанов М. С. Мараглы бир әлјазмасы. — Бакы, 7 сентјабр, 1961.
Султанов М. С. Хагани ше'рләринин тәрчүмәләринә даир бә'зи мәсәләләр һаггында, Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Хәбәрләри, 1954, № 11.
Султанов М. С. Хагани Ширванинин тәрчүмеји-һалына даир бә'зи мәсәләләр һаггында, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри. 1954, № 10.
Султанов М. С. Хагани Ширвани вә Јахын Шәрг Әдәбијјаты, Низами, 4-чү китаб. Бакы,—1947.
Султанов М. С. Хагани Ширванинин тәрчүмеји-һалына даир бә'зи мәсәләләр һаггында. Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Хәбәрләри, 1954, № 11.
Султанов М. С. Әфзәләддин Хагани Ширвани. Диссертасија. Бакы.—1947.
Султанов М. С. Хагани Ширвани. — Бакы, 1954.
Тәһмасиб М. һ. «Дәдә Горгуд» бојлары һаггында. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. — Бакы, 1961.
Хагани Ширвани. «Төһфәтүл-Ирагејн»ин елми-тәнгиди мәтни»; һазырлајан: Гафар Кәндли, (әлјазмасы, 425 с.), Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту,—Бакы, 1957—1962.
Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, 1956.
Хагани Ширвани. Төһфәтүл-Ирагејн. — Бакы, 1959.
Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, 1978.
Халг дастанлары. 1-чи чилд. — Бакы, 1961.

Халг дастанлары. 2-чи чилд. Бакы,—1961.
һачыјев М. И. Хагани Ширвани һарада анадан олмушдур. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Мә'рузәләри, XXII чилд, № 5, с. 81, 83.
һүсејнзадә Л. Хагани Ширвани. Әдәбијјат вә инчәсәнәт 16 октјабр, 1954.
һүсејнов Ә. С. Хагани һаггында китаб. Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси. — Бакы, 1955.
Чәфәров М. Ч. Әдәби дүшүнчәләр. — Бакы, 1958.
Шаһсүварицән. Фриғ Хаганинин тәрчүмәчисидир. Әдәби Ермәнистан. — Јереван, 1962.

II

Аббасов А. М. Поэма «Искендер-наме» Низами Гянджеви. Автореферат — Баку, 1963.
Абд ал-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-Асар ва аджанб алмалик алкаххар — Москва, 1971.
Алескерзаде А. А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. «Архитектура Азербайджана (эпохи Низами). — Москва — Баку, 1947.
Апресян Г. З. Красота и добро. — Москва, 1966.
Апресян Г. З. Эстетическая мысль народов Закавказья. — Москва, 1968.
Араслы Н. Г. Ариф Ардабили и его поэма «Фархаднаме». Автореферат.— Баку, 1969.
Бартольд В. В. Сочинение, т. V. — Москва, 1968.
Бартольд В. В. Сочинение, т. VII. — Москва, 1971.
Бегдели Г. Поэма Низами «Хосров и Ширин» и разработка этой темы в литературе Востока. Автореферат. — Баку, 1968.
Бекзади П. И. Сочинение Раванди «Рахат-Ат-Судур ва Айат-Ас-Сурур» как исторический источник. Автореферат. — Баку, 1961.
Бертельс Е. Э. Низами и Физули. — Москва, 1965.
Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — Москва, 1965.
Болдырев А. Н. Два ширванских поэта, Низами и Хагани. Памятники эпохи Руставели. — Л., 1938.
Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. — Москва, 1965.
Брагинский И. С. 12 миниатюр. — Москва, 1966.
Буниятов З. М. Некоторые дополнения к генесологии Ширваншахов-Кесранидов. Известия Академии наук Азербайджанской ССР, 1965, № 6.
Вахид. Джам-и Мухтасар. — Москва, 1959.
Вильчевский О. Л. Ода Хакани грузинскому царю Димитрию I. Исследования по истории культуры народов Востока. — Москва—Ленинград, 1960.
Вильчевский О. Л. Иранские публикации произведений Хагани. Народы Азии и Африки. — Москва, 1964, № 3.
Вильчевский О. Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. Советское востоковедение, — Москва, 1954, № 4.
Вильчевский О. Л. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Народы Азии и Африки — Москва, 1963, № 2.
Вильчевский О. Л. Тюркская тематика в творчестве Хагани. Иранская филология. — Ленинград, 1964.
Вильчевский О. Л. Хронограммы Хакани. Эпиграфика Востока. — Москва, XII, 1966.
VI Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам иранской филологии. — Тбилиси, 1970.
Гамрекели В. Н. Двалье и двалетия. — Тбилиси, 1961.
Гамидов И. Я. Ибн Кутайба ад-Динавари (828—889), жизнь и труды по шу'убизму, «Адабу» в литературной критике. — Москва, автореферат, 1970.
Гатами М. Ф. Отражение огнепоклонства в народном творчестве, — Баку, автореферат. 1971.
Гордлевский В. А. Избранные сочинения. — Москва, I том, 1960.
Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — Москва, 1967.
Гулизаде М. Ю. Хакани. Избранные произведения. Предисловие. — Баку, 1959.

37 Сиф. 446

Дорн Б. Каспий. СПб, 1875.
Древнетюркский словарь. — Ленинград, 1969.
Джамшидов Ш. А. Китаби-Деде Коркут как памятник азербайджанского устного народного творчества. автореферат. — Баку, 1965.
Залеман К. Четверостишия Хакани. Изд. и перев. Карл Залеман, СПб, 1875.
Иранская филология. — Москва, 1964.
Иранский сборник. — Москва, 1963.
Исследования по истории культуры народов Востока. — М.—Л., 1960.
История Иранского государства и культуры. — Москва, 1971.
История восхваления венценосцев. — Тбилиси, 1954.
Кендли Г. Мечта Хакани о путешествии в Хорасан. VI Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам иранской филологии (тезисы докладов), — Тбилиси: издательство Тбилисского Университета, 1970, с. 112—113.
Керимов Г. М. Суфизм в ортодоксальном исламе и отношение к нему ал-Газали, автореферат, — Москва, 1964.
Конрад Н. Запад и Восток. — Москва, 1972.
Крымский А. Е. Хакани (1106—1199). В книге «Персидские лирики X—XI вв.».
Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. 1, 1909—1915 (1. 2, 4), — М.; т. 2, 1912, М.; с. III, 1914—1915 (№ 1. 2.), М.
Крымский А. Е. Низами и его современник. Рукопись архива института литературы им. Низами.
Кулиев А. А. Выдающийся азербайджанский ученый-путешественник Г. З. Ширвани. Автореферат. — Баку, 1963.
Кулиев Б. Ч. Жизнь и творчество Захира Фарьяби. Автореферат. — Баку, 1968.
Кулиев Б. Ч. Захир Фарьяби (К вопросу о годе рождения). Народы Азии и Африки. — Москва, 1965, № 6.
Марр Ю. Н., Чайкин К. И. Хакани, Низами, Руставели. — Тбилиси, 1966.
Марр Ю. Н. К вопросу о позднейших толкованиях Хакани. Академия наук СССР, Труды научно-исследовательского Института Кавказоведения, с. 1, 7—14.
Марр Ю. Н. Грузинские слова в изданных К. Г. Залеманом четверостишиях Хакани, /Бюл. КИАИ, 1930, № 6/.
Махмудов М. Р. Жизнь и творчество Хатиба Табризи. Автореферат. — Баку, 1966.
Мегралидзе И. Руставели и фольклор, — Тбилиси, 1960.
Меликова Р. Русское востоковедение XIX века об азербайджанской литературе (по проблемам литературы XII века). Автореферат. — Баку, 1971.
Мец А. Мусульманский ренессанс. — Москва, 1966.
Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда. — Москва, 1963.
Минорский В. Ф. Русь и Закавказье, т. III, вып. 3.
Насреддинов А. Народная тенденция в персидско-таджикской классической поэзии XI—XII вв. Автореферат, — Душанбе, 1966.
Нуцубидзе Ш. И. Творчество Руставели. — Тбилиси, 1958.
Нуцубидзе Ш. И. Руставели и Восточный ренессанс. — Тбилиси, 1946.
Очерки по истории азербайджанской философии. — Баку, 1966.
Памятники эпохи Руставели. — Ленинград. 1938.
Рафили М. Хагани (поэт 12 в.) в кн. Рафили «Древняя Азербайджанская литература», — Баку, 1941.
Рафили М. Хагани Ширвани — великий современник Низами. Сб. 4. — Баку, 1947.
Рзакулизаде С. Д. Философские взгляды Хагани Ширвани. Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, — Баку, 1959, № 6.
Рзакулизаде С. Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. — Баку, 1962.
Рустамова А. Дж. Пути развития азербайджанской эпической поэзии, /XII—XVII вв./. Автореферат. — Баку, 1971.
Саманиян Ч. С. Поэма «Лейли и Меджнун» Низами, автореферат, — Баку, 1970.

Сеидов М. А. Азербайджано-армянские литературные связи. Автореферат. — Баку, 1969.
Сейфеддини М. А. Монетное дело в Азербайджане в XII — первой половине XV вв. Автореферат. — Баку, 1970.
Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. — Москва, 1969.
Фазлуллах Р. Джами-ат-таварих, т. 3. — Баку, 1957.
Хакани, Низами, Руставели. — Ленинград, 1935.
Хагани Ш. Избранные произведения. — Баку, 1959.
Хагани Ширвани. Лирика. — Москва, 1967.
Хагани Ширвани. Стихи и четверостишия. — Ереван, 1965, (на арм. яз.).
Худуд ал-алем. — Ленинград, 1930.
Чахрухадзе. ТАМАРИАНИ. Пер. III. НУЦУБИДЗЕ. — Тбилиси, 1942.
Чайкин К. И. К установлению некоторых дат биографии Хагани, Сб. «Хагани. Низами. Руставели».
Чолоян В. К. Армянский ренессанс. — Москва, 1963.
Чолоян В. К. Восток — Запад. — Москва, 1968.
Эпос о Гильгамеше. — М.—Л., 1961.
Юсифов Х. Г. Лирика Низами. Автореферат. — Баку, 1967.
Цибульский В. В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. — Москва, 1964.

III

Abdülkadir Inan. Tarihde ve bugün Şamanizm: Materiyaller ve araştırmaler. — Ankara, 1954.
Abdülbaki Gölpınarlı. Islam ve Türk illerinde füeüvvet teşkilatı ve kaynakları. — Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakultesi Mecmuası, 11 cilt, 1949—1950, N 1—4.
Ateş Ahmed. Hakani. — Islam Ansklopedisi. Istanbul, 1950, V cilt.
Ateş Ahmed. Hakaninin mektupları Dergisi,Türk Tarıh Kurumu Belleten, XXV cilt, sayı 98 den ayrıbasım (nisan 1961). — Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961, Ankara.
Ateş Ahmed. Raşid-ad-din Vatvat'in eserlerinin bazı yazma nüshaları. — Tarih Dergisi, X cilt, sayı 14 den ayrıbasım, 1959, Istanbul.
Ateş Ahmed. Istanbul kütüphanelerinde farsca manzum eserler. — Istanbul, 1968.
Bahiye Ocok. Islam devletlerinde bazı naibeler. — Türk Tarih Kurumu Belleten, XXX cilt, sayı 122, 1967, Ankara.
Browne E. G. A literary of Persia, v. 2. From Firdawsi to Sadi, Cambridge University Press. — London, 1920.
Bulletin of the School of Oriental African Studies, 1954, v. XVI, N 3.
Hadi Hasan. Falaki-Shirvani, his times, life and works. — London, 1929.
Hadi Hasan. Muhammad Falaki-Shirvani and his unique divan in Madras. — Islamic Culture, April, 1950.
Khanykof N. Lettre a M. Dorn. Tabriz 8—20 Avril 1857. — Bull. Hist. et phil de L'Acad. de LPB, XIV, N 23.
Khunykof N. Memoire sur Khacani poete persan du XII s. —Journal Asiatique XI serie, t. IV, 1864, t. V, 1865.
Köymen Mehmet Altay. Büyük Selcuklu emperatorluğu tarihinde Oğuz istifası. — Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakultesi Dergisi, Ankara, 1947.
Minorsky V. Khagani and Andronicus Comenenis. — Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London, 1945, vol. XI, part 3.
Ragliaro Antonino Alessandro. Storia della letteratura persiana. — Milana, 1960.
Rifagatullah Khan M. A. Life of Khaqani. — Indo-Iranica, v. XII, N. 2, Calcutta, 1959.

Rupka J. Dejiny persike a tadzicke literatury. — Praha, 1956.
Sümer Faruk. Oğuzlara ait destani mahiyetde eserler. — Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Cografya fakultesi Dergisi, XVII cilt, sayı 3—4, Ankara, 1961.
Storey C. A. Persian literature. — London, 1953.
Vasfi Mahir Kocatürk. Türk edebiyatı tarihi — London, 1964.
Urfalı Mateos Vakayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli. — Ankara, 1962.

IV

ابن الاثیر. «الکامل فی التاریخ». جلد ۱۱ و ۱۲. ۱۹۶۶. بیروت.
ابن البلخی. «فارسنامه». ۱۹۳۱. کمبریج.
ابن الفوطی. «تلخیص مجمع الاداب فی معجم الالقاب». ۱۹۶۲. بغداد.
ابن بزاز اردبیلی. «صفوة الصفا». مترجم نشاط. خانیکوف ۹۱. کتابخانهٔ عمومی لنینگراد بنام سالتیکوف شدرین. دست نویس.
ابن جبیر. «رحلة». ۱۹۵۵. بغداد.
ابن حوقل. «صورة الارض». ۱۳۴۵. تهران.
ابن خلدون. «مقدمه». ترجمه محمد گنابادی. ۱۳۳۷. تهران.
ابن فضلان. «سفرنامه». ۱۳۴۶. تهران.
ابن یوسف شیرازی. «فهرست مدرسهٔ عالی سپهسالار». جلداول. ۱۳۱۳—۱۳۱۵. تهران.
ابن یوسف شیرازی. «فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ عالی سپهسالار». جلد دوم. ۱۳۱۶—۱۳۱۸. تهران.
ابواسحق نیشابوری. «قصص الانبیاء». ۱۳۴۰. تهران.
ابوالحسن حسینی فراهانی. «شرح مشکلات دیوان انوری». ۱۳۴۰. تهران.
ابوالحسن هلال بن محسن صابی. «رسوم دارالخلافه». ۱۳۴۶. تهران.
ابوالعلاء عفیفی. «ملامتیان و صوفیان و جوانمردان». مجلهٔ «آریانا». سال بیستو یکم نمره ۹—۱۲. ۱۳۴۲. کابل.
ابوبکر بن الزکی المتطبب القونیوی الملقب بالصدر. «روضة الکتاب وحدیقة الالباب». ۱۳۴۹. تبریز.
ابوتراب رازانی. «شعر و موسیقی و آواز در ادبیات فارسی». ۱۳۳۴. تهران.
ابو سعید عبدالحی گردیزی. «زین‌الاخبار». ۱۳۴۷. تهران.
ابی‌الحسن الباخرزی. «دمیة‌القصر وعصرة اهل العصر». لنینگراد. دارالفنون. دست‌نویس: آ ۷۶۵
۲۴۴۷
اثیرالدین اخسیکتی. «دیوان اثیرالدین اخسیکتی». ۱۳۳۷. تهران.
احمد بن یحیی البلاذری. «فتوح‌البلدان». ۱۳۴۶. تهران.
احمد آتش. «یك نسخه دست‌نویس تازه از منشات خاقانی». دست‌نویس. تهران.
احمد احمدی. حسین رزمجو. «سیر سخن». ۱۹۶۶. تهران.
احمد بهمنیش. «تاریخ ملل آسیای غربی». ۱۳۳۹. تهران.
احمد کسروی. «تاریخ هیجده ساله آذربایجان». ۱۳۳۰. تهران.
«آرامگاه بزرگان». مجلهٔ «یغما». سال بیستو چهارم. شماره سوم. ۱۳۵۰. تهران.

اسماعیل یگانی. «نادره ایام حکیم عمر خیام». ۱۳۴۲. تهران.
افضل‌الدین ابراهیم بن علی نجار خاقانی شروانی. «تحفة الخواطر وزبدة النوادر — تحفة العراقین خاقانی شروانی». متن علمی—تنقیدی و حواشی و تعلیقات از غفار کندلی. ۱۹۶۲. باکو. دست‌نویس.
افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی. «منشآت خاقانی». بتصحیح و تحشیهٔ محمد روشن. ۱۳۴۹. تهران.
آقا بزرگ تهرانی. «الذریعه‌الی التصانیف الشیعه». القسم الاول من‌جزء التاسع. ۱۹۵۳. تهران.
امیر مسعود سپنرم. «شرح زندگانی عده‌ای از مشاهیر جاویدان اشعار جاویدان فارسی». ۱۹۶۰. تهران.
امین احمد رازی. «هفت اقلیم». دست‌نویس. نسخه بخش دست‌نویسهای فرهنگستان آذربایجان شوروی.
امین احمد رازی. «هفت اقلیم». جلد سوم. ۱۹۶۱. تهران.
اوحدی مراغه‌ای. «جام جم». ۱۳۱۴. تهران.
اولیا چلبی محمد ظلی بن درویش. «اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی». جلد ٤. ۱۳۱٤. استانبول.
ایرج افشار. «فهرست مقالات فارسی». ۱۳۳۸. تهران.
بارتولد. «جغرافیای تاریخی ایران». ۱۳۰۸. تهران.
بدیع‌الزمان بشرویه خراسانی. «سخن و سخنوران». جلد دوم. ۱۳۱۲. تهران.
بدیع‌الزمان فروزانفر. «منتخبات ادبیات فارسی». ۱۳۱٤. تهران.
بدیع‌الزمان فروزانفر. «رساله در تحقیق احوال و زندگی مولانا جلال‌الدین محمد مشهور به‌مولوی». ۱۳۲۳. تهران.
بدیع‌الزمان فروزانفر. «ماخذ قصص و احادیث مثنوی». ۱۳۳٤. تهران.
بدیع‌الزمان فروزانفر. «احوال و نقد وتحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشاپوری». ۱۳٤۰. تهران.
بدیع‌الزمان فروزانفر. «بغداد از نظر شعرای ایران». مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران». شماره مسلسل ۲۹. شماره ۳. سال دهم. ۱۳٤۲. تهران.
بدیع‌الزمان فروزانفر. «سخن و سخنوران». ۱۳۵۰. تهران.
بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب. «تاریخ طبرستان». ۱۳۲۰. تهران.
بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی. «التوسل الی الترسل». ۱۳۱۵. تهران.
بیدل میرزا عبدالقادر. «کلیات». ۱۲۹۹. بمبی.
«تاریخ سیستان». ۱۳۱٤. تهران.
«تاریخ نیشاپور». تلخیص احمد بن عمر. ۱۳٤۰. تهران.
ترجانی‌زاده. «تاثرات خاقانی از شعرای تازی و پارسی». نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز». شماره دوم سال دهم. ۱۳۳۷. تبریز.
جمال‌الدین اصفهانی. «دیوان جمال‌الدین اصفهانی». ۱۳۱٦. تهران.
چمن‌زمین‌لی. «زردشتیلیك عادت و عنعنه‌لری». «معارف و مدنیت». نمره ۵. ۱۹۲۷. باکی.
«چهارده رساله». تالیف و ترجمه فخرالدین رازی. ۱۳٤۰. تهران.

حاجی سید عظیم شروانی. «مجمع‌الشعرا». ال یازماسی. شروان سوزی. ۱۲۰۰. شماخی.
حاجی شیخ عباس قمی. «هدیة الاحباب ...». ۱۳۲۹. تهران.
حاجی شیخ محمد حسین آیتی. «بهارستان». ۱۳۲۷. تهران.
حاجی زین‌العابدین شروانی. «بستان السیاحه». ۱۳۱۵. تهران.
حاجی زین‌العابدین شروانی. «ریاض‌السیاحه». ۱۳۳۹. تهران.
حاجی معصومعلیشاه نعمت‌اللهی شیرازی. «طرایق الحقایق». ۱۳۱۸. تهران.
حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان و جنات الجنان». جزء اول. تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۳۴۴. تهران.
حافظ حسین کربلائی تبریزی. «روضات الجنان و جنات الجنان». جزء ثانی. بتصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. ۱۹۷۰. تهران.
«حدود العالم فی المشرق الی المغرب». ۱۳۴۰. تهران.
«حساب عقود انامل». مجلهٔ «یغما». شماره مسلسل ۲۴۸. سال بیست‌و دوم. ۱۳۴۸. تهران.
حسن هادی. «مقالات». ۱۹۵۶. هندوستان.
حسنعلی ملاح. «چنگ در دیوان شاعران». مجلهٔ «موسیقی». شماره ۷۹–۸۰. ۱۳۴۲. تهران.
حسین پژمان. «خاقانی». مجلهٔ «آموزش و پرورش». سال بیست‌و چهارم. شماره اول. ۱۳۲۸. تهران.
حسین خدیوجم. «منشآت خاقانی». مجلهٔ «سخن». شماره ۹ و ۱۰. ۱۳۴۹. تهران.
حسین دانش. «مداین خرابه‌لری». ۱۹۱۲. استانبول.
حسین دانش. «سرآمدان سخن». ۱۳۳۷. استانبول.
حسین دانش و یحیی دولت آبادی. «تسدیس قصیدهٔ خاقانی راجع بایوان مداین». ۱۳۴۳. برلن.
حسین مجرد. «منتخبی‌از غزلیات و رباعیات خاقانی». ۱۳۴۱. تهران.
حسین مکی. «گلستان ادب». ۱۳۴۵. تهران.
حمدالله بن ابی‌بکر بن نصر مستوفی قزوینی. «تاریخ گزیده». جلد اول. ۱۹۱۰. لندن.
حمدالله مستوفی. «نزهت القلوب». ۱۳۳۶. تهران.
حمید سرهنگیان. «مقابله واکه‌های فارسی و آذربایجانی». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شماره مسلسل ۱۰۲. سال ۲۴. ۱۳۵۱. تبریز.
خاقانی شروانی. «کلیات خاقانی». ۱۲۹۷. هندوستان.
خاقانی شروانی. «تحفة العراقین». ۱۲۹۴. هندوستان.
خاقانی شروانی. «انتخاب‌کتاب حکیم افضل‌الدین شروانی‌المسمی به‌تحفة‌العراقین». ۱۸۶۷. لاهور.
خاقانی شروانی. «قصائد خاقانی». بی‌تاریخ. احمدآباد.
خاقانی شروانی. «تحفة‌العراقین». ۱۲۸۴. کانپور.
خاقانی شروانی. «دیوان حسان‌العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شیروانی». بتصحیح وتحشیه وتعلیق علی عبدالرسولی. ۱۳۱۶. تهران.

خاقانی شروانی. «دیوان افضل‌الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. بکوشش ضیاءالدین سجادی. ۱۳۳۸. تهران.
خاقانی شروانی. «دیوان حسان العجم افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی». ۱۳۳۶. تهران.
خاقانی شروانی. «مثنوی مشهور به تحفة العراقین». ۱۳۳۳. تهران.
خاقانی شروانی. «مجموعه‌نامه‌های افضل‌الدین بدیل بن‌علی نجار خاقانی شروانی». ۱۳۴۶. تهران.
خاقانی شروانی. «ختم الغرائب». مجلهٔ «فرهنگ ایران‌زمین». ۱۳۴۳. جلد سیزدهم. تهران.
خانلری پرویز ناتل. «وصف آلات موسیقی در دیوان خاقانی». مجلهٔ «سخن». شماره ۸–۹. دورهٔ سوم. ۱۳۲۶. تهران.
دکتر رانیرت. «مسئله تجدید مطلع در قصائد خاقانی». مجلهٔ «دانشکده ادبیات». شمارهٔ مسلسل ۴۶. شماره دوم. سال دوازدهم. ۱۳۴۳. تهران.
دولتشاه بن بختیشاه. «تذکرة الشعرا». ۱۸۸۴. بمبی.
دولتشاه سمرقندی. «تذکرة الشعرا». ۱۳۳۷. تهران.
«دیوان رشیدالدین و طواط و حدائق السحر ودقائق الشعر». ۱۳۳۹. تهران.
«دیوان قصائد و غزلیات نظامی گنجوی». بکوشش استاد سعید نفیسی. ۱۳۳۸. تهران.
ذبیح‌الله صفا. «مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر فارسی». ۱۳۳۷. تهران.
ذبیح‌الله صفا. «تاریخ ادبیات در ایران». ۱۳۳۹. تهران.
ذوالفقار شروانی. «دیوان ذوالفقار شروانی». ۱۹۳۴. لندن.
رشید الدین فضل‌الله. «جامع التواریخ». ۱۹۵۷. آنقره.
رشیدالدین فضل‌الله بن ابی الخیر بن عالی الهمدانی و مشتهر به رشید الطبیب. «وقف‌نامهٔ رشیدی». ۱۳۵۰. تهران.
رشیدالدین محمد عمری کاتب بلخی. «حدائق السحر فی دقایق الشعر». ۱۳۰۸. تهران.
رشید حسن‌خان. «دیوان خاقانی شروانی». مجله «روابط ایران و هند». سپتامبر ۱۹۶۲. دهلی.
رضازاده شفق. «سخنی چند بیاد آتش». مجله «دانسکده ادبیات و علوم انسانی تهران». خرداد و مرداد ماه ۱۳۴۶. تهران.
رضازاده شفق. «تاریخ ادبیات ایران». ۱۳۲۱. تهران.
رضاقلیخان هدایت. «مفتاح الکنوز». نسخهٔ خطی. لندن.
رضاقلیخان هدایت. «ریاض‌العارفین». ۱۳۰۵. تهران.
رضاقلی‌خان هدایت. «مجمع‌الفصحا». جلد یکم. ۱۲۹۵. تهران.
زکریای قزوینی. «آثار البلاد ...». نسخهٔ خطی کتابخانه عمومی لنین‌گراد بنام سالتیکوف شدرین شماره خ. ۱۰۷.
زهرا خانلری. «راهنمای ادبیات ایران». ۱۳۴۱. تهران.
زین‌العابدین مؤتمن. «تحول شعر فارسی». ۱۹۶۰. تهران.
سام میرزا. «تحفهٔ سامی». ۱۳۱۴. تهران.
سرهنگ بایبوردی. «تاریخ ارسباران». ۱۹۶۶. تهران.

سمدالدین الوراوینی. «مرزبان‌نامه». ۱۹۰۹. لندن.
سعید. «الموصل فی العهد الاتابکی». ۱۹۵۸. بغداد.
سعید نفیسی. «احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی». ۱۳۰۹. تهران.
سعید نفیسی. «جستجو در احوال‌وآثار فریدالدین عطار نیشابوری». ۱۳۲۰. تهران.
سعید نفیسی. «کارنامهٔ بزرگان ایران». ۱۳٤۰. تهران.
سعید نفیسی. «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی». ۱۳٤۱. تهران.
سعید نفیسی. «تاریخ نظم و نثر در ایران». ۱۳٤٤. تهران.
سلیم نیساری. «تاریخ ادبیات ایران». جلد اول. ۱۳۲۸. تهران.
سنائی. «دیوان سنائی الغزنوی». ۱۳۲۰. تهران.
سنائی. «دیوان حکیم سنائی». بکوشش مظاهر مصفا. ۱۳۳٦. تهران.
سنائی. «مکاتب سنائی». ۱۳٤۱. هندوستان.
سید احمد کسروی. «تاریخ هیجده سالهٔ آذربایجان». ۱۳۳۳. تهران.
سید حسن غزنوی. «دیوان سید حسن غزنوی». ۱۳۲۸. تهران.
سید جلال‌الدین تهرانی. «گاهنامه». ۱۳۱۰. تهران.
سید حسین آموزگار. «مقدمه تحفةالخواطر وزبدة النوادر-تحفة العراقین خاقانی». ۱۳۳۳. تهران.
سید علی مؤید ثابتی. «اسناد و مدارک تاریخی». ۱۳٤٦. تهران.
سید محمد باقر سبزواری. «چهارده رساله». ۱۳٤۰. تهران.
سیف‌الدین چاچی بن نظام عقیلی. «آثار الوزراء». ۱۳۳۷. تهران.
شبلی نعمانی. «شعر العجم». ترجمه و نگارش سید محمد تقی فخر داعی گیلانی. جلد پنجم. تهران.
شعاع‌الملک شیرازی. «ابوالعلا گنجوی». مجلهٔ «ارمغان». سال چهاردهم. شماره ۱۰. ۱۹۳۳. تهران.
شمس‌الدین سامی. قاموس الاعلام». ۱۳۰٦-۱۳۱۲. استانبول.
شهاب الدین محمد خرندزی نسوی. «سیرة جلال‌الدین مینکبرنی». ۱۳٤٤. تهران.
شیخ علی حزین لاهیجی. «شرح بیتی از خاقانی». مجلهٔ «یغما». سال بیستو دوم. شماره پنجم. شماره مسلسل ۲۵۱. ۱۳٤۸. تهران.
صائب تبریزی. «کلیات صائب تبریزی». ۱۳۳٦. تهران.
ضیاءالدین سجادی. «نامه‌های خاقانی». مجلهٔ «فرهنگ ایران‌زمین». دفترهای ۱-٤. جلد یازدهم ۱۳٤۲. تهران.
ضیاءالدین سجادی. «نام‌گذاری اشعار». مجلهٔ «سخن» دوره پانزدهم. شماره ٤. ۱۳٤۳. تهران.
ضیاءبک افندی. «خرابات». ۱۲۹۱. استانبول.
طبرسی. «مجموع‌البیان». مجلد اول. ۱۳٤۰. تهران.
ظهیرالدین فاریابی. «دیوان ظهیرالدین فاریابی». ۱۳۲۷. مشهد.
ظهیرالدین فاریابی. «دیوان ظهیرالدین فاریابی». باهتمام هاشم‌رضی. تهران.
ظهیرالدین نیشاپوری. «سلجوقنامهٔ ظهیری». ۱۳۳۲. تهران.
عباس اقبال. «وزارت درعهد سلاطین بزرگ سلجوقی». ۱۳۲۸. تهران.

عباس زریاب خوئی. «مقدمهٔ تحفة الخواطر وزبدة النوادر یا تحفة العراقین خاقانی». مجلهٔ «سخن». دورهٔ ششم. شماره پنجم. ۱۳۳٤. تهران.
عباس زریاب‌خوئی. «مثنوی تحفة العراقین». مجلهٔ «سخن». دورهٔ ششم. شمارهٔ چهارم. ۱۳۳٤. تهران.
عباسقلی آق باکیخانف. «گلستان ارم». ۱۹۷۰. باکو.
عبد الحسین زرین‌کوب. «باکاروان حله». ۱۳٤۳. تهران.
عبد الرحمن جامی. «نفحات الانس». ۱۳۳٦. تهران.
عبدالرحیم گلانتر شیرانی. «تاریخ کاشان». ۱۳٤۱. تهران.
عبدالرسول خیام‌پور. «خاقانی شروانی». ۱۳٤۸. تبریز.
عبد الرسول خیام‌پور. «فرهنگ سخنوران». ۱۳٤۰. تبریز.
عبدالرزاق دنبلی متخلص به مفتون. «تذکرهٔ نگارستان دارا». ۱۳٤۲. تبریز.
عبدالرزاق دنبلی‌مفتون. «تجربة الاحرار وتسلیة الابرار». بخش یکم. ۱۳٤۹. تهران.
عبدالرزاق دنبلی‌مفتون. «تجربة الاحرار وتسلیة الابرار». بخش دوم. ۱۳۵۰. تبریز.
عبدالعزیز جواهر کلام. «دایرة المعارف اسلامیه». جزء چهارم. ۱۳۲۷. تهران.
عبدالله رازی. «تاریخ مفصل ایران». ۱۳۳۵. تهران.
علاءالدین عطاملک بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی. «تاریخ جهانگشای». جلد ثانی. ۱۳۳۷. تهران.
عزیز دولت آبادی. «مقبرة الشعرای تبریز». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز». پائیز سال ۱۳٤۳. سال شانزدهم. شماره سوم. تبریز.
عزیز دولت آبادی. «سخنوران مراغه». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز». شماره مسلسل ۸۱. سال نزدهم. ۱۳٤٦. تبریز.
عزیز دولت آبادی. «چند نکته در بارهٔ رونمهٔ اطهار تالیف حشری تبریزی». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز». شماره مسلسل ۷۸. ۱۳٤۸. تبریز.
علی اصغر مجتهدی. «امثال و حکم درلهجه محلی آذربایجانی». ۱۳۲٤. تبریز.
علی‌اکبر دهخدا. «امثال وحکم». ۱۳۳۸-۱۳۳۹. تهران.
علی‌اکبر دهخدا. «لغت‌نامه». شماره مسلسل ۵۵. ۱۳۳۹. تهران.
علی‌اکبر دهخدا. «لغت‌نامه». شماره مسلسل ۱٤٤. ۱۳٤۷. تهران.
عیسی بهزادی. «خلخال». ۱۹٦٦. تهران.
علی دشتی. «سیری در دیوان شمس». ۱۳۳۷. تهران.
علی دشتی. «نقشی از حافظ». ۱۳۳۹. تهران.
علی دشتی. «قلمرو سعدی». ۱۳۳۸. تهران.
علی دشتی. «شاعری دیر آشنا». ۱۳٤۰. تهران.
علی دشتی. «دمی باخیام». ۱۳٤٤. تهران.
غفار کندلی. «رودکی و آذربایجان ادبیاتی». «آذربایجان مجله‌سی». نمره ۲. ۱۳٤۰. ص: ٦۰-۷۰.
غفار کندلی. «در باره نامه‌های خاقانی». مجله «فرهنگ ایران‌زمین». دفترهای ۱-٤. جلد دوازدهم ۱۳٤۳. تهران.

غفار کندلی، «نامهٔ خاقانی بشهاب‌الدین شروانی وبحثی در اطراف مسائلی چند از زندگی شاعر». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز». شماره‌ٔ دوم، سال نوزدهم، ۱۳۴۶، شماره مسلسل ۸۳، تبریز.
غفار کندلی، «نامه خاقانی بشهاب‌الدین شروانی وبحثی در اطراف مسائلی چند از زندگی‌شاعر». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز». شماره‌ٔ مسلسل ۸۴، ۱۳۴۶، تبریز.
غفار کندلی، خاقانی شروانی، ابو منصور حفده وعزالدین بو عمران». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شماره چهارم، سال بیستم، ۱۳۴۷، شماره مسلسل ۸۸، تبریز.
غفار کندلی، «خاقانی شروانی، ابومنصور حفده وعزالدین بوعمران». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات وعلوم انسانی تبریز». شماره سوم، سال بیستم، ۱۳۴۷، شمارهٔ مسلسل ۸۷، تبریز.
غفار کندلی، «وابستگی خاقانی باگنجه ...»، نشریه دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شماره چهارم، سال بیستو یکم، شمارهٔ مسلسل ۹۲، ۱۳۴۸، تبریز.
غفار کندلی، «وابستگی خاقانی باگنجه ...»، «نشریهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز»، سال بیستو دوم، شمارهٔ مسلسل ۹۳، ۱۳۴۹، تبریز.
غفار کندلی، «نامه به وحیدالدین عثمان، خاقانی واحمد سیمگر». «نشریه دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شماره دوم و سوم، سال بیستو یکم، شماره مسلسل ۹۱، ۹۰، ۱۳۴۸، تبریز.
غفار کندلی، «خاقانی و آرزوی سفر خراسان». مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی مشهد». شماره چهارم، سال ششم، شمارهٔ مسلسل ۲۴، ۱۳۴۹، مشهد.
غفار کندلی، «دونامهٔ نویافته از خاقانی شروانی». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». سال ۲۲، شمارهٔ مسلسل ۹۵، ۹۶، ۱۳۴۹، تبریز.
غفار کندلی، «شمس‌الدین محمود بن علی و خاقانی شروانی ...»، «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». سال ۲۳، شمارهٔ مسلسل ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۳۵۰، تبریز.
غفار کندلی، «خاقانی شروانی و خاندان اتابکان آذربایجان». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شمارهٔ مسلسل ۱۰۷، پائیز ۱۳۵۲، تبریز، ص: ۲۸۳–۳۲۶.
غفار کندلی، «خاقانی شروانی و خاندان اتابکان آذربایجان». «نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز». شمارهٔ مسلسل ۱۰۸، تابستان ۱۳۵۲، تبریز، ص: ۴۲۷–۴۶۷.
غفارکندلی، «در پیرامون محتوی تاریخی علائق خاقانی بامراغه وبا خاندان‌آقسنقری احمدیلی آذربایجان و بررسی بعضی از جهات زندگی شاعر». «نشریهٔ دانشکده‌ٔادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذرآبادگان». شماره‌ٔ مسلسل ۱۱۰، تابستان ۱۳۵۲، تبریز، ص: ۱۵۶–۱۸۶.
غفار کندلی، «در پیرامون محتوی تاریخی علائق خاقانی با مراغه و باخاندان آقسنقری احمدیلی آذربایجان وبررسی بعضی ازجهات زندگی شاعر». «نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذربادگان». شماره‌ٔ مسلسل ۱۱۱، پائیز ۱۳۵۲، تبریز، ص: ۳۰۷–۳۳۸.
غفار کندلی «در پیرامون محتوی تاریخی علائق خاقانی با مراغه وبا خاندان آقسنقری

احمدیلی آذربایجان و بررسی بعضی از جهات زندگی شاعر». «نشریهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذرآبادگان، شمارهٔ مسلسل ۱۱۲، زمستان ۱۳۵۳، تبریز، ص: ۴۳۲–۴۶۷.
غلامحسین ساعدی، «خیا ویا مشگین شهر». ۱۳۴۴، تهران.
غنائی عبدالوهاب بن محمود الحسنی الحسینی المعموری، «محبت‌نامه». نسخهٔ عکسی نگارنده.
غلامحسین مصاحب، «دایرة المعارف فارسی». جلد اول، ۱۳۴۵، تهران.
فرخی، «دیوان قصائد فرخی». ۱۳۰۱، تهران.
فرهاد میرزا، «جامجم». ۱۲۷۲، تهران.
فرهاد میرزا، «زنبیل». ۱۳۱۸، تهران.
فریدون بك کوچرلی، «آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتریاللاری». بیرینجی جلد. بیرینجی حصه، باکو، ۱۹۲۵.
فضل‌الله رشیدالدین، «جامع التواریخ». جلد سوم، ۱۹۵۷، باکو.
فلکی، «دیوان محمد فلکی شروانی». ۱۹۲۹، لندن.
فلکی شروانی، «دیوان نجم‌الدین محمد فلکی شروانی». ۱۳۴۵، تهران.
«فهرست کتب چاپی فارسی موزه بریطانیا». ۱۹۲۲، لندن.
قاضی احمد غفاری، «تاریخ جهان آرا». ۱۳۴۳، تهران.
قمر آریان – زرین‌کوب، «لغت‌نامه آئین مسیح در زبان فارسی». مجلهٔ «فرهنگ ایران‌زمین». دفترهای ۳ و ۴، جلد ۸، ۱۳۳۹، تهران.
قوامی رازی، «دیوان شرف الشعرا بدرالدین قوامی رازی». ۱۳۳۴، تهران.
س. قیصری، «بزم سخن». ۱۳۴۲، تهران.
کاتب چلبی مصطفی بن عبدالله حاجی خلیفه، «جهان‌نما». ۱۱۴۵، استانبول.
کاتب چلبی، کتاب کشف‌الظنون عن‌اسامی الکتب والفنون». ۱۳۱۰، استانبول.
کوپرلی‌زاده محمد فؤاد، «تورك ادبیاتنده ایلك متصرفلر». ۱۹۱۸، استانبول.
کوپرلی‌زاده محمد فؤاد، «تورك ادبیاتی تاریخی». ۱۹۲۰، استانبول.
«کلیات دیوان حکیم نظامی گنجوی». ۱۳۳۵، تهران.
د. کوبیدزه «منتخبات فارسی». جلد اول، ۱۹۶۱، تبلیسی.
«گزارش آ. آتش تحت عنوان. «مجموعه‌نامه‌های خاقانی شروانی». مجله «پیام نوین». شماره ۱، ۱۳۴۰، تهران.
لطفعلی بیك آذر، «آتشکده آذر». ۱۲۷۷، بمبی.
لطفعلی بیك آذر، «آتشکده آذر». ۱۳۳۷، تهران.
لطف‌علی صورتگر، «منظومه‌های غنائی ایران». ۱۳۴۵، تهران.
مجتبی مینوی، «اجتماع کواکب در سال ۵۸۲. مجلهٔ دانشکده ادبیات». شمارهٔ ۴، سال دوم، ۱۳۳۴، تهران.
مجله هنر و مردم، شماره ۵۶، ۱۳۴۶، تهران.
«مجموعه‌نامه‌های فضل‌الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی». ۱۳۳۶، تهران.
محمد اقبال، «تذکرهٔ خاقانی». مجلهٔ «اورینتل». جلد ۱۲، عدد ۴، جلد ۱۳، عدد ۱، ۱۹۳۷، لاهور.

محمدامین ریاحی. «منارهٔ شمس تبریز درحوی و قاضی رکن‌الدین حوئی ممدوح خاقانی». مجلهٔ «یغما». شمارهٔ مسلسل ۱۱۷. سال یازدهم. ۱۳۳۷. تهران.
محمد بن زین‌العابدین خراسانی فدائی «هدایت‌المومنین الطالبین معروف بتاریخ اسمعیلیه». ۱۹۵۹. مسکو.
محمد بن‌علی بن سلیمان الرواندی. «راحة‌الصدور وآیة‌السرور». ۱۳۳۳. تهران.
محمد بن نجیب بکران. «جهان‌نامه». ۱۳۴۳. ۱۳۴۲. تهران.
محمد جعفر محجوب. «سبك خراسانی در شعر فارسی». ۱۳۴۵. تهران.
محمد حسن خان اعتماد السلطنه. «مطلع‌الشمس». ۱۳۰۱ـ۱۳۰۳. تهران.
محمد حسین شهریار. «حیدربابایه سلام». ۱۳۴۵. تبریز.
محمد روشن. «مجموعه‌نامه‌های خاقانی». مجله «سخن». دوره هجدهم. ۱۳۴۷. تهران.
محمد شفیعی. «انتقادی بر دیوان خاقانی». چاپ امیرکبیر. مجله «واژه». شمارهٔ ۱. ۱۳۳۷. شیراز.
محمد علی تربیت. «دانشمندان آذربایجان». ۱۳۱۴. تهران.
محمد علی تربیت. «موسیقی و موسیقی‌شناسان ایران». مجله «گنجینه معارف». شماره ۸. ۱۹۲۳. تبریز.
محمدعلی تربیت. «مثنوی و مثنوی‌گویان». مجله «مهر». ۱۳۱۶ـ۱۳۱۷. تهران.
محمد تقی بهار. «خاقانی». «طوفان هفتگی». شماره ۱۸. تهران.
محمد تقی‌خان حکیم. «گنج دانش». ۱۳۰۵. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات. مجموعهٔ امام‌جمعه کرمان». ۱۳۴۴. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق وعلوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران». ۱۹۶۱. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق وعلوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران». ۱۳۳۹. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. «فهرست‌کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران». مجله دوازدهم. ۱۳۴۰. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. فهرست کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران». مجلهٔ سیزدهم. ۱۳۴۰. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. «فهرست کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران». مجله دهم. ۱۳۴۰. تهران.
محمد تقی دانش پژوه. «فهرست کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران». مجله یازدهم. ۱۳۴۰. تهران.
محمدتقی دانش‌پژوه. «فهرست‌کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران». مجله نهم. ۱۳۴۰. تهران.
محمد سعید اردوبادی. «فارس ادبیاتیندا خاقانی». معارف ایشچی‌سی. نمره ۸ـ۹. ۱۹۲۶. باکی.
محمد تقی جمال‌زاده. «قدیمترین روابط روس و ایران». مجله «کاوه». ۱۹۲۵. برلن.
محمد علی مدرس تبریزی. «ریحانة الادب ...». جلد ٤. ۱۳۳۱. تبریز.

محمد علی مدرس تبریزی. «ریحانة الادب ...». جلد ۳. ۱۳۲۸. تبریز.
محمد علی ناصح. «شرح حال خاقانی». مجلهٔ «ارمغان». سال پنجم. شماره ۷ـ۸ و سال ششم شماره ۲ ـ ۵. ۱۰. ۱۳۰٤. تهران.
محمد علی هدایتی. آستانهٔ ری. ۱۳٤٤. تهران.
محمد عوفی. «لباب الالباب». ۱۳۳۵. تهران.
محمد عوفی. «جوامع الحکایات». ۱۳۳۵. تهران.
محمد معین. «مزدیسنا وتاثیر آن در ادبیات پارسی». ۱۳۲٦. تهران.
محمد مهدی بن محمدرضا الاصفهانی. «نصف جهان یا تعریف اصفهان». ۱۳٤۰. تهران.
محمد نخجوانی. «فهرست کتابخانه تربیت». ۱۳۲۹. تبریز.
محمود بن الحسین بن محمدالکاشغری. «دیوان لغات الترك». جلد اول. ۱۳۳٤. استانبول.
«مختصری از حالات‌حکیم خاقانی شروانی». نقل از یك جنگ‌کهنه. مجله «ارمغان». سال پنجم. تهران.
مسعود بن نامدار. «مجموعه قصص و رسایل و اشعار». ۱۹۷۰. مسکو.
معلم ناجی. «تذکرهٔ اسامی». ۱۳۰۸. استانبول.
ملا حشری. «روضهٔ اطهار». نسخه خطی کتابخانه عمومی لنین‌گراد بنام سالتیکوف شدرین. شماره ۱۱۰.
ملا حشری. «روضهٔ الاطهار». نسخهٔ خطی کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد بنام سالتیکوف شدرین. شماره ۱۱۲.
«ملی تتبع‌لر مجموعه‌سی». جلد ۲. صایی ٤. ۱۳۳۱. استانبول.
«ملی تتبع‌لر مجموعه‌سی». جلد ۳. صایی ۵. ۱۳۳۱. استانبول.
منزوی ع. . «فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به‌کتابخانه دانشگاه». ۱۳۳۲. تهران.
منزوی، ع. . «فرهنگ‌نامه‌های عربی بفارسی». ۱۹۵۹. تهران.
«منشآت خاقانی». نسخهٔ خطی کتابخانهٔ لالا اسمعیل. شماره ٦۰۰. استانبول.
«منشآت خاقانی». نسخه خطی کتابخانه سلیمانیه بخش شهید علی پاشا. شماره ۲۷۹٦. استانبول.
منوچهر مرتضوی. «مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ شناسی». ۱۳٤٤. تهران.
مولوی آقا احمد علی. «هفت آسمان». ۱۸۷۳. کلکته.
مهدی جوان. «تاریخ اجتماعی ایران باستان». ۱۳٤۰. تهران.
مهدی درخشان. «بزرگان و سخن سرایان همدان». ۱۳٤۱. تهران.
مهدی آقاسی. «تاریخ خوی». ۱۳۵۰. تهران.
مهدی مجتهدی. «رجال آذربایجان در عصر مشروطیت». ۱۳۲۷. اصفهان.
میر محمد اسماعیل ابجدی. «کلیات ابجدی. حمد چنارم. شرح تحفة العراقین». ۱۹۵٤. مدارس.
میرزا سنگلاخ. «امتحان الفضلاء». ۱۲۹۱. تبریز.
میرزا محسن ابراهیمی. «نمونهٔ ادبیات ایران». ۱۹۲۲. باکو.

ИЧИНДӘКИЛӘР

Башланғыч 3
Биринчи бөлмәјә кириш 17

Биринчи фәсил

ШАИРИН АДЫ, ТӘХӘЛЛҮСҮ, ЛӘГӘБ ВӘ КҮНЈӘСИ, ГӨВМИ МӘНСУБИЈЈӘТИ ВӘ НӘСЛИ, ДОғУЛДУғУ ЈЕР, МӘЗАРЫ, ДОғУМ ВӘ ӨЛҮМ ТАРИХИ. (Диваны, Тәбризин «Мәгбәрәтүш-шүәра»сындакы баш дашысы, Сурхаб, Дәдәкүнәш вә Сәһәндин зирвәснидән аранан шаир) . 39

Икинчи фәсил

ХАГАНИНИН ТӘРБИЈӘ ВӘ ТӘһСИЛИ, АТА-АНАСЫ, МҮӘЛЛИМ ВӘ ТӘРБИЈӘЧИЛӘРИ, ИЛК ГӘЛӘМ ТӘҹРҮБӘСИ ВӘ ШАИРЛИЈИНИН ТӘШӘккҮЛ ЗӘМИНӘСИ. (Ата вә ана мәһәббәти: Рабиә вә Әли Нәччар, ушаглыг, охума вә өјрәнмә илләри. Әзизлик, јетимлик вә әзизлик. Тәрбијәчиләр вә усталар ганысында): (520—540) = (1126—1145) . 110

Үчүнчү фәсил

ӘФЗӘЛӘДДИН ИБРАһИМ ХАГАНИНИН АИЛӘ һӘЈАТЫ (севки вә сәадәт сорағында көзишиб чыпынан бир дәлиганлы. Севмәк вә севилмәјин нә олдуғуну дујдуғу анлар һәјатынын ән сәадәтли вә кәдәрли чағлары иди. Вурғунлуг: Әзра ашиги Вамиг, Әлисинин одунда јанмыш Јаныг Кәрәм. 25 иллик севинчли вә кәдәрли һәјат: Күнәш вә Рәшид, шаирин аиләси. Сонунчу 25 иллик гәмли, гүссәли вә думанлы бир јол Лејласыны арајан Озан Мәчнун) 154

Дөрдүнчү фәсил

ХАГАНИ һӘЈАТЫНЫН ШИРВАНШАһ МӘНУЧЕһР САРАЈЫ ИЛӘ БАғЛЫ ОЛАН ИЛЛӘРИНИН БАШЛЫЧА ЧӘһӘТЛӘРИ. (Ибн Синаны севәркән севмәјән бир кәнч. Ширванда нәләр олду? Сараја илк кәлишиндән Мәнучеһрә ағы дејәнәдәк. Сарај, ханәгаһ вә әхилик дағында долашан вурғун шаир): (540—559) = (1145/46—1163/64) . . . 195

Бешинчи фәсил

ШИРВАНШАһ АХСИТАН ХАГАНЛЫғЫНЫН БИРИНЧИ ОНИЛЛИЈИ ВӘ ХАГАНИ ШИРВАНИ (Мәнучеһрдән Ахситана. Шамахыдан Тәбризә. Икн јол айрычында. Шаир көнлү илә сарајда чыпынан инсанпәрвәр дујғу вә дүшүнчә: (559—571) = (1163/64—1175/76) 328

Алтынчы фәсил

ХАГАНИ һӘЈАТЫНЫН ТӘБРИЗ ИЛЛӘРИ. (Шамахы, Мәккә, Бағдад, Тәбриз. Тәбриз дә Шамахы кими көзәл вә тиканлы иди. Гызылкүл тикансыз олмаз. 25 иллик сәјаһәт. Јенә дә әхилик: Пислик гаршысында јахшылыг ет. Мә'нәви көзәллик башгаларынын дәрдинә јанмагдыр. Көзәллији сев, ону гору. Инсан севинчи вә бәшәријјәтин сәадәти сорағында јахшылыг ет. Етдијин јахшылыға көрә дөнүг умма. Халг һуманизми бүтүн дүшүнчәләрин сығыначағыдыр. Әхилијин дәдәлијиндән јүксәкләрдә учушан бир хәјал) (571—595) = (1175/76—1198/99) . . 417
Артырмалар 505
Әдәбијјат 575

نادر میرزا بدیع‌الزمان قاجار. «تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز». ۱۳۲۳. تهران.
ناصر خسرو. «سفرنامه». ۱۳۳۵. تهران.
نظام‌الملك. «سیاست‌نامه». ۱۳۳٤. تهران.
نظامی گنجوی. «شرفنامه». ۱۹٤۷. باکو.
نظامی گنجوی. «اقبالنامه». ۱۹٤۷. باکو.
نظامی عروضی. «چهار مقاله». ۱۹۰۹. لیدن.
نعمت‌الله تاجی شکیب. «بسوی سیمرغ». ۱۹٦٤. تهران.
نورالدین محمد زیدری نسوی. (ترجمهٔ محمد علی ناصح). «سیرة جلال‌الدین یا تاریخ جلالی». ۱۹٤۵. تهران.
ولادیمیر مینورسکی. «خاقانی و آندرونیکوس کومنه‌نوس». مجله «فرهنگ ایران‌زمین». دفتر دوم تابستان. ۱۳۳۲. تهران.
هانری کربن. «شکفتگی فلسفه در اسلام از ابن‌سینا تا ابن‌رشد». مجله دانشکدهٔ ادبیات». شماره ۱. سال ششم. ۱۳۳۷. تهران.
هرمان اته. «تاریخ ادبیات فارسی». ۱۳۳۷. تهران.
هندوشاه بن عبدالله صاحبی نخجوانی. «تجارب السلف». ۱۳۱۳. تهران.
یان ریپکا. «در بارهٔ خاقانی». مجله «دانشکدهٔ ادبیات تهران». شمارهٔ ٤. سال دهم. تهران.
یان ریپکا. «خاقانی شروانی». نشریهٔ دانشکده ادبیات تبریز. شمارهٔ اول. سال پانزدهم. ۱۳٤۲. تبریز.
یان ریپکا. «خاقانی». مجله «ارمغان». سال پنجاه‌ویکم. شماره ۲. ۱۳٤۸. تهران.

Гафар Әли оғлу Кәндли-Һерисчи
ХАГАНИ ШИРВАНИ
(Һәјаты, дөврү вә мүһити)

Гафар Али оглы Кендли-Херисчи
ХАГАНИ ШИРВАНИ
(Жизнь, эпоха, среда)

Нәшриҗҗат редактору *Е. Әһмәдов*. Рәссамы *В. Устиков*.
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*. Техники редактору *Т. Һәсәнова*.
Корректору *Т. Гулијев*.

ИБ № 1192

Јығылмаға верилмиш 30.06.86. Чапа имзаланмыш 04.01.89. ФГ 14004. Форматы 60×90¹/₁₆. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 37,00 + 1 јап. вәр. Рәнкли шәрти ч/в. 37,00. Һес.-нәшриҗҗат вәрәги 42. Тиражы 1100. Сифариш 446. Гиҗмәти 5 ман.

«Елм» нәшриҗҗаты. 370143, Бакы—143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчиҗи Әсас бина.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшриҗҗат, Полиграфија вә Китаб Тичарәт Ишләри Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына мәтбәәси. Бакы, 370005. Әли Бајрамов күч., 3.